

Selected Writings of G. X. Sargsyan

The renowned classicist and historian, G. X. Sargsyan, published these 34 articles in a variety of journals and books between the years 1956 and 1998. He made numerous valuable contributions to the study of pre-Christian Armenian society and culture, with a special emphasis on the Hellenistic period.

Articles from *Patma-banasirakan handes* [Historico-Philological Journal] (Erevan, Armenia)

[Հակոբ Համազասպի Մանանդյան \[Hakob Hamazaspi Manandyan\]](#), 2(1960), pp. 90-101, in 12 pdf pages with a Russian resume. Tribute to the great historian Hagop Manandian (1873-1952).

[К спору о датировке Тигранакертской греческой надписи \[On the Controversy about the Dating of the Greek Inscription of Tigranakert\]](#), 1(1962), pp. 226-231, in 6 pdf pages.

[Դաստակերտները և ագարակները V դարի հայկական աղբյուրներում \[Dastakerts and Agaraks in 5th Century Armenian Sources\]](#), 3(1962), pp. 77-94, in 18 pdf pages.

[Տիգրան Բ-ի տերությունը \[The Realm of Tigran II\]](#), 1(1966), pp. 93-112, in 20 pdf pages.

[Սովետահայ պատմագրության նվաճումները \[Achievements of Soviet Armenian Historiography\]](#), by Բաբայան, Լ. Հ. and Սարգսյան, Գ. Խ., 2-3(1967), pp. 47-72, in 26 pdf pages.

[Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական համակարգի վերականգնման մասին \[On Reconstructing the Chronological System of Xorenats'i's History\]](#), 1(1968), pp. 119-146, in 28 pdf pages.

[Նախամեսրոպյան շրջանի պատմագրությունը \[Historiography in the Period before Mesrop\]](#), 1(1969), pp. 107-126, in 20 pdf pages.

[Հիմնազուրկ տեսություններ Ուրարտուի մասին \[Groundless Theories on Urartu\]](#), 3(1970), pp. 46-64, in 19 pdf pages.

[Դարձյալ Մովսես Խորենացու ժամանակագրական համակարգի մասին \[Again on Movses Xorenats'i's Chronological Schema\]](#), 1(1971), pp. 156-158, in 3 pdf pages.

[Ֆեոդալական հասարակարգի հաստատումը Հայաստանում և հին հայկական պետության անկումը \[Establishment of the Feudal Social Order in Armenia and the Downfall of the Old Armenian State\]](#), 2(1972), pp. 219-236, in 18 pdf pages.

[Մովսես Խորենացին և նրա «Հայոց պատմությունը» \[Movses Xorenats'i and His History of Armenia\]](#), 2(1973), pp. 43-60, in 18 pdf pages.

[Թադևոս Ավդալբեգյանի հայագիտական ուսումնասիրությունները \(Ծննդյան 90-ամյակի առթիվ\) \[Tadevos Avdalbegyan's Armenological Studies \(on the Occasion of His 90th Birthday\)\]](#), 2(1976), pp. 49-56, in 8 pdf pages.

[Черты эллинизма в духовной культуре древней Армении \[Features of Hellenism in the Spiritual Culture of Ancient Armenia\]](#), 3(1976), pp. 51-62, in 12 pdf pages.

[Ուրարտու-Հայաստան հարցի առթիվ \[On the Question of Urartu-Armenia\]](#), by Առաքելյան, Բ. Ն., Ջահուկյան, Գ. Բ., and Սարգսյան, Գ. Խ., 1(1987), pp. 25-28, in 4 pdf pages.

[Նախահայրենիքի, ժողովրդի կազմավորման և Ուրարտուի մասին \[Regarding the Proto-homeland, Formation of the People, and Urartu\]](#), 1(1990), pp. 23-40, in 18 pdf pages.

[Հայոց գրական լեզվի նախնական փուլերը պատմաբանի հայացքով \[The Preliminary Stages of the Armenian Literary Language from an Historian's Viewpoint\]](#), 4(1990), pp. 22-30, in 9 pdf pages.

[Սովսես Խորենացու «Հայոց պատմությանը» նվիրված առաջին միջազգային գիտաժողովը \(Փարիզ, 1991 թ. հունվարի 25-26\) \[The First International Symposium Devoted to Movses Xorenatsi's History of Armenia \(Paris, January 25-26, 1991\)\]](#), 1(1991), pp. 217-221, in 5 pdf pages.

[Свидетельство позднеавиловской клинописной хроники об Армении времени Тиграна II \[Evidence about Armenia in the Time of Tigran II in a Late Babylonian Cuneiform Chronicle\]](#), 2(1991), pp. 45-54, in 10 pdf pages.

[Սովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները \(Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականության և զարգացման փուլերի խնդիրը\) \[Movses Xorenatsi's History of Armenia and the Cuneiform Sources \(The Question of the Historicity and Stages of Development of the Legend of Hayk and the Haykids\)\]](#), 2-3(1992), pp. 27-50, in 24 pdf pages.

[Սովսես Խորենացու նախարարական տոհմերի ցանկը \[Movses Xorenatsi's List of the Naxarar Clans\]](#), 1-2(1996), pp. 73-90, in 18 pdf pages.

[Սովսես Խորենացու Ողբը նոր մեկնաբանությամբ \[A New Interpretation of Movses Xorenatsi's Lament\]](#), 1(1997), pp. 119-130, in 12 pdf pages.

[Բ. Ն. Առաքելյան \(Ծննդյան 85-ամյակի առթիվ\) \[B. N. Ar'ak'elyan \(on the Occasion of His 85th Birthday\)\]](#), by Սարգսյան, Գ. Խ. and Զալախյան, Ա. Ա., 1(1997), pp. 224-226, in 3 pdf pages.

[Հատուկ անունների ստուգաբանությունը Սովսես Խորենացու Պատմության մեջ \[Etymology of Proper Names in Movses Xorenatsi's History of Armenia\]](#), 1-2(1998), pp. 113-128, in 16 pdf pages. Part 1 of 2.

[Հատուկ անունների ստուգաբանությունը Սովսես Խորենացու Պատմության մեջ \[Etymology of Proper Names in Movses Xorenatsi's History of Armenia\]](#), 3(1998), pp. 85-98, in 14 pdf pages. Part 2 of 2.

From the journal *Lraber hasarakakan gitut'yunneri* [Bulletin of Social Sciences] (Erevan, Armenia)

[Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի գահատարիների քանակն ըստ Խորենացու \[The Duration of the Reigns of Tigran II and Artavazd II according to Xorenatsi\]](#), 12(1967), pp. 66-72, in 7 pdf pages.

From the serial *Banber Matenadarani* [Journal of the Matenadaran] (Erevan, Armenia)

[Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Սովսես Խորենացու մոտ \[Movse's Xorenatsi's Manner of Utilizing Sources\]](#), volume 3 (Erevan, 1956), pp. 31-42, in 12 pdf pages.

Sargsyan's writings from:

Hay zhoghovrdi patmut'yun [History of the Armenian People], volume 1 (Erevan, 1971). Devoted to Remote and Classical Antiquity: Earliest times through the second century A. D.

From **Bazhin E. [Part 5.]**

Chapter 20. [Hellenizme" arevelk'um](#) [**Hellenism in the East**], pp. 489-499, in 15 pdf pages.

Chapter 22. [Hayastani miavorume" ev hzorats'ume" Artashes I-i o'rok'](#) [**The Unification and Strengthening of Armenia in Artashes I's Day**], pp. 521-553, in 36 pdf pages.

Chapter 23. [Haykakan ashxarhakal terut'yune": Tigran II](#) [**Armenia as a World Power: Tigran II**], pp. 554-579, in 29 pdf pages.

Chapter 24. [Hay-hr'omeakan paterazme"](#) [**The Armenian-Roman War**], pp. 554-579, in 26 pdf pages.

Chapter 25. [Hayastane" Artavazd B-i ev nra hajordneri zhamanakashrjanum](#) [**Armenia in the Period of Artavazd II and His Successors**], pp. 603-634, in 35 pdf pages.

Chapter 26. [Hayastani sots'ial-tntesakan karge" hellenistakan darashrjanum](#) [**Armenia's Socio-Economic Order in the Hellenistic Period**], pp. 635-666, in 36 pdf pages.

Chapter 27. [Hayastani petakan karge" hellenistakan darashrjanum](#) [**Armenia's State Order in the Hellenistic Period**], pp. 667-699, in 36 pdf pages. Includes a section by X. A. Musheghyan on the circulation of money.

From **Bazhin E'. [Part 7.]**

Chapter 34. [Hogevor mshakoyt'](#) [**Spiritual Culture**], pp. 891-918, in 30 pdf pages. Sargsyan's section on the Hellenistic theater is preceded by descriptions of Armenia's Hellenistic sagas, religion, and literature by B. N. Ar'ak'elyan and G. A. Tirats'yan.

Compiled by Robert Bedrosian, 2019

This material is presented solely for non-commercial educational/research purposes

ՀԱՆՈՐ ՀԱՄԱԶԱՍՊԻ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ (1873—1952)

Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հանրոք Համազասպի Մանանդյանը ծնվել է Ախալցխայում, 1873 թ. նոյեմբերի 22-ին: Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Թիֆլիսում: 1893—1897 թթ. ուսանել է Իննայի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետում և ավարտելով այն, պաշտպանել որպես դիսերտացիա իր անդրանիկ գիտական աշխատությունը՝ „Beiträge zur albanischen Geschichte“ խորագրով (հրատարակված է գերմաներեն լեզվով 1897 թ.) ու ստացել փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան:

Գերմանիայից Հ. Մանանդյանն անցնում է Պետերբուրգ և սկսում պատրաստվել Պետերբուրգի Կայսերական համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետում պետական քննություններ հանձնելուն: Էքստերն կարգով ավարտելով այն 1898 թ., նա ստանում է առաջին աստիճանի դիպլոմ:

1900—1905 թթ. Հ. Մանանդյանը հին հունարեն և գերմաներեն լեզուներ, ինչպես նաև հին հունական գրականություն ու փիլիսոփայություն է ավանդում Էջմիածնի ճեմարանում և պրպտումներ կատարում Մատենադարանում: Հաջորդ երկու տարիները անց է կացնում Թիֆլիսում, ավանդելով գիմնազիայում գերմաներեն և հայերեն: 1909 թ. Հ. Մանանդյանը ավարտում է, նորից էքստերն կարգով, Տարսուի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը:

Բոլոր այս տարիները Հ. Մանանդյանի համար եղել են արգասավոր ստեղծագործչի մի ժամանակաշրջան հայ բանասիրության բնագավառում: Հրաշյա Աճառյանի հետ միասին նա հրատարակում է «Հայոց նոր վկաները» ժողովածուն, որն ընդգրկում է XII—XIX դարերի հայ վկայաբանական գրականության քննական տեքստերը: Նույն այդ տարիներին Հ. Մանանդյանը ձևոնամուխ է լինում հայ հունաբան դպրոցի դրական կոթողների հետազոտմանը, տալիս է երկու կարևոր տեքստերի գիտական հրատարակությունը և գրում այդ դպրոցի մի շարք երկերի վերաբերյալ ուսումնասիրություն:

Հաջողությամբ սկսված նրա գիտական գործունեությանը, սակայն, ամբողջ տասը տարվա ընդմիջում էր վիճակված: Այդ ժամանակամիջոցը (10-ական թվականներ) Հ. Մանանդյանը անց է կացնում Բաքվում, ստիպված լինելով մի կողմ դնել գիտական աշխատանքը ու կյանքի միջոցներ հայթայթել իրավաբանական աշխատանքով: Զուգահեռաբար նա քաղաքատնտեսություն է ավանդում Բաքվի առևտրական ուսումնարանում:

Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատումից հետո Հ. Մանանդյանը գալիս է Երևան և կրկին, այս անգամ՝ վերջնականապես, նվիրվում գիտական գործունեության: Նա իր իսկ գործուն մասնակցությամբ 1921 թ. կազմակերպված Երևանի համալսարանի առաջին ռեկտորն է եղել: Նույն այդ ժամանակվանից պատմագրական ֆակուլտետում սկսել է ավանդել հայ ժողովրդի պատմության դասընթացը:

Սկսվում է գիտնականի կյանքի ու գործունեության մի նոր շրջան: Շարունակելով իր պրպտումները հայ բանասիրության ասպարեզում և ստեղծելով, մյուս աշխատությունների կողքին, փայլուն մենագրություն VI—VIII դարերի հայ հունարան դպրոցի մասին, Հ. Մանանդյանը 20—30-ական թվականներին ոտք է կոխում մի բնագավառ, որը նոր էր ոչ միայն իր համար, այլև ընդհանրապես գրեթե անմշակ էր. դա Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության բնագավառն էր: Նրա հետաքրքիր էությունների շարքը ավարտվում է հայկական ֆեոդալիզմի մասին ընդհանրացնող մենագրության հրատարակությամբ: Նույն ժամանակաշրջանում նա զբաղվում էր նաև պատմական օժանդակ գիտություններով՝ Հայաստանի պատմա-

կան աշխարհագրության, պատմական մետրոլոգիայով, դրամագիտությամբ, հրատարակելով մի շարք աշխատություններ:

1926 թ. Հ. Մանանդյանը ստանում է պրոֆեսորի կոչում: 1935 թվականից նա Հայկական ՍՍՌ գիտության վաստակավոր գործիչ էր:

1938 թ. նրան տրվում է պատմական գիտությունների դոկտորի կոչում:

1939 թ. Հ. Մանանդյանը ընտրվում է ՍՍՌԳ Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ, 1943 թ. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի կազմակերպման ժամանակ նա հաստատվում է իսկական անդամների առաջին կազմում:

40-ական թվականները գիտնականի համար ստեղծագործական նոր թռիչքի տարիներ էին: Նրա միտքը այժմ կենտրոնացած է Հայաստանի քաղաքական պատմության պրոբլեմների վրա. նա հրապարակում է Տիգրան II-ի ժամանակաշրջանին նվիրված իր հույակապ մենագրությունը, որից հետո, զինված իր լնդիկուպեդիկ գիտելիքներով և նախորդ ուսումնասիրությունների արդյունքներով, ձևերարկում է «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատոր աշխատության ստեղծմանը:

Մանանդյանի հետազոտական աշխատանքները զուգորդվում էին մանկավարժական աշխատանքի հետ: Նրա մի շարք աշակերտները այժմ սովետահայ պատմագրության լավագույն ներկայացուցիչների թվին են պատկանում: Նալ մասնակցում էր նաև երկրի հասարակական կյանքին: 1940 թվականին Մանանդյանը ընտրվել է աշխատավորների գեպուտատների Սրբա-նի քաղաքային սովետի գեպուտատ, ելույթներ է ունեցել մի շարք ակտուալ հարցերի շուրջը: Գեպուտատի կյանքում տեղի ունեցող իրադարձություններին նա արձագանքում էր իր աշխատություններով: 1939 թ. «Սասունցի Դավիթ» հերոսական էպոսի 1000-ամյակի նշման օրերին Հ. Մանանդյանը հանդես եկավ Հայաստանում արարական տիրապետության դեմ տեղի ունեցած ապստամբությունների մասին գեղարվեստաբանական աշխատանքում սովետական կարգերի հաստատման 20-ամյակի նշեց իր «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի պայքարը կուլտուրական ինքնության համար» աշխատությամբ:

1945 թ. Հ. Մանանդյանը պարգևատրվեց Աշխատանքային Կարմիր Դրոշի շքանշանով:

1948 թ. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայում հանդիսավոր կերպով նշվեց Հ. Մանանդյանի ծննդյան 75-ամյակը:

Չնայած տարեց հասակին, պատմաբանը համառորեն շարունակում էր իր գիտա-հետազոտական աշխատանքները. մշակում էր «Քննական տեսություն», պատրաստում հին Հայաստանի առևտրի և քաղաքների մասին իր մենագրության երկրորդ հրատարակությունը, ստեղծում բանասիրության, պատմական աշխարհագրության հարցերին նվիրված նոր գործեր: Սակայն նա ոչ միայն դիմում էր այս իրեն հարազատ ու սովոր բնագավառներին, այլև սկսել էր հետազոտություններ կատարել իր համար միանգամայն նոր՝ հունական վիճագրության ասպարեզում, գրելով աշխատություններ Արմավիրի և Գառնիի հունարեն արձանագրությունների մասին:

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի կյանքի թելը կտրվեց այնպիսի մի պահի, երբ նա տակավին պահպանում էր իր ստեղծագործական եռանդն ու ավյունը և լի էր նոր մտադրություններով:

Գիտնականը մեռավ 1952 թ. փետրվարի 4-ին, յոթանասունինը տարեկան հասակում: Նա հանգչում է Երևանի Պետական համալսարանի բակում:

Հ. Մանանդյանը մուտք է գործել գիտության ասպարեզ որպես բանասեր։ Այս բնագավառում նրա ստեղծագործության մեջ ամենանշանավոր տեղը պատկանում է հայ հունարան դպրոցի ուսումնասիրությանը։ Իր ուշագրությունը այդ դպրոցի կոթողների վրա նա սեփական գիտական գործունեության հենց սկզբից, և նրա հետաքրքրությունը դեպի այդ կոթողները չթուլացավ մինչև կյանքի վերջը։

Ինչպես հայտնի է, հայ գրերի գյուտը V դարի սկզբում ճանապարհ բաց արեց հայ գրականության հզոր մի հորձանքի առաջացման համար, որը դեռևս իր ակունքներում տվեց մեծաքանակ առաջնակարգ քերթվածքներ՝ պատմության, փիլիսոփայության, աստվածաբանության բնագավառներում՝ աչքի ընկնող ոչ միայն իրենց բովանդակությամբ, այլև գեղարվեստական արժանիքներով ու լեզվով։ Ինքնուրույն գրականությունից բացի, գրաբար լեզվով առաջացավ նաև հարուստ թարգմանական գրականություն։ Հիմնականում դրանք հին հունական և բյուզանդական գրականության կոթողներն էին։ Թարգմանական գրականությունն էլ իր բովանդակությամբ բազմատեսակ էր. բայց շերտաշերտ փիլիսոփայական թեմատիկան էր Ասպարեզ եկան Պլատոնի, Արիստոտելի, Ջենոնի, Փիլոն Ալեքսանդրիացու, Դիոնիսիոս Թրակացու, Պորփյուրի և այլոց երկերի, ինչպես և դրանց բազմաթիվ մեկնությունների թարգմանությունները։

Այդ թարգմանությունները մեր օրերում անգնահատելի ծառայություն են մատուցում գիտությանը, որովհետև պահպանվել են այնպիսի դորձեր, որոնց հունարեն բնագրերը չեն հասել մեզ։ Դրանց թվումն են, օրինակ, Ջենոնի «Ճաղագս բնութեան»-ը, Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը» և ուրիշներ։ Մի շարք ուրիշ թարգմանություններ էլ, որոնց հունարեն բնագրերը պահպանվել են, մեծապես օգնում են արտագրությունների ու խմբագրությունների հետևանքով աղճատված բնագրերի ճշգրտմանը։ Այդ երկերից առանձնապես պետք է նշել Արիստոտելի «Ստորոգությունը»-ը և «Ճաղագս մեկնութեան»-ը, որոնց հունարեն տեքստերը գրաբար թարգմանությունների հետ համեմատելիս պարզվում է, որ վերջինները շատ տեղերում ավելի լիարժեք են։

Իսկ միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր կյանքում այդ գրականության դերը հսկայական է եղել։ Բավական է ասել, որ նա էր անտիկ կուլտուրայի և, հատկապես, փիլիսոփայության նվաճումների հաղորդիչը հայ ժողովրդին։ Թարգմանված գործերից մի քանիսը, ինչպես, օրինակ, Արիստոտելի աշխատությունները, Դիոնիսիոս Թրակացու «Քրեականությունը», «Գիրք պիսոցից»-ը Հայաստանում դպրոցական դասագրքերի դեր էին կատարում և ուժեղ ազդեցություն գործեցին հայերի տասնյակ սերունդներին աշխարհայացքի կազմավորման վրա։

Ջորեզ էր թարգմանական գրականության ազդեցությունը նաև հայոց լեզվի զարգացման վրա։ Լեզվի բնագավառը հունարեն դպրոցի թարգմանիչները վեր էին ածել յուրահատուկ փորձադաշտի, ուր հունարենի նորմաներն ու կանոնները հայոց լեզվին պատվաստելու փորձեր էին արվում։ Հիմնական ջանքերը ուղղված էին փիլիսոփայական տեքստերի թարգմանության ժամանակ ծառացող գլխավոր դժվարության հաղթահարման վրա, որը պայմանավորված էր համապատասխան հայերեն տերմինների բացակայությամբ։

Մեծ բանավիճամբ նոր տերմիններ ստեղծվեցին հունարենից տառացի թարգմանության միջոցով, բայց որում ոչ միշտ՝ հայերենի բառակազմության օրենքների պահպանման պայմաններում։ Որոշ թարգմանություններ արվել են նաև հայերեն տեքստում հունական շարահյուսության լրիվ պահպանմամբ կամ նրա ուժեղ ազդեցության տակ։ Կատարվել են հայոց լեզվի մեջ հունարենի առանձին ձևաբանական տարրերի ներմուծման փորձեր։ Հունարեն նորմությունները ձևաբանության բնագավառում, ինչպես նաև նրանց մեծազույն մասը շարահյուսության մեջ, հայոց լեզուն իր հետագա զարգացման ընթացքում թոթափեց իրենից. պահպանելով միայն հունարեն շրջանում ձևեր բերված բառային հարստության նշանակալի մասը։

Հայ հունարան դպրոցի ուսումնասիրման իր աշխատանքը Հ. Մանանդյանը սկսեց մի կարևոր գրքի՝ Գրիգոր Նազիանցու ճառերի Նոննոսին պատկանող մեկնությունների թարգմանության տեքստի հրատարակությամբ (Մարբուրգ, 1903)։ Իր «Քաղվածքներ Եվսեբիոս Կեսարացու քրոնիկոնից մի հին ձևագրում» աշխատության մեջ (1905) Մանանդյանը առաջարկեց Ավգերյանի հրատարակած «Քրոնիկոնի» տեքստի մի շարք կարևոր ուղղումներ։ 1911 թվականին նա հրատարակեց մեկնիչ էլիասին վերադարձող «Մեկնութիւն ստորոգութեանցն Արիստոտելի»-ի տեքստը։ Հետագայում Մանանդյանը հրատարակել է նաև Թեոն Ալեքսանդրիացու «Ճա-

զուգահեռաբանական կրթութիւնը»-ի գրաբար թարգմանությունը՝ հունարեն բնագրին կից (1938), ինչպես և «Հերմեայ Եւամեծի առ Ասկլեպիոս ուհմանք»-ի գրաբար թարգմանությունը (հրատարակվել է նրա մահվանից հետո, 1956 թ.):

Տեքստաբանական աշխատանքին զուգահեռ Հ. Մանանդյանը պատրաստում էր նաև ուսումնասիրություն հայ հունարեն դպրոցի մասին: 1904 թ. նա հրատարակեց «Դավիթ Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանությամբ» մատենագրական հետազոտությունը, իսկ 1928 թ.՝ «Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները» մենագրությունը, որը հայ կլասիկ բանասերության լավագույն նմուշներից է:

Այդ ուսումնասիրության առաջին բաժնում Հ. Մանանդյանը զբաղվում է թարգմանական մի շարք փիլիսոփայական երկերի հեղինակության հարցով, երկեր, որոնք արագիցիոն կերպով համարվում էին ուրույն հայկական և վերագրվում էին փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթի գրչին: Պարզելով մի քանի աշխատությունների հեղինակների անձնավորությունը, Հ. Մանանդյանը ցույց է տալիս, որ այդ երկերը գրված են սուրբեր ժամանակ և զանազան փիլիսոփայական-կրոնական դիրքավորումներով:

Երկրորդ, առավել կարևոր բաժնում դրված է հունաբան դպրոցի գործունեության պարբերացման հարցը: Այստեղ Հ. Մանանդյանը մի նոր քայլ է անում ն. Ադոնցի «Դիոնիսիոս Թրակացին և հայկական մեկնիչները» փայլուն աշխատությունից հետո հին հայկական թարգմանությունների ուսումնասիրման մեթոդիկայի և թվագրման մշակման գործում: Իր հետազոտության ընթացքում նա հիմնվում է գերազանցորեն թարգմանությունների լեզվի համեմատության վրա, բայց աչքաթող չի անում նաև նրանց բովանդակության համադրումը: Հունաբան հոսանքի թվագրման ու շրջանների որոշման համար Հ. Մանանդյանը գիտական շրջանառության մեջ է դրել մի շարք, մինչ այդ չօգտագործված, տեքստեր: Նա եկավ այն համոզման, որ դպրոցի գործունեությունը ծավալվել է VI—VII դարերում և անցել է զարգացման երեք շրջան, որոնցից յուրաքանչյուրը տարրերվում է թարգմանության իր սկզբունքներով ինչպես շարահյուսության, այնպես էլ բուրակադմության ասեակետից, ընդ որում նա բացահայտեց նաև վաղ շրջանների սկզբունքների ազդեցության արդյունքները ավելի ուշ շրջանների թարգմանությունների նորմաների վրա: Հ. Մանանդյանի հետազոտությունները, ն. Ադոնցի աշխատության հետ միասին, գիտական հողի վրա դրին և ուղղություն ցույց տվին հունաբան շրջանի գրականության ուսումնասիրությանը, որը դեռևս շատ չլուծված պրոբլեմներ ու խնդիրներ է հարուցում ինչպես բանասերի ու լեզվագետի, այնպես էլ պատմաբանի առջև:

Հ. Մանանդյանի բանասիրական գործունեության հետևյալ փուլը կապված է Մովսես Խորենացու կյանքի ու ստեղծագործության թվագրման պրոբլեմի հետ: Այդ հարցում Մանանդյանը ընթանում էր այն հետազոտողների ուղիով, որոնք, մերժելով իրենց՝ Մովսես Խորենացու կողմից «Հայոց պատմության» մեջ այդ կապակցությամբ տրված տեղեկությունների իսկությունը, համարում էին նրան ոչ թե V դարի, այլ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի՝ VII—VIII կամ IX դարի պատմիչ: Իր «Մովսես Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատության մեջ (1943) Մանանդյանը հանդուժում է այն եզրակացության, որ Մովսես Խորենացու կյանքի ամենահավանական ժամանակն է IX դարը: Հենց այդ ժամանակ է, հեղինակի կարծիքով, ստեղծվել «Աշխարհացույցը», որն ավանդաբար վերագրվում է Մովսես Խորենացուն և որը, ինչպես ջանում է ապացուցել Հ. Մանանդյանը, իսկապես նրա գրչին է պատկանում: Բացի այդ, Մանանդյանի կարծիքով, Մովսես Խորենացու բառասպաշարը պարունակում է բազմաթիվ, V դարից ավելի ուշ շրջանի ծագում ունեցող բառեր և, մասնավորապես, IX դարի մի շարք բառեր:

Անհրաժեշտ է, սակայն, ընդգծել, որ հետևելով թվագրման խնդրում գերազանցապես տրամադրված գիտնականներին, Հ. Մանանդյանը շատ հեռու է նրանցից «Հայոց պատմության», որպես պատմական աղբյուրի, արժեքավորման հարցում: Դրանում կարելի է համոզվել թերթերով նրա պատմագիտական ուսումնասիրությունները, որոնցից համարյա թե ոչ մեկում չեն բացակայում Խորենացու տված տեղեկությունները, հաճախ հենակետ հանդիսանալով պատմաբանի համար հայ ժողովրդի պատմության ամենամոթ ու կենսոտ հարցերի լուսաբանման գործում: «Հայոց պատմության» բովանդակությանը տրված Մանանդյանի բարձր գնահատականը արտացոլվել է նաև մահվանից հետո հրատարակված «Մար Աբասի «Հայաստանի սղերնական պատմությունը» (Սեբեոսի, Մովսես Խորենացու և Պրոկոպիոս Կեսարացու աղբյուրների շուրջը)» հոդվածում: Այստեղ Հ. Մանանդյանը պաշտպանում է այն տեսակետը, որ Խորենացին իր պատմության առանձին բաժինները շարադրելիս հիմք է ընդունել Մար Աբասի

խկապես գոյություն ունեցած աշխատությունը և այդպիսով պահպանել է մեզ բնագրում Հնա-սառ Հայաստանի պատմության հին շրջանի կարևորագույն գրավոր աղբյուրի բովանդակու-թյունը:

Որքան էլ նշանակալի է Հ. Մանանդյանի գործունեությունը հայ բանասիրության բնագա-լառում, այնուամենայնիվ, է՛լ ավելի ընդմենավոր ու բաղժակողմանի է նրա պատմագիտական ստեղծագործությունը՝ Նա հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության հարցերի մարքսիստական մշակման կարապետն էր և նրա քաղաքական պատմության խորը ուսումնա-սիրողը: Բայց նախքան այդ մասին խոսելը, անհրաժեշտ է կանգ առնել գիտնականի ոչ պա-կաս կարևոր ուսումնասիրությունների վրա՝ պատմական օժանդակ գիտությունների և, առա-ջին հերթին, պատմական աշխարհագրության բնագավառում, որի ոգևորված հետազոտողը և փայլուն գիտակն էր Հ. Մանանդյանը:

Նրա հետազոտման հիմնական առարկան այստեղ հանդիսացավ այսպես կոչված Tabula Peutingeriana-ն, IV դարի աշխարհագրագետ Կաստորիոսին վերագրվող հռոմեա-կան ճանապարհային քարտեզը, որի վրա տեղ է հատկացված նաև պատմական Հայաստանի տեղիտորիային: Այդ աղբյուրի օգտագործման հիմնական խոչընդոտն այն է, որ մեզ հասած շեղագրերում արտագրությունների հետևանքով տեղանունները շատ աղավաղված վիճակում են գտնվում: Անունները վերականգնելու, ինչպես և Հայաստանի քարտեզի վրա զետեղելը, համար անհրաժեշտ էր կատարել բանասիրական մեծ աշխատանք: Հ. Մանանդյանը ձեռնամուխ եղավ այդ գործին և նրա իրականացման համար մոբիլիզացրեց Հայաստանի պատմական տոպոնիմիկայի, ինչպես և արդի տոպոնիմիկայի աղբյուրները:

Այս թեմայով գրված նրա անգրանիկ աշխատությունը՝ «Հայաստանի հին ճանապարհները Artaxata-Satala և Artaxata — Tigranocerta ըստ Պեվտինգերյան քարտեզի» լույս տեսավ 1931 թ.: Նույն այդ հարցերին է նվիրված «Պեվտինգերյան քարտեզի HATZD կայարանը» ձեռագիրը («Մանր հետազոտություններ» ժողովածուի մեջ, 1932): 1936 թ. Հ. Մանանդյանը հրատարակեց իր «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պեվտինգերյան քարտեզի» մե-նագրությունը, որի մեջ մանրամասն ուսումնասիրված են Արտաշատից դեպի Շատաղ, Տիգ-րանակերտ, Սեբաստոպոլիս և Պարսկաստան տանող չորս ճանապարհները: Հավելվածը նվիր-ված է Դավին-Պարտավ ճանապարհի հետազոտմանը: Հեղինակի կարծիքով դրանք էին հռոմեա-պարթևական և բյուզանդա-պարսկական ժամանակի ղլխավոր առևտրական և ռազմական ճա-նապարհները: Հաշվի առնելով հանդերձ Պեվտինգերյան քարտեզի՝ որպես Հայաստանի պատմա-կան աշխարհագրության կարևոր աղբյուրի, մեծ նշանակությունը, չի կարելի, այնուամենայ-նիվ, աչքաթող անել, որ Հ. Մանանդյանը որոշ չափով գերազնահատում էր այն, մի բան, որ արտահայտվել է մասնավորապես այդ քարտեզին Պողոմենոսի «Աշխարհագրության» համեմա-տությունը՝ նրա կողմից տրված նախապատվության մեջ:

Պատմական աշխարհագրության և մասնավորապես Հայաստանի առևտրական և ռազմա-կան ճանապարհների հետ կապված հարցերը հետաքրքրել են Մանանդյանին հետադարձ ևս: Երբ գիմեց Հայաստանի պատմության ավելի հին ժամանակաշրջանին և ստեղծեց մի քանի աշխատություններ՝ հիմնված ատուրական, խեթական, ուրարտական, հին-պարսկական, հին-հունական և հռոմեական աղբյուրների և ավելի ուշ շրջանի հայկական աղբյուրների տվյալների համեմատության վրա: Այդպիսիների թվին են պատկանում Խաչատուր, Ուրուտտի և Նաիրի եր-կրների տեղագրման հարցին, ասուրական արքաների կատարած ուրարտական արշավանքնե-րի, կիմերների Անդրկովկաս ներխուժելու, 10 000 հույների նահանջի ուղիների և այլ հարցե-րին նվիրված հոդվածները: Այդ հոդվածները ամփոփված են Հ. Մանանդյանի «Հին Հայաս-տանի և Անդրկովկասի պատմության մի քանի պրոբլեմների մասին» (1944), «Պատմա-աշ-խարհագրական մանր հետազոտություններ» (1945), և «Հին Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության մի քանի վիճելի պրոբլեմների մասին» (հետմահու հրատարակություն, 1956) ժողովածուներում: Բացի այդ, նա հետազոտել է Պոմպեոսի անդրկովկասյան արշավանքների և բյուզանդական Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների երթուղիները և այլն:

Պատմական աշխարհագրության խնդիրների ուսումնասիրությունից բացի, Հ. Մանանդյա-նը մեծ աշխատանք է կատարել նաև պատմական այլ օժանդակ գիտությունների, այն է՝ պատ-մական մետրոլոգիայի և, սրա կապակցությամբ, նաև դրամագիտության ասպարեզում: Այս-տեղ նրա հիմնական աշխատությունն է «Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում» մենագրությունը (1930): Առաջին և երկրորդ բաժիններում հետազոտված են VII դարի հե-

գինակ Անանիա Շիրակացու «Յաղագս չափուց և կշռից» աշխատության տվյալները և կազմված են աղյուսակներ, որոնք հին հայկական կշիռներն ու տարողության չափերը վեր են ածում ժամանակակից միավորների: Երրորդ բաժնում մի շարք այլ աղբյուրների հիման վրա ուսումնասիրված են երկարության հին հայկական չափերը, և նույնպես վեր են ածված ժամանակակից միավորները: Այդ բաժնին են առնչվում իրենց թեմայով նաև հետազայում գրված «Երատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեզը» (1930) և «Միջօրեագծի և Լերկի մակերեսի աստիճանական չափումները ըստ հին հայկական աղբյուրների» (1950) աշխատությունները: Թվարկված գործերի նշանակությունը, որոնք գրված են Հայաստանի սահմանակից երկրներից ծագող լայն համեմատական նյութերի հիման վրա, գուրս է գալիս հայկական մետրոլոգիայի պատմության շրջանակից: Նրանց մեջ գրված ու լուծված են հելլենիստական-հռոմեական-բյուզանդական, ինչպես նաև պարսկական մետրոլոգիայի մի շարք կարևոր հարցեր:

Ինչպե՞ս չափով էլ խորանար Զ. Մանանդյանը պատմական օժանդակ՝ գիտությունների ուսումնասիրման մեջ, նրանք, այնուամենայնիվ, իր համար ինքնանպատակ չէին: Այդ տիպի ուսումնասիրություններում հայթայթված տվյալները իրենց հերթին նյութ էին դառնում ավելի լայն մասշտաբի, հայ ժողովրդի պատմական կյանքի այս կամ այն պլոթլեմին նվիրված աշխատությունների համար: Նման ընդհանրացնող գործերից մեկն է «Հայաստանի քաղաքների և առևտրի մասին հին ժամանակների համաշխարհային առևտրի կապակցությամբ (5-րդ դ. մ. թ. ա. — 15-րդ դ. մ. թ.)» գիրքը (1930):

Ինչպես ցույց է տալիս վերնագիրը, գրքում ուսումնասիրված են տարանցիկ առևտուրը Հայաստանի վրայով և այդ առևտրի կենտրոնները՝ հայկական քաղաքները: Հայ պատմագիտության մեջ առաջին աշխատությունն էր այդ՝ նվիրված քաղաքների պատմությանը: Գրքում նախադրված ու մշակված փաստերի հարստության և մատենագիտական տեղեկությունների առատության շնորհիվ, այդ գիրքը մինչև այժմ մնում է և դեռ երկար ժամանակ կմնա իրրև անհրաժեշտ ձևանարկ հայ ժողովրդի պատմությունը ուսումնասիրողի համար: Դրանով էլ պայմանավորված էր նրա երկրորդ, հեղինակի կողմից վերամշակված ու լրացված հրատարակության իրականացումը 1954 թվականին:

«Հայաստանի առևտրի և քաղաքների մասին» աշխատությունը միավորված է մի որոշակի կոնցեպցիայով, որը հետևողականորեն արտացոլվում է գրքի բոլոր մասերում: Ամբողջ աշխատության առանցքը, այն միտքն է, որ Հայաստանի քաղաքների կյանքը լիովին կախված էր նրանց՝ միջազգային առևտրին մասնակցելու անտիճանից: Հայկական քաղաքները, հեղինակի կարծիքով, զուտ առևտրական քաղաքներ էին և նրանց ծաղկումը միշտ հետևում էր լինում տարանցիկ ձևանպարհների վրա առևտրի աշխուժացման և, ընդհակառակը, քաղաքների անկման պատճառը՝ միմիայն առևտրի թուլացումը կամ զաղարումն էր այդ ուղիների վրա: Իհարկե, շատ արժեքավոր է այն, որ Զ. Մանանդյանը այդչափ մեծ նշանակություն է տալիս քաղաքների զարգացման այնպիսի կարևոր գործոնին, որպիսին է տարանցիկ առևտուրը: Բայց այս արտաքին գործոնի հետ մեկտեղ անհրաժեշտ էր հաշվի առնել նաև կարևորագույն ներքին գործոնը՝ հայկական հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացումը: Ցավոք սրտի Զ. Մանանդյանը փորձ չի արել կապակցելու քաղաքների զարգացման իր կոնցեպցիան հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական պատմության հետ, պատմություն, որի պլոթլեմների վրա նա նույն այդ տարիներին խոր և արդյունավետ աշխատանք էր տանում:

Դառնանք այժմ Մանանդյան-պատմաբանի ստեղծագործության այդ կարևորագույն կողմին: Այն ըստ արժանվույն գնահատելու և նրա տեղը Մանանդյանի ստեղծագործական կենսագրության մեջ պատկերացնելու համար պետք է մտաբերել, որ դիտականը սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմների մշակմամբ սկսեց զբաղվել բավական ուշ՝ 20-ական թվականների սկզբին, երբ նա արդեն վաղուց կազմավորված բանասիրական պրոֆիլի հետազոտող էր: Դարձը գեպի հիշյալ պրոբլեմները, հետևաբար, նրա ստեղծագործության մեջ բեկման մի կետ էր՝ սերտ կապված Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման և իրեն՝ Մանանդյանի գործունեության՝ Սովետական Հայաստանի կյանքի մեջ ներարկվելու հետ: Կարելի է պնդել, որ այլ պայմաններում հիշյալ պրոբլեմները խորթ կմնային նրան:

Հայաստանի պատմության սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմներին նվիրված աշխատությունների շարքում առաջինը նրա «Դիտություններ հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարդպանության շրջանում» սեծարժեք աշխատությունն էր (1925): Ներածական մասում Զ. Մանանդյանը նշում է, որ «...նախկին երկրում (Հայաստանի պատմությանը նվիր-

ված—Գ. Ս.) մատնանշված են ժամանակագրական կարգով հայոց անցյալի փոքրիշատե ստուգված քաղաքական ու կրոնական անցքերը և միանգամայն աչքաթող է արված հին Հայաստանի ներքին կյանքը՝ պետական, բնակչության և տնտեսական: Մանանդյանը կարող էր այն ժամանակ հիշատակել միայն երկու դիրք, որոնք այս կամ այն չափով շոշափում էին հիշյալ հարցերը. Ն. Ադոնցի «Հայաստանը Յուստինիանոսի ժամանակաշրջանում» (ՍՊԲ, 1908) և Ի. Զավախովի «Հին Վրաստանի և հին Հայաստանի պետական կարգը» (ՍՊԲ, 1903) աշխատությունները: Սակայն, կավելացնենք մենք, այդ աշխատություններում, թեև նրանցից առաջինը հայ պատմագիտության գաղաթնակետերից մեկն է, շոշափված են Հայաստանի ներքին կյանքի միմիայն քաղաքական ու իրավական կողմերը, բայց ո՛չ սոցիալական ու տրնտեսական:

Իսկ Հ. Մանանդյանը ձևափոխում է հենց սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմների ուսումնասիրմանը, լրիվ հաշիվ տալով իրեն դրածի դժվարության մասին: Բացի այդ բնագավառի անմշակ վիճակից, դժվարությունը նաև հին Հայաստանի պատմության աղբյուրների բնույթի մեջ էր, որովհետև դրանք գրեթե միայն քաղաքական պատմությունն է, որ լուսաբանում են: «Թե երբեմն և պատահում են նրանց մեջ ազդու ականակներ երկրի ու ժողովրդի ներքին կացության մասին,— գրում է Հ. Մանանդյանը,— միջանկյալ այդ վկայությունները այնքան մոլթ են ու անորոշ, որ կարոտ են քննության ու լուսաբանության հատուկ ուսումնասիրությունների սխեդյով, իսկ առանց այդ շեն կարող նյութ ծառայել պատմական ընդհանրացումների»: Այդ «մոլթ ու անորոշ» ականակների հատուկ ուսումնասիրության խնդիրն էր, որ վերջրեց իր վրա Հ. Մանանդյանը:

Առաջին իսկ աշխատության մեջ նա դրեց մի նոր պրոբլեմ՝ հին Հայաստանի նյութական բարիքներ արտադրողների գրության հարցը:

Սույն պրոբլեմի շոշափման փաստը արդեն վկայում է, որ այդ տարիներին Հ. Մանանդյանը կրել է մարքսիզմի պատմական մատերիալիզմի տեսության ուժեղ ազդեցությունը:

«Դիտողություններին» հաջորդեցին «Հայաստանի պետական հարկերը մարդպանության շրջանում» հոդվածը (1926), «Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական պատմության» աշխատության առաջին (1927) և երկրորդ (1928) պրակները, «Դիտողություններ պարթևների և Արշակունյաց Հայաստանի ֆեոդի և ֆեոդալական դրքի մասին» հոդվածը (1932):

Բոլոր այս հետազոտությունների հիմքի վրա Հ. Մանանդյանը ստեղծեց մի ընդհանրաշնորհ մենագրություն՝ նվիրված հին Հայաստանի հասարակարգի պրոբլեմին: Այդ մենագրությունը հրատարակվեց 1934 թ. «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունյեների և մարդպանության շրջան)» վերնագրի տակ: Այսպես հեղինակը կատարում է հայկական ֆեոդալիզմի համակողմանի ուսումնասիրությունը: Նրա ընդհանուր սխեման իր գլխավոր գծերով նման է հայկական ֆեոդալիզմի՝ Ն. Ադոնցի կողմից առաջադրած կոնցեպցիային, մի բան, որ շեշտում է ինքը Մանանդյանը իր գրքի ներածականում. «Որ հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությունը համապատասխանում էր իր կուլթամբ Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմին, այդ պատճառով էլ Ադոնցը վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ, իմ ուսումնասիրության մեջ ցույց է տրված նաև, որ ֆեոդալական այդ կազմակերպությունների նմանությունները շատ ավելի մոտ են եղել և սերտ, քան մինչև այժմ ենթադրել ենք»:

Գրքում մանրամասն վերլուծված է նախարարական տերությունների ներքին կազմակերպությունը և կառուցվածքը, ինչպես նաև նախարարների ու թագավորի փոխհարաբերությունները, որոնց IV դարում վրա հասած և զինված պայքարի վերածված ճգնաժամին նվիրված է հատուկ գլուխ: Հետազոտված է նաև տիրող դասակարգի այլ խմբերի գրությունը՝ ազատների, ոստանիկների, հոգևորականության:

Առանձնապես կարևոր է այս գրքում, և, ինչպես ասվեց, միանգամայն նոր՝ հայ պատմագրության համար, հին Հայաստանի նյութական բարիքների արտադրողների գրության հետազոտությունը: Այդ պրոբլեմին են նվիրված «Շինականներ» և «Ումիկներ» գլուխը և, մասամբ, «Քաղաքների բնակչությունը. արհեստավորներ և ստրուկներ» գլուխը: Այս գլուխների շարադրությունը հիմքում ընկած են Մանանդյանի վերոհիշյալ աշխատությունները, բայց շատ բան էլ նորություն է:

Պատմաբանի ուշադրության կենտրոնում է եղել, բնականաբար, հին Հայաստանի նյութական բարիքներ արտադրողների հիմնական կատեգորիան՝ հողագործ բնակչությունը: Զանալով լուսաբանել այս հարցը, Հ. Մանանդյանը հավաքել է վաղ միջնադարի հայկական աղբյուրների

գլուխը նրան վերաբերող տեղեկությունները և քննության առել զրանք հարևան Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի գյուղացիների սոցիալ-տնտեսական վիճակի ֆոնի վրա, ընդգրկելով նաև համեմատության կարգով նյութեր Արեմտյան Նվրուպայի և Ռուսաստանի պատմությունից:

Հետազոտությունը բերեց Հ. Մանանդյանին երկու կարևոր եզրակացությունների: Նվե տնտեսներ այն երանգները, որոնք, հեղինակի կարծիքով, հավանորեն գոյություն ունեին Հայաստանի տարբեր մասերի գյուղական բնակչության վիճակի մեջ, ապա ընդհանուր առմամբ նրանց գոյությունը կարելի է բնութագրել որպես «կիսադատ ճորտերի» գոյություն: Հեղինակի կարծիքով, այդ նշանակում է, որ գյուղացիները թեև ամրացված էին հողին, սակայն պարտավոր էին վճարել հողատիրոջը միայն տուրք, և ո՛չ կատարել նրա համար պարտադիր ձրի աշխատանք: Նրանք ունեին որոշ իրավունքներ: Լինելով ճորտական կախման մեջ, նրանք կարող էին ունենալ մասնավոր սեփականություն, գլխավորապես շարժական, բայց որոշ չափով նաև անշարժ: Իրենց սեփականությունը նրանք կարող էին կտակել, կարող էին փրկագին վճարելով բոլորովին ազատվել ճորտական կախյալ վիճակից և այլն:

Հ. Մանանդյանի երկրորդ եզրակացությունը վերաբերում է հին Հայաստանի գյուղական համայնքի պրոբլեմին: Հենվելով Փավստոս Բուզանդի և Ագաթանգեղոսի տվյալների վրա, որոնց մեջ հիշատակված են առանձին գյուղական բնակիչներին և գյուղական հոգևորականությանը տրամադրվող որոշակի չափի հողակտրոսներ, ինչպես նաև Մովսես Խորենացու այն ցուցմունքի վրա, ըստ որի հին Հայաստանում ընդունված էր հողի հավասար և ըստ մարդավիճի բաժանման կարգը, պատմաբանը եզրակացնում է, որ Հայաստանում գոյություն է ունեցել գյուղական համայնք:

«Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» գրքի մեջ շոշափված է նաև մի այլ, նյութական բարիքների արտադրողներին վերաբերվող կարևոր հարց՝ հին Հայաստանում ստրկության և ստրկատիրության հարցը: «Ստրկությունը,— գրում է Հ. Մանանդյանը,— համառարած ու ընդհանուր մի երևույթ էր հին աշխարհում, ուստի և ինքնըստիներյան հասկանալի է, որ բացառություն չի կարող կազմել նաև հին Հայաստանը»:

Մանանդյանը այն կարծիքին էր, որ ստրկությունը Հայաստանում նահապետական բնույթ էր կրում: Իր դրրում նա ուսումնասիրում է մի շարք տերմիններ, որոնք ծագում էին սարկական վիճակի հորջորջման համար, ինչպես նաև հին Հայաստանում ստրկական ուժի հիմնական աղբյուրները, որոնք էին նրա կարծիքով պատերազմները, ստրուկների վաճառքը և պարտության ստրկությունը: Ստրկական աշխատանքի շատագործման գլխավոր ոլորտը, ըստ Հ. Մանանդյանի, տնային տնտեսությունն ու գյուղատնտեսությունն էր:

Թեև Հ. Մանանդյանի՝ հին Հայաստանում ստրկության հարցի այս հետազոտությունը հետադադրում օբյեկտիվորեն հանդիսացավ սովետահայ պատմագիտության մեջ նախաֆեոդալական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կացության մասին նոր կոնցեպցիայի առաջացման նախապայմաններից մեկը, այնուամենայնիվ ինքը՝ Մանանդյանը դարձավ այդ կոնցեպցիայի հակառակորդ: Նոր տեսակետի առաջացումը սերտ կապված էր սովետական պատմագիտության նոր հայացքի հետ, ըստ որի Հին Արևելքի հասարակությունը դիտվում է որպես ստրկատիրական հասարակություն: Այս տեսակետի դրսևորումը հայ պատմագիտության մեջ միանգամայն օրինաչափական երևույթ էր, որովհետև Հայաստանն իր սկզբնական զարգացումը ապրել է հին արևելյան երկրների հետ սերտ կապի մեջ, որոշ շրջաններում էլ նրանց հետ միասին, իսկ հետագայում ընկել է հելլենիստական ստրկատիրական պետությունների համակարգության մեջ: Այս տեսակետից Հայաստանի պատմության մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի երկրորդ կեսը և մ. թ. առաջին դարերը ընդգրկող շրջանը ստրկատիրական կարգերի ժամանակ է եղել: 1940 թ. Հ. Մանանդյանը իր «Հին Հայաստանի պատմագիտության ակտուալ խնդիրները» հոդվածով («Историк-марксист», № 6) դեմ ելավ այդ նոր տեսակետին, իսկ 1945 թ. «Հայաստանի հասարակարգի պրոբլեմը Արշակունիներից առաջ» հոդվածում («Исторические записки», հատ. 15) հանգամանորեն շարադրեց իր հայացքը այս հարցի կապակցությամբ: «Ահա,— գրում է Հ. Մանանդյանը,— հստակորեն դիտում ենք Փսենոֆոնի շրջանի տոհմատիրական կարգերից անցումը դեպի Արշակունիների շրջանի նախարարական (այսինքն՝ ֆեոդալական — Գ. Ս.) կարգերը, մի կողմ թողնելով ստրկատիրական փուլը»:

Այս հոդվածով Հ. Մանանդյանը զգուշացնում է Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգերի և անտիկ՝ հունական և հռոմեական հասարակությունների ստրկատիրական կարգերի մեխանիկական նույնացումից: Մասնավորապես, նա անթույլատրելի է համարում հին հայկական մաս-

նախորդ տնտեսությունների՝ ագարակների ու դաստակերտների նույնացումը լատիֆունդիաների հետ։ Նա կարծում է նույնպես, որ հիերոգլիֆներին (տաճարային ստրուկներին), որոնք աշխատում էին հին Հայաստանի տաճարային տնտեսություններում, Շչի կարելի համարել ստրուկներ բառի բուն իմաստով։ Դառնալով քաղաքների հարցին, Հ. Մանանդյանը համարում է, որ հին հայկական քաղաքները՝ Տիգրանակերտը, Արտաշատը և մյուսները, չի կարելի հավասարեցնել հին հունական քաղաք-պետություններին։ Վերջապես Հ. Մանանդյանը մատնացույց է անում, որ ի տարբերություն հռոմեական կամ հունական իրականության, Հայաստանում արտադրության մեջ հիմնական դերը խառնվում էր համայնական գյուղացիներին։

Բոլոր այս նախազգուշացումները նպատակ ունեն գերծ պահել սովետահայ պատմագիտությունը պատմական պրոցեսի ըմբռնման վերջարիզացիայից։ Միևնույն ժամանակ, սակայն, ակնհայտ է, որ թեև Հ. Մանանդյանը սուրջեկտիվորեն ընդհանրապես ժխտում էր Հայաստանում ստրկատիրական կարգերի առկայության հնարավորությունը, այնուամենայնիվ, նրա սովյալ կոնկրետ առարկությունները տեղին կլինեին միայն այն ենթադրության դեմ, թե Հայաստանում գոյություն է ունեցել հենց հունական կամ հռոմեական տիպի ստրկատիրություն, և կորցնում են իրենց ուժը, եթե խոսքը գնում է հին արևելյան տիպի ստրկատիրական հասարակության մասին։ Ընդհանուր է, որ ագարակներն ու դաստակերտները չի կարելի համեմատել լատիֆունդիաների հետ, որովհետև վերջինները ստեղծվել են հռոմեական ստրկատիրության որոշ սպեցիֆիկ պայմանների հետևանքով, որոնք հատուկ չէին ոչ միայն բազմաթիվ հին արևելյան երկրներին, այլև, ի դեպ, կլասիկ Հունաստանին, որտեղ և, այդ պատճառով, լատիֆունդիաներ չեն գտնում։ Դրանով սակայն չի բացառվում Հայաստանում այլ տիպի ստրկատիրական տրանսկուլտուրների գոյությունը, և աղբյուրները որոշակի տեղեկություններ են տալիս նրանց առկայության մասին։ Ընդհանուր է նույնպես, որ հիերոգլիֆներին չի կարելի համարել «խակական» ստրուկներ, եթե վերջիններիս տեսնել, ինչպես Հ. Մանանդյանը, միմիայն անտիկ տիպի ստրուկների մեջ։ Բայց չէ որ հին աշխարհը, մասնավորապես Հին Արևելքը գիտեր ստրկության և այլ ձևեր, ու դրանց թվում արտադրողների այնպիսի տարածված կատեգորիա, որպիսին էին հողի վրա բնակեցված ստրուկները։ Սրանց էին հարում իրենց վիճակով հայկական տաճարային տնտեսությունների հիերոգլիֆները։ Այնուհետև, հին հայկական քաղաքները, իհարկե, չի կարելի համեմատել հին հունական կլասիկ քաղաք-պետությունների հետ։ Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ քաղաքները իրենցից ներկայացնում էին հին արևելյան ստրկատիրական քաղաքային համայնքների տիպերից մեկը, որը կրել է հելլենիստական պոլիսի էական ազդեցությունը։ Վերջապես, ճիշտ է նաև այն, որ գյուղական համայնքը համարյա թե ոչ մի դեր չի կատարել արտադրության մեջ հին Հունաստանում կամ հին Հռոմում, որովհետև այն բախտավորվել է շատ վաղ, ստրկատիրական հասարակության դարգացման սկզբնական փուլերում։ Սակայն աներկբայելի է գյուղական համայնքի հակառակն նշանակությունը Հին Արևելքի ստրկատիրական երկրների պատմության մեջ, նրա ամբողջ տնտեսության ընթացքում։

Հ. Մանանդյանի քննարկված հոգևածը որոշ ազդեցություն գործեց հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգերի պրոբլեմի հետագա մշակման ընթացքի վրա այն իմաստով, որ սրեց պատմաբանների ուշադրությունը Հին Արևելքի պատմության խորքերը հասնող և այնուհետև հելլենիստական երկրների հզոր ազդեցության տակ ընթացող նրա պատմական զարգացման առանձնահատկությունների հետազոտման և նրա սպեցիֆիկ տեղական գծերի բացահայտման ուղղությամբ։

Հ. Մանանդյանի՝ Հայաստանի պատմության սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմների հետազոտմանը նվիրված ուսումնասիրությունները սովետահայ պատմագիտության կարևոր ու անհրաժեշտ փուլերից մեկն են հանդիսանում։

Նույնքան նշանակալից է նրա ներդրումը Հայաստանի քաղաքական պատմության ուսումնասիրման գործում։ Հ. Մանանդյանը այդ բնագավառը ռաբ է կոխել դեռևս 20-ական թվականների սկզբին, երբ նա սկսեց ավանդել Հայաստանի պատմության դասընթացը Երևանի համալսարանում, բայց ամենաարդասավոր շրջանը այս տեսակետից 30-ական թվականների վերջը և 40-ական թվականներն էին։ Առաջին նրա խոշոր աշխատությունը, նվիրված մեր ժողովրդի պատմության հանգուցային կետերից մեկին, «Տիգրան Բ և Հոռմը» մենագրությունն էր (1940)։

Ինչը դրդեց Հ. Մանանդյանին դառնալ այդ թեմային։ Մ. Թ. ա. I դարի առաջին տասնամյակները Մեծ Հայքի պետության համար արտաքին լայն նվաճումների շրջան էին, նվաճ-

Հումներ, որոնք դարձրին Հայաստանի Առաջավոր Ասիայի և Միջերկրածովյան երկրների խոշորագույն տնտեսականներից մեկը։ Հայաստանի ուժեղացումն այն ժամանակ կենտրոնացրեց իր վրա անտիկ պատմիչների ուշադրությունը, և դրա հետևանքով Տիգրան Բ-ի իշխանության ժամանակաշրջանի մասին (95—56 թթ. մ. թ. ա.) հունական և հռոմեական պատմիչները պահպանել են ավելի տեղեկություններ, քան նրանք պահպանել են Հայաստանի պատմության որևէ այլ շրջանի մասին։ Անտիկ պատմագիրությունը հետաքրքրությունը (որը հաճախ լինում էր բնույթի կրկնում) ժառանգել է նաև եվրոպական պատմագիրությունը, որի համար սակայն սովորական էր դարձել այդ շրջանի հայկական պատմության միջազգային նշանակության անտեսումը և Տիգրան Բ-ին աննշան դեմ համարելը։ Նրան, ճիշտ է, պատահաբար հաջողվեց կցկցել քաղաքական մի խոշոր միավորում, բայց նա սոսկ մի դործիք էր իր զառնակից Միհրդատ Եվպատորի ձեռքում և, որպես այդպիսին, գործում էր Հռոմի իբրև թև առաջադիմություն և քաղաքակրթություն տարածող առաջխաղացման դեմ Արևելքում։ Արտահայտված լինելով այնպիսի հեղինակավոր բուրժուական գիտնականների կողմից, որպիսիք էին Թ. Մոմզեներ և Թ. Ռեյնարը, նման հայացքները երկար ժամանակ տիրապետում էին գիտության մեջ, չնայած իրենց եվրոպացենտրիստական, հակագիտական բնույթին։ Այդ տեսակետի հակապատմական բնույթը գրանցվում է այն բանում, որ նա կարում է, մի կողմից, Հայաստանի՝ Տիգրան Բ-ի շրջանի պատմությունը երկրի նախորդող պատմական զարգացման պրոցեսից, իսկ մյուս կողմից՝ Տիգրանի գործունեությունը և՛ ռազմի, և՛ կուլտուրայի, և՛ տնտեսության բնագավառում՝ հելլենիստական աբաղիցիաներից, որոնցով այն սողորված էր, և համարում Տիգրանին մի «բարբարոս», որի բոլոր մտադրություններն ու ցանկությունները միայն բռնապետական մոլուցք էին։

Այս տեսակետի դեմ էր, որ ելավ Հ. Մանանդյանը իր մենագրությամբ։ Նորից ու մտնալիկորեն ուսումնասիրելով առկա պատմական տվյալները, նա կարողացավ տալ դրանց իսկական մի նոր լուսաբանություն, որը, եթե աչքաթող անենք, որպես բանավորի հետևանք, Տիգրանի անձի՝ մի քանի տեղում սպրդած որոշ խղիարականացման մոմենտները, հիմնականում համոզիչ է։

Մանանդյանը պետք է արված, որ Հայաստանի զարգացումն ու ուժեղացումը, հատկապես նաև հելլենիստական տրադիցիաների ներթափանցումն ու հելլենիստական ախյի քաղաքների առաջացումը սկսվել էր Տիգրանից շատ առաջ և նրա օրոք տեղի էր ունենում այդ պրոցեսների լուր հերթական փուլը։ Ցույց է արված, որ Տիգրանի պայքարն ընդդեմ Հռոմի ոչ թե ունեցյալ էր Հռոմի քաղաքակրթական ավերակների դեմ, այլ, ընդհակառակը, հելլենիստական աշխարհի նվաճումների պաշտպանություն։ Ցույց է արված նաև նրա արտաքին քաղաքականության ինքնուրույն բնույթը։ Վերջապես նոր լուսաբանություն է տրված նաև հայ-հռոմեական պատերազմների ամբողջ ընթացքին։ Ամենեին շցանկանալով պնդել, թե այս շրջանի պատմության մեջ մոլթ ու վիճելի հարցեր ալլես չկան, մենք պետք է նշենք, որ այն, առաջին անգամ մենագրական ուսումնասիրության ենթարկված, հանգես եկավ Հ. Մանանդյանի գրքում միանգամայն նոր լույսի ներքո։

«Տիգրան Բ և Հռոմ» մենագրությունից հետո Հ. Մանանդյանը ձեռնամուխ եղավ իր «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատոր աշխատության ստեղծմանը։ «Քննական տեսությունը» հանդիսանում է հայ ժողովրդի հին և միջին դարերի պատմության նորագույն ծավալուն սիստեմատիկ շարադրանքը և անհրաժեշտ ձեռնարկ է յուրաքանչյուր հայագետի համար։ Նրա առանձնահատուկ արժեքը կայանում է այն բանում, որ Հ. Մանանդյանը այստեղ իր ուշադրությունը կենտրոնացրել է այն շրջանների ու պրոբլեմների վրա, որոնց ուսումնասիրությունը նրանից առաջ այս կամ այն պատճառով թերի էր մնացել։

Առաջին հատորում (1945) ընդգրկված է հայ ժողովրդի պատմությունը նրա ծաղույթից մինչև Արշակունյաց հարստության սկիզբը։ Այդ հատորում պետք է հիշատակել մեղապարսկական շրջանի պատմության հետազոտությունը (VI—IV դդ. մ. թ. ա.) մասնավորապես Քսենոփոնի տվյալների օգնությամբ։ Նրա «Իրոպեդիա» աշխատությունը, որը մինչև այժմ գիտելում էր որպես գրական հուշարձան, գտավ Հ. Մանանդյանի աշխատության մեջ նոր արժեքավորում։ Մանանդյանը ստիպեց նրան խոսել որպես պատմական աղբյուր և, հիմնվելով այդ տվյալների վրա, ինչպես նաև Մովսես Խորենացու տեղեկությունների վրա, շարադրեց մեղական շրջանի վերջի և պարսկական շրջանի սկզբի Հայաստանի պատմությունը։

Տիգրան Բ-ի Լպոնայի մասին կարելի է ավելացնել, որ այստեղ հեղինակը էլ ավելի ճշգրտական կապ հաստատեց այդ ժամանակաշրջանի և նրան նախորդող ու հաջորդող շրջան-

ների պատմության միջև կարելի էր հիշատակել նաև հատորի այլ բաժինները, որտեղ Մանանդյանը իր նոր խոսքն էր ասել, միշտ հիմնվելով փաստերի մանրակրկիտ ուսումնասիրության վրա: Դժբախտաբար առաջին հատորում իր պատշաճ տեղը չի գրավել Ուրարտուի պատմությունը՝ չնայած այն հսկայական ջերմին, որ կատարել է այդ պետությունը հայերի ձևավորման և նախնական քաղաքման ընթացքում:

Երկրորդ հատորի առաջին մասը (հրատարակված հեղինակի մահվանից հետո, 1956 թ.) նվիրված է Արշակունյաց հարստության իշխանության ժամանակաշրջանին (66—428 թթ.): Այստեղ պետք է հիշատակել II և, մանավանդ, III դարի Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությունը, մի շրջան, որ հատկապես վատ է լուսավորված սկզբնաղբյուրներով, և կարճև ջրածան գիծ լինի աղբյուրների երկու խմբերի համար. հունա-հռոմեական աղբյուրները արդեն շատ մոկերեսորեն են շոշափում այն, իսկ հայկականները՝ դեռևս շատ թույլ: Այնուամենայնիվ Հ. Մանանդյանին հաջողվել է տեղեկությունների նոր ուսումնասիրության հիման վրա տալ այդ ժամանակաշրջանի պատմության կապակցված շարադրությունը: Մեծ հետադոտական աշխատանք է տարված նաև հատորի այլ բաժիններում:

Երկրորդ հատորի երկրորդ մասը, որը պետք է ընդգրկեր V—X դդ. պատմությունը, դժբախտաբար բացակայում է: Վերջին, երրորդ հատորը (հրատարակված հեղինակի մահվանից հետո, 1952 թ.) պարունակում է Հայաստանի պատմությունը XI—XV դարերում: Եթե «Քննական տեսություն» նախորդ էրկու գրքերում շարադրված են պատմության այնպիսի շրջաններ, որոնք ներկայացվել են Մանանդյանից առաջ նաև այլ կապիտալ աշխատությունների մեջ, ապա երրորդ հատորը, Չամչյանից հետո, առաջին ընդհանրացնող աշխատությունն է հիշյալ շրջանի վերաբերյալ քաղաքական պատմության գծով:

Թեև «Քննական տեսություն» նվիրված է գերագնացապես Հայաստանի քաղաքական պատմությանը, բայց և այնպես որոշ իմաստով կարող է համարվել Հ. Մանանդյանի բազմաձև և բեղմնավոր գործունեության հանրագումարը պատմության ու բանասիրության տարրեր քննադատելով, գործունեություն, որի հիմնական ուղղությունները մենք քանադիս ցուցադրել ենք կա համառոտ ակնարկում:

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի հետադոտական նվաճումների մեծ մասը մինչև այսօր էլ պահպանում է իր գիտական արժեքը: Դառնալով սակայն և այն դեպքերին, որտեղ սովետական պատմագիտությունը իր զարգացման ընթացքում հեռացել է մեծ գիտնականի տեսականներից ու հայացքներից, մենք պետք է հիշենք վերջինների պատմագիտական արժեքը, հիշենք, որ Հ. Մանանդյանը առաջինն էր, որ լուրջ կերպով հետաքրքրվեց հին Հայաստանի պատմության սոցիալ-տնտեսական բովանդակությամբ և ձևավորեց պատմության իրական կերտողների՝ աշխատավոր մասնակցների վիճակի հատուկ ուսումնասիրությանը, որով և ճանապարհ բացեց հին Հայաստանի պատմության մարքսիստական ուսումնասիրման համար:

ЯКОВ АМАЗАСПОВИЧ МАНАНДЯН

Г. Х. САРКИСЯН

(Р е з ю м е)

Судьба академика Якова Амазасповича Манандяна (1873—1952) показательна для армянской интеллигенции его поколения. С энтузиазмом вступив на поприще науки в конце прошлого века и создав ряд трудов, ученый через несколько лет был вынужден прекратить свою научную деятельность, чтобы добывать средства к существованию работой в области юриспруденции. Советская власть дала ему возможность вновь заговорить, после десятилетнего молчания, языком своих научных трудов, применить к делу свое блестящее образование (он окончил три университета — Иенский, Петербургский и Тартуский), по-настоящему развернуть свои возможности.

Я. А. Манандян начал свою научную деятельность как филолог. Основным объектом его исследований в этой области явились памятники так называемой армянской

грекофильской школы, представители которой проделали огромную работу по переводу творений выдающихся древнегреческих и византийских авторов, а также трудов, посвященных их истолкованию, на древнеармянский язык. Я. А. Манандян издал ряд текстов грекофильской школы и создал блестящую монографию, посвященную определению сущности этой школы и этапов ее развития в течение VI—VII вв.

В 20—30-х годах Я. А. Манандян широко развернул творческую деятельность в новой не только для него, но и почти не разрабатывавшейся до него области социально-экономической истории Армении. Серия его замечательных этюдов завершилась изданием обобщающей монографии об армянском феодализме. Параллельно он занимался и вспомогательными историческими дисциплинами: исторической географией Армении, исторической метрологией, нумизматикой и т. д. Он написал также ценное исследование о торговле и городах исторической Армении.

40-е годы знаменуются новым творческим взлетом маститого ученого. Его мысль обращается теперь к проблемам политической истории Армении. Он издает превосходную монографию об эпохе Тиграна II, затем, вооруженный обширными энциклопедическими знаниями и результатами своих предшествующих исследований, создает многотомный «Критический обзор истории армянского народа», охватывающий период с древнейших времен до XV в. и являющийся настольной книгой каждого армянина, в качестве новейшего развернутого систематического изложения древней и средневековой истории Армении. К сожалению, Я. А. Манандян не успел написать раздел, относящийся к V—X вв.

Подавляющее большинство исследовательских достижений Я. А. Манандяна сохраняет свою научную актуальность по сей день. Однако, обращаясь и к тем случаям, в которых советская историческая наука в своем развитии отошла от взглядов и точек зрения маститого ученого, следует помнить об их историографической ценности, помнить, что Я. А. Манандян был первым, кто всерьез заинтересовался социально-экономическим содержанием истории древней Армении и предпринял специальное исследование положения подлинных творцов истории — трудящихся масс.

К СПОРУ О ДАТИРОВКЕ ТИГРАНАКЕРТСКОЙ ГРЕЧЕСКОЙ НАДПИСИ

Г. Х. САРКИСЯН

Недавно на страницах «Историко-филологического журнала» была опубликована статья Л. А. Ельницкого, в которой он поддержал оживший в последние годы интерес к греческой надписи из Тигранакерта¹, что очень ценно, ввиду недостаточной изученности этого важнейшего документа.

Вопрос о датировке надписи, на которой Л. А. Ельницкий сосредоточил свое внимание в указанной статье, имеет, в двух словах, следующую историю. Издатель надписи Леманн-Хаупт, правильно определивший ее как царский указ, опираясь на палеографические данные надписи и учтя мнение ряда крупных эпиграфистов-классиков (Хиллер фон Гертринген, Вилламовиц-Меллендорф, Диттенбергер и др.), пришел к выводу, что надпись следует отнести «ко времени, едва ли ранее III в. н. э., мы можем рассматривать это столетие, равно как и следующие столетия, как время ее создания»².

Далее, не сомневаясь в том, что надпись принадлежит армянскому царю и подыскивая подходящую обстановку в истории Армении IV в., Леманн-Хаупт, как казалось ему, нашел наиболее согласующийся с ее содержанием период в годы правления царя Папа (369—374). Этой датировкой и навеяны некоторые восстановления недостающих частей текста надписи.

Позже Маркварт обратил внимание на важное обстоятельство, странным образом не оказавшее влияния на ход рассуждений Леманн-Хаупта, именно на то, что в надписи неоднократно упоминаются *боги, провидение богов* (*προβία των θεων*), а также некоторые другие выражения, которые, в общей совокупности, не разрешают приписать авторство надписи армянскому царю-христианину; он выдвинул положение о принадлежности надписи к дохристианскому периоду³. Найдя суждения

¹ Л. А. Ельницкий, О датировке тигранакертской надписи, «Историко-филологический журнал», 1961, № 2, стр. 207 слл.

² С. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt. I. Vom Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta, Berlin, 1910, стр. 418; первое издание надписи см. С. F. Lehmann-Haupt, Eine griechische Inschrift aus der Spätzeit Tigranokertas, «Klio», VIII. Leipzig, 1908, стр. 497 слл.

³ J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, nach den griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930, стр. 134 слл.

Маркварта вполне убедительными, мы предложили датировать надпись временем царя Трдата III, до принятия им христианства, что произошло в начале IV в., едва ли ранее 302 и позже 314 г.¹

Это, с одной стороны, подсказывалось необходимостью датировать надпись, руководствуясь палеографическими соображениями, приведенными у Леманн-Хаупта, возможно более поздним временем (в пределах указанного Марквартом *terminus post quem* по), с другой — поддерживалось соответствием содержания надписи исторической обстановке, сложившейся в Передней Азии после подписания в Низибине 40-летнего мирного договора между Римом и Персией (298 г.).

Л. А. Ельницкий, вслед за К. В. Тревер², поддерживает датировку Леманн-Хаупта, начисто отрицая возможность отнесения ее к более раннему, чем середина IV века, времени. К сожалению, однако, автор статьи, в том пункте, который должен был бы стать для него исходным и решающим — в процессе палеографической оценки надписи, — ограничивается лишь повторением сказанного у Леманн-Хаупта и тем самым фактически отказывается от активной попытки доказать неизбежность защищаемой им датировки. Собственная аргументация автора сводится лишь к попытке показать возможность примирения содержания надписи с армянской действительностью середины IV в.

Эта аргументация состоит из двух пунктов. Первый: «...Первые христианские императоры Константин и Констанций сохраняли, из политических соображений, некоторые древние культы, в частности культ богини победы и императорский культ» (стр. 209). «...В годы царствования императора Юлиана приверженцы античной религиозности, в особенности в восточных провинциях, весьма резко выступали против христианства» (стр. 210) и т. п. Отсюда вывод, что в Армении дело должно было обстоять таким же образом.

Правомерность этого вывода отнюдь не столь очевидна, как представляется автору, и на страницах арменоведческого журнала не требуется многих слов для подтверждения сказанного.

История Армении IV в., в отличие от истории I—III вв., где приходится цепляться за аналогии с сопредельными странами, хорошо освещена нарративными источниками V в. В свете этих источников не вызывает сомнения тот факт, что условия победы христианства в Римской империи и в Армении были различны. Миланский эдикт лишь разрешил христианство в Римской империи, в то время как акции Трдата III означали его насаждение в Армении. О преемниках Трдата, армянских царях-христианах IV в., имеются подробные сведения у Фавстоса Бузанда и Мовсеса Хоренаци — поборников христианства и духовных лиц, отно-

¹ Г. Х. Саркисян, Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.), ВДИ, 1955, № 3, стр. 51; он же, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, стр. 85.

² К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, стр. 285.

сившихся к ним в целом неприязненно (особенно к Аршаку II и его сыну Папу) и предельно чутко реагировавших даже на малейшие ущемления прав церкви и притеснения ее со стороны царей. Такой акт, как отступничество одного из царей от христианства (а только это могло бы служить основанием для упоминания в официальной царской надписи *богов*⁶), не только было бы отмечено этими авторами, но получило бы у них широчайший резонанс, как получило отступничество императора Юлиана (уже его прозвище «Отступник» говорит об этом), и не только в римской, но даже в армянской литературе (ср. Мовсес Хоренаци, III, 13, 15, 17). Между тем в упомянутых источниках, среди многочисленных обвинений и нареканий по поводу деятельности и поведения армянских царей IV в., нет ничего похожего на то, чтобы им приписывалось отступничество от христианства, если, конечно, не считать за указание на таковое, например, подобные слова Фавстоса Бузанда, сказанные им по поводу основания царем Аршаком Аршакавана: «В эти времена царь Аршак не слишком следовал богоугодному пути» (IV, 12). Эти слова, напротив, лишний раз подтверждают наш тезис. Настаивать на датировке серединой IV в. равносильно тому, что отрицать принадлежность надписи армянскому царю, что, однако, пока никому не приходило в голову.

Ничего не вносит и пункт второй аргументации Л. А. Ельницкого, привлекающего к сравнению две греческие надписи: одну — из северной Месопотамии (найдена в 1953 г. при раскопках римской виллы в Султантепе), с посвящением Пафосской Афродите, нимфам и харитам; другую — на глиняном светильнике из Сухуми (найдена при раскопках в 1954 г.), с призывом поклоняться Гермесу-Меркурию. Обе надписи датируются их издателями IV в. н. э.⁷ «Знай Маркварт об этих надписях,— пишет Л. А. Ельницкий,— вряд ли он мог бы говорить столь решительно о нехристианской надписи из Тигранакерта, как об исторически несообразной применительно к обстоятельствам середины IV столетия» (стр. 210). Кажется, что автор все же недооценивает Маркварта, который, несомненно, разобрался бы в том, что обе упомянутые надписи в интересующем нас аспекте совершенно не сопоставимы с тигранакертской надписью. В самом деле, тигранакертская надпись — это царский указ, в котором декларируется официальная государственная политика, и если в нем речь идет *о богах*, то это означает, что официальной религией царя было не христианство. Привлеченные же надписи носят сугубо частный характер: проявившаяся в них приверженность их авторов к Афродите и Гермесу указывает лишь на их личную конфессиональную принадлежность, либо на широту их мировоззрения.

Разница огромна, и указанные надписи не могли бы повлиять на решение вопроса о датировке тигранакертской надписи даже в том случае, если бы они были обнаружены на территории самой Армении, благо нам известно, что, вопреки религиозной политике армянских царей и безраз-

⁶ См. J. Markwart, указ. соч., стр. 134.

⁷ Ссылки на издания см. в статье Л. А. Ельницкого, стр. 210.

дельному господству христианской церкви, язычество гнезилось в различных уголках Армении еще долгое время. Более того, не было бы удивительным даже обнаружение здесь какого-либо памятника, выдающего личные симпатии самого царя, официально исповедовавшего христианство, к тем или иным мотивам язычества. Например, привлеченные Л. А. Ельницким надписи могли бы подать повод для пересмотра в пользу IV века предложенной Б. Н. Аракеляном датировки III веком мозаики с греческими мифологическими сюжетами, раскопанной в Гарни⁸.

* * *

В обсуждаемой статье автор оспаривает также нашу трактовку трех греческих терминов, не имеющую прямого отношения к вопросу датировки. Мы рассмотрим здесь два термина, относящиеся к тигранакертской надписи. Обсуждение же третьего — *πολις*, встречающегося в надписи из Гарни, отложим до другого повода, ибо нельзя коснуться его, обойдя молчанием попытку интерпретации этой надписи в целом, предпринятую Л. А. Ельницким в другой статье⁹, а обращение к ней завело бы нас слишком далеко.

Прежде всего — о термине *πολις* в тигранакертской надписи, как об обозначении городской общины с элементами самоуправления. Это, пишет Л. А. Ельницкий, «было бы, конечно, правильно для надписей классического времени, происходящих из каких-либо древнегреческих центров, но весьма сомнительно для данного контекста, как, впрочем, для Армении этой эпохи вообще» (стр. 207 сл.). Автор высказывает убеждение, что в тигранакертской надписи термин *πολις* употребляется для обозначения города в географическом смысле.

Между тем известно, что термин *πολις* сохранял смысл «городская община», «гражданство» и т. п., присущий ему в «надписях классического времени», также в римский и византийский периоды, притом в качестве основного значения (см. словарь греческого языка римского и византийского времени Софоклиса). Впрочем, по-видимому, этот термин мог употребляться в более поздний период в определенных случаях и как географическое обозначение города. Что касается самих автономных или полуавтономных городских общин, которые автор усматривает лишь «в древнегреческих центрах», то они, что общеизвестно, были широко распространены в эллинистических государствах, являясь их характерной составной частью. Такие общины имелись и в государстве парфянских Аршакидов. Отрицая же возможность существования городской автономии в Армении, автор, как и в вопросе датировки тигранакертской надписи, полностью игнорирует армянский материал, на который мы в очень

⁸ Б. Н. Аракелян, Мозаика из Гарни, ВДН, 1956, № 1, стр. 151 сл.

⁹ Л. А. Ельницкий, К эпиграфике Гарни и Апарана, ВДН, 1958, стр. 146 сл.

значительной степени опираемся в суждениях об армянских городах первой половины IV в.¹⁰

Л. А. Ельницкий ссылается также на один из контекстов термина *πολιται* в тигранакертской надписи — *πολιται* *αὐτῶν* *Ναζαῶν*; контекст достаточно неопределенный, чтобы не строить на нем каких-либо утверждений об оценке значения обсуждаемого термина, тем более в той категорической форме, как это он делает. Наряду с этим Л. А. Ельницкий проходит мимо других, весьма красноречивых, данных надписи, из коих мы вынесем на суд читателя только один момент. В надписи для обозначения города параллельно употребляются два термина *πολιται* и *πόλις*. *Πόλις*, при своем значении «городская община», «город-государство», всегда являлся также обычным обозначением города в географическом смысле. Контексты тигранакертской надписи таковы: «Восстала ваша *πολιται* и начала войну...» и т. д. и «...на воротах прочих *πολεις*-ов...прикрепить». Контексты не оставляют сомнения в том, что в географическом смысле здесь употреблен именно термин *πόλις*, в то время как *πολιται* означает совокупность жителей города. Оценивая эти факты, следует помнить, что рассматриваемая надпись является канцелярским документом, в котором каждому термину должна быть отведена своя роль.

Возражения Л. А. Ельницкого по поводу термина, выступающего в тигранакертской надписи в род. пад. мн. ч. — *τῶν ἀρχῶν*, основаны на недоразумении. Леманн-Хаупт полагал, и мы в данном случае следовали ему, что здесь речь идет о слове *ἡ ἀρχή* — «государство», «власть» и т. д. (что видно из его перевода этого слова как *Gebiet*). Л. А. Ельницкий же приписывает нам слово *ὁ ἀρχὴς*, «правитель», и строит на нем свои возражения.

Изучение тигранакертской надписи еще только начинается. Будем надеяться, что в этом деле примут участие и другие исследователи.

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՀՈՐԵԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ԹՎԱԳՐԱՆ ՎԵՃԻ ՇՈՒՐՋԸ

Գ. Խ. ՍԱՐԿԻՅԱՆ

(Ա. Մ. Փ. Ռ. Փ. Ռ. Վ.)

Լեհման-Հաուպտը, վերծանելով Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունը, ինչպես հայտնի է, վերագրել է այն քրիստոնեության ժամանակաշրջանին: Մարկվարտը հետադաշյում հաշվի առնելով արձանագրության մեջ հիշատակված «աստվածների կանխատեսումը», և նման այլ արտահայտություններ, մեր կարծիքով միանգամայն հիմնավոր կերպով ցույց է ափել,

¹⁰ См. Тигранакерт, гл. III.

¹¹ См. ВДИ, 1955, № 3, стр. 55, Тигранакерт, стр. 99.

որ չի նախնիս յայն վերագրել պատմական ալի ժամանակաշրջանին: Վերջերս
Լ. Ա. Ենիքցկին, պաշտպանելով Լեհման-Հաուպտի թվագրումը, փորձել է
ցույց տալ, որ այդ կարգը արաւհաւաճութիւններ կարող էր թույլ տալ նաեւ
մի քրիստոնէա հայ թագավոր:

Լ. Ա. Ենիքցկու բերած փաստարկներում մի կողմից աչքաթող են արված
այ աղբյուրները, որի հետեանքով նույնացվել են IV դ. հաւ. և հռոմեական
իրականութիւնները, միւս կողմից Տիգրանակերտի պաշտոնական արքայա-
կան արձանագրութիւնը համեմատել է աշխարհի արձանագրութիւնների
հետ, որոնք լինելով մասնավոր և ոչ պաշտոնական բնույթի, տվյալ դեպքում
համեմատութեան եզր չեն կարող ունենալ:

Սյունուհետե ցույց է տրվում, որ արձանագրութեան հունական երկու անբ-
ժինների նախկինում կատարած մեր լուսարանութեան դեմ Լ. Ա. Ենիքցկու
առարկութիւնները մասամբ հիմնավոր չեն, մասամբ էլ թյուրիմացութեան
արդյունք են:

ԴԱՍՏԱԿԵՐՏՆԵՐԸ ԵՎ ԱԳԱՐԱԿՆԵՐԸ V ԴԱՐԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Գ. Խ. ՍՍՐԿՍՅԱՆ

Դաստակերտների և ագարակների թեման բավական արժարժվել է սովետական պատմագիտական գրականության մեջ՝ այդուհանդերձ խնդրի վերջնական լուծումը պահանջում է նորից ու նորից անդրադառնալ նրան։ Ներկա դեպքում մեր նպատակն է աղբյուրների մի շարք տվյալներով ճշտել դաստակերտ հասկացության ծավալը և նրա հարաբերակցությունը ագարակ տերմինի հետ։ Ընդաման անհրաժեշտությունը բխում է այն հանգամանքից, որ առկա ուսումնասիրություններում հաճախ իրար են խառնվում դաստակերտ բառի աղբյուրներում գրեցած և երկու միանգամայն տարբեր նշանակությունները, որոնցից իրականում միայն մեկն է առնչվում ագարակ տերմինի հետ։

Այս կապակցությամբ նորից դրվում է դաստակերտ-ագարակների սոցիալ-տնտեսական բնույթի հարցը, ըստ որում հատուկ շեշտ է դրվում մի կարևոր հանգամանքի վրա։ Հայտնի է, որ օտաբաբան արտաքին աղբյուրները, հին Հայաստանի պատմության շարադրման հիմքը հանդիսանալով հանդերձ, չափազանց ժխտ են նրա ներքին կառուցվածքի ու կարգերի լուսարանման գործում։ Հետազոտողները այդ պակասը լրացնում են վաղ միջնադարյան հայկական մատենագրական աղբյուրների օգտագործմամբ՝ հենվելով անառարկելի այն փաստի վրա, որ նրանց մեջ իրենց արտացոլումն են գտել ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած շատ իրողություններ ու երևույթներ։ Սակայն չի կարելի պահանջել, որ շատ արժեքավոր, բայց ավելի ուշ շրջանի պատկանող այդ աղբյուրները լրիվ և ազնվատ կերպով արտացոլեն հին շրջանի պատմությունը։ Հիշյալ աղբյուրներում այդ պատմությունը կարող է ներկայանալ միջնորդաբար, միայն մնացորդային ձևով։ Սույն չափանիշով էլ պարտավոր ենք մոտենալ V դ. հայկական աղբյուրների այն տեղեկություններին, որոնք վերաբերում են մեզ հետաքրքրող հարցին։

Դաստակերտների և ագարակների սոցիալ-տնտեսական էության մասին գոյություն ունեն տարբեր տեսակետներ։

Ակադ. Հ. Մանանդյանը բոլորովին միատույն էր այդ միավորների ստրկատիրական բնույթը, միաժամանակ ագարակների և դաստակերտների անմիջական արտագործողների գոյության վերաբերյալ ըստ էության որոշակի ոչինչ չասելով։ Նա նշում է, որ «խոշոր ու մանր ֆեոդալներին, եկեղեցուն, առանձին հոգևոր անձերի, ինչպես նաև քաղաքներին ու գյուղերին» պատկանող ագարակների («դաշտ, վարելահող, կալվածատուն և բնակավայր») բնակչությունը նվաստացված վիճակում էր գտնվում գյուղերի բնակիչների համեմատ։

տությունը¹, իսկ դաստակերտների («թագավորական, նախարարական ու եկեղեցական վիրլաներ և կալվածատներ») բնակիչները, բնդհակառակը, արտոնությունների նման որոշ արտոնություններ և իրավունքներ²։ «Միանգամայն հավանական է,— ավելացնում է նա, հաշվի առնելով պահպանված ուղղակի տվյալները,— որ բացի արտոնյալ հիմնական բնակչությունից, դաստակերտներում տեղ-տեղ աշխատել են նաև ռազմագերիներ և ստրուկներ»։

Այս սահմանումները շեն պարզում հիմնականը՝ ինչպիսի՞ սոցիալ-տնտեսական բովանդակություն է տեսնում Հ. Մանանդյանը գյուղերի բնակիչների (այսինքն՝ գյուղացի-համայնականների) համեմատությամբ կալված-ազարակների բնակիչների «նվաստացվածության» մեջ, կտրականապես ժխտելով նրանց ստրկական վիճակը, ինչպես նաև ո՞րն է կալված-դաստակերտների «հիմնական բնակչության» (հենց նույն գյուղացի-համայնականների համեմատությամբ) «արտոնվածության» սոցիալ-տնտեսական իմաստը։ Եվ ինչպե՞ս շաղկապել մեկը մյուսի հետ։

Պրոֆ. Ս. Երեմյանը գտնում է, որ ազարակը «մասնատիրական հողի, մասնատիրական տնտեսության, վարելահաշտերով կալվածատան, կալվածքի և, վերջապես, ավելի ուշ՝ բնակավայրի անունն է... Հայկական մատենագրության հնագույն երկերում ազարակներում աշխատող անմիջական արտադրողները նշանակվում են մշակ տերմինով...»։ Եւ միանում է Խ. Սամուելյանի այն կարծիքին, թե դրանք ստրուկներ էին³։ «Ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանում, Ֆեոդալիզացիայի պրոցեսի խորացմանը և կոլոնատի վարդապետի դուզրնթաց, ազարակի անմիջական արտադրողները... մշակները զնալով ավելի էին ամրացվում հողին։ Նրանք անցնում էին կցազրված կոլոնների և հողագործական ստրուկների պրոթյանը, իսկ նրանցով պահված հողերը (ազարակները) դառնում էին գյուղական բնակավայրեր»⁴։

Դաստակերտն իրենից ներկայացնում էր «կալվածք, կալվածատնով մեծ տնտեսություն, վիրլա կամ օժանդակ շենքերով պալատ»։ «Դատելով մեզ հասած ազդյունների հաղորդումներից,— գրում է Ս. Երեմյանը,— դաստակերտներում աշխատող անմիջական արտադրողները նշանակվում են ծառայ տերմինով»⁵։ Հաճախ դաստակերտները, հատկապես թագավորական դաստակերտները, վերաճում էին քաղաքների, ինչպես էին, օրինակ, Տիգրանակերտը, Լերշակավանը։ «Թագավորը կամ ալիզանու և հոգևորականության մի խոշոր ներկայացուցիչ իր դաստակերտում բնակեցնում էր արհեստավորներ ու վաճառականներ, վերապահելով նրանց որոշակի իրավունքներ ու արտոնություններ՝ «բոստ պայմանի քաղաքականաց» և այլն»⁶։

Ազարակի և դաստակերտի նման սահմանումները շատ կետերով բնորոշելի են, սակայն նրանց բնութագրական որոշակի տարրերակումը թուլացնում

¹ Я. А. Манандян, Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 15, 1945, էջ 4։

² Նույն տեղում, էջ 5 և հաւ.

³ С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, «Вестник древней истории» (այսուհետե՝ ВДИ), 1950, № 1, էջ 14։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում, էջ 15։

⁶ Նույն տեղում, էջ 19։

է հեղինակի այն եզրակացությունը, թե ազարակին հավասարազոր է եղել դատական օրենքը, և թե «ազարակի ու դատական օրենքի տարբերությունը չի եղել»:

Պրոֆ. Ս. Հակոբյանը թեև ընդունում է որոշ թվով ստրուկ-ռազմագերիների ներկայությունը ազարակներում և դատական օրենքում, բայց Հ. Մանանդյանի նման կտրականապես ժխտում է սրանց ստրկատիրական բնույթը: Ընդհանրապես, ընտրելով փոքր ինչ անսովորական ուղի, պնդում է, թե միջնադարյան հայ մատենագիրները «ալան, շեն, ազարակ, գյուղ գործ են ածում միևնույն խմատով և նշանակությունը»:

Այդ թեպետ հիմնավորելու համար հեղինակը բազմաթիվ փաստեր է բերում աղբյուրներից՝ հենվելով այն փաստի վրա, որ վերահիշյալ տերմինները այնտեղ հաճախ հանդես են գալիս միասնաբար: Այնուհետև նույն բանը կատարում է դատական օրենքների նկատմամբ՝ բերելով համանման կոնտեքստներ: Հեղինակը, բազմաթիվ էջեր նվիրելով հիշյալ բազմաթիվ տերմիններին, այնուամենայնիվ լուրջամբ է շրջանցում Մխիթար Գոշի հենց այն ցուցումը (Դատաստանագիրք, II, 1), որը պետք է ամենից առաջ վկայարկել՝ գյուղերի և ազարակների տարբերության կամ նմանության մասին խոսելիս: Հեղինակը օգտվել է նաև Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության ընթերցման տվյալներից, սակայն այդ տվյալները իրականում խոսում են նրա կարծիքի դեմ:

Մանոթանանք հետևյալ աղյուսակին, որի մեջ հանրագումարի են բերված Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ հետաքրքրող տերմինների գործածության բոլոր դեպքերը և նրանց հարաբերակցությունը Սևոստոլանյանի համապատասխան տերմինաբանության հետ:

Հայկական	Հ ո ռ Ն ա կ ա ն						Ընդամենը
	ՀՈՒՄԱՆ	ՊՐԻՍՏԱՆ	ՍԵՐՎԱՆՏ	ՇԵՐՄԱՆ	ՄԱՐԻ	ՀԿԱ ՍԵՎՈՒՄՈՒՄ ԳԻՍՏԱՅՈՒՄ	
ալան	36	—	7	—	1	—	44
գերդ, գիրդ, գերդ	38	2	—	10	3	1	54
շեն	4	—	—	—	4	1	9
ազարակ	2	80	8	1	2	4	96
դատական	—	2	—	—	—	1	3

Աղյուսակն անառարկելիորեն հաստատում է, որ ալան, գերդ, շեն բառերի հիմնական նշանակությունը հայ թարգմանիչները համարել են ՀՈՒՄԱՆ —

7 Ս. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, I, Վաղ ֆեոդալիզմի շրջան, Երևան, 1947, էջ 231: Հեղինակը բերում է Ագաթանգեղոսից Տրդատ III-ի հրովարտակի սկիզբը, որը թագավորը դիմում է «...առ այլ մարդիկ, որ ընդ իմով իշխանութեամբ էր, յաւանս, ի շէնս, գերդս, յազարակս, առ ազատս և առ շինականս...» և բնութագրում որ այստեղ հիշատակված են Հայաստանի բոլոր դասերը, իսկ ստրուկների մասին ակնարկ անգամ չկա: Վերջին փաստը անմիտ է, բայց միևնույն ժամանակ այդ լուրջությունը մեզ փանդամայն բնական է թվում, և այդ համոզմունքը բնավ չի երևում, թե ազարակները բնակեցված էին շինականներով: «Մարդիկ... յազարակս» հավանորեն ազարակատերերն են, ովքեր գերդում, բոտ երևույթին ազատները:

«գյուղ», իսկ ազատակն և դատական⁸ բառերի հիմնական նշանակությունը՝ աշխատանք — «վարելադատ, կալվածք, կալվածատուն» և այլն, և, հետևաբար, այդ տերմինների իմաստի ու նշանակության նույնությունը մասին խոսք անդամ չի կարող լինել:

Նույնը նկատվում է նաև հայկական ինքնուրույն գրականության մեջ: Ստորև մենք կսահմանափակվենք V դարի պատմական գրականությամբ, որը մեզ հետաքրքրող հարցի մասին բավական առատ նյութ մատակարարելով հանդերձ, նաև ժամանակակից է Աստվածաշնչի թարգմանության և պահպանել է այդ տերմինների մեզ հասած ամենահին, հետևաբար և ամրապնդված անողորմ նշանակությունները:

Այստեղ ազատակն հիշատակվում է երկու տասնյակից, իսկ դատական⁹ — երեք տասնյակից ավելի անգամ՝ բաղմաղան կոնտեքստներում: Վերջիններքը կարելի է բաժանել երկու խմբի, որոնցից առաջինում ուսումնասիրվող

⁸ Ավելի ճիշտ՝ դատական-ը նշված երկու դեպքերից մեկում համապատասխանում է չեօքչու տերմինին, որը համանշանակ է աշխատանք տերմինին:

⁹ Բերված աղյուսակի կապակցությամբ ծագում են մի շարք հարցեր: Ինչն են նկատի ունեցել հայ թարգմանիչները, երբ առաջին բառը նրա օգտագործման դեպքերի համարյա կեսում թարգմանել են որպես «աւան», իսկ մյուս կեսում՝ որպես «գեւղ»: Կոնտեքստների բնությունը ցույց է տալիս, որ համարյա բոլոր դեպքերում «աւան»-ը հանդես է գալիս այն ժամանակ, երբ խոսքը վերաբերում է այն աշխատանքներին, որոնք կազմում էին տվյալ քաղաքի հոգալիս շրջակայքը, նրա մերձքաղաքային գոտին: Մեկ դեպքում էլ «աւան» բառով անսրողորմ բար թարգմանված է հունարեն *τα περὶ πόλιν* «քաղաքի շրջակայք» արտահայտությունը: Բնագրական «գեւղ»-ը հազվագյուտ բացառությամբ, հանդես է գալիս այն ժամանակ, երբ խոսքը վերաբերում է կամ գյուղին, որպես այդպիսին, կամ քաղաքին հակադրված գյուղական վայրին: Այդ տարբերությունը երևան է գալիս նաև «աւան» և «գեւղ» բառերի ավելի հազվագյուտ համապատասխանությունների մեջ. «աւան»-ը 7 դեպքում համապատասխանում է Անգարա գետի *επαύλις* բառին, իսկ այնտեղ այդ բառը նշանակում է հենց քաղաքամերձ բնակավայր կամ կալված: Իսկ «գեւղ»-ը 10 դեպքում համապատասխանում է չեօքչու բառին՝ «տեղ, գյուղ, ամրոց»:

Մյուս կողմից *επαύλις* բառը 8 դեպքում թարգմանվում է «ազարակ» բառով: Կոնտեքստները չափազանց հետաքրքրական են: Նախ՝ 6 դեպքից 7-ը կենտրոնացված են Աստվածաշնչի բնագրերի մեկ, այն է՝ Հիսուս նավիս որդու գրքում: Երկրորդ՝ 5 դեպքում կոնտեքստը կրում է այսպիսի բնույթ՝ «X, Y քաղաքները, նրանց աշխատանքները և նրանց *επαύλις*-ները»: Ինչպես *աշխատանք*-ն՝ նման կոնտեքստում, այնպես էլ *επαύλις*-ը, Աստվածաշնչի մնացյալ գործերում թարգմանվում են «աւան» բառով, բայց տվյալ դեպքում հարկ է եղել բնութագրել կատարել, և թարգմանիչը իրավացիորեն նախապատվություն տվել է *աշխատանք*-ին (ուրիշ դեպքերից մեկում Հուդիթ, XV, 8 — *աշխատանք* էլ «գեւղ» բառով), իսկ *επαύλις*-ի համար ավելի հարմար թարգմանություն չի գտել, քան «ազարակ»: Մնացած երեք դեպքերում, «X քաղաքը և նրա *επαύλις*-ները» կոնտեքստով, որոնք գտնվում են վերք բերվածների արանքում, թարգմանիչը պարզապես չի կարողացել հասանել մի անգամ արդեն իր բնորոշած տերմինաբանությունից:

Քննարկվող տերմինների թարգմանության մեջ եղած տարամիտման մյուս դեպքերը պետք է դիտել որպես սոսկ անհետևողականություն, որը անխուսափելի է տեքստի հսկայական ծավալի և թարգմանիչների զգալի թվի պայմաններում, և որի բնորոշ օրինակ կարող է ծառայել մի դեպքում *πύλις* — «քաղաք» բառի թարգմանությունը «գեւղ» բառով, մյուս դեպքում *επαύλις* բառին «քաղաք»-ով և այլն:

Վերջին դիտողությունը չի վերաբերում «շին» տերմինին, որը չորս դեպքում համապատասխանելով *աշխատանք* բառին, մնացած դեպքերում հանդես է գալիս իր այլ նշանակությամբ՝ «շեն վիճակում գտնվող, բնակեցված», և համապատասխանում է *οικουμένης, κατοικουμένης* բառերին:

տերմինները հանդես են գալիս բնակավայրերի տեսակները թվարկելու կապակցությամբ, իսկ երկրորդում՝ բոլորովին անկախ, առանձին:

Առաջին խումբը բնութագրվում է այս կարգի օրինակներով:

Աղաբակ տերմինի համար: Տրդատ III-ը դիմում է «առ այլ մարդիկդ, որ ընդ իմով իշխանութեամբ էք. յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս, յաղարակս...» (Աղաթ., էջ 73)¹⁰. Ներսես կաթողիկոսը աղբատների համար իր հիմնած ապաստարաններին բաժանում է «ղաւանս և զաղարակս»՝ ապրուստի համար (Մ. Խոր., III, 20). սլարսից թագավորը հալ նախարարներին խոստանում է սլարգեատրել «աղարակօր և մեծամեծ գեղօր» (Եղիշե, էջ 17). հայերը լքում են «Խւրաքանչիւր զգեղս, զղաւանս և զաղարակս» (Եղիշե, էջ 124) և այլն:

Դաստակերտ տերմինի համար: Հայ իշխանները «թողլով զԽւրաքանչիւր արարս և զգիւղս և զղաստակերտս», գնում են Հայաստանի բյուզանդական մասը (Մ. Խոր., III, 42). Ամատունի նախարարական տոհմին Արտաշես թագավորը պատվում է «գեղիւք և զաստակերտօք» (Մ. Խոր., II, 57). Ներսես կաթողիկոսը համոզում է նախարարներին դուրս չգալ Արշակ թագավորի դեմ, հիշեցնելով նրանց, որ հենց Արշակունիներից է գալիս նրանց ունեցվածքը՝ «...ոմանք (ի ձէնջ—Ր. Ա.) աւագ աւագ աւանայ գեղից և գանձուց տեարք լեալ էք, և սլէսսլէս զաստակերտացն» (Փավստ., IV, 51) և այլն:

Բերում ենք V դարի պատմական գրականության մեջ հանդիպող այդ կարգի կոնտեքստների լրիվ ցանկը:

Աւան, շէն, գեղ, աղարակ	Աղաթ., էջ 73 և 436:
Աւան, գեղ, աղարակ	Աղաթ., էջ 407. Եղիշե, էջ 124:
Աւան, աղարակ	Աղաթ., էջ 426 և 436.
	Եղիշե, էջ 50. Մ. Խոր., II, 62. III, 20. IV, 44:
Դեղ, աղարակ	Եղիշե, էջ 17, 57 և 69.
	Ղազար Փարպեցի, էջ 37 և 54.
	Մ. Խոր., II, 56:
Դեղ, դաստակերտ	Աղաթ., էջ 408. Մ. Խոր., II, 7. II, 57, II, 84, III, 22. III, 42
	(Երկու անգամ). III, 45. III, 51 (Երկու անգամ):
Շէն, դաստակերտ	Մ. Խոր., I, 7. III, 36:
Աւան, գեղ, դաստակերտ	Փավստ., IV, 51:

Ինչպես օրինակներում, այնպես էլ ցանկում, աչքի է ընկնում աղաբակ և դաստակերտ տերմինների կոնտեքստների նմանությունը:

Կոնտեքստներում, ինչպես այդ երկաց նաև Աստվածաշնչի թարգմանություններից, դյուղական համայնքի (շալչ) համար օգտագործվել են տարբեր անվանումներ, որոնցից յուրաքանչյուրը, թերևս, նրա ինչ-որ տա-

¹⁰ Այստեղ և հետագայում Աղաթանգեղոսը վկայակոչվում է «Աղաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1909, Եղիշեն՝ «Եղիշէի վատն վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, Ղազար Փարպեցին՝ «Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1904 հրատարակությամբ:

¹¹ Հանգես, X 3

բառնական է¹¹։ Աղբյուրներում դրանք հանդես են գալիս կամ բոլորը միասին, կամ երկուսով համատեղ, կամ առանձին-առանձին։ Այդ խմբին հակադրվում են դաստակերտն ու ազարակը, որոնք, ինչպես կարելի է նկատել, օրինակներից և ոչ մեկում չեն հանդիպում կողք-կողքի, այսինքն, մեկի ներկայությունը բացառում է մյուսի գործածությունը։ Այս հանգամանքը կասկած չի թողնում, որ բերված վկայություններում (իսկ դրանցով ամբողջովին սպառվում է V դարի համապատասխան նյութը) ազարակ և դաստակերտ տերմինները փոխադարձաբար փոխարինելի են և, հետևաբար, նույնական են¹²։ Մեկի կամ մյուսի գործածության գերազասումը մնում է վերադրել այս կամ այն ճեղհնակի ճաշակին։ Գործի էությունը չի փոխվի, եթե հաշվի առնելով գոյություն ունեցող տարակարծությունները հորենացու ժամանակի մասին, հրաժարվենք նրանից վերցրված օրինակներից։ Կապական միայն օրինակների բնդհանուր գումարը։

Ակզբնաղբյուրներում ազարակ տերմինի էոնտեքստների մյուս խումբը, այսինքն՝ առանձին, ինքնուրույն գործածության դեպքերը, վերևում ասվածին հակասող ոչինչ չի մտցնում (տե՛ս Ազար., էջ 41, Փալստ., III, 16 և III, 19)։ Նույնը կարելի է ասել նաև դաստակերտ տերմինի նոր էոնտեքստների մի մասի վերաբերյալ։ Այսպես՝ Ազարթանգեղոսը (էջ 406) հաղորդում է, որ Տրդատ III թագավորը եկեղեցուն նվիրեց իր կործանած հեթանոսական տաճարի դաստակերտները՝ նրանց սպասավորների, հողերի, սահմանների հետ միասին¹³։ Մովսես Խորենացին (II, 42, 46) նկարագրում է Երվանդակերտ դաստակերտը՝ նրանից թագավորի կառուցած տնտեսական կոմպլեքսը։ Նա պատմում է նաև, որ դերի մարերը բնակեցվել էին մի շարք դաստակերտներում, և հակառակ հանվանն նշում է նրանցից չորսը (I, 39)։

Կան նաև դաստակերտ բառը փոխաբերական իմաստով գործածելու դեպքեր։ Եղիշեն վկայում է, որ հայ նախարարները Բենդոս կայսրին ուղղված նամակում նշել են, որ հոռմեացիները, Արևելքում իրենց բարձր փառքի և իշխանության ժամանակաշրջանում, ամբողջ Հայաստանը կոչել են «դաստակերտ մեծ և սիրելի» (էջ 22)։ Ազարթանգեղոսի մոտ Տրդատ III-ը նույն ալոք իմաստով Հայաստանը կոչում է «դաստակերտ կայսերաց» (էջ 73)։

Սակայն համեմատենք այսպիսի մի դեպք։ Եղիշեն պատմում է, թե ինչպես Ավարայրի ճակատամարտի զոհերի տեսիլքը ներկայանում է պարսկական մի մոգի և թե ինչպես մոգը, առ տեսիլքից ցնցված, քրիստոնեական հավատ է բնդունում։ Հայերը ալո մոգին կոչում էին աստծու նորաստեղծ դաստակերտ

¹¹ Գեղ-ի և շեն-ի միջև տարբերությունը չի հաջողվում որոշել, բայց երևույթին այն չնչին է եղել։ Առան-ը ծագում է պարսկական āhavanā-ից (բնակավայր)։ Ի տարբերություն Աստվածաշնչի թարգմանության, պատմական գրականության մեջ նա, բազաբի արվարձանին դուրահետ, հաճախ նշանակում է նաև առանձին բնակավայր, մեծ գյուղ, որը հակում ունի վերաճելու քաղաքի։ Ազարթանգեղոսի հունարեն տեքստում այն հաղորդված է ἡ πόλις — «գյուղաքաղաք» տերմինով (տե՛ս Agathangelus, hrsg. von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 76)։

¹² Հմմտ. С. Т. Еремян, *նշվ.*, էջ 16։ Հեղինակը վկայակոչում է նաև այն փաստը, որ Սողոմոնի առակների հայկական վերսիայի «դաստակերտ» տերմինին վրացական վերսիայում համապատասխանում է «ազարակ» տերմինը։

¹³ Սրանց կողքին հիշատակվում են նաև «քուրմեր»։ Այս առթիվ տե՛ս Ա. Գ. Փերիխանյանի Հետաքրքրական գիտողությունը («Храмовые объединения Малой Азии и Армении», М., 1959, էջ 130 և հտ.)։

(էջ 152 և 169): Սիանդամազն ականերն է, որ տվյալ գաստակերտը ոչ մի կերպ չի տեղավորվում վերը բերված կոնտեքստներում և հանդես է գալիս իր նախասկզբնական նշանակությամբ՝ «ձեռակերտ», «ձեռքով ստեղծված» (= սլարավ. աքեմ. dastakarta, սլարվ. dastkart): Այս ցայտուն դեպքը հնարավորություն է տալիս ճանաչել գաստակերտ բառի պորթաբլյան ալոպիսի նշանակությունը նաև մի շարք այլ, ոչ ալոպիսի սլարվ. դեպքերում: Այսպես, երբ հորենացին պատմում է, որ Շամիրամը քաղաքի շրջակայքը դարդարեց «գաստակերտօք, սաղարթիւք ծառոց» (I, 16), ապա մենք հնարավորություն ենք ստանում «գաստակերտ-աղարակ» տվյալ դեպքում անհամապատասխան նշանակությունը կոնտեքստի վրին չփաթաթելով գաստակերտին իսկ «ձեռքով ստեղծված» իմաստը և դրա տակ այս դեպքում հասկանալ այն, ինչ կարող է դարդարել մի քաղաքի շրջակայքը՝ սլարտեղներ, ջրավաղաններ, հուշարձաններ և այլն: Նույնը վերաբերում է նաև Մովսես հորենացու մի այլ հաղորդմանը, որի համաձայն Հայկը գաստակերտ շինեց իր շահած ճակատամարտի տեղում (I, 11)։

Այդ ուղին բռնելով մենք նաև հնարավորություն ենք ստանում ճիշտ հասկանալու այն հաղորդումները, որոնց մեջ քաղաքները, որն է մեկի կողմից հիմնված, կառուցված լինելու առիթով անվանված են գաստակերտ: Փավստոս Բուզանդը նոր հիմնված Արշակաւան քաղաքը անվանում է Արշակ II-ի գաստակերտ (IV, 12), Մ. հորենացին (I, 14) գաստակերտ է անվանում Մաթաթ (Կեսարիա) քաղաքը, Մշակի կողմից այն կառուցված լինելու կապակցությամբ (I, 14), Գրասխանակերտը, որը բառ Եղիշեի տվյալների (էջ 79) ունի իր գյուղերն ու ավանները, այսինքն քաղաքի իրավավիճակում էր գտնվում, Մովսես հորենացին անվանում է «մեծ գաստակերտ Արտաշիսի» (II, 90): Եթե մենք նշված դեպքերում տեղադրենք բառի ἄλλος, ἑσθλός նշանակությունը, ապա մի կողմից՝ ճիշտ պատկերացում չենք կազմի քաղաքներ հիմնելու ակտի մասին, իսկ մյուս կողմից՝ գաստակերտ աղարակի՝ մասնատիրական տնտեսության, կալվածի հասկացությունը կդրկենք հստակությունից ու բրոշակիությունից և նրան կվերագրենք այնպիսի հատկանիշներ, որոնք բնորոշ են քաղաքներին¹⁴ բնակչության արտոնվածություն և այլն:

Որ «ձեռքով ստեղծված» իմաստը գաստակերտ բառի մեջ շարունակում էր տարել հայկական հողի վրա, անվիճելիորեն հաստատվում է նրա տառացի լիարգմանություն հանդիսացող «ձեռակերտ» տերմինի գուգահեռ գործունեու-

¹⁴ Ուշ աղբյուրներում հին ժամանակներից պահպանված բացահայտելի, պետք է առանձին ուշադրություն դարձնել նման սահմանադատումներին, քանի որ բնակչության կազմակերպման՝ ստրկատիրության դարաշրջանին հատուկ ձևերի անկման համընթաց, հենց կյանքում տեղի է ունեցել և դրականության մեջ էլ արտացոլվել է նրանց հատկանիշների իրական խառնուրդ: Օրինակ՝ գաստակերտ-աղարակները փոխարկվել են թնակավայրերի ու ավանների, քաղաքների՝ գյուղերի և այլն, և, այդ առիթից՝ նոր, ֆեոդալական ձևեր են կազմավորվել: Հնամենի տրադիցիաների և նոր տեղեկությունների այդպիսի խառնուրդի ախտիկ օրինակ են պատկերում Սերեոսը և Հովհաննես Գրասխանակերտցին՝ ներսես կաթողիկոսի կողմից իր դարում կառուցված Զվարթնոց տաճարի և նրա շուրջը հիմնված ու Քրստ պայմանի քաղաքակառուցչ, այսինքն արտոնյալ մարդկանցով բնակեցված վայրի նկարագրության մեջ: Հենց այդ հաղորդումներն են հիմք ծառայել Հ. Մանանդյանին գաստակերտների բնակիչներին արտոնյալ վիճակ վերագրելու համար, թեև, ի դեպ սոսաժ. Զվարթնոցի կոմպլեքսը նրանց մեջ գաստակերտ չի էլ անվանված (տե՛ս Ս. Ա. Манандян, Проблемы..., «Истор. зап.», № 15, 1945, էջ 5 և հտ.՝ Հմմտ. Շ. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 19)։

թյամբ, մասնավորապես Մովսես Խորենացու մոտ: Ահա այն դեպքերը, որոնց վերաբերում է խոսքը: Արշակունիի հիմնադրման առթիվ հեղինակը գրում է. Արշակը «ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց ձեռակերտ» (III, 27, տես նաև III, 29 և 31): Ենդամբ «ի ձորակի միում ամրոջ շինէ ձեռակերտ մի», որը հետագայում անվանվեց Բառնի (I, 12). «Վասն ձեռակերտին, որ կոչի Երուանդակերտ» — այսպես է վերնագրված Երվանդ թագավորի կողմից Երվանդակերտի ստեղծման վերաբերյալ գլուխը. Երվանդակերտը տեքստում արդեն անվանված է դաստակերտ (II, 42): Բաղարանում վերցված ստրուկներին Սմբատը «տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բաղարան կոչելով զձեռակերտն» (II, 48): Ամենուրեք «ձեռքով ստեղծված» իմաստը պարզորոշ կերպով երևան է գալիս, իսկ Աստվածաշնչի թարգմանության մեջ «ձեռակերտը» հենց ուղղակի փոխարինում է Սեպտուագինտայի *ἐργαστὸν* — «ձեռքերի գործեր» արտահայտությունը (Սաղմ., VIII, 7):

Խորենացուց բերված վերջին երկու օրինակները ցույց են տալիս, որ դաստակերտ-աղարակն էլ, ի թիվս մյուս օբյեկտների, կարող է կոչվել ձեռակերտ. բայց միայն այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերում է նրա ստեղծմանը, հիմնադրմանը: Այդ պատճառով էլ միանգամայն բնական է, որ մեր կողմից առաջին խմբին դասված կոնտեքստներում, որտեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե դաստակերտ — աղարակների հիմնադրմանը, այլ նրանց տիրապետմանը, նրանց նվիրարկմանը, բռնադատմանը և այլն, ձեռակերտ բառը երբևէ չի փոխարինում դաստակերտ բառին:

Այսպիսով, մենք հանդում ենք այն եզրակացությունը, որ V դարի պատմական գրականության մեջ դաստակերտ բառը ունի երկու նշանակություն¹⁴:

1. Դաստակերտ-ձեռակերտ — որն է մեկի կողմից նորաստեղծ ինչ-որ բան, մեկի ձեռքի ստեղծագործություն:

2. Դաստակերտ-աղարակ — վարելահող, կալվածք, կալվածատուն, բնակավայր:

¹⁴ Այն նույն այլ երկու նշանակություններին հանդիպում ենք և վաղ սասանյան՝ մ. թ. III դարի աղբյուրում: Շապուհ I-ի հունարեն արձանագրության մեջ կարդում ենք. «...ինչպես մենք աստվածների կարիքների ու պաշտամունքի մասին քերթնապահ հոգում ենք և աստվածների ստեղծագործություն (θεουργία) ներհասանում ու աստվածների օգնությամբ բոլոր այն ժողովուրդներին նվաճած ենք... նույնպես և նա, ով մեզնից հետո կլինի, թող քերթնապահ հոգա աստվածների կարիքների ու պաշտամունքի մասին, որպեսզի աստվածները նրա օգնական լինեն և նրան իրենց դաստակերտը (δαστὸν) պարձենեն...» (E. Honigman et A. Maricq, Resherches sur les Res gestae divi Saporis, Academie Royale de Belgique, Classe des lettres et des sciences morales et politiques, Memoires. Tome XLVII, Fascicule 4, Bruxelles. 1953. տող 68):

Տեքստի զուգահեռական կառուցվածքը պարզ ցույց է տալիս, որ երկրորդ նախադասության թիվնեց դաստակերտը պարձենեն արտահայտությունը համապատասխանում է առաջին նախադասության աստվածների ստեղծագործություն ենք հանդիսանում արտահայտությանը: Դաստակերտ բառի այլ իմաստը հաստատվում է նույն արձանագրության 37-րդ առդում: Պարզ չէ սակայն, թե կոնկրետ ինչ իմաստ է գրել արձանագրության հեղինակը աստվածների ստեղծագործություն (կամ դաստակերտ) լինելու (կամ դառնալու) մեջ: Արձանագրության 60-րդ առդում «դաստակերտ» տերմինը հանդես է գալիս այլ իմաստով՝ այն նշանակում է արդեն մի ամբողջ երկիր (ինչպես նշվելից ու Ագաթանգեղոսից վերևում բերված օրինակներում): Բաստակերտի ժամանատիրական տնտեսությունն իմաստի մասին՝ ժամանակակից հազար դաստատանն սասանյան շրջանի աղբյուրներում, որն արտացոլում է նաև պարթևական ժամանակի իրավիճակը, տե՛ս ներքևում, էջ 103:

երկրորդ նշանակությունը պատմականորեն ծագում է առաջինից: Իրավացի է Ս. Երեմյանը, որը հայերենում գաստակերտ տերմինի երևան գալը վերագրում է այն ժամանակաշրջանին, «երբ զինվորական ավագանին յուրացնում և կենդանացնում էր աղարկյուն մնացած հոգերը, որոնք վրա չէր տարածվում գյուղական համայնքների տիրապետման իրավունքը»¹⁵:

Պարթևական փոխառությունները հայերենում սովորաբար վերագրում են Արշակունիների զինաստիպի ժամանակաշրջանին. բացառված չէ, սակայն, որ առանձին բառեր կարող էին ավելի վաղ շրջանից մտած լինել: Հայաստանում գաստակերտ տերմինը երևան գալու ժամանակը պարզելու համար որոշ հենարան կարող է ծառայել քաղաքների անունների «կերտ» վերջավորությունը, որը նույնպես փոխառված է պարթևներից: Հայաստանում այդ վերջածանցով կազմված թերևս ամենահին տեղանուններն են Երվանդակերտ (մ. թ. ա. III, վերջը)¹⁶ և Կարկաթրոկերտ (ավելի ճիշտ Արկաթրոկերտ) Մոփրում (մ. թ. ա. II դ. առաջին քառորդը)¹⁷: Այս ժամանակաշրջանը «գաստակերտ» տերմինի Հայաստան մուտք գործելու համար կարող է ծառայել որպես terminus ante quem non:

Հողի մասնավոր սեփականության զարգացման և մասնատիրական տրեստությունների առաջացման պրոցեսի ուժեղացումը կառելի է, ոչ առանց հիմքի, կապել մոտավորապես այդ նույն ժամանակների հետ, նկատի ունենալով Արտաշես I-ի հողային ռեֆորմները (մ. թ. ա. II դ. առաջին կեսը): Վերջիններիս հուշարձաններ ևն հանդիսանում արամեական արձանագրություններ կրող սահմանաքարերը, որոնք, առայժմ հինգ օրինակ, գտնվել են Սևանա լճի մոտերքում: Մեզ համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ սահմանաքարերի՝ Խորենացու տված բացատրությունը: Խորենացին լավ ծանոթ էր զրանց և գիտեր, որ զրանք զրվել են Արտաշես թագավորի կողմից: Նա պնդում է, որ զրանցով որոշվել են «զսահմանս զիւղից և աղարակաց», այսինքն՝ համայնական և մասնավոր հողերի: Այսպիսով, բացառված չէ, որ V դարում գաստակերտ տերմինը Հայաստանում ուներ արդեն 6—7 հարյուր տարվա պատմություն¹⁸:

¹⁵ С. Т. Еремян, *Узл. աշխ.*, էջ 21:

¹⁶ Sht'a Г. X. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 22 և հտ., 41:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 44:

¹⁸ Հաշվի առնելով գաստակերտ և աղարակ տերմինների սերտ կապը, կարելի է ենթադրել զրանց պատմական հետևյալ զարգացումը: Հայերենում ավելի հին աղարակ տերմինն (սկզբնապես նշանակել է միայն «վարկազաշտ») որպես որոշիչ ավելացել է գաստակերտը («ձևերով ստեղծված իմաստով») և զրանք երկուսը, «գաստակերտ աղարակ» («ձևերով ստեղծված վարկազաշտ») միասնական արտահայտությամբ, սկսել են նշանակել նոր յուրացված մասնատիրական հող: Հետագայում զրանք սկսել են գործածվել նաև գատ-գատ՝ միևնույն օրյակաբժամանակվոր տնտեսությունների, իսկ այնուհետև նաև բնակավայրերի փոխարկված նոր յուրացված հողերը նշանակելու համար: Բացի զրանից, գաստակերտ տերմինը գուցահեռաբար պահպանել է նաև իր սկզբնական իմաստը: Այդ կարելի է պարզաբանել արդի հայերենից վերցրած հետևյալ օրինակով. «տնամերձ հողամաս» արտահայտությունից գատվել է «տնամերձ»-ը, որը փոխարինում է ամբողջ արտահայտությամբ, փաստորեն կորցնելով իր սկզբնական նշանակությունը, որովհետև այդպես անվանվող հողամասը կարող է ամենևին ոչ տանը մերձ, այլ տնից բավական հեռու լինել: Բայց միևնույն ժամանակ «տնամերձ» բառը այլ արտահայտություններում պահպանում է նաև իր «տան մոտ, տան կողքին գտնվող» իմաստը:

Հին Հայաստանի դաստակերտների ու ազարակների մասին մեր պատկերացումների հիմքում ընկած է թագավորական դաստակերտ նրվանդակերտի նկարագիրը, որ տվել է Մովսես Խորենացին (II, 42):

Մեզ համար միանգամայն պարզ է, որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք ոչ թե կոնկրետ դաստակերտի նկարագրության, այլ դաստակերտների մասին Խորենացու պատկերացումների հետ, բայց սա էլ քիչ արժեք չունի¹⁹:

• Խորենացու հիշյալ նկարագրությունը, պերճ և գունեղ համեմատություններից զտված, ասում է այն մասին, որ դաստակերտ անվանվող կոմպլեքսի միջին մասը հատկացվում էր հողագործների բնակարանների համար, իսկ սրանց շուրջը դասավորված էին պարտեզները, խաղողի այգիները, վարելահաշտերը և այլն: Այստեղ էր գտնվում նաև տիրոջ, տվյալ դեպքում՝ թագավորի աթոռանիստը:

...Արդարև բերրի և թագաւորական դաստակերտն», հանրագումարի է բերում Մովսես Խորենացին իր նկարագրությունը, ասես ընդգծելով մի կողմից նրա տնտեսական բնույթը, իսկ մյուս կողմից՝ այն, որ այստեղ նա նկատի ունի ոչ թե որևէ, այլ հատկապես թագավորական, թագավորին վայել դաստակերտ:

Իրականում դաստակերտները կարող էին ունենալ տարբեր տեսք, մեծություն ու տնտեսական ուղղվածություն: Ազարակների բնույթի մասին եղած աղբատիկ տվյալները, որոնք ներկայացնում են դրանց մերթ ուրուես բնակավայր, ուր կառուցվել է եկեղեցի (Աղաթ., էջ 407, 426, 436), մերթ ուրուես պարզապես այգի (Փավստ., III, 19), վկայում են հենց այդ մասին: Այդ նույնն է հաստատում այն պերճախոս փաստը, որ դաստակերտ-ազարակները պատկանում էին ամենատարբեր կարողության տերերի՝ թագավորին (Աղաթ., էջ 438. Մ. Խորենացի, II, 42. III, 22), նախարարներին (Փավստ., IV, 51. Եղիշե, էջ 17, 50. Ղազար Փարպ., էջ 37, 54. Մ. Խոր., II, 42, II, 57. II, 84. III, 42. III, 51), տաճարներին՝ նախ հեթանոսական, հետագայում՝ քրիստոնեական (Աղաթ., էջ 406, Փավստ., III, 16. III, 19), ոստանիկներին (Մ. Խոր., II, 7), ազատների (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 102)²⁰, քաղաքներին (Եղիշե, էջ 69), ամրոցներին (նույն տեղում), ավաններին (Մ. Խոր., II, 52. III, 44), գյուղերին (Աղաթ., էջ 408) և նույնիսկ՝ աղքատների ապաստարաններին (Մ. Խոր., III, 20)²¹:

Ովքեր են աշխատել դաստակերտ-ազարակներում: Այս հարցը, հաշվի առնելով աղբյուրների ներկայիս վիճակը, թերևս ամենազգուշացնող է: Խ. Սամուելյանը և Ս. Երեմյանը ազարակների աշխատողներին համարում են ստրուկ-

¹⁹ Ներկա դեպքում, մեր կարծիքով, միանգամայն հավաստի է երևում ամբողջ նկարագրությունը հիմքում ընկած այն փաստը միայն, որ այն վայրը, ուր տեղադրվում է նրվանդակերտը կրում էր այդ նույն անունը գեոևա Խորենացու օրոք: Սա ինքնին մի շատ կարևոր մասնանշում է, բանի որ դրա հիման վրա մենք կարող ենք եզրակացություն անել, ինչպես այդ արել է նաև Խորենացին, որ տվյալ վայրը իր ժամանակին եղել է նրվանդյանների գինատտիալի շինարարական գործունեության առարկա: Մեր եզրակացությունը Խորենացու եզրակացությունից կտարբերվի միայն նրանով, որ մենք նրվանդյաններին կոչենք մ. թ. ա. III դարում, մինչդեռ Խորենացին սխալ կերպով նրվանդին համարել է Ֆլավիոսների ժամանակակից:

²⁰ «Մովսեսի Կաղանկատվացու Պատմություն Աղուանից աշխարհի», Խիֆիս, 1912:

²¹ Այն դեպքերում, երբ հիշատակվում են դաստակերտ-ազարակների կոլեկտիվ տերեր՝ քաղաքներ, ավաններ, գյուղեր, պետք է կարծել, որ խոսքը վերաբերում է այդ կոլեկտիվների անդամներին՝ քաղաքացիներին կամ համայնականների հողային սեփականության ամբողջությունը:

ներ, Հ. Մանանդյանը, ինչպես ասվեց, մերժում է այդ դրույթը, թեև նշում է ազարակների բնակիչների «նվաստացվածությունը»: Նրա համար հիմք է ծառայել XII դարի հեղինակ Մխիթար Գոշի (Դատաստանագիրք, II, 1) հետևյալ նշումը. «Արք քաղաքացիք առաւել քան զգեղջուկս պատուիցեն և գեղջկաց նմանապէս առաւել պատիւ լիցի քան բնակչաց ազարակի...»:

Դատաստանագրքի այս հոդվածում արտացոլված հասարակության շերտավորումը ներկայանում է մեզ որպես մինչֆեոդալական հասարակական հարաբերությունների մնացորդ, որը, թերևս, ինչ-որ չափով, բավարարում էր նաև ֆեոդալական հասարակության համապատասխան կարիքներին:

«Քաղաքացիների» և «գեղջուկների» փոխհարաբերության հարցի մանրամասն քննությունը²² մեզ բերել է այն եզրակացության, որ Գոշի Դատաստանագրքում նշված դրույթները հանգեցրած պատմական պրոցեսի սկզբում քաղաքի և գյուղի միջև, քաղաքի գերակշռության պայմաններում, գոյություն է ունեցել այնպիսի անտադոնիզմ, որը խիստ բնորոշ է ստրկատիրական հասարակությանը: Այդ անտադոնիզմը արտացոլվել է նաև քաղաքացիների ու գեղջուկների մասին Մովսես Խորենացու հայտնի հաղորդման մեջ, որը, ի դեպ, դրական նմուշ է ծառայել Գոշի Դատաստանագրքի վերը բերված հոդվածի համար²³:

Մեր կարծիքով, մոտավորապես նույնն է դրությունը նաև «գեղջուկների» ու «ազարակների բնակիչների» վերաբերմամբ: Դատաակերտ-ազարակների և գյուղերի (շենների, ավանների) վերը նշված պարզորոշ սահմանադատումը այն բոլոր կոնտեքստներում, որտեղ նրանք հանդիպում են միասին, ցույց է տալիս արդեն, որ գյուղացիների համեմատությամբ ազարակների բնակիչների դրության «նվաստացվածությունը» գոյություն է ունեցել առնվազն արդեն IV—V դդ. և ունի պատմական խոր արմատներ: Այն ծագում է, վերջիվերջո, մինչֆեոդալական ժամանակաշրջանի դասակարգային հարաբերություններից:

Անպտուղահետայի մեջ աչքու-ներում աշխատող հողագործները կոչվում են ծωλός (Մատթ., XIII, 27. Ղուկաս, XVII, 7), իսկ հայերեն թարգմանության համապատասխան տեղերում ազարակի աշխատողները կոչված են «ծառայք»: Այդ տերմինը սովորական է նաև հայկական պատմական գրականության մեջ, իսկ Խորենացին ուղղակի նշում է, որ «ծառայք»-ներին բնակեցնում էին դատաակերտներում (տե՛ս ներքևում, էջ 103): Մյուս կողմից՝ Աստվածաշնչի մեջ որպես ազարակների աշխատողներ հիշատակված են նաև մշակները (Անպտուղահետայում՝ γεωργοί): Այստեղ հակասություն չկա, քանի որ ծωλός նշանակում էր բոլոր կատեգորիաների ստրուկներ, ինչպես նաև զանազան տեսակի կախյալ մարդիկ²⁴, և «ծառայք» տերմինը հանդիսանում է նրա շատ ճշգրիտ համարժեքը, իսկ «մշակը», ըստ երևույթին, եղել է ազարակի հողագործների համար յուրահատուկ անվանում, ճիշտ այնպես, ինչպես գյուղերի ու շենների հողագործները համապատասխանաբար կոչվում էին գեղջուկ և շինական:

²² Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Тигракерт, էջ 102 և հմ.:

²³ Նույն տեղում, էջ 103, ծանոթագր. 54:

²⁴ Հմտ. Я. А. Ленцман, О древнегреческих терминах, обозначающих рабов, ВДИ, 1951, էջ 58; И. Д. Амусин, Термины, обозначающие рабов в эллинистическом Египте по данным Септуагинты, ВДИ, 1952, № 3, էջ 56 և հմ.:

Մշակ լատեր ընդհանրապես նշանակում էր հողի մշակությամբ զբաղվող մարդ, հողագործ, շատ դեպքերում այն գործ է անում նաև փոխարևական կրոնական իմաստով, որպես «աստծո մշակ», ընդ որում պատկերներն ու համեմատությունները այդ դեպքում միշտ վերցվում են դարձյալ հողագործության բնագավառից (Ղազար Փարպեցի, էջ 159. Ագաթ., էջ 63, 257, 340, 392 և ուրիշ., Փավստ., IV, 4 և ուրիշ.):

Սոցիալական գունավորում ունեցող կոնտեքստներից պարզվում է, որ մշակ կոչվել է ոչ թե ամեն մի հողագործ, այլ ուրիշի հողը մշակող հողագործը (Ագաթ., էջ 188, 313), ասենք, վարձու աշխատողը, որն իր աշխատանքի համար ստանում է գրամական վարձատրություն (Ագաթ., էջ 128. Մատթ., XX, 1, 2, 8)։ Թեև դաստակերտ-ազարակներում վարձու աշխատանքի կիրառումը միանգամայն հնարավոր էր, սակայն մեծ մասամբ բնակավայրի կերպարանը ստացած այդ տնտեսությունների բնույթը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նրանց հիմնական արտադրողները վարձու աշխատողներ չեն եղել, որ վարձու աշխատանքը այդտեղ միայն լրացուցիչ, սեզոնային բնույթ կարող էր ունենալ։

Կան նաև մշակ լատի այնպիսի կոնտեքստներ, որոնք տեղիք են տալիս տիրոջ ու մշակի միջև եղած հարաբերության շատ լայն մեկնարանության սկսած վարձակալական հարաբերություններից մինչև ճորտական կախումը։ Օրինակ՝ «...Իմ է այգին, և դուք եք մշակքն. և ես եկի, դի ես եմ ժառանգ այգույն, եկի խնդրել զպտուղ այգույն դի առից...» (Ագաթ., էջ 223, հմմտ. Մատթ., XXI, 41. Ղուկաս, XX, 9)։

Շատ ավելի որոշակի է այն տեղեկությունը, որ տալիս է Ղ. Փարպեցին (էջ 105 և հա.) պարսիկների ձեռքն ընկած երկու հայ հողեկուրականների ճակատագրի մասին։ Նրանց առաջարկված է եղել զբաղվել ընդունել, իսկ հրաժարվելու դեպքում, թաղավորի վճիռն է եղել «...պատուհաս կրեսցեն խեղութեամբ, և երթեալ յԱսորեստան մշակութիւն արասցեն ընդ արքունի մշակս, և ի հարկի» կայցեն մինչև ցմախճանն իւրեանց»։

Քանի որ նրանք իսկապես հրաժարվում են, ապա «...կտրեալ երկուցունց զականջսն՝ և տուն տանել Նսորեստան, ի գաւառն որ անուանեալ կոշի Շափուլ, կալ անդ նոցա ի հարկի և առնել մշակութիւն արքունի»։

Նրանցից մեկը մեռնում է, իսկ մյուսը տեղական քրիստոնյաների օգնությամբ ազատվում և վերադառնում է Հայաստան։ Նրանք «...զտունն իւրեանց և զարարս փոխանակ ընդ հարկի նորա գրեցին յարքունիս ցմախճան նորա, և կատարեցին զկարգեալսն անվեհեր յաղագս նորա»։

Ղազար Փարպեցու այս պատմածը «մշակք արքունի» սոցիալական կատեգորիայի վիճակը բնութագրում է որպես ստրկական կամ ստրկականին մոտ։

Մշակների մասին այս պատկերացումները վերագրելով Հայաստանի թագավորական և մասնատիրական տնտեսություններին՝ դաստակերտ-ազարակ-

25 «Ի հարկի», «ընդ հարկի» արտահայտության կապակցությամբ տարակարծություններ գոյություն ունեն ն. Աղոնցի, որը թարգմանում է այն թի հնագանդութեան» (ՀԱՐՄԵՆՆԱ ԵՆ ԵՊՈՒՆ ՅՈՍՏԻՆԻԶՈՅՆ, էջ 460), և Հ. Մանանդյանի միջև, որը մեկնաբանում է այն որպես «հարկի տակ, տուրքի տակ» (ԵՖԵՍՈՂԱՅԻՄ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 154 և հա.)։ Հ. Մանանդյանի մեկնաբանությունը հիմնված է Փավստոս Բուզանդի «Պատմության» որոշ տվյալների վրա (V, 10, 11 և ուրիշ), որոնք չեն հակասում այդ մեկնաբանությանը, բայց և չեն կարող նրա անվերապահ հաստատումն ծառայել։ Իսկ տվյալ կոնտեքստում ն. Աղոնցի մեկնաբանությունը ավելի համոզիչ է երևում։

ներին, կստանանք աչնտեղ աշխատող հողագործների սոցիալական դրուժյան էթն ոչ լրիվ, զոնե մոտավոր բնութագիրը:

Այդպիսի բնութագրի համար կարևոր լրացում է հանդիսանում Աղաթան-ղեղոսի աչն հաղորդումը, թե Տրդատ III թագավորը յուրաքանչյուր ավանում հողերակառնության համար առանձնացնելով յոթ «հող երդոյ», չորսական նույն-պիսի հողամաս էլ հատկացրել է ազարակներում (էջ 436): Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ազարակներում ևս հողը բաժանվում էր «հող երդոյ»-ների, ուսկայն այստեղ, մասնավոր հողատիրության պայմաններում, ի տարբերություն կոլեկտիվի անդամներին հողամասեր տալու համայնական կարգերի, տիրոջ խնդիրն է եղել ոչ թե արտադրողներին հողարածիններով բավարարելը, այլ ընդհակառակը՝ հողը արտադրողներով ապահովելը:

Ղազար Փարպեցու մի այլ հաղորդման մեջ նշված է, որ մշակներն ունեին իրենց տները (էջ 159), հետևաբար, և իրենց ընտանիքները:

Գրաստակերտ-ազարակների բնակիչների նկարագրվող հատկանիշները հիշեցնում են Առաջավոր Ասիայում լայնորեն տարածված նյութական բարիքներ արտադրողների կատեգորիան՝ հողի վրա նստեցված ստրուկներին (рабы, посаженные на землю): Բայց մի այլ ուսումնասիրող կարող է նրանց մեջ տեսնել նաև ճորտեր: Առկա տեղեկությունները բավականաչափ հստակ չեն:

Սակայն տեղին է նորից հիշեցնել, որ գրաստակերտ-ազարակների և նրանց բնակիչների մասին մեր կողմից բերված բոլոր տվյալները, առանց բացառության, չեն անցնում V դարից աչն կողմ և արտացոլում են այդ նույն ժամանակներում, լավագույն դեպքում նաև նախընթաց հարյուրամյակում, այսինքն հին հայկական հասարակության ֆեոդալացման ամենաինտենսիվ պրոցեսի ժամանակներում եղած դրուժյունը: Այդ տվյալները մեխանիկորեն նախընթաց դարերի վրա տարածելու անթույլատրելիությունն ակներև է, բայց ակներև է նաև աչն, որ նրանցում արտացոլված դրուժյունը հանդիսացել է դրանից շատ առաջ ծագած և դարգացած պրոցեսների պատմական արդյունքը և, հետևաբար, որպես այդպիսին, կարող է մեզ նախադրյալ ծառայել այդ պրոցեսները ճանաչելու և բացահայտելու համար:

Սակայն այդ պատկերը գեպի պատմության խորքերը շարժելու գծիւ ընդունելու համար, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է ինչ-որ իրական հենարան ունենալ: Այդպիսի հենարան մենք գտնում ենք, նախ՝ սահմանակից երկրների մասին նախահելլենիստական ու հելլենիստական ժամանակաշրջանների, ինչպես նաև մ. թ. առաջին դարերի համապատասխան տվյալների մեջ, երկրորդ՝ Մովսես Խորենացու պահպանած, թեկուզ և ուշ ժամանակների, բայց հին Հայաստանի շատ ավելի վաղ ժամանակաշրջանների պատմությունը լուսարանել ակնկալող մի քանի ուղղակի տվյալների մեջ:

Մեր թվականությունից առաջ VIII—VII դդ. Ասորեստանյան տերության տերիտորիայում նկատվում է մի կողմից՝ ստրկատիրության ուժեղ աճ՝ ի հաշիվ ինչպես ռազմազերիների ու վերաբնակեցվածների, այնպես էլ ազատ գյուղացիության ներգրավման ստրկական հարարերությունների մեջ, մյուս կողմից՝ մասսայական հեռացում ստրկատիրական տնտեսության «կլասիկ» ձևերից, որոնք հիմնված էին արտադրամիջոցներից լիովին կտրված ստրուկ-

ների աշխատանքի վրա²⁶։ Այդ տիպի ստրուկների հետ մեկտեղ, լայն տարածում է ստանում մի նոր սոցիալական կատեգորիա՝ հողի վրա նստեցված ստրուկները։ Այդ ստրուկները, թվով 5—10-ական մարդ, բնտանիքներով, ապրել են թագավորին, տաճարներին, մասնավոր մարդկանց պատկանող ոչ մեծ բնակավայրերում և կալվածներում։ Նրանք միշտ աշխատել են տիրոջ հողի վրա և, որպես կանոն, բանեցրել են տիրոջ անասունները։ Կատարել են որոշ պետական պարհակներ։ Նրանց կարելի էր վաճառել հողի հետ միասին²⁷։ Բնութագրելով նրանց դրությունը, Ի. Մ. Դյակոնովը այն համեմատում է հռոմեական կոլոնների դրության հետ, այն վերապահությամբ, որ նկատի ունի ոչ թե վաղ միջնադարի կոլոն-ճորտերին, այլ մեր թվականության առաջին դարերի այն ստրուկներին, որոնք բնակեցվում էին առանձին հողամասերի վրա՝ բահրային աշխատանք կատարելու, ձուլվելով կոլոն-վարձակալների հետ²⁸։

Տվյալների սակավությունը, նրանց անբավարար ուսումնասիրվածությունը նարավորություն չեն տալիս ամբողջական գաղափար կազմել Աքեմենյան պետության մեջ ստրուկների շահագործման նույնպիսի մեթոդի տարածվածության աստիճանի մասին, սակայն անփիճելի է այն փաստը, որ պարսկական մեծատոհմիկների կալվածներում աշխատած ստրուկների մի մասն ուներ որոշ շարժական գույք, բնտանիք, հող ունենալու իրավունք²⁹ (համեմատյալ կեսը՝ Բարեկոնիայում)։ Այդ կալվածներում հողը մշակվում էր, ստրուկների հետ մեկտեղ, նաև վարձակալների կողմից։

Հելլենիստական ժամանակաշրջանի հողային հարաբերությունների մեղ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ տվյալներ գտնում ենք Սարգ քաղաքի շրջակայքում հայտնաբերված Մնեսիմարոսի հայտնի արձանագրության մեջ (մ. թ. ա. III դարի վերջը), որը կարևորագույնն է այդ կարգի սակավաթիվ վավերագրերից։ Այդ արձանագրությունում խոսվում է մի կալվածքի մասին, որի կազմի մեջ մտնում են գյուղեր, կալվածատուն, հողաբաժիններ։ Անմիջական արտադրողներ հանդիսանում են գյուղացիները և ստրուկ հողագործները։ Կալվածքի մի մասի վրա գրված են պետական հարկեր, մյուս մասը ազատված է դրանցից³⁰։ Հելլենիստական ժամանակների ստրուկ-հողագործների մասին կան նաև մի շարք այլ տվյալներ։

Հայկական նյութը վերլուծելիս Ս. Ս. Երեմյանը ամենայն իրավամբ համեմատության համար բերում է, այսպես կոչված, «Բարեկոնիայի թալմուդի» տվյալները, որը բացառիկ հարուստ տեղեկություններ է պարունակում Իրաքի և սահմանակից երկրների մ. թ. առաջին դարերի սոցիալ-տնտեսական պատմության մասին։ Ըստ այդ տեղեկությունների, Իրաքում լայն տարածում ու-

²⁶ См. И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, М., 1949, т. 1, стр. 109.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 116 և հալ.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 118.

²⁹ См. И. М. Дьяконов, Рабовладельческие имения персидских вельмож, ВДИ, 1959, № 4, էջ 88 և հալ.

³⁰ W. H. Buckler and D. M. Robinson, "Greek Inscriptions From Sardes, I, American Journal of Archaeology", XVI, 1912, էջ 12 և հալ.։ Արձանագրության թվագրումը մ. թ. ա. III դարի վերջով՝ պատկանում է լեհ գիտնական Տ. Զավադսկուն (տե՛ս Ս. Գ. Փերիսանյանի գրախոսականը, ВДИ, 1954, № 3, էջ 114 և հալ.)։

ներին մասնատիրական տնտեսությունները՝ «դաստակերտ զե արդե» («դաստակերտ ստրուկներով»), որոնք կարող էին ունենալ հարյուրավոր ստրուկ աշխատողներ։ Այդ դաստակերտներն օտարվում էրն նրանցում ապրող ստրուկների հետ միասին³¹։ Յու. Ա. Սուրբուխուն նշում է աղետի ստրուկների շահագործման մեթոդների դարգացումը. նրանց կցում էին սրոշակի հողամասի և պատավորեցնում մշակել այն։ Սկզբնապես տերը որոշակի օրերին ստրուկներին տալիս էր «սպրուստ» (ДОВОЛЬСТВІЕ) աշխատանքի դիմաց։ Հետագայում ստրուկներն սկսել են իրենց հողամասի բերքից բաժին ստանալ³²։

Պակաս համոզիչ չէ հայկական դաստակերտների համեմատությունը պարթևական «դաստակերտների» հետ, որոնց մասին տեղեկություններ պահպանվել են «Մատիկան է հաղար դատաստան»-ում («Հաղար դատավճռի մատյան»)՝³⁴։ Այդ դաստակերտներում աշխատող ստրուկները՝ անշահիկները նույնպես բնակեցված էին հողի վրա, և դաստակերտներն օտարվում էին (ընծայվում, վաճառվում, անցնում էին ժառանգարար) նրանց հետ միասին։ Այդ ստրուկները, որոնք սկզբնապես, հավանորեն, սպրուստ (ДОВОЛЬСТВІЕ) էին ստանում իրենց կտտարած աշխատանքի դիմաց, ժամանակի ընթացքում հասան իրենց կողմից մշակվող հողարժեքի բերքի մի մասն ստանալու իրավունքին, որը իրավարանորեն ձևակերպվել է ստրուկին՝ նրան տրվելիք բերքի բաժնին համապատասխան մասով «աղատագրելու» վերաբերյալ ստրկատիրոջ ղեկավարացիայով³⁵։

Այս ամենը խոսում է այն բանի օգտին, որ հայկական դաստակերտազարակների հողագործների վիճակը, եթե ոչ IV—V դարերում, ապա, համենայն դեպս, ոչ շատ հեռավոր անցյալում, պետք է համարել հողի վրա բնակեցված ստրուկների վիճակ։ Գրանույ, հասկանալի է, չի բացառվում դաստակերտազարակներում շահագործման նաև այլ օժանդակ ձևերի կիրառման հնարավորությունը. չպետք է մոռանալ, թե որքան բարդ պատկեր է ներկայացնում հողագործների շահագործումը հին աշխարհում, երբ այն լավ է արտացոլված աղբյուրներում։

Այն եզրակացությունը, որ Հայաստանում եւ գործ ունենք ստրուկների հետ, խարսխվում է, մասամբ, ինչպես ասվեց, նաև Մովսես Խորենացու որոշ տվյալների վրա։ Վկայաբերելով «Ողիմպոս քուրմ Հանույ գրող մեհենական պատմութեանց»-ին Խորենացին հաղորդում է, որ գահի հափշտակիչ Նրվանգի պարտությունից հետո Սմրատը՝ Արտաշես արքայի դորավարը, առնելով Բագարանը, Նրվանգի եղբոր՝ քրմապետ Նրվանգի աթոռանիստը, բռնագրավել նրա գանձերն ու 500 ստրուկներին («ծառայ»-ներին)։ Այդ բոլորը ներկայացնելով Արտաշեսին, Սմրատը իրեն նվեր ստացավ հիշյալ ստրուկներին, որոնց և «տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն» (II, 48)։ Մովսես Խորենացու այդ տեղեկություններին առ-

31 Ю. А. Солодухо, Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, «Советское востоковедение», II, 1941, էջ 39, նույնը. К вопросу о социальной структуре Ирака, «Ученые записки», հատ. XIV, էջ 76։

32 նույն տեղում, էջ 77 և հա.։

33 Տե՛ս С. Т. Еремян, նշվ. աշխ. էջ 17։

34 А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 18 և հա.։

35 նույն տեղում, էջ 16 և հա.։

րնչվում են նրա ուրիշ տվյալներ հաճախ հիշատակվող արշավանքի ժամանակ վերցրած ռազմագերիներին, թագավորի հրամանով բնակեցրեց Մասիսի արևելյան լանջում (II, 52)։ Դեպի արևելք կատարած արշավանքի ժամանակ վերցված գերիներին Արտաշեսը նվիրեց Սմրատին, որը, գծավորով արքայորդի Արտավազդի հետ, քաշվեց Հայաստանի հարավային ծայրամասը, Տմորիք գավառում գտնվող իր տերությունը, որտեղ և, ինչի վայրում, բնակեցրեց գերիներին (II, 58)։ Հանրագումարի բերելով Արտաշեսի այդ և մյուս արշավանքների արդյունքները, Խորենացին գրում է, որ թագավորը «հրամայեց դստահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհն Հայոց բազում ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լերինս և ի հովիտս և ի դաշտս» (II, 56)։

Հայոց աշխարհում օտարերկրացիների բնակեցումը սերտորեն կապվելով համայնական և մասնատիրական հողերի որոշակի սահմանագծման անհրաժեշտության հետ, Խորենացին, անկասկած, նկատի ունի այն հանգամանքը, որ վերաբնակեցվածները լրացնում էին հենց դաստակերտ-ագարակների բնակիչների շարքերը (Հմմտ. նաև Խորենացու հաղորդածը գերի մարերին դաստակերտներում բնակեցնելու մասին—I, 30)։

Խորենացու այս տեղեկությունները անուղղակի հաստատվում են Արտաշես I թագավորի նվաճումների մասին Ստրաբոնի հաղորդմամբ (XI, 14, 5) և Տիգրան II-ի ժամանակ օտարերկրացիների զգալի զանգվածներ Հայաստան բազմեցնելու մասին անտիկ պատմագրության բազմաթիվ տվյալներով։ Այդ կարգի տեղեկություններ կան նաև Տիգրան II-ի որդու՝ Արտավազդ II-ի ժամանակի մասին։ Նվաճված երկրների բնակչությունը տեղահանելու և Հայաստանում բնակեցնելու հետևողական քաղաքականությունը վկայում է հայ հին հասարակության այլ կարիքներից բացի, նաև ստրուկների թիվը համարելու չգտնվող մասին։ Ստրակական ուժը, անկասկած լրացվում էր և այլ ճանապարհներով։ Այն, որ մենք տեղեկություններ ունենք համարյա բացառապես պատերազմի միջոցով ստրուկներ ձեռք բերելու մասին, հազիվ թե նշանակում է, որ այդ միջոցը գերակշռող նշանակություն ուներ ներքին այն միջոցների (պարտային ստրկություն, տաճարներին նվիրատվություն, երեխաների վաճառք, ինքնավաճառք, հանցագործների ստրկացում և այլն) գումարի համեմատությամբ, որոնք լավ հայտնի են Հայաստանին սահմանակից՝ հին և հելլենիստական ժամանակաշրջանների, ինչպես նաև մ.թ. առաջին դարերի Միջագետքի, Ասորիքի, Փոքր Ասիայի համար։ Բանն այն է, որ Հայաստանի վերաբերյալ մեր ունեցած տեղեկությունները այլ բնույթի են, նրանք պահպանվել են ոչ թե վավերագրերում, այլ ուշ շրջանի մատենագրական աղբյուրներում։

Աղբյուրները մեզ թույլ չեն տալիս հին Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ ստրուկների շահագործման վերը նշված ձևերից ավելի հետուն գնալ և բացահայտել նրանց նախորդած ձևերն ու մեթոդները։ Ս. Երեմյանը, ինչպես տեսանք³⁶, մշակների անցումը «գյուղատնտեսական ստրուկների» կամ, որ նույնն է, նրանց բնակեցումը հողի վրա, կապում է «ֆեոդալացման պրոցեսի խորացման» հետ³⁷, որը, նրա պարբերացման համաձայն, տեղի է ունեցել

³⁶ Տե՛ս վերևում, էջ 90։

³⁷ С. Т. Еремян, *նշվ.*, էջ 14։

մ. թ. II—III դարերում³⁸։ Շահագործման նախորդած մեթոդների հարցը II. Երևմյանը ուղղակի ձևով չի դրել, բայց որոշ ակնարկներից կարելի է կոահել, որ նկատի ունի արտադրամիջոցներից բոլորովին զրկված ստրուկների անմիջական շահագործումը։

Կարիք չկա, սակայն, ստրուկներին հողի վրա նստեցնելու երևույթի սկիզբը կապել անպայման հասարակության ֆեոդալացման հետ։ Այդ երևույթը, որի էությունն էր կազմում կցված հողամասերի բերքի մի մասը ստրուկների կողմից օգտագործելու իրավունքը, որոշ ինվենտարի հատկացումը նրանց, ընտանիք ունենալու թույլտվությունը և այլն, այսինքն նրանց համար, թեկուզ և նվազագույն, ինքնուրույնության հնարավորություններ ստեղծելը, ճիշտ է, նշանակում էր բացառապես արտատնտեսական հարկադրման վրա հիմնված կլասիկ ստրկատիրական շահագործման ձգնաժամ, սակայն այդ ձգնաժամի առաջին նշաններից մինչև ստրկատիրական հասարակարգի ձգնաժամը և անկումը գեոևս շատ ու շատ հեռու էր։ Դեռ ավելին, հիշյալ նշանները սկզբնական պահերին ուղեկցվում էին ստրկատիրական սիստեմի զգալի աճմամբ ու ճյուղավորմամբ, որոնք արտահայտվում էին, ամենից առաջ, ստրկատիրական հասարակությունների աշխարհագրական արեալի ինտենսիվ լայնացմամբ, թույլ զարգացած ծայրամասային երկրներում նրա տարածմամբ։ Տրվյալ զեդրում մենք նկատի ունենք հելլենիստական ժամանակաշրջանի պատմությունը, բայց համանման երևույթներ կան նաև և՛ հին-արևելյան, և՛ հռոմեական պատմության մեջ։

Հայաստանում, որը ծայրամասային այգայիսի երկրներից մեկն էր, հողի վրա նստած ստրուկների շահագործման սիստեմի ծնունդը կարելի է վերագրել զգալիորեն ավելի հեռավոր ժամանակաշրջանի, քան ֆեոդալացման պրոցեսների խորացումը, այն կապելով Հայաստանի՝ հելլենիստական աշխարհի զարգացման միասնական պրոցեսի մեջ ընդգրկվելու հետ։ Ընդամին Հայաստանում, ի տարբերություն զարգացած ստրկատիրական երկրների, այդ սիստեմի ներքին ակունքները կարելի է տեսնել ոչ թե անպայման զարգացած «կլասիկ» ստրկատիրության տնտեսաձևերի մեջ, որոնք Հայաստանը հավանորեն երբևէ չի էլ թեև լիովին, այլ հենց արխաիկ նահապետական ստրկության պայմաններում, որոնք նրան հատուկ են եղել հելլենիստական շրջանի նախօրին։ Ինչ վերաբերում է այս վերջին՝ նահապետական ստրկության՝ նշված սիստեմին անմիջականորեն («կլասիկ» փուլի շրջանցմամբ) փոխարկվելու հնարավորությանը, ապա այն ապահովված էր ստրկության այդ երկու՝ արխաիկ և ուշ ձևերի միջև եղած որոշակի նմանության գծերով։

ДАСТАКЕРТЫ И АГАРАКИ В АРМЯНСКИХ ИСТОЧНИКАХ V ВЕКА

Г. Х. САРКИСЯН

(Р е з ю м е)

Выяснение экономической природы частновладельческих хозяйств — дастакертов и агарак — имеет существенное значение в деле разработки проблемы общественного строя древней Армении.

³⁸ С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении (գնդատիրական դրսերտացիայի ավտոեֆերատ), М., 1953, էջ 40։

Комплексное изучение всех содержащихся в исторической литературе V в. контекстов этих терминов, а также данных армянского перевода Библии, показывает, что слово «дастакерт» в то время употреблялось в двух различных смыслах. В одном из них оно полностью совпадало с термином «агарака», обозначая «пахотное поле, усадьбу, поселение», находившееся в частном владении; в другом сохраняло свое первоначальное значение — «созданный, сотворенный рукой». В случаях такого употребления дастакерт мог обозначать любой объект, если только речь шла о создании, сотворении этого объекта кем-либо. Разграничение употреблений слова «дастакерт» исключает возможность затемнения его смысла как хозяйственной единицы, агарака, посредством навязывания ему чуждых для него черт, например, свойственных городам.

С дастакертами-агараками прочно увязывается категория непосредственных производителей-земледельцев, именуемых в источниках «мшак». Важнейшие сведения о них содержатся у Лазара Парбеци; он обрисовывает положение мшаков как рабское или близкое к рабскому. Сопоставление этих и других сведений с соответствующими данными сопредельных с Арменией стран доэллинистического, эллинистического периодов и первых веков н. э. говорит в пользу определения статуса земледельцев армянских частновладельческих хозяйств — мшаков как посаженных на землю рабов, если не в IV—V вв., когда они, возможно, были уже крепостными, то во всяком случае не в очень отдаленном прошлом. Такой вывод подтверждается и прямыми данными Мовсеса Хоренаци. Этим, разумеется, не исключается возможность применения и иных методов эксплуатации в дастакертах-агараках.

Источники не дают возможности судить о более ранних методах эксплуатации в сельском хозяйстве Армении. Однако нет нужды связывать начало селения рабов на землю обязательно с феодализацией общества. Это явление, конечно, наменовало кризис «классической» рабовладельческой эксплуатации, но оно представляло собой одновременно и способ продления жизни рабовладельческой системы. В качестве такового оно сопровождалось на первых порах значительным ростом и разветвлением рабовладельческой системы, выразившимся прежде всего в интенсивном увеличении географического ареала рабовладельческих обществ, вовлечением в него периферийных стран.

Для Армении, являвшейся одной из таких стран, зарождение системы эксплуатации сидящих на земле рабов смело можно отнести к периоду более отдаленному, чем процесс феодализации, связывая его со включением страны в единый процесс развития эллинистического мира. При этом внутренние истоки данной системы в Армении можно усмотреть в условиях архаичного патриархального рабства, а каналы процессов трансформации этих условий непосредственно, минуя формы «классического» рабства, в указанную систему — в чертах известного сходства, роднившего эти две — позднюю и архаичную — формы рабства.

ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մ. Թ. ա. I դարի առաջին տասնամյակները հայ ժողովրդի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ են զբաղում: Դա այն ժամանակաշրջանն է, որի ընթացքում Հայաստանը, եղակի դեպք նրա պատմական կյանքում, բռնեց արտաքին նվաճումների ուղին և ստեղծեց մի մեծ աշխարհակալ տերություն, մեկն այն տերություններից, որոնք պարբերաբար առաջանում ու քայքայվում էին Առաջավոր Ասիայի տերիտորիայի վրա հին-արևելյան և հելլենիստական դարաշրջաններում: Հայկական պետության տերիտորիան եռապատկվեց ի հաշիվ շրջակա մոտ ու հեռու երկրների, և Հայաստանը դարձավ ժամանակի հզորագույն քաղաքական ուժերից մեկը:

Այս է պատճառը, որ պատմագրության հայացքը միշտ էլ դամված է եղել հայ ժողովրդի պատմության այդ դրվագին ու ժամանակի ամենակարկառուն հայ դորժին՝ Տիգրան Բ-ին: Հնում արդեն նա դարձել էր անտիկ (հունա-հռոմեական) պատմագրության սևեռուն ուշադրության առարկա և նրա ժամանակաշրջանի մասին այստեղ գտնում ենք անհամեմատ ավելի շատ տեղեկություններ, քան հայ ժողովրդի պատմության որևէ այլ փուլի մասին: Չնայած դրան, սակայն, Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանի ճշմարտացի լուսարանությունը դժվարին խնդիր է, և դժվարությունն այս անգամ դալիս է ոչ թե աղբյուրների սղությունից, որը սովորական երևույթ է հին պատմության համար, այլ առկա ոչ սակավաթիվ աղբյուրների մեջ պատմական դեպքերը միակողմանի, անբարյացակամ, եթե չասենք՝ թշնամական դիրքերից արտացոլված լինելու փաստից: Հայաստանի և Հռոմի միջև մղված պայքարի խնդրում անտիկ հեղինակների դերակշռող մասը հանդես է գալիս որպես հռոմեական ճամբարի ջատագով:

Սկզբնաղբյուրների այդ եվրոպական տրոն դադափարախոսությունը և հռոմեասիրական շահադրդությունները ժառանգել է նաև Արևմուտքի բուրժուական պատմագրությունը, ի դեմս իր մի շարք մեծանուն ներկայացուցիչների՝ Թ. Մոմզենի, Թ. Ռեյնաքի¹ և ուրիշների: Սրանց աշխատություններում Հայաստանի պատմության այս դրվագը լրիվ մեկուսացվում է հայ ժողովրդի պատմության ընդհանուր ֆոնից և դիտվում որպես զուտ պատահական հաջողությունների մի շրջան, իսկ Տիգրանի դորժունությունը՝ անջատվում նրան համակած հելլենիստական տրագիգիաներից և ներկայացվում որպես մի «բար-

* Տպագրելով ՀՍՍՌ ԿԱ Պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակության պատրաստվող «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի I հատորից մի հատված, «Հանդես»-ի խմբագրությունը հրավիրում է մասնագետներին իրենց կարծիքները հայտնել ներկայացվող մասի վերաբերյալ:

¹ Т. Моммзен, История Рима, III, М., 1941, էջ 42 և հա.; Th. Reinach, Mithradates Eupator König von Pontos, Lpz., 1895.

բարոսի» քմահաճ ցանկությունների իրականացում: Նույն այդ տենդենցները հստակորեն դրսևորվում են նաև արդի բուրժուական պատմագրության մեջ²:

Սովետահայ պատմագրության մեջ անդրանիկ և առայժմ միակ փորձը՝ լուսաբանելու Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանը, կատարել է Հ. Մանանդյանը: Նորից ու հիմնովին ուսումնասիրելով սկզբնաղբյուրները և հատուկ ուշադրություն դարձնելով դրանցից փոքրասիական ծագում ու համեմատաբար չեղոք դիրքավորում ունեցողների վրա, նա տվել է ժամանակի նոր ու ճշմարտացի լուսաբանություն³: Անկախ Հ. Մանանդյանից, նմանօրինակ մի փորձ է կատարել նաև ամերիկահայ պատմաբան Հրանտ Արմենը⁴:

Տիգրան Բ-ի զանազանությունը: Մ. թ. ա. 95 թ. մահացավ Արտավազդ Ա թագավորը՝ Արտաշես Ա-ի որդին, որը հավանաբար անդամակ էր Թագածառանգ Տիգրանը՝ Արտավազդի եղբոր և նախորդի՝ Տիգրան Ա թագավորի որդին ու Արտաշես Ա-ի թոռը, որպես պատանդ գտնվում էր պարթևների արքունիքում՝ վերջին հայ-պարթևական պատերազմի ժամանակից⁵: Տիգրանը ծնվել է մոտավորապես 140 թ. մ. թ. ա. և 95 թ. պետք է արդեն 45 տարեկան հասունացած մարդ լիներ⁶: Նրա կյանքի վերջին տասնամյակը անցել էր պարթևների արքունիքում և սրանք Տիգրանին պետք է իրենց մտերիմը ու, հետևաբար, հայկական դահի ցանկալի թեկնածու համարեին: Այս է հավանական պատճառը, որ Միհրդատ Բ-ը արձակեց նրան ու միզուցե նաև օժանդակեց նրա զահակավմանը, պահանջելով և ստանալով միայն որպես փրկագին «Յոթանասուն հովիտներ» կոչված տեղանքը, որը գտնվում էր Հայաստանի արևելյան շրջաններում՝ մարական սահմանի մոտ⁷: Տիգրանը թագադրվեց, Ապպիանոսի ասելով, այն տեղում, որտեղ նա հետադաշնում հիմնեց Տիգրանակերտ քաղաքը (App., Mithr., 67):

Ինչ վիճակում էր գտնվում Հայաստանը այդ պահին: Նրա տերիտորիալ կազմը, համեմատած Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանի հետ, ըստ երևույթին, էական փոփոխություն չէր կրել, վերջին 50—60 տարիներն էլ համեմատաբար հանդիստ էին անցել: Սակայն այդ արտաքին անշարժության տակ թաքնված էին երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման բազմաթիվ տեղաշարժեր, որոնք շուտով ստրկատիրական Հայաստանի համար պետք է հնարավորություն ստեղծեին դուրս գալու միջազգային լայն ասպարեզ և վարելու ներգործուն արտաքին քաղաքականություն: Դրանք էին դեռևս IV—III դարերում ծայր առած և II դարում մեծ թափ ստացած՝ հողի մասնավոր սեփականության աճի, սրա հետ կապված մասնատիրական տնտեսությունների բազմացման, դասակարգային շերտավորման խորացման, արքայական իշխանության ամրապնդման և անհրաժեշտ կազմող ռազմա-ստրկատիրական ավագանու հզորացման, քաղաքային կյանքի վերելքի, տեղական և տարանցիկ առևտրի աշխու-

² Տե՛ս, օրինակ, A. Heuss, Romische Geschichte, Braunschweig, 1960, էջ 280, որտեղ Տիգրանի պետությունը անվանված է «թեմական ղեկություն»:

³ Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940:

⁴ Հրանտ Ք. Արմեն, Մեծ Տիգրան, Կահիրե, 1957:

⁵ Strab., XI, 14, 15. Just., XLII, 2.

⁶ Luc., Macr., 10: Ըստ Լուկիանոսի, Տիգրանը 85 տարի է ապրել. քանի որ նա մահացել է մ. թ. ա. 85 թ. մոտերքը, ապա ծննդյան թվականն է մ. թ. ա. 140-ը:

⁷ Just. XXXVIII, 3. Strab., XI, 14, 15. «Յոթանասուն հովիտների» տեղագրման մասին տե՛ս J. Markwart, Sudarmenien und die Tigrisquellen nach den griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930, էջ 119:

ժաղման և ընդհանրապես երկրի ստրկատիրական տնտեսութեան զարգացման պրոցեսները: Ինչպես տնտեսական վերելք ապրող ամեն մի ստրկատիրական երկրի, այնպես էլ Հայաստանի իշխող դասակարգը ձգտում էր արտաքին ծավալման, նորանոր հողերի ու մարդկային ղանգվածների նվաճման:

Արտաքին հանգամանքները ևս անբարենպաստ չէին այդ ձգտումների իրականացման համար: Հարավային հիմնական դարավոր վտանգը՝ Սելեկյանները, լրիվ շեղոքացված էին պարթևներից կրած պարտութիւնների, ապա նաև իրենց իսկ ներդինաստիական պայքարի և կռիւների պատճառով: Հյուսիսում գոյութիւն չունէր այնպիսի ուժ, որ կարողանար արդելք հանդիսանալ Հայաստանի ծավալմանը: Ամենավտանգավոր ուժը, որի հետ հաշվի պետք է նստեր Հայաստանը, պարթևներն էին՝ իրենց աշխարհակալական ձգտումներով, սակայն այդ ձգտումների մեջ այժմ, Միհրդատ Բ-ի կառավարման վերջին շրջանում, որոշ տեղատվութիւն էր նկատվում: Անշուշտ Տիգրանը սերտ կապեր պիտի ունեցած լինէր այդ թագավորի հետ, որոնք ծայր էին առել պարթևական արքունիքում իր պատանդ եղած ժամանակ: Այդ մասին է վկայում, միանգամայն որոշակիորեն, այն հանգամանքը, որ Տիգրանի դուստր Ավտոման ամուսնացած էր Միհրդատ Բ-ի հետ⁸: Հնարավոր է, որ այդ ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել Տիգրանի դահակալման ժամանակ և հենց այդ կապակցութեամբ՝ երկու պետութիւնների հարաբերութիւնները կայուն դարձնելու նպատակով: Ինչևիցէ, Տիգրանը պարթևների նկատմամբ սկզբնապես ղղուշավոր քաղաքականութիւն էր վարում և ամբողջ 7—8 տարի, մինչև Միհրդատ Բ-ի մահը, ոչ մի քայլ չարեց նրանց դեմ, թեև, չպետք է մոռանալ, «Յոթանասուն հովիտները» (իր փրկագինը) գտնվում էին պարթևների ձեռքում:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի արևմտյան սահմաններին, ապա այստեղ վիճակը առաջին հայացքից ավելի սուր էր. բուն աճ էր ապրում Պոնտոսի թագավորութիւնը, որը հաջողութեամբ իրականացնում էր ամբողջ Փոքր Ասիային, ինչպես նաև Սևծովյան առափնյա մյուս երկրներին, հատկապես Բոսպորի թագավորութեանը տիրանալու իր ձգտումները: Սակայն ապագան ցույց տվեց, որ Հայաստանի և Պոնտոսի շահերը չպետք է բախվէին, որ նրանք պետք է հանդես գային որպես դաշնակիցներ և ոչ՝ մրցակիցներ, պետք է միավորեին իրենց ջանքերը ժամանակի հղորդույն ուժին՝ հռոմեական ագրեսիային դիմադրավելու համար: Առայժմ, դարասկզբին, Հռոմը հեռու էր Հայաստանի սահմաններից ու նրա կողմից սպառնացող վտանգը զեռ շատ մշուշապատ էր գծագրվում, եթէ ընդհանրապես ղծագրվում էր Հայաստանի առջև, մանավանդ որ ավանդաբար շարունակվում էր այն բարենպաստ մթնոլորտը, որը ստեղծվել էր մեկ դար առաջ, Սելեկյաններից, Հռոմի այդ թշնամիներից, Հայաստանի անջատվելու ու նրանց դեմ պայքարելու կապակցութեամբ:

Ահաւա՛րն նվաճումները: Հետագա իրադարձութիւնները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Տիգրանը դեռևս իշխանութեան ղլուխ անցնելուց առաջ, պատանդ եղած ժամանակ, հղացել էր Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան ծավալուն մի ծրագիր, որն այժմ սկսեց իրագործվել:

⁸ E. H. Minns, *Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan*, „The Journal of Hellenic Studies“, vol. XXXV, Part I, 1915, էջ 40—42. Տիգրանի դուստրը՝ Միհրդատ Բ-ի երեք կանանցից մեկն էր: Նրա երկրորդ անունն էր Արիագատե:

⁹ Տե՛ս Հրանտ Արմեն, Մեծն Տիգրան, էջ 34 և հտ.:

Նա սկսեց հենց այն կետից, որտեղ սայթաքել էր իր պապը՝ Արտաշես Ա-ը. դա Մոփքի միացման խնդիրն էր, որով կիրականանար Մեծ Հայքի տերիտորիայի ամբողջացումը: Մոփքում իշխում էր Արտանեսը (Վարդան), Զարեհի շառավիղը: Արդեն 94 թ. հայկական դորքը ներխուժեց Մոփաջ աշխարհը և առանց դժվարության դրավեց այն: Զարեհյանների դինաստիայի իշխանությունը վերջ տրվեց, և երկիրը միացվեց Մեծ Հայքին (Strab., XI, 14, 15):

Այս վճռական քայլը միանգամից դուրս բերեց Հայաստանը ժամանակի միջադրյալին հարաբերությունների ոլորտը: Հարցն այն է, որ Մոփքը վաղուց ի վեր քաղաքական կապերով կապված էր իր արևմտյան հարևան Կապադովկիայի հետ, որի ջանքերով էր հիմնականում տահապանում իր ինքնավարությունը: Այժմ Կապադովկիան ճղնաժամի մեջ էր և գտնվում էր հարևան Պոնտոսի կողմից կլանման վտանգի ներքո: Կապադովկիային հարվածելու առիթը չափազանց դաշնակցեցուցիչ էր, մանավանդ որ Պոնտոսի թագավորը՝ Միհրդատ Զ Եվպատորը մեծ շահադրդովածություն ցուցաբերեց Հայաստանի դինակցության հանդեպ: Նա հատուկ ղեսպան ուղարկեց Տիգրանի մոտ դաշինք կոնկուռ առաջարկով:

Դաշինքը կնքվեց ու ամրապնդվեց Տիգրանի ամուսնությունամբ Միհրդատի դեռատի դստեր՝ Կլեոպատրայի հետ: Կողմերը պայմանավորվեցին, որ Կապադովկիայի տերիտորիան կանցնի Պոնտոսի գերիշխանության տակ, իսկ այն ամենը, ինչ կարելի է տեղաշարժել՝ մարդիկ, անասուններ, հարստություն՝ կտնօրինի Հայաստանը¹⁰: Կողմերից յուրաքանչյուրը հետապնդում էր իր շահը, և այդ տատճառով հիշյալ պայմանը անխախտ մնաց հայերի՝ ղեպի Կապադովկիա քանիցս կատարած արշավանքների ընթացքում: Այդ երկիրը, այսպիսով, ստրկատիրական Հայաստանի համար դարձավ մարդկային դանդաժների մի շտեմարան, որից լրացվում էր ինչպես քաղաքային բնակչության, այնպես էլ ստրուկների՝ Հայաստանում նկատվող տակասը:

Պետք է ասել, որ հայ-պոնտական դաշինքը դեռ երկար ժամանակ կապված մնաց միայն Կապադովկիայի հանդեպ տարվող քաղաքականության հետ և հեռու էր հակահոմեական լինելուց. դոնե ալգպիսին էր Հայաստանի վերաբերմունքը հիշյալ դաշինքին: Ծիշտ է, Հոմմն իր շահերն ուներ Կապադովկիայում, ինչպես և ընդհանրապես արևելյան Փոքր Ասիայում, և ղդաստ քաղաքադետր պետք է մշտապես հիշեր այդ մասին, սակայն Կապադովկիան ասպատակելը դեռևս չէր նշանակում ելնել Հոմմի դեմ:

Առաջին արշավանքը ղեպի Կապադովկիա հայկական դորքը կատարեց Մոփքի միացման հաջորդ տարին՝ 93 թ.: Արիորարդանը՝ Կապադովկիայի թագավորը, փախավ Հոմմ: Հոմմը հանձնարարեց Լուկիոս Կոռնելիոս Սուլլային, որն այդ ժամանակ հոմեական նահանգ Լեոնային Կիլիկիայի վարչապետն էր, վերականգնել իրերի նախկին վիճակը, որը և կատարվեց 92 թ.¹¹: Սակայն արդեն հաջորդ՝ 91 թ. հայոց ղորավարներ Միթրաասը և Բադոասը նորից աստատակեցին Կապադովկիան և Արիորարդանը կրկին փախուստի դիմեց, թողնելով ասպարեղը դաշնակիցներին (App., Mithr., 10): Հոմմում սրան բողոքակից դարձավ Բյութանիայի նիկոմեդեա թագավորը, որին իր հայրենի դահից քշել էր Միհրդատ Պոնտացին: Երկու տարի անց Հոմմին հաջողվեց առանց

¹⁰ Just., XXXVIII, 3. Plut., Luc., 14.

¹¹ Just., սույս տեղում, Plut., Sulla, 5. App., Mithr., 57.

դենքի ուժի վերականգնել նիկոմեդեսին և կրկին անգամ՝ Արիորարզանին, իրենց երկրներում (App., Mithr., 11):

Կապագովկիական այս անցուդարձը մեծ նշանակութիւն չուներ Հայաստանի համար. էականը Մոփքի միացումն էր, որն արդեն կատարված փաստ էր: Այդ բոլոր տարիների ընթացքում Հայաստանում առավելապես զբաղված էին երկրի ներքին գործերով, վարչական ապարատի վերանորոգմամբ ու հատկապես գորքի վերականգնավորմամբ, առանց որի անհնարին կլինեին հետագայի նվաճումները:

Դրանց իրագործման ճանապարհին կանգնած էին առաջին հերթին պարթևները, որոնք տիրել էին Ատրպատականին, Մարաստանին ու Հյուսիսային Միջագետքի երկրներին և, բացի այդ, իրենց ձեռքում էին պահում հայկական «Յոթանասուն հովիտները»: Սակայն քանի դեռ կենդանի էր Տիգրանի գաշնակիցը և փեսան՝ ահեղ Միհրդատ Բ-ը, Տիգրանը խուսափում էր բախումներից: Վիճակը փոխվեց 87 թ., երբ Միհրդատ Բ-ը մահացավ: Հայկական զորքերը մտան «Յոթանասուն հովիտները»: Լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, նրանք շարունակեցին իրենց առաջխաղացումը և ներխուժեցին Ատրոպատյան Մարաստանի հողերն ու կտրելով-անցնելով երկիրը, մտան բուն Մարաստան: Հետապնդելով պարթևական զորքերին, նրանք հասան մինչև էկբատան՝ պարթևական արքայից-արքայի նստավայրերից մեկը¹²: էկբատանի պաշարման ժամանակ հրի մատնվեց պարսպներից դուրս գտնվող թագավորական զրդյակը՝ Ադրապանան: Ահաբեկված պարթևական թագավորը՝ Գոտարզը շտապեց հաշտութիւն կնքել ու հրաժարվեց ոչ միայն «Յոթանասուն հովիտներից», այլև Ատրոպատյան Մարաստանի և Հյուսիսային Միջագետքի երկրների գերիշխանութիւնից¹³:

Տիգրանը ամրապնդեց ստեղծված իրավիճակը դինաստիական մի նոր ամուսնութեամբ՝ իր դստերը կնութեան տվեց Ատրպատականի թագավոր Միհրդատին (Dio, XXXVI, 14):

Հաջորդ ռազմարշավն ուղղված էր դեպի հարավ: Այստեղ մեկ դար առաջ Հայաստանին էր միացվել Տմորիքը, այժմ հայկական բանակը նվաճեց նրա արևմտյան կողմում ընկած Կորդուքը (Գորդիենեն) և Տիգրիսի միջին հոսանքի շուրջը տեղավորված Ադիաբենեն՝ պատմական Ասորեստանը: Տիգրիսն անցնելով, զորքերը դուրս եկան Հյուսիսային Միջագետքի արգավանդ դաշտերը և գրավեցին Միգդոնիան՝ Մծբին (Նիսիբիս) մայրաքաղաքով և Օսորոյենեն՝ Բուհա (Եդեսիա, էդեսսա) կենտրոնով¹⁴: Այսուհետև Եփրատն էր միայն, որ բաժանում էր Տիգրանի տերութիւնը Սելևկյանների ձեռքում պահպանված հողերից:

Սկսվեց արտաքին նվաճումների հաջորդ փուլը՝ պայքարը Սելևկյանների դեմ: Վերջիններս արդեն իսպառ կորցրել էին իրենց երբեմնի հզորութիւնը, որի առջև դողում էր ամբողջ Արևելքը: Հսկայական տերութեան աստիճանական ջլատման, Հռոմի և պարթևների հետ վարած պատերազմներում կրած պարտութիւնների, արևելյան սատրապութիւնների կորստյան, ներդինաս-

¹² Isid. Char., Geographi graeci minores, ed. C. Müller, I, 250.

¹³ Strab., XI, 14, 15. Memn., 58, 2. Դաշինքի մասին խոսում է հուստինոսը (XL, 1):

¹⁴ Strab., XI, 14, 15. XVI, 12, 4. Eutr., VI, 8. Plut., Luc., 14, 21. Dio, XXXVI, 6, 2.

տիական արյունոտ պայքարի հետ կապված՝ իշխողների սրընթաց փոփոխությունների հետևանքով, պետությունը կանգնած էր կործանման նախագոտան¹⁵։ Կենտրոնական իշխանությունը ուժ չունեւր այլեւս ապահովելու երկրի քաղաքական ամբողջությունը, առևտրի անվտանգությունը, իշխող դասակարգի պահանջները, այն ամենը, ինչ ստիպում էր նրա շուրջը համախմբվել պետության կարևորագույն մասը՝ հելլենիստական քաղաքները։ Իշխող դասակարգը մտածում էր նոր տիրոջ մասին։ Հուստինոսը պատմում է. «Եղբայրների փոխադարձ ատելությունը, ապա և նրանց որդիներին ժառանգաբար անցած թշնամությունը անընդհատ պատերազմներ ծնեցին, որոնք ծայրահեղ նվաստության հասցրին Ասորիքը ու նրա թագավորներին. ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությանը և սկսեց փնտրել օտարերկրացի թագավոր։ Ոմանք կարծում էին, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղեմաւոսին։ Սակայն իրերի բերմամբ Միհրդատը պատերազմների մեջ էր հռոմեացիների դեմ, իսկ Պտղեմայոսը Ասորիքի մշտական թշնամին է եղել։ Այսպիսով, բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը սեփական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորությանը դաշնակիցն էր ու Միհրդատի խնամին։ Եվ այսպես, հրավիրված լինելով Ասորիքի գահին բազմելու, նա 17 տարվա ընթացքում կառավարում էր ամենայն անդորրությամբ. չէր խանդարում պատերազմներով ուրիշների հանդիստը և ոչ ոք նրան չէր անհանգստացնում, այնպես որ պատերազմելու անհրաժեշտություն չկար»¹⁶։

Սակայն ինչպես երևում է այլ վկայություններից, Սելևկյանների տերության նվաճումը այդչափ դյուրին չէր եղել¹⁷։ Թեև այդ միջոցին, 83 թ., Սելևկյան թագավոր չկար (երկու եղբայր ու ախոյան թագավորները՝ Անտիոքոս ԺԴ Փիլադելփոսը և Փիլիպպոս Ա Փիլադելփոսը մահացել էին նախորդ տարին), բայց կար հավանորդ՝ Անտիոքոս Ժ Եվսեբոսի կինը՝ Սելենե Բագուհին, ի դեմս իր մանկահասակ որդու¹⁸։ Եթե զոյություն ունեցող կուսակցություններից մեկը հրավիրել էր Տիգրանին, ապա մյուսները պետք է որ զիմաղրեին¹⁹։ Այսպես թե այնպես, Տիգրանը 83 թ. նստեց Անտիոքում Սելևկյանների գահին։ Հայկական բանակը շարունակեց առաջխաղացումը Միջերկրականի ափով և մտավ Փյունիկիա²⁰, հասնելով այդպիսով մինչև Եգիպտոսին սահմանամերձ Պտղեմայիս քաղաքը (Jos. Fl., A. J., XIII, 16, 4), ուր պատասպարված էր Սելենե Բագուհին։ Այն վամանակ, սակայն, շահողվեց նվաճել քաղաքը. այդ տեղի ունեցավ ավելի ուշ՝ 70 թ.՝ հայ-հռոմեական պատերազմի նախօրեին։

¹⁵ Վերջին Սելևկյանների պատմությունը տե՛ս A. R. Bellinger, The End of the Seleucids, „Transactions of Connecticut Academy of Arts and Sciences“, vol. 38, June 1949, էջ 51—102։

¹⁶ Just., XL, 1. Ըստ Ապպիանոսի՝ Տիգրանի իշխանությունը Ասորիքում տևել է ընդամենը 14 տարի՝ 83-ից մինչև 69 թ.։ Սա ավելի ստույգ է։ Հուստինոսի մոտ հավանաբար հաշիվը հասնում է մինչև 66 թ.՝ Տիգրանի և Պոմպեոսի միջև կնքված պայմանագրի ժամանակը։

¹⁷ Հմմտ. App., Syr., 48. Plut., Luc., 14. Strab., XI, 14, 15. Trogus, prol. XL.

¹⁸ A. R. Bellinger, նշ. աշխ., էջ 78—80։

¹⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Տիգրան Բ և հռոմը, էջ 51։

²⁰ Strab., XIV, 4, 2. Liv., per., 101, էջ 80, 23—24։

Առափնյա Ասորիքում հայկական իշխանությունից դուրս մնաց միայն Սելևկիա խոշոր նավահանգիստը (Strab., XVI, 2, 8. Eutrop., VI, 14, 2): Ասորիքի դամաքային մասի՝ Կելեսիրիայի նվաճման մասին հստակ տեղեկություններ չկան, սակայն նրա մասնակի գրավումը հավանական է. հայտնի են Տիգրանի լամասկոսում հատած դրամները²¹:

Հաջորդ քայլը Ղաշտային Կիլիկիայի նվաճումն էր²², որով նորաստեղծ հայկական տերությունը դարձավ հռոմեական հանրապետության անմիջական հարևան. վերջինս հաստատվել էր Սելևկյան պետությունից նվաճված Լեոնային Կիլիկիայում:

Վերջապես Կոմագենեի նվաճմամբ Տիգրանը ավարտեց իր հսկայական երթը Առաջավոր Ասիայի երկրների վրայով և հարավ-արևմուտքից դուրս եկավ Ծոփքի ու Մեծ Հայքի սահմանները:

Նորաստեղծ տերությունը և նրա ղեկավարը: Ստեղծված տերությունը ընդգրկում էր Առաջավոր Ասիայի մի նշանակալից մասը, այն տարածված էր Միջերկրական ծովից ու Եգիպտոսից մինչև Կասպիականը և Կուր դեփից մինչև Միջագետք: Ինչպես ամեն մի հզոր պետություն, նա իր ազդեցության ոլորտի մեջ առավ հարևան ավելի թույլ երկրները. դրանցից էին Վիրքը և Աղվանքը հյուսիսում, բազմաթիվ արաբական ցեղերը՝ հարավում: Տիգրանի անունը հանդես է գալիս անդամ հեռավոր Բաբելոնիայում, մի սեպագիր վավերագրի մեջ²³: Տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով:

Նորաստեղծ տերությունը տիպիկ հելլենիստական պետություն էր, հար և նման նրան նախորդող՝ Սելևկյանների ու Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերություններին, որոնք իրենց հերթին նախատիպ ունեին ի դեմս Աքեմենյան, Նոր-Բաբելոնյան, Մարական ու Ասորեստանյան պետությունների: Սրանք բոլորը, ինչպես և Տիգրանի պետությունը, տնտեսական ու էթնիկական կապերով շամրապնդված ռազմաքաղաքական միավորումներ էին, բազմազգ ու զարգացման ամենատարբեր մակարդակի վրա դնվող տարրերից կազմված:

Նվաճված երկրներից կարևորագույնը և տնտեսության ու մշակույթի տեսակետից ամենից զարգացածը Ասորիքն էր: Սա այն երկիրն էր, որ կազմում էր Սելևկյանների երբեմնի ընդարձակ տերության կորիզը: Այն արժանացել էր այդ դիրքին թե՛ իր բնական առանձնահատուկ բարենպաստ պայմանների ու բերրիության և թե՛ ռազմական ու առևտրական դիրքի հարմարության: յատճառով: Ասորիքի կենտրոնական մասն էր կազմում այսպես կոչված Սելևկիսը, որի մեջ մտնում էին, իրենց լայնատարած հողային տերիտորիաներով հանդերձ, Սելևկյանների գլխավոր ռազմական կենտրոն Ապամեյա քաղաքը, նրանց կարևորագույն նավահանգիստները՝ Լաոդիկեյան և Սելևկիան և, վերջապես, աշխարհահռչակ Անտիոքը՝ Սելևկյանների մայրաքաղաքը: Այդ քաղաքը դարձավ նորաստեղծ հայկական տերության հարավային մայրաքաղաք: Արտաշատը մնացել էր հեռու հյուսիսում:

²¹ Տիգրանի կողմից Ասորիքի նվաճման մասին մանրամասն տե՛ս A. Kuhn, Beiträge zur Geschichte der Seleukiden vom Tode Antiochos VII Sideies bis auf Antiochos XIII Asiatikos (129—64 v. Chr.), Altkirch, 1891, էջ 39—43:

²² App., Syr., 48. Plut., Luc., 21. Pomp., 28. Dio., XXXVI, 37, 6.

²³ W. Belck, Aus der Berichten über die Armenische Expedition. 9. Majafarkla und Tigranokerta, „Zeitschrift für Ethnologie“, 1899, էջ 27:

Անտիոքը հիմնադրել էր Սելևկոս Ա-ր մ. թ. ա. 300 թ. և անվանել այն իր հոր անունով։ Սելևկոսը վերարձակեցրել էր այստեղ Անտիոնիա քաղաքի բնակիչներին և բնակիչներ տեղափոխել Փոքր Ասիայի և Արշիպելագոսի հունական քաղաքներից։ Այդ ժամանակ կառուցվել է քաղաքի հետագայի շորս թաղամասերից միայն առաջինը։ Թաղամասերից շորրորդը կառուցվել է միայն Անտիոքոս Դ էպիփանեսի ժամանակ (մ. թ. ա. 175—163 թթ.), իսկ մ. թ. ա. I դարում քաղաքն արդեն դուրս էր հորդել շորս թաղամասերի սահմաններից։ Անտիոքացի հռետոր Լիբանիոսը գրում է, որ Սելևկյանները «մտածում էին միայն մի բանի մասին՝ յուրաքանչյուրը ուղում էր թողնել քաղաքը ավելի աճած վիճակում» և «...ավելի հեշտ էր շափել ծովի ջուրը, քան փորձել բառելով նկարագրել, թե ինչ շենքերով է գեղեցկացրել քաղաքը յուրաքանչյուր թավորը» (Libanius, 124, 126)։ Հնարավոր է, որ Տիգրանը ևս, մեկ ու կես տասնամյակ իշխելով այստեղ, իր ներդրումն է արել քաղաքի կառուցման ասպարեզում։ Քաղաքը աչքի էր ընկնում իր կոմունալ հարմարություններով։ Հայտնի էր Անտիոքի ջրմուղը, որը սառն ու լավորակ ջուր էր հասցնում քաղաքի բոլոր տներին։ Ըստ Պլինիոսի տվյալների, քաղաքն ուներ 500 հազար բնակիչ ու մտնում էր հին աշխարհի խոշորագույն քաղաքների շարքը։ Անտիոքի արվարձանը՝ Դափնե գրոսավայրը, այնպիսի հռչակ էր վայելում իր շքեղությամբ, որ Անտիոքը հաճախ անվանում էին «Դափնեին կից Անտիոք»։ Անտիոքը, բացի իր քաղաքական նշանակությունից, արհեստագործական արտադրության մեծագույն կենտրոն էր, ինչպես և հելլենիստական մշակույթի օջախ և հին աշխարհում հայտնի էր իր թատերական ներկայացումներով։

Քաղաքի բարեկեցությունը և շքեղությունը խարսխված էին նրա բնակչության մի ստվար մասը կազմող ստրուկների ծանր աշխատանքի և շարքաշ առօրյայի վրա։ Ասորիքի տասնյակ մյուս մեծ ու փոքր քաղաքները ևս բարձր զարգացած ստրկատիրական պոլիսներ էին։ Ստրկատիրությունը լայն տարածում ուներ, սակայն, ոչ միայն քաղաքներում, այլև գյուղատնտեսության բնագավառում։ Ասորիքի բերրի հողերի վրա սփռված արքունի, տաճարային և մասնատիրական տնտեսություններում։

Ավելի հարավ, Միջերկրականի արևելյան ափի երկայնքով մեկ ընկած էր Փյունիկիան, որը ևս Ասորիքի մի մասն էր կազմում։ Նրա ներկան գրեթե նույնքան փայլուն էր տնտեսական տեսակետից, որքան Հյուսիսային Ասորիքինը, իսկ անցյալը՝ էլ ավելի փարթամ։ Փյունիկյան քաղաքները՝ Տյուրոս, Սիդոն, Բերիտ, Արադ և այլն, որ մի ժամանակ ինքնուրույն քաղաք-պետություններ էին, մ. թ. ա. II հազարամյակում և I հազարամյակի սկզբներում ոչ միայն գերիշխում էին միջերկրածովյան ավազանում, այլև հաջող փորձեր էին անում դուրս գալ Հերակլյան սյուններից (Ջիբրալթար) այն կողմը։ Նրանք իրենց գաղութներն էին հիմնում Միջերկրականի ափերին։ Այս գաղութներից մեկն էր հռչակավոր Կարթագենը։ Մ. թ. ա. առաջին դարում փյունիկյան քաղաքները պահպանում էին իրենց նշանակությունը արևելքի և արևմուտքի տարանցիկ առևտրի մեջ։ Նրանք հանդիսանում էին նաև ստրկավաճառության խոշոր շուկաներ։

Ասորիքից հյուսիս-արևմուտք ընկած էր բազմաթիվ ոչ մեծ, բայց նշանավոր քաղաքներով հարուստ Դաշտային Կիլիկիան։ Կիլիկիայի քաղաքներն էին Տարսոսը, Սոլեն, Մոփսուեստիան, Անագարբան, Ադանան, էպիփանիան, Մալլոսը և ուրիշները։ Սրանք մեծ մասամբ հին քաղաքներ էին՝ հելլենիստական

խշխողների ձեռքից պոլիսային կառուցվածք և իրավունքներ ստացած: Այսպես, Սոլեն պոլիս էր դարձել Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք, որը նախօրոք նրան պարսկական կողմնորոշման համար տուղանել էր 50 տաղանդ արծաթով (դումարը վկայում է քաղաքի հարստության մասին): Քաղաքն ուներ իր շքեղ թատրոնը: Մայրոսը և Ադանան իրենց սեփական դրամներն են հատելիս եղել դեռևս Արեմենյանների տիրապետության ժամանակ: Կիլիկյան ահա այս քաղաքների բնակչությունն էր, որ տեղահան եղավ և վերաբնակեցվեց Հայաստանում, տանելով իր հետ իր հելլենիստական քաղաքային կուլտուրան ու սովորույթները:

Ըր բնակչության մի մասը տվեց Հայաստանին նաև քանիցս Տիդորանի հեծելազորի սմբակներով տրորված դժբախտ Կապադոկիան, հատկապես նրա մայրաքաղաք Մաթաբր (հետագայի Կեսարիան), հինավուրց քաղաք, որը ղեկավարվում էր ավանդական (իբրև թե մ. թ. ա. VI դարում ապրած կիպրացի օրենսդիր Քարոնդասի հանձնարարած) օրենքներով:

Սելևկյաններից նվաճած երկրների վրա վարչապետ նշանակվեց Տիդորանի մերձավորներից Մադագատեսը (Բադարատը), որի նստավայրը դարձավ Անտիոքը:

Հայաստանի հարավային սահմանին էին հարում Օսրոյենեն՝ Եդեսիա (Ուռհա) մայրաքաղաքով և Միդդոնիան՝ Մծբին (Նիսիբիս) կենտրոնով, որոնք Հյուսիսային Միջագետքի ամենաբարեբեր երկրներն էին: Իր ժամանակ մակեդոնացի նվաճողները, ելնելով տեղանքի բարենպաստ պայմաններից, ցանկացել են այս վայրերը դարձնել երկրորդ հայրենիք, Ուռհան վերանվանելով Էդեսսա՝ Մակեդոնիայի թագավորանիստ քաղաքի անունով, հարևան երկրամասը՝ Միդդոնիա՝ մակեդոնական մի մարզի անունով: Մծբինը վերանվանվել էր Անտիոք: Այս երկրների և Հայաստանի միջև Տիդորանի օրոք հաստատված կապերը՝ տնտեսական, հատկապես կուլտուրական, հակառակ հետագայի անբարենպաստ քաղաքական իրադարձություններին, ղնալով ամրապնդվեցին. Ուռհան ու Մծբինը նշանակալից ղեր էին խաղալու հայ ժողովրդի կյանքում:

Միջագետքի երկրների վրա վերականգու էր կարգված թագավորի Գուրաս (Կյուրոս) եղբայրը, որը նստում էր Մծբինում (Plut., Luc., 32): Մծբինը, ըստ Դիոն Կասիոսի և Պլուտարքոսի նկարագրության, ոչ միայն բազմամարդ ու հարուստ քաղաք էր, այլև ուժեղ ամրոց, շրջապատված երկու շարք հաստ ու բարձրաբերձ պարիսպներով և շուրջը փորված լայն խրամով (Plut., Luc., 32. Dio, XXXVI, 6): Գուրասի իշխանության ներքո էին դրնում նաև Միջագետքի՝ Օսրոյենեից և Միդդոնիայից հարավ ընկած տափաստանները, որոնք զբաղեցված էին արաբական քոչվորական ցեղերով:

Միդդոնիայից դեպի արևելք, Տիդրիսի ձախ ափին, ընկած էր Կորդուբր (Գորդիենեն), որը այդ ժամանակ արդեն կիսահայացած էր և հետագայում կազմեց պատմական Հայաստանի մի մասը: Մի շարք անառիկ բերդերի առկայությունը առիթ էր տվել Մտրաբոնին ասելու, որ այս երկրի բնակիչները հմուտ շինարարներ են: Տիդրանը լայնորեն օգտագործում էր նրանց շինարարական արվեստը: Ստրաբոնը հիշատակում է այստեղ երեք բերդ-քաղաք՝ Սարիսա, Սատալկա և Պինակա (Strab., XVI, 1, 24): Կորդուբր հասարակական-տնտեսական զարգացման տեսակետից շատ ետ էր մնում վերը հիշատակված երկրներից:

Տիգրիսի հոսանքով ներքև ձգված էր Ագիարենն Երկիրը. այն ընդգրկում էր պատմական ըուն Ասորենստանի մեծ մասը և հատկապես նրա նինվե մայրաքաղաքը։ Ագիարեննի կենտրոնն էր Արրելա քաղաքը, որի անունով Երկիրը երբեմն կոչվում էր Արրելիտիս (Ptole., Pomp., 36)։ Այստեղ էր գտնվում Գավգամելա ընակավայրը, որի մոտ 331 թ. տեղի ունեցավ Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Աքեմենյան Դարեհ Դ-ի վերջին վճռական ճակատամարտը, որն ավարտվեց պարսիկների ջախջախմամբ։

Վերջապես, այդ երկրներից արևելք ու մինչև Կասպից ծովը տարածվում էր Ատրոպատյան Մարաստանը, Գանձակ և Փրասպպա քաղաքներով։ Երկրի լայնատարած տերիտորիան համեմատաբար նոսր էր բնակեցված ու բնակչությանը գտնվում էր սոցիալական զարգացման դեռևս ցածր մակարդակի վրա։ Նա նոր էր թևակոխել ստրկատիրական հասարակարգը։

Ահա այն երկրները՝ արևմուտքից արևելք, որոնք առաջին զարի սկզբին ընկել էին Հայաստանի գերիշխանության տակ։ Ինչպես տեսնում ենք, զրանք շատ տարբեր էին թե՛ իրենց պատմական անցյալով և թե՛ զարգացման մակարդակով։

Տերություն հիմքը կազմող Հայաստանը իր զարգացման աստիճանի տեսակետից ևս ամենևին միատարր չէր։ Խորունկ ձորերով ու բարձր լեռներով կտրտված Հայկական լեռնաշխարհի տարրեր մասերում ապրում էր հասարակական զարգացման ամենատարբեր մակարդակի բնակչություն, սկսած գրեթե նախնադարյան նախադասակարգային հասարակության փուլում ղեկավարող ցեղերից մինչև ստրկատիրական զարգացած հելլենիստական տիպի քաղաքները։

Ինչպես նշվեց, այս հսկայական ու բազմատարր միավորման բնույթը քաղաքական էր, ինչպես և նրա նախորդներ Սելևկյանների, Ալեքսանդրի և սրանց նախորդող միավորումների բնույթը։ Ուստի և այդ պետությունների բախտը մեծապես կախված էր քաղաքական իրադրությունից ու իրադարձություններից, ուսումնական հաջողություններից ու անհաջողություններից։ Ալեքսանդրի պետությունը գոյություն ունեցավ տաս տարվանից քիչ ավելի միայն, մոտ հարյուրական տարի ապրեցին Մարական և Նոր-Բարելոնյան պետությունները, ավելի երկար կյանք էր վիճակված Աքեմենյանների և Սելևկյանների պետություններին։ Տիգրանի պետությունը գոյություն ունեցավ շուրջ երկու տասնյակ տարի միայն։

Նման պետությունների առաջադրված օրինաչափ երևույթ էր Առաջավոր Ասիայում մ. թ. ա. I հազարամյակում, մասնավորապես նրա վերջին երրորդին, այսինքն պատմության հելլենիստական շրջանի ընթացքում։ Դրանց առաջացման անտեսական հիմնական պատճառն էր այդ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ՝ ստրկատիրական հարարերությունների ծավալումը, նրանց տարածումը նորանոր, պակաս չափով զարգացած, հաճախ նախադասակարգային հասարակությունների վրա և սրանց ներդրումը ստրկատիրական աշխարհի ոլորտում։ Կարևորագույն ազդակ էր հանդիսանում հելլենիստական այդ պետությունների գոյության համար նաև օրոստոբե աճող տեղական և տարանցիկ առևտրի կարգավորման անհրաժեշտությունը, իսկ նման մի կարգավորում ի վիճակի էին առաջնորդել միայն այնպիսի պետությունները, որոնց վերահսկողության ներքո գտնվում էին լայնածավալ երկրներ, երկար առևտրական ուղիներ, բազմաթիվ առևտրական հանգույցներ։

Տիգրանի ներքին փառափառությունը: Չնայած տերության սահմանների ընդարձակմանը, չնայած այն հանգամանքին, որ այդ սահմանների մեջ էին մտել անտեսապես զարգացած այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք էին Ասորիքը, Հյուսիսային Միջագետքը, Կիլիկիան, չնայած այդ երկրների քաղաքային կյանքի ու մշակույթի փայլին, նորաստեղծ տերության միջուկը և կենտրոնը մնում էր Հայաստանը: Նվաճողներին չչլացրեց այդ փայլը և նրանք փորձ չարին փոխելու իրենց իշխանության աշխարհագրական և էթնիկական բազան, թերևս զգալով ստեղծված միավորման վաղանցուկ բնույթը: Այս տեսակետը հետագայի քաղաքական արհավիրքների ժամանակ, ինչպես կհամոզվենք, իրեն լրիվ արդարացրեց:

Այդ քաղաքականության ամենավառ դրսևորումներից էր նվաճված երկրների բնակչության բռնի վերաբնակեցումը, որը հսկայական մասշտաբներով կատարվում էր Տիգրանի ժամանակ: Հայաստանի սփռված ստրկատիրական տնտեսությունը, զարգացող քաղաքային կյանքը պահանջում էին մարդկային ուժի նորանոր զանգվածներ և այդ պահանջն էր, որ բավարարում էին վերաբնակեցումները: Բացի արդեն հիշատակված կիլիկեցիներից ու կապադովկիացիներից, Հայաստան են բերվել նաև ասորիների, ադիաբենցիների, կորդվացիների և հրեաների հոծ զանգվածներ (Plut., Luc., 26, Փ. Բուդ., IV, ԾԱ). Մոտավոր հաշիվներով Տիգրանի օրոք Հայաստան է բերվել կես միլիոնից ոչ պակաս օտարերկրացի²⁴: Հետագայում կտեսնենք, թե ինչ նշանակություն ունեցավ այդ երևույթը Հայաստանի քաղաքների համար: Իսկ գյուղատնտեսության մեջ հողատեր-ստրկատերերի՝ ռազմական ու վարչական ապարատի ուժեղացումը համընթաց աճող ու զարգացող դասակարգը, որը միապետի հիմնական հենարաններից մեկն էր ու նրա հատուկ մտահոգության առարկան, նորանոր հողեր էր ստանում, ինչպես և զավթում, և իր դաստակերտները մշակելու համար ավելի ու ավելի լայն շափերով օգտագործում ստրկական աշխատանքը:

Նվաճված երկրներից գանձվում էին հարկեր ու տուրքեր, որոնք, դատելով Տիգրանի կուտակած հարստություններից²⁵, արքունիքի շքեղությունից, շինարարության թափից, ռազմական ծախսերի մեծությունից և այլն, չպետք է որ թեթև լինեին: Հասկանալի է, որ հարկերի մի զգալի մասն էլ գանձվում էր Հայաստանի բնակչությունից: Նվաճված երկրները պարտավոր էին ըստ պահանջի զորք տրամադրել Հայաստանին: Նման պարտավորություններ ունեին նաև տերության մեջ շմտնող, բայց նրա ազդեցության ոլորտի մասը կազմող այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք էին, օրինակ, Վիրքն ու Աղվանքը: Տիգրանի զորքը, Պլուտարքոսի նկարագրությամբ, բացի հայերից, բաղկացած էր Ատրպատականի մարերից, ադիաբենցիներից, կորդվացիներից, արաբներից, մարդեոսից, իբերներից (վրացիների), աղվաններից և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներից (Plut., Luc., 26, 31):

²⁴ Г. X. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин. М., 1960, էջ 60:

²⁵ Միայն Տիգրանակերտից Լուկոլլոսը, քաղաքը գրավելուց հետո, տարել է 8 հազար տաղանդ արծաթ (Plut., Luc., 29), որ հավասար է մոտ 17 միլիոն ուլերու ոսկով, իսկ Պոմպեոսին Տիգրանը վճարել է 6 հազար տաղանդ արծաթ ռազմաառողանք (Strab., XI, 14, 10. Plut., Pomp., 33. App., Mithr., 104). որ հավասար է մոտավորապես 12,5 միլիոն ուլերու ոսկով:

Սակայն Տիգրանը իր գործունեության մեջ հանգես էր դալիս ոչ միայն որպես Մեծ Հայքի թագավոր, այլև որպես աշխարհակալ տերության միապետ, և նրա ձեռնարկումների մի ստվար մասն էլ կապված էր իր այդ դիրքի ամրապնդման ու տերության լայնածավալ տերիտորիաների կարգավորման հետ:

Իշխող թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, որը հելլենիստական աշխարհի խոշոր ու հզոր պետություններից ընդօրինակել էին հետզհետե գրեթե բոլոր թագավորները և որը Հայաստանում ընդունված էր արդեն Արտաշես Ա-ի ժամանակից, Տիգրանը վերանորոգեց: Աստվածացված մեռյալ նախնիների կողքին նա պաշտամունքի առարկա դարձրեց նաև իշխող թագավորի անձը՝ իր սեփական անձը՝ ընդունելով «աստված» մականունը²⁶:

Մյուս քայլը, որին դիմեց Տիգրանը նույն նպատակներով, դա «արքայից արքա» տիտղոսի սեփականացումն էր: Այդ տիտղոսը կարող էր կրել այնպիսի մի թագավոր, որի իշխանության ներքո կային այլ թագավորություններ²⁷: Տիգրանից առաջ այն պատկանում էր պարթև Արշակունիներին, սկսած Միհրդատ Ա-ից (171—138 թթ. մ. թ. ա.)²⁸: Թե ինչպիսի մեծ նշանակություն էր տալիս Տիգրանը այդ տիտղոսին, ցույց է տալիս նրա հիվանդագին վերաբերմունքը, երբ Հուկուլյոսի դրած նամակում նա իրեն սոսկ «արքա» անվանված տեսավ: Տիգրանի արքունիքի փարթամությունը, որի մասին հատուկ հիշատակում են անտիկ պատմագիրները, նրա ստվար ու փայլուն շքախումբը՝ արքային մրշտապես ուղեկցող շորս թագավորներով հանդերձ, նրա շքեղագույն զգեստը՝ այս ամենը ծառայում էր նույն նպատակին՝ բարձրացնել միապետի հեղինակությունը (Plut., Luc., 21):

Նվաճված երկրների իրավավիճակը որոշելիս Տիգրանը, ըստ երևույթին առաջնորդվում էր ոչ թե որևէ սխեմայով, այլ կոնկրետ նպատակահարմարությամբ: Այսպես, եթե Ատրպատականի և Կորդուքի թագավորները մնացին իրենց գահերին²⁹ և դեռ սրանցից առաջինը դարձավ հայոց թագավորի փեսան, ապա Միջագետքը և Ասորիքը վերածվեցին նահանգների, որոնք կառավարվում էին Տիգրանի կողմից կարգված վարչապետների միջոցով³⁰: Համապատասխան գործակալների ձեռքով սրանք տնօրինում էին իրենց հանձնարարված երկրների ռազմական ու տնտեսա-ֆինանսական գործերը: Նվաճված երկրների վարչակարգի մեջ որևէ էական փոփոխություն չէր մտցվում, օգտագործվում էր դոյություն ունեցող կարգը ու վարչական ապարատը, մանավանդ զարգացած երկրներում:

Տերության ներքին կազմակերպման կարևորագույն միջոցառումներից մեկն էր առևտրի կարգավորման գործը. բնականաբար, այս հարցում իշխող դասը, անկախ իր ազգացեղային պատկանելությունից, մեծ սպասելիքներ ուներ: Այն կարևոր էր ոչ միայն առևտրականների, այլև հոգատերերի, անաս-

²⁶ Pomp. Trog., prol. XLII. Տե՛ս Դ. Մ. С а р к и с я н, Тигранакерт, էջ 30:

²⁷ App., Syr., 48. A. Gutschmid, Ueber de Beinamen der hellenistischen Könige, „Kleine Schriften“, IV, Lpz., 1893, էջ 119:

²⁸ N. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago, 1938, էջ 51:

²⁹ Plut., Luc., 29. Կորդուքի թագավոր Զարթենոսը հետագայում դավաճանության համար մահապատժի ենթարկվեց և երկրում հավանորեն կարգվեց արքունի վարչապետ:

³⁰ Այսպես, Միջագետքի վարչապետի՝ արրանգրայր Գուրասի ռազմական օգնականն էր հույն Կալիմաքոսը (տե՛ս Plut., Luc., 32. Dio, XXXVI, 6, 7):

նատերերի, արհեստավորական գործատուների տերերի համար: Նորաստեղծ տերության աշխարհագրական գիրքն այնպիսին էր, որ նա իր մեջ էր առել արևելքից-արևմուտք, դեպի միջերկրածովյան նավահանգիստները տանող հիմնական տարանցիկ ուղին, ինչպես և իրենք՝ նավահանգիստները: Ծանապարհները դյուրին ու անվտանգ դարձնելու նպատակով և, իհարկե, մարսերի գանձման գործը կարգավորելու ու պետության ձեռքում կենտրոնացնելու համար Միջադեպի տափաստանների արաբական բռնավորական որոշ ցեղեր բնակեցվեցին առևտրական ուղիների երկայնքով, հատկապես դրանց հանգուցակետերում, ինչպես, օրինակ, Եփրատի կարևոր գետանցում՝ Զեզմայում, և Կիլիկիան Ասորիքից բաժանող Ամանոս լեռների լեռնանցքում³¹: Մովսիսն առևտրի կարգավորման գործում ևս Տիգրանը, շունենալով սեփական նավատորմիդ, հենվում էր նվաճված առափնյա բնակչության վրա: Այսպես, ըստ Ստրաբոնի, նա «ծովը հանձնեց կիլիկեցիներին» (Strab., XIV, 5, 2):

Տիգրանը լավ էր ըմբռնել քաղաքների, հատկապես Ասորիքի հարուստ և ազդեցիկ քաղաքների հսկայական նշանակությունը իր պետության համակարգում և ցուցաբերեց նրանց հանդեպ համապատասխան վերաբերմունք: Նրա օրոք լրիվ պահպանվել է սելևկյան քաղաքների արտոնյալ վիճակը: Դեռ ավելին: Վերջին հետազոտություններից պարզվում է, որ այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին Լաոդիկեյան և Բերիտը (Բեյրութ), հայկական տիրապետության ժամանակ է, որ ստացել են «ազատություն» կոչվող արտոնությունը, որը հելլենիստական շրջանում նշանակում էր ինքնավարության սովորականից ավելի լայն իրավունք, և որից նրանք զրկված են եղել Սելևկյանների ժամանակ: Ի նշանավորումն այդ իրադարձության, որ տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 81 թ., հիշյալ քաղաքները այդ տարեթիվը համարել են իրենց քաղաքային տոմարի սկիզբ և իրենց հատած (քաղաքային) դրամները թվագրել այդ տոմարով³²: Ապամեյա քաղաքը 76 թ. իրավունք է ստացել հատելու իր սեփական քաղաքային դրամները, որպիսի իրավունք Սելևկյանների ժամանակ նա չէր ունեցել³³: Այս և նմանօրինակ այլ փաստերը վերջնականապես հաստատում են Հուստինոսի վերևում մեջ բերված հաղորդումը, ըստ որի Տիգրանի իշխանության ժամանակաշրջանում Ասորիքի համար ստեղծված են եղել ապահով և բարենպաստ պայմաններ:

Տիգրանակեսի հիմնադրումը: Քաղաքային կյանքի զարգացման մակարդակի տեսակետից Հայաստանը հետ էր մնում թե՛ Ասորիքից, թե՛ Փոքր Ասիայից: Տերության սահմաններում բարձր զարգացած երկրների առկայությունը անխուսափելիորեն իր գորեղ ազդեցությունը պիտի գործեր Հայաստանի վրա բոլոր բնագավառներում՝ ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ կուլտուրական. հատկապես ուժեղ էր այդ ազդեցությունը քաղաքային կյանքի զարգացման վրա: Հելլենիստական քաղաքների նկատմամբ տարած քաղաքականության անմիջական շարունակությունն էր հանդիսանում Հայաստանի քաղաքների աճին ու բազմացմանը զարկ տալու ձգտումը:

³¹ Plut., Luc., 21, Pomp., 32. Plin., Nat. hist., VI, 142. Դ. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), изд. второе., Ереван, 1954, էջ 11:

³² H. Seyrig, Antiquites syriennes, 42. Sur les ères de quelques villes de Syrie, «Syria», 1950, XXVII, էջ 26 և հտ. 38 և հտ.:

³³ Նույն տեղում, էջ 18 և հտ.:

Հայաստանի հին մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը, մնացել էր տերության հյուսիսային ծայրամասում, նորը՝ Անտիոքը, հայկական բնաշխարհից դուրս էր դնում։ Անհրաժեշտ էր ստեղծել բուն Հայաստանում նոր մայրաքաղաք, որ միաժամանակ ընկած լիներ նաև ամբողջ տերության կենտրոնում։ Եվ ահա 80-ական թթ. վերջերին սկիզբ դրվեց այդպիսի մի քաղաքի շինարարության³⁴, Տիգրիսի վերին հոսանքի ձախակողմյան վտակներից մեկի հարմարավետ հովտում։ Աղձնիք նահանգում։

Ասպիանոսի հաղորդմամբ՝ հենց այս տեղում է, որ Տիգրանը թագադրվել է մ. թ. ա. 95 թ. (App., Mithr., 67)։ Կարելի է եզրակացնել, ուրեմն, որ տեղանքը աչքի է ընկել ոչ միայն հարմարության, այլև կապված է եղել հայ ժողովրդի պատմական ինչ-որ ավանդությունների հետ։ Չպետք է մոռանալ, որ Աղձնիքը հայ ժողովրդի կազմավորման հնագույն օջախներից է։ Հնարավոր է, որ քաղաքի հիմնադրման պահին այստեղ գոյություն ունեցած լինի բնակավայր։

Հելլենիստական աշխարհում ընդունված են եղել նորաստեղծ քաղաքների բնակեցման որոշակի մեթոդներ, որոնք կիրառվել են Հայաստանում ևս ղեկավարող Ա-ի ժամանակներից սկսած։ Տիգրանը կիրառում է նույն մեթոդները, բայց շատ ավելի լայն չափով։ Նոր հիմնադրված քաղաքում բնակեցվել են հայ ավազանու շատ ներկայացուցիչներ (App., Mithr., 83)։ Բայց բնակչության նշանակալից մասը օտարերկրացիներ են եղել։ Սղտադործելով նվաճված երկրներում քաղաքային բնակչության առատությունը, Տիգրանը հարկադրական մի շարք վերաբնակեցումներ կատարեց Կիլիկիայից, Կապադովկիայից, Միջագետքից, Այսպես, Կապադովկիայից վերաբնակեցվեց ամբողջ մայրաքաղաքը՝ Մաժարը, Կիլիկիայից՝ Սոլի, Մալլոս, Աղանա, Էսիփանեյա և մի շարք այլ, ընդամենը 12, հելլենական քաղաքներ (Strab., XI, 14, 15) և այլն։

Բհարկե, այդ հսկայական դանգվածները չէին կարող տեղավորվել միայն Տիգրանակերտում։ Տիգրանակերտը անտիկ պատմագիրների երկերում նկարագրվում է որպես խոշոր, շքեղ կառուցված և հարուստ քաղաք, 25 մետր բարձրություն ունեցող պարիսպներով և պարիսպներից դուրս գտնվող արքայական պալատներով ու պարտեզներով (App., Mithr., 84)։ Սակայն այդ քաղաքի կյանքի առաջին փուլը, մինչև նրա ավերումը հռոմեացիների կողմից, տևեց միայն 10—15 տարի ու այդ ժամանակի ընթացքում քաղաքի բնակչու-

³⁴ Թ. Թեյնարի կարծիքով (Mithradates Eupator, էջ 342) Տիգրանակերտը հիմնադրվել է 77 թ. մ. թ. ա.։ Ավելի հավանական է, որ այդ տեղի է ունեցել Կիլիկիայի նվաճումից անմիջապես հետո, 82 կամ 81 թթ.։

Տիգրանակերտի տեղադրության հարցը գիտնականների միջև իր ժամանակ մեծ վեճ էր առաջացրել։ Բոլոր աղբյուրները հույն են տալիս այդ տեղը Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում, բայց մի մասը տեղադրում է քաղաքը Տիգրիսից հյուսիս (Plin., Nat. hist. VI, 9. Eutrop., VI c. Ptol., V, 13, 22. Փավստոս Բուզանդ., IV, 17), մյուս մասը՝ հարավ (Strab., XI, 12, 4. Tac., Ann., XV, 5)։ Ներկայումս ընդհանուր համարում ունի Լեման-Հաուպտի կարծիքը, ըստ որի քաղաքը գտնվել է Տիգրիսից հյուսիս, նրա ձախ վտակ Ֆարկին-սու գետի (անտիկ հեղինակների նիկեփորիոն) ափին, Աղձնիքի նվերկերտ գավառում (C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, 1, Berlin, 1910 էջ 381 և հտ.)։ Տիգրանակերտի տեղադրությանը նվիրված գրականության տեսությունը տես K. Eckhardt, Die armenische Feldzüge des Lucullus, „Klio“, IX, 1909, էջ 76—79։

թյունը չէր կարող հասնել մի քանի հարյուր հազարների, քանակ, որին հաղիվ-հազ հասել էին ժամանակի խոշորագույն քաղաքները՝ Անտիոքը, Ալեքսանդրիան, Հռոմը: Երեի Տիգրանակերտի բնակչությունը 100 հազարից չէր անցնում: Մնացյալ վերաբնակեցվածները տեղավորվում էին այլ վայրերում ու քաղաքներում: Հայտնի է, որ գոյություն են ունեցել Տիգրանակերտ անունով, «յսինքն»՝ Տիգրանի օրոք հիմնադրված քաղաքներ, բացի Աղձնիքից, նաև Արցախում և Ուտիքում, Տիգրանավան՝ Գողթնում (թերևս Պտղոմեոսի հիշատակած Տիգրանոսի քաղաքը—Ptol., V, 12, 10): Սրանք ևս պետք է ստացած լինեին վերաբնակեցվածների մի մասը: Հայտնի է, որ վերջիններս տեղավորվում էին ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլև Մարաստանում (Plut., Luc., 14), որտեղ Պտղոմեոսը իսկապես հիշատակում է Տիգրանա վայրը (Ptol., VI, 2, 9), Ամանոսում³⁶, ուր գոյություն են ունեցել Տիգրանուկոմե անունով բնակավայրեր (Plin., Nat. hist., V, 81): Այս բոլորից բացի, հայկական աղբյուրներից հայտնի է, որ օտարերկրացիները տեղավորվել են մասամբ նաև հին հայկական քաղաքներում, որպիսիք են՝ Արտաշատը, Արմավիրը, Երվանդաշատը, Բագրևանդի Զարեհավանը, Աղիովիտի Զարիշատը և այլն³⁷:

Հելլենիզմի ազդեցության ուժեղացումը: Հելլենիստական երկրների բազմակողմանի ազդեցությունը Հայաստանի վրա զգացվում էր դեռևս մ. թ. ա. III դարում, իսկ II դարում այն հասավ նշանակալից չափերի: Այնպես որ հարկ չկա նրա սկզբնավորումը կապել Տիգրանի ժամանակի հետ, ինչպես երբեմն արվում է: Բայց մ. թ. ա. I դարի սկզբներին այդ ազդեցությունը անհամեմատ զորեղացավ շնորհիվ երկու նոր հանգամանքների: Իրանցից առաջինն այն էր, որ Հայաստանը, թեկուզ և կարճ ժամանակով, դարձավ հելլենիստական մի պետության միջուկ, որով նրա կապերը հարևան զարգացած երկրների հետ մեծապես ուժեղացան: Երկրորդ՝ Հայաստանը լցվեց այդ երկրների բնակչության հոծ մասսաներով, որոնք հանդես եկան որպես հելլենիզմի տրադիցիաների կենդանի կրողներ: Նշված գործոններով ուժեղացած ազդեցության հորձանքը առաջին հերթին ողողեց, և դա բնական է, հայկական քաղաքները: Եկվորները բերում էին իրենց հետ բազմադարյան քաղաքային կյանքի ընթացքում մշակված սոցիալական, քաղաքական ու կուլտուրական հիմնարկներ ու սովորույթներ: Այս բոլորը իր դրոշմն էր դնում հայկական քաղաքների վրա: Այդ կարգի երևույթ պետք է համարել, չրինակ, հույն դերասանների մասնակցությամբ թատրոնը Տիգրանակերտում (Plut., Luc., 29), որի ստեղծումը մասամբ կապված էր հելլենիստական քաղաքներից այստեղ տեղափոխված բնակիչների առկայության հետ: Նման թատրոն ունեցել է Արտաշատը, ու չի րացառված, որ նրանից զուրկ չեն եղել նաև Հայաստանի այլ խոշոր քաղաքներ: Կասկածից դուրս է այդ բնակչության ազդեցությունը քաղաքային կյանքի վրա նաև վարչական, կրոնական, առևտրական, արտադրական բնագավառներում:

Հայկական քաղաքների նորեկ բնակչությունը, ճիշտ է, շուտով բռնեց հայերի հետ մերվելու ուղին: Բացառություն կազմեցին հրեաները, որոնց ներքաղաքային համայնքները պահպանվել էին Հայաստանում տակավին մ. թ.

³⁶ Plut., Pomp., 36. Plin., Nat. hist., VI, 142.

³⁷ Փափստոս Բուզանդ, IV, ԾԾ: Մովսես Խորենացի, II, ԺԶ:

IV դարում (Փավստոս Բուղանդ, IV, ՄԵ)։ Բայց նորեկների ազդեցության արդյունքները որոշ չափով պահպանվեցին։

Հելլենիզմի ուժեղ ազդեցությանն էր ենթարկվել իշխող դասակարգի բարձրագույն շերտը, հատկապես՝ արքունիքը։ Սա բացառություն չէր, այլ օրենք հելլենիստական շրջանի Արևելքի համար, ուր հելլենիստական կուլտուրան ստացել էր մի տեսակ կոսմոպոլիտական բնույթ, դյուրութամբ ներթափանցում էր բոլոր երկրները և պատրաստակամորեն որդեգրվում հասարակության վերնախավի կողմից։ Հունական կուլտուրայի համար ուղի էր հարթում հունարեն լեզուն, առանց որի իր կյանքը չէր պատկերացնում իրեն հարող ոչ մի թաղավոր կամ իշխան։ Հունարենը դարձել էր միջազգային հարաբերությունների և առևտրի լեզու։

Տիգրանի արքունիքում ապրում ու գործում էին հույն փիլիսոփաներ, հռետորներ, պատմագիրներ, որոնցից մեղ հայտնի են աթենացի Ամփիկրատեսը (Plut., Luc., 22) և Մետրոդորոս Սկևսիացին, «Հռոմեացի» մականվամբ³⁸։ Վերջինս գրել է Տիգրանի և հավանաբար նաև նրա նախորդների պատմությունը՝ որը եթե հասած լիներ մեզ, անգնահատելի օգնություն ցույց կտար ժամանակի պատկերը վերարտադրելու գործում։ Դժբախտաբար նրանից ոչինչ չի պահպանվել։

Տիգրանի արքունիքից է դուրս եկել նրա որդի և հաջորդ Արտավազդ Բ-ը՝ հելլենական բարձր կրթության տեր մի անձնավորություն։

Իհարկե, անհամեմատ ավելի նվազ է եղել հելլենիստական կուլտուրայի ազդեցությունը բուն ժողովրդի վրա, եթե վերանայու լինենք քաղաքների բնակչությանը։ Այս փաստին չի հակասում նաև այն հանգամանքը, որ հունարենը դարձել էր, հավանորեն՝ արամեերենին զուգահեռ, մի տեսակ պետական լեզու։ Ժողովուրդը քիչ մասնակցություն ուներ պետական գործին, իսկ այն, ինչ անհրաժեշտ էր՝ նրան հասկացնողներ շատ կային, ի դեմս ծավալուն բյուրոկրատական ապարատի ներկայացուցիչների։ Ինչպես հարյուր տարի առաջ Արտաշես Ա-ի օրոք արամեերեն անհասկանալի լեզվով գրված սահմանաքարերը իրենց տեսքով իսկ արգելում էին գլուղացուն անցնելու սեփականատիրական հողի սահմանը, այնպես էլ այժմ հունարենով գրված վավերագրի գոյության փաստը արդեն արդելում էր նրան խախտելու կնքված գործարքի պայմանները³⁹։

Նույնը վերաբերում է կրոնին։ Հայաստան էին ներթափանցել նաև հելլենական պանթեոնի աստվածները, որոնք խառնվելով տեղական պանթեոնի հետ, տվել էին այնպիսի սինկրետիկ աստվածություններ, ինչպես Զևս-Արամազդը, Հերակլես-Վահագնը, Արև-Ապոլոն-Տիրը, Լուսին-Արտեմիս-Անահիտը, Ափրո-

³⁸ Plut., Luc., նույն տեղում, Strab., XI, 5, 1, XIII, 1, 55, XVI, 4, 16. Plin., Nat. hist., XXXIV, 16. Memn., LV.

³⁹ See Fragmenta historicorum graecorum, ed. C. Müller, 1849, էջ 204։

⁴⁰ Հայաստանի տերիտորիայում, ինչպես հայտնի է, հին շրջանին վերաբերող վավերագրեր չեն գտնված (չհաշված հատուկ նշանակություն ունեցող արձանագրությունները)։ Տվյալ գեպրուժ նկատի ունենք պարթևական Ավրոմանում՝ Հայաստանին սահմանամերձ վայրում գտնված Տիգրանին ժամանակակից ու նրա անունը հիշատակող մագաղաթյա վավերագրերը, որոնք ենթադրելի են տալիս, թե Հայաստանում եւ գործարքների լեզուն այդ ժամանակ կարող էր հունարենը լինել (E. H. Minns, "Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan," "The Journal of Hellenic studies", vol. XXXV, Part 1, 1915, էջ 28—29)։

զիտև Աստղիկը և այլն: Բառացիորեն նույնը մ. թ. ա. 1-ին դարի 60—50-ական թվականներին մենք հանդիպում ենք Հայաստանի հարևան Կոմագենե նրկրում, որտեղ ես պաշտվում էին Ջևս-Օրոմ:սղղը, Ապոլոն-Միհր-Արև-Հեր-միսը, Արտադնես (Վահագն)-Հերակլիս-Արեսը և այլն: Սա ընդհանուր երևույթ էր հելլենիստական արևելքի համար⁴¹: Բայց այս աստվածները տիրող դասակարգին էին: Ժողովուրդն ապրում էր կրոնական իր հնամենի պատկերացումներով:

Մենք լավատեղյակ չենք այս շրջանի հայկական նյութական կուլտուրային, բայց անկասկած է, որ, ասենք, ճարտարապետության մեջ հելլենիզմի ազդեցությունը նույնքան շեշտված պիտի հանդես գար, և Տիգրանակերտի թատրոնի շենքը, օրինակ, կերտված պիտի լիներ նույն ոճով, ինչ որ Անտիոքի, Ապամեայի, Տարսուսի կամ հելլենիստական այլ քաղաքների թատրոնների շենքերը: Այս եզրակացությանն է բերում մեզ հաջորդ դարում կերտված Գառնիի հեթանոսական տաճարի ցայտուն օրինակը:

Սրա հետ մեկտեղ Հայաստանում, անտարակույս, զարգանում և հասունանում էր նաև մի այլ մշակույթ, որն արտացոլվել է ժողովրդական ճարտարապետության դեռևս չպեղված հուշարձաններում, ինչպես և, օրինակ, Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված առասպելներում, վիպական երգերում և զրույցներում: Այս մշակույթի ակունքներն ու սոցիալական ընդգրկումը բոլորովին այլ էին: Այն դալիս էր դարերի խորքից, պատկանում աշխատավոր ժողովրդին, և նրա հիմքի վրա էր, որ նախապատրաստվեց հայկական ազգային մշակույթի, հատկապես մատենագրության ու ճարտարապետության, հետագայում, 5-րդ դարում, սկսված զարմանալի վերելքը: Այդ մշակույթի կարևորագույն բաղկացուցիչ մասն էր և ինքը՝ հայոց լեզուն:

Սակայն հելլենիստական աշխարհի հետ սերտ շփման արդյունքները չէին սպառնում միայն բարձր գասին վերաբերող մշակութային երևույթների և հունարենի ներթափանցմամբ: Դրանք զրսևորվեցին բուռն տեղաշարժեր ապրող հայ հասարակության նաև տնտեսական կյանքի ասպարեզում, ավելի մեծ թափ հաղորդելով նրա զարգացմանը: Շեշտակի աճում էր ստրկատիրությունը և ընդլայնվում ստրկական ուժի կիրառման ոլորտը: Քաղաքների և առևտրի ծավալումը, դրամական տնտեսության զարգացումը զորեղ հարվածներ էին հասցնում գյուղական համայնքի ներքին հավասարակշռությանը և ինքնամփոփությանը, ուժեղանում էր նաև նրա շահագործումը պետության ու իշխող դասակարգի այլևայլ ներկայացուցիչների կողմից: Սրվում էր անտազոնիզմը քաղաքի և գյուղի միջև: Դասակարգային հասարակության ոլորտն էին ընդգրկվում նորանոր տերիտորիաներ:

Հելլենիստական շրջանին հատուկ համահարթման այս պրոցեսները, որոնց ասպարեզ էր դարձել ամբողջ Առաջավոր Ասիան դեռևս երկու դար առաջ, Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական վերելքի կարևոր ազդակ հանդիսացան: Զինված իր բոլոր նվաճումներով, Հայաստանը Տիգրան Բ-ի օրոք թեև

⁴¹ Հայկական աղբյուրները (Մ. Խորենացի, Փավստոս Բուզանդ, Ագաթանգեղոս) հնարավորություն են տալիս բացահայտելու հին Հայաստանում տարածում գտած այդ երևույթը, ավելի ցցուն կերպով այն զրսևորվում է Հայաստանի հարևան Կոմագենեի հուշարձանների և արձանագրությունների մեջ (տես K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890, էջ 230 և հետևյալը):

կոխեց պարզացման մի նոր փուլի մեջ, որի բնորոշ դիմն էր, համեմատած նահորդ շրջանի հետ, նրա քաղաքական ազդեցության տարածումը հարևան երկրների վրա, որը հետագա դարերի ընթացքում վերափոխվեց քաղաքակրթական ազդեցության:

Ժողովրդական ավանդույթներ Տիգրան Բ-ի մասին: Տիգրանի դարձրածանված է հայ պատմագրության սկզբնավորման ժամանակից հինգ հարյուրամյակներով: Հասկանալի է, որ մեր պատմիչները չէին կարող տալ նրա մասին այնպիսի տեղեկություններ, որոնք ի վիճակի լինեին մրցելու Տիգրանին ժամանակակից անտիկ պատմագրության տվյալների հետ: Սակայն ժողովրդի հիշողությունից այդ կարկառուն գործիչը չի ջնջվել: Նրա մասին պահպանվել է բանավոր ավանդություն, երգվել են երգեր, ու սրանց հետքերը հասել են մեզ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում⁴²: Ահա մի երկու հատված այդ ավանդությունից. «...Սա (Տիգրանը) մեր թագավորներից հզորագույնը և խոհեմագույնն էր և նրանցից ու բոլոր մարդկանցից քաջ: Նա էր, որ⁴³... մարաց իշխանությանը վերջ տալով ու հույներին նվաճելով ոչ սակավ ժամանակով իրեն հնազանդեցրեց: Եվ մեր սահմաններն ընդարձակելով՝ բնակության հին եզերքներին հասցրեց. իր ժամանակակիցներին նախանձելի էր նա, հետագա սերունդներին՝ ցանկալի ինքը և իր ժամանակը»: «...Կանգնելով արանց գլուխ և քաջություն ցուցաբերելով, մեր ազգը բարձրացրեց, լծի տակ եղածներին՝ շատերի վրա լծադիր և հարկապահանջ դարձրեց. բոլոր տղամարդկանց ու կանանց համար առատացրեց ոսկյա և արծաթյա զարդերը, պես-պես գույների պատվական քարերը և զգեստները, որոնցով տեղերները գեղեցիկ էին երևում, իսկ գեղեցիկները իրենց ժամանակի դուրսագուններն էին դառնում: Հետևակը ձիերի վրա նստեց, պարսավորները դարձան դիպուկ աղեղնավորներ, գուրգ կրողները զինվեցին սրերով ու նիզակներով, մերկերը ծածկրվեցին վահաններով ու զրահներով: Թշնամուն հալածելու համար բավական էր ի մի հավաքված այդ զորքի տեսքը միայն, նրա զենք ու զրահի փայլը և շողշողալը: Նազաղություն ու շենություն բերող, բոլոր հասակի մարդկանց յուզ ու մեղրով սնող (էր նա)»:

Այս նկարագրում կա, իհարկե, անձի իդեալականացում, որն անխուսափելի է ժողովրդական ստեղծագործության մեջ: Մյուս կողմից այն զրկված է սոցիալական գծերից՝ Տիգրանը պատկերված է որպես դասակարգիչից վեր կանգնած մի անձնավորություն, որի գործունեությունը հավասարապես ուղղված էր սոցիալական բոլոր շերտերի կարիքների ու ձգտումների բավարարմանը, այնինչ իրականում նա հողատեր-ստրկատերերի իշխող դասակարգի ներկայացուցիչն էր ու նրա մասին իր հոգում: Բայց չէ՞ որ այլ վիճակում սույն նկարագիրը չէր կարող դուրս գալ վաղ միջնադարյան պատմիչ Մովսես Խորենացու գրչի տակից:

⁴² Մովսես Խորենացի, I, ԻԳ—Լ: Այդ ավանդության տվյալները պատմագիրը սխալմամբ վերագրել է մի այլ Տիգրանի, որը ապրած պիտի լինի մ. թ. ա. VI դարում, իսկ Տիգրան Բ-ի մասին պատմել է գրեթե միայն այն կցկտուր տեղեկությունները, որոնք նա ստացել է անտիկ պատմագրության ներկայացուցիչներից մեկից՝ Հովսեփոս Փլարիոսից, և որոնցով լատիշյուր պատկերացում է ստացվում Տիգրանի գործունեության մասին (տե՛ս Մ. Արևոյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջմիածին, 1901, էջ 447 և հտ.):

⁴³ Մ. Արեղյանը (նշվ. աշխ., էջ 463) ցույց է տալիս, որ տեքստի այս տեղում պարսից թագավոր Կյուրոսի հիշատակությունը նախորդ ծանոթության մեջ նշված թյուրիմացության արդյունք է:

Այս բոլորով հանդերձ նկարագրության մեջ մենք ճանաչում ենք Տիգրանին ու նրա գործունեությունը, մանավանդ այնպիսի մանրամասներում, որպիսիք են մարերին (այսինքն մեղացիներին ու սլարթներին) և հույներին (այսինքն Սելևկյան պետությունը) նվաճելու, երկրի սահմանների ընդարձակման, ձեռք բերված հարստությունների, զորքի հզորության մասին պատմածները:

Խորենացու մոտ պահպանվել են նաև ժողովրդի հիշողությունները Տիգրանի կատարած գերեվարությունների և վերարևակեցումների մասին. պատմվում է մարերի մեծ զանգվածների բնակեցման մասին Արաքսի միջին հոսանքում՝ Նախճավանի շրջակայքում (Խորենացի, I, 1): Փավստոս Բուզանդը պահպանել է էլ ավելի հստակ տեղեկություններ. նա պատմում է բազմահազար հրեական բնակչության մասին, որը «բնակեցրեց հայոց քաղաքներում մեծ արքա Տիգրանը իր դարում և իր ժամանակ» (Փավստոս Բուզանդ, IV, 55):

Պահպանվել են նաև տեղեկություններ Տիգրանակերտի հիմնադրման մասին (Խորենացի, I, ԻԸ և հտ.): Այն պատմական փաստը, որ Տիգրանի երկու դուստրերը ամուսնացած են եղել մեկը մարերի, մյուսը՝ սլարթների թագավորների հետ, իր արտացոլումն է գտել Տիգրանի քրոջ՝ Տիգրանուհու⁴⁴ պատմության մեջ, ըստ որի նրա ամուսինը, մարաց թագավորը, փորձել է նրա միջոցով դավեր նյութել Տիգրանի դեմ, բայց Տիգրանուհուն հաջողվել է կանխել վտանգը:

Պահպանված այս փշուրները, իհարկե, Տիգրանի մասին մի ժամանակ հրգվածի ու պատմվածի մի շնչին մասն են կազմել:

ДЕРЖАВА ТИГРАНА ВТОРОГО

Г. Х. САРКИСЯН

(Р е з ю м е)

В первой трети I в. до н. э., при царе Тигране II, армянское рабовладельческое государство встало на путь внешних завоеваний и создало огромную державу, простиравшуюся от границ Египта до Каспийского моря и от Месопотамии до бассейна Куры и превосходившую собственно Великую Армению по территории втрое.

Новосозданное государство было типичным образцом «мировых» держав древневосточного и эллинистического периодов — малоустойчивым политическим объединением экономически, этнически и культурно разнородных элементов. Наряду с обществами, сравнительно недавно вступившими на путь классового развития, в его состав вошли остатки державы Селевкидов — Сирия с Финикией, Киликия, Северная Месопотамия, изобиловавшие крупными и высокоразвитыми эллинистическими полисами.

⁴⁴ Ըստ հայկական սովորության, Տիգրանուհի անունը կապեր Տիգրանի դստերը և ոչ քրոջը. թերևս սկզբնական տարրերակում նա հենց դուստրն է եղել. պատմական իրականությանը համապատասխան (հմմտ. Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները էջ 471):

По свидетельству античных авторов (Юстин, Аппиан и др.) и по нумизматическим данным, Тигран II создал для сирийских городов благоприятные условия жизни, даровав им ряд таких прав и привилегий, которыми те не пользовались при Селевкидах, и обезопасив торговые пути. Тем самым он завоевал поддержку крупных землевладельцев, купцов и владельцев ремесленных мастерских Антиохии, Лаодикей, Берита и других городов.

Оказавшись ядром огромной державы, Армения окрепла экономически. Усилился класс землевладельцев-рабовладельцев, зацвело рабовладельческое хозяйство за счет притока дешевой рабочей силы из покоренных стран. Вследствие усиления эксплуатации обострился классовый антагонизм внутри армянского общества. Глубже проникло влияние эллинистических культурных и прочих традиций в Армению, живыми носителями которых оказались сотни тысяч жителей эллинистических полисов Киликии и Каппадокии, насильно переселенных в армянские города. Был основан ряд новых городов, в том числе столица новосозданной державы — Тигранакерт.

Античная историография сохранила подробные сведения об этом периоде истории Армении. Кроме того, на страницах «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци до нас дошли эпические народные песни о Тигране II.

ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Լ. Հ. ԲԱՐԱՅԱՆ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակով և Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատմամբ սկսվեց նոր դարաշրջան հայ ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքում, հղորդարկ տրվեց գիտության և, մասնավորապես, պատմագիտության զարգացմանը՝ մարքս-լենինյան ուղիով:

Հայ ժողովրդի բաղմադարյան պատմության խնդիրների մշակման բնագավառում սովետահայ պատմագրության ներգրուժը հատուկ տեղ է գրավում. ուշադրության կենտրոն դարձան այնպիսի պրոբլեմներ, որոնք ամբողջությամբ, կամ մեծ մասամբ, շրջանցվում էին նախասովետական հայ պատմագրության մեջ: Անցած տասնամյակների ընթացքում կուտարված հետազոտական աշխատանքում կարևորագույն տեղ են գրավել այնպիսի միանգամայն նոր խնդիրներ, որպիսիք են հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, որն ընկած է պատմական պրոցեսի հիմքում, և սոցիալական-դասակարգային պայքարը պատմության մղիչ ուժը:

Միևնույն ժամանակ խոշոր նվաճումներ են ձեռք բերվել նաև այնպիսի խնդիրների մշակման բնագավառում, որոնց նկատմամբ որոշակի հաջողությունների էր հասել դեռևս նախասովետական հայ պատմագրությունը, այն է՝ քաղաքական պատմության, մշակույթի պատմության, օտարի տիրապետության դեմ պայքարի պատմության, հնագիտության, աղբյուրագիտության, վիճագրության և պատմական այլ օժանդակ գիտությունների բնագավառում:

Ներկա հոդվածը այդ նվաճումները ի մի բերելու սոսկ նախնական փորձ լինելով, ի վիճակի չէ, իհարկե, սպառել սովետահայ պատմագիտության արժարժած բոլոր խնդիրները և դրանց նվիրված բոլոր աշխատությունները (այդ մասում է ապագային): Այն նպատակ ունի տալու անցած ուղու միայն ընդհանուր պատկերը:

1. Հին Հայաստանի պատմությունը

Հին Հայաստանի պատմությունը (հնագույն ժամանակներից մինչև մ. թ. IV—V դարերը), որպես հայ ժողովրդի պատմության առանձին մասնաճյուղ, հայագիտական առավել երիտասարդ առարկաներից մեկն է: Նախապես այն ուսումնասիրվել է միջնադարյան Հայաստանի պատմության հետ միասնաբար: Մարքսիստական մեթոդաբանությամբ գինված սովետահայ պատմագիտությունն է, որ պարզորոշ կերպով ի հայտ է բերել երկու այդ խոշոր դարաշրջան-

ների տարբերիչ առանձնահատկությունները ինչպես սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական կարգերի, այնպես էլ պետական կառուցվածքի ու մշակույթի բնագավառներում:

Անցած տասնամյակների ընթացքում հրատարակված մենագրություններն ու հոդվածները, ինչպես և ընդհանրացնող աշխատությունները նվիրված են եղել հիմնականում շորս կարևորագույն պրոբլեմների. հայ ժողովրդի ծագումն ու կազմավորումը, հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգերը, նրա քաղաքական պատմությունը, վերջապես, աղբյուրագիտությունը:

* * *

Նախադրյալական պատմագրությունը ձեռք էր բերել որոշակի նվաճումներ հայոց լեզվի բնույթի և նրա ազգակցական կապերի բացահայտման ասպարեզում, սակայն միաժամանակ նրան հատուկ էր հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման բարդ պատկերի պարզունակացումը, որն արտահայտվում էր ժողովրդի ծագման և լեզվի ծագման պրոցեսների նույնացմամբ, ինչպիսիք են հայ ժողովրդի ներգաղթած, հնդեվրոպական տարրի դերի գերազնահատմամբ: Այս տեսակետը սովետահայ պատմագրության մեջ մտցվեց Խ. Սամվելյանի, Հր. Աճառյանի¹ և Հ. Մանանդյանի² կողմից:

Հայ ժողովրդի ծագման խնդրի հետագա ուսումնասիրությունը (40-ական թթ.), որ կրում էր Ն. Յա. Մառի տեսության ազդեցությունը, աչքի էր ընկնում մեկ այլ ծայրահեղությամբ՝ ժողովուրդների տեղաշարժերի դերի և դրանով իսկ՝ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ հնդեվրոպական տարրի մասնակցության անտեսմամբ կամ, առնվազն, թերազնահատմամբ³:

Դրա հետ մեկտեղ այս ժամանակաշրջանի մեծ նվաճում էր այն, որ փաստորեն սկիզբ դրվեց հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքի մեջ ներգրավված ու նրա բաղադրիչները դարձած տեղական ցեղերի ու երկրների (ամենից առաջ՝ Վանի թագավորության՝ Ուրարտուի)* ուսումնասիրմանը: Սկեռուն ուշադրության առարկա է դառնում նաև Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանների լեռնա-լեզվական իրադրությունը: Այդ շրջաններից էր, մասնավորապես, Հայաստան, որը դիտվում է որպես հայ ժողովրդի բնօրրան: Հատուկ մենագրության մեջ Գ. Ղափանցյանը ուսումնասիրեց Հայաստանի անձնանունները, տեղանունները, պանթեոնը, քաղաքական պատմությունը և խեթական թագավորության հետ նրա ունեցած փոխհարաբերությունների պատմությունը, ինչպես նաև որոշ ոչ հայաստական ցեղերի, հատկապես արմենների (արմիններ,

1 Խ. Սամվելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. 1, Երևան, 1931: Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1940:

2 Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, գլ. 1—11:

3 Գ. Ա. Կապանցյան, К происхождению армянского языка, Ереван, 1946. Ա. Ս. Ղարիբյան, Հայ ժողովրդի պատմության սկզբնավորման շրջանը, «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1946, № 9: Բ. Ն. Առաքելյան, Միգրացիոն տեսությունը և հայ ժողովրդի առաջացման հարցը, Երևան, 1948:

* Սովետահայ պատմագրության ներդրումը Վանի թագավորության պատմության ու լեզվի ուսումնասիրության մեջ առանձին խնդիր է, որն այստեղ չի արժարժվում:

որոնք Գ. Ղափանցյանի կարծիքով խուրրիներ էին) դերը հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ⁴։

Բ. Բ. Պիոտրովսկին Ուրարտուի պատմության հարցերի մանրակրկիտ հետազոտությանը զուգընթաց հատուկ քննության ենթարկեց ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվող Արմե երկիրը՝ որպես հայկական ցեղերի օջախ⁵։

40-ական թթ. ընթացքում ձևավորված տեսակետը ելակետ է դառնում նաև Ս. Տ. Երեմյանի համար⁶։ Նրա հետողա աշխատանքում, սակայն, որը նվիրված էր Արմե-Շուպրիա դեղային միության ուսումնասիրմանը, այդ տեսակետը էական փոփոխություններ է կրում։ Հայկական ցեղերի այդ երկրորդ (Հայաստանից հետո) հնազույն միավորումն և հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքի մեջ նրա ունեցած դերի մանրամասն քննարկմանը նախորդում է այն կարծիքի շարադրումը, թե միավորման ցեղերից մեկը՝ մուշկերը (միսիացիները) փոյուզիացիներին աղգակից ցեղ են եղել և հայտնվելով Փոքր Ասիայում փոյուզիացիների հետ միասին, հաստատվել են Արմե-Շուպրիա երկրում⁷։ Այսպիսի հարցադրումը ամենևին չէր նշանակում վերադարձ դեպի հին միգրացիոն տեսությունը. պարզապես այն հենվում էր նախորդ երկու ուղղությունների նվաճումների վրա։ Նույնը վերաբերում է նաև Ի. Մ. Դյակոնովի՝ թիչ ավելի վաղ հրապարակված աշխատությանը, որտեղ հստակորեն սահմանադրատված են հայոց լեզվի և հայ ժողովրդի կազմավորման հարցերը⁸։ Ընդհանուր գծերով այս տեսակետին է հարում նաև ռումինացի հայագետ Վլադ Բենըցյանուի ուրվագծած պատկերը։ Վ. Բենըցյանուի աշխատությունը պարունակում է նաև հայ ժողովրդի կազմավորման խնդրին նվիրված ուսումնասիրությունների արժեքավոր տեսություն⁹։

Հ. Մանանդյանի 1956 թ. լույս տեսած աշխատության մեջ հանգամանորեն քննարկված են Հայաստան երկրի և նրա բնակավայրերի տեղորոշման հարցերը¹⁰։ Իր աշխատություններում Դ. Ջահուկյանը ձգտում է ապացուցել, որ Հայաստանի լեզուն և ուրարտերենը պատկանել են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին¹¹։

4 Г. А. Капанцян, Ханаса — колыбель армян (этногенез армян и их начальная история), Ереван, 1947.

5 Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946.

6 С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, «Вопросы истории», 1952, № 7.

7 Ս. Տ. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 3.

8 Ի. Մ. Դյակոնով, Խեթերը, փոյուզիացիները և հայերը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1956, № 11, նույնը՝ ռուսերեն, տե՛ս «Переднеазиатский сборник. Вопросы хеттологии и хурритологии», М., 1961.

9 Влад Бенэцян, Некоторые вопросы этногенеза армян, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, № 2.

10 Я. А. Манандян, О некоторых спорных проблемах истории древней Армении 3. Сообщения хеттских, ассирийских, урартских и древнеармянских источников о Хайаса-Аззи, Ереван, 1956.

11 Г. Б. Джаукян, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, նաև անգլերեն՝ «Archi Orientalis», 1961, № 3. Մարտիկի և индоевропейские языки, Ереван, 1963.

4 Հանդես, № 2—3

Վերջին ժամանակներս նկատվում է հայ ժողովրդի ծագման խնդրի նրկատմամբ հետաքրքրության մի նոր ալիք, որը, համոզված ենք, նորանոր նվաճումներ կրերի այդ բարդ ու կարևոր պրոբլեմի լուծման ուղղությամբ:

* * *

Նախասովետական հայ պատմագրության մեջ հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրության գործում ամենից ավելի էական ավանդ ունի Ն. Ադոնցը: Նա առաջինն էր, որ գիտական հիմքերի վրա դրեց Հայաստանի ֆեոդալական կարգերի ուսումնասիրությունը, տալով վաղ ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-իրավական կառուցվածքի խոր վերլուծությունը: Նախորդ ժամանակաշրջանի բնութագրման համար բավարար քանակությամբ տվյալներ չունենալով, Ն. Ադոնցը ֆեոդալական հասարակարգի քաղաքական և իրավական կառուցվածքը կամա թե ակամա վերագրեց նաև հին Հայաստանին¹²:

Ն. Ադոնցի այս տեսակետն էլ հենց ելակետ հանդիսացավ Հ. Մանանդյանի համար: Մանանդյանը, սակայն, էական ներդրումներ արեց այդ տեսության մեջ, մասնավորապես Հայաստանում ֆեոդալիզմի սկզբնավորության թվագրման, նախարարական կարգի ուսումնասիրության հարցերում և, որ գլխավորն է, հայ պատմագրություն մեջ առաջինը անդրադարձավ նյութական բարիքներ արտադրողների՝ հիմնականում, բնականաբար, երկրագործ ազգաբնակչության վիճակին հին Հայաստանում¹³: Առկա նյութերի ուսումնասիրությունը նրան հանգեցրեց այն եզրակացության, որ Արշակունյաց Հայաստանի գյուղացիությունը գտնվում էր «կիսազատ ձորտերի» վիճակում: Հ. Մանանդյանն առաջինը շոշափեց նաև գյուղական համայնքի խնդիրը հին Հայաստանում, աղբյուրներում տվյալներ բացահայտելով համայնքի անդամների միջև հողը ըստ շնչի բաշխելու կարգի մասին¹⁴: Հ. Մանանդյանի աշխատությունների շնորհիվ սովետական պատմագրությունը ընդհուպ մոտեցավ հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգերի մարքսիստական ուսումնասիրմանը: Անդրադառնալով ստրկատիրության խնդրին, Հ. Մանանդյանը պնդում էր, որ հին Հայաստանում այն նահապետական, տնային բնույթ է կրել և էական դեր է խաղացել նյութական բարիքների արտադրության ասպարեզում:

¹² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое положение на основе нахарарского строя. СПб, 1908.

¹³ Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների ու մարզպանության շրջան), Երևան, 1934: Մենագրությանը նախորդել էր 20-ական թթ. ընթացքում հրապարակված հոգվածաշարը (Դիտողություններ հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարզպանության շրջանում, Երևան, 1925: Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում, Երևան, 1926: Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, I, Երևան, 1927, II, Երևան, 1928):

¹⁴ 1925 թ. Ն. Ադոնցը արտասահմանում հանդես եկավ Հ. Մանանդյանի այն թեզի դեմ, թե հին Հայաստանում գոյություն է ունեցել գյուղական համայնք: Այս առարկության ոչ իրավացի լինելը, սակայն, չի խանգարել, որ հեղինակն իր այս նոր աշխատության մեջ արտահայտի մի շարք արդյունավետ մտքեր հին Հայաստանի գյուղացիության վիճակի և հողային հարաբերությունների մասին և, մասնավորապես, I—IV դարերի հայ իրականությունը միջնադարյան Ֆրանսիայի հետ համեմատելու փոխարեն (ինչպես անում էր նախապես) այն, միանգամայն բնականորեն, համեմատության մեջ դնի նույն դարերի Արևելյան Հռոմեական կայսրության, հատկապես Հայաստանին սահմանակից Փոքր Ասիայի հետ:

Հայաստանում ստրկության և ստրկատիրության գոյության խնդրով անմիջականորեն զբաղվել է հ. Սամվելյանը: Նա բացահայտել է ստրուկների մի քանի կարգ՝ արքունական, ճորտացված, տնային և տաճարական, ուսումնասիրել է նրանց իրավավիճակը և եկել այն եզրակացության, որ ստրուկներն ունեին որոշ, թեև խիստ սահմանափակ, իրավունքներ: Ռազմագերիների ստրկացման մասին թվական տվյալների վրա հենվելով, հ. Սամվելյանը եզրակացնում է, որ ստրուկների թիվը հին Հայաստանում նշանակալի է եղել: Հնայած այս ամենին, նա հետևում է «հավիտենական ֆեոդալիզմի» սխալ տեսակետին, ենթադրելով, թե ֆեոդալիզմը Հայաստանում հաստատվել է դեռևս նախաուրարտական շրջանում¹⁵:

Հին արևելյան հասարակությունների ստրկատիրական բնույթի մասին 30-ական թթ. սովետական պատմագրության մեջ մշակված տեսակետն իր արտահայտությունը գտավ նաև սովետահայ պատմագրության մեջ: Ս. Երեմյանը, հենվելով նաև վերը հիշատակված հեղինակների աշխատությունների վրա, նոր տեսություն մշակեց հին Հայաստանի հասարակարգի մասին: Նա: տվեց այդ կարգերի զարգացման պարբերացումը: Ս. Տ. Երեմյանը ցույց տվեց, որ հին Հայաստանում տարածված դաստակերտներն ու ազարակները մասնավոր ուսմանատիրական տնտեսություններ էին, ուր կիրառվում էր ստրուկի աշխատանքը. նա ուսումնասիրեց, մասամբ նաև հայտնաբերեց ստրկական վիճակը բնորոշող հայկական տերմինները, էական աշխատանք կատարելը նախաֆեոդալական հայ գյուղական համայնքի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Ս. Երեմյանը շոշափեց նաև հին Հայաստանի պետական կառուցվածքի ստրկատիրական բնույթի հարցը:

Նոր տեսակետը առաջ բերեց վիճաբանություններ, որոնք հետագայում վերաճեցին բանավեճի՝ հին Հայաստանի հասարակարգի և հին ու միջնադարյան Հայաստանի սլատմության պարբերացման հարցերի կապակցությամբ: Հ. Մանանդյանը գտնում էր, որ ստրկատիրական հասարակարգի գոյության մասին տեսակետը լիովին հիմնված է մի կողմից հին Հայաստանի և մյուս կողմից անտիկ՝ հունական ու հռոմեական հասարակությունների կարգերի նույնացման վրա, մինչդեռ Հայաստանում, ի տարբերություն այդ հասարակությունների, արտադրության մեջ հիմնական դերը խաղում էին ոչ թե ստրուկները, այլ գյուղացի-համայնիկները¹⁶: Այս փաստարկումը հետագայում սլաշտպանեց Ս. Հակոբյանը¹⁷: Ա. Աբրահամյանը հանդես եկավ ստրկատիրական հասարակարգի մասին տեսության պաշտպանությամբ¹⁸:

15 հ. Սամվելյան, Ստրկությունը հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր ՀՍԽՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի», 1937, № 2: Հայ հին իրավունքի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1939:

16 История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства (на правах рукописи), чч. I—II, М.—Л., 1939 (Ս. Երեմյանի բաժինը). С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистический период, «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1948, № 11; О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1:

17 Я. А. Манандян, Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», т. 15, 1945:

18 Ս. Հակոբյան, Ստրկությունը և ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիան հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1948, № 8: Հայ գյուղացիության պատմություն, հատ. 1, Վաղ ֆեոդալիզմի շրջան, Երևան, 1957:

19 Ա. Աբրահամյան, Հայ ժողովրդի պատմության պերիոդիզացիայի շուրջը, «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1947, № 2:

Սակայն սովետական պատմագրության հետագա զարգացման ընթացքում բացահայտվեցին ստրկատիրական հասարակարգերի այնպիսի ձևեր, մասնավորապես՝ Հին Արևելքում, որոնք իրենց զարգացման ընթացքում, ստրկատիրական մնալով հանդերձ, ամենևին էլ չէին կրկնում հին հունական և հռոմեական հասարակությունների զարգացման ուղին։ Նրանց բնորոշ էր, հատկապես, գյուղական համայնքի հսկայական տեսակարար կշիռը տնտեսության մեջ։

Հայաստանի ստրկատիրական հասարակության կոմպլեքսային ուսումնասիրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ, ինչպես նաև «Ակնարկներ ՍՍՀՄ պատմության (III—IX դդ.)» գրքում ղեկավարած իր բաժնում, Ս. Նրեմյանը ճշգրտեց իր դրույթները, ուժեղացրեց փաստարկումները, մասնավորապես սուրճահեռ նյութեր մեջ բերելով Հայաստանին սահմանակից երկրների նույն ժամանակաշրջանի պատմությունից²⁰։

Գ. Սարգսյանը իր հիմնական ուշադրության առարկան դարձրեց հայ ստրկատիրական հասարակության և նրա զարգացման ուղու առանձնահատկությունների վերհանումը, բացահայտելով, որ նրան բնորոշ էր ոչ թե դասական ուղին՝ սաղմնավորում, ծաղկում և ճգնաժամ, այլ անհամաչափը, թռիչքածներ²¹։

Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության առանձին հարցերից առավել մեծ ուշադրության է արժանացել քաղաքների և քաղաքային կյանքի պատմությունը։ Լ. Մանանդյանի մենագրության մեջ առաջին անգամ ի մի բերվեցին հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների ու առևտրի վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկությունները։ Գրքում քննված է Հայաստանի քաղաքների առաջացման հարցը, հատկապես շեշտված է, գերագնահատման աստիճանի հասցվելով, նրանց որպես առևտրական կենտրոնների դերը, այլև տարանջիկ առևտրի դերը քաղաքների զարգացման կամ անկման մեջ։ Մանրամասնորեն քննված են նաև Հայաստանով անցնող առևտրական ճանապարհները²²։

Իր հոդվածում Ս. Տ. Նրեմյանը, քաղաքների առաջացման և նրանց առևտրական դերի հարցերից դատ, շոշափում է նաև քաղաքներում արհեստագործական արտադրության, նրա առանձին ճյուղերի զարգացման, արհեստագործության կազմակերպման, քաղաքների ներքին կառուցվածքի, կենտրոնական իշխանության հետ նրանց փոխհարաբերության թեմաները։ Ս. Տ. Նրեմյանը սալիս է այն եզրակացության, որ հին Հայաստանի քաղաքները ստրկատիրական բնույթ ունեին²³։

Այս հարցերի մի մասը ուսումնասիրել է Գ. Խ. Սարգսյանը, որը հին և հելլենիստական Արևելքի քաղաքային կյանքի ֆոնի վրա ուրվագծել է հին հայկական քաղաքային համայնքի նկարագիրը, նրա իրավական վիճակը պե-

²⁰ С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953 (դոկտորական դիսերտացիայի ավտոգրաֆիկատ)։ Очерки истории СССР (III—IX вв.), М., 1958 (Ս. Նրեմյանի բաժինը)։

²¹ Գ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962։

²² Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), Ереван, 1930, второе издание, Ереван, 1954։

²³ С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3։

տության ուստեմում²⁴։ Հին Հայաստանի քաղաքների դարգացման հարցերը քննարկված են նաև Ս. Կրկյաշարյանի հոդվածներում²⁵։

Համանման մի խնդիր, սակայն արդեն հին հայկական տաճարների և նրանց տնտեսությունների կապակցությամբ, ուսումնասիրել է Ա. Բ. Փերիխանյանը, շատ ավելի հարուստ վոբրուսիսկան համաժամանակյա նյութի ֆոնի վրա²⁶։

Ուսումնասիրողների ուշադրությունն է գրավել նաև հողային հարաբերությունների հարցը հին Հայաստանում։ Նրան հատուկ բաժիններ են նվիրված Հ. Մանանդյանի, Ս. Երեմյանի և մյուսների վերը հիշատակված ընդհանուր աշխատություններում, որոնցում ուսումնասիրված են գյուղացիության վիճակի, գյուղատնտեսության մեջ ստրկական աշխատանքի կիրառման և այլ հարցեր։ Ա. Փերիխանյանը լուսաբանել է հին Հայաստանի հողատիրական դասերից մեկի՝ ոստանիկների վերաբերյալ վիճելի հարցը²⁷։

Հին և միջնադարյան Հայաստանի գյուղատնտեսության դարգացման հետ կապված հարցերի ամբողջությունը հետադոտել է Ս. Հակոբյանը՝ հայ գյուղացիության պատմությանը նվիրված իր աշխատության առաջին հատորում²⁸։

Այսպիսով, հին Հայաստանի պատմության սոցիալ-տնտեսական խնդիրները եղել են սովետահայ պատմաբանների ուշագրության կենտրոնում։ Պրանց վրա տարվող աշխատանքը ընթացել է ինչպես ընդհանուր տեսություն մշակելու, այնպես էլ առանձին խնդիրները հետադոտելու ուղղությամբ։ Եվ այսուհանդերձ, այդ երկու ուղղությամբ էլ դեռ կան շատ չլուծված հարցեր, որոնցով պետք է զբաղվել առաջիկա տարիներին։

* * *

Սովետահայ պատմագրության ստացած գիտական ժառանգության առավել ծանրակշիռ և մշակված մասը հին Հայաստանի քաղաքական պատմությունն է։ Այս ասպարեղում հայ պատմաաշխատության ունեցած ավանդույթները դալիս են վաղ միջնադարից։ Նոր ժամանակներում ևս քաղաքական պատմության գիտական ուսումնասիրությունը հասել է բարձր մակարդակի. նրա գաղաթնակետն են Մ. Զամչյանի և Ա. Գուրուգաշյանի գործերը։

Սակայն այստեղ ևս սովետահայ պատմագրությունը ներգրել է իր էական ավանդները, որոնք կապված են նախ և առաջ Հ. Մանանդյանի անվան հետ։ Այս ասպարեղում նրա առաջին խոշոր ուսումնասիրությունն էր Տիգրան II-ի ժամանակաշրջանին նվիրված փայլուն մենագրությունը։ Բանավիճելով եվրոպական տրոն գիտնականների հետ (Մամդեն, Ռեյնաբ և այլք), Հ. Մանանդյանը

²⁴ Г. Х. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960.

²⁵ С. М. Кркяшарян, Возникновение городов в Армении во II в. до н. э.—III в. н. э., «Научн. докл. высшей шк., Ист. науки», 1961, № 4. Սինոյկիսմոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում, «Կատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 1 և այլն։

²⁶ А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1959.

²⁷ А. Г. Периханян, Древнеармянские восстанки, ВДИ, 1956, № 2.

²⁸ Ս. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. I. Վաղ ֆեոդալիզմի շրջան, Երևան, 1957։

յանը ցույց տվեց, որ Հայաստանի դարգացումն ու հզորացումը, ինչպես նաև հելլենիստական ավանդիների ներթափանցումն ու հելլենիստական տիպի քաղաքների առաջացումը ոչ թե Տիգրան II-ի քմահաճույքների հետ կապված պատահական երևույթներ էին, այլ պատմական անհրաժեշտություն. նա ցույց տվեց, որ Տիգրան II-ի պայքարը Հռոմի դեմ ոչ թե բարբարոսի ընդվզում էր, ընդդեմ Հռոմի քաղաքակրթիչ ազդեցության, այլ ընդհակառակը, հելլենիստական աշխարհի և Հայաստանի կուլտուրական նվաճումների պաշտպանություն էր: Միանգամայն նոր լույսի ներքո հանդես բերեց Հ. Մանանդյանը նաև հայ-հռոմեական պատերազմի ողջ ընթացքը²⁹:

Հետագայում այս մենագրությունը դարձավ Հ. Մանանդյանի՝ հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված կուպիտալ բազմահատոր աշխատության տասնչին հատորի կորիզ: Այդ բազմահատոր աշխատությունը հայ ժողովրդի պատմության հին և միջնադարյան շրջանի նորագույն ծավալուն և սխտեմատիկ շարադրանքն է³⁰: Աշխատության տաճանահատկությունն այն է, որ հեղինակն իր ուշադրությունը կենտրոնացրել է պատմության առավել թերի լուսաբանված հարցերի և ժամանակաշրջանների վրա. այսպիսի մոտեցման որդյունքն են այն բազմաթիվ բաժինները, սրունցում միանգամայն նորովի է լուսաբանվում պատմությունը ընթացքը:

Հ. Մանանդյանի կատարած ուսումնասիրություններին ղուգրնթաց գնալով ավելի էր մեծանում հայ ժողովրդի պատմության նոր, մարքսիստական շարադրանքն ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Արդեն 40-ական թթ. սկսած ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմություն ինստիտուտը կատարում էր այդպիսի դասընթաց ստեղծելու փորձեր, որոնք հաջողությամբ պսակվեցին 50-ական թթ.: Հրատարակվեց հեղինակների կոլեկտիվի կողմից գրված եռահատոր ձեռնարկ, որի առաջին հատորը ընդգրկում էր հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմությունը: Հին Հայաստանին նվիրված բաժինների հեղինակն էր հիմնականում Ս. Տ. Երեմյանը:

Այս ձեռնարկի համար Ս. Տ. Երեմյանը հրատարակեց նաև ատլաս, որի մեջ արտացոլվեց հին հայկական պետության տերիտորիալ դարգացումը³¹: Երա քարտեզները ճանաչում գտան սովետական պատմագրության մեջ և ղեկավարված են միութենական մի շարք հրատարակություններում:

Վերոհիշյալ ձեռնարկից հետո հրատարակվեցին հայ ժողովրդի պատմության մասնագիտացված՝ դպրոցական և բուհական ձեռնարկների (վերջինում հին շրջանը հաջող կերպով շարադրել է Հ. Ժամկոչյանը), ինչպես նաև հայ ժողովրդի պատմություն բազմահատոր կոլեկտիվ աշխատության պրոսպեկտը³²:

29 Հ. Հ. Մանանդյան, Տիգրան Բ և Հռոմը: Նոր լուսաբանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների, Երևան, 1940: Նաև ուսերեն, Երևան, 1943:

30 Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66 թ. մ. թ.), Երևան, 1944: Հատ. Բ, մասն Ա, Արշակունիների հաստատումից Հայաստանում մինչև մարզպանության շրջանը (I—V դդ.), Երևան, 1957:

31 Երևան, 1952 (հայերեն և ռուսերեն): Առավել կատարելագործված վիճակում այդ քարտեզները լույս տեսան «Հայկական ՍՍՀ Ատլասում» (հայերեն և ռուսերեն, Երևան, 1961), քարտեզներ № № 101—111:

32 «Հայ ժողովրդի պատմություն», պրոսպեկտ, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, 1961: Զեռագրի իրավունքով:

Մասնավոր հարցերին վերաբերող ուսումնասիրություններից անհրաժեշտ է մատնանշել Գ. Ա. Տիրացյանի հոդվածները, որոնք լուսաբանում են հայ մոդավրդի պատմության այնպիսի մութ ժամանակաշրջանը, ինչպիսին է Երվանդունիների շրջանը (VI—III դդ. մ. թ. ա.): Վերջերս հրատարակված հոդվածում Գ. Տիրացյանը ի մի է բերել հայկական պետականության սկզբնավորմանը վերաբերող գրավոր ու նյութական տվյալները և հանգել հետաքրքրական եզրակացությունների³³:

Շապուհ Ա-ի արձանագրության ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տվել Ս. Երեմյանին բացահայտելու Հայաստանի պատմության մի այլ մութ շրջանի՝ մ. թ. III դարի մի շարք դրվագներ³⁴:

Հին հայ հասարակության ներսում սոցիալ-քաղաքական պայքարի լուսաբանմանը ևս նվիրված են հատուկ ուսումնասիրություններ: Հ. Զորյանն այն տեսակետն է հայտնել, թե Հայաստանի բաժանումը Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև 387 թ. պայմանավորված էր ոչ միայն արտաքին քաղաքական հանգամանքներով, այլ մեծ չափով նախապատրաստված էր նաև նախալուրտության և կենտրոնական իշխանության միջև մղվող սոցիալական պայքարով, որից պետությունը խիստ թուլացել էր³⁵: Այս հարցը հետազոտում մշակեց Ս. Տ. Երեմյանը, հին Հայաստանի հասարակարգի մասին նոր տեսության տեսանկյունից³⁶:

Այդ պայքարին ստորին խավերի ունեցած մասնակցության կարևոր հարցն առաջ քաշվեց Լ. Ս. Խաչիկյանի հատուկ ուսումնասիրության մեջ: Հետաքրքրական են այդ կապակցությամբ նաև Հ. Մելքոնյանի հոդվածները³⁷:

Որոշակի աշխատանք է կատարված հին Հայաստանի հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Հին հայկական կրոնի հետազոտման բնագավառում կարևորագույն ներդրումներ են Դ. Նափանցյանի աշխատությունները՝ Արա Գեղեցիկի պաշտամունքի և խեթական կրոնի ազդեցության մասին ու Թ. Ավդալբեգյանի աշխատությունը՝ Միհրի պաշտամունքի մասին: Հայ թատրոնի բազմադարյան պատմության վաղ շրջանը հետազոտել է Դ. Գոյանը³⁸:

Հակայական աշխատանք է կատարվել հին Հայաստանի նյութական մշակույթի հուշարձանների ու նյութերի հայտնաբերման և ուսումնասիրման բնագավառում, որը, սակայն, առանձին ամփոփման առարկա է³⁹:

33 Գ. Ա. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1958, № 6: Կոմագենեն և Հայաստանը, նույն տեղում, 1956, № 3: Հին հայկական պետության առաջացումը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 4 և այլն:

34 Ս. Տ. Երեմյան, Նախշ-ի-Ռուստեմի «Քաաբա ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 2:

35 Հ. Զ. Զորյան, Ներդասակարգային պայքարը հայ Արշակունիների թագավորության վերջին շրջանում (330—387 թթ.), «ՀՍՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի տեղեկագիր», 1936, գիրք 1:

36 Очерки истории СССР (III—IX вв.), М., 1958 (Ս. Տ. Երեմյանի բաժինը):

37 Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից (IV դար), Երևան, 1951: Հ. Գ. Մելքոնյան, IV դարի Միջագետքի և Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1963, № 12 և այլն:

38 Г. А. Капанцян, Хеттские боги у армян, Ереван, 1940. Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1944: Թադ. Ավդալբեգյան, Միհրը հայոց մեջ. Վիեննա, 1921: Г. Гоян, 2000 лет армянского театра, т. I, Театр древней Армении, М., 1952:

39 Բ. Ն. Առաքելյան, Հին Հայաստանի նյութական մշակույթի ուսումնասիրությունը, «ՊՐՀ», 1963, № 2:

Հայ գրերի գյուտը V դարի սկզբին, որ կուլտուր-պատմական անդերա-պնահատիկի նշանակություն ունեցող մի իրադարձություն էր, նույնպես եղել է սովետական պատմագրության ուշադրության կենտրոնում: Հ. Մանանդյանի աշխատության մեջ բացահայտված է գրերի գյուտի նշանակությունը՝ իր կուլ-տուրական ինքնությունության համար հայ ժողովրդի մղած պայքարում⁴⁰: Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյա հոբելյանի տոնակատարությունը 1962 թ. առիթ հանդիսացավ, որպեսզի սովետահայ մի շարք պատմաբաններ ու բանասերներ հանդես գան գիտական հոգիածնեցում, որոնցում քննարկվում էին գրերի գյուտը, նրա դարաշրջանը, նախադրյալները, ինչպես նաև այդ իրադարձության մերձավոր և հեռավոր հետևանքները հայ ժողովրդի քաղա-քական և հոգևոր ճակատագրում⁴¹:

Չնայած կատարված աշխատանքին, հին Հայաստանի պատմության ա-ռանձին դարաշրջանների ավելի խոր, մարքսիստական ուսումնասիրման բա-լասնայտ անհրաժեշտություն է զգացվում: Այդպիսի ժամանակաշրջաններից են, մասնավորապես, մ. թ. II—IV դարերը, որոնք հարուստ են: հասարակարգերի փոփոխմանը ուղեկցող սոցիալ-քաղաքական իրադարձություններով, մ. թ. ա. VI դ. և նրան հաջորդող ժամանակաշրջանը, երբ ձևավորվում ու իր առաջին քայլերն էր անում հայկական պետականությունը և այլն:

2. Իրջնադարյան Հայաստանի պատմությունը

Մինչև 1930-ական թթ. վերջերը սովետահայ պատմագրության մեջ գե-րիշխում էր դեռևս նախասովետական շրջանում ձևավորված այն տեսակետը, որի համաձայն ֆեոդալիզմը Հայաստանում ծնվել է տոհմատիրական կարգե-րի քայքայման հոգի վրա, ըստ որում ֆեոդալիզմին տնցնելու հիմնական պատ-ճառներն էին համարվում արտաքին գործոնները (նվաճումները, ասպատա-կությունները, արմենների ներգաղթը), որոնք և պայմանավորել են դասա-կարգային շերտավորման և ֆեոդալական հողային հարաբերությունների առա-ջացումը: Այս տեսության մեջ, որին սկիզբ է դրել Ն. Ադոնցը, ֆեոդալիզմը դիտվում է ոչ թե որպես արտադրության որոշակի եղանակ, այլ որպես քաղա-քական և իրավական կազմակերպության որոշակի ձև: Հին և միջնադարյան Հայաստանը դիտվում էր որպես «հավիտենական ֆեոդալիզմի» երկիր, որ-տեղ ֆեոդալիզմը հաստատվել է դեռևս նախաուրուխական շրջանում (Ն. Մամ-վելյան, Լեո), կամ ետաքեմենյան շրջանում (Հ. Մանանդյան) և գոյատևել մինչև նոր շրջանը (XVIII—XIX դդ.):

⁴⁰ Հ. Հ. Մանանդյան, Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնությունության համար, Երևան, 1962, նախապես՝ ռուսերեն, Երևան, 1941:

⁴¹ Գ. Սևակ, Մեսրոպ Մաշտոց, Երևան, 1962, նաև ռուսերեն: Կ. Ա. Մելիք-Օհան-ջանյան, Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատ. ռուս. թարգմանության առաջարանը, Երե-վան, 1962: Տե՛ս նաև «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 2, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1962, № 5, «Թանքեր Մատենադարանի», 1964, № 7 և «Էջմիածին»՝ 1962 թ. համարները: «Մեսրոպ Մաշտոց», հոգիածնների ժողովածու, Երևան, 1962, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ.: «Մեսրոպ Մաշտոց», հոգիածների ժողովածու, Երևան, 1963, Երևանի պետհամալ-սարանի հրատ.:

Հ. Մանանդյանի և Խ. Սամվելյանի համապատասխան⁴² աշխատություններում հանգամանորեն քննարկված են Հայաստանի ֆեոդալական հասարակարգի առանձնահատկությունները, ֆեոդալական հիերարխիան, դասակարգերի և դասերի (հատկապես գյուղացիության) սոցիալ-իրավական վիճակը, ագրարային հարաբերությունները, հողատիրության կատեգորիաները, ֆեոդալական շահագործման ձևերը, ֆեոդալական ռենտան, հարկային ինստիտուտները և շատ այլ հարցեր: Հ. Մանանդյանը եկավ այն եզրակացության, որ հին և միջնադարյան Հայաստանում գոյություն է ունեցել և մեծ դեր է խաղացել գյուղական համայնքը: Հ. Մանանդյանի որոշ դրույթները հետագայում մշակեցին նոր աղբյուրների հիման վրա և մասամբ զարգացրին Ս. Տ. Երեմյանը և Ս. Ե. Հակոբյանը⁴³:

Միջնադարյան Հայաստանի հողատիրության ձևերի, հարկային ինստիտուտների, նրանց տերմինաբանության, արտքների հարկային քաղաքականություն, արտադրական հարաբերությունների զարգացման, գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական և իրավական վիճակի ու այլ հարցեր լուսաբանվել են Թ. Ավդալբեգյանի, Հ. Զորյանի, Բ. Հարությունյանի աշխատություններում⁴⁴:

Ֆեոդալական հասարակության ծագման և նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման կարևորույուն և արդիական խնդիրների մշակումը մարքս-լենինյան մեթոդոլոգիայի հիման վրա հիմնականում սկսվեց 40-ական թթ. Ս. Տ. Երեմյանը առաջինն էր, որ Հայաստանում ֆեոդալիզմի առաջացումը կապեց մ. թ. II—III դդ. ստրկատիրական կտրգերի ձգնաժամի հետ⁴⁵:

Եթե մինչև 1940-ական թթ. վերջերը սովետահայ պատմագրության ուշադրության կենտրոնում էր գերազանցապես վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական խնդիրների ուսումնասիրությունը, ապա 50-ական թթ. սկզբից սկսվում է զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի հարցերի եռանդուն հետազոտությունը:

42 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934: О торговле и городах Армении, Ереван, 1930: Գիտություններ հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարգարության շրջանում, Երևան, 1926: Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, պրակ 1, Երևան, 1927, պրակ 2, Երևան, 1928: Հայաստանի քաղաքները X—XI դարերում, Երևան, 1940 և այլն: Խ. Սամվելյան, Հայ հին իրավունքի պատմություն, հատ. 1:

43 Ս. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հատ. I, 11:

44 Թ. Ավդալբեգյան, Հաս. սակ ու բաժ, ՀՍԽՍՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1926, № 1: Հայ շինականի և գեղջկուհու աշխատավարձը հինգերորդ դարում, նույն տեղում, 1928, № 3: Գյուղատնտեսական մթերքների լրացուցիչ նորման XVII—XVIII դարերում և XIX դարի սկզբին, «Նորք», 1923, № 3: Թահրան և մյուսքը XVII և XVIII դարերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 1: Կարլ Մարքսի տնտեսական զարգացման թեորիան, Երևան, 1926: Մի գաղտնիք հայ վիճական արձանագրությունների մեջ, ՀՍԽՍՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1927, № 2: Հ. Ն. Զորյան, Արարների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, Երևանի պետհամալսարանի «Տեղեկագիր», 1927, № 2—3: Արարական տիրապետության շրջանում ֆեոդալական Հայաստանում գյուղի և քաղաքի միջև ստեղծված հակադրությունը, ՀՍԽՍՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1927—1928, № 2—3: Բ. Մ. Հարությունյան, «feod»-ին և «beneficium»-ին համապատասխանող տերմինները հայ միջնադարյան գրականության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 7: Социально-экономическое положение крестьян в Армении XII в. по «Судебнику Мхитара Гоша», «Вопросы истории», 1952, № 8. Крупные монастырские хозяйства в Армении XVII—XVIII вв., Ереван, 1940.

45 Տե՛ս История СССР, т. I, М., 1939, и Очерки истории СССР III—IX вв., М., 1958.

Աշ. Հովհաննիսյանը, Ս. Երեմյանը, Ս. Պողոսյանը, Բ. Առաքելյանը, Ս. Հակոբյանը և ուրիշներ իրենց աշխատություններում ցույց տվեցին, որ IX դ. սկզբին խոշոր ֆեոդալական իշխանությունների առաջացումը նշանավորել է ֆեոդալական քաղաքական մասնատվածության նոր փուլը, և արդեն IX դ. վերջում և X դարի սկզբում պայքարը դնացել է նրանց միավորման և միասնական պետության ստեղծման համար, որը, սակայն, միայն մասնակի հաջողությամբ պսակվեց:

Հիշյալ հեղինակները բացահայտեցին վաղ ֆեոդալիզմից զտրդացած ֆեոդալիզմին անցնելու կոնկրետ ձևերը, զարգացած ֆեոդալիզմի հիմնական բնորոշ գծերը՝ խոշոր ժառանգական հողատիրության ամրապնդման պրոցեսի ավարտ, աշխարհիկ և եկեղեցական խոշոր կալվածատիրական տնտեսությունների ծագում ու զարգացում, արտադրողական ուժերի բուռն վերելք, աշխատանքի հասարակական բաժանման խորացում, քաղաքային կյանքի, առևտրի և արհեստների զարգացում, ապրանքային արտադրության, ապրանքա-դրամական շրջանառության, ներքին և արտաքին շուկաների ընդլայնում և որպես այս ամենի հետևանք՝ հիմնական իշխանական բարիքներ արտադրողի՝ գյուղացիության սոցիալ-իրավական վիճակի վատթարացում և այլն⁴⁶:

Ֆեոդալական հողատիրության ձևերի, ֆեոդալական ռենտայի և հարկային ինստիտուտների գյուղացիության շահագործման ձևերի ուսումնասիրությունն ուղղությամբ սովետահայ պատմագրության մեջ մեծ աշխատանք է կատարվել և ներկայումս էլ կատարվում է: Վաղ և զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի առումով այդ պրոբլեմները հանգամանորեն լուսաբանված են, ինչպես նշվեց, վերոհիշյալ ուսումնասիրողների աշխատություններում, իսկ ֆեոդալիզմի անկման շրջանի նույն հարցերը բնական էն Խ. Ավդալբեգյանի, Բ. Հարությունյանի, Պ. Հարությունյանի, Ս. Պողոսյանի, Ս. Մարկոսյանի, Լ. Խաչիկյանի, Լ. Բաբայանի, Հ. Փափազյանի, Մ. Զուլալյանի և այլոց աշխատություններում⁴⁷:

46 Տե՛ս Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դավազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957; С. Еремян, Очерки истории СССР, ч. I—II, М., 1953; Ս. Պողոսյան, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանում IX—XIII դդ., Երևան, 1958; Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դարերում, Երևան, 1956; Բ. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հատ. 1, Երևան, 1958, հատ. 2, 1964; Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. I—II, Երևան, 1957, 1958:

47 Խ. Ավդալբեգյան, Բահրան և մյուլքը XVII և XVIII դարերում, «Սորք», գիրք 2, 1923; Գլխահարկը Թյուրքիայում XVII—XVIII դարերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 1; Б. Арутюнян, Крупные монастырские хозяйства в Армении XVII—XVIII вв., Ереван, 1940; П. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., М., 1954; Ս. Պողոսյան, Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում XVII—XVIII դարերում և էջմիածինը որպես կալվածատեր, «Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ», հատ. 13, 1940; Ս. Մարկոսյան, Ազրարային հարաբերությունները Արարատյան նահանգում XVII—XVIII դդ. և XIX դ. առաջին քառորդում, Երևան, 1959; Լ. Ս. Խաչիկյան, Ժժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա և Բ մասերի առաջարանները, Լ. Հ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII—XIV դդ., Երևան, 1964; К вопросу о закреплении крестьян в Армении домонгольского периода, Ереван, 1961; Ակնարկներ միջնադարյան Հայաստանի պատմության, Երևան, 1966; Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, I մաս, 1956, II մաս, 1959; Մ. Զուլալյան, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966:

Երկար տարիներ սովետահայ պատմագրություն մեջ բանավեճի առարկա է գյուղացիության ճորտացման ընթացքի պարբերացումը։ Այս հարցի ուսումնասիրությունն անցել է երկու փուլ։ Մինչև 50-ական թթ. դերիշխում էր այն տեսակետը, որի համաձայն վաղ Ֆեոդալիզմի դուրաշրջանից սկսած հայ գյուղացիությունը ոչ միայն անձնական կախման մեջ էր, այլև ամրացված էր հողին, այլ կերպ ասած՝ ճորտացված էր (Հ. Մանանդյան, Խ. Սամվելյան, Լեո և ուրիշներ)։ Հ. Մանանդյանը միաժամանակ նշում էր, որ գյուղացիություն մի մասն ազատ էր⁴⁸։

Իրավացիորեն քննադատելով այս տեսակետը, Թ. Ավդալբեգյանը, սակայն, ընկավ մի այլ ծայրահեղության մեջ. նա չունում էր ժխտել նախարարության կազմակերպության ֆեոդալական բնույթը, հողը համարում էր պետության սեփականություն, իսկ անտեսակարգը՝ ոչ թե ֆեոդալական, այլ «ստիական տնտեսություն», որտեղ անմիջական լարտագրողների գերակշռող մասը ազատ գյուղացիությունն էր⁴⁹։

Հայաստանում ֆեոդալիզմի զարգացման բնորոշ գծերը բացահայտելուց հետո սովետահայ պատմաբանները 50-ական թթ. սկզբներից սկսած տվեցին նաև ճորտատիրության ինստիտուտի զարգացման հաջորդական փուլերի պատկերը. նոր պարբերացման համաձայն Հայաստանում գյուղացիության ճորտացումը հիմնականում սկսվել է IX դարում, խորացել ու մասսայական բնույթ է ստացել XII—XIII դդ., սակայն չի հասել դասական ճորտատիրության մակարդակին։ Այս կարծիքին են նաև պատմաբաններ Աշ. Հովհաննիսյանը, Ս. Ելենյանը, Ս. Պողոսյանը, Բ. Առաքելյանը, Լ. Բաբայանը և ուրիշներ։ Բ. Հայրությունյանը և Ս. Հակոբյանը, շփոթելով հանդերձ գյուղացիության ճորտացման պրոցեսի առկայությունը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում, գրտնում են, որ գյուղացիության հիմնական մասը ճորտացված չէր։ Չնայած կատարվածին, այնուամենայնիվ, Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրությունն առայժմ անբավարար վիճակում է գտնվում։

Հայաստանի XIII—XIV դդ. սոցիալ-տնտեսական պատմության հարցերին է նվիրված Լ. Հ. Բաբայանի մենագրությունը⁵⁰։ Հեղինակը ցույց է տալիս երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը, որոնք արդյունք էին մոնղոլական նվաճման և ավելի հետամնաց տնտեսաձևի՝ «քոչվորական» ֆեոդալիզմի տիրապետության։

Հայաստանի XIII դ. սոցիալ-տնտեսական կյանքի մի շարք հարցերի լուսարոմման են նվիրված Հ. Ժամկոչյանի աշխատությունները⁵¹։

Կիլիկիայի հայկական թագավորության սոցիալ-տնտեսական պատմության խնդիրները լուսաբանված են Գ. Միքայելյանի մենագրության մեջ, ինչպես և Ս. Բորնուզյանի հոդվածներում⁵²։

48 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 28, 171։

49 Թ. Ավդալբեգյան, Կարլ Մարքսի տնտեսական զարգացման թեորիան, Երևան, 1926։

50 Լ. Հ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII—XIV դարերում, Երևան, 1964։

51 Հ. Ժամկոչյան, Ղիտղոթյուններ Ֆրիկի և նրա տաղերի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1։ Անի քաղաքի XIII դարի երկու արձանագրությունների մասին, «Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ», 1955, № 47։

52 Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952։

XV—XVIII դդ. սոցիալ-տնտեսական կյանքի առանձին հարցեր (գյուղական համայնքի, աշխարհիկ և հոգևոր հողատիրության ձևերի, ֆեոդալական ունեւոյի, հարկային ինստիտուտների) քննարկված են Թ. Ավդալբեգյանի, Ս. Պողոսյանի, Բ. Հարությունյանի, Պ. Հարությունյանի, Ս. Մարկոսյանի, Լ. Խաչիկյանի, Հ. Փափագյանի, Մ. Զուլալյանի աշխատություններում և հոդվածներում: Ամբողջությամբ վերցված, սակայն, այս ժամանակաշրջանը դեռևս բոլորովին անբավարար է ուսումնասիրված:

Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմությունը (հնագույն շրջանից սկսած մինչև XVIII դ. վերջը) ընդհանուր գծերով և խիստ համառոտ շարադրված է Հ. Թումանյանի աշխատության մեջ⁵³:

Հայաստանի (գերադանցապես՝ Արևելյան) XVI—XVIII դդ. ֆեոդալական հարաբերությունների պատմությունը լուսաբանել է նաև Ի. Պ. Պետրուշևսկին⁵⁴:

Մեծ սոցիալական տարված ֆեոդալիզմի դարաշրջանի Հայաստանի քաղաքների և քաղաքային կյանքի, առևտրի և արհեստների ուսումնասիրության գծով: Այս կարևոր խնդրի ուսումնասիրությունը սկիզբ է դրել, ինչպես նշվեց, Հ. Մանանդյանը: Նրա աշխատություններում հանգամանորեն քննվում են հին և միջնադարյան Հայաստանի առևտրի և քաղաքների առաջացումն ու արգագան փուլերը, առևտրական ճանապարհներն ու նրանց դերը⁵⁵:

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների և նրանցում տեղի ունեցած սոցիալական պայքարի լուսաբանման և բնութագրման գործում մեծ ծառայություններ ունեն Ն. Յու. Մառը և Հ. Ա. Օրբելին: «Անի»⁵⁶ աշխատության մեջ Ն. Յու. Մառը խոր և բազմակողմանիորեն բացահայտում է Անի քաղաքի սոցիալ-տնտեսական կյանքը, նրա մշակույթն ու կենցաղը, Հ. Ա. Օրբելին տվել է մի շարք փալլուն գործեր միջնադարյան Հայաստանի նյութական մշակույթի, հայկական միջնադարյան առականների, «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ուսումնասիրության ասպարեզում, որոնք խոշոր ներդրում են սովետահայ պատմագրության մեջ: Միջնադարյան Հայաստանի պատմությունն ու մշակույթը և մասնավորապես քաղաքային կյանքը Հ. Օրբելին քննարկում է Առաջավոր Ասիայի պատմության ու մշակույթի լայն ֆոնի վրա և նրա հետ սերտորեն կապված⁵⁷:

Վաղ միջնադարյան Հայաստանում, ինչպես նաև արաբական տիրապետության ու Բագրատունյաց թագավորության շրջաններում քաղաքների ծագ-

Ս. Բ ո ռ Ն ա զ յ ա ն, Հայ ասպետությունը Կիլիկյան հայկական պետությունում XII—XIV դդ., Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1963, № 5: Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առևտրությունների պատմությունից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 3 և ուրիշներ:

53 Հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն, Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմությունը, Երևան, 1960:

54 Н. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949:

55 О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930, издание второе, переработанное и дополненное, 1954. Հայաստանի քաղաքները X—XI դդ., Երևան, 1940:

56 Н. Я. Марр, Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Л.—М., 1934:

57 Н. А. Орбели, Армянский героический эпос, Ереван, 1956. Басни средневековой Армении, М.—Л., 1956. Избранные труды, т. I, Ереван, 1963 и др.

ման և զարգացման հետ կապված մի շարք հարցեր ուսումնասիրված են Հ. Զորյանի կողմից⁵⁸:

Միջնադարյան Հայաստանի առանձին քաղաքների պատմության ուսումնասիրությանն են նվիրված Ե. Շահազիզի, Ա. Շահնադարյանի, Կ. Ղաֆուդարյանի գործերը⁵⁹:

Զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում քաղաքների ծագման, նրանց ֆեոդալական բնույթի, նրանցում կատարված որակական փոփոխությունների, ապրանքային արտադրության, առևտրի ու արհեստների շարգացման, քաղաքների սոցիալական կառուցվածքի, արհեստավորների համքարությունների, քաղաքային վարչության և ինքնավարության ծագման, սոցիալական հակասությունների և դասակարգային պայքարի սրման, քաղաքների անկման հարցերը և մի շարք այլ հարցեր հունգամայնորեն լուսաբանված են Բ. Ն. Առաքելյանի երկհատոր մենագրության մեջ⁶⁰: Հեղինակը հիմնավորում է միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների ֆեոդալական ծագումն ու բնույթը, ցույց է տալիս, որ դրանք երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդյունք էին:

Ֆեոդալական Հայաստանի արհեստների և համքարությունների պատմության ուսումնասիրության գծով զգալի աշխատանք է կատարել Վ. Աբրահամյանը⁶¹:

* * *

Հայ ժողովրդի պատմության ֆեոդալիզմի դարաշրջանի քաղաքական պատմության ուսումնասիրության սկիզբը ևս դրել է հայ նոր պատմագրության հիմնադիր Մ. Զամչյանը XVIII դ. վերջին տասնամյակներում⁶²:

Զամչյանից մոտավորապես մեկ և կես դուր հետո այդ դժվարին աշխատանքը շարունակեցին պատմաբաններ Լեոն (Ա. Բաբախանյան) և Հ. Մանանդյանը: Լեոն տվել է Հայաստանի ֆեոդալիզմի դարաշրջանի քաղաքական պատմության գունեղ, ջերմ հայրենասիրական ոգով շարադրանքը (բացառյալ XII—XV դդ.): 20-ական թթ. ավարտված նրա այդ աշխատությունները հրատարակվեցին 40-ական թթ. միայն⁶³:

58 Հ. Զորյան, Արտաշատի, Վաղարշապատի և Դվինի պորթլեմը, ՀՍԽՀ կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ, 1935, հատ. 1: Արաբական շրջանում ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված հակադրությունը, ՀՍԽՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1927—1928, № 2—3:

59 Ե. Ա. Շահազիզ, Հին Երևանը, Երևան, 1931, Ա. III а х н а з а р я н, Двини, историко-географический очерк, Ереван, 1940, Կ. Գ. Ղաֆուդարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952:

60 Բ. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հատ. 1, Երևան, 1958, հատ. 2, Երևան, 1964: Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2: Ապրանքային արտադրության և արհեստագործական տեխնիկայի զարգացումը Հայաստանում IX—XIII դարերում, նույն տեղում, 1959, № 2—3:

61 Վ. Ա. Աբրահամյան, Արհեստները Հայաստանում IV—XVIII դդ., Երևան, 1956: Արհեստները և համքարային կազմակերպությունները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1946:

62 Մ. Զամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1785, հատ. Գ, Վենետիկ, 1786:

63 Լեոն, Հայոց պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1947, հատ. 3, Երևան, 1946:

Սակայն բուրժուական պատմագրության դիրքերում կանգնած լինելով, չեն անտեսում էր սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, չէր տեսնում ժողովրդական մասսաների դերը, դասակարգերն ու դասակարգային պայքարը, գերազնահատում էր տնտեսի, եկեղեցու և կրոնական գաղափարախոսության դերը պատմության մեջ, մոռենացնում էր սոցիալական շարժումների պատմությունը:

Սելջուկների տիրապետության (XI—XII դդ.), Զաքարյանների ինքնուրույն ֆեոդալական իշխանության (XII—XIII դդ.), մոնղոլական և թուրքական տիրապետության (XIII—XV դդ.) շեղագոտված և բարդ պատմությունն առաջինը ուսումնասիրել է Հ. Մանանդյանը⁶⁴: Նրա աշխատության մեջ նորովի լուսաբանված են բազմաթիվ պատմական փաստեր: Ֆեոդալիզմի դարաշրջանի քաղաքական պատմությունը քննարկվում է Առաջավոր Ասիայի և Արևմուտքի Եվրոպայի պատմության ընդհանուր ֆոնի վրա: Հ. Մանանդյանի աշխատությունները հարուստ են գիտական ընդհանրացումներով, որոնք արվում են հսկայական փաստական նյութի հիման վրա: Իրենց նշանակությամբ նրա աշխատությունները դուրս են գալիս ազգային պատմության շրջանակներից և մեծ արժեք են ներկայացնում հին աշխարհի, Առաջավոր Ասիայի երկրների և հատկապես Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրման համար: Հ. Մանանդյանի առաջադեմ գիտական աշխարհայացքը նպաստում էր գիտա-հետազոտական աշխատանքում լուրջ հաջողությունների հասնելուն:

Սակայն քաղաքական պատմությունը լուսաբանելիս Հ. Մանանդյանը անհրաժեշտ ուղղորդություն չի նվիրել սոցիալ-տնտեսական և ներդաստկարգային ու միջդասակարգային բարդ փոխհարաբերություններին, աշխատավոր ժողովրդի դերին, նրա դասակարգային պայքարին և այլն:

1930-ական թթ. կեսերից Հայաստանի ֆեոդալիզմի դարաշրջանի քաղաքական պատմության ուսումնասիրության գործում նոր փուլ է սկսվում: Մարքս-լենինյան պատմության նվաճումները և պատմական մատերիալիզմի սկզբունքների վերջնական հաղթանակը, ինչպես նաև հայ բուրժուական պատմագրության ազգեցության հաղթահարման համար տարվող պայքարի ուժեղացումը Հայաստանում նախադրյալներ են ստեղծում հայ ժողովրդի դարավոր պատմությունը մեթոդոլոգիական ճիշտ դիրքերից ուսումնասիրելու և լուսաբանելու, նրա մարքսիստական պարբերացումը մշակելու համար:

Երևան են գալիս սովետահայ պատմաբանների նոր ուսումնասիրություններ՝ նվիրված ֆեոդալիզմի դարաշրջանի քաղաքական պատմությանը: Հայնորեն ծավալված գիտական հետազոտությունների առաջին արդյունքները հրատարակվում են բուհական և դպրոցական ձևերով և դասագրքերում:

64 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Գ, Երեւան, 1952:

65 История СССР. М., 1939. Հայոց պատմության բաժինների հեղինակներն են Ս. Տ. Երեմյանը, Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը, Մ. Ս. Հասրաթյանը, Պ. Հարությունյանը: «Հայ ժողովրդի պատմություն», ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցների համար, 1943: Հեղինակներ՝ Բ. Մ. Հարությունյան, Խ. Ս. Սամուելյան, Հ. Հ. Հարությունյան, Ս. Պ. Պողոսյան, Խմբագիրներ՝ Մ. Կ. Ներսիսյան, Կ. Գ. Ղաֆաղարյան:

Չնայած մեթոդոլոգիական և փաստական բնույթի սխալներին, այդ աշխատությունները որպես առաջին փորձեր կարևոր իրադարձություն էին սովետահայ պատմագրության մեջ:

1940—1950-ական թթ. ընթացքում լուրջ աշխատանք է կատարվում Հայաստանի ֆեոդալիզմի դարաշրջանի քաղաքական պատմության ուսումնասիրման գծով⁶⁶: Ս. Երեմյանը մշակում է ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմության պիտուկան պարբերությունը և դրա հիման վրա տալիս Հայաստանի III—XVII դդ. պատմության համառոտ շարադրանքը: Այդ պարբերացման համաձայն վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանն ընդգրկում է III—VIII դարերը, զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանը՝ IX—XIII դդ., ֆեոդալիզմի անկման և վերացման դարաշրջանը՝ XIII—XIX դդ. (70-ական թթ.)⁶⁷:

Միջնադարի հայ ազատագրական մտքի պատմությունը նվիրված իր երկհատոր աշխատության մեջ Ա. Գ. Հովհաննիսյանը լուսարանում է նաև քաղաքական պատմության հարցերը: Նա վերլուծում է դրա հիմքում ընկած սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական շարժառիթներն ու ազդակները, բացահայտում է Արևելքի և Արևմուտքի նկատմամբ Հայաստանի իշխող դասակարգի ունեցած քաղաքական կողմնորոշման էությունը, այդ հողի վրա ծուգած ներքին հակամարտությունները և դավաճանական պայքարը⁶⁸:

Արշակունյաց հարստության, արաբական տիրապետության ու Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանների քաղաքական պատմությունն ընդհանուր գծերով շարադրված է Հ. Հարությունյանի աշխատություններում⁶⁹: Արաբական տիրապետության հետ կապված առանձին հարցեր քննարկված են Հ. Նալբանդյանի, Ս. Մելիք-Բախչյանի, Ա. Տեր-Ղևոնդյանի աշխատություններում, բյուզանդական տիրապետության որոշ հարցեր՝ Հ. Բարթիկյանի աշխատություններում⁷⁰: Հայաստանի մի մասի՝ Սյունիքի IX—X դդ. պատմության լուսարանմանն է նվիրված Հ. Ութմազյանի ուսումնասիրությունը⁷¹:

Հայաստանի պատմության ամենից ուսումնասիրված ժամանակաշրջաններից մեկի՝ Ջաբարյանների ինքնուրույն ֆեոդալական իշխանության և մոնղոլական տիրապետության քաղաքական պատմության հարցերը քննարկվում են Լ. Բաբայանի աշխատության մեջ⁷²:

66 Տե՛ս «Вопросы истории», 1951, № 7.

67 Տե՛ս Очерки истории СССР, ч. I—II, М., 1953.

68 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դավաճանք հայ ազատագրական մտքի պատմության հատ. Ա, Երևան, 1957, հատ. Բ, Երևան, 1959:

69 Հ. Հարությունյան, Հայաստանը Արշակունիների շրջանում, Երևան, 1940: Հայաստանը Արաբական խալիֆայության տիրապետության շրջանում, Երևան, 1946: Նույնի՝ Հայաստանը IX—XI դդ., Երևան, 1959:

70 А. Налбандян, Административная и налоговая политика арабов в Армении (автореферат канд. диссертации), Ереван, 1950. Ս. Մելիք-Բախչյան, Պավլիկյանների շարժումը Հայաստանում, Երևան, 1955: Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965: Г. М. Бартикян, Источники изучения павликианского движения, Ереван, 1961.

71 Հ. Ութմազյան, Սյունիքը IX—X դդ., Երևան, 1958:

72 Լ. Հ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII—XIV դդ., Երևան, 1964:

Հ. Մանանդյանից հետո XV դարի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմության լուսաբանման առաջին փորձը կատարել է Լ. Խաչիկյանը⁷³։ Վերջին տարիներին գիտական ամսագրերում հրատարակվել են Հ. Փափազյանի և Մ. Զուլալյանի առանձին ուսումնասիրություններն ու հոդվածները՝ նվիրված XVI—XVII դդ. քաղաքական պատմության հարցերին։ Հայ ժողովրդի այս ժամանակաշրջանի ազատագրական պայքարի հետ կապված քաղաքական պատմության որոշ հարցեր լուսաբանված են Լեոյի⁷⁴, Պ. Հարությունյանի, Ա. Միրզոյանի և այլոց աշխատություններում⁷⁵։

Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմությունը, հայ ժողովրդի պատմության այդ կարևոր բաղկացուցիչ մասը ուսումնասիրված է Դ. Սիբա-լևյանի մենագրության մեջ⁷⁶։ Հեղինակը հանգամանորեն շարադրում է Կիլիկիայի հայկական թագավորության քաղաքական պատմությունը, նրա ստեղծման և անկման սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական պատճառները, որոնց է տալիս Արևելքի և Արևմուտքի հարաբերությունների գործում այդ պետության ունեցած դերը և այլն։ Կիլիկիայի հայկական թագավորության քաղաքական պատմության մի շարք հարցեր քննության են ենթարկվել Ա. Գալստյանի գործերում⁷⁷ (Սմբատ Սպարապետի գործունեությունը, հայ-մոնղոլական դիվանագիտությունը) և Ս. Բորնազյանի հոդվածներում։

Մինչև վերջին ժամանակներս սովետահայ պատմագրության մեջ անհրաժեշտ ուղղորդության չի առնվել հայ ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասին՝ հայ գաղթավայրերի հարուստ պատմության ուսումնասիրումը։ Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ մշտնջենիվ օտար նվաճողներից, որոնք ոտնահարում էին նրա ազատությունը, արժանապատվությունը, կորստյան մատնում ժողովրդին, ստիպված է եղել թողնել հայրենիքը և բնակություն հաստատել աշխարհի տարբեր երկրներում։ Այս մանապարհով, XI դ. սկսած, Հայաստանի սահմաններից դուրս ստեղծվել են հայկական գաղթավայրեր։ Այդ գաղթավայրերից շատերում հայերը շարունակում էին ապրել ու զարգանալ, պահպանելով իրենց ազգային ինքնությունը ու առանձնահատկությունները։ Որոշ գաղթավայրեր հետագայում դարձան հայ մշակույթի և գրականության խոշոր կենտրոններ և մեծ դեր խաղացին հայ ժողովրդի պատմական ու մշակութային ավանդույթների պահպանման և զարգացման գործում՝ բուն Հայաստանում տիրող ծանր դրության և դեգրադացիայի պայմաններում։

Հայ գաղթավայրերի ուսումնասիրության առաջին փորձը սովետահայ պատմագրության մեջ կատարել է Ս. Տեր-Ավետիսյանը 30-ական թթ. վերջերին, Իրանի և Հնդկաստանի հայ գաղթավայրերի պատմությանը նվիրված իր

73 Լ. Ս. Խաչիկյան, Ժեղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա մաս, Երևան, 1955, Ե մաս, Երևան, 1958, Առաջաբաններում։

74 Լեո, Խոջայական կապիտալ, Երևան, 1934։

75 Ս. Արությունյան, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., М., 1964, Ա. Միրզոյան, Հայ ազատագրական շարժումը Սյունիքում (1722—1730 թթ.), Երևան, 1950։ Հ. Նաջարյան, Թուրք-պարսկական պատերազմը XVII դ. սկզբին և հայերի գաղթեցումը, Երևան, 1959, Թուրք-պարսկական հարաբերությունները XVI դարում և XVII դարի առաջին կեսում և Հայաստանը, Երևան, 1961։

76 Դ. Միքաելյան, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952։

77 Ա. Գալստյան, Սմբատ Սպարապետ, Երևան, 1961։ Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945։ Հայ-մոնղոլական առաջին հարաբերությունները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 1։ Ս. Բորնազյանի նշված հոդվածները։

գործերում⁷⁸, Դրանից գրեթե երկու և կես տասնամյակ հետո միայն աշխուժանում է գիտա-հետազոտական աշխատանքն այդ կարևոր ասպարեզում: Վերջերս լույս է տեսել Ա. Արրահամյանի երկհատոր աշխատության առաջին հատորը՝ այդ հարցին նվիրված առաջին ամբողջական գիտական գործը⁷⁹: Արեւելյան Եվրոպայի ամենախոշոր հայ գաղթավայրերից մեկի՝ Կամենեց-Պոդոլսկի հայ բնակչության իրավական, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացության վերաբերյալ ուշագրավ նյութեր են հրապարակված Վ. Գրիգորյանի աշխատության մեջ: 1964 թ. հրատարակվել է Վ. Միքայելյանի աշխատությունը՝ նվիրված Ղրիմի հայ գաղութի պատմությանը⁸⁰: Հրատարակության են պատրաստվում մի շարք նոր մենագրություններ:

Մինչև այժմ սովետահայ պատմագրության մեջ խիստ անբավարար ուշադրության է արժանացել այնպիսի մի կարևոր խնդիր, ինչպիսին է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը ստար նվաճողների դեմ ֆեոդալիզմի դարաշրջանում:

Համեմատաբար հանդուժանորեն է ուսումնասիրված V դ. պարսից տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի պատմությունը (Լեո, Հ. Հարությունյան, Ս. Երեմյան)⁸¹:

Արաբական լծի դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունը սեղմ և ընդհանուր գծերով ներկայացված է Լեոյի և Հ. Մանանդյանի աշխատություններում⁸²:

Թուրքական լծի դեմ արևմտահայերի մղած ազատագրական պայքարի գրեթե չուսումնասիրված պատմությունն է նվիրված Հ. Ս. Անասյանի մենագրությունը, որը գրված է հիմնականում օտար աղբյուրների հիման վրա⁸³:

Իր «Դրվագներում» Աշ. Հովհաննիսյանը հանգամանալից վերլուծության է ենթարկել հայ ազատագրական մտքի ծագման ու զարգացման, նրա սոցիալական միջավայրի հարցերը, բացահայտել սոցիալական տարբեր խավերի վերաբերմունքը ազատագրական շարժման խնդիրների և հեռանկարների նկատմամբ: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունը լուսաբանվում

78 С. Тер-Аветисян, Город Джуга, Тбилиси, 1937. Материалы по истории армянской колонии в Индии, տե՛ս Երևանի Պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հատ. 13, 1940:

79 Ա. Արրահամյան, Համառոտ ուրվագծեր հայ գաղթավայրերի պատմության, Ա, Երեւան, 1964:

80 Վ. Գրիգորյան, Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները, Երևան, 1963: Վ. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964: Գիտական պարբերականներում լույս են տեսել Լ. Խաչիկյանի, Վ. Գրիգորյանի, Վ. Ոսկանյանի, Վ. Հակոբյանի, Ս. Քոլանջյանի, Ֆ. Պողոսյանի, Ժ. Անանյանի, Վ. Խաչատրյանի, Ա. Յուխտի հոդվածները՝ նվիրված հայ գաղթավայրերի պատմության առանձին հարցերին:

81 Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 2: Հ. Հարությունյան, Վարդանանց պատերազմը, Երևան, 1947: Հայկական ազատագրական պատերազմները պարսկական տիրապետության դեմ V դ., Երևան, 1958: Ավարայրի ճակատամարտը և հայկական ազատագրական պատերազմները պարսկական գերիշխանության դեմ V դ., Երևան, 1962: С. Еремян, Народно-освободительная война армян против персов, см. «Вестник древней истории», № 1, 1951.

82 Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1947: Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Բ, Երևան, 1960:

83 Հ. Ս. Անասյան, Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում XVII դ., Երևան, 1961:

Լ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պայքարի հետ սերտորեն առնչված: Հեղինակը բացահայտում է ժողովրդական մասսաների դերը այդ պայքարում. ցույց տալիս, որ պայքարի հիմնական շարժիչ ուժը գյուղացիությունն էր և այլն:

Զգալի աշխատանք է տարվել ֆեոդալիզմի դարաշրջանի Հայաստանի սոցիալական շարժումների և գյուղացիական ապստամբությունների պատմության ուսումնասիրման ասպարեզում: Հ. Զորյանը, Ի. Ջավախիշվիլին, Ս. Երեմյանը, Ս. Պողոսյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Ս. Մելիք-Բախշյանը, Հ. Բարթիկյանը և այլ պատմաբաններ⁸⁴, հերքելով հույ կղերա-ֆեոդալական և բուրժուական պատմագրության հակադիտական այն տեսությունը, թե միջնադարյան աղանդավորական շարժումները զուտ կրոնական բնույթ էին կրում, բացահայտեցին այդ շարժումների սոցիալ-տնտեսական ակունքներն ու դասակարգային էությունը, ցույց տվեցին, որ այդ շարժումներն ուղղված էին ոչ միայն եկեղեցու, այլև տիրող ֆեոդալական կարգերի դեմ, որ դրանց հիմնական շարժիչ ուժն էին ժողովրդական մասսաները, որոնց միջից էլ դուրս էին եկել այդ շարժումների առաջնորդները: Համեմատաբար ավելի հանգամանորեն է լուսաբանված թոնդրակեցիների շարժումը՝ գաղափարախոսությունը, նըպատակները, հետևանքները:

* * *

Անցած տասնամյակների ընթացքում սովետահայ պատմագրությունն զբաղվել է նաև ֆեոդալական Հայաստանի մշակույթի, գիտության ու արվեստի պատմության հարցերի ուսումնասիրությամբ: Բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ են նվիրված գրականության, լեզվի, գիտության տարբեր ճյուղերի, փիլիսոփայության, իրավունքի, թատրոնի, ճարտարապետության, կերպարվեստի, երաժշտության պատմությանը: Աշխատություններում բացա-

84 Հ. Զորյան, Գյուղացիական ապստամբությունները ֆեոդալական Հայաստանում X դարում, Երևան, 1929; А. Абрамян, Крестьянское движение в Сисакане в X в., «Исторический журнал», 1938, № 3: Լ. Մելիք-Բախշյան, Զորրորդ Հայքի 774—775 թթ. գյուղացիական ապստամբության հարցի շուրջը, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1948, № 2: Ի. Ջավախիշվիլի, Նյութեր Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմության համար, Երևան, 1937; Б. Арутюнян, Крестьянские волнения в Сюнике в X в., «Ученые записки» рус. пед. института, 1950, т. III: Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխատությունները և Գյուղացիական շարժումները Հայաստանում XVII դարի առաջին քառորդում, 1939: Ս. Երեմյան, նշվ. աշխատությունները: Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխատությունը և «Движение тондракитов в Армении 9—11 вв.», տես «ВН», 1956, № 10, Սմբատ Զարեհավանցին, նրա ժամանակը ու ժամանակակիցները, «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, № 3: Ս. Պողոսյան, Ս. Հակոբյան, Բ. Առաքելյան, Լ. Բարայան, Հ. Ութմազյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխատությունները: Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից, 1951: Աղանդավորական գաղափարախոսությունը Հայաստանում XIII—XIV դարերում: Վ. Համադասյան, Թոնդրակեցիների շարժման գաղափարախոսությունը, «Տեղեկագիր», 1949, № 3: Աս. Մնացականյան, Թոնդրակյան շարժման մի քանի գլխավոր հարցերի մասին, «Տեղեկագիր», 1954, № 3: Տ. Սահակյան, Գյուղացիական ապստամբությունը Սյունիքում X դարում, «Տեղեկագիր», 1956, № 3: Հ. Բարթիկյան, նշվ. աշխատությունը և К вопросу о павликианском движении в первой половине VIII в., «Византийский временник», т. VIII. К. Юзбашьян, Тондракитское движение в Армении и павликиане, «Տեղեկագիր», 1956, № 9:

85 Հ. Մանանդյան. Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928. Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնուրույնության համար:

Հայտնի է, որ այդ ասպարեզներում հայ ժողովրդի ձեռք բերած մեծ նվաճումները, որոնք արժանավոր տեղ են գրավում համաշխարհային մշակույթի, գիտության և արվեստի զարգացման գործում:

Սովետահայ պատմաբանների շատ աշխատություններում լուսաբանվում են ֆեոդալիզմի դարաշրջանի Հայաստանի հարևան և այս կամ այն չափով նրա պատմության հետ առնչվող այլ երկրների քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական կապերն ու փոխհարաբերությունները: Հ. Մանանդյանի, Լեոյի, Աշ. Հովհաննիսյանի, Ս. Կրեմյանի, Հ. Անասյանի և ուրիշների ուսումնասիրություններում վեր են հանված այդ կապերն ու փոխհարաբերությունները՝ Վրաստանի, Աղվանքի, Պարսկաստանի, Թուրքիայի, Հունաստանի, Հռոմի, Բյուզանդիայի, արաբական խալիֆաթի երկրների, Ռուսաստանի և այլ երկրների հետ:

* * *

Հայ պատմաբանները դժգոհությամբ են կատարել դպրոցների և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների համար դասագրքեր ստեղծելու ուղղությամբ: 1943 թ. հրատարակվում է միջնակարգ դպրոցի ուսումնական ձեռնարկի I մասը⁸⁶, 1951 թ. ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտը հրատարակեց ուսումնական նոր ձեռնարկի առաջին մասը, որն ընդգրկում էր հնագույն դարերից մինչև XVIII դարն ընկած ժամանակաշրջանը⁸⁷: Այդ նույն ժամանակ լույս տեսավ Ս. Ս. Կրեմյանի Հայաստանի պատմական և տրամաբանական հրատարակությունը: Բարձրագույն դպրոցի համար հայ ժողովրդի պատմության ուսումնական ձեռնարկ ստեղծելու նախաձեռնությունը պատկանում է Երևանի պետական համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնին: 1958—1961 թթ. ընթացքում լույս տեսավ յոթ պրակ: Դրանցից հինգը⁸⁸ ընդգրկում են

Երևան, 1962: Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, հատ. 2, 1946: Գ. Լևոնյան, Թատրոնը հին Հայաստանում, Երևան, 1941: Ա. Առաքելյան, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հ. I, 1959, հ. II, 1964: Г. Г о я н, 2000 лет армянского театра, т. 2. Театр средневековой Армении, М., 1952: Կ. Ղաֆադարյան, Հայ գրերի նախնական ձևերը, Երևան, 1939: Ալքիմիան պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940: Գ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում, Երևան, 1959: Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հատ. 1, 2, 3, Երևան, 1956—1958: В. Ч а л о я н, История армянской философии, Ереван, 1959: Л. О г а н е с я н, История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней, ч. 1—5, Ереван, 1946—47:

86 «Հայ ժողովրդի պատմություն», ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար, I մաս, հեղինակներ՝ Բ. Մ. Հարությունյան, Խ. Ս. Սամուելյան, Հ. Հ. Հարությունյան, Ս. Պ. Պողոսյան, խմբագիրներ՝ Մ. Բ. Ներսիսյան, Կ. Բ. Ղաֆադարյան:

87 «Հայ ժողովրդի պատմություն», I մաս (հայերեն և ռուսերեն), հեղինակներ՝ Բ. Բ. Պիոտրովսկի, Բ. Ն. Առաքելյան, Մ. Ս. Հասրաթյան, Ս. Ս. Կրեմյան, Գ. Գ. Միքայելյան, Ա. Ռ. Հովհաննիսյան: Խմբագիրներ՝ Բ. Ն. Առաքելյան, Ա. Ռ. Հովհաննիսյան, Երևան, 1951, II հրատարակություն, Երևան, 1956, խմբագիրներ՝ Ս. Ս. Կրեմյան, Բ. Ն. Առաքելյան, Մ. Ս. Հասրաթյան:

88 Հ. Գ. Ժամկոչյան, Հայաստանը նախնադարյան համայնական հասարակարգի և անտրակատիրության էպոխայում, պրակ 1, 1961: Ա. Գ. Արրահամյան, Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում, պրակ 2, 1959: Ս. Մելիք-Բախչյան, Հայաստանը VII—IX դդ., պրակ 3, 1958: Ս. Պ. Պողոսյան, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում IX—XIII դդ., պրակ 4, 1958: Հայաստանը XIII—XVII դդ., պրակ 5, 1960:

պատմությունը մինչև XVIII դարը: Նույն ամբիոնի ջանքերով լույս տեսան հայ ժողովրդի պատմության բուհական դասընթացի տոաջին և երկրորդ հատորները⁸⁹:

Մի շարք հայ պատմաբաններ (Ս. Երեմյան, Ա. Ռ. Հովհաննիսյան, Մ. Հասրաթյան, Պ. Հարությունյան) ակտիվորեն մասնակցեցին «ՍՍՌՄ պատմություն» (1—4 մասեր) (1939 թ.) և «Ակնարկներ ՍՍՌՄ պատմության» (1953—1958) գրքերի առանձին հատորների ստեղծմանը: Վերջին հրատարակության մեջ Ս. Տ. Երեմյանի գրչին է պատկանում Հայաստանի III—XVII դդ. պատմության, ինչպես նաև Աղվանքի և մասամբ Վրաստանի պատմության շարադրանքը:

3. Պատմական օժանդակ գիտություններ

Հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմության նյութերը հիմնականում կազմում են աղբյուրների երկու խումբ՝ վիմագրական և պատմագրական: Հայաստանի պատմության հնագույն շրջանի համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն օտարալեզու վիմագրական աղբյուրները: Նրանց ուսումնասիրությունը հիմնականում սովետական պատմագրության արժանիքն է: Ուսումնասիրողների ուշադրությունն ուղղված էր գլխավորապես դեպի հունարեն և արամեերեն արձանագրություններ՝ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունը⁹⁰, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը⁹¹, Սևանա լճի ափին գտնված արամեերեն նույնատիպ արձանագրությունները, որոնցից մի քանի նմուշ է գտնվել⁹² Գառնիում և Սիսիանում գտնված արամեական արձանագրությունները⁹³:

Կ. Վ. Տրեվերը կազմել է հին Հայաստանի պատմությանը վերաբերող օտարալեզու արձանագրությունների առաջին ժողովածուն⁹⁴:

Հայաստանում մեծ աշխատանք է կատարված նաև հայ միջնադարյան վիմագրության ուսումնասիրության ուղղությամբ: Հայ միջնադարյան վիմական արձանագրությունների թիվը անցնում է 10 հազարից: Նրանք բաղմազան են իրենց բովանդակությամբ և ընդգրկում են հասարակական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կյանքի տարբեր բնագավառները, անգնահատելի նյութ հայթայթելով ուսումնասիրողին:

⁸⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. I, հեղինակներ՝ Լ. Գ. Ժամկոչյան, Ա. Գ. Աբրահամյան, Ս. Տ. Մելիք-Բախչյան, Երևան, 1964, հատ. II, հեղինակ՝ Ս. Պողոսյան, Երևան, 1965:

⁹⁰ А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, «ՍՍՂՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի տեղեկագիր», 1942, № 1—2; Լ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946; К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 104 և հաջ.:

⁹¹ Այս արձանագրությանն են նվիրված Ս. Լիսիցյանի, Լ. Մանանդյանի, Ա. Աբրահամյանի, Կ. Վ. Տրեվերի, Բ. Առաքելյանի, Գ. Սարգսյանի, Լ. Ռոբերի, Լ. Ելնիցկու, Լ. Բարթիկյանի, Ս. Կրկյաշարյանի աշխատությունները:

⁹² А. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении, ВДИ, 1943, № 2; И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении, ВДИ, 1955, № 2; Գ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի նորագյուտ արամեական արձանագրությունը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1957, № 10:

⁹³ А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3; Арамейская надпись из Зангезура, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4:

⁹⁴ К. В. Тревер, նշվ. աշխ.:

Հայաստանի գիտնականները պլանաչափորեն իրականացնում են այդ արձանագրությունների հավաքումը, ուսումնասիրությունն ու հրապարակումը։ Այդ աշխատանքները գլխավորում են հմուտ վիճակագետներ Կ. Ղաֆադարյանը և Ս. Բարխուդարյանը։ Հայկական ՍՍՀ ԴԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը ձեռնարկել է «Դիվան հայ վիճագրության» շարքի հրատարակությունը։ Առաջին և երկրորդ պրակներն արդեն հրատարակված են, իսկ մի քանի պրակներ պատրաստ են տպագրության⁹⁵։

Կ. Ղաֆադարյանը հրատարակել է առանձին վանքերի արձանագրությունները և զրել այդ վանքերի պատմությունը⁹⁶։ Վիճական արձանագրությունների ուսումնասիրության շնորհիվ Ս. Բարխուդարյանը պարզել է միջնադարի բազմաթիվ հայ ճարտարապետների և քարգործ վարպետների անունները և բնութագրել նրանց գործունեությունը⁹⁷։

Անցյալի հայ պատմագրության լավագույն ավանդները շարունակելով, սովետահայ պատմագրությունը որոշակի աշխատանք է կատարել հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմության աղբյուրների մի այլ կարևորագույն խմբի՝ միջնադարյան հայ պատմիչների գործերի հրատարակման ուղղությամբ։ Նախկինում և հրատարակված են այդ գործերից մի քանիսի քննական բնագրերը, լույս են տեսել աշխարհաբար, ռուսերեն թարգմանությունները։ Բոլոր այդ հրատարակություններն ունեն հսկայականաչից առաջաբաններ և ընդարձակ ծանոթագրություններ⁹⁸։

95 «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ 1, Անի քաղաքը, կազմեց՝ Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1965, պրակ 2, Գորիս, Սիսիան, Ղափան, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960։

96 Կ. Ղաֆադարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, 1948։ Սանահին վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957։ Հաղբատ ճարտարապետական կառույցաձևերը և վիճական արձանագրությունները, Երևան, 1963։

97 Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963։

98 Զաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը, Երևան, 1938։ Նաև ռուսերեն՝ Дневник Закариа Агулисского, Ереван, 1939։ Արա համ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն, Երևան, 1938։ Նաև ռուսերեն՝ Абраам Ереванци, История войн (1721—1736), Ереван, 1939։ Սերենուի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Երևան, 1939 (կազմող՝ Ստ. Մալխասյան)։ Նաև ռուսերեն՝ История епископа Себеоса, Ереван, 1939 (перевод Ст. Малхасянца)։ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթություններ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1940, երկր. հրատ., Երևան, 1961։ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1949 (կազմող՝ Ա. Արրահամյան)։ Անանուն ժամանակագրություն, Երևան, 1940 (կազմողներ՝ Օ. Մամիկոնյան և Ա. Արրահամյան)։ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, գրաբար տեքստ և աշխարհաբար թարգմանություն (աշխատասիրությամբ Մ. Արեգյանի)։ Корюн, Житие Маштоца, Ереван, 1962 (перевод Ш. В. Смбатяна и К. А. Мелик-Оганджанияна)։ Հովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941 (կազմող՝ Ա. Արրահամյան)։ Ստեփանոս Օրբելիանի ժամանակագրությունը, Երևան, 1942 (կազմող՝ Ա. Արրահամյան)։ Եղիշե, Վարդանանց պատմությունը, Երևան, 1946 (աշխարհաբար թարգմանություն՝ Ե. Տեր-Մինասյանի), երկր. հրատ., Երևան, 1958։ Նդիշի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957 (կազմող՝ Ե. Տեր-Մինասյան)։ Փավստոս Բուզանդ, Երևան, 1947 (աշխարհաբար թարգմանություն՝ Ստ. Մալխասյանցի)։ История Арменин Фавстоса Бузанда, Ереван, 1953 (перевод М. Геворкяна)։ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961 (կազմող՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյան)։ Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմություն, Երևան, 1963 (կազմող՝ Կ. Յուզբաշյան)։ Армянский судебник Мхитара Гоша, Ереван, 1954 (перевод А. Паповяна)։ Смбат Спарамет, Судебник, Ереван, 1958 (перевод А. Галстяна)։ Симеон Ереванци, Джембр, Москва, 1958 (перевод С. Малхасянца)։

Սովետահայ պատմագրության էական նվաճումներից մեկն է հայկական ձեռագրերի հիշատակարանների և միջնադարյան մանր ժամանակագրությունների ընագրերի հավաքումն ու քննական հրատարակությունը, որ կատարել են Լ. Խաչիկյանը և Վ. Հակոբյանը⁹⁹։ Այս աղբյուրները հարուստ և արժեքավոր նյութ են պարունակում միջնադարյան Հայաստանի պատմության վերաբերյալ։

Աղբյուրագիտություն բնագավառի նշանակալից երևույթ էր Վ. Հակոբյանի աշխատասիրած «Կանոնագիրք հայոց» գրքի հրատարակությունը։ Այն միջնադարի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր է¹⁰⁰։

Որոշ աշխատանք է կատարվել նաև հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմության օտար աղբյուրների հայերեն թարգմանության և հրատարակման ուղղությամբ։ Երևանի համալսարանում սկիզբ դրվեց «Օտար աղբյուրները հայերի մասին» մատենաշարի հրատարակությանը¹⁰¹։ Այժմ ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիան հիմնադրել է «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարը¹⁰²։

Միջնադարյան Հայաստանի և հայերի մասին վրացերեն աղբյուրների հայերեն թարգմանության և գիտական հրատարակման սուպարեզում մեծ ծառայություններ ունի Լ. Մ. Մելիքսեթ-Շենկը¹⁰³։ Օտար աղբյուրների թարգմանության կարևոր գործում իրենց ավանդն են ներդրել Հ. Աճառյանը, Հովհ. Հակոբյանը, Ա. Սաֆրաստյանը, Հ. Փափաղյանը, Հ. Բարթիկյանը, Մ. Զուլալյանը¹⁰⁴։

Որոշ աշխատանք է կատարված այլ երկրների ու ժողովուրդների պատմության վերաբերյալ հայ միջնադարյան աղբյուրների մատուցած նյութերի հրատարակման ուղղությամբ¹⁰⁵։

Մեծ աշխատանք է կատարված տեղեկատու գրականության ստեղծման ուղղությամբ։ Աղբյուրագիտական հսկայական արժեք է ներկայացնում հայ

99 «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950; «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», 1—3 մասեր, Երևան, 1955, 1958, 1966, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան։ «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», հատ. 1—2, Երևան, 1954, 1956, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան։

100 Կանոնագիրք հայոց, I, Երևան, 1964, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան։

101 Օտար աղբյուրները հայերի մասին, 1. Ստրաբոն (կազմեց՝ Հ. Աճառյան), Երևան, 1940, 2. Իրենի Բատուտա (կազմեց՝ Հ. Աճառյան), Երևան, 1940, 3. Տակիտոս (կազմեց՝ Պ. Սոսնիկյան), Երևան, 1941։

102 Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմող՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հատ. Ա, Երևան, 1961, հատ. Բ, 1964։ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմող՝ Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965։ Բյուզանդական աղբյուրներ, Ա. Պրոկոպիոս Կեսարացի, կազմող՝ Հ. Մ. Բարթիկյան, Երևան, 1967։

103 Լ. Մ. Մելիքսեթ-Շենկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. 1, 1934, հատ. 2, 1936, հատ. 3, 1955, Երևան։

104 Հ. Աճառյան, Հայ-պարսկական հարաբերությունների փաստաթղթեր, Երևան, 1947; Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, Երևան, 1932; Հ. Փափաղյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ 1, Երևան, 1956, պրակ 2, Երևան, 1959; Ա. Սաֆրաստյան, Մ. Զուլալյան, Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XIV—XVIII դդ.), Երևան, 1964; Հ. Բարթիկյան, Պավլիկյան շարժման պատմության ուսումնասիրության աղբյուրներ, Երևան, 1961։

105 Հ. Ս. Անասյան, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957; А. Г а л с т я н, Армянские источники о монголах, М., 1962։

անձնանունների հինգհատորյա բառարանը՝ Հ. Աճառյանի կազմած այդ բա-
ցառիկ կարևոր, կապիտալ աշխատությունը։ Այնտեղ բերված են հայ միջ-
նադարյան գրականության մեջ հանդիպող բոլոր անձնանունները և տրված են
հայ հին գրականության, պատմագրության և մշակույթի գործիչների կենսա-
գրությունները¹⁰⁶։

Աղբյուրագիտական իր նշանակությամբ մեծ երևույթ էր Հ. Ս. Անաս-
յանի աշխատության առաջին հատորի լույս ընծայումը. դա տեղեկատու հրա-
սարակություն է, ուր ներկայացված է հայ ժողովրդի դարերի ընթացքում կու-
տակած գրական ժառանգությունը, տրված է բոլոր աղբյուրների, նրանց ձե-
ռագրերի և նրանց ուսումնասիրման գիտական բնութագրությունը¹⁰⁷։

Հրատարակված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող հայերեն
ձեռագրերի ցուցակի առաջին հատորը¹⁰⁸։

Պատմության օժանդակ գիտությունների բնագավառի կարևոր նվաճում-
ներից են Հ. Մանանդյանի չափագիտական ուսումնասիրությունները¹⁰⁹, Ա. Դ.
Աբրահամյանը աշխատություններ է հրատարակել հայ հնագրության վե-
րաբերյալ¹¹⁰։

Մ. Աբեղյանը «Հայոց հին գրականության պատմություն» երկհատոր կա-
պիտալ աշխատության մեջ տվել է նաև պատմագրության պատմության սիս-
տեմատիկ շարադրանքը, նրա պարբերացումը և գնահատականը¹¹¹։

Այդ դարաշրջանի պատմագրության հարցերի վրա կանգ է առել նաև
Լևոն իր «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորում։ Հայ պատմագիրների
իզալի մասի գաղափարախոսությունը խոր վերլուծության է ենթարկված
Աշ. Հովհաննիսյանի «Դրվագներում»։ Միջնադարյան Հայաստանի պատմա-
գրության պատմությունը հակիրճ ձևով շարադրել է Լ. Խաչիկյանը¹¹²։ Հայ
հին և միջնադարյան պատմագրության ուսումնասիրության գործում իրենց
ավանդն են ներդրել նաև Հ. Մանանդյանը, Ս. Մալխասյանը, Թ. Ավդալբեգ-
յանը, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Ե. Տեր-Մինասյանը, Ա. Աբրահամյանը,
Կ. Սարգսյանը, Ս. Մելիք-Բախշյանը, Թ. Հակոբյանը, Դ. Աբգարյանը¹¹³։

106 Հ. Աճառյան, Հայերեն անձնանունների բառարան, հատ. 1—5, Երևան, 1942—
1962։

107 Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն և—ԺԸ դդ., հատ. Ա, Երևան, 1959։

108 Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատ. Ա, կազմողներ՝ Օ. Ե-
զանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Երևան, 1965։

109 Հ. Մանանդյան, Կի՞րենք և չափերը հնագույն հայկական աղբյուրներում, Երե-
վան, 1930։ Էրատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեզը (նաև գերմաներեն), Երևան,
1934։ О градусных измерениях меридиана и земной поверхности по древнеармянским
источникам, ВДИ, 1950, № 2։

110 Ա. Դ. Աբրահամյան, Հայկական պալեոգրաֆիա, Երևան, 1949։ Հայ գրի և զրը-
շության պատմություն, Երևան, 1959։

111 Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. Ա, Երևան, 1944,
հատ. Բ, Երևան, 1946։ Առաջին հատորը նաև ունենեն՝ Մ. Абегаи, История древне-
армянской литературы, т. I, Ереван, 1948։

112 Տե՛ս Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1955։

113 Հ. Մանանդյան, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Երևան, 1934։ Ստ. Մալ-
խասյան, Խորենացու առեղծվածի շուրջը, Երևան, 1940։ Թ. Ավդալբեգյան, Խորենա-
ցու «Պատմության» ժամանակագրական սկզբնադիրը վերականգնելու մի նոր փորձ, «Պատմա-
րանասիրական հանդես», 1964, № 4։ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Կիրակոս Գանձակեցու
պատմության առաջարանը, Երևան 1961։ Ե. Տեր-Մինասյան, Եղիշեի պատմության առա-

Սովետահայ պատմագրության մեջ զգալի աշխատանք է տարվել նաև Հայաստանի և սահմանակից երկրների (Անդրկովկաս) պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության ուսումնասիրության ուղղությամբ¹¹⁴։ Այդ ասպարեզում լուրջ հաջողությունների է հասել Ս. Տ. Երեմյանը, Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմական աշխարհագրությունն ու քարտեզագրությունը նոր աստիճանի բարձրացնելով։ Լույս է տեսել «VII դարի Աշխարհացույցին» նվիրված նրա աշխատությունը, որը գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում¹¹⁵։ Այդ աշխատության մեջ հեղինակը քննում է հայ միջնադարյան աշխարհագրության և անտիկ աշխարհագրության կապերը։

* * *

Այսպիսով, սովետահայ պատմագիտությունը իր սկզբնավորումից մինչև օրս ձեռք է բերել նշանակալից հաջողություններ։ Հայ ժողովրդի պատմության պրոբլեմների մշակման բնագավառում։ Սուկույն նրա առջև կանգնած և լուծման ենթակա հարցերը էլ ավելի ծավալուն են ու կարևոր։ Հանրապետության պատմաբանների մոտակա խնդիրն է ավարտել ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ձեռնարկած «Հայ ժողովրդի պատմության» բաղմահատորյակի լույս ընծայման գործը։

Ջարանը, Երևան, 1957։ Ա. Արրահամյան, Մովսես Խորենացի, Երևան, 1959 (ռուս.), նաև հայերեն, 1962։ Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացույցի» հեղինակի հարցի շուրջը, Երևան, 1940։ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944։ Գ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965։ Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966։ Գ. Արգարյան, Սեբեոսի «Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965։ Ս. Մելիք-Քախչյան, Թ. Հակոբյան, Մեսրոպ Մաշտոց, Երևան, 1959, նաև ռուսերեն, 1961։ Նույն հեղինակների՝ Ստեփանոս Օրբելյան, Երևան, 1960։ Վ. Նալբանդյան, Նղիշե, Երևան, 1959։ Ա. Գ. Գալստյան, Սմրատ Սպարապետ, Երևան, 1961։

114 Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (նյութեր), հատ. 1, Երևան, 1951, հատ. 2, 1952, հատ. 3, 1954։ Ակնարկներ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960։ Լ. Ս. Ստեփանյան, Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները 260 տարում (1695—1955), Երևան, 1957։

115 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Երևան, 1963։

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ»
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ՝

Պատմ. գիտ. դոկտոր Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Խնդրո առարկա համակարգը Խորենացու «Պատմության» մեջ ներկայացված չէ առանձին ժամանակագրական աղյուսակի տեսքով, այլ սփռված է «Պատմության» երկրորդ ու երրորդ գրքերով մեկ (առաջին դիրքը դուրս է մնում համակարգից)՝ առանձին ժամանակագրական ցուցումների ձևով, որոնք փոխադարձաբար լրացնելով իրար, ստեղծում են մի ամբողջական պատկեր՝ չորս միմյանց սերտորեն համակցված զուգահեռ շարքերից (հայոց, պարսից և հռոմեացոց իշխողների և հայոց կաթողիկոսների, լուսկացած ժամանակագրական սինքրոնիկ տախտակ)։

Խորենացու ժամանակագրական աղյուսակի վերականգնումը այդ մանրամասն ու սպառիչ ցուցումների հիման վրա չափազանց դյուրին գործ կլիներ, եթե դրանք բոլորը հասած լինեին մեզ անաղարտ վիճակում։ Իրականում, սակայն, դրանցից մի քանիսը մասնակի աղճատման են ենթարկվել դարձրի ընթացքում՝ ձեռագրերի արտագրությունների ժամանակ։ Աղճատումները ի հայտ

1 Լ. Փ. Շահինյան, «Կարսից Արշակունի հարստության հիմնադրման տարեթիվն ըստ Խորենացու, «Պատմա-րանասիրական հանդես», 1966, № 1, էջ 155—172; Լ. Շահինյան, Ո՞րն է Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1967, էջ 21—56։

Սույն հոդվածը «Պատմա-րանասիրական հանդեսի» խմբագրությանը հանձնելուց հետո (հանձնված է 1967 թ. ամռանը) լույս տեսավ Լ. Փ. Շահինյանի երրորդ հոդվածը՝ «Նորից Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրության մասին» վերնագրով («ԲՀ», 1967, № 4, էջ 135—156), որն սկզբից մինչև վերջ նվիրված է մեր համապատասխան գրքի («Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը», Երևան, 1965) քննադատությանը։ Քանի որ այդ հոդվածը ներկա դրվածքի որևէ փոփոխման առիթ չի տալիս, իսկ ծավալուն պատասխանն էլ կվերածվեր վերոհիշյալ գրքի մի շարք էջերի վերարտադրման, ապա հղելով հետաքրքիր ընթերցողին այդ գրքին, այստեղ կրավարարվենք տողատակում տրվող երեք դիտողություններով, որոնց նպատակն է կողմնորոշել ընթերցողին և գերծ պահել նրան Լ. Շահինյանի կտրուկ պնդումներին անվերապահորեն հավատ ընծայելուց։

Որպես առաջին դիտողություն նշենք Շահինյանի վերջին և մեր ներկա հոդվածի բնույթների միջև եղած էական տարբերությունը։ Շահինյանի քննադատությունն ուղղված է ոչ թե Խորենացու համակարգի՝ մեր կառարած վերականգնմանը (ինչպես հակված է կարծելու ինքը), այլ միայն այդ վերականգնման հիման վրա առաջադրված մեկուսացմանը։ Դա ունի իր պատճառները։ Շահինյանը համոզված է, որ իր նախորդ երկու հոդվածներում արդեն իրականացրել է Խորենացու ժամանակագրական համակարգի վերջնական ու անառարկելի վերականգնումը (տե՛ս «Բանբեր», էջ 54), որով ժխտվում են բոլոր մյուս վերականգնումները, և իր ողջ քննադատությունը կատարում է իր այդ վերականգնման պատվանդանից։ Մեր հոդվածը, ընդհակառակը, վերաբերում է Շահինյանի առաջարկած բուն վերականգնմանը, այսինքն նրա բոլոր մեկնաբանումների, ինչպես և նրա արած քննադատական դիտողությունների հիմքին ու մեկնակետին։ (Մյուս երկու դիտողությունները տե՛ս ստորև, 128 և 144 էջերում)։

են զալիս այնու, որ աղճատված թվերը չեն տեղավորվում համակարգի սին-
քրոնիզմի մեջ: չեն բռնում հորենացու իսկ հաղորդած՝ զուգահեռ կամ խաչա-
վորվող մյուս թվական տվյալներին: Բարերախտաբար նման դեպքերը շատ
չեն: Աղյուսակի սինքրոնիզմը՝ ծառայելով աղճատումների բացահայտմանը,
հիմք է դառնում նաև նրանց սրբագրման համար: Սրբագրությանը նպաստում
են նաև հորենացու միջնադարյան հետևորդների հաղորդումները, որոնցում
հորենացու նախնական թվերը առանձին դեպքերում ավելի լավ են պահպան-
վել:

հորենացու ժամանակագրական աղյուսակն ունի երկու կարևոր կողմ,
որոնք պետք է բնութագրել:

Առաջին: հորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական սինքրո-
նիկ աղյուսակը ներբուստ կատարելապես ներդաշնակ է ու զուրկ ներքին
հակասություններից: Նրա բոլոր բացարձակ թվական տվյալները (զահատա-
րիների քանակությունները) լրիվ համերաշխվում են նրա հարարերական (սին-
քրոնիկ) թվական տվյալներին: Չորս զուգահեռ շարքերից որ մեկով էլ հաշվե-
լիս լինենք ժամանակը, հաշիվը և գումարները ձիշտ դուրս կգան նաև մյուս
երեք շարքերի նկատմամբ: Ահա այս հանգամանքների թելադրանքով է, որ
հորենացու ժամանակագրությունը անվանել ենք «համակարգ» (սխտեմ): Այս
համակարգը, իր հերթին, ծայրեկծայր փոխհամաձայնեցված է «Հայոց պատ-
մության» երկրորդ և երրորդ գրքերի բուն շարադրանքի հետ: Աղյուսակը կազ-
մում է շարադրանքի հենքն ու հիմքը:

Անկասկած է, ուրեմն, որ այն հետազոտողը, որը ինչ-ինչ նկատառում-
ներով մտադրվում է շարունակել աղյուսակի վերականգնման գործը, առաջին
հերթին պետք է հոգ տանի այն մասին, որ իր վերականգնած համակարգը
սկզբից մինչև վերջ համերաշխ մնա հորենացու բուն շարադրանքի հետ, այ-
սինքն պետք է առաջնորդվի «հորենացուն պետք է հենց իրենով ստուգել»
վաղուց արդեն քաղաքացիության իրավունք ձեռք բերած նշանաբանով: Նշենք,
որ քննարկման տարակա հոդվածների հեղինակ Լ. Շահինյանը բազմիցս նույն
այդ միտքն է արտահայտում:

Երկրորդ: Ներբուստ միանգամայն ներդաշնակ ու անթերի լինելով հան-
դերձ, հորենացու ժամանակագրությունը իր որոշ հատվածներում էական շե-
ղումներ է ցուցաբերում համաշխարհային պատմության՝ գիտության մեջ բն-
դունված ժամանակագրությունից: Նշենք դրանցից եոեք ամենակարևորները:

Ա) հորենացու ժամանակագրության մեջ պարսից և հռոմեական իշխող-
ների համադրման գործում գոյություն ունի լուրջ անաբրոնիզմ (անժամանա-
կություն)՝ պարսկական և հռոմեական շարքերը միմյանց նկատմամբ տեղա-
շարժված են իրենց ամբողջ երկարությամբ, հենց Սասանյանների շարքի
սկզբնականից, որը, փոխանակ համընկնելու կայսր Ալեքսանդր Սելևրոսի
(222—235 թթ.) առաջին տարիներին, հանդիպում է կայսր Փիլիպոս Արաբի
(244—249 թթ.) իշխանության ժամանակին: Այդ տեղաշարժը մի ենթահա-
մակարգ է կազմում հորենացու ժամանակագրական համակարգի մեջ՝ չըտկ-
ման միանգամայն անենթակա է, քանի որ դրա «շտկումը» կհանգեցներ հորեն-

² Տե՛ս Մ ո ժ ու ե ս հ ո Ր Ե ն ա ղ ի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ 351 (թարգմ.
Ս. Մ ա լ ի ա ս յ ա ն ի, Հավելված: Սինխրոնիկ աղյուսակներ հորենացու պատմության Բ և Գ
գրքերի համար):

նույն ողջ ժամանակագրական համակարգի խեղման: Հետադոտողին մնում է միայն փորձ անել բացատրելու, մեկնաբանելու այս անաքրոնիզմը, որոնելու նրա պատճառները և այլն:

Բ) Հոռմեական կայսրների շարանը՝ սկսած առաջին իսկ կայսրի՝ Օգոստոսից, ինքնուրույն վերցրած (այսինքն՝ վերանալով պարսից շարքի նկատմամբ դրսևորվող վերը նշված անաքրոնիզմից), Խորենացու մոտ հանդես է դալիս ստույգ-պատմական ժամանակագրության հետ միանգամայն համեմատելի, շուրջ շորս հարյուրամյակի ընթացքում տալով միայն 2—3 տարվա շեղում, որը կարելի է անտեսել: Այսպիսին է վիճակը, սակայն, միայն մինչև Թեոդոս Մեծի ժամանակը (379—395 թթ.): Վերջինիս Խորենացին, հանկարծ խախտելով հոռմեական շարքի համաչափ ընթացքը, նրա թագավորած 10 տարվա փոխարեն տալիս է շուրջ 25 տարի⁴, որով, բնական է, տեղաշարժվում է հոռմեական շարքի հաջորդ հատվածը՝ մինչև աղյուսակի վերջը: Այս շեղումը ևս, նախորդի նման, հնարավոր չէ «շտկել» առանց վթարի մատնելու Խորենացու համակարգը և բուն շարադրանքը:

Ե) Երրորդ շեղումը հարկ է ավելի մանրամասն բնութագրել: Այն գտնվում է ժամանակագրության հակառակ ծայրում՝ նրա սկզբնական հատվածում: Խորենացու ժամանակագրությունն սկսվում է Սելևկոս Ա-ի գահակալման ըսկզբնատարուց, որը, ստույգ պատմական ժամանակագրությամբ, մ. թ. ա. 312/311 թ. է⁵: Քրիստոսի ծննդյան տարեթիվը ըստ Խորենացու համընկնում է հայոց Արգար թագավորի իշխանության 2-րդ տարվա հետ: Սպասելի էր, որ Խորենացու ժամանակագրության մեջ այդ երկու տարեթվերի միջև ընկած ժամանակահատվածը կկազմի 311 կամ 312 տարի: Սակայն իրականում այդպես չէ: Այդ ընթացքում իշխած թագավորների գահատարիների գումարը, ըստ Խորենացու «Պատմության» մեջ պահպանված թվերի, մոտ 40 տարով պակաս է վերոհիշյալ թվից: Ուրիշ խոսքով, այս շեղումն իր բնույթով նման է նախորդին, միայն հակառակ, միևնույն նշանով: Եթե այնտեղ, ժամանակագրության վերջին հատվածում, տարիների ավելցուկ է առաջանում, ապա այստեղ՝ ժամանակագրության սկզբնական հատվածում՝ ընդհակառակը, տարիների պակաս կա: Այս շեղումը ևս չի հակասում համակարգին, չի խախտում նրա ներքին ներդաշնակությունը:

Այսուհանդերձ այն միանգամայն այլ վերաբերմունքի է արժանացել Խորենացու ժամանակագրությամբ զբաղվողների կողմից, քան նախորդ երկուսը: Եթե նրանք ի գիտություն են ընդունվել, ապա այս մեկը ենթարկվել է շրտկման, սրբագրման մի շարք փորձերի: Այդ փորձերին ելակետ է ծառայել հետադոտողների այն կարծիքը, թե սույն շեղումը չի կազմում համակարգի օրգանական մասը, այլ հանդիսանում է պատմահոր նախապես անշեղ տվյալների հետագա աղճատման արդյունք, որը ենթակա է սրբագրման: Փորձերը ուղղված են եղել Խորենացու ժամանակագրությունը ստույգ պատմական ժամանակա-

3 Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, էջ 57, 59 և 5-րդ աղյուսակը:

4 Հմմտ. է. Շահինյան, «Թանգեր Մատենադարանի», N° 8, 1967, էջ 49:

5 Սելևկոսի թագավորության սկզբնատարին, որը սելևկյան տոմարի սկզբնակետն է, սկսվում է մ. թ. ա. 312 թ. հոկտեմբերից, այսինքն առաջին տարվա մեծ մասը ընկնում է հաջորդ՝ 311 թ. վրա: Ուստի հանդիպելով առաջիկա շարադրանքում 312/311 թթ., 312 թ. կամ 311 թ., ընթերցողը պետք է այդ բոլորը ընկալի մեկ իմաստով՝ իբրև սելևկյան էրայի սկզբնատարի:

գրությանը մոտեցնելուն՝ այն ակնկալություններ, որ այդպիսով կվերականգնրվեն հորենացու նախնական ճշգրիտ տվյալները:

Այդ փորձերը, մեկ բացառությամբ (որը ստորև մանրամասն կքննարկվի, բանի որ Լ. Շահինյանն ալն որդեգրել է), կատարվել են, բնականաբար, հորենացու աղյուսակի սկզբնական հատվածում, որը ընդհուպ մինչև երրորդ պարթև թագավորը միաշար է, չունի սինքրոնիկ զուգահեռ շարքեր, որոնք կկաշկանդեին սրբազորդի ձեռքը սինքրոնիզմի խախտման սպառնալիքով:

Լ. Շահինյանը իր վերոհիշյալ հոդվածներում մի նոր, հերթական փորձ է անում շտկելու հորենացու ժամանակագրության՝ վերը բնութագրված շեղումներից երրորդը՝ այդ ժամանակագրության Քրիստոսի ծննդյանը նախորդող հատվածի տեղումը ստույգ պատմական ժամանակագրության համապատասխան հատվածին հավասարեցնելու միջոցով: Նրա հիմնական առաջարկները երեքն են, որոնցից առաջինը ժառանգված է Սեն-Սառտենից, մյուսները նոր են: Ահա այդ առաջարկները:

ա. Պարթևական չորրորդ իշխողին՝ Արշականին, տալ 50 տարի՝ հորենացու մոտ պահպանված 30 տարվա փոխարեն:

բ. Պարթևական առաջին և երկրորդ իշխողներին՝ Արշակ Քաջին և Արտաշեսին, հորենացու «Պատմության» մեջ պահպանված 31 և 26 տարիների փոխարեն տալ համապատասխանաբար 57 և 31 տարի, ինչպես որ ունի հորենացու հետևորդներից Ասողիկը:

գ. հորենացու ժամանակագրության սկզբնատարի համարել մ. թ. ա. 322 թ.: Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանը հաջորդող տարին, մինչ այժմ հայագիտության մեջ ընդունված մ. թ. ա. 312/311 թ. փոխարեն:

Եթե երեք այս առաջարկներն էլ ընդունելի համարվեն, ապա հորենացու ժամանակագրության՝ Քրիստոսի ծննդյան տարեթվից այն կողմն ընկած հատվածի տեղումը հասնում է 322 տարվա, այսինքն այնքան տարիների, որքան, ըստ իրական ժամանակագրության, ընկած է Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան տարեթվի (որը, ըստ Շահինյանի, հորենացու ժամանակագրության: սկզբնակետն է) և Քրիստոսի ծննդյան տարեթվի միջև: Եվ, բանի որ, ինչպես վերը նշվեց, հորենացու ժամանակագրությունը Քրիստոսի ծննդից այս կողմ՝ մինչև IV դարի վերջերը հոմեական գծով ստույգ-պատմական է, ապա, բնականաբար, ստացվում է ստույգ պատմական հանրագումար արդեն մ. թ. ա. 322 թ. և մ. թ. IV դարի վերջի միջև⁶:

Ինչ խոսք, նպատակը բարի է և վերականգնումից սպասվող արդյունքը՝ դայթակղեցուցիչ: Սակայն անհրաժեշտ է, որ վերականգնված համակարգը սլացիկ ու գայթակղեցուցիչ լինելու հետ մեկտեղ լինի նաև հորենացուներ, այսինքն խստորեն համապատասխանի նրա «Հայոց պատմության» բոլոր տվյալներին: Այլապես այդ համակարգը իր բոլոր բարեմասնություններով հանդերձ կմնա սոսկ վերականգնողի սեփականություն:

⁶ Պետք է նշել, որ մասամբ նույն և մասամբ այլ միջոցներով (որոնց մասին հետագայում ռեռկասվի) նմանօրինակ արդյունքի, այսինքն՝ ստույգ պատմական հանրագումարի է հասել Շահինյանից առաջ Բ. Ավգարեզյանը (Լ. Շահինյանը հիշատակում է այդ հանգամանքը) իր «հորենացու «Պատմության» ժամանակաբանական սկզբնագիծը վերականգնելու նոր փորձ» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 4, էջ 206—212) աշխատության մեջ, այն տարբերությամբ, որ նրա մոտ հորենացու ժամանակագրության սկզբնակետը մ. թ. ա. 312 թ. է: Բ. Ավգարեզյանի փորձի քննարկումը տե՛ս Գ. Ուարդյան, Մովսես հորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, էջ 164 և հտ.:

Առաջին առաջարկը, ինչպես նշվեց, այն է, որ պարթևների շորրորդ իշխող Արշակունին Խորենացու տեքստում պահպանված 30 տարվա փոխարեն տրվի 50 տարի:

Փորձենք ընթերցողի հետ միասին անալիզ, առանց 20 տարի շահելու ակնկալության, քննարկել առկա բոլոր տվյալները և գալ որոշակի եզրակացություն:

Խորենացու տվյալները սրանք են.

Պարթև Արշականը թագավորել է 30 տարի:

Սրան հաջորդել է Արշանակը՝ 32 տարի⁷:

Սրան հաջորդել է Արշեղը (տարընթերց.՝ Արտաշեղը)՝ 20 տարի:

Արշականի 24-րդ տարում դահ է բարձրացել հայոց Արտաշեսը և թագավորել է 25 տարի:

Արշականի 49-րդ տարում (տարընթերց.՝ Արշանակի 19-րդ տարում)՝ դահ է բարձրացել հայոց Տիգրանը՝ Արտաշեսի որդին, և թագավորել է 33 տարի:

Տիգրանը իր մահվանից երեք (տարընթերց.՝ երկու) տարի առաջ, պարթևների թագավոր Արշեղի (տարընթերց.՝ Արտաշեղի) հետ՝ արշավանք է կազմակերպել դեպի Պաղեստին:

Տիգրանին հաջորդել է Արտավազդը:

Աղյուսակ կազմելու համար թվերը լիուլի բավական են, բայց նախապես ընտրություն պիտի կատարել հետևյալ երկու տարընթերցվածների միջև՝ Արշականի 49-րդ տարի, Արշանակի 19-րդ տարի: Լ. Շահինյանը նախընտրում է առաջինը: Գնանք այդ ընտրության հետքերով: Առաջին դժվարությունը, որ ծագում է, այն է, որ ըստ Խորենացու Արշականը թագավորել է միայն 30 տարի, ուրեմն և չի կարող ունենալ 49-րդ տարի: Այս 30 թիվը Խորենացու մոտ ոչ մի տարընթերցում չունի և կրկնվում է նրա միջնադարյան հետևորդների մոտ, այդ թվում և Ասողիկի, որոշ հեղինակների մոտ դառնալով 31 (տե՛ս Լ. Շահինյանի կազմած համեմատական աղյուսակը՝ էջ 36-ին կից): Ուրեմն հենց առաջին քայլից պիտի հրաժարվենք հաստատուն թվից՝ հօգուտ տարընթերցվածի: Պայմանականորեն հրաժարվենք: Այժմ նոր խնդիր է ծագում. եթե Արշականը ըստ Խորենացու 30 տարի չի թագավորել, ապա քանի տարի է թագավորել: Լ. Շահինյանը առաջարկում է՝ 50. բայց ինչու անպայման՝ 50: Մենք գիտենք միայն, որ նա ունեցել է 49-րդ տարի: Նա կարող է մահացած լինել հենց այդ տարում, կամ հաջորդ տարում, կամ 5, 10, 15, 20 տարի հետո և իշխած լինել համապատասխանաբար 49, 50, 55, 60, 65 կամ 70 տարի: Լ (30) նիշը շատ ավելի նման ու շփոթելի է, ասենք, Կ (60) կամ մանավանդ Շ (70) նիշի հետ, քան Ս (50)-ի, ուրեմն հնագրությունը սրանց օգտին է խոսում: Իսկ այդ թվերի մեծությունը մեզ չի կարող կուսկած ներշնչել, քանի որ նույն Խորենացու մոտ ունենք 56 տարի (Տրդատի համար) և 70 տարի (Շապուհ Բ-ի համար): Աղյուսակի սինքրոնիզմն էլ անհրաժեշտ թվի ընտրության գործում մեզ ոչինչ չի հուշում, ձեռքներս ազատ են, ուստի այդ ընտրությունը դառնում է սոսկ ճաշակի խնդիր: Լ. Շահինյանը, ըստ իր ճա-

7 Խորենացու մոտ՝ 31, սակայն բոլոր ուսումնասիրողները, այդ թվում և Լ. Շահինյանը, համաձայն են, որ այդ պետք է սրբագրվի և դարձվի 32:

8 Կա և «29-րդ» տարընթերցվածը, սակայն դա ակնհերևաբար «49-րդի» տարբերակն է (և և ի նիշերի շփոթման հետևանքով):

շակի, կամ հետևելով իր նախորդների ճաշակին, ընտրում է 50: Պայմանա-
կանորեն ընդունենք նաև այս և աղյուսակ կազմենք:

Արշական (50)	24-րդ տարի	Արտաշես (25)	
	49-րդ տարի	Տիգրան (33)	
	50-րդ տարի		2-րդ տարի
Արշանակ (32)			3-րդ տարի
	28 կամ 29-րդ տարի		30 կամ 31-րդ տարի՝ Տիգ- րանի և պարթևաց թա- գալոր Արշեղի (Արտա- շեղի) համատեղ արշա- վանքը՝ Պաղեստին, որից « (տարրնթերց.՝ 2) տա- րի անց՝ Տիգրանի մահը:
	31-րդ տարի		33-րդ տարի
	32-րդ տարի	Արտավազդ	
Արշեղ (28)			2-րդ տարի

Այս աղյուսակը իր սինքրոնիզմով լիովին հարազատ է Լ. Շահինյանի
կազմած համաժամանակյա աղյուսակի համապատասխան (Արշական-Արշեղ)
հատվածին, միայն քիչ ավելի մանրամասն է: Մասնավորապես, այստեղ առ-
կա է Տիգրանի և Արշեղի (Արտաշեղի) ժամանակակցության մասին հորենացու-
ցուցումը, որի մասին Լ. Շահինյանը չի հայտնել ընթերցողին ոչ նշված աղ-
յուսակում, ոչ էլ հոգվածի տեքստում, և որը հենց զրկում է այդ աղյուսակը
գոյության իրավունքից: Խորենացու «Պատմության» երկրորդ գրքի ԺԹ գլուխն
ունի տյուրիսի վերնագիրը. «Յաղագս միաբանութեանն Տիգրանայ և Արտաշիզի
(տարրնթերց.՝ Արշեղի), և առաքել ասպատակի Պաղեստինէ...»: Գլխում երիցս
հիշատակվում են Տիգրանն ու Արտաշեղը (Արշեղը) որպես գործակիցներ, որից
հետո նկարագրվում է համատեղ կազմակերպված արշավանքի ավարտը.
Սրանից հետո Խորենացին եզրափակում է գլուխը. «Եւ Տիգրանայ ոչ աւելի
բավեալ քան զերեւմ (տարրնթերց.՝ զերկեւմ) յետ այնորիկ՝ վախճանի,
թագաւորեալ ամս երեսուն և երիս»:

Այսպիսով, եթե ըստ Շահինյանի կազմած աղյուսակի Տիգրանը մահացել
է Արշեղ-Արտաշեղի ժահակալումից առաջ, դեռևս պարթևների արքա Արշանա-
կի օրոք, ապա Խորենացին մի ամբողջ գլուխ է նվիրել Տիգրանի և Արշեղ-Ար-
տաշեղի ժամանակակցության և համատեղ գործողությունների նկարագրմանը,
ըստ որում ստուգորեն նշել է նաև, որ Տիգրանը մահացել է այդ գործողությու-
ններից երեք (տարրնթերց.՝ երկու) տարի անց՝ Ուրեմն, Լ. Շահինյանի կազ-
մած աղյուսակը արդարացնելու համար ստիպված պիտի լինենք այդ ամբողջ
գլուխը քննել Խորենացու «Պատմությունից»: Արդյոք չափազանց չէ՞ այս պո-
հաբերությունը և ավելի լավ չէ՞ պարզապես հրաժարվել աղյուսակից:

Պետք էր կարծել, որ Լ. Շահինյանի աչքից վրնւել են Խորենացու վերո-
իշյալ տվյալները: Դրան, սակայն, խանգարում է մի հանգամանք, որից
հետևում է, որ Շահինյանը նկատել է դրանք և ելք պիտուրել ստեղծված անհու-
սալի վիճակից: Իր ներդիր աղյուսակներից առաջինում (որը պարթև արքա-

9 Վերջին հանգամանքը արդեն մի անգամ մատնաշվել է Թ. Ավդալբեգյանի աշխատության
ըննարկման կապակցությամբ. տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 167 և հտ.:

ների ցանկի տարրերակներն է պարունակում) «Արշանակ» անվան դիմաց, որպես նրա տարատեսակ, նա մանրատառ դրել է նաև «Արշնի», ջանալով ներշնչել զիտես ինքն իրեն, թե ընթերցողին, իբրև թե Արշանակը այդպես էլ է կոչվել և թե Տիգրանի դաշնակից Արշեզը իրական Արշեզը չէ, այլ Արշանակը, որովհետև իր կազմած աղյուսակի համաձայն հենց սա պիտի լինի Տիգրանի ժամանակակիցը:

Խորենացու երկի՝ Լ. Շահինյանի կազմած աղյուսակին հարմարեցման այս դեպքը, անշուշտ, հոյակապ ցուցադրումն է նրա այն խոսքերի, թե Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրության վերականգնման ամեն մի փորձ պետք է քննություն բռնի նրա շարադրած պատմությամբ...», և մի տող հետո՝ թե «...մեր կազմած ժամանակագրական աղյուսակն ամբողջությամբ քննություն է բռնում նաև այս դեպքում...» (էջ 51):

Այժմ կազմենք մի նոր աղյուսակ, հիմք ընդունելով «Արշանակի 19-րդ տարի» տարրնթերցվածը: Նախապես նշենք, որ «Արշականի 49-րդ տարի» տարրնթերցվածը ըստ էության չի հակասում «Արշանակի 19-րդ»-ին, որովհետև Արշանակի 19-րդ տարին հենց համընկնում է Արշականի 49-րդ տարվան, եթե մեկը ցանկություն ունենա հաշվելու ժամանակը, ելնելով Արշականի դահակավման տարվանից (Արշական՝ 30 + Արշանակի 19 = 49)¹⁰: Ուստի «Արշականի 49-րդ» տարրնթերցվածը նույնիսկ կարելի է զուգահեռաբար զետեղել առաջիկա աղյուսակի մեջ:

Արշական (30)		Արտաշես (25)
24-րդ տարի		7-րդ տարի
30-րդ տարի		8-րդ տարի
Արշանակ (32)		25-րդ տարի
18-րդ տարի		
19-րդ տարի		
(կամ՝ Արշականի 49-րդ տարի)	Տիգրան (33)	
32-րդ տարի		14-րդ տարի
Արշեզ (20)		15-րդ տարի
6 կամ 7-րդ տարի		30 կամ 31-րդ տարի՝ Տիգրանի և պարթևաց թագավոր Արշեզի (Արտաշեսի) համատեղ արշավանքը Պաղեստին, որից 3 (տարրնթերց.՝ 2) տարի անց՝ Տիգրանի մահը:
19-րդ տարի		33-րդ տարի
20-րդ տարի	Արտավազդ	

Այս աղյուսակը ոչ մի կետում չի հակասում Խորենացու հաղորդած սինքրոնիզմներին և, ընդհանրապես, նրա շարադրած փաստերին: Շահինյանի խոսքով ասած՝ այն «քննություն է բռնում Խորենացու շարադրած պատմությամբ», ուստի և միակ ընդունելին է:

¹⁰ Այս հանդամանքը հենց մատնացույց է անում. թե ինչ ուղիով է տեղի ունեցել աղճատումը. հմմտ. К. П а т к а н о в, Материалы для армянского словаря, II, СПб, 1884, էջ 54: Հմմտ. նույնպես Ուխտանեսի և Ասողիկի համապատասխան տվյալները:

Սակայն գործը սրանով չի ավարտվում, Զ է որ հորենացու ժամանակա-
յրական համակարգը այնպիսին է, որ հնարավոր չէ փոփոխել շարքերի
մեկը, առանց արտահայտելու նույն այդ փոփոխությունը մյուս զուգահեռ շար-
քերի մեջ: Նույնը և այս դեպքում: Պարթև Արշականի գահատարիների երկա-
րացումը 20 տարով (30-ի փոխարեն՝ 50)՝ 20 տարվա պակաս է առաջացնում
հայոց թագավորների շարքում: Ահա այս պարզ ու հասկանալի երևույթը հող-
վածի 41—43 էջերում մատուցված է այնպես, որ ընթերցողին կթվա, թի 20
տարվա այս պակասը բխում է հորենացու իսկ տվյալներից, նրա համակար-
գից: Այնինչ այդ պակասը հենց ինքը՝ Լ. Շահինյանն է առաջացրել իր նախորդ
գործողություններով, արհեստականորեն ավելացնելով պարթևական շարքում
20 տարի: Եթե 20-ի փոխարեն նա ավելացներ 30 կամ 40 տարի (այսինքն Ար-
շականին կամայաբար տրված 50 տարվա փոխարեն տար 60 կամ 70 տարի),
ապա հայկական շարքում էլ համապատասխանաբար կստեղծվեր 30 կամ 40
տարվա պակաս, իսկ եթե ոչինչ չավելացներ (այսինքն թողներ Արշականին իր
օրինական 30 տարին), ապա և ոչ մի պակաս էլ չէր ստեղծվի:

Այսպիսով, պարզվում է, որ այս առաջին առաջարկը անընդունելի է ան-
կախ այն բանից, թե ինչպես կտեղադրվի հիշյալ քսան տարին հայկական
շարքում: Ինչպես էլ տեղադրվի՝ սխալ կլինի, որովհետև ինքը այդ պակասը
յոյություն չունի, արհեստականորեն է ստեղծված:

Սակայն շարունակենք դեռ քննությունը, որովհետև այս խնդիրը զուգա-
դիպում է մի այլ, արդեն իրապես գոյություն ունեցող խնդրի, որը Տիգրանի
որդի Արտավազդի գահատարիների խնդիրն է՝ հորենացու ժամանակագրու-
թյան մեջ: Հարցն այն է, որ Արտավազդի համար հորենացու մոտ բացառու-
թյան կարգով գահատարիներ չեն նշված, թեև պատմահոր պատմածը նրա
մասին ցույց է տալիս, որ Արտավազդը օրեր չէ, որ իշխել է (II, ԻԲ, ԻԳ):
հորենացու միջնադարյան որոշ հետևորդներ տալիս են Արտավազդին 2 տարի,
որ կարող է հարցի լուծման ուղեցույց հանդիսանալ:

Բայց այս ուղին չի գրավում Լ. Շահինյանին, որը փորձում է, Թ. Ավդալ-
բեգյանի հետքերով, Արտավազդի գահատարիների խնդիրը լուծել ի հաշիվ
վերոհիշյալ 20 տարվա պակասի: Սակայն, եթե Թ. Ավդալբեգյանը դեռ
ապավինում էր հարցի հնագրական հիմնավորմանը և, այդ 20 տարին ամբող-
ջությամբ Արտավազդին վերագրելով, միևնույն ժամանակ հենվում էր հորե-
նացու հետևորդների՝ պահպանած 2 թվանշանի վրա (նա ենթադրում էր, որ
Բ-ն [2] ստացվել է Ի-ի [20] աղճատման ճանապարհով), ապա Լ. Շահինյանը
լքում է այս նվազագույն հիմնավորումն էլ, գտնելով, որ հիշյալ 20 տարինե-
րից Արտավազդին պետք է տալ «առաջին 7-ը կամ ամենաշատը 10-ը տա-
րին (մենք ընտրում ենք վերջինը [սրանք ևս Շահինյանի խոսքերն են]), իսկ
մնացած 13 կամ 10-ը տարին՝ անհիշխանություն» (էջ 43):

Ինչո՞ւ «7», ինչո՞ւ «ամենաշատը՝ 10», ինչո՞ւ է «ընտրում վերջինը», ինչո՞ւ
«13 կամ 10»: Պատասխան չկա, որովհետև ընտրությամբ հիմքը նորից անձնա-
կան ճաշակն է¹¹:

¹¹ Բաժանման աստառը, սակայն, պարզ է: Շահինյանի կազմած աղյուսակի առումով ձեռն-
տու չէ 20 տարին էլ Արտավազդին վերագրել, որովհետև այդ դեպքում վերջինիս վախճանը (դե-
րեվարումը) կտեղադրվեր իր օրինական ժամանակից՝ մ. թ. ա. 54 թ. շատ ու շատ հեռու՝ մ. թ. ա.
22 թ. և հեղինակը ջանում է որքան կարող է կրճատել այդ տարածությունը:

Վերջապես, այս ի՞նչ «անիշխանություն» է: «Այս ենթադրությունն էլ, — արում է Լ. Շահինյանը, — արվում է Արտավազգի գերության մասին Խորենացու, Սարաբոնի, Հովսեփ Եբրայեցու, Տակիտոսի, Պլուտարքոսի և ուրիշ հեղինակների վկայությունների հիման վրա» (էջ 43):

Սա սոսկ վերացական դատողություն է, որը ոչ մի խարխալ չունի Խորենացու տվյալների մեջ: Հիրավի, Խորենացու մոտ թագավորների գերության դեպքերը բազմաթիվ են, բայց նրանք ամենևին անհրաժեշտաբար չեն հանդիսանում անիշխանության¹²: Մյուս կողմից, երբ պատմահայրը անիշխանության դեպքեր է նկարագրում, ապա նա խնամքով տեղադրում է դրանք իր ժամանակագրական համակարգում, նշելով դրանց տևողությունը՝ տարիներով (տե՛ս երկրորդ գրքի ՀԵ — ՁԱ գլուխները, երրորդ գրքի ՄԵ գլուխը): Լ. Շահինյանի հիշատակած «անիշխանության» մասին ոչ մի խոսք չկա Խորենացու մոտ, այնպես որ նրա կազմած աղյուսակն արդարացնելու համար այս անգամ էլ ստիպված կլինեինք մի նոր գլուխ հորինել ի հավելումն «Հայոց պատմության»:

Բայց այստեղ թեթև ակնարկ է նետվում նաև անտիկ հեղինակների մասին: Թեև այն շատ մակերեսային է, բայց ինքը՝ նյութը պահանջում է լրջորեն քննարկել այն հարցը, թե ինչ են հաղորդել անտիկ հեղինակները Արտավազգի մասին Խորենացուն, թե ինչպես է արձագանքել Խորենացին այդ հաղորդումներին, և ինչ նշանակություն ունի այդ բոլորը Արտավազգի գահատարի՞քը որոշելու խնդրում:

Այս խնդրի քննությունը, սակայն, տեղի սղության պատճառով, դուրս էնք բերել սույն հոդվածից և ներկայացրել առանձին¹³: Այստեղ նշենք միայն, որ նյութի մանրամասն քննարկումը հանգեցրել է այն հաստատուն եզրակացության, որ ըստ Խորենացու Արտավազգը իշխել է ամենաշատը 2—3 տարի, և նրա թագավորությանը անիշխանության տարիներ չեն հաջորդել:

Այսպիսով, առաջարկված 20-ամյա հավելումը, որը, ինչպես տեսանք չպատվաստվեց պարթևական շարքի վրա, այժմ էլ մերժվում է հայկական շարքի կողմից: Համակարգը դուրս է մղում այն, որպես անհարազատ և պարտադրված տարր:

Ավարտելով Լ. Շահինյանի այս առաջարկի քննությունը, կարելի էր, ըստ էության, վերջակետ դնել, քանի որ այն հիմնական հարցին, թե «որն է Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական համակարգը»՝ արդեն որոշակի պատասխան է տրված: Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական համակարգը այն չէ, որը վերականգնել է Լ. Շահինյանը:

Հիրավի, երբ ձախողվում է պարթևաց Արշականի և հայոց Արտավազգի հաշվին Խորենացու ժամանակագրությունը երկու տասնյակ տարիներով երկարացնելու փորձը, ապա, նույնիսկ Շահինյանի մնացած առաջարկները ան-

¹² Օրինակ, Խորենացին պատմում է Շապուհ Բ-ի կողմից Պարսկաստանում Արշակ թագավորին բանտարկելու մասին, բայց իր ժամանակագրության մեջ Արշակի և Պապի միջև անիշխանության ժամանակ չի թողնում (տե՛ս թեկուզ Լ. Շահինյանի կազմած աղյուսակը), թեև այդպիսին, ըստ երևույթին իրականում եղել է: Ինքը՝ Պապը, ըստ Խորենացու, գերեզմարվում է Բյուզանդիոն, բայց նրա և իր հաջորդ Վարադգատի միջև ևս անիշխանության ժամանակ չկա Խորենացու ժամանակագրության մեջ: Չկա այն նույնպես Վարադգատից հետո, որը ևս գերեզմարվում է և այլն, և այլն:

¹³ Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Տիգրան Բ-ի և Արտավազգ Բ-ի գահատարիների քանակը ըստ Խորենացու, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1967, N 12:

վերապահորեն ընդունելու դեպքում, ստացվում է հետևյալ պատկերը. Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան տարին, ըստ Շահինյանի՝ հորենացու ժամանակագրության սկզբնական տր, իր օրինական մ. թ. ա. 323 թ. փոխարեն ընկնում է մ. թ. ա. 305 թ. վրա. այդ՝ եթե ելակետ ընդունվի Քրիստոսի ծննդյան տարեթիվը Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, ելակետ ընդունվի մ. թ. ա. 323 թ. ապա այդ դեպքում Քրիստոսի ծննդյան տարեթիվն է տեղաշարժվում, ընկնում է մ. թ. ա. 18 թ. վրա:

Այդ վիճակը արտահայտված է հետևյալ աղյուսակում.

	մ. թ. ա.	մ. թ. ա.
Ալեքսանդրի մահը	305	323
.		
Տիգրան (33)	56	74
Արտավազդ (2)	23	41
Արշամ (20)	21	39
Արգար (38)	1	19

Քրիստոսի ծնունդը

Կճանաչի՝ արդյոք Լ. Շահինյանը այս երկփեղկ պատկերի մեջ իր համակարգը: Երևի՝ ոչ, մասնավորապես որ ստեղծվել է այն «անիծյալ» վիճակի, երբ, ըստ այս ժամանակագրության, միևնույն իրադարձությունը երկու տարբեր թվերով է թվագրվում, նայած թե որ ծայրից հաշվենք, ստացվում է, ասենք, որ Տիգրանի գահակալման տարին միաժամանակ և մ. թ. ա. 74 թ. է (եթե իշենք Մակեդոնացու մահվան տարեթից), և մ. թ. ա. 56 թ. (եթե բարձրանանք Քրիստոսի ծննդյան տարեթից): Կճանաչի թե ոչ՝ բայց սա է այն ամենը, ինչ առայժմ մնում է նրա համակարգից¹⁴:

¹⁴ Այստեղ տեղին է անել երկրորդ դիտողությունը (առաջինը տե՛ս վերը, էջ 119) Լ. Շահինյանի՝ մեր դրքի կապակցությամբ ծավալած քննադատության մասին: Իր հոդվածի 22 էջերից 19-ը նա նվիրել է ընդամենը մեկ հարցի, այն է, թե զբոլում հորենացուն մեկի փոխարեն երեք ժամանակադրական համակարգ է վերադրված (ուստի և միևնույն իրադարձությունը ըստ հորենացու թվագրվում է երեք տարբեր թվականներով, որ անհրեակայելի է) և թե այդ համակարգերից և ոչ մեկը իսկապես հորենացուն չէ:

Շահինյանն այստեղ և՛ իրավացի է, և՛ ոչ... ինչպես ինքն է սիրում ասել, հորենացին, իհարկե, ընդամենը մեկ ժամանակագրական համակարգ է ունեցել, բայց շո՞տանանք, որ նրա համակարգը կերտված է միայն ու միայն արքաների զահատարիներն ու նրանց սինքրոնիզմը արտահայտող տվյալներից, և որ հորենացին ի տալիս ոչ մի բացարձակ թվագրություն, ասենք, Արտահամի էրայով, սլիմպիադներով կամ մի այլ թվականությամբ, որը հնար կտար մեկ որոշակիորեն տեղագրելու նրա համակարգը ամբողջությամբ վերդրած՝ համաշխարհային պատմության ընդհանուր ժամանակագրական տախտակի վրա: Այս պարագաներում ամեն մի նման տեղադրում անխուսափելիորեն դառնում է հորենացու համակարգը մեկնություն: հորենացու համակարգը բազմաթիվ նման մեկնությունների հնարավորություններ է ընձեռում: Հենց նոր համոզվեցինք, որ Շահինյանի առաջադրած «համակարգը» երկփեղկվում է, վերածվում երկու «համակարգի» (Շահինյանի տերմինաբանությամբ) և յուրաքանչյուր իրողությունն սկսում է թվագրվել երկու տարբեր թվականներով:

Նման «համակարգերի» թիվը կարելի է ավելացնել հորենացու մոտ կարողում ենք. «Յերեւուրդ ամի Որմզդի Պարսից արքայի և յուրեւորդ ամի ինքնակալութեանն Կոստանդեայ, յոգնականութենէ նորին Թագաւորեաց Խոսրով» (III, Ը): Խոսրով Կոստակն, ուրեմն, այս ցուցման համաձայն, պահ է բարձրացել պարսից Որմզդ թագավորի (302—309 թթ., տե՛ս ցանկացած դասագիրք) իշխանության 2-րդ տարում, այսինքն 303 թ., բայց և ըստ նույն ցուցման, Կոստանդինոս Բ կայսեր (337—361 թթ., տե՛ս նույն դասագրքերը) 5-րդ տարում, այսինքն՝ 344 թ.: Ուրեմն, այնուամենայնիվ, ե՛րբ 303-ին, թե՛ 344-ին, եթե ընդունենք առաջինը, ապա հորենացու ողջ

Ապագա պարզաբանումների անհրաժեշտությունը կանխելու նպատակով նշենք, որ ստանույթ պատկերը (խոսքը թվերի առաջին սյունակի մասին է) հիմնականում հարադատ լինելով Խորենացուն, միևնույն ժամանակ շեղվում է ստույգ ժամանակագրությունից: Այսպես, Տիգրան—Արտավազդը, որոնք ըստ Խորենացու մոտ նրանց ուղեկցող իրադարձությունների պետք է տեղադրվեն 70/69—34 թթ. մ. թ. ա.¹⁵, այստեղ տեղադրվում են 56—22 թթ. մ. թ. ա. (կամ 54—22, եթե այնուամենայնիվ համարենք, թե Խորենացին Արտավազդին գահատարին եր չի տվել): Խորենացին յուրովի ընդօրինակել է Հովսեփոս Փլաբիոսից Տիգրան—Արտավազդի գահատարիների քանակությունը միայն. բայց տեղագրել է դրանք իր աղյուսակում համաձայն իր սեփական ժամանակագրական կոնցեպցիայի: Զարմանալի ոչինչ չկա, քանի որ Խորենացու համակարգում նույնանման ուրիշ շեղումներ էլ կան՝ նույն կոնցեպցիայի օրինաչափ ծնունդ, որոնք նշվեցին հոդվածի սկզբում: Այն շեղումներն անշտկելի են և բոլորի կողմից ընդունվում են ի գիտություն, այս շեղումն էլ, ինչպես տեսանք, անշտկելի է ու այն ևս ստիպված ենք ընդունել ի գիտություն: Կարելի է փորձել այն պարզաբանել, մեկնաբանել, բայց շտկման փորձերը կվերածվեն Խորենացուն «կատարելագործելու» ճգնանքի:

* * *

Անդրադառնանք այժմ Լ. Շահինյանի մյուս երկու առաջարկներին, որոնք թեև առաջինի հետ միասին կորցնում են իրենց արժեքը համակարգի ընդհանուր պատկերի վերարտադրման առումով, սակայն դեռ կարեղ են տեղական, մասնակի նշանակություն ունենալ Խորենացու ժամանակագրության մասին մեր պատկերացումները լրացնելու իմաստով, եթե, իհարկե, ընդունելի գտնվեն:

Այս տեսակետից առաջին հայացքից խոստումնալից է թվում թվարկած առաջարկներից երկրորդը: Լ. Շահինյանը ուշադրություն է դարձրել և փորձել է Խորենացու ժամանակագրության հետազոտման գործին ծառայեցնել Ասողիկի մոտ հանդես եկող որոշ հետաքրքրական թվական տվյալներ, որոնք մինչև օրս այդ առումով գրեթե¹⁶ անտեսված են եղել: Խնդիրն այն է, որ

համակարգը մի կերպ կտեղադրվի համաշխարհային պատմության ժամանակագրական տախտակի վրա, իսկ եթե երկրորդը, ապա միանգամայն այլ կերպ՝ 41 տարով ավելի ուշ: Ահա և երկու նոր մեկնություն (ըստ Շահինյանի՝ «համակարգ»): Մի այլ օրինակ, որը ևս երկու նոր մեկնության հնարավորություն է տալիս: Հայոց Վարդգեսը գահ է բարձրացել, ըստ Խորենացու, Շապուհ Բ-ի (309—379 թթ., տե՛ս դասագրքերը) 56-րդ տարում (—364 թ.), որը, դարձյալ ըստ Խորենացու, համընկնում է Քեոդոս Մեծի (թագավորության սկիզբը՝ 379 թ., տե՛ս դասագրքերը) 20-րդ տարվան (=398 թ.): Ստացանք արդեն վեց տարբեր մեկնություն («համակարգ») և, դրանց հետ միասին, Խորենացու հաղորդած յուրաքանչյուր իրադարձությունը վեց տարբեր թվականներով թվագրելու հնարավորություն: Կարելի է շարունակել:

Այս բոլորն ասվում են ոչ թե մեր գրքում երեք նման մեկնությունների՝ հետազոտական նպատակներով կիրառումը արդարացնելու (այդ ամենը հիմնավորված է գրքում), այլ ցույց տալու համար, որ Խորենացու ժամանակագրական համակարգի վերականգնման ու գնահատման գործը անհամեմատ ավելի բարդ է, քան պատկերացնում է Լ. Շահինյանը, որը, ինչպես վերը տեսանք, դեռ կտեսնենք. բոլոր այդ բարդությունները չլուծում է մկրատի և սոսնձի օգնությամբ, փոխանակ փորձ անելու հասկանալ և բացատրել դրանք:

¹⁵ Տե՛ս Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., «Լրագր», 1967, № 12, էջ 67 և հտ.:

¹⁶ Մասամբ նրանց վրա ուշադրություն է դարձրել Հ. Տաշյանը, տե՛ս Արշակունի դրամներ, մասն Բ, Վիեննա, 1960, էջ 357 և հտ.:

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը՝ X դարի վերջի—XI դարի սկզբի պատմիչ, հորենացու հետևորդներից մեկը, ինչպես, ընդհանրապես, հին շրջանի պատմության շարադրանքի, այնպես էլ, մասնավորապես, ժամանակագրական հարցերում, առաջին և երկրորդ պարթև իշխողների զահատարիների համար՝ հակառակ հորենացու մոտ մեզ հասած 31 և 26 թվերի, պահպանել է համապատասխանաբար 57 և 31 թվերը։ Բացի այդ, Ասողիկին ժամանակով շատ մոտ կանգնած մի Անանուն պատմիչ, Սեբեոսի «Պատմության» կից հատվածի պարթևական երկրորդ արքայացանկում հաղորդել է այս վերջին թվերը նույնությամբ, ըստ որում, ներածել է այդ հաղորդումը հետևյալ վերտառությամբ. «Արդ՝ թե պիտոյ է բեզ, ո՛վ ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի հորենացույ և Ստեփանոսի Տարաւնացույ, հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի հաւրէ ճանաչել»¹⁷։

Այս բոլորը բավարար հիմք են ենթադրելու համար, թե զուցե վերոհիշյալ 57 և 31 թվերը սկզբնապես եղել են էաև հորենացու մոտ՝ այսօրվա 31 և 26 թվերի փոխարեն։ Այլապես, ինչպե՞ս բացատրել Անանուն պատմիչի այն խոսքը, թե նա դրանք վերցրել է Մովսես հորենացուց և Ստեփանոս Տարոնեցուց (Ասողիկից)։ Եվ ի. Շահինյանը ճիշտ է վարվել, հատուկ ուշադրություն նվիրելով այս տվյալներին։ Սակայն, ցավոք, այս ենթադրությունը ևս, հազիվ ձևված, վերածվել է սևեռուն զաղափարի, և Շահինյանը շտապել է նրա հետքերով, առանց հաշվի առնելու, որ նույնիսկ ամենասրամիտ ենթադրության և ճշմարտության միջև սար ու ձոր կա, որոնք պետք է հաղթահարել։

Ահա, վերոհիշյալ թվերը հորենացուն վերագրելու փորձի հենց սկզբում ծագում է հետևյալ խնդիրը։ Դեռևս Ն. Ադոնցը, իսկ վերջերս՝ Գ. Աբգարյանը, առաջինը՝ սոսկ նշամբ, իսկ երկրորդը՝ մանրամասն համադրությունների հիման վրա, հայտնել են այն միտքը, որ Անանուն պատմիչը թեև հիշատակում է և՛ հորենացուն, և՛ Ասողիկին, բայց իրականում արտագրել է միայն Ասողիկից¹⁸։ Նշենք, որ այս ասված է ժամանակագրական տվյալների հետ ոչ մի առնչություն չունեցող նկատառումներով։ Ի. Շահինյանը այդ կապակցությամբ բավարարվում է հետևյալ խոսքերով. «...մենք համամիտ չենք Դևորդ Աբգարյանի այն կարծիքին, թե երրորդ զրքի հեղինակը (Անանունը—Դ. Ա.) ծանոթ է հորենացուն Ասողիկի միջոցով։ Ընդհակառակը, ինչպես հայտնում է Անանուն հեղինակը, նա հավասարաչափ ծանոթ է թե՛ հորենացուն և թե՛ Ասողիկին։ Այս բանում կհամոզվենք դեռևս հետագա շարադրանքի ընթացքում, երբ ապացուցած կլինենք Ասողիկի, հետևաբար և Անանուն Բ-ի ավանդած պարսից Արշակունիների արքայացանկի հավաստիության հարցը» (էջ 37)։

Տեսնում ենք, որ Ի. Շահինյանը լուկ խոսքերով է մերժում Ն. Ադոնցի և Գ. Աբգարյանի տեսակետը, հակադրելով դրան սոսկ Անանունի հայտարարությունը (որին հիշյալ հեղինակները առանց իր օգնության էլ քաջատեղյակ են) և որպես ապացույց ծառայեցնելով դեռևս ապացուցելին։

Տեղի սղությունը ստիպում է մեզ հրաժարվել Ասողիկի, Անանունի և հորենացու համապատասխան հատվածների խիստ պերճախոս համադրություն-

¹⁷ «Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն», Երևան, 1939, էջ 11։

¹⁸ Н. Адоиц, «Начальная история Армении» у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского, «Византийский временник», 1901. № 1—2. отд. отт., стр. 6. Գ. Աբգարյան, «Սեբեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 63 և հտ.։

նից¹⁹, որից ականերև է դառնում Ն. Ադոնցի և Գ. Արդարյանի իրավացիությունը, այսինքն պարզվում է, որ Անանուն անմիջականորեն և հարադատորեն արտագրել է Ասողիկից, ըստ որում, կամ չի ունեցել ձեռքի տակ Խորենացու երկր, կամ, ունենալով, խուսափել է նրանից մի բան վերցնել՝ ի հավելումն Ասողիկի հաղորդածի, կամ էլ, վերջապես, անտեսել է Խորենացուն²⁰:

Այլապես Խորենացու տեքստը որևէ, գոնե փոքր, ազդեցություն կթողներ, որի հետքն անգամ չկա: Ասենք, կնշվեր, թե Արշակը, թագավորեցնելով Վաղարշակին՝ իր երկրորդն է դարձրել, ինչպես ասված է Խորենացու մոտ, կամ մի այլ, թեկուզ աննշան բան: Երեք այս ենթադրություններից վերջին երկուսը անհավանական են: Անանուն պատմիչը պարզապես չի ունեցել (կամ այդ ժամանակ ձեռքի տակ չի ունեցել) Խորենացու երկր: Բայց եթե այդպես է, ապա ինչո՞ւ է նա Ասողիկի կողքին և նրանից էլ առաջ վկայակոչում Խորենացու անունը, որպես իր երկու աղբյուրներից մեկի: Սա մի մեծ հանելուկ չէ: Այն լուծելու համար բավական է հայացք ձգել Ասողիկի երկրի այս «Առաջին հանդեսի» եղբայրական մեջ ասված խոսքերին. «Այս որ ինչ ի թագաւորութենէն Արշակայ Քաջի մինչև ցայսր ասացաւ ի մեծէ պատմագրէն Մովսիսէ Տարօնացւոյ՝ Բագրևանդայ և Արշարունեաց եպիսկոպոսէ է, որ է աւարտումն բանիս մերոյ մահն Խոսրովու Հայոց արքայի» (էջ 53): Անանունը ևս կարդացել է այս հաղորդումը և յուրովի օգտագործել այն:

Ահա թե ինչպիսի բարդությունների հետ է կապված Անանունի այդ հատվածի խնդիրը, որոնք ամենևին չեն երևում քննարկվող հոդվածում:

Սակայն, եթե Անանունի այս հատվածի նշանակությունը քննարկվող խնդրի առումով խիստ նսեմանում է, եթե չասենք՝ վերանում, ապա դեռ մնում է ինքը՝ Ասողիկը և նրա կողմից՝ Խորենացու վկայակոչումը: Արդյոք ճիշտ չի լինի, անկախ Անանունի հաղորդումից, ներմուծել Ասողիկի տված թվերը Խորենացու ժամանակագրության մեջ: Շոշափենք նախ հարցի հնագրական կողմը: Վիճակը այսպիսին է. Խորենացին երկու անգամ Արշակ Քաջի համար հաղորդում է 31 թիվը (II, Բ և ԿԸ) և երկու անգամ էլ Արտաշեսի համար՝ 26 թիվը (նույն գլուխներում): Խորենացու երկրի մեզ հասած ձեռագրերից և ոչ մեկում այդ թվերը տարբերակված չեն: Արշակ Քաջի համար 31 (ԼԱ) թիվը նույնությամբ կրկնված է Խորենացու միջնադարյան բոլոր հետևորդների մոտ, բացի, հասկանալի է, Ասողիկից (և, որ ինչպես պարզվեց, նույնն է՝ Անանունի երկրորդ ցանկից): Արտաշեսի համար 26 (ԻԶ) թիվը նույնությամբ կրկնում է հետևորդների մի մասը, իսկ մյուս մասը տալիս է 46 (ԽԶ). հասկանալի է, որ սա Ի (20) և Խ (40) նիշերի շփոթման հետևանք է: Ասողիկի մոտ, ինչպես նշվեց, այլ է:

Այժմ ընդունենք մի պահ, թե Խորենացու տեքստում Արշակ Քաջի և Արտաշեսի համար սկզբնապես իրոք եղել են 57 և 31 թվերը: Ի՞նչ ձանապար-

19 Տե՛ս «Ստեփանոսի Տարօնացւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», երկրորդ տպագրութիւն, ՍՊԲ, 1885, էջ 29—31: Անանունի երկրորդ պարթևական արքայացանկ (սերբէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 11—12): Խորենացի. II, Բ, Գ, ԿԸ, ԿԹ:

20 Անանունի ամբողջ հատվածում Ասողիկի ղլխի վրայով Խորենացուն կարելի է վերագրել միայն առաջին երկու բառը՝ «Յետ մահուանն» (այն էլ, ի դեպ, կա Ասողիկի մոտ՝ հաջորդ էջում «յետ և մահ մահուանն Աղեքսանդրի»), բայց այս բնդհանուր ոճը այն պատվանդանը չէ, որի վրա կարելի լիներ մի բան կառուցել: Անանունի «Կեցեալ ամս ԺԼ»-ը միանգամայն այլ ծագում ունի, բան Խորենացու — Ասողիկի ուրտը: (Հմմտ. Н. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 5, ծան. 2):

հով կարող էին դրանք փոփոխվել, վերածվել 31-ի և 26-ի, որոնք և հաշվել են մեզ անխտիր բոլոր ձեռագրերում: Սովորական աղճատման ճանապարհը, մեր կարծիքով, բացառված է կամ զոնե խիստ անհավանական՝ հետևյալ պատճառով. փոփոխվում, շփոթվում են մեծ մասամբ այն թվանշանները, որոնք իրար նման են, ասենք՝ Ի և Խ, Գ և Դ և այլն: ԼԱ (31) նիշերը նման չեն ՄԷ նիշերին, իսկ ԻՁ (26) նիշերն էլ՝ ԼԱ-ին: Իհարկե, լինում են և այդպիսի, տեսքով իրարից տարբեր, նիշերի շփոթման դեպքեր, բայց դրանք համեմատաբար ավելի քիչ են պատահում: Այստեղ ենթադրվում է իրար շնամանվող նիշերի ոչ թե եզակի՝ դիպվածային, այլ զանգվածային շփոթում՝ չորս նիշ շփոթվել են չորս համապատասխանաբար իրար շնամանվող նիշերի հետ՝ Մ-ն դարձել է Լ, է-ն՝ Ա, Լ-ն՝ Ի և Ա-ն՝ Ձ: Այսպիսի դեպքի հավանականության աստիճանը գրեթե զերոյի է հավասար: Մնում է, ուրեմն, այդ երկու զույգ թվերի՝ մեկը մյուսին անցման միայն մի ճանապարհ՝ խմբագրության ճանապարհը: Մի «շարամիտ» ձեռք, հանդիպելով հորենացու ձեռագրի մեջ 57 և 31 թվերին, ինչ-ինչ պատճառներով հավանություն չի տվել դրանց և փոխարինել է համապատասխանաբար 31 և 26-ով, այդպիսով սկիզբ դնելով այդ, Լ. Շահինյանի կարծիքով՝ սխալ ընթերցումներին: Այսպիսի դեպքը հնարավոր է նույնչափ հնարավոր է նաև հակառակը:

Արդ, տեսնենք, թե երբ և ինչպես կարող է տեղի ունեցած լինել նման փոփոխումը: Ըստ երևույթին՝ Ասողիկից (այսինքն՝ X և XI դարերի եզրից) հետո (եթե խոսքը 57 և 31 թվերի՝ 31 և 26-ի վերածվելու մասին է), որովհետև Ասողիկը ձեռքի տակ դեռևս ունեցել է այդ թվերի առաջին զույգը՝ շիրափի, հորենացու՝ Ասողիկից հետո ապրած հետևորդներն ունեն արդեն թվերի երկրորդ զույգը՝ 31 և 26 (ոմանք էլ, ինչպես ասվեց՝ 46՝ 26-ի փոխարեն, որպես սրա տարբերակ): Բայց արի ու տես, որ Ասողիկից սուռչ էլ թվերի այդ զույգը՝ 31 և 26, ունի Ուխտանես պատմիչը՝ X դարի հեղինակ, և այն էլ՝ յուրաքանչյուրը կրկնված երկու անգամ²¹:

Իսկ Ուխտանեսը այն հեղինակն է, որը ոչ միայն ավելի վաղ է ապրել, քան Ասողիկը, այլև որը իր տվյալներով ավելի է օժանդակում հորենացու ժամանակագրական համակարգի վերականգնմանը, քան նա: Այսպես, եթե վերանանք քննարկման առարկա երկու թվերից, ապա Ուխտանեսը մատուցում է մեզ հորենացու աթաթեական արքայացանկերի գահատարիների սրբագրման անառակելի երեք դեպքերից (այսինքն՝ այն դեպքերից, որոնց համաձայն են բոլորը, այդ թվում և Լ. Շահինյանը, տե՛ս նրա աղյուսակը)՝ բոլոր երեքը՝ Արշանակին՝ 31-ի փոխարեն՝ 32, Արշակ Գ-ին՝ 19-ի փոխարեն՝ 17²², Արտավանին՝ 31-ի փոխարեն՝ 36, իսկ Ասողիկը միայն երկուսը՝ Արշանակի և Արտավանի թվերը: Արտաշես Բ-ի համար Ուխտանեսը պահպանել է հորենացուն հարադատ թիվ՝ 34 տարի, մինչդեռ Ասողիկի համապատասխան թիվը ավելատված է՝ 31, և Լ. Շահինյանը ստիպված է լինում այն սրբագրել:

Այսպիսով, Ուխտանեսը հորենացուն հարավատ լինելու տեսակետից գերազանցում է Ասողիկին, ժամանակով էլ ավելի վաղ է: Սրանով Ասողիկը՝ առաջին երկու պարթև արքաների գահատարիների հաղորդած իր թվերով, լրիվ մեկուսանում է, դառնում առանձնակի երևույթ՝ նրանից առաջ էլ, նրանից հետո

²¹ Ուխտանեսն այդպիսով ուսումնասիրելով, Պատմություն հայոց, Վաղարշապատ, 1877, էջ 38 և 62:

²² Ուխտանեսի մոտ, ըստ հրատարակված տեքստի՝ 57, այսինքն այստեղ էլ աղճատված է տասնավորը:

էլ ունենալ այն թվերը, որոնք հայտնում է Խորենացին, ուստի և բնական է նըշված փոփոխության պատճառները փնտրել հենց Ասողիկի մեջ, և այդ խնդրի ընթացքում վերապահել ոչ թե Խորենացիագիտությանը, այլ Ասողիկի պատմության ուսումնասիրությանը:

Չարժեք այս րուպին հանպատրաստից ոտք դնել այդ բնագավառը, սակայն սույն խնդրի լուծման համար այժմ էլ տեսանելի են այնտեղ այսպիսի նախապայմաններ: Լ. Շահինյանը անտեղյակ է թողնում ընթերցողին, որ Ասողիկը պարթևական իրկու արքայացանկ է հաղորդում (տե՛ս «Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան Պատմութիւն...»): Իրանցից մեկն ընդգրկում է Երեք իշխողների, որոնք են՝ Արշակ Քաջ, Արտաշէս (կամ Արտաշէր) և Արշակ Մեծ: Երկրորդն ընդգրկում է տասներեք իշխողների և առաջինի նման սկսվում է Արշակ Քաջով (որը այստեղ ևս պահպանում է իր 57 տարին), բայց այս ցանկից բացակայում է նրա որդի Արտաշէսը: Կարելի էր ենթադրել, թե Արտաշէսը տեքստի աղճատման հետևանքով է դուրս մնացել, բայց ոչ՝ ցանկը նույնությամբ կրկնվում է Անանուն պատմիչի մոտ (տե՛ս վերը արված համադրությունը), որը ժամանակով շատ մոտ է Ասողիկին²³. Ըստ որում Անանունի մոտ բառացիորեն կրկնվում է ոչ միայն ցանկը իր 13 անուններով և սրանց զահատարիների թվերով, այլև զահատարիների հանրագումարային թիվը՝ 457: Ուրեմն թե՛ ցանկը, թե՛ հանրագումարը իրենք՝ Ասողիկին են: Եվ հենց այս է Ասողիկի հիմնական արքայացանկը, որից, ուրեմն, նա ինչ-ինչ պատճառներով վտարել է երկրորդ զահակալ Արտաշէսին: Սրանով Ասողիկի ցանկը տարբերվում է Խորենացու ցանկից, որն ընդգրկում է 14 անուն: Սիւննույն ժամանակ այն չի տարբերվում Խորենացու ցանկից զահատարիների գումարի առումով, որովհետև Արշակ Քաջին այստեղ հատկացված 57 տարին ճիշտ և ճիշտ հավասար է Խորենացու մոտ Արշակ Քաջին և նրա որդի Արտաշէսին տրված զահատարիների գումարին (31 + 26 = 57): Կարծես թե Արտաշէսը հեռացել է՝ զահատարիները թողնելով իր հորը:

Ինչպե՞ս բացատրել այս բոլորը: Ասողիկը մշակել է Խորենացու արքայացանկը, այդ պարզ է, բայց ի՞նչ զրդապատճառով, այլ աղբյուրների աղդեցության տա՞կ, ինչպես կարծում է Լ. Տաշյանը²⁴, թե՛ իր ժամանակագրական ներքին հաշիվներից ելնելով: Դժվար է այստեղ ասել: Իսկ Լ. Շահինյանը, նախքան Ասողիկի այս տվյալները անվերապահորեն օգտագործելը, պարտավոր էր քանդել հանգույցը, լուծել Ասողիկի այս ներքին հակասությունները:

Հարկ է ավելացնել նույնպես, որ Ասողիկը Խորենացու հետևորդներից ամենից ավելի ինքնուրույնն է նաև ժամանակագրության այլ հատվածներում: Համոզվելու համար բավական է համեմատել թեկուղ նրա և Խորենացու՝ Սասանյան արքաների ցանկերը, որոնցում 9 արքաներից 7-ի զահատարիները տարբեր են հրկու հեղինակների մոտ, կամ հայ Արշակունիների ցանկերի վերջին հատվածները և այլն:

Վերջապես, այստեղ հարկ է հիշել Լ. Շահինյանի այն նախորդների ծառայությունները, որոնք իրենց առջև նույն նպատակն են դրել, այն է՝ լրացնելով Խորենացու ժամանակագրության սկզբնական հատվածում նկատվող տարի-

23 Տե՛ս Գ. Արդարյան, Ելվ. աշխ., էջ 127 և հտ.:

24 Լ. Տաշյան, Ելվ. աշխ., էջ 357: Այս արցքի կապակցությամբ տե՛ս նաև «Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական», ՄՊԲ, 1585, էջ 312, և հտ., ծան. 39 (Ստ. Մախասյանց):

ների պակասը՝ մոտեցնել այն ստույգ ժամանակագրությունը, սակայն զրան հասնելու համար այլ միջոցի են դիմել։ Համապատասխան առաջարկը տրել է Ք. Պատկանյանը և ընդունել են Հ. Տաշյանն ու Թ. Ավգալրեզյանը։

Այդ առաջարկի համեմատությունը Լ. Շահինյանի արած առաջարկի հետ՝ խիստ աննպաստ է վերջինիս համար, նախ և առաջ նրանով, որ այն անբերանագրոս է բանասիրական և, մասնավորապես, հնագրական տեսակետից (իսկ թե ինչպիսին է այդ առումով Լ. Շահինյանի առաջարկը՝ մենք տեսանք)։ Հիմնադրի, վերոհիշյալ առաջարկով պարթև և ևրկրորդ իշխող Արտաշեսի 26 տարին պարզապես սրբագրվում է 46-ի, հիմք ընդունելով ի (20) և իս (40) նիշերի նմանությունն ու դյուրաշփոթելիությունը և, մանավանդ, այն հանգամանքը, որ հորենացու մի քանի հետևորդների մոտ (այդ մասին խոսվել է վերը) հենց այդպես էլ կա՝ 46 տարի։

Տարակուսանք չի կարող ծագել նաև ևրկու նշված առաջարկներից ստացվող արդյունքը գնահատելիս։ Լ. Շահինյանի առաջարկը, մոտավորապես շրտկելով հորենացու ժամանակագրության համապատասխան հատվածի մի մասը (Արշակ Մեծից մինչև Տիգրան Բ), ընդհակառակը, մյուս նախնական մասը (մասնավորապես Սելևկյանների ժամանակագրությունը, որը հորենացու մոտ այսօրվա վիճակով էլ միանգամայն հարադատ է ստույգ ժամանակագրությանը և ոչ մի շտկում չի պահանջում) անձանաչելիորեն աղավաղում է²⁵, որում կհամոզվենք առաջիկա էջերից։ Իսկ Ք. Պատկանյանի (և Հ. Տաշյանի, Թ. Ավգալրեզյանի) առաջարկը, որը Շահինյանից շատ առաջ հանգեցրել էր նրա շրտկած մասի (Արշակ Մեծից մինչև Տիգրան Բ) միանգամայն նույնանման շրտկմանը²⁶, միաժամանակ անաղարտ է թողնում վերոհիշյալ նախնական մասը՝ Սելևկյանների ժամանակագրությունը։

Թողնելով ընտրությունը ընթերցողին²⁷, անցնենք Լ. Շահինյանի երրորդ առաջարկի բնութագրմանը։

* * *

հորենացին իր ևրկրորդ զրքի սկզբում (և գլխում) հաղորդում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից հետո Էաբելոնում թագավորեց Սելևկոսը՝ 31 տարի, նրանից հետո՝ Անտիոքոս Սոտերը՝ 19 տարի, այնուհետև՝ Անտիոքոս Թևոսը՝ 10 տարի, իսկ սրա 11-րդ տարում ապստամբեցին պարթևները և նրանց մոտ թագավորեց Արշակ Քաջը։ Հաջորդ գլխում (Բ) հորենացին հայտ-

²⁵ Կամ, եթե Սելևկյանների ժամանակագրությունը իր օրինական տեղում մնա, այդ դեպքում ջուրն են ընկնում հաջորդող հատվածի շտկման արդյունքները։

²⁶ Հմմտ. Թ. Ավգալրեզյանի և Լ. Շահինյանի կազմած աղյուսակների համապատասխան հատվածները։ Այստեղ միակ տարբերությունը այն է, որ Թ. Ավգալրեզյանի մոտ բոլոր տարեթվերը մեկ տարով ավելի վաղ են, որովհետև նա հիմնվում է մ. թ. ա. 312 թ. վրա, որպես հորենացու ժամանակագրության սկզբնակետի և ոչ 311-ի, որ գերադասելի է։

²⁷ Լ. Շահինյանի առաջարկը զուցե տեղին լիներ Պատկանյանից առաջ, որպես սրա առաջարկին մոտեցնող մի աստիճան, իսկ այժմ անտեղի է, մի քայլ ետ է տանում։ Սակայն Պատկանյանի առաջարկն էլ ընդունելու համար պետք է նախ ուղացուցել, որ այն բխում է ոչ միայն հորենացու ժամանակագրության համապատասխան հատվածը ստույգ ժամանակագրությանը հարազատ տեսնելու օրինական ցանկությունից, այլև իրեն՝ հորենացու կուռ ժամանակագրական համակարգի ներքին շրջանափություններից ու պահանջներին։ Այս առումով Լ. Շահինյանի դիտած այն փաստը, որ Ասողիկի ցուցմամբ Վաղարշակը գահակալում է Պսղոմեոս Եվերգետես ի-ի 12-րդ տարում (էջ 41), անշուշտ, ուշադրություն է պահանջում։ Գուցեմք, այնուամենայնիվ, Ասողիկի հաշվումների արդյունք է և ոչ հորենացու։

նում է. «Որպէս ասացաք՝ յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի՝ թագաւորէ ի վերայ Պարթևաց Արշակ Քաջ...»։ Թվերը իրար բռնում են $31 + 19 + 10 = 60$, ուրեմն, Խորենացին Աղեքսանդր Մակեդոնացու մահը և Սելևկոսի գահակալությունը դնում է միևնույն տարում, որով հակասում է պատմական իրականությանը, քանի որ իրականում այդ երկու իրադարձությունների միջև 12 տարի է ընկած՝ մ. թ. ա. 323—311 թթ.։ Նույն պատկերն է և Խորենացուն հետևող բազմաթիվ միջնադարյան հայ պատմիչների մոտ։

Այդ հակասությունը պարզաբանել է դեռևս Սեն-Մարտենը²⁸, և նրա տեսակետը ընդունվել է հայագիտության մեջ ու հետագայում զարգացվել Հ. Տաշյանի կողմից²⁹։

Լ. Շահինյանը փորձում է հիմնավորել մի նոր տեսակետ³⁰, որը առաջնորդում, ինչպես ինքն է նշում, լոկ հարևանցիորեն ակնարկել են Գարագաշյանը և Գր. Խալաթյանը։

Հարցի էությունը ընթերցողին մատչելի դարձնելու համար այդ երկու առաջնորդները ներկայացնենք սխեմատիկ աղյուսակի ձևով, ըստ որում թվերի առաջին սյունակում տրված են նշված իրադարձությունների իրական պատմական (ստույգ) տարեթվերը, բրոնք հավաստված են քաղմաթիվ ու քաղմատեսակ՝ պատմական, ժամանակագրական, վավերագրական, դրամագիտական աղբյուրներով։

Իրադարձություններ	Տարեթվեր՝ ըստ ստույգ ժամանակագրության (մ. թ. ա.)	Խորենացին ըստ Սեն-Մարտենի—Տաշյանի (մ. թ. ա.)	Խորենացին ըստ Լ. Շահինյանի (մ. թ. ա.)
Աղեքսանդրի մահը	323	311	323
Սելևկոսի գահակալությունը . . .	312 311—280	311—281	322—292
Անտիոքոս Ա-ի գահակալությունը	280—261	280—262	291—273
Անտիոքոս Բ-ի առաջին 10 տարին	261—251	261—252	272—263
Պարթևների ապստամբությունը	250	251 ³¹	262

Ո՞րն է Սեն-Մարտենի—Տաշյանի և Լ. Շահինյանի տեսակետների տարբերությունը։ Առաջինները Աղեքսանդր Մակեդոնացու մահվան տարեթիվը ըստ Խորենացու բերում հասցնում են Սելևկոսի գահակալման տարեթվին՝ 311-ին, իսկ մնացած թվականները թողնում պատմական իրականությանը հարազատ։ Շահինյանը, ընդհակառակը, պատմական իրականությանը հարազատ է թողնում միայն Աղեքսանդրի մահվան թվականը՝ 323-ը և դեպի այն է ձգում Սելևկոսի գահակալման թվականն ու նրա հետևից՝ բոլոր մնացած թվականները, որով եզրափակիչ պարթևների ապստամբության տարեթիվը ընկնում է 262 թ. վրա։

²⁸ M. J. Saint-Martin, Fragments d'une histoire des Arsacides, T. I, P. 1850, էջ 276—279.

²⁹ Հ. Տաշյան, Արշակունի դրամներ, «Հանդես ամսօրյա», 1905, էջ 290—299, նույնը առանձին գրքով՝ Արշակունի դրամներ, մասն Բ, Վենետիկ, 1960, էջ 295—328.

³⁰ Իր այս առաջարկի հիմնավորմանը Շահինյանը առանձին հոդված է նվիրել՝ «Պարսից Արշակունի հարստության հիմնադրման տարեթիվն ըստ Խորենացու» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, N 1, էջ 155—172)։ Մենք վկայակոչելու ենք այս հոդվածը, քանի որ «Բանբերում» զետեղված հոդվածի համապատասխան մասը սոսկ սրա սեղմ շարադրանքն է։

³¹ Խորենացու և ստույգ ժամանակագրությունների միջև նկատվող այս 1 տարվա տարբերությունը դալիս է նրանից, որ Խորենացին Սելևկոս Ա-ին իրական 32 տարվա դիմաց տալիս է մեկ տարով պակաս՝ 31 տարի։

Տարբերությունը պարզ է, և այժմ տեսնենք հիմնավորումները:

Սեն-Մարտենի—Տաշյանի տեսակետի հիմնավորումը: Խորենացու տվյալների՝ պատմական իրականությունը հարադատ լինելուց բխում է, որ իր ժամանակագրության այս հատվածի համար նա ձևերի տակ ունեցել է լավորակ աղբյուրներ, հավանաբար Եվսերիոսի «Քրոնիկոնը» կամ Ափրիկանոսի երկը, կամ նման մի այլ պատմա-ժամանակագրական գործ. որոնք բոլորն էլ լինելով հունա-հռոմեական պատմա-ժամանակագրական հարուստ տրագիցիայի ծրնունդ, նույն այդ թվերը պիտի մատուցեին Խորենացուն, քանի որ հիշյալ տրագիցիան ուրիշ թվեր չգիտե: Բացատրության կարիք է գոյում սակայն Ալեքսանդրի մահվան և Սելևկոսի զահակալման տարեթվերի նույնացումը, որը զգալի չեղում է պատմական իրականությունից և հունա-հռոմեական աղբյուրներից, քանի որ այդ տարեթվերի միջև իրականում 12 տարի է եղել ընկած:

Հարց է ծագում, թե ի՞նչ երևույթ է այս, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան և Սելևկոս Ա-ի զահակալման տարեթվերը նույնանում են, նրանց միջև եղած ժամանակահատվածը՝ անտեսվում: Արդյո՞ք առ եզանհ՝ երևույթ է հատկանշական միայն Խորենացու ու նրա հետևորդների ժամանակագրության համար, թե՞ այն ավելի լայն տարածում ունի կամ միզուդե նույնիսկ սովորական է, որոշ կարգի աղբյուրների համար: Այնուհետև, այդ երկվական տարեթիվը ժամանակագրական ցանցի մեջ տեղադրելիս նրա երկու բաղադրիչներից որի՞ն պիտի հետևել՝ 323 թ., թե 312/311 թ.:

Խոսքը տանք Սեն-Մարտենին: Խորենացին, ասում է նա, «արևելցիների մեծամասնության նման սկսել է սելևկյան էրան Ալեքսանդրի մահվան ենթադրյալ ժամկետից»: Այս միտքը նա պարզաբանում է հետևյալ խոսքերով. «Հաստատ է, որ մինչև մեր օրերը ասորիները տալիս են Ալեքսանդրի անունը այն էրալին, որի սկիզբն է Քրիստոսից առաջ 311 թվականի հոկտեմբեր ամիսը»³²: Բացենք ժամանակագրության խնդիրներին նվիրված ցանկացած ձեռնարկը և ամենուրեք սելևկյան էրալին նվիրված բաժնում տեղեկություն կգտնենք այն մասին, որ սելևկյան էրան տարբեր անվանումներ է ունեցել, օրինակ, «հունաց թվական», և որ, հիրավի, հենց Խորենացու ժամանակաշրջանում, նրանից առաջ և նրանից հետո էլ Արևելքում ասորիների, պարսիկների, արաբների ու այլ ժողովուրդների մոտ այդ էրալի ամենատարածված անվանումներից մեկը կասված է եղել Ալեքսանդր Մակեդոնացու (Ռոքսանդարի, Նրկեղջյուրի) անվան հետ: Եվ այդ՝ հակառակ այն իրողության, որ Ալեքսանդրը մահացել է 312/311 թ. 12 տարի առաջ³³: Ո՞րն է այդ յուրօրինակ երևույթի ստեղծման նախնական պատճառը: Թերևս Ալեքսանդրի հռչակը, այն, որ նա էր Սելևկյան տերության կարասկտը³⁴ կամ Ալեքսանդր Մակեդոնացու շփոթումը մ. թ. ա. 311 թ. մահացած նրա որդի Ալեքսանդրի հետ³⁵ կամ մի այլ բան: Բայց

³² M. J. Saint-Martin, նշվ. աշխ., էջ 276—279.

³³ Տե՛ս, օրինակ, L. Ideler, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, II, B., 1826, S. 433 ff.; F. K. Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, I, Lpz., 1906, S. 263; III, Lpz., 1914, S. 40 ff. P. V. Neugebauer, Hilfstafeln zur technischen Chronologie, Kiel, 1937, S. 9; V. Grumel, La chronologie, P., 1959, p. 209 և այլն:

³⁴ V. Grumel, նշվ. աշխ., էջ 209:

³⁵ F. K. Ginzel, նշվ. աշխ., III, էջ 10:

սա պատմական այն պարագործներից է, որոնց պատճառները դյուրմբռնելի չլինելով, մենում է անվերապահորեն ընդունել ի գիտություն իրենք՝ փաստերը։ Իերենք մեզ հետաքրքրող փաստը հավաստող բազմաթիվ օրինակներից մի երկուսը՝ տարբեր կարգի աղբյուրներից, ընտրելով ոչ թե սոսկ Ալեքսանդրի տարեթվի վկայակոչումները, այլ այնպիսիք, որոնցում եղած զուգահեռ թվագրությունը հնարավորություն է տալիս ընթերցողին անձամբ գտնելու կիրառված էրայի սկզբնատարին։ Ասորական վարքագրական կոթողներից մեկում հիշատակված է «Ալեքսանդրի 733-րդ տարին, որն ընկնում է պարսից արքա Վարահրանի 2-րդ տարվա վրա»³⁶։ Այս Վարահրանի Վոամ Ե-ն է, որո թագավորել է մ. թ. 420—439 թթ. և որի 2-րդ տարին է, հետևաբար, 421 թվականը։ Հանենք այդ թիվը 733-ից և կստանանք 312 թ. մ. թ. ա.՝ սելևկյան էրայի սկզբնատարին։ Քիչ հետո նույն երկում հանդիպում ենք մի այլ օրինակի, որտեղ Ալեքսանդրի 732-րդ տարին համընկնում է նույն Վարահրանի 1-ին տարվան³⁷։ Կրկին հաշվելն ավելորդ է։ Քաղկեդոնի Ժողովի վավերագրերից մեկում գտնում ենք այսպիսի թվագրություն՝ «Պալլինոսի և Լուկիանոսի հյուպատոսության օրոք (— մ. թ. 325 թ.), 636 թվականին Ալեքսանդրից հետո»³⁸։ Այստեղ ևս հաշվելն ավելորդ է (636—325=311)։ Եվս մի օրինակ. «Գրեալ է թուղթս ի քաղոց ամսեան որ ամ վեց հարիւր յիսուն և հինգ էր Ալեքսանդրի որդւոյ Փիլիպպեայ Մակեդոնացւոյ, եւ էր ամ երեսուն և հինգ Շապհոյ արքայի Պարսից»։ Շապուհ Բ-ի (որի մասին է այստեղ խոսքը) 35-րդ տարին է 343 թ., քանի որ նա թագավորել է 309-ին։ 655—343—312՝ նորից սելևկյան էրայի սկզբնատարին։ Օրինակը ծագում է արդեն հայկական ուրուտից՝ Հրահատ Զգոնի ձեռնարկի հայերեն թարգմանությունից³⁹։ Այս օրինակը, մի շարք ուրիշների հետ միասին, վկայակոչում է Հ. Տաշյանը իր վերոհիշյալ «Արշակունի դրամներ» աշխատության մեջ, որտեղ մանրամասն կերպով հետազոտված են սելևկյան էրայի սկզբնատարվա՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու անվան հետ կապվելու հանգամանքի տարբեր առաջնությունները, և ցույց է տրված հայկական միջավայրը թափանցած այդ երևույթի նշանակությունը Խորենացու քննարկվող արտահայտությունը ըմբռնելու գործում։

Այսպիսով, բերված տեղեկություններն ու օրինակները ակնհայտ են դարձնում, որ Խորենացին ու իր հետևորդները բնավ միայնակ չեն Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան տարեթիվը Սելևկոս Ա-ի զահակավման տարեթվի հետ նույնացնելու գործում, և որ այդ նույնացման փաստից արդեն, որտեղ էլ ուր այն հանդիպի. ինքնին բխում է երկվական այդ տարեթվի՝ հենց մ. թ. ա. 312/311 թ. տեղադրվելու անխուսափելիությունը։ Ուստի և Խորենացու այն ցուցումը, թե պարթևների ապստամբության տարեթիվը՝ Անտիոքոս Գ Քեոսի 11-րդ տարին՝ համընկնում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուց հետո 61-րդ տարվան («յեստ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի»)՝ հնարավոր չէ ընկալել այլ կերպ, քան որպես վերոհիշյալ երևույթի դրսևորման ես մի օրինակ՝ վերը բերված օրինակների կուլքին։

Խորենացու շեղումն այս խնդրում իր օգտագործած հունա-հռոմեական ուրուտի աղբյուրների տվյալներից, այսպիսով, գալիս է, ինչպես տեսնում ենք

³⁶ Echte Acten h. Martyrer des Morgenlandes, II, Innsbruck, 1736. S. 24.

³⁷ Նույն տեղում, էջ 58։

³⁸ F. K. Ginzel, Նշվ. աշխ., III, էջ 40։

³⁹ «Գիրք որ կոչի Ջգոն», Կոստանդնուպոլիս, 1624, էջ 394։

մի այլ, ևս խորենացուն հարազատ, ոլորտի աղբյուրներից, որոնց ալոկեցությունը տվյալ դեպքում ինչ-ինչ պատճառներով ավելի զորեղ է գտնվել:

Ասածս ամենևին չի նշանակում, թե հնարավոր չէր կամ խորենացին չէր կարող հաշվել ժամանակը Ալեքսանդրի մահվան բուն տարեթվից, այլ միայն այն, որ նա այդպես չի հաշվել իրականում: Իսկ ժամանակը կարելի է հաշվել ուղած դեպքից կամ իրադարձությունից (աբուրգենի ոտը կոտրելու տարին...» կամ ՔՀիտլերյան Բերմանիայի դեմ տարած հաղթանակից 20 տարի անց...» և այլն) ու, իհարկե, նաև Ալեքսանդրի տարեթվերից (մահվան⁴⁰, զահակալման կամ այլ, թեև դրանցից ոչ մեկը չի դարձել հատուկ էրայի սկզբնատարի): Եվ ոչ միայն կարելի է, այլև հայտնի են այդպիսի բրինակներ, որոնք մասամբ բերված են Հ. Տաշյանի վերոհիշյալ աշխատության մեջ: Տաշյանը չի վախեցել նման՝ իր տեսակետի համար «վարկարեկիչ» օրինակներից:

Իսկ ի՞նչ է հակադրել Շահինյանը այս բոլորին: Ոչինչ: Նա պարզապես լռության է մատնել սելեկյան էրայի սկզբնատարին Ալեքսանդր Մակեդոնացու անվամբ կոչվելու երևույթն իսկ, հույսը դնելով ընթերցողի անտեղյակության վրա՝ ամբողջությամբ շրջանցել է իր տեսակետը նդանող այս հանգամանքը և իր ջանքերն ուղղել դեպի մանր-մունր խոշորոտների հաղթահարումը (էջ 157—159):

Ահա թե ինչպես է ներկայացվում ընթերցողին Սեն-Մարտենի մեղ արդեն ծանոթ տեսակետը: Սեն-Մարտենի «ենթադրությամբ,—գրում է Լ. Շահինյանը,—«յետ վաթսուն ամի մահուանն Ալեքսանդրի» միտքը չպետք է հասկանալ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից անմիջապես հետո, այլ նրա մահվանից 12 տարի անց, այն է՝ 312 թ. (մ. թ. ա.)» (էջ 157): Եվ ուրիշ ոչինչ: Մի՞թե սա Սեն-Մարտենն է: Իսկ Հակոբոս Տաշյանի տեսակետը, որ շարադրված է նրա աշխատության 10 մեծադիր կամ 33 փոքր էջերի վրա, նույնիսկ վերոհիշյալ ձևով է: Հանդես չի եկել Շահինյանի հղվածներում: Մենք այնտեղից միայն իմանում ենք, որ Տաշյանը այս հարցում «խիստ քննադատության, անգամ՝ հեղանքի» է ենթարկել Գարազաշյանին և Խալաթյանին, և այդ կապակցությամբ է միայն, որ տողատակում վկայակոչված է Տաշյանի աշխատությունը (էջ 156, ծան. 4):

Դառնանք այժմ Լ. Շահինյանի՝ իր տեսակետի օգտին բերած փաստարկներին: Նա մեծազույն սպասելիքներ ունի այն հանգամանքից, որ խորենացու միջնադարյան հետևորդները մեկը մյուսի ետևից կրկնում են նրա «յետ վաթսուն ամի...» և սրան հարող մյուս հաղորդումները: Լ. Շահինյանը թվարկում է ութ այդպիսի հեղինակներ՝ Ասողիկ, Թովմա Արծրունի, Վարդան Բարձրաբերդցի, XIII դարի Անանուն ժամանակագիր, XVI դարի Անանուն ժամանակագիր, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ս. Անեցի, Դավիթ Բաղիշեցի: Բայց չէ՞ որ եթե ութի փոխարեն լիներ ութսուն կամ ութ հարյուր օրինակ, դարձյալ դրանից խորենացու հաղորդածի և թված հեղինակների ընդօրինակածի իմաստը, բովանդակությունը չէր փոխվի, իսկ մենք տեսանք, թե որն է դրա բուն իմաստն ու բովանդակությունը: Սրանց համար դեռ ավելի դյուրին է եղել Ալեքսանդրի մահվան տարեթվի հարցում Եվսեբիոսին շնորհակալելը, քանի որ նրանց ուղեցույց է ծառայել այնպիսի հեղինակավոր աղբյուր, որպիսին էր խորենացու երկը:

⁴⁰ Տե՛ս P. V. Neugebauer, սչգ. ա-խ., էջ 22, 23:

Նույն նպատակով բերվում է նաև Սեբեոսի «Պատմության» կից մեղ հասած հատվածի Անանուն հեղինակի օրինակը, որին Լ. Շահինյանը իրավացիորեն դիտում է իբրև Խորենացուն ղուգահեռ ալրյուր և ոչ հետևորդ: Բայց դրանով ցուցադրվում է միայն, որ Անանունը նույն ձևով է մտածել, ինչպես Խորենացին: Նշենք, սակայն, որ Անանունի օրինակը շատ կարևոր է դառնում այլ առումով՝ Խորենացու այս հաղորդման կոնկրետ ակունքները որոնելիս:

Ավելի հետաքրքրական է Սասվել Անեցու օրինակը (և, Լ. Շահինյանի ասելով, սրա տվյալները հարադատորեն ընդօրինակած Ներսես Պալիենցի)⁴¹: Սա, ի տարբերություն Խորենացու մյուս հետևորդների, շրջանցում է Խորենացու «յետ վաթսուն ամի...» արտահայտությունն ու, միևնույն ժամանակ, նշում Ալեքսանդրի մահվան և Սելևկոսի դահակալության միջև անցած 12 տարին: Լ. Շահինյանը ճիշտ է նկատել այս հանդամանքը և նույնիսկ ճիշտ ուղղություն բռնել նրա բացատրման հարցում, թե այսուեղ Սասվել Անեցին Եվսեբիոսով ուղղում է Խորենացուն: Սակայն Շահինյանը, իր սխալ ելակետի մեղքով, չի կարողացել ճիշտ դնահատել ուղղման իմաստը, որը, անշուշտ, Ալեքսանդրի մահվան տարեթիվը իր օրինական տեղը դնելու մեջ է:

Այլ տիպի մի փաստարկ, որը հիմնավոր լինելու դեպքում կդառնար Լ. Շահինյանի միակ իսկական փաստարկը: Ասողիկը հայտնում է, որ պարթևների ապստամբությունը տեղի է ունեցել Պտղոմեոս Փիլադելփոսի 30-րդ տարում: Սրանով այդ իրադարձությունն ընկնում է մ. թ. ա. շուրջ 253 թ. վրա, նշում է Շահինյանը, բայց եթե 30-ը սրբագրենք-դարձնենք 20, ապա Ասողիկի վկայությունը ցույց կտա բաղձալի 263 թ.: Ինչո՞ւ է հիմնավորվում այս սրբագրությունը: Նրանով, որ եթե պարթևների ապստամբությունը դնենք 263-ին, ապա Ասողիկի 30-ը պետք է դարձնել 20: Եթե մեկը չհավատա, որ այդ է հիմնավորումը, թող նայի «Հանդեսի» հիշատակված համարի 163 և 164 էջերը: Փաստարկները «քանի դնում, ուժեղանում են»: Անցնենք երրորդին, որը և վերջինն է:

Խորենացին Սելևկոսին, ինչպես հայտնի է, տալիս է 31 տարի, իսկ Անանունը՝ 32: Ինչո՞ւ բացատրել այս: Նրանով, ասում է Լ. Շահինյանը, որ իր ենթադրությամբ, Անանունն իր հաշիվն սկսում է հենց Ալեքսանդրի մահվան տարեթվից՝ 323-ից, իսկ Խորենացին՝ դրա հաջորդ տարվանից՝ 322-ից: Նրբերանգներ այնտեղ, ուր դեռ չկա ինքը պատկերը:

Այստեղ արդեն կարելի է հանրագումարի բերել Լ. Շահինյանի հիմնավորումը, որովհետև այն խնդիրը, որ դեռ մնաց քննարկելու, առանձին ցուցադրման է արժանի: Հիմնավորումը, ինչպես տեսնում ենք, տեղի չի ունեցել: Շահինյանը չի հերքել իր կողմից վիճարկվող տեսակետի հիմնական փաստարկը, այլ շրջանցել է այն, ցուցաբերելով դիտական անբարեխղճություն: Իր սեփական փաստարկներն էլ ոչ մի բան մոտեցրել նրան իր դրույթի հաստատմանը:

Այժմ անցնենք նոր ակնարկված խնդրին:

Հայտնի է, որ Սելևկոսի 32-ամյա գահակալությունը սկսվել է 312/311 թ., այն պահից, երբ նա հանդիսավոր կերպով մուսք գործեց իր վերագրված Բաբելոնը, և ավարտվել 280 թ.: Պտղոմեոս Կնրավնոսի դաշույնի հարվածով:

⁴¹ Անտեղի է այս շարքը գասել Միլայել Ասորուն, քանի որ եա Խորենացու հետևորդների թվին չի պատկանում, և նույնքան անտեղի է, թեև այլ պատճառներով, այս շարքը մտցնել նաև Մովսես Կաղանկատվացուն, ինչպես անում է Շահինյանը:

Հատենի է, որ Սելևկոսին 280 թ. փոխարինել է նրա որդի Անտիոքոս Ա Սոտերը, սրան էլ՝ 261 թ.՝ Անտիոքոս Բ Թևոսը:

Սա ժամանակի պատմական իրականության մասլրուդին է, ուստի և լուսավորված է անթիվ ու բազմապիսի աղբյուրներով, որոնց մեջ պատմա-ժամանակագրական երկերի կողքին մեծ տեղ են գրավում վսովերագրական, իրերին ժամանակակից աղբյուրները՝ հիշյալ թագավորների թվագրված վիմական արձանագրություններն ու դրամները, բաբելոնյան քաղաքներում այդ ժամանակ կնքված մասնավոր գործարքների սեպագիր՝ դրանցումները՝ կավե սալիկների վրա, որոնց թվագրության մեջ հիշատակված է ոչ միայն իշխող թագավորի անունն ու սելևկյան էրայի տարեթիվը, այլև գործարքի կնքման ամիսն ու օրը (հանգամանք, որը հնարավորություն է ընձնուում մանրակրկիտ հետևելու Սելևկյանների զահի վրա կատարված փոփոխություններին)⁴²: Այսպիսով, սրանց տարեթվերը վերանայման անենթակա ճշմարտություններ են:

Բայց ի՞նչ անենք, եթե Լ. Շահինյանին ծայրահեղ անհրաժեշտ է, որպեսզի ըստ հորենացու Սելևկոսի գահակալությունը 311—281 թթ. փոխարեն ընկնի 322—292 թթ. վրա, Անտիոքոս Ա-ինը 250—261 թթ. փոխարեն՝ 291—273 թթ. վրա և այլն, մինչդեռ այդ պնդման համար նա չի կարողանում այնպիսի հիմք գտնել, որը կարող էր հորենացուն դրդել կատարելու այդ տեղաշարժը: Լ. Շահինյանը պատշաճ ելք է գտնում՝ սասանել, վարկաբեկել իրական պատմական ժամանակագրությունը, որպեսզի ասպարեղը մնա իր՝ հորենացուն պարտադրած ժամանակագրությունը:

Առաջին քայլն այն է լինում, որ նա վերահիշյալ ճշմարտությունները հայտարարում է սոսկ եվսեբիոս Կեսարացուն պատկանող թվեր, իբրև թե դրանք սոսկ մի հեղինակի՝ եվսեբիոսի հաղորդած տեղեկություններն են, պարզապես նրա տեսակետը, կարծիքը Սելևկյանների ժամանակագրության մասին, ուստի և կարող են սխալ լինել: Սա ընթերցողին ապակողմնորոշող պնդում է, որովհետև եվսեբիոսը այդ տեղեկությունները հաղորդող բազմաթիվ (նույն թվում և, ինչպես ասվեց, վաղերագրական) աղբյուրներից մեկն է միայն:

Երկրորդ քայլով Շահինյանը ջանում է հորենացու վզին փաթաթած իր այդ ժամանակագրությունը պարտադրել նաև իրական համաշխարհային պատմությունը, այսինքն փորձում արդեն ոչ միայն հորենացու մոտ, այլև իրականում Սելևկոսին մահացնել 291 թ., Կուրուպեդիոնի տակ Լիսիմարոսի դեմ նրա շահած նշանավոր հաղթանակից 10 տարի առաջ և այլն, և այլն:

Այդ արտառոց քայլի համար Լ. Շահինյանը իրեն որպես օժանդակ կուլան է փորձում ծառայեցնել այն հայտնի փաստը, որ Սելևկոսը շուրջ 10 տարի իշխել է դեռևս իր 32-ամյա պաշտոնական քաղաքականությունից առաջ, Առաջավոր Ասիայի որոշ շրջաններում: Այս մասին հաղորդում են և՛ եվսեբիոսը, և՛ ուրիշ աղբյուրներ: Եվ ահա Լ. Շահինյանը հարց է հարուցում, թե արդյո՞ք ձիշտ է, որ այդ տարիները եղել են 32 տարվանից առաջ, և ավելի ձիշտ չի՞ լինի մտցնել դրանք 32 տարվա մեջ, և ինչո՞ւ պետք է Սելևկոսը չհաշվեր դրանք իր գահատարիների մեջ և այլն, և այլն: Այս զվարճալի հարցադրումները նա նույնիսկ ձևա-

⁴² Վերոերս գտնվել է նույնիսկ մի սեպագիր սելևկյան արքայացանկ, որտեղ արքաների գահակալման ու մահվան ժամկետները նշված են տարիներով, ամիսներով և օրերով, ինչպես և նշված է յուրաքանչյուրի գահատարիքը: Տե՛ս A. J. Sachs and D. J. Wiseman, A Babylonian King List of the Hellenistic Period, „Iraq“, 1954, XVI, 2, էջ 202 և հտ.:

կերպում է 5 կետերի մեջ, որոնց ամենևին չսողարկված նպատակն է հիմնավորել պատմական պրոցեսի այդ «շտկումը»⁴³։ Այսպիսի վախճան ունի Լ. Շահինյանի արմատական առաջարկներից երրորդը և վերջինը։

* * *

Այժմ տեսնենք, թե ինչ է անում նա Խորենացու ժամանակագրության երկրորդ՝ Քրիստոսի ծննդյան տարեթվից այս կողմն ընկած հատվածի կառուցումը։ Պատկերը հիմնովին փոխվում է. աղյուսակի կուռ սինքրոնիզմը, որի երկու՝ հայկական ու լուսարթևական շարքերին այստեղ ավելանում են ևս երկուսը՝ հռոմեականն ու հայոց կաթողիկոսներինը, անհնարին է դարձնում անձնական ճաշակի այն դրսևորումները, որոնց վկա եղանք նախորդ հատվածը քննարկելիս։ Եթե այնտեղ փորձերը տասնամյակների հավելման ու փոփոխման հետ էին կապված, ապա այստեղ՝ միայն առանձին տարիների, որոնց փոփոխությունը, ճիշտ ասած, էական նշանակություն էլ չունի համակարգի վթարման տեսակետից։ Սակայն դրանք ևս պետք է աչքի անցկացնել, որովհետև իրենց իրագործման մեթոդի տեսակետից այս մասնի փոփոխությունները քիչ են տարբերվում այն խոշորներից։

Առաջին իսկ հայացքից զարմանք է պատճառում մի հանգամանք։ Լ. Շահինյանի կազմած աղյուսակում այս հատվածի ելակետը նույնն է, ինչ որ մեր կազմածում, այն է՝ Քրիստոսի ծննդյան տարեթիվը, որն ընկնում է Աբգար թագավորի 2-րդ տարվա վրա։ Նույնն են և հայկական շարքի իշխողների գահատարիները՝ մեկ բացառությամբ՝ Երվանդին Շահինյանի մոտ տրված է 20 տարի, մեր կազմած աղյուսակի 21-ի դիմաց (Շահինյանի արած բոլոր ինքնուրույն առաջարկների մեջ սա միակն է, որ որոշ չափով հիմնավորված է և մտածելու տեղ է տալիս)։ Նույնն է և եզրափակիչ կետը՝ Սահակ Պարթևի մահվան տարեթիվը՝ Հաղկերտ Բ-ի 1-ին տարում։ Սակայն տարօրինակաբար տարբեր է հանրագումարը, և ոչ թե 1 տարով, ինչպես կսպասվեր Երվանդի գահատարիքի մեկ տարվա տարբերության պատճառով, այլ ամբողջ 3 տարով։ Շահինյանի հանրագումարն է 459, մերը՝ 462։ Ուրեմն, սոսկ թվաբանական սխալներ կան կատարված մեկ կամ մյուս հաշիվներում։ Քանի որ նույն 3 տարվա տարբերությունը նկատվում է 459-ից դեպի ետ՝ բոլոր տարեթվերում, ընդհուպ մինչև Տրդատի գահակալման տարին (Շահինյանի մոտ՝ 285, ինչ մոտ՝ 288), իսկ այնուհետև միայն սկսում է նվազել, ապա փարզ է, որ սխալները կատարված են դրանից առաջ՝ Քրիստոսի ծննդից մինչև Տրդատ հատվածում։

Հաշվենք գահատարիները՝ վերցնելով դրանք Լ. Շահինյանի աղյուսակից.

Աբգարի գահատարիները սկսած իր 38-ամյա թագավորության երկրորդ տարվանից (որը համընկնում է Քրիստոսի ծննդյան տարեթվի հետ)՝ 37, Սա-

⁴³ Նշենք միայն առաջին կետը՝ նմուշի համար. եթե Սելեկոսը, դատում է Լ. Շահինյանը, թագավորած լինել 32 տարուց ավելի, ապա «ինչը կխանգարեր նրան, որ մինչև պաշտոնապես թագավոր հռչակվելը իրականում թագավորած տարիներն էլ գումարել իր թագավորության տարեքանակին։ Այլ բան է արդեն, եթե 52-ամյա թագավորությունից բացի տեղեկություն չկան նրա 44-ամյա թագավորության մասին, սակայն այդպիսի տեղեկություն մեզ հայտնի ոչ մի սկզբնաղբյուր չի արձանագրում...» (էջ 169)։ Հայտնի չէ, թե ում նկատի ունի Լ. Շահինյանը «մեզ» ասելով, սակայն բոլոր՝ Սելեկյանների պատմությանը փոքր ի շատե տեղյակ անձանց ծանոթ է թեկուզ Ապպիանոսի այն հաղորդումը, որ Սելեկոսը թագավորել է 42 տարի, ապրելով ընդամենը 73 տարի (App., Syr., 63)։

նատրուկ՝ 30, Երվանդ՝ 20, Արտաշես՝ 41, Տիրան՝ 21, Տիգրան՝ 42, Վաղարշ 20, Խոսրով՝ 48, անիշխանություն՝ 27, Տրդատի 1-ին տարին՝ 1: Հանրագումարը՝ 287:

Ուրեմն թվաբանական ճիշտ գործողության դեպքում Տրդատի գահակալման տարեթիվը Լ. Շահինյանի աղյուսակում պետք է ընկներ ոչ թե 285-ի վրա, ինչպես կա, այլ 287 թվականի վրա, և բոլոր հաջորդ թվերը մինչև աղյուսակի վերջը երկուսով ավելի պիտի լինեին, եզրափակիչ թիվն էլ պետք է լիներ 461, 459-ի փոխարեն:

Որտե՞ղ են թաքնված սխալները: Չլարչարենք ընթերցողին, ստիպելով նրան համեմատել բերված դումարելիները Լ. Շահինյանի աղյուսակի ընթացքի հետ, և նշենք, որ դրանցից առաջինը Աբգարի գահատարիների մեջ է թաքնված: Աբգարի իշխած 38 տարվանից Քրիստոսի ծննդից այն կողմ է մնում միայն 1 տարի, որովհետև Քրիստոսը ըստ Խորենացու ծնվել է Աբգարի 2-րդ տարում (հանգամանք, որ ընդունում է Լ. Շահինյանը), ուրեմն այս կողմն էլ պիտի ընկներ մնացած 37 տարին: Աղյուսակում, սակայն, մի տարին կորչում է՝ Աբգարին Քրիստոսի ծննդից այս կողմ մնում է միայն 36 տարի, որովհետև 37-րդ տարում արդեն թագավորում է նրա հաջորդ Սանատրուկը: Մյուս սխալը անիշխանության տևողության մեջ է, որը Լ. Շահինյանի արձանագրած 27 տարվա փոխարեն նրա աղյուսակում տևում է 26 տարի, որովհետև 27-րդ տարում արդեն թագավորում է Տրդատը:

Այս սխալները տարօրինակ են նախ այն պատճառով, որ Լ. Շահինյանը իր աղյուսակի մնացած մասերը ճիշտ է հաշվել¹⁴, ապա և այնու, որ մի շարքում կատարված նման սխալների դեպքում Խորենացու ժամանակագրության մյուս շարքերը իսկույն ահաղանգում են ներդաշնակության կորստյամբ:

Այս դեպքում, սակայն, ահազանդը լոցեվել է այն բանով, որ հայկական շարքում թույլ տրված սխալների արդյունքը՝ երկու տարվա կրճատումը տեղափոխվել է նաև պարթևական շարքը: Այսպես, մի դեպքում Աբգարի ժամանակակից պարթև Արշավիրը հանգույն Աբգարի կորցրել է իր գահատարիներից մեկը և իշխում է աղյուսակում ընդամենը 45 տարի, իրեն հասնող (և աղյուսակում նրա անվան դիմաց արձանագրված) 46 տարվա փոխարեն (Ք. ծ. առաջ՝ 20 տարի + Ք. ծ. հետո՝ 25 տարի = 45 տարվա: Ք. ծ. հետո 26-րդ տարվանից թագավորում է Արշավիրի հաջորդը): Երկրորդ սխալի բախտը առաջին հայացքից բերել է: Անիշխանության 27 տարիներից մեկի կորուստը պարթևական շարքում հավասարակշռվել է այն հանգամանքով, որ Պերոզ արքայի համար Խորենացու երկի ձեռագրերում 34 տարվա կողքին կա և 33 տարընթերցվածը (դ և դ նիշերի շփոթման արդյունք), որը և ներմուծվել է աղյուսակի մեջ: Սակայն այդ տարընթերցվածը ներմուծվել է այն պնով, որ առանց ուրեկ հիմքի (եթե այդպիսի հիմք չհամարենք տարընթերցվածի ներմուծման դրդապատճառը՝ հայոց շարքում թույլ տրված թվաբանական սխալը) «սրբագրվել» է Խո-

¹⁴ Օրինակ, թվաբանական տեսակետից միանգամայն ճիշտ է հաշված հայոց թագավորների գահատարիների գումարը՝ Քրիստոսի ծննդից առաջ. Աբգար 1 տարի + Արշամ 20 + անիշխանություն 10 + Արտավազդ 10 + Տիգրան 33 + Արտաշես 25 + Արշակ 13 + Վաղարշակ 22 = 134. և իսկապես, Վաղարշակի գահակալման տարին է աղյուսակում Ք. ծ. ա. 134 թվականը: Կամ մի ուրիշը: Հայոց կաթողիկոսների իշխանությունը սկսվել է, ըստ աղյուսակի, 301 թվականին և տեղի մինչև 459 թվականը, այսինքն՝ 159 տարի: Իսկապես, նրանց տարիների գումարը 159 է (= Գրիգոր Լուսավորիչ 30 + Արիստակես 7 + Վրթանես 15 + Հուսիկ 6 + Փառնեբոս 4 + Ներսես 34 + Շահակ 3 + Զավեն 4 + Ասպուրակես 5 + Սահակ Պարթև 51):

րենացու մի այլ ցուցում, թե հայոց Վաղարշը թագավորել է պարթև Վաղարշի 32-րդ տարվանից (դարձվել է 33)։

Ինչևիցե, նշված սխալները, եթե, ինչպես ասվեց, անվնաս են Խորենացու համակարգի ընդհանուր պատկերի վթարման առումով, ապա բավական թանկ են նստում իրեն՝ Լ. Շահինյանին, որը նրանց մասնակցությամբ ստացված ու, հետևաբար, Խորենացուն չպատկանող մի շարք տարեթվերի՝ Խոսրովի սպանության, Տրդատի գահակալման, մի քանի կայսրների գահակալման և այլն, երկար ու բարակ հիմնավորումներ է տվել Խորենացու երկի սահմաններից դուրս գտնվող նյութի ներգրավմամբ։ Այժմ նրան անհրաժեշտ կլինի այդ հիմնավորումները համապատասխանաբար վերակառուցել։

Սրանով էլ ավարտվում է Շահինյանի կողմից արված առաջարկների և փոփոխումների քննարկումը, որոնց հիման վրա նա կատարել է Խորենացու համակարգի վերականգնման իր փորձը⁴⁵։

Իր հոդվածի վերջին երկու էջերը Լ. Շահինյանը զբաղեցրել է Խորենացուց բաղված 16 օրինակներով, որոնք բերված են որպես վերջնական ապացույց իր վերականգնած աղյուսակի հարադատության՝ «Հայոց պատմության» շարադրանքին, այն բանի, թե հենց այդ աղյուսակն է ընկած «Հայոց պատմության» երկրորդ և երրորդ դրքերի շարադրանքի հիմքում։

Դրանք սկսվում են հայոց Արշամ թագավորից և շարունակվում մինչև Խորենացու ժամանակագրության վերջը, այսինքն ծայրեծայր վերաբերում են նրա ժամանակագրության միայն ու միայն երկրորդ հատվածին, որի նկատմամբ Լ. Շահինյանը, ինչպես տեսանք, ոչ մի էական, արմատական առաջարկ կամ սրբազրություն չի արել։ Հարց է ծագում, թե էլ ի՞նչ կարիք կար բերելու այդ օրինակները, որոնք ոչինչ չեն ապացուցում, իացի նրանից, որ այնտեղ, ուր Խորենացուն հանգիստ են թողնում, չեն բռնանում նրա վրա, այնտեղ Խորենացին լրիվ հարադատ է մնում ինքն իրեն, այսինքն՝ նրա ժամանակագրական համակարգը այդտեղ 100 տոկոսով համապատասխանում է դեպքերի իր նկարագրությանը։

Որպես ապացույց այդ հանգամանքի նշենք, որ Շահինյանի բերած բոլոր 16 օրինակները որքան համերաշխ են իր կազմած աղյուսակին, նույնքան հաջողությամբ ծառայում են նաև մեր գրքում ներկայացված Խորենացու ժամանակագրական աղյուսակին, որի մասին Շահինյանն այն կարծիքին է, թե այն «քննություն չի բռնում Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով ու պատմա-ժամանակագրական տեղեկություններով» (էջ 23)⁴⁶։

⁴⁵ Մի քանի սրբազրություններ էլ արված են առանց Լ. Շահինյանից առաջ գրանք առաջարկած հեղինակների հիշատակման. գլխացից են՝ Արշակ Մեծ՝ 52 տարի՝ 53-ի փոխարեն (Բ. Ավդալրեղյան), Արշանակ՝ 32՝ 31-ի փոխարեն և Արշակ՝ 17՝ 19-ի փոխարեն (երկուսն էլ Ն. Աղոնց), Վարազդատի գահակալման տարին՝ Շապուհ Բ-ի 56-րդ տարին՝ 55-ի կամ 57-ի փոխարեն (Գ. Սարգսյան)։ Լ. Շահինյանին է պատկանում Ասպուրակես և Ջավեն կաթողիկոսների գահատարիների սրբազրումը, Հենվելով նրանց գահատարիների քանակությունն արտահայտող թվերի վրա, նա սրբագրել է սինքրոնացնող ցուցումների թվերը։ Մեղ մոտ հակառակն է արված՝ հիմք են ընդունված սինքրոնացնող ցուցումների թվերը և «որսզրված» գահատարիները։ Հարցը կարելի է վիճելի համարել, բայց համակարգի ընդհանուր պատկերի համար այս հարցի այս կամ այն լուծումը բացարձակապես ոչ մի նշանակություն չունի։

⁴⁶ Այսուհանդերձ, Շահինյանին, այսպիսով, մինչև այժմ չի հաջողվում մեր վերականգնած աղյուսակի որևէ կետի և Խորենացու «Պատմության» շարադրանքի (իհարկե, բուն շարադրանքի, և ոչ թե նրան Շահինյանի տված մեկնության) միջև եղած հակասության գոնե մի օրինակ բերել։

Այդ 16 օրինականների փոխարեն նա արդեն պարտավոր է բերել ուրիշ օրինականներ՝ հորենացու ժամանակագրության այն առաջին հատվածից, որը դարձել է նրա էական ու արմատական առաջարկների ու սրբագրությունների ասպարեզ։ Պիտի բերել, որպեսզի ցույց տար ընթերցողին, թե շնայած իր կատարած այդ փոփոխություններին, որոնց նա տալիս է «վերականգնում» անվանումը, հորենացու շարադրանքի սինքրոնիզմը չի խախտվել, որ այն անձինք, որոնք ժամանակակից են ըստ հորենացու շարադրանքի, ժամանակակիցներ են մնում նաև իր վերականգնած աղյուսակում։ Այդ չի տրել ի. Շահինյանը և չէր կարող անել այն պարզ պատճառով, որ հորենացու շարադրանքի և Շահինյանի աղյուսակի այդ հատվածի մեջ համաձայնություն չկա, ինչպես համոզվեցինք վերը (էջ 124 և հտ.)։

Այժմ մի վերջին խնդիր։ ի. Շահինյանի քննարկվող հոդվածը նվիրված է հորենացու ժամանակագրական համակարգի վերականգնմանը, իսկ այդ վերականգնած համակարգի մեկնաբանումը նա համարում է իր հաջորդ խնդիրը (տե՛ս հոդվածի վերջին պարբերությունը)։ Այսուհանդերձ, նրա այդ հոդվածում էլ կան մեկնաբանման որոշ տարրեր, որոնց կողքից հնարավոր չէ անցնել։

Մեկնաբանման փորձերից մեկին մենք մանրամասն ծանոթացանք. Շահինյանը հորենացու աղյուսակում առաջին Սելեկյաններին իրենց թագավորած ժամանակից 12 տարով արհեստականորեն դեպի ետ տեղաշարժելով (այս դեռ վերականգնումն էր), չէր վարանում հավատացնել ընթերցողին, թե իրական պատմությունը հենց այդպես էլ ընթացել է (այս էլ՝ մեկնաբանումը)։

Այստեղ անենք երրորդ և վերջին դիտողությունը նրա քննադատական հոդվածի կապակցությամբ։ Վերջին էջերում Շահինյանը քննարկում է մեր, այսպես կոչված, «կովանների տեսությունը»։ Թե ինչ տեսություն է այդ, երևում է զբոսից բերվող հետևյալ հատվածից, որը մեջ է բերված նաև Շահինյանի մոտ. հորենացին «իր նյութի ամբողջ բաղմադանության մեջ ընտրում է այնպիսի ծանրակշիռ փաստերի մի շարք, որոնք նրան միանգամայն հավաստի են թվում, և դրանք անադարտ պահելով՝ դարձնում իր շարադրանքի առանցք, նշանաձող, կովան։ Մնացած նյութը նա ստորադասում, ենթարկում է այդ կովաններին, տալով նրան համապատասխան մշակում» (էջ 131)։ Շահինյանը մերժում է այս դրույթը, մերժում ոչ միայն իմ այդ գտած կովանները (դա դեռ ոչինչ), այլև ընդհանրապես կովանների առկայության փաստը հորենացու աշխատանքում (սա արդեն վատ է)։ «...հորենացու համար.— դրում է նա,— իր ավանդած բոլոր զահատարիները ավասարազոր նշանակուիլուն են ունեցել, ...հորենացին ոչ մեկը չի ստորադասել մյուսին» (էջ 135)։ 'Իժբախտաբար ի Շահինյանը չի ըմբռնել «կովանների տեսության» բուն իմաստը. այն վերաբերում է ոչ թե հորենացու «ավանդած զահատարիներին», ինչպես կարծում է ինքը, այլ հորենացու կողմից իր ձեռքի տակ եղած նյութի ընտրության, դասակարգման և մշակման խնդրին, այն խնդրին, թե որտեղից է ձեռք բերել հորենացին այդ տվյալները, որոնք հետո ավանդել է մեզ։ Շահինյանի հոդվածները կարգացողի համար մի բան, համենայն դեպս, պարզ է դառնում, որ հորենացու աղբյուրագիտական բազայի պրոբլեմը, այն պրոբլեմը, թե իր ապրած V դարում հորենացին ինչպիսի և որքան ինֆորմացիա կարող էր ունենալ իրենից 2000, 1000, 500, նույնիսկ 200 տարի առաջ տեղի ունեցած՝ հայոց պատմության իրողությունների մասին, այդ պրոբլեմը պարզապես գոյություն չունի Շահինյանի համար։ Այդ հարցում նրա հիմքը այն դրույթն է, թե հորենացին «իշխաւակում, անվանում է իր աղբյուրները Այո, անվանում է, բայց զաղտնիք չէ, որ թեև այդ աղբյուրները արդեն 1500 տարի է, ինչ անվանված են, այնուամենայնիվ հորենացու աղբյուրագիտական բազայի խնդիրը, չնայած արյուրավոր ուսումնասիրություններին, մնում է մութ, մնում է խորենացիագիտության պրոբլեմ համար մեկ»։

հորենացին անընդհատ զանգատվում է աղբյուրների սղությունից, նախնիների անիմաստասիրությունից և այդ դանդաղոր իր արձագանքն է գտնում ժամանակագրության այն խիստ անմխիթար վիճակի մեջ, որ տեսնում ենք V դարի պատմագրական երկերում՝ Աղաթանգեղոսի, Փավստոսի մոտ և այլուր։ Այս պայմաններում ինչպե՛ս բացատրել հորենացու, թեև որոշ ուրույն շեղումներ ունեցող, բայց, համենայն դեպս, ներքուստ անթերի, թվերով ծայրեկծայր օժտված ու

Շատ ու շատ ցավալի կլիներ, եթե Շահինյանն իր մեկնարանությունը շարունակեր այս նույն ուղիով: Դժբախտաբար, որոշ պարզ նշաններ կան, որ նա հենց այդպես էլ մտադիր է ղործելու: Ահա մի քանի տող քննարկվող հոդվածից. «Այստեղ էլ մեր նպատակը այն բանի ապացուցումը չէր, թե պարսից Արշակունիների վախճանի, հետևաբար Սասանյան հարստության հիմնադրման համար որ թվականն է ընդունելի՝ 226-ը, ինչպես ընդունված է, թե 245-ը, ինչպես տեսանք Խորենացու և նրան հետևող հեղինակների մոտ. այս հարցին անդրադառնալու ենք առանձին» (էջ 34): Անշուշտ, ընթերցողը իրավացիորեն կանխագուշակում է այս խոսքերից, որ դրանց հեղինակը մի օր հանդես է գալու այն պնդմամբ, թե պարթև Արշակունիների բարձումը և Սասանյանների իշխանության գալը տեղի է ունեցել (ոչ միայն ըստ Խորենացու ու նրա հետևորդների, որ ամենևին նորություն չէ, այլ պատմականորեն)՝ Փիլիպոս Արարկայսեր (244—249 թթ.) օրոք, իրականից երկու տասնյակ տարի ավելի ուշ: Սրանից բխում է, ի դեպ, որ նա մտադիր է «վերակառուցելու» III—V դարերի ողջ համաշխարհային պատմությանը ընթացքը ըստ Խորենացու ժամանակագրության այն հիմնական շեղման, որը նկարագրվեց ներկա հոդվածի սկզբում:

Մի այլ տեղ, նշելով, որ Թեոդոս Մեծին Խորենացին տալիս է 24 կամ 25 տարի թագավորություն, Շահինյանը ավելացնում է. «Այլ հարց է արդեն, որ Թեոդոս Մեծի համար պատմագիտության մեջ ընդունված է ընդամենը կայսրության 16-ամյա ժամանակաշրջան» (էջ 49): Այստեղից ևս փորձված ընթերցողը կարող է ապագա մի «հայտնություն» կանխատեսել:

Լ. Շահինյանի փայփայած այս ծրագիրը միանգամայն անիրական է: Դրա պերճախոս վկաններն են այն մեթոդները, որոնցով նա սկսել է «իրագործել» այն: Խորենացու տվյալների բոնի հարմարեցում, աննպաստ փաստերի «մոռացում», թվաբանական անճշտություններ: Բացի այդ, ոտնահարվում են այլ աղբյուրների, մանավանդ օտար աղբյուրների տվյալները: Սխալ ճանապարհի վրա է Լ. Շահինյանը:

բառաշար բարդ սինթետիզմով կերտված համակարգի ծնունդը նույն V դարում: Շահինյանի պատկերացմամբ Խորենացին իր աղբյուրներում գտել է այդ համակարգի բոլոր բաղադրամասերը՝ պատրաստի վիճակում և շարելով դրանք իրար ետևից ու իրար կողքի՝ ստացել իր համակարգը: Նման պատկերացման մեջ աղբյուրները հասկացություններ են նախ, վերացական է դառնում, անհունորեն հեռանում իրական աղբյուրների այն նկարագրից, որին մըտ հասնողի պես ու հանդիպում է պատմաբանը այսօր թե V դարում, այն է՝ փոխադարձ հաստատման հետ մեկտեղ՝ բազմաթիվ հակասական տվյալներ, իրարամերձ տեղեկություններ և միշտ բացեր ու բացեր: Հետազոտողը, այսօր թե V դարում, կոչված է հաղթահարելու այդ դժվարություններն իր բանականության ուժով և, իհարկե, ստեղծելով աշխատանքի որոշ մեթոդիկա՝ իր կարողության ու դարին համեմատ: Այս վերջին ճանապարհով է ծնունդ առել մեր համոզմամբ, և Խորենացու ժամանակագրական համակարգը (մանրամասնությունները՝ զրբում):

Ավելորդ է կանգ առնել Շահինյանի հոդվածի վերջում 6 կետերով նշված հայտարարությունների վրա, նշենք միայն, որ դրանց մի մասի մեջ, նախապես Բ կետում, մեր տեսակետը, մեղմ ասած, անհրաժեշտ է ներկայացված: Ընթերցողը պետք է հիշի, որ խոսքն այդ կետում նույն «կոմպանիների տեսության» մասին է, ինչպես և հիշի, որ Շահինյանի ձեռնարկած ողջ քննադատությունը կառուցված է Խորենացու ժամանակագրական համակարգի՝ իր չկայացած վերականգնման վրա:

О ВОССТАНОВЛЕНИИ ХРОНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ
«ИСТОРИИ» ХОРЕНАЦИ

Доктор историч. наук Г. Х. САРКИСЯН

(Резюме)

Попытка восстановления хронологической таблицы Хоренаци, предпринятая Л. Шагиняном, сводится, в сущности, к трем предложениям, которые в своей совокупности преследуют цель приравнять длительность начального отрезка хронологии Хоренаци (от Александра Македонского до года рождения Христова) к длительности соответствующего отрезка достоверной хронологии.

Первое предложение — читать число лет правления четвертого парфянского царя не 30, как имеется во всех дошедших до нас рукописях «Истории» Хоренаци, а 50. Предложение это находится в вопиющем противоречии с повествовательными данными соответствующей главы «Истории», и попытка сгладить его приводит Шагиняна к замене этих данных собственными предположениями. Предложение начисто отпадает, а вместе с ним — независимо от оценки остальных двух предложений — рушится и вся система, построенная Шагиняном и приписанная им Мовсесу Хоренаци.

Вторым предложением предусматривается замена дошедших до нас в рукописях труда Хоренаци чисел лет правления первых двух парфянских царей (соответственно: 31 и 26) числами, сообщаемыми для этих царей одним из последователей Хоренаци историком X—XI вв. Асогином (соответственно: 57 и 31), в предположении, что в данных последнего сохранился первоначальный облик сообщений Хоренаци. Увлечшись этим предположением, Л. Шагинян совершенно сбросил со счетов ряд препятствий филологического характера, делающих предложенную замену невозможной.

Третье предложение заключается в том, чтобы началом хронологии Хоренаци считать не 312/311 г. до н. э. (год воцарения Селевка I и начала селевкидской эры), как это было принято до сих пор, а 323 г. до н. э. (год смерти Александра Македонского). Шагинян в этом пункте замалчивает основную аргументацию своих предшественников; в то же время его собственная аргументация оказывается абсолютно недоказательной.

Мелкие поправки, предлагаемые Шагиняном ко второму отрезку хронологии Хоренаци (от года рождения Христова), в подавляющем своем большинстве столь же неуместны, сколь и охарактеризованные выше крупные поправки, и реализуются (т. е. вводятся в таблицу) с массой погрешностей.

Причина неудачи автора — в его стремлении подчинить исходные факты полюбившейся ему концепции.

ԲԱՆԱՎԵՃԵՐ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ

ՆԱԽԱՍԵՍՐՈՊՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հոգևոր մշակույթի կարևոր մարզերից է պատմագրությունը: Նախամեսրոպյան հայ պատմագրության հարցը լրջորեն չի քննարկվել զիտական գրականության մեջ (բացառություն է կազմում Մարաբասի ու նրա մատյանի առեղծվածը): Դրա պատճառն, անշուշտ, փաստերի պակասությունն է եղել: Փաստերը այսօր էլ բաղմամբիլ չեն, սակայն շատ նշանակալից են պատմագրության դուրսությունը մատնշանշող հանդամանքները, նրա գոյությունը «ուղեկցող» պարականոնները: Այդ պարագաները, կարճ ասած, երկուսն են: Առաջին, հայ պետականության այն բարձր զարգացումը մ. թ. ա. II—I դդ. Արտաշեսյանների օրոք և հետագայում էլ՝ Արշակունիների օրոք, որը պետք է որ ծներ պատմագրության տալիս մասնական տեսլական: Երկրորդ, V դարում հայ պատմագրության այն բուն ծագումը, որ իսկական պայթյունի էր նման, և որը անհնարին է պատկերացնել առանց նախորդող շրջանում պատմագրական մտքի արգասիքների աստիճանական կուտակման:

Հայ պետականության գոյացումը մենք արդեն չենք կապում, ինչպես առաջ, Արեմենյան տերության փլուզման ժամանակաշրջանի և փաստի հետ, այլ դիտում ենք որպես մի երևույթ, որ ծայր է առել Ուրարտուի անկումից հետո, Մեդիայի ծաղկման շրջանում: Սրան հաջորդած՝ Արեմենյանների տիրապետության երկուհարյուրամյա ժամանակաշրջանը ներկայանում է որպես Հայաստանի հետագա, թեև ոչ շատ եռանդուն, զարգացման շրջան նաև պետական տոմարով: Արեմենյանների վերացումից հետո Հայաստանի ժառանգական ուսուցիչները՝ հայ, կամ համենայն դեպս արդեն հայացած Երվանդյանները, մնացին ու հարապեցին այստեղ որպես ինքնուրույն թագավորներ: Սրանց հաջորդեցին Արտաշեսյանները, որոնց ժամանակ Հայաստանը միավորվեց, հզորացավ, դարձավ հին աշխարհի կարևորագույն քաղաքական ուժերից մեկը՝ երրորդը Միջերկրականի ու Առաջավոր Ասիայի երկրների միջև՝ Հռոմից ու Պարթևստանից հետո:

Արտաշեսյան հաբստության հիմնադիր Արտաշես Ա-ի՝ հայ ժողովրդի ծնած խոշորագույն պետական ու ռազմական գործիչներից մեկի ժամանակը (մ. թ. ա. 189—160 թթ.) բաղմամբիլ բարեփոխությունների ու նորամուծությունների շրջան էր՝ թե՛ ռազմա-քաղաքական և թե՛ տնտեսական-մշակութային բնագավառներում: Հատկապես նշելի է Արտաշես Ա-ի շահագրգռությունը՝ Հայաստանի անցյալը իմանալու, որը, բնականաբար, զրոկորվում էր Արտաշեսին նախորդած տիրակալների, ինչպես և իր տոհմի ծագումնաբանական ծառի հանդեպ նրա ցուցաբերած հետաքրքրությամբ: Նման հետաքրքրությունը իհարկե ուներ մեծ գործնական նշանակություն՝ պետության պատմական իմքերը հաստատելու և ամրապնդելու առումով, ինչպես և գործնական նշա-

նախնական ունենալից հետո արժանապատիվներից մեկը՝ Արտաշեսի օրոք սահմանված՝ թագավորական նախնիների պաշտամունքը, այդ «քաղաքական կրոնը», որ կոչված էր անհասանելի կացուցանելու միապետի իշխանության հեղինակությունը:

Արտաշեսի թագավորությունը շատ հարմար ժամանակաշրջան է երևում հայկական հողի վրա պատմագրության սկզբնավորման համար, և գուցե հենց այդպես էլ եղել է, թեև դրա մասին որոշակի տեղեկություն չկա: Համենայն դեպս, հայկական գրերի բացակայությունը չէր կարող խոչընդոտ հանդիսանալ դրան: Գոյություն ունեւած անվագն երկու գրավոր լեզու՝ արամեերենն ու հունարենը, որոնք այդ ժամանակ մրցում էին իրար հետ Հայաստանի վարչական լեզու լինելու համար: Դրանց հուշարձաններն են Արտաշեսի արամեերեն արձանագրությունները և նույն այդ ժամանակներից պատկանող՝ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները: Երկու այդ լեզուներով էլ կարող էին ստեղծվել պատմագրական կամ ժամանակագրական երկեր:

Այսպիսիների ստեղծման մասին, սակայն, մեր ունեցած առաջին տեղեկությունները վերաբերում են Արտաշեսի թոռան՝ Տիգրան Բ-ի ժամանակին (մ. թ. ա. 95—55 թթ.): Տիգրանը ակներևաբար հունական առաջավոր մշակութի ու նրա՝ Հայաստանում տարածման ջատագով է եղել, և դրա բաղմամբով զբաղվողներից մեկն էլ այն էր, որ նրա շրջապատում փոքր թիվ չէին կազմում տարբեր բնագավառների՝ գրականության, արվեստի, քաղաքականության, ռազմի հույն գործիչները: Աղբյուրները դրանցից մեկ հասցրել են գրող ու քաղաքական գործիչ Մետրոդորոս Ալեքսիացու, հետո ու գրող Ամփիկրատես Աթենացու, Կալլիմաքոս զորավարի անունները, հույն դերասանների մասին հիշատակությունը միայն¹, բայց դրանց թիվը, հավանաբար, շատ ավելի է եղել:

Մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ ուշադրությունը սեռվում է առաջին հերթին Մետրոդորոս Ալեքսիացու վրա: Սա հելլենիստական դարաշրջանի համար շատ տիպական մի խավի՝ թափառաշրջիկ մտավորականության ներկայացուցիչն էր: Դրանք անցնում էին երկրից երկիր, արքունիքից արքունիք, հազուրդ տալով իրենց գաղափարների պրոպագանդան և իրականացման ծարավին, պարզապես նաև ապրուստ վստահելու նպատակով, բայց և շատ տեղերում թողնելով իրենց գործունեության դրական հետքերը:

Մետրոդորոսը ծագում է Տրովադայի Ալեքսիս քաղաքից, ծնված պիտի լինի մ. թ. ա. 130—120-ական թթ.: Երկար ժամանակ ապրել ու գործել է Քաղկեդոնում: Այստեղ նրան հանդիպել է Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Եվպատոսը և հրավիրել իր մոտ ծառայության: Մետրոդորոսը Պոնտոսում մեծ պաշտոնների է հասել և բարձր հեղինակություն վայելել: Նա եղել է գերագույն դատավոր, որի վճիռները անբեկանելի էին, կրել է «արքայի հայր» պատվավոր տիտղոսը: Հռոմի հետ իր ռազմական բախումներից մեկի ժամանակ Միհրդատը ուղարկել է նրան որպես պատվիրակ Տիգրան Բ-ի մոտ, օգնություն խնդրելու (հավանորեն գա տեղի է ունեցել կամ Երկրորդ Միհրդատյան պատերազմի ժամանակ՝ 83—82 թթ. կամ Երրորդ պատերազմի սկզբին՝ 74 թ.): Պատվիրակը մեծ համակրանք է ցուցաբերել Տիգրանի նկատմամբ, բարի խորհուրդներ տվել նրան ի վնաս Միհրդատի, և ըստ երևույթին հենց այդ ժամանակ էլ հրա-

¹ Plut., Luc., 22, 29, 32.

վիրվել է հայոց արքունիքը՝ Մ. թ. ա. 70 թ., հայ-հռոմեական պատերազմի նախօրեին, Մետրոդորոսը Տիգրանի կողմից ուղարկվում է Միհրդատի մոտ և ճանապարհին մահանում կամ սպանվում։ Տիգրանը միջոցներ չի խնայում ներքան փառքով ու շքեղութեամբ հուղարկավորելու համար²։

Սոսկական բախտախնդրի որակումից, որ կարող էր կաշել Մետրոդորոսին նրա կենսական ուղու փոփոխականութեան նկատմամբ, նրան բոլորովին փրկում է իր վաստակած «Հոմեռոմայոս» (Misoromaeus) մականունը, որի մասին հաղորդում է Պլինիոս Ավագը, և որը աներկբայելիորեն վկայում է Մետրոդորոսի քաղաքական սկզբունքների որոշակիութեան մասին³։

Մետրոդորոսը բազմակողմանի ունակութունների ու գիտելիքների տեր անձնավորություն է եղել՝ քաղաքական գործիչ, փիլիսոփա, հռետոր, բնագետ, պատմաբան։ Պլուտարքոսն անվանում է նրան «այդ բազմագիտակ», իսկ Ստրաբոնը խոսում է նրա գրվածքների ուրույն, ինքնատիպ, զարմանք առաջացնող ոճի մասին։ Մետրոդորոսի ստեղծագործություններից մեկ հասել են երեքի անունները միայն՝ «Սովորությունների մասին», «Անբան կենդանիների բանականություն ունենալու մասին» և «Տիգրանի մասին»⁴։

Մեկ հետաքրքրուղի, անշուշտ, այս վերջինն էր, որ դժբախտաբար մեկ չի հասել, նրանից պահպանվել է սոսկ մի աննշան նախադասություն, որը ոչ մի պատկերացում չի տալիս գործի բովանդակության մասին⁵։ Դրա մասին կարելի է դատել միայն ենթադրաբար։ Տիգրանի պատմությունը Մետրոդորոսը կարող է հասցրած լինել մինչև իր մահվան թվականը՝ 70 թ. մ. թ. ա.։ Ասել է, թե նա նկարագրել է Տիգրանի թագավորության առաջին, աշխարհակալական շրջանը։ Սրա համեմատ էլ երկր պետք է որ ջատագովական, ներբողյանի բնույթ կրած լինի, մանավանդ, որ գրված է եղել անշուշտ, իր՝ Տիգրանի պատվերով։ Միգուցե նաև այն ունեցել է հսկահռոմեական գունավորում, որ երևում է հեղինակի կրած մականունից։ Հավանաբար, ըստ ընդունված սովորության, երկր, բացի Տիգրանին վերաբերող հիմնական մասից, ունեցել է նաև ներածական բաժին։ Այս բաժինը կարող էր սկսվել որքան ասես հեռվից, ասենք, հայ ժողովրդի ծագման մասին տեղեկություններից, որոնք, իր ուղղության ու ըմբռնումների համեմատ, հեղինակը կարող էր քաղել կամ տեղի բանավոր պրուքներից, կամ էլ հունական մատենագրությունից։ Ներածական բաժինը կարող էր սկսվել (կամ նրա մեջ կարող էր շեշտված լինել) նաև Տիգրանի դինաստիայի սկզբնավորումից, նրա հիմնադիր Արտաշեսի բնութագրից, ոչի մասին ևս տեղեկություններ կարելի էր ստանալ թե՛ տեղում, թե՛ հունական մատենա-

² Strab., XIII, I, 55; Plut., Luc., 22. Մետրոդորոսի մահվան հանգամանքների մասին հնում երկու կարծիք է եղել։ Ըստ Պլուտարքոսի, նա սպանվել է Միհրդատի հրամանով, որը ատելությամբ էր լցված իր նախկին մերձավորի նկատմամբ, իսկ սպանության առիթը իբր այն է եղել, որ Տիգրանը անզգուշաբար հայտնել է Միհրդատին Մետրոդորոսի՝ ժամանակին իրեն տված խորհուրդների մասին։ Ըստ Ստրաբոնի, կարծիք է եղել նաև, որ Մետրոդորոսը հիվանդությունից է մահացել։

³ Plin., Nat. hist., XXXIV, 16, 2.

⁴ Strab., XVI, 4, 16; Cicero, De orat., II, 88, III, 20; Athen., IX, 391a; Schol. Apoll. Rh., IV, 133, Fragmenta historicorum graecorum, III, էջ 204.

⁵ Μετρόδορος ἐν πρῶτῳ τῶν περὶ Τιγράνων τὸν Ἡερμαίου τὰ Ἀρτέμιον φεσὶ λέγεσθαι «ὡς οὐκ ἔστιν, ὅτι ὁ Μείτροδορος τὸν Σιγρῶνι μᾶλλον (պատմության) առաջին գրքում Թերմոդոն (գետը) անվանում է Արաբոս» (Schol. Apoll. Rh., IV, 133)։

գրությունից, ասենք Պոլիբիոսի «Պատմությունից»⁶։ Այս բոլորը թեև ենթադրություններ են, բայց ամենևին անհիմն չեն, ինչպես կերևա հետագա շարադրանքից։

Կարևոր է նաև ընդգծել արդեն նշված այն հանգամանքը, որ Մետրոդորոսի գործը հավանաբար հայոց արքայի պատվերով է գրվել։ Տիգրանը անհրաժեշտություն է դրացել հավերժացնելու իր գործերը, իր պետության ստեղծման պատմությունը։ Այս անհրաժեշտության դրացման առջև (որի պետական նշանակությունը չի նվազում, ինչքան էլ որ այդ դրացումը վերադրենք նաև Տիգրանի փառասիրությանը) հետին պլանի վրա է մղվում այն հանգամանքը, որ պատվիրակատարը հույն է եղել, հունարեն է գրել և այլն։ Մետրոդորոսը սոսկ միջոց է եղել, և նրա գրած երկը մենք առանց վարանելու կարող ենք համարել տեղական, հայ պատմագրության արգասիք։

Այս թեզը հաստատվում է նաև այն փաստով, որ Մետրոդորոսի գործը կողիացած, էդակի երևույթ չմնաց հայ իրականության մեջ, այլ գտնվում էր շարունակությունը, և շարունակողն արդեն հույն չէր, այլ հայ, թեև տակավին պրոլ էր հունարեն։ Այդ շարունակողն է հայոց Արտավազդ Բ թագավորը, Տիգրան Բ-ի որդին և հաջորդը (մ. թ. ա. 55—34 թթ., մահը՝ 31 թ.), որը, չցանկանալով դիմել և կամ հնարավորություն ունենալով չդիմելու օտարի օգնությանը, իր ձեռքն է վերցնում գրիչը, նշանավորելով, այսպիսով, հայկական հողի վրա պատմագրության դարգացման մի նոր փուլ։ Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ «Արտավազդը գրել է ողբերգություններ, ճառեր և պատմական երկեր, որոնց մի մասը պահպանվել է»⁷։

Անտարակույս հենց վերը հիշատակված Մետրոդորոսը, Ամփիկրատեսը և մեզ տեղավորն անհայտ մնացող նմանօրինակ այլ անձինք են եղել Արտավազդի ուսուցիչները լեզունների, գրականության, ճարտասանության, թատերական արվեստի, պատմագիտության և այլ բնագավառներում։ Եվ ահա հանդես է գալիս մեզ հայտնի հայ առաջին մտավորականը, դիմված ժամանակի առաջատար քաղաքակրթության բոլոր նվաճումներով։ Իրավունք ունենք մտածելու նաև, որ նա միակը չէր և նրա շրջապատում կային իր նմանները։

Սակայն սիսալ կլինեիր պատկերացնել Արտավազդին որպես «ուսյալ» իշխողի, գեղեցիկ աշակետների սիրողի, որին դիրքը և կենսական պայմանները առատ հնարավորություններ էին ընձեռում իր սիրած գործով զբաղվելու։ Ոչ։ Իսրաշրջանը ահեղ էր և միանփսմայն այլ հատկություններ և ունակություններ էր պահանջում հայոց թագավորից։ Հայաստանի բազմադարյան պատմության մեծագույն մասը բնութագրվում է նրա արևմուտքից ու արևելքից երկու հզոր, իրար հակառակորդ պետությունների միջև սեղմված լինելու հանգամանքով։ Պետությունները փոխվել են, բայց նրանց ակնկալությունները մնացել են նույնը՝ ունենալ Հայաստանը դաշնակցի, իսկ ավելի լավ է՝ հպատակի դերում, որը երկրի աշխարհագրական պիտքի և այլ հանգամանքների նկատմամբ դիտվում էր որպես ախոյանի դեմ մղվող պայքարի հաջողության կարևոր գրա-

⁶ Հմմտ. Polyb., XXV, 2; XXXI, 17. Շատ հավանական է, որ Պոլիբիոսի «Պատմություն» մեզ հասած գրքերում ևս կարևոր նյութեր են եղել Արտաշեսի մասին։ Մեր կարծիքով Արտաշեսի մասին հաղորդող մի շարք հեղինակների (օրինակ, Դիոդորի, Ապպիանոսի, Պորփյուրի և ուրիշների) մեզ հասած հաղորդումների իրական աղբյուրը Պոլիբիոսի «Պատմությունն» է եղել։

⁷ Plut., Crass., 33.

վական: Հայաստանն, այսպիսով, անընդհատ ներգրավվել է հաճախ նաև իրեն վերաբերող քաղաքական բախումների ու արյունահեղ պատերազմների մեջ, որոնք սահմանարար հավերժներ են բերել ժողովրդին ու երկրին:

Արտավազդն էր, ահա, որին վիճակվեց կրել այդ դառն իրավիճակի սկիզբը գուժող պարթևների դեմ ուղղված հռոմեական հրկու արշավանքների (Կրասոսի՝ մ. թ. ա. 52 թ. և Անտոնինոսի՝ մ. թ. ա. 37 թ.) ծանրությունը: Նա էր, որ պիտի առաջինը վճռեր Հայաստանի անկիւղը՝ կռանի և սալի միջև, և այդպիսով հիմք դնէր այն ճկուն քաղաքականությանը, այն հատուկ դիվանագիտությանը, որը ստիպված պիտի լինէին, որպես բացարձակ գիմագրություն ալտերնատիվ, հետադադում վարել Հայաստանի առաջնորդները երկիրն ու ժողովուրդը ավերումից ու ոչնչացումից հնարավորին չափ դերժ սպասելու համար: Բայց ծանրությունը կարող ուսերի վրա էր ընկել: Երկրին սպառնացող վտանգի առջև շրջահայաց ու խորամանկ, և վսեմ ու աննկուն՝ առանձնապես իրեն սպառնացող վտանգի հանդիման, այսպիսին է հառնում Արտավազդը՝ նրա մասին պատմող բարենպաստ ու անբարենպաստ գիրքավորված հեղինակների հիշատակություններից: Արտավազդը կատարեց իր դժվարին պարտքը և կատարեց այն իր կյանքի գնով:

Այս բոլորն ասվում է Արտավազդին նաև որպես պատմագիր բնութագրելու համար, որովհետև ըստինքյան հասկանալի է, որ նույն ըմբռնումներով ու հույզերով պիտի տողորված լինէին նրա գրվածքները: Այսքանը հաստատապես կարելի է ասել դրանց գաղափարական ուղղվածության մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է կոնկրետ բովանդակությանն ու ժամանակագրական ոնդրկմանը, ապա այստեղ ստիպված ենք ոտք դնել ենթադրությունների ուղին. քանի որ Արտավազդի գրվածքները մեզ չեն հասել: Արտավազդը գրած պիտի լինի իր ժողովրդի, իր դինաստիայի սկզբնավորման մասին, նրա հիմնադրի, իր հոր, իր սեփական ժամանակի իրադարձությունների մասին: Նրան աղբյուր կարող էին ծառայել թե՛ ժողովրդական, թե՛ դինաստիական-տոհմային ավանդությունները և թե՛, ինչպես ասվեց Մետրոգորոսի կապակցությամբ՝ հունական գրականությունը:

Հատուկ ուշադրության է արժանի Պլուտարքոսի այն վկայությունը, թե Արտավազդի գրվածքները պահպանվել են մինչև իր օրերը՝ մ. թ. II դարի սկզբները: Եթե դրանք հարատևել են, այդպիսով, առնվազն 150 տարի (իսկ թե դրանից հետո որքան՝ այդ մեզ հայտնի չէ), ապա բովանդակալից ու հետաքրքրական պոթելի պիտի եղած լինեն: Գիտության մեջ կարծիք է հայտնվել նաև, թե Պլուտարքոսը ոչ միայն հիշատակել է Արտավազդի պատմական երկերը, այլև օգտագործել դրանք որպես աղբյուր Կրասոսի կենսագրությունը, նրա արևելյան արշավանքը, հատկապես հառանի ճակատամարտի դրվագը շարադրելիս: Ինչևիցե, մի բան հաստատ է, որ Արտավազդի գործերը որոշ ժամանակ շրջանառության մեջ են եղել հելլենիստական գրականության մեջ:

Սակայն դրանք անշուշտ և, առաջին հերթին, ընթերցվել են Հայաստանում և այստեղ ունեցել են այն նշանակությունը, որ Արշակունիների ժամանակ սպասանել են Արտաշեսյանների օրոք ծայր առած տեղական պատմագրության ավանդույթը, ու թերևս օրինակ և զրդապատճառ ծառայել այդ տիպի նո-

⁸ A. H. Heeren, Vermischte historische Schriften, Bd. III, 1821, էջ 412 (տե՛ս K. B. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 13),

ըստնոր զործերի ստեղծման համար՝ Արշակունյաց արքունիքի հովանու ներքո՝ Արքունիքը սակավին մեռավ իր մշակույթի զործիչների նախասիրած հավաքատեղի նաև այս նոր պարաշրջանում, ինչպես թույլ է տալիս եզրակացնել ժամանակի մասին խիստ կցկտուր տեղեկությունների մեջ իմիջիպիտոց պահպանված մի վկայություն, ըստ որի մ. թ. II դարի կեսերին իշխած հայոց թագավոր Սոհեմոսի (140—161 թթ.) արքունիքում է ապրել ու ստեղծագործել սիրիացի Փամբուքոս գրողը, որ հայտնի էր իր «Բարեկունականք» վեպով⁹:

Դարավոր պատմագրական ավանդույթին ուղեկցող երևույթներից մեկն էլ սախամեսրոպյան շրջանում պիտի լինեին արքունի գիվաններում պատմական բնույթի այլևայլ նյութերի՝ հրովարտականների, նամականների, պարզեցողների, զեկույցների, հենց պատմությունների և ուրիշ թղթերի աստիճանական կուտակումը: Արշակունյաց Հայաստանում նման արքունի գիվանի գոյության անուղղակի, բայց և անառարկելի ապացույցներն են մեզ հասած թագավորական (հունարեն լեզվով գրված) արձանագրությունները: Դրանք այնպիսի բնույթի են, որ պետք է իրենց մագաղաթյա պատճեններն ունենային արքունի գրասենյակի գիվանում:

Ահա Տրդատ Ա Արշակունու Բառնիի հունարեն արձանագրությունը. սա տիպիկ գրասենյակային փաստաթուղթ է: Այն մի զործի կատարման վավերացում է՝ վկաների ընդգրկմամբ, ըստ որում նախապես պատրաստված արձանագրության մեջ բաց էին թողնվում զործը կատարողի և վկաների անունները, որոնք և լրացվում էին զործն ավարտվելուց հետո¹⁰: Ապարանի հունարեն արձանագրությունը արքայական մի պարզեցողի է, որով Տրդատ (Բ թև՝ Դ) թագավորը նախարարական տներին մեկին մի բնակավայր է պարզեցում¹¹: Անկասկած, սրանց մագաղաթյա պատճենները պետք է իրենց տեղը գտնեին արքունի գիվանում:

Էլ ավելի բնորոշ է Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունը: Սա մի թագավորական ուղերձ-հրովարտակ է Տիգրանակերտ քաղաքին, որ փորագրվել է քաղաքի պարսպի վրա՝ դարպասին կից: Ուղերձի հեղինակ հանդիսացող արքայի անունը չի պահպանվել, բայց ամենայն հավանականությամբ դա Տրդատ Բ-ն է՝ քրիստոնեությունն ընդունելուց առաջ¹²:

Այս վավերագրին հետաքրքրական զուգահեռ է կազմում նույն Տրդատ Բ-ի՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմության» մեջ հանդես եկող հրովարտակը հայոց աշխարհին¹³: Այն սկսվում է այսպիսի բառերով՝ «Ողջուն հասնալ և շինութիւնդիցն օգնականութեամբ...», որոնց հունարեն տարրերակը πρὸς τὴν γένεσιν αὐτοῦ τῶν θεῶν θεῶν βουλήσιν¹⁴ իր արձագանքն է գտնում Տիգրանակերտի արձանագրության մեջ՝ τῆς προγενέστερης βουλῆς τῶν θεῶν¹⁵: Սրանով, եթե չի էլ հաս-

⁹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 38—39:

¹⁰ К. В. Тревер, *взгл. арх.*, էջ 174 և հտ.:

¹¹ М. И. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, «Анийская серия», № 6, СПб, 1911.

¹² Г. Х. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 81—82:

¹³ Ագաթանգեղոս, 127:

¹⁴ Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, Neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 30:

¹⁵ Г. Х. Саркисян, *взгл. арх.*, էջ 82, D, 5:

տատվում Ազաթանգեղոսի հաղորդած հրովարտակի վավերականությունը (նման մի հետևություն չափազանց փութկոտ կլիներ), ապա համենայն դեպս խիստ հավանական է դառնում, որ դրա հետմեմբրության շարադրողին ինչ-որ ուղիներով հասել են իսկական նախաքրիստոնեական հրովարտականների ձևավորման ավանդները, միգուցե և հենց հրովարտականների օրինակներ:

Նույն այդ երևույթի առավել հետաքրքրական դրսևորմանն ենք հանդիպում վաղ միջնադարյան զրականության մի այլ նմուշի մեջ՝ Դա ալսպես կոչված «Կեղծ-Ազաթանգեղոսի» (որին հաճախ այդ անունն են տվել գիտնականները՝ ի տարբերություն հայոց դարձի պատմության հենց նոր հիշատակված հեղինակ Ազաթանգեղոսի) վիմական արձանագրության ներածական տողերի մի «պատճեն» է, որ հասել է մեզ Անանուն Բանաքաղի՝ Մարաբա Մծուրնացու մատյանից ուղղված քաղվածքում, իսկ վերջինս էլ արտագրած է եղել վեմի վրա հունարեն լեզվով արված բուն արձանագրությունից: Ահա այն. «Ես Ազաթանգեղոս դրիշ գրեցի և վերայ արձանիս այսօրիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագավորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի»¹⁶:

Պետք է ասել, որ արձանագրության վավերականության ու նրա հեղինակ Ազաթանգեղոսի անձի նկատմամբ գիտության մեջ ծագած բազմաթիվ կասկածները կապված են եղել մեծ մասամբ հենց այդ Մարաբայի առեղծվածային թվացող կերպարի հետ: Մարաբայի խնդրին կանգնողականք սույն հոդվածի վերջում, իսկ այժմ բավարարվենք նշելով, որ արձանագրությունը, վավերական լինի այն թե սոսկ գրական, իր մեջ ոչինչ տարօրինակ բան չի պարունակում, այլ ընդհակառակը, հայոց առաջին թագավորների մասին արքունի դիվաններում պարունակված նյութի իր հիշատակմամբ լրիվ ձայնակցում է նախաձեռնողության պատմագրության և արքունի դիվանների մասին վերը շարադրված վիաստերին:

Նախամեմբրության հայ պատմագրության վերաբերյալ կարևոր և հետաքրքրական հաղորդումների ու նյութերի ենք հանդիպում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Խորենացին, ինչպես գիտենք, բազմիցս հիշատակում է հր օգտագործած աղբյուրները Այդպիսի հիշատակումները, հատկապես նրա նրկի I և II գրքերում, այսինքն՝ նախաքրիստոնեական շրջանին վերաբերող շարադրանքում, մի քանի տասնյակի են հասնում: Սրանցից մեզ անհրաժեշտ է առանձնացնել այն հիշատակությունները, որոնցով Խորենացին վկայակոչում է հատկապես հայկական հողի վրա ստեղծված պատմագրական երկերը. մի կողմ թողնելով այն ամենը, ինչ նա հաղորդում է օտար հեղինակների և Հայաստանից դուրս ստեղծված մատյանների՝ Հայաստանի ու հայերի մասին հաղորդածի վերաբերյալ:

Այս առումով դասակարգելով նյութը, մենք մեր քննության ենթակա խմբում գտնում ենք հետևյալ միավորները. ա) Մար Աբաս Կատինայի մատյանը և բ) «մեհենական պատմություններ»: Դիմենք նախ «մեհենական պատմություններին» խնդրին:

Դատելով Խորենացու համապատասխան տվյալներից, պատմագրությունը Հայաստանում, արքունիքից զատ, մշակվել է նաև մեհյան-տաճարներում, բրմության միջավայրում: Հանրահայտ է այն հսկայական դերը, որ

16 «Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 2:

խաղացել են տաճարներն ու քրմությունը Հին Արևելքի և հելլենիստական երկրների տնտեսական-հասարակական և մանավանդ հոգևոր կյանքում: Դրանք եղել են նաև մշակույթի, մասնավորապես գիտության, պրի ու գրականության կենտրոններ: Բաբելական տաճարներում մաթեմատիկական և աստղաբաշխությունը իրենց աննախընթաց վերելքն են ապրել¹⁷: Հայտնի են և այդ տաճարներում կազմված սեպագիր ժամանակագրությունները, որոնք դարեդար գրանցվելով, կարևորագույն վավերական տեղեկություններ են պահպանել մ. թ. ա. I հազարամյակի Առաջավոր Ասիայի պատմության մասին, ներառյալ և հելլենիստական դարաշրջանը¹⁸: Բաբելոն քաղաքի Մարդուկ աստծու տաճարի քուրմ Բերոսոսը, որ ապրել է մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսում—III դարի սկզբներում, սեպագիր աղբյուրների հիման վրա հունարեն լեզվով կազմել է իր երկրի պատմությունը, որը տարածվել է հելլենիստական աշխարհով մեկ¹⁹: Նույնպիսի գործ է կատարել Եգիպտոսում Բերոսոսի ժամանակակից, Հելիոպոլիս քաղաքի տաճարի քուրմ Սանեթոնը²⁰: Երկուսին էլ, ի դեպ, գիտե հորենացին²¹:

Ստրաբոնը, նկարագրելով իր ժամանակվա փոքրասիական երկրների Վապսդոլկիայի, Պոնտոսի բազմաթիվ տաճարները, հիշատակում է նաև Հայաստանի տաճարները. «...հայերը,— գրում է նա,— արտակարգ եռանդով են պաշտում Անահիտին, որին տաճարներ են կառուցված բազմաթիվ տեղերում և, մանավանդ, Եկեղիքում»²²: Հայտնի է, որ դիցուհու անունով գավառը կոչվել է Անահտական: Անահիտի տաճարից բացի, տեղեկություններ են պահպանվել նաև մի շարք այլ, անշուշտ նախահելլենիստական ծագում ունեցող, տաճարների մասին, որոնք նվիրված էին Արամազդ, Վահագն, Տիր, Նանե, Միհր և այլ աստվածների: Դրանցից և ոչ մեկը առայժմ պեղված չէ, ուստի և դժբախտաբար այդ բոլորի մասին մենք պատկերացում ունենք այն չափով միայն, ինչ չափով թույլ են տալիս քրիստոնեական բովով անցած հատուկենտ տեղեկությունները: Մինչդեռ այդ տաճարները պետք է ապրած լինեին լիարյուն կյանքով, քրմությունն իր դերը պիտի կատարած լինեիր երկրի քաղաքական, հասարակական ու մշակութային կյանքում, դեր, որը հետո ժառանգեց քրիստոնյա հոգևորականությունը: Ի դեպ, վերջինիս նշանակությամբ կարելի է մոտավոր պատկերացում կազմել տաճարների ու քրմության՝ իր ժամանակ կատարած դերի մասին:

«Անհենական պատմությունների» ստեղծումը հորենացին հատկապես կապում է Արամազդ աստծու՝ Դարանաղյաց գավառի Անիում գտնվող տաճարի հետ, որտեղ, ինչպես հայտնի է, գտնվում էր հայ Արշակունի թագավորների տոհմական հանգստարանը²³: Այս տաճարը ժամանակին, ինչպես երևում է,

¹⁷ В. Т а р н, Эллинистическая цивилизация, М., 1949, էջ 266.

¹⁸ S. Smith, Babylonian Historical Texts, L., 1924; D. J. Wiseman, Chronicles of the Chaldean Kings (626—556 B. C.) in the British Museum, L., 1956.

¹⁹ P. Schnabel, Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur, Lpz.-Berl., 1923. Տե՛ս և И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 33 և հտ.:

²⁰ А. Б. Р а н о в и ч, Эллинизм и его историческая роль, М., 1950, էջ 35, 323:

²¹ հորենացի, I, 4, II, 13:

²² Strab., XI. 14. 16.

²³ Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես հորենացին, Երևան, 1966, էջ 62 և հտ.:

նշանակալից չափով հելլենականացման է ենթարկվել, որի մասին են վկայում Ագաթանգեղոսի հաղորդումն այդտեղ պաշտվող Արամազդի՝ Զևսի հետ նույնացման մասին, և հորենացու առավել որոշակի հաղորդումը՝ Սլիմպիական Զևսի հետ նույնացման մասին²⁴։

Անիի տաճարի գոյություն տարբեր ժամանակաշրջանների մասին տեղեկություններ են պահպանել, բացի Մ. հորենացուց²⁵, Փավստոսն ու Ագաթանգեղոսը։ Փավստոսը հաղորդում է, որ պարսիկները, առնելով Անին, քարուքանդ արին հայոց թագավորների այնտեղ գտնվող շիրիմները՝ սակայն ի վիճակի չեղան բանալու Սանատրուկ թագավորի՝ հսկայական քարերից կառուցված դամբարանը²⁶։ Ուրեմն Անին, որպես արքաների հանգստարան, գոյություն է ունեցել արդեն մ. թ. I դարի վերջերիներին—II դարի սկզբներին, երբ ապրել է Սանատրուկ թագավորը²⁷։ Ագաթանգեղոսը, ի թիվս Հայաստանի մի շարք հեթանոսական տաճարների, հիշատակում է և Անին ու նրա մեջ եղած թագինն Զևս դիցն Արամազդայն, որը հիմնահատակ ավերվում է Տրդատ Մեծի կողմից²⁸։ Սակայն այս հաղորդումը բացի հասկանալի մեզ թույլ չի տալիս Փավստոսի մի այլ վկայությունը, ըստ որի Անիում է թաղվել նաև Տրդատի որդին ու հաջորդը՝ հոսրով Կոտակը (330—339 թթ.)։ «...Փոխեալ լինեալ քաջ արանցն աշխարհաշենն հոսրով, թագավորն Հայոց Մեծաց... և տարան առ իւր նախնիսն յԱնին յեկեղեցագուսոն՝ Կարանաղեաց»²⁹։ Նույնը հաղորդում է և հորենացին³⁰։ Սա նշանակում է, որ հեթանոսական շրջանում թագավորների հանգստարան ծառայած Անին շարունակել է գործել նույն նպատակներով նաև քրիստոնեության շրջանում և, հետևաբար, Տրդատի օրոք լուրջ չի վթարվել կամ, համենայն դեպս, լրիվ չի ավերվել։ Անին շարունակել է շեն մնալ IV դարի կեսերին պարսիկների կողմից առնվելուց ու կողոպուտի ենթարկվելուց հետո էլ, քանի որ, ըստ հորենացու հաղորդման, 390 թ. մոտերքը այնտեղ պահվում էին Բյուզանդական Հայաստանի թագավոր Արշակ Գ-ի զանձերը³¹։

Այսպիսով, եթե հեթանոսական Հայաստանում իսկապես, ինչպես հաղորդում է հորենացին, գրվել են «մեհենական պատմություններ», ապա Անին հենց այն սակավաթիվ տեղերից մեկն էր, որտեղ այդ պատմությունները, մեհենական դիվանի կազմում, կարող էին պահպանվել, թեկուզ մասամբ, և ի վերջո մանապարհ գտնել դեպի մեսրոպատառ գրականությունը, դեպի հորենացու «Պատմությունը»։

Այժմ դառնանք հորենացու՝ «մեհենական պատմություններին» վերաբերող տեղեկություններին և քննենք դրանք ըստ հիշատակման հերթականությունից։

հորենացու «Պատմության» երկրորդ գրքի գլուխներից 24-ը՝ 37-րդից մինչև 60-րդը, նվիրված են հայոց Արտաշես թագավորի պատմությանը։ Այս մեծ

24 Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, 785, հ ո Ր Ե ն ա ջ ի, 11, 14։

25 հ ո Ր Ե ն ա ջ ի, 11, 12, 14, 38, 48, 54, 66, 77, 111, 10, 27, 45։

26 Փ ա վ ս տ ո ս, IV, 24։

27 Հ. Մ ա ն ա ղ յ ա ն, Նշվ աշխ., էջ 14 և հտ.։

28 Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, 785։

29 Փ ա վ ս տ ո ս, 111, 11։

30 հ ո Ր Ե ն ա ջ ի, 111, 10։

31 հ ո Ր Ե ն ա ջ ի, 111, 45։

հատվածի մոտավորապես մեջտեղում, 48-րդ գլխի վերջում, կարգում ենք հետևյալ տողերը. «Եւ զայս մեզ ստուգապես պատմէ Ողիմպ քուրմ Հանույ, զրող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում զործք զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում և պարսից մատենաք վկայեն և հայոց երգք վիպասանաց»³²:

Խորենացին հայտնում է, այսպիսով, որ Օղյումպ քուրմի զործք թեև իր շարագրած՝ Արտաշեսի պատմության հիմնական աղբյուրն է, բայց ոչ միակը, որ ինքը օգտվել է նաև օժանդակ աղբյուրներից: Հիրավի, վերոհիշյալ երկու տասնյակից ավելի գլուխների աղբյուրագիտական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հատվածը բարդ-շերտավոր կառուցվածք ունի, որ այնտեղ վարպետներն ի մի են բերված բազմաթիվ և տարաբնույթ աղբյուրների տվյալներ³³:

Բացի Օղյումպի պատմությունից, Խորենացուն աղբյուր են ծառայել, ինչպես ինքն է հայտնում, վիպասանների երգերը Արտաշեսի մասին, որոնց մատուցած տվյալները մեզ հետաքրքրող հատվածում մի սովոր շերտ են կազմում: Սրա կողքին առանձնանում են նախարարական տոհմերի ծագումնաբանական ավանդություններից եկող նյութերը: Առանձին շերտ են կազմում Խորենացու՝ իր աչքով տեսած քաղաքների, բերդերի, բնակավայրերի նկարագրությունները՝ կամ սրանց ավերակների հիման վրա մտովի արած վերականգնումները՝ դրանց հետ կապված ավանդությունների ու պատմությունների հետ միասին: Էական տեղ են գրավում այլևայլ հատուկ անունների՝ տեղանունների, անձնանունների, տոհմանունների իր իսկ տված ժողովրդական ստուգաբանության հիման վրա Խորենացու վերարտադրած պատմական դրվագները: Կան և ուրիշ աղբյուրների օրինակ՝ Դահնամակի հետքերը և այլն:

Ահա բոլոր այս օժանդակ աղբյուրներից եկող շերտերը մեկ-մեկ դատելով, ստանում ենք այն հիմնական շերտը, որը մեծ հավանականությամբ կարելի է վերագրել Օղյումպ քուրմի մեհենական պատմությանը: Այդ նյութը բաղկացած է մոտավորապես հետևյալ դրվագներից: Երվանդ բռնակալի գահակալումը՝ ի չքանցումն օրինավոր թագաժառանգ Արտաշեսի: Արտաշեսի հետապնդումը Երվանդի կողմից, նրա փախուստն ու պատսպարումը (կրած փորձություններից հետո) հարևան թագավորի մոտ: Նրա վերագարձը, գահի նվաճումը, Երվանդի սպանությունը: Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Արտաշեսի արշավանքները, մասնավորապես, դեպի արևելք և դեպի հյուսիս: Թագադիր տապետ Սմբատի դերը Արտաշեսի ծավալած զործունեության մեջ: Արտաշեսի ներքին զործունեությունը, Պրա կատարած բարեփոխումները, հատկապես հոլարածան սահմանաքարերի հաստատումը: Տեղեկություններ Արտաշեսի որդիների մասին:

Որքան է հավաստի այս պատմությունը: Այս հարցը, իհարկե, ամենակարևորն է Խորենացուն աղբյուր ծառայած՝ Օղյումպ քուրմի «Պատմության» գնահատման զործում: Այստեղ մենք նախապես որոշ անակնկալի ենք հանդիպում: Խորենացին Երվանդին և Արտաշեսին համարում է հռոմեական կայսրրեներ Վեսպասիանոսի, Տիտոսի, Դոմիտիանոսի, Ներվայի, Տրայանոսի և Հադրիանոսի (իշխել են մ. թ. 69—138 թթ.) ժամանակակիցներ և նույնիսկ նկարագրում նրանց հարաբերություններից մի քանի դրվագ, մինչդեռ օտար պատմիչները, որոնք կամ ժամանակակից են վերոհիշյալ կայսրներին, կամ քիչ

³² Գ. Ն. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, գլուխ երրորդ, «Օղյումպ քուրմ, զրող մեհենական պատմություն»:

ալեի ուղ են ապրել (Տակիտոս՝ մ. թ. 55—120 թթ., Արրիանոս՝ մ. թ. II դար, Դիոն Կասսիոս՝ մ. թ. 155—235 թթ. և այլն), ուստի և աներկբայելիորեն ավելի հավաստի պիտի համարվեն, տալիս են նույն ժամանակի հայոց պատմության թեև բավական կցկտուր, բայց միանգամայն ուրիշ պատկեր: Բավական է նշել, որ հորենացու Երվանդի փոխարեն Տակիտոսը և մյուսները պատմաբան են հանում Տրդատ Ա Արշակունուն՝ հայ Արշակունիների հարստության հիմնադրին, և կամ հորենացու Արտաշեսի փոխարեն Տրայանոս կայսեր ժամանակակից են ցույց տալիս Պարթևաստի անունով հայոց թագավորին:

Դեռևս Հ. Մանանդյանը նշել է, մասամբ և ցույց է տվել³³, որ հորենացու «Պատմության» այս հատվածում արտացոլված է պատմական ուրիշ մի դարաշրջան, և ճիշտ չէ այս դեպքում ոչ թե հորենացու նկարագրությունը, այլ նրա ժամանակագրությունը: հորենացու մոտ հանգես եկող Արտաշեսը իրականում Արտաշես Ա-ն է, որն ապրել է մ. թ. ա. II դարի առաջին կեսում: Բայց նրա մասին իրեն հասած պատմությունը հորենացին սխալմամբ տեղադրել է մ. թ. I դարի վերջերին—II դարի սկզբներին, և ոչ միայն տեղադրել, կավելացնենք. այլև կասկածության մեջ է դրել այս ժամանակի գործիչների ու իրադարձությունների հետ:

Հետագա ուսումնասիրությունները լիովին արդարացրին այս տեսակետը և ցույց տվին, որ հորենացու մոտ հանգես եկող տվյալները ոչ միայն մ. թ. ա. II դարի առաջին կեսին են վերաբերում, այլև տալիս են դարաշրջանի շատ հարազատ պատկեր: Այդ պարզվեց, երբ հորենացու տվյալները մանրամասնորեն համեմատվեցին այդ ժամանակվա պատմությունը արտացոլող հավաստի աղբյուրների հաղորդածի հետ, որոնք են անտիկ պատմիչների պահպանած վկայությունները և իր՝ Արտաշես Ա-ի թողած վիմական արձանագրությունները³⁴:

Երվանդի և Արտաշեսի պայքարը արտացոլված ենք տեսնում հույն աշխարհագիր և պատմագիր Ստրաբոնի մոտ. «ա հաղորդում է, որ մ. թ. ա. III—II դդ. եզրին Հայաստանում թագավորում էր Սրոնտեսը (Երվանդը), որ զահարնկեց արվեց Արտաքսիասի (Արտաշեսի) կողմից և Արտաշեսը հռչակվեց Հայաստանի թագավոր»³⁵: Նույն Ստրաբոնի մոտ նկարագրված է Արտաքսատա (Արտաշատ) մայրաքաղաքի հիմնադրումը Արտաշես Ա-ի կողմից: Այդ մասին հաղորդում են նաև Պլուտարքոսն ու Դիոդորը³⁶: Ստրաբոնը պատմում է այնուհետև Արտաշեսի կատարած արշավանքների մասին՝ շորս ուղղությամբ՝ դեպի արևելք, որի ժամանակ միացվել է, ի թիվս այլոց, Կասպիանե երկիրը, դեպի հյուսիս՝ Վրաստան, դեպի արևմուտք և դեպի հարավ՝ որի ժամանակ զբաղվել է Տամորիտիս երկիրը³⁷: (հորենացին այդ արշավանքներից հիշատակում է, ինչպես ասվեց վերը, երկուսը՝ արևելյանը՝ դեպի Կասբից երկիրը և հյուսիսայինը՝ դեպի Վրաստան, իսկ Տամորիքի մասին հիշատակվում է նույն գլխում, որ Արտաշեսն այնտեղ նոր կառավարիչ նշանակեց)³⁸:

³³ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 124 և հտ.:

³⁴ Գ. Խ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., գլուխ երրորդ:

³⁵ Strab., XI, 14, 15.

³⁶ Plut., Luc., 31; Dio d., XXXI, 17a.

³⁷ Strab., XI, 14, 5.

³⁸ հորենացի, II, 53:

Խորենացու հաղորդումը Արտաշեսի կողմից երկրով մեկ հողաբաժան սահմանաքարեր հաստատելու մասին, որոնց նպատակն էր «զսահմանս զիդից և ազարակաց որոշել», իր համապատասխանությունն է գտնում արդեն վավերացրած տվյալների մեջ. մեզ հասել են այդ սահմանաքարերն իսկ (հինգ օրինակ), որոնք գիտնականները վերագրում են Արտաշես Ա-ին ոչ միայն այն պատճառով, որ նրանցից յուրաքանչյուրի վրա արամեերեն սառերով գրված է նրա անունը՝ «Արտաշես», այլև այնու, որ հնագրական տեսակետից դրանք անտարակույս վերաբերում են մ. թ. ա. II դարին³⁹:

Արտաշես Ա-ի նորոգյուտ մի արամեերեն արձանագրության մեջ հանդես է գալիս որպես նրա մերձավոր գործակից և օգնական «թագադիր» տիտղոս կրող մի անձնավորություն՝ Նիկեփոր (կամ Նեկփառ) անունով, որով զուգահեռ է ստեղծվում Խորենացու մոտ մանրամասն նկարագրված Արտաշեսի դայակ և զինակից «թագադիր ասպետ» Սմբատի հետ⁴⁰:

Խորենացու հիշատակած՝ Արտաշեսի որդիներից երեքի՝ Զարեհի, Արտավազդի, Տիգրանի պատմականությունը իր արձագանքն է գտնում անտիկ հեղինակներ Հուստինոսի և Ապոլիանոսի, ինչպես և Արտաշեսի արամեերեն արձանագրությունների տվյալների մեջ⁴¹ և այլն:

Մեծ համապատասխանություն ցուցադրող այս օրինակները բավարար հիմք են եզրակացնելու համար, որ Խորենացու մոտ հանդես եկող և նրա կողմից Օղյումայ բուրմին վերագրվող՝ Արտաշես յուզավորի պատմությունը իրապես Արտաշես Ա-ի պատմությունն է, և այն էլ ունի հավաստի ու ճշմարտացի լինելու բոլոր նշանները: Այստեղից էլ, իր հերթին, բխում է նրա վավերականության, այսինքն իսկապես մի հին ու ճշմարտապատում հեղինակի գրչին պատկանելու, ու քանի որ Խորենացին այդ հեղինակին անվանում է Օղյումայ բուրմ, ուրեմն և հենց Օղյումայ բուրմի գրչին պատկանելու մասին եզրակացությունը:

Այս թույլ է տալիս մեզ առաջ անցնել և դնել բոլոր այն հարցերը, որոնք կարող են ծագել որևէ պատմագրական երկի կապակցությամբ. այն է՝ հեղինակի օգտագործած աղբյուրների, նրա անձնավորության, ապրած ժամանակի, նրա կիրառած լեզվի հարցը: Իհարկե, առկա պարագաներում նման հարցեր զննելը անհամեմատ ավելի հեշտ է, քան նրանց պատասխանելը, բայց հարցադրումն իսկ ունի իր նշանակությունը:

Ինչո՞վ բացատրել Օղյումայի հաղորդումների և այլ հավաստի աղբյուրների շատ մեծ համապատասխանությունը Առաջին հերթին, ինչպես ակնարկվեց, նրանով, որ թե՛ այս և թե՛ այն արտացոլում են միևնույն դարաշրջանի պատկերը, միևնույն անձանց, իրադարձություններն ու երևույթները: Սա ինքնին հասկանալի է, մանավաճ, երբ խոսքը Արտաշեսի թողած արամեերեն արձանագրությունների տվյալների հետ եղած համապատասխանությունների մասին է: Սակայն երբ վերանում ենք այդ վավերագրական աղբյուրից, ապա մնացածի, այսինքն՝ անտիկ հեղինակների հաղորդածի հետ եղած համապա-

³⁹ А. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Арменни, ВДП, 1946, № 2, էջ 98 և հտ.:

⁴⁰ A. Perikhanian, Une inscription arménienne du roi Artashes trouvée a Zanguéour (Siwnik'), „Revue des études arméniennes“, N. S., tome III, 1966, էջ 18, 22 և հտ.:

⁴¹ Տե՛ս 2. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Եղվ. աշխ., էջ 131 և հտ.:

առասխանությունների նկատմամբ հնարավոր է դառնում, բացի նշվածից, և սրա պահպանմամբ, նաև մի այլ լրացուցիչ ենթադրություն՝ այն է, թե գուցե Ողյումպի գրվածքի և սրանց միջև կա և աղբյուրագիտական կապ, նրանք, ասենք, ծագում են մեկը մյուսից, կամ երկուսն էլ՝ մի ընդհանուր աղբյուրից:

Այս տեսակետից հատկանշական է այն հանգամանքը, որ վերը հիշատակված աղբյուրների միջև շեշտակիորեն առանձնանում է Ստրաբոնը, որպես համապատասխանություն ցուցաբերող տվյալների ճշգրիտ մեծամասնության հեղինակ: Այս առումով, իհարկե, խիստ հետաքրքրական կլինեի պարզել, թե ինչ աղբյուրներից է օգտվել ինքը Ստրաբոնը Արտաշեսի մասին տեղեկություններ ժողովելիս: Կոնկրետ եզրակացությունը բացառվում է այն հանգամանքով, որ Ստրաբոնն այստեղ անուններ չի տալիս, բայց մոտավոր հետևություններ անել կարելի է:

Ստրաբոնը, ավարտելով հայերի ծագման մասին իր խոսքը, եզրափակում է՝ «Այս է հին ավանդությունը (ἡ γένεσις — պատմությունը, բառացիորեն՝ բանը)», և շարունակում՝ «Իսկ դրա նորագույն (շարունակությունը) սկսած պարսիկներից հաջորդաբար մինչև մեր օրերը, պատշաճ է պատմել գլխավոր գծերով մինչև այժմ»⁴²: Այնուհետև Ստրաբոնը կես էջի վրա տալիս է Հայաստանի պատմությունը Արեմենյանների շրջանից մինչև իր ժամանակը, հիշատակելով նաև Արտաշես Ա-ին: «Գլխավոր գծերով» (ἐν ἡμετέροις χρόνοις) արտահայտությունը պարզորոշ կերպով ցույց է տալիս, որ Ստրաբոնը իր ձեռքի տակ ունեցել է առավել ընդարձակ աղբյուր կամ աղբյուրներ, որոնցից էլ հնարավոր է եղել վերցնել ցանկացածը: Որ սա սոսկ ենթադրություն չէ, այլ իրողություն, ապացուցվում է այն հանգամանքով, որ Ստրաբոնը, նույն գրքի մի այլ բաժնում առնելով իր պատմածից մի գրված՝ Արտաշեսի (և նրա ընկերակից Ջարեհի) նվաճումների գրվածքը, տալիս է այն առավել հանգամանորեն, ներածելով այն «պատմում ևն» (ἱστορίαν) արտահայտությամբ⁴³:

Անհավանական չէր թվա, որ Ստրաբոնի այս ակնարկած աղբյուրը, որի մեջ, ինչպես երևում է նրա քաղածից, մանրամասնորեն բնութագրվել են Արտաշեսի արշավանքները և դրանց արդյունքները, թվարկվել այդ կապակցությամբ քսանից ավելի տեղանուններ և ցեղանուններ՝ ծագած լինել հայկական հողի վրա, եթե միայն պարզվեր, որ այդ ժամանակ Հայաստանում նմանօրինակ գործեր ընդհանրապես ստեղծվել են:

Եթե այս կապակցությամբ նորից մտաբերում ենք այստեղ Մետրոդորոս Ֆլեպիսիացու՝ Տիգրան Մեծի պատմությանը նվիրված երկը, որը կարող էր և Արտաշեսին շոշափող ներածական մաս ունենալ, և կամ քիչ ավելի ուշ գրված Արտավազդի պատմությունները, ապա այդ անում ենք ոչ թե պնդելու համար, թե հենց սրանք են Ստրաբոնին աղբյուր ծառայել, այլ միայն ցուցադրելու համար, թե որպես Ստրաբոնի աղբյուր նկատվող երկի կա՞նք երկերի նման երկվայթներ իսկապես կարող էին գոյություն ունեցած լինել մ. թ. ա. I դարի Հայաստանում, և Ստրաբոնն էլ, որ հեռվից չէր գրում Արևելքի մասին, այլ շատ մերձ էր, նրան թե՛ իր ծագմամբ (Պոնտոսի Ամասիա քաղաքից), և թե՛ կատարած շրջագայություններով, կարող էր դրանք որպես աղբյուր օգտագործել:

⁴² Strab., XI, 14, 15.

⁴³ Նույն տեղում, 5:

Եթե այդպես է, ապա կարելի է հաջորդ քայլն անել, ենթադրելով, թե Օղյումայ բուրմի՝ Արտաշեսին նվիրված պատմությունը վերջին հաշվով, միջնորդված ձևով, կարող էր իր ակունքն ունենալ նույն այդ՝ Ստրաբոնին աղբյուր ծառայած երկի մեջ։ Սրանով կբացատրվեն Օղյումայի և Ստրաբոնի հաղորդածի աներկբայելի նմանությունները, և կամուրջ կծվվեր հին հայկական արքունի և մեհենական պատմագրությունների միջև։

Պարզ է, որ մեր այս էքսկուրսը պատկանում է այն հարցերի թվին, որոնց մասին ասվեց, թե նրանք շատ ավելի հեշտ ! ղնել, քան լուծել։ Բայց անկախ այդ աղբյուրագիտական կապերի ու առնչությունների հավաստիությունից կամ անհավաստիությունից, փաստական նյութերով զծագրվում է հայ նախամեսորոյան պատմագրության արգասիքներից մեկը՝ «մեհենական պատմությունների» մի նմուշ, Օղյումայ բուրմի՝ Արտաշես Ա-ին նվիրված մի պատմական երկ, որ գրվել է հավաստի աղբյուրների հիման վրա, և այնուհետև աղբյուր ծառայել Մովսես Խորենացուն։

Ինչ կարելի է ասել Օղյումայ բուրմի անձնավորության մասին։ Օղյումայր եղել է, ինչպես արդեն գիտենք, Դարանավաղ Անիի Արամազդի տաճարի բուրմ։ Նրա անունը, որ անշուշտ հունական *Ὀλυμπός* (Օլյումպիոս)-ի հայացված ձևն է, ամենևին չի նշանակում, թե դրա կրողը հույն է եղել։ Հունական անունները լայնորեն տարածվել են հելլենիստական շրջանում տարբեր ազգերի մեջ, և մենք ունենք այդ ժամանակից եկող, օրինակ, Անդոք-Անտիոք՝ *Ἀνδοχός*, Սլուկ՝ *Σλευχός*, Նիկեփոր՝ *Νικεφόρος*⁴⁴ և այլ անունները, որոնք կրել են հայ մարդիկ։ Այդ անունը, սակայն, խոսում է տաճարի որոշ շափով հելլենականացված լինելու մասին։

Օղյումայ անվան մասին վաղուց կարծիք է հայտնվել (Գուտշմիդ), թե նա կապ ունի այն հանգամանքի հետ, որ Անիի տաճարում պաշտվող Արամազդը նույնացված է եղել հունական Զևսի և այն էլ վերջինիս տարբերակներից մեկի՝ Զևս Օլիմպիականի (*Ζεύς Ὀλυμπιος*) հետ։ Ահա, եթե Ողյումայ-Օլյումպիոս անունը կապվի Զևսի այդ մականվան հետ, և այսպիսով պարզվի, որ դա անուն-տիտղոսի նման մի բան է եղել, ապա կարելի է ենթադրել, որ Օղյումայը ոչ թե սոսկ բուրմ, այլ Արամազդ-Զևս Օլիմպիականի տաճարի քրմապետ է եղել։

Երբ է ապրել նա։ Դժվարին հարց է, և դրա պատասխանը մենք առայժմ տալ չենք կարող։ Կարելի է միայն ասել, որ Օղյումայն ապրել է մ. թ. II դարից ոչ ուշ, քանի որ նա, ըստ Խորենացու, նախորդել է «մեհենական պատմությունների» մի ուրիշ հեղինակի՝ Բարդաժանին։

Սակայն նախքան Բարդաժանին անցնելը հարկ է զեթ հարցադրման կարգով շոշափել Խորենացու «Պատմության» ևս մի դրվագ, որն իր բնույթով ջատ է նման քննարկված դրվագին։ Խոսքը Տիգրան Երվանդյանի պատմությանը նվիրված գլուխների մասին է [I, 24 (25)—31 (32)]։ Այս հատվածը, նրա աղբյուրների առումով, մանրամասն վերլուծության է ենթարկվել Մանուկ Աբեղյանի կողմից⁴⁵։ Մ. Աբեղյանի եզրակացությունները հետևյալն են.

⁴⁴ A. Perikhanian, նշվ. աշխ., էջ 231.

⁴⁵ Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1901, էջ 379—510.

1) «Խորենացին Տիգրանի պատմությունը Մար Աբասից չի առնում: Նա երկու տեղ հիշում է, որ այդ պատմությունը առնում է մի գրավոր աղբյուրից, որի հեղինակի անունը, ծանոթ ենթադրելով, չէ տալիս: այլ բավականանում է միայն նորան գովելով: Տիգրանի պատմության մեջ հիշած «ասէ», «ասէ որ պատմէն», «ասում է պատմողը» խոսքերը վերաբերում են այդ հեղինակին: Այդ գրվածքը, որ Խորենացին կոչում է «Հիստուն պիտոյից» կամ «Պատմութիւն հիսման պիտոյից», եղել է մի բանահյուսական ու ճարտասանական գրվածք, հավանորեն, շորս հագներգութեան» բաժանված: Խորենացին անձամբ չի օգտված յուր հիշած ժողովրդական երգերից, այլ յուր աղբյուրի հեղինակն է ճարտասանորեն մշակել ժողովրդական բանաստեղծությունը» (էջ 445): Այդ աղբյուրը հղել է «մի ընդարձակ ներբողյան հայոց թագավոր Տիգրանի մասին» (էջ 433): Նրան հիմք է ծառայել «ժողովրդական երգը, որ գարեր շարունակ բերնեբերան անցնելով, ամենավաղը Ե դարում գրված պիտի լինի» (էջ 477):

2) Պատմությունը վերագրված է Տիգրան Երվանդյանին, որը Խորենացու ասելով, «յուրոսի բամանակակիցն էր (VI դար մ. թ. ա.), բայց իրականում «ամենայն, ինչ որ նա ասում է՝ իսկապես Մեծն Տիգրանին է վերաբերում» (էջ 448): Այս թեզին, որ առաջ է բաշել դեռևս Հ. Գեղեցիկը⁴⁶, Մ. Աբեղյանը ընդարձակ հիմնավորում է տալիս, համեմատելով Տիգրան Երվանդյանի մասին Խորենացու ասածը Տիգրան Բ-ի մասին աղբյուրների հաղորդածների հետ: (Մի երկու նմուշ այդ հիմնավորումից: Տիգրանը, ըստ Խորենացու, նվաճել է հույներին: Մ. թ. ա. VI դարի համար դա միանգամայն անիմաստ է. խոսքը անշուշտ Տիգրան Մեծի մասին է, որը նվաճեց Սելևկյանների տերությունը, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի հելլենիստական քաղաքները և դրանց բնակչության մի ստվար մասը բերեց ու բնակեցրեց հայկական քաղաքներում: Ըստ Խորենացու Տիգրանը հիմնել է Տիգրանակերտ քաղաքը. սա ևս առանց կասկածի վերաբերում է Տիգրան Բ-ին: Ըստ Խորենացու Տիգրանն իր քրոջը՝ Տիգրանուհուն, կնություն է տվել մարաց թագավորին. հայտնի է, որ Տիգրան Բ-ի դուստրը ամուսնացած է եղել մարաց թագավորի հետ. անունն անհայտ է, բայց կարող էր Տիգրանուհի լինել և այլն, և այլն: Զուգահեռները բաղմամբիվ են ու համոզիչ): Այս պատմությունը, եղրափոխված է Մ. Աբեղյանը, «պետք է հանել այն տեղից, ուր կա Խորենացու պատմության մեջ, և գնել յուր իսկական տեղում: Երգն ու գովեստը Պոմպեոսի ժամանակակից Տիգրանի, ըստ Խորենացու Մեծին Տիգրանի վրա է եղել, նորա վրա էլ պետք է պատմել այսուհետև: Եվ ալսպիսով Խորենացու պատմությունը, «որ յաղագս Մեծին Տիգրանայ»... ստանում է իր իսկական պատմական արժեքը և միանգամայն այդ պատմությունը դառնում է Խորենացու Հայոց պատմության կարևոր մասերից մեկը: Երգը մեծ արդյունավետությամբ պահել է Մեծն Տիգրանի պատմությունը» և այլն (էջ 474):

Մեծանուն հայագետի այս եզրահանգումները, մեր կարծիքով, ի ճշոր, արմատական, սկզբունքային նշանակություն ունեն ոչ միայն Տիգրանին վերաբերող հատվածի ըմբռնման, այլև ընդհանրապես Խորենացու «Պատմության» գնահատման, ինչպես և օգտագործման եղանակի մշակման համար, ու մանավանդ թանկարժեք են եղել գրվելու ժամանակ, XIX դարի վերջերին, որպես հակահարված Խորենացու երկի դերբննադատական ընկալման: Եվ մենք իհար-

⁴⁶ Հ. Գեղեցիկ, Համառոտ պատմություն հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 9—10:

կի համամիտ ենք հեղինակի հիմնական թեզերին. ա) որ հորենացին Տիգրանի պատմության համար ունեցել է գրավոր աղբյուր՝ մի ներբողյուն, բ) որ այդ պատմության մեջ հանգես եկողը իրապես ոչ թե Տիգրան Երվանդյանն է (VI դար մ. թ. ա.), այլ Տիգրան Բ-ը (այստեղ մի փոքր վերապահությամբ. Տիգրան Բ-ը իհարկե ձնշող գերակշռություն ունի, բայց նրա կերպարին խառնված ենք տեսնում նաև Երվանդյանի որոշ իրական գծեր)⁴⁷:

Մեծ դիտողությունները վերաբերում են հորենացու՝ Մ. Արեղյանի կողմից վերակենդանացված այդ գրավոր աղբյուրի բնույթին: Արեղյանի կարծիքով ժողովրդական երգն է, որ «գարեւ շարունակ բերնե-բերան անցնելով, ամենավաղը Ե դարում գրված պիտի լինի»: Այս ասվում է ներքին այն համոզմունքով, որ Տիգրան Բ-ի մասին տեղեկությունները իր ժամանակից մինչև V դար կարող էին հասնել ոչ այլ կերպ, քան միայն բանավոր ուղիով, ժողովրդական երգի միջոցով: Գնահատելով այդ երգը, Արեղյանն ասում է. «Երգը մեծ ճշտությամբ պահել է Մեծն Տիգրանի պատմությունը»: Եվ այս ասում է ի ամփոփումն բազմաթիվ իր իսկ ցուցադրած համապատասխան համոզիչ փաստերի: Բայց հնարավոր է արդյոք, որ երգը, կես հազարամյակ բերնե-բերան անցնելով, այսուհանգերձ, ճշտությամբ պահեր Տիգրանի պատմությունը: Հանրահայտնի մի այլ դեպքում, Սասունցի Դավթի դեպքում, օրինակ, մենք հակառակն ենք տեսնում (մի բան, որ նշել է ինքը՝ Արեղյանը) և այս, ըստ երևույթին. ավելի օրինաչափ է ժողովրդական երգի համար: Երգն այս պարագաներում, այն չափով, ինչ չափով հորենացին այն վկայակոչում է, ծառայած պիտի լինի նրա համար որպես օժանդակ աղբյուր, ի լրումն Արեղյանի նշած հիմնական գրավոր աղբյուրի, ձիշտ այնպես, ինչպես տեսանք Արտաշեսի դեպքում:

Արեղյանը համոզված է նաև, որ իր դրած աղբյուրը գրվել է V դարում, այն էլ ամենավաղը: Այո, եթե դա գրվել է հայերեն: Բայց ինչո՞ւ անպայման հայերեն, եթե վերը նշված հիմքերով խզելի համարենք նրա կախումը ժողովրդական երգից, եթե համարենք, որ այն ի սկզբունք ինքնուրույն ստեղծագործություն է եղել: Ինչո՞ւ այն չի կարող գրված լինել մի այլ լեզվով և, ասենք, թարգմանված լինել հայերեն V դարում: Աղբյուրի՝ Արեղյանի կողմից գծած պատկերը՝ ճարտասանական կանոններով կառուցած ներբողյան, քիչ է ասել, թե չի հակասում նրա սկզբնապես հունարեն գրված լինելուն, ավելի շուտ նա հուշում է այդ: Եվ խնդիրն այն է, որ Տիգրանին նվիրված հունարեն գրված պատմության, այն էլ, ըստ երևույթին, հենց ներբողյանի բնույթ էրող պատմության մասին, շարադրված Տիգրանի իսկ օրոք, մենք հավաստի տեղեկություններ տեսնենք⁴⁸: Ինչո՞ւ նույնպիսի մի գործ չէր կարող ստեղծվել Տիգրանի և մ. թ. V դարի միջև ընկած դարերից մեկում, Տիգրանին ժամանակով ուղիղ այնքան մոտ, որքան հարադատություն ու հավաստիություն կա նրա մեջ պահպանված տեղեկություններում, այսինքն ոչ շատ մոտ, բայց և ոչ հեռու: Աստվածաշնչի լոցուն օրինակը պիտի համոզի մեզ, որ կան գործեր, որոնք նախքան հայերեն

47 Ս. Ս. Երևան, Հայկական առաջին պետական կազմավորումները (VII—VI դդ. մ. թ. ա.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 3, էջ 104 և հտ., և Դ. Ա. Տիրացյան, Հին հայկական պետության առաջացումը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 4, էջ 94 և հտ.:

48 Ի դեպ, հետաքրքրական է, որ տեղեկություններ կան Մետրոդորոսի մի այլ՝ «Անրան կենդանիների բանական լինելու մասին» երկի հայերեն թարգմանված լինելու մասին: Տե՛ս К. В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 11:

Քարգմանված ու մեսրոպատառ հանգես գալը շրջանառության մեջ են եղել: Նախամեսրոպյան Հայաստանում իրենց նախնական վիճակով: Այդպիսին կարող էր լինել նաև Տիգրանի մասին ներբողյանի բախտը⁴⁹:

Վերադառնանք այժմ «մեհենական պատմություններին» և նրանց հեղինակներին երկրորդին՝ Բարդաթանին:

Բարդաթանը (Բար-Դաթանը) այնքան հայտնի անձնավորություն է, որ կարիք չկա այստեղ նրան երկարորեն բնութագրել: Ասորական եկեղեցու և մշակույթի խոշորագույն գործիչներից ու հիմնադիրներից մեկն է: Մեկն է 154 թ. Եդեսիայում, մահացել 68 տարեկան հասակում: Նրա ժամանակակից Հիպոլիտեսը նրան հայ է անվանում, թերևս ունենալով որոշակի հիմք⁵⁰: Գրել է, իհարկե, ասորերեն, բայց նրա գրվածքները անմիջապես թարգմանվելիս են եղել հունարեն՝ նրա աշակերտների կողմից⁵¹: Բարդաթանի հետևորդները հետզհետե հռոմացել են եկեղեցուց, այնպես որ ինքն էլ հաջորդ սերունդների կողմից աղանդավոր է համարվել: Բարդաթանը եղել է Եդեսիայի թագավոր Աբգար IX Բար Մանուի մոտիկ բարեկամներից մեկը⁵²:

«...Նա (Բարդաթանը) այստեղ (Հայաստան) եկավ,— պատմում է Խորենացին,— հուսալով, թե կկարողանա մեր վայրենի հեթանոսների մեջ հետեւորդներ գտնել: Բայց երբ նրան չընդունեցին, անցավ Անի ամրոցը և ընթերցելով մեհենական պատմությունը, որի մեջ գրված էին նաև թագավորների գործերը, ավելացրեց իրենը և իր ժամանակի անցքերը և փոխադրեց բոլոր ասորերեն լեզվի: Հետագայում այն թարգմանվեց հունարեն լեզվով... Այս պատմությունից առնելով մենք վերապատմեցինք քեզ Արտավազդի թագավորությունից մինչև Խոսրովի տրձան (կանգնեցնելը)»⁵³:

«Մեհենական պատմությունների» Բարդաթանին վերագրելի հատվածի ընդգրկման մասին, այսպիսով, ունենք հետևյալ ցուցումները՝ թե նա ավելադրեց եղածի վրա թիւր և որ ինչ առ իւրեան», և որ նա գրել է «ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն Խոսրովու»: Այստեղ որոշ հակասություն կա, որ տարակուսանքի տեղիք է տալիս: 154 թ. ծնված Բարդաթանի համար «որ ինչ առ իւրեան» անցքերը կարելի է համարել, ասենք, II դարի վերջին երրորդը և III դարի սկզբները, իսկ չէ՞ որ Արտավազդի թագավորությունը ըստ Խորենացու ընկնում է մ. թ. 129—130 թթ. միջև⁵⁴: Տարակուսանքն ուժեղանում է, երբ ուշադրությամբ վննում ենք Արտավազդին վերաբերող գլուխը (II, 61). այստեղ ամեն ինչ առած է ժողովրդական երգերից («գողթան երվիչներ», «պառավներ», «ոմուներ»), որոնք Խորենացին «ճշմարտութեամբ» է գլխի

49 Հետաքրքրական խնդիր է նաև պարզել Տիգրանին նվիրված մի այլ ներբողյանի, Հ. Մանանդյանի կարծիքով՝ VII դ. պատկանող («Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները», Վիեննա, 1928, էջ 221 և հտ.) «Դաթան քերթութիւն որ յաղագս Տիգրանայ» գրվածքի (H. A. Д о н ц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ 128—129, 132) առնչությունը Խորենացուն աղբյուր ծառայած «չորս հագներգությունների» և Խորենացու իսկ շարադրանքի հետ:

50 Ե. Գ. Տ եր - Մ ի ն ա ս յ ա ն, Միջնադարյան աղանդների ծագման ու զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 56:

51 A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922, էջ 12 և հտ.:

52 Նույն տեղում:

53 Խ ո ر ե ն ա գ ի, II, 66:

54 Գ. Խ. Ս ա ր գ ս յ ա ն, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, էջ 70:

սկզբում և վերջում⁵⁵ Այստեղ տեղ չկա Բարդաթանից առած նյութի համար: Հաջորդ գլուխը (II, 62), որը նվիրված է Տիրան թագավորի գործունեության նկարագրությանը, ևս, պետք է ասել, չի ցուցաբերում Բարդաթանին վերագրելի նյութեր: Իր աղբյուրներն այստեղ հորենացին վկայակոչում է «պատմին», «ասեն» բառերով: Տրդատ Բարդատունու դրվագն էլ տիպիկ տոհմական ավանդություն է, որ բանավոր կերպով հաղորդվել է սերնդից-սերունդ այդ նախարարական տան մեջ:

Ի տարբերություն սրանից, Բարդաթանին վերագրվող պատմության հատվածի մյուս ծայրը ոչ մի տարակույս չի հարուցում: Այստեղ հիշատակվում է հոսրովի կանգնեցրած արձանը: Այս, ըստ հորենացու պատմածի, վերաբերում է 213 թ. գահակալած հոսրովի թագավորության սկզբներին, որը միանգամայն հարմար ժամանակ է Բարդաթանի՝ Հայաստան այցելելու համար⁵⁶:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի Բարդաթանի կապակցությամբ «մեհենական պատմությունների» լեզվի մասին արված հորենացու ցուցումը: Այս հարցը, անշուշտ, նախամեսրոպյան շրջանի մշակույթի կարևորագույն խնդիրների թվին է պատկանում և ուսումնականություններ է պահանջում, որոնք չեն կարող տեղավորվել ներկա հոդվածի շրջանակներում: Նշենք միայն, որ հորենացու ցուցմամբ, որպես «մեհենական պատմությունների» սկզբնագրի լեզու բացատրվում են հունարենն ու ասորերենը, և հաստատվում է, ըստ երևույթին, հայերենը: Նման անսովոր գրույթում իրականում աներևակալելի բան չկա, եթե գրավոր հայերենի օգտագործման բլորտը նախամեսրոպյան շրջանում սահմանափակված համարենք միմիայն մեհյաններով ու քրմության միջավայրով⁵⁷: Որ հայերենով գրելու փորձեր ընդհանրապես արվել են նախամեսրոպյան շրջանում, դրա ապացույցն են, օրինակ, ալսպես կոչված «Դանիելյան նշանագրերի» մասին մեղ հասած տեղեկությունները⁵⁸:

Միևնույն ժամանակ, հակառակ հորենացու ցուցման, ամենևին օրակարգից դուրս չի մղվում հունարենի կամ նույնիսկ արամեերենի հարցը: Սրանց որպես «մեհենական պատմությունների» սկզբնագրի լեզու լինելու հավանականությունն էլ հենված է մ. թ. I—II դարերի հայոց (նաև հարևան վրաստանի) լեզվաբաններից մեղ հասած հանրահայտ հունարեն, ինչպես նաև արամեերեն⁵⁹ արձանագրությունների գոյության փաստի վրա: Խնդիրը մնում է բաց և սպասում ներ նյութերի և հետազոտությունների:

Հայագիտության մեջ առ այսօր նախամեսրոպյան շրջանի հայ պատմագրության ողջ բնագավառի և նրա հարուցած խնդիրների ուսումնասիրությունը ըստ էության փոխարինված է եղել մեկ ղեմրի, Մար Աբաս Կատինայի ու նրա առեղծվածի շուրջը կատարվող հետազոտություններով:

⁵⁵ Տե՛ս Մ ո վ ս ե ս հ ո ռ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ 300, ծան. 198 (Ստ. Մախասյանցի):

⁵⁶ հ ո ռ ե ն ա ց ի, II, 65: Հմմտ. Ե. Գ. Տ ե ռ-Մ ի ն ա ս յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 56:

⁵⁷ Հմմտ. Գ. Խ. Ս ա ռ ց յ ա ն, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 30 և հտ.:

⁵⁸ Հմմտ. Գ. Ս ե ա կ, Մեսրոպ Մաշտոց, Հայկական գրերի ու մատենագրության սկզբնավորումը, Երևան, 1962, էջ 23 և հտ.:

⁵⁹ А. Г. Перхання. Арамейская надпись из Гарни. «Պատմա-բանասիրական հանգես», 1964, № 3, էջ 123 և հտ.: Г. В. Перетели. Армазская билингва, Тбилиси, 1941 և այլն:

Մար Աբասը՝ Կատինա մականվամբ, հանդես է գալիս խորենացու «Պատմության» մեջ, որպես մ. թ. ա. II դարի վերջերում ապրած մի հեղինակ, որի մատյանից մեծապես օգտվել է խորենացին, ինչպես հենց ինքն է նշում: Հայադիտության մեջ եռանդուն կերպով (և իրավացիորեն) բացասվել է բազմաթիվ ուսումնասիրող Մար Աբասի մ. թ. ա. II դարի հեղինակ լինելու հնարավորությունը, և այդ կապակցությամբ (արդեն անիրավացի) հաճախ ժխտվել նրա ու իր մատյանի գոյության իսկ փաստը: Մի ուրիշը, Անանուն հեղինակ, որի գործը հասել է մեզ VII դարի պատմիչ Սեբեոսի «Պատմությանը» կցված վիճակում, որպես իր գործի աղբյուր հիշատակում է Մարաբա Մծուրնացուն, որը, ելնելով Անանունի մոտ հանդես եկող տվյալներից, ապրած պիտի լինի մ. թ. IV դարում:

Խորենացու Մար-Աբաս Կատինայի և Անանունի՝ Մարաբա Մծուրնացու սնձնավորությունների նույնությունը հետևում է ոչ միայն նրանց անունների նույնությունից (խորենացու մոտ՝ հունական ս վերջավորությամբ), այլև նրանց վերադրած գործերի նույն շրջանակներից ու բնույթից: Միևնույն ժամանակ Անանունի տվյալներից հառնող թվագրությունը՝ IV դար, միանգամայն բավարար և համոզիչ է երևում⁶⁰, և այն ընդունելու դեպքում ծագում է միայն բանասիրական խնդիր՝ բացատրել, թե ինչու IV դարի մատենագիրը խորենացու մոտ հանդես է գալիս որպես մ. թ. ա. II դարում ապրած դեմք: Բայց ինչպես տեսանք վերը, սա առաջին այդ տիպի խնդիրը չէ, որ հարուցում է մեր առջև խորենացին:

Մարաբայի մատյանը, որ մեզ չի հասել, պարունակել է, դատելով նրանից օգտված հեղինակների՝ Մովսես խորենացու, Անանունի և VI դարի հույն պատմագիր Պրոկոպիոս Կեսարացու⁶¹ տվյալներից, հետևյալ մասերը. հնագույն առասպելներ Հայկ ու Բելի, Արա և Շամիրամի և այլն, որոնցում պահպանվել են հեռավոր հիշողություններ հայ ժողովրդի ծագման ու պատմության նախնական փուլերի մասին. որոշ տեղեկություններ պարթև Արշակունիների սկզբնավորման և նրանց ճյուղավորում հանդիսացող՝ հայ Արշակունիների Հայաստանում հաստատման վերաբերյալ. տեղեկություններ Արշակունիների երկու այս ճյուղերի ներկայացուցիչների շարքերի մասին: Մարաբայի մատյանի լեզուն ամենայն հավանականությամբ հունարենն է եղել: Այդ է վկայում թեկուզ այն հանգամանքը, որ նրանից օգտված պիտի լինի հույն Պրոկոպիոս Կեսարացին⁶²:

Մարաբայի պատմության աղբյուրները միայն մոտավոր կերպով կարելի է նշել: Անշուշտ, նաև մեծապես օգտվել է ժողովրդի կենդանի հիշողությունից, որը արտացոլված է եղել բանահյուսության մեջ. այստեղից է առել նա իր մատյանի առասպելական մասը: Բայց ունեցել է և գրավոր աղբյուրներ, ըստ երևույթին, նաև ինչ-որ հունական ժամանակագրական աղբյուր՝ պարթև Արշա-

⁶⁰ Н. Марр, О начальной истории Анонима, «Византийский временник», I, вып. 1, № 293 и сл.; Я. А. Манандян, Начальная история Армении Мар Абаса (К вопросу об источниках Себеоса, Моисея Хоренского и Прокопия Кесарийского), «Палестинский сборник», вып. 2 (64—65), № 74 и сл.

⁶¹ De aedificiis, III, 1.

⁶² Н. Адонц, «Начальная история Армении» у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского, «Византийский временник», VIII, 1901, 1—2, № 96; Я. А. Манандян, նշվ. աշխ., № 76.

կունինների՝ իրենց անկախացման համար մղած պայքարի վերաբերյալ: Պարթև և հայ Արշակունի գահակալների շարքերի վերաբերյալ իր տեղեկությունների աղբյուրի մասին վկայությունը տրված է եղել հենց իր՝ Մարաբայի կողմից և հասել է մեղ Անանունի գրվածքում: Այստեղ Մարաբան, եթե հավատալու լինենք նրան, օգտվել է վիմակալի մի արձանագրության սուլյալներից, Ագաթանգեղոսի, կամ Կեղծ-Ագաթանգեղոսի այն արձանագրության, որի մասին վերը խոսք եղավ: Իսկ քանի որ ինքը՝ այդ Ագաթանգեղոսը, հայտարարելով արձանագրության մեջ իրեն Տրգատ Գ-ի ժամանակակից, հայտնում է, որ տվյալներն առել է արքունի դիվանից, ապա և Մարաբայի աղբյուրների թվին են դասվում նաև դիվանները:

Հիրավի, ազգով ասորի, ինչպես ցույց է տալիս նրա անունը, ուրեմն և իր մայրենի լեզվի, թերևս նրա կողքին և այլ սեմական լեզուների գիտակ, մծուրնացի, ուրեմն և ըստ էության հայ և հայոց լեզվի ու մշակույթի մեջ հմուտ, հունարեն մատյանի հեղինակ, ուրեմն և քաջ հունագետ, Մարաբան շատ հարմար անձնավորություն է՝ դիտվելու համար որպես ժողովրդին ունկնդրող, մատյանների մեջ խորասուզվող, արձանագրություններ ընթերցող և դիվաններ հետախուզող հեղինակ:

Բերված նյութերը բացահայտում են այն փաստը, որ հին Հայաստանում պատմագիտական մտքի զարգացման անընդմեջ շղթա է գոյություն ունեցել, որի առայժմ նշմարելի սակավաթիվ օղակներն իսկ ընդգրկում են 500-ամյա մի շրջան. Մետրոդորոս և Արտավազդ՝ մ. թ. I դար:—Տիգրանի ներբողյանի հեղինակ և Օղյումպ պատմագիր՝ մ. թ. I-II դարեր:—Բարդաժան՝ III դար:—Մարաբա Մծուրնացի՝ IV դար: Սա հայ պատմագրության նախնական շրջանն է:

ДОМЕСРОПОВСКАЯ АРМЯНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Доктор историч. наук Г. Х. САРКИСЯН

(Резюме)

Установившееся в начале IV в. в Армении в качестве официальной религии христианство сыграло существенную роль в дальнейшей жизни армянского народа. Вместе с тем в процессе его утверждения многие достижения дохристианской армянской культуры оказались утраченными либо сильно пострадали. Задача исследователя—найти пути к восстановлению этих культурных ценностей, хотя бы и частичному.

Настоящая статья является попыткой воссоздать на основе имеющихся в античной литературе данных, а также сохранившихся в раннесредневековой армянской литературе материалов суммарную картину развития на армянской почве историографии в период, предшествовавший изобретению армянских письмен.

ՀԻՄՆԱԶՈՒՐԿ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Գ. Ն. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հին պատմությունը ուսումնասիրողի համար շատ ուրախալի է հասարակայնության հետաքրքրության սրումը մեր ժողովրդի պատմական ուղու սկզբնական շրջանների նկատմամբ, որ դրսևորվում է վերջին տասնամյակների ընթացքում: Այն նոր թափ ու շահագրգռություն է հաղորդում պատմաբանի աշխատանքին: Մեր գիտական հիմնարկները ու նրանց աշխատակիցները քիչ բան չեն արել ու անում այդ հետաքրքրությունը հագեցնելու ուղղությամբ: Բայց, ինչպես սովորաբար լինում է, «պահանջմունքը գերազանցում է առաջարկին», այսինքն հետաքրքրությունը հաճախ ավելին է պահանջում, քան կարող են տալ առկա փաստերը, և երբեմն այնպես է ստացվում, որ առաջացած վակուումը լցվում է փաստերի բացակայությամբ չկաշկանդված սիրողական տեսություններով, որոնք «արագ ու էժան» լուծում են տալիս գիտական աշխատողների բաղմաթիվ ջանքերի առարկա հանդիսացած պատմական բարդ պրոբլեմներին:

Խոսքը տվյալ դեպքում մեր մի քանի պարբերականներում հրատարակված, այսպես ասած, «ուրարտաժխտական» բնույթ կրող հոդվածների մասին է: Այս հոդվածների հեղինակները ժխտում են գիտական հետազոտություններով հայտ բերված այն իրողությունը, թե «Ուրարտու» կոչված պետությունը և «ուրարտական» մշակույթը կապված են մի առանձին «ուրարտալեզու» ցեղախմբի կամ ժողովրդի գործունեության հետ, որ այնուհետև դարձել է կաղմավորվող հայ ժողովրդի բաղադրատարր¹: Նրանք պնդում են, թե այդ պետությունն ու մշակույթը ստեղծվել են հենց հայ, հայալեզու ցեղերի կամ ժողովրդի կողմից, իսկ «ուրարտացիներ» բնավ գոյություն չեն ունեցել: Բնականաբար այս գայթակղեցուցիչ դրույթները արձագանք ու հավանություն են գտնում ընթերցողների շրջաններում:

Հոդվածիս հեղինակին մտահոգողը հենց այս վերջին հանգամանքն է անհամեմատ ավելի մեծ չափով, քան ինքը՝ «ուրարտաժխտական» գաղափարների արծարծման պարագան, այն պատճառով, որ վերջիններս, իրաված լինելով ուրեք փաստային հիմքից, առանց արտաքին միջամտության էլ ենթակա են, այսպես ասած, «ինքնասպառման», և արդեն իսկ թվում է, բռնել են այդ ուղին: մինչդեռ հասարակության մեջ նրանց ծնած պատկերացումները ավելի մնացյուն են: Ուստի և սույն հոդվածը հասցեագրված է անմիջականորեն լայն ընթերցողին և նպատակ ունի խնդրին վերաբերող նվաղագույն անհրաժեշտ գի-

¹ Ժխտում են նաև «Ուրարտու» և սրանից ածանցված տերմինների կիրառման իրավադրությունը, ելնելով այն բանից, որ «Ուրարտուն» հանդիպում է ասորիստանյան և ոչ տեղական աղբյուրներում, որոնք փոխարենը ունեն «Բիաինի» (այլ ընթերցմամբ Բիաինիլի): Խնդիրը, իմ կարծիքով, սկզբունքային բնույթ չունի, և ինչ սույն հոդվածում ավանդաբար շարունակում ենք դրել «Ուրարտու», «ուրարտական» և այլն, ապա դրանք, կիրառման բոլոր դեպքերում, առանց իմաստի կորստյան, կարելի է փոխարինել «Բիաինի», «բիաինական» և այլ տերմիններով:

տական ինֆորմացիայի հաղորդմամբ հնարավորություն տալ ավելի քննադատական վերաբերմունք ցուցաբերելու «ուրարտաժխտական» դրվածքների առաջացրած փաղաքշող, բայց անկենսական պատկերացումների նկատմամբ:

* * *

«Ուրարտերեն» լեզու դոյություն չի ունեցել, և մասնագետների կողմից ուրարտերեն համարված լեզուն իրականում հայերենն է՝ իր հնագույն վիճակում: «Ուրարտաժխտական» դոյութներից այս ամենացցունր առաջ է քաշել Ս. Այվազյանը և այն ապացուցելու համար դրել ամբողջ մի դիրք (Երևան, 1963): Ս. Այվազյանը անփոփոխ ընդունում է ուրարտագետների՝ սեպագիր նշաններին տրված վերծանումների գերակշռող մասը, այն է՝ բոլոր գաղափարագրերի² վերծանումները և բոլոր վանկային նշանների մոտավորապես կեսի հնչյունական արժեքները: Միայն վանկային նշանների մյուս կեսին է, որ նա տալիս է յուրովի արժեքներ (օրինակ, «բու»-ն կարդում է «վա» կամ «ո», «գու»-ն՝ «գա» կամ «գո», «պուր»-ը՝ «պար» և այլն), որոնք, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, դարձյալ հեռու չեն ուրարտագետների տված արժեքներից: Այս փոփոխությունների մի մասը (օր., բ—վ, ու—օ և այլն), անկախ Ս. Այվազյանից, վաղուց ի վեր քննարկվում է ուրարտագիտության մեջ (որպես հայ-ուրարտական հնչյունաբանական առնչություններից ելնող խնդիր), իսկ մեծ մասը կամայական է: Այս «բարեփոխված» վանկարանի օգնությամբ էլ Ս. Այվազյանը տալիս է արձանագրությունների իր ընթերցումը, ըստ որում ձգտում է, որ տեքստերի իմաստը որքան կարելի է մոտ մնա ուրարտագետների կողմից տրված իմաստին:

Այսպիսով, Ս. Այվազյանը, եթե մի կողմ դնենք մանրամասները, առանձնապես չի մեղանշում ուրարտագիտության մշակած սկզբունքների դեմ: Հիշելով, նա, մասնակի փոփոխություններով, որդեգրում է նշանների վերծանությունը, և միանգամայն անփոփոխ՝ տեքստերի ընթերցման իմաստը: Ընդհակառակը, կարելի է ասել, որ նա հիմնավորապես կաշկանդված է ուրարտագիտության այն սկզբունքներով, որոնց նկատմամբ առիթը բաց չի թողնում քամահրաբար արտահայտվելու: Բայց ինչի՞ դեմ է նա մեղանշում: Հայոց լեզվի դեմ, և հայոց լեզվի սկզբունքներն են, որոնք նա անտեսում է: Բանն այն է, որ իր կարդացած «լեզուն» նա հայտարարում է հնագույն հայոց լեզու, այն պարագայում, երբ հայերենի պատմական զարգացման տենդենցներին ու ոգուն գոնն նվազագույն չափով ծանոթ ամեն մի անձնավորություն երես կդարձնի այդ «լեզվից»³: Այստեղ է, ահա, այն շփոթի պատճառը, որ ցուցաբերում են «ուրարտաժխտական» մյուս դրվածքների հեղինակները, երբ գործը հասնում է Ս. Այվազյանի գտած «լեզվի» և հայերենի փոխհարաբերության գնահատմա-

2 Գաղափարագրերի էության մասին տե՛ս ստորև:

3 Այս «լեզվի» նմուշը տես Ս. Այվազյանի վերջին հոգվածում («Ինչպես վերծանվեց (!) հայկական սեպագիրը», «Գիտություն և տեխնիկա», 1970, № 1, նույնը՝ ռուսերեն, «Литературная Армения», 1970, № 5), որով հեղինակը համեստաբար նշում է իր հայտնագործության տասնամյակը: Հորելյանական այս հոգվածում հեղինակի մեթոդին տրված բնութագիրը, այնուամենայնիվ, թերի է: «Մեթոդը» կիրառման շատ ավելի լայն ոլորտ ունի: Հետևելով նրան, ուրարտական արձանագրությունները կարելի է կարդալ ոչ միայն հայերեն, այլև նույն հաջողությամբ՝ աշխարհի ուրած լեզուներով: Ի դեպ, փորձեր են արվում ուրարտերենը դասելու, որպես կցական լեզու, թուրքական լեզուների շարքը, այլև կարդալու վրացերեն:

ներ, նրանք բոլորն էլ խորշում են այդ աղբյուրից ջուր խմելուց, իսկ Ռ. Իշխանյանը ուղղակի գրում է. «Ս. Այվազյանը մ. թ. ա. IX—VI դարերի սեպագրերը կարդում է ոչ այնպիսի հայերենով, որ կարող էր լինել այդ շրջանում: Լեզվաբանական ամենահամոզիչ փաստերով կարելի է ցույց տալ, որ հիշյալ դարերում Այվազյանի վերծանած լեզուն իր բառապաշարով, բառակազմությամբ և քերականությամբ լինել չէր կարող...» («Ուրարտու—Արմինա—Հայք», «Գարուն» ամսագիր, 1969, № 6, էջ 15): Այս ոգով է արտահայտվում նաև Աս. Մնացականյանը:

Թեև այսպիսով Ս. Այվազյանի հորինած «լեզուն» լույսայն կամ ակտիվորեն մերժվում է «ուրարտաժխտական» բոլոր գրվածքներում, բայց նրանց մեջ, ինչպես և մեր ընթերցող հասարակության մոտ մնում է այն մտահոգությունը, թե արդյոք հաստատուն հիմքերի վրա է ուրարտագետների առաջադրած «ուրարտերեն» ընթերցումը, թե այն պայմանական է, ու մի օր կարող է, թեև ոչ «այվազյանական», բայց, այնուամենայնիվ, հայերեն լեզվի փոխվելու Ուտի հարկ ենք համարում անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդել ընթերցողին ուրարտական սեպագրի ընթերցման այսօրվա վիճակի մասին:

Ուրարտական սեպագրի ընթերցման հնարավորությունը պայմանավորված է ակկադական (բաբելոնա-ասսուրական) սեպագրի իմացությամբ (վերջինս հայտնի է իր նրբին ևրանգներով հանդերձ), այն պարզ պատճառով, որ ուրարտական սեպագիրը փոխ է առնված ակկադական սեպագրից, միայն էսպես պարզեցված է: Ուրեմն ակկադական սեպագիր իմացող յուրաքանչյուր ոք կարող է կարգալ ուրարտական սեպագիրը, այնպես, ինչպես լատինական տառերին ծանոթ մարդը կարող է կարգալ ուղած եվրոպական լեզվով գրված տեքստը: Բայց ակկադական սեպագիրը իմացողը կարող է և ավելին անել՝ ոչ միայն կարգալ, այլև որոշ չափով հասկանալ ուրարտական տեքստերը, առանց իմանալու այդ տեքստի լեզուն: Ինչի՞ շնորհիվ: Գաղափարագրերի: Ահա բոլորիս ծանոթ մի գաղափարագիր՝ «20», որ մենք կարդում ենք «քսան», թեև այնտեղ ամենևին գրված չէ՝ ք-ս-ա-ն: Ահա մի ուրիշը՝ «Ն», որ մենք կարդում ենք «համար»: Եթե մենք որևէ անծանոթ լեզվով գրված տեքստում տեսնենք «Ն» 20», մենք այդ կհասկանանք, անկախ այն բանից, որ չենք իմանա, թե փնչպես է դա հնչում այդ անծանոթ լեզվով:

Ահա, ակկադական սեպագրում, բացի վանկեր («ա», «բու», «նի» և այլն) նշանակող սեպանշաններից, կան հարյուրավոր սեպանշաններ, որոնք գաղափարագրեր են, այսինքն յուրաքանչյուրը նշանակում է մի ամբողջ բառ: Ուրարտացիները փոխ են առել դրանցից շատերը և օգտագործել վանկանշանների հետ մեկտեղ: Դրանցից են, օրինակ, հետևյալ բառերը՝ նշանակող գաղափարագրերը. «ջուր», «կով», «հայր», «երկաթ», «ծի», «ստրուկ», «ղենք», «տուն», «տեր», «մարտականք», «մեծ», «բարձր», «կենդանի», «փոքր», «հոգր», «այրի», «բերել», «նվիրել», «շատ», «ամբողջությամբ» և բազմաթիվ այլ, հարյուրից ավելի գոյականներ, ածականներ, բայեր, թվականներ: Պարզ է, որ եթե անծանոթ լեզվով գրված մի նախադասության մեջ մեղ հասկանալի լինեն, դիցուք, «թաղավոր», «հոգր», «այրի» և «քաղաք» բառերը, ապա նախադասության իմաստը պարզ կլինի: Սրանով, սակայն, դեռ չենք ծանոթանում բուն ուրարտերեն լեզվին:

Իսկ ուրարտերեն լեզուն, նրա բառապաշարը և կառուցվածքը իմանալու համար կա երեք աղբյուր: Առաջինը այն է, որ բաղմաթիվ դեպքերում նույն

բառերը համանման կապակցություններում գրվում են մերթ գաղափարագրերով, մերթ վանկագրերով (այսինքն՝ մերթ ասենք «20», մերթ «ք-ս-ա-ն»), որտեղից և իմանում ենք գաղափարագրերի մի մեծ մասի հնչումը ուրարտերեն լեզվով:

Երկրորդ աղբյուրը պահպանված այն արձանագրություններն են, որոնց մեջ նույն տեքստը զուգահեռաբար տրված է ակկադերեն և ուրարտերեն լեզուներով: Դրանցից էլ միանգամայն հավաստիորեն իմանում ենք բազմաթիվ նոր ուրարտական բառեր ու նրանց ճշգրիտ իմաստը: Երրորդ աղբյուրը խուրրիերեն լեզուն է, որը հարազատ է ուրարտերենին, մոտավորապես այնպես, ինչպես լեհերենը՝ ռուսերենին: Շատ բառարմատներ ու քերականական ձևեր երկու լեզուներում համընկնում են կամ ունեն օրինաչափ հնչյունական տարբերություններ, և այս հնարավորություն է տալիս ուրարտերեն բառերի մի նոր խումբ ևս ստուգաբանել:

Ահա այս միջոցներով և նրանցից ստացած արդյունքների բաղադրամբ հնարավոր է դարձել հավաստիորեն ընթերցել ու հասկանալ ուրարտերեն լեզվի մեզ հասած բառերի մի նշանակալից մասը և դրանց օգնությամբ պարզել ուրարտերենի քերականության հիմունքները: Վերջիններիս մեջ թեև շատ բան տակավին պարզ չէ նյութի պակասության պատճառով, բայց այն, ինչ հայտնի է՝ կասկածի ենթակա չէ: Օրինակ, պարզվել է, որ, ի տարբերություն հայերենից, ուր նախադասության ենթական միշտ ուղղական հոլովով է հանդես գալիս, ուրարտերենը ենթակայի համար ունի երկու հոլով, առանձին՝ ներգործական բայից կազմված ստորոգյալի դեպքում և առանձին՝ չեզոք բայից կազմված ստորոգյալի դեպքում: Օրինակ, «Սարգուրիսի ուշտաբի» — «Սարգուրին ճանապարհվեց», բայց «Արգիշտիշե ինի փիլի ադունի» — «Արգիշտին այս ջրանցքը անցկացրեց»: Ինչպես տեսնում ենք, հայերեն թարգմանության մեջ ենթակաները նույն հոլովով են, իսկ ուրարտերենում՝ տարբեր: Ի դեպ, վրացերենում ևս այդ երևույթը առկա է, և այս հանգամանքը փորձում են օգտագործել ուրարտերենը վրացերենի հետ մերձեցնելու համար:

Վերջապես, զինված այս գիտելիքներով, ուրարտագետները, իրենց բառապաշարը հարստացնելու նպատակով, դիմում են նաև մի լրացուցիչ մեթոդի, որն է բառի ըմբռնումը ըստ կոնտեքստի, այսինքն՝ ըստ ամբողջ նախադասության իմաստի: Դիցուք, մենք չգիտենք, թե ինչ է նշանակում «սեղան», բայց ունենք մի քանի տարբեր նախադասություններ, որոնցում այս բառը կա, և որոնց մնացած բառերը հայտնի են. «ատաղձագործը սեղան շինեց», «նրանք նստած էին սեղանի շուրջ» և այլն: Նման նախադասությունների համադրումից կարելի է որսալ «սեղան» բառի իմաստը. բայց այս միջոցին ուրարտագետները խիստ զգուշավոր են դիմում և նրա տված արդյունքները պայմանական են համարում, մինչև որ նոր նյութերը չեն բերում բառի այդօրինակ ըմբռնման վերջնական ապացույցը:

Այս բոլորից հետո էլ, իհարկե, մնում է անհայտ բառերի մի ստվար քանակ, մեզ հասած բառերի շուրջ կեսը, որոնց ըմբռնումը ապագայի գործ է, սակայն մեր իմացածը ուրարտերենի սկզբունքների մասին արդեն այնքան է, որ դրանք ի վիճակի են սոսկ ճշգրտել արդեն գոյություն ունեցող պատկերացումները, բայց ոչ փոխել դրանք արմատապես:

Ուրարտերենի ըմբռնման սահմանները պարզելուց հետո մի այլ հարց է ծագում, այն է, թե որքան հարավատ են վերարտադրում աստուրերենից փո-

խառնված վանկանշանները ուրարտերենի հնչյունական պատկերը։ Միգուցե դրանք անճանաչելիորեն աղավաղում են այն։ Այդպես ասողները կամ գործին անտեղյակ են և կամ միտումնավոր չափազանցում են։ Իրականում հիշվալ վանկանշանները արտահայտում են ուրարտերենի հնչյունական պատկերը թերևս ավելի ճշտությամբ, քան, ասենք, եթե հայերեն բառերը գրենք ռուսերեն տառերով։ Այդ են վկայում փոխադարձ ստուգման հնարավորություն ընձեռող այն ոչ սակավաթիվ դեպքերը, երբ ուրարտական արձանագրությունների մեջ եղած ուրարտական հատուկ անուններին մենք հանդիպում ենք նաև բուն ասսուրական արձանագրությունների մեջ և կամ վերջինների մեջ եղած ասսուրական հատուկ անուններին՝ ուրարտական արձանագրությունների մեջ։ Սրանք հիմք են տալիս պնդելու, որ փոխառված ասսուրական սեպագիրը մոտավոր կերպով արտացոլում է ուրարտերենի հնչյունական պատկերը։

Գործը, սակայն, այստեղ կանգ չի առնում։ Հնարավորություններ կան ճշգրտելու այդ պատկերը, և դրանք առաջին հերթին գալիս են ուրարտահայկական լեզվական առնչությունների ոլորտից, հատկապես տեղանունների բնագավառից։ Օրինակ, այնպիսի աներկբայելի համապատասխանություններից, ինչպիսիք են ուր. Մուլա—հայկ. Մոփք, ուր. Տուշալ—հայկ. Տոսալ, ուր. Աբելեանի—հայկ. Աբեղեանք, ուր. Տուարածի—հայկ. Տուարածա(տափ) և այլն, և այլն, ուրարտագետը ի վիճակի է բաղմաթիվ և ճշգրիտ հետևություններ անել ուրարտերենի հնչյունաբանության մասին։ Ու եթե Գ. Ա. Մելիքիշվիլին գրել է Ս. Այվազյանի կողմից մեջ բերված (տե՛ս նրա վերը վկայակոչված հոդվածը, էջ 14) այն բառերը, թե «առաջմ... մենք ի վիճակի չենք սլարգելու ուրարտական նշանների իսկական արտասանությունը և ստիպված ենք դրանց տալ այն նույն հնչյունային նշանակությունները, որպիսիք նրանք ունեն ասսուրերենում», ապա մենք կարող ենք արձանագրել միայն, որ ականավոր ուրարտագետը այս խնդրում ժամանակին թերազնահատել է ուրարտահայկական լեզվական առնչությունների ընձեռած լայն հնարավորությունները։ Պետք է ավելացնել, որ նույնօրինակ հնարավորություններ է տրամադրում նաև ուրարտերենին հարապատ խուրրիերենի օրըստօրե ավելի սլարգվող հնչյունական համակարգը։

Սի խոսքով, պարզ է, որ հնչյունաբանության բնագավառում ևս ուրարտագիտությունը խարխափելով չէ, որ քայլում է, այլ ունի միանգամայն որոշակի կուլաններ։

Այս բոլորից հետևում է, որ գիտական պատկերացումները ուրարտերենի մասին, ամենևին կատարյալ չլինելով ու դեռ առջևում դարգացման երկար ուղի ունենալով, արդեն հասել են այն աստիճանին, որ որոշակիորեն սահմանագծում են այդ լեզուն որպես ինքնուրույն լեզու և լրիվ բացառում նրա գիտական նույնացումը որևէ այլ, մեզ այսօր ծանոթ լեզվի հետ, լինի դա վրացերենը, թուրքերենը, թե հայերենը։

Այս ասվում է արդեն ոչ թե Ս. Այվազյանի կապակցությամբ, այլ այն վերապահության, որ անում է, ասենք, Ռ. Իշխանյանը Ս. Այվազյանի ընթերցումը մերժելուց հետո, գտնելով, որ բացառված չէ մի օր ուրարտական սեպագրի հայերեն ընկալվելու հնարավորությունը, և նշելով փակագծում (էջ 16). «նկատի առնենք, որ մ. թ. ա. IX—VI դարերի հայերենը շատ տարբեր է եղել V դարի մեզ ծանոթ գրաբարից։ Ավելին, այն շրջանի գրոց հայերենը կարող էր նույնիսկ չլինել գրաբարի նախկին վիճակը։ Գրաբարի հիմքը եղել է հին հայե-

րենի արարատյան խոսվածքը կամ բարբառը, իսկ գրաբարից մի 1300—1400-տարի առաջ գրոց հայերենը կարող էր նաև մի այլ բարբառի վրա հիմնված լինել, բարբառ, որը, հնարավոր է, չի հասել մինչև V դար...»:

Նմանօրինակ միտք է արտահայտում նաև Մ. Մկրյանը («Հայ ժողովրդի կազմավորման և նրա գրականության սկզբնավորման հարցը», «Բանբեր Նրեանի համալսարանի», 1967, № 1, էջ 49), համոզմունք հայտնելով, որ ուրարտական ժամանակի հայերենը բավական հեռու պիտի լիներ Եղիշեի գրաբարից:

Ի՞նչ կարելի է ասել այս կապակցությամբ: Ճիշտ է, անշուշտ, որ հայերենը մ. թ. ա. I հազ. սկզբներին ո՛չ Եղիշեի լեզուն է եղել, ո՛չ էլ, մանավանդ, այսօրվա հայերենը: Այդ մասին մեզ ակնառու պատկերացում է տալիս հենց Եղիշեի հայերենի և արդի հայերենի միջև եղած տարբերությունը: Ճիշտ է նշվում՝ նաև բարբառների խնդիրը: Նվ ալոհանդերձ պետք է փաստերի երեսին ուղիղ նայել. եթե ուրարտական սեպագրի լեզուն հայերենը լիներ՝ մենք վաղուց արդեն այն ճանաչած կլինեինք:

Այս ճշմարտությունը ընդունելու համար անհրաժեշտ է միայն մի քիչ ծանոթ լինել Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս գտնվող աշխարհի իրականությանը: Մերձավորագույն օրինակները մեկից ավելի են: Մ. թ. ա. VI—V դարերում արված աքեմենյան արձանագրությունների ընձեռած նյութը ո՛չ քանակությամբ է ավելի և ո՛չ էլ ավելի բազմազան է, քան ուրարտական արձանագրություններինը: Նույնիսկ՝ հակառակը: Ալոհանդերձ, ոչինչ չի անգարեց, որպեսզի այդ արձանագրությունները՝ իրենց վերծանման առաջին իսկ քայլերից, վերջնականապես ճանաչվեին պարսկերեն և պետք է ասել, որ նրանց լեզվի նմանությունը այսօրվա խոսակցական պարսկերենին ամենևին առեղծվածային չէ, այլ միանգամայն ակնառու, չնայած անցած երկու և կես հազարամյակին: Ինչ է, պարսկերենը չի՞ զարգացել այդ ժամանակահատվածում, և կամ նրա կապակցությամբ չե՞ն ծագում բարբառների հարցերը:

Հոմերոսի լեզուն է (VIII դար մ. թ. ա.) դժվար նույնացնել այսօրվա խոսակցական հունարենի հետ: Կարող են ասել՝ զրբըր նույնն են: Լավ, իսկ միքենյան աղյուսիկների մ. թ. ա. XIII—XI դդ. լեզուն, որ գրված է հունական սյբուբենի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող, այսպես կոչված, «գծային Բ» վանկագիր նշաններով, որոնք, ի դեպ, այնքան անհամապատասխան են հունարենի հնչյունական համակարգին, որ միջոցներ չունեն նրա հնչյուններից մի քանիսը արտահայտելու համար: Մի՞թե այդ նշանագրերի իրական վերծանումից հետո նրանց լեզվի մեջ անմիջապես չբացահայտվեց հունարենը, թեև իր արխաիկ ձևով, բայց, այսուհանդերձ, միանգամայն ճանաչելի նաև այսօրվա խոսակցական լեզվի տեսակետից:

Կամ վերցնենք նույնիսկ տարբեր, բայց միևնույն լեզվաընտանիքի պատկանող լեզուներ՝ 4000 տարի առաջ գրի առված ակկադերենը և այսօրվա խոսակցական սրաբեդենը: Մի՞թե նրանց բառային, հնչյունական ու ձևաբանական ընդհանրությունները կարող են կասկածի նշույլ թողնել նրանց հարապատության մասին:

Ուրարտական արձանագրությունների վերծանման պրշալույսին ևս տրամաբանորեն հիմնավորված (քանի որ այդ արձանագրությունները Հայաստանի տերիտորիայում են գտնվել) փորձ է արվել կարդալ դրանք հայերեն, բայց ապարդյուն: Զպետք է կասկածել, որ եթե նրանց լեզուն իսկապես (թեկուզ

անհունորեն հնացած) հայերենը լինելը, ապա այսօր այն չէր պահպանի անհասկանալի բառերի ու չպարզված քերականական ձևերի այնպիսի շերտ, ինչպիսին որ պահպանում է:

* * *

Լեզվի խնդրում հանդիպելով անհաղթահարելի պատվարի, «ուրարտա-ժխտական» հոգվածների հեղինակները, փոխելով տակտիկան, աշխատում են շրջանցել պատվարը: Այլ կերպ չի կարելի գնահատել Աս. Մնացականյանի մոտեցումը խնդրին, երբ նա գրում է. «Այժմ արդեն կան բավարար փաստեր համոզվելու, որ «Ուրարտու»-ն, իրոք, Հայաստանն է, ուրարտական կոչված պետությունը՝ հայկական, միայն թե օգտվում էր օտար (խուրրիական, խուռլ-րեն) գրաբեզլից, ճիշտ այնպես, ինչպես հետագայում Արտաշես Առաջինը՝ արամեերենից, իսկ նրա հաջորդները՝ նաև հունարենից, ասորերենից, քաղ-դեերենից, պարսկերենից՝ ընդհուպ մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենը» («Երկու կարևոր հարց», «Մովսեսական դպրոց», 9 հուլիսի, 1969 թ.):

Շարքային ընթերցողը, կարդալով այս տողերը, ազդվելով նրանց կտրուկ շեշտից, չի կասկածի, թե իրոք, «բավարար փաստեր կան համոզվելու», և կընկնի կատարյալ թյուրիմացության մեջ: Որովհետև հեղինակի այն միտքը, թե ուրարտերեն կոչվածը սոսկ խուրրիերենն է՝ փոխ առված հայերի կողմից որպես գրավոր լեզու, իր հիմքում չունի ոչ միայն «բավարար փաստեր», այլ գոնե մի փոքրիկ, աննշան փաստիկ, որով կարելի լինել մխիթարվել:

Վերոհիշյալ միտքը բաղկացած է երկու թեզից. ա) ուրարտերենը վանի թագավորության մեջ բնիկ խոսակցական լեզու չի եղել, այլ միայն գրավոր. օտարամուտ, ինչպես հետագայում արամեերենը, հունարենը և այլն, և բ) ուրարտերենը պարզապես խուրրիերենն է:

Նմանօրինակ սիրողական ենթադրությունների հատկանիշներից մեկն այն է, որ դրանք ընդունակ են մղելու որևէ մասնագետի լրջորեն անցնելու իր դրույթների պաշտպանության: Չգնա՛նք այդ ուղիով: Ուրարտերենը շարունակելու է համարվել բնիկ խոսակցական լեզու, մինչև որ չփաստարկվի հակառակը, իսկ նման փաստարկման ոչ միայն հետքը, այլև մտադրությունն իսկ չկա առաջժամ ոչ Աս. Մնացականյանի, ոչ էլ ուրիշների գրվածքներում: Որպես «փաստարկ» ցանկանում են ծառայեցնել ուրարտերենի վիճակի համադրումը հետագայում հայերի կողմից հիբրալի որպես գրավոր լեզուների կիրառված հունարենի, արամեերենի, պարսկերենի և այլ լեզուների վիճակի հետ, բայց նման համադրման և հավասարեցման անխրաւացիությունը դժվար չէ ցուցադրել: Ուրարտերենի վիճակը ոչնչով նման չէ այդ լեզուների վիճակին: Եթե դրանց և իրենց հատուկ դպրությունների հայրենիքները բոլոր դեպքերում դուրս են գտնվել Հայկական լեռնաշխարհից (Միջագետքում, Հունաստանում, Պարսկաստանում են եղել), և եթե դրանք, Հայաստանից բացի, շատ ուրիշ երկրներում էլ են եղել տարածված իբրև ժամանակի միջազգային լեզուներ, և Հայաստան էլ հենց որպես այդպիսիք են մտել, ապա ուրարտերենի վիճակը այլ է: Ուրարտերեն լեզուն և նրան հատուկ դպրությունը (որոշակի ուղղությամբ մշակված ակադեմիական սեպագիր) ուրիշ ոչ մի տեղ, բացի Հայկական լեռնաշխարհից, չեն հանդիպում, տարածված են միայն ու միայն այստեղ, ըստ որում, ի տարբերություն վերոհիշյալ լեզուներով այստեղ մեզ հասած հատուկենտ արձանագրությունների, տարածված են մասսայաբար, հարյուրավոր հուշարձանների ձևով, որոնց թվում են ոչ միայն վիմական արձանա-

գրությունները, այլև գործնական կյանքում կիրառվող կալվե վալներագրերն ու նամակները, ինչպես և առօրյայում օգտագործված բազմաթիվ իրերի վրա եղած գրությունները։ Բացի այդ, ուրարտական արձանագրությունները իրենց մեջ խորամուխ լինողի առջև բացում են ուրարտերենի խոսակցական լեզու լինելու այնպիսի ցուցանիշներ, որոնց մասին չի կարող պատկերացում ունենալ հնովից դատողը, ինչպես փողոցից շենքին նայողը չի կարող պատկերացնել նրա բնակարաններում տիրող կենցաղը։ Բայց այդ ցուցանիշներին այստեղ անդրադառնալը միանգամայն ավելորդ է, որովհետև այդ արդեն բանավեճի կնամանվեր, իսկ բանավեճ չկա մինչև այն մոմենտը, քանի դեռ չի բացատրված, թե ուրարտերեն լեզվի այդ ո՞ր կոնկրետ հատկանիշներն են, որ դրդում են համարել այն ոչ թե խոսակցական, այլ միայն գրավոր օտարամուտ լեզու։ Ընդամին նշենք, որ այդպիսի բացատրություն չեն ծառայում և գործին ամենևին չեն օգնում այն պատմա-տրամաբանական լայնաշունչ, բայց սնամեջ դատողությունները, համեմատություններն ու եղրահանգումները, որոնցով, ի փոխարինումն փաստական նյութի, գերհագեցած են «ուրարտաժխտական» հոգվածները։ Ցավալի է, որ հարկ է լինում տարրական հիշեցում անել փորձված բանասերներին, թե նման դատողությունները, եզրահանգումները և այլն ոչ մի արժեք չունեն, եթե համընթաց չեն կոնկրետ լեզվա-բանասիրական փաստերին։

Ավելորդ է սրանից հետո անդրադառնալը Աս. Մնացականյանի երկրորդ թեզին, թե ուրարտերենը գոյություն չունի, դա սոսկ խուրրիերենն է, քանի որ այդ թեզը ևս օժտված է նախորդ թեզի բոլոր հատկանիշներով, այսինքն սոսկական անհիմն ենթադրություն է։ Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել միայն հետևյալը։ Ի. Մ. Դյակոնովի գրվածքներից կատարած այն ծաղկաքաղը, որի օգնությամբ Աս. Մնացականյանը ուզում է նրա դրույթները ծառայեցնել իր մտքի հիմնավորմանը, կարող է ազդեցություն գործել միայն խընդրին լրիվ անտեղյակ մարդկանց վրա։ Դյակոնովի կարծիքով մ. թ. ա. III հազարամյակի խուրրիերեն լեզուն հիմք-լեզու է ծառայել մի կողմից՝ II հազարամյակի միտանական արձանագրություններում արտացոլված խուրրիերեն լեզվի, մյուս կողմից՝ I հազարամյակի ուրարտական արձանագրություններում ի հայտ եկող ուրարտերենի համար։ Այս երկու լեզուները, գտնում է նա, հավասարապես, թեև ամեն մեկը՝ յուրովի, նման ու մոտ են III հազարամյակի խուրրիերենին, որից ծնունդ են առել։ Այսինքն՝ նույն մորից ծնված երկու դուստրեր նման են իրենց մորը։ Այսքանն է ասում Դյակոնովը, և ոչ ավելին, հենվելով իր ուսումնասիրած կոնկրետ լեզվական փաստերի վրա։ Իսկ Աս. Մնացականյանը, առդեմ դուրս գալով փաստերի շրջանակից, մի «փոքր» զարգացում է տալիս այս դրույթին, թե չի եղել երկու դուստր, եղել է մեկը։ Բանասերի համար այս առնվազն տարօրինակ է։ Ավելի արժեք չունեն և Դյակոնովի աշխատություններից բերված մյուս «խոստովանությունները», բացի այն դեպքերից, երբ նրանք ներկայացված են իրենց ուղիղ իմաստով։

* * *

Եթե մեր պատկերացմամբ լեզվի խնդիրը այս ամբողջ գործի համար ճակատագրական նշանակություն ունի այն չափով, որ նրա ախօրինակ լուծմամբ ինքնաբերաբար վերանում են մնացյալ «ուրարտաժխտական» նկատառումները (հիբավի, եթե կա լեզուն, ուրեմն կա և նրանով խոսող ժողովուրդը

և այլն), ապա «ուրարտաժխտական» հողվածների դիրքավորումը միանգամայն այլ է: Դրանց մեծամասնության մեջ լեզվի խնդիրը արհեստականորեն մղված է ետին պլան, իր աննպաստությունն պատճառով սքողված ու ներկայացված է որպես երկրորդական-երրորդական հարց, իսկ առաջին պլանի վրա են դրված հենց «մնացյալ» նկատառումները: Ըստ որում այնքան փարթամ ու գունազարդ են ներկայացված, որ ուժեղ տպավորություն են գործում անիրագրելի ընթերցողի վրա և դրանով իսկ պարտավորեցնում մեզ անդրադառնալ դրանցից հիմնականներին, որոնք են.

ա) աղբյուրների մի խմբի գոյությունը, որը ոչ Ուրարտու է ճանաչում, ոչ էլ ուրարտացի, այլ հենց «Ուրարտուի» գոյության շրջանի (մ. թ. ա. IX—VII դդ.) կապակցությամբ նրա տերիտորիան անվանում է Հայաստան (Արմենիա), իսկ բնակիչներին՝ հայեր (արմենացիներ),

բ) հայ մշակույթի մի շարք երևույթների «ուրարտական» և նույնիսկ «նախաուրարտական» ծագումը, որից երևում է, իբր, որ «ուրարտական» կոչված մշակույթը պարզապես հայկական է և

գ) մ. թ. ա. VI դարում Ուրարտուի «հանկարծակի» Հայաստանի փոխարկվելու պատմական անտրամաբանականությունը, որից հետևում է, իբր, որ «Ուրարտուն» ի սկզբանե Հայաստան է եղել:

Սկսենք մի փոքր նախաբանից: XIX դարը Հին Արևելքի մասին գիտելիքների կուտակման առումով շրջադարձային է եղել: Հայտնի է, որ այդ դարի կեսերին է սկսվել ու թափ առել Միջագետքի հնագիտական ուսումնասիրությունը ֆրանսիական, անգլիական, ապա և գերմանական հետազոտողների կողմից, որոնք հույի տակից ի դարմանս մարդկության լույս աշխարհ են հանել բազմաթիվ հինարևելյան քաղաքներ, հարստագույն նյութական մշակույթ և տասնյակ հազարավոր գրավոր հուշարձաններ, գրված սեպագրի տարբեր տեսակներով: Այդ գյուտերին լուրջահուն ընթացել ու հաջողությամբ է պսակվել սեպագիր արձանագրությունների վերծանման գործը:

Մինչ նյութական ու վավերագրական այդ հսկայական դանդաղածի հայտնադործումը և, մանավանդ, մինչև սեպագրի տարբեր տեսակների ընթերցումը հինարևելյան քաղաքակրթությունների մասին շատ քիչ բան էր հայտնի: Հայտնի չեն եղել ոչ միայն Ուրարտու պետությունը, այլև Միտանի, Խաթթի, Էլամ, Շումեր և տասնյակ այլ մեծ ու փոքր պետություններ, նրանց գործիչներն ու նրանց մշակույթը: Գիտելիքների հիմնական աղբյուրն էր Հին Կտակարանը, որի մեջ պահպանվել էին հրեա ժողովրդի հիշողությունները այն հինարևելյան ժողովուրդների ու գործիչների մասին, որոնց հետ նա շփվել էր իր բազմադարյան պատմության ընթացքում: Այսպես, Հին Կտակարանում տեղեկություններ կան աբեմենյան որոշ թագավորների, նոր-բաբելոնյան թագավորների (VI դ.) ու վերջապես՝ նոր-ասորեստանյան թագավորների (VII—VII դդ.) մասին: Բայց թե՛ գործիչների անունները, թե՛ նրանց հետ կապված փաստերը պահպանվել են հաճախ աղճատ կերպարանքով ու առասպելական հագուստով: Բացի այդ, պահպանվել են նաև հոգևոր մշակույթի հնագույն շերտերի որոշ մնացորդներ, օրինակ՝ շումերական Զիուսուդրայի կամ սրա բաբելոնյան տարբերակ Ուտ-Նապիշտիմի հետ կապված համաշխարհային ջրհեղեղի պատմությունը, բայց անճանաչելիորեն հրեականացած, Նոյ նահապետին վերագրված վիճակում և այլն: Սկզբունքորեն, ելնելով Հին Կտակարանի աղբյուրագիտական նկարագրից, այստեղ Ուրարտու պետությունը կա-

րող էր հիշատակված լինել, և հիրավի երկու անգամ հանդիպում ենք «Արա-րատի թագավորության» հիշատակությանը, բայց մանրամասնություններից այնքան ղուրկ, որ այդ հիման վրա որևէ պատկերացում Ուրարտուի մասին ստեղծվել չէր կարող:

Հին Արևելքի մասին Հիս Կտակարանի հաղորդած տեղեկությունները մասամբ լրացնում էին մ. թ. ա. V—IV դդ. հին հունական աղբյուրները՝ Հերոդոտոր, Քտեսիասը, Քսենոփոնը և այլն, սակայն սրանց հաղորդածները համեմատաբար հավաստի են միայն իրենց ժամանակակից աքեմենյան Պարսկաստանի մասին, որի հետ հելլենները սերտորեն շփվել են, և անհամեմատ ավելի նվազ չափով՝ նրան նախորդած Մեդիայի (Մարաստանի) մասին (VI դ.): Սրան ժամանակակից Նոր-Բաբելոնյան թագավորության մասին հույների պատկերացումները արդեն խիստ կցկտուր ու աղճատ են եղել, իսկ էլ ավելի վաղ՝ նոր-ասորեստանյան շրջանի մասին՝ պարզապես չնչին ու առասպելական:

Մ. թ. ա. IV—III դդ. բաբելոնյան քուրմ Բերոսի՝ սեպագիր աղբյուրների հիման վրա հունարեն գրած իր երկրի պատմությունը դժբախտաբար անուշադրության է մատնվել ու նրանից հունական գրականության մեջ սոսկ մեջբերումներ են պահպանվել:

Սրանով էլ, ահա, սպառնում է Հին Արևելքի վերաբերյալ այն գրավոր աւանդությունը, որի տեղեկություններով է բավարարվել մարդկությունը շուրջ երկու և կես հազարամյակ՝ մինչև XIX դ. կեսերը: Ինչ վերաբերում է արևելքում հարատևած հին ժողովուրդների (բացառությամբ հրեաների, որոնց մասին ասվեց), այն է՝ ասորիների (չչփոթել ասորեստանցիների հետ), հայերի, պարսիկների և այլոց՝ հնագույն ժամանակների վերաբերյալ ավանդություններին, ապա, ցավոք, դրանք սկսել են գրի առնել բավական ուշ, արդեն մեր թվականության առաջին դարերում, իսկ հիմնականում՝ IV—VI դդ. (ասորական ժամանակագրությունների ներածություններ, Մար Աբաս Մծուրնացի, Մովսես Խորենացի, «Խվատայ-նամակ» և այլն), երբ այդ ավանդությունների ստույգ պատմական հանդերձանքը գրեթե լրիվ մաշվել էր, և նրանք ստացել էին արդեն ընդհանուր-առասպելական և շատ դեպքում վերոհիշյալ գրավոր աղբյուրներից (Հին Կտակարան, հույն հեղինակներ) փոխ առած դրվագներով համեմված տեսք: Սրանք էլ, ուրեմն, ի վիճակի չէին էական բան ավելացնելու գրավոր ավանդության հաղորդած սուղ տվյալների վրա:

Դառնանք այժմ աղբյուրների վերոհիշյալ խմբին, որը հիշատակում է Հայաստանը՝ սուսվելիք Ուրարտուի փոխարեն: Դրանք խնամքով թվարկված են Աս. Մնացականյանի հոգվածներից մեկում, ուստի մեջ ենք բերում համասլասասխան հատվածը. «Իսկ եթե իրոք ճիշտ են Մովսես Խորենացին, Մար Աբաս Կատինան, Աստվածաշունչը, Բիսութունյան արձանագրությունը, Մասուդու օգտադործած նախաքրիստոնեական աստղաբաշխական աղյուսակներն ու թագավորական պատմությունները, Գերմանիայում պահվող պապիրուսներից մեկ հայտնի Նինոսի պատմությունը, Կտեսիաս Կնիդացուց Դիոդոր Սիկիլիդացուն անցած հին պարսկական տեղեկությունները և նման այլ փաստերը» («Հայկ. թե ուրարտներ», «Գրական թերթ», 5 սեպտ., 1969 թ.):

Հանենք այստեղից Բիսութունյան արձանագրությունը, որն այս միջավայրում անևիր չունի և որի մասին դեռ կխոսվի (և Աստվածաշունչը, քանի որ նրա մասին արդեն խոսվեց), ու կմնան սոսկ, այսպես ասած, «ետսեպա-

գրական» ոլորտի աղբյուրներ (Մովսես Խորենացի, Մար Աբաս Կատինա, Մասուդի և նրա աղբյուրները՝ աստղաբաշխական աղյուսակները և «աշխարհի թագավորների պատմության գրքերը» (այն չափով, իհարկե, որ չափով դրանց մասին կարելի է դատել Մասուդու հաղորդածի հիման վրա), հունարեն պապիրուսի պատառիկը, Քտեսիաս-Դիոդոր), որոնց մեջ Ուրարտուի հիշատակության բացակայությունը ոչ միայն դարձանալի չէ, այլ միանգամայն օրինաչափ է։ Ու եթե հանկարծ դրանցից որևէ մեկի մեջ հիշատակվեր Ուրարտուն, ահա թե ինչը ցնցող գիտական նորույթ կլիներ։ Որովհետև, ինչպես ասվեց, այս ոլորտի աղբյուրները ոչ մի պատկերացում չեն ունեցել Ուրարտուի ու Խաթթիի, Միտաննիի ու էլամի գոյության մասին, և բնականաբար նրանց տերիտորիաներին տալիս են իրենց ժամանակակից անունները և ընդհանրապես առաջնորդվում իրենց ժամանակի պատկերացումներով։

Հեռու չլինանք։ Աս. Մնացականյանը իր հոդվածում X դարի արաբական պատմիչ Մասուդուց մի հատված է բերում, որի մեջ իր արձագանքն է գտել Շամիրամի առասպելի տարբերակներից մեկը։ Շամիրամին հոդվածագիրը առանց այլևայլության նույնացնում է մ. թ. ա. IX դարի վերջի Ասորեստանի թագուհի Շամմու-Ռամաթի հետ և հենվելով այն հանգամանքի վրա, որ Շամիրամի կապակցությամբ հիշատակված են Հայաստանը և հայերը, և ոչ Ուրարտուն ու ուրարտացիները, ժխտում վերջիններիս գոյությունը։ Սակայն սկեռելով իր հայացքը Հայաստանի և հայերի հիշատակման վրա, նա աչքաթող է անում, որ սրանց կողքին, նույն Շամիրամի կապակցությամբ, հիշատակված է նաև, օրինակ, Ատրպատականը (բնագրում՝ Աղարբայջան), որպիսի տեղանունը ապահովապես գոյություն չի ունեցել մ. թ. ա. IX դարում, Շամմու-Ռամաթի օրոք, և որի տակ այստեղ ակներևաբար հասկացվում է Ուրմիո լճից հարավ և արևելք ընկած երկրամասը, այսինքն «ետսեպագրական» աղբյուրներին անժանոթ հինարևելյան Մաննա պետության տերիտորիան։ «Ուրարտաժխտական» տրամաբանությանը հետևելու դեպքում ստիպված կլինեինք, ելնելով այս փաստից, ժխտել Ուրարտուի հետ մեկտեղ նաև Մաննայի գոյությունը մ. թ. ա. IX դարում, հօգուտ Ատրպատականի։ Ծի՞շտ կլիներ այս արդյոք։ Այսպիսի դեպքերի կարելի է հանդիպել վերը հիշատակված աղբյուրների՝ Աս. Մնացականյանի վկայակոչած բոլոր հատվածներում, որոնք, ի դեպ, առանց բացառության վերաբերում են Շամիրամի առասպելին։ Այսպես, օրինակ, ըստ այդ առասպելի մի այլ տարբերակի, որի հատվածներից մեկը պարունակող պապիրուսի պատառիկը հրատարակել է Վիլկենը («Հերմես», № 28, 1893), Հայաստան արշավող Նինոսի բանակի մի մասը կազմել են... հույները, որ միանգամայն աներևակայելի է։ Օրինակներ, երբ հնադարյան հերոսների շուրջը հյուսված առասպելներում հանդիպում ենք ավելի ուշ շրջանի կամ միանգամայն այլ միջավայրի տեղանունների, ցեղանունների ու իրադարձությունների հիշատակման, կարելի է բերել հարյուրներով։

Շատ ցավալի է, որ մեր հեղինակները, հարգելի բանասերներն ու պատմաբանները, «ուրարտաժխտական» ավյունով համակված, մոռացության են տալիս, թե ինչ կերպ պիտի օգտվել նման աղբյուրներից։ Այս մասին է վկայում թեկուղ առասպելական Շամիրամի մեխանիկական նույնացումը Ասորեստանի Շամշի-Ադադ թագավորի այրի Շամմու-Ռամաթի հետ (811—808 թթ.)։ Շամմու-Ռամաթ թագուհու պատմական դերը համեստ է այն աստիճան, որ հետազոտողներից ոմանք նույնիսկ վարանում են նրան ընդունել որպես Շա-

միրամի վառ կերպարի նախատիպ, շնայած անունների համընկնելուն: Մենք այդ տեսակետին չենք, որովհետև իր գործունեությամբ չէ, որ պիտի անպայման աչքի ընկներ Շամմու-Ռամաթը՝ Շամիրամի նախատիպ դառնալու համար: Բավական էր սոսկ այն խիստ արտասովոր փաստը, որ նա կին-գահակալ է եղել, որպեսզի դրա շնորհիվ նրա անունը հարատևեր դարերի ընթացքում և հետագա սերունդների կողմից գնալով ավելի օժտվեր այն գծերով ու գործերով, որոնք, պատմական Շամմու-Ռամաթին անհարիր լինելով, լայնորեն տարածվել են հատկապես «ետսեպագրական» ոլորտի աղբյուրներում ու հանդեգրել Շամիրամի կերպարի ստեղծմանը:

Այսպես, եթե դիմենք Շամիրամի առասպելի մեզ հայտնի հնագույն գրառումներից մեկին, որ կատարել է մ. թ. ա. V—IV դարերի եզրին հույն Քտեսիասը, և որը պահպանվել է Դիոդոր Սիկիլիացու, Հուստինոսի, մասամբ և Մովսես Խորենացու երկերում, ապա հակիրճ պատկերը, եթե զանց առնենք խառնիճաղանճ առասպելական մանրամասները, հետևյալն է. Շամիրամին ծնելու լքել է սիրիական 'երկեսո դիցուհին, սնել են աղավնիները և գտել ու փրկել հովիվները, որոնք հանձնել են նրան ասուրական զորավար Սիմմային: Այնուհետև նա ամուսնացել է սատրապ Օննոսի հետ և սրա հետ մասնակցել Ասորեստանի Նինոս արքայի արշավանքին դեպի Բաքտրիա: Այստեղ նա աչքի է ընկել, կնության վերցվել Նինոսի կողմից և ծնել Նինվաս որդուն: Նինոսի մահվանից հետո նա, շրջանցելով Նինվասին, իր ձեռքն է վերցրել իշխանությունը, կառուցել Բաբելոնը, կերտել իր պատկերը Բիսութունյան ժայռի վրա, նվաճել Լիբիան, Եթովպիան, Եգիպտոսը, Հնդկաստանը և այլն, և այլն:

Դերկեսո, Սիմմա, Օննոս, Բաքտրիա, Նինոս, Նինվաս, Բիսութունյան ժայռ, Լիբիա, Եթովպիա, Եգիպտոս, Հնդկաստան... այս բոլորը անհարիր են Շամմու-Ռամաթին: Ըստ էության վերջինից այս առասպելում մնացել է գրեթե միայն Ասորեստանի կին-գահակալ լինելու առանցքային փաստը:

Պարզ է, որ Շամիրամի շուրջը ստեղծված առասպելների ճոխ փնջի մեջ կարելի է գտնել կոնկրետ պատմական իրադարձությունների հեռավոր և ընդհանուր առձագանձները միայն, իսկ որոնել դրանց մեջ այդ իրադարձությունների բուն պատկերը, իր մանրամասներով հանդերձ, միանգամայն անիմաստ է:

Նույն այս չափանիշով էլ պետք է մոտենալ Շամիրամի առասպելի նաև Մովսես Խորենացու մոտ հանդես եկող տարբերակին, որտեղ հերոսուհին առնչվում է հայոց Արա Գեղեցկի հետ, և այդ իսկ չափանիշով էլ՝ Խորենացու հաղորդած մյուս առասպելներին՝ Հայկի և Բելի, Արամի մասին և այլն. այսինքն պետք է փնտրել նրանց մեջ պատմական իրադարձությունների և ժողովուրդների ու երկրների փոխհարաբերությունների մասին բազմաթիվ սերունդների կողմից մշակված ու խմբագրված հուշեր միայն և ոչ կոնկրետ պատմական թվագրված փաստեր, այլապես կվրիպենք:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» եզակի կարևորությունը որպես հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանի աղբյուրի մեզ համար ոչ պակաս ակնհայտ է քան «ուրարտաժխտական» հոգվածների հեղինակների համար: Բայց մենք չպետք է այնքան անխոհեմ գտնվենք, որ հակադրենք նրան, ստիպենք նրան մրցման մեջ մտնել ստուգության առումով, ու այն էլ իր «Պատմության» առասպելական մասերով, իրենից հազարամյակ առաջ գրված վիմական վավերագրերի հետ: Տանուլ տվողը մենք կլինենք: Խորենացին, այո,

ոչինչ չի իմացել Ուրարտուի գոյություն մասին և, ինչպես տեսանք, չէր էլ կարող իմանալ: Նա թեև տեսել է, ինչպես ինքն է սլատմում, ուրարտական սեպագիր վեմերը, ու միգուցե ձեռքով շոշափել դրանք, բայց անհունորեն, մեկուկես հազարամյակ, հեռու է եղել նրանց ըմբռնումից, որ բերեց իր հետ միայն XX դարը: Միանգամայն բնական է, որեմն, որ հայ ժողովրդի պատմության իր կոնցեպցիայում նա տեղ չի հատկացրել Ուրարտուին: Բայց ի՞նչ ասենք նրանց մասին, ովքեր այսօր ձեռքի տակ ունենալով Ուրարտուի վերաբերյալ բոլոր գիտական տվյալները, կոչ են անում անտեսել դրանք:

* * *

Աս. Մնացականյանի մի այլ հոդվածում («Հայ-ուրարտական առնչությունների հարցի շուրջը», «Գարուն» ամսագիր, 1969, № 9, էջ 49) կարդում ենք հետևյալը. «...Ա) Զարդարվեստի դասական մոտիվները՝ իրենց ձևով ու բովանդակությամբ, Բ) կրոնական հին ըմբռնումները, Գ) տոմարական հաշիվները, Դ) «Հայկ և Բել» առասպելը, Ե) «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» առասպելը, Զ) «Վահագն Վիշապաբաղ» առասպելը, Է) «Սասնա ծռեր» էպոսը, Ը) ժողովրդական մի շարք երգեր, Թ) պատմական օրինաչափությունները և այլն: Այդ բոլոր հոգևոր արժեքներից յուրաքանչյուրի սկզբի կեսը՝ «ուրարտական» ու «նախաուրարտական» է, իսկ հաջորդ կեսը՝ հայկական: Հիրավի, բացառիկ երևույթ, որն ստիպում է մտածել այն մասին, թե իրո՞ք ուրարտացիներն այլ ժողովուրդ են եղել, իսկ հայերն՝ այլ: Եթե այո, ապա ինչպես է ուրարտական ու նախաուրարտական կոչված մշակույթը համարյա իր բոլոր նշաններով ազգային հարադատությամբ շարունակել իր զարգացումը հայ ժողովրդի կողմից, մի բան, որ հնարավոր չէր կարող լինել»:

Առայժմ անվերապահորեն ընդունենք, թե բոլոր 9 կետերում նշված երևույթների «սկզբի կեսը «ուրարտական» ու «նախաուրարտական» է, իսկ հաջորդ կեսը՝ հայկական» (մանավանդ որ, ինչպես կտեսնենք, մի մասը իսկապես այդպիսին է, իսկ մյուս մասի դեմ սկզբունքորեն չէ, որ առարկում ենք) և հայացքներս ուղղենք դրանց հաջորդող եզրակացությունը: Արդյո՞ք այդ բան «բացառիկ երևույթ» է հոգևոր արժեքների նմանօրինակ «կիսումը» երկու ժողովուրդների մեջ, որքան կարծում է հեղինակը, թե այն բացառիկ է թվում սոսկ քանի դեռ ուրիշ օրինակի չենք ծանոթացել:

Կրկին երևենք Հայկական լեռնաշխարհից դուրս գտնվող աշխարհը և վերհիշենք մի օրինակ, որ ծանոթ պիտի լինի մեզ դպրոցական դասընթացից և ընդունակ է սպառելու բոլոր կասկածները վերը հիշատակված «բացառիկության» վերաբերյալ: Շումերները, որ նախապես ապրում էին քաղաք-պետություններով, իսկ հետո միասնական պետություն կազմեցին, այնուհետև, ինչպես հայտնի է, ոչ դուրս են մղվել իրենց երկրից, ոչ իսկ ոչնչացվել են, այլ լուծվել են ակադական, այսինքն՝ բաբելոնա-ասսուրական՝ էթնիկապես ու լեզվի տեսակետից իրենց միանգամայն խորթ սեմական տարրի մեջ: Իսկ ի՞նչ է կատարվել նրանց քաղաքակրթության հետ: Նրանց լեզուն, որով ստեղծվել էր խոշոր ու բովանդակալից գրականություն և գրի առվել տասնյակ հազարավոր գործնական վավերագրեր, մահացել է, թողնելով ի ժառանգություն ակադերենին մի էական բառաշերտ: Նրանց աստվածների դրեթե ողջ պանթեոնը նույնպես ժառանգվել է բաբելոնա-ասորևստանցիների կողմից. շումերական են, օրինակ, Անու երկնքի աստվածը, Էնկի ջրի աստվածը (որ բաբելոնցիների

մոտ վերափոխվել է էա-ի, անուն, որը այժմ գիտնականները համարում են Միջագետքի նախաշումերական բնակչության արգասիք), էնլիլ երկրի աստվածը, սրա որդի Նինուրթան՝ ռազմի և որսի աստվածը և այլն, և այլն, որոնք այաշտվել են բաբելոնցիների և ասորեստանցիների կողմից հազարամյակների ընթացքում: Սրանք եկել են նոր միջավայրը ոչ թե սոսկ որպես անուններ, այլ իրենց ֆունկցիաներով ու առասպելներով հանդերձ: Ժառանգվել են նաև այլևայլ հերոսների շուրջը ստեղծված առասպելներ ու ավանդություններ, որոնք նոր միջավայրում իրենց հետագա զարգացումն ու մշակումն են ստացել, օրինակ՝ Գիլգամեշի հանրահռչակ էպոսը: Ակկադցիները ժառանգել են նաև շումերական սևպաղիրը և հարմարեցրել իրենց լեզվին: Որդեգրվել են շումերական կերպարվեստի ավանդները, շինարարական արվեստը, գյուղատնտեսական կուլտուրաներ ու տեխնիկա և այլն, և այլն: Այդ բոլոր երևույթները իրենց կյանքի առաջին կեսը անց են կացրել շումերական էթնոսի միջավայրում, և րկրորդ կեսը՝ ակկադական:

Կարելի է արդյոք այսպիսի հիմքերի վրա հետևություն անել, թե շումերները, որպես առանձին ժողովուրդ, երբեք գոյություն չեն ունեցել, թե դրանք աչարգապես չճանաչված ակկադցիներ են: Այսինքն, պարզվում է, որ կարելի է ամեն ինչ: Բայց որքա՞ն գիտական արժեք կունենա նման «շումերաժխտական» պնդումը: Նույնքան, կարելի է ասել, որքան ունեն «ուրարտաժխտական» պնդումները:

Ինչ վերաբերում է Աս. Մնացականյանի նշած 9 կետին, ապա սկզբունքորեն դրանց վերհանումը, որպես հայ-ուրարտական առնչությունների դրսևորումների, ավելի քան ողջունելի է, և կցանկանայինք 9 կետի փոխարեն այստեղ 90-ը տեսնել: Այս ուղղությամբ գիտական հետազոտություններ կատարվում են, և որոշ հաջողություններ կան, որոնց հետ միախառնվում են և Աս. Մնացականյանի այս բնագավառում կատարած պրպտումները և ձեռք բերած արդյունքները: Չենք կասկածում, որ ժամանակը և աշխատանքը մեզ այս ուղղությամբ նորանոր փաստեր են բերելու, որովհետև աներևակայելի է, որ այն աչարագաներում, երբ ուրարտացիները, իրենց մշակույթով հանդերձ, դարձել են կազմավորվող հայ ժողովրդի կարևորագույն բաղադրատարրերից մեկը, հայ մշակույթի մեջ հնարավոր չլինի վեր հանել ուրարտական (և նախաուրարտական) ծագում ունեցող մի շատ ստվար շերտ, որը եթե քանակապես չհավասարվի էլ շումերական մշակույթի շերտին՝ բաբելոնա-ասորեստանցիների մոտ, գոնե կարողանա ինչ-որ կետերում նրա հետ համեմատվել:

Ափսոսանքով պիտի նշենք, սակայն, որ բերված կետերը ոչ միայն իրենց քանակությամբ, այլև բովանդակությամբ ու համոզչության աստիճանով դեռևս ամենևին հիմք ու իրավունք չեն տալիս խոսելու, ինչպես անում է Աս. Մնացականյանը, «հայ-ուրարտական մշակույթի ամբողջության» (էջ 49) կամ «...ողջ ճակատի, մշակույթի բոլոր բնագավառների ներդաշն ու կուռ միասնության» (էջ 54) և կամ գոնե «փաստերի հեղեղի» (նույն էջում) մասին:

Եթե վերանանք երրորդ ու չորրորդ կետերից, որոնք վաղուց արդեն գիտական շրջանառության մեջ են՝ հայ-ուրարտական առնչությունների իմաստով, ապա անշուշտ հետաքրքրական է առաջին կետը, ուր Աս. Մնացականյանն իբրև մասնագետ է հանդես գալիս: Այստեղ համոզիչ է Մուսասիրի տաճարի ճակտոնը զարդարող կենաց ծառի բացատրությունը: Ընդհակառակը, չնայած բազմաթիվ ճիգերին, տակավին չապացուցված է մնում տոմարական

առնչության խնդիրը, թեև սկզբունքորեն միանգամայն սպասելի է ուրարտական տոմարի տարրերի առկայությունը հայկական տոմարում: Համոզիչ չէ դրված Վահագնի առասպելի խնդիրը և այլն:

Մյուս կողմից չենք կարող շրջանցել այն փաստը, որ Աս. Մնացականյանը արհեստականորեն աղբատացրել է իր ցուցակը, բացառելով այնտեղից մի շարք բնագավառների հետ միասին (օրինակ, շինարարական տեխնիկա, բրուսագործություն, մետաղագործության մարդից՝ տորելտիկա, որոնց կապակցությամբ վերջերս հետաքրքրական հետևություններ են արվում հայ-ուրարտական առնչությունների առումով) նաև լեզվի բնագավառը: Այստեղ հիշատակված չենք գտնում ինչպես հայկական տեղանունների ցանկի մեջ առկա ուրարտական և կամ ուրարտական ու նախաուրարտական շրջանից եկող տեղանունների խիստ նշանակալից զանդվածը, այնպես էլ հայոց լեզվի և ուրարտերենի բառակազմի այն ընդհանրությունները, որոնք քավական ուսումնասիրված են և եռանդուն կերպով ուսումնասիրվում են: Ընթացմանը երկու հարյուրյակից քիչ ավելի իմաստավորված ուրարտական բառերի մոտ 10 տոկոսի ներկայությունը հայոց լեզվում կանխատեսել է տալիս մասնագետներին, որ հայերենի մի քանի հազար առայժմ չստուգաբանված արմատների մի էական մասը պետք է որ ուրարտական (և խուրրիական) ծագում ունենա:

* * *

Մնում է ի վերջո դիտարկել «ուրարտաժխտական» մի քանի հոգվածներում ի հայտ եկած մի նկատառում ևս, թե հայ ժողովրդի պատմության վաղ շրջանների տեսակետից Ուրարտական պետության գոյությունը ...անտրամաբանական է, թե անհնար է պատկերացնել, որ նախապես մի տերիտորիայի վրա գոյություն ունենա որևէ ժողովրդի պետություն, իսկ հաջորդ դարում այստեղ մի այլ ժողովուրդ հիմնի իր պետությունը:

Կրկին համառորեն մեղ րախնցնում են «անտրամաբանականության» ու «բացառիկության» մտացածին դրույթի հետ, որը այս անգամ ևս ցրիվ է գալիս, հենց որ ոտք են դնում Հայկական չեռնաշխարհի սահմաններից դուրս, քանի որ այնտեղ, թե՛ չեռնաշխարհի մոտակայքում և թե՛ նրանից հեռու հանդիպում ենք տասնյակ նմանօրինակ և գուցե նույնիսկ էլ ավելի «անտրամաբանական» դեպքերի, որոնք, այնուհանդերձ, ստույգ-պատմական են: Ու թերևս վերը բոլոր ասվածներից հետո անհրաժեշտ չլինե՞ր հատուկ անդրադառնալ այս նկատառմանը, եթե փորձ չկատարվեր նրա հիմնավորմանը ծառայեցնել հին Հայաստանի պատմության կարևորագույն աղբյուրներից մեկի՝ Դարեհ Վշտասպյանի Բիսութունյան (կամ Բեհիսթունյան) արձանագրության սվյալները, հանգամանք, որն ինքնին, անկախ զրանց ներկա կիրառման պատեհությունից կամ անպատեհությունից, ընդունակ է ուժեղ տպավորություն գործել ընթերցողի վրա: Ուստի և ստիպված ենք զրադվել այդ հարցով:

Այս արձանագրությունը, որ վերաբերում է մ. թ. ա. 522—520 թթ. անցքերին, գրված է զուգահեռաբար երեք լեզվով՝ պարսկերեն, ակկադերեն (րարելոնյան բարբառ) և էլամերեն: Այստեղ, ի թիվս այլ երկրների նվաճման կամ վերանվաճման նկարագրությունների, նկարագրված է նաև Հայաստանի նվաճումը, ըստ որում, եթե պարսկերեն և էլամերեն տեքստերում Հայաստանը անվանված է Արմինա և, համապատասխանաբար, Խարմին(ու)յա, ապա ակկադերեն տեքստում՝ Ուրաշտու (որ րարելոնյան բարբառով նույնն է թե.

Ուրարտու): Քանի որ Արմինայի տակ աներկբայելիորեն ճանաչում ենք Արմենիան, այսինքն՝ Հայաստանը, ասլա անառարկելի է, որ այս արձանագրության մեջ Ուրարտուն և Հայաստանը նույնացված են, միևնույն երկիրն են ներկայացնում, հանգամանք, որը իրավացիորեն շեշտում է Ռ. Իշխանյանը իր վերը վկայակոչված հոդվածում:

Բայց արդյոք այս նշանակում է, թե նման «հավասարումը» ճշմարտացի է նաև ավելի վաղ կամ ավելի ուշ ժամանակների համար: Այդպիսի եզրակացությունն պատմաբանը հանել չի կարող (որովհետև սա մաթեմատիկական հավասարում չէ, այլ պատմական, որ ունի իր ծնունդն ու վախճանը), նա կարող է անել միայն այդպիսի ենթադրություն, որը հետո պարտավոր է ստուգել փաստերով: Առկա փաստերը չեն արդարացնում այս ենթադրությունը: Ավելի ուշ դարերում այլևս չենք հանդիպում նման ղուգահեռականության, այլև ընդհանրապես Ուրարտու տերմինին: Այն ընդմիշտ չքանում է, մնում է Արմենիան, այսինքն՝ Հայաստանը: Արձանագրության ժամանակից ավելի վաղ ընկած շրջանում ևս չենք հանդիպում այդպիսի ղուգահեռականության, երկրի անվանման համար գտնում ենք միայն Ուրարտու, Նաիրի կամ Բիաինի տերմինները: Այս ամբողջը նշանակում է, որ Ուրարտու տերմինը համապատասխան պետության անկումից հետո փոխարինվել է Արմենիայով, իսկ Բեհիսթունյան արձանագրությունն էլ հաջողությամբ որսացել է այն պահ, երբ ումանք երկիրը Բաղեն անվանում էին նրա նոր անունով՝ Արմենիա, իսկ ումանք էլ դեռևս ավանդաբար շարունակում էին կոչել այն իր հին անունով՝ Ուրարտու: Եվ ուրիշ՝ ոչինչ⁴:

Այսքանը՝ երկրի անվանման մասին: Իսկ ի՞նչ կոնկրետ պատմական բովանդակություն է թաքնված անվանումների այս հերթագայման ետև: Արդյոք Ուրարտու պետությունը մոգական գավազանի մի հարվածո՞վ է փոխարկվել

⁴ Ռ. Իշխանյանը այլ եւք է որոնում. հնարավոր չէ*, այնուհանդերձ, որ Արմինա տեղանունը՝ նույնքան, դուցե և ավելի հին լինի, որքան Ուրարտուն է, մանավանդ որ այն կիրառված է էլամերենում, որը, ինչպես և լիամացի ժողովուրդը, շատ հին է, իսկ տեղանուններն էլ իրենց բնույթով խիստ կայուն են: Կարելի է ասել, որ Ռ. Իշխանյանի այս ենթադրությունը ավելի շուտ գուշակության է նմանվում: Էլամերենը, այո՞, հին է: Բայց այդ չի նշանակում, որ հին լեզվով հիշատակվող ամեն մի անուն նույնպես հին է: Ընդամենը դժվար է կասկածի ենթարկել այն հանգամանքը, որ «Արմինան» պարսկերենից է մտնում էլամերենի մեջ (քանի որ հին պարսկերենից էլամերենին անցած բառերի ու անունների բառակցքի ա-ն էլամերենում օրինաչափ կերպով արտահայտվում է խա-ով): Տեղանունները, այո, կայուն են, բայց սրանից չի հետևում, որ յուրաքանչյուր առաջին անգամ հիշատակված տեղանուն ունի իր տեղական անցյալը: Տեղանունները, չպետք է մոռանալ, բացի կայուն լինելու հատկությունից, ունեն նաև ծնունդ առնելու հատկություն, որը նրանք լայնորեն զբաղում են: Համեմատության համար, շրջանցելով Հին Արևելքի երկրների պատմության մեջ հանդիպող, բայց մեր ընթերցողներին անծանոթ տասնյակ օրինակները, բերենք մի երկու հանրահայտ նմանօրինակ դեպքեր: Բրիտանիա և Անգլիա (համապատասխանաբար Բրիտանացի և Անգլիացի) անվանումները այսօր էլ օգտագործվում են ղուգահեռաբար, ըստ որում զբանցից առաջինը գալիս է բրիտների կելտական ցեղերի անունից, որոնք հիմնականում մ. թ. V—VI դդ. դուրս մղվեցին կղզուց անգլո-սաքսերի կողմից (որոնց անունով երկիրն սկսեց կոչվել Անգլիա) և բնակեցրին Ֆրանսիայի մասը կազմող և նրանց անունով կոչված Բրետոնյան թերակղզին: Նույն Ֆրանսիա անվանումը սկզբնական չէ երկրի համար, այլ առաջացել է Ֆրանկների ցեղի անունից, որը հական դեր է խաղացել Ֆրանսիական ժողովրդի կազմավորման մեջ: Իսկ նախապես Ֆրանսիան իր բնակիչներին՝ գալլերի անունով կոչվել է Գալլիա. այս անվանումը երկար ժամանակ հարատևում էր որպես արխաիզմ: Մեր «ուրարտաժխտողներին» կողմից որպես եզակի և բազմախորհուրդ ներկայացվող երևույթը իրականում իր այս կամ այն երանգավորումներով դիտելի է զրևթն ամեն մի երկրի պատմության մեջ:

Հայաստան երկրի, պետության: (Այսպիսի հայացք են ուղում, կարծես թե, վերագրել «ուրարտաթխտական» հողվածների հեղինակները այսօրվա համապատասխան մասնագիտական գրականությանը): Ո՛չ, իհարկե: Այժմ գոյություն ունեցող փաստերը թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ այդ «փոխարկումը» դարեր է տևել, որոնց ընթացքում հայերեն խոսող տարրը Հայկական լեռնաշխարհի մի, ամենայն հավանականությամբ՝ հարավ-արևմտյան, անկյունից սկզբում դանդաղ, այնուհետև (VII դարից սկսած) ավելի ու ավելի սրընթաց տարածվել է լեռնաշխարհով մեկ, ըստ որում հավանաբար ոչ այնքան այդ լեզվի նախնական կրողների ֆիզիկական տարածման ու բաղմացման, որքան իրեն՝ լեզվի կիրառման ոլորտը նորանոր էթնիկական շերտերի ներգրավման հաշվին: (Ոմանց կարծիքով այս ևս «անտրամաբանական» է, ուստի և անհնարին: Նրանց համար բերենք ցցուն ու, գլխավորը, հանրածանոթ մի օրինակ, թե ինչպես կարճ ժամանակամիջոցում Արաբական թերակղզու նոսր բնակչության համեմատաբար աննշան ատաղձից ստեղծվեց Մարոկկոյից մինչև Իրաք ձգվող արաբալեզու բնակչության հսկայական մի ղանգված): Հայկական լեռնաշխարհի մի ուրիշ անկյունում՝ Վանա լճի ավազանում մ. թ. ա. IX դ. առաջացած, հաջորդ դարում ծաղկած ու իր իշխանությունը լեռնաշխարհի մեծ մասի վրա տարածած Ուրարտու պետության հետագա տեղատվությունն ու կաղմալուծումը ժամանակով համընկել է և պատճառական սերտ կապերով էլ պիտի կապված լինի հայալեզու տարրի նշված եռանդուն ընդլայնման հետ, որ իր ծավալման ասպարեզ էր դարձրել Ուրարտուի բուն տերիտորիան և լեռնաշխարհի մնացած շրջանները:

Այս պատկերը, իհարկե, կատարյալ չէ, այն մոտավոր է և նյութի սղությունից ծագող՝ ժամանակագրական ու տերիտորիալ պարագաներին վերաբերող հարցականներով հարուստ և հետագա զարգացման կարոտ⁵: Բայց հա-

⁵ Բայց ոչ անպատմական, ինչպես պնդում են մեր «ուրարտաթխտողները»: Ինչպես վերը ասվեց, և՛ թե ու ձախ նայենք, շատ նմանօրինակ դեպքեր կտեսնենք, իհարկե, յուրաքանչյուրը օժտված իր առանձնահատկություններով, քանի որ պատմական երևույթները երբեք իրար չեն պատճենավորում: Օրինակ, և՛ թե նայենք դեպի արևմուտք, Փոքր Ասիա, ապա այստեղ, նրա կենտրոնական շրջանում, մ. թ. ա. III հազարամյակի իսթական (այսպես կոչված նախախեթական) ոչ-հնդեվրոպական լեզվով խոսող ցեղերը II հազարամյակի սկզբում իրենց տեղն են զիջում նեսիերեն (այսպես կոչված խեթերեն) հնդեվրոպական լեզվով խոսող ցեղերին, ձուլվում սրանց մեջ և թողնում սրանց ի ժառանգություն իրենց մշակույթի և լեզվի բառակազմի մի մասը, ինչպես և երկրի անունը՝ Խաթթի: (Հետադաշյում, հազարամյակ անց, այս երկրամասը վերածվելու է փոյոգիական պետության, իսկ ավելի ուշ ասյրելու է նորանոր էթնա-բաղաբական փոխակերպումներ): Արևելքում, Իրանական բարձրավանդակում, մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսին ծաղկած Մեդական (Մարական) պետությունը նույն դարի երկրորդ կեսին, նույն տերիտորիայի վրա «փոխարկվում է» պարսկական Աքեմենյան պետության: Ըստ որում, և՛ թե սրանցից առաջինը ստեղծվել էր բարձրավանդակի հյուսիս-արևելյան շրջանի բնակիչների՝ մեդացիների (մարերի) կողմից, ապա երկրորդը՝ բարձրավանդակի հարավում բնակվող պարսիկների կողմից, սրանք իրանական լեզվախմբին պատկանող երկու տարրեր լեզուներով խոսող առանձին ժողովուրդներ են եղել (ինչպես, օրինակ, այսօր՝ պարսիկները և քրդերը): Նոր պարագաներում մեդացիները հետզհետե կորցրել են իրենց լեզուն և ձուլվել պարսիկներին (մասամբ և հայերին), շատ հետքեր թողնելով նրանց (մասամբ և հայերի) մշակույթի մեջ: Հույները, սակայն, երկար ժամանակ շարունակում էին պարսիկներին լուրգահեռաբար «մեդացիներ» անվանել:

Այսպիսի օրինակներ կարելի է գտնել և՛ Հայաստանից հյուսիս ու հարավ, և՛ ուր ասես: Դրանք վկայում են, որ նշված «փոխարկումները» ամենևին անտրամաբանական ու տարօրինակ չեն եղել աշխարհի համար, այլ, ընդհակառակը, բավական սովորական և օրինաչափ:

մենայն դեպս այն լայն ասպարեւ է տալիս ռազմի, քաղաքականության, մշակույթի ու տնտեսության բնագավառներում հայ-ուրարտական այն փոխհարաբերությունների մեկնաբանմանը, որոնք դարեր տևելով, ավարտվել են ուրարտացիների միաձուլմամբ հայկական տարրին: Այս շրջանակներում քննարկելի է յուրաքանչյուր գործնական առաջարկ, այսինքն՝ փաստերն ու առկա նյութի ամբողջությունը հաշվի առնող և ոչ անտեսող առաջարկ:

* * *

Թեև առիթ չեղավ հիշատակելու բոլոր համապատասխան գրվածքները և նրանց հեղինակներին, բայց, կարծում ենք, շոշափեցինք նրանց մեջ տեղ գտած բոլոր հիմնական «ուրարտաժխտական» պնդումները: Ընդհանրացնելով, կարելի է ասել, որ դրանց թույլ տեղն է Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս տեղի ունեցած պատմական պրոցեսների փորձի անտեսումը և Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող փաստական նյութի, այսպես ասած, ոչ որակյալ դասակարգումն ու օգտագործումը, այսինքն, թող ներվի մեզ այս արտահայտությունը, ոչ մասնագիտական մերձեցումը խնդիրներին: Այս բոլորը միասին վերցրած՝ հիշյալ պնդումները դարձնում են պարզապես թյուրիմացական: Նման պարագաներում ուրարտագիտության նվաճումների նկատմամբ այն բացահայտ արհամարհանքը, որ արտահայտված է նշված հոդվածներում, առնվազն հավակնոտ է հնչում, իսկ նրանցում տեղ գտած՝ ուրարտագիտության հուղարկավորման արարողությունը՝ անտեղի: Ուրարտագիտությունը կենդանի է:

Ի եզրափակումն մեր հոդվածի, ցանկանում ենք անդրադառնալ ևս մի հարցադրման, որը, չասենք թե արծարծվում է «ուրարտաժխտական» հոդվածներում (թերևս կա առանձին հոդվածների տողամիջում), բայց, համենայն դեպս, ծաղկել է նրանց պարարտացրած հոդի վրա:

Տարբեր մարդկանցից այսպիսի հարց ենք լսում. ի՞նչ կպատահի, եթե ընդունենք, թե ոչ մի Ուրարտու չի եղել, եթե նույնիսկ նա եղել է. անցած-պնացած բան է, բայց ինչքան կփարթամացնեն մեր ժողովրդի անցյալը նրա շլիճելը. ու չէ որ հենց այդպիսի ուղիներով են փարթամացնում որոշ ազգերի պատմաբաններից ոմանք իրենց ժողովուրդների անցյալը:

Ի՞նչ կարելի է պատասխանել նման «հույժ հայրենասիրական» հարցադրմանը, եթե հարկ կա վրդովմունքից բացի այլ պատասխան տալու:

Նախ այն, որ նրա մեջ, գիտակցված թե չգիտակցված, իր արտահայտությունն է գտնում պատմական գիտության և ընդհանրապես հասարակական գիտությունների նկատմամբ այն արհամարհական վերաբերմունքը, թե դրանք, ի տարբերություն մյուս գիտությունների, սոսկ կոնյունկտուրային բնույթ են կրում: Դժբախտաբար կան այդպես մտածող մարդիկ: Բայց չէ՞ որ մեր խնդիրն է ոչ թե սնունդ տալ նման կարծիքներին, այլ գործնականորեն հերքել դրանք:

Երկրորդ, նման մոտեցումը ընդունակ է թերահավատ վերաբերմունք առաջացնել նաև այն հոյակապ իրական ներդրումների նկատմամբ, որ արել է հայ ժողովուրդը մարդկային մշակույթի և քաղաքակրթության մեջ իր Լրեք-հաղարամյա պատմական ուղու ընթացքում: Ընդունակ է հարվածի տակ դնել այն անվերապահ վստահությունը, որ վայելել ու վայելում են համաշխարհային գիտական ոլորտներում հայագիտությունը և նրա ներկայացուցիչները արդեն շուրջ 200 տարի: Այն ընդունակ է, մանավանդ, ստվեր ձգել այն հսկայա-

կան աշխատանքի վրա, որ տարվում է հայագիտության բնագավառում Սովետական Հայաստանում:

Եվ վերջինը: Այո՛, որոշ ազգերի գիտնականներից ոմանք խեղաթյուրում են պատմական փաստերը, միտում ունենալով ոչ միայն սոսկ «հարստացնել» իրենց ժողովրդի պատմական անցյալը, այլև պատմականորեն «հիմնավորել» այսօրվա տերիտորիալ և այլ կարգի հավակնությունները: Ու եթե այս կապակցությամբ առաջին հերթին հիշում ենք որոշ թուրք պատմաբանների, ապա ոչ այն պատճառով, որ թուրք պատմագրությունը միակն է այս խնդրում, այլ միայն որովհետև այն ամենացայտուն օրինակն է տալիս⁶:

Արդ, ի՞նչ կերպ հակադրվենք, ինչո՞ւմ հերքենք: Որդեգրելով նրանց կիրառած մեթոդները: Ո՛չ, դրանք մեզ չեն պատշաճում: Մենք պետք է ընթանանք գիտական ուղիներով: Պետք է հրաժարվել միօրյա կյանք ունեցող երիտերանգ թիթեռնիկ-կոնցեպցիաներից, զործել միմիայն փաստերի ծանր հրետանիով, ինչպես արել են մեր մեծ գիտնականները՝ Չամչյանը, Ադոնցը, Աբեղյանը, Մանդյանը և մյուսները:

⁶ См. М. К. Зулалян, Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970.

ԴԱՐՁՅԱԼ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Կ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Լ. Փ. Շահինյանը հարկ է համարել մանրամասնորեն անդրադառնալ նրա հոգվածների կապակցությամբ մեր արած առարկություններին (Գ. Խ. Սարգսյան, Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական համակարգի վերականգնման մասին, ՊԲՀ, 1968, № 1), բայց չնայած նրա սույն հոգվածի մեծ ծավալին, մեր վեճը դուրս է տեղում, առաջ չի շարժվում:

Յոռաչին. Լ. Շահինյանը այդպես էլ պատասխան չի գտնում մեր հարցադրմանը՝ Խորենացու ժամանակագրության սկզբնատարու վերաբերյալ: Հարցադրումը հետևյալն է. Խորենացին Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահը և Մելեկոս Ա թագավորի գահակալումը համարում է միևնույն տարվա իրադարձություններ և այդ տարվանից սկսում իր ժամանակագրությունը, բայց չի նշում, թե դա որ թվականն է՝ բացարձակ ժամանակագրությամբ: Խնդիրն այն է, որ իրականում այդ իրադարձությունները միևնույն տարվա մեջ չեն տեղի ունեցել, Ալեքսանդրը մահացել է 323 թ. մ. թ. ա., իսկ Սելեկոս Ա-ը գահակալել է 311 թ. մ. թ. ա.: Հարցին մերձեցողի առջև երկընտրանք է ծագում, թե, այնուամենայնիվ, ո՞ր թվականն է նկատի ունեցել Խորենացին այդ միացյալ տարվա համար՝ 323-ը, թե՞ 311-ը: Երկու իրադարձություններն էլ հույժ կարևոր են, և հնարավոր չէ նրանց պատմական ծանրակշռության աստիճանով լուծել հարցը: Եթե 323-ը աշխարհահռչակ նվաճողի մահվան թվականն է, ապա 311-ը, Սելեկոսի գահակալման տարին, հին աշխարհում ամենատարածված Լրաներից մեկի՝ սելեկյան էրայի սկզբնատարին է:

Արդ, ո՞րն ընտրել: Սեն-Մարտենը և նրա հետևորդները ընտրում են 311-ը. Շահինյանը՝ 323-ը, ըստ որում առաջինները հենվում են հետևյալ պարագայի վրա: 311 թվականը, սելեկյան էրայի սկզբնատարին, ունեցել է մի քանի անվանումներ: Հատկապես՝ արևելքում, և հատկապես՝ Խորենացու ապրած ժամանակաշրջանում, այն շատ հաճախ կոչվել է «Ալեքսանդրի որդույ Փիլիպեայ Մակեդոնացու» տարեթիվ (բերում ենք ըստ «Զգոն»-ի մեջ եղած կոնկրետ օրինակի, հակադրելով այս ձևակերպումը Լ. Շահինյանի մոտ օգտագործվող «ալեքսանդրյան» տարեթիվ հորջորջմանը, որից չի երևում, թե այդ ի՞նչ Ալեքսանդրի մասին է խոսքը, կամ միգուցե նույնիսկ Ալեքսանդրիա քաղաքի)¹:

Ահա այս հիմքով Սեն-Մարտենը և նրա հետևորդները (այդ թվում և մենք) տեղադրում են Խորենացու համար Ալեքսանդրի մահը 311 թ.՝ Սելեկոսի գահակալմանը կից:

¹ 311 թ. Ալեքսանդր Մակեդոնացու անունով կոչվել, հավանաբար, ծագել է այն հանգամանքից, որ Սելեկոսը Ալեքսանդրի տերության ասիական ողջ հսկայածավալ մասի ժառանգորդը լինելով, Ալեքսանդրը ավանդաբար համարվել է նաև նրա անմիջական նախորդ:

Իսկ ի՞նչ հիմքով է Լ. Շահինյանը տեղադրում Խորենացու համար Սելևկոսի գահակալման տարեթիվը (ուրեմն և սելևկյան էրայի սկզբնատարին) 323 թ.՝ Ալեքսանդրի մահվանը կից: Ահա այս մասին է, որ Լ. Շահինյանը լռում է: Նույնիսկ համառորեն կրկնում է, թե Խորենացու ու նրա հետևորդների մոտ խոսքը Ալեքսանդրի մահվան, ուրեմն և 323 թ. մասին է: Բայց դրան ամեն անգամ նույնքան համառորեն ու միալար կարելի է պատասխանել, թե խոսքը նրանց մոտ նաև Սելևկոսի գահակալման, ուրեմն և 311 թ. մասին է...

Երկրորդ. Լ. Շահինյանը և՛ նախորդ հոդվածներում, և՛ ներկա հոդվածում հետաքրքրական խորհրդածություններ, դիտողություններ ու պրպտումներ է անում Ասողիկի ժամանակագրական տվյալների նկատմամբ: Բայց նա չի կարողանում ի վերջո ցույց տալ, թե ինչո՞ւ մենք պարտավոր ենք Արշակ Քաջ և Արտաշես պարթևական արքաների գահատարինների՝ Ասողիկի հաղորդած թվերը պարտադրել Խորենացու «Պատմության» տեքստին, այն պարագայում, երբ Խորենացու համապատասխան (Ասողիկի հաղորդածից տարբեր) թվերը ոչ միայն հանդես են գալիս Խորենացու «Պատմության» մեղ հասած բոլոր ձեռագրերում, այլև վկայված են բազմաթիվ միջնադարյան հնդիսականների մոտ, որոնք ընդօրինակել են այդ թվերը Խորենացուց թե՛ Ասողիկից առաջ (Ուստանես) և թե՛ Ասողիկից հետո:

Է. Շահինյանի միտքն է, թե այդ ձևով (այսինքն՝ Ասողիկի հաղորդած թվերով Խորենացու տեքստի սրբագրմամբ) Խորենացու ժամանակագրությունը ամբողջանում է ու մոտենում ստույգ պատմական ժամանակագրությանը: Բայց նախ դա այդպես չէ: Դրանով, ինչպես նշել ենք նախորդ հոդվածում, կաղավաղվել են Սելևկյան թագավորների տարիները: Իսկ երկրորդ, եթե մեկը հիրավի գայթակղվեր նման նպատակով (այսինքն՝ Խորենացու ժամանակագրությունը ստույգ պատմական ժամանակագրությանը մոտեցնելու նպատակով), ապա Ք. Պատկանյանը վաղուց արդեն առաջարկել է (և ուրիշներն էլ, օրինակ՝ Թադ. Ավդալբեգյանը, որդեգրել են այդ առաջարկը) պատմա-բանասիրական առումով անհամեմատ ավելի ընդունելի սրբագրում, որը նաև հանգեցնում է Խորենացու ժամանակագրության՝ ստույգ ժամանակագրությանը շատ ավելի մոտ ու կատարյալ պատկերի, քան Լ. Շահինյանի առաջարկածը: Սույն հանգամանքը պարզաբանվել է մեր նախորդ հոդվածում (էջ 133—134), բայց այդ իր արձագանքը չի գտել Լ. Շահինյանի ներկա պատասխանում:

Երրորդ. ինչպես նշվել է մեր նախորդ հոդվածում, Լ. Շահինյանը սկզբնապես փորձել էր լռության մատնել և նույնիսկ քղարկել այն հանգամանքը, որ Արշականին բնագրային 30-ի փոխարեն 50 տարի վերագրելով, հակասություն է ստեղծում իր կազմած աղյուսակի և Խորենացու տեքստի միջև: Այժմ նա ջանում է զանազան դատողությունների ու ենթադրությունների օգնությամբ վերացնել այդ հակասությունը, որը նրան չի հաջողվում: Պարթևաց թագավոր Արշակի՝ իր հորը գահակից լինելու և այդ մասին Խորենացու տեղյակ լինելու, բայց լռություն պահպանելու մասին ենթադրությունը շինծու է և բրնձնազրոյս, մի բան, որ դիտակցում է հավանաբար և ինքը՝ Լ. Շահինյանը:

Բացի այդ, վերոհիշյալ սրբագրումը անհաղթահարելի պատվարների է հանդիպում նաև հայկական իշխողների ժամանակագրական շարքում: Այդ մենք մանրամասն ցուցադրել ենք մեր վերը հիշատակված հոդվածի հետ գրեթե միաժամանակ լույս տեսած հատուկ հոդվածում (Դ. Խ. Սարգսյան, Տիրքան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի գահատարինների քանակն ըստ Խորենացու,

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1967, № 12, էջ 66—72)։ Ցավոք, Լ. Շահինյանը իր ներկա հոդվածում շրջանցել է մեր այդ գրվածքը։

Բայց ամենակարևորը հետևյալն է. ընդունելով, որ սվյալ խնդրում մեր առարկությունը հիմնավոր է, Լ. Շահինյանը շեշտում է, սակայն, որ այդ հիմնավորությունը տարածվում է հորենացու ժամանակագրության սոսկ մի առանձին, համեմատաբար փոքր հատվածի վրա, մինչդեռ ժամանակագրության ընդհանուր պատկերի վրա մեր այդ առարկությունը արդեն անհիմն է դառնում, քանի որ նրանից հետևում է, որ հորենացին որոշ անժամանակություն (անաքրոնիզմ) է թույլ տվել հռոմեական կայսրերի շարքը իր ժամանակագրության մեջ տեղադրելու գործում։ Իսկ նման մի անժամանակության մասին մտածելը նույնիսկ «արտաոց երևույթ» է, քանի որ «հորենացու ժամանակագրական համակարգում հռոմեական կայսրերը պետք է հանդես գան իրենց իրական, պատմական ժամանակներում, որը, փաստորեն, նրա երկից բխող պարտադիր պահանջ է» (էջ 152 — ընդգծումը հեղինակինն է)։

Ընթերցողը, ցավոք, չի զգա, թե որքան պարտավորեցնող է Լ. Շահինյանի համար այս հայտարարությունը հորենացու համակարգում հռոմեական կայսրերի շարքի տեղադրման մեջ անժամանակության իսպառ բացակայության մասին։ Դրվատական թվալով, այն փաստորեն ծանրագույն մեղադրանք է հորենացու հասցեին, որովհետև նրանից անխուսափելիորեն հետևում է, թե հորենացին անտեղյակ է եղել իր իսկ ապրած V դարի ժամանակագրությանը, օրինակ, կարծել է, թե հայ Արշակունիների իշխանությունը ավարտվել է 447 թ., Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը՝ իր ուսուցիչները, մահացել են 459 թ.՝ Ավարայրից ութ տարի անց և այլն։ Ի՞նչ կասի Լ. Շահինյանն այս կապակցությամբ։ Շիտակ պատասխան կտա, թե կրկին կզիմի իր «փորձված» միջոցին, հայտարարելով, թե մենք սոսկ ջանում ենք «տպավորություն ստեղծել»։

ЕЩЕ РАЗ О ХРОНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Доктор историч. наук Г. Х. САРКИСЯН

(Р е з ю м е)

Новая статья Л. Шагиняна, имеющая целью преодолеть наши возражения, сделанные по поводу восстановления и в какой-то мере осмысления хронологической системы Мовсеса Хоренаци, не продвигает дела ни на шаг: все три основных вопроса, затронутые им (см. резюме его статьи), остаются по-прежнему открытыми; более того, утверждения по последнему из этих вопросов ставят его перед непреодолимыми препятствиями в историческом осмыслении хронологической системы Мовсеса Хоренаци.

ԲԱՆԱՎԵՃԵՐ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ

ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ*

Պատմ. գիտ. դոկտոր. Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

1. ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մ. թ. III—IV դարերը համաշխարհային պատմության մեջ եղան խոշորագույն հասարակական տեղաշարժերի ժամանակաշրջան: Առաջավոր Ասիայի ու Միջերկրածովյան երկրները հին ստրկատիրական հասարակարգից անցում են կատարում դեպի նոր, ավելի առաջավոր, ֆեոդալական հասարակարգը: Զիշտ է, վերջինիս բոլոր դրսևորումները չեն, որ անմիջականորեն հանգեցնում են հասարակության առաջընթացին: Վաղ ֆեոդալիզմը իր հետ բերում է երկրորդի ու ժողովուրդների միջև կապերի ժամանակավոր թուլացում, տնտեսական ու մշակութային որոշ կղզիացում, քաղաքային կյանքի տեղատվություն և այլն, բայց այդ նահանջը հետագայում փոխարինվում է նոր ծաղկումով, մարդկության նորանոր նվաճումներով:

Հայաստանը բացառություն չէր կազմում դեպի ֆեոդալիզմ գնացող երկրների մեջ և նույնիսկ ընթանում էր նրանց առաջին շարքերում. ֆեոդալականացման պրոցեսները այստեղ ավելի վաղ են սկսվում և առավել արագ ընթանում, քան այն հասարակություններում, որտեղ խոր արմատներ չգաժ դասական ստրկատիրական հասարակարգը մեծ դժվարությամբ էր տեղի տալիս:

Նոր դարաշրջանի մուտքը հայտանշվում է երկու նոր դասակարգերի առաջացմամբ՝ ֆեոդալ-հողատերերի և ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղացիության:

Շահագործվող այս նոր դասակարգի առաջացումը երկու հանդիսակալ սոցիալ-տնտեսական պրոցեսների հետևանք էր: Ազատ գյուղական համայնականները կամ շինականները, գեղջուկները, որոնց պարտականությունն էր սոսկ հարկեր տալ պետությանը և պարհակներ կատարել, այժմ ընկնում են լրացուցիչ շահագործման տակ՝ սկսում են վճարել իրենց հողերին տիրացած ֆեոդալներին արդյունքի մի մասը և կատարել նրանց համար պարտադիր աշխատանքներ՝ հողի օգտագործման իրավունքի դիմաց: Շահագործման այս սաստկացումը տարբեր ձևեր էր ընդունում, հասցնելով որոշ դեպքերում ընդհուպ մինչև շինականության ամրակցումը հողին, մինչև ձորտությունը:

Մյուս կողմից փոխվում է և մասնատիրական տնտեսությունների՝ աղաքակ-դաստակերտների մշակների շահագործման բնույթը: Ստրկական տիպի

* Այս հոդվածը հանդիսանում է հրատարակության պատրաստվող «Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ ուրվագիծ» հատորի գլուխներից մեկը. — Խմբ.:

շահագործումը, իրեն հատուկ ցածր արտադրողականությունամբ, արդեն չի բավարարում նոր պայմաններին։ Մշակները հետզհետե ձեռք են բերում որոշ ինքնուրույնություն ու իրավունքներ, որոնք տանում են դեպի նրանց հավասարեցումը շինականներին։ Դաստակերտ-ագարակները աստիճանաբար ավելի են նմանվում գյուղերի։

Ֆեոդալական շահագործող դասակարգը ևս, ինչպես ասվեց, իր արմատներն ունենալով նախորդ հասարակության ընդերքում։ Հելլենիստական ժամանակաշրջանում պետության տարածքի մեծ մասը ղեկավարում էին արքունի հողերը։ Հետագայում արքունի հողային ֆոնդը սկսում է քայքայվել։ Վարչական ստորաբաժանումների վրա կարգված արքունի կառավարիչները՝ ստրատեգոսները կամ նախարարները, հետզհետե հորից որդի ժառանգական են դարձնում իրենց պաշտոնները, որով նրանց իրավունքները համապատասխան երկրամասերի վրա հետզհետե վերածվում են ֆեոդալական սեփականության իրավունքի, իսկ իրենք նախարարները՝ իսկական ֆեոդալ-իշխանների։ IV դարում այս պրոցեսները շատ առաջադիմած են արդեն, ուրեմն նրանց սկզբնավորումն ու զարգացումը վերագրելի են նախորդ II—III դարերին։ Պետության տարածքի մեծ մասը արդեն պատկանում է մի քանի տասնյակ նախարարական տոհմերի և եկեղեցուն, որը նույնպես մի խոշորագույն ֆեոդալ էր։

Երկրի կյանքի այլևայլ բնագավառները ղեկավարող արքունի գործակալությունները ևս դառնում են այս կամ այն հզոր նախարարական տոհմի ժառանգական մենաշնորհ։ Այսպես, սպարապետությունը վերապահվում է Մամիկոնյան տոհմին, հազարապետությունը՝ Գնունիներին և Ամատունիներին, թագակապ ասպետությունը՝ Բագրատունիներին, մաղխազությունը՝ Խոռխոռունիներին և այլն, ըստ որում անգամ այդ տոհմերն իսկ հաճախ անվանվում են ըստ իրենց սեփականած պաշտոնի՝ «Ասպետունի», «Մաղխազունի», «Մարդպետական» և այլն։

Նախարարական տոհմերը գրանցվում են հատուկ պաշտոնական վավերագրում՝ «Գահնամակում», որոշակի կարգով, ըստ իրենց կարողության ու նշանակության։ Առաջին շուրջ մեկ տասնյակ նախարարությունները համարվում են ավագ, մյուսները՝ կրտսեր, այդ հերթականությամբ էլ բաղմում են արքունիքում։ Մրցություն ու պայքար է ծավալվում ավելի բարձր դահի համար։

Ստեղծված ֆեոդալական իշխանությունները՝ նախարարությունները, զարգացման ընթացքում գնալով ավելի են նմանվում առանձին պետական միավորների։ Իր տիրույթների տարածքում, իր «աշխարհում» ֆեոդալը, որ սովորաբար տանուտեր կամ պարզապես տեր էր կոչվում, ուներ թագավորի իշխանությունը հիշեցնող անսահմանափակ իշխանություն՝ և՛ վարչական, և՛ ռազմական, և՛ դատական։ Ուներ իր ստորագրյալ վասալ-հողատերերը, մասամբ իր ազդականներից և մասամբ այլ տոհմերից, որոնցից ավագները իր նման կոչվում էին իշխան ու նախարար, իսկ կրտսերները՝ սեպուհ և աղատ։ Նրա ռազմական ուժերը, ըստ կարողության, հասնում էին հարյուր ղինվորից մինչև բյուրի (տասը հազարի), և ֆեոդալները այդպես էլ անվանվում էին՝ «հարյուրավորներ», «հազարավորներ» և կամ «բյուրավորներ»։ Այս զորքը պատերազմի էր ելնում իր իշխանի հրամանատարության և զորչի ներքո։

Մեծ Հայքի արքան ու նրա զխավորած կենտրոնական իշխանությունը, այսպիսով, այժմ գործ ունենալով թե ռազմա-ստրկատիրական ավագանու՝ արքայից մեծապես կախված ու նրան հլու-հպատակ ներկայացուցիչների հետ,

այլ ինքնիշխան նախարարների, որոնք կենտրոնական այդ իշխանության գոյությունը շատ էլ անհրաժեշտ ու ցանկալի չէին համարում, գտնելով, որ իրենք ի վիճակի են իրականացնել նրա ֆունկցիաները: Այսպիսի գիտակցությունը անընդհատ ապստամբություններ ու նույնիսկ քաղաքացիական պատերազմներ էր ծնում նախարարությունների և կենտրոնական իշխանության միջև: Սակայն Հայաստանը այն պետություններից չէր, ուր նման պայքարը մնար երկրի զուտ ներքին դործ: Պարսկասեր և բյուզանդասեր նախարարությունները չէին վարանում դիմելու համապատասխան երկրի ռազմական օգնությանը իրենց թշնամու դեմ: Հատկապես վտանգավոր էին պարսկասեր թևի նախարարությունների գործողությունները, քանի որ Պարսկաստանի քաղաքականությունը ուղղված էր հայկական կենտրոնացված պետության քայքայմանը, մինչդեռ Հռոմը ինչ-որ չափով շահագրգռված էր այդ պետության պահպանմամբ, որպես պատվարի իր գլխավոր ախոյանի՝ Պարսկաստանի դեմ:

Հայոց թագավորների իշխանության ներքին նեցուկ էին մնում այն մի շարք նախարարությունները, որոնց համար այս կամ այն պատճառով անջատողական քաղաքականությունը ձեռնտու չէր, ապա և քաղաքները, որոնք խորթ էին մնում հասարակությանը համակած ֆեոդալականացմանը, և արքունի բանակը, որը թեև շուներ նախկին տեսակարար կշիռը, բայց այնուամենայնիվ դեռ պահպանում էր իր գերակշռող դիրքը նախարարական ղորքերի նկատմամբ:

Հենվելով ահա այս ուժերի վրա, Արշակունիները մերթ սիրաշահման (հողային նվիրատվություններ, պաշտոնների շնորհում), մերթ ահաբեկման (նախարարական հողերի բռնագրավում, տոհմերի պատժում, ընդհուպ մինչև ֆիզիկական բնաջնջումը) միջոցներով ջանում էին սանձահարել պառակտիչ, կենտրոնախույս տարրերը, ապահովել միասնական կենտրոնացված պետության գոյությունը: Եվ այդ նրանց բավական երկար ժամանակ հաջողվում էր, շնորհիվ, մանավանդ ևս մեկ գործոնի՝ ժողովրդի լայն օժանդակությանը այն օրհասական պահերին, երբ կենտրոնական պետությունը հանդես էր գալիս որպես օտար բռնակալությունից երկրի ու ժողովրդի պաշտպանության կազմակերպիչ:

Այս բոլորով հանդերձ, սակայն, Արշակունյաց պետությունը խոր փոփոխումների մեջ էր և հին հայկական պետականությունը իր գոյության եզրափակիչ փուլն էր ապրում: Լինելով նախորդ հասարակության ծնունդ, այն ինչ-որ չափով հարմարվում էր նոր հասարակության պայմաններին, կրում որոշ ձևափոխություններ, բայց այդ ուղին անվերջ շարունակվել էր կարող. հակասությունները դառնում են անհաղթահարելի, և հայկական ինքնուրույն պետությունը, տեղի տալով Հռոմի և Պարսկաստանի քայքայիչ միջամտությունների առջև, իր աստիճանական վախճանն է գտնում IV դարի վերջերին և V դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում: Սրան հետևում է գրեթե հինգհարյուրամյա պետականազուրկ շրջան:

Նոր, ֆեոդալական հասարակարգի զարգացումը իր սկզբնական փուլերում սպառնում էր նաև քաղաքների բարեկեցությանը և նույնիսկ գոյությանը: Քաղաքային կյանքը Հայաստանում տակավին աշխույժ էր մ. թ. IV դարի առաջին կեսում: Բարգավաճ վիճակում էին և պահպանում էին իրենց նշանակությունն ու արտոնությունները հնադարյան այնպիսի քաղաքներ, ինչպես Ար-

տաշատը, Երվանդաշատը, Վաղարշապատը, Զարեհավանը, Զարիշատը, Տիղ-
րանակերտը, Վանը: Սակայն տնտեսական կղզիացումը, առևտրական կապերի
թուլացումը, քաղաքների մշտական հովանավոր՝ կենտրոնացված պետության
քայքայումը մահացու էին հին քաղաքների համար:

Հայաստանի քաղաքային կյանքին ծանրադույն հարված հասցրին IV դա-
րի 50—60-ական թթ. հայ-պարսկական պատերազմները, որոնց ընթացքում,
դարձյալ ոչ առանց հայ նախարարության ներկայացուցիչների օժանդակու-
թյան, կործանվեցին ու ավերվեցին Հայաստանի բոլոր խոշոր քաղաքները,
նրանց բնակչության մեծ մասն էլ գերեվարվեց Պարսկաստան: Նման մի հար-
ված հնում կհանգեցներ երկրում քաղաքային կյանքի ժամանակավոր նվազ-
ման: Իսկ այժմ, վաղ ֆեոդալիզմի պայմաններում, այն ունեցավ արդեն բախ-
տորոշ նշանակություն. հին հայկական քաղաքներն ընդմիշտ դադարեցին դո-
յություն ունենալուց: Նրանց տեղերում առաջացան դյուղեր, ավաններ:
Միակ բացառությունը Դվինն էր, որի բարգավաճումը կապված էր նրա՝ տա-
րանցիկ առևտրի հանդույց և պարսկական ու արաբական վարչական կենտրոն
լինելու հանգամանքների հետ: Քաղաքային կյանքը Հայաստանում վերածըն-
վեց միայն կես հաղարամյակ անց:

Վաղ ֆեոդալիզմի պայմաններում հին հայկական պետության և քաղաք-
ների նման իր անկումն է ապրում նաև հին հայ, հելլենիզմի ազդեցություն
կրած մշակույթը, մասնավորապես՝ նրա կարևոր հատվածը կազմող հեթանո-
սական կրոնը, որը նույն IV դարի սկզբներին, դարձյալ դիմադրությունից ու
պայքարից հետո, իր տեղն է զիջում նոր հասարակությանը ավելի համապա-
տասխանող դադափարախոսությանը՝ քրիստոնեությանը:

2. Քրիստոնեությունը Ընդունումը ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՈՐՊԵՍ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ

Տրդատ Մեծի թագավորության ժամանակաշրջանի (298—330 թթ.) խոշո-
րագույն իրադարձությունը քրիստոնեության ընդունումը և հռչակումն է Հա-
յաստանում որպես պաշտոնական պետական կրոն:

Ծայր առնելով մ. թ. I դարում, քրիստոնեությունը II և III դարերի ըն-
թացքում լայն տարածում գտավ Հռոմեական կայսրության մեջ և Արևելքում,
որպես կեղեքվող ու զրկված ժողովրդի դադափարախոսություն, որը կենսական
արհավիրքների ու զրկանքների դիմաց հատուցում ու երջանկություն էր խոս-
տանում հանդերձյալ կյանքում: Գրեթե բոլոր պեղությունները, ուր տարածում
էր գտնում նոր վարդապետությունը, թշնամաբար էին վերաբերվում նրա հե-
տևորդներին, հալածում էին նրանց, ջանում ձնշել ամենադաժան միջոցներով:
Շարժումը, սակայն, կենսունակ էր և նրա դաժանաբար հոշոտված ներկայա-
ցուցիչների վախճանն իսկ, զուլերգվելով, սնում և դարկ էր տալիս նրա տա-
րածմանն ու խորացմանը:

Ժամանակի ընթացքում, սակայն, քրիստոնեությունը փոխում է իր դասա-
կարգային բնույթը, ստեղծելով ի դեմս հոգևորական նվիրապետական սան-
դուղքի մի կազմակերպություն, որը հեշտությամբ կարող էր մերվել ֆեոդա-
լականացող հասարակությանը, ի սպաս դնելով իր ուսմունքը իշխող դասա-
կարգին, որպես շահագործվող ղանդվածների զսպման մի նրբին ու կատարյալ

միջոց: Ըմբռնելով այս ճշմարտությունը, պետությունները մեկը մյուսի ետեից փոխում են իրենց վերաբերմունքը քրիստոնեության նկատմամբ, զինվում նրանով, դարձնում այն պաշտոնական կրոն:

Այստեղ ևս, ինչպես ֆեոդալական հասարակության զարգացման խնդրում, Հայաստանը առաջին շարքերում էր, որ մեծ չափով պայմանավորված էր անցած դարերի ընթացքում նրա հաղորդակցմամբ հելլենիստական մշակույթին ու զաղափարախոսություններին:

Քրիստոնեությունը արդեն II—III դարերում Հայաստան էր ներթափանցում հարավից՝ Ասորիքից և արևմուտքից՝ Կապադովկիայից ու Փոքր Հայքից: Այս երկրներից քրիստոնեական քարոզիչները մտնում էին Հայաստան և ծավալում իրենց գործունեությունը:

Տրդատ Մեծի շփումը քրիստոնյաների հետ հալածանքներից է սկսվել: Գրիգոր Լուսավորչի և Հռիփսիմյան կույսերի ավանդական պատմությունները («Վարքադրությունները») որոշակի պատկերացում են տալիս դրանց մասին: Հալածանքների ուժգնությունն ու ծավալը իրենց հերթին վկայում են, որ քրիստոնյաները III—IV դարերի սահմանին Հայաստանում նշանակալից ուժ էին ներկայացնում և վտանգավոր թվում պետությանը: Տրդատի կազմակերպած հալածանքները ժամանակով համընկնում են Հռոմում Դիոկլետիանոս կայսեր՝ քրիստոնյաների դեմ դաժան հալածանքներին (302—303 թթ.) և նույնիսկ, ինչպես վկայում է Ադաթանդեղոսը՝ այդ ժամանակի հայոց պատմության մեր հիմնական աղբյուրը, փոխադարձաբար կապված էին իրար հետ: Երկու միապետներն էլ պետության ամրապնդման ու միավորման ճանապարհին քրիստոնյաներին դիտում էին որպես քայքայիչ տարր և ջանում վերացնել այն: Համագործակցության այլ օրինակ պիտի համարել կայսր Մաքսիմիանոս Դայայի արշավանքը 311 թ. Փոքր Հայքի և Արևմտյան Հայաստանի քրիստոնեական համայնքների դեմ, որոնք, հավանաբար, անհանգստացնում էին նաև Տրդատին: Սակայն հալածանքների քաղաքականությունը արդեն իր դարն ապրել էր և կայսր Կոստանդինոս Մեծը 313 թ. իր հռչակավոր Միլանի հրովարտակով քրիստոնեությունը հայտարարում է օրինական և իրավահավասար կայսրության մյուս կրոններին:

Տրդատը իր նախկին քաղաքականության բեկման մեջ էլ ավելի հեռու է դնում. իսպառ հրաժարվում է հեթանոսությունից, արգելում այն, ընդունում քրիստոնեությունը և դարձնում հայկական պետության պաշտոնական կրոն: Այս տեղի ունեցավ 314 թ., որով Հայաստանը դարձավ առաջին պետությունը, որտեղ քրիստոնեությունը պետական կրոն ճանաչվեց:

Այս շրջադարձի սոցիալ-դասակարգային հիմքերի մասին արդեն ասվել է վերը: Հայաստանում այն ուներ նաև իր զորեղ քաղաքական հիմքը: Հասկանալով, որ քրիստոնեությունը անհնարին է արմատախիլ անել, պետությունը ջանում է այն ընտելացնել, դարձնել հենարան երկրի միավորման ու կենտրոնացման գործում: Այս վերջին խնդիրը, միշտ էլ կարևոր լինելով, այժմ, ֆեոդալական անջատողականության ծավալման համընթաց, դարձել էր պետության համար բախտորոշ խնդիր:

Քրիստոնեության պետական կրոնի վերածման բուն ընթացքն ու հանգամանքները ևս մեզ հիմնականում հայտնի են վերոհիշյալ վարքագրական եր-

կերից, ուստի և լրիվ չափով ստույգ չեն։ Հիմնական փաստերը, սակայն, կասկած չեն հարուցում։ Թագավորական իշխանությունը պայքար է սկսում հեթանոսության դեմ, հարվածներ տեղում նրա կենտրոններին՝ երկրով մեկ տարածված մեհյանների վրա, և ձգտում հեթանոսությունը արմատախիլ անել ժողովրդի միջից։ Մեհյանները դիմադրում են արքունի զորքերին իրենց ունեցած զինված ուժերով ու պայքարը վերածնում է արյունահեղ պատերազմի, որի ընթացքում մեկը մյուսի ետևից հիմնահատակ կործանվում են Արամազդի, Անահիտի, Վահագնի, Տիրի, Միհրի և մյուս աստվածների մեհյանները, քրմերը բնաջնջվում կամ ցրվում են, տաճարային հողերը՝ բռնագրավվում։ Տաճարների տեղերում կառուցվում են եկեղեցիներ, ու վանքեր։ Ավանդությունների այս հաղորդումները հաստատվում են հնագիտական պեղումների արդյունքներով. մի շարք հնագույն եկեղեցական շենքերի հիմքերում հայտնաբերված են հեթանոսական տաճարային կառույցների բեկորներ։

Հայաստանի եկեղեցու զուլի է կանգնում քրիստոնեության հաստատման մեջ կենտրոնական դեր խաղացած Գրիգորը, որը այդ դերին համապատասխան՝ «Լուսավորիչ» պատվանունն է վաստակել։ Ըստ ավանդության, Գրիգորը Տրդատ Մեծի հորը՝ Խոսրովին սպանող պարթև Անակի որդին է եղել և Տրդատի կաղմակերպած հալածանքների ժամանակ մեծապես տուժել է, շարշարվել, բանտ նետվել և այլն։ Գրիգորը ձեռնադրվում է Կեսարիայում և վերադառնալով Հայաստան, կարգում այստեղ եկեղեցական ողջ նվիրապետությունը։

Այս գործողությունները, հիրավի, միայն սկիզբ էին դնում Հայաստանի քրիստոնեացմանը, իսկ նրա ընթացքը ընդգրկում է ողջ IV դարը և անցնում V դար։ Փավստոսի և Կորյունի պատմածից գիտենք, թե ինչ դժվարությամբ էր տեղի տալիս հեթանոսությունը և այն էլ ոչ միայն ժողովրդի միջավայրում, այլև նախարարության ու արքունիքի։ Հետագայում էլ պահպանվում են հեթանոսական ծեսերի ու արարողությունների որոշ տարրեր, որոնց մի մասը եկեղեցին որդեգրում է։

Այս պայքարի մեջ եկեղեցին գնալով հասունանում է, դառնալով երկրի իշխող զաղափարական ուժը։ Զուգահեռաբար եկեղեցին ձեռք էր բերում և տնտեսական հզորություն։ Դեռևս սկզբում, հեթանոսական տաճարների կործանման շրջանում, նրան են անցնում բռնագրավված տաճարային լայնատարած հողերը՝ սրանց վրա ապրող ու աշխատող բնակչությամբ։ Դրանց ավելանում են նորանոր հողային նվիրատվություններ։ Բացի եկեղեցական տիրույթներից, Տրդատը հոգևորականությանն է հանձնում յոթական հողամաս՝ «հող երգոյ», երկրի բոլոր գյուղերում և շորսական՝ Բոլոր ագարակներում։ Եկեղեցուն են նվիրաբերվում և բաղմամբիվ այլ հարստություններ։

Եկեղեցին, այսպիսով, ժամանակի ընթացքում դառնում է երկրի խոշորագույն հողատերերից մեկը և այդ առումով մրցում ոչ միայն նախարարական ամենահարուստ տների, այլև իրեն՝ թագավորի հետ։ Այս հանգամանքը երկվական բնույթ պետք է հաղորդեր նրա քաղաքականությանը IV դարում միապետության ու նախարարության միջև ծավալված պայքարի հարցում։ Իր զաղափարական էությունը նա սատարելու էր միապետներին, շահագրգռված լինելով երկրի միավորմամբ ու կենտրոնացմամբ, իսկ տնտեսական՝ ֆեոդալական էությունը՝ նախարարներին։ Հետագայում, սակայն, հայկական պետության բացակայության պայմաններում, եկեղեցին մասամբ փոխարինելու էր

պետությունը՝ ստանձնելով նրա որոշ ֆունկցիաները, և ընդհանրապես կարեւոր նեցուկ էր ծառայելու ժողովրդին իր գոյության ու մշակույթի պաշտպանության համար մղվելիք պայքարում:

Այս բոլորով հանդերձ, սակայն, պետք է նշել նաև քրիստոնեության հաստատման բռնի ընթացքի, նրա՝ այլ գաղափարախոսությունների նկատմամբ դրսևորած ծայրահեղ անհաշտության խիստ բացասական ազդեցությունը հայ մշակույթի զարգացման վրա: Հին հայկական նախաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը հասել էր, ինչպես տեսանք նախորդ գլուխներում, բավական բարձր աստիճանի, կուտակել հոգևոր ու նյութական մշակույթի արժեքներ: Եվ ահա քրիստոնեությունը խզեց ու խանգարեց հնից եկող քաղաքակրթական-մշակութային շատ թելեր ու ավանդույթներ:

Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի այլ իրադարձությունների մասին մեզ լիչ բան է հայտնի: Այն V դարի հայ պատմիչների երկերում, հակադրվելով հաջորդ տասնամյակներին, հիշատակվում է որպես արքայի, նախարարության ու եկեղեցու կատարյալ համերաշխության շրջան: Սակայն մեզ հասել է Տիգրանակերտի հունարեն մեծ արձանագրությունը, որը պատմում է այդ քաղաքի ապստամբության մասին հայոց թագավորի դեմ: Ասված է նաև, որ ապստամբությունը ձնշելուց հետո որպես պատիժ քաղաքին, և ապագա ընդվզումների կանխման համար, քաղաքի միջնաբերդը պաղեցվել է արքունի կայազորով, այլև որ թագավորի սույն հրովարտակը հրապարակվել է երկրի նաև մյուս քաղաքներում, ի զգաստացումն նրանց:

Այս երկու փաստերը՝ թագավորի՝ նախալարության հետ համերաշխության և քաղաքների հետ՝ գժտության մասին, ամենևին իրար չեն հակասում, և նույնիսկ իրար լրացնում են: Քաղաքները դարեր ի վեր արքունի իշխանության հուսալի հենարան էին, շահագրգռված լինելով միավորված պետության գոյությամբ և նրանից՝ իրենց հասնող արտոնություններով: Նախարարությունների ֆեոդալականացումը և այդ հիմքի վրա նրանց ծավալած գործողությունները անխուսափելիորեն ուղղված էին նաև քաղաքների դեմ: IV դարում այս երկու հասարակական ուժերը ախդյաններ էին: Բնականաբար, թագավորի մերձեցումը նախարարության հետ պիտի հանգեցներ քաղաքների արտոնությունների կրճատման, առանձին դեպքերում լիերևս և վերացման: Այսպիսի մի փաստ է, օրինակ, Հայաստանի հնազույն ու խոշորագույն քաղաքներից մեկի՝ Երվանդաշատի նվիրաբերումը Տրդատ Մեծի կողմից Կամսարական նախարարական տանը, որի մասին հաղորդում է Խորենացին: Նման մի երևույթի մասին հելլենիստական դարաշրջանում խոսք լինել չէր կարող, սակայն այն հնարավոր ու իրական էր դարձել Արշակունյաց պետության՝ հասարակության ֆեոդալականացման նոր պայմաններին հարմարվելու ընթացքում, նրա այն փուլում, երբ դեռ նախարարների սիրաշահումը համարվել է կենտրոնական իշխանության հետ նրանց խաղաղ գոյակցության լավագույն միջոց ու քաղաքականություն:

Տրդատ Մեծի հետ, սակայն, անցնում է այդ քաղաքականության դարը: Նրա որդի Խոսրով III-ը մի կողմ է դնում այն, որպես իրեն չարդարացրած, և դիմում է ուժի քաղաքականության:

3. ԿենՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տրդատ Մեծի մահվանից հետո երկու խոշոր նախարարական տոհմեր՝ Մանավազյանները և Օրդունիները, պատերազմ են սկսում իրար դեմ և շատ մարդիկ կոտորում։ Աղբիանոս եպիսկոպոսը, նախկին բրմական տոհմից, փորձում է նրանց հաշտեցնել, բայց անարգանքի է ենթարկվում, իսկ ըմբոստ տոհմերը տարածում են իրենց գործողությունները նաև արքունի հողերի վրա։ Նոր թագավոր Խոսրով I II-ը (330—338 թթ.), որը իր կարճահասակության պատճառով Կոտակ էր կոչվել, բայց իր խստությանը գերազանցում էր IV դարի մյուս հայ թագավորներին, սպարապետի հրամանատարությանը ղորք է ուղարկում իշխաններին սանձահարելու։ Վաչե Մամիկոնյան սպարապետը կոտորում է երկու տոհմերի բոլոր արական ներկայացուցիչներին։ Նրանց տիրույթները բռնագրավվում են և տրվում եկեղեցուն։

Այնուհետև ապստամբում է մի այլ նախարար՝ հայոց ղորավարներից Դատաբեն Բղնունին, որը, ըստ Փավստոսի, «միաբանության խորհուրդ դրեց պարսից ղորքերի իշխանների հետ և կամեցավ նրանց ձեռքը մատնել հայոց արքային»։ Սրան ձերբակալում են և թագավորի առջև բարկոծ անելով սպանում։ Տոհմը էլ ավելի խիստ է պատժվում, քան նախորդները՝ այն լիովին բնաջնջվում է, և նրա տիրույթները ներառվում են արքունի հողերի մեջ։

Խոսրովը, ջանալով կանխել նման դեպքերը, օրենք է սահմանում, որ խոշորագույն նախարարները, հատկապես՝ «հաղարավորներն» ու «բյուրավորները», մշտապես արքունիքում գտնվեն, իր հսկողության ներքո։ Այս միջոցը, սակայն, էական պտուղներ չի տալիս։ Կրկին ապստամբություն է ծագում, և այս անգամ ավելի վտանգավոր. ընդվզում է պետության առաջին ղեմերից մեկը՝ Աղծնիքի Բակուր բղեշխը, դարձյալ ապավինելով Պարսկաստանին։ Բայց սա էլ պարտություն է կրում Խոսրովի ուղարկած ղորքերից և մարտում սպանվում իր եղբայրների ու որդիների հետ միասին։

330-ական թթ. կեսերին Հայաստանը ենթարկվում է մերձկասպյան մադքութ (մասսագետ) ցեղերի ասպատակության։ Անցնելով Կուր գետը, մադքութները հասնում են կենտրոնական Այրարատ նահանգը և գրավում Վաղարշապատը։ Հանկարծակիի բերված, Խոսրովը խույս է տալիս և փակվում Կոզովիտ գավառի Դարույնք բերդում, մինչև որ հնարավոր է լինում ժողովել ու կարգի բերել ղորքը։ Այնուհետև Վաչե սպարապետի զլխավորությամբ հայոց ղորքը հակահարձակման է անցնում, գրավում Վաղարշապատը և մեծ ճակատամարտ տալիս մադքութներին։ Սրանք կատարյալ պարտություն են կրում և ցրվում, իսկ նրանց թագավոր Սանեսանը սպանվում է։

Հենվելով հայկական պետության դարերի ընթացքում ստեղծած ռազմավարական հզոր մեքենայի վրա, Խոսրով Կոտակին, ինչպես տեսնում ենք, առանց մեծ զոհվարության հաջողվում է հաղթող հանդիսանալ թե՛ ներքին հակառակորդի, և թե՛ արտաքին թշնամու նկատմամբ։ Պետական մեքենան ղեռնահաստատուն է գործում և ապահովում է ոչ միայն ռազմական գերակշռություն, այլև երկրի ներքին կայուն վիճակ ու խաղաղ շինարարության հնարավորություն։

Խոսրովի կարճատև թագավորությունը նշանավորվում է քաղաքաշինությունների մայրաքաղաք Արտաշատից հյուսիս-արևմուտք, հարմարավետ մի վայրում, որի կենտրոնում միջնաբերդի համար պիտանի բլուր էր բարձրանում,

հիմնադրվում է հայոց թագավորների նոր նստավայրը՝ Դվինը, որը շուտով նսեմացնում է Արտաշատին, խլելով նրանից միջազգային տարանցիկ առևտրի հանգույցի դերը: Դվինի մերձակայքում անտառներ են տնկվում, երկու մեծ արգելավայրեր են ստեղծվում, որոնցից մեկը անվանվում է «Տաճար մայրի», մյուսը՝ «Խոսրովակերտ»: Սրանք լցվում են այլևայլ կենդանիներով ու գաղաններով և վերածվում արքայական որսատեղիի:

Խոսրովի գործունեությանը նպաստել է այն հանգամանքը, որ Պարսկաստանը և Հռոմը տակավին պահպանում էին Մծբինում կնքված պայմանագիրը և պատերազմներ չէին վարում: Խաղաղությունը խախտվում է 338 թ. Պարսկաստանի հարձակմամբ Հռոմի տիրապետության տակ գտնվող երկրների, ինչպես և Հայաստանի վրա: Այդ ժամանակ վախճանվում է Խոսրովը:

Նրա հաջորդը՝ Տիրան թագավորը, շարունակում է իր հոր՝ Խոսրովի քաղաքական գիծը, բայց պակաս բարենպաստ ներքին ու արտաքին պայմաններում: 345 թ. Պարսկաստանը կրկին պատերազմի է բռնվում Հռոմի դեմ, ու դարձյալ տուժում է Հայաստանը: Ներքին բնագավառում շարունակվում է թագավորի ու մի շարք նախարարական տների հակամարտությունը, որին ավելանում են և թագավորական իշխանության առաջին բախումները եկեղեցու հետ:

Հայոց եկեղեցին իր կազմակերպման օրից ղեկավարում էր Գրիգոր Լուսավորչի տոհմը, որի ժամանակ եկեղեցին ընթացել է անընդհատ հզորացման ուղիով թե՛ գաղափարական, և թե՛ տնտեսական ու քաղաքական բնագավառներում: Վերջին հանգամանքը չէր կարող անմոռունչ ընդունվել աշխարհիկ իշխանությունների կողմից: Եվ ահա գծություն է ծագում Տիրանի և Հուսիկ կաթողիկոսի միջև: Հուսիկը սպանվում է թագավորի հրամանով: Կաթողիկոսությունը խլվում է Լուսավորչի տոհմից և տրվում ոմն Փառենի: Ակներևաբար, թագավորին գրգռում էր եկեղեցու քաղաքականությունը, որն իր բնույթով սկսում էր մերվել նախարարական շարժմանը:

Նախարարությունների դեմ կենտրոնական իշխանության վարած պայքարում Տիրանի օրոք հանդես է գալիս մի խոշոր քաղաքական գործիչ, որը գլխավորում է պետության կենտրոնացման ու միավորման գործը՝ «Հայր-մարդպետը», որին Փավստոսը, լինելով նախարարության ջատագով, ամենաբացասական կերպարանքով է ներկայացնում: Սրա նախաձեռնությամբ խիստ պատրժվում են Արծրունի և Ռշտունի ապստամբ նախարարական տոհմերը:

Տիրանին հաջորդում է իր որդի Արշակ I-ը, շուրջ 350 թ.: Արշակի թափուրության առաջին տասը տարիները, մինչև 359 թ., խաղաղ են անցել: Նա վերադառնում է Տրդատ Մեծի մեղմ քաղաքականությանը, ձգտելով համերաշխության եզրեր գտնել եկեղեցու և նախարարության հետ: Կաթողիկոսությունը վերադարձվում է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին՝ այդ կարևոր պաշտոնն է գրավում Հուսիկի թոռ Ներսես Մեծը, որը մինչև այդ ղինվորական էր: Արշակի իշխանության առաջին շրջանում Ներսեսը թագավորի մերձավորագույն գործակիցն ու խորհրդատուն էր: Հռոմի հետ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով պատվիրակություն է հղվում կայսեր մոտ՝ Ներսեսի գլխավորությամբ: Այս տարիներին է, որ Արշակը Մասիսի հարավակողմում հիմնադրեց իր «դաստակերտ» Արշակավանը, որը հետագայում մեծ խոռվության պատճառ դարձավ:

Աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում օրենսդրական խնդիրներին: Հրավիրվում է առաջին հայկական եկեղեցական ժողովը

Աշտիշատում, որտեղ բազմաթիվ կանոններ են ընդունվում թե՛ եկեղեցական, և թե՛ աշխարհիկ բնույթի: Հատկանշական է այն կետը, որ հորդորում է տերերին՝ ստորադրյալների (աշակերտների, ստրուկների) նկատմամբ գույթ ունենալ, չծանրաբեռնել չափազանց հարկերով և այլն, հանգամանք, որը վկայում է շահագործման ծանրության մասին: Մի շարք կանոններ են ընդունվում նաև հեթանոսական կրոնի ու կենցաղի դեմ, օրինակ, արգելվում է ամուսնությունը մերձավոր հարազատների միջև: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում հիվանդանոցների, անկեղանոցների կազմակերպմանը՝ պետական միջոցներով:

Երկրի այս ներքին խաղաղ վիճակը, սակայն, 350-ական թթ. վերջերին խախտվում է: Կրկին քաղաքական ասպարեղ է իջնում Տիրանի օրոք լայն գործունեություն ծավալած Հայր-մարդպետը և դուրս մղում ներսես կաթողիկոսին, դառնալով Արշակ թագավորի առաջին խորհրդատուն: Ներսեսին ստիպում են զիջել կաթողիկոսությունը ոմն Ջունակի, որը, Փավստոսի արտահայտությամբ, «ստրուկ էր՝ արքունի ստրուկներից», այսինքն՝ հլու-հպատակ էր արքայի կամքին: Անհնազանդության առիթով դաժանորեն պատժվում է Կամսարականների նախարարական տոհմը, նրանից խլվում է Երվանդաշատ քաղաքը, որ նվեր էր ստացել Տրդատի ժամանակ: Հայր-մարդպետը հատկապես ձգտում էր սասանել եկեղեցու տնտեսական հզորությունը, բացեիքաց պարսավելով Տրդատ Մեծի՝ եկեղեցուն առատորեն հողեր նվիրաբերելու քաղաքականությունը: Նրան, սակայն, չի հաջողվում իրականացնել իր ծրագրերը՝ նա սպանվում է նախարարների կողմից:

Սրվում է արքունիքում պարսկասեր և հռոմեասեր կուսակցությունների պայքարը: Այդ պայքարում զոհվում են թագավորի մի շարք մերձավորներ՝ նրա եղբորորդիներ Գնելը և Տիրիթը, որոնք նախապես սլատանդներ էին հռոմեացիների մոտ, Մամիկոնյան տոհմի նահապետ Վարդանը: Սպանվում է Օլիմպիա թագուհին, որին Արշակին կնության էր ուղարկել Կոստանդինոս կայսրը, և Արշակն ամուսնանում է Կնելի ալի Փառանձեմի հետ:

Հոսանքների պայքարը սողոսկում է նաև նախարարական տների ներսը: Այսպես, Մամիկոնյան տոհմը, որ ընդհանուր առմամբ հակված էր դեպի Հռոմը, երկու թևի է բաժանվում. մեկը ներկայացնում է Վասակ սպարապետը, Արշակ թագավորի մերձավորագույն զինակիցը, մյուսը՝ նրա եղբայր Վահան Մամիկոնյանը, որը դիմում է իսկական դավաճանության, անցնում Պարսկաստան և դառնում Շապուհ II-ի գործակալ (հետագայում սա սպանվում է իր որդի Սամվելի կողմից): Պարսկաստան են անցնում և մարդպետական տոհմի իշխաններից մեկը՝ Գղակ անունով, Մեհրուժան Արծրունին և Արտավան հայ իշխանը:

359 թ. նոր պատերազմ է ծագում Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Նույն տարին պարսիկները մտնում են և Հայաստանի հարավային շրջանները, գրավում Տիգրանակերտը և Զիատա ամրոցը, ավերում դրանք և զերեվարում բնակչությանը: Նրանք պաշարում են Անգեղ բերդը, որ չեն կարողանում գրավել և Դարանաղի գավառի Անի բերդը, որը առնում են դավաճանության միջոցով և թալանում, քանդում Արշակունյաց տոհմական դամբարանները:

Հենց այս ժամանակ էլ, ըստ երևույթին, կործանվում է և Արշակավանը: Հելլենիստական ավանդույթների համաձայն հիմնադրված այս քաղաքը անշափ գրգռում էր նախարարներին, նախ այն պատճառով, որ թագավորի իշ-

խանության մի նոր հենարան էր, և ապա՝ Արշակի երկրով մեկ արված հրավերին՝ գալ բնակվել նոր քաղաքում, արձագանքում էին մեծ մասամբ նախարարների շահագործման տակ տառապող աշխատավոր ղանգվածները և խումբ-խումբ փախչում, պատսպարվում ալնտեղ։ Օղտվելով պարսկական ղորքերի ներխուժումից, որոնց Հայաստան էր առաջնորդել Մեհրուժան Արծրունին, նախարարների առավել զրգոված մասը միանում է նրանց և գրոհում Արշակավանի վրա։ Նորաստեղծ քաղաքը հիմնահատակ քանդվում է, բնակիչները կոտորվում կամ պատժվում են։

Արշակ II-ը տեղի տալով անցնում է Վրաստան և շուտով վերադառնում վրացական մի զորամասի հետ միասին։ Նրա շուրջն են հավաքվում կողմնակիցները։ Նախարարական և արքունի ղորքերի ճակատամարտը չի հանգեցնում կողմերից որևէ մեկի հաղթանակին։ Խախուտ հաշտություն է կնքվում ներսեսի միջնորդությամբ, որը կրկին վերադարձել էր իր կաթողիկոսական պաշտոնին։

360 թ. Կոստանդինոս կայսրը Արշակ II-ին հրավիրում է Կեսարիա, ամրապնդելու համար հայ-հռոմեական դաշինքը։ Շուտով իշխանությունը անցնում է կայսր Հուլիանոսին, որը հեթանոսական կրոնի վերականգնման իր փորձերի և քրիստոնեության հալածանքների համար ստացել է «Ուրացող» մականունը։ 363 թ. Հուլիանոսը մեծ զորքով հարձակվում է Պարսկաստանի վրա։ Նրա երկու զորաբանակներից մեկը շարժվում է Հայաստանի հարավային շրջաններով ու ալստեղից, Արշակ II-ի ղորքերի հետ միասին, ներխուժում ու ավերում Մառաստանի խիլկում երկրամասը։ Հուլիանոսի հիմնական զորաբանակը շարժվում է Եփրատի երկայնքով և հասնում Տիգրոսի մոտերքը։ Սակայն Հուլիանոսը իր անզգուշության հետևանքով ընկնում է ճակատամարտում։ Նորընտիր կայսր Հովիանոսը, շտապելով վերադառնալ Հռոմ՝ իր իշխանությունն ամրապնդելու համար, պարսիկների հետ հաշտություն է կնքում, որը հռոմեական պատմիչ Ամմիանոս Մարկելլինոսն իսկ անվանում է «ամոթալի պայմանագիր», արված զիջումներից առավել ամոթալի համարելով այն կետը, ըստ որի Հռոմը հանձն է առնում այլևս օգնություն ցույց չտալ Հայաստանին։ Բացի այդ, Պարսկաստանին են զիջում Հայաստանի հարավային մի քանի երկրամասեր։

Արդեն հաջորդ՝ 364 թ. Շապուհ II-ը, ապահով զգալով իրեն Հռոմի միջամտությունից, հարձակվում է Հայաստանի վրա։ Սկսվում է քառամյա հայ-պարսկական պատերազմը, որի ընթացքում Հայաստանը, ինչ-որ չափով միավորված այս վտանգի առջև, անհավասար պայքար է մղում իր անկախության համար։ Սակայն տեսնելով պատերազմի մոտալուտ աննպաստ վախճանը, նախարարներից շատերը սկսում են լքել Արշակի ճամբարը, մի մասը անցնելով պարսիկների կողմը, մյուսը՝ իբր չեզոք գիրք բռնելով, որը առկա պարագաներում շատ չէր տարբերվում առաջին խմբի վարքագծից։

Այս պայմաններում Շապուհ II-ը հրավիրում է Արշակ II-ին իր մոտ հաշտություն կնքելու։ Այս խորամանկ առաջարկը չերմ արձագանք է գտնում հայ նախարարների միջավայրում։ Արշակը ստիպված է լինում ընդունել հրավերը և Վասակ Մամիկոնյանի հետ միասին ներկայանում է Տիգրոս։ Այստեղ նա կալանավորվում է ու նետվում հեռավոր բերդերից մեկը, ուր և կնքում է իր մահկանացուն։ Արշակի և Վասակի երթը Տիգրոս, նրանց մահը իրենց գեղարվեստական արտացոլումն են գտել հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ։

368 թ. Շապուհը կրկին զորք է ուղարկում Հայաստան իր կողմն անցած երկու հայ իշխանների՝ ներքինի Գղակի և Արտավանի հրամանատարությամբ: Թագուհի Փառանձեմը արքայազն Պապի հետ փակվում են Արտագերս ամրոցում: Երկար ապարդյուն պաշարումից հետո Գղակն ու Արտավանը հանդիպման գնալով Փառանձեմի հետ՝ հանձնվելու հորդոր կարդալու նպատակով, իրենք են որոշում լքել պարսիկներին և օգնել թագուհուն: Գիշերը բերդի կայազորը անսպասելի հարձակմամբ մեծ ջարդ է տալիս պարսկական զորքին: Թագաժառանգ Պապը ուղարկվում է հռոմեացիների մոտ:

Կայսր Վաղեսը, ստանալով հայերի խնդրանքը՝ թագավորեցնել նրան, և միևնույն ժամանակ չցանկանալով խախտած լինել Հովհանոսի կնքած «ամութալի պայմանագիրը», հանձնարարում է Տերենտ զորավարին Պապին իշխանության գլուխ դնել, բայց առանց թագի և օժանդակ զորքի: Պարսիկները, սակայն, ամենևին չեն զնադատում հռոմեական այս «ներբանկատությունը» և նոր զորք են ուղարկում Հայաստան՝ Զիկ և Կարեն զորավարների հրամանատարությամբ: Պապը՝ Գղակի և Արտավանի ուղեկցությամբ, փախչում է մերձսևծովյան շրջանները՝ Լադիկա, իսկ պարսկական զորքը գրավում է Արտագերսը և գերի վերցնում Փառանձեմ թագուհուն: Նույն 369 թ. պարսկական զորքերը, հալ դավաճան իշխաններ Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի աջակցությամբ, մեկը մյուսի ետևից առնում ու հիմնահատակ ավերում են Հայաստանի խոշորագույն քաղաքները՝ Արտաշատը, Վաղարշապատը, Երվանդաշատը, Զարիշատը, Զարեհավանը և Վանը: Սրանց բնակչությունը մեծ մասամբ գերեվարվում է Պարսկաստան:

Վերջապես, 370 թ. Վաղեսը զորք է ուղարկում Արինթեոս զորավարի գլխավորությամբ, և սա թագավորական զահին է նստեցնում Պապին: Հաջորդ՝ 371 թ., տեսնելով պարսիկների պատրաստությունները՝ Հայաստան արշավելու համար, կայսրը օժանդակ զորքեր է ուղարկում: Բաղավանի մոտ հռոմեական և հայկական զորքերը Վասակ Մամիկոնյանի որդի սպարապետ Մուշեղի հրամանատարությամբ կարևոր հաղթանակ են տանում, որը վերջապես ամրապնդում է Պապի իշխանությունը և հնարավորություն տալիս մի քանի տարի զբաղվել երկրի ներքին գործերով:

Առաջին ձեռնարկումն է լինում Արշակի իշխանության վերջում անջատված Լրկրամասերի միավորումը: Նոր սպարապետին, չնայած իր ունեցած զորքի համեմատական փոքրաթվությանը, հաջողվում է մեկը մյուսի ետևից հնազանդության բերել Հայաստանի գրեթե բոլոր ծայրագավառները: Կարճ ժամանակով վերականգնվում է Մեծ Հայքի պետության տարածքը:

Սանձահարելով կենտրոնախույս նախարարներին, Պապը անդրադառնում է եկեղեցուն: Նախորդ հայ թագավորները, թեև մերթ րնդ մերթ գժտվում էին հոգևոր իշխանության հետ, նույնիսկ սպանում կամ զահադրկում կաթողիկոսներին, բայց չէին դիպչում նրանց հեղինակության տնտեսական պատվանդանին՝ հողային ունեցվածքին:

Պապը առաջինն է դիմում այդպիսի միջոցների: Վերացվում է բնակչության կողմից եկեղեցուն առանձին տրվող հարկը՝ տասանորդը, եկեղեցու հողորության մի երկրորդ կարևոր հենարանը: Էապես նվազեցվում են այն հողերը, որ սահմանված էին երկրի բնակավայրերում դեռևս Տրդատի ժամանակ եկեղեցական պաշտոնյաների համար: Ավաններում յոթական և ազարակներում չորսական հողամասերից («հող երդոյ»), թողնվում է միայն երկուական՝

պյուղի երեցի և սարկավադի համար: Երեցների ու սարկավագների եղբայրներին ու որդիներին, որ աղատ էին թագավորական ծառայությունից (զինվորական և այլ), ղրկում են այդ արտոնությունից:

Բնական է, որ այս բոլոր քայլերը, դիպչելով եկեղեցու ամենակենսական շահերին, թշնամություն ու ատելություն էին առաջացնում եկեղեցականների մեջ Պապի նկատմամբ: Այդ ատելությունը փոխանցվել է և մեր V դարի պատմիչներին, որոնք գույներ չեն խնայում այդ իշխողի արատները, «դիվական զազրանքները» ու խելագարությունը ներկայացնելու համար: Նրան վերագրում են նաև ներսես կաթողիկոսի մահը՝ թունավորման միջոցով, որը, դատելով Փավստոսի նկարագրած ախտանշաններից, կարող էր և սոսկական հիվանդություն լինել: Պետք է ասել, որ Պապի այլ կերպար է տալիս հռոմեական պատմիչ Ամմիանոս Մարկելլիանոսը, այս ժամանակի պատմության մեր հիմնական աղբյուրը, պատկերելով նրան որպես մի ձեռներեց, խիղախ ու խելոք իշխողի: Ինչևիցե, Պապը IV դարի հայոց թագավորների շարքում առավել վառ և ինքնատիպ անձնավորությունն է, որի բոլոր քայլերը ուղղված են եղել դժվարագույն պայմաններում պետության միավորմանն ու ամրապնդմանը, նրա անկախացմանը արտաքին ուժերից:

Հռոմեական զենքի ուժով գահին բազմած Պապը լավ էր ըմբռնում, որ հռոմեացիները մինչև այն պահն են դաշնակից, քանի դեռ Հայաստանն ու նրա թագավորը պատրաստ են կատարելու նրանց կամքը: Ուստի իր համառորոշ ներքին հենարան ու ռազմական ուժ ապահովելուց հետո, նա դիմում է դիվանագիտական փորձերի՝ կապ հաստատելու Պարսկաստանի հետ՝ ուժերի հավասարակշռման միջոցով իր ձգտած անկախությունը ձեռք բերելու նպատակով:

Սակայն հռոմեացիները ուշի-ուշիով հետևում էին Պապի յուրաքանչյուր քայլին: Հայոց թագավորը հրավիրվում է կայսեր մոտ, իբր խորհրդակցելու համար: Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում նա իր շքախմբի հետ քողարկված բանտարկության է ենթարկվում: Հասկանալով բանի էությունը, Պապը երեք հարյուր յուրայինների հետ դուրս է պրծնում քաղաքից և բռնում Հայաստանի ձանապարհը: Մեծ հմտությամբ նա շրջանցում է իրեն որսալու ուղարկված հռոմեական զորամասերը և հասնում անվտանգ վայր:

Հավանական է, որ այս դեպքից հետո Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև բանապնդությունը ուժեղացել էր: Կայսրը հանձնարարում է Հայաստանում Տերենտին փոխարինած Տրայանոս զորավարին՝ սպանել Պապին: Խաբեությանմբ ու շողոքորթությամբ թմրեցնելով Պապի զգոնությունը, Տրայանոսը խնջույքի է հրավիրում նրան և սպանել տալիս՝ գինու բաժակը ձեռքին բռնած պահին:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՀՌՈՄԻ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Պապից հետո հռոմեացիների ընտրությամբ Հայաստանի թագավոր է պսակվում նրա ազգակիցներից Վարազդատը, որին մեր պատմիչները բնութագրում են որպես հուժկու մարմնամարզիկի և միամիտ մարդու: Այս տարիներին ծավալվում է Մուշեղ Մամիկոնյանի քաղաքական գործունեությունը, որը մասամբ կաշկանդված էր նախորդ արքայի հետ նրա ունեցած հակասություն-

ներով: Սպարապետը բարենորոգումների լայն ծրագիր է առաջ քաշում, որի նպատակն էր ամրապնդել հայկական պետությունը, ուժեղացնել քաղաքական կենտրոնացումը: Սակայն Մուշեղը իր առաջարկների իրականացման համար ներքին որևէ հենարան չէր տեսնում, հույսը դնելով միայն Հռոմի վրա:

Մուշեղ Մամիկոնյանի քաղաքական հակառակորդն էր Բատ Սահառունին, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում թագավորի մոտ: Սրա թելադրանքով Վարազդատը Մուշեղին մեղադրանք է ներկայացնում դավաճանության և Պապի սպանությանը օժանդակելու մեջ, և նա սպանվում է մոտավորապես նույն պարագաներում, ինչ որ Պապը՝ խնջույքի ժամին: Շուտով, սակայն, պարզվում է, որ Արշակունի թագավորը իսկապես չունի ներքին հենարան: Նրա դեմ ընդվզում է, այս անգամ Պարսկաստանի օժանդակությամբ, Մամիկոնյան տոհմի մի այլ ներկայացուցիչ, Մանվելը, որը չափվելով արքայի հետ ճակատամարտում, դուրս է անում նրան երկրից: Վարազդատը անցնում է հռոմեացիների մոտ, կալանավորվում և արսորվում (378 թ.): Հայաստանում թագավորում է Պապի որդի Արշակ III-ը (378—389 թթ.) իր կրտսեր եղբոր՝ Վաղարշակի գահակցությամբ և Մանվել Մամիկոնյանի խնամակալությամբ, որը տևում է մինչև վերջինիս մահը՝ 385 թ.:

Դեռևս Վարազդատի օրոք, 375—376 թթ., պարսկա-հռոմեական դիվանագիտական շրջաններում սկսում է շոշափվել Հայաստանի խնդրի լուծման նոր ուղի՝ երկրի բաժանումը երկու պետությունների միջև: Նոր կայսրը՝ Թեոդոսը, և պարսից արքա Շապուհ III-ը (385—389 թթ.) շարունակում են արժարժել այդ խնդիրը և համաձայնության են գալիս 387 թ.: Հայաստանը բաժանվում է երկու անհավասար մասերի՝ արևմտյան գավառները՝ Կարին, Եկեղիք, Դերջան, Մանանաղի, Դարանաղի, Խորձյան, Մղուր և այլն անցնում են Հռոմին, իսկ մնացած ամբողջ երկիրը՝ Պարսկաստանին: Արշակ III-ը տեղափոխվում է հռոմեական մասը և այնտեղ թագավորում ևս երկու տարի: Պարսկական մասում նոր թագավոր է կարգվում Խոսրով IV-ը՝ նույն Արշակունի տոհմից: Այս դեպքերից հետո Արշակ III-ը շուտով մահանում է, սակայն հռոմեացիները նրան հաջորդ չեն նշանակում, այլ երկրամասը դարձնում են իրենց պետության նահանգներից մեկը, հռոմեական նահանգապետի կառավարման ներքո:

Խոսրով IV-ը ևս երկար չի թագավորում: Նրանից դժգոհ հայ նախարարները, ինչպես հաղորդում է Ղազար Փարպեցին, մեղադրում են նրան հռոմեասիրության մեջ, և պարսից թագավորը Պարսկաստան է կանչում ու գահազրկում Խոսրովին: Խոսրովի փոխարեն գահին է նստում նրա եղբայր Վռամշապուհը:

Վռամշապուհի թագավորության երկար ժամանակաշրջանը (389—415 թթ.) եղել է Հայաստանի համար արտաքին խաղաղության և ներքին հանգստության շրջան: Կայսրությունն ու Սասանյանները լուծված էին համարում Հայաստանի խնդիրը, մյուս կողմից Վռամշապուհը հրաժարվել էր նախարարության նկատմամբ ակտիվ քաղաքականությունից, որը վարելու միջոցներ էլ չունեն, և ստանձնել էր քաղաքական ոլորտում սոսկ միջնորդի դեր: Հայ նախարարության և պարսից արքայի միջև Երկրի հոգևոր կյանքում մեծ դեր էր խաղում դեռևս Խոսրով IV-ի ժամանակ կաթողիկոս ընտրված Սահակ Պարթևը՝ Ներսես կաթողիկոսի որդին, հանձին որի Լուսավորչի տոհմը նորից ձեռք էր բերել կաթողիկոսության պաշտոնը:

Վռամշապուհի մահվանից հետո կրկին թագավորում է Պարսկաստանից վերադարձած Խոսրով IV-ը, բայց մի քանի ամիս միայն: Սրա մահվանից

հետո պարսից Հազկերտ I-ը նոր քաղաքականություն է կիրառում Հայաստանի նկատմամբ, մի կողմից, երկյուղ կրելով Հայաստանի և Հռոմի՝ դավանանքի հարադատությունից ծագող սպառնալիքներից և մյուս կողմից, համարելով, որ արդեն հասունացել են Հայաստանը Պարսկաստանին քաղաքականապես ու նույնիսկ կրոնի առումով միաձուլելու պայմանները։ Այդ նպատակով հենց Հայաստանի թագավոր է կարգվում պարսից արքայազն Շապուհը (416—420 թթ.)։ Իրականում, սակայն, վերոհիշյալ պայմանները ոչ միայն չէին հասունացել, այլև երբեք չէին հասունանալու, ինչպես պիտի ցույց տար ապագան։ Շապուհը մնում է Հայաստանի համար խորթ տարր։ 420 թ. նա իր հետ միասին սպանվում է պարսկական արքունիքում տեղի ունեցած հեղաշրջման ժամանակ։

Պարսկաստանի գահը գրավում է Վուամ V-ը, որի օրոք սաստկանում են Հազկերտի թագավորության վերջին շրջանում ծայր առած՝ քրիստոնյաների հալածանքները, և պատերազմ է սկսվում Հռոմի դեմ։ Կրկին պատերազմի թատերաբեմ է դառնում Հայաստանը, նրա հարավային շրջանները։ Սակայն 421—422 թթ. պատերազմի՝ Պարսկաստանի համար խիստ անբարենպաստ ընթացքը ստիպում է Վուամ V-ին ոչ միայն հաշտության պայմանագիր կնքել Հռոմի հետ, այլև վերանայել Հայաստանի նկատմամբ իր նախորդի վերջին տարիներին վարած քաղաքականությունը։ 423 թ., եռամյա անիշխանությունից հետո, Հայաստանում թագավոր է կարգվում Վուամշապուհի որդի Արտաշեսը։

Արտաշեսի վեցամյա թագավորության ընթացքում թագավորն ու նախարարությունը կրկին պայքարի մեջ են մտնում։ Եկեղեցին այս պատասխանատու պահերին զգում է, որ կենտրոնական իշխանության հետ իր ունեցած հակասությունները պակաս կարևոր են, քան ընդհանուր շահերը, և Սահակ Պարթևը հանդես է գալիս Արտաշեսի հետ ձեռք-ձեռքի՝ որպես պետության պահպանման ջատագով։ Նա ջանում է հաշտության եզրեր գտնել թագավորի ու նախարարության միջև, բայց ապարդյուն։ Վերջինս արդեն, ինչպես հայտնում է Ղազար Փարպեցին, ընդունել էր այսպիսի որոշում. «...այլևս հայ թագավոր պետք չէ, այլ ժամանակ առ ժամանակ պարսիկ որևէ իշխան կգա և մեզ վերակացու կլինի»։ Պարսկաստանի համար ավելի հաճելի և ընդունելի առաջարկ, քան այս, լրնել չէր կարող։ Արտաշեսը գահազուրկ արվեց, նրա հետ միասին կաթողիկոսությունից զրկվեց և Սահակ Պարթևը։ Հայաստանը վերածվեց պարսկական նահանգի՝ մարզպանության, և մարզպան կարգվեց պարսիկ մեծատոհմիկ Վեհմիհրշապուհը։

Այսպես 428 թ. վերացավ Արշակունի հարստությունը և նրա հետ՝ հին հայկական պետությունը։ Ինչպես տեսանք, նրա վերացումը սոսկ արտաքին քաղաքական ու ռազմական ճնշման հետևանք չէր, այլ նաև երկրի ներքին դարգացման, ֆեոդալական նոր հարաբերությունների հաստատման, որոնց հետ պետության հակասությունը գնալով ուժեղանում էր, մինչև որ հանգեցրեց նրա ձգնաժամին ու անկման։ Կորցնելով իր պետականությունը, Հայաստանը կորցրեց մի միջոց ու զենք, որով նա պաշտպանվում էր արտաքին թրջնամուց։ Սակայն հայ ժողովուրդը հենց այդ օրհասական պահին մի նոր, միանգամայն այլ բնույթի զենք ու միջոց կոեց դարերի մեջ իր կյանքն ու ինքնությունը ապահովելու։

5. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԸ ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Գրերի գյուտը կարծես մի շրջաժան գիծ լինի հայ ժողովրդի երեքհազարամյա պատմության մեջ. նրանից առաջ՝ հայ հասարակության քաղաքական ակտիվություն, հզոր պետության ստեղծում, նվաճումներ, մշակույթի բնագավառում՝ արժեքների աստիճանական կուտակում, նրանից հետո՝ պետական առումով նվազում, բայց մշակութային հզոր վերելք, քաղաքական ազդեցության տարածման փոխարեն՝ քաղաքակրթական ազդեցության առավել լայն տարածում:

Վրամշապուհի թագավորության քառորդարյա անդորրը մի բարեբախտություն էր, որ դուրացրեց հայոց գրերի հղացումը, ծնունդն ու առաջին քայլերը: Եվ բարեբախտություն էր Մեսրոպ Մաշտոցի նման հանճարեղ միտք ու ժողովրդի կարևորագույն հոգսը ըմբռնելու և դարմանելու կարողություն ունեցող մի անձնավորության հանդես գալը:

Հայ հասարակությունը մինչ այդ էլ զուրկ չէր գրերից: Դեռևս յոթ-ութ հարյուրամյակ առաջ այն սկսել էր օգտագործել արամեերեն և հունարեն լեզուները՝ իրենց դպրությանների հետ միասին, իսկ III—IV դարերում սրանց էին ավելացել ասորերենն ու պարսկերենը, որոնցով էլ տարվում էին գործերը և արվում վճիռները արքունի դիվաններում: Բացի այդ, ըստ ավանդության, դրություն են ունեցել նշանագրեր նաև հայոց լեզվի համար, այսպես կոչված «Դանիելյան նշանագրերը», որոնք սակայն, ընդօրինակված լինելով օտար այբուբեններից, չէին բավարարում հնչյուններով հարուստ հայոց լեզվի պահանջներին, ուստի և, ինչպես և մի շարք այլ պատճառներով, գրեթե տարածում չգտան, մնալով սոսկ քրմության նեղ շրջանակի հատուկ գրառումների միջոց:

Մինչդեռ իր կատարյալ ծաղկումն էր ապրում հայոց լեզուն, հայ, այսպես ասած, բանավոր գրականությունը՝ ժողովրդական բանահյուսությունը, զարգանում էր գիտական-փիլիսոփայական մերձեցումը կյանքի երևույթներին, հայ այլազեղու պատմագրությունը և այլն, և այլն: Այս ամենը հրամայաբար պահանջում էին ունենալ հայոց լեզվի գրեր, որոնք կստեղծեին մեծ նախադրյալներ ու հնարավորություններ մշակույթի ծավալման ու ծաղկման համար:

Հարկավ, ճիշտ այս ձևով չէ, որ ժամանակակիցների կողմից գիտակցվում էր գրերի անհրաժեշտությունը: Որպես անմիջական պատճառ ծառանում էր քրիստոնեական «հոգևոր սնունդը» ժողովրդին հասցնելու նկատառումը, առաջին հերթին՝ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը: Բայց այս նկատառման մեջ, առավել կամ պակաս գիտակցված ձևով, խտացված էին մնացած բոլոր վերը նշված պատճառները, և, բացի այդ, թերևս առավել կարևորագույնը՝ հայ մշակույթի բյուրեղացման անհրաժեշտությունը պետության անկման ու սպասվող նորանոր քաղաքական արհավիրքների պարագաներում:

Մեսրոպ Մաշտոցը ծնվել է Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում շուրջ 360 թ.: Խոսքով IV-ի օրոք նա ծառայության է մտնում արքունիքում, վարժ լինելով արդեն հունական դպրությանը: Արքունիքում, որ երկրի մշակութային կարևոր կենտրոն էր, նա յուրացնում է նաև այստեղ գործածական ասորերենը և պարսկերենը, լրացնում իր կրթությունը ընթերցանությամբ, խորամուխ լինում երկրի ու պետության վիճակի ու գործերի մեջ: Նա լինում է նաև զինվորական ծառայության մեջ: Այնուհետև Մաշտոցը հոգևոր կոչում է ընդունում և

իր աշակերտների հետ անցնում Գողթան դավառը՝ քարուղչական գործունեության նպատակով: Այսպիսով, Մաշտոցը խոր և լայն պատկերացում է կազմում հայ հասարակության բոլոր շերտերի վիճակի մասին և համակվում նրա հոգսերով: Գողթան դավառի ժողովրդի մեջ տակավին խոր արմատներ ունեցող հեթանոսության հետ պայքարի պայմաններում, Մաշտոցը միտք է հղանում ստեղծել հայ դպրություն:

Վերադառնալով Վաղարշապատ, նա իր գաղափարի ջերմ պաշտպան է գտնում ի դեմս Սահակ Պարթև կաթողիկոսի: Հայ դպրության ստեղծման ջատագով է դառնում նաև Վոսմշապուհ հայոց թագավորը, որ հաջորդել էր Խոսրով IV-ին. նա իր բոլոր հնարավորությունները ի սպաս է դնում այդ գործի իրականացմանը: Մտաբերելով իր երբեմնի լսածը ասորի ոմն Դանիել եպիսկոպոսի մոտ հայերենի նշանագրեր լինելու մասին, նա մարդ է ուղարկում դրանք բերելու: Ստանալով նշանագրերը, Մաշտոցն ու Սահակը փորձում են դրանցով հայերեն գրել սովորեցնել մի խումբ աշակերտների, սակայն երկամյա այդ փորձը դրական արդյունք չի տալիս. միաժամանակ պարզվում է, որ «Դանիելյան նշանագրերը» անբավարար են հայոց լեզվի հնչյուններն արտահայտելու համար, և որ անհրաժեշտ է ավելի կատարյալ այբուբեն:

Մաշտոցը մի խումբ աշակերտների հետ մեկնում է Ասորիք, նպատակ ունենալով նրա հնամենի մշակութային կենտրոններում աշխատել նշանագրերի ստեղծման վրա: Այստեղ նրան բարյացակամ ընդունելություն և օժանդակություն են ցույց տալիս: Ընդհանուր առմամբ նրա հետ եկած աշակերտները՝ երկու խմբի բաժանված, սովորում էին մեկը՝ հունական դպրություն Սամոսատ քաղաքում, մյուսը՝ ասորական՝ Նդեսիայում, ինքը Մաշտոցը այստեղ 406 թ. ձեռնամուխ է լինում իր առջև դրված խնդրի լուծմանը:

Հարմար ու գեղեցիկ նշանագրերի մշակման դժվարին գործին պետք է նախորդեր առավել դժվարագույնը՝ առաջին անգամ հայ ժողովրդի պատմության մեջ հնչյունաբանական վերլուծության ենթարկել հայոց լեզուն և կենդանի խոսքից անջատել-առանձնացնել լեզվին հատուկ հնչյւթները: Այս գործը Մաշտոցը կատարել է այնքան փայլուն, որ նրա ստեղծած նշանագրերը կատարելապես համապատասխանել են ժամանակի հայոց լեզվի հնչյունական համակարգին, իսկ մինչև մեր օրերը անցած 15 դարերի ընթացքում միմիայն այնպիսի փոփոխություններ են մտցվել նրանց մեջ, որոնք հայոց լեզվի հետագա զարգացման արդյունք են հանդիսացել:

Այնուհետև նա ձեռնարկել է տառաձևերի հորինմանը, և ստեղծելով նրանց ատաղձը, իրեն որպես խորհրդատու ընտրել սամոսատցի հույն գեղագիր Հոոփանոսին՝ տառերին վերջնական տեսք տալու համար: Այսպես մշակվել են այն տառերը, որոնցով մինչև այժմ գրում ենք հայերեն: Նորաստեղծ այբուբենի առաջին փորձարկումը Մաշտոցը ձեռնարկել է իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ, թարգմանելով մի հատված Աստվածաշնչից:

Ասորիքից իր աշակերտների հետ վերադարձող Մաշտոցին Վաղարշապատում ընդունում են ցնծությամբ: Սկսվում է նորաստեղծ այբուբենի և գրավոր հայերենի երկրորդ մեկ տարածման ոգևորիչ և աշխատատար գործը՝ ամենուրեք դպրոցներ բացելու միջոցով:

Մաշտոցի աշակերտ ու կենսագիր Կորյունի հաղորդման համաձայն, իր ուսուցչի գործունեությունը դուրս է եկել Հայաստանի և հայոց լեզվի սահման-

ներից: Կորյուներ պատմում է, որ Մաշտոցը նշանագրեր է ստեղծել նաև աղվաններն և վրացներն լեզուների համար: Նույնը հաստատում է Խորենացին: Առկա է, ուրեմն, Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմական բարեկամության ու համագործակցության փաստերից մեկը:

Մաշտոցի կյանքը և գործունեությունը իսկական սխրանք են: Նա ոչ միայն նոր վեհ՝ գաղափար է առաջ քաշել, այլև նվիրել է նրա իրագործմանը իր ողջ կյանքը, որն ավարտվեց 440 թ.: Նույն թվականին մահացավ և Սահակ Պարթևը:

Գրերի գյուտը ամրակուռ պատվանդան ստեղծեց բազմաթիվ դարեր բանավոր պարգացում ապրած հայոց լեզվի նվաճումների հաստատման, նրա կայունացման ու հարատևման համար: Նրա մոտակա ու հեռավոր, մշակութային ու քաղաքական հետևանքներն ու արդյունքները բազմաթիվ են և անգերազնահատելի: Նրանից անմիջապես հետո ծայր առավ ու մի քանի տասնամյակների ընթացքում ծաղկուն վիճակի հասավ մեսրոպատառ հայ մատենագրությունը՝ իր երկու ճյուղերով՝ թարգմանական, որը դավանաբանական գրականության հետ մեկտեղ հայ ժողովրդին նվիրեց համաշխարհային մշակույթի բազմաթիվ արժեքներ՝ գիտական, փիլիսոփայական և գեղարվեստական գրականության բնագավառում, և ինքնուրույն, որը հենց իր ակունքում ծնեց պատմագրական երկերի մի հոյակապ շարան՝ Կորյունի, Ազաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու և, վերջապես, հայոց պատմահայր Մովսես Խորենացու երկերը, ինչպես և դավանաբանական-փիլիսոփայական ու գիտական գրականության բազմաթիվ նմուշներ՝ իրեն Մաշտոցի, Եզնիկ Կողբացու, Դավիթ Քերականի և այլոց գրչին պատկանող: Սրանց մեջ, իրենց ծնած դարաշրջանի իրողություններից բացի, ամփոփվեցին նաև հայ հոգևոր մշակույթի տարբեր բնագավառների նախամաշտոցյան ու նախաքրիստոնեական շրջանի կուտակումները:

Մեսրոպատառ գրականությունը բեղմնավորեց և նյութական մշակույթը, որը ևս մտավ իր ծաղկման շրջանը: Իսկ մշակույթը դարձավ այն հզոր ուժը, որի օգնությամբ ժողովուրդը կարողացավ դարերի ընթացքում պահպանել իր ինքնուրույնությունը:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մովսես Խորենացին ապրել ու գործել է մի դարում, որո ջրբաժան դիժ է եղել հայ ժողովրդի երեքհազարամյա պատմության մեջ: Դրանից առաջ՝ քաղաքական գործունեության երկար դարեր, հզոր պետականության ստեղծում, իսկ մշակույթի բնագավառում՝ արժեքների աստիճանական կուտակում. դրանից սկսած՝ պետական առումով նվազում, բայց մշակութային հզոր ու հարատև վերելք, քաղաքական ազդեցության տարածման փոխարեն՝ քաղաքակրթության ազդեցության առավել լայն ծավալում:

Ֆեոդալական հասարակության հաստատումը, որի հետ էր, ի վերջո, կապված բեկման նշված երևույթը, IV դարում և V դարի սկզբում իր հետ բերեց նաև հակասությունների ծայրահեղ սրում Հայաստանի կենտրոնական իշխանության և ֆեոդալ նախարարների միջև, որը հաճախ վերածվում էր արյունալի ընդհարումների: Միևնույն ժամանակ ավելի ահեղ բնույթ էին ստացել հռոմեա-պարսկական դարավոր հակամարտության դրսևորումները երկու հզոր տերությունների միջև բնկած հայկական հողի վրա: Ներքին ու արտաքին այս պարագաներն, ահա, հանգեցրին հին հայկական, շուրջ հազարամյա պատմություն ունեցող պետության թուլացմանը, ջլատմանն ու անկմանը: 387 թ. երկիրը բաժանվեց Հռոմի և Պարսկաստանի միջև, ըստ որում արևմտյան, ավելի փոքր մասը շատ շուտով ներմուծվեց հռոմեական (բյուզանդական) վարչական համակարգի մեջ, իսկ արևելյան, հիմնական մասում հայ Արշակունիների իշխանությունը շարունակվեց մինչև 428 թ., որից հետո Հայաստանը վերածվեց պարսկական մարդպանության: Պետության վերացմամբ ժողովուրդը զրկվեց օտար բռնակալության դեմ պայքարելու իր գլխավոր միջոցներից մեկից:

Միաժամանակ, նույն IV—V դարերի սահմանագլխին ստեղծվեցին հայոց նշանադրերը: Դրերի գյուտը նախապատրաստված էր բազմաթիվ հանգամանքներով: Նախ, Հայաստանում դարեր ի վեր կիրառվում էին զրավոր լեզուներ՝ արամեերենը, հունարենը, ալեքսանդրացիների, պարսկերենը: Այսպիսով՝ ժողովրդի անդիմ հիշողության մեջ կուտակվել էին բանահյուսության տարբեր տեսակների՝ երգերի, առասպելների, ավանդությունների ամբողջ ժողովածուներ: Բացի այդ, հասունացել ու զարգացման բարձր մակարդակի էր հասել այդ բոլորի կրողը՝ հայոց լեզուն, և որոշակի նվաճումներ էին ձեռք բերվել բնության ու հասարակության նկատմամբ գիտա-փիլիսոփայական մերձեցման ոլորտում: Վերջապես, IV դարի սկզբին հաղթանակած ու պետական կրոն հայտարարված քրիստոնեությունը իր «հոգևոր սնունդը» ժողովրդին հասցնելու ուղիներ էր որոնում: Ահա այս բոլոր նախապայմանները, իսկ որպես անմիջական զրգիչ՝ նշվածներից վերջինը, հիմք հանդիսացան Մեսրոպ Մաշտոցի մեծագործության:

Դրերի գյուտից, որպես մի ակունքից, դուրս հորդեց շքեղ մատենագրություն, որի մեջ աղամանդի նման շողշողում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:

Ո՞րն է հորենացու համար «Հայոց պատմահայր» պատվատիտղոսը վաստակած այդ երկի բուն արժեքը: V դարի հայ պատմագրությունը հիրավի փայլուն է, ներկայացված լինելով հեղինակների մի համաստեղություն, որը ընդգրկում է Կորյուն, Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե, Ղազար Փարպեցի անունները: Վերջիններիս արժանիքները անսպառ են և նրանց ենթադրական, որ իրոք անընդմեջ ու հավաստի տեղեկություն ունենք IV ու V դարերի հայոց պատմության մասին, այլև վառ ու մանրամասն պատկերացում՝ պատմական երեք կարևորագույն դրվագների վերաբերյալ՝ քրիստոնեության ընդունման, գրերի գյուտի և Վարդանանց պատերազմի: Խորենացու գործը, սակայն, որակապես տարբեր է: Նա, առաջինը, հղացել ու իրականացրել է հայոց ամբողջական պատմության շարադրման գաղափարը, որն իր նշանակությամբ անմիջապես հաջորդում է Մաշտոցի դարակազմիկ հղացմանն ու գործին: Եթե սա միջոցով եզրակացնենք քաղաքական ծանր պարագաներում իր հոգևոր գանձերը անգիր հիշողության հեղհեղուկ ոլորտից փոխադրել գրավոր հաստատուն ու մնայուն ոլորտը, և այդպիսով նրան ինքնության պահպանման զենք պարգևեց, ապա Խորենացին այդ նույն պարագաներում ցուցադրեց ժողովրդին նրա պատմական նկարագիրը, նրա ակունքները, և ի հայտ բերելով անցյալի փառավոր էջերը, ուժ ու եռանդ ներշնչեց ժողովրդին՝ պայքարելու լուսավոր ապագայի համար:

1

Մովսես Խորենացու անունով, բացի «Հայոց պատմությունից», մեզ մի շարք այլ գործեր էլ են հասել. «Թուղթ առ Սահակ Արծրունի», «Պատմութիւն Հոփսիմեանց», «Յաղագս Վարդավառի», «Յաղագս պիտոյից», «Աշխարհացոյց», սակայն պարզված է, որ վերջինը հաստատապես նրա գրչին չի պատկանում, իսկ մյուսների՝ նման պատկանելությունը դեռ ապացույցներ է պահանջում: Համենայն դեպս, Խորենացու այսօր ուրվագծվող կերպարը՝ որպես մատենագրի, մտածողի ու գործչի, լիովին հեցած է նրա «Հայոց պատմության» վրա:

Նույն այդ երկից էլ գալիս են նաև առկա սակավաթիվ կենսագրական տեղեկությունները Խորենացու մասին, որոնք լրացվում են մի քանի ուրիշ հիշատակություններով ու ավանդություններով: Համաձայն այդ տեղեկությունների, պատմահայրը ծնված պիտի լինի 410 թ. մոտերքը: 20—25 տարեկան հասակում, Մաշտոցի ու Սահակ Պարթև կաթողիկոսի ղեկավարությամբ որոշ ուսում ստանալուց հետո, Մովսեսը մի խումբ երիտասարդների հետ միասին ուղարկվում է Ալեքսանդրիա, ժամանակի գիտության խոշորագույն օջախներից մեկը, կրթությունն ավարտելու: Ճանապարհին խումբն այցելում է Եգիպտոս քաղաքը և ծանոթանում այդ հինավուրց մշակութային կենտրոնի հարուստ դիվաններին: Ալեքսանդրիայում Խորենացին հմտացած պիտի լինի ժամանակի ավանդակալ գիտության՝ քերթողական, ճարտասանական, քերականական «արվեստների» մեջ և, իհարկե, կատարելագործած իր հունարենն ու սովոր գրականություն կարդացած այդ լեզվով: Ալեքսանդրիայում Խորենացին տարիներ է անց կացրել:

Այնուհետև իր րնկերակիցների հետ նա ճանապարհ է ընկնում դեպի հայրենիք, բայց ծովափին փոթորկի առիթով նրանց նավն ընկնում է Լիտվիա: Այս-

տեղից նրանք անցնում են Հունաստան և ի վերջո ժամանում Հայաստան: Այդ տեղի է ունենում 440 թ. հետո, երբ նրանց ուսուցիչները՝ Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը, արդեն մահացած էին:

Ըստ երևույթին, այդ ժամանակները գրերի գյուտի հարուցած ընդհանուր ոգևորությունը որոշ չափով տեղի էր տվել, և ուսյալ երիտասարդները սառը ընդունելություն են գտնում հայրենիքում: Մանավանդ, պարսկական իշխանությունների հովանավորած ասորական մշակույթի ջատագովներին ընդունելի չէին հունական մշակույթը յուրացրած ու նրա երկրպագուներ դարձած՝ գործունեության ծարավի մտավորականները, դրանց թվում և Մովսես Խորենացին: Զնայած, սակայն, դժվարին պայմաններին և նույնիսկ հալածանքներին, որոնց մասին դառնությամբ պատմում է Ղազար Փարպեցին, տուժածների թվում հիշատակելով նաև «Մովսես փիլիսոփոսին», Խորենացին աննկուն առաջ է սղում իր լուսավորական գործը, եռանդուն զբաղվելով թարգմանչական աշխատանքով և հեղինակելով ինքնուրույն երկեր:

Դարձյալ Խորենացու «Հայոց պատմության» տվյալներից բխում է, որ այդ գործը ավարտված պիտի լինի 482 թ. առաջ, այսինքն նախքան Խորենացու «Պատմության» պատվիրատուի՝ Սահակ Բագրատունու՝ այդ թվականին տեղի ունեցած մահը (եթե դա, ինչպես կարծում են, Հայաստանի հայտնի մարզպան Մահակ Բագրատունին է), քանի որ «Պատմության» մեջ նա հիշատակվում է դեռևս ապրելիս: Խորենացու հաճախակի և գովեստական անդրադարձումները իր մեկենասին, բնութագրում են սրան որպես ջերմ հայրենասերի և կրթված մարդու, որը լավ էր ըմբռնում ժամանակի պահանջները: Այնուամենայնիվ, ակներև է, որ նրա պատկերը Խորենացու կողմից գունազարդված է, և մենք չենք կարող համաձայնվել Խորենացու համեստ հայտարարության հետ, «Պատմության» ստեղծման շարժառիթը համարելով նրան: Անտարակույս, այդ մտահղացումը պատկանում է իրեն՝ Խորենացուն, նրա հանձարի արգասիքն է:

2

Խորենացու այդ աննախադեպ մտահղացումը նրան կանգնեցրել է հայ պատմագրության մեջ նույնքան աննախադեպ դժվարությունների առջև՝ սկզբունադրյունների հայթայթման գործում, և պահանջել նրանից աներևակայելի ջանքեր ու եռանդ և մանավանդ՝ հանճարեղ խորաթափանցություն: IV դարի և V դարի սկզբի պատմության համար Խորենացին ձեռքի տակ որպես աղբյուր ունեցել է վերը հիշատակված հայ պատմիչների երկերը և իր ապրած ժամանակով էլ մոտ է եղել այդ դարաշրջանին: Իսկ ի՞նչ աղբյուրներ նա կարող էր ունենալ իրենից 300, 500, 1000 և ավելի տարիներ առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների ու եղելությունների համար: Այդ ժամանակների պատմությունը ոչ միայն շարադրված չէր մեսրոպատու մատյաններում, այլև Խորենացու ապրած ժամանակից անջրպետված էր այնպիսի մի իրադարձությամբ, որպիսին էր քրիստոնեության հարստատումը Հայաստանում IV դարի սկզբին: Հայտնի է, որ այն, իր անվիճելի դրական արդյունքների հետ մեկտեղ, ունեցավ նաև ստվերոտ կողմեր, որոնցից կարևորագույնը հեթանոսական շրջանի սերող մշակութային ավանդույթների խաթմարումն էր, որը անդառնալի կորստյան մահաց այն ժամանակ կոտակված արժեքների մի ստվար մասը: Այսուհանդերձ, ինչպես կտեսնենք, Խորենացուն բազմիցս հաջողվել է թափանցել այդ վարագույրի հակառակ կողմը:

Դառնալով հունա-հռոմեական պատմագրությանը, որպես հորենացու «Հայոց պատմության» աղբյուրի, պիտի ընդունել, որ այդ պատմագրության այն երկերը, որոնք այժմ մեզ իրական հիմք են ծառայում հին Հայաստանի պատմությունը վերականգնելու համար, իրենց ձեռնդ մեծամասնությունը և, ոչ առավել կարևոր է, իրենց գլխավոր նմուշներով (այն է՝ Քսենոփոնի, Պոլիբիոսի, Ստրաբոնի, Տակիտոսի, Դիոն Կասիոսի, Ապպիանոսի, Ամմիանոս Մարկելլինոսի երկերը) իրերի բերմամբ դուրս են մնացել հորենացու տեսադաշտից: Սրանք չկան պատմահոր կողմից առատորեն հիշատակվող աղբյուրների ցուցակում և չկան նաև սրանց լռելյայն օգտագործման հետքերը: Բացառություն է կազմում Հովսեփոս Փլավիոսը:

Նրա հիշատակած տասնյակների հասնող մյուս օտար հեղինակների (Ինչպիսիք են, օրինակ, Բերոսոս, Աբյուդենոս, Աղեքսանդր Բաղմավիպ, Կեպադիոն, Ափրիկանոս, Պոլիկրատես, Եվադրոս, Սկամանդրոս, Փղեգոնիոս, Արիստոն, Պաղևատոս, Փիլեմոն, Պորփյուր, Խոռոհբուտ, Բարսուլա, Փերմեիանոս և այլն) հորենացու կողմից օգտագործման հանդամանքը, աստիճանը և ձևը տակավին մնում են առեղծվածային, թեև հետազոտողները բազմիցս անդադարձել են այդ խնդիրներին: Հիշատակված հեղինակների մի մասի միայն անուններն են հայտնի, իսկ գործերը չեն պահպանվել, մի այլ մասի մեզ հասած գործերում չկան հորենացու հիշատակած փաստերը (թերևս դրանք եղել են սրանց՝ մեզ հասած գործերում), մի երրորդ մասն էլ հայտնի չէ նույնիսկ անուններով:

Ինչևիցե, օտար հեղինակների ծով դրականության հետ ծանոթանալով, հորենացին թեև այնտեղ բիշ բան է գտել Հայաստանի մասին, բայց փոխարենը լայն պատկերացում է ստացել համաշխարհային պատմության վերաբերյալ, որ ի հայտ է դալիս նրա «Պատմության» յուրաքանչյուր էջում և հնարավորություն է տվել նրան հայոց պատմությունը միշտ դիտելու պատմական լայն և տնայնորդի վրա:

Միաժամանակ հորենացին հիշատակում է երեք այնպիսի մատյաններ, որոնք չեն կարող դասվել օտար մատենագրության շարքը, քանի որ ստեղծվել են Հայաստանի հողի վրա, թեև, հավանաբար, ոչ հայերեն լեզվով, համենայն դեպս՝ ոչ բոլորը հայերեն: Դրանք են. Մար Աբաս Կատինայի մատյանը, չորս «հազներգություններից» կազմված «Պիտոյից հյուսման պատմությունը» և «Մեհենական պատմություններ» մատյանները: Սրանց զոյությունը ևրկար ժամանակ կասկածի տակ է առնվել, երբեմն էլ բացարձակապես ժխտվել է մի շարք հետազոտողների կողմից, որոնք համարել են դրանք հորենացու երեակայություն ծնունդ: Թեև այժմ ևս այդ մատյանների հետ կապված բավական մոթ խնդիրներ են մնում, բայց փաստերը ցույց են տալիս, որ դրանք անպայման զոյություն են ունեցել, օգտագործվել են հորենացու կողմից և պատկանում են նրա «Պատմության» անկյունաքարերի թվին:

Մար Աբաս Կատինայի մատյանը օգտագործված է ոչ միայն հորենացու «Պատմության», այլ նաև Սերեոսի «Պատմության» կից անանուն «նախնական պատմության» մեջ, որտեղ մատյանի հեղինակը անվանված է Մարաբա Մծուրնացի: Նույն մատյանը օգտագործել է նաև VI դարի հույն հեղինակ Պրոկոպիոս Կեսարացին, և նա այն կոչում է «Հայոց պատմություն»: Մծուրնացի պատմագիրը չի կարող ապրած լինել մ. թ. ա. II դարում, ինչպես կարծում է

Խորենացին, այլ ամենայն հավանականությամբ դործել է մ. թ. IV դարում: Լկղզով ասորի, ինչպես ցույց է տալիս նրա անունը, ուրեմն և իր մայրենի լեզվի գիտակ, բնակությամբ հայկական Մծուրք քաղաքից, ուրեմն և հայերենին տիրապետող, նա իր մատյանը դրել է ըստ երևույթին հունարեն (քանի որ նրանից օգտվելու հնարավորություն է ունեցել հույն Պրոկոպիոսը): Մար Աբասի մատյանը ընդգրկել է հայկական հնագույն առասպելների գրառումներ, բայց ունեցել է նաև գրավոր աղբյուրներ, նույնիսկ, թերևս, վավերագրեր, որտեղից գալիս են նրա հաղորդած տեղեկությունները պարթև և հայ Արշակունիների մասին:

«Պիտոյից հյուսման պատմություն» մատյանը, որի հեղինակին Խորենացին չի հիշատակում, այլ միայն գովերգում է, հանրահայտ համարելով նրա անունը, մի ներբողյան է Տիգրան II-ի մասին, շարադրված այդ տեսակի երկի համար հույն դրականության մեջ մշակված կանոնների համաձայն, բայց և բավական հարազատ՝ պատմական իրականությանը: Անտիկ աղբյուրներից հաշտնի է, որ Տիգրան Մեծի պատմությունները գրվել են հենց իր օրոք և իր արքունիքում, ուրեմն և ներբողյանների բնույթով, նրա մոտ պատասպարված երկու հույն հեղինակների՝ Մետրոդորոս Սկեպսիացու և Ամփիկրատեսի կողմից: Թե դրանցից ո՞ր մեկի, կամ մի գուցե ինչ-որ բոլորովին մի այլ երկի հեղավոր ու խուլ արձագանքն է «Պիտոյից հյուսման պատմությունը», կամ թերևս, ինչպես կարծում են, դարձյալ ժողովրդական երգերի մշակում է՝ ճարտասանական կանոնների համաձայն, դժվար է ասել: (Հիշենք նաև, որ վաղ միջնադարում Հայաստանում շրջանառության մեջ է եղել Դավիթ անունով մատենագրի պատկանող մի ներբողյան ևս՝ Տիգրանի մասին):

Սակայն Խորենացին այդ «Պատմությունից» իր քաղած նյութը վերագրել է ոչ թե Տիգրան II-ին, որի մեծության մասին նա պատկերացում չի ունեցել և որի պատմությունը շատ համեստ գծերով շարադրում է այլուր, այլ մ. թ. ա. VI դարի թագավոր Տիգրան Երվանդյանին, միահյուսելով այդ նյութին վերջինիս վերաբերող և իրեն այլ աղբյուրներից հասած մի քանի տեղեկություններ, որոնց մասին կիսովի ստորև:

Վերջապես, իրականություն են նաև «Մեհենական պատմությունները»: Դրանց երկու մասերից առաջինի հեղինակն է եղել, ըստ Խորենացու, Դարանաղյաց Անիի Արամազդի տաճարի Օղյումայ (Օլիմպիոս) քուրմը, անձնավորություն, որը մեզ այլ աղբյուրներից ծանոթ չէ, իսկ երկրորդ մասի՝ ասորի հայտնի գրող Բարդաժանը (մ. թ. II—III դարեր), որը Հայաստան այցելելիս լրացրել է «Մեհենական պատմությունները»: Պարզ չէ, թե ինչ լեզվով է գրվել այս մատյանը, ու նաև բարդ խնդիր է, թե ինչպես է այն հասել Խորենացուն: Թերևս նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ Անի ամրոցը, ինչպես հայտնի է, եղել է Արշակունի թագավորների տոհմական գերեզմանոց և դանձարան և շարունակել է ծառայել որպես այդպիսին նաև քրիստոնեության հաստատումից հետո. շնորհիվ դրա տաճարային դիվանը՝ նրանում պահվող «Մեհենական պատմություններով» հանդերձ, կարող էր փրկվել բնաջնջումից և դառնալ Խորենացու ուսումնասիրման նյութ: Ինչևիցե, «Մեհենական պատմությունների» գոյության փաստը հաստատվում է այն զարմանալի հարադատությամբ, որ կա Արտաշես Հայոց թագավորի (մ. թ. ա. 189—160 թթ.) մասին նրա պատմության ժողովների, և նույն այդ թագավորի թողած արամեերեն վավերագրերի ու նրա ժամանակը նկարագրող հունա-հույնական պատմագիրների՝

հատկապես Ստրաբոնի հաղորդումների միջև: Լեյդ հարազատությունը ենթադրել է տալիս, նույնիսկ, թե Թղյումայ քուրմի և Ստրաբոնի օգտագործած աղբյուրները, ի վերջո, թեև միջնորդված ձևով, թերևս դալիս են միևնույն մեկնակետից, դիցուք՝ Լերտավազի թագավոր-պատմիչի պատմությունից, գրված մ. թ. ա. I դարում, կամ որևէ մի նման գործից: Թղյումայ քուրմից Լերտաշես I-ի մասին ստացած տեղեկությունները ևս, սակայն, խորենացին միշտ չէ, որ կարողացել է անշեղորեն տեղավորել իր ժամանակագրական համակարգի մեջ և մ. թ. ա. II դարի փոխարեն վերագրել է մ. թ. I դարին, միաձուլելով դրանք Տրդատ I-ի մասին ժողովրդական երգերի հետ:

Լեյսպիսին է, մոտավորապես, Մովսես խորենացու «Հայոց պատմության» մատենագրական աղբյուրների պատկերը:

Նրկրորդ տեղը՝ իրենց նշանակությամբ, խորենացու օգտագործած աղբյուրների թվում զբաղում են բանավոր աղբյուրները: Խոսքը ժողովրդական բանահյուսության այն ստեղծագործությունների մասին է, որոնք խորենացին քաղել է անմիջապես ժողովրդական բանասացների, երգիչների բերանից: Սրբանք կարելի է երկու խմբի բաժանել՝ առասպելական, դիցաբանական, որոնցից մի հավաքյուտ նմուշ է՝ Վահագնի ծննդյան երգը («Երկնէր երկին...») և պատմա-ավանդական՝ «Վիպասանների երգեր», «Թվելյաց երգեր», որոնք խորենացին զրի է առել ու մեզ հասցրել ավելի մեծ բանակությամբ: Սրանցից են Լերտաշեսի ու Թաթևիկի և Լերտաշեսի ու Լերտավազի մասին երգերը:

Բանավոր աղբյուրների մի այլ տարատեսակ են տոհմական ասքերը՝ նախարարական տներում սերնդե-սերունդ հաղորդվող ու հետզհետե ձևափոխվող ու գունավորվող ավանդությունները, որոնք պատմում էին տոհմի ծագման ու առավել աչքի ընկնող ներկայացուցիչների շուրջը հյուսված պատմություններ (օրինակ, Մամիկոնյանների նախնու Զինաստանից Հայաստան դալու մասին ավանդությունը):

«Հայոց պատմության» կերտման մեջ որոշակի դեր են խաղացել վավերագրական աղբյուրները: Լեռնային հերթին պետք է նշել Լերշակունի թագավորների կողմից պարբերաբար կազմվող «Բահնամակը»՝ նախարարական տներիցանկը, որտեղ թվարկվում էին նախարարական տները՝ ըստ իրենց հզորության և զբաղեցրած ազդեցության աստիճանի: Խորենացին լայնորեն օգտագործել է այդ վավերագրերը նախարարական տների պատմությունները շարադրելիս:

Վավերագրերի մի այլ տեսակ՝ վիմական արձանագրությունները ևս միշտ եղել են պատմահոր ուշադրության կենտրոնում: Են այն դեպքերում, երբ դրանք նրա համար անընթեռնելի էին, օրինակ՝ ուրարտական սևագիր արձանագրությունները, որոնք նա հիշատակում ու նկարագրում է, թե՛ մանավանդ այն պարագաներում, երբ նրանց բովանդակությունը նրան մատչելի էր. օրինակ՝ Բանիում Տրդատ թագավորի թողած հունարեն արձանագրությունը:

Խորենացին, պատմական նյութ հայթայթելու միտումով, ուշի-ուշով ուսումնասիրել է իրեն ժամանակակից Հայաստանի քաղաքները, բերդերը, բնակավայրերը, դրանց ավերակներն ու մնացորդները և դրանց հետ կապված ավանդությունները: Լեյզ ուսումնասիրության արդյունքն են «Պատմության» մեջ մեծ տեղ զբաղեցրած քաղաքների, դաստակերտների, ավանների, բերդերի նկարագրություններն ու հիմնադրման պատմությունները: Լեյզպիսիք ևս Վան քաղաքի, նրա հանրահայտ ջրանցքի, հնությունների ու վերջինների ստեղծման

նկարագրությունները, որոնք ուրարտական շրջանի մշակութային մնացորդների առաջին բնութագրություններն են, և Վանն ու նրա հուշարձանները ուսումնասիրած գիտնականների վկայությամբ զարմանալի հարազատ են իրականությանը: Այդպիսիք են՝ Արտաշատի, Երվանդաշատի, Երվանդակերտի, Գառնիի և այլ քաղաքների ու բնակավայրերի նկարագրությունները, որոնք լրացվում են նրանց հիմնադրման պատմություններով՝ կա՛մ ավանդություններից վերցված և կա՛մ տրամաբանորեն դուրս բերված քաղաքանունների ստուգաբանությունից:

Այս վերջին երեւոյթի՝ անունների ստուգաբանության վրա հարկ է հատուկ ծանրանալ: Բոլոր հիշատակված աղբյուրները, որքան էլ բազմաթիվ նյութեր տված լինեն Խորենացուն, այսուհանդերձ խիստ սակավ էին նրա ծրագրի իրականացումն ապահովելու համար, ուստի և անհրաժեշտ էին նորանոր փաստեր: Դրանց մի նոր ու յուրօրինակ շտեմարանը Խորենացին գտել է լեզվի բառապաշարի, հատկապես հատուկ անունների՝ պատմության խորքերից եկող կամ իրեն ժամանակակից տեղանունների, տոհմանունների, անձնանունների մեջ, վերլուծելով ու ստուգաբանելով դրանք: Արդյունքները շատ նշանակալից են եղել և հնարավորություն են տվել պատմահորը նորանոր փաստերով ու զրվագներով լրացնել իր «Պատմությունը»: Անհրաժեշտ է գեթ մի քանի օրինակներով ցուցադրել Խորենացու ստուգաբանական մեթոդները: Երվանդավան իրեն ժամանակակից տեղանունը նա բացատրում է որպես այն վայրը, ուր Արտաշես թագավորը, ճակատամարտի բռնվելով Երվանդի հետ, «վանեց» նրան: Նույն կերպ է վարվում Խորենացին նաև մի շարք անձնանունների հետ, ստուգաբանելով, օրինակ, Աբգար անունը որպես «Ավագ այր»: Հատկապես բազմաթիվ են նախարարական տոհմանունների ստուգաբանման դեպքերը, որոնցով Խորենացին լրացնում էր նախարարական տների պատմությանը վերաբերող փաստերի պակասը: Օրինակ, Խորենացին տալիս է Դիմաքսյան տոհմանվան ստուգաբանությունը, դուրս բերելով այն «դեմքի կես» բառերից, որոնց վրա կառուցվում է մի փոքրիկ պատմություն, թե ինչպես տոհմի նախնին ճակատամարտում արքային պաշտպանելիս կոշտ էր դեմքի կեսը, որից և տոհմը ստացել է Դիմաքսյան անունը:

Խորենացին իր ստուգաբանությունների շրջանը չի սահմանափակում հայոց լեզվով: Այսպես, նա «Դիմաքսյանի» ստուգաբանության հար և նման ստուգաբանություն է տալիս «Կամսարական» տոհմանվանը, հենվելով պարսկերեն լեզվի վրա: Համարելով «կամսար»-ը «կես-զուլու», նա մի նմանօրինակ դրվագ է շարադրում նաև այս դեպքում:

Արդի լեզվաբանությունը նման ստուգաբանությունները կոչում է «ժողովրդական»: Բայց իրեն՝ Խորենացուն, լեզվաբանության իր ժամանակի մսկարդակի տեսակետից, այն նույնքան հավաստի էր թվում, որքան այսօրվա լեզվաբանին՝ իր կատարած գիտական ստուգաբանությունները, որոնց վրա, ի դեպ, շատ հաճախ են հենվում և պատմաբանները:

Ընդհանուր հայացք ձգելով Խորենացու օգտագործած աղբյուրների վրա, կարելի է դարմանալ, թե որքան դրանք տարատեսակ են և բազմաբնույթ: Ըրապրած V դարում նա «Պատմության» շարադրման համար հայտնաբերել ու օգտագործել էր, ըստ էության, աղբյուրների գրեթե բոլոր այն տեսակները, որոնց վրա են կառուցում իրենց հետազոտությունները նաև այսօրվա պատմաբանները: Հիշալի, նա դանց չի առել գրավոր աղբյուրների և ոչ մի բնագա-

վառ, օգտագործելով թե՛ պատմության սիստեմատիկ շարադրանք պարունակող երկերը, թե՛ սոսկ նյութերի գրառումներ ներկայացնող ժողովածուները, թե՛ իրեն հետաքրքրող թեմային սոսկ հպանցիկ ու հեռավոր վերաբերություն ունեցող գրվածքները, թե՛ իրեն մատչելի վավերագրերն ու վիճական արձանագրությունները։ Առանձին ուշադրություն է նվիրել բանավոր աղբյուրներին և ի հայտ բերել դրանց նկատմամբ քննադատական վերաբերմունք։ Ուշի-ուշով անդրադարձել է նյութական աղբյուրներին, հաճախ մտովի վերակազմակերպել դրանք։ Վերջապես, նա որպես պատմական աղբյուր է ծառայեցրել (ըստ որում, ինչպես կարելի էր նկատել բերված օրինակներից, միանգամայն գիտակցաբար ու համակարգային ձևով) լեզուն, լիզվական տվյալները ու այն էլ ոչ միայն հայերենի, այլև օտար լեզուներին։

Այս բոլորը ինքնին արդեն դուրս են բերում պատմահոյր թե՛ հնում պատմություններ շարադրած հեղինակների «պատմիչ» հորջորջման սահմաններից, և թե՛ հայ պատմիչների շարքից և դասում նրան համաշխարհային մշակույթի առաջնակարգ գործիչների շարքը։ Բայց խորենացու «Պատմության» գիտական, հետազոտական բնույթը էլ ավելի է ընդգծվում, եթե ծանոթանում ենք նրա՝ նյութի մերձեցման, վերլուծման ու մշակման մեթոդին։

3

Աչքի զարնող հակադրություն կա, մի կողմից, «Հայոց պատմության» հաբթ ու ողորկ, ներքին հակասություններից բացարձակապես դուրկ, հետևողական ու տրամաբանական շարադրանքի և, մյուս կողմից, նրա հիմքը կազմած տվյալների պակասավոր, խայտաբղետ, հակասական այն զանգվածի միջև, որը խորենացուն տվել են վերը բնութագրված տարաբնույթ աղբյուրները։ Եվ ակամա հարց է ծագում, թե այդ ինչպե՞ս է եղել, որ նման մի նյութի միջից վեր է խոյացել «Հայոց պատմության» հոյասլաց կերտվածքը։

1. Իր «Հայոց պատմությունը» շարադրելիս խորենացին ունեցել է երկու հիմք, մեկը նյութական՝ աղբյուրների այն զանգվածը, որ նրան հաջողվել է ժողովել, և մյուսը՝ պատմա-տրամաբանական՝ պատկերացում այն մասին, թե ի՞նչ պիտի լինի պատմությունը։ Առաջին հիմքի մասին խոսվեց, իսկ երկրորդը հետևյալն է. պատմությունը անցյալի եղելությունների ստույգ, ճշմարտացի, հավաստի վերարտադրումն է։ Բայց եթե այդպես է, ուրեմն նրա մեջ չի կարող լինել որևէ հակասություն, անհետևողականություն, անտրամաբանություն։

Ակնհայտ է, սակայն, որ խորենացու ձեռքի տակ եղած նյութի պարզ համակցումը չէր կարող հասցնել նման մի համակարգի ստեղծման։ Ուրեմն պատմահայրը մեթոդ, միջոցներ պիտի մշակեր այդ հում և խայտաբղետ նյութը կազմակերպելու, նրանից ցանկալի ճշմարտացի համակարգը կերտելու համար։ Ինչպես ցույց է տալիս «Հայոց պատմության» համապատասխան վերլուծությունը, խորենացու հիմնական սկզբունքն է. երկու իրարամերձ կամ հակառական փաստերից մեկը ճշմարտացի ու հավաստի է, իսկ մյուսը՝ անհավաստի կամ ոչ լրիվ հավաստի։ Ընտրությունը դրանց մեջ պետք է այնպես կատարել, որ պատմության հիմք դառնա հավաստի փաստը։ Բայց ընտրության համար անհրաժեշտ են չափանիշներ, և այդ չափանիշները խորենացին մշտապես ունեցել ու դորժադրել է։ Մի քանիսի մասին ինքը պատմում է. օրինակ, նա հաղորդում է, որ հունական մատյանների տվյալները նրա համար զերա-

դասելի են, ասենք, քաղղեական կամ ուարսկական մատյանների տվյալներին: Մյուսները մենք կարող ենք հեշտությամբ դուրս բերել նրա շարադրանքից. օրինակ, Խորենացին գրավոր աղբյուրներին ավելի մեծ վստահություն է ընծայում, քան բանավորներին: Այլ դեպքերում երկու փաստերի մեջ ընտրություն կատարելու նրա չափանիշները կարող են և լրիվ ակնհայտնի չլինել, թաքնված լինելով նաև նրա հուզական աշխարհում: Բայց չափանիշները միշտ կան և կիրառվում են շեշտակիորեն:

Դիցուք նյութի զանգվածի միջից ընտրված են հավաստի փաստերը: Իսկ ինչպե՞ս վարվել մնացած նյութի հետ, որը լրիվ չի հարմարվում կամ հակասության մեջ է այդ փաստերի հետ: Դե՞ն նեւել այն: Այդ դեպքում «Հայոց պատմություն» համար ժողովված առանց այն էլ սուղ նյութից կմնար փաստերի մի նոսր շարան միայն, որը չէր ապահովի պատմության ստեղծումը: Ուրեմն անհրաժեշտ է գործի դնել նաև այդ նյութը: Ինչպե՞ս: Ընտրված ճշմարիտ, հավաստի փաստերի աղորիքի միջով անց կացնելով այն, այսինքն, վարվելով այնպես, ինչպես վարվում է այսօրվա պատմաբանը: Այս կապակցությամբ բերենք ընդամենը մեկ օրինակ:

Խորենացին և Սեբեոսի երկին կից «Նախնական պատմության» անանուն հեղինակը (որի մասին վերը խոսք եղավ), մեր համոզմամբ, Սասանյան թագավորների ժամանակագրության համար ունեցել են միևնույն աղբյուրը (այդ կերևա ստորև բերվող աղյուսակից), այն տարբերությամբ, որ Անանունը ուրիշ ոչ մի աղբյուր չի ունեցել, իսկ Խորենացին ունեցել է նաև մի այնպիսին, որը նրան Սասանյան արքաների շարքի սկզբնական հատվածի գահատարիների վերաբերյալ մի հանրագումարային թիվ է տվել: Ստորև ներկայացված են Սասանյան արքաների գահատարիները առանձին-առանձին՝ դիտարկելով սկզբից՝ Արտաշիր I-ից մինչև Հազկերտ I-ը. արքայանունները զանց են առնված. վերջում տրված է յուրաքանչյուր շարքի թվերի հանրագումարը:

Իրական ժամանակագրություն	15	30	1	3	16	1	9	7	70	4	5	11	21	193
Խորենացու	»	40	46	—	—	—	9	3	70	4	—	10	11	193
Անանունի	»	50	73	—	—	—	9	3	73	4	—	11	21	224

Արքայացանկից միևնույն թագավորների բացակայությունը (որ արտահայտված է գծիկով՝ —) Խորենացու և Անանունի մոտ, ինչպես նաև մի շարք թվերի համընկնումը, համոզում են, որ դրանց ցուցակները հարազատ են նույն աղբյուրին: Մյուս կողմից, Խորենացին տալիս է միշտ հանրագումարային թիվ՝ 193 տարի, որ Անանունը չունի, ուստի և Խորենացին այն առել է ուրիշ՝ ավելի հավաստի աղբյուրից: Արդ, Խորենացին, ընդունելով այդ թիվը որպես հիմք, կռվան, նրա աղորիքով է անցկացրել արքայացանկի մյուս թվերը և այդպիսով ողջ շարքը գրավել է իրեն պատշաճող ստույգ տեղը ժամանակագրության մեջ:

Ահա նման մոտեցումն է նյութին, նրա այսօրինակ մշակումն է հիմնական այն միջոցը, որով «Հայոց պատմությունը» ստացել է իր ներքուստ անթերի և անհակասական տեսքը, ըստ որում Խորենացին երբեք մտացածին որևէ բայլ, նյութի ձեափոխություն չի կատարել, այլ մի նյութի մշակման ժամանակ տեսլայման հենվել է մի այլ նյութի վրա, որը նրան ինչ-ինչ պատճառներով ավելի ճշմարիտ ու հավաստի է ներկայացել:

Խորենացու այս մեթոդի առաջացման մեջ բյուրեղացած ձևով արտահայտվել է հելլենիստական դարաշրջանից եկող այն բանական, ռացիոնալիստական մոտեցումը իրերին, որի պահպանումը ապահովում էր անտիկ գիտության ավանդների հարատևումը նաև վաղ միջնադարյան շրջանում ու հատկապես Հայաստանում: Խորենացու մոտ այն արտահայտվում է նաև այլ կետերում, մասնավորապես առասպելների ու ժողովրդական ավանդությունների նկատմամբ նրա ցուցաբերած վերաբերմունքի մեջ: Խորենացին ամենևին չի մերժում առասպելներն ու ավանդությունները որպես պատմական աղբյուր: Նա միայն չանում է պարզաբանել դրանք, վերածել ռեալ-պատմական լեզվի, զատել գերբնականը, կյանքի երևույթներին անհարիրը:

2. Իր շարադրանքը պատմահայրը առաջ է տանում երեք զուգահեռ գծերով՝ սերտորեն կապակցելով դրանք իրար հետ: Առաջին և կարևորագույն գիծը հայոց նահապետների գիծն է, սկսած Հայկից, որն այնուհետև, սկսած Պարուրից, վերածվում է հայոց թագավորների գծի, շարունակվելով մինչև վերջին իշխող Արտաշես Արշակունին: Այնուհետև սրան գումարվում է հայ կաթողիպոսների շարանը: Երկրորդ, սրանց զուգահեռ, գիծը հայ նախարարական տների պատմությունն է: Զգացվում է Խորենացու ձգտումը սրանցից ամեն մեկին իր պատշաճը հատուցել, ցույց տալ յուրաքանչյուրի ծագումը և աչքաթող չանել հետագա զարգացումը: Երրորդ գիծը, որ առաջանում է ու անհետանում ըստ անհրաժեշտության, դա Հայաստանին հարեան կամ ընդհանրապես առնչվող երկրների պատմությունն է: Այն ի հայտ է գալիս աֆրիսի հատվածներում, որտեղ հայոց պատմությունը կապակցվում է այդ երկրների պատմության հետ:

Բնականաբար, երեք այս գծերի համար Խորենացու ձեռքի տակ եղած աղբյուրները տարբեր էին, մի մասը գրավոր, մյուսը՝ բանավոր, երրորդը՝ ստուգաբանական և այլն, բայց նա հմուտ շարադրանքով այնպես է միաձուլում դրանց տվյալները, որ ստացվում է բաղմամբիվ թելերի միահյուսված կուռ ընթացք:

3. Սկսելով պատմել որևէ պատմական երևույթի, դիցուք պետական որևէ հիմնարկության ստեղծման մասին, Խորենացին այլևս բաց չի թողնում այն իր տեսադաշտից և հետևում է նրա զարգացմանը մինչև նրա բնական ավարտը կամ վախճանը: Սրինակ, նա պատմում է, որ Վաղարշակ թագավորը Արմավիրում մեհյաններ շինեց, որտեղ տեղավորեց Արեգակի և Լուսնի, ինչպես և իր նախնիների կուռքերը: Հետագայում նա ևս հինգ անգամ անդրադառնում է այդ կուռքերի բախտին, հիշատակելով տարբեր թագավորների օրոք նրանց տեղաշարժումը բաղաբից բաղաբ և, վերջապես, ոչնչացումը՝ Արտաշիր Պապականի կողմից:

Շարադրանքի այսօրինակ ձևով է, որ, ի յրումն նշույթի մշակման վերը բնութագրված սկզբունքի, Խորենացին հասել է իր «Հայոց պատմության» ամբողջական, համաչափ ու սլացիկ շարադրանքին, որը համեմատելի է արվեստի մի կատարյալ դործի՝ արձանի կամ ճարտարապետական կերտվածքի հետ:

4

Ասվածը, սակայն, չի նշանակում, իհարկե, որ նույնքան ներդաշնակություն կա նաև «Հայոց պատմության» և ստույգ պատմության մեջ, վերջինիս տակ հասկանալով բոլոր ստույգ ու հավաստի աղբյուրների հիման վրա նեբ-

կայումս հնարավորին չափ վերականգնված պատմության ընթացքը: Եվ դա հնարավոր էլ չէր կարող դառնալ աղբյուրների այն հիմքի վրա, որ ուներ Խորենացին, ինչքան էլ որ նա ջանար լավագույն ձևով օգտագործել ու իրացնել այդ հիմքը: Ուստի անբնական և տարօրինակ են ոչ թե Խորենացու պատմության շեղումները, այլ տարօրինակ կլինեին նրա լիակատար հավաստիությունը: Բայց այսպիսի բնական մերձեցումը Խորենացու «Պատմությանը» երկար ժամանակ չէ, ինչ գոյություն ունի: Մինչև XIX դարի կեսերը, ընչին խոտորումներով, շարունակվել է Խորենացու նկատմամբ վաղ միջնադարի վերջերին՝ IX—X դդ. ծայր առած այն առանձնահատուկ վերաբերմունքը, այն ակնածանքը, որը նրա «Հայոց պատմությունը» վերածել է դասագրքի, հետագայում շարադրված պատմական բոլոր երկերի համապատասխան բաժինների հիմքի և սկզբնաղբյուրի: Մովսես Կաղանկատվացին, Հովհաննես Գրասխանակերտցին, Ուխտանեսը, Ասողիկը, Թովմա Արծրունին և այլք դարեր ու դարեր շարունակ, մինչև XVIII դարը շարունակել են կրկնել Խորենացու դասը մերթ կրճատելով, մերթ ընդարձակելով այն, բայց միշտ մնալով նրա գաղափարների շրջանակներում: XVIII դարից սկսվեց հայ ժողովրդի հին պատմության օտար աղբյուրների օգտագործումը, որն իր հետ քննական որոշ տարր բերեց Խորենացու երկի նկատմամբ, բայց երկար ժամանակ մրցությունն ավարտվում էր Խորենացու օգտին:

XIX դարի 70-ական թթ. վիճակը փոխվեց: Անբնադատ վերաբերմունքը վերածվեց գերքննադատության: Այդ փոփոխման նախադրյալներն էին այն ակնառու հակասությունները, որ կային մի կողմից՝ օտար (գլխավորապես հունահռոմեական) աղբյուրների այդ ժամանակ արդեն բավարար ուսումնասիրված աղբյուրների և, մյուս կողմից՝ Մովսես Խորենացու հաղորդումների միջև: Նախապատվությունը բնականաբար տրվեց անտիկ աղբյուրներին, որոնք մասամբ ժամանակակից կամ գրեթե ժամանակակից են նկարագրվող անցքերին, մասամբ էլ, թեև նրանցից հեռացած, բայց այսուհանդերձ ժամանակով շատ ավելի մոտ, քան Մովսես Խորենացին: Խորենացու տվյալները հայտարարվեցին հիմնականում անարժանահավատ (Ա. Գուտշմիդ):

Սրան շուտով ավելացավ կեղծիքի մեղադրանքը: Գտնելով Խորենացու շարադրանքում հատվածներ, որոնք քննադատների կարծիքով կարող են ծագած լինել միայն V դարից հետո՝ VI, VII և հետագա դարերի աղբյուրներից, նրանք սկսեցին պնդել, թե Խորենացին, հայտարարելով իրեն V դարի հեղինակ, թաքցրել է իր ապրելու իրական ժամանակը (Ա. Կարիեր): Մեղադրանքները գնալով ավելի սաստկանում էին և ընդգրկելով նորանոր գերքննադատորեն տրամադրված հետազոտողների, իրենց գազաթնակետին հասան այն հայտարարության մեջ, թե Խորենացու երկը ծայրեծայր միտումնավոր կեղծիք է (Գր. Խալաթյան):

Այս մեղադրանքներն, իհարկե, չմնացին անպատասխան: Հակահարվածը տրվեց երկու ուղղությամբ: Նախ՝ Խորենացուն V դարից տեղաշարժելու հիմք ծառայած աղբյուրների նոր ու մանրակրկիտ քննությամբ հաստատվեց, որ դրանց առնչվող նյութերը Խորենացին կարող էր ստանալ դեռևս V դարում, ուստի և հիմք չկա նրան տեղաշարժելու (Ֆ. Կոնիբեր). ապա՝ Խորենացու կողմից աղբյուրների, հատկապես ժողովրդական բանահյուսության կեղծման թեզը հիմնովին ժխտվեց Խորենացու «Պատմության» բանահյուսությանն առնչ-

վող հատվածների հարադատության համոզիչ ցուցադրումով (Մ. Աբեղյան)։

XX դարում հորենացու ապրած ժամանակի թվագրման մասին վեճը հետորդհետև սառեց և տասնամյակների ընթացքում երևացին միայն հատուկ կենտաշխատություններ, որոնց մի մասի հեղինակները ջանում էին նոր փաստարկներ գտնել հորենացուն V դարից տեղափոխելու և VIII կամ IX դարերում տեղադրելու (Ն. Ակիբյան, Հ. Մանանդյան), իսկ մյուսներն ամրապնդում էին այդ տեսակետի մերժման հիմքերը (Ստ. Մալխասյանց, Թադ. Ավդաբեկյան)։ Ներկայիս պատմագրության մեջ իրավամբ գերիշխող տեսակետն այն է, որ հորենացին V դարի երկրորդ կեսի հեղինակ է։

Վերջին տասնամյակների ընթացքում ավելի ուշադրություն է նվիրվել հորենացու «Հայոց պատմության»՝ Ռուբեն պատմական աղբյուրի արժեքավորման խնդրին։ Պետք է նախապես նշել, որ հորենացու նկատմամբ գերբնականապես վերաբերմունք ցուցադրող վերը հիշատակված (և բազմաթիվ հիշատակված) հեղինակների մոտեցման հիմնական արատն այն է եղել, որ նրանք իրենց ողջ ուշադրությունը սեռել են հորենացու երկի մեջ հիմնովի առկա ժամանակավրիպումների, Հայաստանի պատմությանը շվեդներով գրվածքների՝ այդ պատմությանն առնչելու դեպքերի և սրանց նման այլևայլ սխալների վրա, դրանց մեջ են դիտել հորենացու երկի էությունը, նրա համակողմանի ուսումնասիրությունը փոխարինել են միակողմանի, մասնակի քննությամբ և դրանից բխեցրած եկրակացությունները անիրավաչափորեն տարածել ողջ «Հայոց պատմության» վրա։ Նրանց կատարած աշխատանքի արտաքինապես մանրակրկիտ բնույթը չպետք է թյուրիմացության մեջ ձգի մեզ։ Նրանք փաստորեն անտեսել են հորենացու երկի կառուցադրումն մասնա, նրա հիմնական բովանդակությունը, որը ճիշտ և հարադատ կերպով է վերաբնագրում պատմական իրականությունը։

Ահա այդ հավաստի բովանդակության վերհանման ուղղությամբ է, որ հիմնականում զնայել է հորենացու երկի ուսումնասիրությունը վերջին տասնամյակների ընթացքում ու հատկապես սովետահայ ու սովետական պատմագրության մեջ։ Ակսվելով Մ. Աբեղյանից, այն շարունակվել է Հ. Մանանդյանի աշխատություններում, որոնցում (հակառակ հեղինակի ժխտական վերաբերմունքի հորենացու ապրած ժամանակի որոշման խնդրում) շատ բարձր գնահատական և հաճախակի ու լրջագույն կիրառում են գտել «Հայոց պատմության» բազմաթիվ տվյալներ։ Իրենց ներգրտման են արել այս դործում Հ. Օրբելին, Ս. Նրեմյանը, Լ. Խաչիկյանը, Բ. Առաքելյանը, ուսումնասիրողներին Բ. Բ. Պիոտրովսկին, Կ. Վ. Տրեբեր, Ի. Մ. Բյակոնովը, Ա. Յա. Բորիսովը, սփյուռքահայ պատմաբաններից Հրանդ Արմենը, երիտասարդ սերնդի հայագետներից Գ. Տիրացյանը, Ա. Փերիխանյանը, Հ. Բարթիկյանը, Ս. Կրկյաշարյանը և ուրիշներ՝ իրենց համապատասխան աշխատություններում։

Այդ աշխատությունների մեթոդիկան արմատապես տարբերվում է նախաբնական (XIX դարից առաջ) շրջանում հորենացու երկի օգտագործման ձևերից նրանով, որ ոչ թե սոսի հենվում է պատմահոր տվյալների վրա կամ պարզապես վերաբնագրում դրանք, այլ, հաշվի առնելով տեղի ունեցած քննադատությունը, յուրաքանչյուր դեպքում նախատեսում է հորենացու հաղորդած այս կամ այն տեղեկության հավաստիության ապացուցումն ու հաստատումը այլևայլ միջոցներով։ Այս ուղղության դարգացման համար վճռական նշանակություն են ունեցել նոր վիճաբանական ու հնագիտական նյութերի հայտնա-

գործումը և դիտական շրջանառության մեջ մտնելու Դրանք իրենց հետ մշտապես բերում են Խորենացու այս կամ այն, հաճախ նախապես անհավաստի համարված, հաղորդման հաստատումն ու վավերացումը:

Սկսված են նաև այս ուղղությամբ կատարվող աշխատանքի ընդհանրացման առաջին փորձերը, որոնց նպատակն է հայտնաբերումն ու հետազոտությունը այն կոնկրետ ուղիների, որոնցով Խորենացու դարից հարյուր և հազար տարիներով առաջ տեղի ունեցած հայ ժողովրդի պատմության իրողությունների մասին տեղեկությունները եկել-հասել են մեսրոպատառ դրականությանը և Խորենացուն: Այնպես է, որ հնարավոր չէ ամեն ինչ բացատրել ժողովրդական բանահյուսության կարողություններով, որքան էլ դրանք մեծ են. և արդեն իսկ պարզորոշ կերպով գծագրվում են նաև այլ ուղիներ՝ V դարից առաջ Հայաստանում պատմագրության գոյության փաստը, պատմագրություն, որ դուրսհանալիս դարձանում էր հայոց թագավորների արքունիքներում և հեթանոսական տաճարներում:

5

Մ. Խորենացու «Պատմության», իբրև միանգամայն եղակի, անփոխարինելի մի աղբյուրի պատմագիտական արժեքը գնահատելիս կարելի է նշել մի քանի հիմնական կետեր:

Նախ, դա պատմության պարբերացումն է «Հայոց պատմության» մեջ, որպես խնդրում Խորենացին լրիվ արդարացնում է պատմությունը հետազոտողի և ոչ սոսկ արձանագրողի իր համբավը:

Որպես իր շարադրանքի բնական սկիզբ և վերջ, Խորենացին ընտրում է ժողովուրդների և մասնավորապես հայ ժողովրդի առաջացումը և հին հայկական արշակունյաց պետության անկումը: Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանը նա բաժանում է երեք հատվածների, որոնցից յուրաքանչյուրը ամփոփում է մի գրքի մեջ:

1-ին և 2-րդ գրքերի սահման է դրված Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալությունը: Պատմահայրը դիտել է Հայաստանը և նրա պատմությունը միայն համաշխարհային պատմության ետնախորքի վրա, որպես նրա մի մասը: Իսկ համաշխարհային պատմության նշանաձողերից մեկը՝ և՛ հնում, և՛ այժմ, համարվել ու համարվում են Ալեքսանդրի արշավանքները, որոնցից սկսվեց այսպես կոչված հելլենիստական դարաշրջանը, իր հետ բերելով մարդկության՝ նախկինում իրարից էապես անջրպետված արևելյան ու արևմտյան հատվածների դարակազմիկ միախառնում, տնտեսական ու մշակութային փոխբեղմնավորում, որը անհամեմատ արագացրեց պատմության ընթացքը:

2-րդ և 3-րդ գրքերի սահմանը բրիտանիկության ընդունումը և Տրդատ Մեծի գահակալությունն է Հայաստանում: Խլվում է առաջին հայացքից, թե այսուհե արդեն գործ ունենք զուտ հայկական, ներքին պատմության նշանաձողի հետ: Իրականում IV դարի սկիզբը, որը զաղափարախոսության բնադավառ է հայտնելում է քրիստոնեության հաղթանակով (ոչ միայն Հայաստանում, այլև ողջ Հռոմեական կայսրության մեջ), նոր հասարակարգի՝ ֆեոդալիզմի ծննդյան դարաշրջան էր, որը տարբեր երկրներում ունեցավ իր զանազան, բայց միանշանակ արտահայտությունները, Հայաստանում էլ սկիզբ դրեց հենտրոնական իշխանության ու ֆեոդալականացող նախարարության արյունալի պայքարին:

Խորենացի-Տևտադոտոզը էլ ավելի որոշակի է ուրվագծվում պատմության ժամանակագրության նկատմամբ իր ցուցաբերած մոտեցմամբ: «Պատմությունը ճշմարիտ է առանց ժամանակագրության», — գտնում է Խորենացին, շեշտակիորեն տարբերվելով դրանով V դարի մյուս հայ մատենագիրներից, որոնք բավական, թեև տարբեր չափերով, անհոգ են ժամանակագրության նկատմամբ:

Որպես իր ժամանակագրության սկզբնական Խորենացին բնութել է 312/311 թվականը մ. թ. ա.՝ Սելեկոս I-ի գահակալման և հանրահայտ սելեկյան տոմարի սկզբնատարին: Ընդհանուր է, Խորենացին այդ տարին համարում է նաև Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան թվական (իրականում Ալեքսանդրը մահացել է 323 թ. մ. թ. ա.), բայց նա այդ անում է արեւելյան, հատկապես ասորական, ժամանակագրություններում լայն տարածված այն երևույթի ազդեցության տակ, ըստ որի սելեկյան տոմարի սկզբնատարին՝ մ. թ. ա. 312/311 թ., կոչվել է նաև «Ալեքսանդր Մակեդոնացու թվական»: Իր ժամանակագրությունը Խորենացին հասցնում է մինչև մ. թ. ա. 439/440 թ. Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան տարին:

Ժամանակագրական այս համակարգը կազմում է «Հայոց պատմության» 2-րդ և 3-րդ գրքերի միջուկը, ողնաշարը և այն հենքը, որի վրա հյուսվել է պատմությունը: Ուստի ժամանակագրության և «Պատմության» բնութագրումները անհրաժեշտաբար ոչ միայն նմանվում են իրար, այլև պարզապես նույնանում: Ժամանակագրական համակարգը ներքուստ նույնքան անթերի է, փոխհամաձայնեցված, կուռ ու սլացիկ, որքան և ինքը՝ «Պատմությունը»: Այն կառուցված է աղբյուրների ժողովման, բնութագրման, դասակարգման, մշակման մեխանիզմների մեթոդներով, որոնց անդրադարձանք վերը: Ուստի և այդ, իր հիմքում հավաստի և բազմաթիվ մանրամասնություններում ճշմարտացի համակարգը ունի, ինչպես և «Պատմությունը», մի շարք շեղումներ (երբեմն՝ բավականաչափ էական) ստույգ ժամանակագրությունից, որոնց հիմքը և պատճառը լիովին Խորենացու ձևերի տակ եղած աղբյուրների պակասավորության մեջ է:

Խորենացու «Հայոց պատմությանը» հասցեագրված բազմաթիվ քննադատական դիտողությունների ու մեղադրանքների մի մասը վերաբերել է հենց այս ժամանակագրական շեղումներին, որոնց չափազանցմամբ ոմանք փորձել են արժեքադրել Խորենացու ժամանակագրությունը ամբողջապես: Մինչդեռ այդ ժամանակագրությունը, իր շեղումներով հանդերձ, հայ պատմագրության խոշորագույն նվաճումների թվին է պատկանում: Նախ և առաջ, Խորենացին հայ իրականության մեջ առաջին փորձն է կատարել կազմել որոշակի ժամանակահատվածի փոխկապակցված սինքրոնիկ ժամանակագրությունը և այդ փորձը իր հսկայական ազդեցությունն է գործել հետագայի հայ մատենագիրների վրա: Երկրորդ, Խորենացու ժամանակագրության մի շարք հատվածներ այսօր հիմք են ծառայում հայ ժողովրդի պատմության գիտական ժամանակագրությունը կազմելու գործում:

Հաջորդ կետը, որ պիտի նշենք, դա Խորենացու «Հայոց պատմության» պարունակած պատմական անսպառ փաստերն են, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմության առավել մութ և այլ աղբյուրներով թույլ ապահովված շրջաններին: Անհնար է դնահատել ու արժեքավորել փաստերի այդ զանազան իր ամբողջության մեջ, և նրա իրական ճանաչումը

գիտություն մեջ դեռ նոր է սկսվել: Բավարարվենք մի օրինակով, նշելով Խորենացու մատուցած մի քանի կարևորագույն փաստեր, ասենք, հայ պետականության սկզբնավորման ու զարգացման ընթացքը դիտականորեն լուսաբանելու համար:

Արձանագրենք նախ, որ դրա հնագույն շրջանը միայն Խորենացին է, որ ուրվագծում է: Նրա պատմածը հայկական առաջին թագավորության ստեղծման մասին Պարույրի օրոք մ. թ. ա. VII դարի վերջերին, ինչպես համարում են հետազոտողները, համապատասխանում է օտար հավաստի (սեպագրական և հունական) աղբյուրների տվյալներին այդ ժամանակաշրջանի իրողությունների մասին, այն է՝ Խսորեստանի ջախջախմանը հզորացած Մարաստանի և նրա դաշնակից Բաբելաստանի կողմից:

Հայ պետականության զարգացման հաջորդ փուլը, որ լուսաբանում է Խորենացու «Պատմությունը», վերաբերում է մ. թ. ա. VI դարի կեսերին: Հայաստանը արդեն մեծ երկիր է, տարածված Հայկական լեռնաշխարհի մի ստվար մասում: Այստեղ իշխում է նովանդ թագավորը (Սակավակյաց մականվամբ) և այնուհետև նրա որդի Տիգրանը: Վերջինս դաշնակից է եղել Կյուրոս Մեծին, որը ջախջախեց Մարական տերությունը և հաստատեց նոր աշխարհակալություն՝ Արեմենյան Պարսկաստանը: Տիգրանը ևս հաղթական պատերազմ էր վարել մարական թագավոր Աթահակի դեմ: Խորենացու այս տեղեկությունները ներդաշնակում են մ. թ. ա. V—IV դարերի հույն հեղինակ Քսենոփոնի «Կյուրոսպեդիա» երկում հանդես եկող հայկական թագավորության ու թագավորի, նրա որդի Տիգրանի՝ Կյուրոսի բարեկամի և դրանց մասին այլևայլ մանրամասնությունների նկարագրության հետ:

Մեծ Հայքի միացյալ պետության ստեղծումը մ. թ. ա. II դարի առաջին կեսում, որ հայ պետականության զարգացման հանգուցային կետերից մեկն է, և ժամանակի հայոց թագավոր Արտաշես I-ի կերպարը իրենց արտացոլումն են գտել անտիկ պատմագրության մի շարք ներկայացուցիչների հակիրճ ցուցումների մեջ: Խորենացին Օղյունյա քուրմի անունով մանրամասն ներկայացնում է այդ նույն եղելությունների պատմությունը, որը, ինչպես արդեն նշվել է վերը, դարմանալիորեն հարադատ է անտիկ աղբյուրների տվյալներին և էսպես լրացնում է նրանց հաղորդումները:

Հատուկ նշանակություն ունի Արշակունիների հարստության ներկայացուցիչ Վաղարշակի՝ Հայաստանում գահակալման և պետության կազմավորման ուղղությամբ ծավալված գործունեության մանրամասն պատմությունը, որ անում է Խորենացին: Այստեղ նա հայտնում է հին հայկական պետական մեքենայի, արքունիքի, զորքի, արդարադատության և այլևայլ պետական հիմնարկների մասին այնպիսի տեղեկություններ, որոնք իսպառ բացակայում են Հայաստանին վերաբերող օտար աղբյուրներում, քանի որ սրանց ուշագրությունը սեղծված է եղել նրա արտաքին հարաբերությունների՝ պատերազմների և դիվանագիտության վրա:

Հայտնի է, որ Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում տեղի է ունեցել այլ պատմական պարագաներում և այլ ժամանակ, քան նկարագրում է Խորենացին, և որ Վաղարշակի, որպես բարեփոխիչ թագավորի կերպարը, փաստորեն, հավաքական, հայոց մի շարք թագավորների գծերն ու գործունեությունը արտահայտող կերպար է: Այնուհանդերձ, հայկական պետության կառուցվածքի մասին վերահիշյալ տեղեկությունները պատմական են և ճշմար-

տացի, ինչպես այդ երևում է դրանց համեմատությունից Հայաստանի այն ժամանակվա հարեան երկրների համապատասխան հիմնարկների հետ, ուստի և պիտանի են որպես պատմական աղբյուր օգտագործվելու համար:

Վերջապես, հորենացուն ենք պարտական հին հայկական պետության եզրափակիչ փուլի՝ Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև Մեծ Հայքի բաժանման պահից (387 թ.) մինչև Արշակունիների վերացումը (428 թ.) ընկած ժամանակաշրջանի մանրամասն պատմության համար, որը չլինելու դեպքում պիտի բավարարվեինք Ղազար Փարպեցու մոտ հանդես եկող՝ փաստերով անհամեմատ ավելի աղքատ շարադրանքով:

Կարելի է, իհարկե, անվերջ շարունակել հայ պետականության մասին հորենացու հաղորդած արժեքավոր փաստերի թվարկումը. օրինակ, բնութագրել նրա պահպանած տեղեկությունները հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, նրանց զարգացման վերաբերյալ, բնագավառ, որը առանձնապես աղուտ է լուսաբանված աղբյուրների առկա նյութերով և այլն, և այլն:

Ի վերջո, անդրադառնանք այն մեծագույն պարզեցներից մեկին, որ արել է հորենացին իր ժողովրդին, պահպանելով իր երկի էջերում նմուշներ նրա հնագույն հոգևոր մշակույթից՝ հեթանոսական կրոնից և ժողովրդական բանահյուսությունից:

Հայկ, Արամ, Արա Գեղեցիկ, Տորք, Աստղիկ և այլն, այս անունները և նրանց հետ կապված առասպելները հայերի հեթանոսական կրոնի և հավատալիքների հնագույն շերտից եկող նմուշներ են, որոնք ցույց են տալիս, որ դեռևս Արամայդի, Վահագնի, Անահիտի, Միհրի և իրանական աստվածանուններ կրող մյուս աստվածներից կազմված հայկական պանթեոնից առաջ հայերն ունեցել են մի նախնական, առավել հին պանթեոն, որը արգասիք է ներանց հնագույն ինքնատիպ մշակույթի, որը աղերսներ է դրսևորում հինարեւելյան՝ ուրարտական, իսթական, ասուրական և այլ մշակույթների հետ: Զրիները հորենացին, ի՞նչ կիմսնայինք մենք այդ մշակույթի մասին: Երկրորդ պանթեոնը նույնպես, որը իրերի բերմամբ փոխարինեց առաջինին, մեր առջև պատկերանում է նշանակալից չափով հորենացու հաղորդումների շնորհիվ նրանից ենթադրելով, որ այդ իրանական աստվածները հայկական հողի վրա հանդես են գալիս միանգամայն փոխակերպված, ազգայնացած ձևով, որ այստեղ պաշտվել են չորս տարբեր Արամայդներ, բացակայել է պարսկական կրոնին հատուկ դուալիզմը՝ չարի և բարու և վերջիններս մարմնավորող երկու աստվածների մշտնջենական պայքարի զաղափարը: Հաղառամյակների խորքից հորենացին փրկել ու մեզ է հասցրել Վահագնի ծննդյան մասին երգը: Դարձյալ պատմահայրն է, որ հաղորդում է հելլենիստական շրջանում հայ հեթանոսական կրոնի նոր ձևափոխությունների մասին, երբ հայկական աստվածներին ժամանակավորապես միախառնվում են հունական աստվածները՝ Զևսը, Ապոլոնը, Արտեմիսը, Հերակլը: Նույն է, որ հաղորդում է հին Հայաստանում նաև յուրատիպ «բաղարական» կրոնի գոյության՝ թագավորի ու նրա նախնիների աստվածացման ու պաշտամունքի մասին և այլն: Այս բոլորը հորենացին է, որ փրկել է մոռացության գրկից և վերադարձրել ժողովրդին:

Սրանից ոչ պակաս, մի գուցե և ավելի կարևոր են հորենացու պահպանած հնագույն ժողովրդական բանահյուսության նմուշները, որոնք վկայում են, որ «Սասնա ծռերից» առաջ մենք ունեցել ենք նույնքան փառավոր ավելի

հին էպոս և այլևայլ էպիկական երգեր: Խորենացին ներկայացնում է դրանց նմուշները՝ ճիշտ այն տեսքով, ինչպես որ լսել է ժողովրդական երգիչների՝ գուսանների բերանից: Հարկ է շեշտել, որ «Արտաշես և Սաթմեհիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» և այլ էպիկական երգերի՝ նրա մեղ հասցրած հատվածները ոչ միայն բանահյուսության, այլև հին հայերեն լեզվի, V դարից էլ ավելի վաղ գործածված լեզվի վիճակն արտացոլող նմուշներ են:

Եթե սրանց ավելացնենք նախամաշտոցյան շրջանի հայ պատմագրության վերը բնութագրված այն նյութերը, որ ներառել է Խորենացին, ապա կարելի է ասել, որ նա իր «Հայոց պատմության» մեջ պահպանել է երբեմնի ծաղկած ամբողջ մի քաղաքակրթության՝ նախաքրիստոնեական հայ քաղաքակրթության հոգևոր հատվածի եզակի հետքերն ու նմուշները:

6

«Հայոց պատմությունը» արդյունք է մի կողմից նրա հեղինակի հանձարի, մյուս կողմից՝ քաղաքացիական բուռն ղգացումի: Այդ ղգացումը, որը մենք չէինք ցանկանա բնութագրել սոսկ «հայրենասիրություն» սովորական դարձած բառով, ամենավեհ ու ազնիվ ձևով դրսևորվում է «Պատմության» յուրաքանչյուր էջում՝ առաջինից մինչև վերջինը: Խորենացու քաղաքացիական ղգացումը շեշտված ողբերգական գունավորում ունի և այս ասում ենք ոչ միայն նրա երկը ևղբափակող «Ողբի» աղեկցության տակ, այլ՝ բուն «Պատմության»: Խորենացու ողբերգության ակունքը նրա հույսերի, քաղաքական համակրանքի, ջատագովության երկփեղկման մեջ է՝ դժանք բաժանվում, կիսվում են ժամանակի հայ ժողովրդի երկու ղեկավար ուժերի միջև. մի կողմից՝ նախարարության, որի մեջ էր տեսնում պատմահայրը իր ժողովրդի կարողությունների մարմնավորումն ու ապագան և, մյուս կողմից՝ կենտրոնական թագավորական իշխանության, որը կոչված էր միավորելու, ամրապնդելու երկիրը, ժողովուրդը արտաքին թշնամու դեմ և որպես այդպիսին չէր կարող սկզբունքով չնվիրագործվել պատմահոր կողմից, թեև նա հաճախ խստորեն ու բնադատաբար էր արտահայտվում մի շարք թագավորների մասին: Բայց ահա, այդ երկու ուժերը հակամարտության մեջ էին, արյունալի հակամարտություն, որը կամա-ակամա սատարելով արտաքին հզոր ուղմա-քաղաքական ուժերի՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի՝ Հայաստանը ջլատող քաղաքականությանը, հանգեցրեց երկրի անկախության կորստյանը...

Այստեղից էլ ծնվում է «Հայոց պատմության» հեղինակի ձգտումը՝ պատմության ուժով հաղթահարել այդ դառն իրականությունը, հակադրել նրան ներդաշնակ ու պանծալի անցյալը, ահա օրինակ ծառայեցնել ներկային՝ ներկայի բախտը սնօրինողներին և իրեն՝ ժողովրդին, քաղաքացիականության դաս տալ նրանց:

Խորենացու՝ իբր երկին տված այս նպատակադրումը լիովին իրականացել է. ինչպես ինքը պատմահայրը քրտնաջան աշխատել է իր դժվարին խնդիրը՝ «Հայոց պատմության» ստեղծումը, իրագործելու համար, այնպես էլ նրա ստեղծած «Հայոց պատմությունը» իր ծննդյան օրվանից դարեր շարունակ բանել ու գործել է գերագույն արդյունքով. կրթել է հայ հասարակության շատ ու շատ սերունդներ, կաղմակերպել նրա մտավորականության գիտա-քաղաքական միտքը, քաջության ու մարդկային բազում բարեմասնությունների օրինակներ ցուցադրել դժվարին հանապարհ կտրող ժողովրդին:

Նոր ժամանակներում հորենացու «Պատմությունը» դարձել է համաշխարհային գիտության ուսումնասիրման առարկա: Նրանով, բացի հայերից, զբաղվել են անգլիացի, ֆրանսիացի, գերմանացի, ռուս, իտալացի և այլ ազգերի գիտնականներ: «Պատմությունը» թարգմանված է՝ լատիներեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, գերմաներեն, հունգարերեն լեզուներով և այժմ թարգմանվում է անգլերեն: Նման լայն ձանաչման ու հետաքրքրության պատճառներից մեկն էլ այն է, որ պատմահայրը հայ ժողովրդի պատմությունը դիտել է ոչ թե ինքնամիտի ու մեկուսի, այլ համաշխարհային պատմության շրջանակներում: Նրա տեսադաշտի մեջ էր ժամանակի ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը՝ Բրիտանիայից մինչև հեռավոր Չինաստան: հորենացին շարադրել է Հայաստանի պատմությունը մերձակա և նրա հետ առնչվող բոլոր մյուս երկրների պատմության փոխադարձ կապերի ոլորտում: Ուստի նա առավել կամ նվազ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հին Բաբելոնի, Ասորեստանի, Պաղեստինի, Ուրարտուի, Աքեմենյան Պարսկաստանի, Հունաստանի, Սելևկյանների տերության, հին Հռոմի, Պարթևստանի, Սասանյան Պարսկաստանի, Բյուզանդիայի, Ասորիքի, Վրաստանի, Աղվանքի, Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մասին, որով և դառնում է հիշյալ երկրների պատմության սկզբնաղբյուրներից մեկը:

Նա արժվի նման ձախրում էր բարձունքներում և իր խորաթափանց հայացքով ընդգրկում ամբողջ աշխարհը: Եվ ահա հենց այս է հնարավորություն տվել նրան խորապես ըմբռնել սեփական ժողովրդի տեղն ու գերը և տալ նրա վեհ ու անմահ բնութագիրը. «...թեպետ և եմք ածու փոքր և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, և զօրութեամբ տկար և ընդ ալով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ, սակայն բաղում զործր արութեան գտանին զործեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի զոռյ յիշատակի...»:

Այդօրինակ սխրագործություններից մեկն է ահա և իր՝ հորենացու «Հայոց պատմությունը»:

МОВСЕС ХОРЕНАЦИ И ЕГО «ИСТОРИЯ АРМЕНИИ»

Доктор историч. наук Г. Х. САРКИСЯН

(Резюме)

На основе изучения данных «Истории Армении» обрисовывается творческий облик Отца армянской истории и характеризуется его труд как плод высокой гражданственности и глубочайшего проникновения в насущные нужды армянского народа в период кризиса древнеармянской государственности в IV—V вв. Дается характеристика необычайно развитого для того времени исследовательского подхода Хоренаци к созданию «Истории». Характеризуются также источники «Истории Армении», методы обработки данных этих источников и уникальное историографическое значение труда Хоренаци для воссоздания картины древней истории и культуры армянского народа.

ԹԱԴԵՎՈՍ ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(Մեկնոյան 90-ամյակի առթիւ)

ՀՍՍՀ ԴԱ քղթակից-անդամ Դ. Խ. ՍԱՐԴՍՅԱՆ

Թադևոս Ավդալբեգյանը կարող էր այժմ մեզ ժամանակակից լինել, քանի որ նշում ենք նրա ծննդյան 90-ամյակը: Այդպիսի օրինակներ մենք գիտենք: Սակայն նա ոչ միայն ժամանակակից չէ այժմ, այլ նրա գործունեության դարից անցել է արդեն չորս տասնամյակ, որոնք ընդգրկում են Հայաստանի հասարակական գիտությունների զարգացման մի քանի փուլեր:

Թե՛ Թ. Ավդալբեգյանի գործերի հրատարակումը մեր օրերում, թե՛ մեր հասարակայնության կողմից նրա կատարածի բարձր արժեքավորումը այն փաստերն են, որոնք հավաստում են, որ նրա գործերը մնայուն են և այսօր էլ ծառայում են մեր գիտությանը ու դեռ կծառայեն:

Բսկական հետազոտողի նկարագիրը անկրկնելի է: Ամեն մի գիտության աշխատողից անբաժանելի հատկություններից բացի այն պարունակում է նաև ուրույն գծեր, որոնց միավորումը հենց տարբերում-առանձնացնում է տվյալ հետազոտողին, իր կնիքը դնում հետազոտության համար նրա ընտրած առարկայի, այդ առարկայի հետազոտման ուղիների և, վերջապես, ստացված արդյունքների վրա: Եթե փորձենք այս տեսակետից տալ Թ. Ավդալբեգյանի բնութագիրը, ապա դրսևորվում են մի քանի առանձնահատկություններ:

Դրանցից առաջինն այն է, որ Թ. Ավդալբեգյանը մեկ դեմքում միավորել է պատմաբանի, տնտեսագետի և բանասերի: Այն չափով օրգանական է միավորել, որ հաճախ անհնարին է որոշել, թե տվյալ նրա գործը որ գիտության խնդիրներն է արծարծում՝ պատմության, տնտեսության, թե՛ բանասիրության: Կարելի է դատել միայն տվյալ գործում այս կամ այն խնդիրների կամ ուսումնասիրական մեթոդների գերակշռության մասին:

Թ. Ավդալբեգյանի, որպես հետազոտողի, երկրորդ առանձնահատկությունը այն է եղել, որ նա միշտ ձգտել է իր հետազոտական ջանքերի առարկա դարձնել առավել դժվարին, առեղծվածային բնույթ կրող խնդիրներ, այնպիսիք, որոնց լուծումը մեծ մասամբ կապված է որևէ նոր, անսպասելի մոտեցման, որևէ հատուկ բանալու հայտնագործման, որևէ գաղտնիքի, ծածկագրի բացահայտման հետ: Բնական է, որ հետազոտական նման առարկաներ ընտրելու հնարավորությունը Թ. Ավդալբեգյանի մոտ պայմանավորված է եղել առաջին հերթին այդօրինակ խնդիրների լուծման նրա կարողությամբ:

Եվ այստեղ կարելի է խոսել նաև մի երրորդ հատկանիշի մասին, այն է՝ Թ. Ավդալբեգյանի կուռ, երկաթյա գիտական տրամաբանության: Տրամաբանությունն ընդհանրապես վերցրած յուրաքանչյուր գիտնականի դինանոցում իր պատշաճ տեղը պիտի ունենա, բայց տվյալ դեպքում դա այնքան է շեշտված ու գործուն, որ մենք չենք վարանում այդպիսի ուժեղ տրամաբանությունը համարել Թ. Ավդալբեգյան-հետազոտողի հատկանշական գիծ:

Կարելի է ավելացնել նաև մի չորրորդ հատկանիշ. դա պատմա-բանասիրա-տնտեսագիտական հարցերի լայն ժամանակագրական ընդգրկման պա-

քաղաք է: Խ. Ավդալբեգյանի շողափած խնդիրները սկսվում են ուրարտական շրջանով և հասնում մեր օրերին: Ըստ որում, բաց չի թողնված ոչ մի շրջան՝ հին Հայաստան, վաղ միջնադար, զարգացած և ուշ միջնադար, նոր պատմություն:

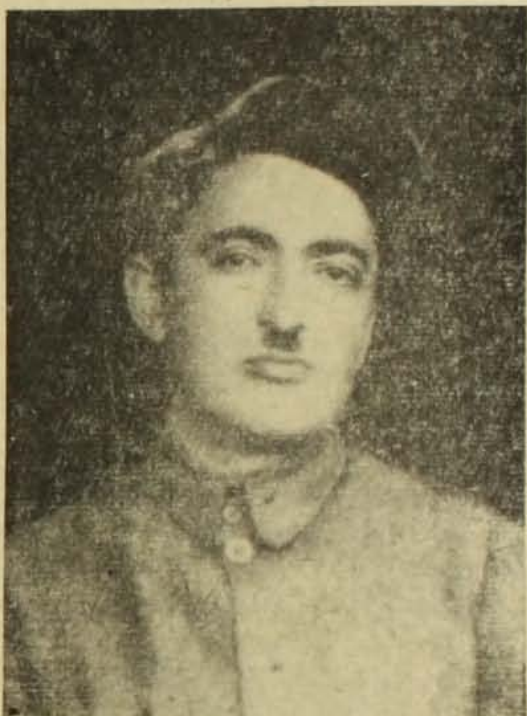
Հին շրջանին նվիրված աշխատություններից ամենածավալունն ու բովանդակալիցը «Միհրը Հայոց մեջ» մենագրությունն է: Աշխատության սկզբում հեղինակը ճշտում է Միհր-Միթրա դիցանվան տարբերակները հայ իրականության մեջ, և սրանց թիվն ու տարածվածությունը հիմք են տալիս նրան ժխտելու այն ընդունված կարծիքը, թե Միհրի պաշտամունքը առանձնապես մեծ դեր չի խաղացել հին Հայաստանում, համեմատած պանթեոնի այլ աստվածների պաշտամունքի հետ: Հաջորդ ենթաբաժնում հեղինակը ցույց է տալիս նաև Միհր աստծու պաշտամունքի բազմաթիվ կենտրոնների առկայությունը հին Հայաստանում: Իր նյութերը նա, բնականաբար, քաղում է V դարի և հաջորդ դարերի գրավոր աղբյուրներից, որոնց մեջ գտնում է ոչ միայն նախաքրիստոնեական շրջանի միհրապաշտության արտացոլումը, այլև հենարան այն մտքի, որ քրիստոնեության հաստատումից հետո էլ Միհրի դերը հայ հասարակության զաղափարախոսության մեջ շատ էական է եղել, թեև հետդհետև փոխել է իր որակը: Այս դրույթի հետագա զարգացումն ենք տեսնում հաջորդ բաժիններում, որոնք վերնագրված են «Միհրի հավատալիքը» և «Միհրի դիվացումը»: Այստեղ շրջանառության մեջ են դրվում Միհրի պաշտամունքին հարող՝ Արտավազդի առասպելը և հայկական էպոսի՝ Մհերին վերաբերող հատվածները, որոնք ինքնին դրսևորում են Միհրի պաշտամունքի հարատևման փաստը և կրած ձևափոխությունները:

Աշխատությունն ավարտվում է հայկական նեոն—«Անտիքրիստոս» հասկացության՝ Միհրի կերպարից բխեցնելու և «նեոն» անունն իսկ՝ Միհր անվամբ ստուգաբանելու սրամիտ փորձով:

Գնահատելով «Միհրը Հայոց մեջ» մենագրության նշանակությունը հայ պատմագրության, հատկապես հին Հայաստանի հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրության տակավին խիստ թերամշակ բնագավառում, պետք է շեշտել, որ դրված ու հրատարակված լինելով 20-ական թթ., այն այսօր էլ պահպանում է իր անկյունաքարային բնույթը: Բավական է նշել, որ աշխատությունը մեկն է այն ընդամենը երկու առկա մենագրություններից, որոնք նվիրված են հայ հեթանոսական պանթեոնի առանձին աստվածությունների պաշտամունքին (մյուսն է Գր. Ղափանցյանի «Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը»):

Իթի սույն աշխատությունը Խ. Ավդալբեգյանի առավել ծավալուն էրկն է, սակայն որպես նրա համար ամենից ավելի բնորոշ երկ՝ վերը հիշատակված նրա ստեղծագործական անհատականության տեսակետից, ես կանվանեի «Հայ շինականի ու գեղջկուհու աշխատավարձը հինդերորդ դարում»: Աշխատությունը Սկսենք նրանից, որ ուրիշ խառնվածքի տեր հետազոտողի մտքովն սնված չէր անցնի իր սոցն նման մի խնդիր դնել, որովհետև այն արտաքինապես միանգամյան անիրագործելի է թվում անհրաժեշտ թվական տվյալների բացակայության պատճառով: Սակայն գործի են անցնում հմուտ վերծանողը և պատմաբան-տնտեսագետ-բանասերը: Եվ այս լրացված Ավդալբեգյանի հատուկ տրամաբանությամբ: Խնդրին մերձենալու ելակետն այն է, որ տվյալ պատմական իրողությունը չի կարող իսպառ կորչել, չքանալ, կյանքում ամեն ինչ փոխկապակցված է, և եթե անմիջական նյութ չի պահպանվել նրա որևէ կողմի

մասին, ապա անշուշտ նյութ կգտնվի կյանքի այդ կողմի՝ նրա այլ կողմերում թողած հետքերի վերաբերյալ: Այս ելակետից մեկնելով, Ավդալրեզյանը V դարում աշխատավարձերի մասին նյութ հայթաթելու համար դիմում է «Կանոնագիրք Հայոցում» այլևայլ հանցանքների ու զանցանքների համար սահմանված պատիժների և տուգանքների շափի մասին պահպանված տեղեկություններին և ստանում այնտեղից անուրանալի տվյալներ՝ իրագործելու իր հետագոտությունը: Թե ինչպիսի հնարամտությամբ ու վարպետորեն է նա այդ կատարում, մենք այստեղ չենք նկարագրի, խորհուրդ տալով այսօրվա մեր ընթերցողներին ևս մեկ անգամ, կամ եթե առաջին անգամ, ապա կրկնակի հաճույքով ծանոթանալ այդ աշխատությանը: Կնշենք միայն, որ հանցանքների ու զանցանքների համար սահմանված տուգանքին վերաբերող փաստերի հիման վրա նրան հաջողվում է պարզել. ա) V դարում շինականի և գեղջկուհու ստացած միջին աշխատավարձը՝ տարեվարձը, ամսեվարձը, շաբաթավարձը և օրավարձը, բ) աշխատավարձի մաքսիմալ և մինիմալ դրույքները, գ) դրանց արտահայտությունը արդի դրամական արժեքներով, դ) դրանց փոխհարաբերությունը հին Արևելքում, հին Հունաստանում, միջնադարյան և ուշ միջնադարյան Եվրոպայում, Ռուսաստանում, Վրաստանում և Հայաստանում առաջ գտած աշխատավարձային նորմերի հետ, ուստի և որոշել նրանց թե՛ համեմատական, թե՛ բացարձակ արժեքները:

Նույնանման միջոցներով և հմտությամբ է կատարված մի այլ աշխատություն՝ «Մի գաղտնիք հայ վիճական արձանագրությունների մեջ», որտեղ ուսումնասիրված են վիճական տվյալներ այս կամ այն եկեղեցում ու վանքում տարբեր հավատացյալների կողմից պատվիրված և իրագործված պատարագների արժեքների մասին, և այս տվյալների մանրամասն և համակողմանի հետազոտության հիմքի վրա գտնված է միջնադարյան Հայաստանում շարժական և անշարժ դրույքի տարբեր տեսակների զննքի որոշման բանալին:

«Սիմեոն կաթողիկոսի «Հիշատակարանի» ծածկագիրը» աշխատությունը նվիրված է դրամական այլևայլ հաշվարկների հետ կապված թվական տվյալների գաղտնագրման համար կիրառված ծածկագրի վերծանմանը: Սույն վերծանմամբ Սիմեոն կաթողիկոսի այդ «Հիշատակարանը», որը Հայաստանի տնտեսության պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներից է, նորանոր հետազոտական հնարավորություններ է բնօրինակում տնտեսագետ-պատմաբաններին:

Թվարկված պատմա-տնտեսագիտական աշխատությունները հիրավի հատուկ, ուրույն տեղ են գրավում հայագիտության մեջ: Հայաստանի տնտեսական պատմության ուսումնասիրությունը առ այսօր ընթացել է հիմնականում բուն սկզբնաղբյուրներին անմիջապես չանդրադարձող ուղիներով: Նրան որպես սկզբնաղբյուր են ծառայել ավելի շուտ պատմաբանների համապատասխան աշխատությունները: Ավդալբեգյանի այս էտյուդները երջանիկ բացառություն են կաղմում, տալով տնտեսության պատմության այն նյութական հիմքը, առանց որի նա մնում է վերացական և անհամոզիչ: Ցավոք, այդ ուղղությունը հայ տնտեսագիտության մեջ սկսվել ու առայժմ նաև ավարտվել է իրենով՝ Թ. Ավդալբեգյանով, չի ունեցել իր շարունակողն ու զարգացնողը:

Տնտեսագետի և պատմաբանի մտքի համագործակցության մի այլ տիպի արտահայտություն է «Արաքսի հնադարյան հունը Արարատյան դաշտում» աշխատությունը: Այդ համագործակցության նպատակների հստակ բնութագրումը գտնում ենք հոդվածի ներածական մասում. բերում ենք այն ամբողջությամբ (նաև որպես Ավդալբեգյանի ընտիր գիտական լեզվի նմուշ):

«Մեր երկրի ոռոգման ցանցի երակներից մեկի՝ Արաքսի, հին ու հնադարյան հունների ուսումնասիրությունը, որ վերաբերում է Հայաստանի ոռոգման պատմությանը, ունի ոչ միայն գիտական-տեսական նշանակություն, այլև շատ գործնական-օգտախնդրական արժողություն: Այս հունների կյանքի անցյալ իրողություններին ծանոթանալը շահագրգռական է ոչ միայն երկրաբանի, աշխարհագրագետի ու երկրագետի (краевед) համար, այլև հողի ու ջրի շինարարությանը նվիրված մասնագետների համար: Մտածելով, որ վերջիններս կարող են պիտանի գիտելիքներ քաղել ներկա ու գալիք այն ծրագրերի համար, որոնց առաջադրած խնդիրն է կամ լինելու է՝

1. Մեծ առուններ հանել Արաքսից,
2. Օգտագործել Արաքսի մաքսիմում-դեբիտը,
3. Օգտագործել դեպի Արաքս սլացող հեղեղատների ջրերը,
4. Զրչեղջեր (ВОЛОС) կառուցել երկրորդ, երրորդ կետերի և այլ ջրերի համար,
5. Օգտագործել Արաքս թափվող գետակների ավելորդ ջրերը,
6. Սրանց ստորին հոսանքի հողերն ուրիշ ջրերով ոռոգելու պայմանով տնտեսել նրանց միջին ու վերին հոսանքի ջրային ֆոնդն առապարների ոռոգումը հաստատապես ապահովելու գիտավորությամբ և, վերջապես,
7. Զորացնել մեր դաշտավայրի ճահիճները:—

մենք պատշաճ օրգանի առջև բարձրացրել ենք հատուկ գիտական էքսպեդիցիայի միջոցով Արաքսի հունները հետախուզելու հարցը: Այս էքսպեդիցիայի գործի գիտական նախապատրաստությանը նպաստելու գիտումով է ահա, որ հրատարակում ենք այս ակնարկը, որ թվում է, թե պատմական բանասիրական-տեղագրական նոր գիտողություններ է պարունակում Արաքսի հունների ու սրանց հարակից նյութերի մասին»:

Ահա այս խոսքերը վառ կերպով ցույց են տալիս, որ Թ. Ավդալբեգյանի մեջ միավորված էին նաև լավագույն իմաստով «կաբինետային», ակադեմիական գիտնականը և իր հայրենիքի առօրյայով ազնվորեն մտահոգված հասարակական գործիչն ու պրակտիկ աշխատողը:

Նախորդի նման պատմա-աշխարհագրական, այլև շեշտված բանասիրական բնույթ է կրում «Զվարթնոցի շուրջը» փայլուն աշխատությունը: Այն շո-

շափում է հայ ճարտարապետության պատմության խնդիրները: Հեղինակն ուսումնասիրում է միջնադարյան ամենափառավոր ճարտարապետական կոթողներից մեկի՝ Զվարթնոցի ստեղծման պատմությունը և նրան կից բնակավայրի շենացման հանգամանքները: Նոր լուսաբանումներ են տրվում մի շարք հարցերի, ինչպես, օրինակ, տաճարի տեղի ընտրության, նրա կառուցման պատճառների, «Զվարթնոցի» անվանման իմաստի, նրան կից քաղաքատիպ բնակավայրի բնակչության իրավիճակի, Զվարթնոցը կերտած վարպետների հարցերին: Ի եզրափակումն հեղինակը համոզիչ և նրբին փաստարկներով բացահայտում է Զվարթնոցի հիմնադիր ու իր գործունեության այլևայլ կողմերով քաջ հայտնի Ներսես Շինող կաթողիկոսի կերպարի մի նոր երանգ՝ պարզում է, որ սա հանդես է եկել Զվարթնոցի ոչ միայն սոսկ որպես հիմնադիր, այլև որպես նրա ճարտարապետ:

Թաղևոս Ավդալբեգյանի գիտական ժառանգության մեջ հատուկ տեղ են գրավում Մովսես Խորենացու առեղծվածին, այսինքն՝ հայ պատմա-բանասիրության «առեղծվածների առեղծվածին», նվիրված երկու աշխատությունները, որոնք, ցավոք, պահպանվել ու հրատարակված են ոչ թե լրիվ տեքստով, այլ միայն մանրամասն կոնսպեկտների ձևով: Բնչպես և սպասելի էր մեր հեղինակից, նա ձեռք է զարկել սույն առեղծվածի երկու առավել կնճռոտ ու դժվարիմաց կետերին՝ այն է. բազում հետազոտողների զբաղեցրած ու նրանք վեճերի առարկա դարձած՝ Խորենացու ապրած ժամանակի խնդրին, ինչպես և այդչափ մեծ ուշադրության չարժանացած, բայց դարձյալ հույժ բարդ ու ծանր՝ Խորենացու ժամանակավրական պատկերացումների խնդրին:

Վերջինս արժարժվել է «Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական սկզբնագիրը վերականգնելու նոր փորձ» խորագրով 1929 թ. կարդացած դեկուցման մեջ: Այստեղ փորձ է արվել Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հասած բնագրի մի շարք տեղերի սրբագրման եղանակով լուծել Խորենացու ժամանակագրության առկա պատկերի և մեր գիտցած գիտական ժամանակագրության մեջ եղած որոշ հակասությունները: Կոնսպեկտը պարունակում է բազմաթիվ սուր և նուրբ դիտողություններ, որոնք կարևոր նպաստ են այդ դժվարին խնդիրը, ինչպես և Խորենացու հետ կապված այլ խնդիրներ լուծելու գործում:

Խորենացուն նվիրված մյուս աշխատությունը վերնագրված է՝ «Խորենացու «Պատմության» լեզուն հունաբան դպրոցի շրջանների կապակցությամբ» և ներկայացնում է Հակոբ Մանանդյանի «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» գրքի «Խորենացու բառապաշարը» վերնագրված բաժնի քննադատությունը: Այն զեկուցվել է 1934 թ. և մեծ տպավորություն գործել:

Այստեղ Թ. Ավդալբեգյանը մանրակրկիտ վերլուծության է ենթարկել Խորենացուն V դարից տեղաշարժելու տեսակետն ամրապնդելու համար Հ. Մանանդյանի առաջ քաշած նկատառումներից մեկը՝ թե «Հայոց պատմության» լեզվի կրողը չէր կարող V դարում ապրած լինել, քանի որ այդ լեզուն պարունակում է բազմաթիվ հունաբան և «հետին» բառեր, այնպիսիները, որոնք թույլ չեն տալիս նրա կրողին IX դարից ավելի վաղ ապրած համարել:

Բհարկե, սա Խորենացուն տեղաշարժելու գորեղ հիմք կլիներ, եթե նկատառումն իրոք թրդարանար: Մակայն այն չի արդարանում: Ավդալբեգյանը մի առ մի ստուգել է Հ. Մանանդյանի բերած բառերի ամբողջ զանգվածը և մի առ մի հիմնավորված կերպով հերքել նրանց՝ վերոհիշյալ նկատառման

Հիմք ծառայելու հնարավորությունը։ Նա ցույց է տվել, որ այդ բառերի ճշող մեծամասնությունը, բացառյալ 10 բառի, հանդիպում են IX դարից շատ առաջ, հայ ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրության մեջ, և ոչ մի կերպ չեն կարող հիմք ծառայել հորենացու տեղաշարժմանը։ Մնացած 10 բառը թեև չեն հիշատակված IX դարից առաջ, սակայն դրանք կարող են հենց հորենացու ստեղծածը լինել։ Պետք է հատկապես նշել, որ այս աշխատության մեջ Թ. Ավդալբեգյանը, բացի ընդհանուր բանասիրական հմտությունից, ցուցադրել է լեզվագիտության հատուկ ճյուղը կազմող բառարանային գործի մեջ իր մասնագիտական պատրաստությունը։ Մենք գիտենք, որ նա նաև բառարանների հեղինակ է։

Հայկական վաղ միջնադարին են վերաբերում նաև «Բանասերի օրագրից» գողտրիկ հոգվածաշարի օղակները, որոնցից յուրաքանչյուրը մի առեղծվածի լուծում է։ Հոգվածներից մեկը նվիրված է Կոզովիտ գավառի «Եղբարք» լեռան անվան ճշտմանը, անուն, որի աղճատումը Փավստոս Բուզանդի «Պատմության» մեզ հասած տեքստում հետապոտոզներին սխալ մեկնաբանությունների է հանգեցրել։ Մյուս հոգվածը քննում է Կորյունին Մեսրոպ Մաշտոցի վրացի աշակերտների թվին դասելու խնդիրը։ Թ. Ավդալբեգյանը մերժում է այդ դրույթը։ Մի երրորդը նվիրված է հայ հեթանոսական պանթեոնի ավագ աստված Արամազդի՝ հորենացու մոտ հանդիպող «Կունդ» մականվան մեկնաբանմանը։ Կողմն Սեպհական գնդին՝ դա նույն Վասպուրական նահանգն է, ցույց է տալիս Թ. Ավդալբեգյանը հաջորդ հոգվածում։ Ի եզրափակումն հոգվածաշարի հեղինակը անդրադառնում է Երևան քաղաքի հիշատակման խնդրին միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ։ Նա ցույց է տալիս, որ Սերեոսի համապատասխան տեղում Երևան տեղանվան ընթերցումից պետք է հրաժարվել։

Վերջին հոգվածով Թ. Ավդալբեգյանը իրեն հատուկ լայնախոհությամբ ամրապնդում է այն ուսանելի թեզը, թե գիտության համար պակաս կարեւոր բան չէ արմատացած կամ արմատանալ սկսող սխալ, թեև գայթակղիչ տեսակետից աղատվելը, քան մի նոր ու ճիշտ տեսակետի առաջ քաշելը։ Որ մեր հեղինակը այդ թեզի հետևողական պաշտպանն էր, ցույց է տալիս նաև նրա «Կարծեցյալ Շապուհ» հոգվածը։ Այստեղ խոսքը այն հանրահայտ ձևագրի մասին է, որը հրատարակիչների կողմից վերագրվել էր IX—X դդ. պատմիչ Շապուհ Բագրատունու գրչին և որի մասին տեղեկություն կա, թե նա հեղինակել է մեզ չհասած Բագրատունյաց պատմությունը։ Հրապարակված ձևագրի վերլուծությունը Թ. Ավդալբեգյանին հանգեցնում է այն եզրակացության, որ դրա հեղինակը Շապուհ Բագրատունին լինել չէր կարող։

Հեղինակի մյուս հայագիտական աշխատությունները տեղափոխում են մեզ ուշ միջնադար կամ նոր պատմության նախադուռը։

«Անհայտ աղանդավորներ հայոց մեջ ժԶ և ԺԷ դարերում» աշխատության մեջ Թ. Ավդալբեգյանը ցույց է տալիս, որ աղբյուրները երկար լռությունից հետո նորից հիշատակում են աղանդավորության մասին։ Նոր աղանդավորներից մեկի ուսմունքը բավական մոտ է եղել թոնդրակեցիների դադափարներին, բայց ավելի արմատական բնույթ է կրել։

Մեծարժեք աշխատությունների մի ամբողջ շարք արժարժում է XVIII դարի վերջերի հայ իրականությանը վերաբերող խնդիրներ։ Այստեղ, հայ աղատագրական մտքի պարթոնքի դարաշրջանում, Ավդալբեգյանին հետաքրքրում

են նրա դրսևորումները ժողովրդի տարբեր խավերում ու տարբեր հատվածներում, բուն Հայաստանում ու դադուժահայության ոլորտներում և այս ամենը՝ համաշխարհային պատմության մայրուղիներում տեղի ունեցող իրադարձությունների հետնախորքի վրա:

Ահա, Վաղարշապատի կողմերը գործած Տեր-Մղրախ անունով մեկը ստանում է Ավդալբեգյանից «Առաջին գաղափարական ավազակը հայոց մեջ» որակումը, որովհետև մտադրվել էր ոչ ավելի և ոչ պակաս, քան իր զույգ ձեռքերով խորտակել աշխարհի սոցիալական շարք՝ կողոպտելով հարուստներին և ավարը բաժանելով աղքատներին:

Եվ այս պարզունակ պատկերը ժամանակով համընկնում է ֆրանսիական հեղափոխության տարիներին: Ավդալբեգյանը ավարտում է իր հոգվածը հետևյալ բառերով՝ «Այնտեղ Միրաբո, Դանտոն, Ռոբեսպիեր, Մարատ: Այստեղ, մեզանում... Մերկե-Գուլաբի միայնակ Տեր-Մղրախ...»:

Թվում է թե վիճը անհաղթահարելի է: Բայց այդպես չէ իրականում: Ավդալբեգյան-պատմաբանի աշխարհայեցողության կարևոր գծերից մեկը հենց այն է, որ նրա համար հայ ժողովրդի պատմությունը գոյություն ունի և հետադոտելի է միայն համաշխարհային պատմության միջավայրում: Եվ ահա իր հաջորդ գործերում քայլ առ քայլ հետևում է, թե ինչպես «երրորդ դասի» գաղափարախոսությունը արծարծվում է նաև հայ իրականության մեջ, բուն դնում նախ և առաջ դրան լավ նախապատրաստված հնդկահայ գաղութում, հանդես բերում աղատագրական մտքի հոսանք, ծնում հանրապետական գաղափարներով տոգորված գործիչների ու սրանց ձեռքով ստեղծում բուն Հայաստանը հանրապետական կերպարանքով վերակերտելու ու անկախ դարձնելու համարձակ ծրագրեր:

Այսպես, «Հայ ազատագրական շարժման երկու հոսանք XVIII դարի վերջում» հոգվածում ուսումնասիրված է հայկական պետության ստեղծման, նրա քաղաքական ստատուտի և նրա՝ Ռուսաստանի հետ փոխհարաբերության կերտման երկու տարբեր ծրագիր: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ դրանք արտահայտում են երկու տարբեր հոսանքների մտայնություն: Առաջինը՝ աշխարհային կալվածատիրության, հոգևորականության և առավել հարուստ վաճառականների, երկրորդը՝ ձախը, հնդկահայոց ղեկավարների, որոնք արտահայտում էին «երրորդ դասի» շահագրգռությունները:

«Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը և ժամանակակից հայերը» աշխատության մեջ, ըստ պատմական սուղ տվյալների ընձեռած հնարավորության, դիտարկվում է հայ իրականության տարբեր խմբավորումների և անհատների՝ ֆրանսիական մեծ հեղափոխության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի խնդիրը:

«Հայ անդրանիկ պարբերականն ու նրա խմբագիրը» հոգվածում առաջին անգամ հայ պատմագրության մեջ տրվում է հնդկահայոց գաղութի ղեկավարների օրգան հանդիսացած՝ «Ազդարար» անդրանիկ հայ պարբերականի գաղափարական ուղղվածության ու շահագրգռությունների վերջավորված գիտական բնութագիրը: Ուրվագծվում է նաև նրա խմբագիր Հարություն Կամավոնյանի ճակատագիրը:

«Շահամիր Շահամիրյանն ու հնդկահայոց համայնական ինքնավարությունը XVIII դարում» աշխատության մեջ մանրամասն հետազոտության է ենթարկվում Մադրասում հրատարակված մի գործ՝ «Նշավակը», որը պարու-

նակում է արմատական հանրապետական զաղափարներ, այն է՝ պահանջում է ստեղծել սահմանադրություն, անջատել եկեղեցին պետությունից, հաստատել համընդհանուր ընտրական իրավունք, վերացնել ճորտատիրությունը: Թ. Ավդալբեգյանը ցույց է տալիս, որ «նշավակի» հեղինակն է եղել ոչ այլ որքան հնդկահայոց մադրասյան խմբի ղեկավար և զաղափարախոս Շահամիր Շահամիրյանը:

Հարկավ, վերջին տասնամյակների ընթացքում սովետահայ պատմաբանները նորանոր նյութեր, պատկերացումներ ու թեզեր են ավելացրել այս բնագավառում արված՝ Թ. Ավդալբեգյանի ներդրումի վրա և այսուհանդերձ Ավդալբեգյանի այդ գրվածքների այսօրվա ընթերցողին ևս չի լքում սրանց թարմության զգացումը, որովհետև դրանք այսօր սովորական դարձած մտքերից շատերի ակունքն են հանդիսանում:

Հայտնի է նաև Թ. Ավդալբեգյանի՝ պատմական Հայաստանում տեղ դրած հարկային սիստեմների մասին արժեքավոր ուսումնասիրությունների շարքը, որը մեծ ներդրում է Հայաստանի տնտեսության պատմության մշակման մեջ: Իսկ մենք կբավարարվենք այստեղ միայն դրանց թվարկմամբ: Առանձնապես կարևոր է «Հաս, սակ և բաժ» ծավալուն աշխատությունը, որի շավիղներով են տարված նաև «Բահրան և մյուլբը XVII և XVIII դարերում», «Գլխահարկը Թուրքիայում XVII—XVIII դարերում հայ պատմագրության տվյալներով» և «Աբ-ի-Քուրան ջրանցքը Պարսկաստանում ու համանուն արքայական հարկը» հետազոտությունները:

Ամփոփելով մեր հոգվածը Թադևոս Ավդալբեգյանի հայագիտական աշխատությունների մասին, կցանկանայինք շեշտել, որ ականավոր գիտնականը լիովին բռնել է ժամանակի բնությունը: Նրա ժառանգությունը ակտուալ է, դորժող նաև այսօր, քանի որ Թադևոս Ավդալբեգյանի հայագիտական հետազոտությունների մի շարք արդյունքներ տակավին մնում են գիտության վերջին խոսք:

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТАДЕОСА АВДАЛБЕГЯНА

(К 90-летию со дня рождения)

Член-корр. АН АрмССР Г. Х. САРКИСЯН

(Резюме)

В статье дана характеристика арменоведческих трудов крупного советского армянского историка, экономиста и филолога Тадеоса Авдалбегяна (1886—1937). Отличительные черты научного творчества Т. Авдалбегяна — широкий хронологический и тематический охват арменоведческой проблематики, стремление к решению наиболее сложных историко-филологических вопросов, железная логика исследования. Арменоведческие труды Т. Авдалбегяна сохраняют свое научное значение по сей день.

ЧЕРТЫ ЭЛЛИНИЗМА В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ*

Член-корр. АН АрмССР Г. Х. САРКИСЯН

Эллинистическая культура, сложившаяся в странах Ближнего и Среднего Востока в результате взаимодействия проникшей сюда вместе с греко-македонянами эллинской цивилизации с местными цивилизациями, стала одним из важнейших явлений в истории человечества конца I тыс. до н. э. По этому явлению последние три столетия до н. э. именуются в науке периодом эллинизма, хотя, разумеется, эллинизм как таковой отнюдь не исчерпывал всего многообразия истории упомянутого региона. Более того, характер и результаты синкретизации были весьма неодинаковы в различных областях региона.

Взять, например, такую страну, как Вавилония, которая пережила эволюцию тысячелетий и выработала зрелые и устойчивые культурные формы. Глинистая почва Вавилонии не впитала сколько-нибудь глубоко прошедшего по ней дождя эллинизма. Воздействие его привело здесь скорее к некоей аккумуляции древней цивилизации, к последней ее вспышке перед давно уже намечавшимся закатом.

Можно найти примеры и других обществ, на которые эллинизм не оказал существенного влияния, как на вавилонское, по причинам, однако, прямо противоположным, а именно—вследствие их недостаточной зрелости и неподготовленности для восприятия развитых форм эллинской цивилизации.

Что же касается Армении, то эллинизм застал ее общество не на излете и не на начальных стадиях развития, а в период подъема. За два-три столетия до того сложилось первое армянское государственное образование на базе консолидации различных этнических единиц Армянского нагорья в единую народность. Армения переживала бурный рост производительных сил, за которыми плохо поспевали духовная культура, идеологическая надстройка. Поэтому порою ей приходилось обращаться за готовыми культурными формами, в той или иной мере соответствовавшими ее потребностям, сущности переживаемых ею процессов, к более зрелым обществам, с которыми она соприкасалась. А эллинские культурные формы были наиболее передовыми и совершенными для своего времени.

В результате эллинизм сыграл в Армении значительную роль. Взаимодействие эллинской культуры с местной цивилизацией стиму-

* Доклад, прочитанный на XIV Международной конференции ученых-античников социалистических стран—«Эйрене» (Ереван, 18—23 мая 1976 г.).

лировало развитие последней и наложило определенный отпечаток на ее внешние проявления. В течение примерно шести столетий, включающих собственно эллинистический период, а также первые три века н. э., которые применительно к Армении могут быть названы пост-эллинистическим периодом, некоторые отрасли духовной культуры армянского общества развивались под прикрытием эллинистического одеяния. Оно, однако, постепенно изнашивалось и под влиянием исконно местной сущности соответствующих процессов заменялось местным же одеянием.

Эти процессы включали изменение и социальной природы армянской культуры. Не секрет, что основной ареной развития и распространения эллинизма в любой стране была культура господствующих классов; то же было и в Армении. И вот в упомянутой эволюции важную роль сыграла всплывавшая постепенно из глубины общества на поверхность и утверждавшая свою роль культура народных масс. Деэллинизация культуры была одновременно ее демократизацией. Однако вклад эллинизма этим отнюдь не был зачеркнут. Он был лишь творчески освоен и органически влился в национальную армянскую культуру.

Попытаемся вкратце проследить упомянутые явления на конкретном материале, относящемся к различным областям духовной культуры—к языку, литературе, театру, религии, науке.

Пока что наиболее ранними документальными свидетельствами проникновения греческого языка в Армению и применения его здесь являются греческие надписи из Армавира—древней столицы Армении (к западу от Еревана). Здесь было обнаружено семь надписей, высеченных на двух больших каменных глыбах. Наиболее вероятная их датировка—это рубеж III и II вв. до н. э. Надписи поражают разнообразием содержания. На одном из камней находим: царское письмо—обращение «царя армавирицев Митраса» к «царю Евронту» с пожеланием благоденствия; полный перечень названий месяцев селевкидского календаря; два текста, фиксирующих какие-то исторические события, с упоминанием некоего «эллина Нумения», причем в одном из них дважды упоминается Армения. В одной из надписей на другом камне встречаются имена Гесиода, автора «Трудов и дней», и его брата Перса; вторая надпись представляет собой стихотворный текст в 12 строк, отдельные предложения или словосочетания которого могут быть соотнесены с отрывками из трагедий Еврипида; третья надпись, возможно, является вотивным текстом: в ней упомянута четверка лошадей.

Такая пестрота в содержании надписей, с одной стороны, конечно, затрудняет общую их оценку, их подведение в целом под какую-либо определенную категорию эпиграфических памятников. С другой стороны, однако, это же разнообразие свидетельствует о разносторонности интересов автора (авторов) надписей, о значительной его (их) эрудиции, включавшей сведения о древнейшей греческой поэзии, греческой классической трагедии, о селевкидском календаре, о греческих эписто-

лярных формулах и т. п., и, вместе с тем, сведения об Армении, о связанных с нею исторических событиях и об именах ее властителей. Все это, несомненно, придает надписям огромный историко-культурный интерес, они являются ярким свидетельством проникновения греческого языка и культуры в Армению.

Ряд надписей, датируемых более поздним периодом, показывает, что греческий язык в это время продолжал обслуживать армянское общество в качестве письменного языка и, в частности, языка государственной канцелярии, осуществляя эту функцию наряду с арамейским языком, унаследованным от ахеменидской имперской канцелярии.

Одним из интересных образцов греческих надписей армянских царей является строительная надпись из Гарни, высеченная на квадре крепостной стены в 11 году царствования Трдата I, следовательно, в 76 г. н. э. Особый интерес в ней представляет термин *λειτουργός*, интерпретация которого дает основание судить о существовании в древней Армении института литургии, правда, существенно отличного от полисной литургии тем, что здесь акция совершается в пользу не города, а царя; литург, по-видимому, оплачивает стоимость стен царской крепости, номинальным основателем которой в надписи выступает царь.

Большой интерес представляет греческая надпись из Тигранакерта, относящаяся к рубежу III и IV вв. н. э. Это позднейший, можно сказать—пережиточный образчик очень распространенного в эллинистический период рода документов—посланий царей городам, в которых они высказывали городской общине свою волю в виде пожеланий, сообщаясь с полуавтономным статусом городов в государстве.

Из других греческих надписей на территории Армении следует отметить две эпитафии, датируемые II в. н. э. Одна из них относится к даме по имени Атенанс, мать которой, судя по ее имени—Антония, дочь Лукия—была римлянкой, отец же, возможно, армянином. Другая посвящена хилтархом стоявшего в древней столице Армении Валаршапате подразделения XV легиона Аполлинарис Поплием Элием Валентом своей жене и дочерям. В обоих случаях, в особенности же во втором, ожидалась бы эпитафия, скорее, на латинском языке. Тот факт, что обе они сделаны все же на греческом, свидетельствует о распространенности этого языка в Армении и о применении его, помимо царской канцелярии, в других областях жизни. Греческий язык, обслуживавший армянское общество в качестве письменного языка, окончательно потерял эту свою роль с изобретением армянских письмен в начале V в. и с превращением в связи с этим армянского языка в язык письменный.

Усиление эллинизма в Армении в I в. до н. э. в значительной мере было связано с фактом массового переселения Тиграном II (95—55 гг. до н. э.) жителей эллинистических полисов завоеванных им стран в армянские города—как в новооснованную столицу Тигранакерт, так и в другие города, сложившиеся в предшествующий период. Переселено было, вероятно, не менее полумиллиона человек.

Источники дают возможность восстановить некоторые явления эллинизма, так или иначе связанные с упомянутыми фактами. Из них наиболее выпукло выступают данные об эллинистическом театре в Армении. Они одновременно свидетельствуют о новом этапе проникновения в Армению произведений греческой классической литературы. Согласно сообщению Плутарха («Лук.», 29), Тигран II построил в Тигранакерте театр и пригласил для представлений труппу греческих актеров. Если это был подлинный, т. е. обычный театр—а сообщение Плутарха не допускает иного толкования,—то его создание должно было быть обусловлено наличием достаточной массы зрителей, причастных к греческому языку. Зрителями театра мыслились, несомненно, в какой-то мере переселенцы из эллинистических городов, привычные к обычаям полисной жизни. Однако подлинной целью создания театра на армянской почве, разумеется, не могло быть удовлетворение потребностей этих слоев населения. Таковой было стремление привить армянскому обществу греческий театр как один из важнейших элементов эллинской культуры. Стремление же к восприятию и насаждению в Армении этой культуры явственно прослеживается в деятельности как самого Тиграна II, так и его потомков и проявилось также в титуле «Филэллин», который носили некоторые из них.

Еще одно сообщение Плутарха («Красс», 33) об эллинистическом театре в Армении касается периода правления сына Тиграна II—Артавазда II (55—34 гг. до н. э.). В столице Армении Арташате, где сошлись два союзника—парфянский царь Ород и армянский царь, они смотрели «Вакханок» Еврипида в исполнении греческой труппы Ясона из Тралл. Дело происходило в период битвы при Каррах, и во время спектакля прибыл гонец с головой Красса на острие копья. Из сцены, описанной Плутархом в весьма драматических тонах, независимо от степени правдоподобия ее отдельных деталей, явствует, во всякой случае, что и после Тиграна II интерес к эллинистическому театру в Армении не угасал—ставились произведения греческих трагиков и с этой целью приглашались знаменитые греческие актеры.

Интерес сообщения Плутарха увеличивается на фоне тут же сообщаемого им известия о том, что царь Артавазд II и сам писал трагедии. Это значит, что описанный случай с постановкой «Вакханок» не был эпизодическим явлением в Армении, и здесь, по-видимому, именно в столице Арташате, возможно, существовал и театр, в котором наряду с греческими трагедиями ставились и произведения Артавазда. Эти произведения, которые, к сожалению, до нас не дошли, были написаны на греческом языке и, конечно, находились в русле эллинистической литературы; однако они могли иметь и местные особенности, в частности—в сюжете, персонажах и т. п. Ибо не подлежит сомнению, что армяне в предшествующий период создали самобытные игры и действия культово-театрального порядка, и внедрение эллинистического театра в Армению не могло бы протекать вовсе без влияния на него указанных местных форм. В дальнейшем мы получаем сведения об этих играх и

действиях из армянских источников V и следующих веков. Жизнь же эллинистического театра в Армении была недолговечной.

История армянского языческого пантеона изучена недостаточно, однако основные линии его развития известны. Первоначальный пантеон зафиксирован уже состоящим, помимо исконно армянских божеств, также из божеств хуррито-урартского и хеттского круга. Соприкосновение с иранским обществом привело к изменениям, выразившимся в том, что часть старых богов—Хайк, Ара, Торк и другие, была низведена до уровня героев, а их божественные функции были воплощены в богах с иранскими именами Арамазд, Вахагн, Митра, Анахит и т. п. Проникновение в Армению иранской теонимии, однако, ни в какой мере не свидетельствует о внедрении в Армению иранского зороастризма с его дуалистичностью. Армяне оставались при своей прежней религии, лишь частично заменив имена богов. Прекрасную параллель этому явлению составляет широкое проникновение в армянскую ономастику иранской антропонимии, которая, видимо, применялась здесь без учета ее важнейшей — смысловой, этимологической — стороны, т. е. она не принесла с собой связанной с ней идеологии. Эти любопытные явления ждут еще своего исследователя.

Известна большая распространенность синкретизации религий в эллинистический период посредством сопоставления или отождествления местных богов с эллинскими по признаку приблизительного сходства их божественных функций. Заманчивость подобной синкретизации заключалась, вероятно, в том, что она давала возможность навести в местных пантеонах больший порядок, выстроить богов по определенному ранжиру — качеству, в общем свойственное греческому пантеону, если отвлечься от нередких и в нем непоследовательностей и отклонений.

Это явление не миновало и армянское общество. Бог Арамазд, верховное божество, был сопоставлен с Зевсом, бог Вахагн — с Гераклом, богиня Анахит — с Артемидой, Митра (или иногда Тир) — с Аполлоном-Гелиосом и т. п. Эти отождествления в пережиточном виде мы встречаем еще в христианской армянской историографии V в., а именно в трудах Агафангела, Фавстоса Бузанда и Мовсеса Хоренаци. То, что они действительно восходят к эллинистическому периоду, иллюстрируется фактом их упоминания уже в I в. до н. э. в соседней с Арменией Коммагене, стране, связанной с Арменией вековыми политическими, культурными и этническими узами, в которой к тому же около четырех столетий правила ветвь армянской династии Оронтидов (Еруандакан). В святилище на Немруд-даге, построенном представителем этой династии Антиохом I, современником Тиграна II, были установлены колоссальные статуи, посвященные, как явствует из надписей, трем богам — Зевсу-Оромазду, Аполлону-Митре-Гелиосу-Гермесу, Гераклу-Артагну (т. е. Вахагну)-Аресу и богине Коммагене. Последняя выступает как коммагенская ипостась той же богини Анахит, важнейшей функцией которой в армянском пантеоне, было, как известно, именно попечительство над страной.

Несомненный интерес для нашей темы, в дополнение к сказанному, представляет факт существования в древней Армении также института культа царской династии и обожествления живого царя. Эта очень распространенная в эллинистическом мире, как ее часто называют, «политическая религия» была призвана возвести авторитет царя и царской власти на недостижимую высоту. Обожествленные цари зачастую отождествлялись с каким-либо классическим божеством—с Зевсом, Аполлоном, Дионисом, Гелиосом и т. д.

Примеру могущественных Селевкидов и Птолемеев следовали и правители малых стран—Пергама, Вифании, Каппадокии, Понта. Богатейшие данные имеются по одной из самых малых стран эллинистического мира Коммагене. Эти данные, как уже отмечалось, можно в какой-то мере отнести и к Армении. Коммагенское святилище на Немруд-даге было посвящено именно династическому культу, и царь Антиох I рядом с упомянутыми колоссальными статуями четырех божеств воздвиг и пятую—свою собственную. Поблизости он расположил в два ряда десятки стел с барельефами, изображающими его предков с отцовской и материнской стороны, и снабдил эти стелы соответствующими греческими надписями. С отцовской стороны Антиох возводил свою генеалогию через ряд Ароандов (арм. Еруанд, у античных авторов—Оронт)—царей и сатрапов к Ахеменидам и к самому Дарию I; с материнской—к Селевкидам и, далее, к Александру Македонскому.

Данные о собственно армянских святилищах этого характера, сохранившиеся в повествовательных источниках V в., напоминают коммагенские святилища. Так, из «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци мы узнаем, что один из армянских царей, относимых им ко II в. до н. э., Валаршак, «построил храм в Армавире и установил в нем статуи Солнца и Луны и изображения своих предков». Далее автор называет статуи Солнца и Луны также статуями соответственно Аполлона и Артемиды. У другого армянского автора V в. Агафангела эти же божества названы их местными именами—Тир и Анахит. Согласно данным еще одного армянского автора V в. Фавстоса Бузанда, родовая усыпальница армянских Аршакидов находилась в крепости Ани, при храме Зевса-Арамазда.

Уже самый состав божеств, связанных с культом предков—Зевс-Арамазд, Аполлон-Тир-Гелиос (Солнце) и Артемида-Анахит-Луна—указывает на связь армянского варианта культа династии с соответствующими коммагенскими и, далее, селевкидскими культами, где также в первую очередь выступают Зевс и Аполлон. Наблюдаются явные черты сходства и в организации культа.

Ряд других данных о культе царской династии в древней Армении относится к отождествлению живого царя с каким-либо божеством. В одном из прологов Помпея Трога упоминается «Тигран, прозванный Богом»,—несомненно, Тигран II. Легенду «Царя Тиграна, Бога» читаем на монете одного из следующих Тигранов. Об отождествлении Тиграна II с богом Гераклом-Вахагном свидетельствует история, рассказан-

ная у Мовсеса Хоренаци, где царь Тигран явно выступает в роли бога-драконоборца Вахагна, который, согласно данным того же Мовсеса Хоренаци, а также, как мы помним, надписей из Коммагены, идентифицировался с Гераклом. О том же свидетельствуют монеты Тиграна II с изображением Геракла на оборотной стороне.

Сын Тиграна II Артавазд II, видимо, отождествлялся с Гелиосом-Митрой. С именем Артавазда связаны легенды митранстического круга, согласно которым Артавазд заключен в цепях в недрах горы, и ему предстоит выйти оттуда и разрушить (в другом варианте—спасти) мир. До нас дошли и монеты Артавазда II с изображением на оборотной стороне квадриги, какой обычно правит Гелиос.

Аршакиды, пришедшие к власти в Армении в середине I в. н. э., сохранили пришедшую сюда традицию обожествления царских предков и правителя. Трдат I (66—80 гг. до н. э.) в греческой надписи из Гарни именует себя «Гелиосом-Тиридатом». В дальнейшем культ царя в Армении подвергается определенной романизации, и в греческой царской надписи из Тигранакерта, относящейся к самому концу III или к началу IV в. н. э. и, следовательно, принадлежащей Трдату III (298—330 гг.), речь идет уже о «судьбе» (τύχη) монарха, что являлось, как известно, важной составной частью императорского культа в Римской империи.

Все эти явления исчезают с победой в Армении христианства в начале IV века.

Перейдем к области науки. Речь идет о первых шагах развития историографии на почве Армении. Начало армянской историографии принято приурочивать ко времени изобретения армянских письмен, т. е. к V в. н. э. Однако целый ряд обстоятельств заставляет пересмотреть этот тезис. Это факт высокого уровня развития армянской государственности во II—I вв. до н. э., в период правления династии Арташесидов, и далее в I—V вв. н. э., что само по себе должно было породить острую необходимость в историографии, в фиксации истории государства. Это, далее, факт бурного, подобного взрыву, расцвета армянской историографии в V в., что невозможно исторически осмыслить без предположения о предварительном постепенном накоплении продуктов историографической мысли. Эти общие соображения подкрепляются и конкретными данными. Таковые имеются уже со времени Тиграна II. Уже отмечалось, что он был поборником эллинизма; он собирал вокруг себя представителей греческой образованности. Из этих лиц нас, в аспекте зарождения на армянской почве историографической мысли, могут заинтересовать Амфикрат Афинский, написавший не дошедшее до нас сочинение «О великих мужах», в котором, возможно, было отведено место и Тиграну II, и особенно Метродор Скепсийский. Это были представители типичного для эллинистического периода слоя бродячей эллинской интеллигенции.

Сведения о Метродоре сохранились у многих античных авторов (Страбон, Плутарх, Плиний, Цицерон, Афиней, схолии к Аполлонию

Родосскому). Метродор прослыл ненавистником римлян. Авторы отзываются о нем как о разностороннем деятеле—«муже многоведающем»—политике, философе, риторе, естественнике, историке и отмечают удивительный стиль его писаний. Нам известны названия некоторых из них: «Александр, или О наличии разума у бессловесных животных», «Об обычаях», «О Тигране».

Нас, естественно, интересует здесь последнее из названных произведений, от которого, к сожалению, сохранился лишь коротенький малозначительный отрывок. Поскольку Метродор умер в 70 г., его труд о Тигране II должен был охватить первый, завоевательский период истории правления этого царя, когда им была создана огромная держава, простиравшаяся от Каспия до Средиземного моря. Написанный, по всей вероятности, по царскому заказу, труд носил, конечно, панегирический характер. Во вводной части могло быть рассказано и о предшественниках Тиграна II (начиная, возможно, с основателя династии Арташеса I), источником для чего могли бы служить как местная традиция, так и античные авторы, например Полибий, как известно, хорошо осведомленный об Арташесе I.

Считать труд Метродора о Тигране одним из фактов зарождения историографии в Армении заставляет то обстоятельство, что он не оказался эпизодическим и единичным в армянской действительности. Метродор имел продолжателя, притом уже не грека, но армянина, хотя и писавшего на греческом языке. Это был царь Артавазд II (55—34 гг. до н. э.), о котором уже упоминалось как о драматурге. Тот же Плутарх сообщает, что он писал и исторические сочинения («Красс», 33). Плутарх отмечает, что часть их сохранилась; они читались, следовательно, еще спустя полтора столетия после создания; до нас, однако, они не дошли. Об их содержании можно только гадать, но предположение, что они были посвящены именно истории Армении, не будет произвольным.

Сведения о дальнейшем развитии историографической мысли в Армении мы получаем из произведений армянских раннесредневековых историков, упоминающих свои источники и своих предшественников, в частности — из «Истории Армении» «отца армянской истории», автора V в. Мовсеса Хоренаци.

Мовсес называет многие из своих источников—письменные и устные, местные и иностранные. Часть их пока остается загадочной. Нас здесь интересуют те из упоминаемых им письменных источников, которые сложились в самой Армении, независимо от того, на каком языке они были написаны. Это в первую очередь «Храмовая история», приписываемая им перу Олюмпа (Олимпия)—жреца храма Зевса-Арамазда в крепости Ани, в древнеармянской области Даранали на Евфрате.

Основное содержание труда Олюмпа—как оно выявляется в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци—это история царя Арташеса I (Артаксия античных авторов): история его борьбы с узурпатором Ервандом (Оронтом Страбона), победы, основания столицы Арташат (Артаксаты античных авторов), военных походов Арташеса, внутренних реформ, в

том числе размежевания земли на частную и общинную посредством установления межевых камней и т. п.

Если исключить, правда, существенный, но вместе с тем характерный для Мовсеса Хоренаци анахронизм в датировке правления царя Арташеса (смещение более чем на два столетия), то факты, сообщаемые со слов Олюмпа, удивительно созвучны данным эпиграфических памятников (а именно межевых камней с надписями на арамейском языке от имени Арташеса I) и античных авторов—Диодора, Юстина, Аппиана, Плутарха и других—об этом царе. Особенно наглядно сходство с данными Страбона, наглядно настолько, что побуждает искать связь между двумя авторами—Олюмпом и Страбоном. Можно предположить, что оба они—непосредственно или опосредованно—пользовались одними и теми же или сходными материалами местного происхождения—чем-либо вроде упоминавшихся выше трудов Метродора или Артавазда II.

Наиболее вероятное время жизни историка-жреца Олюмпа—I—II вв. н. э. Его греческое имя, разумеется, не означает, что он был грек; Олюмп был жрецом хотя в свое время и несколько эллинизовавшегося (как показывает двойное имя—Зевс-Арамазд), но все же исконно армянского храма, и нет оснований не считать его армянином; но писал он, видимо, на греческом языке.

По-гречески же писал, по всей вероятности, и живший при дворе армянских Аришакидов, как полагают, в IV в., ученый сириец Мар Абас Катина, как называет его Мовсес Хоренаци, или Мараба Мцурнский, как он назван у анонимного автора V—VII вв. Он написал историю Армении, широко пользуясь армянской устной традицией—сказаниями и легендами, бытовавшими в народе, а также письменными источниками—царскими архивами и каким-то греческим трудом по хронологии. Его труд послужил важнейшим источником для Мовсеса Хоренаци и для упомянутого анонимного автора. Итак, те отрывочные данные, которые дошли до нас, позволяют судить о том, что историография, зародившаяся в эллинистический период на земле Армении, развиваясь в храмах и при царском дворе, была важным фактором расцвета в V веке, непосредственно после изобретения армянских писмен, подлинной национальной армяноязычной историографии, давшей такую блестящую плеяду авторов, как Корюн, Агафангел, Фавстос Бюзанд, Лазар Парпеци и «отец армянской истории» Мовсес Хоренаци.

Общая характеристика значения и роли черт эллинизма в духовной культуре древней Армении была дана в начале статьи, и к этому возвращаться мы не будем. Ограничимся лишь формулированием наиболее общего вывода. Влияние одной культуры, цивилизации на другую не является односторонним действием. В различной степени и в различном смысле, но активны всегда обе стороны—влияющая и воспринимающая. Зачастую даже последняя превосходит в активности первую, будучи более заинтересованной воспринять, чем первая—воздействовать.

В заключение—следующее. Занимаясь вопросами контактов различных культур и цивилизаций, мы постоянно сталкиваемся с прямо-

таким пугающим разнообразием сочетаний и комбинаций таких контактов. При этом обнаруживается явная неразработанность, зачастую просто даже отсутствие методики научного подхода к ним, что побуждает нас утверждать, что проблема в целом находится в небрежении. Между тем она, на наш взгляд, имеет полное право на превращение в отдельную отрасль исторической науки, охватывающую соответствующие явления не только древности, но всех эпох истории человечества, вплоть до наших дней.

Мы далеко не достаточно дифференцируем такие термины, как влияние, взаимовлияние, соприкосновение, воздействие, взаимодействие, столкновение, слияние и другие понятия этого рода, характеризующие варианты контактов культур и цивилизаций, хотя их значение, как и значение их различий, огромно. Этого рода явления мы привыкли оценивать на глазок, притом часто—с порядочной дозой эмоциональности. И наше данное сообщение не составляет исключения в этом.

А ведь тут, как это имеет место в других областях исторической науки, возможны и необходимы точные дефиниции, четкие критерии, тщательная систематизация фактов, их количественный и качественный анализ, их обобщение, выработка на этой основе определенной теории, призванной выявить и общие закономерности и хронологически-ареальные особенности, выяснить, наконец, самый механизм различного вида контактов культур и цивилизаций в амплитуде от столкновения до слияния, сделать возможным математическое моделирование этих процессов и т. д.

Нам кажется, что эта необходимость уже осознается, и одно из свидетельств этого—самый факт постановки во главу угла проблематики нынешней XIV конференции «Эйрене» именно проблемы «Античный мир и Восток».

ՀԱՅԿԵՆԻՉՄԻ ԳԾԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԵՋ

ՀՍՍՀ ԳԱ րդրակից-աճղամ Գ. Խ. ՍԱՐԿՅԱՆ

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ)

Հայկենիստական սինկրետիկ մշակույթի նկարագիրն ու դերը տարբեր են եղել նրա տարածման արևալի՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարբեր երկրներում: Նրանք դժգույն են հին ու արդեն կարծրացած քաղաքակրթությունների օրրաններում, ինչպես նաև նոր-նոր քաղաքակրթության ուղին բռնած հասարակություններում, և ավելի վառ են ու զործուն հունական առաջատար մշակույթի ընկալման համար արդեն հասունացած, զարգացման մեծ հեռանկար ունեցող երկրներում, որոնց թվին էր պատկանում Հայաստանը:

Այսպիսի երկրներում հունական մշակութային ձևերին վիճակված էր գերազանցապես տեղական մշակութային պրոցեսների արտաքին հարդարման դերը, որը շարունակվում էր այնքան ժամանակ, մինչև մշակվում էր ուրույն, այսպես ասած, ազգային հարդարանքը: Սակայն այդ դեպքում էլ հայկենիզմը

իսպառ շէր կորչում: Որպես կուլտուր-պատմական նվաճում, մշակույթի մեջ հարատևում էին նրա ստեղծագործորեն վերամշակված և իրացված տարրերը:

Հայաստանում այդ պրոցեսները շարունակվել են շուրջ վեց դար, ընդգրկելով բուն հելլենիստական (մ. թ. ա. III—I դդ.) և ետհելլենիստական (մ. թ. I—III դդ.) ժամանակաշրջանները, տարածվելով, բացի նյութական մշակույթից, նաև հոգևոր մշակույթի մի շարք բնագավառների վրա՝ լեզու և գրականություն, թատրոն, կրոն և պաշտամունք, դիտություն:

Հելլենիստական մշակույթի հնագույն արգասիքը Հայաստանում մ. թ. ա. III—II դդ. սահմանագլխին պատկանող Արմավիրի հունարեն արձանագրություններն են, որոնք ցուցադրում են իրենց ստեղծողի լայն էրուդիցիան: Նա ստեղծելություն է ունեցել, օրինակ, հնագույն հունական պոեզիայի, հունական դասական ողբերգության, հունական նամակագրական բանաձևերի, մակեդոնյան օրացույցի և սրանց կողքին՝ Հայաստանի անցուղարձի, հայոց իշխողների մասին: Հաջորդ դարերի մի շարք հունարեն արձանագրություններ վկայում են, որ հունարենը, արամեերեն լեզվի կողքին, նախամեսրոպյան շրջանում ծառայել է Հայաստանում որպես գրավոր լեզու, կիրառվելով արքայական գրասենյակում, երկրի վարչական կառավարման ոլորտում և կյանքի այլ բնագավառներում:

Հունական գրականության ու արվեստի ներթափանցման մի նոր փուլ են հայտանշում հելլենիստական թատրոնի մուտքը Հայաստան Տիգրան II-ի (95—55 թթ. մ. թ. ա.) օրոք ու նրա ջանքերով և հարատևումը առնվազն Արտավազդ II-ի (55—34 թթ. մ. թ. ա.) օրոք: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, նաև ինքն է հեղինակել ողբերգություններ, հանգամանք, որը թելագրում է մեզ շթերագնահատել ողջ երևույթի կուլտուր-պատմական նշանակությունը:

Հայկական հեթանոսական պանթեոնը իր զարգացման երկար ճանապարհին բազմաթիվ շփումներ ու փոխազդեցություններ է ունեցել խեթական, խուրրի-ուրարտական, սեմական, հին պարսկական և այլ պանթեոնների, հելլենիստական շրջանում՝ նաև հունականի հետ, որի հետևանքով հայկական մի շարք աստվածություններ համագրվել ու նույնացվել են նրանց քիչ թե շատ համապատասխանող հունական աստվածություններին: Այս հանգամանքը արտահայտվել է աստվածների կրկնակի անվանումների մեջ. Արամազդ-Ջևս, Վահագն-Հերակլ, Անահիտ-Արտեմիս, Տիր (կամ Միհր)-Ապոլլոն (կամ Հելիոս):

Հելլենիստական խոշոր տերություններում խիստ տարածված «քաղաքական կրոնի», այն է՝ արքայական դինաստիայի և իշխող թագավորի պաշտամունքի ազդեցությունը հստակորեն նշմարվում է այդ երևույթի հայկական տարբերակում: Այդ վերաբերում է և՛ պաշտամունքի կաղամկերպման ձևերին, և՛ նրան մասնակից դարձված դասական աստվածների կազմին, և առանձին թագավորներին այս կամ այն աստծու հետ նույնացնելու պրակտիկային:

Դիտություն բնագավառում նշելի է հելլենիզմի դերը Հայաստանում պատմագրության սկզբնավորման ու նախնական զարգացման առումով: Տիգրան II-ի արքունիքում ապրող հույն հեղինակ Մետրոդորոս Սկեպսիացին գրել է Տիգրանի պատմությունը: Պատմական երկեր է ստեղծել Արտավազդ II-ը: Խորենացու «Հայոց պատմության» կարևորագույն աղբյուրներից է Դարանաղյաց Անիի Ջևս-Արամազդի տաճարի քուրմ Օղյումպի (Օլյումպիոս, հա-

վանաբար մ. թ. I--II դդ ապրած) «Մեհենական պատմությունը», որն ըստ երևույթին գրված է եղել հունարեն, նույն լեզվով պիտի գրված լինի նախամեսրոպյան հայ պատմագրության մի ուրիշ կարկառուն ներկայացուցիչ՝ Մար Աբաս Կատինայի կամ Մարաբա Մծուրնացու երկր, նախամեսրոպյան շրջանի պատմագրական մտքի այս զարգացումը դարձավ V դարում հայ դասական պատմագրության ծաղկման նախադրյալներից ու գործոններից մեկը:

Առկա փաստերը հիմք են տալիս պնդելու, որ մի քաղաքակրթության, մի մշակույթի վրա մյուսի ունեցած ազդեցությունը գրեթե երբեք միակողմանի գործողություն չի լինում, այլ վերածվում է համագործակցության: Հաճախ նույնիսկ առավել ակտիվ է ընկալողը. ավելի շահագրգռված լինելով ընկալելու, քան ներգործողը՝ ներգործելու:

Քաղաքակրթական-մշակութային շփումների բնագավառը՝ ընդհարումից մինչև միաձուլում իր ամպլիտուդով, որ ներառնում է բազմաթիվ երանգներ ու տարբերակներ, մեղ ներկայանում է որպես պատմական գիտության առանձին ու կարևոր ինքնագավառ, եթե վերաբերենք այն մարդկության պատմության ողջ ընթացքին՝ սկզբից մինչև մեր օրերը:

ՈՒՐԱՐՏՈՒ—ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՌԹԻՎ

ՀՄՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ

Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Գ. Բ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ասորեստանյան և ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների վկայություններից և հնագիտական պեղումներով բացահայտված տվյալներից հայտնի է, որ Հայկական լեռնաշխարհում մ. թ. ա. IX դարից մինչև VI դարի սկզբները գոյություն է ունեցել Ուրարտական պետությունը՝ բարձր զարգացման հասած նյութական և հոգևոր մշակույթով: Չնայած դրան, վերջին տարիներս մեր հանրապետության թերթերում, հանրամատչելի ամսագրերում հրապարակվել են հոգևածներ և տեղի ունեցել հրապարակային ելույթներ, որոնցում նոր փորձ է արվում պատմության էջերից դուրս նետելու Ուրարտական պետությունը և ուրարտական մշակույթը: Այդ հոգևածների և ելույթների հեղինակները Ուրարտական պետությունը համարում են պարզապես հայկական, ուրարտացիներին նույնացնում են հայերի, իսկ ուրարտական մշակույթը՝ հայկականի հետ: Հատկանշական է, որ հոգևածագիրները և ելույթ ունեցողները մասնագիտությամբ չեն առնչվում առաջ քաշվող հարցերին, բայց համարձակորեն «վճռում» են դրանք:

Ուրարտու պետության և ուրարտական մշակույթի ու լեզվի՝ մի ամբողջ հարյուրամյակի և հատկապես վերջին տասնամյակների ընթացքում սեպագրագետ-պատմաբանների, հնագետների և լեզվաբանների կողմից կատարված եռանդուն հետազոտությունները աներկբայելի են դարձրել այն փաստը, որ մ. թ. ա. IX—VII դդ. Հայկական լեռնաշխարհում ծաղկել է մի պետություն, որը հարևան ասորեստանցիները անվանել են Ուրարտու (ներառնակիչներին էլ՝ ուրարտացիներ), որտեղից էլ գիտության մեջ են մտել Ուրարտու, ուրարտացիներ, ուրարտական մշակույթ, ուրարտերեն լեզու, ուրարտագիտություն տերմինները:

Տեղական, բայց ասուրերեն լեզվով գրված, վավերագրերում Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և կենտրոնական ընդարձակ տարածքը անվանվել է Նաիրի, որ ասորեստանցիների կողմից տրված մի այլ անվան կրկնությունն է: Տեղական լեզվով արձանագրված վավերագրերում երկիրն անվանվել է Բիայնի՝ հավանաբար Վանա լճի արևելյան ավազանում բնակվող ցեղախմբի անվամբ: Վերոհիշյալ հոգևածների և ելույթների հեղինակների համար բնորոշ է այս տերմինների թյուրըմբռնումը և շփոթ մեկնաբանությունը:

Ուրարտուն գոյություն է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում և, ինչ խոսք, սերտորեն կապված է եղել հայ ժողովրդի կազմավորման և հին պատմության հետ: Ուրարտուի պատմությունը Հայկական լեռնաշխարհի՝ Հայաստանի պատմության բաղկացուցիչ մասն է և կազմում է նրա մի որոշակի դարաշրջանը:

Ուրարտու պետության պատմությունն ընդգրկում է նախապես Վանա լճի ավազանում բնակվող բուն ուրարտական Բիայնիլի ցեղախմբի հզորացման, նրա կողմից Հայկական լեռնաշխարհի լայնածավալ տարածքի աստիճանական նվաճման և Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետություններից մեկի ստեղծման, ապա և այդ պետության հետագա թուլացման և քայքայման դարաշրջանները, հասարակական-տնտեսական, քաղաքական անցքերն ու իրողությունները, մշակութային զարգացման փաստերը: Ուրարտու պետության հետ միաժամանակ անկում են ապրել նաև նրա օրոք առաջացած շատ քաղաքներ ու

Հողավթի հեղինակները այստեղ արժարժեղ հարցերը մանրամասնորեն քննարկել են առանձին գրքում, որը լույս կտեսնի մոտ ապագայում:

բերդեր, նրա կիրառած սեպագիր դպրությունը և ուրարտական մշակույթի որոշ իրողություններ, բայց շատ բան էլ դարձել է հայ ժողովրդի մշակույթի բաղկացուցիչ մասը:

Ուրարտուն ունեցել է իր նյութական մշակույթը, որը հնագետները որոշակիորեն տարբերում են հայկական մշակույթից, մասնավորապես իր ճարտարապետությունը՝ քաղաքների, բերդերի, տաճարների ուրույն նկարագիրը, խեցեգործության, փայտամշակման իր ձևերը, կերպարվեստի իր ոճը և այլն, որոնք ունեցել են հինարևելյան գծեր, բայց որոնք դժվար է շփոթել մեկ ուրիշ մշակույթի հետ:

Ուրարտացիներն ունեցել են իրենց լեզուն ու դպրությունը: Վերջինս փոխառված է աքքադական (ասուրա-բաբելական) սեպագրից, բայց էապես պարզեցված և հարմարեցված տեղական լեզվի օրինաչափություններին: Ուրարտերեն լեզուն, որի շուրջ 500 հայտնի հուշարձանները, այդ թվում ծավալուն տարեգրությունները, վկայված են միայն Ուրարտու պետության տարածքում, ազգակից է հարևան խուռի ցեղերի լեզվին (խուռերենին) և նրա հետ ունի քերականության ու բառապաշարի այնպիսի ընդհանրություններ, որոնք վկայում են այդ երկու լեզուների ընդհանուր ծագման և ազգակցության մասին:

Արդուհանդերձ, ուրարտերենը և խուռերենը չեն նույնանում, դրանք տարբեր լեզուներ են. խուռերենը որպես խոսակցական լեզու հարատևել է ուրարտերենի կողքին Ուրարտական պետության գոյության ժամանակաշրջանում, որի մասին պարզորոշ վկայում են խուռներով բնակեցված շրջաններից մեզ հասած հատուկ անունները՝ Օնոմաստիկան: Սա խոսում է նաև այն մասին, որ ուրարտերենը չի կարելի կոչել «նոր խուռերեն»:

Ուրարտերենի ոչ միայն գրավոր, այլև խոսակցական լեզու լինելու մասին են վկայում բազմաթիվ ակնառու փաստեր: Այսպես, որոշ վիմագիր արձանագրություններ դրսևորում են ուրարտերենի հրկու բարբառների համատեղ գոյությունը: Կավե աղյուսիկների վրա գրված առայժմ փորթաթիվ սեպագիր վավերագրերը, ի տարբերություն վիմագիր պաշտոնական արձանագրությունների, նամակներ և այլ առօրյա գրություններ են, ուրեմն և գրված են խոսակցական լեզվով:

Ուրարտական թագավորների և աստվածների անունների զգալի մասը ստուգաբանվում է ուրարտերեն լեզվի տվյալներով, և դրանցով կաղմված քաղաք-անուններն ու բերդանուններն էլ ձևավորված են ուրարտերեն լեզվի մասնիկներով (Արգիշտիխինիլի—«Արգիշտիականք», Կուբրախիտաշե—«Կուբրալի նվեր» և այլն): Այս բոլորը գալիս են ապացուցելու, որ ուրարտերենը ունեցել է իր կենդանի կրողները ի դեմս բուն ուրարտացիների և ուրարտական լայնածավալ պետության մեջ կրել է պետական պաշտոնական բնութի Պարզ է, որ վերոհիշյալ հոգվածներում և ելույթներում Ուրարտում նրա կիրառության համեմատությունը հին Հայաստանում հետագայում գործածված իրենց ժամանակի միջազգային լեզուների՝ հունարենի կամ արամեերենի կիրառման հետ. գործին տեղյակ մարդու զարմանքը կարող է հարուցել միայն, մանավանդ որ, ինչպես նշվեց, ուրարտերենը բուն Ուրարտուի և Ուրարտական տերության տարածքից դուրս չի վկայված:

Չի կարելի ժխտել, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ Ուրարտուի և ուրարտացիների խաղացած դերի հարցը, հիրավի, գիտության մեջ դեռևս բավարար լուծում չի ստացել՝ փաստերի սղության պատճառով: Խնդրի որոշ կողմեր, սակայն, պարզված են: Հայտնի է, օրինակ, որ ուրարտացիներն իրենց ստեղծած պետության մեջ երբեք մեծամասնություն չեն կազմել, և Հայկական լեռնաշխարհում նրանց շուրջ երկուսուկես հարյուրամյակ տևած տիրապետությունը չի հանգեցրել ուրարտական ժողովրդի կազմավորմանը: Ուրարտուն եղել է տարբեր էթնիկական տարրերի՝ ցեղերի ու ցեղախմբերի՝ Հին Արևելքի համար խիստ բնորոշ ռազմաքաղաքական միավորում, որի մեջ իշխող բխանակտն տարրը փոքրամասնություն է կազմել: Մնացած էթնիկական տարրերի թվում են եղել, բացի խուռական, խեթա-լուվական և այլ ցեղե-

րից, նաև մեծ թվով հայալեզու ցեղերի Առկա անվանական նյութը (խեթական, ասուրական և ուրարտական արձանագրությունների մեջ պահպանված հատուկ անունները) առայժմ թույլ է տվել որպես հայկական տարրի զբաղեցրած շերտաններ մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսի և առաջին հազարամյակի սկզբների համար առանձնացնել լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքը (Հայասա), հարավ-արևմուտքը (Արմե, Ուրմե) և մասամբ արևմուտքը՝ հիփրատի ոլորանը (մուշքեր):

Գալով մ. թ. ա. III հազարամյակի սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված Արմաևի անունով երկրին, որը վերոհիշյալ ելույթներում անընդհատ հոլովվում է, ապա նրա տեղագրությունը դեռևս չի պարզվել, հայտնի է, թե որտեղ է այն գտնվել, ուստի և այս տեղանվան ձևական նմանությունը հայերի անվանումներից մեկին՝ Արմեն-ին, որն է եզրակացության էլակետ հանդիսանալ չի կարող: Արտաքնապես իրար նման, բայց իրար հետ կապ չունեցող անուններ շատ կան. օրինակ, արամեացիների անունը նման է հայերի (արմենների) անվանը և դեռևս հնում տեղիք է ավել շփոթությունների:

Այնուհետև հայտնի է, որ Ուրարտու պետության անկումից (մ. թ. ա. VI դարի սկիզբ) հետո նրա զբաղեցրած տարածքում, նույն դարի վերջերից սկսած հին պարսկական արքայական եռալեզու արձանագրությունների պարսկերեն և էլամերեն տարբերակներում հիշատակվում են արդեն Արմինա (այսինքն՝ Արմենիա-Հայաստան) երկիրը և նրա արմինացի (արմեն) բնակիչները. որոնց նույն արձանագրությունների բաբելական տարբերակում համապատասխանում են այդ ժամանակ թեև հնացած, բայց բաբելական դպրության մեջ տակավին օգտագործվող Ուրարտու և Ուրարտացի անվանումները: Վերոհիշյալ հոգվածներում և ելույթներում այս տերմինները ևս թյուրըմբռնման կամ դիտումնավոր շփոթություն առաջ բերող փորձերի առարկա են դարձել: Պատմական աղբյուրները, դրանց թվում հատկապես Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիան», Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» հնարավորություն են տալիս Արմինա (Արմենիա) երկիրը համարել թագավորություն և վերջինիս գոյությունը ետ տանել մինչև մ. թ. ա. VI դարի սկիզբը:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի, ինչպես և խուռերեն, խեթերեն և ալլ լեզուներով խոսող բնակչության հայալեզու դառնալու, այսինքն՝ հայ ժողովրդի կազմավորման կոնկրետ փուլերը ընդգրկում են, անշուշտ, ընդարձակ ժամանակաշրջան, որը, սկսվելով դեռևս ուրարտական պետության առաջացումից էլ շատ ավելի վաղ, շարունակվել է այդ պետության գոյության ժամանակներում և իր ավարտին է հասել նրա անկումից որոշ ժամանակ անց: Հայերենի մեջ ուրարտական, խուռական, խեթական բառերի առկայությունը համապատասխան էթնիկական տարրերի երկարատև համակեցության, հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքին նրանց մասնակցության և ի վերջո հայ ժողովրդի մեջ լուծվելու որոշակի ցուցանիշ է:

Ուրարտացիները Հայկական լեռնաշխարհի բնիկներ են եղել, մնացել են այս լեռնաշխարհում նաև ուրարտական պետության անկումից հետո և, աստիճանաբար լուծվելով հայ ժողովրդի մեջ, կազմել են նրա բաղադրիչ մասը:

Ուրվագծված պատմական պրոցեսների մեջ, անշուշտ, դեռևս առեղծվածային և չպարզաբանված հարցեր կան, որոնք հետագայում կպարզաբանվեն նորանոր փաստերի և հետազոտությունների միջոցով: Սակայն վերոհիշյալ հոգվածների և ելույթների հեղինակները, չկամենալով «կաշկանդել» իրենց «եզրակացությունները» փաստերի և տրամաբանության անհրաժեշտությամբ, առանց երկար խորհելու և պատշաճ գիտելիքների, մեկը մյուսի հետից համարձակորեն «լուծում» են այդ հարցերը կեղծ հայրենասիրության դիրքերից և ոչ հազվադեպ արժանանում փաստերին անիրազեկ մարդկանց դրվատանքին: Սակայն ի՞նչ կապ կա այս բոլորի և պատմական գիտության միջև:

Շատ ավելի ծավալուն և բարդ է հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցը՝ ամբողջությամբ վերցրած: Հայ, ռուս և օտարազգի պատմաբանների, լեզվաբանների, հնագետների, մարդաբանների, ազգագրագետների և այլ մաս-

նագետների ջանքերով պարզաբանված են հարցի շատ կողմեր, սակայն այն, ամբողջովին վերացված, դեռևս վերջնականորեն լուծված համարել չի կարելի: Անվիճելի է, համենայն գեպս, որ հայ ժողովուրդը կաղամվորվել է այն լեռնաշխարհում, որը գիտության մեջ նրա անունով կոչվել է Հայկական լեռնաշխարհ, և որ հայ ժողովուրդը այդ տարածքում երկար դարերի ընթացքում կաղամվորված առաջին և միակ ժողովուրդն է: Անվիճելի է նաև, որ հայ ժողովրդի կաղամվորմանը մասնակցած էթնիկական րադադրատարրերից լուրաքանչյուրն իր ներդրումն է ունեցել նրա մարդարանական, մշակութային և լեզվական նկարագրի մեջ: Նրանցից մեկը, սակայն, վճռական դեր է կատարել լինելով հայոց լեզվի կրողը՝ մի լեզվի, որի մեջ հանդես են եկել մյուս էթնիկական ասարների լեզուները միայն որպես ենթաշերտ: Հայոց լեզուն հարուստացել է նաև հարևան լեզուների հետ շփումների ընթացքում, դարձացել, մշակվել ու գրի է առնվել մաշտոցյան գրերով և հետագայում գարձել արդր հայերենը: Անվիճելի է, վերջապես, որ հայոց լեզուն պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին, հեռավոր նրա նախնական կրող ցեղերը առնչվում են հնդեվրոպական նախահայրենիքի հետ:

Վերջին ասարիներին բանավեճ է ծավալվել հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղագրման հարցի կապակցությամբ: Գիտության մեջ տարածված այն կարծիքին, թե այն գտնվել է հարավ-արևելյան Նվրոպայում, այժմ սովետական մի քանի լեզվաբաններ փորձում են հակադրել այն կարծիքը, թե հիշյալ նախահայրենիքը գտնվել է Փոքր Ասիայի արևելյան մասերից մինչև իրանական սարահարթի արևմտյան կողմերը ձգվող ասարածքի վրա և, այսպիսով, ներառել է նաև Հայկական լեռնաշխարհի մի մասը: Հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղագրման այս նոր փորձը, բնականաբար, հնդեվրոպալեզու ընդլայնվող ժողովուրդների՝ հնդիկների, իրանցիների, սլավոնների, հայերի, հույների, լատինների, գերմանացիների և ուրիշների ծագման խնդրի նորանոր լուծումներ է ենթադրում, էական փոփոխություններ առաջարկելով համապատասխան լեզուների նախնական կրողների՝ նախահայրենիքից գեպի բնակության հեռավոր վայրերը աանող ուղիների և գրանք անցնելու ժամանակաշրջաններին վերաբերող հարցերի մեջ: Իհարկե, նոր անսակեան ունի մի շարք հետաքրքրաբան և կարևոր կողմեր հատկապես նաև հայոց լեզվի և հայ ժողովրդի ծագման առումով, ուստի մեր հասարակայնության հետաքրքրությունը նրա նկատմամբ միանգամայն հասկանալի է: Սակայն այն գեռես մնում է հնարավոր վարկած, որը առայժմ մեծ քանակությամբ հակառակորդներ ունի և աակավին չի քննվել համաշխարհային լեզվաբանական ոլորտներում: Մեզանում այժմ գրան առանց վերապահության արձագանքել են, որպես կանոն, մասնագիտական անհրաժեշտ պատրաստությունից զուրկ հեղինակներ, որոնց մոտեցման մեջ պարզորոշ նկատվում են գիտության հետ չառնչվող շահագրգռություններ: Ահա այդօրինակ մերձեցումներից մեկն էլ հանգեցրել է վերը բնորոշված Ուրարտու-Ուրարական պետության ու հասարակության, նրա լեզվի ու մշակույթի գոյության քմահաճ մերժմանը, որը հիմք չունի պատմական անցյալի իրողությունների և փաստերի մեջ:

Գիտության խնդիրները պեաք է լուծվեն գիտականորեն:

К ВОПРОСУ УРАРТУ—АРМЕНИЯ

Академики АН АрмССР

Б. Н. АРАКЕЛЯН, Г. Б. ДЖАУҚЯН, Г. Х. САРҚИСЯН

Резюме

Авторы статьи решительно отвергают антинаучные тезисы о том, что будто бы урартский язык и урартское государство не существовали, и что урартийцы—те же армяне. Эти положения, грубо искажающие историческую действительность, в последние годы распространяются в частности в общедоступной печати нашей республики рядом дилетантов, не являющихся специалистами в этой области исторической науки.

ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՆԻՔԻ, ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ
ԵՎ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Վերջին ժամանակներս մի շարք արագագիր հեղինակներ (Ս. Այվազյան, Ռ. Իշխանյան, Բ. Ուլուբաբյան և ուրիշներ) այնպիսի ավերածություններ են գործել հողվածիս վերնագրում նշված գիտական խնդիրների մեկնաբանման բնագավառում, որ անհրաժեշտ է դարձել կրկին անգամ (տե՛ս մեր «Հիմնադրուկ տեսությունների Ուրարտուի մասին» հոդվածը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, № 3) շահագրգիռ և պատմական ճշմարտությանը ծառայի հասարակայնությանը մատուցել մի քանի գիտական տեղեկություններ։ Որոնք որոշ գրվածքների և հեռուստատեսային հաղորդումների ազդեցության ներքո կամ «մոռացության» են տրվում, կամ էլ գլխիվայր ներկայացվում։

1. Նախահայրենիքի խնդիրը։ «Նախահայրենիք» հասկացությունը լեզվաբանները բխեցնում են «նախալեզու» հասկացությունից և, այսպիսով, նաև և առաջ հարց է ծագում, թե ինչ բան է նախալեզուն։ Աշխարհի ժողովուրդները խոսում են տարբեր լեզուներով։ Դրանք քերականական հատկանիշներով դասակարգելիս ի հայտ են գալիս մի շարք խմբեր։ Այդպիսի խումբերը կոչվում են լեզվաընտանիքներ։ Մեզ քաջ հայտնի հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի կողքին գոյություն ունեն, օրինակ, աֆրասիական (սեմաքամիտական), ալթայան, ուգրոֆիննական և այլ լեզվաընտանիքներ։ Միևնույն լեզվաընտանիքին պատկանող լեզուներ կրող ժողովուրդները միշտ չէ, որ կողք կողքի են բնակվում։ Նրանք ցրված են աշխարհով մեկ և ընդմիջվում են այլ լեզվաընտանիքների լեզուների ներկայացուցիչների տարածքներով։ Այսպես, հնդեվրոպական լեզուներ կրող ժողովուրդները ցրված են, ինչպես ցույց է տալիս հենց լեզվաընտանիքի անվանումը, Ասիայում, Եվրոպայում և այլուր։ Այսպես նաև Ամերիկայում։ Եթե անօրինակ պատկեր են ներկայացնում նաև ուրիշ լեզվաընտանիքների լեզուներ կրող ժողովուրդները։

Լեզվաընտանիքների բաժանվում են լեզվախմբերի կամ լեզվաճյուղերի, որոնցում միավորված են քերականական հատկանիշներով իրար առանձնապես մոտ կանգնած լեզուները։ Այսպես, օրինակ, հնդեվրոպական լեզվաընտանիքը բաղկանում է իրանական, սլավոնական, գերմանական և այլ լեզվաճյուղերից, որոնցից յուրաքանչյուրն արդեն պարունակում է կոնկրետ լեզուների մի խումբ։

Արդ, տվյալ լեզվաընտանիքին պատկանող լեզուների փոխադարձ հարաբառությունների հանգամանքից ծագել է այդ ընտանիքի նախալեզվի կամ նիսի-լեզվի երբեմնի գոյության մասին եզրակացությունը և տեսականորեն վերականգնվել նրա պատկերը, հիմք ունենալով ինչպես այսօր գոյություն ունեցող և խոսվող լեզուների, այնպես էլ մեռյալ, քայքայ գրավոր հուշարձաններով վկայված լեզուների փոխադարձաբար համընկնող (այսինքն կամ նմանվող, կամ էլ օրինաչափորեն տարբերվող) տարրերը։ Այդ նախալեզվից կամ հիմք-լեզվից են, ըստ լեզվաբանների համոզմունքի, ճյուղավորվել կոնկրետ գոյություն ունեցած կամ գոյություն ունեցող լեզուները, որոնք, առաջին, ճյուղավորվելուց հետո ապրել են իրենց սեփական կյանքով, ունեցել իրենց ուրույն զարգացումը, որով և բացատրվում են նրանց այսօրվա իրար նկատմամբ ունեցած տարբերությունները։

Այժմ նախահայրենիքի մասին, նախալեզուն կամ հիմք-լեզուն իր գոյության ժամանակ պիտի կենդանի կրողներ ունենար: Վերջիններս էլ պիտի ունենային իրենց բնակության կոնկրետ տարածքը: Հենց այդ տարածքն էլ կոչում են տվյալ հիմք-լեզվի կրողների հայրենիք կամ նրանից ճյուղավորված լեզուների կրողների նախաճառքներ, ի տարբերություն վերջիններիս պատմական կամ ներկա բնակատարածքից, որը կոչվում է ճառքներ:

Արդ, ո՞րն է եղել հնդեվրոպական հիմք-լեզվի կրողների նախահայրենիքը: Այդ խնդիրը քննարկվել է դեռես XIX դարի սկզբներից և մինչև այժմ էլ շարունակում է քննարկվել: Լեզվաբանները նախապես մտածում էին Հնդկաստանի մասին, այնուհետև Կենտրոնական, հետո՝ Միջին Ասիայի: Ապա նախահայրենիքը, շարժվելով ուսական տափաստանների վրայով անցել է Կենտրոնական Եվրոպա, հետո քաղական ներկար ժամանակ հաստատուն խարխալ ձգել և այժմ էլ՝ հնդեվրոպաբանների մեծամասնության կարծիքով ձգած ունի հարավ-արևելյան Եվրոպայում, Բալկաններում: Սակայն վերջին ժամանակներս տեղաշարժը վերսկսվել է ու տեսակետ հասունացել, թե այդ հայրենիքը գտնվել է Առաջավոր Ասիայում՝ Փոքր Ասիայից մինչև Իրանական սարահարթ ընդգրկող տարածքում, ներառնելով Հայկական լեռնաշխարհը:

Պետք է ասել, որ մասնագետներն այս կամ այն երկրամասի՝ որպես հնդեվրոպական նախահայրենիքի վերաբերյալ իրենց եզրակացությունները հանելիս ելնում են մոտավորապես միևնույն սկզբունքներից: Դրանք հետևյալներն են. ենթադրյալ նախահայրենիքի տարածքում գոյություն ունեցած կամ գոյություն ունեցող լեզուների արխայկության (այսինքն՝ հիմք-լեզվի առավել շատ հատկություններ պահպանելու) աստիճանը, հիմք-լեզվի պարունակած՝ բնական և կենդանական ու բուսական աշխարհներին վերաբերող տերմինաբանության, այլև սոցիալական տերմինաբանության՝ տվյալ վայրի բնական-պատմական (հնագիտորեն բացահայտվող) պայմաններին համապատասխանելու հանգամանքները, վերջապես, տվյալ տարածքում գտնվելու դեպքում, այլ լեզվաբանականների հիմք-լեզուների հետ շփման հետևանքներին առկայությունը ու գնահատումը և այլն: Այսուհանդերձ, չափանիշների համընկնումը չի հանգեցրել եզրահանգումների համընկնելուն. յուրաքանչյուր տեսակետի շատագույն գտնում է, որ այդ չափանիշները առավել պերճախոս են իր նախընտրած տարածքի վերաբերյալ:

Այսպիսով, սույն հպանցիկ ակնարկից էլ երևում է, որ բացարձակ երաշխիք չի կարող լինել, թե գիտության մեջ հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղափոխման այն ծիրը, որը ժամացույցի սլաքին հակառակ ուղղությամբ շարժվելով այժմ հասել է Առաջավոր Ասիային, չի շարունակի իր ընթացքը այս կամ այն կողմ: Պարզ է դառնում նաև, որ անհամեմատ ավելի դյուրին է, թեև ենթադրաբար, բայց որոշակիորեն վերաստեղծել տվյալ լեզվաբանականի հիմք-լեզվի բերականական տեսքը, քան տեղագրել սրա կրողներին քարտեզի վրա: Այստեղ լրացուցիչ բարդություններ են հարուցում նաև այսպես կոչված լեզվական միությունների կամ արեալային տեսությունը (որի վրա շարժն այստեղ կանգ առնել) և, հատկապես, նոստրատիկ («մերային» լեզուների) տեսությունը: Վերջինս գնալով ամրապնդվում է, առաջարկելով միավորել մի շարք լեզվաբանականի մեկ գերլեզվաբանություն մեջ, որը գոյություն պիտի ունեցած լինի նախալեզուներից հազարամյակներ առաջ և տեղավորված լինի մի նախաճառքներում՝ աշխարհագրական որևէ տարածքում:

Խոսքս այն է, որ նախահայրենիքի աշխարհագրական տեղադրման խնդիրը այնքան պարզ ու որոշ չի ներկայանում լեզվաբաններին (մասնավորապես նաև, ինչպես կտեսնենք, Առաջավոր Ասիայում այն տեղադրելու տեսակետի բուն հեղինակներին) որքան մեր արագագիր հեղինակներին («նորագույն լեզվաբանությունը», գրում է Ռ. Իշխանյանը, — մաթեմատիկական ճշտությամբ որոշեց նաև այդ մայր հայրենիքի տեղը: «Պատկերազարդ պատ-

մություն հայոց», Երևան, 1989, էջ 12) և, նրանց արտակարգ ջանքերի շնորհիվ, մեր հասարակայնության այն մասին, որը իր տեղեկությունները քաղում է միայն ու միայն վերոհիշյալների գրվածքներից ու ելույթներից: Այլև ոչ մի ժողովրդի լուրջ պատմագրություն չի կառուցում նախահայրենիքի խնդրի այս կամ այն լուծումից, չի ստորագրում դրան իր ժողովրդի կազմավորման, նրա հայրենիքի և նրա հետագա զարգացման խնդիրները, այսինքն չի ենթարկում դրանց գիտական հետազոտման բախտը դեռևս լուծում չստացած (գուցե և անլուծելի) գիտական պրոբլեմներին: Այս առումով կարելի է գուգահեռ անցկացնել երկրաշարժերի տեղի, ժամանակի և ուժգնության ճշգրիտ կանխատեսման մեղ այնքան մոտ դարձած խնդրի հետ: Պետք է աշխատել դրա լուծման վրա, հնարավորին չափ մասնակցել դրա լուծմանը, բայց երբեք չպետք է կապել դրա հետ մեր առօրյա խնդիրները՝ նոր, ամրակուռ շինարարության իրականացումը և հին կառույցների անհրաժեշտ ամրապնդումը:

2. «Եկվորոյան» խնդիրը: Թե ինչու՞ այդ բառը շակերտների մեջ ենթառնում, կպարզվի հաջորդ տողերից: Դիցուք, գիտությունը որոշել է, թե հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը գտնվել է Հնդկաստանում: Դա կնշանակեր, հետևելով մեր արագագիր հեղինակների տրամաբանությանը, որ բոլոր այն հնդեվրոպական լեզուների կրողները, որոնք Հնդկաստանից դուրս են ապրում, այսպես ասած, «եկվոր» են: Այսպես, գերմանացիները և գերմանական լեզվաճյուղին պատկանող ժողովուրդները «եկվոր» են բուն Գերմանիայում, Անգլիայում, Սկանդինավիայի երկրներում: Սլավոնները «եկվոր» են բուն Ռուսիայում, Հեհաստանում, Չեխիայում և այլուր: Պարսիկները «եկվոր» են Պարսկաստանում, հույները՝ Հունաստանում, հայերն էլ՝ Հայաստանում և այլն: Այժմ ենթադրենք, թե նախահայրենիքի տեղը որոշվել է, ընդհանրապես, Կենտրոնական Եվրոպայում: Այս էլ կնշանակեր, որ թվարկածների հետ միասին «եկվոր» են նաև հնդիկները՝ Հնդկաստանում: Իսկ եթե նախահայրենիքը դնենք Առաջավոր Ասիայում, ապա «եկվորություն» իմաստով հնդիկներին կմիանան նաև գերմանացիները՝ Գերմանիայում:

Արդյո՞ք սա անհեթեթություն չէ: Ո՞վ կարող է պնդել, բացի հատուկ նպատակներ հետապնդող շարամիտներից, կամ ո՞ւմ մտքով կարող է անցնել, թե գերմանացի ժողովուրդը Գերմանիայում «եկվոր» է, թե պարսիկները Պարսկաստանում են «եկվոր», հնդիկներն էլ՝ Հնդկաստանում, այն հիմքով, որ 1—6 հազար տարի առաջ նրանց լեզուներն ու նրանց փոքրաթիվ կրողները՝ իրենց նախնական վիճակով, պոկվելով հիմք լեզվից ու նախահայրենիքից եկել-տեղավորվել են յուրաքանչյուրն իր պատմական հայրենիքում, այստեղ դարձել իսկական ժողովուրդ (թե ինչպե՞ս՝ տես ստորև) ու շարունակել սարել իրենց պատմական կյանքով: Նույնպես և հայերը Հայաստանում «եկվոր» չեն նաև այն դեպքում, եթե մասնագետները գտնեն, որ նախահայրենիքը ինչ-որ մի այլ տեղ է, և ոչ՝ Առաջավոր Ասիայում: Մեր արագագիր հեղինակները շփոթում են «նախահայրենիք» և «հայրենիք» արմատապես տարբեր հասկացություններ:

Կարող են, և իրավացիորեն, հարց տալ: Ի՞նչ է, «եկվոր» բառը պետք է դուրս բերել պատմական խնդիրներ արծարծելիս: Իհարկե, ոչ: Միայն պետք է հանել շակերտները, և օգտագործել այն իսկական իմաստով: Եկվոր են Մերձավոր և Միջին Արևելքում թուրքալեզու ժողովուրդները, Եվրոպայում՝ հունգարները: Իսկ ինչու՞ սրանք եկվոր են, նրանք՝ ոչ: Այն պատճառով, որ սրանց գալստյան պահերին համապատասխան երկրամասերում արդեն տեղական ժողովուրդներ էին կազմավորվել և այդ եկվորները կամ ոչնչացնում, կամ ճնշում-դուրս էին մղում դրանց, կամ էլ ենթարկվել իրենց, թալանում ու պարտադրում էին իրենց բարքերն ու լեզուն: Իսկ նրանց գալըստյան ժամանակ և միջավայրերում մեծ մասամբ տակավին տիրապետում էր նախնադարյան-ցեղային իրավիճակը, որը հետագայում հանգեցնելու էր

կայուն ժողովուրդների կազմավորմանը: Այսպիսի պրոցեսի մեջ էին ընգրկված ահա հնդեվրոպական լեզուներ կրողները: Այստեղ պատմական մոտեցում է անհրաժեշտ, որը ոտնահարում են կամ շարամտորեն, ինչպես Եփեսակ, Թուրք և ադրբեջանցի հեղինակները, որոնց համար դա ինքնապաշտպանության միջոց է (այսինքն՝ Եթե մենք եկվոր ենք, ապա դուք էլ եք եկվոր), կամ էլ մեր արագագիր հեղինակները, շփոթելով «եկվորությունը» եկվորության հետ և դրանով ակամա ամրապնդելով Թուրք-ադրբեջանցիների դիրքերը:

Այժմ մի կարևոր հարց. ինչպե՞ս է տեղի ունենում լեզուների տեղաշարժը: Այստեղ ես խոսքը պիտի տամ ճանաչված լեզվաբաններ Թ. Գամկրելիձեին և Վ. Իվանովին, որոնք սովյալ դեպքում արտահայտում են լեզվաբանության մեջ ամուր հիմքեր ունեցող մի տեսակետ «Մենք միշտ հատուկ վերապահություն ենք անում,—գրում են նրանք,—այն իմաստով, որ վերջին հաշիվով դիտարկում ենք ոչ այնքան բարբառ-էթնոսների տեղաշարժերը, որքան իրենց՝ բարբառների (իմա՝ լեզուների—Գ. Ս.), որոնք մակաշերտվում են տարբեր էթնոսների վրա» (Индоевропейские языки и индоевропейцы. М., Тбилиси, 1984, էջ 912):

Սա այն տեսակետն է, որ ծաղրի է ենթարկում լեզվաբան Ռ. Իշխանյանը, համեմատելով լեզվի ալոգորիմակ տարածումը «վարակի» հետ («Հնդկահնդկական պատմությունը ծուռ հայելու մեջ». «Գարուն», 1989, № 5, էջ 77): Սակայն դառնա՞նք փաստերին: Դիցուք, նախահայրենիքը հենց Առաջավոր Ասիայում է, որի մարդաբանական տիպերը մեղ քաջ հայտնի են: Եթե ինչ-որ գոյություն չի ունեցել «վարակի» երևույթը, ապա ինչո՞վ բացատրել, որ Եվրասիայից չված հնդեվրոպական լեզվի կրողները Հնդկաստան են հասել միայն դարձնապես գունավորված, իսկ Միջին Եվրոպա՝ մաշկը սպիտակած և երկուսն էլ՝ մարդաբանական կերպարանքը էապես փոխած: Պարզ է, որ մերը մեջբերված մտքի համաձայն հնդեվրոպական լեզուները «մակաշերտվել են տարբեր էթնոսների վրա»: «Վարակը» գործել է, սակայն, ոչ միայն ալոգորիսի լայնարձակ, այլև անհամեմատ ավելի փոքր տարածություններում: Համեմատենք արևմտյան (մերձսևծովյան) շիկահեր ու կապուտաշյա վրացիների արևելյան (Կախեթի) հայատիպ վրացիների հետ և չենք կարողանա խուսափել այն եզրակացությունից, որ ժամանակին մեկը մյուսին «վարակել» է վրացերենով:

Պարզ է, որ Հնդկաստանի բնակչությունը ինչպես եղել է դարձնապես, այնպես էլ մնացել է, միայն փոխել է իր լեզուն: Նույնը և միջին կամ հյուսիսային Եվրոպայի սպիտակամաշկ կապուտաշյա բնակչությունը: Այստեղից հետևում է նաև, որ մարդաբանական տիպը կամ տիպերը սովյալ աշխարհագրական միջավայրի բնակչության համար շատ սովելի կայուն են, և նրա լեզվական իրավիճակը:

Այժմ «եկվորության» առումով անդրադառնանք հայերի խնդրին: Երևա մի քանի մեջբերում: Առաջին. «...միանգամայն պատմական ու ճիշտ է համարել ամեն, որ արմենները երբեմն ապրել են, իրապես, Հյուսիսային Հունաստանում կամ Բալկանյան թերակղզում, այնտեղից... գաղթել ու հաստատվել են Փոքր Ասիայում և ապա... բնակություն են հաստատել Հայաստանի լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան մասերում»: Երկրորդ. «Նախահայրենիքից մինչև Հայաստան երկու ճանապարհ կա. մեկը Սև ծովի ափամասին եզերքներով, արդի Ռումինիայով իջնում է դեպի հարավ, մտնում է Թրակիա, Հելլենսպոնտոսի վրայով անցնում է Փոքր Ասիա և ուղիղ դեպի արևելք դիմելով՝ Փոքր Հայքի միջով մտնում է Հայաստան: Երկրորդը Սև ծովի հյուսիսային կողմով... իջնում է Հայաստան: Զանազան սովյալներ հավաստում են, որ նախահայրց գաղթը եղել է առաջին ճանապարհով»: Երրորդ. «...մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբից մինչև XII դարը... հայկական ցեղերը հաստատվում են Բալկանյան թերակղզում... XII դ. մ. թ. ա. մինչև V դ. մ. թ. ա.

հայկական ցեղերը հայտնվում են Փոքր Ասիայում և շարժվում դեպի արևելք, հետզհետե հաստատվելով պատմական Հայաստանի տարածքի վրա»:

Ռրտեղի¹⁰ց են այս մեջբերումները: Ռ. Իշխանյանի հիպոթեզին ենթարկված անձինք անմիջապես կասեն. «Դե, իհարկե, Դյակոնովից»¹¹: Իրականում առաջինը Հ. Մանանդյանից է, երկրորդը՝ Հր. Աճառյանից, երրորդը՝ Գ. Զահուլյանից (1967 թ.): Կասեն՝ Զահուլյանը փոխել է իր տեսակետը: Նախ և առաջ՝ չի փոխել, այլ որոշ չափով ձևափոխել է (տե՛ս նրա «Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային շրջան», Երևան, 1989, էջ 75): Այնուհետև, մեր նյութի համար կարևորը այդ չէ, այլ հետևյալը: Ի՞նչ է, վերոհիշյալ հեղինակները, այդպես արտահայտվելիս, մեր ժողովրդի թշնամիներն են եղել, կամ վատ հայրենասեր: Ոչ, նրանք հայ ժողովրդի արժանի զավակներ են, նշանավոր գիտնականներ ու հայրենասերներ: Խնդիրն այն է, որ նրանք մոտենալ են հարցին, ինչպես և պետք է մոտենալ, ոչ թե հայերի «եկվորության» տեսանկյունից (դա, ինչպես ասվեց վերը, կեղծ, միայն սպեկուլյացիաների և էվոլյուցիոնիզմների նպատակով կիրառվող հորջորջում է), այլ հնդեվրոպական նախահայրենիքի աշխարհագրական տեղի, որը նրանք պատկերացնում էին (ինչպես և այժմ՝ մասնագետների մեծամասնությունը, այդ թվում՝ Բ. Վակոնովը) Բալկաններում:

Նոր տեսությունը (Թ. Գամկրելիձեի և Վ. Իվանովի) սուղաբերվում է պատկերացնել այն Առաջավոր Ասիայում, ավելի կոնկրետ՝ արևելյան Փոքր Ասիայից մինչև Իրանական սարահարթի արևմտյան մասը, ներառյալ Հայկական լեռնաշխարհը կամ նրա մի մասը (թեև տեսության հեղինակները, ցավոք, ըստ հնարավորին խուսափում են այդ անվանումն օգտագործելուց): Ընդունենք այդ տեսությունը և հրճվանքով նայենք, թե ինչպես հույները, լատինները, գերմանացիները, լիտվացիները և մնացած բոլոր «եկվորության» պիտակները վզներին վազում-ընկնում են Հունաստան, Իտալիա, Լիտվա և այլն: «Տեղացու» համար շատ հաճելի և շոյող տեսարան է... թեև իմ կարծիքով ոչինչ չի ավելացնում հայոց պատմությանը: Բայց կատակը մի կողմ:

Հիրավի, ընդունենք նոր տեսությունը, որը ներկայացված է լուրջ լեզվաբանների կողմից ու գուցե և իսկապես դիմանա բոլոր հարձակումներին (իսկ դրանք շատ են թե՛ լեզվաբանների և թե՛ հնագետների ոլորտից) և դառնա միայն ու վերջնական: Տեսնենք, թե ինչ է տալիս այն հայերիս: Հայկական տարրի տեղաշարժը այդ դեպքում խիստ սահմանափակվում է, բայց զերոյի չի հասնում: Նախ և առաջ հնդեվրոպական նախահայրենիքի նշված տարածքում պատմականորեն վկայված են նաև մի շարք այլ լեզվաընտանիքների պատկանող բավական շատ տարրեր՝ խաթերի (նախախեթերը), խուրիները, ուրարտացիները, մասամբ՝ քարթվելները, կուտիները, Զազրոսի ցեղերը և այլն, և այլն: Երկրորդ, այստեղ, ըստ նոր տեսության, պիտի լինեին նաև հնդեվրոպական նախալեզվի բազմաթիվ բարբառների (հետագայի հնդեվրոպական լեզուների) կրողները: Այդ բազմաթիվ հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական ընդհանրությունները պիտի տեղավորվեին համեմատաբար սահմանափակ տարածության վրա, ուստի և յուրաքանչյուրը պիտի գրավեր մի համեմատ տարածք: Դրանց թվում և հայերը, ավելի ճիշտ՝ նախահայերը իրենց տարածքը պիտի ունենային Հայկական լեռնաշխարհի որևէ անկյունում կամ նրա մերձավորությամբ: Թե որտե՞ղ է եղել այդ անկյունը, սրա մասին կան որոշակի կարծիքներ: Ահա գրանցից երկուսը: «Սկսվում է հայ վերաբնակիչները՝ ինչ-որ ներաճում այդ արամեական և սուբարա (խուրիա—Գ. Ս.)—ուրարտական (նաիրական) էթնամշակութային աշխարհների սովարաշխարհի մեջ: որն իմ կարծիքով տեղի էր ունենում ավելի շուտ խաղաղ ճանապարհով, քան նվաճման...» (Гр. Капанцян. Хайаса—колыбель армян. Ереван, 1947, էջ 354): Եթե հաշվի առնենք գրքի վերնագիրը, ապա պարզ է դառնում, թե որտեղից էր սկսվում «ներաճումը», այն է՝ հայերի բնօրրան Հայաստանից, որը Գր. Ղափանցյանը իրավացիորեն տեղագրել է Հայկական լեռնաշխարհի

Հյուսիս-արևմտյան մասում: Երկրորդ: «Հնդեվրոպացիների մերձավորարևելյան նախահայրենիքը ընդունելու դեպքում (նշենք, թե ինչքան զգույշ են արտահայտվում իրենց տեսության մասին նրա հեղինակներ Թ. Գամկրելի-ձեն և Վ. Իվանովը և հիշենք արադադիրների «մաթեմատիկական ճշտությունը») ևնթագրվում է պրոտոհայերենի համեմատաբար փոքր տեղաշարժ փոքրասիական տարածքի սահմաններում, որտեղ այն կարող էր շփվել անատոլիական (այսինքն՝ խեթա-լուվիական—Գ. Ս.) լեզվական աշխարհի հետ: Այստեղից պրոտոհայերը տարածվում են պատմական Հայաստանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, մակաշերտվելով խուրի-ուրարտական ենթաշերտի վրա» (К проблеме прародинны носителей родственных диалектов и методам их установления. (По поводу статей И. М. Дьяконова в ВДИ, 1982, № 3 и 4), ВДИ, 1984, № 2, с. 119).

Այս երկու տեսակետները գրեթե նույննում են և շատերի կողմից են ընդունվում, այդ թվում և մեր (տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան. Ուրարտական տերությունը և հայերը, «Ուրարտու-Հայաստան» գրքում, Երևան, 1988): Դրանք հիմնված են կոնկրետ պատմական փաստերի վրա, որոնք վկայում են, որ հիշյալ տեղաշարժերը տեղի են ունեցել մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ—I հազարամյակի առաջին կեսերին և երկուստեղ ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերը, որտեղ, բացի Հայաստանից, աղբյուրներում հիշատակվում են նաև այլ հայերին առնչվող երկրներ, պետական կազմավորումներ ու ցեղախմբեր, ինչպես, օրինակ, Թեգարաման («Տուն Թորգոմա»՝ Թորգոմի հայերի առասպելական նախահայրն է), Սուխմեն (վրացերեն «սոմենիս»՝ հայ), Մևիդ-Մալաթիան (հայերի հնագույն անվանումը հույների մոտ հղել է «մելիտենացիներ»), Իսուվա-Մուփան (Մոփքը), Ալզին (Աղձնիքը), Արմեն, Ուրմեն և այլն:

Այս տեսակետը նույնպես ծանակվում է Ռ. Իշխանյանի կողմից, որսկզբիցով որպես «խսկական «ֆոնուս», և նա առաջարկում է իր սեփական տեսակետը, այն է, թե «հնագույն հայոց լեզուն ու այն կրող հայկական քնդերը» նախասյս տարածված են եղել Հայկական լեռնաշխարհի «ինչ-որ մասերում» («Պատկերազարդ պատմություն հայոց», էջ 14): Իսկ ինչու՞ «ինչ-որ մասերում», եթե համապատասխան մասերի տեղը վկայված է պատմական փաստերով: Որովհետև նա զրանից հետո գրում է. «Մ. թ. ա. III հազարամյակի կեսերին Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական տարածքը հայալեզու էր, բնակեցված էր հայկական ցեղերով» (էջ 17): Ընթերցողի համար շատ հաճելի տեսակետ է, բայց այդպիսով մեկ-երկու հազարամյակ արհեստականորեն «հնացված» տեղաշարժերը ցավոք իսպառ մերկանում են պատմական փաստերի հանդերձանքից: Իսկական պատմությունը զոհաբերվում է հոգուտ հորինվածքի: Սա արադադիրների սովորական ոճն է, ինչպես կտեսնենք:

2. Ցեղ և ժողովուրդ: Ռ. Իշխանյանը չի ընդունում ցեղ, ժողովուրդ, ազգություն, ազգ և նման այլ հասկացությունների որակական տարբերությունը: Ահա. «Հայկական ցեղի անդամը ազգությամբ հայ է եղել՝ հայալեզու, իսկ բոլոր հայկական ցեղերի... համադրությունը հենց եղել է և է հայ ժողովուրդ կամ հայ ազգ, որ միևնույնն է»: Նա գտնում է, որ այդ հասկացությունները «ժողովուրդների մեծ առաջնորդի» հորինվածքներն են, որոնք օնեթմվել են մեր պատմաբանների մտածելակերպը և հորինվել է եկվորա-ձուրդա-կազմավորական մտացածին տեսությունը» («Հայոց հնագույն պատմությունը ծուռ հայելու մեջ», էջ 76):

Բերենք մի քաղվածք: «Երբեմն ցեղը նույնացվում է ժողովրդի կամ ազգության հետ (ընդգծումները մերը չեն—Գ. Ս.), թեև այդ տերմինները ենթադրում են ոչ թե միայն լեզվական և ժազման ընդհանրություն, այլ ավելի սերտ, մշակույթի պատմությամբ պայմանավորված կապ, ընդ որում ժողովուրդը կարող է կազմավորվել մի քանի ցեղերից և նույնիսկ տարբեր ռասաների մասերից»: Թեև այստեղ գտնում ենք ցեղ-ժողովուրդ-ազգություն

յուսերը և նրանց տարրերակումը, այլև «ժողովրդի կազմավորում» արտաստությունը, իսկ «ձեռնարկում» ըստ կոնտեքստի ենթադրվում է, սակայն վճռականորեն պետք է ասել, որ «ժողովուրդների առաջնորդի» մասը այստեղ խառը չէ, քանի որ մեջքերումն արված է Բրոկհաուզի-Էֆրոնի հայտնի հանրագիտարանից, որի համապատասխան հատորի լույս ընծայման ժամանակ (հ. 28ա, 1898, էջ 868) «առաջնորդը» տակավին 19 տարեկան էր, իսկ նրա այսօրվա «հետևորդները» դեռ չէին ծնվել: Բավարարվենք այս օրինակով, Ուրարտուի կարելի էր վկայակոչել նաև «առաջնորդի» միջամտությունից անպայման խուսափած այսօրվա արտասահմանյան դպրոցական դասագրքերը, որից ավելորդ անգամ պարզ կդառնար մեր արագաձիգ հեղինակի դատողությունն տեղի ունեցող իրադրության բնույթը:

Արդ, ժողովուրդը (կամ ազգությունը) պատմականորեն կազմավորվում է ցեղերից, ըստ որում ինչպես միևնույն, այնպես էլ տարբեր լեզուներով խոսող ցեղերից: Ինչպես պարզվեց, դա հասկանում էին դեռևս 100 տարի առաջ: Բայց կոնկրետ ինչպե՞ս է կատարվում այդ կազմավորումը:

Երբ արդեն տեսական դատողություններով չծանրաբեռնելու նպատակով անմիջապես դիմենք մեր լավագույն աղբյուրներից մեկին՝ Քսենոփոնի «Անաբասիսին»: Հունական տառագրարանոց ջոկատը, Քսենոփոնի ղեկավարությամբ, Միջագետքից դեպի Սև ծով նահանջելիս մ. թ. ա. 401 թ. մտնում է կարդուխների երկիրը, կտրում անցնում այն և հասնում Հայաստանի (Արմենիայի) սահմանին: «Այդ օրը, — գրում է Քսենոփոնը, — հելլենները դարձյալ մնացին գյուղերում, որոնք գտնվում էին Կենտրիտես գետի (Արևելյան Տիգրիս, Բոհատան՝ Վանա լճից հարավ) հարթավայրից վերև: Գետի լայնքը համարյա երկու պլեթրոն է. այն սահման է Արմենիայի և կարդուխների երկրի միջև» (IV, III, 1): Հույները անցնում են գետը, երկար ճանապարհ կրտում Հայաստանի միջով հարավից հյուսիս: Մոտենալով նրա հյուսիսային սահմաններին և հավաստիանալով, որ դեռևս Արմենիայում են գտնվում, նրանք տեղեկանում են, որ «հարեան երկիրը խալյուքների երկիրն է» (Պետք է նշել, որ Քսենոփոնը այլ տեղ խալյուքներին անվանում է խալդայներ, իսկ Ստեբանը ուղղակի գրում է. «ներկայիս խալյուքները հնում կոչվել են խալդայներ», XII, 3, 30): «Այնուհետև, — շարունակում է Քսենոփոնը, — առաջ գնացին... Փասիս (Արաքս) գետի մոտ, որի լայնքը մեկ պլեթրոն էր: Այստեղից առաջ գնացին երկու կայան՝ տասը փարսախ և լեռնանցքով դեպի դաշտ իջնելիս նրանց դեմ ելան խալյուքները (խալդայները), տառիները և փասիանները» (IV, IV, 4): Սրանց դիմադրությունը կոտորելով, «նրանք գնացին՝ դեպի տառիների երկիրը հինգ կայան, երեսուն և հինգ փարսախ, և նրանց պարենը սպառվեց, քանզի տառիները ապրում էին ամրացված վայրերում, որտեղ և տեղափոխել էին իրենց ամբողջ պարենամթերքը» (IV, VII, 1): «Այստեղից նրանք խալյուքների երկրի միջով գնացին յոթ կայան՝ հիսուն փարսախ» (IV, VII, 15) և այլն:

Այսպես, ուրեմն, նախքան հարավից Հայաստան մտնելը, հույներն անցնում են կարդուխների երկրով, իսկ հյուսիսում Արաքսն (ակունքներից ոչ հեռու) անցնելով, դուրս են գալիս Հայաստանից և մտնում տառիների, խալյուք-խալդայների երկրները, բախվում փասիանների հետ: Իսկ մեր վաղ միջնադարյան պատմագիրները և VII դարի «Աշխարհացույցը» Հայաստանի սահմաններում և արդեն որպես բուն հայկական գավառներ են հիշատակում Կորդուքը (կարդուխներ)՝ հարավում, Բասեանը, Տայքը, Խաղտիքը (փասիաններ, տառիներ, խալդայներ)՝ հյուսիսում, որ նշանակում է, թե դրանք այդ ընթացքում են հայացել: Կարծում եմ Ռ. Իշխանյանն ընկրկում է այս փաստերի առջև: Ամենևին: Նա սառնասրտությամբ հաղթահարում է տեսնում Քսենոփոնի հետ, ասելով. «Հետաքրքրական է, որ Քսենոփոնը հայերի որոշ խմբակցությունների տարբեր անուններ է տալիս, օրինակ, Տայքի հայերին անվանում է տառիներ (վրիպակ. պետք է լինի տառիներ), հայոց Բասեն գավառի բնակիչներին՝ փասիաններ, Մեծ Հայքի հյուս-

սխառեմության լեռներում քնակվող հայերին անվանում է խալդայներ կամ խալիբներ, Երվանդ թագավորի (վրիպա՝ կ' սատրապի փոխարեն) զորքի հայ մարտիկներին՝ մարգեր» (Պատկերազարդ պատմություն հայոց, էջ 105)։

Իսկապես որ հետաքրքրական է... Բայց մենք չենք գնա ականատես պատմիչի հստակ տվյալների այս ոտնահարումն ու «սվաղումը» եղծելու ուղիով (ընթերցողը ինքը կարող է դիմել բնագրին), այլ կշարունակենք մեր միտքը, շիրավի, հարց է ծագում, թե ի՞նչ ճանապարհով են այս ոչ հայկական ցեղերը հայացել, դարձել հայ ժողովրդի մաս։

Ռ. Իշխանյանի զավեշտի պաշարները անսպառ են և հաջողությամբ փոխարինում են նրա նախընտրած «պալեոլիթից մինչև գլավիտ» գիտական հարցերի կապակցությամբ կուտակած գիտելիքների պակասին։ Տվյալ դեպքում նա ծիծաղից թուլանալով գրում է. «Ձուլել, համաձուլել, լուծել՝ նախորդ հեղինակին (նկատի ունի Բ. Ն. Առաքելյանին) սիրելի բառերի կողքին Գ. Սարգսյանը ավելացնում է ևս մի քանիսը՝ տառալուծել, հալեցնել, ներծծում, դիֆուզիա» («Մուռ հայի», էջ 77)։ Ցավոք սրտի, ես մոռացել էի ավելացնել սրանց նաև ուծացում բառը, և այժմ ուղղում եմ այդ սխալը։ Այո, հենց այս բառաշարով են բնութագրվում Քսենոփոնի հիշատակած ոչ հայկական «փասիան», «կարդուխ», «տառխ», «խալգայ» այլև «հեսպերիտ» (վերջիններս, թերևս, վրացախոս էին) ցեղանունների՝ հայկական Բասան, Կորդուք, Տայք, Խաղտիք ու Սպեր զավառանունների փոխարինմանը ուղեկցած պրոցեսները, որոնք, իրենց հերթին, կազմում էին հայ ժողովրդի՝ Ռ. Իշխանյանի՝ երիցս նշումած կազմավորման ընթացքի բովանդակությունը։

Թվում է, թե Ռ. Իշխանյանի հակակրանքը այս բառերի նկատմամբ գալիս է այն համոզումից, որ հայերը ընդունակ չէին ձուլել, ուծացնել, տարբալուծել և այլն։ Ու եթե խոսքը գնար հայերի լուծման, տարբալուծման, ուծացման ու ձուլման մասին, ապա նա հանգիստ կընդուներ այդ բոլորը։ Ահա թե որտեղ է թաքնվել ստրկամտությունը։ Ցանկանում եմ այս կապակցությամբ հիշեցնել Մովսես Խորենացու խոսքերը Տիգրան Երվանդյանի մասին. «Նա... մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ...» (I, 24)։

Բայց կարող եմ սփոփել Ռ. Իշխանյանին, Երեք հազար տարի առաջ տեղի ունեցած միաձուլումները, ուծացումները և այլն, որոնք ժողովուրդների կազմավորման անխուսափելի ուղեկիցներն էին, ամենևին նման չէին այսօրվա ազգամիջյան ճակատներում տեղի ունեցող համանուն երևույթներին, որովհետև տեղի էին ունենում անկայուն ու հեշտ ցրվող ու միացող ցեղերի ու ցեղային միությունների նկատմամբ, հետևաբար և մեծ մասամբ՝ անարյուն, շատ դեպքերում նաև լեզվական «վարակի»՝ Ռ. Իշխանյանի կողմից այսպանված միջոցով։ (Չշփոթել հնում ևս արյունոտ ու դաժան նվաճողական-թալանչիական պատերազմների հետ, որոնք, սակայն, երբեք չէին հանգեցնում ժողովուրդների կազմավորման)։ Մինչդեռ այսօրվա ձուլում-ուծացումը իր ուծացման առարկան ունի ի դեմս վաղուց կազմավորված, սեփական ազգային մշակույթ ստացած ժողովուրդների ու նրա ձևերն ու հետևանքները համապատասխանաբար այլ են։

Տեղին է այստեղ կրկին հիշատակել Գր. Ղափանցյանից վերը արված մեջբերումը այն մասին, թե հայերի ներաճումը ալալեզու և ալամշակույթ աշխարհների ստվարաշերտի մեջ... տեղի էր ունենում ավելի շուտ խաղաղ ճանապարհով, քան նվաճման»։

Մենք բերեցինք հայ ժողովրդի կազմավորման միայն մի դրվագ, այն էլ բավական ուշ շրջանից, երբ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասը արդեն վաղուց հայացած էր և օրակարգի մեջ էին նրա ժայռամասերը։ Կարելի է բերել և այլ դրվագներ, որոնք վերաբերում են ավելի վաղ ժամանակներին, մ. թ. ա. II հազ. վերջերին—I հազ. սկզբներին և այլն, բայց կարծում ենք, այստեղ դրա կարիքը չկա։ Ցանկացողը կարող է գտնել դրանք վերը վկայակոչված իմ աշխատության մեջ։

3. Ուրարտացիներ, ուրարտեհեհ: Արագագիր հեղինակները ժխտում են ուրարտացիների գոյությունը և պնդում, թե ուրարտացիներ կոչվածները նույնպես հայեր են եղել, այսինքն՝ թե «ուրարտացին» հայի մի այլ անվանումն է: Շրջանցում եմ Ուրարտու-Արարատ տեղանիքների շուրջը բարձրացրած աղմուկը, նշելով միայն, որ դրանց նույնության թեզը գիտության մեջ վաղուց արժարժվում է և ամենևին նրանց նվաճումը չէ:

Ուրարտացիների (ոչինչ չի փոխվի, եթե նրանց անվանենք արարատցիներ կամ ռիայնացիներ) գոյության վկաներն են հարյուրավոր գրքերի ու այլ հրապարակումների մեջ ամփոփված պատմական, լեզվական ու հնագիտական փաստերը, որոնք հայտարարվում են գոյություն չունեցող և, միաժամանակ, գաղտագողի իրացվում են՝ շուռ տված վիճակում: Ոչ մի նոր նյութ, ոչ մի նոր փաստ, լինի պատմության, լեզվի կամ մշակույթի բնագավառից, արագագիր հեղինակները չեն հայտնաբերել ու ներմուծել «Դեռ չսովորած» աստվածաբան են», ինչպես կասեր Մովսես Խորենացին:

Կանգ առնենք երեք կետի վրա. լեզու, մշակույթ, պատմական ընթացք: Լեզու. Ուրարտական մեզ հայտնի արձաններից երկրորդը՝ Մարգուրի I-ը (մ. թ. ա. IX դարի 30-ական թթ.) իր միակ, բայց մի քանի օրինակով մեզ հասած՝ Ուրարտու պետության անդրանիկ արձանագրությունը, որը հաղորդում է Ուրարտուի Տուշպա մայրաքաղաքի կառուցման մասին, գրել է տվել աքքադերեն (ասուրա-բաբելոնեերեն) լեզվով: Այդ լեզուն ժամանակին միջազգային հաղորդակցության միջոց է ծառայել և որպես այդպիսին կիրառվել է Առաջավոր Ասիայի մի շարք երկրներում՝ գրավոր լեզվի դերում: Ի դեպ, այդպիսի երկրները՝ էլամ, Միտաննի, Խաթթի, Ուրարտու, փոխ են առել այն իր դպրությանը՝ սուրա-բաբելական սեպագրով հանդերձ, որն ապա հարմարեցրել են նաև իրենց սեփական բնիկ լեզուներին, հանդամանք, որ է՝, ավելի է ընդգծում աքքադերենի միջազգային դերը: Բացի Մարգուրի I-ի վերահիշյալ արձանագրությունից, պահպանվել են նրա հետնորդներից ևս երկուսի մեկը: Սուրա-բաբելոնեերեն արձանագրությունները, սակայն սրանք արդեն ոչ թե ինքնուրույն արձանագրություններ են, ինչպես Մարգուրի I-ինը, այլ հանդես են գալիս երկու (Քելիշինի և Թոփուզավայի) բիլինգվալներում (երկլեզվյան արձանագրություններում)՝ ուրարտերեն նույնական տարբերակին հանդիպադրված, ընդ որում նրանք դրված են ուրարտա-ասուրական սահմանի վրա, բորել էլ Բացաստրվում է աքքադերեն տարբերակի առկայությունը:

Մարգուրի I-ի որդի և անմիջական հաջորդ Իշպուլիսի օրոք (մ. թ. ա. IX դարի 20—10-ական թթ.), որ մեզ հայտնի երրորդ ուրարտական թագավորն է, ուրարտական դպրության մեջ շրջադարձ է կատարվում. հանդես է գալիս մի այլ գրավոր լեզու, որ գրի է առնվում նույն, բայց պարզեցված սեպագրով: Հարց է ծագում, թե ի՞նչ լեզու է դա:

Երբ այն մասնագետների կողմից ընթերցվեց, ապա պարզվեց, որ դա ոչ հնդեվրոպական, ու ոչ էլ որևէ այլ ժանոթ լեզվաընտանիքի պատկանող լեզու է, այլ ազգակից է խուռիերենին, որի կրողները հնում տարածված են եղել Հյուսիսային Միջագետքում, Հայկական լեռնաշխարհի հարավային գոտում, Եփրատի վերին հոսանքի հովտում և այլուր: Մ. թ. ա. XVI—XIV դդ. Նրանք Հյուսիսային Միջագետքում ստեղծել են իրենց Խուռի կամ Միտաննի կոչված պետությունը՝ Վաշշուգանե մայրաքաղաքով, ունեցել են հնդկական անուններ կրող թագավորական դինաստիա, գործերը վարել են, բացի ասուրերենից, նաև իրենց հարազատ խուռիերեն լեզվով, որի համար, ինչպես ասվեց վերը, կիրառել են պարզեցրած (սակայն միանգամայն այլ ուղղությամբ, քան ուրարտացիները) աքքադական սեպագիրը: Մասնագետները պարզել են, որ խուռիերենն ու ուրարտերենը, հնում ծագելով միևնույն հիմք-լեզվից, այնուհետև էապես տարանջատվել են և մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում տարբեր լեզուներ էին: Դրանց հարազատության աստիճանի մասին մասնագետների տեսակետները չեն համընկնում: Այսպես, Ի. Դյակոնովը և

Մ. Խաչիկյանը դրանք իրար բավական մոտ են համարում, իսկ Գ. Զահուկյանը՝ թեև հարազատ, բայց բավական իրարից հեռու:

Արդ, Ռ. Իշխանյանը, առանց հաշվի նստելու մասնագետների տեսակետների հետ, և ինքն էլ այս լեզուների ուսումնասիրության ընդգնական դույզն ինչ քայլ կատարած չլինելով, կամայականորեն, ինչպես և սում են՝ «մատից ծածած», հայտարարում է, թե դրանք միևնույն լեզուն են, միայն վկայված են այդ լեզվի զարգացման տարբեր վուլներում: Սվ այս հիմքի վրա ուրարտերենը վերանվանում է «նորխուրերեն»: Այս հարցը սկզբունքային է և այն պետք է մանրամասն պարզաբանել:

Տվյալներ կան, որ դեռևս մ. թ. ա. XIII դարի վերջերին իր դպրութունը կորցրած խուրերեն լեզուն այսուհանդերձ շարունակել է խոսվել խուրիաբնակ վայրերում՝ Հյուսիսային Միջագետքում, մասամբ նաև Հայկական լեռնաշխարհի հարավային գոտու առանձին հատվածներում, օրինակ, Շուրիա երկրում, ուր խուրական տարրը միշտ էլ բավական ստվար է եղել: Սվ խոսվել է ոչ միայն, ասենք, հաջորդ, մ. թ. ա. XII դարում, այլ նաև դրանից 4—5 հարյուրամյակ ուշ: Այդպիսի տվյալներ են ասուրական արձանագրությունների մեջ հանդես եկող հատուկ անունները: Եթե մ. թ. ա. XII դարի ասուրական արձանագրություններում հանդիպում ենք, ասենք, Շադի-Թեշուր, Քալի-Թեշուր, Քիլի-Թեշուր անուններին, ապա նույնը տեսնում ենք և մ. թ. ա. VIII—VII դդ., այսինքն՝ ուրարտերեն լեզվի կիրառման ժամանակաշրջանում, որի մեջ Թեշուր աստվածը ներկայանում է, ինչպես հայտնի է, Թեշեբա ձևով: Այսպես, Սարգոն II-ի և Ասարխադդոնի արձանագրություններում հիշատակված են Բագ-Թեշուր, Նիգ-Թեշուր, Լիգի-Թեշուր, Շերպի-Թեշուր անունները:

Այսպիսով, եթե ուրարտերենը «նորխուրերեն» լինելը, ապա այդ խուր-ուրարտական ընդհանուր աստվածությունը նրանում ևս կներկայանար Թեշուր ձևով, կամ էլ վերոհիշյալ անուններում Թեշուր ձևին կփոխարիներ Թեշեբա ձևը: Այս կարգի երևույթները վկայում են, որ խուրերենը նաև մ. թ. ա. VIII—VII դդ. մնում էր խուրերեն, ուրարտերեն էլ՝ ուրարտերեն:

Բայց եկեք մի պահ ընդառաջենք Ռ. Իշխանյանի բուռն ցանկությանը և ուրարտերենը համարենք խուրերեն կամ, ինչպես ինքն է ուզում՝ «նորխուրերեն» և Ուրարտուի ողջ բնակչությունը, ներառյալ և իշխող թագավորական հարստությունը՝ հայեր: Այսպիսով, նրանք սկզբում ընդունել են գրավոր լեզվի դերում առաջընդունը, որը միջազգային շփման լեզու էր: Հասկանալի է: Այնուհետև նրանք մի կողմ են դնում միջազգային առաջընդունը և ընդունում որպես գրավոր լեզու... «նորխուրերենը», որը ընդամենը հայերի մերձավոր հարևանների խոսակցական լեզուն էր և վաղուց արդեն, գրեթե կես հազարամյակ առաջ, կորցրել էր իր դպրութունը:

Այս դրույթի անհեթեթության չափը թերևս անցած-գնացած դարերի ու հազարամյակների հանգամանքով շղարշված է ներկայանում ժամանակակից ընթերցողին, ուստի անցկացնենք մի զուգահեռ մեզ ավելի մոտիկ ու հարազատ ժամանակաշրջանի և պարագաների հետ:

Պատկերացնենք, որ V դարի սկզբներին հայերը, հայոց թագավոր Վռամշապուհը, հրաժարվում են Հայաստանում մինչ այդ դրավոր լեզուներ ծառայած հունարենից ու արամեերենից (որի տարբերակն էր ասորերենը. շշփոթել սեպագիր ասուրերենի հետ), որոնք դարեր շարունակ միջազգային լեզուներ էին (տե՛ս հանրագիտարանները) և հենց որպես այդպիսիք էին ստանձնել գրավոր լեզուների դերը ամբողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում և, նրանց թվում, բնականաբար, նաև Հայաստանում: Ահա, ուրեմն, հայերը հրաժարվում են դրանցից, ինչպես և իրականում եղել է, և ընդունում որպես գրավոր լեզու... վրացերենը, հայերի մերձավոր հարևանների լեզուն, որը իր դպրութունն էլ չուներ:

Հենց այսօրինակ անմտովություն է հրամցնում Ռ. Իշխանյանը մեծերին ու մանուկներին (տե՛ս «Պատկերազարդ պատմություն հայոց», էջ 42—

45)։ Նրա փորձերը դասել իր հնարած «նորիսուտիներն» միջազգային լեզուների ծառայած աքքադերենի, արամեերենի և հունարենի շարքը, որ փաստերի «սովաղման» մի նոր օրինակ են հանդիսանում, միայն անիրագրելի մարդկանց կարող են մոլորեցնել և հիշեցնում են մեր օրերում կենտրոնական լրատվական միջոցների բերանում սովորական դարձած այլևայլ «հավասարեցումները», փաստերի «սովաղումները»։ Ավելորդ չէ նշել, որ նույնիսկ խուռիներենի ծաղկման ու դպրութիւն ունենալու դարաշրջանում Խուռի-Միտանիի արքա Թուրաթթան (մ. թ. ա. XIV դար) իր նամակագրությունը Նգիպտոսի փարավոնի հետ աքքադերեն լեզվով է վարել։

Ըստ այնմ, ուրարտացիները, հրաժարվելով սկզբում որպես գրավոր լեզու ընդունած աքքադերենից, բնականոն կերպով գրավոր են դարձնում իրենց սեփական լեզուն՝ ուրարտերենը (կամ, եթե ուզում եք՝ արարատերենը, բիայներենը և այլն), նույն այն ձևով, ինչ որ հետագայում հայերը, հրաժարվելով սկզբում որպես գրավոր լեզուներ ընդունած արամեերենից և հունարենից, բնականոն կերպով գրավոր են դարձնում իրենց սեփական լեզուն՝ հայերենը։

Ասվածը չպետք է ըմբռնել այնպես, թե ուրարտերենը գիտական խնդիրների այլևս չի հարուցում։ Հարուցում է և ոչ քիչ քանակությամբ։ Դրանք հիմնականում, եթե ոչ՝ բացառապես, կապվում են պահպանված՝ քանակով բավական սովոր նյութի միակողմանիության հետ։ Մեր ձեռքի տակ եղած 500-ի չափ արձանագրությունները գրեթե անխտիր պալատական-քրմական ոլորտի պաշտոնական արտադրանք են՝ սահմանափակ և առանձնահատուկ բառակազմով։ Նյութը արքաների ու զամական և շինարարական սխրանքներն են, ծիսական որոշ կանոններ, արձանագրությունները եզրափակող միօրինակ անեծքներ՝ խաթարողների գլխին։ Այս բոլորը կաղապարված են միապաղաղ բանաձևերի մեջ։ Նշենք նաև, որ այս բանաձևերի հետ միասին սեպագրական նշանների ձևը և կազմը նույնպես գրեթե անփոփոխ է մնում ուրարտական արձանագրությունների նշված ժանրի շուրջ երկդարյա գոյության ընթացքում։ Սա ամրապնդում է այն եզրակացությունը, որ ի դեմս այդ ժանրի, մենք գործ ունենք նրա թողարկման ժայռահեղ ավանդական, պահպանողական, կարծրացած աղբյուրի հետ, որպիսին ներկայանում է պալատական-տաճարային ոլորտը։

Բացի սրանից մեր ձեռքի տակ կան ընդամենը մեկուկես տասնյակ կավե աղյուսիկներ ու դրանց բեկորներ, որոնք թեև դարձյալ վարչական, բայց ավելի առօրյա բնույթ ունեն՝ հրահանգներ, նամակներ, ցուցակներ են և այլն։ Սրանք իրենց նոր ձևերով ու սեպագիր նշաններով աշխուժություն են մտցնում նախորդ խմբի ստեղծած միապաղաղ պատկերի մեջ, բայց, քչաքանակ լինելով, ի վեճակի չեն ստեղծելու ուրարտերենի ամբողջական պատկերը։

Սակայն նույնիսկ մեր ունեցածը, իր պաշտոնական բնույթով ու կարծրացածությամբ հանդերձ, որոշակի տվյալներ է պարունակում ուրարտերենի խոսակցական լինելու մասին, այն է. նախակների առկայությունը, երկու բարբառների գոյության հետքերը, որոշ թագավորների անձնանունների՝ ուրարտերենի հիմքի վրա ստուգաբանելու հնարավորությունը, նրանց հիմքի վրա ստեղծված քաղաքանունների ուրարտական տեսքը (օրինակ՝ Ռուսախի-նիլի, ուր -խիլիլին զուտ ուրարտական վերջավորություն է, մինչդեռ, ասենք, Տիգրան II-ը, թեև կիրառում էր, որպես գրավոր, հունարենը, այսուհանդերձ, իր հիմնադրած քաղաքը անվանել է ոչ թե հունական ձևով՝ Տիգրանուպոլիս, այլ հայերեն՝ Տիգրանակերտ) և այլն։

Ի մի բերելով լեզվի մասին ասվածը, տրամաբանության տեսակետից նախապատվությունը նշված հեղինակներից պետք է տալ Ս. Այվազյանին, որը պնդելով, որ ուրարտացիները հայեր են եղել, հաջորդ քայլով էլ պնդում էր, որ ուրարտերենը հենց հայերենն է։ Եթե այս վերջին թեզը ապացուցվեր, ապա հիրավի ակնհայտ կդառնար, որ ուրարտացիները իրոք հայեր են։ Իսկ

Ռ. Խշխանյանը լարախաղացի դերում է, որը երկար շարունակվել չի կարող և ի վերջո հանգեցնում է երկրորդ տրանքի՝ կամ ուրարտեաներ հայերենն է, որ նա, լեզվաբան լինելով, չի կարող ընդունել, կամ էլ՝ որ ուրարտեաներ հենց ուրարտեանն է։ Այս էլ, իր հերթին, նշանակում է, որ այն ունեցել է իր կենդանի կողմերը ի դեմս ուրարտացիների (կամ արարատցիների, քիսյանցիների և այլն)։ Երրորդ լուծում չկա։

Մշակույթ։ Հենց սկզբից նշենք մի հատկանշական երևույթ։ Մեր արագագիր հեղինակների միջև կա լեզվաբան (թեև շատ հեռու կանգնած շոշափվող խնդիրներից), կան պատմաբաններ (թեև դարձյալ դրանցից հեռու կանգնած), երկրաբան, գրողներ և այլն, բայց չկա գեթ մի հնագետ։ Պատճառը պարզ է. գիտության մեջ, ի տարբերություն կրկեսի, նյութական առարկաներով շատ ավելի դժվար է ձեռնածուկություն (ժողովրդություն) անել, քան անմարմին հասկացություններով։ Այստեղից է ծնվում նաև այն հանգամանքը, որ արագագիրները աշխատում են շրջանցել նյութական մշակույթի հետ կապված հարցերը, բայց և այնպես, որքանով որ դրանք շոշափում են, այնպես իրենց սովորության համաձայն գլխիվայր են ներկայացնում։

Հնագետ չլինելով, ես կաշխատեմ կարճ կապել, ասպարեզը թողնելով մասնագետներին։

Խնդիրն այն է, որ ճիշտ պատկերացում ստանանք բուն Ուրարտուի (այսինքն՝ Վանա լճի ավազանի և, հատկապես, նրա արևելյան մասի) և Հայկական լեռնաշխարհի այլ մասերի նյութական մշակույթի հարաբերակցության մասին։ Վերջիններից ընտրենք հորհրդային Հայաստանի տարածքը, որպես հնագիտորեն անհամեմատ լավ հետազոտված երկրամաս։ Այստեղ կան ուրարտական երեք մեծ (Արգիշտիխինիլի-Արմավիր, Թելլեբախինի-Կարմիր բլուր և էրեբունի-Արինբերդ) և բազմաթիվ փոքր պեղավայրեր։ Դրանցից ժառող նյութերից մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին (մ. թ. ա. VIII—VII դդ.) վերաբերող մասը հստակորեն բաժանվում է երկու հիմնական խմբի՝ ուրարտական նյութերի և տեղական նյութերի։ Տարբերությունը այնքան է ակնառու, որ մասնագետ-հնագետը բոլոր դեպքերում անմիջապես կարող է որոշել այս կամ այն իրի կամ հուշարձանի պատկանելությունը։ Սա վերաբերում է նյութական մշակույթի բոլոր տեսակներին անխտիր. ամրոցներին, քաղաքորմներին, տաճարներին, քնակավայրերին ու դամբարաններին, բրոնզե, երկաթե, քարե, ոսկե, արծաթե և այլ նյութերից պատրաստված առօրյա օգտագործման իրերին, զարդերին, զենք ու զրահին և այլն։

Եթե տեղական նյութերի խումբը խոր կապեր է ցուցաբերում նախորդ դարերին ու հազարամյակներին վերաբերող տեղական նյութի, ինչպես և հետագայում այստեղ զարգացած մշակույթի հետ, այսինքն կազմում է անընդմեջ շղթայի օղակներից մեկը, ապա ուրարտական խումբը զուրկ է այդպիսի կապերից։ Այն աղերսվում է սոսկ Վանա լճի ավազանի ուրարտական մշակույթին, հանդես է գալիս այսրաբաքսյան շրջաններում մ. թ. ա. VIII դարի սկզբներից և էական չափով վերանում է մ. թ. ա. VII դարից հետո, ու համեմատաբար աննշան մասով ներծծվում տեղական նյութական մշակույթի մեջ որպես ուրարտական ժառանգություն։ Վերջինը անխուսափելի էր, քանի որ ներմուծված որոշ արտադրական ձևեր ու նմուշներ տեղում առատորեն կրկնօրինակման են ենթարկվել և հետզհետե այս կամ այն չափով ներթափանցել տեղական մշակույթի մեջ ու դարձել նրա օրգանական մասերը։

Առկա մասնակի տվյալների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ նմանօրինակ պատկեր են ներկայացնում նաև Հայկական լեռնաշխարհի մնացյալ, ժամանակին Ուրարտուի կողմից նվաճված ու շուրջ երկու հարյուրամյակ նրա տիրապետության տակ մնացած մասերը։ Ահա այդ մասերում էլ, ներառնելով նաև Արարատյան դաշտը, պետք է փնտրել ու գտնել բուն հայկական նյութական մշակույթը, այն մշակույթը, որը տեղերում ունեցել է խոր արմատներ և Ուրարտուի անկումից հետո էլ հարատևել է, ինչպես որ հաջատևել է ինքը հայ ժողովուրդը։ Իսկ եթե փորձենք նույնացնել հայկա-

կանի հետ ուրարտական մշակույթը, ապա ստիպված պիտի լինենք պատասխանելու այսպիսի, տվյալ դեպքում անպատասխանելի, հարցերի, թե այդ ինչպե՞ս եղավ, որ հայ ժողովուրդը հարատևեց, իսկ նրա նյութական մշակույթը՝ ամրոցների, տաճարների, դամբարանների տեսակները, զենք ու զարդի, խեցեղենի ձևերը և այլն, վերջապես՝ սեպագրական դպրությունը, գրեթե լիովին կործանվեց-վերացավ։ Ու. Իշխանյանին, սակայն, նման հարցը ամենևին էլ չի նեղում։ «Արարատյան հայոց թագավորությանը (այսինքն՝ Ուրարտունին—Ք. Ս.) հաջորդած Երվանդունիների թագավորության ժամանակ,—գրում է նա,—երբ հայերը մերթ անկախ էին լինում, մերթ ընկնում իրանյան Մարաստանի կամ Պարսկաստանի իշխանության տակ, մշակույթի զարգացումը ինչ-որ չափով դանդաղեց...» («Պատկ. պատմ. հայոց», էջ 112)։ Ինչպես տեսնում ենք, Ու. Իշխանյանը շարունակում է անվարան կիրառել փաստերի «սովազման» իր մշակած այն մեթոդը, որին մենք արդեն հանդիպել ենք վերը։

Ավարտելով այս թեման, ավելացնենք, որ Հայկական լեռնաշխարհի նյութական մշակույթի համայնապատկերը առանձնապես շոշափելի տպավորություն է տալիս սկզբնական, փոքր, վանա լճի մոտերքում ծավառած բուն Ուրարտու-Րիայնիլիի և նրա հետագայում ստեղծած խոշոր տերության տարածքային փոխհարաբերության մասին։

Ըստ էության, նմանօրինակ պատկեր է ներկայացնում նաև հոգևոր մշակույթը, թեև ինչպես ասվեց, այն, նյութական առարկաների հետ գրեթե կապված չլինելով, լայն հնարավորություններ է ընձեռում ձեռնածության համար, որի հետ էլ ամեն քայլափոխին հանդիպում ենք արագագիր հեղինակների գործերում։

Զծավալվելու համար, բավարարվենք ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակի՝ Խալդիի, Թեյշեբայի և Շիվինիի հետ կապված խնդիրներով։ Թողնելով Խալդիին որպես աղանդեր, խոսենք մյուս երկուսի մասին։ Հարց է ծագում, թե ինչու՞ Ուրարտուի հայ թագավորներն ու հայ ժողովուրդը «նորխուռիներին» հետ միասին պետք է որդեգրեն նաև «նորխուռիական»-խուռիական Թեյշեբա-Թեշուր և Շիվինի-Շիմեգի աստվածներին ու պաշտեն դրանց։ Ինչ է, իրենց աստվածները շոմեերի՞ն։ Իսկ եթե իսկապես ընդունել են (մշակութային հարաբերություններում նման դեպքեր լինում են), ապա ո՞ւր են դրանց հետքերը հայկական պանթեոնում։ Չկան։ Պատկերը գրեթե նույնն է, ինչ որ նյութական մշակույթի բնագավառում։

Անցնենք Խալդիին։ Ահա թե ինչ ենք կարդում նրա մասին (ընդգծումները Ու. Իշխանյանինն են)։ «Հայկի անունը նորխուռիներն սեպագրերում Հալդի և Խալդի ձևերն ունի։ Դրանց բառավերջի ի-ն քերականական վերջավորություն է, այն հանած, մնում են Հալդ և Խալդ ձևերը, որոնցում արմատ են Հալ-ը և Խալ-ը։ Հայոց բարբառներում էլ այդ անունը երկու ձև ունի՝ Հայլ և Խայլ, որոնցում արմատ են Հայ-ը և Խայ-ը։ Հայտնի է, որ հայերենում լ և յ հնչյունները միմյանց փոխարինում են։ Օրինակ, հայոց բարբառների մի մասում (և գրական լեզվում) ասվում է գալ, գալիս եմ, իսկ որոշ բարբառներում կայ, կայիս եմ։ Ուրեմն հայ արմատը կարող էր փոխարինվել հալ-ի կամ հակառակը։ Այդպես Հայ-ը դարձել է Հալ, Խայ-ը՝ Խալ» (նույն տեղում, էջ 50)։

Թող թույլ տրվի ինձ, մեկնաբանության փոխարեն, լեզվաբան Ու. Իշխանյանի նվաճումներով զինված, նույնացման մի նոր փորձ անել։ Բա չե՞ք իմացել, որ Իվանը նույն Երվանդն է։ Հապա՞։ Բառավերջի դ-ն արմատին չի պատկանում, ինչպես Խալդիի դ-ն։ Ե-ն և ի-ն հայերենում իրար փոխարինում են, օրինակ՝ երեկո-իրեկուն։ Բ-ն էլ ընկնում է, ինչպես, օրինակ, ընկել է, ըստ Ու. Իշխանյանի, Արարմ անվան միջից, որն այդպիսով դարձել է Արամ (նույն տեղում, էջ 52)։ Այսպիսով, Երվանդը դարձավ Իվան։

Եթե ընթերցողը կարծում է, թե միայն Հայկն ու Խալդին են այսպիսի կենդանահերձության ենթարկվել, ապա սխալվում է։ Ահա. «Սեպագրերում

Մենուայի անունը որոշ գիտնականներ կարող են Մինուա: Այս անունը, ինչպես էլ ընթերցվի, ծագել է բնիկ հայերեն մե(ն) կամ սրա տարբերակ մի(ն) բառից, որ նշանակել է մեկը, միակը, նաև՝ միայնակը» (նույն տեղում, էջ 61):

Նախ, այդ իմաստն ունեցող անուն լինել չի կարող, քանզի երջանիկ ծնողները չէին կարող իմանալ, որ նորածինը միակը պիտի լինի, ապա և բաց է մնում — առաջին վերջավորությունը: Ուստի առաջարկում եմ մի այլ, նման թերութուններից զուրկ, աստուգաբանություն, այն է՝ «Մի՛ նվա» (Ռ. Իշխանյանի նախասիրած հին ուղղագրությամբ՝ «Մի՛ նուա»), որ կամ նշանակում է «հաստատ եղիր», և ի՞նչ վատ անուն է արթայազնի համար, կամ էլ մանկիկը շատ լալկան է եղել: Դեմքիս լուրջ արտահայտություն տալով ավելացնում եմ. 1. մի ժխտական մասնիկը բնիկ հայերեն է (ի դեպ, այդպես էլ կա): 2. Հնում անունները հաճախ նախադասություն էին պարունակում (որ և իսկապես այդպես է. օրինակ՝ Նաբուսոդոնոսոր, աքաղաղներն՝ Կարու-կուր-դուրի-ուծուր, նշանակում է «նաբու (աստվածը) սահմանը պաշտպանեց»):

Հոր՝ Մենուայի ճակատագրից չի խուսափել և որդին՝ Արգիշտին: Ահա՛ «Առա անվան արմատն է Ար-ը, ա-ն հայոց հին հոլովական վերջավորություն է: Արգիշտի անվան արմատն էլ Ար-ն է, գիշտ-ը նորխուրական ածանց է: Ի-ն՝ վերջավորություն... Արգիշտի-ն Առա անվան ալաճություն է...» (էջ 68): Այստեղ հեղինակը իր առաջին, հուսանք նաև, որ վերջին «ներդրումն» է արել «նորխուրականության» — ուրարտագիտության մեջ. ներմուծելով «գիշտ» գոյություն չունեցող ածանցը: Արգիշտի թոռան հետ նա նույնպես բարբարոսաբար է վարվել, նրա Ռուսա(ասուրական ձևով՝ Ուրսա) անունը ձևափոխել Ռուշա-ի, նույնիսկ՝ Հոռշա-ի:

Քանի որ արդեն բունեցինք այս ճամփան, հիշատակենք ևս մի երկու, լեզվաբանության մեջ ժողովրդական կամ «կեղծ» անվանվող, ստուգաբանության նմուշներ, որոնք շատ են նմանվում փոքրուց հիշողության մեջ մնացած Սարգարաբադ (որ այժմ կիսահայացված ձևով գրում են Սարգարապատ), այսինքն՝ Սարգար-աբադ տեղանվան աստուգաբանությունը, որը մենք պատկերներով էինք արտահայտում, այն է՝ սար-դար-ա-րադ: Այս մակարդակի վրա են, օրինակ, լեզվաբան Ռ. Իշխանյանի առաջարկած Այդունի (ասուր. Այադու)՝ «Հայոց տուն», Արգիշտի՝ «Այր-դի (աստված)»-նի (ածանց)՝ կամ Մադակինա՝ «մատ» և «գին» (իսկ ինչու ոչ՝ «մոտ» և «կին» կամ «մատակ» և «գինա» (ածանց)) աստուգաբանությունները: Ոչ մի շափանիշ, բացի բառերի հնչյունական արտաքին նմանությունից:

Հնդհանրապես պետք է ասել, որ, անկախ Ռ. Իշխանյանի արտադրած այս գոհարներից, կեղծ կամ ժողովրդական աստուգաբանության համաճարակը պատել է մեր շատ գրագետներին: Դրանք սկսել են նաև «մոգեռնացիներ» իրենց փորձերը, գիտականակերպ, լատինատառ, ապաթարցներով ու շեշտերով, կետերով ու աստղանիշներով ազուցված տեսք տալ, որից սարսուռ է իջնում վրադ:

Բայց մենք հեռացանք մեր բուն նյութից, որն էր ուրարտական հոգևոր մշակութային, հատկապես՝ խաղերն: Որ խաղերն հնարավոր չէ մերկապարանոց ձևով Հայկ կարդալ, դա կասկածից դուրս է: Բայց որ ուրարտական և հայկական հոգևոր մշակութային մեջ ևս, գուցե և ավելի, քան նյութական մեջ, ստեղծվել են աղբյուրներ, որի լավագույն վկայությունը առկա լեզվական ընդհանրությունների շերտն է, դա ևս կասկածից վեր է: Օրինակ, քանի որ հայ առասպելաբանության մեջ կա Ասորեստանի հետ տիտանական պայքարի ոգով տոգորված նշանակալի շերտ, ապա այստեղ կարելի է որոնել նման աղբյուրներ: Այս իմաստով ուրարտական աստված խաղերի կերպարը կարող է միախառնված լինել հայկական հերոս-աստված Հայկի կերպարանքին:

4. Պատմական ընթացքը: Հարազատ մնալով ամեն ինչ գլխավոր ներկայացնելու իրենց գործելակերպին, արագագիր հեղինակները մեր ժողովրդի ստեղծած սքանչելի առասպելները վեր են ածում տափակ պատմական դրո-

վագներին: Տեսեք, ինչ են գրում. «...հորենացին պատմում է, որ Թորգոմի որդի Հայկը իր գերդաստանով ու զորքով մի ժամանակ բնակվել է Միջագետքում Բաբելոնի մոտերքում: Սա ճիշտ պետք է լինի, քանի որ, նախ ինչպես վկայում են որոշ սեպագիր արձանագրություններ և այլ աղբյուրներ, Միջագետքում միշտ եղել է հայկական բնակչություն: Ապա՝ Հայկն իր զորքով հավանաբար զինվորական ծառայության մեջ է եղել Միջագետքում... Բայց Հայկն իր զորաբանակով, ինչպես հորենացին է գրում, ապստամբել է Միջագետքի տիրակալ Բելի դեմ և իր զորքով ու գերդաստանով վերադարձել իր պապերի երկիրը» (նույն տեղում, էջ 49):

Մովսես հորենացու պատմածի՝ մանուկների համար արված այս «փոխադրությունը» լիովին աղավաղում է պատմահոր շարադրանքը և, ինչպես կտեսնենք, աղավաղումները միտումնավոր են: Լսենք պատմահորը: «Որին (Բելին—Գ. Ս.) Հայկը չկամենալով հնազանդել, Բաբելոնում Արամայակ որդուն ծնելուց հետո, չվեց զնաց Արարադի երկիրը, որ գտնվում էր հյուսիսային կողմերում, իր որդիներով, դուստրերով և որդիների որդիներով, որ զորավոր մարդիկ էին, թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, և ուրիշ ընդոծիններով, իրան հարած եկվորներով և բոլոր տունուտեղով» (I, 7):

Նախ, ո՛ր է այստեղ Հայկի «զորքը», նույնիսկ՝ «զորաբանակը»: Հայկը, ըստ պատմահոր, մեծ տոհմի վեհ նահապետ է, իսկ ըստ Ռ. Իշխանյանի՝ վարձկան գեներալ: Այս է Հայկին առասպելական հերոսից պատմական գործիչ դարձնելու գինը: Երկրորդ, որ ավելի կարևոր է, Մովսես հորենացու «Պատմության» մեջ ընդհանրապես խոսք չկա այն մասին, թե Հայկը «վերադարձել է իր պապերի երկիրը», և ոչ միայն չկա, այլ այս պնդումը տրամադորեն հակասում է պատմահոր առանցքադափարին (կոնցեպցիային), ըստ որի Հաբեթյանների, այսինքն՝ Հայկի պապերի տոհմից Հայկը առաջինն է, որ ոտք է դրել լեռնաշխարհը: Նրանից առաջ այն, ըստ Մովսես հորենացու, այցելել են ոչ թե նրա նախնիները՝ Թորգոմը, Թիրասը, Գամբը կամ ինքը՝ Հաբեթը, այլ Նոյի մյուս որդի Սեմը՝ իր որդի Տարբանի հետ, որոնց հետնորդներին էլ Հայկը հանդիպում է լեռնաշխարհի տարբեր վայրերում:

Հայերի կարծեցյալ «եկվորությունից» փախչելու մարմաշը, ահա, Ռ. Իշխանյանին հասցրել է պատմահոր գրածի այս միտումնավոր աղավաղմանը, այսինքն՝ կեղծելուն, և պարզապես անհեթեթության, քանի որ նա դրանով «Հարք» տեղանվան խորենացիական ստուգաբանությունը («Հարք, այսինքն թե այստեղ բնակվողները հայրեր են Թորգոմի տան սերնդի») ծուռ մեկնաբանելով, բռնազրոսիկ կերպով հակադրել է հորենացու իսկ վերը նշված առանցքադափարին:

Մյուսները էլ ավելի հեռուն են գնում առասպելների «պատմականացման» գործում, ինչպես, օրինակ, Լ. Միրիջանյանը, որը հաստատակամորեն բնակեցնում է Հայկին մ. թ. ա. 2500 թ. և հայտարարում, թե «Հայկը և նրա տոհմի բոլոր, ներկայացուցիչները... եղել են իրական-պատմական անձնավորություններ» («Պատմության և առասպելի սահմանները», Երևան, 1986, էջ 105):

Դրությունը մի կերպ շտկելու համար Ռ. Իշխանյանը ասում է. «Հայկը ժամանակներ հետո հայ ժողովրդի մեջ աստվածացվեց: Շատ հնում հաճախ էին ցեղապետներն աստվածացվում: Օրինակ, Բաբելոնում էլ աստվածացվեց նրանց զորավար Բելը» (էջ 50): Ուրեմն, հեղինակը փորձում է Հայկի համար իր հարթած արահետով քարշ տալ նաև Բելին: Սակայն պետք է ասել, որ Բելի այս «օրինակը» անօրինակ հերյուրանք է աքաղական առասպելաբանության և դիցաբանության նկատմամբ, որոնք, սակայն, բավարար չափով զրահավորված են հազարավոր աղբյուրներով, որպեսզի այստեղ անհրաժեշտ լինեի չափավորել Ռ. Իշխանյանին:

Մի գոհիկ «պատմություն» էլ կառուցվել է Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի ընտրելագույն առասպելի վրա: Այդտեղ Արան հանդես է գալիս որպես թագավոր Արգիշտի I-ը (տե՛ս նաև վերը), բայց պարզվում է, որ «Արայի

(Առոհշտի) թագավորության ժամանակ Շամիրամը կամ կենդանի չէր, կամ շատ ծերացած էր» (էջ 62): Խեղճ Արա և Խեղճ Շամիրամ... Դե, իհարկե, Արան ժամանակներ հետո նույնպես աստվածացվել է:

Բացի այդ, Արայի կապակցությամբ ևս Ռ. Իշխանյանը կոպտորեն ներ-խուժել է խորհրդային պատմական առանցքազաղափարի (կոնցենպցիայի) մեջ, պնդելով, թե ըստ նրա հաղորդած զրույցի Արա Գեղեցիկը Հայոց թագավոր է եղել: Ըստ պատմահոր, հայոց առաջին թագավորը եղել է Արայից 30 սե-րունդ ուշ ապրած Պարույրը՝ Սկայորգու որդին, որի կապակցությամբ նա գրում է. «Ահա այժմ ես զվարճանում եմ՝ ոչ փոքր ուրախություն զգալով, որ հասնում եմ այն տեղը, երբ մեր բնիկ նախնիի (Հայկի—Գ. Ս.) սերունդ-ները թագավորության աստիճանի են հասնում» (I, 21):

Երևի թե մեր արագագիր հեղինակները գլխի չեն ընկնում, թե իրենց ձեռնարկած այս «առասպելաթափության» ինչպիսի հարված են հասցնում հայ մշակույթին: Հիշվի, «շահելով» մի քանի անհավաստի պատմական դրվագներ, նրանք այդ գնով զրկում են մեր ժողովուրդը իր հնագույն առաս-պելաբանությունից, որը, այո, արտահայտում է պատմական եղելություննե-րը, բայց ոչ այդպես տափակ ու մերկապարանոց, ինչպես նրանք անգիտա-բար կարծում են: Առասպելաբանությունը, դիցաբանությունը յուրաքանչյուր ժողովուրդի գեղարվեստական ստեղծագործության զարդն ու պարծանքն են և վկայում են տվյալ ժողովուրդի մտավոր արարչական կարողությունների մա-սին: Եվ ահա, ստացվում է, որ պարսիկները, վրացիները, արաբները, հույ-ները, գերմանացիները ունեն այդ կարողությունները, իսկ հայերը՝ ոչ: Կար-ծում եմ շարունակելն ավելորդ է:

Առաջ անցնենք: Եթե արագագիր հեղինակները մի կողմից առասպելա-բանությունը վերածում են կեղծ պատմության, ապա, մյուս կողմից, նրանք պատմությունը վերածում են առասպելաբանության, պարզապես հեքիաթի: Անցյալում հանդիպում էինք լուսանկարիչների՝ զինված մեծ, նկարազարդ պատաստներով, որոնց վրա դեմքերի փոխարեն բացվածքներ էին: Հրապուր-ված մանուկները (մեծերն էլ) մտցնում էին գուլիները դրանց մեջ և հավեր-ժացնում իրենց, ասենք, որպես հեծյալ կտրիճների: Ահա մեր արագագիրների պատմություն շարադրելու հիմնական մեթոդը: Նրանք մանրամասնորեն արտագրում են, իհարկե, անխուսափելի սխալներով ու թյուրիմացություն-ներով, իրենց իսկ կողմից մեծ մասամբ անվանարկվող մասնագետների (Գր. Ղափանցյան, Ն. Ադունց, Բ. Պիոտրովսկի, Գ. Մելիքիշվիլի, Ի. Դյակո-նով, Ն. Հարությունյան, Մ. Իսրայելյան, Գ. Տիրացյան և ուրիշները, Գյուտ-ցե, Ֆրիդրիխ, Սալվինի և այլք) ջանքերով վեր հանած պատմությունը, ար-տատպում չարքաշ աշխատանքով պեղած ու հետազոտած նյութական գան-ձերը և փոփոխելով գործիչների, աստվածների, ջեղերի, ժողովուրդների, քա-ղաքների ու երկրների իրական կերպարանքներն ու անվանումները, ստեղ-ծում... «Պատկերազարդ պատմություն հայոց»: Չեն վարանում նույնիսկ ներմուծել այդ փոփոխությունները աղբյուրներից բառացի, չակերտների մեջ առնված, մեջբերումներում (օրինակ՝ «Խալդի աստծու մեծությամբ Արգիշ-տին, Ռուսայի որդին...»-ը փոխարինելով «Հայկ աստծու մեծությամբ Արան, Ռուշայի որդին...»-ով), միտում ունենալով այդ ձևով ավելի դյուրին սրսկել իրենց կեղծիքը մանուկների արյան մեջ:

Օրինակները վերը մասամբ բերված են, կարելի է դրանք լրացնել ու բազմապատկել, քանի որ ողջ գիրքը այդ սկզբունքով է շարադրված: Բայց երևի ավելի նպատակահարմար է մի քանի նմուշներով ծանոթացնել ընթեր-ցողին նաև այլ տիպի, այն է՝ շփոթարված, անգիտությունից եկող սայթա-քումներին:

Ցուցադրելով իր գիտելիքները «նորխուռիագիտության» բնագավառում, Ռ. Իշխանյանը 46-րդ էջում բերում է 4 բառից բաղկացած մի սեպագրական հասկած, նրա տառադարձումը և թարգմանությունը: Նպատակն է ցույց տալ, որ «նորխուռիներն» (ուրարտերեն) այս նախադասության մեջ բոլոր բառե-

րը հայկական են, այսինքն՝ փոխառություններ են հայերենից: Այս կարճ հատվածում՝ ա) սխալ է արտանկարված վերջին սեպագրական նշանը, բ) սխալ է տառադարձված երրորդ սեպագրական նշանը, գ) սխալ է իեշե-ես նույնացումը, որովհետև իսկական խուռիերենը ևս ուներ այդ դերանվան իզա ձևը, դ) սխալ է ինի—այս նույնացումը (նույնացման փորձ կատարելու համար պիտի լիներ առնվազն իսի), ե) ճիշտ է պիլի—պեղել նույնացումը, բայց այն էլ փոխառված է Գր. Ղափանցյանից, զ) ագ— արմատը բնիկ հայկական չէ, հայերենում նրան համապատասխանում է ած— արմատը: Հինգ սխալ՝ չորս բառի մեջ, այսպիսին է լեզվաբանի նվաճումների հանրազանմարը «նորխուռիերենի» բնագավառում:

Անցնելով աքքադերենին լեզվաբանը գրում է. «Աքքադերենի ասուրական տարբերակի Ուրարտուն բաբելական տարբերակում Ուրաշտու ձևն ունի, քանի որ ասուրականի Ե հնչյունի դիմաց բաբելականը շ ուներ» (էջ 41): Լսել է, բայց չի հասկացել: Եթե այդպես լիներ, ապա ասուրական տարբերակի Ուրարտուն բաբելական տարբերակում կլիներ Ուշաշտու: Իրականում ասուրական տարբերակի (բարբառի) Ե-ն բաբելականում շ է դառնում միայն ատամնային հնչյունից առաջ:

Չի շրջանցվում և խեթերենը: Հայաստ անվան կապակցությամբ 29-րդ էջում գրված է. «Խեթերեն հոգնակիի մասնիկ էին սա-ն և աւա-ն»: Ճիշտ չէ, խեթերեն հոգնակիի այդպիսի մասնիկներ չկան:

Պատմության խնդիրներում ևս չեն պակասում «նորությունները»: Այսպես, իմանում ենք Ասարխադդոն անունը կրած ասուրական առնվազն 8 արքաների մասին, երբ 40-րդ էջում կարդում ենք. «Ասորեստանի Ասարհադդոն 8-րդ թագավորը մ. թ. ա. 680 թ....», մինչդեռ այդ անունով միայն մեկ թագավոր է եղել: Կասեն՝ վրիպակներից է կաշում: Բայց սա վրիպակ չէ, քանի որ 86-րդ էջում կրկին անգամ շփվում ենք «Ասորեստանի նորընծա այս թագավորի՝ Ասարհադդոն VIII-ի հետ», այս անգամ, ի հաստատումն նախորդի, հոռմեական թվանշանով օժտված վիճակում:

Մի վերջին դրվագ էլ՝ պատմական աշխարհագրությունից. «Մենուայի ժամանակ հայոց Արցախը գտնվում էր Ասորեստանի թագավոր Ագադներարի III-ի իշխանության տակ: Նա այստեղ իր պալատն ուներ» (էջ 72): Պետք է ասել, որ Ասորեստանի ոչ մի թագավոր երբեք չի հասել Արցախի կողմերը, ևս առավել այնտեղ պալատ չի կառուցել: Նման պատմություններ հորինելիս գոնե պետք է նայել քարտեզին: Արցախ հասնելու համար Ադադներարի III-ի ժամանակ թույլ Ասորեստանի թագավորը պիտի կտրեր-անցներ հզոր Մենուայի հզոր թագավորությունը (տե՛ս թեկուզ նույն գրքի 61—67 էջերը): Սա պակաս անհեթեթ չէ, քան երբ մեր օրերում ոմանք առանց քարտեզի վրա հայացք ձգելու խոսում են Հայաստանի կողմից Ադրբեջանի շրջափակման մասին:

Այսպիսի սայթաքումները գուցե բնական են բազմազբաղ հազարամիշակ մի հեղինակի համար, ուստի և չենք ընդարձակում դրանց շարանը, բայց մի ուրիշ երևույթի կողքից անցնել չի կարելի: Հասկանալի է, որ մանուկներին հասցնագրված գրքում տողատակ վկայակոչումներ կարող են չլինել և այստեղ էլ գրեթե չկան: Բայց ահա, 46-րդ էջում, հղումներ են արված հեղինակի երկու հոդվածներին: Խոսքը հայ-ուրարտական (ներողություն, նորխուռիական), լեզվական ընդհանրությունների մասին է: Բերված են օրինակներ, այդ թվում ծառ-ծառի, ավելի-աբիլի, սուր-շուրի, ապա և պեղել, արծիվ, ուղի, ուղտ, բուրգ, բառերը, որոնք ևս իրենց զուգահեռներն ունեն ուրարտերենում: Նույն էջում բերվում են հատուկ անունների զուգահեռներ. Ծրեվան-էրեբունի, Վան-Բիաին(ա), Մոփք-Մուփանի: Ուրիշ տեղ բերվում են այլ զուգահեռներ. Դարույնք-Տարիունի, Գառնի-Գառնիանի (պետք է լինի Գիառնիանի), Աբեղյանք-Աբիլիանի, Տովարածատափ (պետք է լինի Տուարածատափ)-Տուարածի (պետք է լինի Տուարածինեի)-խուրի:

Վերոհիշյալ հղումները Ռ. Իշխանյանի հոդվածներին, քանի որ ուրիշ հղումներ չկան, այնպիսի տպավորություն են ստեղծում, թե այս զուգահեռների հայտնաբերման վաստակը իրենն է, այնինչ դրանք մասնագետ-ուրարտագետների երկարամյա ջանքերի արդյունք են, իսկ իրեն պատկանում է միայն ուրարտերենը «նորխուրեբեն» վերանվանողի կասկածելի փառքը: Թե ինչպե՞ս որակել այս երևույթը, թող որոշի ընթերցողը: Մի խոսքով, «թագավորը մերկ է», պարոնայք:

Ամփոփենք: Որքան էլ անսպասելի լինի ընթերցողի, մանավանդ, իրենց՝ արագագիր հեղինակների համար, բայց և այնպես պետք է ասել, որ հայագիտության ողջ պատմության ընթացքում նախադեպ չունեցող նրանց գործելակերպը որոշ իմաստով ժառանգված է մեր երկրի պատմության խորհրդային շրջանը «լուսաբանող» պատմագրությունից: Ժառանգված է, իհարկե, ոչ թե դրդապատճառների ու մղումների առումով, այլ մեթոդներով: Ինչպես հայտնի է, խորհրդային և դրան հարող շրջանների պատմության մեջ մասնագիտացած պատմաբանների մի սովոր խավ տասնամյակների ընթացքում վերածել է այդ պատմությունը արհեստական մի էպոսի: Դրա առանձին դրվագները կարելի է անվանել, օրինակ, «Ասք կոլեկտիվացման մասին», «Ասք ժողովուրդների մեծ առաջնորդի մասին» և այլն: Այսպես սերմանվել ու արմատավորվել է պատմական փաստերի անտեսման, այլափոխման, սվաղման, հորինման քույլատրելիության բարոյագութկ մտայնությունը, որը այսօր էլ շարունակում է տալ իր պտուղները տարբեր պատմաբանագավառներում և քարուքանդ անել պատմությունը որպես գիտություն: Ահա թե ինչի է ուաջը պիտի ս՝ռնենք:

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՋՎԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՓՈԽԼԵՐԸ ՊԱՏՄԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱՑՔՈՎ*

ՀԳԱ ԽԿԽՊԵՄԻԿՈՍ Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Իր «Հայոց պատմության» Գ գրքի 47-րդ գլխում Մովսես Խորենացին պատմում է, թե ինչպես Մեսրոպը գնում է Գողթան գավառը, որտեղ Տրդատից հետո ընկած ժամանակաշրջանում թաքնված հեթանոսությունը դուրս էր բարձրացրել, և ինչպես տեղի իշխան Շաբիթի օգնությամբ նա ցրում է այդ շարիքը: Այնուհետև նա նույնը կատարում է Սյունյաց աշխարհում՝ Վաղինակ իշխանի օգնությամբ: Գլուխը եղբայրակցում է հետևյալ տողերով. «Եւ ի վարդապետել երանելուն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթե այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր՝ զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր, յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ: Վասն որոյ եզ ի մտի հնարել զտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս. և արկեալ զանձրն ի շանս՝ պէս պէս փորձիւք տաժանէրս: Սրանից հետո, 49-րդ գլխում, Մովսես Խորենացին հիշատակում է, որ Մեսրոպը, այս հոգսով տարված, դալիս է Սահակ կաթողիկոսի մոտ և գտնում նրան նույն մտահոգության մեջ:

Համեմատելով բերվածը Կորյունի՝ Մովսեսին որպես աղբյուր ծառայած հատվածի հետ, տեսնում ենք, որ այն վերջինս ոչ թե սոսկ վերարտադրությունն է, այլ ավելի շուտ՝ վերծանությունն ու մեկնաբանությունը:

Կորյունը նշանագրերի անհրաժեշտության դադարի հղացումը անմիջականորեն Մաշտոցին չի վերադրում, և, ընդհանրապես, կարծես թե հապաղում է ի հայտ բերել այդ գաղափարը՝ խոսելով միայն այն մասին, թե Մաշտոցը տվյալ տանքների մեջ էր, «տրամական հոգովք պաշարեալ և թակարդապատեալ և անկեալ ի ծուփս խորհրդոց, եթէ որպիսի արդեոք ելս իրացն գտանիցե»:

Ըստ որում, սկզբնապես միայն կռահել կարելի է, թե փնջն էր նրան այդպես մտահոգում և ինչ ելք էր նա փնտրում, քանի որ այս փոսքերը հաջորդում են Մաշտոցի՝ Գողթնում ռենցած հաջողության մասին հաղորդմանը:

Մովսես Խորենացին իր շարադրանքում կարծես փորձում է լուսաբանել այս մութ կետերը: Նախ, թե այդ ի՞նչ միջոցներ էին, որոնց թվում չկար նշանագրերի ստեղծումը, որ Մաշտոցին օգնել էին Գողթան գավառում հաղթանակի հասնելու: Կորյունն ասում է միայն, թե Մաշտոցը «վաղվադակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկաներ ղգաւառաւն» և «ի նոսա զրանն կենաց սերմանեալ» դուրս էր մղել դեերին դեպի Մարաց կողմերը, բայց չի բացատրում, թե ի՞նչպես, ի՞նչ լեզվով Մաշտոցը կարող էր հաջողությամբ «սերմանել զրանն» Գողթան գավառի հայալեզու բնակչության մեջ: Մովսես Խորենացին մեկնաբանում է, ըստ երևույթին, հենվելով Կորյունից անկախ իրեն հայտնի տեղեկությունների վրա, հետևյալ կերպով. դա քարոզի օտար տեքստի ընթերցմանը անմիջապես հաջորդող հայալեզու թարգմանությունն էր: Բայց այս միջոցը «վտանգներով», այսինքն՝ դժվար

* Զեկուցում, կարգացված «Հայաստանը և Աստվածաշունչը. մշակույթ, ավանդություն և տեքստ» միջազգային դիտաժողովում (Հայդելբերգ, 1990 թ., հուլիսի 16—19):

1 Այդ հապաղման պատճառը, թերևս, ճիշտ է բացատրում Մ. Աբեղյանը: Կորյունը, գտնում է նա, իր հակառակորդներին չլայրացնելու համար, «մի խոսք անգամ լի ասում այն մասին, որ հայոց եկեղեցում լեզուն եղել է ասորերեն, և զպրոցներու՝ լեզուն էին ասորերեն, և որ շնորհիվ Սահակի ու Մաշտոցի՝ այդ ասորերենին փոխարինում է հայերենը (Հայոց հին դրականության պատմություն. հ. 1, Երևան, 1944, էջ 154):

րություններով լի էր և չէր կարող լիովին ապահովել ցանկալի արդյունքը։ Հաջորդ հարցն այն է, թե ի՞նչ էր այնուամենայնիվ մտահոգում Մեսրոպ Մաշտոցին իր ունեցած հաջողություններից հետո։ Այստեղ Կորյունի մոտ այսպիսի հենակետ կա. դեերին քշելուց հետո նա «առաւել հոգի մտի արկանէր՝ զհամաշխարհականս սփոփելով... և ասէր հոգալով. «Տրտմութիւն էր ինձ անպակաս ցաւք սրտի իմոյ, վասն եղբարց խոց և ազդականաց»։ Կորյունին այստեղ պետք է այնպես հասկանալ, որ Մաշտոցն իր մասնակի հաջողությունից հետո սկսեց մտածել ամբողջ Հայաստանի մասին, մինչդեռ այն միջոցները, որոնք Գողթնում արդյունավետ էին, արգեն բավարար չէին համայն Հայոց աշխարհի համար։ Այստեղ կարող էր օգնել միայն նշանագրերի ստեղծումը։ Եվ Մովսէս Խորենացին էլ, վերծանելով Կորյունի միտքը, անսցող ի հայտ է բերում այդ գաղափարը։

Օտարալեզու տեքստի անմիջական թարգմանության գաղափարը պատմահոգ ժամանակակիցների մոտ իր բառացի հաստատումը չգտնելով, ամուր հենարան է գտնում Անանիա Շիրակացու մոտ։ Վերջինս, իր «Վասն որպիսութեան կենաց իւրոց» ինքնակենսագրության մեջ Տրապիզոն (Տրապիզոնտ) քաղաքում բնակվող իր Տյուքիկոս ուսուցչի մասին հաղորդում է հետևյալը. «Եւ թարգմանութեանց այսպիսի ունէր շնորհս ի պարգևաց Հոգւոյն սրբոյ, որ իբրեւ կամօր թարգմանել զգիրս յունարեն գրեալս, ոչ դեգերումն ինչ առնուր որպէս այլ թարգմանացն, այլ ի հայերէն ընթեռնոյր լեզու իբրեւ դհայերեն գրեալս»։ Անանիան ավելացնում է, որ հայոց լեզուն և դպրութիւնը Տյուքիկոսը սովորել էր Հայաստանում, ուր եղել էր զինվորական ծառայության մեջ Տիքերիոս (578—582 թթ.) և Մորիկ (582—602 թթ.) բյուզանդական կայսրերի օրոք²։

Բնականաբար, Մովսէսի և Անանիայի հաղորդումների մեջ նշված ժամանակները (ինչպես և ընթերցող-թարգմանողների դերքը) էապես տարբեր են, մեկը պատմում է IV—V դդ. սահմանին Հայաստանում տեղի ունեցած քարոզների, մյուսը՝ VI—VII դդ. սահմանին, այսինքն՝ երկու հարյուրամյակ անց, Տրապիզոնում ապրող գիտնականի մարզանքների մասին։ Սակայն մեզ հետաքրքրում է ինքը երևույթը և այստեղ Անանիայի բերած օրինակը նոր երանգ է մտցնում ընթերցում-թարգմանության տեխնիկայի նկարագրի մեջ։ Եթե, ըստ Մովսէսի, Մեսրոպը նախ ընթերցում էր ունկնդիրների առջև քարոզի օտարալեզու տեքստը և ապա թարգմանում այն հայերեն, ապա Անանիայի Տյուքիկոսը թարգմանելիս է եղել անմիջականորեն, այսինքն՝ օտարալեզու բնագիրը կարդացել է հայերեն։

Եթե մենք հաշտվում ենք այն մտքի հետ, որ նման մի երևույթ վաղ միջնադարում գոյություն է ունեցել (իսկ այդ տատկերացնելը ոչ մի դրժավարույթի չի պարունակում, եթե աչքի առաջ ունենանք ներկայումս ամեն քաղաքացին հանդիպող սինքրոն՝ համաժամանակյա, թարգմանությունները), ապա Մովսէս Խորենացու նկարագրածը պակաս իրատեսական է ներկայումս, հատկապես այն պարագայի համար, որին նա վերաբերում է, այսինքն՝ քարոզի։ Հիշեցնելով, քարոզիչը տեղում չէ, որ սիստի ծանոթանար իր նյութի հետ, այլ նախապես, ուրեմն և անհատականալի է, թե ինչ կարիք կար ժամանակ կորցնել, նաև ցրել ունկնդիրների ուշադրությունը, նախ օտար լեզվով ի՛նչ-որ անհասկանալի բան հրամցնելով նրանց, և ապա միայն մատուցելով նույնը՝ հայերեն թարգմանությամբ։ Տյուքիկոսի դեպքը՝ Անանիայի նկարագրությամբ, ակներևաբար վերաբերում է անժանոթ տեքստի ընթերցում-թարգմանության, և միայն այդ կասկածնություններ է, որ զարմանալի է թվացել Անանիային։ Քարոզի սարագան միանգամայն այլ էր՝ քարոզիչը միշտ շոտո ունեն լաղուց յուրացրած նյութի հետ, ուստի և թարգմանության այդ ձևը, այսինքն՝ նախօրոք իրեն քաջ հայտնի օտարալեզու տեքստի շա-

² Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը. Երևան, 1944, էջ 208։

րադրանքի թելը չկորցնելու նպատակով անմիջականորեն թարգմանելը, շատ ավելի բնական է թվում:

Սակայն սա ևս հնարավոր վերջնական տարբերակը չէ: Սովորական պարագաներում քարոզիչը ոչ միայն ծանոթ, այլև լավ սերտած պիտի լիներ իր նյութը, բաղմաթիվ կրկնությունների ընթացքում, ինչպես որ սերտած են իրենց գասախոսությունները մեր ժամանակի դասախոսները: Այս պարագայում, եթե նա իսկապես գիտեր և՛ օտար լեզուն, և՛ հայերենը, ու եթե նա իսկապես ընդունակ էր բանավոր թարգմանություններ կատարելու, ապա այդ եզանակի երկարատև կիրառումից հետո, նա անպայման կկարողանար իր դործը կատարել նաև առանց անմիջականորեն աչքի առաջ ունենալու համապատասխան օտարալեզու տեքստի, մանավանդ որ միշտ չէր անհրաժեշտ բառացի ու տառացի մատուցումը և դործը կարող էր գլուխ դալ նաև ավատ և մոտավոր մատուցման միջոցով:

Այստեղ իսկական դժվարությունը ոչ թե քարոզողի՝ նման մատուցման կարողության մեջ էր, որ կասկածից դուրս է, այլ օտարալեզու տեքստերը հայերեն վերարտադրելու բուն հնարավորություն, այսինքն ժամանակի նախադրական հայոց լեզվի ունակության՝ իր միջոցներով՝ բառապաշարով, շարահյուսական ճկունությամբ և այլն, քարոզողին բավարար հնարավորություն ընձևողում: Այս մասին մենք, եթե չհաշվենք Մովսես Խորենացու մոտ և այլու նախադրական շրջանից մեզ հասած հատուկներ չափածո հատվածները (օր. «Վահագնի ծնունդը»), դատելու հիմք առանձնապես չունենք և կարող ենք մեծ մասամբ միայն ենթադրություններ անել, սակայն V դարի առաջին տասնամյակների «ոսկեդարյան» լեզվի կատարելությունը ինքնին կարևոր փաստարկ է եզրակացնելու համար, թե նրանից քիչ առաջ հայոց լեզվի վիճակը չէր կարող արմատապես տարբեր լինել:

Սակայն եթե քիչ են այդ տիպի փաստարկները, ապա կան ուրիշ, թեև կողմնակի, բայց մեծաքանակ փաստեր այն մասին, թե նման ընթերցում-թարգմանության տեսք ունեցող քարոզները պարզապես չէին կարող գոյություն չունենալ V դարին նախորդած ժամանակներում: Հիրավի, եթե մի պահ հրաժարվենք քարոզների մասին այն պատկերացումից, որ հուշում են Մովսես Խորենացու և Անանիա Շիրակացու բերած օրինակները Մեսրոպի և Տյուբրիտի մասին, ապա չենք կարողանա հասկանալ, թե ի՞նչ ձևով, ի՞նչ միջոցներով է, որ հաղորդակցվում էին իրենց հայ ունկնդիրների հետ, ասենք, Բարդուղիմեոսը, Մեհրուժանը և Գրիգոր Լուսավորիչը՝ III դարում, Դանիել Ասորին, Զենոբ Գլակը, Հակոբ Մծբնացին, Շաղիտան, Ծպիփանեսը, Արտիթեսը, Գինդը և ուրիշները ու, վերջապես, ինքը Մեսրոպ Մաշտոցը՝ IV դարում:

Գինդի ու նրա աշակերտների մասին, օրինակ, Փավստոս Բուզանդն ասում է. «Շրջէին յաշխարհս հեռաւորս, և ի սփիւռս հեթանոսաց դարձուցանէին զմոլորութիւն բազմաց, և զբազում մարդիկ ածէին ի գիտութիւն կենաց և ի ճանապարհն ճշմարտութեան» (VI, ԺԶ):

Արդ, ի՞նչ միջոցներով պիտի նրանք «ածէին ի ճանապարհն ճշմարտութեան» բազում մարդկանց, եթե չկարողանային նրանց հետ այս կամ այն կերպ հաղորդակցվել: Ծիշտ է, նույն Փավստոսը մի շարք դեպքերում խոսում է հրաշքների, որպես «ի ճանապարհն ճշմարտութեան» բերելու հզոր միջոցի մասին, բայց հաշիվ տանք մեզ, որ հրաշքները ամենօրյա գործածության միջոց լինել չէին կարող, և զոնե պիտի զուգորդվին խոսքով: Նշենք, որ մեր խոսքը միսիոներական քարոզչական գործունեության մասին է, և ոչ եկեղեցիներում իրականացված պաշտոնական արարողությունների, որոնց մասին Ղազարը որոշակիորեն ասում է, թե նրանք ասորերեն էին կատարվում: Կաթոլիկ եկեղեցիներում էլ արարողությունները լատիններեն էին կատարվում:

Մովսես Խորենացու վերը մեջբերված հատվածում հղված է նաև, որ երբ մեկ ուրիշն էր ընթերցում օտար լեզվով, իսկ ինքը Մեսրոպը, որ պիտի թարգմաներ, ներկա չէր լինում, ապա ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում:

Սա բնական է, սակայն հետաքրքրականն այստեղ այն է, որ ընթերցում-թարգմանության մի այլ տարբերակ է ուրվագծվում, այն է՝ երկու մասնակիցներով: Այս տարբերակը որակապես ոչինչ չի փոխում վերը ասվածի մեջ և, հնարավոր լինելով հանդերձ, չէր կարող համատարած լինել, քանի որ թարգմանիչը, իմանալով և՛ օտար, և՛ հայոց լեզուները, իր ներկայությանը իսկ բացառում էր օտար լեզվով քարոզողի անհրաժեշտությունը: Իհարկե, կարող էր և այնպես պատահել, որ այդ քարոզիչը հատուկ, խոշոր դեմք էր, ասենք, դրսից ժամանած ու հայերեն չիմացող, որի խմաստուն խոսքը անպայման պետք է հասցվեր ունկնդիրներին:

Բարսեղ Կեսարացին Տերենտիոս Կոմեսին դրած իր Թղթում խոսելով՝ Փոքր Հայքի եպիսկոպոսներից մեկի մասին ասում է, որ նրա մոտ կան պիտանի, շրջահայաց և ուշիմ այրեր, որոնք տիրապետում են տեղական ժողովրդի լեզվին և քաջածանոթ են նրա էթնիկական առանձնահատկություններին³:

Արդ, և՛ թե հայոց լեզվի և ժողովրդի բարբերի գիտակ այսպիսի այրեր էին գործում Փոքր Հայքում, ուր հունարենը շատ ավելի էր տարածված, քան Մեծ Հայքում, ապա պարզ է, որ Մեծ Հայքում քրիստոնեության ունեցած հաջողությունները կարելի է բացատրել միայն նմանօրինակ գործիչների առկայությամբ ու եռանդուն գործունեությամբ:

Ժամանակն է արդեն ասել, որ մենք առաջինը չենք, որ, Կորյունի խոսքով ասած, «տրտմական հոգովք պաշարեալ» ենք եղել ըմբռնելու, թե ինչպես էին հաղորդակցվում քրիստոնեություն տարածողները հայ ժողովրդի հետ նախադրական շրջանում: Այդ խնդիրը մտահոգել է դեռևս Մաղաքիա Օրմանյանին, որը, թերևս, մեկ այլ ծայրից է մոտեցել նրան. «Հայերեն լեզուն, — գրում է նա, — գրված և կարդացված լեզու չլինելով՝ անհնար էր ամեն մասերով կատարյալ պաշտամունքներ և արարողություններ ունենալ հայոց համար...: Սակայն... Գրիգոր չէ ուղած ծառայորեն և կուրորեն հունականապաղովկիական ծեսերը ընդօրինակել...: Իրավ ալ պաշտամունքի ու աղոթքի համար հնար չէր ժողովուրդը օտար լեզվի բռնադատել, զոր բնավ չէր ճանչնար, և հնար չէր չիմացած լեզվով իր կրոնական զգացումները գոհացնել: Հարկավ պետք էր ամենեն սովորական մաղթանքները, ինչպես են Փառք Հօր, Հայր Մեր, Փառք ի բարձունս, Սուրբ Աստուած, Հաւատամք հայերեն լեզվով ժողովրդին թելադրել, և կրկնելով գոց ընել տալ, և գործնական կիրառության մեջ դնել: Մեր օրով ալ տակավին քուրդն ու առնավուտը փրենց լեզուն իրենց գրով չեն գրեր, բայց իրենց լեզվով գոց ըրած երգեր ու աղոթքներ ունենալ⁴: Ի հաստատումն իր ասածի, Օրմանյանը վկայակոչում է Ժամագրքի և Աստվածաշնչի սաղմոսների միջև առկա որոշ տարբերությունները, վերագրելով դրանք նախապես IV դարում կատարված բանավոր թարգմանության պարագային: Այդպիսի թարգմանության ծնունդ է համարում նա նաև ՅԵՐԵՐԴԱՐԻՆԸ և ԲԵԽԱՄԱՆԵՆԱՅ բառերը, որոնք հունարենին համապատասխանելու համար պիտի լինեին եռեկամբիլն և ԲԵԽԱՄԱՆԵՆԱՅ: ԵԱյս նշաններն, — եզրափակում է նա, — մենք կսիրենք հետևյալին, թե ինչպես վերջին սկսելով՝ հայերեն լեզվով պաշտամունք Հայուն անծանոթ լեզուն, թե պետք գրի առնելու անհնարություն կար, միայն գործնական կերպով բերնեբերան ապրեցան⁵:

Նույն ուղղությամբ են մտածել նաև Կոնիբերն ու Մեսրոպ Տեր-Մովսեսյանը, իսկ վերջինս ենթադրել է նույնիսկ, որ «V դարի տեղից շատ առաջ հայերեն գոյություն են ունեցել եթե ոչ ողջ Աստվածաշունչը, ապա նրա գլխավոր մասերը»⁶:

³ Saint Basile. Lettres. I, Paris. 1957, p. 17.

⁴ Մ. Օրմանյան. Ազգապատմ. Ա, սյունակ 101—102:

⁵ Հուլի տեղում:

⁶ М. Тер-Мовсисян. История перевода Библии на армянский язык. СПб., 1902, с. 27.

2. Մարկվարտր ժամանակին գրել է, որ «Գրիգոր Լուսավորիչը հավանաբար հայերեն է քարոզել, շնայած այդ մասին որևէ բացահայտ փկայություն չկա... նա բավականաչափ հատկացել է հունարենը, որպեսզի կարողանար ունկնդիրների համար բերանացի թարգմանել ընթերցվածները»⁷:

Մ. Օրմանյանի, 2. Մարկվարտի և մյուս հետազոտողների, ինչպես նաև մեր եզրահանգումները փոխադարձաբար լրացնում են միմյանց, վարկած առաջադրելով, թե լրացի հոգևոր անունը հարազատ լեզվով մատուցելուց, քարոզիչները, կամ արդեն հոգևորականությունը, ջանում էին նաև կարևորագույն հատվածներն այդ լեզվով անդիր սովորեցնել ժողովրդին:

Մ. Օրմանյանը շեշտում է այդ խնդրում Գրիգոր Լուսավորչի դերը, և սրա հետ դժվար է չհամաձայնվել: Սակայն, մեր կարծիքով, ընթերցում-թարգմանություն մատուցման ձևը պետք է որ ավելի վաղ ծնված լինի, դեռևս III դարում, ու սկզբնապես ղուցե թերի մշակված ու ոչ կատարյալ է եղել: Այսպես, եթե Բարդաժանը իրոք Հայաստան է եկել և իրոք, ինչպես Մովսես Խորենացին է պատմում, որպես միսիոներ անհաջողություն է կրել, ապա դա կարելի է ինքնի վերագրել հայոց լեզվին նրա թերի ծանոթությանը: Լուսավորչի ժամանակ այս գործը պետք է զարգացման մի նոր փուլի մեջ մտնել, դառնար համակարգային: Ադամանգեղոսը պատմում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանում հունական և ասորական դպրոցներ է բացել: Ընթերցելի է, որ այնտեղ կարող էին հունարենի ու ասորերենի կողքին ավանդվել նաև դրանցից հայերեն բանավոր թարգմանության հիմունքները:

Այդ արվեստը՝ օտար լեզվով գրված տեքստերի անմիջական հայերեն թարգմանության կամ, թերևս, երբեմն և ավելի ազատ շարադրման արվեստը, մենք ժամանակին անվանել ենք հետերոէպիկ, այսինքն՝ այլալեզու ընթերցում: Մեզ ծանոթ են մեծ թվով միջին պարսկերեն հետերոգրաֆիկ տեքստեր, որոնցում պարսկերեն բառերը գրանցված են իրենց արամեերեն, նման դեպքերում որպես գաղափարագիր (իդեոգրամա, լոգոգրամա, հետերոգրամա) ծառայող համարժեք բառերով, մինչդեռ քերականությունը պարսկերենին է: Ահա, ելնելով այս հետերոգրաֆիկ տերմինից, մենք առաջարկել ենք հետերոէպիկ (հայերեն՝ այլալեզու) տերմինը՝ վերը նկարագրված ընթերցման ձևի համար:

Ընթերցելի է, որ հետերոէպիկ ընթերցման արվեստի դարգացումը IV դարի ընթացքում բերել-հասցրել է իսկական պրոֆեսիոնալիզմի և որոշ ժամանակ ամոքել, չափավորել է հայոց լեզվի նշանագրերի այն պահանջ-մոնիթը, որ պիտի ծագեր հայոց դարձից անմիջապես հետո՝ դեռևս Գրիգոր Լուսավորչի օրոք:

Հիրավի, դարմանք է պատճառում այն երևույթը, որ հայոց լեզվի նշանագրերի անհրաժեշտությունը, այսպիսով, ինչպես որ այն նկարագրում են մեր սկզբնաղբյուրները՝ Կորյունը, Ղազար Փարպեցին և մյուսները՝ Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակի համար, իրականում ծագած պիտի լինի շատ ավելի վաղ, համեմայն դեպս, հայոց դարձի ժամանակներից սկսած և նրա կապակցությամբ: Սակայն նշանագրերի գյուտը տեղի շունեցավ ո՛չ այն ժամանակ, ո՛չ էլ դրանից հետո՝ մեկ դար շարունակ: Ինչո՞վ կարելի է բացատրել այս հանգամանքը:

Այլալեզու (հետերոէպիկ) ընթերցման սովորության առկայության մասին մեր վարկածը թույլ է տալիս դեթ մասնակիորեն բացատրել այս առեղծվածը: Պատճառն այն է, հուշում է նա, որ այլալեզու ընթերցումը ներկայացնում էր որոշակի հասարակական մի ուժ, մի գաղափար, որը բազմա-

⁷ Հայոց աբուրեհի ծագումը և Մ. Մաշտոցի կենսագրությունը.—Մեսրոպ Մաշտոց, հոգևածների ժողովածու. Երևան, 1962, էջ 120:

⁸ Г. Х. Саркисян. К предьстория армянской письменности.—Кавказ и Византия, 2, Ереван, 1980, с. 15 и сл. Խույնը ֆրանսերեն՝ «Հայ արվեստին նվիրված միջազգային II սիմպոզիում» շարքում, Երևան, 1978:

թիվ կենդանի կրողներ ունեն, և որը, ինչ-որ չափով փոխարինելով հայոց այբուբենին, դրանով իսկ մասամբ խոչընդոտում էր հայոց լեզուն գրերով օժտելու անհրաժեշտության բավարար չափով սուր ըմբռնմանը:

Այստեղ մենք պիտի հիշատակենք Դանիելյան նշանագրերը: Հիրավի, եթե այդ, կամ նմանօրինակ ինչ-որ այլ նշանագրերի գոյությունը նախամեսրոպյան շրջանում ֆիկցիա չէ, իսկ մեր աղբյուրները հուշում են, որ նման մի երևույթ պետք է որ եղած լինի, ապա առավել ևս հավանական է դառնում, որ կար նաև մի այլ երևույթ, այն է՝ այլալեզու (հետեռալեզվի) ընթերցումը, որը, որոշ ժամանակ և որոշ չափով բավարարելով քարոզչության նպատակներին, դրանով իսկ արգելակում էր Դանիելյան կամ այլ նշանագրերի՝ հայոց լեզվի համար իսկական, կատարյալ նշանագրերի վերածվելուն:

Մյուս առեղծվածը, որի լուծմանը օժանդակում է մեր վարկածը, դա ոսկեդարյան լեզվի կատարելությունն է դեռևս իր ակունքներում, որը հատկապես իր արտահայտությունն է գտել հայերեն Աստվածաշնչի լեզվի մեջ, ու վաստակել նրա համար «Թարգմանությունների թագուհի» պատվատիտղոսը: Իհարկե, լեզվի կատարելագործումը (և արագ քայլերով) պիտի տեղի ունեցած լինի Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտից սկսված տասնամյակներում, Աստվածաշնչի «փութանակի» թարգմանությունների և նրա հաջորդ, առավել մշակված թարգմանության միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Սակայն ավելի իրատեսական կլինի պատկերացնել, որ սրանց նախորդել է նույն Աստվածաշնչի հատվածների և այլ հարակից տեքստերի բանավոր թարգմանությունը՝ այլալեզու (հետեռալեզվի) ընթերցումների ընթացքում, և շնորհիվ դրան բանավոր հայոց լեզվի մեջ մշակվել են այն հատկությունները, որոնք հետո ի հայտ են գալիս ոսկեդարյան գրավոր լեզվի մեջ:

* * *

V դարը լեզվական իրավիճակի տեսակետից մենք սովոր ենք բաժանել երկու մոտավորապես հավասար մասերի, առաջին մասին վերագրելով «ուկեդարյան» լեզուն, երկրորդին՝ «հունաբան» լեզվի սկզբնավորումը և զարգացումը:

Թարգմանչական (ու նրա հետ անմիջականորեն կապված՝ ինքնուրույն) գրականության մեջ այս երկու ուղղությունները, ինչպես հայտնի է, ամենևին տարերային բնույթ չեն կրել, այլ նրանց ներկայացուցիչները գործել են ծրագրված և առաջնորդվել որոշակի տեսություններով: Այսպես, մեզ հայտնի է IV դարի հեղինակ Եվսեբիոս Եմեսացու «Արարածոց մեկնութիւն» գործի հայերեն թարգմանությունը, որը վերագրվում է Եղնիկ Կողբացուն: Այստեղ, առաջաբանում, կարդում ենք. «Եթէ ոք կամիցի զամենայն լեզուաց նովին բանիւք զգալու թիւնն թարգմանել, չկացուցանէ յանդիման զբանիցն ասացելոց զմիտս: Քանզի բազում են ըստ իւրաքանչիւր լեզուաց առանձինն բանք, որք՝ թէ անդէն ի տեղոշ մնացեն՝ գեղեցիկք եւ լուսաւորք և յայտնիք եւ սյատշաճողք թուին այնոցիկ, որք զնոսա ի կիր արկանիցեն. բայց նովին բանիւք յայլ լեզու փոփոխելով՝ չընծայեցուցանեն զմտացն զաւրու թիւն...: Քանզի այն իսկ պատշաճագոյն էր՝ թողուլ զբանիցն զառանձինն պայման ըստ իւրաքանչիւր լեզուացն եւ զմիտս լեզուին թարգմանել և յանդիման կացուցանել...: Եթե ոչ ոչ այսպիսի պայմանաւ թարգմանութիւն վարիցի՝ բազում աշխատութիւն ընթերցողացն յաճախէ...»⁹:

Քանի որ ոչ մի թարգմանություն այն ժամանակ պատահական ձևով չի կատարվել, այլ գիտակցված, ծրագրված ու նպատակաշին, ապա բերված

⁹ Եւսեբիոս Եմեսացի. Ա. Մեկնութիւնք Ուրբանոսեան գրոց Աստուածաշնչին, Երեսնամեթեաք հ. Վահան վարդապետի Յովհաննէսիան յովտէն Միտթաթայ. Վենետիկ, 1930, էջ 4:

տողերը կարելի է դիտել որպես համապատասխան թարգմանական ուղղության հռչակագրի պես մի բան։ Այն ցույց է տալիս, մի կողմից, որ թարգմանիչները իրենց հետևած ուղղությանը ջանում էին նաև տեսական հիմնավորում տալ, ղեկ ալն ամուր հիմքերի վրա։ Մյուս կողմից, ակնհայտ է, որ շարադրված գրությունները հակադրված են ինչ-որ ուրիշ, հակառակ տեղեկություններով ղեկավարվող թարգմանական ուղղությանը, որը, հետևաբար, այդ նույն ժամանակ պետք է որ գոյություն ունենար¹⁰։

Որ Եվսեբիոս Եմեսացու վերահիշյալ գրությունները հերավի հռչակագրի իմաստ ունենին V դարի առաջին կեսի Հայաստանում, լավագույնս երեւում է Աստվածաշնչի թարգմանությունից։ Ժամանակին մենք, միանգամայն այդ նպատակներով, մի քանի տեղանքների գծով համեմատություն ենք անցկացրել Յոթանասնիցի և մեր Աստվածաշնչի միջև և այժմ օգտագործում ենք այդ մշակումները¹¹։ Խիստ հատկանշական է չափի բառի թարգմանության օրինակը։ Այդ բառը իր կիրառման 80 դեպքերից 38 անգամ թարգմանված է որպես «գիւղ», 36 անգամ որպես «աւան», 4՝ որպես «շէն» և 2՝ «ազարակ»։ Իհարկե, առաջին ենթադրությունն այն է, թե թարգմանիչները տարբեր լինելով, տարբեր ձևով էլ թարգմանել են բառը։ Սակայն այդպիսի բացարկությունը չի սպառում խնդիրը։ Կոնտեքստների քննությունը ցույց է տալիս, որ համարյա բոլոր դեպքերում «աւան»-ը չափի-ի դիմաց հանդես է գալիս այն ժամանակ, երբ խոսքը վերաբերում է այն չափի-ներին, որոնք դառնում են ավյալ քաղաքի շրջակայքում, կաղմամ նրա մերձքաղաքային գոտին։ Մեկ դեպքում «աւան» բառով անսքողաբար թարգմանված է հունարեն τὰ περὶ τοῦ αὐτοῦ քաղաքի շրջակայք» արտահայտությունը, որը ավելորդ անգամ ապացուցում է չափի-ի «աւան» թարգմանությունն ապատակալի բնույթը։ Ընդհակառակը, «գիւղ»-ը չափի-ի դիմաց հանդես է գալիս այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է կամ գյուղին, որպես այդպիսին, կամ քաղաքին հակադրված գյուղական վայրին։ Ի դեպ, նշված տարբերությունը դրոստորվում է նաև «աւան» և «գիւղ» բառերի այլ համապատասխանությունների մեջ։ Այսպես, «աւան»-ը 7 դեպքում հանգես է գալիս Յոթանասնիցի քառի դիմաց, իսկ այդ բառն այստեղ հենց նշանակում է քաղաքամերձ բնակավայր կամ կալվածք։ Իսկ «գիւղ»-ը 10 դեպքում համապատասխանում է χωρίον-ին, որ նշանակում է տեղ, գյուղ, ամրոց։ Հետաքրքրական է նաև քառի այլ թարգմանությունը, այն է՝ «ազարակ», որ հանդիպում է 8 անգամ։ Սա ցույց է տալիս, որ հունարեն բառը թարգմանվել է ոչ թե մեխանիկորեն, այլ ըստ հայերեն կոնտեքստին հարմար իմաստի։ Լեռնապետ, հիշատակենք նաև 27 բառը, որը կարծես պահանջում է, որ իրեն միայն «ազարակ» թարգմանեն և այդպես էլ կա՝ 30 դեպքում։ Այսուհանդերձ, 2 դեպքում այն թարգմանված է «դաստակներ»։

Այս օրինակներից երևում է, որ Աստվածաշնչի հայ թարգմանիչները ճշտորեն հետևել են Եվսեբիոս Եմեսացու գրվածքի թարգմանության պարունակած սկզբունքներին։ Այդպիսին են նաև ոսկեդարյան լեզվով թարգմանված այլ գրական հուշարձանները։

Հարց է ծագում, սակայն՝ արդյո՞ք նրանք, այդ ուղղությունը ներկայացնող թարգմանիչները, հակառակորդներ են ունեցել արդեն V դարի առա-

10 Հմմտ. Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան. Եվսեբիոս Եմեսացու Վերամտյանի մեկնությունը և թարգմանության տեսության հարցերը V դարի մատենագրության մեջ. — «Պատմա-բանասիրական հանգես», 1982, № 4, էջ 56 և հտ.։

11 Գ. Խ. Սարգսյան. Հին Հայաստանի սքիզալ-տեսական դարգացման ուղիների մասին. Երևան, 1962, էջ 21 և հտ.։

շին լեռում, ինչպես որ հուշում է Եվսեբիոս Եմեսացու գրվածքի այդ ժամանակ թարգմանելու պարագան:

Ես կարծում եմ, որ այս խնդրում բանասիրական հետազոտությունների պակաս է նշմարվում: Այսուհանդերձ, հրապարակի վրա է մի փորձ, որ պատկանում է Կիմ Մուրադյանին: Բանասերը, հետամուտ լինելով Գրիգոր Նաղիանդացու «Դամբանականի» հայերեն թարգմանության ժամանակի խնդրին, նշում է, որ այդ թարգմանությունը հարուստ է հունարան հայերենին հատուկ իրողություններով և օրինակներով վեր է հանում այդ իրողությունները: Միևնույն ժամանակ նա, դիմելով Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ին, գտնում է այստեղ մի շարք բառեր ու բառակապակցություններ, որոնք դրդում են նրան «Դամբանականի» թարգմանությունը դասել Կորյունի սկզբնաղբյուրների թվում: Օրինակ, երկուսի համար էլ բնորոշ է «առաջի դնել» բառակապակցությունը: Հեղինակը գտնում է նաև կառուցվածքային նմանություններ երկու վերոհիշյալ երկերի միջև, որոնք ևս նա պարզաբանում է որպես Կորյունի «Դամբանականի» թարգմանությանը ծանոթության հետևանք:

Այսպիսով, հեղինակը հակվում է «Դամբանականի» թարգմանության թվագրմանը V դարի առաջին կեսով, ի հեճուկս նրա հունարան բնույթի: Այդպիսի թվագրման են մղում նրան նաև թարգմանության մեջ առկա աստվածաշնչական հղումների որոշ առանձնահատկությունները: (Հին կտակարանից վերցված մեջբերումները համընկնում են Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությանը, նոր Կտակարանի թղթերից կատարված քաղումները ինքնուրույն թարգմանության մասին են խոսում)¹²:

Բանասերների գործն է ըստ պատշաճի արժեքավորել այս երևույթները, ընդունել էամ մերժել. մենք, սակայն, կցանկանայինք քաջալերել հեղինակին այս ճանապարհի վրա:

Գիտահետաքննիչ իր նշած երևույթները, հեղինակը երկու հնարավոր հիմք է տեսնում նրանց համար: Առաջին, որ Սեսրոպյան շրջանում հայ իրականության մեջ կային մեկից ավելի թարգմանական դպրոցներ, երկրորդ, որ այդ երևույթները բացատրվում են այս կամ այն թարգմանչի անձնական նախասիրություններով: Կ. Մուրադյանը որոշակիորեն հակվում է ուսկի երկրորդ բացատրությունը, իսկ մենք, ելնելով մեր առաջադրած հետազոտվել (այլալեզու) ընթերցման վարկածից, կարծում ենք, որ հավանական է առաջինը:

Հիշումի, այդօրինակ ընթերցման պարագաները խիստ հատկանշական են: Մի կողմից, դրանք պայմանավորված են այն հանգամանքով, որ այդպիսի ընթերցումը տեղի է ունենում ժողովրդական զանգվածի միջավայրում, ուստի այն պետք է լիովին հասկանալի լինի ունկնդիրներին, որովհետև այլապես կկորչի նրա բուն իմաստը: Սա նշանակում է, որ այլալեզու ընթերցողը պիտի ջանա ամենևին դուրս չգալ հայոց լեզվի բառապաշարի և հասկացությունների շրջանակից, օտար տերմինաբանության համար համարժեքներ փնտրի ու գտնի նրանց մեջ, չխախտի լեզվի ձևաբանական և շարահյուսական կառուցվածքը, այլապես կդժվարանա հասնել իր քարոզչական նպատակին:

Մյուս կողմից, սակայն, նա ելնում է օտար լեզվից (ասենք, հունարենից), որն այդ ժամանակ ունի անհամեմատ ավելի զարգացած ու ճշգրտված տերմինաբանություն, քան հայերենը, մտքի այլևայլ երանգներ արտահայտելու դերմշակված կարողություն և այլն: Անշուշտ, հսկայական պիտի լինի այդ լեզվի ազդեցությունը բանավոր թարգմանչի վրա, այլև գալթակղությունը՝ վերարտադրել, պատճենավորել այն հայոց լեզվում: Հազիվ թե այդպիսի ազդեցությունն ու գալթակղությունը իրենց հետևանքները չունենային,

¹² Կ. Մ. Մուրադյան. Գրիգոր Նաղիանդացիի հայ մատենագրության մեջ. Երևան, 1983, էջ 114 և հա.

և փորձ չարժեք իրացնելու հունարենի սկզբունքները հայերենի մեջ՝ դեռևս այլալեզու ընթերցումների ժամանակաշրջանում:

Ահա երկու այս հակադարձ միտումները, որոնք, ըստ իրենց բնույթի իրարամերձ լինելով, չէին կարող սխալորվել, պետք է դեռևս այն ժամանակ ծնած լինեին այլալեզու ընթերցման երկու մրցակից ուղղություն, որոնք կազմում էին ապագա ոսկեդարյան և հունարան դարձումների սաղմերը:

Այնուհետև վրա հասավ Մեսրոպ Մաշտոցի դարակալմիկ գլուխը և այդ ուղղությունների համար հնարավորություն ստեղծվեց իրենց պավանած թարգմանչական մեթոդները րանավոր խոսքի հեղհեղուկ ոլորտից անդամփոխել գրավոր խոսքի հաստատուն ոլորտը:

Միանգամայն պարզ է, որ գրավոր լեզվի դարգացման առաջին փուլում՝ V դարի առաջին կեսին, հաղթանակ է տարել ոսկեդարյան լեզվի դպրոցը. նրա կատարած թարգմանությունները և արտադրած ինքնուրույն գործերը հստակորեն ցուցաբերում են այդ փաստը: Իրերի այդօրինակ ընթացքը բնական էր, քանի որ ժամանակի հոսանքական էր՝ հոգեոր սնունդը ըստ հնարավորին ավելի ընկալելի դարձնել ժողովրդի լայն զանգվածների համար:

Սակայն առաջին մյուս ուղղությունը՝ ապագա հունարան ուղղությունը այդ ժամանակ իսպառ բացակայում էր: Մենք սովոր ենք այդպես մտածել և ըստ հունարանությունների առկայության կամ բացակայության՝ բաշխել մեղ հասած թարգմանությունները այս կամ այն ժամանակաշրջանների միջև: Բայց այդ դեպքում ինչո՞վ բացատրել նվաճելուս նմանացու երկի հայերեն եղնիկյան թարգմանության առկայությունը:

Կարծում ենք, որ երբ դյուրամատչելի գրականության ծարավը հիմնականում հագեցվել է, ապա թարգմանչական նեղ շրջաններում, հեղինակներ մտավորականության ոլորտում բայց դրած թարգմանական հունարան ուղղությունը գլուխ է բտրձրադրել և հետզհետե առատացրել իր արտադրանքը: Երկու-երեք գարանց այն մարել է, առարկությունով դարգացող հայոց լեզվի բնական համակարգում, թողնելով նրա մեջ իր գործունեության խիստ կարևոր և շահեկան տրդյունքները, որոնք մենք ճաշակում ենք մինչև այսօր:

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ЭТАПЫ АРМЯНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИСТОРИКА

Академик АНА Г. Х. САРГСЯН

Резюме

На основании прямых и косвенных данных армянских раннесредневековых источников выдвигается гипотеза о существовании в Армении, в период до создания армянской письменности, а именно—в III—IV вв., практики *гетерознического* (термин, предлагаемый нами) речения проповедей, т. е. их преподнесения армянской аудитории на армянском языке посредством устного перевода с иноязычного текста, мевшегося в руках или хранившегося в памяти проповедника. Именно наличием этой практики можно попытаться объяснить факт столетней задержки создания армянского алфавита, чего можно было бы ожидать в начале IV в., вслед за обращением армян в христианство, а также, частично, факт высокого совершенства армянского литературного языка уже в первые десятилетия по созданию алфавита в 505 г. Маштоцем. Кроме того, в свете этой гипотезы, мы склонны возводить корни ух армянских переводческих школ V в.—«златовековой» и «грекофильской», ко еменам *гетерознического* проповедничества.

ՄՈՎԱՅԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ»
ՆՎԻՐՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԸ

(Փարիզ, 1991 թ. հունվարի 25—26)

Բոլորից է հայ միջնադարյան պատմագրության գլուխգործոց, համաշխարհային պատմագրության նրանի կոթող՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ստեղծման 1500-ամյակը Արգեն անցած, 1990 թ. քայլեր են սրվել սյգ հորեյանը նշելու կապակցությամբ: Մի շարք դրեր են հանձնվել ապագրության, այդ թվում՝ «Հայոց պատմության» ընագրի բնական «րատարակության» նորագյուտ ձեռագրերի տարրեթերցումները պարունակող հավելվածով լրացված տարրերակր, «Հայոց պատմության» ռուսերեն նոր թարգմանության նոր հրատարակությունը, Մովսես Խորենացու գրչին վերագրվող «Պիտոյից գրքի» քննական տեքստը, «Հավանենա Դրասխանակերտցու թղաթառությունը» և Մովսես Խորենացին մենագրությունը, «Հայոց պատմության» նվիրված դիտահանրամատչելի գրքուկներ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով և այլն: Դրանք բոլորի շուտով յույս են տեսնելու Մովսես Խորենացու և նրա «Հայոց պատմության» արգիակալությունը ցուցադրող վավերագրական կինոնկար է պատրաստում Հայֆիլմը: Արասահմանում նույնպես քայլեր են արվել Խորենացու երկի հորեյանն ըստ արժանվույն նշելու ուղղությամբ: Գեոեա անցյալ տարվա հոկտեմբերի 10—14-ին Իտալիայի Բոյոնիա թագաթում «Հայագիտական ուսումնասիրությունների միջազգային ընկերության» (AIEA, ընդգրկում է հիմնականում Եվրոպայի շուրջ 200, մեծ մասամբ օտարագրի հայադեանների պրեզիդենտ՝ պրոֆ. Մայքլ Աթոուն Երուսաղեմից) կազմակերպած 5-րդ կոնֆերանսում երկու լիագումար նիստ է հատկացվել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» որոնղ լավի և Հասմիկ Սիմոնյանի, Գեորգ Տիբացյանի, Գադիկ Սարգսյանի, Զուսա Տրաինայի ղեկուցումները (մանրամասն տե՛ս «Հայասան» օրաթերթ, 1990, դեկտեմբերի 11):

Մրագրվում է անցկացնել հորեյանական դիտաժողով նաև Լոս Անջելեսում:

Ընթացիկ 1991 թ. հունվարի 30-ին, Ֆրանսիայի Մոնպելիե քաղաքի Պոլ Վալերիի անվան համալսարանում հորեյանական միջոցառումների շրջանակում համալսարանի պրոֆեսորա-դասախոսական կազմի համար տեղի ունեցավ Գադիկ Սարգսյանի ղեկուցումը՝ «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» թմայով:

Դրանից մի քանի օր առաջ, հունվարի 25—26-ին Փարիզում անց կացվեց Մովսես Խորենացուն նվիրված առաջին միջազգային դիտաժողովը՝ «Մովսես Խորենացին և հայ պատմագրության ակունքները»:

Գիտաժողովը կազմակերպված էր Փարիզի Արևելյան լեզուների և քաղաքակրթությունների ազգային ինստիտուտի և Հայ սփյուռքի հետազոտական կենտրոնի կողմից, Բյուզանդիայի պատմության և քաղաքակրթության կենտրոնի, «Կոլեժ դը Ֆրանս»-ի, Գիտական հետազոտությունների ազգային կենտրոնի (CNRS) մասնակցությամբ և «Փաքիզ—1» համալսարանի ու Փարիզի պատմական և իրավագիտական հետազոտությունների կենտրոնի օժանդակությամբ, որի ղահլեում էլ, ի դեպ, կայացան նիստերը Գիտաժողովի անմիջական կազմակերպիչներն էին ՀԳԱ արտասահմանյան անդամ, պրոֆ. Ժան-Պիեռ Մահեն, պրոֆ. Տիգրան Գույումյանը, Ժան-Կլոդ Քերարյանը:

Գիտաժողովին ղեկուցումներով հանդես գալու համար հրավիրված էին աշխարհի 12 հայադեաներ, Բոլոր ղեկուցումները և ելույթները ֆրանսերեն լեզվով էին:

Բացման խոսքում արժեքավորվեց Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» նվիրված առաջին միջազգային դիտաժողովի՝ հատկապես Ֆրանսիայում, հայագիտության համաշխարհային կարևորագույն կենտրոններից

մեկում՝ Փարիզում անցկացված հիաստոր և ավելի, և 1500-ամյա հոբելյանը հատուկ շուքով նշվելու է Հայաստանում։ Ողջունի խոսքով հանդես եկավ ՀԳԱ ակադեմիկոս Գաղիկ Սարգսյանը։

Երեք նիստում, որոնց նախագահներն էին համապատասխանաբար, պրոֆ. Նինա Գարսյանը, Մեծ Բրիտանիայի դեսպանության պրեսատաշն Ռիչարդ Ուիլկինսը և պրոֆ. Կարեն Յուզբաշյանը, լսվեց 11 զեկուցում։ Առաջին նիստում ընթերցվեցին «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և Ուրարտուն» (Գաղիկ Սարգսյան), «Ի՞նչ դիտեր Մովսես Խորենացին Իրանի մասին» (Ֆիլիպ Ժոնյու), «Ժողովրդական պատմվածքի ըմբռնումն ու յուրացումը Մովսես Խորենացու մոտ և Բուզանդարանում» (Մարկ Նիշանյան), «Արտաշես Բագավորի հունական նվաճումները Մովսես Խորենացու երկի մեջ» (Ժիրայր Դևդեալյան), երկրորդ նիստում՝ «Ո՞րն է Մովսես Խորենացու համբավի հիմքը» (Ռոբերտ Թոմսոն), «Գրիչները վկայությունները Մովսես Խորենացու մասին» (Տիգրան Գույումյան), «Մովսես Խորենացին քննադատության առջև» (Ժան-Պիեռ Մահե), «Սուրբ Հովհաննիսյանների պատմությունը» (Ժան-Միշել Թիերի, Բեռնար Ուտին) իսկ երրորդ նիստում՝ «Շարադրանքը և ծագումնաբանական կառույցը Մովսես Խորենացու մոտ» (Գրիգոր Բելեդյան), «Շարժում ընթացքը և կատարած աշխատանքն ի վերջո Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ» (Պողոս-Լևոն Զեքիյան), «Մովսես Խորենացին տեխնիկայի և համանմանության միջև» (Ջուստո Տրախին) զեկուցումները։

Այս երեք նիստերին, որոնք անցան աշխույժ հարց ու պատասխանի և ելույթների մթնոլորտում, հաջորդեց մասնակիցների «կլոր սեղանը» (շուրջ 200 ունկնդիրների ներկայությամբ), որը նվիրված էր «Մովսես Խորենացին 2000 թվականին» թեմային։ Որոշում ընդունվեց միջազգային գիտաժողովի նյութերը հրատարակելու մասին։

Գիտաժողովն ընթացավ շնչոված գիտական, գործնական ուղղվածությամբ, շրջանցելով հոբելյանական միջոցառումներին սովորաբար հատուկ ավելորդ հանդիսավորության, շատագուցության և հայտարարականության երևույթները։

Բոլոր ներկայացված զեկուցումները մասնագիտական էին, նվիրված խորենագիտության այս կամ այն մոլթ կամ բարդ խնդրի պարզաբանմանը։ Բավարարությամբ պետք է նշել, որ հայաստանյան պատմաբանասիրության շանքերը՝ բացահայտել Մովսես Խորենացու

նացու «Հայոց պատմության» արժեքը որպես պատմական սկզբնաղբյուրի, ճշտել նրա ապրելու ժամանակը, ներթափանցել նրա ստեղծագործական աշխատանքը, պարզել նրա օգտագործած աղբյուրները և այլն, իրենց ազդեցությունն են գործել համաշխարհային խորենագիտության վրա։ Այդ հանգամանքը իր արտահայտությունը գտավ մի շարք զեկուցումների, մասնավորապես պրոֆ. Ժան-Պիեռ Մահեյի՝ «Հայոց պատմության» քննադատության պատմությունն ամփոփող զեկուցման մեջ։ Այսպես, նրա զեկուցման ամփոփման մեջ կարգում ենք. «Մովսես Խորենացու» (արժանահավատության) օգտին բերված կարևորագույն փաստերը արդյունք են բանավոր աղբյուրների վերլուծության, որը 1850 թ. սկսեցին էմիլեն ու Դյուլորին և որը փայլուն կերպով հաստատվեց XIX դարի վերջին քառորդում Սրվանձությանցի ազգագրական հրատարակություններով։

Մյուս կողմից, Խորենացու պատմական տեղեկությունները հիլենիստական ժամանակաշրջանի վերաբերյալ որոշ դեպքերում տպավորիչ հաստատում ստացան այնպիսի հնագիտական հայտնագործությունների շնորհիվ, ինչպես Արմավիրի հունարեն և Սևանի ու Զանգեզուրի արամեերեն արձանագրությունները։ Արմավիրի տեքստերը առավելապես հետաքրքիր են այն պատճառով, որ հաստատում են Խորենացու այն տեղեկությունների ճշմարտացիությունը, որոնք աղբյուրների քննադատությունը մինչ այդ մտացածին էր համարում։

Անդրադառնալով «Հայոց պատմության» մեզ հասած տեքստի մեջ առկա այն փոքրաթիվ հատվածներին, որոնք, արտացոլելով V դարից հետո տեղի ունեցած եղելությունները, փաստական հիմք են ծառայել պատմահորը V դարից տեղաշարժելու համար, Ժ.-Պ. Մահեն ասում է. «Խորենացու հեղինակության դեմ բերված քննադատական փաստարկների մեջ պակաս համոզիչ են, րոտ երևույթին, այն տիպի ժամանակավրիպումները, որոնք բարձրացրել է Թոմասոնը։ Ընդհանրապես կարելի է պնդել, ինչպես վերջերս արեց Տրախինան, որ խոսքը տեքստի վերանայման հետևանքով՝ ներմուծված մեկնաբանությունների մասին է։ Աղբյուրների քննադատությունը առավել հիմնավոր կերպով կասկածի է ենթարկել Խորենացու հեղինակությունը։ Այնուհանդերձ, հայերեն թարգմանված հունական աղբյուրների համար փաստարկները միշտ չէ, որ բացարձակ համոզիչ են, քանի որ դեռևս շատ կասկածներ կան թարգմանությունների

հարաբերական ժամանակագրության վերաբերյալ, Դրանից բացի, կարելի է հարց տալ, ինչպես դա ժամանակին արևց կոնիերբը հակաճանաչող կարիերին, թե խորհնացու և հուսական հեղինակների միջև եղած գոգահանությունները չլին արտացոլում արդյոք պարզապես այն հանգամանքը, որ նրանք ընդհանուր աղբյուրներից են օգտվել, և կամ չի՞նք ուղղել, արդյոք, խորհնացին ինքը որոշ հայկական տարրերակների մշակման վրա»:

Ժ.-Պ. Մահեն ամփոփում է իր զեկուցումը, առաջարկելով «Հայոց պատմության» հետադա հետազոտությունների շատ կոնստրուկտիվ ուղղություն, այն է. «Կարելի է հետևել Ռիսթրեն Լորայրների, որոնք այդ վեճը թողել են չլուծված, և թե ժամանակավորապես հետադարձ խորհնացու ժամանակաշրջանի հարցը, շարունակելով հետազոտությունները նրա աղբյուրների ու տեղեկությունների որակի վերաբերյալ: Հաջողությունները հայդրականության, ժամանակագրության և, հատկապես, թարգմանության բնագավառում, անկասկած, կհանդեսանեն նաև այդ խնդրի լուծմանը»:

Մնացած զեկուցումները կարելի է պայմանականորեն բաժանել երեք խմբի: Դրանցից մեկում քննարկվում են «Հայոց պատմության» վերջին օրինաչափությունները, պատմահոր կիրառած ալլեայլ ստեղծագործական մեթոդները, նրա պատմական կոնցեպցիայի և այլ նմանօրինակ խնդիրները:

Այսպես, հայր Պողոս-Լեոն Զեքիյանը, վերհանելով իր զեկուցման մեջ Մովսես խորհնացու «Պատմության» սահուն ու իրապատկական շարադրանքի տակ թաքնված կատարածարանական (կոստուդիական) հենքը, ասում է. «Կատարածարանություն իր բնույթով ենթադրում է լարում և, նույնիսկ, խզում: Լարում ընթացքի և այդ իսկ ընթացքի ավելի կամ պակաս կտրուկ դադարեցման միջև: Սակայն կատարածարանական խնդիրը բարդանում է խորհնացու մոտ կատարածարանության շատ ուժեղ իդեալականացման և, հետևապես, «դադարաբանականացման» պատճառով, այն, թվում է, զարմանալի կերպով մտքովում է պատմության ընթացքի իսկ մեջ, որը (պատմությունը), այնուհանդերձ, շարունակվում է և չի ավարտվում»:

Աստվածաբանության պրոֆեսոր Գրիգոր Բելեգյանը, Մովսես խորհնացու կողմից պատմության շարադրանքի ստեղծման հիմնական զղղությունը բնագագեթիս, գտնում է, որ պատմահոր համար «Պատմությունը գրելը պատմական հաղորդումները կարգի բերելն է, ծա-

գումնարանության և ժամանակագրության օգնությամբ կազմակերպելը, անարխիայի վերացումը, նրանց վերածումը մոնումենտալ արձանագրության»:

Գրող Մարկ Նիշանյանը, կենտրոնացնելով իր ուշադրությունը հայ մատենագրության մեջ ժողովրդական բանավոր պատմվածքի վերարտադրման վրա, իր զեկուցման մեջ գտնում է, որ ի տարբերություն նոր ժամանակների, «V դարում ազդագրագիտական գիտակցությունը բացակայել է» և որ այդ հանգամանքը «առաջ է քաշում այն հարցը, թե ո՞րն էր ժողովրդական պատմվածքի և, ի վերջո, բանավոր զրականության ղեկը Փավստոսի և Մովսես խորհնացու մոտ, որոնց ստեղծագործություններում դրանց յուրացումը կարևոր դեր է խաղում: Սա մտածել է տալիս, թե ինչ ասել է պատմվածքը: Պատմիչը օգտագործում է տարբեր տիպի պատմվածքներ. իրադարձությունների շարադրում, մարտիրոսների մասին պատմություններ՝ սրբավայրերի շուրջը, դիցաբանական պատմվածքներ: Փոխակերպումը գրավոր ձևի յուրաքանչյուր առանձին դեպքում տարբեր է: Մենք ցույց կտանք, թե ինչպե՞ս է կատարվում այդ փոխակերպումը, մի կողմից Բուզանդարանում, մյուս կողմից, Մովսես խորհնացու մոտ: Դա կհանգեցնի մեզ պատմական ժանրի, որը նույնպես պատմվածքի ժանր է, ծննդյան քննարկմանը, սկզբնաժամայն աղավաղումներից ու վերամշակումներից, որոնց ենթարկում են տարբեր տեսակի բանավոր պատմվածքները»:

Մովսես խորհնացու «Հայոց պատմության» շարադրանքի ներքին օրինաչափությունների և արտաքին կողմնորոշումների բացահայտման էր վերաբերում նաև երիտասարդ իտալացի հետազոտող, խորհնացուգիտության բնավայրը վերջին տարիները ոտք դրած դոկտոր Զուստո Տրախնայի զեկուցումը: Նա արդեն հրատարակության է հանձնել «Մովսես խորհնացին և հայ պատմական մտքի ակունքները» իր մենագրությունը, որը լույս կտեսնի Վենետիկում ընթացիկ տարում ու ևս մի ներդրում կլինի «Հայոց պատմության» ստեղծման 1500-ամյակի հանդիսությունների մեջ: Փարիզյան իր զեկուցումը նա նվիրել էր, իր իսկ խոսքով ասած, «խորհնացու պատմական մտքի վերլուծությանը, կարճ ասած՝ նրա վերահանգումները որպես հեղինակի: «խորհնացին», — շարունակում է նա, — այդ առումով, փաստորեն, ավելի «արևելյան» կամ, ավելի ճիշտ, բյուզանդական հեղինակ է, քան «արևմտյան»... Շատ դժվար կլինի շարադրել այն բոլոր փաստարկները, որոնք ինձ հանգեցրին ավան-

Վաղարշապատ՝ Նրուսաղեմի, ապա Հյուսիսում
զանվող Սևպուհ լեռտե, ապա և Կորդուբի Ա-
րարսող լեռան վրայով, որի վրա Հերավի քա-
ղաքում է Մովսես Խորենացու՝ «Մանեայ
այլք»-ի մասին հաղորդման ազդեցությունը:

Բավարարությանը պիտի նշել, որ միջադ-
դային դիտաժողովը ջուլջ տվեց, որ արդի ար-
տասահմանյան խորենացիադիտության մեջ,
փոքր բացառություններով, «Հայոց պատմու-
թյան» նկատմամբ երբեմնի կիրառված դեր-
բենադատական վերաբերմունքը այսօր որո-
շակի տեղատվություն է ապրում:

Փարիզյան գիտաժողովը, ինչպես և վերը
թվարկված այլ իրականացված կամ իրա-
կանացվող միջոցառումների շարքը, նախոր-
դում ու նախապատրաստում են ընթացիկ
տարվա աշնանը ծրանում կայանալիք՝ Մով-
սես Խորենացու «Հայոց պատմության» ստեղծ-
ման 1500-ամյակի տոնակատարության հիմ-
նական հանդիսությունները:

ՀԳԱ. Եկադեմիկոս Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ.

СВИДЕТЕЛЬСТВО ПОЗДНЕВАВИЛОНСКОЙ КЛИНОПИСНОЙ ХРОНИКИ ОБ АРМЕНИИ ВРЕМЕНИ ТИГРАНА II

Академик АНА Г. Х. САРКИСЯН

В своем неоконченном труде «Происхождение армян» (*Origines des Arméniens*) Н. Адонц писал: «...согласно одному очень важному свидетельству, Британский музей обладал клинописной табличкой эпохи Селевкидов, где читается: «[Т]игран, царь государства Армения» (*W. Belck, Aus den Berichten über die armenische Expedition, „Zeitschrift für Ethnologie“, Einunddreissigster Jahrgang, 1899, pp. 269—270*). Мы сожалеем, что не можем проверить факт существования этого документа, который имеет первостепенное значение для обсуждаемого вопроса. Если факт подтвердится, будет обретено определенное доказательство того, что до Арташеса существовала царская династия и что в ней было принято имя Ерванд»¹.

В упоминаемом Н. Адонцем труде В. Белька мы не находим более того, что сказано у Н. Адонца. Много раз я пытался различными путями, лично и при помощи коллег, разыскать в Британском музее упомянутую табличку, однако без инвентарного номера, который мне не был известен, это оказалось невозможным. В 1985 г. на очередной XXXII Международной ассириологической встрече в Мюнстере (Германия), ассириолог доктор Вернер Майер, работающий в Риме, в Папском библийском институте, любезно информировал меня об этой табличке, а затем и прислал ксерокопию ее автографии (т. е. сделанной от руки копии клинописного текста), выполненной в свое время, согласно сообщению В. Майера, известным ассириологом Штрассмайером. Автография носит рабочий характер, почему и не может быть здесь нами опубликована. Пользуюсь случаем сердечно поблагодарить доктора В. Майера.

Табличка, вернее, сохранившийся ее фрагмент, представляет собой т. н. астрономический дневник, жанр клинописных документов, переживший прочие жанры и достигший начала нашего летосчисления. На фрагменте не сохранилось ни колофона, ни каких-либо других указаний на дату и место изготовления документа, так что датируется он по астрономическим признакам—I—II месяцами 230 г. селевкидской эры², что соответствует 21 апреля—17 июня 82 г. до н. э.^{2а} Документ изготовлен в городе Вавилоне³.

Фрагмент содержит 18 неполных строк, из коих строки 1—6 и 12—18 представляют астрономический текст, а строки 7—11 содержат

¹ В книге N. Adontz. *Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe (Av. J. C.)*. Paris, 1946, p. 344. Перевод на армянский язык: Ն. Ադոնց. *Հայաստանի պատմություն Արտաշեսից. X—VI դդ. Տ. Բ. և, Երևան, 1972, էջ 336*.

² A. Sachs. *Late Babylonian Astronomical and Related Texts*. Providence, 1955, p. XVIII.

^{2а} R. A. Parker and W. H. Dubberstein. *Babylonian Chronology*. 626 B. C.—A. D. 75. Providence, Rhode Island, 1956, p. 43.

³ A. Sachs. *A Classification of the Babylonian Astronomical Tablets of the Seleucid Period*.—*Journal of Cuneiform Studies*, Vol. II, № 2, New Haven, 1948, p. 271.

вкрапливаемые по вавилонскому обычаю в астрономический текст сведения⁴: о ценах на тсвары (стк. 7—8), данные о паводке (стк. 9), краткую историческую хронику (стк. 10—11), которая и нас в данном случае интересует. Предлагаем транслитерацию и перевод указанных двух строк.

10. ^{ur}Se-lu-ku-^{na} šá ana eli ^{id}idklat{

11. ^{ti}Ti-lu-ra-ni mar ša-ri ša! ^{ur}Ar-mi-ni harraⁿⁱ ana
^{ur}X{... DU/DU-ma

10. *город* Селевкия на Тигре[

11. Тигран, сын царя *города* Армения (в) поход (или экспедицию) на! *город* X[... пошел/совершил

Поскольку в нашем распоряжении лишь автография, притом — рабочая, рассматриваемого фрагмента, то по некоторым возникающим вопросам до ознакомления с оригиналом документа окончательного суждения вынести нельзя. В частности, невозможно составить даже приблизительного представления о первоначальной длине строк, обломанных с обоих концов, о чем конфигурация поверхности оригинала, возможно, могла бы что-либо подсказать. Можно лишь предположить, что строго вертикальный облом слева свидетельствует о близости кромки и что, видимо, до дополняемых в стк. 11 двух не вызывающих сомнения знаков ^{ti}Ti там больше ничего не было. В таком случае, в стк. 10 до обломанного знака ^{ur} можно дополнить еще один знак. Скорее всего это — ^{na}—«в», т. е. речь могла идти о том, что происходило «в Селевкии». Не исключена возможность восполнения здесь знаков ^{ana} или ^{ul}tu, что соответственно, дало бы смысл «в Селевкию» или «из Селевкии».

Перед словом ^{ur}Ar-mi-ni—Армения ожидался бы детерминатив страны ^{kur}, вместо наличного детерминатива города ^{ur}, что однако, не должно смущать; случаи такого чередования или, если угодно, смешения, весьма часты в аккадских текстах⁵.

Слово ^{har}raⁿⁱ (идеограмма KASKAL) в стк. 10 означает и военный поход или экспедицию, и экспедицию мирного характера, скажем, торговую, просто дорогу, путешествие. Чрезвычайная бедность контекста не дает возможности распознать то или иное значение этого слова в данном тексте, но общие соображения диктуют скорее мнение о военном походе (или экспедиции).

В стк. 10 не очень ясно выписан третий от конца знак. Вертикальный клин увенчивается черточками, похожими на два вертикальных же клинышка, которые, однако, неестественно возвышаются над габаритами строки. Если все же принять их во внимание, то здесь следует читать знак šá—посессивную частицу; если нет, то здесь — знак ^{ana}—«на» или «в» (в направлении в смысле). Мы предпочли последнее чтение, поскольку знак šá, выполненный тем же копиистом по всем правилам и, при этом, непохожий на обсуждаемый знак, встречается на нашем фрагменте еще трижды, в стк. 5, 11 (т. е. в строке, где находится и обсуждаемый знак) и 17. Впрочем, для понимания смысла фразы то или другое чтение этого знака не играет существенной роли.

⁴ Ibid., p. 286.

⁵ Ср., напр. ^{kur}Ur-aš-tu—*страна* Урарту и ^{ur}Ur-aš-tu—*город* Урарту (R. Zadok. Repertoire géographique des textes cunéiformes, Bd. 8, Geographical Names According to New- and Late Babylonian Cuneiform Texts. Wiesbaden, 1953, p. 320).

Несравненно более важным было бы установление чтения последнего, частично обломанного, знака этой строки, с которого начинается название города—объекта похода/экспедиции. На копии после двух горизонтальных параллельных клиньев различимы головки трех горизонтальных параллельных клинышков, нижнего—более отчетливо, среднего и верхнего—менее отчетливо; один из них все же может быть изображением линии облома. Если все-таки предположить, что клинышков было три, то здесь может быть восстановлен знак $g/k/qan$ в одном из трех вариантов, и тогда следует искать название города, начинающегося с $Qan-$, $Kan-$ или $Qan-$.

Однако не исключено, что клинышков было не три, а два. Тогда имеется возможность идентифицировать этот клинописный знак с $LIMMU_2$, одним из написаний цифры четыре. При помощи этого знака записывалась псевдоидеограмма, означавшая название города Арбелы, с детерминативами горста ur или ki , либо же без них⁶. В нашем случае это дало бы чтение ur $Ag[ba-il]$ —Арбелы—города, зафиксированного в репертуаре географических названий, связанных с завоеваниями Тиграна II (*Strab.*, XI, 14, 15). Однако чтение $LIMMU_2$ могло бы повести и к восстановлению названия города Аррапхи⁷, города, расположенного южнее Арбел, близ нынешнего Киркука⁸.

Все это лишь предположения, ибо при прочтении двух клинышков имеются и другие знаки, которые могли бы быть здесь восстановлены, скажем, знаки $tag/k/q$, ab/p , pab/p . А это привело бы ко множеству вариантов названий городов, кои могли бы тут быть восстановлены, правда, уже не в идеографическом, а слоговом написании. Короче, тут что-либо могло бы прояснить лишь ознакомление с оригиналом документа.

В конце стк. II мы альтернативно восстановили глаголы DU — $erēšu$ —«делать», «осуществлять» и DU — $alāku$ —«идти». Восстановление их основано на тексте другой, еще более поздней, чем наша, вавилонской хроники, вкрапленной в астрономический текст 234 г. селевкидской эры. Здесь в аналогичном контексте, при упоминании похода парфянского царя на страну Элам, употреблен глагол DU —«идти», и тут же, при упоминании сражения, учиненного царю Элама, употреблен глагол DU —«делать», «осуществлять»⁹. Естественно, что в обшир-

⁶ См.: R. Borger. Assyrisch-Babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn, 1978, № 124, 4.; R. Labat. Manuel d'épigraphie accadienne. Paris, 1976, № 124.

⁷ Ibid.

⁸ Указание Страбона, в принципе, может относиться и к Аррапхе, поскольку он пишет: «Тигран не только отнял у парфян эти области (армянские «70 долин»—Г. С.), но даже опустошил их собственную страну—области Нина (Нппевин—Г. С.) и Арбел». Аррапха же находилась не так уж далеко от этих городов. Трудность, помимо проблематичности прочтения в нашем тексте названия одного из этих городов, в другом. Войну с парфиями Тигран II должен был завершить к 83 г. до н. э., ибо в этом году он занялся овладением остатками державы Селевкидов, в основном—Сирии, Финикии, затем—Киликии. Предположить поэтому поход в область Арбелы—Аррапхи в 82 г. до н. э. затруднительно. Возможно, однако, что это могло быть экспедицией, имевшей конкретную цель переселение контингента населения Адиабены, т. е. исторической Ассирии, для заселения, как на это указывает Плутарх (*Luc.*, 26). новой столицы—Тиграпакерта, основанной около этого времени (см.: *Հայ ժողովրդի պատմություն*, т. 1, Երևան, 1972, էջ 573 և ծան. 63).

⁹ См.: G. J. P. Meeva. A Parthian Campaign against Elymais in 77 B. C.—*Iran*, XXIV, 1986, p. 91.

ной лексики аккадского языка можно было бы подобрать и другие глаголы, однако мы старались держаться лексики, современной нашей хронике.

Связаны ли строки 10 и 11 хроники по смыслу или же каждая из них является частью отдельной информации? Селевкия на Тигре, в отличие от Арбел, в репертуаре географических названий, связанных с Тиграном II, не зафиксирована. Столь далеко на юг он, по-видимому, не заходил, и какая-либо военная экспедиция или поход в эти края, совершенные царевичем Тиграном, не представляются слишком вероятными. С другой стороны, не следует, по-видимому, и начисто исключать возможность каких-либо контактов иного характера, для которых наша хроника дает достаточно оснований как по своему тексту, так и по самому факту своего существования.

Клинописная хроника 230 г. селевкидской эры демонстрирует уникальный случай контакта поздней вавилонской цивилизации с армянской действительностью. Уже одного этого обстоятельства было бы достаточно для оценки важности нового источника. Однако он, несмотря на свою фрагментарность и краткость, вносит еще и коренные изменения в наши представления о некоторых вопросах истории и хронологии эпохи создания Тиграном II Великим крупной державы, схватывавшей многие области Передней Азии, корректируя ряд сведений античных авторов.

Следует отметить, что вавилонские хроники разных эпох, всегда объективные и четкие, постоянно служат критерием для проверки других, в частности—ассирийских источников. Это, видимо, объясняется средой, в которой упомянутые хроники создавались, каковой являлись вавилонские храмы—центры тысячелетней письменной культуры, прекрасно осведомленные о событиях региона, но, как правило, далекие от политики.

Перевод и интерпретация интересующей нас строки хроники В. Бельком, повторенные у Н. Адонца, основаны на заочном знакомстве с документом, и из них выпадает, пожалуй, самое важное—наличие точной датировки и упоминание о царском сыне. Отсюда и неверные предположения о принадлежности «царя Тиграна» к доарташесидской армянской царской династии.

Чтобы по достоинству оценить эти данные хроники, нужно сделать небольшой хронологический экскурс. Тигран II родился около 140 г. до н. э.¹⁰ Это следует из указаний, с одной стороны, Цезарона, упоминающего его в 56 г. до н. э. (Pro Sestio, 27, 59) и Плутарха, сообщающего, что в 54 г. до н. э. в Армении царствовал уже сын Тиграна II

¹⁰ По Аппиану отца Тиграна II также звали Тиграном (Суг., 48). Страбон его называет потсмом (ἀρτασις) Артаксия (Арташесса I) (XI, 14, 15). Из сыновей последнего правили двое—Артавазд I и Тигран I—в промежутке между 160 и 95 гг. до н. э., однако, неясно—в какой именно последовательности. По Мовсесу Хоренаци Арташесу наследовал Артавазд, но согласно Юстину (XLII, 2, 36) с Артаваздом воевал парфянский царь Митридат II, правивший в 124—88 гг. до н. э. так что скорее Арташесу наследовал Тигран I, отец Тиграна II, затем правил Артавазд II, его дядя, до 95 г. до н. э., а после этого—Тигран II. Ж. Эльчибекян полагает, однако, что у Юстина Митридат II перепутан с Митридатом I (171—138 гг. до н. э.), который и воевал с армянским царем Артаваздом I около 140 г. до н. э. По ее мнению, сначала правил Артавазд I (160—116 гг. до н. э.), затем—его брат Тигран I (116—95 гг. до н. э.). См.: Ж. Эльчибекян. Հայաստանի և Արևելյան Ասիայի պատմություն, 1979, էջ 71 և հաջ.

Артавазд II (Crass., 33,1), а с другой—Лукиана, по словам которого Тигран II прожил 85 лет (Макробий, 15). В 95 г. до н. э. Тигран в 55-летнем возрасте короновался армянским царем. Эта дата выясняется из сообщения Плутарха о том, что когда в конце 71 г. до н. э. посланец Лукулла Аппий Клавдий посетил Тиграна, тот уже царствовал в течение 25 лет (Лук., 31). До воцарения, Тигран довольно долго был заложником у парфянского царя Митридата II Великого (124—88 гг. до н. э.) (Just., XXXVIII, 3, 1; Strab., XI, 14, 15). Через год по воцарении, в 94 г. до н. э., между Тиграном II и царем Понта Митридатом VI Евпатором был заключен союз, скрепленный браком армянского царя с юной дочерью Митридата Евпатора—Клеопатрой (Just., XXX, 3, 1—5). Судя по тому, что Митридату в это время было 34 года (родился в 122 г. до н. э.), Клеопатре могло быть, максимум, лет 15—16. Согласно сообщению Аппиана, она родила Тиграну трех сыновей (Mithr., 104).

Аппиан рассказывает, что старший сын восстал против своего отца и погиб в сражении. Валерий Максим (IX, 11) добавляет к этому его имя—Sariaster, т. е. Зарех¹¹, а также некоторые подробности—описывает тайное совещание заговорщиков—армянских князей, на котором клятвы взаимной верности подкреплялись, согласно обычаю, сосанием крови друг у друга из специально сделанных надрезов. Аппиан далее повествует, что средний сын Тиграна, имени которого он также не упоминает, в свою очередь покусился на власть царя, бросив на произвол судьбы упавшего во время охоты отца и водрузив себе на голову его тиару. Младший же сын по имени Тигран выказал необычайную заботу о пострадавшем на охоте отце и был им увенчан тиарой. Однако и младший сын впоследствии восстал против отца.

Добавим, что в одном из известных Авроманских папирусов имеется свидетельство о том, что у Тиграна II была еще и дочь по имени Аризата-Аутома, которая была замужем за парфянским царем Митридатом II¹².

Еще одна дочь Тиграна, по сообщению Кассия Диона, была замужем за царем Атропатены Митридатом (Dio, XXXVI, 14).

Сообщение вавилонской хроники побуждает коренным образом пересмотреть картину, рисуемую Аппианом¹³. Тигран Младший, выступающий в ней в качестве руководителя похода или экспедиции в 82 г. до н. э., никак не мог быть сыном Клеопатры, сочетавшейся браком с Тиграном II, как было отмечено, в 94 г. до н. э., и тем более, если он был младшим из трех ее сыновей.

Действительно, можно разделить недоумение Я. А. Манандяна по поводу сообщения Аппиана, задавшись вопросом, зачем было нужно каждому очередному наследнику престарелого царя (уже в 90 г. до н. э. ему было 50 лет, а люди тогда жили гораздо меньше чем теперь,

¹¹ Sarl (s)ter, Zarišter (Strab., XI, 14, 5). ZRY'R, ZRYHR (арамейские надписи Арташеса I)—формы исторического написания имени Зарех (Zarhē).

¹² E. H. Minns. Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan.—The Journal of Hellenic Studies. Vol. XXXV, part I, 1915, pp. 40—42.

¹³ Кстати, сомнения по поводу сообщения Аппиана, правда, по иным соображениям, высказаны еще Я. А. Манандяном, который писал: «Рассказы об этих заговорах у названных историков (имеется в виду также Валерий Максим—Г. С.) сопровождаются такими романтическими подробностями, которые подрывают доверие к их достоверности; и потому сообщения их в этой части, если и могут быть приемлемы, то лишь со значительными оговорками». Я. А. Манандян. Тигран II и Рим. В новом освещении по персиским источникам. Ереван, 1943, с. 172.

и 85-летний Тигран II был сочтен Луккианом одним из долгожителей) торопить события, которые и сами по себе могли в любое время привести к желанному для них исходу. Если же они действительно восстали один за другим с целью завладеть престолом, то, значит, у них была на это специфическая причина, о которой Аппиан ничего не сообщает.

Эти несообразности, недоумения и загадки исчезнут, если признать, как то деклует сообщение вавилонской хроники, что упомянутые сыновья Тиграна не были детьми Клеопатры. Они родились еще в бытность Тиграна II не царем, а царевичем и, что самое главное, они, видимо, по этой самой причине, не были наследниками престола.

Престол Тиграна II около 55 г. до н. э. унаследовал, как известно, его сын Артавазд. Можно допустить, что он-то и был сыном Клеопатры. Подсчеты показывают, что в 31 г. до н. э., когда он был обзглавлен в Александрии, ему было лет 60,¹⁴ а при вступлении на престол—лет 35—36, следовательно, он родился в конце 90-х годов до н. э., что вполне сходится со временем брака Тиграна II и Клеопатры¹⁵. Но отсюда следует также, что именно Артавазд должен был быть объявлен наследником престола, как сын царя, а не царевича и, возможно, как внук Митридата VI Евпатора, не без его вмешательства.

При учете или допущении этих обстоятельств все встает на свое место. Старшие сыновья Тиграна II, прежде всего—его первенец Зарех, а после него и каждый следующий, никак не могли примириться с мыслью, что престол унаследует их единокровный младший брат, и что с его рождением их надежды рушатся. Это-то и должно было толкать их, каждого в свою очередь, к восстаниям и заговорам с целью завладеть престолом в обход законного наследника.

Следует также учесть, что все три старших сына Тиграна II, судя по всему, родились в период, когда он был заложником в Парфии. В самом деле, если Тигран Младший в 82 г. до н. э. был в состоянии возглавить поход или экспедицию, то ему в это время должно было не менее 18—20 лет и, тем самым, дата его рождения уже наверняка падает на период заложничества Тиграна. Так же обстояло дело, по-видимому, и с остальными двумя его сыновьями и, вероятно, с двумя дочерьми¹⁶. Отсюда можно предположить, что все они, проведя годы детства и отрочества, а старшие—может быть и юность, в Парфии, имели там свои привязанности и опору, которая могла быть существенным подспорьем в их кознях и заговорах против Тиграна II. Последний же стал заклятым врагом парфян, когда после смерти своего зятя—могущественного парфянского царя Митридата II Великого, последовавшей в 88 г. до н. э., напал на Парфию, осадил летнюю царскую резиденцию Экбатаны, захватил Атропатею и Верхнюю Месопотамию, а вместе с ними—и пышный титул парфянских властителей—«царь царей»¹⁷. Такая поддержка отмечена дошедшими до нас источниками

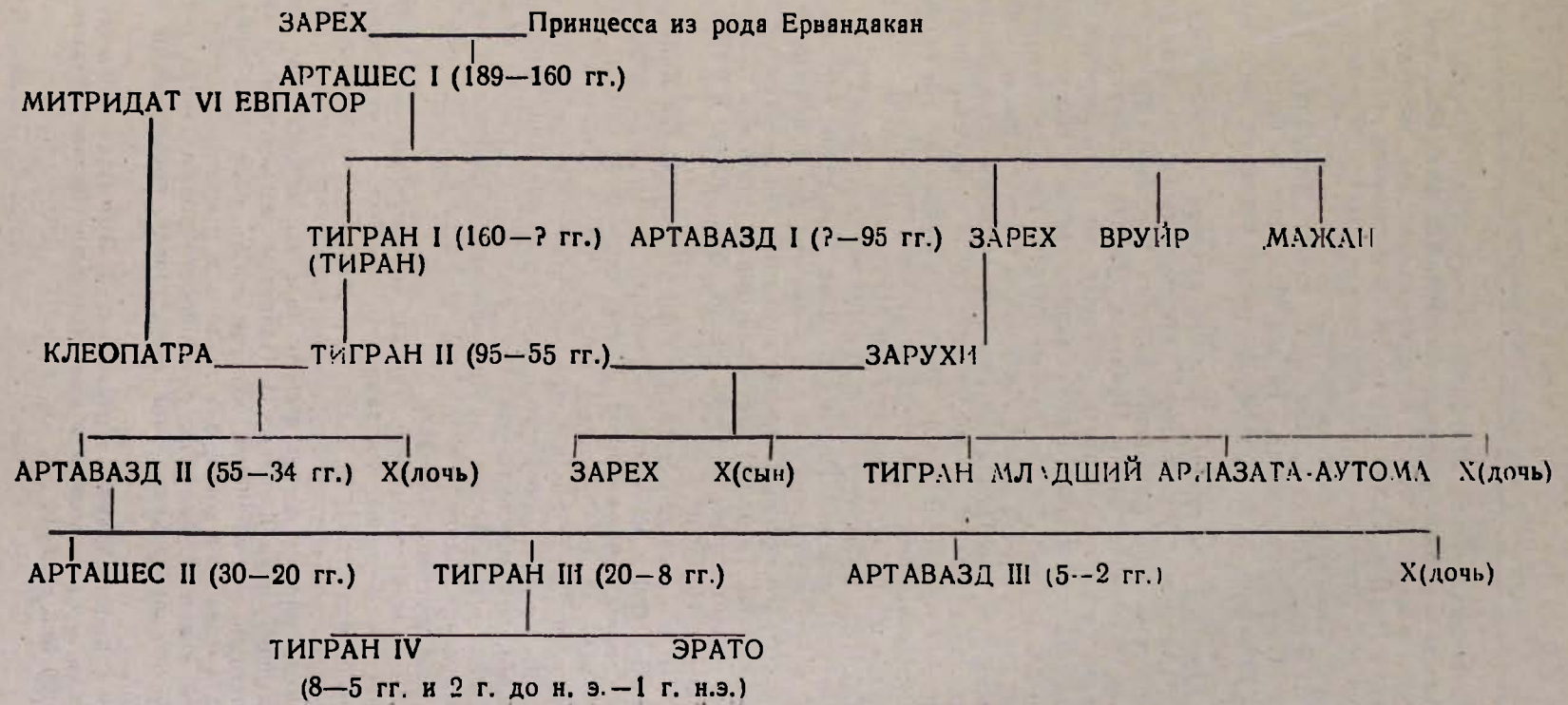
¹⁴ См. также: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, 1972, էջ 625 և ծան. 82.

¹⁵ То, что Артавазд действительно был сыном Клеопатры, косвенно следует также из факта его эллинской образованности. Известное сообщение Плутарха о том, что Артавазд сочинял речи, трагедии и истории. (*Plut., Class.*, 33.1), несомненно, на греческом языке, приписывают его к Клеопатре, которую в науке не без оснований считают существенным фактором эллинизации двора Тиграна II.

¹⁶ См. выше. См. также по поводу одной из дочерей: Բ. Լ. Մանասիրյան. Տիրանի Մեծ. Հայաստանի պարսիկ Հոռմի և Պարթևության դեմ. Երևան, 1937, էջ 29.

¹⁷ См.: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1972, էջ 562.

ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОЕ ДРЕВО ДИНАСТИИ АРТАШЕСИДОВ

в отношении Тиграна Младшего, который, восстав против своего отца в 66 г. до н. э., бежал прежде всего в Парфию, был там пригрит и получил в жены царевну, а также войско для оспаривания трона у Тиграна II (*Dio*, XXXVI, 51, 1—2). В отношении остальных сыновей последнего такую же поддержку можно легко предположить. Кассий Диси в указанном месте сообщает еще о том, что Тигран II подозревал в поддержке Тиграна Младшего также Митридата Евпатора—его дядю. Поскольку, однако, Тигран Младший не был внуком Митридата Евпатора, то его поддержка имела, очевидно, чисто политическую подоплеку.

Конечно, у мятежных сыновей имелась основательная база и в самой Армении. В отношении старшего сына об этом говорится в упомянутом выше сообщении Валерия Максима, откуда узнаем, что это была родовая знать. Политика Тиграна, опиравшегося главным образом на служилую знать, ставшего на путь широких завоеваний и эллинизации страны, приглашавшего греков к своему двору и дававшего им важные посты, занимавшегося градостроительством, была не по душе родовой знати. Любопытно в этом смысле сообщение Аппиана о том, что Тигран насильно, под страхом конфискации владений, заставлял селиться ее представителей в новооснованной столице—Тигранакерте (*Mithr.*, 83). Эта-то родовая знать и охотно поддерживала мятежных царевичей, создавая угрозу для власти Тиграна II, особенно в случае с Тиграном Младшим.

Можно попытаться приблизительно установить даты заговоров и восстаний сыновей Тиграна II. Дата восстания Тиграна Младшего известна—это 66 г. до н. э.—год завершения армяно-римской войны. Он попытался использовать неудачи отца для достижения своих целей. Как известно, Тигран II переиграл своего сына как на военной, так и на дипломатической почве, и тот был увезен в Рим для участия в триумфе Помпея¹⁸.

Заговор среднего сына, который в изображении Аппиана выглядит детской игрой и, возможно, в какой-то мере, характеризует личность заговорщика, тем не менее, в свете сказанного выше, также вполне может иметь место. Время его, однако, трудно установить. Если же это было после 70-х гг. до н. э., ибо с этого времени деятельность Тиграна II находится в сфере особенно пристального внимания античных авторов, которые, однако, ничего об этом не говорят. Кроме того, описание Аппиана предполагает скорей мирную обстановку, а не тревожное время армяно-римской войны 69—66 гг. до н. э. Терminus ante quem по-прежнему еще труднее установить.

Что касается заговора Зарсха, перешедшего, как указывают источники, в настоящее восстание, то это было нечто посерьезнее, чем заговор среднего сына, и для него, пожалуй, надо предположить какую-либо конкретную причину или повод, который дал бы основание вылиться наружу досаде и гневу Зарсха и недовольству родовой знати политикой царя Тиграна II. Полагаем возможным и даже весьма вероятным, что подобным поводом могло послужить рождение царевича Артавазда в конце 90-х гг. до н. э. и провозглашение его наследником престола. Не говоря уже о ярости самого Зарсха, знать не могла допустить наследника—сына чужестранки, носительницы ненавистных

¹⁸ О Тигране Младшем подробнее см.: Т. Лопешко (Польша). Об интересе римского народного трибуна к армянским делам.—Вестник Ереванского университета, 1960, № 3, с. 75 слл.

эллинистических традиций, и внука могущественного чужеземного царя, который мог использовать наследника в своих политических целях.

* * *

Можно также попытаться выяснить, кто был матерью трех старших сыновей Тиграна II. Возможно, что в этом нам помогают сообщения Мовсеса Хоренаци. Согласно ему, женой Тиграна Ервандяна, царя Армении VI в. до н. э., была Зарухи (I, 29). М. Абегян в свое время установил, что ряд черт деятельности Тиграна Ервандяна в действительности относится к Тиграну II Великому. Таково, например, упоминание о завоевании им греческой страны (имеются в виду эллинистические города Восточного Средиземноморья, Киликии и т. д.), его свойство с мидийским царем Аждахаком (видимо, отражает факт выхода замуж его двух дочерей за парфянского и атропатенского (мидийского) царей) и т. п. Не исключено, что к числу этих черт относится также и имя его жены Зарухи. Для такого предположения имеются и другие основания. Имя Зарех, как было сказано, является родовым в династии Арташесидов. Зарехом звали отца Арташеса I, согласно арамейским надписям последнего на межевых камнях. Зарехом звали и одного из сыновей Арташеса I, согласно сообщению Мовсеса Хоренаци (II, 53). Наконец, Зарехом звали и первенца Тиграна II, как об этом уже говорилось выше. Женское имя Зарухи, которое Гр. Ачарян производит от персидского «зар»—золото,¹⁹ возможно, на деле, является производным от мужского имени Зареһ, стяженной формой первоначальной формы Зареһуһи (подобно тому, как наряду с названием города Зареһаван, имеется и название города Заришат, видимо, стяженной формы от первоначальной формы Зареһишат).

Если допустить все это, то можно предположить, что Зарухи—принцесса царского дома Арташесидов, получила свое имя, согласно древнему армянскому обычаю, по имени своего отца Заре́ха (ср. Тигран—Тигранухи, Смбат—Смбатухи, Тачат—Тачатухи и т. п.). Отцом же Зарухи мог быть Зарех—дядя Тиграна II по отцу, тем самым, она могла быть двоюродной сестрой и супругой Тиграна II.

На основании сказанного можно попытаться дать новый вариант генеалогического древа династии Арташесидов²⁰. При этом основанием для принятия родоначальником династии Арташесом I родового имени устранившейся им же предшествовавшей династии «Ервандакан» (что, как и имя его отца Заре́ха, зафиксировано в его арамейских надписях на межевых камнях), видимо, послужило его происхождение от этого рода по материнской линии,²¹ что и отражено в предлагаемом генеалогическом древе.

¹⁹ Гр. Ачарян. *Անշտիան. Հայրենի անձնանունների բառարան*. Ե. Ռ. էջ 175, Հմտ. Գ. Խ. Տարկисяն. Царица Эрато.—Кавказ и Византия, 6, Ереван, 1988, с. 18 сл.

²⁰ Ср. 2. *Մանանդյան. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*. Ե. Ա. Երևան, 1944, էջ 303.

²¹ См. 9. Խ. Սարգսյան. Հնդեհաստանյան դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին. Երևան, 1966, էջ 70.

ՈՒՇԲԱՐՔԻՆՈՆՑԱՆ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԳԱ ԵԿԵԿԵՄԻԿԵԱ Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Բրիտանական թանգարանում պահվում է Բաբելոն քաղաքից ծագող աստղաբաշխական մի սեպագրական «օրագրի» բեկոր, որի մեջ, այդ ժանրի վավերագրերի կազմման ավանդների համաձայն, առկա են նաև հատվածաբար պահպանված հակիրճ ժամանակագրական տեղեկություններ: Դրանցից մեզ հետաքրքրում է հետևյալ տողը. «Տ]իգրանը. (քաղաք) Արմինի թագավորի որդին, դեպի (քաղաք) Տ[...]] արշավանք [կատարեց...»: Այս տողի մոտավոր բովանդակությունը, աղճատված ձևով, հիշատակել են դեռևս վ. Բելքը (1899 թ.) և Ն. Ազունցը (1946 թ.), սակայն վավերագրի ինքնագրի (սեպագրական պատճենի) հետազոտությունը ինձ է վիճակվել: Ըստ բեկորում պահպանված աստղաբաշխական տվյալների, մասնագետները վավերագիրը թվագրում են սելևկյան տոմարի 230 թ. առաջին երկու ամիսներով (մ. թ. ա. 82 թ. ապրիլի 21—հունիսի 17):

Այս բացարձակ թվագրումը ստիպում է վերանայել Տիգրան II-ի դարաշրջանին վերաբերող Ապպիանոսի մի հաղորդման (Mithr., 104) վրա կառուցված, դիտություն մեջ արմատացած որոշ ժամանակագրական և փաստական պատկերացումներ: Այսպես, ըստ վավերագրի մ. թ. ա. 82 թ. արշավանքի ելած Տիգրան Կրտսերը, Տիգրան II-ի որդին, մանավանդ, նրա երկու ավագ եղբայրները, ի հեճուկս Ապպիանոսի հաղորդման, չէին կարող Միհրդատ Եվպատորի դուստր, Տիգրան II-ի հետ մ. թ. ա. 94 թ. ամուսնացած Կլեոպատրայի որդիները լինել: Նրանք ծնվել են դրանից առաջ, երեքն էլ, համանաբար, Տիգրան II-ի՝ Պարթևստանում պատանդ եղած ժամանակ: Պարզվում են նաև նրանց՝ մեկը մյուսի հետևից Տիգրան II-ի դեմ ապստամբելու պատճառները: Արվում են և այլ եզրակացություններ: Հոգնածում առաջարկված է Արտաշեսյանների ծագումնաբանական ծառի մի նոր տարբերակ:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»
ԵՎ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

(Հայկի և Հայկյանների առաջադի պատմականությունը և
գաղափարական փոփոխությունները)¹

ՀԳԱ. ակադեմիկոս Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մ. թ. ա. IX—VII դդ. Հայկական լեռնաշխարհում ծաղկած Ուրարտու պետությունը, ինչպես և հինարեւելյան շատ ուրիշ պետություններ ու հասարակություններ (Շումեր, էլամ, հաթթի, Միտաննի և այլն) անհայտ էին մնում գիտությանը մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը և XX դարը, երբ հնագետների ջանքերով հայտնաբերվեց նրանց նյութական մշակույթը, ապա և վերծանվեցին նրանց թողած սեպագրական հուշարձանները: Մովսես Խորենացին ևս, հին և միջնադարյան ուրիշ հեղինակների նման, ոչինչ չի իմացել այդ երկրների, մասնավորապես՝ Ուրարտուի, գոյության մասին:

Այսուհանդերձ, նրա «Հայոց պատմության» Առաջին գրքի շարադրանքում առկա են մի շարք դրվագներ, որոնք, անկախ հեղինակի պատկերացումներից, մասամբ ակներևաբար, մասամբ էլ հավանականության տարբեր աստիճաններով, արտացոլում են Ուրարտուի և նրա ժամանակաշրջանի իրողություններն ու իրադարձությունները:

1. Հայտնի է Մովսես Խորենացու հատուկ հետաքրքրությունը իր շարադրանքի հետ կապվող քաղաքների, ամրոցների, ջրանցքների, կոթողների, արձանների և նյութական մշակույթի այլ տեսակների նկատմամբ: Պատմահայրը ոչ միայն հիշատակում է դրանք, այլև հնարավոր դեպքերում նկարագրում անհրաժեշտ մանրամասնություններով: Նրա նկարագրություններից ընթերցողը հստակ տեսողական պատկերացումներ է ստանում: Այդպիսիք են, օրինակ, Երվանդաշատի, Թեոդուպոլիս-Կարինի, Վան քաղաքի նկարագրությունները:

Վանի կապակցությամբ Մովսես Խորենացին նախ նկարագրում է տեղանքը, ապա հսկայական «ամբարտակը», ինքը՝ քաղաքը, նրա միջնաբերդը, ժայռափոր սրահները և, վերջապես, ժայռի հարթեցված մակերեսի վրա փորագրված սեպագրական արձանագրությունները: Սրանցից շատ բան մեր ժամանակներին է հասել երկրի երեսին, շատ բան էլ պեղված-լույս աշխարհ է հանված հնագետների կողմից, և ակնհայտ է, որ մասնագետները խոսում են Պատմահայրը նկարագրությունների ճշգրտության մասին: Մեզ հայտնի է, որ ույդ ամենը արդյունք էր Ուրարտուի թաշավորների շինարարական գործունեության, որն սկսել էր դեռևս մ. թ. ա. IX դարի երրորդ քառորդում Սարգուրի I-ը և որին մեծ ծավալ էր տվել մասնավորապես Մենուան (մ. թ. ա. 810—786 թթ.): Վերջինս, բացի այլևայլ շինություններից, կառուցել է նաև «ամբարտակ» կոչեցված՝ 70 կմ երկարություն ունեցող հուսկավոր, մինչև մեր օրերը պահպանված ջրանցքը, որը ջուր էր

¹ Հոդվածը ներկայացնում է 1991 թ. հունվարի 25—26-ին Փարիզում կայացած «Moise de Khorene et l'historiographie armenienne des origines» — «Մովսես Խորենացին և հայ պատմագրության ակունքները», միջազգային գիտաժողովում ընթերցված՝ «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և Ուրարտուն» զեկուցման ընդլայնված և լրացված տարբերակը:

մատակարարելու մայրաքաղաք Տուշպային, այսինքն՝ Վանին, և որի պատերը կողմող վեմերի կամ շրջակա ժայռերի վրա բազմաթիվ տեղերում շինարար թաղավորը թողել է իր արձանադրությունները, նշելով նրանցում ջրանցքի կառուցման փաստը և ջրանցքն իր անունով կոչելու հանգամանքը²։

Որևէ քաղաքի նկարագրությունը տալիս, Մովսես Խորենացին միշտ առաջին հերթին հիշատակում է, թե ով է այն հիմնադրել ու կառուցել։ Արդեն ասվել է, որ Ուրարտուի գոյության մասին նա պատկերացում չի ունեցել, ուստի և չէր կարող Վանի կառուցումը վերադրել Մենուային կամ մեկ ուրիշ ուրարտական թաղավորի Գույե նա կարող էր վերադրել այդ կառույցները հայոց նահապետներից որևէ մեկին, ասենք, Արամին կամ նույն Արա Գեղեցիկին և այդ, թերևս, մոտ կլինեին նրա սրտին։ Սակայն նա այդպիսի հնարավորություն չի ունեցել, քանի որ իրեն հայտնի ժողովրդական ավանդությունը քաղաքի ստեղծումը վերադրում էր Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին³։ Այդ ավանդությունը բաղկացած էր երկու տարրից, որոնք Պատմահորն էին հասել տարբեր աղբյուրներից։ Մեկը նրանցից Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի ընտրելությունը պիտակարարության է, որի աղբյուրը, ըստ Մովսես Խորենացու շարադրանքի, Մար Աբաս Կապիսայի մատչանն է, մյուսը՝ Շամիրամի հետ առնչվող տեղական առասպել-ավանդությունը, որից մեզ, դարձյալ Մովսես Խորենացու շնորհիվ, առանձին մանրամասնություններ են հասել։ Ինքը հնումահայրը որոշակիորեն տարբերում է այդ առասպել-ավանդությունը հիշատակված դիցալրությունից, նշելով նրանց զանազան աղբյուրները. «Եւ առաջելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ Ասորին (այսինքն՝ Մար Աբասին—Գ. Ս.) արդարացուցանեն», դրում է նա և խալդյան ավանդությունում ույզ տոսպակ-ավանդությունից մի քանի փոփոխություններ. «Աստ ուրեմն զմահն լսել Շամիրամայ, և զհետեակ փախուստն, և զպատգումն և զիղծս ջրոյն և զտրբումն, այլ և ի մոտ հասանել սուսերաւորաց» և զլուռութան ի ծով, և բուն ի նմանէ. «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով», Այլ թէ արտոժեալ տոսպակ և Շամիրամ քար առաջին քան զնորէ» (Ա, 18)։

Այս տեղական տոսպել-ավանդությունը, բնականաբար, շատ ավելի փարթամ եղած պիտի լինի, քան պատկերանում է մեզ Մովսես Խորենացու պահպանած փոփոխությունների հիման վրա։ Մեր օրերին է հասել «Շամիրամա ջուր» անվանումը, որը ժողովրդը տալիս է Մենուայի կառուցած ջրանցքին⁴։ Մովսես Խորենացու մոտ «Շամիրամի քաղաք» անվանված Վանը Կապիս է անվանում նաև Թովմա Արծրունին, որը, բացի այդ, հիշատակում է նաև «Շամիրամ ընդդեմ, իսկ Ճվաշ գավառում՝ «Շամիրամ ամրոցը»⁵։

² См. Г. А. Мелнкшвили. Урартские клинообразные надписи (УКН). М., 1930, №№ 43—56.

³ Թերևս, այդ կառույցները, Մովսես Խորենացու օրոք ավելի բանավորված և առավել լավ պահպանված լինելով, քան այսօր, նրա աչքին նաև խորթ են թվացել հայկական շինարարական ոճին, ինչու և այժմ մեր հնադեպերին են ներկայանում Գույե դրանով են մասամբ թվագրված նրա այսպիսի արտահայտությունները այդ կառույցների կապակցությամբ. «Իսկ զծայր քաղաքին և որ ինչ ի նմա հրաշակերտութիւնք՝ բազմաց ի մարգկանէ ոչ հասու լեալ, և ոչ պատմել է կարողութիւն... Որոյ որպիսութիւն զբաւրանն յօրինուածոյ ոչ ի լսելիս մեր հառեալ ճշմարտութեամբ յումեքէ, և ոչ մեք ի պատմութիւնս հիսել հաւանիմք և այլն (Ա, 16)։ Եվ այս խնդրում առանձնապես կողմնորոշող պիտի լինեն նրա համար Վանա ժայռի հսկայական սևադարձական արձանագրությունը՝ Արգեշթի I-ի (մ. թ. ա. 786—764 թթ.) հայտնի «Խորհրդանշան տարեգրությունը», որի մասին նա գրում է. «Իսկ զամենայն երեսս քարին իրեւ զբաւ շմամ հարթեալ՝ բազում գիրս ի նմա գրեաց (Շամիրամը—Գ. Ս.)։ որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի գարմանս ածէ» (նույն տեղում)։

⁴ Գ. Բ. Ս. Մովսէս Ժայանց. Երկեր. I, Երևան, 1978, էջ 383, 403.

⁵ Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմութիւն տան Արծրունեաց. ՍՊՔ, 1887, էջ 258, 270.

«Շամիրամ գյուղը» Մշո դաշտում հիշատակում է Գար. Սրվանձտյանցը⁶։ Վանի մոտ Թովման հիշատակում է Լեղք դուզը (Լեզուոյ գեաւոյն) կապելով այն Շամիրամի զինվորներից Արա Գեղեցիկի ստացած վերքերը լիզել-սպիացնելու հետ⁷։ Արալեզները (աուլեզները) հիշատակվում են նաև Փավստոսի (Ն, 36) ու Նղնիկի (Ա, 24) մոտ և Անանունի «Նախնական պատմության» մեջ (գլուխ Ա)։ Որ վաղ միջնադարում ժողովրդի մեջ դեռևս պատմվում էր Արա Գեղեցիկի հետ կապված բուն առասպելը՝ անուղղակիորեն հուշում է նաև Արայի լեռան հիշատակումը VII դարի Աշխարհացոյցում⁸։

Այս բոլորը ավելի ցցուն, հարուստ ու հստակ լինելով Մովսես Խորենացու ապրած V դարում, բավական հիմքեր են տվել նրան Վան քաղաքի հիմնադրումը վերադրելու Շամիրամին և ոչ՝ մեկ ուրիշի, իսկ Ուրարտուի մասին նա, ինչպես ասվեց, տեղեկություն չունեի և չէր կարող ունենալ։

2. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ ուրարտական ժամանակաշրջանին առնչվող նյութի առկայության տեսակետից Շամիրամի հետ կապված հաղորդումները մեզ ավելի հեռուն են տանում, քան սոսկ Վան քաղաքի հիմնադրման թեման է։ Հարցը հետևյալն է։ Ինչ ճանապարհով և երբ է Շամիրամի կերպարը եկել-մտել հայկական միջավայր։ Ամենահիշտ պատահաբանը կլինի, թե՛ անտիկ շրջանի այն գրականությունից, որում Շամիրամի (Սեմիրամիսի) առասպելը բավական մեծ տարածում ունի։ Հիրավի, Մովսես Խորենացու շաքաղբում՝ Շամիրամի հետ կապված առասպելների մի խոշոր մասը գալիս է անտիկ գրականությունից։

Անտիկ գրականության մեջ այդ առասպելների գլխավոր ակունքը մ. թ. ա. V դարի հույն հեղինակ, պարսից լեզվագիր Բաբելոնի բժիշկ Զոսիանի երկն է, որը մեզ չի հասել, բայց որի մեզ այստեղ հետաքրքրող մասերը վերապատմել է մ. թ. ա. I դարի հույն հեղինակ Դիոդորոս Սիկիլիացին իր «Պատմական գրադարանի» II գրքի 4—20 գլուխներում⁹։ Մովսես Խորենացին գուցե անմիջականորեն օգտված լինի այդ շարադրանքից, սակայն իր տեղեկությունների մեծ մասը նա քաղել է IV դարի հեղինակ Նվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնից»։ Այստեղից են գալիս Շամիրամի ամուսին Նինոսի, ինչպես և Շամիրամի և Զրադաշտ մոգի մասին տեղեկությունները, Շամիրամի հնդկական արշավանքի, իր որդիներին կոտորելու և նրանցից մեկից՝ Նինվասից սպանվելու պատմությունը, ինչպես և Նինվասի Զամես երկրորդ անվան և Աբրահամին ժամանակակից լինելու մասին հաղորդումները։ Նվսեբիոսի միջնորդությամբ է մեջբերում Մովսես Խորենացին Կեփաղիոնի այս հաղորդումները Շամիրամի մասին (Ա, 18)¹⁰, թեև այդ կապակցությամբ վերջերս որոշ մասնակի կասկածներ են հայտնվել¹¹։

Սակայն բացի այս բոլորից, Մովսես Խորենացին շրվագներ է շարա-

⁶ Գար. Սրվանձտյանց. նշվ. աշխ., էջ 49։

⁷ Թովմա Արծրունի, էջ 215։ Տե՛ս նաև Մ. Արեղյան. Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ. Վաղարշապատ, 1899, էջ 529։

⁸ Տե՛ս Մ. Տ. Նրեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. Երևան, 1963, էջ 110։

⁹ Diodorus of Sicily in twelve volumes, I, Books I and II, 1—34, London, 1968.

¹⁰ Նվսեբի Պամփիլիայ Կեսարացու ժամանակակիցը. Վենետիկ, 1818, մասն Ա, էջ 84, 92, մասն Բ, էջ 65։ Տե՛ս նաև Г. Халатянц, Армянский эпос в Истории Армении. Моксея Хоренского, ч. II, М., 1896, с. 37.

¹¹ Տե՛ս Զոհարտ Տրայինա. Մովսես Խորենացիի «գաղափար» ավանդությունը Հայոց պատմության Ա գրքի 5-րդ գլուխին մեջ.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, թիվ 1, էջ 32։

դրում, որոնք վերաբերում են հայկական միջավայրի հետ Շամիրամի առնչություններին: Ինչպես արդեն ասվեց վերը, դրանք են Արուսի և Շամիրամի առասպելը, Վան քաղաքի կառույցման նկարագրությունը և Շամիրամի՝ Հայաստանում, Վանա լճի ափին իր վախճանը դանկալ մասին ավանդությունը:

Սրանցից միայն երկրորդ գրվածի՝ Վան քաղաքի շինարարության կապակցությամբ է, որ գուցե կարելի է նշմարել անտիկ դրականություն, այն է՝ Գրողը Սիկիլիոսը հաղորդումների աղբյուրությունը, սրտնք, սակայն, բնութագրի միակամայն աուրերը են նվազիսից եկող առեկտությունները: Վերջիններս կոնկրետ հաղորդումներ են Շամիրամի կյանքի ու շրջապատի (Նինոսի, Զյուսյաշտի, Նինվասի և այլոց) մասին, իսկ Գրողը իր վերագրելիները սոսկ նկարագրական, ոճական տարրեր են, որոնք կարող են փոխառված լինել նրա՝ Շամիրամի կողմից Բաբելոն, Էկրատանա քաղաքների շինարարության կազմակերպումն ու իրականացումը պատկերող դրվագներից, մինչդեռ Մովսես Խոսեանյան մոտ վերաբերում են Վան քաղաքի շինարարության կազմակերպումը և իրականացումը¹², Գրանք, Լթի, իրոք, կան, ամենևին չեն խանգարում Վան քաղաքի, նրա միջնաբերդի, նրա շրջակայքի, հայտնի ումարտակ-չրանյքի նկարագրություններին միանգամայն հարողոտ լինելու այն պատկերին, որ հասել է մեր օրերին և կամ լույս աշխարհ է հանվել հնագիտի բրիչի օգնությամբ: Այդօրինակ, բայց շատ ավելի ակնառու «սփական» փոխառությունները Մովսես Խոսեանյան մոտ հոգախ են հանդիպում և կրեք չեն միասում դրանց օգնությամբ շարադրված նկարագրությունների հարազատությանը բուն շարադրելի նյութին¹³:

Այսպիսով, ինչպես արդեն ասվեց վերը, Շամիրամի մասին Մովսես Խոսեանյան պատմածը կարելի է բաժանել երկու մասի, որոնցից մեկը գալիս է անտիկ դրականությունից, իսկ մյուսը՝ զուտ տեղական է (Վանի կառույցման նկարագրության կապակցությամբ վերը նշված երևույթի հաղորդմամբ):

Հարց է ծագում, իսկ Շամիրամի մասին հայկական նյութը արդյո՞ք իր հերթին որևէ աղբյուրություն չի դործել անտիկ դրականության համապատասխան լինելու վրա: Այստեղ հանդիպում ենք մի քանի փաստերի, որոնք այդպիսի աղբյուրության օգտին են խոսում: Նախ, ինքը Գրողը ոչ էլ պատմում է, որ Ասորեստանի Նինոս արքան, դեռևս Շամիրամ-Սեմիրամիսի հետ ամուսնանալուց առաջ, արշավել է Հայաստանի դեմ և հպատակեցրել նրա թագավոր Բաբելոնիսին: Դրանից առաջ նա արշավել էր Երաբանի դեմ, որոնց թագավորին Գրողը ասն անվանում է՝ Աօշիս— Արիսյոս (II, 1): Ն. Աղոնցն այստեղ անունների շփոթություն է ենթադրում, Արիսյոսին համարելով Արա Գեղեցիկի հետ, որ միանգամայն հնարավոր է¹⁴: Մի այլ տեղ Գրողը ոչ էլ պատմում է, թե Շամիրամը Հայկական լեռներից մի հսկայական (130×25 ոտնաչափ մեծությամբ) քար է հայթայթել Բաբելոնիսի կողմից արգելա լուծող կանգնեցնելու համար, որը և հնում համարվել է աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկը (II, 11):

Ն. Աղոնցը ուշադրություն է դարձրել Բեռլինի պապիրուսների հավաքածուից հունարեն մի պատմաբանի վրա (հրատարակված Վիլհելմի կողմից

¹² Տե՛ս Դ. Халатян. Указ. соч., с. 32 и сл. Նույն տեղում Գր. Խալաթյանը նմանություններ է նշում նաև Հովսեփոս Փլավիոսի հետ, որ նույնպես հնարավոր է:

¹³ Տե՛ս, օրինակ, Գ. Խ. Սարգսյան. Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խոսեանյանի մոտ.— Երևանի Մատենադարանի, № 3, 1956, էջ 31 և հտ.:

¹⁴ Ն. Աղոնց. Մի հին պաշտամունքի հետքերը Հայաստանում: Հայաստանի պատմություն. Աղոնցի շարքի X—VI դդ. մ. թ. ա., Երևան, 1972, էջ 376: Ն. Աղոնցի երկի 1946 թ. հետմահու լույս տեսած ֆրանսերեն հրատարակության մեջ սխալմամբ՝ 'Araios:

1893 թ.), որտեղ պատմվում է, թե ինչպես երիտասարդ Նինոսը սիրահարված է դեռատի իր զարմուհուն, բայց ստիպված է լինում սպասել նրա հասունացմանը: Այդ ընթացքում նա արշավում է Հայաստան: Տեքստն աղճատված է, բայց ընթեռնելի են "Fes (որ, բայց Ն. Ադոնցի, կարող է լինել ե՛ր" էրոս աստվածը, և՛ Արա Գեղեցիկը) և քիչ հետո՝ "Araeni բառերը¹⁵: Այստեղ ևս կարելի է ենթադրել հայկական առասպելի տարրերի ներթափանցումը անտիկ դրականութեան ոլորտը:

Վերջապես, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը դրել է Մասուգու մի հատվածի մասին, որտեղ խոսվում է Շամիրամի (Սամիրամ) Նինվեում թագավորելու և շրջակա երկրները, այդ թվում՝ Հայաստանը, նվաճելու մասին: Սրա որդի Արսիսի օրոք հայոց թագավորները իրենց հերթին նվաճում են Նինվեն և նրանից հետո իշխած 20 թագավորներ հարկ են վճարում հայերին: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը ենթադրում է, թե Մասուգին այս գրույցը գրի է առել իր՝ Հայաստան այցելության ժամանակ¹⁶: Չի կարելի բացառել, սակայն, որ այն ևկել-հասել է նրան անտիկ դրականութիւնից:

Այսպես թե այնպես, բայց Մասուգու տարբերակը դրդում է նորոգի նայել Մովսես Խորենացու տարբերակի որոշ մանրամասնութիւններին: Մասուգու մոտ առկա՝ հայերի ունեցող գաղափարը կիսաթաքնված վիճակում կա նաև Մովսես Խորենացու մոտ, նրա շարադրած երկու դրվագում: Առաջինը հայերի ընդվզումն է Արայի մահվանից հետո, որը Շամիրամը խաղաղեցնում է Արայի վերակենդանանալու պատրանքով, և ոչ ուղղակի ուժով, երկրորդը՝ Շամիրամի մահվան պարագան Հայաստանում և ոչ թե մի այլ տեղ, որպիսի դրվագի մեջ անհայտ է մնում, թե ովքե՞ր էին նրան սպանողները: Եթե կամուրջ ձգենք այս երկու դրվագների միջև, ապա ուրվագծվում է առասպելի մի նոր տարբերակ՝ հայերի եղբայրակիչ հաղթանակով, որը մոտ է և՛ Մասուգու նկարագրածին և՛, ընդհանրապես, ազգային մի առասպելի ոգուն:

Շամիրամի առասպելների հետադոտող Վիլհելմ Այլերսը Հայաստանն անվանում է das klassische Land der Semiramis-Erinnerungen—«Շամիրամական հուշերի դասական երկիր»¹⁷, անշուշտ նկատի ունենալով վերնասովածի ամբողջութիւնը և մեջ բերելով Շամիրամին Հայաստանի հետ կապող տվյալներ: Միևնույն ժամանակ նա հանգամանորեն անդրադարձել է գիտութեան մեջ Շամիրամ-Սեմիրամիսի պատմական նախատիպ համարվող Ասորեստանի թագուհի Սամմուրամաթի (մ. թ. ա. IX դարի վերջերը) խնդրին:

Մտահոգվելով Սամմուրամաթ անվան ծագման հարցով, հեղինակը գտնում է, որ այն առայժմ բացատրված չէ, և մերժում զանազան առաջարկված ստուգաբանութիւններ, այդ թվում և Լեհման-Հաուպտի (գիտութեան մեջ բավական տարածում գտած)՝ Սամմուրամաթին բաբելոնական ծագում վերագրելու վարկածը: Այլերսի ենթադրութիւնը տանում է նրան ավելի շուտ դեպի հյուսիս, դեպի Հայկական լեռնաշխարհը¹⁸:

Սամմուրամաթին հազիվ թե վերագրելի են այն հսկայածավալ գործերը և սահմակեցուցիչ արարքները, որ պատմվում են Շամիրամ-Սեմիրամիսի մասին, սակայն դա այնքան էլ կարևոր չէ: Սամմուրամաթին առանձնացնում էր արդեն այն հանգամանքը, որ նա եզակի երևույթ է եղել ոչ միայն ասորեստանյան, այլև ընդհանրապես հինարևելյան միջավայրում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 375 և հտ.:

¹⁶ Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան. «Արա և Շամիրամ» առասպելի մի արձագանքը արաբ պատմիչ Մասուգու մոտ.—«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4, էջ 251:

¹⁷ W. Eilers. Semiramis. Entstehung und Nachhall einer altorientalischen Sage. Wien, 1971, S. 3.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 45—46:

(և թե՛ բացառենք Եգիպտոսի թագուհի Խաթշիստեթին), լինելով ինքնիշխան կին-պահակալ՝ իր մանկահասակ որդի Ադադներարի II-ի խնամակալ:

Սամմուրամաթի անունը մեղ հասել է ևրկու արձանագրության մեջ՝ Դրանցից մեկը՝ ևրկու օրինակով, փոխադրված է նաբու ասածուն պատկերող արձանների վրա, որոնք պահվել են Կալխու-Նիմրուդ քաղաքում: Դրանք ձոնել է մարդի կառավարիչ Բել-Տարծի-Իլուման, գրել տալով հետևյալը.

a-na balaṭ ^{md}Adad-nerarī šar ^{kur}Aššur bell-šu

u balaṭ ^fSa-am-mu-ra-inat sinnišat ekalli bēlti-šu

«Ի ողջութլան Ադադ-Ներարիի, Ասորեստանի արքայի, իր տիրոջ, և ողջութլուն Սամմուրամաթի, պալատային տիկնոջ, իր տիրուհու»:

Այստեղ ուղղակի չարատեսությամբ բառին փոխարինում է sinnišat ekalli «պալատային տիկին» արտահայտությունը, սակայն վերջինս այլ իրազեկների նկատմամբ էլ է կիրառվել, այն դեպքում, երբ շեշտվել է, թե խոսքը թագավաճանդի մորն է վերաբերում¹⁹: Որ խոսքը հիրավի թագուհու մասին է, երևում է նաև այն բանից, որ ձոնողը Ադադներարիին և Սամմուրամաթին հավասարապես «իր տեր» և «իր տիրուհի» է անվանում:

Երկրորդ արձանագրությունը իրեն՝ Սամմուրամաթինն է.

sa-lam ^fSa-am-mu-ra-mat
sinnišat ekal [^{md}Šamši]^{šl}.^dAdad
šar kiššati šar mat [^dAš]-šur
^fummi [^dAd]ad-nerarī
šar kiššati sar [mat] ^dA-šur
^fkall-lat [^dŠul-ma-nu-ašarēd
šar kib-rat erbetti²¹

«Կոթողը Սամմուրամաթի,
պալատային տիկնոջ [Շամշի]-Ադադի,
ամենայնի արքայի, [Ասոր]եստանի արքայի,
մոր [Ադ]ադ-Ներարիի,
ամենայնի արքայի, Ասորեստանի արքայի,
[հ]արսի (1) [Ս]ալմանասարի,
չորս ծագերի արքայի»:

Շիշատակված արքաների իշխանության տարեթվերն են. Սալմանասար III-ի՝ մ. թ. ա. 858—824 թթ., Շամշի-Ադադ V-ի՝ մ. թ. ա. 823—810 թթ., Ադադ-Ներարի III-ի՝ մ. թ. ա. 809—782 թթ.: Սամմուրամաթը ապրել է այս երեք թագավորների օրոք, իսկ նրա կոթողը կանգնեցված է իր որդի Ադադ-Ներարիի օրոք, որը գահակալել է 5 տարեկան հասակում²⁰, Սամմուրամաթի գահակալությունը տևած կլինի մեկ և կես տասնյակ, գուցե և ավելի տարիներ:

Ինչպես արդեն ասվեց, Սամմուրամաթին չեն պատշաճում (գոնե այն տեղեկությունների սահմաններում, որ մենք նրա մասին ունենք) Սեմիրամիս-Շամիրամին վերագրվող գործերը, սակայն նրա՝ կնոջ համար եզակի դիրքի բերմամբ արդեն նրա շուրջը կարող էին հյուսվել զանազան պատմություններ, որոնք հեռավայրում, գունազարդվելով, այն ճոխ առասպելների տեսքը պիտի ստանային, որը առկա է անտիկ և հայ գրականության

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 36 և ծան. 54:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 37:

մեջ, Այդ պատմությունների մի ինքնուրույն շիթ, անտիկ գրականության մեջ ներթափանցած շիթերից անկախ մտնելով հայկական հողը, այստեղ տեղայնացվել է: Սակայն դրա համար բավական ժամանակ էր պետք և հազիվ թե Շամիրամի կերպարի գունազարդումը տեղի ունեցած լինի նրա գահակալությանը հաջորդած մ. թ. ա. VIII դարում, մանավանդ նրա առաջին կեսում, երբ, ի հակադրություն առասպելում պատկերվածի, Վանի թագավորությունն էր, որ գերակշռում ու հաղթում էր թուլացած Ասորեստանին: Պետք է ընդունել, որ այդ կարող էր տեղի ունենալ ավելի ուշ, ըստ որում կամ արարտական միջավայրի մասնակցությամբ ու միջնորդությամբ, կամ արդեն հայկական միջավայրում:

Ինչ վերաբերում է Մովսես Խորենացուն, ապա նա, շուրջ մեկ հազարամյակ անց, ի մի հավաքելով Շամիրամի առասպելի անտիկ և հայկական թելերը, կրկին միահյուսել է դրանք իր «Հայոց պատմության» մեջ:

Հետաքրքրական է տեսնել, թե ինչպես է թվագրում Շամիրամին ինքը Մովսես Խորենացին: Շամիրամը Արա Գեղեցիկի ժամանակակիցն է, որը Հայկյանների յոթերորդ սերնդին է պատկանում: Քանի որ Պատմահայրը տալիս է Հայկյանների անընդմեջ ցանկը, ապա կարելի է որոշել նաև, թե նրանցից որի՞ ժամանակի հետ է համընկնում Շամիրամի կերպարի ամենավաղ հնարավոր իրական մուտքը Հայաստան: Եթե Սկայորդին, ասենք, լինելով, ըստ Մովսես Խորենացու, Հայկյանների 35-րդ սերնդի ներկայացուցիչը և Ասորեստանի Սենեքերիմ (Սինախերիբ) թագավորի և նրա հաջորդի ժամանակակիցը, այսպիսով, ապրել է մ. թ. ա. VII դարի առաջին կեսում, իսկ Շամիրամի կերպարը մուտք է գործել Հայաստան ամենավաղը դրանից շուրջ 100 տարի առաջ, ուրեմն այդ տեղի է ունեցել Հայկյանների մոտավորապես 31-րդ կամ 32-րդ սերունդների ներկայացուցիչների օրոք: Ուրիշ խոսքով ասած, յոթերորդ սերնդին պատկանող Արային Շամիրամից բաժանում է առնվազն 25 սերունդ:

Արդյոք որևէ իմաստ ունեն նման հաշվումները: Մեր կարծիքով՝ ունեն: Արայի ժամանակը ամենեին չպետք է կապել Շամիրամի ժամանակի հետ, որովհետև Արան ընդհանրապես պատմական ժամանակ չունի, լինելով հայերի հնագույն աստվածներից մեկը՝ մեռնող և հարություն առնող, այսինքն՝ բնության արթնացող ուժերի աստվածություն: Արայի ծագումը կարելի է թվագրել հայերի՝ հնդեվրոպական ընդհանրությունից անջատվելու, նույնիսկ դեռևս նրա մեջ ընդգրկված լինելու ժամանակով: Շամիրամի կերպարը հետագայում եկել-միահյուսվել է Արայի առասպելին:

3. Նմանօրինակ պատկեր է ներկայացնում նաև Հայկի ու Բելի առասպելը: Հայկը, հայերի առասպելական անվանադիրը, Արայի նման, հայերի հնագույն աստվածներից մեկն է, նա նույնքան հին է, որքան, «հայ» ցեղանունը, որից և ծագել է «Հայկ» անունը: Բելի պարագան, սակայն, միանգամայն այլ է: Նշենք, նախ և առաջ, որ Բելը, ինչպես և Հայկը, Աստվածաշնչում չկան այն դերերում, որոնցում նրանք հանդես են գալիս Մովսես Խորենացու մոտ: «Հայկ» է անվանված Աստվածաշնչում Օրիոն համաստեղությունը (Եսայի, ԺԳ, 10, Հովբ, ԼԸ, 31), իսկ Բելը Բաբելոնի աստվածներից մեկն է (Եսայի, ԽԶ, 1, Երեմիա, Մ, 2, ՄԱ, 44): Մովսես Խորենացին է, որ ձգտելով Աստվածաշնչի մակարդակով հիմնավորել նրանց ժամանակակից լինելը, նույնաբան է Բելին ներդրվի հետ, որն Աստվածաշնչում Հայկի հայր Թորգոմի ժամանակակիցն է: Աստվածաշնչում Բելը ներդրվի հետ ոչ մի կապ չունի: «Բել» աքքադերեն նշանակում է «տեր» և կիրառվել է Միջագետքում որպես Բաբելոնի գլխավոր աստված Մարդուկի մշտական ածականը, այնուհետև նաև որպես նրա զուգահեռ անունը²¹: Ի դեպ, երեք աստվածաշնչական հիշատակումներից մեկում (Երեմիա, Մ, 2) Բելը անվանված է Մարդուկի (Մերոդաք) կողքին:

²¹ S. H. Der Alte Orient in Stichworten. Lpz., 1978, S. 71.

Մովսես Խորենացու մոտ Բելլը խիստ բազմաթիվանդակ է: Նա նույնացվում է, ինչպես ասվեց, ներքովթի հետ և այդ կապակցությամբ համարվում եթովպացի, իսկ մյուս կողմից՝ նաև հունական աստված Կոնոսի՝ Զևսի հոր հետ (Ա, 7): Այնուհետև նա հանդես է գալիս որպես «ամբողջ երկրի» տիրակալ, և պարզվում է, որ նրա նստավայրը Բարելոնն է: Այս վերջինը մոտ է և՛ Աստվածաշնչին, և՛ իրականությանը, որովհետև Բել-Մարդուկը կամ Բե-լը իսկապես, ինչպես ասվեց, Բարելոնի գլխավոր աստվածն է համարվել:

Արդ, հարց է ծագում, թե պատմականորեն ե՞րբ կտրող էր այդ բարելոնյան, ավելի լայն տարածք՝ միջագետքյան աստծու անունը և կերպարը ներթափանցել հայկական միջավայրը և կցվել Հայկի առասպելին որպես բազմաթիվ տարր: Եթե, իհարկե, այն ներմուծված չէ հենց Աստվածաշնչից, որը մենք լիովին բացառել չենք կտրող, եթե Շամիրամի կերպարի մուտքը համար մենք ունենք դոնե որպես ամենավաղ ժամանակագրական սահման՝ terminus ante quem non — Մամմուրամաթ թագուհու ժամանակը, ապա այստեղ սյուռլակի ժամկետ չունենք:

Կա, սակայն, մի փաստ, որը կարող է որոշ չափով կողմնորոշել դեք կատարել: Դա Մարդուկ աստծու հիշատակումն է Թեյշեբայի-Կարմիր բլուրում գտնված՝ Ռուստ II ուրարտական թագավորի մի սևագրական արձանագրության մեջ, որը թվագրվում է մ. թ. ա. VII դարի կեսերով²²:

Արձանագրության պահպանված մասը պարունակում է հիմնականում անեծքի բանաձևեր, որում արձանագրության հեղինակը ապառնում է այն փշաղենողներին, տեղահանողներին, յուրացնողներին և այլն: Սովորաբար նա այդպիսիների գլխերին է կուտակում ուրարտական երեք գլխավոր աստվածներին՝ Խալդիի, Թեյշեբայի և Շիվինի ցասումն ու վրեժխնդրությունը: Սույն արձանագրության մեջ, սակայն, դրանց ավելացված է Մարդուկ աստվածը՝ գաղափարագրով. [DHal-di-se DIm-se DŠTU]-še DARDUK-še — [(աստված) Խալդին, (աստված) Թեյշեբան, (աստված) Շիվինի] ն, (աստված) Մարդուկը ...»:

Կարծիքներ կան, որ Մարդուկի պաշտամունքը հայտնվել է Արարտյան դաշտում գերեվարված բարելոնացիների հետ (Ն. Հարությունյան) կամ, որ նրա գաղափարագրի տակ թաքնված է որևէ տեղական աստվածություն (Գ. Մելիքիշվիլի): Բոլոր դեպքերում Մարդուկի այստեղ հայտնվելը հատկանշական է: Այն, կարծես թե, ակնարկում է, թե ինչպիսի պատմական պարագաներում կարող էր տեղի ունենալ Բել-Մարդուկ աստծու ներթափանցումը Հայկական լեռնաշխարհ՝ Ասորեստանի հետ բախումների պարագաներում: Դրանք սկսվել են մ. թ. ա. XIII դարում, երբ հզոր Ասորեստանի դեմ կանգնած էին դեռևս Նաիրի և Ուրուտտի հեղհեղուկ ջեղային միությունները և շարունակվել հզոր և հակահարվածի ընդունակ Վանի թագավորության օրոք: Այդ եռանդուն բախումների և շփումների շուրջը առաջացած ավանդույթներն են Բել աստծու կողքին հանդես է եկել, գուցե, ուրարտական Խալդի գլխավոր աստվածը:

Երևի այդ ավանդությունները, ուրարտական էթնոսի՝ հայկականի մեջ տարալուծվելուն համընթաց, հայացվել են և միահյուսվել հայկական հնագույն աստված Հայկի շուրջը վաղուց ի վեր գոյություն ունեցած առասպելներին ու այդ վիճակում հասել Մովսես Խորենացուն²³, նման վարկածը, մեզ հավանական թվալով, ամենևին չի բացառում այլ մեկնաբանությունների հնարավորությունը: Նրա օգտին են խոսում, սակայն, այլ ժողովուրդների

²² Г. А. Меликшивили. Урартские клинообразные надписи. Открытия и публикации 1954—1970 гг.—Вестник древней истории, 1971, 4, № 450.

²³ Հմմտ. Մ. Արևիկյան. Եզդ. աշխ., էջ 252 և հտ. «...Մի՞թե կարող չէ այդ զրույցի մեջ մնացած լինել Հայաստանի նախահայ բնակիչների՝ ուրարտացիների ասորեստանցոց դեմ մղած պատերազմների հիշատակը, որը հետո հայերը ժառանգել են ուրարտացիներից»:

առասպելարանությունների, ասենք, համաշխարհային ջրհեղեղի այն առասպելի օրինակը, որը զարգացման երեք փուլ է անցել՝ շումերական, քաղական և հրեական, ամեն մի փուլում փոփոխելով գլխավոր հերոսի անունը՝ Ջիուսուդրա-Ուտենապիշտիմ-Նոյ, և տեղայնացնելով առասպելի տոպոնիմիկան և այլ մանրամասնությունները:

4. Մեծ դժվարություններ է առաջացնում Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված Արամի առասպելի պատմական մեկնաբանման փորձը: Թեև ոմանց իմում է, թե այստեղ մեկնաբանելու բան չկա՝ Արամը պարզապես այն Արրամու Ուրարտացին է, որը հիշատակվում է մ. թ. ա. IX դարի կեսերի ասորական արձանագրություններում որպես Ուրարտուի առաջին թագավոր: Հիշարժի, անունները գրեթե նույնն են և այս հանգամանքը ընդունակ է և՛ կողմնորոշելու, և՛ ապակողմնորոշելու: Գուցե Արամի առասպելը իսկապես հյուսված է Արրամու Ուրարտացու շուրջը: Սրա համար, եթե վերանայնք անունների նույնությունից, իմ կարծիքով, զգացվում է նրանց հարադատությունը հաստատող լրացուցիչ պատմական փաստերի որոշակի պակաս:

Կամ գուցե մենք գործ ունենք անունների ոչ հազվադեպ հանդիպող պատահական նմանության հետ: Այդ դեպքում, կարծում ենք, կարելի է ավելի սերտորեն հետևել Մովսես Խորենացու շարադրանքին: Արամին, որ Հայկյանների վեցերորդ սերնդի ներկայացուցիչն է, Արրամու Ուրարտացու ժամանակից բաժանում է շուրջ 25 սերունդ՝ գրեթե մեկ հազարամյակ: Այնուհետև, ըստ Մովսես Խորենացու, Արամը, Հայկից հետո, հայերի երկրորդ անվանադիրն է, նրանց «արմեն» ցեղանվան աղբյուրը: Գոնե այս երկու հանգամանքը դրգում են մտածելու, թե արդյո՞ք «Արամ» անունը իսկապես կապված չէ «արմեն»-ին նախորդած «արմ», «ուրում» (—«օրում») կամ ալլ ցեղանվանական ենթադրվող ձևերի հետ, ինչպես հետևում է Պատմահոր ասածից, և թե արդյո՞ք, այդպիսով, Արամն իսկապես հայկական հնագույն աստվածների թվին չի պատկանում՝ Հայկի և Արայի հետ միասին:

Կամ գուցե կա մի երրորդ մեկնաբանության հնարավորություն: Այս հաջգրքը մեզ համար տակավին բաց են մնում:

5. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Առաջին գրքում շարադրված՝ Հայկ նահապետի և Հայկյանների տեղաշարժերի մասին ավանդությունը կամ առասպելը ամենատարբեր գնահատականների է արժանացել գիտական գրականության մեջ: Մենք հարում ենք այն տեսակետին, որ այդ նյութը իր հիմքում հնագույն ժառանգում ունի: Իհարկե, դարերի և հազարամյակների ընթացքում այն շերտակալել է այլևայլ տարրերով ու մանրամասներով, ենթարկվել ձևափոխությունների և նշանակալից չափով կորցրել իր նախնական պատկերը, բայց և այնպես պահպանել է հնագույն տարբերակի հիմնական գծերը: Մեր համոզումը դրանց իսկության վերաբերյալ առավել ևս ամրապնդվում է, երբ հայտնաբերում ենք, որ նրանց տվյալները համընթաց են հնագույն, իրադարձություններին ժամանակակից՝ սկզբնական և այլ աղբյուրներին:

Մեր խոսքն այստեղ մասնավորապես Հայկի և առաջին Հայկյանների այն տեղաշարժերի մասին է, որոնք բավական մանրամասն նկարագրված են Մովսես Խորենացու, ինչպես և Սեբեոսի «Պատմությանը» կից մեզ հասած տարբերակներում: Հարց է ծագում. որքա՞ն պատմական հիմք ունեն այդ տեղաշարժերը, և եթե ունեն, ապա ո՞ր ժամանակների իրադրությունն են նրանք արտացոլում:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ ներկայացված է Հայկական լեռնաշխարհի բնակեցման ոչ թե մեկ, այլ երկու ալիք: Առաջին ալիքը, իբր, տեղի է ունեցել Հայկից երեք սերունդ ավելի վաղ և կապված է եղել աստվածաշնչական Սեմի՝ Նոյի որդու, և նրա որդի Տարբանի հետ:

Եթե որպես Հայկի ու Հայկյանների մասին տեղեկությունների աղբյուր Մովսես Խորենացին անվանում է Մար Արտա Կատինայի մատչանը, տպա Սեմի և Տարրանի պատմության կապակցությամբ նա հիշատակում է կրկու աղբյուր՝ հույն փիլիսոփա Օլիմպիոդորոսի բանավոր հաղորդումը և, զուգահեռաբար, ժողովրդական ավանդությունները։ Այստեղ, սակայն, մեր նպատակից դուրս է այդ աղբյուրների էության մեջ խորանալը։

Այսպես, ուրիմն, ըստ «Հայոց պատմության» Ա. դրքի 6-րդ գլխի, կրք նոյ նահապետը, որն այստեղ անվանված է Քսիստոթրես (որ, ի վերջո, շումերական Զիուսուդրայից է դարձել), նավելով Հայաստան, ցամաք է հանդիպում, ապա նրա սրբիներից Սևմ հետախուզության է դնում դիպի հյուսիս-արևմուտք և հանդիպելով մի լեռան, անվանում է այն իր անունով Սիմ ու վերադառնում հարավ-արևելք, որտեղից կկիլ էր։ Սակայն նրա որդի Տարրանը իր որդիների հետ միասին բնակվում է այդ լեռան շուրջը և դաժառը նրա անունով անվանվում է Տարբավն, այսինքն՝ Տարոն (Տարան—Տարոն)։

Նույն Ա. դրքի 9—10-րդ գլխերում պատմվում է Հայկի մասին, թե՛ ինչպես նա, Բարեկոնյան աշտորակաշինության ժամանակակիցն ու մասնակիցը, Բարեկոնյան իր Արամայակ որդուն ունենալուց հետո, ապստամբելով բռնակալ Բելի դեմ, թողնում է Բալեկոնը և իր հոհմի հետ միասին շվում դեպի հյուսիսում ընկած Արարադի երկիրը։ Այստեղ նա դադար է առնում, հուզանդիցիում Սևմի այստեղ նախապես բնակված հետնորդներին, տուն շինում և նվիրում իր թոռ Կաղմոսին։ Այնուհետև նա իր աղխով անցնում է հյուսիս-արևմուտք և բնակվում մի լեռնադաշտում, որն անվանվում է Հաբբ։ Այստեղ ևս, Հաբբից հարավ դառնալով Տարոնում, նա հաստատում է իր իշխանությունը Սեմի-Տարբանի հետնորդների վրա։

Այս ավանդությունների առաջինը գնահատելիս, դժվար չէ համոզվել, որ այն զրիթն ամբողջությամբ հյուսված է աստվածաշնչական թարրերից։ Առաջին հերթին դա ինքը նույն է (Քսիստոթրես անվանումը) և նրա տպանի ցամաքին հանդիպելու վայրը, որը թեև Մովսես Խորենացի չի անվանում, բայց ինչպես հետագա շարադրանքից (թե Պատմահոր, և թե Սեբեոսի) պարզվում է՝ «Արարադի երկիրն» է²⁴, Երկրորդը նույն որդի Սեմն է, որի անունը ավանդության մեջ ժողովրդական կամ կեղծ ստուգաբանության միջոցներով կապվում է Տարոնի Սիմ լեռան անվան հետ։ Եթե այս ավանդության մեջ կա մի արաբաստվածաշնչական-տեղական թեմա, տպա դա վերաբերում է Տարոն-Տարբան զույգին, որը նույնպես փոխառնություն մեջ է դրվում ժողովրդական կամ կեղծ ստուգաբանության միջոցներով։

Երկու ավանդությունների փոխադարձ կապն ակնհայտ է դառնում ոչ միայն Հայկի ավանդության մեջ Սեմ-Տարբանի հետնորդների հիշատակությունից, այլև Հայկի երթուղու երկրորդ հատվածի և Սեմի երթուղու նույնությունից²⁵, Սեմը «Արարադի երկրից» դնում է դեպի հյուսիս-արևմուտք, հասնում Սիմ լեռանը (Տարոնում) և ապա վերադառնում այնտեղ, որտեղից կկիլ էր։ Հայկը նույն «Արարադի երկրից» գնում է դարձյալ դեպի հյուսիս-արևմուտք, բնակվում Հաբբում ու գրավում նաև հարակից Տառոնը։

²⁴ Ի դեպ նշենք, որ Մովսես Խորենացու հիշատակած «Արարադի երկիրը» կապ չունի ոչ Սրարատ լեռան, ոչ էլ Արարատյան դաշտի հետ, որոնք նա, համապատասխանաբար, անվանում է Մասիս և Այրարատ կամ Արալի դաշտ։ «Արարադի երկիրը» կապվում է Կորդվաց աշխարհի Արարադ լեռան հետ։ Այդպես է նաև Փավստոս Բուզանդի մոտ՝ Սարարադ՝ փոխանակ Արարադի, «Սարարադայ ի սահմանս Արարատյան տէրութեան ի գաւառն Կորդուաց», որին է հանդիպել նույն փրկական տապանը (Գ, 10)։ Թուվմա Արծրունին ևս գրում է, որ նույն «տապանն հանգեաց լ՛ լեռինս Կորդուաց» (Թավմայի վարդապետի Արծրունու Պատմություն տանն Արծրունաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 45)։

²⁵ Տե՛ս Մ. Ա. և Ղ. ան. նշվ. աշխ., էջ 185, և հտ.։

Աստվածաշնչական տարրերով հագեցած է, անշուշտ, նաև Հայկի ու Հայկյանների տեղաշարժերի մասին ավանդութիւնը, բայց ոչ այն չափով, ինչպես նախորդը: Առաջին և շատ ցցուն տարրը Բաբելոնյան աշտարակաշինութիւնն է, որի կապակցութեամբ էլ Հայկը ավանդութեան մեջ բնակեցված է Բաբելոնում, որպեսզի այնուհետև, լեզուների խառնումից հետո, չվի Բաբելոնից, ինչպես մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները²⁶: Երկրորդն էլ, թերևս, դեպի հյուսիս բռնած նրա երթուղին է՝ «Արարադի երկրի» վրայով, ուր, ինչպես հիշում ենք նախորդ առասպելից, ցամաքին էր հանդիպել Նոյի տապանը²⁷: Սրանով էլ, սակայն սպառնում են այս ավանդութեան աստվածաշնչական տարրերը:

Առանձին հարց է Հայկի՝ Մովսես Խորենացու մոտ մատուցված ծնընդաբանութիւնը (Հաբեթ—Գամեր—Թիրաս—Թորգոմ—Հայկ), որը անմիջականորեն չի առնչվում քննարկող ավանդութեանը և նույնիսկ որոշակիորեն հակասում է նրան: Խնդիրն այն է, որ Հայկի հայր համարվող Թորգոմի բնակվելու վայրը ըստ Աստվածաշնչի տվյալների (Եղեկ. Ի, 14 և Լճ, 6) եղած պիտի լինի իր իսկ անունը կրող «Տուն Թորգոմայ» (Բեթ Թորգոմա) երկիրը, որը գտնվել է Վի ծագացն հիւսիսում, և ոչ թե հարավում, ինչպես Բաբելոնը: Մասնագետները նույնացնում են այդ երկիրը Նիքարաի փոքրասիական հոսանքի հովտում, Մալաթիայից հյուսիս ընկած՝ Խեթական աղբյուրների Թեղարամայի, ասուրական աղբյուրների Թիլգարիմմուի հետ: Հայկի հայրենիքն էլ, ուրեմն, ըստ այնմ, եղած պիտի լինի «Տուն Թորգոմայ» երկիրը: Բայց սա, ինչպես ասվեց, առանձին հարց է, որին կանգնադառնանք ստորև:

Այսպես, ուրեմն, Հայկի և Հայկյանների տեղաշարժերի հետ կապված ավանդութեան մեջ աստվածաշնչական ծագում ունեն միայն Բաբելոնի և նրանից ածանցվող տարրերը, իսկ դրանցից զատ այնտեղ մնում են Հարքում բնակվելու, Բելի հետ բախման և Հայկյանների՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասը իրացնելու հարուստ թեմաները, որոնք կապ չունեն Աստվածաշնչի հետ:

Այսպիսով, եթե մենք ընդունենք ավանդութեան նախնական տարրերակի գոյութիւնը հնարավորութիւնը, ապա նրանում, որպես Աստվածաշնչին չից եկող տարրեր, պիտի բացակային թե՛ Բաբելոնը և թե՛ «Արարադի երկիրը»՝ որպես միջանկյալ հանգրվան Հարքի ճանապարհին (այլ կապակցութեամբ, ինչպես ասացինք և կտեսնենք, այն կառուցվել էր հիշատակված լիւնել, հետևաբար և ընդհանրապես Բաբելոնից մինչև Հարք ճանապարհի հիշատակումը: (Ավանդութեան վերը ճերկայացված մասը, իր նախաաստված-

²⁶ Հմմտ. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» Ա գրքին հոգեբարձր հավելվածի երկրորդ մասը:

²⁷ «Արարադի երկրի» առկայութիւնը առասպելում, մեր կարծիքով, երկվական բնույթ ունի. այն չի կարելի լիովին աստվածաշնչական տարր համարել: Քսիսութեան (Նոյ) — Սեմի. առասպելը շարժառիւթ, Մովսես Խորենացին հանվանն չի հիշատակում «Արարադի երկիրը», այլ ասում է. «Եւ նաւելոյն Քսիսութեան ի Հայս և դիպելոյ ցամաքի...»: Հայկի առասպելում, սակայն, Պատմահայրը նույն այս տեղանքը (որ դա իսկապես նույնն է, ցույց է տվել Մ. Արեղյանը, տե՛ս վերը) անվանում է «Երկիր Արարտգայ»։ Ուրեմն, առասպելի այս կետում «Արարադի երկիրը» հանդես է դալիս որպես աստվածաշնչական տարր, զանի որ այն այստեղ Քսիսութեան — Նոյի միջոցով կապված է տալիս ի՛նչ «ցամաքին հանդիպելու» հետ: Սակայն, մյուս կողմից, այդ անդանդը, լինելով Ուրարտու տեղանվան տարբերակներից մեկը, հայկական իրականութեան համար անշուշտ շատ ավելի հին է, քան Աստվածաշնչի ազդեցութեան ժամանակը, ուստի և այն այլ դեպքերում կարող էր հանդես գալ նաև Նոյի տապանի խնդրից և, ընդհանրապես, Աստվածաշնչից, անկախ: Այսպիսի դեպք է առասպելում մեր կարծիքով, Հայկի կողմից «Արարադի երկրի» նվիրաբերումը իր թոռ Կադմոսին, որ արդեն Աստվածաշնչի ազդեցութեան հետ չի կապվում և, մեր համոզմամբ, առկա է եղել նաև առասպելի նախնական տարրերակում (տե՛ս ստորև, էջ 38, 42):

ծաշնչական տեսքով, համաճարար, պարունակած կլինի Հայկի և նրա տոհմի տեղաշարժերի նաև ուրիշ մանրամասներ, որոնք հետագայում կարող էին դուրս մղվել վերոհիշյալ աստվածաշնչական թեմաների ներմուծման հետևանքով, մասնավորապես, և թե հավաստում էին դրանց)։

Այս տևողականը հիմնավորելու համար կարելի է հենվել նաև առասպելի պահպանված տեքստի որոշ առանձնահատկությունների վրա։ Դրանք առկա են և Մովսես Խորենացու մատուցած տարբերակում, բայց ավելի ցցուն են ներկայացված Հայկի առասպելի՝ Սեբեոսի «Պատմության» կազմում մեզ հասած տարբերակի մեջ, ուստի քաղվածքներ ենք բերում միայն այդ վերջինից։ Հայկն այստեղ տարօրինակորեն հրկու անգամ է իր թոռ Կաղմոսին պարզեցրել «Արարադի երկրի» իր կալվածքը։ Առաջին անգամ այդ տեղի է ունենում Բարկունից Հայաստան ճանապարհին, որի մասին կարդում ենք. «Եւտ ղնա (զերկիրն Արարտդայ—Գ. Ս.) Հայկն կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում, որդւոյն Արամենակայ» (Նրեան, 1979, էջ 48)։ Երկրորդ անգամ նա այդ անում է իր կյանքի վերջում, որի մասին գրված է. «Եւ ի ժամանակի մահուանն իւրոյ եւտ ղնա (նույն երկիրը—Գ. Ս.) կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում, որդւոյ Արամենակայ» (էջ 50)։

Քանի որ ձևակերպումը բառացիորեն է կրկնվում՝ «Եւտ ղնա...» և այլն, ապա բնական է ենթադրել, որ հրկու դեպքերից մեկը մյուսի սոսկ կրկնությունն է և որ նախնական ավանդության մեջ այս երկուսից միայն մեկն է նշվել։ Մեր կարծիքով, եղել է միայն երկրորդը, քանի որ այն, ի տարբերություն առաջինի, կապված չէ աստվածաշնչական թեմայի հետ։

Ահա, ուրեմն, Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ մեզ հասած երկու ավանդություններն էլ (այսինքն՝ Սեմ-Տարբանի և Հայկի), նրանց պարունակած աստվածաշնչական տարրերից դուրս, համառորեն հանդես են բերում Տարոնը և Հարբը որպես Տարբանյանների և նրանց հնազանդեցրած Հայկյանների բնօրրան, որտեղից այնուհետև, ինչպես պատմվում է առասպելի շարունակության մեջ, տեղի է ունենում Հայկյանների հետագա տարածումը։

Այժմ սույն եղրակացության տեսանկյունով անդրադառնանք ուրարտական սեպագրական աղբյուրներին։ Դրանցից մեզ տվյալ դեպքում հատկապես հետաքրքրում է ուրարտական Մենուա թագավորի (մ. թ. ա. 810—786 թթ.)՝ Մուշ քաղաքում հայտնաբերված արձանագրությունը, որ փառաբերված է քարակոթողի վրա (YKH, 41)։ Ջարակոթողն էապես վնասված է, քակայն հնարավորություն կա ընկալելու արձանագրության հիմնական բովանդակությունը։

Նախապես հիշեցնենք, որ Մենուայի օրոք սկսվում է Ուրարտուի աշխարհակալության շրջանը, երբ Ուրարտական տերությունը մեծ լուծից ու նսեմացրեց իր գլխավոր թշնամի Ասորեստանին և իր արևմտյան սահմանները հասցրեց մինչև Եփրատի վերին հոսանքի հովիտը։ Նրա այդ վերելքը տեղի ավելի քան կես դար, որի ընթացքում Մենուային փոխարինեցին նրա որդին՝ Արգիշթի I-ը (մ. թ. ա. 786—764) և թոռը՝ Սարգուրի II-ը (մ. թ. ա. 764—730 թթ.)։

Սակայն մեծ տերություն ստեղծելու համար Մենուան նախ և առաջ պիտի դուրս գար բուն Ուրարտուի կամ Բիայնիլիի նեղ սահմաններից, որոնք նրա հոր՝ Իշպուհինի օրոք ընդգրկում էին սոսկ Վանա լճի ավազանը և նրան արևելքից, հարավից և հյուսիսից անմիջականորեն հարող հողերը։ Ահա, Մենուայի առաջին ռազմական ձեռնարկումներից էր այն արշավանքը, որ նկարագրված է Մուշի արձանագրության մեջ։ Վանա լճից հարավ ընկած մի ուղիով Մենուան իր զորքերով մտնում է ասորական արձանագրություններում Շուբրիա անվանվող երկիրը, որը կաղմում էր Սասունի մի մասը, գրավում այդ երկրի Կուլմերի (ներկայումս՝ Քղիմար) քաղաքը, այնտեղից Աթաունե քաղաքի վրայով անցնում է Ուրմե երկիրը։

Այստեղ արձանագրությունը հաղորդում է. [h]a-a u-bi ^{KUR}Ur-me-i-e te-ru-b[i] i-ni DUB-te; այսինքն՝ «Ես նվաճեցի Ուրմե երկիրը, դրեցի այս քարակոթողը» (YKH, 41): Քանի որ այդ քարակոթողը Մուշ քաղաքում է գտնվում, ուրեմն և Մուշի շրջանը, այսինքն՝ Տարոնը, կազմել է հենց Ուրմե երկիրը: Անմիջապես դրանից հետո արձանագրությունը հաղորդում է՝

[KUR] Ar-hi-i-c-...], որ նշանակում է «Արիսի երկրին [...]» կամ «դեպի Արիսի երկիրը [...]», իսկ դրանից հետո ջարդվածք է:

Առկա մասնագիտական գրականության մեջ Արիսի երկրի տեղագրությունը բավականաչափ հստակ չէ ներկայացված: Նշվում է սոսկ, որ այդ երկիրն ընկած էր Վանա լճից հարավ-արևելք՝ Ուրմե երկրի և Կուլմեբի քաղաքի հարևանությամբ (Ն. Հաբուսյան): Մինչդեռ Մուշի արձանագրությունը հնարավորություն է տալիս գտնելու Արիսի երկրի ճշգրիտ տեղագրությունը: Եթե շարունակենք Մենուայի երթուղին Քղիմար—Մուշ (Կուլմեբի—Ուրմե) գծով, նույն ուղղությամբ, այսինքն՝ այնպես, ինչպես թելագրում է Մուշի արձանագրությունը, ապա այդ գիծը կհասցնի մեզ հայկական Հարթ դավառը, որն անմիջականորեն սահմանակից է Տարոնին հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից: Հարթ դավառը հիշատակում է, բացի Մովսես Խորենացուց, նաև Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցը»՝ որպես Տուրուբերան նահանգի գավառներից մեկը: Այսպիսով, եթե պարզվում է, որ Արիսի երկրի և Հարթ դավառի տարածքները համընկնում են, ապա ոչ մի խոչընդոտ չկա նույնացնելու նաև նրանց անվանումները: Արիսին նույն Հարթն է: Սա կարելի է հիմնավորել նաև ուրարտա-հայկական լեզվական ընդհանրություններում հանդես եկող հնչյունական անցումների օրինաչափություններով (հ-ի բացակայությունը բառակազմում, խ—ք անցումը): Արիսի-Հարթ նույնացման փաստը ամրապնդվում է նաև Պլինիոս Ավագի կողմից Արածանու վրա Archene հայկական գավառի հիշատակությամբ (NH, VI, 31, 1—3)²⁸:

Մեր թեմայի համար հատկապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ Տարոն-Հարթի շրջանը, որը Մովսես Խորենացու պահպանած հայկական հնագույն ավանդության մեջ, ինչպես տեսանք, հանդես է գալիս որպես հայերի օրրան, իր աշխարհագրական տեղագրությամբ համընկնում է Ուրմե-Արիսի շրջանի հետ: Խնդիրն այն է, որ վերջինս, ըստ ասուրա-ուրարտական սեպագրական աղբյուրների, իր հերթին, ոչ պակաս կարևոր հատկանիշներ ունի հայ ժողովրդի կազմավորման ու լեռնաշխարհում տարածման տեսակետից: Որո՞նք են այդ հատկանիշները:

Մասնագետները (Գր. Խալաթյան, Գր. Ղափանցյան, Ս. Երեմյան, Բ. Պրոտորովսկի, Ի. Դյակոնով, Գ. Մելիքիշվիլի և ուրիշներ), վաղուց ի վեր առանձնացնում են Եփրատի փոքրասիական կամ վերին հոսանքի հովիտը, որպես հայ ժողովրդի կազմավորման բնօրրան՝ մ. թ. ա. II հազ. երկրորդ կեսում: Խեթական և ասուրական սեպագրական աղբյուրների տվյալների համաձայն այստեղ կուտակված են եղել մի շարք երկրներ, որոնց անվանումները այս օրվա վրա կանխորոշվում են հայերի ցեղանուններին: Հյուսիսից հարավ դրանք են բոլորին հայտնի Հայաստ երկիրը, Սուխմու երկիրը, որի անվանումը համադրում են վրացիների կողմից կիրառվող «սոմխի»՝ «հայ» ցեղանվան հետ, Թեքարամա՝ Աստվածաշնչում «Թորգոմի տուն» կոչվող երկիրը (Թորգոմը, ըստ ազգային ավանդության, հայերի նախնին է), Մալգիա-Մելիդ (այսօրվա Մալաթիա) երկիրը, որը երբեմն անվանվում է Խաթե, իսկ «խաթե»-ն ումանք համարում են «հայ» ցեղանվան սկզբնական ձևը և այլն: Սրանք, բացի Հայաստից, գիտության մեջ երբեմն կոչվում են «ուշ-խեթական» թագավորություններ, բայց իրականում նրանք էթնիկապես հագեցած էին հայկական տարրով:

²⁸ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան. Ուրարտական տեղությունը և հայերը.— Ուրարտու և Հայաստան, Երևան, 1989, էջ 92 և հտ.:

Մ. թ. 30. XII դարից սկսած նույն տարածքի հարավային մասերում աղբյուրներում հիշատակվում են մուշկու և ուրումու ցեղերը, որոնք ևս համարվում են հայկական, ըստ որում «ուրումու»-ի հետ կապվում է հայերի «արմեն» ցեղանունը։ Ասորական աղբյուրները հիշատակում են սրբափայլ մուշկու աղբյուրը, ըստ որում մուշկու ցեղերը հանդերձվանում են Ալի-Ադհիթում²⁹, իսկ ուրումուները հասնում են Վանա լճի մոտերքը, որտեղ և հիշյալ աղբյուրներում նշված է Ուրումու կամ Ներքին Ուրումու երկիրը։ Կարճ ասած, խեթական և ասորական սեպագրական աղբյուրները մ. թ. ա. II հազ. վերջերին և I հազ. սկզբներին Հայկական լեռնաշխարհի արևմտքում տարբեր անվանումներով նշում են հայկական մի մեծ, դեպի լեռնաշխարհի կենտրոնը ձգվող էթնալիզական զանգված։ Սրանով, իհարկե, չի մխափում հայկական տարրի կղզյակների առկայությունն այդ ժամանակ նաև լեռնաշխարհի արևելյան մասում։

Մ. թ. ա. IX դարի վերջերից հանդես են գալիս ուրարտական սեպագրական աղբյուրները, որոնք էապես լրացնում ու ճշգրտում են այս պատկերը և հանդես բերում Ուրմե (Ուրումու, Տարոն) երկրի հատուկ դերը։

Եթե, ըստնախոսված մանրամասնությունների մեջ, հանրադրումարի բերենք ուրարտական երեք թագավորների՝ Մենուայի, Արգիշթի I-ի և Սարգուրի II-ի՝ իրենց տերության հզորության գագաթնակետին, այսինքն՝ մ. թ. ա. VIII դարի առաջին կեսին, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում իրականացրած ռազմական ձեռնարկումները, ապա կոծաղորվի նրանց աշխարհազորական ծավալման երկու եղբ, երկու սահմանագիծ։ Դրանցից մեկը՝ հեռավոր կամ արտաքին սահմանը, անցնում էր Եփրատի վերին հոսանքի հովտի երկայնքով։ Դա Ուրարտուի պետական սահմանն էր արևմուտքում և ընդգրկում էր վերը թվարկված, այսպես կոչված «ուշ-խեթական», բայց իրականում, ինչպես ասվեց, էապես հայալեզու մանր թագավորությունների մի մասը։ Մյուսը՝ մոտակա կամ ներքին սահմանը, դեպի լեռնաշխարհի կենտրոնը ձգվող հայկական տարրի հիմնական զանգվածի եզրագիծն էր, որի վրա էին առաջին հերթին տեղի ունենում նրա բախումները՝ հակառակ ուղղությամբ, այսինքն՝ դեպի արևմուտք շարժվող ուրարտական ռազմական մեքենայի հետ։ Ուրարտական աղբյուրներում, նշված կեսադարյա ժամանակահատվածի համար նմանօրինակ բախումներ են արձանագրված, եթե թվարկենք հարավից դեպի հյուսիս, հետևյալ երկրներում։ Ալի (Ադհիթ), Արմե (Նիդիկերտ), Կուլմերի (Սասուն), Ուրմե (Տարոն), Արխի (Շարք), Տուարածինի (Խուբի) (Տուարածատափ), Ալուշ (Բյուրակն)³⁰, Ահա այս եղբերները միացնող ճով էլ ձգվում էր նշված մոտակա կամ ներքին սահմանը, շարունակվելով ափսոսանքով դեպի Եփրատի ակունքները և Սև ծովը։ Այս ներքին սահմանագծի վրա, թվարկված երկրներից, որպես առավել անհանդիստ ու անկոտրելի, ուրարտական աղբյուրներում հանդես է գալիս նրանցից ամենաարևելյանը՝ Ուրմե երկիրը, որը Ուրարտական տերության սիրտը կաղմող Վանա լճի ավազանի անմիջական հարևանն էր, ուստի և ամենավտանգավորն էր Վանի թագավորների համար։

Այս է պատճառը, որ նրանք անընդհատ գրոհներ էին ձեռնարկում հատկապես այդ երկրի վրա։ Մենուա արքան, բացի իր վերահիշյալ Մուշի արձանագրությունից, հիշատակում է Ուրմեի նվաճման, ավերման, բնակչությանը կոտորելու մասին նաև ռի այլ, Թրմերում գտնված արձանագրության մեջ (YKH, 40)։ Մ. թ. ա. 773 թ. Ուրմեի վրա է արշավում Արգիշթի I-ը և դարձյալ հազորգում երկրի ավերման ու բնակիչների գերեզմար-

²⁹ Ըստ վրացի պատմաբանների՝ մուշկերը վրացական մեխերն են։ Սակայն վրացական էթնիկական տարրի ներթափանցումը՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային գոտին աղբյուրների տվյալներով չի հաստատվում։

³⁰ Տե՛ս YKH, 28, 375 (Ալի), 156 D I + D II (Արմե), 40, 41 (Կուլմերի), 40, 41, 127 VI, 128 A 4, 155 A (Ուրմե), 41 (Արխի), 127 V. (Տուարածինի Խուբի), 157 (Ալուշ)։

ման մասին դեպի Բիալինի: Քսան տարի անց, Ուրմեի վրա է հարձակվում Սարգստի II-ը, որը հաղորդում է երկրի 11 ամրոցների ավերման և շուրջ 10 հազար մարդկանց տեղահանման մասին: Ուրմե, ինչպես տեսնում ենք, չնայած հուժկու գրոհներին, մնում էր անընկճելի:

Այսպիսով, թեև ուրարտական տերության հզոր թագավորները ամրացել էին Եփրատի հովտով անցնող արևմտյան սահմանի վրա, բայց և այնպես նրանց տերության կենտրոն Բիալինիի և այդ սահմանի միջև դուրս գնումն ուներ մի տեսակ, ի դեմս հիշատակված երկրների շղթայի, որը ժամանակ առ ժամանակ դառնում էր ուրարտական արքաների համար խիստ շոշափելի ու վտանգավոր: Եվ այդ պատվարի ամենահզոր ու անհաղթ հատվածը կազմում էր Ուրմե երկիրը: (Այստեղ պետք է փակադժուհի շեշտել, որ ուրարտական աղբյուրները տերության մնացած տարածքում՝ հարավում, հյուսիսում կամ արևելքում, չեն նշում երկրի ներքին շերտերի համար, բացի մի դեպքից³¹, ոչ մի նմանօրինակ բախում: Սակարևոր հանգամանք է և ցույց է տալիս, որ տերության մեջ առկա էթնիկական տարրերից արևմտյանը, այսինքն՝ հայկականը, ամենաեռանդունը և ամենագործունն էր):

Այսպիսով, այս երկու սահմանների միջև զգալիվում է, եթե կարելի է այսպես ասել, մի «նախնական Հայաստան»³², եթե ուրարտական տերության հզորության պահին նրա արքաներին այսպես թե այնպես հաջողվում էր ժամանակավորապես արդենակել այդ «նախնական Հայաստանի» ընդարձակումը, ապա սկսած մ. թ. ա. VIII դարի կեսերից այդ արդենքը, ուրարտական արքաների հզորության հետ միասին, գրեթե վերանում է և հայկական տարրը սկսում է ողողել լեռնաշխարհի նաև արևելյան կեսը, որպիսի պրոցեսիս պիտի օժանդակեր այնտեղ հայալեզու բնակչության հատվածների առկայությունը:

Այս մասին արդեն ուրարտական պաշտոնական աղբյուրները, սկսած մ. թ. ա. VIII դարի կեսերից, քար լռություն են պահպանում, քանի որ սովորություն չկար հաղորդումներ անելու պարտությունների կամ անհաջողությունների վերաբերյալ: Ժամանակի ասուրական սեպագրական աղբյուրներն են, Ասորեստանի թագավորների, մասնավորապես Սարգոն II-ի (մ. թ. ա. 722—705), ուղարկած հետախույզների զեկույցները, որ խոսում են թշնամու երկրում՝ Ուրարտուում տեղի ունեցող այլևայլ խռովությունների, բախումների ու տեղաշարժերի մասին՝ հատկապես տերության հարավային. Ասորեստանին սահմանամերձ գոտում³³:

Մեր ուշադրության առարկա պատմական պրոցեսն իր արտացոլումն է գտել, սակայն, Մովսես Խորենացու, «Պատմության» մեջ, որի հաղորդած տեղեկություններին էլ վերադառնում ենք:

Եթե ըստ ուրարտական սեպագրական աղբյուրների Ուրմե-Արխիի շերտերը ներկայանում է որպես Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում տարածված հայկական էթնալեզվական զանգվածի արևելյան եզրը, ապա նրան համապատասխանող Տարոն-Հարքի շրջանը հայ ազգային հնագույն ավանդության մեջ ներկայանում է, ընդհանրապես, որպես հայերի դեպի արևելք տարածման մեկնակետ: Այսինքն, այնտեղ և այն ժամանակ (մ. թ. ա. VIII դարի կեսերին), որտեղ և երբ դադարում են պատմել սեպագրական աղբյուրները, այդ նույն տեղից պատմությունը շարունակում է հայկական

³¹ УХН. 418.

³² Այդ է վկայում, փաստորեն, նաև ուրարտական աղբյուրների այն տեղանունների ցանկը, որոնցում Գ. Բ. Զահուկյանը ավելի կամ պակաս հավանականությամբ հայերենի բառաբաններ է տեսնում: Դրանց ճշգրտ մեծամասնությունը վերաբերում է մեր նշած տարածքին: Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան. Ուրարտերենը և հայերենը.—Ուրարտու և Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 151 և հտ.:

³³ АВНИУ, 50, 1, 3, 4, 5, 8, 9, 10 և այլն:

հնադուրյն ավանդությունը, Ըստ որում վերին աստիճանի հատկանշական է, որ այն խոստում է միայն ու միայն արևելյան ուղղությամբ կայացած տեղաշարժերի մասին, բայց ումենեին ոչ՝ արեմտյան:

Հայկը, պատմում է Մովսես Խորենացին, Հարբում «մեռանի, յանձն առնելով վրովանդակ ազնի Արամանկայ որդուց իրում», իսկ «Արամանկայ առնուլ վրովանդակ րազմութիւնն՝ խաղալ յարեւելս հյուսիսոյ» (Ա, 12): Արամանյալի և նրա ունմիջական հետնորդների տարածվելը հյուսիսարեւելքում, այսինքն՝ ներկայիս Հայաստանի հանրապետության տարածքում և նրանից էլ այն կողմը՝ Կառպից ծովի ուղղությամբ դեպի Արաքսի և Կուրի խառնարանը, շատ մանրամասն նկարագրված է ավանդության մեջ: Այդ նկարագրությունն ամրապնդված է նաև խրատվող վայրերի տեղանունները: Հայկյանների անձնանուններից բխցնելու (ինչպես նախորդ շարադրանքում Սիմը՝ Սևմից, Տարոնը՝ Տարրանից) բազմաթիվ փորձերով օրինակ, Արագածը՝ Արամանյակից, Երմայիրը՝ Արամայիսից, Շիրակը՝ Շարայից, Մասիսը՝ Ամասիայից, Ալարատը՝ Արալից, Գեղարքունիքը՝ Գեղամից, Սիսակունը (Սյունիքը)՝ Սիսակից, Ասանը՝ Առանից, Աղվանքը՝ Ազու մականունից և ուլն, և այլն: Այս ժողովրդական կամ կեղծ կոչվող ստուգարանությունները, իհարկե, պիտական արժեք չունեն, սակայն իրենք՝ տեղանունները արտակարգ կարևոր են, քանի որ որոշակի աշխարհագրական տեսք են տալիս Հայկյանների իրթուղիների մասին ավանդության մեջ պահպանված տեղեկություններին:

Հայկյանների բռնած մյուս ուղղությունը, դարձյալ իսկական ունենալով Տարոն-Հարբի շրջանը, հարավ-արեւելյանն է՝ դեպի «Արարադի երկիրը», այսինքն՝ Կորդուբ: Այստեղ անհրաժեշտ է մտաբերել վերը արտահայտված մեր այն կարծիքը, որը «Արարադի երկրի» հիշատակումը որպես Բաբելոնից սկիզբ առած ճանապարհի վրա հանգրվանի՝ աստվածաշնչական մակաշերտում է առասպելի նախնական տարբերակի վրա և, որպես այդպիսին, պիտի դուրս բերվի ավանդության բուն բովանդակությունից: Ընդհակառակն, այդ երկրի հիշատակումը միանգամայն տեղին է ավանդության այն տեղում, ուր Սեբեոսյան տարբերակում ասված է, թե Հայկը իր մահվանից առաջ նվիրեց «Արարադի երկիրը» իր թոռ Կադմոսին՝ Արամանյակի որդուն, իսկ Մովսես Խորենացու մոտ՝ առավել հարմարեցված և ավանդաշնչական թեմաներին, ինչպես և իր սեփական՝ տեղեկությունների փոխհարմարեցման սովորությունը, թե Հայկը կյանքի վերջում իր Կադմոս թոռանը հրամայում է իր առաջին (այսինքն՝ Կորդուբի, սկզբում՝ Կրկն նվիրությունով) տանը բնակվել³⁴: Ի դեպ, նշենք, որ Կադմոս անվան իրական կապը այս երկրամասի հետ ամրապնդվում է այն հանգամանքով, որ Կորդուբի անմիջական հարեւանությամբ՝ Տիգրիսի մյուս (մասամբ և այս) ափին, տարածվում էր ասուրական աղբյուրների Կադմոս-խի երկիրը:

Վերջապես Հարբից դեպի արեւելք՝ դեպի Վանա լճի շրջակայքը և հատկապես Վան-Տոսպի շրջանը, շարժումն իրականացնում են, ըստ ավանդության, ինքը Հայկը, նրա որդիներ Խոռն ու Մանավազը և թոռ Բազը: Լսելով Բելի հարավից ներխուժման մասին, Հայկը շտապում է նրան ընդառաջ, շրջանցելով Վանա լիճը, և բախվում նրա հրոսակների հետ Ուրարտու-Քիսինիլի բուն սրտում: Տեղի ունեցած ճակատամարտի վայրը ստանում է Հայոց ձոր անվանումը, որպիսի անունով հայտնի է Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող հայկական զավառներից մեկը: Խոռը և Բազը իրացնում են Վանա լճի հյուսիսային ափերը (Խոռխոռունիք և Բզնունիք): Սրանով, ըստ Մովսես Խորենացու, փաստորեն, ավարտվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի իրացումը Հայկյանների կողմից:

6. Հարց է ծագում, սակայն, իսկ ե՞րբ և ինչպե՞ս է իրացվել, ըստ ազգային ավանդության, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասը, այսին-

³⁴ Տե՛ս վերը, էջ 37, 38, ծան. 27:

քըն՝ Հարք-Տարոնի շրջանից դեպի արևմուտք, մինչև Եփրատի հովիտը տարածվող հսկայական երկրամասը, պատմական Հայաստանի մոտավորապես կեսը: Զարմանքով տեսնում ենք, որ ոչ միայն այդ մասին, այլև ընդհանրապես այդ երկրամասի վերաբերյալ ազգային ավանդութիւնը ոչ մի տեղեկութիւն չի պարունակում: Հանգամանք, որը բացատրութիւն կամ մեկնաբանութիւն է պահանջում, քանի որ աներեւակայելի է, որ ավանդութիւնը իր նախնական տեսքով ևս այդ խնդրում լռութիւն պահպաներ:

Սակայն նախ և առաջ համոզվենք, որ դա իրոք այդպես է: Մենք քըն-Բարէկեցիք Մովսէս Խորենացու Պատմութեան Առաջին գլխի 10—12-րդ գլուխների պարունակած տեղեկութիւնները, որոնցում խոսքը Հայկի և Հայկյանների Բաբելոնից մինչև Հարք-Տարոնի շրջանը և այնտեղից դեպի արևելք տեղաշարժերի մասին էր, որոնց ընթացքում Հայկյանների կենտրոնը Հարք-Տարոնից տեղափոխվում է Արարատյան դաշտը (ըստ Մովսէս Խորենացու՝ Արարատ կամ Արայի դաշտ), որտեղ հիմնադրվում է առաջին մայրաքաղաք Արմավիրը:

Հաջորդ՝ 13—14-րդ գլուխները նվիրված են Հայկյանների վեյրորդ սերնդի ներկայացուցիչ Արամի (որի մասին այլ առումով վերը խոսվել է) ռազմական արշավանքներին, որոնց մեկնակետը արդեն Արմավիրն էր: Նկարագրված երեք արշավանքներից՝ դեպի արևելք, դեպի հարավ և դեպի արևմուտք, առաջին երկուսը պարզորոշ կերպով շարունակութիւնն են կազմում Հայկի և Հայկյանների նախորդած տեղաշարժերի:

Այսպես, առաջին արշավանքը ուղղված է Մարաստանի (Մեդիայի) հողմը, որի եզրերին գրեթէ հասել էին ինքը Հայկը՝ մտնելով Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող Հայոց ձոր գավառը, և նրա հետնորդները՝ մտնելով Արաքսի ստորին հոսանքի հովիտը: Արամը, գրում է Մովսէս Խորենացին՝ «պատահէ Մեզացւոցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդէր Նիւբարոմն ասացեալ Մադէս ... յեղբորս սահմանացն Հայոց»: Հաղթելով սրան, Արամն իր հերթին առաջ է ընթացնում մինչև Մարաստանի Զարասպ լեռը:

Արամի երկրորդ արշավանքը ուղղված էր դեպի հարավ՝ Կորդուքի վրայով Ասորեստանի կողմը: Նա հաղթեց Բարշամին և «զմեծ մասն դաշտացն Ասորեստանի կալաւ ի ծառայութեան հարկի...»: Այստեղ նույնը կարելի է ասել, ինչ որ առաջին արշավանքի դեպքում. Արամի այս արշավանքը նույնպես անմիջական շարունակութիւնն էր Հայկի և Հայկյանների տեղաշարժերի, քանի որ խոսքը Կորդուքի մասին է, որը, ինչպես հիշում ենք, բնակեցրել էր Հայկի թոռ Կադմոսը:

Միանգամայն տարբեր է, սակայն, Արամի երրորդ, դեպի արևմուտք ուղղված արշավանքը: «Աստ յարևմուտս շարժեալ, գրում է Մովսէս Խորենացին, ... հասանէ ի կողմանս Կապադովկացւոց, ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա»: Այստեղ նա հաղթում է Պայապիս Քաազյա Տիտանյանին, կուսակալ է կարգում իր ազգական Մշակին (որը հիմնադրում է Մաժաք քաղաքը, հետագայի Կեսարիան) և «դառնալ ի Հայս», նախապես պատվիրելով տեղացի բնակչութեանը սուլորել հայերենը: Նրա նվաճած տարածքից Մաժաքի (Կեսարիայի) շրջանը անվանվում է «Պոտի Արմենիա» (Մովսէս Խորենացու մոտ՝ «Պոտին Արմենիան»՝ հունարենի հայցական հոլովով), այսինքն՝ «Առաջին Հայք», մյուսն էր՝ «մինչև ցրուն իւր սահմանսն»՝ Երկրորդ, Երրորդ և Զորրորդ Հայք: Սրանք, բացի վերջինից, որն ըստ Մովսէս Խորենացու նույնական է Մոփքի հետ, գտնվում էին Եփրատից արևմուտք: Այս երկրամասերը, ըստ Մովսէս Խորենացու, նախապես անբնակ էին և Արամը լցնում է դրանք բնակչութեամբ:

Այսպես, ուրեմն, Արամի օրոք, «բուն իւր սահմանքն», այսինքն՝ Հայքի արևմտյան սահմանները, անցնում էին Եփրատի վրայով, բացառյալ Մոփքի շրջանը: Բայց չէ՞ որ ըստ ավանդութեան Հայկի ու Հայկյանների բնակեցրած ամենաարևմտյան շրջանը Հարք-Տարոնն էր: Ուրիշ խոսքով ասած, եթե Արամի այս արշավանքը ևս, նախորդ երկուսի նման, կազմեր

Հայկի և Հայկյանների տեղաշարժերի շարունակությունը, ապա այն պիտի սկսվեր ոչ թե Եփրատից, ինչպես որ է, այլ Հարթ-Տարոնի շրջանից:

Այսպիսով, մենք համոզվում ենք, որ ազդային ավանդությունը՝ մեզ հասած վիճակում, կատարյալ լռություն է պահպանում լեռնաշխարհի արևմտյան մասի և նրա իրացման մասին: Լուսում է նաև ինքը՝ Մովսես խորենային, չփորձելով որևէ ձևով լրացնել այդ բացը, ըստ հրեությունից դրա համար ձեռքի տակ անհրաժեշտ նյութ չունենալու պատճառով: Եթե մեկը բավականաչափ ծանոթ է Պատմահոր սկզբունքին՝ մշտապես ձգտել նկարագրելու երևույթներն ու պրոցեսները հասցնելու վերջավորված, ավարտուն վիճակի, ապա նրան այդ բացի առկայությունը իսկապես առնդժամապիս կենդանության: Այսպես, օրինակ, եթե չհետևանք լիոնաշխարհի իրացման խնդրից, ապա պատմահայրը մոռացության չի տվել Հայկյանների կապակցությամբ չհիշատակված նրա հյուսիսային մասերը, լրացնելով այդ բացը Վաղարշակի դործունեությանն ունդրագաղնալու ժամանակ: Այսպես, Վաղարշակը (Բ, 6), մակեդոնացիների լծից ազատագրելով անդրկիսիայի շրջանը («զկողմանս Մաթաթայի և Ղոնտապիս և Ղմգերայիս»), «զտոնայ զհիւսիսեալ առ ստորոտովն Պարխուրայ ընդ մէջ Տայոց»: «Եւ աստ կոչեցիս զվայրենի եկամոստ ազդն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորոտով մեծի լերինն Կալկասայ ... արծակէ զնոսա հանդերարամբք իմաստնովք և վերակացուք յիւրմէ: Եւ ինքն ... իջանէ ի տեղիս խոտաւէսս միւր ի սահմանն Շարայի», այսինքն՝ Հայկյանների նախօրոք իրացրած հրկրամասը՝ Շիրակ: Սա կրկնում է Արամի արևելյան և հարավային արշավանքների սխեման, այն տարբերությամբ միայն, որ Վաղարշակը ոչ թե շարունակում է Հայկյանների տեղաշարժը, ասենք, նրանց իրացրած Շիրակից, այլ շրջանց ճանապարհով է մոտենում նույն ալիք Շիրակին:

Այս հետևախորքի վրա իսկապես դժվար է վերոհիշյալ բացը վերագրել Մովսես խորենայուն, և բոլոր հիմքերը կան բացատրելու այն նրա ժառանգած ազդային ավանդության թերի վիճակով: Եթե միայն չհնչեցնենք, թե համապատասխան գլուխները ինչ-ինչ պատճառներով չեն հասել մեզ նրա «Հայոց պատմության» կազմում, մի բան, որ տվյալ դեպքում վերին աստիճանի անհավանական է թվում:

Վերը նշվել է, որ այնպիսի աստվածաշնչական տարրերի ներմուծումը հայ ազգային հնագույն ավանդության մեջ, ինչպիսիք են բաբելոնյան աշտարակաշինությունը և նրա հետևանքների հետ կապված թեմաները, ընդունակ էր դուրս մղելու բուն ավանդության որոշ թեմաներ, մանավանդ, եթե վերջիններս հակասելիս լինեին վերոհիշյալ տարրերին:

Ահա այս տեսանկյունով դիտարկելիս Մովսես խորենայուն մոտ պահանջված պատկերը, մենք որոշակի իրավունք ունենք ենթադրություն անելու, թե նշված բացը նախապես ավանդության մեջ չի եղել և առաջացել է Աստվածաշնչից ծագող՝ Հայկի և Հայկյանների բաբելոնյան ուղիով Հայկական լեռնաշխարհը մտնելու տարբերակի՝ նրա վրա մակաշերտման հետևանքով: Ուրիշ խոսքով ասած՝ բաբելոնյան տարբերակը ավանդությունից դուրս է մղել լեռնաշխարհի արևմտյան մասի հետ կապված այնպիսի մի թեմա, որը հակասում էր իրեն:

Ծագող հարցը կարելի է այսպես ձևակերպել. եթե Հայկը և Հայկյանները ըստ ավանդության նախնական վերականգնվող տարբերակի չեն հայտնվել Հարթ-Տարոնի շրջանում բաբելոնյան ուղիով, ապա ո՞ր ուղիով կարող էին նրանք հայտնված լինել այնտեղ ըստ այդ տարբերակի: Այստեղ մենք ընտրելու հնարավորություններ գրեթե չունենք, քանի որ պարզ է, որ, ըստ այդ տարբերակի, նրանք չէին կարող հայտնված լինել այնտեղ, ինչպես բխում է վերը շարադրվածից, ոչ Ասորեստանի կողմից, այսինքն՝ դարձյալ հարավից, ոչ էլ Մարաստանի կողմից, այսինքն՝ արևելքից: Նույնը և հյուսիսից, Ուրեմն, մնում է արևմտյան կողմը: Կարելի է գուցե մտածել,

թև վերականգնվելիք թեման կապված է եղել ոչ թե արևմուտքից գալու, այլ ընդհակառակն, Հարթ-Տարոնի շրջանից դեպի արևմուտք տարածվելու հետ: Շատ բնական կլինեք ենթադրել, թեև ըստ նախնական ազնադրության, բացի Արամանյակից, որը շարժվել է դեպի արևելք, Հայկի մեկ ուրիշ որդի, իր գերդաստանով հանդերձ, նույն ձևով շարժվել է դեպի արևմուտք և իրացրել, ասենք, Արածանու հովիտը, Եփրատի ձախափնյակը և այլն, տալով տեղերին յուրայինների անունները: Սակայն այստեղ մի դժվարություն կա: Այսպիսի թեման մազաչափ անգամ չէր հակասի Ասավածաշնչից ծագող բաբելոնյան տարբերակին, ուստի և ոչ մի հիմք չէր լինի այդ թեմայից ձերբազատվելու համար: Ընդհակառակն, այդպիսի համապարփակ ավանդության մեջ բաբելոնյան տարրի ներմուծումը ավելի շեղ է և արդյունավետ տեսք կտար նույն այդ տարրին:

Իմ կարծիքով, այս պարագաներում, մենք կարող ենք միայն մի ենթադրություն անել, այն է, որ հայոց հնագույն ազգային ավանդության նախնական տարբերակում Հայկը և Հայկյանները հասել են Հարթ-Տարոնի շրջանը արևմուտքից՝ Եփրատի ավազանից: Այսպիսի ենթադրությունը լիովին զոհացնում է մեր նշած նախապայմանին՝ նրանով ուղղագծվող պատկերը տրամագծորեն հակասում է աստվածաշնչական բաբելոնյան տարբերակին: Այսպիսով, այդ պատկերի չբացումը՝ նշված տարբերակի ազդեցության տակ դուրս մղվելու հետևանքով, լիովին բացատրում է մեզ հասած ավանդության մեջ լեռնաշխարհի արևմտյան մասի հետ կապված թեմատիկայի իսպառ բացակայությունը:

Այս ենթադրությունն ամրապնդելու համար կարևոր նպաստ է բերում դարձյալ Մովսես Խորենացու հիշատակությունը Հարթի կամ, ավելի ճիշտ, Հարթում բնակվածների մասին: Վկայակոչելով Մար Աբասին, Պատմահայրը գրում է. «Եւ ինքն (Հայկը) խաղայ, ասէ, այլով աղխին ընդ արևմուտս հիւսիսոյ. գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտին Հարթ, այս ինքն թէ հարթ են³⁵ աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն Թորգոմայ» (Ա, 10):

«Տուն Թորգոմայ»՝ աստվածաշնչական աբասահայտություն է՝ եբրայերենում՝ Beth Thorama, հունարենում՝ Οἶκος τοῦ Θοργαμά (կամ Θεργαμά), որ նշանակում է ոչ թե պարզապես «Թորգոմի տուն», այլ «Թորգոմի տուն» անունը կրող երկիրը³⁶ (ինչպես, օրինակ, հայ մատենագրության մեջ «Ան-

³⁵ Որոշ բացատրություններ է պահանջում այստեղ «հարթ»՝ «հայրեր» բառը: Առասպելիքում իմաստն այն է, որ Հարթում առաջինները բնակություն են հաստատում Հայկը և նրա որդիները: Ուրեմն և, ըստ առասպելի, «հարթ... ազգի տանն Թորգոմայ» հենց նրանք են: Սակայն եթե այս արտահայտությունը պոկենք առասպելի կոնտեքստից, այն կնշանակի ավելի շուտ ոչ թե Հայկին ու իր որդիներին, և նույնիսկ՝ ոչ թե իրեն Թորգոմին, այլ նրա հայրերին՝ Թիրասին, Գամբրին, նույնիսկ Հաբեթին: Մի բան, որ ինքն առասպելը կտրականապես մերժում է: Հետևաբար, հանգես է գալիս որոշակի հակասություն այդ արտահայտության նեղ իմաստի և առասպելի բովանդակության միջև: Այդ հակասությունը չէր լինի, եթե Մովսես Խորենացու մոտ կարգայինք փոխանակ «հարթ»-ի, ասենք թե, «արքա ազգի տանն Թորգոմայ», որը ոչ մի կասկած չէր թողնի, թե խոսքը Հայկի ու նրա որդիների մասին է: Ահա, մեր կարծիքով, այդ նշմարվող հակասությունը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ «հարթ» բառն այստեղ ծագել է «Հարթ» տեղանվան ճնշման ներքո, որպես Պատմահայրը շատ սիրելի ժողովրդական ստուգաբանությունների գայթակղեցուցիչ մի նմուշ: Հմտ. Ա. Մ. Գաբազյան. Բնական պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1895, մասն Ա, էջ 146, որ ես նշված է այդ հանգամանքը, ինչպես և հիշեցված է, որ «Հարթ» բառի հուլովման ձևը «Հարթայ» է, և ոչ «Հարանց», ինչպես կլինի, եթե ստուգաբանությունը ճիշտ լինի:

³⁶ Որ Մովսես Խորենացու մոտ ևս ճիշտ այդ իմաստն է առկա, բացի Աստվածաշնչի հեղինակությունից, ցույց է տալիս նաև իրեն՝ Պատմահայր բառօգտագործման հանգամանքը: Այսպես, մենք նրա պատմության մեջ այլևս չենք գտնում «ազգ տանն», այսինքն՝ «տան

դեղատուն» արտահայտությունը)։ Դրա մասին վերը խոսվել է, իսկ այժմ մեջբերենք Աստվածաշնչում առկա երկու համապատասխան հիշատակությունը, երկուսն էլ Եղեկիել մարգարեի այն ճառերից, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. 590—585 թթ.³⁷։ Առաջինը կապված է Փյունիկիի Տյուրոս վաճառաշահ քաղաքի հետ, «Եվ ի Տանէ Թորդոմայ»³⁸ ձիովը և հեծելովը և ջորովը լցին զվաճառս քո» (Իճ, 14)։ Երկրորդը հետևյալն է. «Եւ Տունն Թորդոմայ ի ծաղացն հիւտիոտյ, եւ ամենեքին, որ շուրջ զնովս» (ԼԸ, 6)։

Վերին տրդին տալեց, որ «Տուն Թորդոմայ» երկիրը տեղագրվում է Եփրատի վերին հոսանքի ավազանում՝ Մալաթիայից հյուսիս։ Մակայն հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ այն ընդհանրապես միանշանակ ընկալվել է որպես Հայաստան. այսպես, օրինակ, Հովհաննիս Դրասխանալիկացու մոտ (Թիֆլիս, 1912), էջ 6՝ «Վաղարշակ Պարթև թագաւորէ տանս Թորդոմայ» կամ էջ 47՝ «Ի պատրիարքութիւն տանս Թորդոմայ զՄեծն Ներսէս» և այլն։

Մակայն V դարում, երբ դեռ նոր էր թարգմանվել Աստվածաշնչը, «Տուն Թորդոմայ»-ը դեռևս մասամբ պահպանել էր իր աստվածաշնչական իմաստը։ Այս է պատճառը, որ այդ դարի հեղինակները, ցանկանալով նույնացնել «Տուն Թորդոմայ»-ը Հայաստանի հետ, միշտ հատուկ բացատրություն են տալիս, թե խոսքն այստեղ Հայաստանին է վերաբերում։ Բացի Մովսես Խորենացուց, այդ արտահայտությունը V դարում հանդիպում է Աղաթանգյուղոցի և Փավստոս Բուղանդի մոտ, հետևյալ տեսքով. «ՅԱյրարատիւն զաւառին ... Բխեցին Հայոց տանն Թորդոմայ շնորհք» (Աղաթանգյուղոց, 776), «Ի մէջ Հայաստան աշխարհի տանն Թորդոմայ» (796), «Տան որդոց Թորդոմայ աշխարհին հայոց» (Փավստոս, Դ դրքի վերնագիր), «ամենայն բնակիչք տանն Թորդոմայ, հայ լեզուն առ հասարակ» (Ե, 30)³⁹։

Մովսես Խորենացու մոտ, ինչպես տեսանք, նման բացատրություն չկա, ուստի կարելի է մտածել, որ նրա մոտ «Տուն Թորդոմայ» արտահայտությունն էլ ավելի է պահպանում իր աստվածաշնչական իմաստը, քան V դարի նշված հեղինակների մոտ է։ Մեր ենթադրությամբ այստեղ աղաղային հնադույն առասպել-ավանդության կորսված մասից մի նմուշ կամ վերհնչ է պահպանվել, որը հուշում է, թե այդ մասում խոսված պիտի լինեն Հայկի ու նրա որդիների ոչ թե Բաբելոնից, այլ Հայկի բուն հայրենիքից՝ «Տուն Թորդոմայ»-ից մինչև Հարթ կտրած ճանապարհի մասին։ Հայկի առասպելի հնությունը ընդունողները համաձայն են, որ բաբելոնյան

աղգա արտահայտությունը, ինչպես որ այստեղ կա, թեև դրա առիթները արտակարգ բազմաթիվ են, «Աղգ» բառը նրա մոտ անմիջականորեն լծորդվում է անձնանվան, տոհմանվան կամ ցեղանվան հետ, օրինակ. «աղգին Քամայ» (Ա, 6), և ոչ «աղգին տանն Քամայ», «յաղգէ Գրիգորի» (Գ, 16), «աղգ Մամիկոնեից» (Բ, 81), «յաղգէն Գնունեաց» (Գ, 43), «աղգը Պարթևաց» (Բ, 68) և այլն, և այլն։ Սա պարզորոշ կերպով նշանակում է, որ քննարկվող դեպքում «աղգ» բառի հետ լծորդման առարկա հանգես է գալիս ոչ թե Թորդոմա անունը (այդ դեպքում կլինեի պարզապես «աղգ Թորդոմայ»), այլ «Տուն Թորդոմայ» միասնական արտահայտությունը, որպես երկրի անուն, ինչպես որ այն ներկայանում է Աստվածաշնչում։

³⁷ Օ. Eissfeldt. Einleitung in das Alte Testament. Tübingen, 1964, S. 504 ff.

³⁸ Ի դեպ, հայերեն Աստվածաշնչում այդ անվան ուղղական հղումաձևն է Թորդոմա, սեռականը՝ Թորդոմայ (այստեղից էլ՝ Տուն Թորդոմայ), իսկ հայ մատենագրության մեջ՝ համապատասխանաբար՝ Թորդոմ-Թորդոմայ։ Տե՛ս Հր. Աճառյան. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. Բ, էջ 344։

³⁹ Նաև այն դեպքերում, երբ խոսքը ոչ թե անմիջականորեն տուն Թորդոմայ-ի, այլ Թորդոմայ աղգի կամ Թորդոմայ որդուց մասին է, նշված հեղինակները դարձյալ շատ զգույշ են։ Հմտ. «Եթորդոմայ աղգիս, զՀայաստան աշխարհիս» (Աղաթանգյուղոց, 16)՝ «աղգացն Հայաստան աշխարհի որդուց Թորդոմայ» (Փավստոս, Խոստ. նախ.) և այլն։

¹³ Այսպիսի մոտեցմանը հարում է Ի. Մ. Դյակոնովի այն տեսակետը, թե Քավական հաժնական է, որ սկսած Ասարիազդոնի ժամանակից (մ. թ. ա. 680—669 թթ.) մինչև աքեմենյան տիրապետության շրջանը (մ. թ. ա. VI դարի կեսերը—Ֆ. Ս.) գոյություն է ունեցել մի բավական մեծ, լեզվով՝ հայկական ...թագավորություն, որի կենտրոնն է եղել Մենդեր ...Հենց այդ թագավորությունն է Աստվածաշնչում անվանված Թորգամա, Թոգամա կամ Բեթ-Թոգամա («Թոգամայի տուն»—Ֆ. Ս.)»— И. М. Дьяконов. Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и северные походы вавилонских царей.—Вестник древней истории, 1981, № 2, с. 60. Այստեղից բխում է, որ ՏՈՆ Թորգոմայ թագավորությունը պետք է գոյություն ունենար Աստվածաշնչում նրա հիշատակումից (մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին), համեմատյն դեպս, շուրջ մեկ դար առաջ:

սոսկ ամրապնդելու մեր վերահիշյալ եղբայրացությունները, այլև հիմք ծառայելու Թորգոմ-Հայկ և Թեպարամա-Հայառա զույգերի խոնարհությունից բխող նոր եղբայրացությունների համար:

Ամփոփելով, մենք ցանկանում ենք փորձ անել մոտավորապես վերականգնելու Հայկի և Հայկյանների առասպել-ավանդության դարձացման փուլերը՝ սկսած հնագույն շերտերից: Դրանք, մեր կարծիքով, ընդհանուր գծերով, առասպելաբար, արտահայտում են պատմության, իրավանքի ընթացքը, էպոսի հաստատվելով սեպագրական աղբյուրների ստվալներով և, իրենց հերթին, լրացնելով դրանք:

Առաջին փուլ: Հայկը որպես հայերի առասպելական նախնի և անվանադիր (էպոնիմ)՝ ղլխավոր Եղեղային տառված, որսորդության և աստիճան (աստրալ) աստվածություն: (Այս վերջին հատկությունը առիթ և հնարավորություն է ավել հետազոտում նրան հին հունական Օրիոնի հետ համադրելու և Օրիոնի համաստեղությունը նրա անունով «Հայկ» կոչելու համար): Անունը և առասպելը ծագել են, հավանաբար, հնդեվրոպական ընդհանրություններից հայերի տարանջատվելուց հետո, «հայ» ցեղանվան բյուրեղացման հետ կապված:

Երկրորդ փուլ (մեղ հասած առասպելի մեղ պակասող օղակը): Հայկի շվելը Թեպարամա-Թեպարիմաու-Տուն Թորգոմայ երկրից և հաստատվելը Հարբում: Ստեղծվել է հավանաբար, մ. թ. ա. II հազ. երկրորդ կեսին—I հազ. սկզբներին, որպես արտացոլում սեպագրական աղբյուրներով մկայված վերը նկարագրված պատմական իրողությունների:

Երրորդ փուլ: Հայկի հաղթական պայքարը Միջագետքից ներխուժած բռնակալ Բելի դեմ: Կարող էր ստեղծվել որպես արտացոլում Հայկական լեռնաշխարհի վրա մ. թ. ա. II հազ. վերջերին—I հազ. սկզբներին գիշատիչ Ասորեստանյան տերության պարբերական թալանչիական արշավանքների և լեռնաշխարհի բնակչության դիմադրության:

Չորրորդ փուլ: Հայկի որդիների շարժումը Հարբի շրջանից արևելյան ուղղությամբ և Արարատյան դաշտի, Շիրակի, Սևանա լճի ավազանի ու նրանից այն կողմն ընկած հողերի, ինչպես և Վանա լճի ավազանի ու Կորդուքի իրացումը: Կապված է մ. թ. ա. VIII—VI դդ. այն իրադարձությունների հետ, որոնցով ավարտվում է հայ ժողովրդի կազմավորումը:

Հինգերորդ (աստվածաշնչական թեմաների մակաշերտման) փուլ: Հայկի՝ Բաբելոնում աշտարակաշինությանը ժամանակակից և մասնաձևից լինելը և այնտեղից «Արարադի երկրի» վրայով դեպի Հարբ նրա ուղին: Կապվում է Աստվածաշնչին հայերի ծանոթանալու ժամանակի հետ:

Այսպիսի զարգացման ճանապարհ կարելի է ենթադրել Հայկի և Հայկյանների առասպել-ավանդության համար, մինչև նրա՝ Մովսես խորենադու և Անունունի-Սեբեոսի երկերում արտացոլվելը:

«ИСТОРИЯ АРМЕНИИ» МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ И КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ

(Проблема историчности и этапов развития легенды о Хайке и Хайкидах)

Академик АНА Г. Х. САРҚИСЯН

Резюме

Подобно всем древним и средневековым авторам, Мовсес Хоренаци не знал о существовании государства Урарту. Тем не менее, в его «Истории Армении» имеется ряд сведений, отражающих события и явления, связанные с этим государством и временем его существования. В наиболее явственной форме эти сведения выступают в главах о строительстве города Ван—столицы Урарту Тушпы, приписанном Мовсесом Хоренаци, вслед за народным преданием, полулегендарной ассирийской царице Шамiram, образ которой проник в местную среду из Ассирии и переплелся с древнейшей армянской легендой об Ара Прекрасном, божественной природе. Далее, такие сведения, по нашему мнению, выступают в легенде-предании о Хайке и первых Хайкидах. Это эпизоды борьбы с месопотамским завоевателем Белом, которые отражают борьбу населения Армянского нагорья с ассирийской агрессией в XIII—VIII вв. до н. э. Кроме того, это эпизоды, связанные с основателем Хайком и его ближайшими потомками восточной части Армянского нагорья, также имеющие историческую основу. Все эти сведения, так или иначе, подтверждаются клинописными (хеттскими, ассирийскими, урартскими) источниками, в свою очередь, дополняют их данные. Вместе с тем, оказывается, что упомянутая легенда-предание со времени своего возникновения претерпела серьезные изменения, в частности, под влиянием Библии. Так, под влиянием легенды о Вавилонском столпотворении и рассеянии после него народов по всему свету, Хайк, в качестве прародителя армян, также оказался в Вавилоне и, тем самым, пришел в Армению вместе со своим родом именно оттуда. По нашему мнению, этим вставным эпизодом из первоначального варианта легенды-предания о Хайке и Хайкидах был вытеснен противоречащий ему другой эпизод, по которому Хайк пришел не из Вавилона, а из страны, упоминаемой в Библии как «Дом Торгома» (Тильгаримму ассирийских, Тогарама хеттских источников), располагавшейся к западу от верхнего течения Евфрата и носившей имя отца Хайка—Торгома. В заключение сделана попытка выделить этапы развития легенды-предания о Хайке и первых Хайкидах со времени ее возникновения и до времени ее отражения в трудах Мовсея Хоренаци и Анонима (Сзбеоса).

MOVSES KHORENATSI'S „HISTORY OF ARMENIA“ AND THE CUNEIFORM SOURCES

(The Problem of Historicity and Stages of Development of the Legend of Hayk and Haykides)

G. Kh. SARKISIAN, Academician of the Academy of Sciences of Armenia

Summary

Like all ancient and medieval authors Movses Khor natsi also knows nothing about the kingdom of Urartu. Nevertheless, his „History of Armenia“ contains information which reflects events and phenomena connected with this state and the time of its existence. Most clearly this information appears in the chapters dedicated to the construction of the capital city of Urartu—Van, which Movses Khorenatsi, following the folk tradition, ascribed to the semilegendary Assyrian queen Semiramis. Her image has entered the local milieu from Assyria and is interlaced with the

ancient Armenian legend about Ara the Beautiful, the god of the rising nature. Furthermore, as we believe, such information appears in the legend-tradition about Hayk and the first Haykides. These are the episodes about the battle against the Mesopotamian conqueror Bel, which reflected the struggle of the people of the Armenian highland against Assyrian aggression in the XIII-VIII centuries B. C. Besides that, these are the episodes connected with the settling of eastern part of the Armenian highland by Hayk and his immediate descendants, which also have historical background. This information, in either case, is confirmed by the cuneiform (Hittite, Assyrian, Urartian) sources and in its turn, completes their data. At the same time, the above-mentioned legend-tradition from the time of its creation was seriously modified, in particular, under the influence of the Bible. Thus, under the influence of the legend about Babel and dispersion of peoples around the world, the eponym of Armenians, Hayk, was also located in Babylon and had gone to Armenia with his kin exactly from there. We believe, that this inserted episode has forced out from the original legend-tradition about Hayk and the Haykides the contradictory episode, according to which Hayk came not from Babylon, but from the country attested in the Bible as the "House of Thorgon" (Tilgarrimmu of Assyrian, Tegarama of Hittite sources), which was located to the west of the upper stream of the Euphrates and carries the name of Hayk's father—Thorgora. In conclusion, we have attempted to distinguish stages of development of the legend-tradition about Hayk and the first Haykides from the time of its creation up to the time of its appearance in the works of Moses Khorenatsi and Anonym (by Sebeos).

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՈՂՄԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Երբ ժանոթանում ես «Հայոց պատմության» մեջ նախարարական տոհմների ժաղման և հետագա պատմության լուսարանմանը, ապա դժվար է հրաժարվել այն մտքից, որ հորենացին, ինչպես իր ժամանակագրական համակարգը կերտելիս, այստեղ ևս, նախարարության պատմությամբ զբաղվելիս, մեծ նախապատրաստական աշխատանք է տարել, հանգեցնելով իրեն հայտնի տեղեկությունները մի որոշակի համակարգի, որը և զետեղել է իր «Պատմության» մեջ:

Հորենացու առաջին մտահոգությունը այս ուղղությամբ պետք է լիներ այն նախարարությունների ցանկի կազմումը, որոնք պիտի հանդես գային իր «Պատմության» էջերում (բոլոր նախարարությունները չեն, որ հիշատակվում են այնտեղ): Մանոթանանք այդ ցանկին, հանելով այն «Հայոց պատմության» տեքստից նախարարական տոհմների նույն հերթականությամբ, ինչպես որ նրանցից յուրաքանչյուրն առաջին անգամ կամ եզակի, հիշատակվում է հորենացու երկում:

1. Բաղրատունի	Մոփաց
Գնթունի	Ապահունի
Խոռխոռունի	Մանադեան
Վարաժնունի	Բղնունական
3. Գարեգեան	30. Սելունի
Արեղեան	Մանդակունի
Աթորունի	Վահունի
Գնունի	Առաւելեան
Սպանդունի	Զարեհաւանեան
10. Հաւունի	35. Աղձնիքի
Ջիւնական	Մոկացի
Մարդպետական	Կորդուացի
Մուրացեան	Անձնացի, Անձաւացի
Կաղմեան	Ակէացի
15. Սիւնի (Սիսական)	40. Ռշտունի
Առանի	Գողթնացի
Ուտէացի	Վանանդացի, Վանանդեցի
Գարդմանացի	Դիմաքսեան
Մավղէացի	Տրունի
20. Գարգարացի	45. Ամատունի
Աշոցեան	Առաւելեան
Տաշրաց	Ռոփսեան
Գուգարացի	Մամիկոնեան
Որդունի	Կամսարական
25. Անգեղեայ	50. Աշխաղարեան

Այսպիսի մի ցանկ կազմել է դեռևս Ն. Ադոնցը՝ վաղ միջնադարի հայ նախարարության պատմության մանրակրկիտ և խորաթափանց հետազոտողը, որի անունը սույն հոդվածում անընդհատ կհիշատակվի¹: Ադոնցի ցանկը

¹ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 261—262.

նույնպես կազմված է ըստ «Հայոց պատմության» մեջ նախարարությունների հիշատակման հաջորդականության, բայց տարբերվում է մեր կազմածից իր ընդգրկմամբ: Նրա անվանացանկը պարունակում է 48 տոհմանուն, թեև, ըստ ցանկին ուղեկցող թվերի, պիտի լինի 49: Ըստ այդ թվերի 35-րդի (Աղծնիքի) և 40-րդի (Ռշտունի) միջև պիտի լիներ շորս տոհմանուն՝ Մոկացի, Կորդուսոհ, Անձեազի, Ակէացի, սակայն թվարկված են միայն առաջին երեքը, իսկ Ակէացին չկա, գուցե՝ թյուրիմացաբար: Համեմայն դեպք բերում ենք Մովսես Խորենացու համապատասխան հիշատակությունը Ակէացու մասին, որը կասկածի տեղ չի թողնում: Խոսքը Վաղարշակ թագավորի մասին է: «Իսկ զՄոկացին ի նոյն գաւառէ գտեալ այր, որ ունէր ընդ իւրեաւ սրիկայս բաղումս՝ նախարարութիւն հաստատէ: Նոյնպէս և զԿորդուացիս, և զԱնձեազիս, և զԱկէացիս ի նոյն գաւառաց» (II, 8):

Սակայն, առգեն գիտակցաբար, Աղոնցը իր կազմած ցանկի մեջ չի ընդգրկել Առանի (Աղուանքի) նախարարությունը, մինչդեռ Խորենացու մոտ կարդում ենք. «Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիւր զարեւից հիւսիսոյ կողման կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա, զի զցեղոս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զյեռնակողմն նորին դաշտի, ի ղետոյն: Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա: Եվ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիւրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Ի սոցա զաւկաց ասեն սերեալ զազգն Ուտէացոց և Գարդմանացոց և Մաւղեացոց և Գարգարացոց իշխանութիւնսն» (II, 8):

Այստեղիտ պառզվում է, որ «աշխարհի» Աղուանք անունը ծագում է, ըստ Խորենացու, Սիսակի «աղու» (քաղցր, հաճելի) մականունից, և որ այդ «մեծ և անվանի և բազմաբարձր կողմում (Վաղարշակը) կարգել է կողմնակալություն», կողմնակալ նշանակելով «անվանի և բոլոր մտավորության և հանճարի գործերում առաջին այր՝ Առանին»: Իսկ Առանը ներկայացուցիչն էր Սիսակից ծագած «մեծ և անվանի ցեղի», որը Սիսակից ժառանգել էր «Աղվանքի դաշտը և դաշտի լեռնակողմը, Երասխ գետից մինչև Հնարակերտ կողմը ամբողջը», և ուր Խորենացին, իր իսկ ասելով, մոռացել էր հիշատակել իր առաջին գրքում: Առանից էլ իրենց հերթին ծագել են Ուտէացիների, Գարդմանացիների, Մաւղեացիների և Գարգարացիների նախարարությունները:

Բոլորովին անհասկանալի է, թե ի՞նչն է դրգել ն. Աղոնցին ուրուս թողնել Առանի տոհմի Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հանոհեւ եկող նախարարական տոհմների ցանկից: (Նշենք, որ Խորենացու մոտ Աղվանք տեղանվան Առան տարբերակը ներկայանում է որպէս անձնանուն): Եթե դա «նախարարութիւն» (կամ «նահապետութիւն») բառի բացակայությունն է տվյալ դեպքում, ապա նույն գլխում (II, 8) ունենք նաև մի շարք այլ նման գեպքեր, որոնք վերաբերում են Անդեղեայ, Սյկունի, Աղծնիքի, Աշոցքի և այլ նախարարական տների կարգմանը:

Ի դեպ, Առանեանք որպէս նախարարական տուն հիշատակվում են Սեբեոսի մոտ²:

Թվարկված 50 նախարարական տոհմներից բացի, «Հայոց պատմության» մեջ մեկական անգամ հիշատակված են նաև երկու իշխաններ՝ Հաշտանքի իշխան Գաղը (Գատը, III, 4) և Անծիթի իշխան Սաղամութը (III, 15): Երկու իշխաններն էլ հանդիպում են Բուզանդի մոտ (Գագը՝ Գատ ձևով): Մենք, հետևելով Ագոնցին, այս երկու իշխաններին չենք մտցնում Խորենացու՝ նախարարական տոհմների համակարգի մեջ, որովհետև նրանց հիշատակությունը

² Պատմութիւն Սեբէոսի, աշխատութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի. Երևան, 1979, էջ 165:

«Հայոց պատմության» մեջ անցողիկ բնույթ է կրում և Խորենացին նրանց տոհմերի մասին ծագումնաբանական տեղեկություններ չի տալիս, մի բան, որ նա անում է անխտիր բոլոր տոհմերի նկատմամբ:

Արդ, որտեղից է քաղված Խորենացու այս 50 տոհմանուն պարունակող ցանկը: Նախ, ինչ-որ չափով, նախամեսրոպյան շրջանից Խորենացուն հասած գրավոր նյութերից (Ողյումպ քուրմ, «Հիւսումն պիտոյից», Մար Աբաս գուցե և ինչ-որ այլ նյութեր), այնուհետև, շատ մեծ չափով, IV և V դդ. հայոց պատմությունը լուսաբանող հայ մատենագրությունից և սրա կողքին՝ իր առօրյա կյանքից, շփումներից և հարցուփորձից նախարարական տներին և նրանց պատմության վերաբերյալ: Մենք դեռ կհամոզվենք, թե ինչքան մեծ է եղել այս երկրորդ խմբի տեղեկությունների նշանակությունը Խորենացու համար: Սակայն նրա ցանկը սերտորեն առնչվում է նաև հանրահայտ Գահնամակի հետ³:

Գահնամակը մեկ թերթի վրա և մեկ օրինակով մեզ հասած նախարարական տոհմանունների մի թվարկում է, բաղկացած 70 անուններից, որին մի փոքր առաջաբան է կցված. ծանոթանանք նախ առաջաբանին⁴, իսկ հետագայում կմոտենանք նաև նրան հաջորդող ցանկին:

«<Իմ Սա> հակայ խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի զոր ի Տիսպոնն խաւսեցեալ եթէ ես ղոսմականն զնամա զոր Արտաշրի ի դիւանին տէսի ի քաղոց ամսոյ ժէ: Եւ Վռամայ արքայից արքայի եւ բարերարի եւ գիր արարի եւ Սահակ կաթողիկոս թէ որպէս Ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ հայոց աղատաց եւ տանուտերանց որպէս յառաջ առ հայոց ազգին, նոյնպէս եւ ի ձերում դիւանի շահհամա<ր>ին առնել, որ յայսմ հետէ հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց գահ ի յայտ լինէր: Նոյնպէս և ներսէ հրամանաւ արքայից արքայի և եւ <Սա> հակ հայոց կաթողիկոս կնքեցաք զգահնեմակին և եղաք մատանի զարքայից արքայի և զմերս. եւ է այսպէս արդար և ճշմարիտ» (հաջորդում է ցանկը):

Թարգմանություն. «<Ես, Սա> հակ, փնտրեցի Արտաշես թագավորի արքունի դրանը այն, ինչի մասին զեկուցեցի Տիգրանում, թե «ես տեսա Արտաշրի ոսմական նաման դիվանում քաղոց ամսի 17-ին»: Եւ արքայից արքա և բարերար Վռամին ես, Սահակ կաթողիկոսս գիր գրեցի թե թող Ձերդ բարերարությունը հրաման տա՝ հայոց աղատներին ու տանուտերներին, ինչպէս առաջ (ընդունված էր) հայոց ազգի մեջ, նույնպէս և ձեր դիվանում շահհամա<ր>ի անել, որպէսզի այսուհետև հայոց ազատների և տանուտերների դահր հայտնի լինի»: Նույնպէս և ներսեհը՝ արքայից արքայի հրամանով, և ես <Սա> հակ հայոց կաթողիկոսս, կնքեցինք գահնամակը և դրինք արքայից արքայի և մեր մատանիները և այսպէս արդար ու ճշմարիտ է» (հաջորդում է ցանկը):

Գահնամակը մեզ հասել է ոչ թե բնագրի, այլ արտագրության ձևով (և որոշ աղավաղումներով): Այս հանգամանքը, դժբախտաբար, զրկում է հետա-րոտողին այն արտաքին տեսքի՝ այսինքն ձևավորման, հնագրության, նյութի, մի խոսքով՝ վավերագրաբանության (դիպլոմատիկայի) տեսակետից ուսումնասիրելու և թվագրելու հնարավորությունից և թույլ է տալիս քննության առարկա դարձնել սոսկ նրա բովանդակությունը:

Բովանդակությունը հետևյալն է. Սահակ կաթողիկոսը միտք է հղանում վերահաստատել հայ նախարարների գահնամակը պարսից թագավորի ձեռքով: Նա որոնում ու գտնում է գահնամակը վերջին հայ Արշակունի՝ Արտաշես

³ Գահնամակն առաջին անգամ հրատարակվել է Մ. էմինի կողմից՝ История Армении Моисея Хоренского. М., 1858, с. 358: Լուսանկարը տե՛ս Ղ. Ալիշան. Այրարատ. Վենետիկ, 1890, էջ 431—432: Գահնամակի մանրամասն և համակողմանի ուսումնասիրությունը տվել է Ն. Ադոնցը: Н. Адонц. Указ. соч., с. 249 и сл.

⁴ Ընթերցումն ըստ Ն. Ադոնցի:

Թագավորի դիվանում և ներկայացնելով այն Վռամ արքային՝ ստանում ցանկալի հաստատումը:

Առաջաբանում հիշատակված են հետևյալ հինգ (կամ չորս) անձնավորությունները. ա) Սահակ Պարթև, հայոց կաթողիկոս, որը գործել է IV դարի 90-ական թթ. սկսած մինչև 439 թ., բ) Արտաշես, հայոց թագավոր, որն իշխել է 422—428 թթ., գ) Արտաշիր II, պարսից թագավոր, որ իշխել է 379—384 թթ., դ) Վռամ V, պարսից թագավոր, որն իշխել է 420—439 թթ. և ե) Ներսեհ, պարսից թագավորի խոշոր պաշտոնյա, գուցե հետագայում հայտնի Միհրներսեհ՝ իր գործունեության սկզբնական շրջանում:

Այսպիսով, ըստ Գահնամակի իսկ տվյալների, այն ներկայացվել ու հաստատվել է 428 և 439 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Մենք բացառում ենք Արտաշեսի թագավորության տարիները (422—428 թթ.), հենվելով, նախ, գահնամակի այն ցուցման վրա, ուր ասված է «...որպես պառաջ առ հայոց ազգին, նույնպես և ի ձերում դիւանի...», ուր «յառաջ»-ը պետք է նշանակի Արշակունիների հայկական պետության գոյության շրջանը:

Պարզաբանում է պահանջում «Արտաշիր» անվանաձևը, որն օգտագործված է գահնամակում «Արտաշէս»-ին զուգահեռ: Տարակուս կա, թե արդյո՞ք երկու անվանաձևերի տակ թաքնված է նույն անձնավորությունը. թե՞ խոսքը մի դեպքում հայոց Արտաշեսի (որը կոչվել է նաև Արտաշիր), մյուս դեպքում՝ Շապուհ II-ի որդի, պարսից թագավոր Արտաշիր II-ի մասին է: Կարծում ենք, որ ավելի ընդունելի է երկրորդ ենթադրությունը՝ այսինքն՝ հայոց արքա Արտաշէսի դիվանում գտնվել է պարսից արքա Արտաշիրի հաստատած գահնամակը: Սակայն, եթե խոսքը այնուամենայնիվ Արտաշեսի մասին է, ապա ինչո՞վ կարելի էր բացատրել նույն տեքստում երկու անվանաձևերի առկայությունը: Նախ նշենք, որ «Արտաշէս» ձևը արտահայտում է իրական անվան հին, պահպանական, այդ ժամանակ արդեն որպես հայկական ընկալվող ձևը, իսկ մյուսը՝ «Արտաշիր»-ը, Սասանյան շրջանում Պարսկաստանում կիրառվող ձևը⁶: Փորձենք տալ երկու անվանաձևերի զուգահեռ օգտագործման հնարավոր բացատրությունը, հենվելով թղթում հանդիպող նմանօրինակ մի այլ դեպքի վրա: Այստեղ, Արտաշիր անվան հետ կապակցված, հանդես է գալիս «ռամական նամա» տերմինը, որի ստուգաբանության շուրջ վեճեր են եղել: Թվում է, թե ինչպիսի ստուգաբանություն էլ տրվեր այդ տերմինին, թղթի ամբողջ կոնտեքստը թույլ է տալիս պնդելու, որ «ռամական նամա»-ն և մի բանի տող հետո հիշատակված «գահնամակը» («գահնեմակին»), նույն բանն են նշանակում, մեկը՝ պարսիկների մոտ, մյուսը՝ հայերի: Իրականում այդ բառը նույնպես իրանական ծագում ունի, և պարունակում է նույն «նամա(կ)» բառը, սակայն նրա ձևը, հատկապես, վերջին կ-ի առկայությունը, վկայում է այն մասին, որ նա փոխառված է ոչ թե սասանյան շրջանում, ինչպես «ռամական նամա»-ն, այլ պահլավերենից, այսինքն՝ ավելի վաղ շրջանում⁸, իսկ V դարում, Հայաստանում ընկալվում էր արդեն որպես հայկական բառ:

⁶ Հավանաբար, այդպես է հասկացել Գահնամակի առաջարանը նաև Մովսես Խորենացին (III, 51, 65):

⁸ Արտաշես—Արտաշիր անվանաձևերի նշված հարաբերակցությունը հայոց արքա Արտաշեսի կապակցությամբ պարզ արտահայտվել է Խորենացու մոտ (III, 58): Անվանաձևերի ծագման մասին տե՛ս Հ. Աճառյան. Հայոց անձնանունների բառարան. Հ. Ա. Նրևան, 1942, Արտաշէս և Արտաշիր:

⁷ Ն. Հմինն ուղղում է՝ «Վռամական». Գր. Խտլախյանը համաձայն չէ, և ստուգաբանում է պարսկերեն «նոմա»-ն՝ «երամ, ամրոխ» բառի օգնությամբ: Սկզբունքորեն նրա հետ համաձայն է Ն. Աղոնցը, որը, սակայն, առաջ է բաշում պահլավական «ռամակ» ձևը, ընդգծելով նրա՝ որպես ռադմական միավորի (=վաշտ) նշանակությունը:

⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան. Հայոց լեզվի պատմություն. I-ին մաս, Երևան, 1940, էջ 350. Թիվ 356 և էջ 274, Թիվ 366:

Այս դույզը հիշեցնում է Արտաշես—Արտաշիր զույգը և հուշում «Արտաշիր» անվանաձևի օգտագործման հնարավոր պատճառները։ Այն օգտագործված է «ոսամական նամա»-ի հետ միասին, միևնույն նախադասության մեջ, որը ասել է Մահակը Տիգրանում։ Քերականապես այդ նախադասությունն ուղիղ խոսք է, այսինքն՝ ակնկալություն ունի բառացիորեն վերարտադրելու ասածը։ Բացառված չէ, որ Սահակն այստեղ բերում է այն տերմինը և այն անվանաձևը, որոնք նա կիրառել է Տիգրանում Գահնամակի կապակցությամբ բացատրություններ տալիս։

Վերադառնալով Գահնամակի թվագրման հարցին, շարունակենք, ասելով, որ նախարարական տոմարի բուն ցանկը ևս չի հակասում առաջաբանից բխող իմացումներին։ Ադոնցը նշում է, որ այդ ցանկը, չնչին բացառությամբ, ընդգրկում է միայն մարզպանական Հայաստանի տարածքի նախարարությունները (որը և բնական է), ինչպես նաև զերծ է այնպիսի տոմարի հիշատակությունից, որոնք V դարում արդեն գոյություն չունեին⁹։

Ն. Ադոնցն ընդարձակ և մանրամասն հիմնավորում է տալիս այսօրինակ վավերագրերի գոյության անհրաժեշտությանը և՛ Արշակունիների, և՛ մարզպանության շրջանում, ինչպես նաև բնութագրում է նրանց դերը, որպես ավաանական (ֆեոդալական) տիրապետությանը իրավական ձևավորում տվող միջոցներից մեկը։ Նա գտնում է նաև, որ Գահնամակն արտահայտում է V դարի նախարարական կարգային վիճակը¹⁰։

Այսուհանդերձ, մեզ հասած տվյալ Գահնամակը նա համարում է ոչ թե վավերագիր կամ, նույնիսկ, նրա պատճեն, այլ զրական կոթող, կազմված VII դարի առաջին կեսում՝ V դարի նյութերի հիման վրա։

Գահնամակի զրական կոթող լինելու իր կարծիքն Ադոնցը հիմնավորում է նրանով, որ «նախարարական կրկնվող տոմարանունների («Սինեաց երկրորդ», «Արծրունեաց երկրորդ», «Այդ Անձաուացի» և այլն), ինչպես և թ այլ, մեծ մասամբ անվավերված, տոմարանունների հիշատակումն այլ աղբյուրներում չկա։ «Այս անուններն են այն կասկածելի տարրերը, որոնք վարկաբեկում են մեր հուշարձանը» գրում է Ադոնցը¹¹։ Մեզ համար անհասկանալի է, թե ինչու մի վավերագրում (կամ չնայած պատճենում) չեն կարող լինել անուններ, որոնք չկան մեզ հայտնի մատենագրության մեջ։ Իսկ աղավաղումները պատճենների համար սովորական բան են։ Առավել ևս, վավերագրի համար պատշաճ է հիշատակել այնպիսի պաշտոնական մանրամասներ, որոնք տեղ չեն գտնում նարրատիվ (պատմողական) հուշարձաններում, ինչպես, օրինակ, տվյալ դեպքում նախարարական տների ճյուղավորումների մասին տեղեկությունները։ Ինչ վերաբերում է VII դարով թվագրման խնդրին, սպա Ն. Ադոնցը Գահնամակի բովանդակության մեջ որևէ հենակետ չի գտնում։ Նրա հենակետը Գահնամակից դուրս է։

Մովսես Կաղանկատվացու մոտ (II, Ա), գրում է նա, մի զրույց է պահպանվել, որտեղ պատմվում է Շապուհ II-ի արքունիքում տեղի ունեցած ճաշկերույթի մասին։ Շապուհը հայ նախարարներին սեղանի շուրջն ըստ արժանվույն տեղավորելու նպատակով պահանջում է նրանցից մի որևէ վավերագիր, ուր նշված լինեն նրանց հերթականությունը։ Նրան ներկայացնում են ոչ այլ ինչ, քան Ազաթանգեղոսի գիրքը, ուր նշված են 17 նախարարներ՝ որոշակի կարգով։ Այս զրույցը, ըստ Ադոնցի, ծագել է VII դարի սկզբից ոչ

⁹ IV դարի սկզբում ընդհատված տոմար՝ Մանավադյան, Որդունի, Բղնունի, մարզպանական Հայաստանից դուրս իշխող տոմար՝ Անդեղտուն, Աղձնիքի, Գուդարձի և այլն։ Բացառություն են կազմում Կասպիցից և Մոփաց տոմարը, որոնց տիրույթները դուրս էին մարզպանական Հայաստանից։ Տե՛ս Н. А. ДОНЦ. Указ. соч., с. 262.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 291։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 257, 291։ Այսուհանդերձ, այս վերջին էջում, տողատակում Ադոնցը ինքն է նշում աղբյուրներում նախարարական տների ճյուղավորումների հիշատակման մի քանի դեպք։

վաղ, և հենց Ազգ. թանգեղոսի հիշյալ ցուցակը այն ձեռով, ինչպես նա ներկայանում է զրույցի մեջ. VI դարի վերջերից ավելի վաղ չի ձևավորվել: Արդ, շարունակում է Աբու-ցը, եթե մի զրույցում, որ ստեղծվել է VII դարի սկզբներին, մեր Գահնամակի փոխարեն հանդես է դալիս Աղաթանգեղոսի ցուցակը, որը Աղոնցի պնդմամբ, ամենևին Գահնամակ չէ, ապա Գահնամակն այն ժամանակ դեռևս հոյություն չի ունեցել և ավելի ուշ է ստեղծվել, հետևաբար և դրական, այլ ո՛չ վավերական, բնութիւնն ունի¹²:

Նման փաստարկումը մի շարք խոցելի կետեր ունի: Նախ և առաջ, նրանից տրամաբանորեն հետևում է, որ ոչ միայն այս Գահնամակը, այլև ընդհանրապես ո՛չ մի Գահնամակ հոյություն չի ունեցել մինչև VII դարի սկզբները, իսկ դա հակառակ է գահնամակների անհրաժեշտության Աղոնցի իսկ տված հիմնավորմանը՝ մարդպանական շրջանի հենց սկզբից (չնոսելով արդեն Արշակունյաց շրջանի մասին): Այնուհետև, ապացուցված էլ չէ, թե վերոհիշյալ զրույցը իսկապես VII դարից առաջ ծագած լինել չէր կարող: Բայց եթե համարենք էլ թե այն հաստատապես VII դարին է պատկանում, դարձյալ չի կարելի պնդել թե Գահնամակը, իր հոյության դեպքում, անպայման պետք է հիշատակվեր այն զրույցում: Այսպիսով, մեր կարծիքով, որևէ անհրաժեշտություն չկա Գահնամակը, ավելի ճիշտ՝ նրա վավերական նախատիպը, տեղաշարժելու V դարի 30-ական թթ., կամ այն համարելու գրական կոթող: Ավելի շուտ այն վավերագիր Գահնամակի արտագրություններից մեկն է՝ որոշ աղավաղումներով, որոնք ի հայտ են դալիս թե՛ առաջաբանում և թե՛ բուն ցանկի մեջ:

Զբաժանելով Ն. Աղոնցի կարծիքը Գահնամակի թվագրման և բնութիւն հարցերում, միանգամայն համամիտ ենք նրա համոզմանը, որ այս սառայել է հորենացուն որպես աղբյուր¹³: Դրա համար Ն. Աղոնցին որպես ապացույց են ծառայել երկու տիպի փաստեր: Առաջին տիպի փաստերը ի հայտ են գալիս «Հայոց պատմության» պարունակած նախաբանական տոմսերի և Գահնամակի կազմի համեմատությունից, որից երևում է, մի կողմից, որ հորենացու ցանկի շուրջ երեք քառորդը առկա է Գահնամակում, իսկ մնացած քառորդը այնպիսի նախաբանություններ են, որոնք չէին էլ կարող այստեղ լինել, քանի որ Գահնամակը ընդգրկում է միայն մարդպանական Հայաստանի տարածքը և V դարում ղոյություն ունեցած նախաբանությունները, իսկ մյուս կողմից, որ Գահնամակում առկա նախաբանությունների մի որոշակի մասի բացակայությունը հորենացու մոտ նույնպես միանգամայն օրինաչափակն է (այս հարցին մենք մանրամասն կանդրադառնանք ստորև): Երկրորդ տիպի փաստերը՝ Գահնամակի և մասնավորապես նրա առաջաբանի ազդեցության դրսևորումներն են հորենացու տեքստում: Այսպես, հորենացին բերում է պարսից թագավոր Վռամի անունից Սահակ կաթողիկոսին արծաթ առաջարկողին վերջինիս տված պատասխանը՝ «Արծաթ նորա նմա լիցիբայց դու հաւանեցուսդես զնա՝ տալ ինձ զերկուսս զայս միայն. զգահ նախաբանացն հայոց, որպես կարգեալ յԱրտաշրէ վարեցան մինչև ցայժմ՝ նորին օրինակաւ հրամայեսցէ և առ յապայ... Եւ միւս...» և այլն: Այնուհետև տեղեկանում ենք Վռամի պատասխանին՝ «Այնմ լսող եղեալ Վռամայ՝ հրամայէ զամենայն կատարել» (III, 65):

Այս բոլորը բավականաչափ համոզիչ են և հազիվ թե կասկածի տեղ թողնվի Գահնամակին հորենացու ծանոթ լինելու հարցում:

Գահնամակի բուն տեքստին (ցանկին) մենք կանդրադառնանք ստորև, իսկ այժմ մի այլ խնդիր: հորենացին օգտագործել է Գահնամակում բերված նախաբանական տոհմների անունների մոտավորապես կեսը միայն (70-ից՝ 36-ը), անտեսելով մնացածը: Հարց է ծագում, թե ինչով է նա առաջնորդվել: Աղոնցը փորձում է պատասխանել նաև այս հարցին:

¹² Նույն տեղում, էջ 291:

¹³ Նույն տեղում, էջ 271 և այլուր:

Գահնամակում, ինչպես ասվեց, հիշատակված են նախարարական 8 խոշոր տոհմերի 11 ճյուղավորումներ, օրինակ, «Սիւնեաց երկրորդն», «Արծրունեաց երկրորդն» և նույնիսկ «Երրորդն», «այդ Դիմաքսեանն» և այլն: Այս լուրրը Խորենացին մի կողմ է դրել: Սևում են, սակայն, երկու տասնյակից ավելի խվով 23 այլ անտեսված նախարարական տոհմեր: Սրանց վտարումը րացատրելու համար Ն. Ադոնցը առաջ է քաշում մի այլ թուղթ, որը և, Գահնամակի օրինակով, անվանում է Զորանամակ («Воинская грамота»)¹⁴:

Զորանամակը նույնպես նախարարական տոհմերի ցանկ է: Ի տարբերություն Գահնամակի, այն բաժանված է չորս մասի կամ «դռան» (Արևելեան դռն, Արևմտեան դռն, Հիսիսային դռն, Հարաւային դռն), և յուրաքանչյուր տոհմի անվան դիմաց դրված է, թե քանի զինվոր (հեծյալ) է մատակարարում տվյալ նախարարությունը: Ն. Ադոնցը մանրամասնորեն հիմնավորում է նման փաստաթղթերի գոյությունն անհրաժեշտությունը ես, և այն էլ ոչ միայն մարզպանական, ինչպես Գահնամակը, այլ նաև արաբական տիրապետության սկզբնական ժամանակաշրջանում: Դառնալով, սակայն, կոնկրետ մեղ հասած Զորանամակին, նա համարում է այն գրական բնույթի հուշարձան, կազմված VII կամ հաջորդ դարերում և այս անգամ, մեր կարծիքով, միանգամայն իրավացի է:

Իր այս կարծիքը Ն. Ադոնցը հիմնում է Զորանամակի ներքին տվյալների, նրա ներքին հակասությունների վրա: Նա նշում է չորս խմբերի կազմերի շինծու բնույթը, որն արտահայտվում է մի կողմից խմբերի մեջ ընդգրկված տոհմանունների թվերի արհեստական համաչափության (21-21-22-22), մյուս կողմից՝ նրանց բովանդակության մեջ. թեև խմբերը կոչվում են «Արևելեան դռն» և այլն, սակայն նրանց մեջ նախարարները միավորված են աշխարհագրական սկզբունքի խախտումներով: Այսպես, Բագրատունիներն ու Բասենացիներն հայտնվում են արևմտյան խմբում, Կասպեից իշխանը՝ հյուսիսային խմբում, Գողթան իշխանը՝ հարավային խմբում: Կարելի է բերել և ուրիշ օրինակներ: Բացի այդ, ցանկում կան այնպիսի տոհմեր (Որդունիներ, Մանավազյաններ), որոնք վերացել են դեռևս IV դարի սկզբում և այլն:

Բացի այդ, գինված ուժերի չորս խմբի բաժանման և Զորանամակի կաղմի մեջ Ն. Ադոնցը ժամանակագրական հակասություն (անաքրոնիզմ) է տեսնում, քանի որ նման բաժանումը նա համարում է ուշ ժամանակի արգասիք (Սասանյանների վերջին շրջան)¹⁵, մինչդեռ Զորանամակի աշխարհագրական ընդգրկումը թվարկված նախարարությունների կազմի, ընդգրկման տեսակետից համապատասխանում է հին, հայ Արշակունիների ծաղկման ժամանակաշրջանին:

Բերում ենք Զորանամակի ցանկը՝ իր թվական տվյալներով՝ ըստ Ն. Ադոնցի. աջ կողմից ավելացնում ենք տվյալներ, թե Զորանամակում պարունակված որ նախարարություններն են հիշատակված Գահնամակում (նշվում է Գ տառով), Մովսես Խորենացու մոտ (և տառով), Ղազար Փարպեցու մոտ (Ղ տառով), VII դարի Աշխարհացույցում (Ա տառով) և Սեբեոսի մոտ (Ս տառով):

Արևմտեան դռն

1. Անգեղ տուն	վն	—	և
Բղեշխն Աղձնեաց	ա	—	և
Բըղնունական	վ	—	և
Մանաւաղեան	ռ	—	և
5. Բաղուրատունի			
Խորխոռունի			

Արևելեան դռն

1. Սիւնի	ա	քն	Գ	և
Ամսկոնի	մ	Գ	և	
Աւածացի	մ	—	—	
Վարձաւունի	մ	Գ	—	
5. Տամրարացի	ճ	Գ	—	
Մաղաղացի				

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 251—252:

¹⁵ Ստորև կտեսնենք, սակայն, որ այն կա արդեն Մովսես Խորենացու մոտ: Սակայն Խորենացուն VII—VIII դարերով թվագրող Ադոնցի համար այս փաստը արժեք չունի:

Մոփացի	ո	Գ	Խ	Յողկեպան	ձ	—	—
Վահունի	ո	Գ	Խ	Գըղճունի	ծ	—	—
Ապահունի	ո	Գ	Խ	Վառնունի	ծ	—	—
10. Կնունի	շ	Գ	Խ	10. Բաքան	ծ	—	Ա
Բասենացի	ո	Գ	—	Կճրունի	ծ	—	Ա
Պալունի	յ	Գ	—	Գուկան	ծ	—	Ա
Բնծաքի	տ	Գ	—	Պատասպարունի	ծ	—	Ա
Մանդակունի	յ	Գ	Խ	Գազրիկան	ծ	Գ	—
15. Սաղկունի	յ	Գ	Խ	15. Վիթանունի	ծ	Գ	—
Վարաժնունի	յ	Գ	Խ	Ջանդաղան	ծ	—	Ղ
Այծենական	ձ	—	—	Սողացի	ծ	—	Ա
Առունեան	յ	Գ	Խ	Աթաճեցի	ծ	Գ	—
Վարժնունեան	ձ	—	Ա	Ասճյենան	ծ	—	—
Սպան $\langle \text{ու} \rangle$ ունի	յ	Գ	Խ	Կինան	ծ	—	—
21. Ռափսևան	ձ	Գ	Խ	21. Տաղրևան	ծ	Գ	—

Հիսթիսային գտուե

1. Բղէշխն Գուգարաց	տշ	—	Խ
Կամսարական	ո	Գ	Խ
Կասպեցի	վ	Գ	—
Ուտէացի	ո	—	Խ
5. Մաղէացի	ո	—	Խ
Տայեցի	ո	Գ	—
Մամիկոնեան	ո	Գ	Խ
Վանանդաքի	ո	Գ	Խ
Գարդմանեցի	ո	Գ	Խ
10. Որդունի	շ	—	Խ
Առուեղեանք	շ	Գ	Խ
Աշոցեան	շ	Գ	Խ
Գիմաքսեան	յ	Գ	Խ
Գնթունի	յ	Գ	Խ
15. Բոխայեցի	յ	Գ	—
Գարեղեան	յ	Գ	Խ
Աբեղեան	յ	Գ	Խ
Հանունի	յ	Գ	Խ
Սանաունի	յ	Գ	—
20. Զենականան	յ	Գ	Խ
Ախաղարեան	ճ	Գ	Խ
22. Վարազարտիկեան	ձ	Գ	—

Հաւաքային գտուե

1. Կաղմէացի	ալմ	—	Խ
Կորդուացի	ո	—	Խ
Արծրունի	ո	Գ	Խ
Իրշտունի	ո	Գ	Խ
5. Մոկացի	ո	Գ	Խ
Ղոթնեցի	շ	Գ	Խ
Անձեւացի	շ	Գ	Խ
Հարութեան	ա	Գ	—
Տրպատունի	ձ	—	Ա
10. Մէհունի	ձ	Գ	—
Ակէացի	յ	Գ	Խ
Ջարէհունեայ	յ	Գ	Խ
Եր $\langle \text{ու} \rangle$ անթունի	յ	Գ	—
Համաստունեան	ձ	—	—
15. Արտաշեսեան	յ	Գ	—
Սաղրատունի	ձ	Գ	—
Արրահամեան	ճ	—	Ա
Տրունի	յ	Գ	Խ
Բուժունի	մ	Գ	—
20. Քաջբերունի	ճ	Գ	—
Բողունի	ճ	—	Ա
Մուրացան	յ	Գ	Խ

Նախ, անդրադառնանք Գահնամակի և Ջորանամակի ցանկերի փոխհարաբերությանը: Այստեղ, ինչպես և գտնում է Ն. Ադոնցը, ամեն ինչ պարզ է: Ջորանամակի հեղինակը ժանոթ է եղել Գահնամակին և հիմնովին օղտագործել է այն: Գահնամակի 70 կամ ավելի ճիշտ՝ 60 տոհմանուններից (11 տոհմանուն, ինչպես նշվեց, արդեն հիշատակված 8 տոհմանունների կրկնություններ են, բայց դրանցից մեկը՝ Բուխա Գիմաքսեանը, կա Ջորանամակում Բոխայեցի ձևով): Ջորանամակում չկան միայն երեքը՝ Նախճերին, Քաղաքապետն արքունի և Ցուն: Մնացած 57-ը առկա են: Կան մի քանի աղավաղված անուններ, բայց դրանք չեն խոչընդոտում արված եզրակացությունը, օրինակ, Գահնամակում Ամատունի, Համբուժեան, Վարասպակեան, Ջորանամակում՝ Ամասկոնի, Հարութեան, Վարազարտիկեան և մի քանի ուրիշը: Նույնանման պատկեր են ցուցադրում Խորենացու և Ջորանամակի ցանկերը: Խորենացու 50 տոհմանուններից Ջորանամակում առկա են 46-ը և

չկան միայն շորսը՝ Մարդպետականը, Առանին, Գարգարացին, Տաշրացը։ Ավելին, Ջորանամակի շորս «դրունք» և նրանց զորավարները նույնպես արձագանքում են Խորենացու մոտ հանգես եկող պատկերին։ Հայոց զորքը ըստ ծագերի շորս մասի բաժանելու գաղափարը հանդես է գալիս նաև Խորենացու մոտ։ Այսպես, Արտաշես թագավորը շորս մասի բաժանված հայոց զորքը հանձնարարում է. արևելյանը իր Արտավազդ որդուն, արևմտյանը՝ Տիրան որդուն, հյուսիսայինը՝ Զարեհ որդուն և հարավայինը՝ Սմբատ զորավարին (III, 54)։ Սակայն նրանից շատ առաջ էլ, ըստ Խորենացու, այդպիսի բաժանում եղել է և դեռևս Արտաշես հանձնարարել է արևելյան մասը Սիսակյաններին (Սյունի), հարավայինը՝ Կադմյաններին (I, 14, II, 8), հյուսիսայինը՝ Գուգարաց բղեշխին, արևմտյանը՝ Անդեղյաններին (II, 8)։ Այս ևս համապատասխանում է Ջորանամակի շորս զորավարներին. Արևմտեան դուն՝ Անդեղ տուն, Հյուսիսային դուն, Գուգարաց բղեշխ, Արևելեան դուն՝ Սյունի և Հարավայինը՝ Կադմյաններ։

Սակայն այս բոլորով հանդերձ, այսինքն, բացի նաև Գահնամակի և Խորենացու ցանկերում առկա անուններից, Ջորանամակում կա ևս 19 անուն, առանց որոնց չէր կարող լրացվել սխեմայի քանակական մասը՝ $21 + 21 + 22 + 22 = 86$ թիվը։ Պակասող միավորները (որոնք կուտակված են հատկապես «Արևելեան դուն» հատվածում) լրացնելիս հեղինակը դիմել է նախ և առաջ VII դարի Աշխարհացույցին։ Այստեղից նա առել է 9 անուն. Վարժնունեան (հավանաբար, երեք Վարժնունիներից Տուրուբերանի համապատասխան գավառը), Մազազացի (Մազազ գավառից), Բաքան, Կճրունի (ճիշտը՝ Կրճունի), Գուկան, Սողացի (Սողք գավառ), Տրպատունի, Բողունի (ճիշտը՝ Բողունի)։ Եվս 2 անուն կա Փարպեցու (Ջանդաղան)¹⁶ և Սեբեոսի (Աբրահամեան)¹⁷ մոտ։

Այս բոլորից հետո դարձյալ մնացել է 8 դատարկ տեղ, որոնք էլ հեղինակը լրացրել է հայտնի չէ, ինչ աղբյուրից։ Այդ անուններն, ըստ երևույթի, անճանաչելիորեն աղավաղված են։ Դրանք են. Աթենական, Աւածացին, Յողկեպան, Գրդնունի, Վառնունի, Ասճնեան, Կինան, Համաստունեան։

Ուշ շրջանի այս արհեստական և խայտաբղետ գրվածքը, որը հավակնություն ունի արտացոլելու Արշակունիների ժամանակաշրջանը, Ն. Աղոնցը համարում է Խորենացու աղբյուր։ Ձևական տեսակետից սա կարելի է պատկերացնել, քանի որ վերը նշված նմանությունները տեսականորեն կարող են լինել թե՛ Ջորանամակի և թե՛ Խորենացու փոխառություն արդյունք։ Սակայն Ն. Աղոնցի ընտրության մեջ անշուշտ իր դերն է խաղում Խորենացուն VII կամ հաջորդ դարի հեղինակ համարելու հանգամանքը։ Պետք է ասել, որ ընդհանուր եզրակացություն հանելիս նա որոշ վերապահություն է անում, բայց կոնկրետ վերլուծությանը դիմելիս վերացնում է այդ վերապահությունը։

Այսպես, նա գրում է. «Խորենացու խոսքերը «կարգ զինուորականաց»-ի մասին ցույց են տալիս, որ նրան ծանոթ է եղել մեր թղթի (Ջորանամակի—Գ. Ս.) նման ինչ-որ մի բան, բայց թե՛ այն ինչ հարաբերության մեջ է Ջորանամակի հետ՝ հայտնի չէ։ Գուցե գոյություն է ունեցել նախարարական այրուծիի ցուցակ, և այդ ցուցակը հետագայում վերամշակվել է մեզ հասած այդ թղթի տեսքով։ Խորենացուն, համեմայն դեպ, ծանոթ է եղել մի զինվորական ցուցակ իր այս կամ մեկ ուրիշ տեսքով»¹⁸։ Այսինքն, տվյալ Ջորանամակը չէ անպայման, որ օգտագործել է Խորենացին, այլ գուցե որևէ այլ գրվածք կամ վավերագիր, որն արտացոլվել է նաև Ջորանամակի մեջ։ Սրա հետ կարելի է լիովին համաձայնվել։ Սակայն, իրականում, դառնալով հարցի կոնկրետ քննարկմանը, Աղոնցն անվերապահորեն գործի է դնում հենց մեր ձեռքի տակ եղած Ջորանամակի թվական տվյալները, նշելով՝ «Ուշադիր

¹⁶ Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց. Տփղիս, 1904, էջ 61։

¹⁷ Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 129։

¹⁸ Н. А д о н ц. Указ. соч., с. 296.

դիտարկումները հայտնաբերում են հորենացու ծանոթությունը ոչ միայն Գահնամակի, այլև Զորանամակի հետ»¹⁹։

Որպես ապացույց Ն. Ադոնցը բերում է մի հիբրիդային աղյուսակ, որը ներկայացնում է Գահնամակի ցանկը, օժտված Զորանամակի պարունակած լուրաքանչյուր նախարարի ունեցած զինվորների թվաքանակներով։

Վերարտադրում ենք այդ աղյուսակը, մեր կողմից աջ մասում ավելացնելով տեղեկություններ Գահնամակում թվարկված նախարարությունների՝ V դարի այլ աղբյուրներում հիշատակման վերաբերյալ։ Սրա նպատակն է ստեղծել մի յուրատեսակ, ժամանակակից բառով ասած, ռեյթինգի (արժուրոշման) պատկեր, պարզելու համար, թե հորենացու ապրած դարում նախարարական ո՞ր տոհմերն են առավել հաճախ հիշատակվել մատենագրության մեջ, ուրեմն և առօրյա շփումների ժամանակ և, հետևաբար, որոնք են, որ առավել նշանակալից դեր են կատարել երկրի կյանքում։ Հարկավ, չի կարելի երաշխավորել, որ ստացվող պատկերը ճիշտ կլինի նաև իր մանրամասներում, բայց ընդհանուր պատկերացում այն մասին, թե ինչ տեղեկատվություն է ունեցել հորենացին որպես ժամանակակից, անշուշտ, կստացվի։

Բերվող տվյալները նշված են հեղինակների անունների սկզբնատառերով՝ Կ—Կորյուն, Ա—Ադաթանդեղոս, Փ—Փավստոս Բուզանդ, Ղ—Ղազար Փարպեցի, Ծ—Ծղիշե։ Բացի այդ, ընդգծել ենք հորենացու ցանկում բացակայող տոհմանունները՝ շեղատառով։

Գահնամակի ցանկը բերում ենք Ն. Ադոնցի արած ճշգրտմամբ, ըստ որի «Առաջին իշխան Հայոց եւ մաղխազն» Մաղխազունին (հոռոսոռունին) ցանկից դուրս վիճակից (դրված է ա. կետից առաջ) տեղափոխվում է 4-րդ (ղ.) տեղը, որով Մամիկոնյանները այդտեղից անցնում են 5-րդ (ե.) տեղը, և համարակալումը շարունակվում է մեկ միավոր տարբերությամբ մինչև 24-րդ (իդ.) տեղը, որպիսի թիվը Գահնամակում բաց է թողնված և 23-ին (իգ.) հաջորդում է 25-ը (իե.)։ Ադոնցի հիմնավորված ճշգրտմամբ այս բացթողումը ուղղվում—լրացվում է և ցանկը շարունակվում է Գահնամակում առկա թվերով մինչև 70 (հ.)։

ա. Սիւննաց տէր	19400	Կ	Ա	Ք	Ղ	Ե
բ. Ասպետն	1000	—	Ա	Ք	Ղ	Ե
գ. Արծրուննաց տէր	1000	—	Ա	Ք	Ղ	Ե
դ. Առաջին իշխան Հայոց Մաղխազն	1000	—	Ա	Ք	Ղ	Ե
ե. Մամիկոնէից տէր	1000	Կ	Ա	Ք	Ղ	Ե
զ. Շահապն Մոփաց տէր	1000	—	Ա	Ք	—	—
է. Մոկաց տէր	1000	—	Ա	—	Ղ	Ե
բ. Ռշտուննաց տէր	1000	—	Ա	Ք	Ղ	Ե
թ. Վահուննաց տէր	1000	—	—	—	Ղ	Ե
ժ. Կոսպէից տէր	3000	—	—	—	—	—
ժա. Անձաւացնաց տէր	—	—	—	Ք	Ղ	Ե
ժբ. Ապահուննաց տէր	1000	—	—	Ք	Ղ	Ե
ժգ. Կամսարականն	800	—	—	Ք	Ղ	Ե
ժդ. Այդ Ապահունի	—	—	—	—	—	—
ժե. Վանանդացին	1000	—	—	Ք	Ղ	Ե
ժզ. Ամատունի տէր	—	Կ	—	Ք	Ղ	Ե
ժէ. Գողթան տէր	500	Կ	—	Ք	—	—
ժբ. Գնուննաց տէր	500	—	—	Ք	Ղ	Ե
ժբ. Այդ Անձաւացի	500	—	—	—	—	—
ի. Տայոց	600	—	—	—	—	—
իա. Բասենոյ դատաւորն	600	—	—	—	—	—
իբ. Գնթուննաց տէր	300	—	—	Ք	Ղ	Ե

իգ. Վարձաւանին	200	—	—	—	—
իդ. Գարդմանայ տէր	1000	4	—	—	—
իե. Սահառունին	300	—	—	—	—
իզ. Գարեղէնից տէր	300	—	—	—	—
իւ. Արեղէնից տէր	300	—	—	—	—
իւ. Սինեաց երկրորդ	—	—	—	—	—
իւ. Արծրունեաց երկրորդ	—	—	—	—	—
լ. Արծրունեաց երկրորդ	—	—	—	—	—
լա. Մամիկոնէից երկրորդ	—	—	—	—	—
լր. Ռոփսւանն	100	—	—	—	—
լղ. Աշոցեանն (Գաշոցեանն)	500	—	—	—	—
լդ. Դիմաքսեանն	300	—	—	—	—
լե. Բալիա Դիմաքսեանն	300	—	—	—	—
լզ. Այգ Արեգեանն	—	—	—	—	—
լէ. Այդ Դիմաքսեանն	—	—	—	—	—
լը. Պալունին	300	—	—	—	—
լթ. Առանդեանն	500	—	—	—	—
խ. Աշամարեանն	100	—	—	—	—
խա. Համբուժեանն	100	—	—	—	—
իւր. Վարասպակեանն	100	—	—	—	—
խդ. Զինականն	300	—	—	—	—
խդ. Ակէացին	300	—	—	—	—
խե. Զարեհաւանեանն	300	—	—	—	—
իւզ. Ընծայեցին	4000	—	—	—	—
խէ. Մանգակունին	300	—	—	—	—
խը. Սղկունին	300	—	—	—	—
իւր. Տայգրեանն	50	—	—	—	—
ծ. Սրմանքունին	300	—	—	—	—
ծա. Սպանդունին	300	—	—	—	—
ծր. Առանեանն	300	—	—	—	—
ծդ. Տրունին	300	—	—	—	—
ծդ. Մամբրացին	100	—	—	—	—
ծե. Հանունին	300	—	—	—	—
ծզ. Բժնունին	200	—	—	—	—
ծէ. Քաջբերունին	100	—	—	—	—
ծը. Մեհենունին	100	—	—	—	—
ծթ. Նախնեի	—	—	—	—	—
կ. Քաղաքապետն սուրբունի	—	—	—	—	—
կա. Որսապետն արքունի	300	—	—	—	—
կբ. Արտաշեսեանն	300	—	—	—	—
կդ. Վանադացին երկրորդ	—	—	—	—	—
կդ. Ցուլն	—	—	—	—	—
կե. Վիժանու<նի>	50	—	—	—	—
կզ. Ահաժու	50	—	—	—	—
կէ. Շիրակա Դիմաքսեան	—	—	—	—	—
կը. Գազրիկանն	50	—	—	—	—
կթ. Մարացեան տ<էր>	300	—	—	—	—
ն. Վազրասպու<նի>	100	—	—	—	—

Արդ, Գահնամակի 70 տոհմանուններից Խորենացու ցանկում առկա են միայն 36-ը: Բացակայում են 34-ը: Սրանցից 11-ը, ինչպես երիցս ասվեց, 8 երեւելի նախարարական տոհմերի ճյուղավորումներն են ներկայացնում, ուստի և բնականաբար չկան Խորենացու մոտ: Բայց հարց է ծագում, թե ինչու են բացակայում նրա մոտ մնացած 23-ը: Այս հարցին պատասխանելու համար Ն. Ադոնցը գործի է դնում Զորանամակի թվերը, որոնք կցված են Գահ-

նամակում տեղ գտած նախարարական տոճմերին, և գտնում. որ Գաճնամակի հիմքում ընկած է ռազմական ուժը՝ նախարարությունները տեղավորված էին նվազող գծով, համաձայն այրուձիի (զորքի) այն քանակության, որն ուներ նրանցից յուրաքանչյուրը»²⁰,

Տեսականորեն սրա հետ կարելի է համաձայնվել և նույնիսկ չի կարելի չհամաձայնվել, քանի որ բնական է, որ նախարարությունները այսպիսի մի տեղ, ինչպիսին է Գաճնամակը, պիտի դասավորվեին ըստ իրենց խաղացած դերի երկրի քաղաքական, տնտեսական կյանքում, և առաջին հերթին, իհարկե, ըստ իրենց ռազմական հզորության:

Սակայն, այնուհետև, Լոնկրետ և վստահորեն, Ն. Ադոնցը դիմում է մեզ հասած Զորանամակի թվական տվյալներին, որպես խորհրդանշական անմիջական աղբյուրի, և նրանց հիման վրա փորձում բացատրել խորհրդանշական մոտ նշված 23 նախարարությունների բացակայությունը պատճառները: «Խորհրդանշական մոտ Գաճնամակի համեմատությամբ պակասող նախարարությունները,— դրում է նա,— այն նախարարություններն են, որոնք կամ խախտում են դաճնի շարքի հերթականությունը և կամ ունեն երեք հարյուրից պակաս ձիավոր (զինվոր)»²¹:

Գաճնամակում գահերի թվական գործակիցների աստիճանական նվազման ընդհանուր դադարափարը ընդունելի է, բայց Ն. Ադոնցի առաջարկած այս երկու բանաձևերի կոնկրետ դրսևորումը չափազանց շատ խոչընդոտների է հանդիպում ի դեմս դրանք խախտող բացառությունների:

Առաջին բանաձևի կապակցությամբ այդպես էլ չի պարզվում, նախ և առաջ, թե ինչու, ի՞նչ պատճառներով զորքերի թվաքանակների աստիճանական նվազման պատկերը խախտող նախարարությունները պիտի այդ հատկանիշով ընդհանրապես հանվեն խորհրդանշական ցանկից: Այստեղ խորհրդանշական ոչ մի հիմք չի վերագրվում, նույնիսկ՝ տրամաբանական:

Բայց ծանոթանալով Ն. Ադոնցի բերած կոնկրետ օրինակներին: Դրանք են. Կասպեից տէր՝ 3000 զինվորով, Տայոց՝ 600 զինվորով, Բասենոյ դատաւորն՝ 600 զինվորով և Ընծայեցին՝ 4000 զինվորով: Թե ինչպես են դրանք խախտում նվազման աստիճանականությունը՝ երևում է աղյուսակից: Բայց այնտեղ կա ևս չորս նախարարություն, որոնք իրենց զորքերի թվաքանակով նախորդ չորսի նման խախտում են նվազման աստիճանականությունը և, այսուհանդերձ, չեն վտարվել Մովսես խորհրդանշական ցանկից: Դրանք են. Վանանդացին իր 1000, Գարգմանայ տէրը իր 1000, Աշոցեանը իր 500 և Առաւելանը իր 500 զինվորներով (տե՛ս աղյուսակը): Ուրեմն՝ չորս օրինաչափականի դեմ չորս բացառություն: Նման օրինաչափությունը դժվար է ընդունել:

Այժմ նայենք այդ ութ նախարարությունների ութիսկին (արժորոշմանը) աղյուսակի աջ կողմում: Եթե խորհրդանշական կամ բացակայող առաջին բանաձևը ունի 0, 0, 0, 2 միավոր, ապա երկրորդ, այնտեղ առկա բանաձևն ունի 3, 2, 2, 2 միավոր: Սա դրդում է մեզ խորհրդանշական կատարած ընտրության հիմքերի մեջ առաջնությունը տալ արժորոշմանը (ոչ թիվին), այսինքն ընդունել, որ իր ապրած զարում նա այդ խնդրում հետևել է երկրի կյանքում նախարարությունների խաղացած դերին և ոչ թե զուտ մեխանիկորեն զործողություններն է կատարել թվերի հետ, ինչպես տվյալ դեպքում նրան այդ վերագրում է Ադոնցը:

Գալով երկրորդ բանաձևին, ըստ որի խորհրդանշական ցուցակից վտարվել են 300 զինվորից պակաս ունեցող նախարարությունները, ապա այստեղ էլ կա

20 Նույն տեղում, էջ 264:

21 Նույն տեղում:

թվով վեց²² բացառություն: Այսպես, Ռոփսեանը և Աշխադարեանն իրենց 100-ական զինվորներով մնացել են Խորենացու ցուցակի մեջ, մինչդեռ Սահառունին, Պալունին, Արտաշեանն ու Ծրուանդունին իրենց 300-ական զինվորներով՝ վտարվել այնտեղից:

Ուրեմն այս բանաձևի դրսևորումը ևս այնքան սահուն չէ, ինչպիսին այն ներկայացնում է Ադոնցը:

Այժմ քիչ ավելի խորանանք արժորոշման (ռեյթինգի) տվյալների մեջ: Խորենացու նախարարական ցանկում ներկայացված՝ Գահնամակի 36 տոհմանուններից (որոնք մեր վերջին աղյուսակում առանց ընդգծման են ներկայացված) 30-ը, ըստ աղյուսակի աջ կողմում մեր ցուցադրած տվյալների, մեկից մինչև հինգ անգամ ներկայանում են V դարի աղբյուրներում, 1 անգամ՝ 5-ը, 2 անգամ՝ 9-ը, 3 անգամ՝ 9-ը, 4 անգամ՝ 5-ը և 5 անգամ՝ 2-ը: Այդ աղբյուրներում բացակայում են 6-ը:

Գահնամակի մնացած 23 տոհմանունների (11 կրկնվողները խաղից դուրս են) արժորոշման պատկերը հետևյալն է. 1 անգամ հիշատակվում է Ծրուանթունին, 2 անգամ՝ Պալունին, Ընծայեցին, Քաջբերունին, 3 անգամ՝ Սահառունին: Թե ինչու սրանք չկան Խորենացու մոտ գտվար է ասել, մանավանդ՝ Պալունին, որ ազդեցիկ նախարարական տոհմ էր: Գուցե Պատմահոր քաղաքական համակրանքից ու անհամակրանքից ելնելով, որը կվկայեր նրա քաղաքական ակտիվ դիրքորոշման մասին, և համընթաց կլիներ տոհմերի արժորոշմանը նրա, մեր կարծիքով, նվիրած ուշադրությանը:

Ավելի կարևոր է, որ նշված 23-ից 18-ը ընդհանրապես բացակայում են V դարի աղբյուրներում և դրանով պատշաճ հիմք ստեղծում բացատրելու համար ամբողջ այդ խմբի բացակայությունը: Դրանք այն նախարարություններն են, որոնց ծանոթ լինելով Գահնամակից, Խորենացին այնուհանդերձ չի ներգրավել իր նախարարական ցանկի մեջ և նույնիսկ հիմնավորել է իր այդ քայլը, ինչպես նկատել է Ադոնցը, հետևյալ կերպ. «Սե ալլ որ ինչ կրտսերագոյն ազգք... հաստատէ այս Տիգրան (Վերջին). որք միանգամ անաղգիք էին ի վաշտս և անձամբ երևելիք... որք... ի զարմից Հայկազանց ոմանք և յնկուց: Զոր ոչ անուամբ պատմեսցուք...» (II, 64):

Ադոնցը «անազգիք էին ի վաշտս» արտահայտությունը ծառայեցնում է Գահնամակի՝ Խորենացու կողմից զտման իր առաջ քաշած բանաձևի հիմնավորմանը (300 զինվորից պակաս), բայց այն, սույն բանաձևի գեթ մասնակի վարկաբեկման պայմաններում, հավասարապես կարող է ամրապնդել մեր անցկացրած արժորոշման արդյունքները:

Այսպես, ուրեմն, եթե Խորենացու մոտ առկա 36 տոհմանուններից միայն վեցն են բացակայում V դարի մեզ հայտնի աղբյուրներում, այսինքն՝ 16,5 տոկոսը, ապա նրա մոտ բացակայող 23 տոհմանուններից այդ աղբյուրներում չկան 18-ը, այսինքն, 78 տոկոսը: Այսպիսի հարաբերությունը, թվում է, բավարար հիմք է եզրակացնելու, որ Խորենացին, ընտրություն անելիս, հիմնականում է իր ժամանակի հասարակական կարծիքից, ուժերի փոխհարաբերությունից:

Սրա օգտին է խոսում նաև վերը վերլուծված մասնավոր այն դեպքը, երբ զորքերի թվական տվյալների նվազման սահունության խախտմամբ է բացատրվում չորս նախարարությունների վտարումը Խորենացու ցանկից, մինչդեռ մենք ցուցադրեցինք, որ այդ 4-ից 3-ը իսպառ չեն հիշատակվում նաև V դարի այլ աղբյուրներում, իհարկե, ոչ այն պատճառով, որ համապատասխան հեղինակները ևս կիրառել են տոհմանունների զտման այդ չափանիշը:

Անդրադառնալով կրկին անգամ այն 6 նախարարություններին, որոնք, առկա լինելով Խորենացու ցանկում, այսուհանդերձ բացակայում են V դարի

²² Գուցե՝ յոթ, եթե հաշվի առնենք Բուխա Դիմաքսեանին, իր 300 զինվորով, որն այդ 300-ով, ըստ Ադոնցի, պիտի մնար Խորենացու ցանկում, իսկ որպես Դիմաքսեանների ճյուղավորում պիտի բացակայեր:

այլ աղբյուրներում, թվում է թե ի վիճակի ենք բացատրել այն հիմքը, որը խորենացու աչքում փոխարինել է արժողողմանը: Խոսքը Աշխադարեան, Սպանդունի, Տրունի, Հա(ն)ունի, Որսապետն արքունի (Վարաթնունի) և Մուրացեան նախարարությունների մասին է: Ինչո՞ւ են սրանք արժանացել պատմահոր ուղադրությանը: Պատասխանելու համար պիտի թեթևակի ոտք կոխենք մի բնագավառ, որը մտադիր ենք մանրամասնորեն արծարծել մեր հաջորդ հոդվածներից մեկում: Դա խորենացու մոտ նախարարական տոհմանունների ժողովրդական ստուգաբանության բնագավառն է:

Պետք է հիշեցնել, որ տոհմանունները խորենացու աչքում ոչ թե սոսկ հատուկ անուններ են եղել, այլ պատմական տեղեկատվության կրողներ, պատմական աղբյուրներ: Այդ իմաստով նրա մոտ կան ավելի երևելիները և պակաս երևելիները, և դա կապված է ոչ թե համապատասխան տոհմերի իրական երևելիության աստիճանից, այլ գուտ տոհմանվան ընձեռած ստուգաբանական հնարավորությունների աստիճանից: Այդ իմաստով, ասենք, Ռոշտունի հզոր տան տոհմանունը խորենացուն ոչինչ չի տվել, իսկ, ասենք, Զինական շարքային տան տոհմանունը պարզեցել է մի փոքր պատմական տեղեկատվություն. տոհմի ներկայացուցիչները, ըստ խորենացու, կարգված են եղել արքունի «ամառանոցաց պահակա և ձինակիրս», որից և վաստակել են իրենց տոհմանունը (II, 7):

Այս առումով վերահիշյալ մեր վեց տոհմանուններին անդրադառնալիս տեսնում ենք, որ նրանցից յուրաքանչյուրը խորենացուն որոշակի՝ մեծ կամ փոքր տեղեկատվական զանգված է մատուցել: «Ասեմ և Սպանդունիսդ ի վերա զենարանաց և զՀաունիսդ՝ բազէակիրս և բազէակալս, յաղագս ի մայրիս բնակելոյ» (II, 7):

Տրունի տոհմանունը, ըստ խորենացու, ստացել են Տուր անունով մի անձնավորության 15 որդիները Արտաշես արքայից «ոչ վասն արութեան ինչ գործոց, այլ միայն վասն քսութեան հօր նոցա, զոր առնէր ի տանն արքայի (Երուանդայ—Գ. Ս.), առ Սմբատ, քանզի ընտանի էր Երուանդայ...» (II, 47): «Տուր» անունը՝ «տամ» բայից խորենացին առնել է նրա կրողի «քսութեան» («մատնիչութեան») հետ²⁸:

Գահնամակի «Որսապետն արքունի» տոհմանունը խորենացին նույնացրել է Վարաթնունի տոհմանվան հետ, ասելով «Առ Արտաշիսի թոռամբ Վաղարշայալ ոմն Վարաթ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաղ և այծեմանց և վարազուց, դիպածգութեամբ նետից կորովի. զսա ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ... Եւ ի սմանէ ասեն լինել զտունն Վարաթնունի» (I, 12, II, 11):

Այս նույնացման հիմքը «վարաթ» անվան և «վարազ» բառի նմանությունը պիտի լինի:

Շատ ավելի ծավալուն է Մուրացեան տոհմանվան մատուցած տեղեկատվությունը: Գահնամակում նրան համապատասխանում է Մարացեան տէյր ձևը, որը և, ըստ երևույթին դրդել է խորենացուն շարադրել հետևյալ դրվագները, որոնք սկսվում են Վաղարշակ արքայի օրերից: «Բայց ետ կարգելոյ

²⁸ Տե՛ս նոր բառերի Զայկազեան լեզուի, II, Վենետիկ, 1937, «տալ. որպէս մատնել յայլս կամ դանձն»:

զտուն թագաւորին,—գրում է Խորենացին,—երկրորդ թագաւորութեան լինելի դաւակէ Աթդահակայ, Մարաց եղելոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացեանդ կոչեն: Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարաւոցն տէր» (II, 8): Մուրացեանի՝ Մարացեանով ստուգաբանութիւնը լրացվում է Աթդահակ—վիշապ նույնացմամբ: «Զի Աթդահակը,—գրում է Խորենացին,—ի մեր լեզու է վիշապ»: Ուստի և սրանց հաջորդում են Արտաշես Միջինի ժամանակ տեղի ունեցած դրվագները՝ հայոց թագուհի Սաթինիկի սերը Մուրացեան—Վիշապազուն Արգամ—Արադաւանի նկատմամբ, Արտաշեսի դեմ վերջինիս յարած զավերը, որոնք ավարտվում են Մուրացեան տոհմի բնաջնջմամբ Արտաշեսի որդի Արտավազդի ձեռքով (II, 51):

Վերջապես, Խորենացու մոտ հանդես եկող Աշխարհարեան տոհմանունը (որն Ադոնցը իրավացիորեն նույնացնում է Գահնամակում աղավաղված Աշահմարեան ձևով հանդես եկող տոհմանվան հետ) Պատմահայրը կապում է Տըրգատ թագավորի հարսնացու ապա և թագուհի Աշխենի և նրա հայր Աշխարի հետ (III, 83):

Մի խոսքով, այս վեց տոհմանուններից յուրաքանչյուրի ստուգաբանութիւնը Խորենացին որպէս աղբյուր է ծառայեցրել իր պատմութեան համար, և այս է եղել մեր կարծիքով, նշված նախարարութիւնների ներգրավման հիմքը կամ հիմքերից մեկը: Պատմահայր աչքում սրանց ունեցած արժեքը շեշտելու համար նշենք, որ նրա հիշատակած 50 տոհմանուններից 20-ը նա չի ստուգաբանել, իսկ մնացած 30-ից շուրջ 10-ը շատ պարզ ստուգաբանութիւն ունեն, մեր վերը նշած իմաստով քիչ արդյունավետ: դրանք սոսկ պարզում են տոհմանվան հիմքում ընկած անձնանունը՝ Աբեղեան՝ Արել, Խոռխոռունի՝ Խոռ, Գաբեղեան՝ Գաբաղ, Բզնունական՝ Բաղ և այլն: Այսպիսով, մեր շոշափած տոհմանունների արժեքը բավական բարձր պիտի եղած լինի Խորենացու աչքում: Ավելացնենք, որ Խորենացու ստուգաբանութիւնները համակարգի տեսքով դիտելիս, ինչպես որ ծրագրել ենք, ասվածը ավելի համոզիչ ձևով է ներկայանում:

Մեր ուշադրութիւնը հիմնականում նվիրելով Գահնամակի և Խորենացու համար ընդհանուր 36 տոհմանուններին, այսուհանդերձ, չպիտի մոռանանք, որ Խորենացու ցանկում կա ևս 14 այնպիսի տոհմանուն, որոնք Գահնամակում բացակայում են: Եվ ահա, հարց է ծագում, թե որտեղից է դրանք առել Խորենացին, եթե ոչ Գահնամակից: Դրանցից 10-ը առկա են Զորանամակում, բայց մենք արդեն եկանք այն եզրակացութեան, որ Խորենացին է ծառայել որպէս աղբյուր Զորանամակի հեղինակի համար և ոչ՝ հակառակը:

Բերում ենք այդ 14 տոհմանունները, աչ կողմից նշելով, նախորդ աղյուսակի օրինակով, այդ տոհմանունները հիշատակող V դարի աղբյուրները:

Մարդպետական	—	Ա	Բ	Ղ	—
Կորդուաց	—	Ա	Բ	—	—
Աղձնիքի	—	Ա	Բ	—	—
Անգեղեայ	—	Ա	Բ	—	—
5. Գուգարացի	Կ	—	Բ	—	—
Գարդարացի	—	Ա	—	—	—
Մավդէացի	—	Ա	—	—	—
Ուտէացի	—	Ա	—	—	—
Որդունի	—	—	Բ	—	—

10. Բզնունի	—	—	Բ	—	—
Մանաւազեան	—	—	Բ	—	—
Տաշրացի	—	—	Կ	—	Ղ Ծ
Կաղմեան	—	—	—	—	—
14. Առանի	—	—	—	—	—

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ Գահնամակում հիշատակված այս 14 նախարարությունների արժուրոշումը V դարի աղբյուրներում նույնանման պատկեր է ցուցաբերում, ինչպիսին տեսանք 36 հիշատակվածների խնդրում: Ուրեմն, այստեղ դեռ ավելի մեծ հիմքեր կան հենվելու այդ արժուրոշման վարկածի վրա: Գահնամակից փոխառված շիինելով, ուստի և դուրս մնալով Ադոնցի առաջարկած բանաձևերի գործողության ոլորտից, նրանք պիտի մուտք գործեին խորհնացու Պատմությունը հենց իրենց արժուրոշման շնորհիվ:

V դարի աղբյուրներում չեն հիշատակված այս 14-ից 2-ը միայն, որը կազմում է 14 տոկոս և համընթաց է 36-ի և 6-ի հարաբերությանը՝ 16,5 տոկոսին: Եթե դառնանք, ինչպես այդ 6-ի դեպքում էր, այս 2-ի՝ խորհնացու մոտ առկայության բացատրությանը, ապա պիտի հիշատակենք, որ Կազմյան տոհմի մասին տեղեկությունները նա ստացել է Մար Աբաս Կատինայի մատյանից, որը անվանելով վերջինիս Մարաբայ Մծուրնացի, նույն իմաստով օգտագործել է նաև Սեբեոսի «Պատմությանը կցված «նախնական պատմության» Անանուն հեղինակը: Գալով Առանյաններին, ապա նրանք, ինչպես ասվեց սկզբում, հիշատակված են Սեբեոսի բուն պատմության մեջ, VII դարում, որ նշանակում է, թե նրանք գոյություն են ունեցել V դարում ևս:

Եվ այսպես, Մովսես խորհնացին, ունենալով իր աչքի առաջ և օգտագործելով Գահնամակի նման մի ցանկ, որը, ըստ ն. Ադոնցի խոսքի, «ամել համար ունի գրեթե պաշտոնական վավերագրի նշանակություն», ոչ բավարարվել է նրանով, և ոչ էլ կուրորեն հետևել նրան: Իր պատմության համար նախարարական տոհմերի կազմը նա ձևավորել է, օգտվելով, բացի Գահնամակից, նաև անցյալը լուսաբանող մատյաններից (Մար Աբասի, Ողյուծպ քրմի և սյուն), իսկ հիմնականում իր ապրած V դարում գործող նախարարություններին վերաբերող իրեն մատչելի բոլոր տեսակի աղբյուրներից, այսինքն, ոչ միայն կարգացածից, այլև տեսածից, լսածից, տեղեկացածից: Անշուշտ, նրանից չէր կարող վրիպել և նախարարության հետ կապված այնպիսի մի բնադավառ, ինչպիսին էր տոհմերի համեմատական հզորությունը և առաջին հերթին՝ դրա առավել կարևոր և շոշափելի ցուցանիշը՝ յուրաքանչյուրի ունեցած կամ մատուցած զորքի քանակությունը: Նա ունեցած կլինի նաև Զորանամակի նման թվերով օժտված մի դրություն կամ գրություններ, որոնք ևս օգնել են նրան նախարարական տների ընտրության գործում:

Ի դեպ, ժամանակակցի դիրքը մի հատկանիշ է Պատմահոր նկարագրի մեջ, որն ինքն է շեշտում իր վերջին, 3-րդ գրքում, որն ընդգրկում է շուրջ 110 տարվա պատմություն, հասցնելով մինչև իր ապրած ժամանակը: Ի տարբերություն 1-ին և 2-րդ գրքերի, որոնք լի են գրավոր աղբյուրների հղումներով (յուրաքանչյուրում մի քանի տասնյակ), այստեղ նա և ոչ մի գրավոր աղբյուր չի հիշատակում, որը հատկանշական է իր կամ իր անմիջական նախորդների տեսածն ու լսածը վերապատմողի համար: Այս տեսակետից հետաքրքրական է, որ խորհնացին հստակորեն առանձնացնում է այս դիրքը

նաև իր այստեղ կիրառած լեզվի առումով, ասելով, թե գրում է այն, ի տարրերություն նախորդ երկու գրքերի, «հասարակաց լեզուով անցանելով զպատմութիւնսս» (III, 1), այսինքն՝ ժամանակի խոսակցական լեզվով:

Արդ, նախարարական տների տարբեր ուղիներով Խորենացու իրականացրած ընտրության որպես արդյունք ձևավորվել է պատահականություններից հետո մի կազմ, որը, փոքր բացառություններով (որոնք, անշուշտ, իրենց հիմքը կունենան), բաղկացած է թե՛ (իր պատկերացմամբ) հին դարերում և թե՛ (արդեն փաստացիորեն) իրեն նախորդած IV և իրեն ժամանակակից V դարերում երկրի կյանքում էական դեր խաղացած տոհմերից: Սրանք նրա պատմության մեջ հանդես են գալիս խիստ դինամիկ, փոխկապակցված, և մանավանդ՝ սերտորեն կապված թագավորական տոհմի ու նրա ունեցած իշխանության դրսևորումների հետ, ու նրանց շարժումը սկզբից մինչև վերջ ներկայացնում է մի կուռ համակարգ՝ մեկը Խորենացու «Հայոց պատմությունը» կազմող համակարգերից:

СПИСОК НАХАРАРСКИХ РОДОВ У МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Академик НАН РА Г. Х. САРКИСЯН

Р е з ю м е

В «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци действуют 50 нахарарских родов. Так как число таких родов по другим источникам существенно больше, то возникает вопрос о критериях их отбора историком. Н. Адонц показал, что основным источником для Хоренаци послужил Гахнамак—разрядная грамота с перечнем 70 нахарарских родов, которую он датирует VII в. Соглашаясь с Н. Адонцем в части источника, мы, однако, полагаем, что Гахнамак обладает всеми признаками памятника V в. В качестве источника для Хоренаци Н. Адонц привлекает и т. н. Зоранамак—воинскую грамоту, датируемую им также VII в., откуда, по его мнению, историк получил данные о численности воинов каждого из нахарарских родов, которые и применил в качестве критерия отбора. Полагаем, что трудно было бы приписать Мовсесу Хоренаци столь механический подход в этом важнейшем для него вопросе, тем более, что предложение Н. Адонца натывается также на множество фактических препятствий. Критерием отбора из Гахнамака 36 родов, а также—уже из других источников—отсутствующих в нем 14 родов, по нашему мнению, для Мовсеса Хоренаци послужило подобие рейтинга, выражаясь современным термином. А именно, частота и весомость их упоминания в трудах авторов V в. и более ранних, в других писаниях этого времени, в том числе и содержащих, скажем, данные о численности воинства, далее, его собственные впечатления как современника от того, что он видел, слышал, до чего дотрагивался и т. п. Таблицы, приведенные в статье, подтверждают это мнение.

THE LIST OF NAKHARAR FAMILIES OF MOVSES KHORENATSI

Ac. demician of the NAS of the RA G. Kh. SARKISSIAN

S u m m a r y

In the „History of Armenia“ Moses Khorenatsi narrates of 50 Nakharar families. Since the number of such families in other sources is exceedingly higher, the question arises as to the criterion of their selection by the historian. N. Adonts has

shown that the main source for Khorenatsi was Gahnamak, the category deed listing 70 Nakharar families. He dates Gahnamak to VII A. D. We agree with Adonts as to the source of the historian but not as to dating. Gahnamak has all the features of the document of the fifth century. Adonts discussed the so-called Zoranamak dated by him also to VII A. D. He argues that it is from here that Khorenatsi took the number of warriors in each Nakharar family and they are these numbers that he employed in selecting the families from Gahnamak. In fact the criterion for selecting 36 families from Gahnamak, as well as 14 families from other sources not attested in Gahnamak, appears to be the result of some sort of modern rating. We believe the selection was based on the combination of the historian's impressions, facts he gathered, the frequency and weight given to the families mentioned in the works of the fifth century, their treatment by earlier authors, as well as other works at the time, in particular containing information on the number of warriors. The tables brought in the article proved this view.

ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՈՂԲԸ ՆՈՐ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

ՀՀ ԴԱԱ ակադեմիկոս Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երրորդ գրքի 68-րդ գլուխը՝ «Ողբը վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, և ևս պիտակոսապետութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորի» վերտառութեամբ բաղմամբիվ բնութիւնների, մեկնաբանությունների և թարգմանությունների (որոնք ևս միշտ մեկնաբանության տարրեր են պարունակում) առարկա է դարձել հայագիտական գրականության մեջ:

Այսպես, Ներսես Աղբաբեկյանը Ողբի բովանդակությունը միանգամայն անհարիր է համարում «Հայոց պատմության» բովանդակությանը, այլև, ընդհանրապես, V դարի առաջին կեսի պատմական իրականությունը: Նա պնդում է, որ Ողբը ընդհանրապես V դարի գործ չէ և Մովսես Խորենացու գրչին իսկ չի պատկանում, այլ VIII դարի պատմիչ Ղևոնդի Երկի վերջաբանն է¹: Իհարկե, Աղբաբեկյանի այս կարծիքը կանխակալ է և անընդունելի: Ողբի զոնն առաջին մասը ոչ միայն համահունչ է բուն «Պատմության» բովանդակությանը, այլև համատարր է նրան բառակազմի, բառօգտագործման, աղբյուրների, նրանց իրացման ձևի և այլ կողմերով:

Այսուհանդերձ, նաև այն հետազոտողները, որոնք կասկած չունեն Ողբի՝ Խորենացու գրչին պատկանելու և «Պատմության» հարազատ մաս լինելու վերաբերյալ, ստիպված են նրա երկրորդ մասի կապակցությամբ փաստարկներ որոնել, ասպնդուցելու համար, որ այն ևս համահունչ ու հարազատ է «Հայոց պատմությանը»,

Բանն այն է, որ Ողբը, երկու մասից բաղկացած լինելով, առաջին մասը հարադատորեն, թեև յուրահատուկ հուզական, հրապարակախոսական ձևով արտացոլում է «Պատմության» վերջին գլուխներում պատմականորեն նկարագրված իրադարձությունները՝ Արշակունիների վերջին ներկայացուցիչ Արտաշեսի դահազրկումը և Սահակ Պարթևի զրկումը կաթողիկոսութունից ու նրա մահը: Երկրորդ մասը, սակայն, եր հասարակության գերողբերգական վիճակ և բնության սարսափելի արհավիրքներ է պատկերում, իսկապես չի աղերսվում ո՛չ «Պատմության» բովանդակությանը, ո՛չ էլ V դարի պատմությանը:

Նշենք նաև, որ Խորենացու «Պատմության» երրորդ գրքի 68-րդ գլխի վերնագիրը ծածկում է նրա բովանդակության առաջին մասը միայն, մինչդեռ երկրորդ մասը լիովին դուրս է մնում այդ ծածկից:

Ահա, ուրեմն, Ստ. Մախասյանը, նշելով, որ «Հայոց պատմությունը», ինչպես որ այն շարադրել է Մովսես Խորենացին, այլև V դարի իրականությունը, հիմք չէին տալիս գրելու Ողբի երկրորդ մասը, դնում է, որ այս գրվազը պարզապես «սուրտահայտություն է նրա (Խորենացու—Գ. Ս.) վշտահար հոգու և հոգեմտև տրամադրություն»²: Չնայած այս բացատրության

1 Ն. Ա. Ի. յ. յ. յ. Մովսես Խորենացու Ողբը Ղևոնդի Երեցի պատմության վերջաբանն է. — «Հանդես ամսօրյա», 1930, հունվար-փետրվար, № 1—2:

2 Եվ ավելացնում է. «Պուշկինը մի անգամ գրել է. «Как эта глупая луна на этом глупом небосклоне». Ոչ մի ընթերցող, իհարկե, չի ընդունի, որ անմեղ լուսինն ու երկնակամարը հիմար լինեն, այլ բոլորն էլ այնպես կհասկանան, թե այս տողերը գրելիս բա-

պարզունակ և հուզական բնույթին, այն ճշմարտության տարր է պարունակում: Այն խորացնում ու լրացնում է Լ. Զեքիյանը. «Արդարև, — գրում է նա, — խորենացիի երկը վերջ մը կ'ապտմե, լավ ևս, վերջը Հայոց թագավորության, որուն կկապվի նաև վախճանը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Տունեն կաթողիկոսական հաջորդականության: Այս վերջինս ունեցած է ժամանակակիցներուն համար շատ ավելի սուր և տրամային նշանակություն մը՝ քան ինչ որ կրնա ունենալ հայ ներկա սերունդներուն համար և կամ զոր կրնա վերագրել անոր զուտ բանական եզրերով, որևիցե պատմական վերլուծում: Թագավորությունը, Արշակունյաց հարստությունը ի մասնավորի, խորհրդանշել էր Հայոց միություն և մեծության, իսկ Լուսավորչի Տունը՝ երաշխիքը Հայ նվիրապետության «հաստատության», Հայոց եկեղեցվույն «անշարժության»:

«Այս կրկնակի վերջը, բայց հատկապես թագավորության վախճանը, Պատմահոր համար կ'ներկայացնե՝ իսկն իր մեջ «բացարձակ» վերջ մը, վերջ մը՝ որ չի կրնար «սրբագրվիլ», վերջ մը՝ որով տուժածը չի կրնար վերստուգվիլ, վերաշահվիլ, վերստին համալրվիլ: Բան մը վերջացած է հոն ընդմիջում»³...

Արժանին հատուցելով հեղինակի՝ պատմականության սկզբունքի նրբին բմբռնմանը, գտնում ենք, որ այսուհանդերձ ասվածը թեև ընդհուպ մոտեցնում է մեզ համոզիչ պատասխանին, բայց չի հասցնում նրան: Այն փաստարկը, որ ներկա սերունդների մոտեցումները կամ պատմական վերլուծման արդյունքները չեն կարող լիովին քննադատել ազդեցության այն աստիճանը, որ ունեցավ ադր. «կրկնակի» կամ «բացարձակ» վերջը խորենացու վրա, այնուամենայնիվ ի վիճակի չէ համոզիչ կերպով ապացուցել, թե ինչպես Պատմահայրը, ինչքան էլ խորապես ցնցված ու ազդված լիներ, կարող էր այդպիսի գույներով, որակումներով և նամանավանդ բնության՝ իր իսկ պատմության մեջ կամ այլուր շարժանագրված արհավիրքները ևս ներգրավելով, նկարագրել իր ժամանակի իրականությունը, ակներև հակասության մեջ ընկնելով «Պատմության» շարադրանքի, էլ չենք ասում, իր իսկ տեսածի հետ:

Անեղծվածի բանալին իմ կարծիքով, այն հանգամանքն է, որ մենք Ողբի երկրորդ մասը պիտի դիտենք ոչ թե որպես նկարագրություն, այլ նախատեսում, կանխազգուշացում: Այդ դեպքում ամեն ինչ իր տեղն է ընկնում: Խորենացին խորապես ազդված և ցնցված այգ, Լ. Զեքիյանի բառերով ասած, «կրկնակի վերջով», որը նրան նաև որպես «բացարձակ վերջ», մշտնջենական, անդառնալի վերջ էր ներկայանում, անշուշտ կարող էր նախատեսել Ողբի սարսափները, և այս արդեն ամենևին չի հակասում նրա «Պատմության»:

Այսպիսով, բացատրությունը հետևյալն է: Ողբի այդ երկրորդ մասը, որն սկսվում է «Վառդապետք տխմարք» բառերով և շարունակվում մինչև դրձի վերջը, ոչ այլ ինչ է, քան մաթեմատիկական, գոյականություն, և ոչ՝ կոնկրետ իրավիճակի նկարագրություն, ինչպես որ այն ընկալվել և ընկալվում է:

Նաստեղծը հոգեկան վատ տրամադրության մեջ է եղել: (Իրականում, այս խոսքերը ոչ թե հեղինակային են, այլ պատկանում են Օնեգինին): «Ողբի գրության ընթացքում, — շարունակում է Մալխասյանը, — երբ հեղինակն այնպես սուր կերպով զգացել է հայ ժողովրդի անիշխանությունը և անկախությունից զրկվելը, մեծ՝ անփոխարինելի ուսուցիչների կորուստը և իր անձնական զրկանքները, նա համակվել է խոր, անսփուխ վշտով, րնկել է հուսահատության մեջ և այս զգացմունքների ազդեցության տակ խտացրել է իրական պակասություններն ու չարիքները...»: Մ ո վ ս և ս Խ ո Ր Ե Ն ա Յ Ի. Հայոց Պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթություններ ղոկտոր Ստ. Մալխասյանցի. Երևան, 1940, էջ 343, ծան. 358:

3 Լ. Զեքիյան. Նորից Մովսես Խորենացու «Պատմության» մասին. — ՊԲՀ, 1993, № 1—2, էջ 31:

4 Ն. Ակիբյանը վերջը նշված հոդվածում, սահմանադատվելով այն հեղինակներից, որոնք Ողբը համարում են «Հայոց պատմության» անբաժանելի մաս, գրում է. «Բայց և այնպես

Քննարկենք Ողբի երկրորդ մասը՝ մեր հայեցակետով: Այն իր շարա-
դրանքի ոճով կտրականապես տարբերվում է նրա առաջին մասից և, պետք
է ասել, «Հայոց պատմության» ողջ շարադրանքի ոճից (կամ ոճերից, քանի
որ խորենացին բազմաոճ է): Բավական է ասել, որ շարադրանքն այդտեղ,
այսպես ասած, «արտաժամանակյա» է, չունի ժամանակ, ոչ անցյալ, ոչ
ներկա և ոչ էլ ապառնի, և այդ՝ «Հայոց պատմության» քննական հրատա-
րակության նրան վերաբերող բոլոր 55 տողերում: Մի քանի օրինակ բերենք
տարբեր բովանդակություն ունեցող տեղերից, սկսելով հենց առաջին տողից:
«Վարդապետը ախմարք և ինքնահաճք, անձամբ առեալ պատիւ և ոչ
լիստուծոյ զոչեցեալ. արծաթով ընտրեալք և ոչ շողով...»

«Դատաւորք տմարդիք, սուտք, խարոզք, կաշառառութ, անընտրողք իրա-
ւանց...»

«Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աս-
տուծոյ, և տարերց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Դարուն երաշտացեալ,
ամառն անձրեալուդ, աշուն ձմեռեացեալ, ձմեռն սաստկասառուց... Երկրի
անբերութիւնք պտղոց և անաճելիութիւնք կենդանեաց...»

«Ղի թաղաւորք տիրեալք խիստք և շարաշարք, բեռինս բառնալով ծա-
նունս և զժուարակիրս... զերփումն տանց և յափշտակութիւն ստացուածոց...
առումն բաղաբայց և ամրոցաց... աստուածասլաշտութիւն մոռացեալ, և
ակնկալութիւն զհօնի»:

Պետք է ասել, որ առկա թարգմանություններից (նկատի ունեմ անգլե-
րենը՝ Ռ. Թոմսոնի, ֆրանսերենը՝ Ժ.—Պ. Մահեի, երկու աշխարհաբարը՝
Խ. Ստեփանեի և Ստ. Մայիսյանի, երկու ռուսերենը՝ Մ. էմինի և Գ. Սար-
գսյանի) և ոչ մեկում Ողբի շարադրանքի այս «արտաժամանակյա» ձևը
իր հետևողական և վերջավորված արտահայտությունը չի գտել: Այսպես,
անգլերեն և ֆրանսերեն թարգմանություններում քննարկվող հատվածը ծայ-
րեծալի ներկայացված է մասամբ անցյալ և մասամբ՝ ներկա ժամանակնե-
րով: Հնարավոր է, որ այդ լեզուներով ղեկավար կամ անկարելի է եղել գտնել
համարժեք թարգմանություն ձև:

Գալով հայերեն թարգմանություններին, անկասկած է, որ աշխարհա-
բարը լիովին հնարավորություն է տալիս համարժեքը գտնելուն, բայց, այ-
սուհանդերձ, թարգմանիչները շեղումներ են թույլ տվել, թեև տարբեր շա-
փերով: Այսպես, Խ. Ստեփանեի մոտ զրանք ընդամենը երկուսն են, և եր-
կուսն էլ ունեն որոշ «հանդամանք մեղմացուցիչ հանցանաց»: Դրանք են.

խորենացի. «Աշակերտք հեզք առ ուսումն և փոյթք առ ի վարդապետել,
որք նախքան զտեսութիւնն աստուածաբանք» («արտաժամանակյա»):

Ստեփանե. «Աշակերտներն ուսանելու մեջ ծուլյ, ուսուցանելու մեջ
շտապող, որոնք ոչինչ տեսություն չիմացած արդեն աստվածաբաններ են»
(ներկա):

որոնք բարի հավատքով մերձեցած են Ողբիս և համարած են զայն անբաժան մասն «Հայոց
պատմության» նկատած են նաև Խ. Գարու առաջին կեսի պատկերի ցուցումը, Մահակի և
Մաշտոցի և անոնց հակաթոռ կաթողիկոսների ղեմերը, տեսած են նաև 440—480 թթ. շր-
ջանի ղեպրերի մասին մարդարեական ակնարկություններ» (էջ 11): Այստեղ հղման նիշ ղեկ-
ով «ցուցումը» բառի վրա, ն. Ակինյանը տողատակում հիշատակում է երկու հոգված՝
1. 2. Պ ա ս մ ա ճ յ ա ն. Քննութիւն Ողբոյն Մովսիսի Խորենացւո.—ՏՀանդես ամսօրյա»,
1891, էջ 362—364, և ն ո ռ ա յ Ր յ ու ղ ա ն ղ ա ջ ի. «Քննասեր», պրակ Բ, Ստոկհոլմ,
1888, էջ 21: Սրանցից առաջինը գտնում է, թե Ողբը գրված է «Պատմութիւնից» առաջ և
սառս կցված է նրան, երկրորդը՝ թե «Ողբը խորենացւոյն երկին գրված նախքան զպատե-
րազմն Վարդապետնց»: Ավելացնենք նաև, որ ըստ վերջին հեղինակի կարծիքի, խորենացու
«Պատմութիւնը» շարագրվել է 486—490 թթ.: Թե ինչպես է վերագրում ն. Ակինյանը այս
հեղինակներին (թե՞ ուրիշ հեղինակների), թե նրանք Ողբի մեջ «տեսած են նաև 440—
480 թթ. շրջանի ղեպրերու մասին մարդարեական ակնարկություններ», մեզ այնքան էլ հաս-
կանալի չէ:

Այստեղ թարգմանչին, ըստ երևույթին, շեղել է «որք» դերանունը, որը, սակայն, հորենացուն, ինչպես տեսնում ենք, չի խանգարել պահպանելու իր ընտրած ոճը:

հորենացի. «Զի թագաւորք տիրեալք խիստք և շարաշարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուարակիրս, հրամանս տալով անտանելիս» («արտաժամանակյա»):

Ստեփանե. «Որովհետև տիրում են խիստ և շար թագավորներ, ծանր դժվարատար բեռներ դնելով, անտանելի հրամաններ տալով» (ներկա):

Այստեղ էլ թարգմանչին, հավանաբար, շեղել է «զի» նախդիրի առկայությունը, որը, դարձյալ, հորենացուն չի խանգարել պահպանելու իր ոճը: Նշենք նաև, որ «զի» նախդիրն այստեղ, ինչպես այդ պատահում է երբեմն հորենացու մոտ՝ նախադասության կամ պարբերության սկզբում, կոչված է զուտ ձևական կապ ստեղծելու նախորդ նախադասության կամ պարբերության հետ⁵ և նույնիսկ կարող է շարգմանվել, ինչպես տվյալ դեպքում այդ տեսնում ենք, օրինակ, Թոմսոնի և էմինի թարգմանություններում:

Հատվածի մնացած մասի թարգմանությունը ժամանակի առումով լիովին հարազատ է բնագրին:

Ստ. Մալխասյանը ևս իր թարգմանության մեջ թույլ է տվել Ստեփանեի մոտ առկա այս զույգ շեղումները, և ավելացրել մի շարք ուրիշները: Դրանք հիմնականում կուտակված են Ողբի քննարկվող մասի վերջին պարբերության մեջ: Օրինակ.

հորենացի. «Վերակացութ անհարթարարք, անողորմք. սիրելիք դաւաճանեալք» («արտաժամանակյա»):

Մալխասյան. «Կառավարիչները կարգ չեն պահպանում, անողորմ են, սիրելիները դավաճանված են...» (ներկա):

Թեև ոռոսաց լեզուն, հայերենի նման, թույլ է տալիս թարգմանության մեջ պահպանել հորենացու առաջադրած շարադրանքի այս յուրահատուկ ոճը, սակայն Մ. էմինը ևս թույլ է տվել նման շեղումներ:

հորենացի. «Եւ բարձումն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամոթոյ» («արտաժամանակյա»):

էմին. «Все вообще лишены любви и стыда» (ներկա):

հորենացի. «Զի թագաւորք տիրեալք խիստք և շարաշարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուարակիրք» («արտաժամանակյա»):

էմին. Цари царят жестокие, налагающие большие, тяжелые бремена... (ներկա):

հորենացի «...հաւատ վաճառեալ ընդ սնոտի կենցաղոյս» («արտաժամանակյա»):

էմին. Вера продана за суетную жизнь (ներկա):

հորենացի. «...աստուածապաշտութիւն մոռացեալ, և ակնկալութիւն դեհենի» («արտաժամանակյա»):

էմին. Забыто служение богу и впереди—ад (ներկա):

Գ. Սարգսյանի ոռոսերեն թարգմանության մեջ ևս կա մեկ նմանօրինակ շեղում, որին կանգրդառանք ստորև:

Արդ, Մովսես հորենացու Ողբի քննարկվող մասի շարադրանքն ըստ հեղինակի մտահղացման իսկապե՞ս «արտաժամանակյա» է, թե՛ այն ունի իր տրամաբանական ժամանակը: Անշուշտ, ճիշտ է վերջինը:

⁵ Հմմտ. օրինակ, «Գիտելով իմ, եթէ ոչ ինչ ծածկի ի բումմէ թագաւորութենէդ, ալլ իբրև մտերիմ քո՝ ավելի ևս իմացուցանեմ ի ձեռն գրոյ: Զի հրեայք, որ բնակեալ են ի գաւառս Պաղեստինացոց՝ ժողովեալ խաչեցին զՔրիստոս...»: («Թուղթ Աբգարու առ Տիրերիոս», II, 34): Կամ Սմբատի մասին. «...զգոյշ յամենայնի, և տուլութիւն յաջողածոց ունէր ի մարտս առաւել քան զամենայն որ: Զի յետ այնչափ առութեանց՝ օգնական եղբօրն Սաթինեան յաշխարհն Ալանաց հանդերձ զօրու երթայ...» (II, 52):

Խնդիրը պարզարանելու համար դիմենք Ողբի մի այլ նախադասության, վերցրած նրա առաջին մասից: «Այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք յարտաքուստ. արհաւիրք ի հեթանոսաց և մարտք ի Ներժուածողաց, և խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմ»: Եթե այս նախադասությունից հանենք սկզբի «այժմ» բառը և վերջում՝ «և խորհրդականն չէ ի միջի...» և այլն, ապա կստացվի վերը քննարկածին նման «արտաժամանակալ» մի շարադրանք: Բայց իր փաստական տեսքով այն ներկային է պատկանում:

Արդ, եթե նույն նախադասության մեջ, մի կողմից, «այժմ»-ը փոխարինենք «եղևն» կամ «լինիցին» բառերով, իսկ «չէ ի միջի»-ն՝ «չէր ի միջի» կամ «չիցէ ի միջի» դարձվածքով, ապա բերված նախադասությունը կստանա անցյալի կամ ապառնիի իմաստ: Ուրեմն, «արտաժամանակալ» արտահայտությունների ժամանակը կախված է նրանց համատեքստից, այն բանից, թե ինչպես են ներածվում կամ (և) երափակվում նրանք: Այս օրինակից չվերլուծվ, փորձենք որոշել Ողբի երկրորդ մասի շարադրանքի ժամանակը: Այն որոշակի է դառնում մի շարք հանգամանքների շնորհիվ, որոնցից սկզբում տեղադրականք հատվածը ներածող արտահայտություններին:

Հիշեցնենք, որ Ողբի առաջին մասն ամբողջությամբ նվիրված է, ինչպես և ազդարարում է ղյուխի վերնագիրը, հայոց թագավորության՝ Արշակունի տոհմից և հողևոր հովվության՝ Լուսավորչի տոհմից վերանայու հետ կապված՝ հեղինակի ողբերգական ապրումների շարադրանքին: Հեղինակը դիտարկում է այդ իրողությունը ամենատարբեր կողմերից և յուրաքանչյուր անգամ հուսալքությունը ապրում եղածի հետևանքների կապակցությամբ՝ թե՛ հայոց ազգի և թե՛ իր սեփական անձի առումով:

Երափակելով Ողբի այդ մասը, Խորենացին գրում է. «Եւ ոչ դիտեմ, եթե դիարզ յարմարեցից զողբերգութիւնս... դաշխարհիս եկեալ աղետս, եթէ դապաղաւիցն ակնկալութիւնս»: Այստեղ առաջին անգամ Ողբում հնչում է աղետարեր ապաղայի կանխադուշակման պահը, որից հետո շարադրանքը շրջվում է դեպի այդ նոր ուղին: Հեղինակը ողբկոչում է աստվածաշնչական տմենաբանների մարդարեններից մեկին. «Զարթի՛ր, Երեմիաս, զարթի՛ր և ողբա՛ր» հանդերձ մարդարենալով որ ինչ թշուառացաքս և որ ինչ թշուառանալոցս եմք. զուշակեալ՝ զյառնել հովուաց տղիտաց, որպէս երբեմն Զաքարիաս յԲարալելին»:

«Ողբա՛ հանդերձ մարդարենալով», շեշտում է Խորենացին, այսինքն ոչ թե սոսկ ողբա, այլ ինչպես պատշաճում է մարդարենին, ելնելով առկա թշվառությունից, զուշակիք դալիք թշվառությունները: Այնուհետև Պատմահայրը լիովին ճշգրտում է իր հայացը, ասելով՝ «զուշակեալ զյառնել հովուաց տղիտաց, որպէս երբեմն Զաքարիաս յԲարալելին»:

Իսկ ի՞նչ է զուշակել Զաքարիա մարգարեն Իսրայելին «տղետ հովիվներին» վերաբերյալ, որը որպես օրինակ է բերում Պատմահայրը Երեմիային: Աստվածաշնչում Զաքարիայի մարգարեության մեջ կարգում ենք. «...դի ահաւասիկ ես (Աստված—Գ. Ս.) յարուցանեմ հովիւ տղէտ ի վերայ երկրի. զվատեալն ոչ յանձանձիցէ, և զցրուեալն ոչ խնդրիցէ, և դրեկեալն ոչ բժրկեացէ, և զողջն ոչ դարմանեսցէ. և զմիս րնտրանացն կերիցէ, և զոտս նոցա փշրեսցէ» (Զաք. ԺԱ, 16):

«Հովիւ» բառը, բացի խաշնարածից, ունի, ինչպես հայտնի է, նաև փոխաբերական՝ զեկավարի, հողևոր և աշխարհիկ տարբեր մասշտաբի առաջնորդի (Աստծուց և թագավորից սկսած մինչև վերակացու և քահանա) իմաստ, որը և այստեղ կիրառված է և շեշտված «տղետ» ածականով: Առաջին առումի դեպքում ալն անտեղի կլինի: Հատկանշական է, որ այստեղ Խորենացին, հղելով Զաքարիայի զուշակությանը, բառադիտքեն չէ, որ հետևում է նրան, բանի որ խոստով է ոչ թե մեկ «տղետ հովիվ» (ինչպես ալնտեղ է), այլ մի շարք, բաղմաթիվ, «տղետ հովիվների» գալստյան մասին, անշուշտ, ունենալով իր միտումը: Այդ միտումը ի հայտ է գալիս հենց հա-

ջորդ տողից, երբ, մեր կարծիքով, սկսում են կոնկրետ թվարկվել գալիք «տգետ հովիվները» արդեն ոչ թե Խորայելի, այլ Հայաստանի համար՝ վարդապետներ, կրոնավորներ, վիճակավորներ (եպիսկոպոսներ), զորականներ, իշխաններ, դատավորներ, ապա և թագավորներ, վերակացուներ, ինչպես և «նախքան գտեսութիւնն (այսինքն՝ տգետ) աստուածաբանք»-աշակերտներ և «փախչողք ի ժառանգութենէ» ժողովրդականներ: Եվ այս բոլորը՝ օժտված այնպիսի բնութագրումներով, որոնք ամենաընդհանուր իմաստով տեղավորվում են Զաքարիայի «տգետ հովիվն» տրված որակումների մեջ:

Այսպիսով, քննարկվող ներածական պարբերության մեջ Մովսես Խորենացին, մարգարեանալու կոչ անելով Երեմիային և որպես օրինակ հանդես բերելով Զաքարիայի գուշակությունը Խորայելին, կարծես հանձն է առնում Երեմիայի դերը և իր բերանով գուշակություններ անում Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ:

Այստեղից էլ պարզվում է այս «արտածամանակյա» ամբողջ շարադրանքին վերադրելի ժամանակի հարցը ու միևնույն ժամանակ հաստատվում, որ այն ոչ թե առկա վիճակի, այլ գալիքի բնութագրում է, այսինքն՝ մարգարեություն:

Այժմ անհրաժեշտ է առանձին անդրադառնալ մարգարեության մի հատվածի, որը բերվեց վերը՝ «արտածամանակյա» նմուշների շարքում, սակայն չքննարկվեց թարգմանությունների առումով, որովհետև հատուկ դիտարկում է պահանջում:

Կրկնում ենք հատվածը: «Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, և տարբերց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Գարուն երաշտացեալ, ամառն անձրևայոյզ, աշուն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկասառույց...»: Ինչպես տեսնում ենք, Պատմահայրն այստեղ ևս չի դավաճանել իր գուշակության համար որդեգրած «արտածամանակյա» ոճին:

Իսկ ինչպիսին են թարգմանությունները: Համեմատենք վերը հիշատակված վեցը:

Մահ. Or, quel indice nous confond de tous ces crimes, ci ce n'est que Dieu nous a abandonnés et que les éléments ont changé leur nature? Le printemps est devenu torride, l'été pluvieux, l'automne hivernal, l'hiver d'un froid intense...»

«Այսպես, ուրեմն, ի՞նչ ցուցանիշ է մեզ ապացուցում այս բոլոր մեղքերը, եթե ոչ այն, որ Աստված լքել է մեզ և որ տարրերը փոխել են իրենց բնույթը: Գարունը դարձել է տոթային, ամառն՝ անձրևային, աշունը՝ ձմռան նման, ձմեռը՝ սաստիկ ցուրտ...»:

Թոմսոն. What then does this demonstrate, save that God has abandoned [us] and that the elements have changed their nature? Spring has become dry, summer very rainy, autumn like winter, and winter has become very icy...?»

«Ի՞նչ է ապացուցում այս, բացի այն բանից, որ Աստված [մեզ] լքել է և որ տարրերը փոխել են իրենց բնույթը: Գարունը դարձել է չորային, ամառը խիստ անձրևային, աշունը ձմռան նման, և ձմեռը՝ սաստիկ ցուրտ...»:

Մալխասյան. «Եվ ի՞նչ է այս բոլորի ապացույցը, եթե ոչ այն, որ Աստված մեզ անտես է արել և տարրերը փոխել են իրենց բնությունը—գարունը՝ երաշտ, ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը՝ ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ ցուրտ...»:

Ստեփանն. «Եվ հետո այս բոլորի փոխարեն ի՞նչ է, եթե ոչ Աստծու մեղ անտես անելը և տարրերի իրանց բնությունը փոխելը: Գարունը առանց անձրևի, ամառը խիստ անձրևներով, աշունը ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ սառած...»:

Эмни: «И следствием всего этого то, что Бог покинул нас и изменил природу стихий: весна сухая, лето дождливое, осень—ставшая зимою, зима суровая...»

«Եվ այս բոլորի հետևանքը այն է, որ Աստված լքել է մեզ և փոփոխել տարրերի բնույթը. գարունը չորային է...» և այլն:

Մարգարյան. «Что же служит пеней за все это, как не пренебрежение со стороны Бога и изменение стихиями своих свойств: Засушливая весна, дождливое лето, морозная осень, суровая зима...»

«Եվ ինչն է պատիժ ծառայում այս բոլորի համար, եթե ոչ Աստծու կողմից արհամարհվելը և տարրերի՝ իրենց բնույթը փոխելը: Չորային գարուն, անձրևային ամառ...» և այլն:

Ակներևաբար, այս թարգմանությունների մեջ երկու տարբեր իմաստային մոտեցում է նկատվում, որը գալիս է «յանդիմանութիւն» բառի մեկնաբանությունից ու թարգմանությունից:

Թարգմանիչների առաջին եռյակը հասկացել է այն որպես «ապացույց», որպիսի դեպքում ստացվում է հետևյալ իմաստը՝ մեր մեղքերն ապացուցում են, որ Աստված մեզ լքել է: Երկրորդ եռյակը հասկացել է այդ բառը որպես «հետևանք, հատուցում, պատիժ», որպիսի դեպքում իմաստն այսպիսին է. մեղքերի հատուցումն այն է, որ Աստված մեզ լքել է:

«Ապացույց» իմաստը, բացի այլ ամենից, այստեղ անտրամաբանական է: Մեղքերն այնքան ցցուն են ներկայացված, որ որևէ ապացուցման կարիք չունեն:

Տրամաբանական է հակառակը. Աստված մեզ լքել է մեղքերի պատճառով: Հենց այս իմաստն էլ ընկած է երկրորդ եռյակի թարգմանությունների հիմքում:

ՆՀԲ-ը տալիս է «յանդիմանութիւն» բառի երկու հիմնական իմաստ, մի կողմից՝ «կշտամբութիւն, խրատ» իրենց տարատեսակներով, մյուս կողմից՝ «ապացույց» իր տարբերակներով: Սրանցից երկրորդը բոլորովին խորթ է Մովսեսի խորհնացու բառագործածությանը: Եթե վերանանք վիճահարույց դեպքից, կիրառման մնացած դեպքերը (I, 6, III, 14, 32) կշտամբելու, քննադատելու, խրատելու իմաստ են տալիս: Նույն պատկերն է «յանդիմանեմ» բայի (II, 46, III, 31, 65) և «յանդիմանեալ» դերբայի (I, 17, II, 29, III, 38, 63) դեպքերում:

Գալով «յանդիման» հիմքի կիրառմանը, այն բոլոր դեպքերում նշանակում է «հանդեպ», «դիմաց», «դեմ դիմաց» (I, 29, III, 17, 39, 50, 65, 67):

Ահա, խնդրո առարկա դեպքը կապվում է հենց «հանդիմանություն», «խրատ» և այլն և ոչ՝ «ապացույց» իմաստի հետ: Մենք մեր թարգմանության մեջ ելել ենք այն ըմբռնումից, որն առկա է, ինչպես տեսանք, նաև Ստեփանեի և էմինի թարգմանություններում:

Քննարկվող նախադասության բոլոր հիշատակած թարգմանողները թույլ են տվել նաև այլ շեղումներ բնագրից: Սրանցից մեկն այն է, որ խորհնացու «արտաժամանակյա» ոճին նրանք քերականական ժամանակ են հաղորդել: Այս տեսակետից ամենաճշգրիտը, թեև ոչ անթերին, Ստեփանեի և իմ թարգմանություններն են: Ստեփանեի մոտ թերությունը «փոխարենը ի՞նչ է» արտահայտության մեջ «է» օժանդակ բայի առկայությունն է, որով պարտադրվում է ներկա քերականական ժամանակը, և նույնը ինձ մոտ՝ «что же служит пеней?»—«Ի՞նչն է պատիժ ծառայում» արտահայտության մեջ: Ստեփանեի մոտ պիտի լիներ «և փոխարենն ի՞նչ» իսկ ինձ մոտ՝ «какова же пеня?»—«և ինչպիսի՞ պատիժ»:

Մյուս չորս թարգմանությունները շատ ավելի հեռու են բնագրից, ներկայացնելով նախադասությունը անցյալ կատարյալ ժամանակով՝ «աստված

մեզ լքել է», այսինքն հաղորդելով ողջ նախադասությանը կատարված իմաստ, որը բնադրում բացակայում է:

Երկրորդ շեղումն առկա է, բաժի իմ թարգմանությունից, բոլոր մուսներում: Դա «մեզ» դերանվան առկայությունն է «Աստված մեզ լքել է (կամ «անտես է արել»)» արտահայտության մեջ, որը խորենացու մոտ իսպառ բացակայում է: Թոմսոնն է միայն, որ «մեզ»-ը առել է անկյունավոր փակագծերի մեջ՝ [US.], նշելով դրանով, որ այն բնագրում չկա:

Այս բոլոր դիտողությունները հաշվի առնելուց հետո քննարկվող նախադասության թարգմանությունը ստանում է բնագրային հետևյալ ոչ միայն «արտածամանակայ», այլև վերացական տեսքը. «Եվ ապա այս բոլորի դիմաց (հանդիման, փոխարենն, հատուցումն, պատիժն) ի՞նչ (այսինքն՝ ալսպիսի դեպքերում ի՞նչ է լինում—Գ. Ս.), եթե ոչ Աստծու անտես անելը և տարրերի իրենց բնութիւնը փոխելը: Գարունը՝ երաշտ, ամառն անձրևալին...» և այլն: Սա հեղինակի եզրահանգումն է հնարավորի կապակցությամբ, և ոչ՝ հաղորդում տեղի ունեցածի (կամ ունեցողի) մասին, այսինքն լիովին համահունչ է գուշակության ժանրին:

Մարգարեության այս հանգուցային նախադասության բովանդակությունը իր հույժ հետաքրքրական արժարժումն է գտնում մեկ այլ հեղինակի՝ Անանիա Շիրակացու գործերում: Նախ հիշեցնենք էմինի թարգմանությունը. «Бог покинул нас и изменил природу стихий: весна сухая...» և այլն: Սա փաստորեն մեկնաբանություն է և ոչ թարգմանություն: Խորենացու մոտ ասված է. «...անտես առնել Աստուծոյ և տարերց փոխել զբնութիւնս իւրեանց»: Էմինն այստեղ, թեև կամայաբար, բայց տրամաբանորեն ճիշտ ավելացրել է տարրերի փոփոխման մեխանիզմը, որը խորենացու մոտ, իրեն հատուկ սեղմ ու խտացված ոճին համապատասխան, սղված է: Այդ մեխանիզմը, սակայն, մանրամասն բնութագրված է Անանիայի երկու գործում՝ «Յաղագս կենդանատեսակաց» և «Յաղագս որ ի մէջ երկնի և երկրի են շարժունք և տեսութիւնք»:

Դրանցից առաջինում կարդում ենք. «Երկոտասանեքեան սոքա (կենդանատեսակք—Գ. Ս.) շարժին շորիւք տարբերութեամբ՝ առ ի լինել միոյ տարևոր ժամանակի... և առնեն ջերմութիւն և ցրտութիւն, խոնաւութիւն և երաշտութիւն, և իշխեն փոխմանց օդոյ և ժամանակաց: Բայց եթէ Աստուածային ինչ հասանէ հրաման, փոփոխին տարերց բնութիւնք. թէ արդեոք յողորմածութիւն կամ ի խրատ՝ որպէս զի լինել ի ձմեռնային ժամանակի ջերմութիւն, կամ յամարային ցրտութիւն և ձմեռնաբնութիւն, և շնչումն սառնամանեաց՝ որ է արտաքոյ բնութեան ժամանակի, դիտելի նմա միայնոյ»⁶:

Տարրերի բնությունն, այսպիսով, փոխվում է Աստծո հրամանով ի բաբեղործություն կամ ի պատիժ մարդկանց:

Անանիայի մյուս գործից իմանում ենք, թե ինչպիսի մարդկանց ի պատիժ են լինում բնության արհավիրքները՝ «այս ի վրեժխնդրութիւն անզգամաց և ի խրատ այնոցիկ որ զհա և զերկիւղ Արարչին շունին ի հոգիս իւրեանց»⁷:

Այս երկու մեջբերումները, նախ, առարկայորեն ցուցադրում են խորենացու մոտ սոսկ ենթադրվող՝ Աստծո անտես անելու և տարրերի փոփոխման միջև եղած կապը և փոփոխման բուն մեխանիզմը («աստուածային հրաման»): Երկրորդ, նրանցով մեկ անգամ ևս իր հաստատումն է գտնում խորենացու օգտագործած «յանդիմանութիւն» բառի մեր կիրառած «հատուցում», «պատիժ» իմաստը, քանի որ հար և նման պարագաներում նրանցում առկա են վերջիններիս հոմանիշները՝ «վրեժխնդրութիւն» և «խրատ» բառերը:

⁶ Տե՛ս Անանիայի Շիրակացու շաղարիկի Մատենագրութիւնը: Տեքստը մշակեց և հրատարակության համար պատրաստեց պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյանը, Երևան, 1943, էջ 324:

⁷ Ան ան ի ա Շ ի ր ա կ ա ց ի. Տիեզերագիտութիւն եվ տոմար, աշխատութեամբ Աշ. Արրահամյանի. Երևան, 1940, էջ 35:

Այստեղ մենք չենք զբաղվի Խորենացու Ողբի և Շիրակացու տվյալ գործերի աղբյուրադիտական կապի, հնարավոր ազդեցության ուղղության խնդրով, դործը պատկերացնելով այնպես, որ տարրերի բնույթի փոփոխման թեման ոչ Խորենացու և ոչ էլ Շիրակացու մենաշնորհն է եղել: Այն ընդունված էր վաղ քրիստոնեական գրականության մեջ, հատկապես գուշակությունների բնագավառում⁸: Բացի այդ, համեմատելի հատվածների նյութական, բառային նմանություններն էլ առանձնապես ցցուն չեն⁹:

Անցնենք այժմ մարգարեության սարսափներով լի շարադրանքը եզրափակող նախադասությամբ: Խորենացին այսպես է գրել: «Յոլմէ (այսինքն՝ այդ սարսափներից) պահեսցէ զմեզ Քրիստոս Աստուած, և զամենեւեան՝ ոյր երկրպագեն նմա ճշմարտութեամբ»: «Պահել» բայը, մասական դիրքով, ինքնին բնականաբար պերճախոս է. այստեղ աղաչանք է ապահովել մի բանից, որ կարող է իրականանալ ըստ գուշակության, բայց կարող է և կանխվել՝ Աստծո ողորմածությամբ: Այսինքն այս դիմումը, քննարկվող տեքստի վերջի դիրքով, ներածության հար և նման, բոլոր դեպքերում տեղափոխում է գործողությունը «արտաժամանակյա» վիճակից՝ ապագա, այսինքն՝ դուշակության ոլորտը:

Միանգամայն նոր երանդ է ներմուծում սույն նախադասության երկրորդ մասը. «...և զամենեւեան՝ ոյր երկրպագեն նմա ճշմարտութեամբ»: Այսինքն, Պատմահոր աղաչանք-դիմումը բոլոր մարդկանց չի վերաբերում, այլ միայն բարեպաշտներին: Իսկ մնացածները: Այստեղ այդ հարցի պատասխանը չկա, բայց այն կա, ինչպես տեսանք, Անանիայի մոտ՝ վերջի վերջին հատվածներից երկրորդում, որտեղ բնության արհավիրքները սահմանվում են «ի վրեժխնդրութիւն անզգամաց և ի խրատ այնոցիկ որ զահ և վերկիւղ Արարչին շունին ի հոգիս իրեանց»: Այս պահը տրամաբանորեն ենթադրվում է նաև Խորենացու մոտ:

Սա մի թեմա է, որ հիմնովին և քանիցս շեշտված է Աստվածաշնչում՝ «Հովհաննես առարայի հայտնության» («Ապոկալիպսիս»)¹⁰ մեջ, որտեղ, իր այլ արտահայտությունների կողքին, կարգում ենք. «Երանելիք են՝ որ պահեն զպատուիրանս նորա. նոքա ունին իշխանութիւն ուտել ի փայտէն կենաց և մտանել ընդ դրունս բաղաբին (նոր, գալիք երեսաղեմի—Գ. Ս.): Այլ

8 Որպես օրինակ կարելի է ներկայացնել հատվածներ երեկի եկեղեցական հայրերից III դարում ապրած Կիպրիանոսի գուշակությունից: «Зимою дождь не оживляет семью. лето не дает тепла, чтобы созреть плодам. Весна потеряла свое прежнее обаяние. Осень — свое плодородие». Ցավոր, մեր գրադարաններում չկարողացա գտնել Կիպրիանոսի երկերի բնագրերը, և հատվածները տրված են ըստ М. Волошиной. Лики творчества.— Пророки и мистики, Л., 1988, с. 189 գրքի Քանի որ հեղինակը նշում է, որ ինքը ազատ թարգմանություն է արել բնագրից, ապա այդ «ազատությունը» լիարժեքացնելու համար ուսերենից հայերեն չենք թարգմանում: Շարունակությունը նույնպես շատ հետաքրքրական է մեր թեմայի առումով: «Дети рождаются лихими... растет безлюдие. Земля без пахарей... Пшвы пшвышны. И в правах тот же упадок. Нет больше невинности, нет справедливости или дружбы». Հմմտ. Խորենացու Ողբը. «Եւ բարձումն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամոթոյ... սիրելիք դաւաճանեալ... հավատ վաճառեալ ընդ սնոտի կենցաղոյս...» և այլն: Տե՛ս և ստորև էջ 129, ծան. 13, եկեղեցական հայր Լակտանցիոսի գուշակությունից բերված հատվածը:

9 Այսպես, Գր. Խաչաթյանը չի էլ դուրսգրում, ինչպես որ սովորություն ունի, Անանիայի հատվածը Խորենացու համապատասխան հատվածին որպես նրա աղբյուր, այլ բերում է այն սոսկ տողատակում (Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Монсея Хоренского, ч. II, Материалы, М., 1903, с. 143. прим. I), իսկ Ակինյանը, գուդադրելով հանդերձ, նշում է, որ Անանիայի հատվածը «թերևս հեռավոր աղբյուր միայն կնկատվի» (Խորենացու համար) (նշվ. աշխ. էջ 27):

10 Լ. Զեքիյանը ևս նկատել է «Ողբին ներհայտորեն հայտնաբանական (apocalyptic) շեշտերը», նշվ. աշխ. էջ 31:

ելցեն արտաքս շունք, և դեղատուրք, սպանողք և կռապաշտք, և ամենեքեան որ սիրեն զստութիւն» (ԻԲ, 14—15):

Ի մի բերելով խնդրի քննարկումը, կարող ենք արձանագրել, որ Մովսես Խորենացու Ողբի երկրորդ, եզրափակիչ մասը ոչ թե իր ժամանակի հայ իրականության նկարագրությունն է, նույնիսկ խտացրած գույններով, այլ աստվածաշնչական մարգարեներ Երեմիայի ոգեշնչմամբ և Զաքարիայի օրինակով Պատմահոր բերանով արված մարգարեություն-գուշակություն:

Այսպիսով, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» մեջ կիրառված պատմողական, հռետորական, նկարագրական, ուղերձային, ներբողական, բանաստեղծական և այլ ժանրերին ավելանում է ևս մեկը՝ մարգարեականը:

Իր գուշակությունը շարադրելու համար Պատմահայրն ընտրել է մի յուրահատուկ, անսովոր «արտածամանակյա» ոճ, որը նրա շարադրանքը կարծես օդում կախված անկշռության վիճակում է պահում և արտակարգ ուժեղ տպավորություն գործում ընթերցողի վրա: Իր բովանդակության այս նոր լուսաբանությամբ այն նոր հիմք և ուղղություն է տալիս Խորենացու պատմափյուստիայական, զաղափարախոսական, հասարակական, աստվածաբանական և ժամանակին հատուկ՝ վախճանաբանական հայացքների հնարավոր հետազոտություններին:

Հարց է ծագում, սակայն, թե ինչն է դրդել Խորենացուն հանդես գալ նմանօրինակ գուշակությամբ: Կարելի է ենթադրություն անել, թե սույն գուշակությունը իր պատմական հիմքն է ունեցել «Հայոց պատմության» մեջ շնչոգրված, բայց Խորենացու ապրած 440—490 թթ. իրականության մեջ¹¹, այսինքն եղել է *vaticinia ex eventu* — արդեն տեղի ունեցածի վրա հենվող կեղծ գուշակություն: Սակայն սա էլ առանձնապես հենակետեր չունի այդ տասնամյակների պատմության մեջ, որոնք լի էին Պարսկաստանի դեմ ազդային-աղատագրական և զրադաշտականության դեմ կրոնական պայքարով, որի հետքերը Ողբում հազիվ թե նշմարելի են: Ուրեմն, ինչն է դրդել, այնուամենայնիվ:

Նախ, նշենք, որ Պատմահայրը հիմք է ունեցել այդպիսի գուշակություն անելու, որպիսի հիմքը փայլուն ցուցադրում է Լ. Զեքիանը վերը մեջ բերված հատվածում, թեև ինքը, մեր կարծիքով, մի քիչ շափազանցելով, այն բավարար է համարում նույնիսկ նկատագրության անելու համար¹²: Այստեղից, համեմատելով, հետևում է, որ այդ հիմքը միանգամայն բավարար է եղել գուշակության անելու համար: (Այդ հիմքը, հիշեցնենք, Խորենացու կողմից անհամեմատ ավելի սուր ընկալումն էր «կրկնակի» վերջի՝ այսինքն՝ պետական և հոգևոր իշխանությունների կորստյան, դրա ընկալումն էր որպես «բացարձակ» վերջի, ինչը մեր սերունդների կամ զիտական եզրահանդումների համար հնարավոր չէ, նկատի առնելով մեր իրազեկությունը հետագա պատմությանը):

Իսկ ի՞նչ հանգամանքներ են նպաստել կամ ավելի լավ է ասել՝ թելադրել, որ Պատմահայրը իրացնի այդ հիմքը, դիմի գուշակության, մարգարեություն: Դրանք, իմ կարծիքով, երկուսն են: Մեկը Պատմահոր ապրած ժամանակներին հատուկ ավարտաբանական ուսմունքներն ու հայացքներն էին, որոնք գուշակություններ էին ծնում խոր ճգնաժամ ապրող Հռոմեական կայսրության և մերձավոր երկրների մոտալուտ կործանման վերաբերյալ¹³:

11 Հմմտ. վերը, էջ 120, ծան. 4:

12 Տե՛ս վերը, էջ 120:

13 Վերը մեջբերված՝ Կիպրիանոսի գուշակությանը (էջ 127, ծան. 8), որը հենց այդ ոլորտին էր պատկանում, ավելացնենք եկեղեցական երեւելի հայրերից ևս մեկի՝ Լաւրանցիոսի (250—մոտ. 325 թթ.) գուշակությունից հատվածներ, զարձալ, նույն պատճառով, ուսանելի լեզվով: «Мир подходит к концу. Зло царит в мире... Меч пройдет по миру и пожмет жатву. Имя Рима будет стерто с лица земли... И придут времена ужаса. И не будет таких, кому мгла жизнь. Города будут разрушены до самого основания от»

THE NEW INTERPRETATION OF „LAMENT“ OF MOVSES KHORENATSI

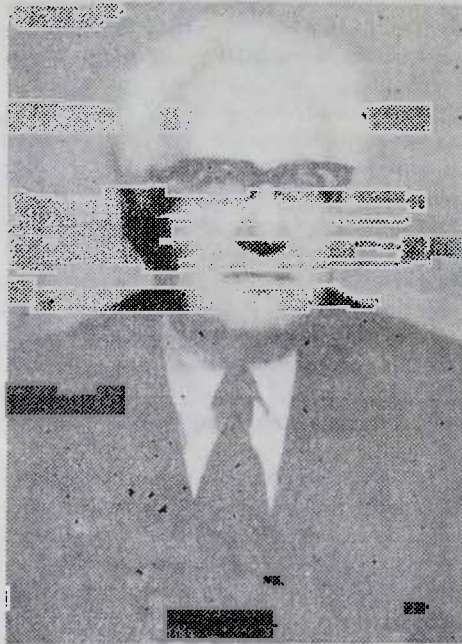
Academician of the NAS of the RA G. Kh. SARKISSIAN

S u m m a r y

The literature on „Lament“, completing the „History of Armenia“ of Movses Khorenatsi mentions about a discrepancy of the contents of its second part to both the „History“ and the Vth century's reality, when it was written. The suggested explanations are unconvincing. The investigation of the text by the author showed, that this part of „Lament“ isn't a *description* of social and elemental disasters of the land, but it's a *prophecy*. It's own matter, the original „out of time“ form of its statement, the indications of preliminary and final paragraphs and other circumstances witness to it. The prophecy has expressed the frustration, evoked at Movses Khorenatsi by the loss of reign power with Arshakids and spiritual power—with kin of Gregory Illuminator, which seemed to the author to be a genuine destruction of Armenia. It was written under the influence of eschatological ideas of time, raised with the decline of Roman Empire and the series of prophecies, completing the Old Testament as well as „Apocalypsis“, completing the New Testament.

Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ
(Ծննդյան 85-ամյակի առթիվ)

Լրացավ Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի ակադեմիկոս, գիտության վաստակավոր գործիչ, սպասական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հնագիտության և Ազգագրության Ինստիտուտի պատվավոր տնօրեն Բաբկեն Նիկոլայի Առաքելյանի ծննդյան 85-ամյակը։ Անվանի գիտնականն իր կյանքի վեց տասնամյակները նվիրել է հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմության, մշակույթի, արվեստի ուսումնասիրությանը, հայ հնագիտության, ազգագրության, վիճագրագիտության, բանագիտության զարգացմանը։

Բ. Ն. Առաքելյանը ծնվել է 1912 թ. փետրվարի 1-ին Արմավիրի շրջանի Գեշերլու (Մրգաշատ) գյուղում։ 1931 թ. ավարտել է Երևանի գյուղատնտեսական ուսումնարանը և ալևուհետ երկու տարի աշխատել է Եղեգնաձորում։ 1933 թ. նա ընդունվում է Երևանի Պետական Համալսարանի պատմության ֆակուլտետը։ Համալսարանում Բ. Առաքելյանի՝ դեպի հնագիտություն և արվեստ կողմնորոշման մեջ մեծ դեր ունեցան պրոֆ. Աշխարհբեկ Քալանթարի և անվանի արևելագետ Կամիլա Տրևերի դասախոսությունները, որոնք ավելի քան խորացան, երբ 1936 թ. նա դարձավ Լենինգրադի համալսարանի ազատ ունկնդիր։ Այստեղ նա լսում է ականավոր պատմաբաններ Ստրուվեի, Գրեկովի, Տարևի, Լեզվաբան Մեշչանինովի դասախոսությունները։ 1938 թ. Բ. Առաքելյանը ընդունվում է Արմավիրի Պատմության Ինստիտուտի ասպիրանտուրան և ուսումնառության մի մասն անցկացնում Լենինգրադյան հնագիտական դպրոցի ներկայացուցիչների շրջապատում։ Ականավոր արևելագետ և հայագետ, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ղեկավարությամբ այս տարիներին ձևավորվում են Բ. Առաքելյանի գիտական-մասնագիտական գործելակերպը ու հետազոտությունների լայն շրջանակը՝ հին հայկական արվեստ, հնագիտություն, առասպելաբանություն, կոթողային հուշարձաններ, հայ ժողովրդի պատմության տարբեր խնդիրներ։ Նրա առաջին իսկ հոդվածները՝ «Կոշիկը» որպես սոցիալական տեքստի (1940), «Հայկ-Օրիոնը» (1941), «Հայերի ապստամբությունը Խաբաբական լճի դեմ 703 թ.» (1941), «Ժամանակագրական դիտողություններ» (1941) խոսում են հեղինակի՝ լայն տիրապետելու ինքնատիպ հետազոտական մոտեցման մասին։

Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ նա զորակոչվում է բանակ, մասնակցում մարտերին մինչև պատերազմի հաղթական ավարտը։ 1946 թ. վերադառնում է և շարունակում գիտահետազոտական աշխատանքները Պատմության Ինստիտուտում։

Բ. Առաքելյանը մեծ հմտություն է ցուցաբերում գիտակազմակերպչական բնագավառում։ 1947—1949 թթ. նա վարում է ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի գիտնական բարոնդարի պաշտոնը, 1947-ին խմբագրում է «Տեղեկագիր» (հասարակական գիտությունների)

հանդեսը, 1949-ին ստանձնում է Պատմության Ինստիտուտի հնագիտության և վիճագրության բաժնի վարիչի պարտականությունները:

1949 թ. լույս է տեսնում «Հայկական պատկերաֆանդակներ IV—VII դդ.» մենագրություններ, որը ղեկավարել էր Երվանդ Բեկնաճուռյանը: Այն նվիրված էր հայ աշխարհիկ և եկեղեցական ֆանդակների ֆենոլոգիային: Հեղինակին հաջողվել է աշխատանքում բացահայտել ֆանդակների ժողովրդական առասպելական բնույթն ու իմաստը, կրոնական ֆանդակների նշանակությունը վաղ քրիստոնեական գաղավարախոսության ձևավորման գործում, նախորդ շրջանից եկող արժանատիներն ու շարժումները, ընդհանրապես վաղմիջ-նադարյան արվեստի զարգացման մակարդակը և այլ հիմնախնդիրներ: Այս աշխատությանը Բ. Առաքելյանը մտավ հայագիտության բնագավառի երևելի ներկայացուցիչների շարքը:

Այնուհետև Բ. Առաքելյանի ուղադրությունը սկսվում է հաջորդ պատմաշրջանին: Հայաստանի միջնադարյան մայրաքաղաքներ Անիի և Դվինի պեղումների շնորհիվ կուտակված հարուստ նյութերը և մատենագրական անսպառ աղբյուրները հիմք հանդիսացան ստեղծելու հիմնարար մի ուսումնասիրություն միջնադարյան Հայաստանի ֆալաֆների և արհեստների վերաբերյալ: Նրա «Փաղափներ և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ.» երկհատոր մենագրությունը (1-ին հատորը լույս է տեսել 1958 թ., 2-րդ հատորը՝ 1964-ին) փաստորեն Հայաստանի նշված ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական պատմությունն է՝ հեղինակի գիտական վաստակի մեջ ամենակարևոր ներդրումը հայ միջնադարագիտության ասպարեզում: Այստեղ խոր վերլուծություններով ցույց են տրված ֆեոդալական ֆալափի առաջացման նախադրյալները, հետագա ձևավորումն ու զարգացումը, ֆալափների դասակարգումը: Հատկապես նշանակալից են աշխատության մեջ ընդգրկված տարբեր արհեստներին վերաբերող զրույթները (մետաղագործություն, ապակեգործություն, խեցեգործություն և այլն), որում առանձին վերցրած մենագրական բնույթի ուսումնասիրություններ են: Լուսաբանված են նաև ապրանքային արտադրության, ներքին և արտաքին առևտրի, դրամաշրջանառության, ֆալափների ներքին կառուցվածքի, ինֆեոդալության, համաբուրժուականության, սոցիալական ներհակությունների սերման ու պայմարի, ֆալափների անկման պատճառների հարցերը:

1954 թ. Բ. Առաքելյանին այս աշխատության համար շնորհվում է պատմական գիտությունների դոկտորի աստիճան:

Հատկապես մեծ են Բ. Առաքելյանի ծառայությունները հայ հնագիտության, նյութական մշակույթի ուսումնասիրության բնագավառում: Լինելով միաժամանակ և՛ հնագետ, և՛ պատմաբան, նա կարողացել է ճիշտ գնահատել երկրի պատմական զարգացման օրինաչափությունները, տեսնել հնագիտության շոքաբաժնված ստվերոտ այն տեղերը, որոնց հետազոտությունը առաջնահերթ էր հայոց պատմության ուսումնասիրության համար: Այդպիսին էին վաղ հայկական, հելլենիստական և էտհելլենիստական (այսպես կոչված անտիկ դարաշրջանի) նյութական մշակույթի բնագավառները, որոնք հայտնի էին գրեթե միայն գրավոր աղբյուրների շնորհիվ: Հետազոտությունների սկիզբը դրվեց 1949-ին, Գառնիի ամրոցի պեղումներով՝ Բ. Առաքելյանի ղեկավարությամբ:

Գառնիի հայտնի էր իր հերթադասական տանաքով, պարիսպներով և Տրդատ քաղաքի արձանագրությամբ: Պեղումների ժամանակ բացված պաշտպանական համակարգը, պալատական շենքերը, բաղնիքն իր խնամկար հատակով, դամբարանները, հնագիտական առատ նյութը հնագետ-մշակութաբանին հնարավորություն տվեցին կատարել խառնիվ ֆայլերը Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի մշակույթի ուսումնասիրության ուղղությամբ և ցույց տալ նաև այդ մշակույթի տեղական ինֆեոդալ գծերը: Գառնիի արշավախումբը մի դպրոց էր, որտեղ իրենց մկրտությունը ստացան հայ հին մշակույթի մի շարք մասնագետներ: Հնագիտական աշխատանքներին մեծապես նպաստեցին ակադեմիկոս Խաչեկյանները Հովսեփ Օրբելու և Կամիլա Տրևերի պարբերական խցելությունները Գառնի, նրանց տված խորհուրդները: Գառնիի պեղումների արդյունքները համառոտաբար են բերված Բ. Առաքելյանի ղեկավարությամբ հրատարակված 6 պրակներում, որոնցից 1—3-րդի հեղինակն է նա (1951, 1955, 1963 թթ.): 1968 թ. ԱՄՆ-ում դրանցից հրատարակվել են 1-ինը և 2-րդը:

Ստուգարտական շրջանում բուն հայկական մշակույթի ձևավորման, այդ խնդրում ուրարտական մշակույթի թողած ազդեցությունների, հինառևելյան, աֆեմեյան (իւրանական) և հայկական մշակույթների փոխառնությունների վերաբերյալ անգնահատելի աղբյուր հանդիսացան հայկական պետականության առաջին մայրաքաղաք Արմավիրից հայտնաբերված նյութերը: Արմավիրի արշավախումբը Բ. Առաքելյանի ղեկավարությամբ սկսեց աշխատել 1962 թ.:

Հայաստանի հելլենիստական և ուշ անտիկ ժամանակաշրջանի մշակույթի և պատմության չպարզաբանված հարցերի ուսումնասիրության առումով կարևորագույն նշանակություն ունեցան Արտաշատի՝ 1970 թ. սկսված պեղումները: Արաֆսի ափին կառուցված այդ փառահեղ մայրաքաղաքի նախնադասական նկարագիրը իր ինը բլուրներն ընդգրկող պաշտպանական համակարգով և հայտնաբերված հսկայական և մեծածեղ նյութերով լրացեց մեր պատկերացումները հելլենիստական դարաշրջանի հայկական քաղաքի վերաբերյալ: Բ. Առափելյանի զրլ-խավորած արշավախմբի արդյունքները հրապարակված են («Արտաշատ 1-ին», ռուսերեն, 1982):

Արմավիրի, Արտաշատի և Գառնիի պեղումները հիմնականում լուծեցին մ. թ. ա. VI—մ. թ. III դդ. հայկական մշակույթի ձևավորման, նրա զարգացման խնդիրները՝ բացահայտելով նրա դերը հին աշխարհի մշակութային զանազանում:

1957-ին Բ. Առափելյանին շնորհվում է պրոֆեսորի կոչում: 1968-ին նա ընտրվում է Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի քրթակից անդամ, 1974-ին՝ ակադեմիկոս: Նա նաև Կերմանիայի Հնագիտության Ինստիտուտի (Թեղիկ) իսկական անդամ է:

1976 թ. հայերեն և ռուսերեն լեզուներով լույս է տեսնում Բ. Առափելյանի «Ակնարկներ հին Հայաստանի արվեստի պատմության» ընդհանրացնող մեկագրությունը: Դա հեղինակի շուրջ 30-ամյա գիտական շրջանում մի հանրագումար է, եզակի՝ Հայաստանի հին մշակույթին և արվեստին նվիրված հշխատանքների մեջ, որտեղ ներկայացված են հին հայ արվեստի զարգացման փուլերը:

Բ. Առափելյանը մոտ 120 գիտական հրապարակումների հեղինակ է, մասնակից է «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական ուր հատորաճյուղ հրատարակության ստեղծման աշխատանքներին, որի համար արժանացել է պետական մրցանակի, այդ բազմահատորյակի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ հատորների հեղինակներից է, խմբագրել է 3-րդ հատորը: Նա հեղինակել և խմբագրել է հայ ժողովրդի պատմության դպրոցական դասագրքերը, որոնք հրատարակվել են 1951, 1957 և 1981 թթ.:

Մեծ է Բ. Առափելյանի վաստակը գիտական որակյալ կադրերի պատրաստման գործում: Նա անցրել է երիտասարդ հնագետների մի ամբողջ սերունդ: Երևանի Պետական Համալսարանի պատմության ֆակուլտետում, Բրյուսովի անվան ռուսաց և օտար լեզուների պետական մանկավարժական ինստիտուտում նա մատաղ սերնդի մեջ սերմանել է հայրենասիրություն և նվիրվածություն հայրենի հողարձաններին և նախնիների ժառանգությանը:

Բ. Առափելյանը, գիտական վաստակին զուգընթաց, մեծ ծառայություններ է մատուցել հանրապետությունում հումանիտար գիտությունների, մասնավորապես հայագիտության կազմակերպման ու զարգացմանը: 1982—1990 թթ. նա զլխավորել է Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի պատմության և տնտեսագիտության բաժանմունքի աշխատանքները, իր մեծ ավանդը դնելով հայ պատմագիտության զարգացման գործում:

1959 թ. ի վեր, շուրջ 30 տարի, նա իր իսկ հիմնադրած Հնագիտության և Ազգագրության Ինստիտուտի տնօրենն է եղել: Բ. Առափելյանի երկարամյա ղեկավարության ներքո ինստիտուտը իր բազմախոյզ մասնագիտություններով վերահեց հայ նյութական և հոգևոր մշակույթի հետազոտության առաջնակարգ օջախի, ստանալով միջազգային հանաչում:

Անուրանալի են Բ. Առափելյանի ծառայությունները մշակույթի հուշարձանների, հնագիտական արժեքների պահպանության գործում: Երկար տարիներ նա զլխավորել է Գիտությունների Ակադեմիայի մշակույթի հուշարձանների պահպանության գիտամեթոդական խորհուրդը:

85-ամյակը բոլորած անվանի գիտնականն այսօր էլ ակտիվ մասնակցում է գիտական կյանքին: Նա Հնագիտության և Ազգագրության Ինստիտուտի պատվավոր տնօրենն է, մի շարք գիտական խորհուրդների անդամ: Շաբաթնական է գործել նրա բեղմնավոր գրիչը:

Բ. Առափելյանի գիտական, գիտամանկավարժական, գիտակազմակերպչական և հասարակական անդուլ գործունեությունը բարձր է գնահատվել: Նա պարգևատրվել է շխանաններով և մեդալներով:

Ցանկանա մեր սիրելի հոբելյարին քառողջություն, կորով, արևշատություն, ստեղծագործական նորանոր հաջողություններ:

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս՝ Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Պատմ. գիտ. դոկտոր՝ Ա. Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՍԽԹՅԱՆ ՍԵՋ

ՀՀ ԳԱԱ. ակադեմիկոս Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հատուկ անունների (սոհմանունների, անձնանունների և տեղանունների) ստուգաբանության ևրևույթը բոլորիս հայտնի է, սակայն լուրջ հետազոտության առարկա չի դարձել մինչև օրս: Պատճառը, թերևս, նրա, այսօրվա սերսիսներով ասած, «մոլորկրական» կամ «կեղծ» ստուգաբանական բնույթն է, որը հետազոտողսերիս չի գայթակղեցրել սպասելի էական արդյունքներով: Իրանց համակարգայիս հետազոտությունը, սակայն, ցույց է տալիս, թե որքան խլուր է այդ կարծիքը, մասնավորապես Խորենացու ներաշխարհը և աշխատասոցս ու հետազոտական մեթոդներս ըմբռնելու տեսակետից:

Իմ հետաքրքրությունն այդ բնագավառի նկատմամբ սկսվեց հախարարական սոսա... սսերից, որոնց մի սովար մասը ենթարկվել է հասանհոր ստուգաբանությանը: Եյնուհետև, ինձ համար պարզ դարձավ, որ հետազոտել նրա ստուգաբանությունների այդ մասը՝ անշրպենված մյուսսերից, անհետակար է: Սոստի և ձեռնարկեցի նշված ևրևույթի ամբողջական, տոտալ հետազոտությունը, որի արդյունքներն էլ ներկայացված են ներկա աշխատության մեջ:

Սովսես Խորենացու առաջարկած ստուգաբանությունների ընդհանուր թիվը, իմ մոտեցման համաձայն, 84 է: Շրջանցված են այնպիսի տեղանուններ, ինչպիսիք են «Հայկաշեն», «Տիգրանակիրտ», «Արշակատն» և այլն, քացաոությունս Երուանդավանի, որը Խորենացու մոտ առանձնանուս է (տե՛ս ստորեկ), ինչպես և այնպիսի հախարարական տոհմանուններ, ինչպիսիք են «Մովսեյի», «Գողթնեցի», «Ակէացի» և այլն, քանի որ սրանց ստուգաբանելի և ստուգաբանիչ տարբերը համընկելում են:

Ստորև տրվում է ստուգաբանությունների ցանկը՝ բաժանված երեք խումբի՝ ստուգաբանություններ ըստ իմաստի, ըստ անձնանվան և ըստ ցեղանվան: Յուրաքանչյուր խումբ իր հերթին բաժանվում է երեք մասի՝ տոհմանուններ (հախարարական), անձնանուններ և տեղանուններ:

Հերթականությամբ՝ 1-ից մինչև 84 թիվը, ներկայացված են ստուգաբանական գույզերն իրենց ստուգաբանվող և ստուգաբանող տարրերով: Յուրաքանչյուր թիվն կցված է ծանոթագրություն, որը ներածվում է նույն թվով, սակայն փակագծերի մեջ առած: Խաչաձև հղումներն արված են ըստ այդ թվերի: Ծանոթագրությունները սկսվում են Խորենացու համապատասխան հատվածի (հատվածների) մեջբերմամբ: Մեր հավելումներն այստեղ նվիրված են մեծ մասամբ ստուգաբանող տարրի առանձնահատկություններին, քանի որ ստուգաբանվող տարբը, որպես կանոն, խնդիրներ չի հարուցում: Ըստ այդմ, ճնշող մեծամասնությունը կազմող սովորական (պարզ) ստուգաբանությունների կողքին առանձնանում են «թաքնված», «երկդիմի», «թարգմանական» և այլ տիպի ստուգաբանություններ, որոնց բնույթը բավականաչափ պարզաբանվում է նույն ծանոթագրություններում: Տրվում են Անանուն պատմիչի (Սեբեոսի) մոտ առկա՝ մեր խնդրո առարկա ստուգաբանությունների գուգահեռները: Ստուգաբանող անձնանունների կապակցությամբ, ըստ հնարավորության, տրվում են լրացուցիչ տեղեկություններ այն դեպքերում,

մեկ այլ բառով: «Սուպանդունիներին դեպքում դա «սպանդին» փոխարինող «դենարանին»¹ և, իսկ Հալուսիներին դեպքում՝ «հալուս»-ին փոխարինող «բազեն» և այս ախարի արտահայտությունները մենք նշեցինք «թաքնված ստուգաբանություն» բառերով: Ի դեպ, Գահնամակում առկա է Հալուսի տարբերակը, որին խորենացին գերադասել է Հալուսին, հավանաբար, որպես ավելի գյուրությունը ստուգաբանելի «հալու» բառով:

(6) II, 47. «Դիմաքսեան, քանդի... զկէս դիմաց սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արաշիսի»:

(7) II, 57. «...ասեն եկեալ դազդն Ամատունեաց ի կողմանցն արևելից Արեւաց աշխարհին... ե անուանին Ամատունիք, որպէս թէ Եկք»:

Այստեղ մենք հանդիպում ենք (3) և (4) ստուգաբանական դեպքերին հատուկ սարկերակից առանձնացող մեկ այլ սարկերակի, որը կոչեցինք «թարգմանական» ստուգաբանություն: «Եկք» բառով խորենացին այստեղ թարգմանում է պարսկերեն «ամատ» — «եկավ» բառը, մի բան, որ ի հայտ է գալիս ստորեմեջերի (81) ստուգաբանության դեպքում ևս:

(8) II, 8. «...զայր խոժոռագեղ և բարձր և կոպտարանձն և տափակաբիթ, խորակն և դժնահայկաց... Տորք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահադիմութեանն ձայնէին Անգեղեայ... յերեսացս անպիտանութենէ կոչէ (Վաղարշակ—Գ. Ս.) զանուն ազգին Անգեղ տուն»:

Սա «թաքնված ստուգաբանություն» դեպքերից է, երբ խորենացին «անգեղ» բառը բացատրության մեջ փոխարինել է «ժահադիմութիւն» բառով, որը դեռ ուղեկցւում է նախորդող «կոպտարանձն» և տափակաբիթ, խորակն և դժնահայկաց» որակումներով: Այս ստուգաբանության կապակցությամբ հատկապես նշելի են «Անգեղի» վերաբերյալ Անանուն պատմիչի տեղեկությունները: Այդ անունը նա հատկացնում է Բաղրատունիների նախահայր Բաղարատին. «Որդիքն Բաղարատայ ժառանգեցին... Անգեղ տուն. վասն զի կոչեցաւ Բաղարատ և Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչէին»¹: Անանուն, ուրեմն գիտեալ այն փաստը, որ Աստվածաշնչում Անգեղը հանդես է գալիս որպես «բարբարոսների» աստվածություն: խոսքը 4-րդ թագ. ժէ, 30-ում «և արք Քոթայ արարին զԱնգեղ» արտահայտության մասին է, որին համարժեք նախադասության մեջ հունական բնագիրը հիշատակում է ներգալին՝ բաբելական ստորգետնյա աստծուն: Այն, որ խորենացին շրջանցել է իր տեսադաշտում առկա Աստվածաշնչի այս դիցանունը, ինչպես և նրա կապը Բաղարատի հետ, գուցե կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ նա այդ տեղեկության համար Տորքի առասպելի մեջ հենակետ չի գտել, կամ գուցե նա այդ արել է Բաղրատունիների ոչ-հայկյան լինելու իր տեսակետը (I, 22) անսասան պահելու նպատակով:

Առաջին խմբի հաջորդ, երկրորդ ենթախմբին են պատկանում դարձյալ ըստ իմաստի, սակայն արդեն մի շարք անձնանունների ստուգաբանություններ:

Դրանք են՝

9. Սանատրուկ — «տուրք Սանատայ»

10. Աբգար, Աբգարոս — «աւագ այր»

11. Կամսար — «կամ սար» (պարսկ. «կես գլուխ»)

12. Մոգպաշտէ — «աշակերտ մոգի»

13. Տուր — «տալ» (ամատենել)

14. Հրաշեայ — «պայծառատէս և բոցակնաղոյն»

15. Սոռանուէր (մականուն) — «ձոնեալ ի սօսիսն»

16. Սլաք — «որսալ զթռչն»

¹ Պատմութիւն Աբելոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Արզարյանի. Երևան, 1979, էջ 51:

(9) 11, 36. «...կոչեցաւ Սանտարուկ, ի զայիկեն իւրոյ (Սանտա ան-վամբ—Գ. Ս.) զանսանկոչութիւնն տոեալ, որպէս թէ տուր Սանտաւա:

Այս ստուգարանական օրինակը «երկրիմի» է՝ նրա ստուգարանվող տարրը *հորենացին* բաժանել է երկու մասի՝ *Սանտա-արուկ*, որոնք նա առանձին առանձին է ստուգարանում: Բացի այդ, այն կարող էր ներկայացվել և մեր երկրորդ (բոս անձնանունների ստուգարանության) խմբում, բանի որ այն հենվում է, բացի -արուկ -«տուր» իմաստային առնչությունից նաև Սանտա անձնանվան վրա: Ըստ Աճառյանի (ՀԱԲ, IV, 396) այս անվան ծագումն անհայտ է, այն հանդիպում է միայն մեկ անգամ, *հորենացու* մասն Ստուգարանությունն ունի նաև առասպելական մաս, որը կրնաորվել ստորև:

(10) 11, 26. «Այս Արգարոս կոչէր աւագ աշր, վասն տոեալ հեղութեանն և իմաստութեանն, որում յետոյ և տիրնաւ Այստեղից հետևում է, որ իր այս անունը Արգարոս, բոս *հորենացու*, ստացել է հասուն տարիքում, այսինքն վերանվանվել է: Ակզնական անունը *հորենացին* չի հայանում:

(11) 11, 87. «Այս Կամար... նահապետեալ առ հարբն ի պատերազմսն... հարկանի ումեմնև սակերը զգլտին և վերացուցեալ մասն ինչ յոսկերէ սկտասակին, բժշկեալ ի զեղաց, պակաս զոյով բոլորութիւն զազաթանն անուանեցաւ՝ Կամար աշր ազազաւ»:

Կամ ասը—պարսկերեն նշանակում է կես կամ ընդ զոյով, որով այս զեղրը սահում է «թարգմանական ստուգարանության» տեսք: Տես նաև (7) և (81):

(12) 11, 48. «...աշակերտ մոզի ուրումն երազահանի, որ յայնմ սակս և Մոզդաշակ անուն կարգային»:

Ստուգարանությունը «երկրիմի» է՝ ստուգարանող տարրի մի մասը («մոզ») անմիջականորեն տոկա է ստուգարանվող անվան մեջ, իսկ մյուս մասը՝ «աշակերտ», զասում է այն «թարնված» ստուգարանությունների շարքը:

(13) 11, 47. «...սորա (Արտաշեսի—Գ. Ս.)... սերեալ ազգ և զորդսն Տուրալ... յանուն հորն իւրեանց Տրտինս, ոչ վասն արութեան ինչ զործոց, այլ միայն վասն քսութեան հօր նոցա, զոր առնէր ի տանէն արքայի (Նրվանի—Գ. Ս.) առ Սմբատ»:

Իմ հնթարությունում, այս ստուգարանությունը, հավանաբար և ողջ այս տարօրինակ զրվազր, հեցած է «քոթին-Տուր» բառերի *հորենացու* զիտած իմաստային կապի վրա, այսինքն՝ «թաքնված ստուգարանություն» է: «Տուր» բառն նմանում վերադրվում է նաև «մատնել զայլս կամ զանձն» իմաստը, թեև ոչ կոնկրետ «քոթություն», «մատնություն», այլ ավելի շուտ «զատապարտումն» առումով (օր. «զլեղէնսն... յալգնդոյն տայ», «տայ ի բանտ» և այլն): Ըստիս, որեմն, այստեղ կարող է կիրառված լինել *խորենացիական* մասովոր համարժեքի մեթոդը («թաքնված ստուգարանություն» տես (3), (4): Ը. Աճառյանը (ՀԱԲ, V, 173) այս անվան կապակցությունը նշում է. «Կամ իրան. *Thur-թաք*, կամ հյ. «տուր» բառից իբրև կրճատ ձև»:

(14) 1, 22. «Առ Հրաշեայ կոչի վասն առաւել պաշտատէս և բոցականազուն իմն լինելոյն: «Թաքնված ստուգարանություն» է:

(15) 1, 20. «...Անուշատնն Սոսանուկ: Քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանաց ի սոսիսն Արամանեկայ որ յԱրմաիր»:

Ստուգարանությունը «երկրիմի» է, ըստ որում երկրորդ մասը («նուէր-ձօնեալ») արված է «թաքնված ստուգարանության» մեթոդով:

(16) 11, 8. «Զդժնեայ Սյաքն... կարգէ (Վաղարշակը—Գ. Ս.) սակաւ արամբք պահել զլեռանն և որսալ զքօշնն. որք անուանեցան Սլկունիք»:

Սյաք անվան ստուգարանությունը, եթե միայն այն առկա է, հեցած պիտի լինի «թաքնված ստուգարանության» մեթոդի բավական լայն ըմբռնման և կիրառման վրա:

Ստուգաբանությունների առաջին խմբի երրորդ ենթախմբին են պատկանում մի շարք ըստ իմաստի ստուգաբանվող տեղանուններ: Դրանք են.

17. Հարբ—«հարբ» («հարբեր»)

18. Գերեզմանք, Գերեզմանակք—«ուր... անկաւ Բել»

19. Յրօնք—«բաժանումն»

20. Բազարան—«բաղին»

21. Բաղնայ աւան, Բաղաւան—«բաղին»

22. Եռուանդավտն—«վանկայ զերուանդ»

23. Որթք—«որթ» (կողով)

24. Մննդոց—որսի կենդանիների «ազդ», «բազմություն»

25. Աշտիշատ—«շաշտի տեղիք»

(17) I, 10. Հայկն «անուանէ զանուն լեռնազաշտին Հարբ, այս ինքն թէ հարբ են աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն Բորյոմալ»:

Նույն ստուգաբանությունն առկա է նաև Անանունի մոտ. Հայկը «կոչեցաւ անուն զաշտին Հարբ, յանուն հարցն» (էջ 48) և «Արամենակը բնակեցաւ անդէն յառաջնումն զաւառին, զոր կոչեցին յանուն հարց իւրեանց՝ Հարբ» (էջ 50):

(18) I, 11. «Իսկ զրուրն, ուր քաջամարտկօքն անկաւ Բել՝ անուանեաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանակք»:

Սա եւ «Թաքնված ստուգաբանություն» օրինակ է. «Գերեզման» բառը փոխաբերված է «բուրն, ուր անկաւ Բել» մոտավոր համարժեքով: Աչքի է ընկնում նաև այն հանդամանքը, որ Խորենացին հին «Գերեզմանք» անվան կապին բերում է նաև իր ժամանակի «Գերեզմանակք» անվանաձևը:

(19) I, 6. Սեմը «պանուն տեղւոյն ուր բնակեցաւ՝ կոչէ Յրօնս զի անդ զառեցին սկիզբն եղև բաժանելոյ ուրաջ նորա ի նմանէ»: «Թաքնված ստուգաբանություն» տիպական օրինակ է, որում «բաժանվելը» ծառայեցված է որպես «ցրվելու» համարժեք:

(20—21) II, 40. «Բազարան, այս ինքն թէ ի նմա զբաղնաց յօրինեալ է զկազմութիւն»: Նշենք, որ «բաղինք» պահանջում էր ավելի շուտ «Բաղնաւան» ձևը: Այս ստուգաբանությունն ունի, մի քանի ուրիշների նման, իր «երկվոյակը» ի դեմս (21)-ի, որի կապակցությամբ Խորենացին գրում է (II, 66). «...վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քոմապետի ի Բագնացն աւանի, որ ի Բագնեանդ դաւառի, բազին ի վերայ զգերեզմանին շինեալ», և մեկ ուրիշ տեղ (II, 77). «...զհորն ոռմդական որ ի վերայ բագնին, որ ի Բագնան»:

(22) II, 46. Արտաշեսը անվանում է «զտեղի ճակատան՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայնմ տեղոջ վանեղս զԵրուանդ»: Հետևելով ժողովրդական ստուգաբանության իր մեթոդին, Խորենացին այստեղ «-վան» մասնիկը բխեցնում է «վանել» բայից: Իրականում, սակայն, գործ ունենք կամ իսկապես «վան» բառի հետ, որը կտար տեղանվանը «Երվանդի օթեան» իմաստը (հմմտ. Շահապիվան), կամ էլ «աւան» բառի հետ (հմմտ. Արշակաւան, Վաղարշաւան և բազմաթիւ այլ): Վերջին դեպքում պիտի ենթադրենք Խորենացու կատարած ուղղագրական միջամտություն, որով նա Նրուանդաւանը վերածել է Նրուանդավանի՝ իր ստուգաբանությունն իրականացնելու էպատակով: Նրա ստուգաբանությունների շարքում, կարծես, հանդիպում ենք մեկ այլ նմանօրինակ դեպքի՝ (82), որտեղ առկա է «Մարաղ մարդ»-ը թերևս «Մարանց մարդի փոխարեն»: Թվում է թե Նրուանդաւան տեղանունը իրականում պիտի դար լրացնելու Խորենացու մոտ ներկայացված Երուանդաշատ և Երուանդակերտ «-շատ»-ով և «-կերտ»-ով վերջավորվող տեղանունների շարքի մի երրորդ անդամով՝ «-աւան» վերջավորություն պարունակող տեղանվամբ:

(23) III, 27. Արշակաւանի ավերման ժամանակ հայոց նախարարներն առանձնացրել էին ծծկեր տղաներին՝ դերեկարելու նպատակով: «Զորս թափեալ մեծին Ներսիսի, հրամայեաց կրել որթովք ի դոմ մի, և դարմանս և

սնուցադր նույնին կարգեաց. որք յետոյ տառնացեալ տնտանեցան Որթի աշ-
նորիկ ազագաւս:

(21) 11, 11. Երվանդ թագաւորը «տնկէ և մայրի մեծ... արդելլով ի
ներքս ալծեմունս երազունս, և զեղանց և զեղջերուաց ազգ, և ցիտս և վա-
րագս, որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանաւան... Եւ տնտանն՝ զանաւան՝
Մանգոցս:

Իմ կարծիքով այստեղ ես տուի և թարնոված ստուգարանութեանս,
«լայնադրած» կիրառման (աւել Սյար (16) տարբերակ, որում ստուգարանոց
տարբն է Աստվածաշնչի «Իրք ծննդոցս» Խորենացուն կարող էր հետադարձ
ձառաւել աշտ անաւանում նույն տառանի նման այլեայլ կենդանիների ժողո-
վումը:

(25) 11, 12. «...իսկ զՀերակլեայն տնտոյատկերն... զՎաշագն իրեանց
(Վաշունիներն—Գ. Ս.) վարկանելով նախնի՝ կանդեցին ի Տարսն, լիբեանց
սեղ նախն զիսկն յԱշտիշատ...» աշտահեան 11, 14. «Բայց Աստուգիրաւայ
զպատկերն, իրքն Հերակլեայ տարփաւորի, տո նորին պատկերին Հերակլեայ
հրամայեաց (Տիգրան Միջինը—Գ. Ս.) կանգնել յաշտից աւելին...»:

Խորենացին անմիջականորեն չի նշում Աշտիշատ—«լայնից աւելին»
(«զսահարանութեանների աւելին») ստուգարանական փաստը, բայց այն միան-
գամաւն տկներ է:

Ստուգարանութեանների երկրորդ, առավել բազմանգամ խմբում միա-
վորվում են աշտիսի տաճանուններ, անձնանուններ և աւելանուններ, որոնք
ստուգարանոված են բոս նրաց մեջ իսկապէս պարունակվող կամ նրանց
վերադրված անձնանունների:

Այստեղ ես տնենք երեք ենթախումբ, որոնցից առաջինը զարձայ կող-
մում են նախարարական տաճանունների ստուգարանութեանները: Դրանք են.

26. Կաղմեան—Կաղմոս

27. Խոսիսոսունի—Խոս

28. Մանատուկեան—Մանատուգ

29. Բզնունի—Բազ

30. Սիսակեան (ազգ)—Սիսակ

31. Բազրատունի—Բազրատ

32. Ասուկեան—Ասուան

33. Սիսունի—Սյաք

34. Մանգակունի—Միանգակ

35. Աբեղեան—Աբել

36. Գարեղեան—Գարաղ

37. Վաշունի—Վաշագն

38. Վարամիունի—Վարամ/Վարմ

39. Տունի—Տուր

40. Ռոփսեան—Ռոփի

41. Մամիկունեան, Մամիգունեան—Մամիգուն

42. Կամսարեան—Կամսատ

43. Զարեհաւանեան—Զարեհ

(26) Այս ստուգարանական զույգը համատեղ չի հիշատակվում, այն
Աշտիշատի նախարարական տունն առանձին (II, 1, 8) և նրա նախահայր
Կաղմոսը՝ առանձին (I, 10, 11):

Հուպեան զիգարանութեան մեջ Կաղմոսը Փլունիկեան արքայազն է՝
Հունեան Բեշե րազարի հիմնադիր և Փլունիկեան արքայների հիմքի վրա
Հունարեն տեքստերն առեղծոք: Խորենացին պետք է որ տեղյակ լինէր հրա-
մանին: Մյուս կողմից «Կաղմոսի առեւթ» նրա տեքստը, համընկնում է
ստուգարանի աղբյուրների Կաղմոսի երկրի հետ ոչ միայն հնչման աւսակե-
անց, այլև իր աւելագորութեամբ:

(27—29) 1, 12. «Իսկ նորս (Արամայակի—Գ. Ս.) թողալ զերկուս
յողարք իւրց, զԽոս և զՄանատուգ... ի կոչեղեան Հարք, և զորդի Մանա-

աղայ ղԲաղ ...ն: Ի սոցանէ ասեն լեալ ղնահապետութիւնս Մանաւաղեան և Բղնունեաց... Իսկ Խորեն Ի կողմանս հիւսիսոյ բաղմանայ... և ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն աղղին Խորխոռունեաց»:

Խոր անվան ծագումն, ըստ Աճառյանի, անհայտ է (ՀԱԲ, II, 528), Բաղ անունը նա համեմատում է «բաղէ» թռչանվան հետ (ՀԱԲ, I, 360): Այս երկու անունը հանդիպում են միայն Խորենացու մոտ՝ մեկական անգամ: «Մանաւաղ» անունը իրանական ծագում ունի:

(30) I, 12. «Աստ բնակեալ Ախակ... ղաշխարհն կոչէ իւրով անուամբ Սիւնիք. ալ Պարսկք յստակադոյնս ես Սիսական կոչեն: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն Վաղարշակ... ղտեալ արս անուանիս՝ տեարս աշխարհին կարգէ, որ է Սիսական աղղոյ: Սիսակ անվան ծագումն անհայտ է (ՀԱԲ, IV, 528), հանդիպում է Փարպիցու մոտ:

(31) II, 3. Վաղարշակը «նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով տունն ղորաւորի և իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ Բաղարատ. աւարով նմա իշխանութիւն աղղալ թագադիր լինել Արշակունեաց, ե որ ի նմունէ ծնեալ աղղ՝ լինել կոչմամբ յանուն նորա Բաղարատունի»:

Բաղարատ անունը իրանական ծագում ունի:

(32) I, 31. «Եւ սորա (Վահագնի—Գ. Ս.) են ղարմբ Վահունիք. Ի սորս կրտսեր որդւոյն Առաւանայ Առաւնեանք»:

Աճառյանը «Առուան» անվան ծագումը համարում է անհայտ (ՀԱԲ, I, 205): Ըստ Զահուկյանի այն իրանական ծագում ունի²:

(33) II, 8. «...ղղմեայ Սլաքն... կարգէ (Վաղարշակը—Գ. Ա.)... պահել ղիւտնն և որսալ ղխօշսն. որք անուանեցան Սլկունիք»:

Եվ այսպէս, Սլկունի տոհմանու՝ Խորենացին ստուգաբանում է Սլաք (16) անձնանունով: Մյուս կողմից Խորենացին ունի «Սղուկ (տարբնթերց՝ Սլուկ), նահապետ աղղին Սլկունեաց» (II, 84), որը կարծես ավելի հարմար կլինէր տոհմանունը ստուգաբանելու համար: Ըստ Աճառյանի, այս անվան ծագումն անհայտ է, կա միայն Խորենացու մոտ (ՀԱԲ, IV, 537): Ա. Փերիխանյանի կարծիքով Սլուկը Անիվկոսն է (Σελυκος), որ անցել է Հայաստան արամեական SLWK-ի միջնորդությամբ³, Չի բացառվում նաեւ, որ այն Սլկունի տոհմանվան ծնունդ է: Համեմատութեան համար նշենք «Գնունի-Գնել» (2) և «Աբեղեան-Աբեղոյ» (35) Խորենացու մոտ շկայացած ստուգաբանութիւնները:

(34). Սլկունի-Սլաք ստուգաբանական զույգը բնութագրելով Խորենացին ավելյացնում է. «Այսպէս և ի նոյն իրս և ղՄիանդակն անդաւանի. և ի սմանէ Մանդակունիք» (II, 8): Այստեղ պարզ չէ, թե ինչ նկատի ունի Խորենացին ասելով՝ «Այսպէս և ի միւսնոյն իրս», և թե արդյոք նա չի՞ բխեցնում «անդաւանի» (հաստատուն, անդիջող) որակումը Միանդակ անձնանունից, որի ծագումն Աճառյանն անհայտ է համարում (ՀԱԲ, III, 330), բայց որն իր կերտվածքով իրանական է թվում: Փաստորեն այդ անունը միայն Խորենացին է հիշատակում, քանի որ Սամուել Անեցու մոտ եղած հիշատակությունը սոսկ կրկնում է Խորենացուն:

(35—36) II, 7. Վաղարշակը կարգադրում է լինել «...ղԳաւաղ ոմն անուն ի վերայ կուտից, և ղԱրէլ սպասարար և դահարար. և շէնս պարգևէ նոցա, յորսց անուն կոչեն. սպպէս և նախարարութիւնքն՝ Արեղեանք և Գաւաղեանք»:

² Գ. Բ. Զահուկյան. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լիզվական աղբյուրները.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, էջ 61 (այսուհետ՝ Զհ. 81):

³ A. Perikhanian. Une Inscription araméenne du roi Artashes trouvée a Zangezur (Siwnik').—Revue des études arméniennes, N. S., tome III, 1966, p. 18, 22.

Ըստ Ահաույանի, Գարուդ անվան ծաղումն տեղադրվում է (ՀԱԲ, I, 426), Ահաույանը անուն է, կա նաև Փարսկեյու մոտ, սեպուհ՝ Գարեգեան տոհմից:

Խորենացու մոտ հայտնվում է և «Արեգոյ տմն, նահապետ Արեգենից տոհմին» (II, 60): Թերևս այդ անունով մի անձնավորությունն ավելի կոպտաշահեր վերագրել տոհմի նախահոր դերը, բան աստվածաշնչական Արեյ անունը կրող մեկին: Ահաույանը (ՀԱԲ, I, 16) համարում է այդ անունը «Արեգեան տոհմանունիս սարքված» (համա. (2) Դնել և (33) Սյուկ):

(37) I, 31. «Այլ ասեն զսա (Վահագն—Գ. Ս.) և աստուածացեալ... և սորա ևն զարմր Վահագնի», և ապա՝ II, 8. «Բայց յորդուցն Վահագնի զուեալ արս, որը ինքնակամ խնդրեցին զմեհենից պաշտամունս (Վաղարշակ—Գ. Ս.)՝ պատուել մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զթմութիւնն»:

Վահագնի անվան ծաղման մասին խոսելու ավելորդ համարելով, նշենք, որ ասն այստեղ ասույթաբանող ասարը հանգեալ զուելով, որպէս ասածու կամ աստվածագլխի անուն, եր հեա բերում է աստմին բրմության պաշտոնը, իսկ այս էլ, իր հերթին, ձեռն պատմության մի բանի համապատասխան զրկողներ, որոնց կանգնատուններ ասորեն:

Նշելի է նաև, որ տոհմանունը Եղիշէի և Փարսկեյու մոտ, ի տարբերության Գահահամակի և Խորենացու՝ «Վահագնի» է և ոչ Վահունի, իսկ Վահագնի մեհյանը Աղաթանգեղոսի մոտ կոչվում է «Վահագնեան» (տարբերակը՝ Վահագնեան), Թերևս, Գահն ամակն է, որ հուշել է Խորենացուն իր հղացած ասույթաբանության համար ավելի հարմար ձև:

(38) II, 7. «Իսկ զԳառ... ի վերալ որոց արքունականաց կարդէ (Վաղարշակ—Գ. Ս.): Որով որդի եղեալ Վարժ (տարբերակը՝ Վարժ)՝ լանուն նորա անուանի սղզն, բայց այս զենի, յաւուրս Առաջիսիս: Առաջին սորում. I, 12. «Աստ Առաջիսիս թոռամը Վաղարշակալ, ոմն Վարժ (տարբերակը՝ Վարժ)՝ անուն պատանի լեալ, ոչոց տուր եղջերուաց և այժմեանց և վարագուց, զիպաճգութեամբ Նահեա կոսի, զսա ի վերայ որոց արքունականաց կարդեն... և ի սմանէ ասեն լինել զատուն Վաղարշունիս: Ահա հեա, կրկին եսկրորդ դրում՝ II, 11. «Բայց (Առաջիսիս—Գ. Ս.) տալ զՏեղորան որդի իւր սղաւանի Վարժ անուն... քանզի էր պատանին նշաւակ ի Էւտաճգութիւն կորովութեան, ուսուցանել զՏեղորան... լանուն նորա կոչի զազն Վարժ-նունիս»:

Այս մեջբերումները, բացի ասույթաբանության երևութից, կոչված են բուսական Վարժ-Վարժ տարբերակները, որոնք մասնագիշ են: «Վարժ» անուն, բացի Խորենացու գեղքիս. հայտնի չէ, եւ Վարժ, այդ թվում է Պատմահոր մոտ (II, 64): Արդյոք «Վարժ» ածանցված չէ՞ «վարագեց»՝ բոլորնի որսապետի և «աջող տոս... վարագուց»-ի կերպառեն անձը հարմարեալ հետ համար: Բայց նույնը և «Վարժ», որը սերտորեն աղերսում է «Երկաճգությամբ Նահեա կոսի»։ Նշաւակի և Էւտաճգութիւն կոսովութեան ասույթաբանութիւններ հեա: Երկու դեպքում էլ ունենք «խորհրդաբան» ասույթաբան, և «թաքնված աստվածաբանութիւն»։ Ուստի և զժպարանում եմ ընտրութիւն կատարել, թե երկուսն ո՞րն է իսկապէս ծառայել Պատմահոր՝ իս ասույթաբանութիւնն աստվածակերիս (կամ, որոցի, ոչ մեկը):

(39) «Տուր» ասույթաբանող տարրի մասին՝ որպէս ասույթաբանութիւն, տես այդ անվան տակ (13):

(40) II, 64. Ղուկանոս Կեսարը թեալ զՌոմի զկոյս, զմեծաւոր իւր, մտ (Հայոց Տեղորան Վահուն տարբերակ—Գ. Ս.) ևնութեան. զոր եկեալ ի Հայս ի բաց Թողոս, և զիսա ի նմանէ պատանիս չորս՝ ազգ սեռէ լանուն մօրն իւրեալ: Ռոմիկալ Ռոմիկանա:

Ահաույանը Ռոմի անունը ծագած է համարում լատինեան Rufa—«շեկ» անունից (ՀԱԲ, IV, 331):

(41) II, 81. «Իսկ Մամոն վաղվաղակի զղապուցանէ Բաղատրին. ընդ որ ուրախացեալ Տրդատայ, զրէ հրովարտակ՝ իշխել նմա ամենայնի զոր

խոստացան, և կարգէ զնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամիկոնեան»։ Մլուս դեպքում Խորենացին այս տոհմը անվանում է «Մամիկոնեան», առանց նշելու, ո՞ր այս ձեր ծագում է «Մամգոնեան»-ից։

«Մամիկոնեան» տոհմական ստուգաբանությունն, այսպիսով, եռաստիճան է. «Մամիկոնեան» ստուգաբանվում է «Մամգոնեանով», սա էլ՝ «Մամիկոնով»։ Անանունի տարրերակով այն ստուգաբանված է զույգ՝ Մամիկ և Կոնակ անուններով։ Մամիկ անունը, եթե հետևենք Մարքվարտին, հիշատակում է, դեռևս Տիրոսի Մեծի կապակցությամբ, Ապպիանոսը («*Arb. Mithr*, 84, 86)՝ *Μαμακίνας* (Մանկայոս) ձևով (Մամիկ>Մամկայ՝ սեռ. հոլ., Մամկայոս>Մանկայոս)»։

Ահադյանը (ՀԱԲ, III, 184) Մամգոն անունը համեմատում է չինական Մաո-ցւո ռազմավարին արիական այլազգիների իշխան» կամ *gun-Man*՝ «իշխան մաների» անունների հետ։

(42) II, 90. «Բայց թագաւորին Տրդատայ մխիթարեալ զգլուխ որդւոցն Կամսարայ զԱրշաւիր՝ զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ զնա ուրէ յանուն հօրն, և կարգէ ի թիւ նախարարութեանց»։ Այնուհետև, Վրթանեսը «յանձն առնէ զաշխարհս Արշաւրի Կամսարականի» (III, 10) և այլն։ «Կամսար» անվան ստուգաբանությունը տե՛ս (11)։

(43) I, 31. «Զարեհ. ի սորա զարմից է որ Զարեհաւանիցն կարդան տղոք»։ Այնուհետև, II, 8. «Սապէս և զԱռաւելեանսն և Զարեհաւանեանսն պաւալ ի զարմից առաջնոց թագաւորացն՝ կարգէ ի նոյնանունս աւանս»։

Սույն աշխատության մեջ, ինչպես նշվել է սկզբում, մենք տեղանուններից ծագող տոհմանունները, օր. «Մոկացի», «Կորդուացի», «Ակէացի» և այլն, չենք մոռել ստուգաբանությունների շարքը։ Սակայն «Զարեհաւանեան» տոհմական պարագան այլ է։ Հետաքրքրական է, որ Խորենացին առաջին հաղորդման մեջ (և ընդհանրապես) առանձին չի հիշատակում տոհմական մեջ առկա «Զարեհաւան» քաղաքանունը, տոհմը ծագեցնելով անմիջականորեն Զարեհից։ Երկրորդ հաղորդման մեջ նա միայն ակնարկում է նման մի «ավանի» գոյություն փաստը։ Նույնը և «Առաւելեանների» նկատմամբ, որոնց տոհմական հետ կապված որևէ տեղանուն մեզ, սակայն, հայտնի չէ։

Ստուգաբանությունների երկրորդ խմբի երկրորդ ենթախումբն ընդգրկում է այնպիսի անձնանուններ, որոնք ստուգաբանված են նույնպես անձնանուններով։

Դրանք են.

44. Դոմեւտ—Դոմեւտիանոս

45. Արգաւան—Արդամ

46. Բազարատ—Բադադիա

47. Աշոտ—Ասուդ

48. Վարազ—Վաղարիա

49. Սմբատ—Շամբատ

50. Յապետոսթէ—Յաբեթ

51. Մերոզդ—Դոմեւ

52. Սիրաթ—Թիրաս

53. Թակլադ—Թորգոմ

54. Արջամ—Արշամ

(44). II, 54. «Զայս կամելով Երգել յառասպելոն՝ Դոմեւտ գոմն առնն Եկեալ, որ է ինքն կայսր Դոմեւտիանոս. ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զզօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն»։

4 J. Marquart. *Eransahr nach der Geographie des P. Moses Xorénaci*. Berlin 1901, S. 177.

Այստեղ հատկապես հետաքրքրական է, ե տյն հանդամանքը, որ խորենացին իր ստուգարանական համակարգը (աշխարհը) անմիջականորեն կապում է իր աշխարանական, աշխիւրն՝ տոտապկական, համակարգի (աշխապհի) հետ։ Այս մասին մանրամասն կխոսվի ստորև։

(45) 11, 51. «Այս Արդամ է, որ յառտոպկին Արդատանն անուանի»։ Ասվածից հաւանելու չ'ի պարզվում ստուգարանության ուղղութիւնը։ Հետեւելով, սակայն, նախորդ օրինակի տրամաբանութեանը, դերերը բաշխում ենք այսպես. «Արդատան»՝ ստուգարանող, որպէս տոտապկով վկայված անուն, և «Արդամ»՝ ստուգարանող, որպէս խորենացու կողմից ներդրոված տարր։ Արդամ անունը հիշատակում է միայն խորենացին (նրան հետեւելով՝ Ուխտանեսը)՝ ԱՃ., ՀԱԲ., 271։

(46—49) 11, 63. «Բայց զիտեա, զի ի թողուլ աղդին Բաղրատունեաց զօրէնս հարցն՝ չախ խժական ժառանգելին յարջորջումն—Բիրատ և Սմրատ և այլ աշուպիս կոչմունս, զրկեալ ի նախնական անուանցն, որպէս կոչին յառաջ քան զուրանայն—Բազադիա, Տուրիա, Սենեբիա, Ասուդ, Սափաաիա, Վազարիա, Ննանոս և ինձ թուի, թէ որ աշմոյ կոչին Բաղրատունիք Բազաբա»։ Բազադիա է, և Ասուդ՝ Աշոտ. զոյնպէս և Վազարիա՝ Վարադ, որպէս Շամբատ՝ Սմրատ»։

Այստեղ ստուգարանության ուղղութիւնը պարզ է, խորենացին ստուգարանում-պարզարանում է իրեն ժամանակակից անվանաձևերը զրանց նախնական անորերով։ Հասուկ աշաղրտութեան է արժանի «և ինձ թուի...» արտահայտութիւնը, որով Պատմահայրը, ի տարբերութիւն ստուգարանութանների պահին իրեն ընդհանրապես հասուկ կարուկ պնդումներն, այլալ շարի նկատմամբ չի թարցնում իր սուրյակիով մոտեցումը։ Այդպիսի ուրիշ վկայեր էլ կան, և մենք ստորև կանգնազատենք այդ ետեւութիւն։

Գալով թվարկված նախնական անվանաձևերի՝ Մովսէս խորենացու տեսադաշտում հայտնվելու խնդրին, կարող ենք վկայակոչել միայն Աճառանի մի ետև գիտադրութիւն, թողնելով եղբակացութիւններն ընթերցողին։ «Բոք որ Բազարատ անվան պր։... ձեռն է Եզգաձաձա» (ՀԱԲ., I, 354)։ Մյուսը՝ Շամբատի վերաբերելով՝ «Իբրե հրեական անուն զիտէ նաև Միւս. Ասորին» (ՀԱԲ., IV, 137)։ Մյուս վկայութիւնները կրկնում են խորենացուն։

(5) — 53) 1, 9. «Արդ ի նոյն մասենէ (Մար Աբաս Կաթինայի—Գ. Ս.) սկսեալ ասացից. Յապետոսթէ, Մերոդ (աարընթերց.՝ Մերոդ), Սիրաթ, Բակլադ. որ է Յարեթ, Գոմեր, Բիրատ, Բորդում»։

Ստուգարանության ուղղութիւնն այստեղ ակնհայտ չէ։ խորենացին ներկայացնում է այդ երկու քառյակը որպէս զուգահեռ անվանաձևեր, սկիզբն ստանալով հայտնի, մյուսը՝ Մար Աբասի մատչանիդ։ Սակայն «Յապետոսթէ» անունը, քառ խորենացու, կա նաև Բերտյան Սիրիլյայի հետևյալ հաղորդման մեջ. «Յառաջ բան զրուրդն, ասէ, և զբաղմարաբառն լենել ձառնի աղդի մարդկան... Ջրուանն և Տիտանն և Յապետոսթէ լինելին իշխանք երկրի»։ խորենացին անմիջապէս ամբողջում է՝ «Որ ինձ թուի Սևմ, Քամ և Յարեթ» (I, 6)։

Այդ «ինձ թուի»-ն թեւեւ հուշում է, որ ստուգաբանվող տարուն ալստեղ «Յապետոսթէն» է. իսկ ստուգարանող-բացատրողը՝ Յաբեթը, և ալդ մոտեցումը կարելի է մակաբերել նաև վեր թվարկված քառյակի մյուս երեք անվանների վրա, ինչպէս և մենք արել ենք ցուցակում։

«Յապետոսթէ» ձեռ, սկսած Գուաշմիդից, համարվել է թլուրիմաքական, հնչակիսեն և, համաձայն, է (Հունարեն յαπετοσ-ից. որտեղ -σε մասնիկը կցական շաղկապ է ներկայացնում)։ Մյուս անուններից՝ Մերոդը՝ Գոմերն, ետև «Սիրաթ»՝ Բիրտասի գրաշրջութիւններն են (αυαγραμα)։ «Բակլադի» ծագումը դժվար է բացատրել։

(54) 11, 24. «Արդամ, որ է Արշամ»։ Նախորդի պէս այստեղ ստուգարանութիւնն ուղղութիւնն ակնհայտ չէ։ Հայտնի է, որ այլալ համատեքստում «Արշամ» ի հայտ գալը արհեստական բնույթ է կրում։ Այն ծագում է ասորի

վարքագիր (արտոբնայի չիշատակած (հորենացու մոտ՝ Ղևբուբնայ) ասորական «Արգար Ուկկամա (Ուխխամա)» անվանումից, որ նշանակում է «Ան Արգար», որը նրա շարադրած վարքի հայերեն թարգմանության մեջ հասած տեքստում դարձել է «Արգար Արշամայ», ծնունդ տալով Արշամ անունով թագավորին, Այստեղ կարելի է ենթադրություն անել թյուրիմացության ծագման վերաբերյալ: «Արշամ» անվան մեջ կարելի է տեսնել «արշն» մասնիկը, որ նշանակում է «մոթ սե», «թանձր սե» ըստ Ստ. Մալխասյանի (ՀԲԲ, I, 280), և «սե»՝ ըստ Աճառյանի (ՀԱԲ, I, 335): Բարդ բառերում այն սովորաբար ներկայանում է յրիվ կազմով (արշնագուն, արշնագուա և այլն), բայց Աճառյանը տեսնում է այն նաև «արջասպա» բառի մեջ (նույն տեղում), այսինքն, առանց «ն» վերջավորության, ինչը կարելի է ենթադրել նաև «Արշամ»-ի մականվան մեջ, որը վերածվել է հայրանվան: հորենացին, թերևս, ունեցել է երկու տարբերակ և ընտրել է Արշամ անունը որպես սովորական, մանավանդ, որ կա հայոց այդպիսի արքայանուն (Արշամ՝ Մոսիթի թագավոր՝ մ. թ. ա. II դարի կեսերին):

Անդրադառնանք այժմ երկրորդ խմբի երրորդ ենթախմբին, որը ամենաորոշմունքային է: Այստեղ հավաքված են անձնանուններով ստուգաբանված անդանուններ: Դրանք նպատակահարմար է բաժանել չորս մասի՝ աշխարհագրական բաղադրով, ցուցադրով, նպատակով: Առաջին մասը բաղկացած է երկու միավորից, որոնցից յուրաքանչյուրն ընդգրկում է ողջ Հայաստանը:

55. Հայք (որպես երկրանուն) — Հայկ

56. Արմէն/Արմէնիկ (երկրանուն) — Արամ

(55) 1, 11. «Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնույն մերոյ Հայկայ՝ Հայք»:

Այս ստուգաբանությունը առկա է և Անանունի մոտ՝ «Իսկ երկիրն ըստ նմին (Հայկ — Գ. Ս.) պատշաճի կոչեցաւ անուն Հայք, որ են հայազամբբ հանդերձ» (էջ 49): Այս ձևակերպումը նույնիսկ ավելի հարուստ է, քանի որ երկրանվան հետ մեկտեղ ընդգրկում է և «հայ» ցեղանունը:

Որքան մեղ հայտնի է, «հայ» ցեղանվան և «Հայկ» անձնանվան կապը բոլորի կողմից բնորոշված լինելով հանդերձ, նրանց լեզվաբանական փոխառնությունը դեռևս դիտարկանալիս համոզիչ կերպով բացատրված չէ:

(56) I, 12. «Արամայ բաղում գործք քաջութեան պատմին... և ընդարձակել զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց. որոյ անուն և զաշխարհս մեր անուանեն ամենայն ազգք, որպես Յոյնք՝ Արմէն, իսկ Պարսիկք և Ասորիք՝ Արմէնիկք»:

«Արամ» անձնանվան՝ հորենացու Պատմության մեջ ներկայանալու հանդամանքները դեռևս բացատրված չեն: Իրեն հնարավոր տարբերակներից՝ ա) ծագում է Աստվածաշնչի Արամ՝ «արամեացիներ» անձնավորված ցեղանունից, բ) Ուրարտուի թագավոր Արամուից և գ) հնագույն հայկական առասպելից, ինչ առավել հավանական է թվում վերջինի:

Գ. Զահուկյանի կարծիքով «Սեբեոսը (Անանուն — Գ. Ս.), ի տարբերություն հորենացու, «արմեն» անվանումը կապում է ոչ թե «Արամ», այլ «Ար(ա)մանեակ» (Արմենեակ, Արմենակ) անվան հետ»¹, Թեև Անանունի մոտ նման ստուգաբանություն չկա, բայց ալոպես մտածելու հիմք են տալիս նրա հետևյալ արտահայտությունները. «աղդ Արամեանակայ», «սրդիք ազգածնինն Արամեանակայ» և այլն, ի տարբերություն հորենացու «Արամազնեայք», «արք Արամեանք», «Արամեան աղն» արտահայտությունների:

¹ Հարությունյանի գիտնադիր զարի Եղևիտյ, Թուրք Արգարու. Վենետիկ, 1868, էջ 4.

² ՏՃ՝ Գ. Խ. Ուրարտու. Հիլլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի և Մովսես հորենացին. Երևան, 1966, էջ 124 և հետ.

³ Գ. Զահուկյան. Հայոց լեզվի պատմություն, նախադրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 286:

Ենթախմբի երկրորդ մասն ընդգրկում է Վանա լճի ավազանի տեղանունները Դրանք են.

57. Սիմ (լեռ)—Սևմ

58. Տարաւն (Տարօն)—Տարբան

Մեր հետազոտությունների շահագրգռություններից էին Վանա լճի ավազանին վերաբերող վերք և ստորև հիշատակվող նաև մյուս տեղանունները՝ իրենց հերթական համարներով: Դրանք են. Հարբ-Հարբ (հայեր) (17), Հայբ (դասաակերտ)-Հայբ (հայեր) (83), Հայոց ձոր-Հայբ (հայեր) (84), Գերեղմանք (Գերեղմանակք)-Բելի հետահարման վայրը (18), Ցրօնք-Սևմի՝ իր որդիների հետ բաժանվելու վայրը (19), Այսպիսով, սույն առարածի համար կա ընդամենը յոթ ստուգարանված տեղանուն:

(57) 1, 6. Սևմ, «Կիսկալ գաշտի միում փոքու առ երկայնանստի միով լերամբ, զհատյ ընդ մէջ նորա անցանկով... անուանէ յանուն իւր զլեւոնն Սիմ»։ Աստվածաշնչական Սևմ անունը որեւէ մեկնարանություն չի պահանջում:

(58) 1, 6. «Բսկ ի կրտսերայունից որդուսն նորա (Սևմի—Գ. Ս.) Տարբան անուն... բնակէ անգէն ի նոյն գետեղեր, յորոյ անուն և զգատուն անուանէ Տարաւն (Տարօն)»։

«Տարբան» անունը Աստվածաշնչում չկա, այն հայտնվում է միայն Խորենացու մոտ:

Երրորդ մասում ընդգրկված են Արարատյան դաշտի և նրա շրջակա երկրամասերի (հյուսիս-արևելյան Հայաստան) առարածի տեղանունների ստուգարանությունները: Դրանք են.

59. Արտգած—Արամանակ

60. Արմաիւր—Արամայիս

61. Երասիս—Երաստ

62. Շիրակ—Շարայ

63. Մասիս—Ամասիա

64. Փառախուր—Փառոխ

65. Յոյակերտ—Յոյակ

66. Գեղ (լեռ)—Գեղամ

67. Գեղարբունի (գաւառ)—Գեղամ

68. Գեղարբունի/Գեղամայ ծով—Գեղամ

69. Գեղամի (դասաակերտ)—Գեղամ

70. Գառնի—Գառնիկ

71. Սիւնիք/Սիսական—Սիսակ

72. Արարատ/Արայի դաշտ—Արայ

73. Աղուանք—Աղուս (մականուն)

74. Վայկունիք—Վայկուն

75. Վանանդ—Վուրկամ Վինդ

76. Առշարունիք—Առշաւեր

Նույն կարգով, ինչ որ նախորդ մասի կապակցությամբ, ավելացնենք այստեղ նաև սույն առարածի՝ Խորենացու բոլոր իմաստն կամ ցեղանվան ստուգարանած մյուս տեղանունները՝ իրենց ցուցակային համարներով: Դրանք են. Բաղարան-բուլին (20), Մարմետ-«մառ ամաստ» (81), Մարայ մարդմարեր (82), Եռուանդավան-վանել (22), Մենկոդ-կենդանիների բազմություն (24), Բեռված ցուցակի հետ միասին ուտագվում է 23 տեղանուն:

Այս ցուցակում ներկայացված անուններից առաջին 15-ը (59—73) Խորենացին ծագեցնում է Արամայի և նրա սերունդների հետ կապված ստուգարան-ամսագրությունից (Այստեղ չենք խոսում մարաբասյան պորբլմի մեջ): Մենք հավանում ենք վիճարկելու, ինչպես որ բազմաթիվ անգամ արված է սովորականության մեջ, Պատմահոր այս պնդումը, համաձայն-

վելով Գ. Ջահուկյանի այն տեսակետին, որ «խորենացին այս անունները ոչ թե հորինել է, ինչպես կարծում են որոշ քննադատներ, այլ վերցրել գերազանցապես ժողովրդական ավանդություններից և օտար աղբյուրներից» (Ջահ., 81, էջ 51)։ Սա բնորոշում է ճանթագրություն է հաջորդ շարադրանքի համապատասխան մասի համար, որին տեղեկություն կավելացնենք անհրաժեշտ մանրամասները։ Կարևորագույնները գրանցից վերաբերում են Անանունի (Սեբեոսի) մոտ նույն այդ անունների կապակցությամբ առաջարկված ստուգաբանություններին, անկախ այն բանից, թե դրանք համընկնում են խորենացու առաջարկներին, թե տարբերվում նրանցից։ Նշենք, որ վերը «Հայք»-Հայկ և «Արմէնյանք»-Արամ գույքերի կապակցությամբ Անանունի տվյալները արդեն բերվել են։

(59) 1, 12. «Յայսմ խորութեան դաշտի բնակեալ Արամանեկայ՝ շինէլ մասն ինչ ի հիւսիսոյ կողմանէ՝ դաշտին, և զոտն լերինն ի նոյն կողմանէ, և զլեռանն անուանէ յանկապոյն իւր անուն Արագած և զկալուածսն՝ ոտն Արագածոյ»։

Նշելի է խորենացու հատուկ անդրադարձումն իր առաջարկած ստուգաբանության հնչյունային որակին, («յանկապոյն», այն դեպքում, երբ նմանությունը իրականում չենք է)։

Անանունը ևս նշում է, որ «Արամենակ բնակէ անդ, և շինէ զերկիրն կալուած ժառանգութեան իւրոյ՝ զվայրն լեռնակողմն և առապար» (էջ 50), սակայն այստեղ չի հիշատակում Արագած լեռը, այլ միայն հետագայում (էջ 52) և այլ կապակցությամբ։ Անանունի մոտ Արամենակի հիշատակումների կապակցությամբ տես վերը (56)։

(60—62) 1, 12. «Իսկ որդի նորա (Արամանյակի—Գ. Ս.) Արամայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ եզերք գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաիւր. և զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Երաստայ (տարբերակը՝ Արասայ)՝ Երասիս։ Եւ զորդի իւր զՇարայ, զյուլվածին և զշատակեր, առաքէ ամենայն աղիսի իւրով ի զաշտ մի մոտաւոր, արգաւանդ և բերրի... յորոյ անուն և զգաւառն ասեն անուանեալ Շիրակ։ Վասն որոյ թուի արդարեալ առասպելին, որ ասի ի մէջ գեղջկաց. «Թէ քո Շարայի որկորն է՝ ասեն, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»։

«Արմաիւր»-Արամայիս ստուգաբանությունը՝ «Արմաիւր» տեղանվան որոշ փոփոխություններ՝ առկա է և Անանունի մոտ, այն է՝ Արամայիւր-Արամայիս. «Արամայիս շինէ իւր ի վերայ գետեզերն տուն բնակութեան, և անուանէ զանուն նորա ըստ անուան իւրոյ Արամայիւր» (էջ 50)։

«Շարայ» անունը Աճառյանը (ՀԱԲ, IV, 150) հարցականով համեմատում է պարսկերեն شارا «շատակեր» բառի հետ։

Եղակի դեպք է, երբ խորենացին հիմնավորում է իր առաջարկած ստուգաբանությունը գեղջուկներից լսած «առասպելով» (առածով)։

(63—65) II, 12. «Ամասիա (Արամանյակի որդին—Գ. Ս.) բնակեալ յԱրմաիւր՝ յետ ամաց ծնանի զԳեղամ և յետ Գեղամայ՝ Վփառոյս արի և զՅուլակ... և շինէ ...երկուս տունս... Եւ ետ զնոսա ժառանգութիւն երկուց որդուց իւրոց... յորս բնակեալ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ի Փառոսիոյ՝ Փառախոտ, և ի Յոլակայ՝ Յոլակերա։ Իայց զլեռանն՝ Ամասիա անուանէ իւրով անուամբ Մասիս»։

Ամասիա անունը աստվածաշնչական է։ Գալով Մասիս անվան ստուգաբանությունը, ապա Անանունը միանգամայն այլ, Ամասիայի հետ կապ չունեցող, տարբերակ է առաջարկում, թեև նրա անունը այլ կապակցությամբ հիշատակվում է։ Ըստ Անանունի, Աբրահամի ընդծին Մարսեակը, փախչելով Խառակից, «եկեալ բնակեցաւ առ ուտամբ երկուց լերանցն որ հային հանդեպ մեծի դաշտին Արայի, յԱրագած կատարն և ի Գեղ լեռան։ Եւ անուանէ զլերինս յանուն իւր, որում Ազատն կոչեն լեռան» (էջ 52)։ «Ազատն», ինչպես հայտնի է, Մասիսի սովորական ածականն է։

Անանունը ստուգարանում է նաև Փառսխա և Փառակտն տեղանունները՝ Փառսխ անձնանվամբ. «Փառսխ, նա է նղիաղար, և Փառսխտ կոչեն զտեղի բնակութեանն, և Փառսխանն՝ զաշտ սրսոց և արշտանապ նային» (էջ 52):

Աճառյանը Փառսխ անվանը վերադրում է իրանական ծագումը՝ *𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴* — «երջանիկ» բառից:

(66—68) է, 12. «Իսկ Գեղամ... զնայ զմիւս յերամբն արեւելեան հիւսիսոյ, յեղր ծովակի միոյ, Շինէ զեղր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեւոնն անուանէ Գեղ, և զէնոն՝ Գեղարքունի, սրով կոչի և ծովն»:

Անանունը նույնպես հիշատակում է Գեղամին (էջ 50) և Գեղ լեռը (էջ 52), բայց ստուգարանական կապակցությունն մեջ չի դնում:

Խորենացու աղբյուրից երևում է, որ ծովը (խոտքը Սևանա լճի մոտին է) նույնպես անվանվել է Գեղարքունի Այլ տեղերում երկիցս (II, 46 և III, 46) Խորենացին անվանում է այն «Գեղամայ ծով»:

Աճառյանը Գեղամ անվան մասին դրում է (ՀԱԲ, I, 452). «Հնից հայտնի է միայն մեկ անգամ, ծագումը՝ կամ իսպրյան (ուրարտական, տղայիս է հակված մտածելու նաև Ջահուկյանը, Ջահ., 81, էջ 54) կամ Գեղամա (ծով, լեռ) տեղանունից»:

(69—70) I, 12. «Բայց ինքն Գեղամ... ի ձորակի միում ամրոջ շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թոռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի»։ Աճառյանը (ՀԱԲ, I, 446) և Ջահուկյանը (Ջահ., 81, էջ 55) Գառնիկ անունը համարում են «զատն» բառի փաղաքշական ձևը։ Հմմտ. «գառնուկ»։ Գառնին, բոտ ն. Հարությունյանի, ծագում է ուրարտական Գիառնիանի տեղանունից, որ միանգամայն հավանական է⁸:

(71) II, 12. Գեղամի սրգի Սիսակը «յնու շինութեամբ զսահմանս բնակութեան իւրոյ, և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք, այլ Պարսք յրստակագոյնս ևս Սիսական կոչին»:

Սիսակ անվան ծագումը Աճառյանը (ՀԱԲ, IV, 525) համարում է անհայտ։ Ուշադրության արժանի է Խորենացու դիտողությունը («յրստակագոյնս») «Սիսական» ձևի կապակցությամբ (տես նաև 59):

(72) I, 15. Շամիրամը «Գայ հասանէ տազնապաւ ի զաշտն Արայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Այրարատ»:

Նույն ստուգաբանությունն առկա է նաև Անանունի մոտ. «Արայն Գեղեցիկ, որով անուն իսկ զաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարատ» (էջ 50): Հիշատակում է նաև «գաշտն Արայի» (էջ 51):

«Արայ» անունն, անշուշտ, ծագում է առասպելից:

(73) II, 8. Սիսակի մասին. «և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա»։ Մականվան հետ կապված ստուգաբանություն տես նաև (15)՝ «Սոսանուեր»:

Սրանով ավարտվում է Արամանյակի և նրա սերունդների դեպի հյուսիս-արևելք տարածվելու մասին առասպել-ավանդության հետ կապված տեղանունների ստուգաբանության շարքը:

(74) II, 14. Տիգրան թագավորի մասին. «Առեալ գերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ Պտղոմայիդ քաղաքաւ Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ... ինչս բաղումս տալով՝ զարծոյց զնա անտի։ Քանզի էր լուեալ համբաւ, թէ Վայկուն ոմն անուն յեղուզակ խռովէր զերկիրն Հայոց, զլեւոն ամուր կայեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յեղուզակին կոչին Վայկունիք»:

Այս պատմությունը Խորենացին առել է Հովսեփոս Փլավիոսի «Հրեական պատերազմի մասին» գործից, որտեղ կարդում ենք (I, 115, 116). «Իսկ

⁸ Փառականի մասին տե՛ս Պատմութիւն Սերէոսի, ծան. 39.

⁹ Н. В. Арутюнян. Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с. 62.

Այլըստանդոտան ...Հալոց թագավոր Տիգրանին, որը բանակել էր Պտղոմայիս քաղաքի առջև և պաշարել այնտեղ (փակված) Կլեոպատրային, դաշինքով ու նվերներով Հեռացրեց, Իսկ Տիգրանը Լուկոլլոսի արշավանքների հետևանքով տանն սկսված անկարգությունների պատճառով, վերացնում է պաշարումը և հասնում Հալաստան¹⁰։

(75) II, 6. Անփայտ և Վերին Բասեանը յայտով ևսն հատուածի Վղրն-դուր Բուլղարայ Վնգայ, բնակելոյ ի տեղիսն՝ յանուն նորս անուանեցաւ Վա-նանգա։

Սա ալզ անծի միակ հիշատակությունն է, և ուղիղ հոլովով նրա ներկա-յացման բացակայությունը թույլ չի տալիս դատել սղված ձայնավորի մա-սին՝ ու կամ ի (Վունգ, Վինգ)։

(76) II, 90. Ռակ Արշաիր (Կոմսարականը—Կ. Ա.) առաւել սիրեալ զգաւառն՝ յիւր անուն կոչէ Արշարունիս։

Ստուգաբանությունը կամ տոհմական է կամ որսականում է Խորե-նացուն¹¹։

Տեղանունների՝ անձնանուններով ստուգաբանման շորորոգ մասը կազ-մում են այնպիսիները, որոնք ցրված են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր ծայրերում և նույնիսկ մեկը՝ նրա սահմաններից դուրս։

77. Զարուանդ—Զրուտն

78. Մաժաբ—Մշակ

79. Մանեայ այր—Մանի

Ըստ նախորդ օրինակների, այստեղ ևս ավելացնում ենք նույն կարգի, այսինքն՝ ցրված, սակայն բոլոր իմաստի ստուգաբանված տեղանունները, որոնք են՝ Բագաւան/Բագնաց աւան-բագին» (21) և Որթթ-«որթ» (կողով) (23)։ Ընդամենը հինգ տեղանուն։

(77) I, 6. Քանդի կոգմանք արեւելից Զրուտն զՍեմ կոչեն, և Զարուանդ զգաւառն անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ։

Զրվանը, որ իրանական դիցաբանության մեջ ժամանակի և ճակատագրի աստվածն է, որը ծնել է թե՛ Ահուրամադդային՝ բարու, թե՛ Ահրիմանին՝ չարի մարմնացումը, այստեղ նույնացված է աստվածաշնչական նույն որդի-ներից Սեմի հետ։

(78) I, 14. «Իվ զդաստակերտն, զոր յանուն իւր շինեաց Մշակ կողմնա-պետն Արամայ... անուանէին հինքն աշխարհին Մաժաբ, որպէս ոչ կարելով ուղղախոսել»։

Բավական հետաքրքրական է, որ Կոստանդին Միրանաձինը պահպանել է նմանօրինակ մի տեղեկություն, այն է՝ «Կեսարիա մայրաքաղաքը, որն իր անունը պարտական է մեծ Հուլիոս Կեսարին, նախապես կոչվում էր Մազա-կա, կապագոսովկիացիների նախահայր Մոսոխի անունից»¹²։ Նշենք «ոչ կարե-լով ուղղախոսել» արտահայտությունը՝ որպես Խորենացու՝ իր ստուգաբանու-թյուններին տված հազվագյուտ ծանոթություններից մեկը։ Տես և (59 և 71)։

(79) II, 91. Քանդի էր կին ոմն աւելուն Մանի, յընկերաց սբբոց Հոհի-սիմեանց որ... բնակեցաւ ի լերինս յասոսիկ... վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն Մանեայ ալոք»։

«Մանի» որպես իգական անձնանուն կիրառված է միայն Մովսես Խորե-նացու մոտ։

10 Հ ո վ ս և ս յ ո ս փ լ տ վ ի ո ս. Թարգմ. Ա. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 35։

11 «Արշաիր» տնվան մտին տե՛ս Գ. Ս ա ռ գ ս յ ա ն. Հայկական տարաշրջանի Հա-լաստանը և Մովսես Խորենացին. Երևան, 1966, էջ 125 և այլու։

12 Կոստանդին Միրանաձին, Թարգմանությունը Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 168 և ծան. 36։

Վերջին, հրրորդ խումբը ամենափոքրն է, այն ընդգրկում է ստուգարանության ընդամենը 5 օրինակ և պարունակում է ըստ ցեղանունների ստուգարանով հաստուկ անուններ: Այս խումբը բաժանվում է հրկու ենթախմբի (բացակայում են անձանունների ստուգարանություններ): Դրանցից առաջինը նախարարական ընդամենը մեկ տոհմանուն է պարունակում:

80. Մուրացեան—մար (մարացուց տէր)

(80) 11, 8. «Քանզի ոչ տսեն հաճապեալ ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարցուցն տէր»:

Նշելի է, որ Գահնամակի մեղ հասած տեքստում Մուրացեան տոհմանունը ներկայանում է «Մարացեան» տեսքով: Հավանաբար խորհնացին աչքի առաջ է ունեցել նման մի տարրերակ հս և կատարել իր ընտրությունը հօգուտ «Մարացեանի», բանի որ այդպիսի ընթերցումը ճշի պատմաառասպելական մեկնարանություն հնարավորություն է տալիս, որին մասամբ կծանոթանանք ստորև:

Երկրորդ ենթախումբը պարունակում է ըստ տեղանվան ստուգարանություն: Դրանք են՝

81. Մարմէտ—մար ամատ (պարսկերեն՝ «մարը եկավ»)

82. Մարաց մարդ—մարերի մարդ»

83. Հայք (դաստակերտ)—«Հայք» («Հայեր»)

84. Հայոց ձոր—«Հայք» («Հայեր»)

(81) 11, 46. Արաաշեսը, «հասեալ ի դաստակերտն Երուանդայ (նրվանդակերտ—Գ. Ս.) և միարան դռնամբ հրամայեալ աղաղակել զօրացն՝ «մար ամատ», որ թարգմանի Մարս ևկն... Յայս ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէտ»:

Մենք արդեն ձանոթ ենք խորհնացու ստուգարանական «թարգմանական» մեթոդին Ամատունի տոհմանվան (7) և Կամսար անձնանվան (11) ստուգարանություններից: Այս դեպքը միաժամանակ դրսևորում է իր հիմքում ընկած նաև «կրկնակի ստուգարանություն» մեթոդը:

(82) 11, 46. Արաաշեսը «անուանեալ զհոգիտն, ուր ի վերայ դիակացն բանակեցաւն՝ Մարաց մարդ»:

«Մարաց մարդը» խորհնացին ստուգաբանում է «մար» ցեղանվան միջոցով, առանց, սակայն, այն առանձին հիշատակելու, որը և ավելորդ կլինի տեղա համատեքստում, ուր խոսվում է նաև «Մարմետի» մասին: Խնդիրն այստեղ այլ է: XIII դարի հերթ արձանագրություններում այդ տեղանունը մի դեպքում հիշատակված է խորհնացու ավանդած ձևով, մյուս երկուսում, սակայն, «Մարանց (ալսինքն՝ մայրերի) մարդ»¹⁸, որ ավելի իրատեսական է թվում: Չի բացառվում, որ խորհնացին, ունենալով հրկու տարբերակ, ընտրել է իր պատմությունը կերտելու համար հարմարագույնը: (Հմտ. Երուանդանվան (22):

(83—84), 12. «Բայց զտեղի ճակատում շինէ դաստակերտ և անուն կոչէ Հայք վասն յաղթութեան պատերազմին: Այնորիկ ազազաւ և դաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր»:

Ի տարրերություն «Հայք» հրկրանվան (59), որն բոլոր խորհնացու դարիս է «Հայկից», «Հայք» դաստակերտը, ըստ համատեքստի, իր անվանումը ստացել է «Հայք» («Հայեր») ցեղանունից, ինչպես և «Հայոց ձորը»:

(Շարունակելի)

¹⁸ См. Г. Халатьянц. Армянский эпос в «Истории Армении» Моисея Хоренского. М., 1896, ч. II, с. 233.

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵԶ*

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս **Գ. Ե. ՍԱՐԳՍՅԱՆ**

Դիտարկված 84 ստուգաբանական միավորները պատկանում են, ինչպես ասվեց սկզբում, այսպես կոչված «ժողովրդական» ստուգաբանության տեսակին, որը բնութագրվում է նրան մասնակից անունների կամ բառերի արտաբերին, զուտ հնչյունական նմանության պարագայով զուգադրմամբ և այդ հիմքի վրա նրանց կապի՝ մեկը մյուսից ծագելու հանգամանքի բացահայտմամբ:

Հայերեն շարաշահվելով մեր օրերի գիտականաշուրջ սիրողների կողմից, այն միանգամայն բնական է հորենացու և նրա ժամանակի գիտության համար և այդ իմաստով պետք է գիտահետազոտական մեթոդ համարվի:

Խորենացու մոտ հանդես եկող ստուգաբանությունների մեջ անշուշտ կան նաև իր սեփական առաջարկները, ե՛նրա որդեգրած միավորները: Ջանգվածաբար գատել դրանք մեկը մյուսից, հստակորեն առանձնացնել «դրսից» նրա սուած օրինակները դժվարին, իսկ ավելի ճիշտ՝ անհնարին գործ է նկատվում նույնալուծ Պատմահոր անսրող հակումը ստուգաբանությունների նկատմամբ, ինչպես և դրանց քանակությունն ու որակը, կանխավ կարելի է ենթադրել, որ դրանց մի ստվար մասը, հավանաբար՝ մեծամասնությունը, առաջարկված է հենց իր կողմից: Ինքը՝ Խորենացին, որոշ սուղ հնարավորություններ է ընձեռում այդպիսիները առանձնացնելու համար, սակայն հետևելով էլ դրանց, դժվար է հասնել որևէ երաշխավորված արդյունքի:

Ստուգաբանությունները, ճնշող մեծամասնությամբ, մատուցված են ուրպես օբյեկտիվ փաստեր: Դրանք հիմնականում ներկայացված են կամ ներգործական ձևով, օր., Սեմը, իր որդի Տարբանի անունով «զգաւառն անուանէ Տարան», կամ կրավորական ձևով, օր., Գառնի ձեռակերտն «Ի Գառնկայ... անուանեցաւ Գառնի» և կամ սրանց այլևայլ տարբերակներով:

Որոշ դեպքերում անվանակոչության փաստը չի արձանագրվում, այլ պարզապես ներկայացվում են ստուգաբանվող և ստուգաբանող տարրերը (երբեմն նույնիսկ իրարից հեռու), օր., «Աշտիշատ», հաջորդ գլխում՝ «յաշտից տեղիք» (25):

Խիստ սահմանափակ դեպքերում է, որ Խորենացին նշում է իր մասնակցությունը ստուգաբանությանը: Այսպես, նա գրում է. «Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս», իսկ այնուհետև՝ «Գիտեմ և զԳնունիսդ գինի ունիս», որտեղ «գիտեմ»-ը պիտի հասկանալ «կարծում եմ»: Երկու այլ դեպքում «գիտեմ»-ը փոխարինված է «ասեմ»-ով՝ «Ասեմ և զՍպարհալիսդ ի վերայ գենարանաց, և Հափունիսդ՝ բազէակիրս և բազէակայս»: Երկու անգամ էլ Խորենացին ստուգաբանությունների նկատմամբ կիրառում է «ինձ թուեմ» արտահայտությունը:

Բնականաբար, մենք չենք կարող միայն այս սակավաթիվ յուրացանքները վրա հենվելով առանձնացնել դրանց վերաբերող ստուգաբանությունները մնացած զանգվածից, և համարել վերջինս Խորենացու կողմից լիովին «դրսից» հավաքած, ուրիշների կողմից արված, ուստի և հրաժարվեցինք նման սահմանազատումից, գտնելով հանդերձ, որ այդտեղ շատ բան Խորենացուն է:

Այստեղ արժե, թերև, երկու լրացում անել: Առաջինը կապված է ստու-

* Սկիզբը տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, № 1—2:

գաբանական յոթ դեպքի հետ (17, 41, 55, 60, 63, 64, 72), որոնք, բացի հորենացուց, ներկայացված են նաև Անանունի մոտ: Մենք գնահատում ենք այդ երևույթը՝ որպես երկու հեղինակների կողմից ընդհանուր աղբյուրի օգտագործման արգասիք: Սրան չի խանգարում այն հանգամանքը, որ նշված յոթից միայն հինգի ստուգաբանություններն են համընկնում երկու հեղինակների մոտ, երեքը՝ լիովին, երկուսը՝ փոքր տարբերությամբ, իսկ երկուսը չեն համընկնում՝ Մամիկոնեան—Մամգոն (հորենացի)—Մամիկ և Կոնակ (Անանուն) և Մասիս—Ամասիա (հորենացի)—Մարսեակ (Անանուն): Դիտելով այս երկուսը որպես հորենացու ներկայացրած ալլերտորանք, համեմատելով կարելի է ընդունել ողջ յոթնյակը որպես հորենացու «դրսից» առած փաստեր: Երկրորդ վերապահությունը վերաբերում է «ասեն» (ասում են, որ... իմաստով) բառով ներածվող երեք և «անուանեն»-ով ներածվող մեկ ստուգաբանություններին (վերջինը Արամի անունով մեր երկիրը այլ ազգերի կողմից Արմէն, Արմէնիկ անվանվելու վերաբերյալ): Սրանք էլ, դիտվելով որպես թեև անորոշ, բայց այնուամենայնիվ՝ հղումներ, թերևս պիտի դասվեն «դրսից» առածների թվին:

Այս բոլորը, սակայն, չեն հստակեցնում սահմանազատման խնդիրը և հնար չեն տալիս դասակարգելու ամբողջ նյութն ըստ «սեփական» և «դրսից առած» կատեգորիաների: Սակայն ներկայացված 84 ստուգաբանությունները դասակարգվում են մի շարք այլ կտրվածքներով: Առաջին երկուսը, բնականաբար, թելադրվում են ստուգաբանական միավորի երկու տարբերով, որոնք են ստուգաբանվողը (պասսիվ) և ստուգաբանողը (ակտիվ): Ստուգաբանվող կամ պասսիվ տարբերակի կողմի տեսակետից նշված դասվածքը բաժանվում է երեք մասի՝ տոհմանուններ (նախարարական)՝ 27 միավոր, անձնանուններ՝ 19, տեղանուններ՝ 38: Երեք մասի է բաժանվում այն նաև ստուգաբանող կամ ակտիվ տարբերի առումով՝ իմաստային՝ 25 միավոր, անձնանուններին՝ 54 և ցեղանուններին՝ 5:

Այսպիսին է ստուգաբանական միավորների ընդհանուր պատկերը, որը և ներկայացված է վերը բերված մեր ցուցակում: Այստեղ արդեն նշմարվում է Պատմահոր՝ իր ձեռքի տակ եղած հատուկ անունների զանգվածից նպատակալաց ընտրություն կատարելու սկզբունքը, որի ընդհանուր էությունն է, ինչպես կտեսնենք, քաղած նյութը օպտիմալ տարբերակով «Հայոց պատմություն» շարադրմանը ծառայեցնելու նպատակը:

Իրականացման մեթոդիկայի տեսակետից ևս ստուգաբանությունը բաժանվում է երեք խմբի: Ամենասովորականը և ամենարդգրկունը պարզ ստուգաբանության մեթոդն է, որի դեպքում ստուգաբանող բառը լիովին կամ մասամբ, կամ էլ որոշ չափով ձևափոխված վիճակում, հնչյունական առումով պարունակվում է ստուգաբանվող բառի ընդերքում (օր. Զինական—ձին, Մաժաթ—Մշակ, Վահունի—Վահագն): Սրանք կազմում են 66 միավոր:

Երկրորդը «թաքնված ստուգաբանությունների» մեթոդն է, որի դեպքում, ինչպես նշված է արդեն վերը (ՊՔՀ, 1998, 1—2, էջ 113), ստուգաբանող բառը անմիջականորեն չի պարունակվում ստուգաբանվող բառի մեջ, այլ ներկայացված է նրա մոտիկ կամ հեռու համարժեքով, կամ էլ նրա ֆունկցիոնալ նկարագրությամբ, օր. Սպանդունի—(սպանդ, որը բացակայում է)—գեներալ, Տուր—(տալ՝ «մատնել») —քսություն, Յրօնք—(ցրուել)—բաժանվել, գերեզմանք—«ուր անկաւ Բել»: Սրանց թիվը ութն է:

Երրորդը «երկդիմի ստուգաբանություն» մեթոդն է, որի դեպքում ստուգաբանվող բառը բառի երկու մասերը առանձին-առանձին են ստուգաբանվում, ըստ որում մի մասը կառող է սովորական, իսկ մյուսը՝ «թարնված» ձևով ստուգաբանվել (օր. Գնունի—գինի ունի, Աբգար—առաջ ալը, Մոգպաշտէ—մոգի աշակերտ): Սրանց թիվն էլ տասն է:

Խորհնացին ունեցել է մեթոդիկայի այլ, ավելի մասնավորեցողած ձևեր, երանգներ, որոնք կիրառվում զրահովում է, այսպես ասած, «ողկույտների» ձևով՝ «Ողկույտների» առաջացման հիմքերը շատ ալյազան են և, բացի այդ, նրանք կարող են խաչաձևվել, այսինքն նույն ստուգաբանական միավորը կա-

րող է տարբեր հիմքերով հանդես գալ մեկից ավելի «ողկույզների» մեջ: Բնութագրենք դրանցից մի քանիսը, չհավանելով սպառնու հորենացու ստեղծագործական կարողությունները:

Նախարարական տոհմանունների ըստ իմաստի ստուգաբանության դեպքերը երկու «ողկույզ» են կազմում: Մեկը բաղկացած է հինգ միավորից և հեղած է տվյալ տոհմի ներկայացուցիչների՝ արքունիքում կատարած պաշտոնի բնութագրման վրա, օր. «Ջիննավանսդ՝ ամառանոցաց պահակս և ձիննակիրս»: Մյուսը՝ երեք միավոր հուշեր է պահպանում տոհմի նախահոր մարմնական կամ ալլ առանձնահատկությունների մասին, օր. Դիմաքսյան—«դիմաց կէս» ստուգաբանությունը տոհմի նախահորը մարտում հասցված ահավոր վերքի մասին է վկայում:

«Ողկույզների» մի շարան կազմված է միևնույն անձի կամ իրի, որպես ստուգաբանող տարր, օգտագործման դեպքերից: Այսպես, «Բագին» բառով ստուգաբանված է երկու տեղանուն՝ Բագարան և Բագաւան (կամ՝ Բագնաց տւան), «Մար» ցեղանունով ստուգաբանված են Մարմէտ և Մարաց մարգ տեղանունները, այլև Մուրացեան տոհմանունը, Գեղամ անձնանունով՝ Գեղ (լեռ), Գեղարքունի (լիճ), Գեղարքունի (գավառ) և Գեղամի (դաստակերտ) տեղանունները: Հայք («հայեր») ցեղանվամբ՝ Հայք (դաստակերտ) և Հայոց ձոր (գավառ) տեղանունները: Պարսկերեն «ամատ» («եկավ») բառով՝ Մարմէտ («Մարը եկաւ») տեղանունը և Ամատունի («Որպէս թէ «Եկք») տոհմանունը:

«Ողկույզի» մի տարատեսակ է «կամ սար» (պարսկ. «կես գլուխ») և «դիմաց (դեմքի) կէս» (հայերեն) միանշանակ արտահայտություններով, համապատասխանաբար, Կամսարական և Դիմաքսյան տոհմանունների ստուգաբանումը:

«Ողկույզ» են Սեմ և Զրուան (ըստ հորենացու՝ նույն Աեմը՝ «արևելյան կողմերում») անձնանուններով Սիմ (լեռ) և Զարուանդ (գավառ) տեղանունների և Սիսակ ու «Աղու» (Սիսակի մականունը) անձնանուններով Սիսական (Սիսիք) և Աղուանք տեղանունների ստուգաբանությունը:

Մեթոդիկայի տեսակետից «ողկույզ» են կազմում Երուանդավան և Մարաց մարգ տեղանունները: Երկուսի մեջ էլ հորենացին, մեր կարծիքով, փոփոխություններ է մտցրել ստուգաբանությունը ապահովելու նպատակով. Երուանդ—աւան—ը դարձրել է Երուանդա(յ)ւան, և ստուգաբանել «վանել» բայով, իսկ «Մարանց»-ը դարձրել է «Մարաց» և ստուգաբանել «մար» ցեղանունով (22 և 82):

Սրանց հաղում է Հաւունի և Վահունի տոհմանունների կազմավորումը այլ աղբյուրներում հանդիպող և, հավանաբար ճիշտ, Հաւունի (Հաւենունի) և Վահունի ձևերից՝ «հաւ» և «Վահազն» բառերով ստուգաբանությունը դյուրացնելու նպատակով (4 և 37):

«Ողկույզներ» են նաև մի կողմից՝ Յաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ և մյուս կողմից՝ Յապետոսթե, Մերոզ, Սիրաթ, Թակլադ անունների ստուգաբանական համադրումը և Բագարատ, Աշուտ, Վարադ և Սմբատ անունների ծագեցումն ու ստուգաբանումն իբր հին հրեական Բագադիա, Ասուդ, Վաղարհա և Շամբատ անուններից:

Մենք արդեն ալլ առումներով ծանոթ ենք Ամատունի տոհմանվան, Մարմետ տեղանվան և Կամսար անձնանվան ստուգաբանություններին, բայց տրվելիք համադրության մեջ նրանք մի «թարգմանական ողկույզ» են կազմում՝ ստուգաբանված լինելով ամետ—«եկաւ» և կամ սար—«կես գլուխ» պարսկերեն բառերով: Ողկույզ են և Գին, Գնել, Սլուկ ու Աբեղոյ անձնանունները, որոնք, չօգտագործվելով հանդերձ Գնունի, Սլկունի, Աբեղեան նախարարական տոհմանունները ստուգաբանելու նպատակով, հանդես են գալիս որպես պահեստային միջոցներ, և խաղում, հավանաբար, նշված տոհմանուններից ծնված անձնանունների դերը:

Կարելի է բաղմադնել «ողկույզների» թիվը, սակայն մեր թեմայի համար ավելի շահեկան է ներկայացնել նախորդի նման «չկայացած ստուգաբանումները»:

բանությունների» ևս մի երկանդամ «ողկույզ», որը, բնականաբար, բացակայում է մեր ցուցակում: Ռշտունի և Գողթնեցի նախարարական տոհմանունների մասին հորենացին գրում է. «Ոչ գիտեմ, թե յանուն արանցն զգալառսն անուանեալ, և թէ յանուն գաւառացն զնախարարութիւնսն կոչեցեալ» (II, 8): Այս բառերն ավելորդ անգամ բնութագրում են հորենացու պրպտող միտքը, որը, սակայն, տվյալ դեպքում չի կարողացել գտնել խնդրի լուծումը և հարկ է համարել խոստովանել այդ փաստը: Պատկերը լրացվում է նաև հետևյալ «չկայացած» ստուգաբանության դեպքով. «Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռնս ի գաւակէ բանանացւոց. և անուն կոչէ ազգին Գնթունիս, ոչ գիտեմ, էր աղագաւ» (II, 7), խոստովանում է հորենացին:

Երկու խոսք էլ ավելացնենք հորենացու՝ ստուգաբանություններին տրվող որակավորման վերաբերյալ: Այդպիսի երկու դեպք կա. Արամանեակը, ասում է հորենացին, «զլեառնն անուանէ յանկագոյն յիւր անուն Արագած» (II, 12): Ահա, սա, տարօրինակաբար, «յանկագոյն» է հնչել հորենացու ականջին, թեև ստուգաբանող անվան միայն առաջին երեք տառն են առկա ստուգաբանվողի մեջ: Նույն գլխում կարդում ենք. «Սիսակ ...զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք. այլ պարսք յստակագոյնս ևս Սիսական կոչեն» (I, 12):

Այս երկուսի համադրումից երևում է, որ իր ստուգաբանությունները բնութագրող հորենացին լավ է տարբերել, թե որն է «յստակագոյնը», բայց և չի խորշել իր չափանիշների «լայնացված» կիրառումից, ինչպես «յանկագոյնի» դեպքում է, քանի որ դա բազմացնում էր նրա ստուգաբանական հնարավորությունները:

Բերված նյութից հառնող բոլոր այս ստուգաբանական կտրվածքներից, մեթոդներից, դասակարգումներից, «ողկույզներից», մեր կարծիքով, բխում է այն եզրակացությունը, որ ի դեմս հորենացու ստուգաբանությունների, մենք ունենք ոչ թե պատահական դեպքերի զանգված, այլ մշակված համակարգ, կերտված որոշակի չափանիշներով, սկզբունքներով և որոշակի նպատակով, որի բնութագրմանն էլ անցնում ենք:

* * *

Սկզբնական այն տեղեկատվությունը, որը հատուկ է ստուգաբանության բոլոր դեպքերին և նրա բուն էությունն է կազմում՝ դա հատուկ անունների բացատրությունն է, նրանց ծագման, բուն իմաստի բացահայտումը, իհարկե, հորենացիական ըմբռնմամբ: Օրինակ, Արմալիր—Արամայիս ստուգաբանությունը բացատրում է Արմալիր քաղաքանվան ծագումը և հիմնադրման հանգամանքները (60): հորենացու 84 ստուգաբանություններից 51-ը կանգ են առնում այս առաջին աստիճանի վրա: Եվս 24 դեպք մագլցում են երկրորդ աստիճան: Այդտեղ, առաջին աստիճանի տեղեկատվության վրա կառուցվում է պատմական մեծ կամ փոքր դրվագ: Օրինակ՝ Դիմաքսյան—դիմաղ կէս ստուգաբանության վրա կառուցվում է ճակատամարտում տոհմի նախնու՝ դեմքի կեսից զրկվելու պատումը (6): Եվս մի քանի դեպքում ստուգաբանությունները հասնում են երրորդ աստիճանին: Այստեղ պատմական դրվագին գումարվում է մի լրացուցիչ տեղեկություն կամ առասպել, որն առնչվում է ստուգաբանությանը, բայց և դուրս է գալիս նրա սահմաններից: Օրինակ՝ Սոսանուէր—սոսի—ձօնել ստուգաբանությունից (15) հետևում է այդ մականունը կրած Անուշավանի՝ սոսիներին ձոնված լինելու հանգամանքը, իսկ ույդ-տեղից էլ սկիզբ է առնում Արմալիրում Արամանյակի տնկած սոսիների սոսափյունից գուշակություններ անելու՝ հնում ընդունված սովորության մասին: պատմությունը: Վերջապես, առկա է նաև չորրորդ աստիճանը, որն իրենից ներկայացնում է այդ ստուգաբանությունների երրորդ աստիճանին (եթև դա առասպել է) գումարված՝ առասպելների խորենացիական «ճշմարտեցումը» (այս վերջին տերմինը համագամանորեն կպարզաբանվի ստորև):

Ինչպես տեսնում ենք, հորենացու ստուգաբանությունների տեղեկատվու-

թյունն առատ է, բայց և ոչ համարժեք, այսինքն, նրա տարբեր միավորները: շատ տարբեր արժեք ունեն հենց հորենացու համար և, ավելացնենք, նաև մեզ համար, որպես հորենացու երկր հետազոտողներին:

Եվ այսպես, եթե, ինչպես արդեն սովոր ենք, դարձյալ առաջին հերթին անդրադառնանք նախարարական տոհմանունների ստուգաբանություններին: Եթե ալիտի շեշտենք, որ հորենացին իզուր չի վաստակել «նախարարություն» տաճարականի» համբավը: Հիշելով, իր «Պատմության» մեջ հանդես եկող բոլոր 50 նախարարական տոհմերը նա ջանացել է օժտել հնարավորին չափ հարուստ պատմություններ: Բնականաբար, աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունները տոհմերին այդ իմաստով բավական անհավասար պայմաններ էին դրել:

Հորենացին փորձել է յուրաքանչյուր տոհմի համար հարցաթերթիկ լրացնել, որի հիմնական կետերն էին. ա) նախարարական տոհմի ծագումը, բ) նրա «նախարարացումը» և պաշտոնը (դերը) արքունիքում կամ պետական համակարգում, գ) տոհմի կարկառուն ներկայացուցիչները, նրանց բարի և վար գործերը (սխրանքներ, ապստամբություններ, հանցագործություններ և այլն), դ) տոհմի վախճանը (եթե տեղի է ունեցել մինչև հեղինակի ժամանակը):

Հորենացին ջանացել է իրեն հասանելի բոլոր միջոցներով յուրաքանչյուր տոհմի համար լրացնել այս սխեման և դրա մեջ մեծ դեր են խաղացել տոհմանունների ստուգաբանությունները: Ամենաքիչը, Պատմահորը հաջողվել է տալ նախարարական տոհմի ծագումը և նրա նախարարական շուքի սկզբնավորումը: Բայց սա էլ ֆեոդալական հասարակության մեջ նախարարական (ավատական) տոհմի ծանրակշռությունն ապահովելու համար ավելի քան կարևոր էր: Լավագույն դեպքերում տրվում է տոհմի փարթամ պատմությունը: Մյուս դեպքերն ըստ հազեցվածության դասավորվում են սրանց միջև:

Որպես նշված սխեմայի, հարցաթերթիկի լրացման (ընդ որում՝ տոհմանունի ստուգաբանության արդյունքների կիրառմամբ) ցայտուն օրինակ բերենք Վահունիների նախարարական տոհմը: Հորենացին Վահունիներին շուրջ անգամ է անդրադառնում, լրացնելով բերված հարցաթերթիկի բոլոր շուրջ կետերը:

Ա) I, 31. «Սորա (Տիգրան Երվանդյանի—Գ. Ս.) որդի Բաբ, Տիրան, Վահագն, զորմէ ասեն առասպելք աշխարհիս... («Երկնէր երկին...» և այլն), և սորա են զարմք Վահունիք»: (Ծագում):

Բ) III, 8. «Բայց յորդուցն Վահագնի գտեալ արս, որք ինքնակամ խընդրեցին զմեհենից պաշտամունսն՝ պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զքրմութիւնն. և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն, և անուն կոչէ Վահունիս»: (Նախարարության սկզբնավորումը, ինչպես և քրմապետություն, կապված է, անկասկած, Վահագնից ծագելու հետ, որը և հստակվում է հաջորդ կետով):

Գ) II, 12. Արտաշեսը «գտեալ յԱսիալ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպոդոնի՝ տույ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեցնեն յԱրմաւիր: Զօր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգեն Վահունեաց՝ զԱպոդոնիս և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլեայ՝ զառնապատկերն... զՎահագն իւրեանց վարկանիւով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի»: (Հանդամանք, դարձյալ կապված Վահագնից ծագելու հետ):

Դ) II, 14. Տիգրանը (Արտաշեսի որդին) ցասուցեալ ընդ Վահունիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնել զպատկերն Հերակլի... րնկենու զնոսա ի քրմութենէն, և զգիւղն յարքունիս առնու, յորում պատկերօն կանգնեցան»: (Վախճան, նորից կապված Վահագնից ծագելու հետ):

Ինչպես տեսնում ենք, Վահունի—Վահագն ստուգաբանությունը, ծառայելով հանդեռ հորենացու նպատակներին, իր հետ նաև հետաքրքրաշարժ տեղեկություններ է բերում հայ հեթանոսական կրոնի մասին:

Վերը մենք խոստացանք անդրադառնալ այն «պատմաառասպելական»

մեկնաբանմանը, որին հորենացու համար հնարավորություն է ստեղծել Մուրացեան տէր—Մարացոցն տէր (80) ստուգաբանությունը:

Սրա հետ կապված պատումը նույնպես կարելի է տեղափոխել վերը նշված սխեմայի մեջ:

Ա) II, 8. «Բայց յետ կարգելոյ զտուն թագաւորին (Վաղարշակի—Գ. Ս.) երկրորդ թագաւորութեանն լինէր ի գաւակէ Աթահակայ, Մարաց եղելոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացեան կոչնէ: Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարացոցն տէր» (Տոհմի և նախարարության ծագում):

Բ) նույն տեղում՝ պաշտոնը արքունիքում՝ «երկրորդ թագաւորութեան»:

Դ) II, 46. Արտաշեսը Երվանդի դեմ պայքարելիս, միայն Մուրացեան տոհմի նահապետ Արգամից էր երկյուղում, ուստի և «առաքեալ պատգամ առ Արգամ, նահապետ Մուրացեան հանդերձ բազում երդմամբք՝ թողուլ ի վերա նոր զոր ինչ գտեալ էր յԵրուանգայ, և կրկին այլ յաւելուլ, միայն զ՝ ղԵրուանդ թողեալ ի բաց գնասցէ»: Քանի որ Արգամը կատարում է այդ պատգամը, ապա Արտաշեսը, գահակալելով, (II, 47) «Տայ և առնն քաջի և պատուականի Արգամայ ղխոստացեալ գահն երկրորդական, և պստկ յակնթաւ կապ...» և շատ ուրիշ բաներ:

Սակայն Սաթինիկ թագուհին սիրահարվում է Արգամին, ինչի շուրջը խոսվում է և առասպելում, որտեղ Արգամը Արգաւան է անվանված (II, 51): Սուսկսում է դավեր նյութել Արտաշեսի դեմ (I, 30):

Դ) Արտաշեսն իր որդի Արտավազդի ձեռքով ավերում է Մուրացեանների ապարանքը և սպանում Արգամին և նրա ազգի երեւելիներին (II, 51):

Ինչպես տեսնում ենք, այս ամբողջ պատմությունը ևս հեցած է Մուրացեան (տոհմանուն) — «մար» (ցեղանուն) և սրա հետ խաչաձևվող՝ Արգաւան-Արգամ (անձնանուններ) ստուգաբանությունների վրա:

Մուրացեան-մար ստուգաբանությունն իր եսեմից բերում է վիշապազունների առասպելը: Այն ծայր է առնում մարաց Աթահակ (—վիշապ) թագավորից: Սրան հաղթելով ու սպանելով, Տիգրան Երվանդյանը վիշապազուններին իրենց թագուհի, Աթահակի առաջին կին Անուշի հետ միասին բնակեցնում է Սասիս լեռան վիհում, մինչև Գողթան սահմանը: Այստեղից է ծագում վիշապազն Արգավանը, որն, ըստ հորենացու, նույնանում է Մուրացեան (Մարացոց տէր) Արգամի հետ: Ըստ առասպելի, վիշապազունները գողանում են Արտաշեսի որդի Արտավազդին և տեղը դե են դնում:

Պակաս ցուցադրական չէ նաև Արծրունի—արծուի ունի ստուգաբանության արծարծումը: Խորենացին գրում է. «Եւ Արծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա (Վաղարշակ թագավորի—Գ. Ս.) կրէին» (II, 7):

Ինչպես տեսնում ենք, այսքանը լրացնում է Խորենացու Արծրունիներին ներկայացրած հարցաթերթիկի միայն Բ), այն է՝ արքունիքում ունեցած պաշտոններին վերաբերող կետը, իսկ մնացած կետերը, պիտի ասել, շարադրված են «Պատմության» մեջ այլ նյութերի հիման վրա:

Սակայն այստեղ մենք հանդիպում ենք ստուգաբանությունից բխող տեղեկատվության միանգամայն այլ ուղղության հետ: Խորենացին շարունակում է հենց ընդհատված տեղից այսպես. «Թողում զառասպելացն բաջաղանս, որ ի Հաղսմակերտին պատմին, մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի թռչնոյ՝ պատանուոյն թալկացելոյ»:

Այստեղ պարզորոշ կերպով խոսվում է Արծրունի տոհմանվան ստուգաբանության մեկ այլ, «հաղամակերտյան» (այսինքն, քանի որ Հաղսմակերտը Արծրունիների նստավայրն էր, ապա՝ տոհմական) տարբերակի մասին: Խորենացին վճռականորեն ժխտում է այդ տարբերակը (որը, ի դեպ պատկանում է «Թաքնված» ստուգաբանության տեսակին), որպես առասպելական: Սակայն, բացի «Իրական-առասպելական» հակադրությունից, որը սովորական է Պատմահոր համար, այստեղ կա և մեկ ուրիշը: Խորենացու ստուգաբանությունը առաջարկված է մեծապետական դիրքերից, այստեղ շեշտված են Արծրունիների ծառայողական ֆունկցիաները՝ թագավորի նկատմամբ, իսկ «հաղա

մակերտյան», այսինքն՝ տոհմական տարբերակը հենվում է հեթաթալին տա-
բածված մի սյուժեի վրա՝ հսկայական թռչնի թևերի հովանու տակ փրկություն
գտած մանկան մասին: Հստ որում այդ սյուժեն իր շարունակության մեջ,
փրկված մանկանը սովորաբար հասցնում է մեծագույն պատիվների և դիր-
քերի: Նկատի ունենալով հորենացու սառը վերաբերմունքը Արծրունիների
նկատմամբ, նրա մոտեցումն այս հարցին լիովին բացատրելի է: Այս կապակ-
ռությունը բավական հետաքրքրություն են ներկայացնում Արծրունիների տոհ-
մական պատմիչ Թովմա Արծրունու հաղորդած տեղեկությունները, որոնց մեջ
կատարյալ մոռացության են տրված հորենացու ներկայացրած երկու տալի-
բերակներն էլ, թեև դրանք, հորենացու ամբողջ երկի հետ միասին, անշուշտ,
ծանոթ են հղել Թովմային¹:

Այսպես թե անպես, բայց հորենացու ներկա ստուգաբանությունը հա-
րստացնում է նրա պատմությունը (նաև հայ առասպելաբանությունը) մի
նոր առասպելով՝ պատանու և արծվի մասին:

Խախարարական տոհմանունների ստուգաբանություններից ծագող տեղե-
կատվության ցուցադրումը կարող է երկարորեն շարունակվել, այն տարբեր
չափերով ընդգրկում է բոլոր ստուգաբանված դեպքերը: Սակայն անձնանուն-
ների ստուգաբանությունը ևս քիչ բան չի տալիս: Բերենք մի քանի օրինակ:
Այսպես. Սանատրուկ—«տուրք Սանոտայ» (9) զույգի Սանոտը հանդես է
գալիս որպես Սանատրուկ արքայի դայակը: Կորդվաց լեռներում ճանապար-
հորդելիս ընկել են բքի տակ, թաղվել ձյան մեջ: Դայակը երեք օր ու գիշեր
պահել է մանկանը իր կրծքերի միջև, փրկել: «Զորմ է առասպելաբանն,—գրում
է հորենացին,—եթե կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առա-
րեալ՝ պահէր զմանուկն»: Բայց իսկույն ևեթ, իր սովորության համաձայն,
Պատմահայրը ձգտում է «ճշմարտեցնել» առասպելը. «Բայց որչափ մեք եղար
վերահասու՝ ապա էս է, շուն սպիտակ ընդ խնդրական լեալ, պատահեաց ման-
կանն ի դայիկին» (11, 36): Այստեղ ևս ստուգաբանությունն իր հետ առաս-
պել է բերում:

Արա Գեղեցիկի թոռ Անուշավանի Սօսանուեր պատվատիտղոսը և դրա
ստուգաբանությունը որպես «սօսիններին ձօնյալ», նոր լույս է սփռում հայ
հեթանոսական կրոնի և ծիսակատարությունների խավար բնագավառը: Այս-
տեղ հանդես է գալիս ոչ միայն հին հայերի՝ սօսինների սաղարթների սոսա-
փյունից գուլակություններ անելու սովորությամբ, այլև դրան, հավանաբար «Սօ-

1 Թովմայի վարդապետի Արծրունուց Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Թիֆլիս, 1917, I,
2, էջ 83—84: Թովմայի համար նվաստացուցիչ պիտի լինեն Ասորեստանի Սենեբերիմ թագա-
վորի որդիներ Ադրամելիթից և Սանասարից ծագող Արծրունիներին համարել թագավորի արծ-
վակրները: Իսկ «Հաղամակերտյան» տարբերակի բացակայությունը, թերևս, կարելի է բա-
ցատրել այսպես՝ դարերի ընթացքում այն դուրս էր մղվել տոհմական բանավոր ավանդու-
թյունից, ուստի և խորթ էր թվում Թովմային:

Թովման առաջ է քաշում Արծրունի տոհմական դարձյալ «արծուի» բառով ստուգաբանման
միանգամայն այլ մեկնաբանություններ: Նա գրում է. «Խնդր է զնա (Արծրունիների) Կյուրոս
անունը կրող նախնուն—Գ. Ս.) Վաղարշակ յԱրշակայ և առնու ած է զնա ընդ իւր ի Հայս, և
անուն է զնա Արծրունի, առաջին լինելով նորա ի դաշտավայրին Արծուիք կոչելոյ. դարձեալ
բոտ պատահման և տարբերութեան՝ արծուուն զն կերպարանօք: Բայց ոչ զիտեմ, թէ յանուն աշ-
խարհին թէ բոտ կերպարանին անուանեաց զնոսա Արծրունիս: Երկրորդ վասն բնակութեան
նախնեացն նորա Ադրամելիթայ և Սանասարայ Արզն՝ կոչեցին Արզրունիք: Երրորդ վասն արիու-
թեան քաջութեանն, արծուաբար քաջարտապէս խիզախութեանցն ի մարտս պատերազմացն՝
յարծուիս առակելին զնոսա»: Ինքը՝ Թովման նախապատմությունը տալիս է այս մեկնաբանու-
թյուններից առաջինին: Դեռ ավելին, թագավորական արծվակիր լինելու պարտականությունը
Արծրունիներից էլ ավելի հեռացնելու նպատակով, Թովման վերագրում է այն մեկ այլ տոհմի:
Հատկանշական է, որ դրա համար ընտրվում է Ածղահակի զավակներից ծագող տոհմը, որը
հորենացու մոտ անվանված է Մուրացեան, և որի նահապետները, ըստ հորենացու, հղել են
թագավորության երկրորդ դեմքերը: Այսինքն, խաղացել են այն դերը, որը, թերևս, ակնհայտ
էին իրենք Արծրունիները:

սանուներ» պատվատիտղոսով և սրբավայրի քրմապետի պաշտոնով հայոց նահապետների անմիջական մասնակցության փաստը: Դրանք, ըստ հորենացու, սկզբնավորված պիտի լինեին դեռևս Արամանյակի ժամանակ (I, 20):

Առեղծվածի առջև է կանգնեցնում Վալկունիք—Վալկուն ստուգաբանությունը: Վալկունիքը գաւառ է (ըստ հորենացու՝ լեռ) Սեանա լճի ավազանում, Վալկունը՝ Հայաստանն ասպատակած մի «յեղովակ», որը «խռովէր զերկիրն Հայոց» այն պահին, երբ հայոց Տիգրան թագավորը պաշարում էր Պաղեստինի Պաղմադիդ քաղաքը: Լսելով Վալկունի մասին, Տիգրանը, փրկագին ստանալով քաղաքից, շտապում է Հայաստան (II, 14):

Առեղծվածայինն այն է, որ, ինչպես ասվել է վերը, Տիգրանի կողմից Պաղմադիդի պաշարման, փրկագնի, Հայաստանից ստացված բռնի և Տիգրանի ածապարելու պատմությունն անում է նաև Հովսեփոս Փլավիոսը՝ իր «Հրեական պատերազմի» մեջ: Բայց նրա մոտ Հայաստանը «խռովողը» ոչ թե Վալկունն է, այլ հռոմեական զորավար Լուկուլոսը: Թե սա ինչպես է վերածվել Վալկունի՝ այդ է առեղծվածայինը և սրա բացատրությունը մենք դեռևս չունենք: Սակայն հորենացու այս տեղեկատվությունը ինքնին շատ հետաքրքրական է, այն լրացնում է նրա Պատմության մի քանի նմանօրինակ տեղերի թիվը:

Կարելի է բազմացնել և անձնանունների հետ կապված օրինակները, բայց ավելի նպատակահարմար է այժմ էլ դիմել տեղանունների ստուգաբանության բերած տեղեկատվությանը, որն, անսպասելիորեն, շատ ուրույն կերպարանք է ձեռք բերում:

Ստուգաբանված տեղանունների ընդհանուր թիվը 38 է: Աշխարհագրական տեղաբաշխման տեսակետից դիտարկելիս, գտնում ենք, որ դրանցից երկուսը՝ Հայք և Արմեն (Արմենիկք), ընդգրկում են ողջ Հայաստանը, 5-ը ցրված են, ըստ որում դրանցից մեկը՝ Մաթաբը, Հայաստանից դուրս է: Մնացած 31-ը խիստ կենտրոնացած են. 8-ը՝ Վանա լճի շուրջը, 23-ը՝ Արարատյան դաշտում և նրա շրջակայքում: Ինչ է հետևում այստեղից: Արդյո՞ք այն, որ Արարատյան դաշտը մասամբ և Վանի շրջակայքը, ավելի ծանոթ էին հորենացուն, քան Հայաստանի մյուս, ստուգաբանված տեղանուններից զուրկ շրջանները: Այսպիսի եզրակացությունը հապճեպ կլիներ և հակասում է այն փաստին, որ «Հայոց պատմության» մեջ, բացի մեր 38 տեղանուններից, հիշատակված են ևս շուրջ 120 տեղանուն, որոնցով բավականաչափ հագեցված են, բացի մեր նշած երկու շրջանից, նաև մյուս շրջանները:

Արդ, ինչու՞ հորենացին հավասար աչքով չի նայել նաև այդ շրջաններին: Գրվել է ստուգաբանությունից նրանց տեղանունները, մանավանդ որ կան այնտեղ այդ նպատակին ծառայեցնելու համար շատ հարմարներ, ինչպես՝ օրինակ, Ամդանական, Աղթամար, Արաբադ (!), Բագրևանդ, Զարիշատ, Խրամ, Հաշտեանք, Մարանդ, Վայոց ձոր, Փայտակարան և այլն և այլն: Անշուշտ, ստուգաբանական միջոցների պակասությունը չէ, որ ետ է պահել հորենացուն ընդգրկելուց իր համակարգում նաև դրանք, դրանց մի մասը, կամ ուրիշները, այլ նրա հետապնդած հատուկ նպատակները:

Տեղանունների նշված խմբերը ուշադրությամբ զննելիս ուարդվում է, որ խնդիրը իրենց՝ աշխարհագրական շրջանների մեջ չէ, այլ նրանց հետ կապված մի այլ երևույթի: Ինչո՞վ են աչքի ընկնում հորենացու Պատմության մեջ նշված երկու՝ Վանի և Արարատյան դաշտի շրջանները: Անշուշտ, առասպելների արտակարգ հարստությամբ: Համոզվելու համար, որ ստուգաբանությունների նշված կուտակման պատճառը հենց այդ է, դուստալորում ենք դրանք մեկ այլ կտրվածքով, քան արված է մեր հիմնական ցուցակում, այն է՝ ըստ առասպելների: Այդ դեպքում ստանում ենք հետևյալ պատկերը: 38 ստուգաբանված տեղանուններից 4-ը կապվում են Օլիմպիոդորոսի պատմած՝ աստ-

⁸ Մանանդյանի բացատրությունը (Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Գ. Ա. Երևան, 1944, էջ 189) համոզիչ համարել չի կարելի:

վածաշնչական Սեմի՝ Հայաստանի բնակեցման առաջին փուլին վերաբերող առասպելին (I, 6)։ Դրանք են.

Սիմ (լեռ) — Սեմ
 Զարուանդ — Զրուան
 Տարօն — Տարբան
 Յրօնք — Սեմի որդիներից բաժանման վայրը
 Հաջորդ հինգը կապված են Մար Աբաս Կատինայի պատմած՝ Հույկ նա-
 հապետի՝ Հայաստանի բնակեցման երկրորդ փուլին վերաբերող առասպելին
 (II, 11)։ Դրանք են.

Հայք (երկիր) — Հայկ
 Հայք (դաստակերտ) — հայք (հայեր)
 Հայոց ձոր — հայք (հայեր)
 Հարք — հարք (հայեր)
 Գերեզմանք — Բելի մահվան վայրը.

Եվս երկուսը կապված են Արամի արշավանքների ավանդության հետ (I, 14)։ Դրանք են.

Արմէն, Արմէնիկ — Արամ
 Մաժաք — Մշակ

15-ը կապված են Արամանյակի և նրա սերունդների՝ Արարատյան դաշ-
 տի և նրա շրջակայքի բնակեցման առասպելի հետ (I, 12)։ Դրանք են.

Արագած — Արամանեակ
 Արմաիր — Արամայիս
 Երասխ — Երաստ
 Շիրակ — Շարայ
 Մասիս — Ամասիա
 Փառախոտ — Փառսխ
 Ցուլակերտ — Ցուլակ
 Գեղ (լեռ) — Գեղամ
 Գեղարքունի (գաւառ) — Գեղամ
 Գեղարքունի (լիճ) — Գեղամ
 Գեղամի (դաստակերտ) — Գեղամ
 Գառնի — Գառնիկ
 Սինիք, Սիսական — Սիսակ
 Այրարատ — Արայ
 Աղուանք — «Աղու»

Մնացած 12-ից 5-ը կապված են Օղյումպ քուրմի պատմած երվանդ-Ար-
 տաշես պաշտարի հետ (II, 46)։ Դրանք են.

Բագարան — Բագին
 Մարմետ — «մար ամատ»
 Մարաց մարգ — մար
 Երուանդավան — վանել
 Մննդոց — բաղմաթիվ և տարբեր կենդանիներ

Վերջին 7-ը չեն միավորվում որևէ պիտակի տակ։ Դրանք են.

Վայկունիք — Վայկուն
 Վանանդ — Վունդ (Վինդ)
 Արշարունիք — Արշաիր
 Սանեյ ալք — Մանի
 Բագաւան — Բագին
 Որթք — որթ
 Աշտիշատ — «յաշտից տեղիք»

Այսպիսով, 38 ստուգաբանված տեղանունից 26-ը կապվում են հորինացու մանրամասն շարադրած՝ հայ ժողովրդի ծագման և տարածման առասպել-ավանդությունների հետ: Այստեղ դժվար է միտում և նպատակ չտեսնել: Խորենացին ցանկացել է այս, իրեն հատկապես սիրելի դրվագները, կարծես նկարագրել առավել շոշափելի, տեսանելի դարձնել, նրանց մեջ հանդես եկող Սեմի՝ դեպի Տարոն, Հայկի՝ դեպի Հարթ և Վանա լճի ավազանը, Արամայակի՝ դեպի Արարատյան դաշտ և նրա սերունդներին, հատկապես Շարալի, Գեղամի, Սիսակի երթուղիները, որոնք տանում են, համապատասխանաբար, դեպի Շիրակ, Սևանի ավազանը, Սյունիք և Աղվանք: Վերջապես, Արամի հաղթարշավը դեպի Կապադովկիա:

Գալով Արտաշեսի և նրա՝ Երվանդի դեմ մղած պայքարի ու հաղթանակի պատմությունը, Խորենացին, հավանաբար, իր գնահատականները սանդղակում, ինչ-ինչ պատճառներով, այն դասել է մյուսների շարքը:

Հայագիտության մեջ արձանագրված է, որ Մովսես Խորենացու պահպանած այս առասպել-ավանդությունները՝ գոնե երթուղիների իմաստով, իրենց հաստատումն են գտնում իրերին ժամանակակից, այսինքն՝ մ. թ. ա. II հազ. վերջին և I հազ. առաջին դարերի սեպագրական՝ խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական, այլև հին հունական և հին պարսկական աղբյուրների մեջ: Մովսես Խորենացու մատուցած ստուգաբանություններն, այսպիսով, իրենց ժողովրդաստուգաբանական բնույթով հանդերձ, կարծես լապտերասյուններ շարելով, բավականաչափ հստակեցնում են այդ երթուղիները, նպաստելով հայերի և հայերենի՝ լեռնաշխարհով մեկ տարածման ընդհանուր պատկերի վերարտադրմանը:

Ի եզրափակումն սույն աշխատության, անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ Խորենացու ստուգաբանական համակարգին ևս մի տեսանկյունից.

Նախորդ շարադրանքից կարելի էր համոզվել, թե որքան սերտորեն են կապված Խորենացու ստուգաբանությունները նրա իսկ պատմած առասպելների հետ: Սակայն, խոսքս այստեղ լինելու է ոչ թե այդ կոնկրետ նյութական կապերի մասին, այլ վերաբերում է Խորենացու ստեղծագործության ստուգաբանական և առասպելական ոլորտների ավելի բարձր մակարդակի փոխադրությունը, կարելի է ասել, նրանց հարադատությանը, եթե ոչ նույնությանը:

Խորենացու հանդես բերած առասպելները երկփեղկ են: Փեղկերից մեկը բուն առասպելն է, որը շատ վառ գույներով, հաճախ մանրամասն, երբեմն էլ բառացի մեջբերումներով շարադրում է Պատմահայրը: Մյուս փեղկը առասպելի «ճշմարտեցված» տարբերակն է: Առասպելների «ճշմարտեցման» այդ երկփեղկը փոխ 100 տարի առաջ դիտարկել ու փայլուն բնութագրել է և «ճշմարտեցում» տերմինն էլ առաջարկել Մանուկ Աբեղյանը: Այն կայանում է Պատմահայր՝ իր իսկ շարադրած առասպելների գերբնական, «հրաշքային», պարզապես նաև արտասովոր կողմերը, նրանց «այլաբանությունները» (Խորենացու բառն է) բանականորեն մեկնելու, հրաշագերծելու և այդպես մշակված տարբերակով ընթերցողին ներկայացնելու մեջ:

Օրինակները բազմաթիվ են և չափազանց հանրահայտ, որպեսզի այստեղ դրանք կրկնելու անհրաժեշտություն լինի: Հիշեցնենք միայն Արտաշեսի, Սաթինիկի առասպելները: Միայն «ճշմարտեցման» մասին մեր ասածը շոշափելի դարձնելու համար վերհիշենք մանուկ Սանատրուկ արքայի ձյան տակից փրկվելու մի քանի էջ առաջ մեջբերված դեպքը, ուր առասպելում փրկվելն աստվածներից ուղարկված «նորահրաշ սպիտակ էակ» է, իսկ ըստ Խորենացու «ճշմարտեցված» տարբերակի՝ պարզապես սպիտակ մի շուն:

Այսպես, ուրեմն, առասպելները Խորենացու մոտ «երկփեղկ» են: Երկու փեղկերից մեկը, բուն առասպելը, իր ողջ կառուցվածքով, որպես միավոր վերցված է ժողովրդի բերանից, այնպես, ինչպես կա: Մյուս՝ «ճշմարտեցված» փեղկը Խորենացու բանականության ծնունդն է, այն, որպես խնդրի լուծում

3 Տե՛ս Գ. Սարգսյան. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները. — ՊԲՀ, 1992, № 2—3, էջ 27—50.

փնտրված է ու գտնված: Բայց այդ երկու փեղկերը հակադիր են, իրարամերժ: Նույն նյութի մասին մեկը մի կերպ է պատմում, մյուսը՝ բոլորովին այլ կերպ, «ճշմարտեցումը» մերժում, քայքայում է բուն առասպելը: Միևնույն ժամանակ Պատմահոր նպատակն առասպելը «ճշմարտեցնելիս» ժխտական, ավերիչ չէ ամենևին, այլ կառուցողական, արարիչ: Իր բանական մոտեցումներով խորենացին ցանկանում է ոչ թե ոչնչացնել առասպելը, այլ վերակառուցել, դնել նրա թաքնված իմաստը, բացել «այլաբանությունը» և պիտանի դարձնել բուն պատմության շարադրանքի մեջ օգտագործելու համար:

Նթե մենք այժմ խորենացիական առասպելը իր երկփեղկվածությամբ և դրանից ծագող հետևանքներով համեմատենք խորենացիական ստուգաբանությունների հետ, ապա դրանց մեջ նմանություն, գրեթե նույնություն կարձանագրենք:

Հիրավի, ստուգաբանությունները նույնպես երկփեղկ են: Փեղկերից մեկը ստուգաբանվող միավորն է, մյուսը՝ ստուգաբանողը: Դրանցից առաջինը վերցված է իրականությունից, աշխարհից, նաև առասպելից: Դա տոհմանունն է, անձնանուն կամ տեղանուն: Մյուսը, ստուգաբանողը, փնտրված է, գտնված որպես խնդրի լուծում, այսինքն՝ խորենացու բանականության արգասիք է, այն դեպքում, երբ մատուցված չէ «դրսից»՝ պատրաստի վիճակում (այդ դեպքում էլ «դրսում» է փնտրված ու գտնված): Ստուգաբանությունների երկու փեղկերը, ինչպես և առասպելների փեղկերը, հակադրություն են ներկայացնում և ակտիվ կողմը՝ ստուգաբանողը, որպես կանոն, քայքայում, մերժում է պասսիվ, ստուգաբանվող, կողմին, ճիշտ և ճիշտ, ինչպես «ճշմարտեցումը»՝ բուն առասպելին, պարտադրելով նրան իրեն խորթ տեսք: Օրինակ, «արծուի ունի» ստուգաբանողը «Արծրունի» ստուգաբանվողին պարտադրում է լինել «Արծուի ունի»: Ժիշտ է, խորենացին գործը չի հասցնում մինչև այդօրինակ ձևափոխումները, քանի որ ստուգաբանվող տարրերը՝ տոհմանունները, անձնանուններն ու տեղանունները շափազանց հաստատուն են և ձևափոխման անենթակա, բայց որոշ փորձեր, այնուամենայնիվ, անում է, ինչպես տեսանք վերը⁴:

Միևնույն ժամանակ, խորենացու նպատակը՝ ստուգաբանելիս, ինչպես և առասպելը «ճշմարտեցնելիս», ամենևին ժխտական չէ, այլ կառուցողական, արարիչ: Նա ցանկանում է ոչ թե խեղել ստուգաբանվող միավորը (կամ առասպելը), այլ իմաստավորել, դյուրամբոնելի և, ի վերջո, պիտանի դարձնել իր ստույգ պատմության մեջ ներմուծելու համար:

Այսպիսով, դիտարկված երկու ստեղծագործական միջոցները՝ խորենացու կիրառմամբ, իրենց բնույթով ակնհայտ հարազատություն են ցուցաբերում միմյանց նկատմամբ, գրեթե նույնանում են:

Որպես այդ հարազատություն-նույնության ցուցանիշ և խորհրդանիշ կարելի է ներկայացնել խորենացու կողմից առասպելների «ճշմարտեցման» մի դեպք, որը միևնույն ժամանակ, նրա առաջարկած ստուգաբանություններից մեկն է: Դրան մենք արդեն վերը հանդիպել ենք, բայց արժե նորից մեջ բերել:

«Ջայս կամելով երգել յառասպելսն՝ Դոմեո զոմն ասեն եկեալ,— գրում է խորենացին,— որ է ինքն կայսր Դոմեոսիանոս. ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրա-

⁴ Օրինակները վերը բերված են: «Ծրուանդավան»՝ «Ծրուանդաւանի», «Մարաց մարգ»՝ «Մարանց մարգի», «Վահունի»՝ «Վահունեոս», «Հաւունի»՝ «Հաւ(ե)նունեոս» փոխարեն:

ման նորա և զգօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն» (II, 54):

Այստեղ Դոմեստ-Դոմեստիանոս զույգը միաժամանակ և ստուգաբանություն է, և «ճշմարտեցում»: Հատկանշական է նաև «այլաբանել» բառի օգտագործումը: Այդպիսի մի դեպք է նաև Արգաման—Արգամ ստուգաբանություն—«ճշմարտեցումը»: Ասվածը չի նշանակում, թե խորենացու ստուգաբանությունների և «ճշմարտեցումների» միջև ոչ մի տարբերություն չկա: Նրանք ունեն իրենց օբյեկտիվ առանձնահատկությունները թե՛ մասնակիցների տարբեր բնույթի և թե՛ մշակման մեթոդների մեջ: Բացի այդ, ամենացայտունը դրանց սոված արդյունքների տարբերությունն է: Եթե խորենացու՝ վառ գույներով շարադրած առասպելը նրա իսկ «ճշմարտեցուցիչ» մամլիչի տակով անցնելով դուրս է գալիս մեծ մասամբ նսեմացած, աղքատացած, գույները խամրած տեսքով, որը, սակայն, նրա համար գերադասելի է, ապա ստուգաբանության դեպքում պատկերը ճիշտ հակառակն է: Ստուգաբանված անունը ոչ միայն իմաստավորվում է (իհարկե, խորենացու ընկալմամբ), այլև, ասես, թե է առնում, լուռ ու մունջից դառնում խոսուն, նշանակալից, լույս է տալիս, հատկապես՝ տեղանունները: Օրինակ, Սիմ լեռը՝ Սեմով ստուգաբանվելով, աստվածաշնչական շուք է ստանում, «Գերեզմանք»-ը, որպես Բելի նետահարման վայր դառնում է պատմական հուշարձան, Մաժաքը՝ Մշակ-ով ստուգաբանվելով ստանում է իր հիմնադրման պատմությունը և այլն: Այդպես և՛ տոհմանունները, և՛ անձնանունները:

Սակայն, եթե առասպելի «գունաթափման» և ստուգաբանության «գունազարդման» երևույթը մեզ համար ակներև է, ապա խորենացու աչքում այն գոյություն չի ունեցել: Նրա աքսիոլոգիական (գնահատաբանական) սանդղակը մերից շատ է տարբերվում: Երկու այդ հակադիր արդյունքները նրա համար ունեն միևնույն արժեքը, միևնույն տարողությունը՝ երկուսն էլ «ճշմարիտ» են, երկուսն էլ հավաստի և պիտանի ներմուծվելու նրա ստույգ պատմության հյուսվածքի մեջ:

Մենք կիրառեցինք Մ. Աբեղյանի 100-ամյա պատմություն ունեցող «ճշմարտեցում» պատրաստի բնորոշումը, փաստորեն տարածելով այն, բացի առասպելներից, որոնց կապակցությամբ այն ներմուծված է, նաև ստուգաբանությունների վրա: Շարունակելով, մենք կարող ենք որոնել և գտնել «Հայոց պատմության» նաև այլ ոլորտներ, բացի երկու քննարկվածներից, որոնք ևս կարող են միավորվել այդ պիտակի ներքո և ծառայել, այսպիսով, խորենացու ստեղծագործական զինանոցի ավելի խոշոր, ընդգրկուն միավորների բացահայտմանը:

Որպես այդպիսի ոլորտի նմուշ, կարելի է բերել այն իրավիճակը, երբ միևնույն իրադարձության կամ երևույթի մասին Պատմահայրն ունեցել է տարբեր աղբյուրներից ծագող հակասական տեղեկություններ, որի առջև նա չի ընկրկել, այլ դիմել է «ճշմարտեցման» ուղուն: Իսկ, որպես դրա բազմաթիվ կոնկրետ օրինակներից մեկը, կարելի է ներկայացնել 40 տարի առաջ «Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես խորենացու մոտ» իմ հոդվածում հրապարակված հետևյալ դրվագը: Խորենացին պատմում է Տիգրան Միջինի՝ ղեպի Պաղեստին կատարած արշավանքի, այնտեղից հրեա բնակչության, այդ թվում և քահանայապետ Հյուրկանոսի, գերեվարման և Հայաստանի քաղաքներում բնակեցման մասին: Խորենացու այս ծավալուն հատվածը գրեթե ամբողջությամբ կրկնում է Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական պատերազմի» հա-

մապատասխան հատվածը, բացի ...արշավանքի մասնակիցների անուններից և գերեզարկության պարագաներից, Հովսեպոսի մոտ հայերի փոխարեն գործում են պարթևները, և այլն և, որ գլխավորն է, հրեից քահանայապետ Հյուրկանոսը գերեզարկում է ոչ թե Հայաստան, այլ... Բաբելոնիա:

Սակայն, ի հեճուկս Հովսեպոսի, Փավստոս Բուզանդը կարճառոտ հաղորդում է, որ Տիգրանն է Հյուրկանոսին գերեզարկել Հայաստան... (IV, 55)

Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես է լուծել խնդիրը խորենացին: Հետևիկով Փավստոսի հաղորդածին, նա Հովսեպոսի ամբողջ այդ դրվագը, իր մանրամասնություններով, շուտ է տվել հայերի վրա: Չմոռանանք, որ մեր խնդիրն այստեղ պատմական ճշմարտության բացահայտումը չէ ամենևին...⁵:

Իերված օրինակի մեջ պարզորոշ արտահայտվում է և «ճշմարտացումը»: Ավելին: Նրան հատուկ են առասպելների և արտահայտությունների համար վերը նշված բոլոր հատկանիշները: Նախ, ներկայացված օրինակը «երկփեղկ է՝ կազմված երկու տարբեր աղբյուրների տվյալներից: Ապա, այդ տվյալները հակադիր են, իրարամերժ: Նույն նյութը նրանք տրամագծորեն տարբեր ձևով են արտացոլում: Բուզանդի ասածը մերժում, քայքայում է Հովսեպոսի աբաժ պատմությունը: Միևնույն ժամանակ խորենացին, Հովսեպոսի պատմածը Բուզանդով «ճշմարտեցնելիս», ունի ոչ թե ավերիչ, այլ արարիչ, կառուցողական նպատակ՝ դարձնել այն իր պատմության դրվագներից մեկը:

Ինչպես ականարկվեց վերը, այս ոլորտից կարելի է և շատ ուրիշ օրինակներ բերել: Իսկ մեր կարծիքով, ավելի մանրազնին և լայն դիտարկելով ամբողջ խնդիրը, կարելի կլինեք այս նույն համակարգի մեջ ներգրավել խորենացու պատմության նաև այլ ոլորտներ:

ЭТИМОЛОГИЯ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН В «ИСТОРИИ АРМЕНИИ» МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Академик НАН РА Г. Х. САРКИСЯН

Резюме

В статье проводится системный анализ всех собственных имен, для которых Мовсес Хоренаци дает этимологию в своей «Истории Армении». Эти собственные имена — общим числом 84 — подразделяются на три группы: 1) патронимиконы, 2) личные имена, 3) топонимы. Изучение данного материала показывает, что Хоренаци широко применял метод «народной этимологии», который вполне характерен для его эпохи. Этимологии в свою очередь распадаются на три группы, по способу их реализации. Самой распространенной среди этимологий Хоренаци является простая этимология, когда этимологизируемое слово целиком или частично входит в ее состав (например, Мажак — *Мшак*, Вахуни — *Вахагн*). Таких этимологий у Хоренаци примерно 66 единиц. Вторая группа — это — «скрытые этимологии», когда этимологизируемое слово передано посредством его близких или отдаленных эквивалентов, либо же — функциональ-

⁵ Իսկ եթե դառնանք դրան, ապա Հ. Մանանդյանը, այնուհետև նաև մենք, փորձել ենք որսալ այս դրվագի մեջ պարունակվող ստուգ-պատմական տարրը (տե՛ս Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, էջ 257.— Բաճրեք Մատենադարանի», 1956, № 9, էջ 31—36):

ного описания (например, Спандуни—спанд, Цронк—црвел). Подобных этимологий—8. Третья группа—«двуличная этимология», когда этимологизируемое слово расщепляется на две части, каждая из которых этимологизируется отдельно (например, Абгар—аваг айр, Гнуни—гини уни). Нами зафиксировано 6 подобных этимологий.

THE ETYMOLOGY OF PROPER NAMES IN THE HISTORY OF ARMENIA BY MOVSES KHORENATSI

Academician of the NAS of the RA **G. Kh. SARGSIAN**

S u m m a r y

The author presents a systematic analyses of all proper names for which Movses Khorenatsi gives etymologies in his «History of Armenia». These 84 proper names are divided into 3 categories: 1) patronymics, 2) personal names, 3) toponyms. The investigation of this data shows that Khorenatsi had used the method of «folk-etymology», which is typical in his period. In their turn, the etymologies consist of 3 groups, according to the method of their realization. The most common among the etymologies of Khorenatsi is the simple etymology, when the key-word appears in the proper name (for example, Mazhak-Mshak, Vahuni-Vahagn). Khorenatsi offers 66 such etymologies. The second category is the «hidden etymology», when instead of the key-word one of its close or distant equivalents are in use, or by means of its functional description (for example, Spanduni-spand, Tsronkh-tsrvet!). Khorenatsi has 8 etymologies of this type. The third category is the «twofold etymology», when the proper name is divided into two parts, both being etymologized separately (for example, Abgar-avag ayr, Gnuni-gini uni). We have fixed 6 such etymologies.

ՏԻՓՐԱՆ Բ-Ի ԵՎ ԱՐՏԱՎԱԶԴ Բ-Ի ԳԱՀԱՏԱՐԻՆԵՐԻ
ՔԱՆԱԿՆ ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

Հակառակ պատմահոր սովորության՝ նշել իր հիշատակած պարսից և հայոց բոլոր թագավորների գահատարիների քանակը, հայոց թագավոր Արտավազդ Բ-ի համար «Հայոց պատմության» մեջ չենք գտնում համապատասխան ցուցում: Այս դեպքը, իհարկե, միակ բացառությունը չէ. չենք գտնում այնտեղ նաև պարսից թագավորներ Արտաշիր Ա-ի ու նրա որդի Շապուհ Ա-ի գահատարիքը, սակայն այդ բացը դյուրությամբ լրացվում է հորենացու տված մյուս՝ զուգահեռ և խաչավորվող ժամանակագրական տվյալներով, որոնց օգնությամբ որոշվում է այդ երկու պարսից թագավորների գահատարիների քանակության մասին հորենացու ունեցած պատկերացումը:

Արտավազդ Բ-ի դեպքը ավելի բարդ է: Մի կողմից հիմք կա ենթագրելու, թե հորենացու լուծյունը այս դեպքում պատահական չէ, և ոչ էլ տեքստի հետագա աղճատման արդյունք է, թե նա Արտավազդին ոչ թե տարիների, այլ օրերի կամ ամիսների թագավորություն է վերապահել, ուստի և անտեսել է նրան իր հաշվարկներում¹: Դրա օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ Արտավազդին զերո տարի տալը չի հակասում հորենացու տվյալների հիման վրա կադմված աղյուսակի սինքրոնիզմին: Մյուս կողմից, սակայն, Արտավազդի մասին հորենացու բուն պատմածի ծավալը (II, ԻԲ և ԻԳ) չի համերաշխվում այն մտքի հետ, թե պատմահայրը կարող էր նրան իշխանության սոսկ մի քանի օրեր կամ ամիսներ վերագրած լինել:

Այս հակասության լուծման տարբեր փորձերը մենք արդեն մանրամասն քննարկել ենք այլ առիթներով, ուստի դրան այստեղ չենք անդրադառնա: Մեր նպատակն է առաջ քաշել մի նոր նկատառում, որը, մեր կարծիքով, հաստատուն հիմք է տալիս Արտավազդի գահատարիքի խնդրի որոշակի լուծման համար:

Այդ նկատառումը կապված է Արտավազդի գահատարիքի մասին հորենացու ունեցած տեղեկության ակունքի խնդրի հետ, իսկ վերջինս էլ, իր հերթին, Արտավազդի հոր՝ Տիգրան Բ-ի գահատարիքի խնդրի հետ: Պետք է ասել, որ սա ևս առեղծվածային է, բայց արդեն ոչ թե իր քանակության առումով, որը ստույգ հայտնի է հորենացու ցուցումից՝ 33 տարի, այլ միայն իր ծագման տեսակետից:

Տիգրան-Արտավազդ զույգը, ինչպես հայտնի է, բացակայում է Անանունի (Սերեոսի «Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակի) մոտ պահպանված հայոց արքայացանկում, որը սերված է նույն աղբյուրից, ինչ որ հորենացու արքայացանկը: Անանունի մոտ Տիգրան-Արտավազդ զույգի տեղը բռնում է Արտավան-Արշալիիր-Արշակ եռյակը, որը, իր հերթին, բացակայում է հորենացու

¹ Ինչպես նա այդ ակնհայտ կերպով արել է մյուս, Արտաշեսի որդի Արտավազդի հետ:

մոտ: Հիմք կա, որեմն կարծելու, որ այդ ղույզը բացակայել է նաև հորենացու ու Անանունի ընդհանուր աղբյուրում, որն է Մարաբա Մծուրնացու մատյանը, և հորենացին ներմուծել է այն իր արքայացանկը՝ առնելով այլ ակունքից: Տիգրան-Արտավազդի՝ հորենացու մոտ հանդես եկող պատմության աղբյուրագիտական ուրույն նկարագիրը լիովին արդարացնում է նման ենթագրությունը: Հայոց թագավորների մեջ այդ ղույզը միակն է, որի ժամանակը նկարագրելիս հորենացին առատորեն օգտվում է անտիկ պատմագրության տվյալներից՝ ի դեմս Հովսեփոս Փլաբիոսի հայտնած տեղեկությունների: Ավելին, Տիգրանի և Արտավազդի ժամանակաշրջանի պատմությունը գրեթե ամբողջովին գրված է Հովսեփոսի տվյալների հիման վրա, հաճախ էլ արված են բառացի մեջբերումներ սրա երկերից, մասնավորապես «Հրեական պատերազմից», ու ինքը Հովսեփոսն էլ վկայակոչված է հականե հանվանե: Այս վաղուց արդեն նշված ու հաստատված հանրահայտ փաստ է²: Սակայն, սրա կողքին, Տիգրանին տրված 33 տարին, եթե չի բացատրվում Անանունյան ակունքով, ապա հարազատ չէ նաև անտիկ պատմագրության տվյալներին, որոնց համաձայն Տիգրանը կառավարել է 40 տարի՝ մ. թ. ա. 95—55 թթ.:

Այսուհանդերձ, հորենացու և Հովսեփոս Փլաբիոսի առնչության ուսումնասիրությունը հանգեցրեց մեզ այն եզրակացության, որ այդ 33 թիվը նույնպես հիմնված է Հովսեփոսի՝ Տիգրանի և Արտավազդի մասին հաղորդած պատմության վրա:

Մի աղյուսակ կազմենք, որտեղ կհամադրվեն. ա) անտիկ հեղինակների տեղեկությունները Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի մասին (բացի Հովսեփոս Փլաբիոսի տեղեկություններից), բ) Հովսեփոս Փլաբիոսի տեղեկությունները և գ) հորենացու տեղեկությունները:

Տարև- (թվեր մ. թ. ա.)	Անտիկ աղբյուրներ	Հովսեփոս	Խորենացի
95—71	Պարթևների պատանգ Տիգրանի վերադարձը Հայաստան, գահակալումը, նրա արշավանքները դեպի Մարաստան, Միջագետքի, Ասորիքի, Կիլիկիայի նվաճումը և այլն (Պլուտարքոս, Ասպիանոս, Ստրաբոն, Մեմեոն, Դիոն Կասիոս, Հուստինոս և այլք):	Զկւ	Զկւ
70/69	Զկա	Պտղոմաիս քաղաքի պաշարումը և առումը Տիգրանի կողմից, Կլեոպատրա-Սելենե թագուհու գերումը: Հրեաների Ալեքսանդրա թագուհու գեսպանությունը	Պտղոմաիդ քաղաքի պաշարումը և առումը Տիգրանի կողմից, Կլեոպատրա թագուհու գերումը: Հրեաների Ալեքսանդրա թագուհու գեսպանությունը Տիգ-

² Հմմտ. Գ. Х а л а т я н ц. Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского, М., 1903, ч. I, стр. 57—68, ч. II, стр. 14—21.

Տարե- թիվը (Վ. Ք. Մ.)	Անտիկ աղբյուրներ	Հովսեփոս	Խորենացի
		Տիգրանի մոտ, Հայաստանի վրա Լուկուլլոսի հարձակման լուրը և Տիգրանի շտապ մեկնումը Հայաստան (ԱՅ, XIII, 16, 4. BJ, I, 5, 3): (Սա Տիգրան Բ-ի առաջին հիշատակությունն է Հովսեփոսի մոտ):	րանի մոտ, Հայաստանի վրա Վալկունի հարձակումը և Տիգրանի շտապ մեկնումը Հայաստան (II, ԺԴ):
69	Լուկուլլոսի հարձակումը Հայաստանի վրա (Ապպիանոս, Պլուտարքոս, Ստրաբոն, Մեմեն, Դիոն Կասիոս և այլք):		
66—64	Պոմպեոսի շփումը Տիգրան Բ-ի հետ՝ պայքար, դաշինք և այլն (Plut., Pomp., 33—36. App., Mithr., 104—105 և այլն):	Պոմպեոսի շփումը Տիգրանի հետ՝ Սկավրոս (BJ, I, 6, 2): (Սա Տիգրանի վերջին հիշատակությունն է Հովսեփոսի մոտ):	Պոմպեոսի շփումը Տիգրանի հետ՝ Սկավրոս (II, ԺԵ, ԺԶ):
62	Միհրդատ Պոնտացու մահը (բազմաթիվ հիշատակություններ):	Պոմպեոսը Երիթրոնում լուր է ստանում Միհրդատի մահվան մասին (BJ, I, 6, 6):	Խոր., II, ԺԵ. ռվկայել այսմ րանիս և Յովսեպոս այսպէս ասելով. «Պոմպէի հուպ յԵրիթով հասանեն աւետիք մահուանն Միհրդատայս»:
57/56	Գաբինիոսի անավարտ արշավանքը պարթևների դեմ (Dio, XXXIX, 56; App., Syr., 51 և այլն):	Գաբինիոսը արշավում է պարթևների դեմ, բայց կես ճանապարհից վերադառնում է և անցնում Եգիպտոս (Dio, I, 8, 7):	Գաբինիոսը արշավում է Տիգրանի դեմ, բայց կես ճանապարհից վերադառնում է և անցնում Եգիպտոս (II, ԺԶ):
56	Տիգրան Բ-ի վերջին հիշատակությունը՝ անտիկ աղբյուրներում (Cicero, Pro Sestio, XXVII, 59):		
54	Հայոց թագավոր Արտավազդ II-ի առաջին հիշատակությունը անտիկ աղբյուրներում՝ Ասորիք ժամանած Կրասոսին նրա ներկայանալու կապակցությամբ (Plut., Crass., 19):	Զկ.	Զկ.
52	Կրասոսի պարտությունը պարթևներից և մահը (Պլուտարքոս, Կիկերոն, Ստրաբոն, Դիոն և այլք):	Կրասոսը թալանում է Երուսաղեմի տաճարը, արշավում պարթևների վրա, պարտվում և կործանվում	Կրասոսը թալանում է Երուսաղեմի տաճարը, արշավում Տիգրանի վրա, պարտվում և կործանվում

Տարե- թվեր (Ջ.Ք.ա.)	Անտիկ աղբյուրներ	Հավանություն	Խորհնացի
	Կրասոսի զլուխը բերվում է Արտավազդի արքունիքը (Plut., Crass., 32, 33)։	Իր զորքի հետ միասին (BJ, I, 8, 8)։	Իր զորքի հետ միասին (II, Ժէ)։
40	Պարթևների արշավանքը Ասորիքի և Պաղեստինի վրա (Dio, XLVIII, 25; Just., XLII, 4, 7; Plut., Ant., 28)։	Պարթևների արշավանքը Պաղեստինի վրա, պարթև սատրապ Բարզափառնայի ղեկավարությամբ։ Հյուրկանոս քահանայապետի գերեզմանում զենքի թաքցնելը (BJ, I, 13, 1—9)։	Տիգրանի և պարթևաց Թազավոր Արշեզի համատեղ կազմակերպած արշավանքը զենքի Պաղեստին հայ նախարար Բարզափառն Ռըշտունու ղեկավարությամբ։ Հյուրկանոս քահանայապետի գերեզմանում զենքի Հայաստան (II, ԺԹ)։ (Խորհնացի աշտեղ նշում է, որ Տիգրանը սրանից հետո ապրել է եւ 3 [տարրեր-թերց.՝ 21 տարի)։
39/38	Բենտիդիոսի պայքարը սլարթևների դեմ և հաղթանակը (Դիոն, Պլուտարքոս, Ստրաբոն, Ֆլորոս, Ֆրոնտինոս և այլք)։	Բենտիդիոսը հաղթում է սլարթևներին (BJ, I, 16, 6)։	Բենտիդիոսը հաղթում է հայերին (II, Ի)։
38/37	Սամոսատի (Շամշատի) պաշարումը Անտոնիոսի կողմից (Plut., Ant., 34; Dio, XLIX, 20)։	Սամոսատը (Շամշատը) պաշարվում է և առնվում Անտոնիոսի կողմից։ Հերովդեսը առնում է Երուսաղեմը՝ Սոսիոսի օգնությամբ (BJ, I, 17, 89)։	Շամշատի (Սամոսատի) պաշարման ժամանակ Անտոնիոսը լուր է ստանում Տիգրանի մահվան մասին։ Հերովդեսը առնում է Երուսաղեմը՝ Սոսիոսի օգնությամբ (II, ԻԱ)։
34	Անտոնիոսը զերի է վերցնում Արտավազդին, տանում Եգիպտոս և նվիրում Կլեոպատրային (Plut., Ant., 50; Strab., XI, 14, 15; Tac., Ann., II, 3)։	Անտոնիոսը զերի է վերցնում Արտավազդին, տանում Եգիպտոս և նվիրում Կլեոպատրային (BJ, I, 18, 5)։ Հայաստանում թագավորում է Արտաշեսը՝ Արտավազդի ավագ որդին (AJ, XV, 4, 3)։	Անտոնիոսը զերի է վերցնում Արտավազդին, տանում Եգիպտոս և նվիրում Կլեոպատրային (II, ԻԳ)։ Հայաստանում թագավորում է Արշամը (II, ԻԴ)։

Ի՞նչ է հետևում այս համադրումից։
Նախ և առաջ այն, որ Հովսեփոսը Տիգրան Բ-ին առաջին անգամ հիշատակում է մ. թ. ա. 70/69 թ. դեպքերի կապակցությամբ։ Դիտեն՝ նա արդյոք Տիգրանի նախորդ գործունեության մասին. թե ոչ՝ այդ հայտնի չէ և տվյալ դեպքում կարևոր էլ չէ մեզ համար։ Կարևորն այն է, որ նրա երկերում Տիգրանը

սկսում է գործել 70/69 թվականից սկսած: Միանգամայն ակնհայտ է, սակայն, որ հորենացին չգիտե Տիգրանի նախորդ նվաճումների մասին և սկսում է նրա պատմությունն այդ կետից՝ հետևելով հենց Փլաբիոսին:

66—64 թթ. դեպքերի կապակցությամբ պատմելով Պոմպեոսի մասին՝ Հովսեփոսը հիշատակում է Տիգրանին և դրանով փակում իր հաշիվները նրա հետ: Դա Տիգրանի վերջին հիշատակությունն է Հովսեփոսի մոտ: հորենացին արձագանքում է այդ տեղեկությանը:

Տիգրանի մահվան և նրա որդի Արտավազդ Բ-ի գահակալման մասին՝ մ. թ. ա. 55 թվականի մոտերքը՝ Հովսեփոսը լռություն է պահպանում: Այդ փաստը մեզ հայտնի է այլ աղբյուրներից, իսկ հորենացուն անհայտ է մնացել:

Կրասոսի և նրա՝ մ. թ. ա. 52 թ. պարթևներից կրած պարտության ու մահվան մասին Փլաբիոսը հաղորդում է առանց հայոց թագավորի հիշատակման: հորենացին արձագանքում է այս հաղորդմանը, սակայն նրա մոտ Կրասոսը պարթևների փոխարեն Տիգրանի հետ է ընդհարվում: Պլուտարքոսը մանրամասն պատմում է Կրասոսի և հայոց թագավոր Արտավազդի միջև եղած հարաբերությունների մասին՝ դեռևս սկսած 54 թ., իսկ 52 թ. Կրասոսի կրած պարտության կապակցությամբ հաղորդում է իր հանրահայտ պատմվածքը՝ նրա գլուխը թատերական ներկայացման պահին Արտավազդի արքունիքը բերելու մասին:

40 թ. պարթևների արշավանքը Ասորիք և Պաղեստին՝ սատրապ Բարզափարնայի ղեկավարությամբ, Փլաբիոսը շատ մանրամասն է նկարագրում, ինչպես և հիշատակում է հրեաների քահանայապետ Հյուրկանոսի գերեվարումը Բաբելոն: հորենացին ամենայն մանրամասնությամբ ընդօրինակում է այս պատմությունը ևս, սակայն վերագրում է այն դարձյալ Տիգրան Բ-ի ժամանակին: Պարթևական սատրապ Բարզափարնային նա դարձնում է հայոց նախարար Բարզափրան Ռշտունի, իսկ Հյուրկանոսին գերեվարված է համարում Հայաստան: հորենացին հաղորդում է այստեղ, որ Տիգրանը սրանից հետո ապրեց ևս երեք (տարրնթերց.՝ երկու) տարի:

Անտոնիոսի զորավար Բենտիդիոսի պայքարը և հաղթանակը պարթևների նկատմամբ 39/38 թվականին, դարձյալ, ըստ հորենացու, տեղի է ունեցել Տիգրանի օրոք, և պարտվողները հայերն են եղել:

Վերջապես, Շամշատը պաշարելիս (38/37 թ.) Անտոնիոսը լուր է ստանում Տիգրանի մահվան մասին: Հովսեփոսը խոսում է Շամշատի պաշարման մասին՝ առանց հայոց թագավորի հիշատակելու:

Բերված փաստերը լուծում են հորենացու մոտ Տիգրանին վերագրված գահատարիների թվի ծագման առեղծվածը: Ակնհայտ է, որ հորենացին Տիգրանի ողջ ժամանակագրությունը կառուցել է ըստ Հովսեփոսի հաղորդած պատմական փաստերի և այս հանգեցրել է նրան տալու Տիգրանին ոչ ավելի և ոչ պակաս քան 33 տարի, որը ճիշտ և ճիշտ հավասար է 70/69—38/37 թ. միջև ընկած ժամանակահատվածին³:

Այս փաստերը ամուր հենարան են հանդիսանում նաև Արտավազդի գահա-

³ Այս խնդիրների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես հորենացու մոտ, «Բանբեր Մատենադարանի» № 3, 1956, էջ 31 և հաջ.:

⁴ Սակայն նա տեղադրել է այդ 33 տարին իր համակարգի մեջ ո՛չ թե 70/69 և 38/37 թթ. արանքում, ինչպես կսպասեինք, այլ ուրիշ ձևով, հենվելով իր ժամանակագրական ուրույն կոնցեպցիայի վրա (որի մասին տե՛ս մեր «Մովսես հորենացու» Հայոց պատմության ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, աշխատությունը):

տարիների թիվը որոշելու խնդրում: Ինչպես հայտնի է, Տիգրան Բ-ը մահացել է մ. թ. ա. 56 և 54 թվականների միջև և հենց այդ ժամանակներից էլ սկսել է թագավորել նրա որդի Արտավազդը, մինչև մ. թ. ա. 34 թվականը, երբ Անտոնիոսի կողմից Ալեքսանդրիա գերեվարվեց: Նա իշխել է, այսպիսով, 20 կամ 21 տարի: Խորենացու մոտ, սակայն, այդպես չէ, նրա մոտ Տիգրանի մահը և, հետևաբար, Արտավազդի գահակալումը, 55 թ. մոտերքից տեղափոխվել է 38/37 թվական, իսկ Արտավազդի թագավորության ավարտը չի տեղափոխվել, մնացել է 34 թվականի վրա: Այսպիսով, Տիգրանը գրավել է Արտավազդի գահատարիների և սրանց հետ միասին՝ Արտավազդին ժամանակակից իրադարձությունների մեծ մասը, թողնելով նրան հավիվ մի քանի տարի թագավորություն:

Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է պատահել այդ: Դրա պատասխանը, ըստ էության, կա արդեն մեր վերոհիշյալ հոդվածում («Բանբեր Մատենադարանի» № 3, 1956): Ելակետն այն է, որ Խորենացին, քաղելով իր տեղեկությունները Տիգրանի և Արտավազդի մասին Հովսեփոս Փլաբիոսից, չի կարողացել նրա տվյալների հիման վրա որոշակի եզրակացության հանգել, թե որտե՞ղ է ընկած այդ երկու իշխողների թագավորությունները զատող սահմանագիծը: Տիգրանը, ինչպես ասվեց, Հովսեփոսի մոտ վերջին անգամ հիշատակված է 60-ական թթ. կեսերի դեպքերի կապակցությամբ, իսկ Արտավազդը՝ միակ անգամ՝ իր գերեվարության կապակցությամբ՝ 34 թվականին: Ուստի վերոհիշյալ սահմանագիծը որոշելու համար, Խորենացին նոր աղբյուրի, նոր կռվանի կարիք է ունեցել, և գտել է այդ կռվանը Փավստոսի (կամ սրա աղբյուրի) այն հաղորդման մեջ, թե հրեաների Հյուրկանոս (Փավստոսի մոտ՝ Հյուրկանդոս) քահանայապետին՝ բազում հրեաների հետ մեկտեղ՝ Տիգրան թագավորն է գերեվարել, ու այն էլ Հայաստան (Փավստոս, IV, 55): Սրանից հետևում է, որ Տիգրանը գործել է դեռևս 40 թվականին և նրա մահը ընկնում է պաղեստինյան արշավանքից այս կողմ: Խորենացին այդպես էլ գրել է նրա մահը, տալով նրան պաղեստինյան արշավանքից հետո 3 (տարրնթերց՝ 2) տարի կյանք:

Հետևանքը, ինչպես նշվեց, եղել է այն, որ Արտավազդին մնացել է թագավորելու ընդամենը 38/37 թվականից մինչև 34 թվականը, այսինքն՝ շուրջ 3 տարի: Արված համադրության մեջ իրեն վախճանն է գտնում նաև Խորենացու ժամանակագրության այս կետում իբրև թե ըստ անտիկ հեղինակների վերականգնելի անիշխանության ժամանակաշրջանի մասին վերջերս արված ենթադրությունը⁵: Հովսեփոսը՝ միակ անտիկ հեղինակը, որից Խորենացին կարող էր տեղեկություն ստանալ այդ անիշխանության մասին (այլ անտիկ հեղինակների հաղորդումների հետքեր այս հատվածում ամենևին չեն նշմարվում), այն չի հիշատակում⁶:

5 Շ ա հ ի ն յ ա ն, Ո՞րն է Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 8, 1967, էջ 43:

6 Ահա Հովսեփոսի համապատասխան հատվածը. «Իսկ Անտոնիոսը, նվաճելով Հայաստանը, Տիգրանի որդի Արտավազդին իր որդիների ու սատրապների հետ շղթայված ուղարկում է Եգիպտոս, նվիրելով սրանց Կլեոպատրային և սրանց հետ՝ թագավորության ամբողջ արդուզարդը, որ ձեռք էր բերել այնտեղ: Իսկ Հայաստանում թագավորում է Արտաշեսը, նրա անդրանիկ որդին, որը նախապես խույս էր տվել» (AJ, XV, 4,3): Ընդհանրապես Արտավազդից հետո Խորենացին կտրուկ կերպով հրաժարվում է Հայոց արքայացանկի՝ Հովսեփոսի կողմից առաջարկվող շարունակությունից (Արտաշես, Տիգրան Գ), և տալիս է իր շարունակությունը (Արշամ, Արգար, Սանատրուկ): Բայց այս խնդիրը արդեն դուրս է մեր ներկա քննարկման նյութից:

Խորենացու մեզ հասած տվյալների մեջ Արտավազդին, ինչպես վերը շեշտվեց, տրված չէ ոչ մի տարի՝ նրա գահատարիքը չի հիշատակված։ Սինքրոնիկ չուգահեռ ցուցումները ևս իրենց այսօրվա տեսքով, համերաշխ են այս վիճակի հետ և աղյուսակի ներդաշնակությունը չի խախտված։ Ուստի բացառված չէ, որ սկզբնապես հենց այդպես էլ եղել է Խորենացու մոտ. Արտավազդին այնքան քիչ է մնացել թագավորելու, որ Խորենացին, թերևս, կարող էր անտեսել նրա գահատարիները։

Սակայն հարկ չկա կառնելու այս ենթադրությունից, քանի որ պահպանվել են Խորենացու կողմից այս խնդրի մի այլ ձևով լուծման շատ շոշափելի հետքեր, որոնք իրենց հաստատումն են գտնում Փլարիոսի և Խորենացու տվյալների համադրումից վերը հանված եզրակացության մեջ։ Խորենացու հետևորդներից Սամվել Անեցին, Մխիթար Անեցին և Մխիթար Այրիվանեցին պահպանել են Արտավազդի համար, ինչպես հայտնի է, երկու տարի իշխանության ժամանակաշրջան։ Սակայն այդ երկու տարին Խորենացու ժամանակագրության մեջ վերականգնելու համար անհրաժեշտ է, որ պարթևական շարքը նույնքան անբռնազբոս կերպով երկու տարվա հավելման ենթարկվի, այլապես ժամանակագրությունը կկորցնի իր ներդաշնակությունը։

Այս խնդրում արդեն օգնության են հասնում Սեբեոսի «Պատմությանը» կից մեզ հասած հատվածի առաջին պարթևական արքայացանկի պահպանած տվյալները՝ քաղված, ինչպես այդ մասին արդեն ասվեց, նույն աղբյուրից, ինչ որ և Խորենացու տվյալները։ Նախապես հիշեցնենք, որ Խորենացու պարթևական ցանկի արքաների գահատարիների ընդհանուր ճանաչում ստացած երեք սրբագրումները՝ Արշանակ՝ 32 (Խորենացու մոտ մեզ հասած 31-ի փոխարեն), Արշակ՝ 17 (19-ի փոխարեն) և Արտավան՝ 36 (31-ի փոխարեն), իրենց հիմնավորումն ու հաստատումն են գտնում նաև Անանունի (Սեբեոսի «Պատմությանը» կից այդ հատվածի հեղինակի) մոտ, որը ունի հենց այդ երեք թվերը՝ 32, 17 և 36 (միայն թե Արշանակը Անանունի մոտ հանդես է գալիս «Աշնաշ» ձևով)։ Ուրեմն և իրական հիմք ունենք հավատալու Անանունին, երբ նա Արշէզ թագավորին (Անանունի մոտ հանդես է գալիս «Արշէն» ձևով), որը հենց Արտավազդի ժամանակակիցն է, տալիս է 22 տարի իշխանություն՝ Խորենացու մոտ պահպանված 20-ի դիմաց⁷։ Միավորի կորուստը՝ տասնավորի պահպանման պայմաններում, աղճատման բավական տարածված ձև է։ Արդ, այդ 22-ը, վերականգնվելով Խորենացու ժամանակագրության մեջ, նորից ներդաշնակության է հանգեցնում։

⁷ Հմմտ. Н. Адонц. «Начальная история Армении» у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского, «Византийский временник», 1901, № 1—2, отд. отт., стр. 22.

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՄՈՏ

Ա.

Տիգրան Բ-ի ժամանակ տեղի ունեցած հրեաների երկու գերեվարությունների մասին պատմելիս, Մովսես Խորենացին նշում է, որ դրանցից առաջինը կատարել է ինքը՝ թագավորը¹, իսկ մյուսը՝ թագավորի հրամանով, նրա զորավարներից մեկը²։ Երկրորդ գերեվարության նկարագրությունը Խորենացին քնդորինակել է Հովսեփ Փլարիոսից³, ուր սակայն, մտքել է նա լուրջ փոփոխություններ և գործողությունը տեղափոխել մ. թ. ա. 40 թվականից՝ Տիգրանի ժամանակաշրջանը (այսինքն՝ մինչև մ. թ. ա. 56 թ.)։

Այս է պատճառը, որ Դր. Խալաթյանցը անհավաստի է համարել Խորենացու տված բոլոր տեղեկությունները հրեաների գերեվարության մասին, որքանով դրանք բացակայում են Փալատոս Բուզանդի «Պատմության» մեջ⁴։

Փորձենք սակայն գտնել Խորենացու կատարած փոփոխությունների ու թույլ տված անաքրոնիզմի դրդապատճառը և վեր հանել «Հայոց պատմության» այս դրվագի պատմական արժեքը։

Ըստ Խորենացու, հրեաների երկրորդ գերեվարությունը կատարել է հայ նախարար Բարդաիբան Թշառնին, որին Տիգրանը նշանակել էր հայպարսկական (այսինքն՝ պարթևական) զորքերի հրամանատար և ուղարկել Ասորիք ու Պաղեստին։ Ասորիքի թագավորազնը՝ Պակարոսը, գրգռվել է սրան խառնվել հրեաների երկրպագություններին և օգնել իրեն՝ նրանց քահանայապետ ու թագավոր Հյուբկանոսին դահրնկեց անելու և նրա տեղը նստեցնելու Պակարոսի խնամի Անտիգոնոսին։ Դրա փոխարեն Պակարոսը խոստանում է Բարդաիբանին 500 գեղեցիկ կին և 1000 քանքար սակի։ Բարդաիբանը համաձայնում է և Երուսաղեմ է ուղարկում հայոց թագավորի տակառապետ Գնել Գնունուն, որին հաջողվում է իր 500 ձիավորների հետ միասին մտնել Երուսաղեմ և համոզել Հյուբկանոսին, որ նա՝ հրեական զորավար Փառանդոսի հետ գնա Բարդաիբանի մոտ բանակցություններ վարելու։ Փառանդոսի եղբայրը՝ Հերովդեսը, մնում է քա-

¹ Մովսես Խորենացի, II, ԺԳ, ԺԶ, ԿԵ և III ԼԵ։

² Նույնը, II, ԺԲ և III ԼԵ։

³ Jos. Flav., Bell. Jud., I, 13, 1—11.

⁴ Г. Халатяни, Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, I, М., 1903, էջ 65—66։

զաքում: Բարդափրանը իր մոտ ժամանած Հյուրկանոսին և Փասակոսին սկզբում քնդունում է սիրալիր, իսկ հետո, կախնալորում է նրանց ու հանձնում քահանայապետություն տենչող Անտիգոնոսին: Վերջինս կրծում է Հյուրկանոսի ականջները, որպեսզի սա, խեղանդամ լինելով, այլևս չկարողանա քահանայապետ մնալ (քահանայապետները ըստ կանոնի պետք է ողջանդամ լինեին): Փասակոսը ինքնասպան է լինում գլուխը քարին զարնելով:

Մինչ այդ, տակառապետը Երուսաղեմում ջանում է իր ձեռքը դցել Հերովդեսին, բայց սա փախչում է եղծմացիների մոտ: Հայկական զորքերը մտնելով Երուսաղեմ, հափշտակում են Հյուրկանոսի ամբողջ ունեցվածքը՝ 300 քանքար արժողությամբ, բայց ուրիշ ոչ մի բանի ձեռք չեն տալիս: Անտիգոնոսը դառնում է քահանայապետ: Հայկական զորքերը, գերելով Հյուրկանոսին ու Մարիսա քաղաքի բնակչությանը, վերագառնում են Հայաստան: Տիգրանը հրամայում է Բարդափրանին՝ գերված հրեաներին բնակեցնել Շամիրամի քաղաքում (Վանում):

Հետագայում, Տիգրանի եղբայր Արշամի օրոք¹, նախարարներից մեկը, հրեա Ենանոսը, հրապուրվելով 100 քանքար ոսկի փրկագնով, արձակում է Հյուրկանոսին և դրա համար սլաոժվում Արշամի կողմից: Հյուրկանոսը վերագառնում է Հրեաստան, ուր սակայն սպանվում է թագավոր դարձած Հերովդեսի հրամանով:

Խորենացու այս նկարագրության մեջ մի շարք կետեր չեն համապատասխանում նրա սկզբնաղբյուրին: Նախ և առաջ, ինչպես նշեցինք, ըստ Հովսեփոսի, գեպքերը տեղի են ունեցել մ. թ. ա. 40 թվականին, իսկ ըստ Խորենացու՝ Տիգրան Բ-ի օրոք: Այնտեղ գործում են պարթևական զորքերը, այստեղ՝ հայ-պարթևական: Պարթևական սատրապ Բարդափրանային փոխարինել է հայկական նախարար Բարդափրան Ռշտունին. պարթևական Պակորոս (Բակուր) արքայազնը Խորենացու մոտ չի հիշատակվում. նրա փոխարեն Պակարոս է անվանված Ասորիքի արքայազնը, որը Հովսեփոսի մոտ ներկայանում է որպես Լիսանիոս, Լիրանանի մոտերքում գրանցվող Քաղկիսի թագավոր: Պարթևական տակառապետ Պակորոսը (Բակուր) վերածվել է հայկական տակառապետ Գնել Գնունու: Պարթևական զորքերը, ներս խուժելով Երուսաղեմ, ըստ Հովսեփոսի, ամեն ինչ թալանում են, բացի Հյուրկանոսի ունեցվածքից, իսկ ըստ Խորենացու՝ հայկական զորքերը միմիայն Հյուրկանոսի ունեցվածքն են հափշտակում: Ըստ Հովսեփոսի Հյուրկանոսին գերի են տանում պարթևները և բնակեցնում Բարեկոնում, ըստ Խորենացու՝ հայերը բնակեցնում են նրան Վան քաղաքում, գերի վերցրած մարիսացիների հետ միասին: Ի դեպ, վերջինների գերության մասին Հովսեփոսը ոչինչ չի ասում:

Վերջապես, ըստ Հովսեփոսի, Հյուրկանոսը ազատություն է ստանում Բարեկոնի հրեաների՝ պարթևների թագավոր Փրատտեսին (Հրահատ) ուղղված խնդրանքով², իսկ ըստ Խորենացու՝ նրան ազատ է արձակում հայկական նախարար հրեա Ենանոսը, որը չի հիշվում Հովսեփոսի մոտ:

¹ Մովսես Խորենացի, II, ԻԴ:

² Jos. Flav., Bell. Jud. I, 22, 1.

Պետք է ասել, որ Հովսեփոսի այս պատմածում հայերն ու Հայաստանը բնդհանրապես չեն հիշատակվում:

Մնացածը այս երկու պատմածներում բնդհանուր է: Համընկնում են, մանավանդ, թվական տվյալները և տեղանունները:

Մովսես Խորենացու թույլ տված շեղումների մի մասը բացատրվում է, հավանորեն, իր աղբյուրի անդիր օգտագործմամբ: Այդպիսի շեղում է, օրինակ, Լիսանիոսին Պակարոս անուն տալը, որի հետևանքով անունից զրկվել են երկու անձնավորություն՝ պարթևական արքայազնը և պարթևական տակառապետը, առաջինը մոռացություն է արվել, իսկ երկրորդը՝ նոր անուն ստացել: Նույն ձևով կարելի է բացատրել Հյուրկանոսի ունեցվածքի հափշտակման մասին եղած անճշտությունը: Այս ենթադրությունը չի հակասում թվերի ճիշտ հաղորդմանը, թվերը կարող էին գրի առնված լինել:

Սակայն նման մի բացատրություն մնացած շեղումների համար, ինչպիսիք են՝ պարթևների փոխարինումը հայերով (այդ թվում՝ պարթև սատրապի փոխարինումը հայ նախարարով) և Հյուրկանոսին Հայաստան բերելու մասին տեղեկությունը, իհարկե, չի կարող բավարար համարվել: Այս շեղումներն արված են միանգամայն գիտակցաբար:

Անշուշտ Մովսես Խորենացին սրտ չի մք ունեցել է հիշյալ շեղումները կատարելու համար, այս ստիպված է բնդունել անգամ Գր. Խալաթյանցը¹, որովհետև Փափսոս Բուզանդը պատմելով հայկական քաղաքների բնակչություն (նույն թվում՝ հրեաների) 4-րդ դարում կատարված բռնի գաղթի մասին գեղի Պարսկաստան, գրում է. «Ջայս ամենայն քաղաքիս հրէից, զոր գերեցին տարան յերկրէն Հայոց, ամեալ էր յերկրէն Պաղեստինացւոց մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին՝ յորժամ գերեաց նա և ամ ի Հայս զքահանայապետն հրէից զՀիւրկանիոս զառաջին ժամանակաւ: Եւ էաժ մեծ արքայն Տիգրան զամենայն զհրէութիւնն զայն բնակեցոյց ի քաղաքսն Հայոց յիւրում դարուն ի ժամանակին»²:

Ոչ մի հիմք չկա Բուզանդի այս տեղեկությունը վերագրելու նրա՝ Հովսեփոսի գրքին ծանոթ լինելուն, որովհետև եթե նա ծանոթ էլ լիներ (որ համարյա թե բացառված է), չէր կարող այնտեղից նման տեղեկություն քաղել, քանի որ այդպիսին այնտեղ չկար³:

Ակնհայտ է ուրեմն, որ նման մի ավանդություն, բայց որի Հյուրկանոսը Հայաստան է բերվել, Բուզանդի օրոք գոյություն է ունեցել Հայաստանում:

Ակադ. Հ. Ա. Օրբելին բանավոր հաղորդել է մեզ, որ դեռևս 20-րդ դարի սկզբում Վանի շրջակայքի գյուղացիները Վան քաղաքի բնակիչներին հրեա էին համարում, և նրանց բնակեցումը այդտեղ վերագրում էին Տիգրան թագապետին: Հնարավոր է, իհարկե, որ այս ավանդությունը

¹ Г. Халатянц, Армянские Аршакиды, I, էջ 65:

² Փափսոս Բուզանդ, IV, ԾԵ:

³ Գր. Խալաթյանցը (նույն տեղում, էջ 66) այնուամենայնիվ կարծում է, որ Փափսոսի այս տեղեկությունը վերջին հաշիվով ծագում է Հովսեփոսի այն հաղորդումից, բայց որի Հյուրկանոսը, Բարկոնում եղած ժամանակ մեծ հեղինակություն է վայելել նաև անդրեփրատյան հրեաների մոտ: Այս «անդրեփրատյան» բառը հասկացվելով Հայաստանում որպես «հայկական», հիմք է հանդիսացել, բայց Գ. Խալաթյանցի, Հյուրկանոսի Հայաստանում բնակեցվելու մասին ստեղծված ավանդության: Այսպիսի բացատրություն մեզ կամայական է թվում:

դրքային, մատենագրական ծագում ունենա, բայց մեզ ավելի հավանական է թվում, որ դա արձագանքն է այն ավանդության, որն իր ժամանակին օգտագործել է Փավստոսը:

Իր ունի հիմքը կորցրած ավանդության պահպանումը այդչափ երկար ժամանակի ընթացքում, բացատրվում է, հավանորեն, նրանով, որ այն հետադաշում ստացել է սոցիալական հիմք, այն է՝ բոլոր անտագոնիստական հասարակարգերում գյուղի և քաղաքի միջև մշտապես եղած հակասությունները:

Ինչ և իցե, հիշյալ ավանդության առկայությունը 5-րդ դարում հայկական հողի վրա անժխտելի է: Հարց է ծագում, թե որտեղից է գալիս այս ավանդությունը: Հակառակ Գր. Խալաթյանցի կարծիքի¹, մեզ թվում է, որ այդ ավանդության աղբյուրը պետք է փնտրել Հովսեփոսի կողմից չհիշատակված ինչ որ իրադարձությունների մեջ:

Մենք միանգամայն հավանական ենք համարում ակադ. Հ. Մանանդյանի այն ենթադրությունը, թե մ. թ. ա. 40 թվականի արշավանքին պարթևական զորքի կազմում մասնակցել է նաև հայերի մի ջոկատ, ուղարկված Տիգրան Բ-ի որդի, պարթևների դաշնակից Արտավազդ Բ-ի (մ. թ. ա. 56—33 թթ.) կողմից: Ավարի մի մասը, այդ թվում և գերիների մի մասը, ստացել են հայերը և Հայաստան վերադառնալիս իրենց հետ բերել (երկրորդ գերեվարություն)²:

Մեզ թվում է, թե հենց այս ձևով պետք է բացատրել Հայաստանում այնպիսի մարդկանց հայտնվելը, որոնք Հյուրկանոսի գերեվարությանը ականատես են եղել: Սրանց պատմածները հետադաշում մշակվել են հրեական այն հոժ րնակչության ոլորտում, որը Հայաստան էր գաղթեցվել դեռևս Տիգրան Բ-ի ժամանակ: Արտավազդն ու պարթևները մոռացության են արվել և ամեն ինչ վերագրվել է Տիգրանին, մի հանգամանք, որը բացատրվում է վերջինիս ժողովրդականությանը:

Այսպիսով՝ Մովսես Խորենացին, Հյուրկանոսի գերեվարության պատմությունը շարադրելիս, իր առաջ ունեցել է երկու վերսիա — Հովսեփոսի հաղորդածը և հայկականը: Նման դեպքերում Խորենացին միշտ հետևել է այն վերսիային, որը գրվածում է հայերին ու բարձրացնում նրանց գերը պատմական իրադարձություններում: Հենց այդ ճանապարհն է բռնել հեղինակը նաև ներկա դեպքում: Նա նախընտրել է հայկական վերսիան և Հովսեփոսի պատմածը հարմարեցրել է այդ վերսիային: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Խորենացին, ընդհանուր առմամբ հետևելով Հովսեփոսի պատմածին, ամենուրեք, սակայն, պարթևներին փոխարինել է հայերով, ընդ որում իրական պատմական դեմքերը՝ պարթև սատրապ Բարդաթարնան և տաղառապետ Պակորոսը վերածվել են ոչ ունի պերսոնաժների՝ հայ նախարար Բարդաթիրան Ռշտունու և տաղառապետ Գնեկ Գնունու, առաջացել է մի նոր պերսոնաժ՝ Ենանոս Բազրատունին, պարթևական արքայազն Պակորոսը անհետացել է և այլն:

Որտեղից է առել Խորենացին հայկական վերսիան: Արդյոք Փավստոսից, թե անմիջապես ժողովրդական աղբյուրից:

¹ Տես նախորդ ծանոթագրությունը:

² Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры—XV в. н. эры), Ереван, 1954, էջ 84:

Մեզ համար կասկածից վեր է, որ կամ՝ Խորենացին ներկա գեպքում ավելի լրիվ է օգտագործել հայկական ավանդությունը, քան Փավստոսը, կամ, եթե այդ ավանդությունը սահմանափակված է եղել Փավստոսի մոտ եղած տվյալներով, ապա Խորենացին ունեցել է Փավստոսից բացի, մի այլ՝ գրավոր կամ բանավոր, հավաստի աղբյուր:

Բանն այն է, որ Խորենացին տալիս է երկու այնպիսի տեղեկություն, որոնք չկան Փավստոսի մոտ: Նախ՝ նա տարբերում է երկու գերեվարություն (Փավստոսը գիտե միայն մեկը, որի մեջ խառնված են երկուսն էլ)¹, և ապա նշում է, որ երկրորդ գերեվարություն ժամանակ բերված հրեաները բնակեցվել են հատկապես Վան քաղաքում (Փավստոսը միայն ընդհանուր ձևով հիշում է Վանը հրեական բնակչություն ունեցող քաղաքների թվում): Բայց ստույգ են արդյոք այս տեղեկությունները:

Որ երկրորդ գերեվարությունը իրական վատ է, և ոչ Խորենացու հորինածը, այդ ապացուցվում է Հյուբերլանոսի մասին հայկական ավանդության առկայությամբ, ինչ վերաբերում է այդ գերիների բնակեցմանը Վան քաղաքում, ապա այս ևս վերին աստիճանի հավանական է:

Վերջենք նախ Խորենացու տվյալները:

Իր ստեղծած տակառապետ Գնելին Խորենացին համարում է Գնունի տոհմին պատկանող և սա պատահական չէ. Խորենացին, անշուշտ, հենվում է այն իրական (կամ՝ իրեն իրական թվացող) փաստի վրա, որ հայոց թագավորներին գինի մատակարարողները միշտ Գնունի տոհմից են եղել, և «Գնունի» անունն էլ ծագում է հենց «գինի» բառից²: Նույն ձևով է վարվել նա, համարելով իր ստեղծած հայ նախարար Բարդափրանին Ռշտունի տոհմից: Սա ևս պատահական չէ և պետք է հենված լինի այն իրական փաստի վրա, որ երկրորդ գերեվարության հրեաները բնակեցվել են (Խորենացու կարծիքով այդ կատարել է Բարդափրանը) Վան քաղաքում, որը սահմանակից էր Ռշտունիների երկրին և գտնվել է նրանց ազդեցության ներքո:

Խորենացին հայտնում է նաև հետևյալ հետաքրքիր փաստը. Հայաստանի բոլոր հրեաները 4-րդ դարի սկզբում քրիստոնեություն են ընդունել, բացառյալ Վան քաղաքի հրեաներից, որոնք սրահել են իրենց կրոնը (վերջին փաստը անհայտ է Փավստոսին)³: Սրա պատճառը պարզ կլինի, եթե ընդունենք, որ իսկապես երկրորդ գերեվարության հրեաները բնակեցվել են Վանում: Լինելով ըստ Պաղեստինից, այդ հրեաները շատ ավելի նվազ չափով պետք է ենթարկված լինեին հելլենիզմի ազդեցությանը և ավելի ամուր կառչած իրենց կրոնին, քան Հայաստանի մյուս քաղաքներում բնակեցված հրեաները, որոնց Տիգրան Բ-ը բերել էր ոչ թե Պաղեստինից, այլ Ասորիքից ու Միջագետքից:

Բացի սրանից, պետք է նշել, որ Տիգրան Բ-ի գերեվարությունների մասշտաբները հսկայական էին⁴, իսկ Արտավազդինը՝ շատ ավելի փոքր,

¹ Հմմտ. Մ. Արևիյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, էջ 563: Հեղինակի կարծիքով Փավստոսը տեղյակ է միայն երկրորդ գերեվարությանը:

² Մովսես Խորենացի, II, է:

³ Նույն տեղում, ԼԵ:

⁴ Տե՛ս Դ. Саркисян, Градостроительство в Армении при Тигране II и вопрос о переселении чужестранцев. ՀՍՍՐ ԳԱ Տեղեկագիր, Հաս. գիտ., 1955, № 2, էջ 49—51:

համապատասխան այն համեմատ գերին, որ կարող էր կատարել հայկական ջոկատը մ. թ. ա. 40 թվականի իրադարձություններում: Այս ժամանակ բերված գերիները կարող էին բնակեցվել միայն որևէ մեկ քաղաքում: Ամենայն հավանականությամբ այդ քաղաքը եղել է Վանը և պատահական չէ, որ հրեաների գերեվարության մասին հնագույն ավանդությունը պահպանվել է մինչև 20-րդ դարը հենց Վանի շրջանում:

Բ.

Փալատոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու մոտ կա Շապուհ Բ-ի կողմից Տիգրանակերտի պաշարման ու գրավման նկարագրությունը¹: Փալատոսի մոտ այն շատ հակիրճ է, և նրա բոլոր հիմնական տվյալները առկա են Խորենացու ընդարձակ և մանրամասն նկարագրության մեջ: Վերջինս պարունակում է նաև մի շարք բառացի ընդօրինակումներ Կեղծ-Կալիսթենեսի «Վարք Ալեքսանդր Մեծի» վեպի հայերեն թարգմանությունից, հատկապես Ալեքսանդրի կողմից Տյուրոս քաղաքի պաշարման և Թերեք քաղաքի առման նկարագրությունից: Այս ընդօրինակումները առիթ են ծառայել անհավաստի համարելու նաև այն տվյալները, որոնք Խորենացու մոտ ինքնուրույն են²: Խորենացու նկարագրության մեջ արժանահավատ բան գտնելու փորձեր էլ են եղել³, բայց դրանք չեն ընդունվել, և Գր. Խալաթյանցը կտրուկ կերպով ժխտել է Խորենացու տվյալների արժեքը⁴:

Հարցը, սակայն, արժանի է թվում հետադառնումնասիրության:

Դիմենք Խորենացու բնագրին: Կեղծ-Կալիսթենեսից ընդօրինակած տեղերը ընդգծված են⁵:

(III, ԻԶ) «Իսկ Շապուհ գալ հասանէ ի Տիգրանակերտ մեր քաղաք: Կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանգերձ գումարտակ զնդաւ. քանզի Անտիոք նահապեա Սիւնեաց, որ էր աներ Արշակայ և վերակացու քաղաքին, հրամայեաց ազխել ընդդէմ Շապուհ: Եւ ոչ միայն զմուտն արգել, այլ և ոչ հրեշտակս առաքեաց առ նա և ոչ զնորայն ընկալաւ: Եւ հօր կուռոյ եղելոյ՝ զբազումս ի Պարսիցն սպանանեն. և ի պարտութիւն մատնեալ զնդին Շապուհ, դառնայ անդրէն ի Մծրին. և հանգիստ առեալ զօրացն և արծարծեալ յաշխատութենէն, խնդրէր առնուլ զՏիգրանակերտ. և ոչ թողացուցին նմա յառաջախաղաց գունդք և լրտեսք՝ պատաղել զայնու, իբր թէ Յունացն խանդարեացի գործ: Եւ Շապուհ յառաջ անցեալ՝ զրէ առ նոսա թուրք օրինակ գալս:

¹ Փալատոս Բուզանդ, IV, ԻԳ, Մովսես Խորենացի, III, ԻԶ, ԻԸ:

² Ա. Սուքրյան, Երեսնամեայ պատերազմ ի Հայս և կատարած Արշակայ արքային, «Բաղմավեպ», 1887, էջ 8—11:

³ Բ. Սարգսյան, Տեսութիւն Մարիրատեան աւանդութեան ըստ Մ. Խորենացու, «Բաղմավեպ», 1883, էջ 118—119:

⁴ Г. Халатянц, Армянские Аршакиды, I, էջ 244—246:

⁵ Խորենացու և Կեղծ-Կալիսթենեսի տեքստերի համեմատությունը տես Հ. Տաշյանի «Ուսումնասիրությունը Ստյոն-Կալիսթենեսի Վարուց Ալեքսանդրի» (Վիեննա, 1892) աշխատության մեջ (էջ 60—66): Տես նաև Г. Халатянц, Армянские Аршакиды, II, էջ 93—94:

«Մաղղեղանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ. Տիգրանակերտեայց, որք ոչ ևս էր անուանելոց ի մէջ Արեաց և Անարեաց:

Եւ կամէի ի ձեռն սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղութեամբ և բաջօրէն ազատութեամբ զմուսն առնել, և երէ դուք Տիգրանակերտեայք, որ առաջին էր, ոչ շահատակութեամբ առնմ, այլ ի մտէ ուղևորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ՝ ի ձեռն ուսցին և այլք զդոյնս առնել: Այլ ի դարձին իմում բարկութեամբ այնպէս վանեցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խեղեալ սաահակելոց»:

(III, ԻԸ) «Իսկ Շապուհ եկեալ ի Տիգրանակերտ, դարձեալ ազխեցին ընդգիմանալ նմա. և ելեալ ի պարիսպն աղաղակէին. «Գնա ի մէնջ, Շապուհ, զի մի չարիս յերկրորդումս ընդ քեզ առաւել ևս քան զառաջինն անցուցանիցեմք պատերազմաւ: Եւ նա պատասխանեաց. «Ո՛վ քաջք ի հայոց, որք զանձինս արգելեալ փակեցէք ընդ պարսպօրդ Տիգրանակերտի և արտաքս ձայն արկանէք սպառնալեաց. զի քաջ արանց է յարձակ դաշտի և յազատ տեղոջ կոտել, և կամանց գործ է արգելուլ փակել զինքեանս յերկուրէ առ հանդերձեալ կոխան»: Եւ զայս ասացեալ՝ դարձաւ առ գերեալ Յոյնսն զինաւորս, ասէ. «Եթէ ձերով մարտիւ առից զայս քաղաք՝ զամենեւեան զձեզ արարից ազատս հանդերձ ընտանեօք ձերովք»: Եւ պարսկական զօրուն շուրջ զքաղաքան հրամայեաց ընթանալ, և նեախք խոցոտել զի վերայ պարսպին:

Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին ի պարիսպն զկոչեցեալ էջսն: Եւ է այս գործի մեքենայից անուաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, և ի ներքուստ կացնովք և սակրօք երկրերանովք և կոցաժօր մրնովք՝ փորել զնիմունսն: Եւ նգալթարխար արարեալ զայն, որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին. և հուր ի դրունսն և յամենայն կողմանսն վառեալ, և քարինք և նեաք և տէգք արձակեալ լինէին, և խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային: Եւ ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն՝ և ձեռն պարսկական ոչ վաստակէր զբազմախողխող երկաթն արեամբ արբուցանել, մինչև ապաժոյծ սպանելոցն լցեալ ի հիմունս ծաւալէր: Այլ յունականն ձեռն ի քթթել ական հրձիգ առնէր զամենայն փայտակերտսն: Եւ Շապուհ զմնացեալսն ի կատարածէն գերեալ՝ չուէ ի Պարսս. և հրեշտակս առ որ ի Հայս գունդք առաքեալ՝ անպայազատ զՄիւննացն հրամայէ առնել զառնմա:

Բերված տեքստում կան «Վարք Ալեքսանդր Մեծի» վկայից ընդօրինակած մի շարք բառեր, դարձվածքներ և անգամ նախադասություններ ու հատվածներ. հատկապես Շապուհի նամակը տիգրանակերտացիներին մեծ չափով կրկնություն է Տյուրոսի բնակիչներին ուղղված Ալեքսանդրի նամակի:

Փորձենք, սակայն, ուշադրությունը կենտրոնացնել ոչ թե նամընկնող տեղերի վրա, այլ այն տեղերի, որոնք ինքնուրույն են և տարբերում են Խորենացու նկարագրությունը Կեղծ-Կալիսթենեսի նկարագրությունից, և կատանենք, որ հենց դա է կազմում Խորենացու պատմածի էությունը, անհատականություն տալիս նրան: Ընդհակառակը, ընդօրինակված տեղերը կամ առանձին բառեր են, կամ ընդհանուր ոճեր, կամ, վերջապես, հսկողական դարձվածքներ, որոնցով կարելի է բնութագրել ամեն մի քաղաքի ամեն մի պաշարում:

Խորենացու՝ Կեղծ-Կալիսթենեսից անկախ տված տեղեկությունների մի մասը, ինչպես ասացինք, կա նաև Փավստոսի մոտ. որանց հավաստիության հարցը, ուրեմն, դուրս է մնում մեր թեմայից։ Այդպիսի տեղեկությունների թվին են պատկանում պարսիկների կողմից Տիգրանակերտի գրավման փաստը, Շապուհ թագավորի ներկայությունը պարսկական զորքում, քաղաքի ավերումը և բնակչության գերեվարությունը։

Խորենացու Կեղծ-Կալիսթենեսի հետ առնչություն հունեցող մյուս տեղեկությունների մասին դժվար է ասել, թե իսկապես նրանք վերաբառագրում են Տիգրանակերտի առումը Շապուհի կողմից։ Բանն այն է, որ բացի Փավստոսի տվյալներից, այդ իրադարձության մասին ուրիշ զուգահեռ աղբյուրներ չկան։

Սակայն եթե տվյալներ չկան այդ տեղեկությունների կոնկրետ-պատմական հավաստիությունը կամ անհավաստիությունը որոշելու համար, ապա մեր ձեռքի տակ կան այնպիսի աղբյուրներ, որոնք թույլ են տալիս քննարկելու այդ տեղեկությունների ընդհանուր-պատմական հավաստիության հարցը, այսինքն թույլ են տալիս որոշելու՝ այդ տեղեկությունները հնարովի են, թե՞ համապատասխանում են պատերազմ վարելու այն մեթոդներին ու ձևերին, որոնք բնորոշ էին Շապուհ Բ-ի համար և Հայաստանի քաղաքների սոցիալ-քաղաքական դրությունը 4-րդ դարի կեսերին։

Մեր ակնարկած աղբյուրներն են՝ Ամմիանուս Մարկելլինոսի «Պատմությունը» և Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունը։

Ամմիանուսը տալով 50—60-ական թվականների հռոմ-պարսկական պատերազմների նկարագիրը, տվյալներ է հաղորդում նաև Շապուհ Բ-ի կողմից քաղաքների պաշարման ու առման մասին¹։ Ամիգ քաղաքի պաշարման ժամանակ,— պատմում է հեղինակը,— «Ճակատագիրը ներշնչել էր չափազանց գոռոզացած արքային, որ նրա երևալուն պես պաշարվածները սարսափած կղիմեն նրան, աղաչելով խնայել իրենց»։ Սպասածին հակառակ, քաղաքի պարիսպներին մոտեցած Շապուհի և նրա շքախմբի վրասկսել են նետեր տեղալ։ Սաստիկ զայրույթով լցված արքան սպառնացել է քաղաքը հողին հավասարեցնել։ «Գլխավոր զորավարները խնդրում էին արքային, որ նա տեղի չտա զայրույթին, հետ չկանգնի իր փառավոր նպատակներից»։ Շապուհը համաձայնվում է առաջարկել պաշտպաններին, որ նրանք անձնատուր լինեն։ Սակայն ուղարկված դեսպանությունը նորից հանդիպում է նետերի տարափի, ընդ որում սպանվում է Շապուհի զաջնակից թագավորներից մեկի որդին։ Երկար և դաժան պաշարումից հետո, բազմաթիվ զոհեր տալով, պարսիկները վերջապես գրավում են քաղաքը և շատերին գերի վերցնում։

Մինգարայի պաշարման ժամանակ Շապուհը հասնելով քաղաքին, սկզբում փորձում է իր կողմը գրավել պաշտպաններին բանակցության միջոցով, բայց անհաջող։ Մեկ օր հանգստանալուց հետո, «զորքերը շրջապատեցին քաղաքը։ Զինվորներից ոմանք սանդուխքներ էին կրում, մյուսները կարգի էին բերում պաշարման մեքենաները, իսկ հիմնական մասը ֆաշինների և հարձակողական վահանների պաշտպանության ներքո աշխատում էին մոտենալ պարիսպներին, հիմքերը քանդելու նպատակով»։

¹ Аммиан Марцелин, История, перевод с латинского проф. Ю. А. Кулаковского, выпуск I, Киев, 1906, стр. 247—265.

Մի քանի օր տևող մարտերից հետո պարսիկներին հաջողվում է քանդել աշտարակներից մեկը և ներս խուժել քաղաք։ «Այստեղ ու այնտեղ կային սպանվածներ, բայց՝ փոքրաթիվ. (կենդանի) մնացածները Սապորի (Շապուհի — Գ. Ս.) հրամանով գերի վերցվեցին և տեղափոխվեցին Պարսկաստանի ամենահեռավոր կողմերը»։

Բեղարդայի պաշարման ժամանակ ևս Շապուհը մոտենում է պարսպաներին, բայց այստեղ էլ պաշտպանները նետաձգություն են սկսում։ «Սակայն նա զսպում է իր ցասումը և, ըստ սովորության, դեսպաններ ուղարկելով, աշխատում է համոզել պաշարվածներին, որ նրանք իրենց կյանքը խնայեն, կանխեն պաշարումը անձնատուր լինելով, բացեն քաղաքի դռները, դուրս գան և խոնարհաբար հանձնվեն ժողովուրդների հաղթողին, Դեսպանները խիզախորեն մոտեցան պարսպաներին, բայց պարսպաների վրա գտնվող պաշտպանները նետեր չէին արձակում, որովհետև դեսպանները իրենց առջևից տանում էին պաշտպաններին ծանոթ ազատածնունդ մարդկանց ու գերիներին, որոնք գերված էին Սինգարայի տակ»։

Այնուամենայնիվ բանակցություններն ասպարդյուն են անցնում և պարսկական զորքը միօրյա հանգստից հետո, սկսում է պաշարումը։ Մի քանի օրից հետո պարսիկները գործի են դնում հսկայական բարանը, որը «շնորհիվ արտակարգ ճիգերի իր ահագին սայրով սկսեց քանդել քարերի կապը, խարխիլեց աշտարակներից մեկը և շուտ ավելց այն»։ Պարսիկները խուժում են քաղաք ու մեծ կոտորած անում, չխնայելով կին ու երեխա։ «Նրանք ցնծալով վերադարձան իրենց վրանները, բազմաթիվ ավարով ծանրաբեռնված և տանելով առջևից գերիների հսկայական ամբոխը»։

«Ավելի ու ավելի դուռոզանալով, Թագավորը հույս ուներ տիրանալ իր ճանապարհին ընկած ամեն մի քաղաքի։ Մի քանի աննշան ամբուլթյուններ գրավելուց հետո նա մոտեցավ Վիրտային։ «Թագավորը զանազան միջոցների էր դիմում, մերթ աշխատում էր պաշտպաններին իր կողմը գրավել, մերթ՝ սպառնում իր սարսափելի սպառիժներով»։ Սակայն այս անգամ, տեսնելով, որ պաշարումն անօգուտ է, Շապուհը հետ է քաշում իր զորքերը։

Տեղի սղության պատճառով հնարավոր չէ ավելի մանրամասն բերել Ամմիանուսի նկարագրությունները, բայց այսպիսի խիստ կրճատված վիճակում էլ նրանք մեծ նմանություն են ցուցաբերում Խորենացու պատմածին։

Անգամ կարծիքներ են եղել, որ Խորենացին օգտվել է Ամմիանուսից և նկարագրել է հենց Ամիգի պաշարումը¹։

¹ Բ. Սարգսյան, Տեսություն Մարիրառյան ավանդության, «Բաղմավես», 1883, էջ 118։ Հեղինակը համոզված է, որ Տիգրանակերտը հենց Ամիգն է։ Այսպիսի տեսակետ դրսևթյուն է ունեցել հայագիտության մեջ նախքան Լեհման-Հաուպտի կողմից այն փաստի հաստատումը, որ Տիգրանակերտը գտնվել է ներկայիս Ֆարկինի տեղում (C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910, էջ 381—429, 501—523)։ Տիգրանակերտը և Ամիգը նույնացնելու տենդենցը գալիս է միջնադարից, սակայն Փափատոսի մոտ այն դեռևս չի նշմարվում։ Փափատոսը, պատմելով Տիգրանակերտի պաշարման մասին Շապուհի կողմից, հազորդում է, որ Տիգրանակերտը գտնվում էր «ի դատին Աղձնեաց» (IV, ԻԴ)։ Թվում է թե Խորենացին, որ լրիվ օգտագործել է Փափատոսի այս հատվածը, նույնպես պետք է հեռու լիներ Տիգրանակերտը Ամիգի հետ շփոթելուց։

Եթե նույնիսկ ընդունենք այս տեսակետը, հենվելով այն փաստի վրա, որ Ամմիանուսը իր՝ 4-րդ դարի 50—60-ական թվականների պատերազմների մանրամասն նկարագրության մեջ չի հիշում Տիգրանակերտի առումը Շապուհի կողմից, այնուամենայնիվ սրանով չի ժխտվում, այլ հաստատվում է այն փաստը, որ Խորենացու ռեալ աղբյուրը, բացի Փավստոսից, եղել է 4-րդ դարի պատմությունը շարադրող մի երկ: Թվում է սակայն, որ հիշյալ նմանությունը ավելի շուտ բացատրվում է ոչ թե ընդօրինակություններով՝ Ամմիանուսից, այլ մի կողմից երկու հեղինակների նկարագրությունների ընդհանուր օրյակիտով՝ քաղաքի պաշարումով, մյուս կողմից այն պատճառով, որ նրանց մեջ արտացոլվել են Շապուհ Բ-ի վարած պատերազմների բնորոշ առանձնահատկությունները:

Դրանց թվին է պատկանում, անշուշտ, Շապուհի համար կանոն դարձած դիմումը պաշարվող քաղաքներին՝ հանձնվելու առաջարկությամբ, որ հանդիպում է վերը հիշատակված բոլոր դեպքերում: Իհարկե, նման առաջարկներ արվել են քաղաքների պաշարման հետ առնչվող բոլոր պատերազմներում, բայց Շապուհի մոտ այս կանոնը մի հատուկ իմաստ էր ստացել, դարձել էր արտահայտություն Շապուհի այն խոր համոզմունքի, որ բոլոր քաղաքները պետք է խոնարհվեն իր ուժի առջև: Այդ մի շարք անգամ ընդգծում են և՛ Ամմիանուսը, և՛ Խորենացին:

Վերջինիս պատմածի յուրահատկությունն այն է, որ Շապուհը գիմում է պաշարված քաղաքին ոչ թե բանավոր, այլ՝ գրավոր: Բայց այստեղ ոչ մի անհնարին բան չկա: Հայտնի է 3-րդ դարի վերջին (կամ 4-րդ դարի սկզբին) պատկանող մի իսկական փավերագիր՝ Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունը, որը հենց մի թագավորական նամակ է, ուղղված Տիգրանակերտ քաղաքին¹: Ճիշտ է, դա հայոց թագավորի նամակն է, բայց սրանով հարցի էությունը չի փոխվում. այստեղ կարևոր է քաղաքին գրավոր դիմելու հնարավորությունը, որը պայմանավորված է եղել քաղաքի հատուկ պետական-իրավական վիճակով, այն է՝ նրա կիսաինքնավար դրությունը²:

Թեև Շապուհի նամակը, ինչպես արդեն նշեցինք, հիմնականում կրկնությունն է Ալեքսանդրի նամակի, սակայն պետք է ասել, որ նրա առնչվող մի կետը՝ պարտից թագավորի տիրոջը, փավերական է: Նամակը սկսվում է այսպես. «Մագդեղանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ, Տիգրանակերտեայց, որք ոչ ևս էք անուանելոց ի մէջ Արեայց և Անարեայց»:

Հունարեն մի արձանագրությունից հայտնի է Շապուհ Ա-ի տիրոջը. 'Εγὼ Μασδαάσσης θεὸς Σαπῶνος βασιλεὺς βασιλέων 'Αριανῶν καὶ 'Αναριανῶν³. «Ես Մագդեղն աստված Շապուհ արքայից արքա Արյայց և Անարյայց»: Եթե հաշվի չառնենք այն, որ Խորենացին «Արիք և Անարիք» բառերը այլ կոնտեքստի մեջ է գրել, ապա այստեղ միայն մեկ էական տարբերություն կա.

¹ C. F. Lehman-Haupt, Eine griechische Ynschrift aus der Späzeit Tigranokerta's, «Klio», VIII, 1908, էջ 497—520. նույնի Armenien einst und, jetzt, էջ 416—417;

² Տե՛ս Т. Х. Саркисян, Из истории городской общины в Армении (IV в), «Вестник древней истории», 1955, № 3, էջ 49—50;

³ E. Honigmann et A. Maricq, Recherches sur les Res gestae divi Saporis, Academie Royal de Belgique, classe des lettres et des sciences morales et politiques. Հատոր XLVII, գրադ 4. Bruxelles, 1953, էջ 11, տող 1:

Յեօզ Շաստված» բառը փոխարինված է «քաջ» բառով: Բայց քրիստոնյա պատմիչի համար, որը ոչ մի անգամ Շաստված» անունը չի շնորհում ոչ միայն մանկանացուներին, այլև հեթանոսական՝ հայկական կամ օտար աստվածներին, այսպիսի փոխարինումը միանգամայն բնական է:

Շապուհ Բ-ի վարած պատերազմների մի այլ ընթրոշ կողմն էլ եղել է, հավանաբար, գերի վերցրած հակառակորդների օգտագործումը քաղաքների պաշարման ժամանակ: Այստեղ էլ պետք է նշել, որ Շապուհը ոչ առաջինն էր, ոչ էլ՝ վերջինը, այդ մեթոդին դիմողներից: Բայց դժվար թե պատահական լինի այն փաստը, որ ռազմագերիների օգտագործման մասին հիշատակում են Ամմիանուսը, և՛ Խորենացին, ընդ որում Կեղծ-Կալիսթենեսի մոտ դրա մասին ոչ մի ակնարկ չկա: Զիշտ է, օգտագործման ձևը փոքր ինչ տարբեր է. Ամմիանուսի մոտ գերի հոսմեացիները (Խորենացու մոտ նրանք կոչվում են հույներ)՝ մասնակցում են պաշարմանը պատսիվ ձևով, իսկ Խորենացու մոտ՝ ակտիվ: Բայց պայմաններն էլ տարբեր են. մի դեպքում պաշարված է հռոմեական քաղաք, մյուս դեպքում՝ հայկական:

Նշենք, վերջապես, Շապուհի վարած պատերազմների համար ընթրոշ մի երևույթ ևս՝ գրավված քաղաքների բնակչության գերեվարությունը Պարսկաստան: Այս երևույթը հանդիպում է և Ամմիանուսի, և Խորենացու, և մի քանի անգամ Փավստոսի մոտ, երբ վերջինս նկարագրում է Տիգրանակերտի ու յոթ այլ քաղաքների առումը պարսիկների կողմից¹: Հիշենք ի դեպ, որ Կեղծ-Կալիսթենեսի մոտ այդ մասին ոչինչ չկա:

Եթե դառնանք այժմ Խորենացու տված այն տեղեկություններին, որոնք բնութագրում են Տիգրանակերտի ներքին կյանքը, ապա կհամոզվենք, որ սրանք ևս արտացոլում են պատմական իրողությունը:

Ըստ Խորենացու տվյալների, քաղաքը պաշարած Շապուհին ընդգլխացել են Շաք քաղաքին հանդերձ գումարտակ զնդաւ. քանդի Անտիոք..., վերակացու քաղաքին, հրամայեաց աղխել ընդգլխմ Շապուհ: Տեքստի այս մասը ոչ մի առնչություն չունի «Վարք Ալեքսանդր Մեծի» վեպի հետ, ուր Տյուրոս քաղաքի պաշտպաններն անվանված են լսի «Տիւրացիք»: Դժվար է ասել, թե որտեղից է վերցրել Խորենացին այս տվյալները, բայց նրանք դարձանալիորեն համապատասխանում են 4-րդ դարի հայկական քաղաքի մասին այն պատկերացմանը, որ ստեղծվում է Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության տվյալների հիման վրա: Այս հարցը հանգամանորեն լուսաբանված է մեր մի աշխատության մեջ²: Այստեղ նշենք միայն, որ Շաք քաղաքին» գրանք Տիգրանակերտի քաղաքացիներն են, քաղաքացիների աշխարհադուրը, «գումարտակ զունգն» արքայական քաղաքապահ զորամասն է, որ սահմանվել էր Տիգրանակերտում գեոևա Տրդատ Գ-ի օրոք: Վերջապես «վերակացու քաղաքին» Անտիոքը թագավորական մի գործակալ էր Տիգրանակերտում. նման պաշտոնյաները կարևոր օղակ էին հանդիսանում թագավորի և քաղաքների փոխարարելություններում և մի քանի դարավելի վաղ, հելլենիստական շրջանում, գործում էին Հայաստանին սահմանամերձ հելլենիստական երկրներում և Պարթև Արշակունիների մոտ՝ 'επιστάτης կոչման տակ, որ բառացի հենց «վերակացու» է նշանակում:

¹ Փավստոս Բուզանդ, IV, ԻԳ, ԾԵ:

² Դ. Մ. Սարգսյան, Из истории городской общины в Армении, ВДИ, 1955, № 3.

Այսպիսով, համեմատելով Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» մեջ պահպանված՝ Տիգրանակերտի գրավման նկարագրությունը 4-րդ դարի հալածաթուղթի աղբյուրների հետ, տեսնում ենք, որ Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները այնպիսի բնույթ ունեն, որ լրիվ չափով կարող են վերաբերվել 4-րդ դարի կեսերին Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձություններին և հետևարար առնված են այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը շարադրող աղբյուրներից։ Այս հետևությունը ամենևին արգելք չի հանդիսանում այն փաստը, որ որոշ տեղերում Խորենացու տված նկարագրությունը երևան է գալիս Կեղծ-Կալիսթենեսից բնագործնական ոճական հագուստով։ «Վարք Ալեքսանդր Մեծի» վեպը օգտագործվել է Խորենացու կողմից ոչ որպես Հայաստանի 4-րդ դարի պատմության աղբյուր, այլ միմիայն որպես ոճական և հստատրական նյութի մի շտեմարան։ Միանգամայն պարզ է, թե ինչու Խորենացին այդ նյութը հայթայթելու համար դիմել է հատկապես Կեղծ-Կալիսթենեսին։ Ապացուցված է, որ «Վարք Ալեքսանդր Մեծի» վեպի հայերեն թարգմանության հեղինակը եղել է հենց ինքը՝ Մովսես Խորենացին¹։

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» երկու այս գրվագների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք շարադրելին հեղինակը չի դրադվել պատմություն հորինելով, այլ միշտ հիմնվել է որևէ օրյակաթղթի տվյալի վրա։ Այս փաստը միանգամայն ակնհայտ կլինի առանց հատուկ ուսումնասիրության, եթե Խորենացին լինի սոսկ կոմպիլյատոր և շարագրեր իր հավաքած նյութերը մեկը մյուսի հետևից, առանց խմբագրելու։ Սակայն նա կոմպիլյատոր չէ, այլ գիտնական, և ոչ միայն խմբագրել է իր ձեռքի տակ եղած տվյալները, այլև հետազոտել ու մշակել իր ժամանակի գիտություն մակարդակի համեմատ և արել է իր հետևությունները։ Սրանով չափազանց բարդանում է Խորենացու «Պատմութեան» ուսումնասիրողի գործը, որովհետև նախ՝ Խորենացին հաճախ ճիշտ չի կողմնորոշվել բաղդատելիս իր տվյալները, որոնց նշանակալից մասը, օրյակաթղթի լինելով հանդերձ, անհավաստի է (օրինակ՝ Հյուսիսային մասին հայկական տվյալները) և, երկրորդ, որոշ գեղաբերում շատ դժվար է որոշել, թե որտեղ է վերջանում նյութի շարադրությունը և որտեղից են սկսվում հեղինակի հետևությունները։

Այսպիսով պարզ է, թե որքան անհրաժեշտ է Խորենացու աղբյուրների օգտագործման ու մշակման ձևերի ու մեթոդների ուսումնասիրությունը։

¹ Հ. Տաշյան, Ուսումնասիրությունը Ստոյն-Կալիսթենեսի վարույց Ալեքսանդրի վիեննա, 1892, էջ 42—84։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

ԲԱԺԻՆ Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ
ՉԱՐԳԱԾՈՒՄԸ

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՆՐԻԽՍԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գլուխ 1. Բանեերորդ.—Հիլեհիզմը արևելքում (Գ. Խ. Սարգսյան) 490

Գլուխ 2. Բանեերորդ.—Հայաստանը վաղ հիլեհիզմի ժամանակաշրջանում (Գ. Ա. Տի-
րացյան)

1. Հայաստանը անկախ պետություն 500
2. Հայկական պետության լինելը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների
օրոք 508
3. Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում 510
4. Հայաստանի տնտեսական զարգացումը Քաղաքաշինություն 516

Գլուխ 3. Բանեերորդ.—Հայաստանի միավորումը և ղեկավարումը Արտաշես Ա-ի օրոք
(Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխա-
նությունից 521
2. Մեծ Հայքի սահմանների ընդարձակումը 526
3. Երկրի ներքին կյանքը 534
4. Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները 542
5. Հայաստանը Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ 551

Գլուխ 4. Բանեերորդ.—Հայկական աշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ (Գ. Խ.
Սարգսյան)

1. Տիգրան Բ-ի գահակալումը 554
2. Տիգրան Բ-ի նվաճումները 558
3. Հայկական տերությունը, նրա տեղն ու դերը Առաջավոր Ասիայում 565
4. Մեծ Հայքը Տիգրան Բ-ի տերության համակարգում 573

Գլուխ 5. Բանեերորդ.—Հայ-հռոմեական պատերազմը (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հռոմի առաջխաղացումը դեպի Արևելք և Հայաստանը 580
2. Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը 584
3. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից 589
4. Հռոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից 595
5. Հայաստանը պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների կարևորագույն
գործոն 600

Գլուխ 6. Բանեերորդ.—Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակա-
շրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Կրասոսի պարթևական արշավանքը և Հայաստանը 603
2. Պարթևա-հայկական դաշինքը՝ գործողության մեջ 609
3. Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը 616
4. Պաքար Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի
օրոք 626
5. Հայ ժողովրդի հետագա դիմադրությունը հռոմեական ագրեսիային և
Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը 631

Գլուխ Բանվեցեհորդ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարաշրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանում	655
5. Քրոնիկան և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարաշրջանում

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալույթը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածությունները Հայաստանում Կորդուների գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Հելլենիզմ. նրա սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նախադրյալները: IV դարի վերջերից Հայաստանը ընդգրկվում է հելլենիստական աշխարհի զարգացման ոլորտը:

«Հելլենիզմ» (հունականություն) տերմինը պատմագիտության մեջ ներմուծվել է ավելի քան հարյուր տարի առաջ: Նրանով բնութագրվել է մ. թ. ա. III—I դարերի պատմությունը որպես մի ժամանակաշրջան, որի ընթացքում հունական ազդեցությունը իր ցայտուն դրսևորումը գտավ Հին Արևելքի ժողովուրդների մշակութային, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Այդ տերմինը լրիվ բավարարում է նաև արդի բուրժուական պատմագիտությանը, որը, շնայած կատարված անթիվ հետազոտություններին, դեռ շարունակում է վերոհիշյալ երեք հարյուրամյակների պատմության հիմնական բովանդակությունը սպառել հունականությամբ: Ընդամիս որպես կանոն թերագնահատվում է պատմական իրականության այն կողմերի նշանակությունը, որոնք կամ կապ չունեն հունական ազդեցության հետ և կամ, ընդհակառակն, հունականի վրա տեղական կյանքի ազդեցության հետևանք են¹:

Սովետական պատմագրությունը որդեգրել է «հելլենիզմ» տերմինը, սակայն ոչ միասնակիորեն, այլ ներդնելով նրա մեջ շատ ավելի լայն բովանդակություն, որով այդ տերմինը ստացել է զգալի չափով պայմանական բնույթ²: Որքանով որ խոսքը Արևելքի մասին է, սովետական պատմագրությունը հելլենիզմի դարաշրջանը դիտում է որպես հինարևելյան ստրկատիրական երկրների պատմական զարգացման որոշակի փուլ, որը նախապատրաստված էր այդ երկրների բազմադարյան պատմությամբ, բայց որը բնութագրվում էր նաև արևելյան ժողովուրդների և համա-մակեդոնացիների անախընթաց մերձեցմամբ ու փոխազդեցությամբ:

1 Բազմաթիվ աշխատություններից նշենք կարևորագույնները, որոնք հանրագումարային բնույթ են կրում I. P. Kaerst, Geschichte des Hellenismus, I—II, Lpz., 1927. W. W. Tarn, Hellenistic civilization, London, 1941—ռուս. թարգմ. В. В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, М., 1949. М. I. Rostovtzeff, A Social and Economic History of the Hellenistic World, I—III, Oxford, 1941.

2 Տե՛ս А. Б. Ранович, Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950, «Всемирная история», 4. II, М., 1956, էջ 211—342:

Հինարևելյան քաղաքակրթությունը հելլենիստական շրջանում արդեն ուներ ավելի քան երկհազարամյա պատմություն: Արևելյան մի շարք հասարակություններ այդ ընթացքում ստեղծել էին զարգացած տնտեսություն բազմաթիվ գյուղատնտեսական և արհեստագործական ճյուղերով: Դարերի ընթացքում մշակվել էին քաղաքական կյանքի, պետական կառուցվածքի ու վարչական կառավարման մանրամասն ու բազմազան ձևեր: Վերջապես, բարձր մակարդակի էր հասել հոգևոր և նյութական մշակույթը: Հազարամյակների ընթացքում արևելյան ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները անցել էին զարգացման հարուստ ուղի, որի հիմնական փուլերն էին դասակարգերի առաջացումը, ստրկատիրական հասարակության կազմավորումը և նրա հետագա ծավալումը³:

Իհարկե, ստրկատիրության զարգացումը այստեղ ընթացել էր ուրույն, անտիկ հասարակություններից տարբեր ուղիներով և ժամանակագրական այլ շրջանակներում: Արդեն հելլենիստական դարաշրջանի նախօրեին ստրկատիրական հասարակարգի ծաղկուն շրջանը Արևելքի զարգացած ժողովուրդների համար պատմական անցյալ էր: Դեռևս մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներից այստեղ սկսել էին ծագել նոր երևույթներ: Նախորդ ժամանակների հետ համեմատած դիտվում էին ստրուկների շահագործման ձևերի որոշ մեղմացում, ստրուկներին իրենց աշխատանքի արդյունքով շահագրգռելու փորձեր: Հիմնականում այդ կատարվում էր նրանց մի որոշակի հողամասի կամ փոքր ձեռնարկության կցելու, նրանց որոշ գործիքներ տրամադրելու միջոցով և բերքի կամ ստացվածքի մի մասի տնօրինման հնարավորություն ընձեռնելով: Սակայն դրա փոխարեն, ստրուկների շահագործման այդ «մեղմացած» ձևերը տարածվում էին նաև ազատ բնակչության լայն զանգվածների վրա, առաջ բերելով նրանց շահագործման սաստկացում: Դա ստրկատիրական հարաբերությունների էքստենսիվ զարգացման ու տարածման տենդենցն էր, որն իր հերթին շարժառիթներ էր ստեղծում պետության սահմանների ընդարձակման, նորանոր երկրների գրավման և նրանց բնակչության շահագործման ու կողոպտման համար: Եթե նախկինում արտաքին երկրների շահագործման համար բավական էին պարբերական ռազմական ասպատակությունները և ավարառությունն ու գերեվարությունը, ապա այժմ անհրաժեշտ էր դարձել ծայրամասային երկրների միակցումն ու բյուրոկրատական ապարատի միջոցով հարկահանության կազմակերպումը:

Այս էր գլխավոր պատճառներից մեկը, որ մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներից Առաջավոր Ասիայի պատմաբանում պարբերաբար առաջանում, ուժեղանում և կործանվում էին նոր տիպի պետություններ՝ ռազմական ուժի վրա հիմնված աշխարհակալ մեծ քաղաքական միավորումները, որոնք ընդգրկում էին ժամանակի քաղաքակրթ աշխարհի մի տվյալ մասը: Այդ շարքում առաջինն էր ասորեստանյան մեծ տերությունը, որը մ. թ. ա. VIII դարի երկրորդ կեսի և VII դարի ընթացքում իշխում էր Առաջավոր Ասիայի մեծ մասում, նվաճելով նաև Եգիպտոսը: Նմանօրինակ մի պետություն էր նաև Ուրար-

³ См. В. В. Струве, История Древнего Востока, М., 1941 (երկրորդ հրատ.).

տուն: Սրանց անկումից հետո մ. թ. ա. VII դարի վերջին առաջացան երկու նոր աշխարհակալ տերություններ՝ Մարականը և Նոր-Բաբելականը, որոնք գոյատևեցին շուրջ մեկ դար, որից հետո Առաջավոր Ասիան միավորվեց Աքեմենյանների տիրապետության տակ:

Աքեմենյան պետությունը իր էությունով չէր տարբերվում իր նախորդներից: Հանդես գալով որպես զուտ քաղաքական միավորում, նա այդպիսին էլ մնաց մինչև իր անկումը: Մ. թ. ա. IV դարի կեսերին նրան ամրապնդող քաղաքական կապերը և ռազմական ուժը է՛լ ավելի էին թուլացել, մինչդեռ զորեղացի էին կենտրոնախույս ձգտումները: Փոքր Ասիայի բարձր զարգացած հունական քաղաքները, հարուստ Ասորիքը, հնադարյան Եգիպտոսն ու Բաբելոնը Աքեմենյան տերությանը խոչընդոտ էին համարում իրենց զարգացման ճանապարհին: Նա նմանվում էր մի խարխված տան, որը փոփ կգար ամենաթույլ երկրաշարժի դեպքում⁴:

Հարվածը հասավ արևմուտքից՝ Բալկանյան թերակղզուց: Հունական հասարակությունը մոտեցել էր խնդրո առարկա դարաշրջանին, թեև ավելի կարճատև, բայց առավել փարթամ ուղիով և քաղաքակրթական էլ ավելի մեծ նվաճումներով, քան Արևելքը: Ինքնիշխան պոլիսների՝ քաղաք-պետությունների, պետական ձևը, որը կյանքի էր կոչված Հունաստանի ստրկատիրության առանձնահատկություններով, ի տարբերություն Արևելքից, այստեղ ստացել էր իր գերագույն զարգացումը: Պոլիսը սոսկ քաղաք չէր, այլ քաղաքը՝ իրեն շրջապատող և իրեն պատկանող գյուղատնտեսական տերիտորիայի և նրա բնակչության հետ միավորված: Նա բաղկացած էր քաղաքային համայնքից, որն ընդգրկում էր իրական և պոտենցիալ ստրկատերերին, և շահագործվող դասակարգերից, որոնցից կարևորագույնը ստրուկներն էին և միջանկյալ հասարակաշերտերը: Քաղաքային համայնքը լիիրավ ստրկատերերի մի կոլեկտիվ էր, որը թեև ներքնապես ենթարկված էր ունեցվածքային շերտավորման, սակայն ամբողջությամբ վերցրած հակադրված էր ստրուկների իրավազուրկ զանգվածին: Պոլիսային դեմոկրատիան իսկական դեմոկրատիա չէր, քանի որ նրա շրջանակներից դուրս էր մնում բնակչության մի ստվար, երբեմն գերակշռող մասը՝ ստրուկները: Դա ստրկատերերի դեմոկրատիա էր: Բայց և այնպես, հասնելով իր զարգացման գագաթնակետին, այդ դեմոկրատիան հանգեցրեց քաղաքակրթության աննախընթաց վերելքի:

Մ. թ. ա. V դարը Հունաստանում քաղաք-պետությունների ծաղկման դասական ժամանակաշրջանն էր: Այդ հարյուրամյակում հսկայական առաջընթաց կատարվեց տնտեսության և առևտրա-տնտեսական կապերի զարգացման ու ծավալման բնագավառում, ինչպես և աննախընթաց թոփշ՝ մշակույթի բնագավառում, ըստ որում ստեղծվեցին մարդկային համեմարի այնպիսի արժեքներ, որոնք ոչ միայն իրենց կատարելությամբ նմանը չունեին անցյալում, այլև չգերազանցված մնացին նաև հետագայում, ու իրենց խոր դրոշմը թողեցին համամարդկային մշակույթի զարգացման ողջ ընթացքի վրա:

Սակայն հաջորդ, IV դարը իր հետ բերեց պոլիսի՝ քաղաք-պետության ճգնաժամ⁵: Ճգնաժամի էությունն էր հասարակության ազատ խավերի սոցիա-

⁴ Տե՛ս Մ. Մ. Дьяконов, Очерки истории древнего Ирана, М., 1961, էջ 66 և հաջ.:

⁵ Տե՛ս Ա. Բ. Ранович, Эллинизм и его историческая роль, էջ 20 և հաջ.:

լական շերտավորման ծայրահեղ խորացումը, հասարակության բեկոացումը, որի հետևանքով քաղաքացիների միջին խավերը, որոնք կազմել էին պոլիսի հիմնական քաղաքական ու ռազմական ուժը, քայքայվում ու տարրալուծվում էին, նվազեցնելով պոլիսի հզորությունը և որպես ինքնիշխան պետություն պահպանվելու նրա ունակությունը, ինչպես և շահագործվող դասակարգերին՝ ստրուկներին, ինքնուրույնաբար, առանց արտաքին օգնության հնազանդ վիճակում պահելու նրա կարողությունը: Այս երևույթների հիմքում ընկած էին ստրկատիրական շահագործման ձևերի զարգացման որոշ նոր հանգամանքներ, որոնք իրենց բնույթով համեմատելի են Առաջավոր Ասիայում նշմարվող տեղաշարժերի հետ: Այստեղ ևս անհրաժեշտություն էր դառնում ստրուկների որոշ շահագրգռումը իրենց աշխատանքի արդյունքով, այսինքն՝ արտատնտեսային հարկադրման որոշ մեղմացումը, որը, սակայն, նույնպես ընթանում էր ի հաշիվ ստրկատիրական տիպի շահագործման մեջ հասարակության նորանոր շերտերի և նոր երկրների ներգրավման:

Այստեղ ևս նկատվում էր խոշոր պետական միավորումներ ստեղծելու ձգտումը, միավորումներ, որոնք քաղաք-պետության ճշնաժամի պայմաններում պիտի ապահովեին իշխող դասակարգի շահերի պաշտպանությունը:

Ահա այս տենդենցն էր, որ գլխավորեց երիտասարդ, բայց ռազմի մարդով կորուլի մի պետություն՝ Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական մասում ընկած Մակեդոնիան, որն իր շուրջը համախմբեց գրեթե բոլոր հունական քաղաք-պետությունները: Միավորումը հարկադրական բնույթ էր կրում և քաղաքների «դաշնակիցներ» հորջորջումը չէր համապատասխանում նրանց փաստական դրությանը, բայց դա նրանց միակ հնարավոր գոյավիճակն էր: Հետագայում պարզվելու էր, որ Մակեդոնիայի հարկադրական դաշնակցի դիրքն իսկ շատ շահավետ էր նրանց համար:

Այս զորեղ կռավիցիայի ստեղծման գործում մեծ ավանդ ունեւ Մակեդոնիայի Փիլիպպոս Թագավորը (359—336), որը եռանդուն պայքարի գնով մեկը մյուսի հուկից իր ազդեցության ոլորտն էր առել նախկինում ինքնիշխան հունական քաղաք-պետությունները: Նրա որդի Ալեքսանդրը, որը 336 թվականին ժառանգեց գահը, արդեն կարող էր ստեղծված հզոր քաղաքական ու ռազմական ուժը գործի դնել Առաջավոր Ասիայի երկրները նվաճելու նպատակով:

Զգտումը դեպի Արևելք, առաջին հերթին Փոքր Ասիայի արևմտյան եզրերի հունական քաղաքները պարսիկների լծից ազատագրելու համար, վաղուց արդեն V դարի հունա-պարսկական պատերազմներից հետո, արմատացել էր հունական աշխարհում: Այդ ուղղությամբ արդեն արվել էին անհաջող կամ մասնակի հաջողությամբ պսակված փորձեր: Եվ ահա 20-ամյա Ալեքսանդրը, կանգնելով միավորված Հունաստանի գլուխ, իրեն ի վիճակի էր զգում շափվելու արքամենյան արքայից-արքայի հետ⁶: Որպես առաջին քաջ, նրա առաջ ծառանում էր Փոքր Ասիայի հին հունական քաղաքները՝ Նիսեսոսը, Միլետը և մյուսները նվաճելու խնդիրը:

⁶ Ալեքսանդր Մակեդոնացու և նրա արշավանքների մասին կա հսկայական գրականություն. նշենք վերջին մենագրություններից կարևորագույնը՝ W. W. Tarn, Alexander the Great, I—II, London, 1948:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները: 334 թվականի գարնանը մակեդոնա-հունական զորքերը Ալեքսանդրի գլխավորությամբ անցան Հելլեսպոնտոսը և շուտով Գրանիկ գետի ափին պարտության մատնեցին պարսից փոքրասիական սատրապների միացյալ ուժերին: Ճանապարհը դեպի հունական քաղաքները բաց էր, սակայն այդ քաղաքներից ամեն մեկը մի ամրոց էր և նրանց նվաճումը քիչ ջանքեր չպահանջեց: Աթուհետև, նա կտրեց անցավ Փոքր Ասիան և Կիլիկիայի վրայով իջավ Ասորիք, որտեղ նրան սպասում էր ինքը՝ Դարեհ Գ-ը, իր բազմահազար զորքերով: Իսսոսի մոտ 333 թվականի գարնանը պարսից զորքը, չնայած թվական մեծ գերակշռության, ծանր պարտություն կրեց: Դարեհը փախավ, հաղթողների ձեռքին թողնելով մորը, կնոջը և զավակներին:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու դրամը

Այս հաղթանակից հետո Ալեքսանդրը մրցումը Դարեհի հետ հիմնականում ջահած համարեց, ուստի և անմիջապես չհետապնդեց նրան, այլ շարունակեց իր շարժումը դեպի հարավ՝ Նեփպտոս: Ճանապարհին նրան լուրջ խոչընդոտ հանդիսացավ փյունիկյան Տյուրոս քաղաքը, որը առափնյա կղզու վրա կառուցված դժվարամատույց մի ամրոց էր: Ալեքսանդրին հաջողվեց այդ ամրոցը գրավել միայն 7-ամսյա պաշարումից հետո: Իսկ Նեփպտոսը, ընդհակառակը, գրավվեց առանց զենքի միջամտության. Ալեքսանդրի հետ նրա կապերը միշտ էլ չափազանց թույլ էին եղել: Այստեղ Ալեքսանդրը իրեն հայտարարեց եգիպտական աստված Ամոնի որդի և փարավոնների ժառանգ, հիմնեց իր ստեղծած քաղաքներից անդրանիկը՝ Ալեքսանդրիան:

Դեռնալով Ասիա, Ալեքսանդրը հետապնդեց Դարեհին: Մինչ այդ նա մերժեց էր Դարեհի՝ հաշտության երկիցս արված առաջարկները: Ճակատամարտը

տեղի ունեցավ Ասորեստանում, Գավգամելա կոչվող բնակավայրի մոտ, 331 թվականի սեպտեմբերին: Եվ նորից բախտը ժպտաց Ալեքսանդրին: Ի դեպ, այստեղ, պարսկական զորքի կազմում, նրա դեմ մարտնչում էին նաև հայկական զորքերը՝ Օրոնտեսի (Երվանդ) և Միթրաուստեսի (Միհրվահիշտ) գլխավորությամբ⁷:

Դարեհը կրկին փախուստի դիմեց, փաստորեն հրաժարվելով իր տերությունից: Ալեքսանդրը արշավեց դեպի Բաբելոն, այնտեղից դարձավ դեպի պարսկական տերության մայրաքաղաք Պերսեպոլիս, գրավելով Աքեմենյանների կուտակած անհամար գանձերը:

Սակայն Դարեհը դեռ կենդանի էր. Ալեքսանդրը շտապեց նրա ետևից և այն է՝ պետք է բռներ, երբ պարսից արքայի սատրապները, որ փախչում էին նրա հետ միասին, հենց իրենք սպանեցին նրան:

Շարունակելով արշավանքը, Ալեքսանդրը հասավ Սիշին Ասիա՝ Աքեմենյանների տերության արևելյան ծայրամասը, որտեղ ենթարկվեց մեծամեծ փորձությունների: Տեղի բնակչությունը նրա դեմ պարտիզանական պատերազմ ծավալեց, ջլատելով բանակի ուժերը: Այնուամենայնիվ, հաղթահարելով դժվարությունները, հունա-մակեդոնական զորքերը ավարտեցին Միշին Ասիայի նվաճումը: Ալեքսանդրը շարժվեց դեպի հարավ՝ Հնդկաստան, որ արդեն վկայում է նրա մտադրության մասին՝ հնարավորության դեպքում հասնել աշխարհի ծայրը: Սակայն հակառակորդի հետ մի շարք ընդհարումներից ու այլ դժվարություններից հետո նվաճող բանակի ուժերը սպառվում են: Զինվորները միահամուռ պահանջում էին վերադառնալ: Սկսվեց դարձի ճանապարհը, որն ավարտվեց 324 թվականին: Ալեքսանդրը հաստատվեց Բաբելոնում, որը հռչակել էր իր տերության մայրաքաղաք:

Ալեքսանդրի տեռուրյան բնույթը: Բաբելոնում նստած և իր անծայրածիր տերությունը կարգավորող Ալեքսանդրը արդեն այն զորավարը չէր, որը տասը տարի առաջ անցավ Հելլեսպոնտոսը և ոտք դրեց Ասիայի հողը: Մակեդոնական արքունիքի պարզունակ պայմաններում դաստիարակված և հունական քաղաքակրթության ու դեմոկրատիայի կնիքը կրող նրա շրջապատը դժգոհությամբ ականատես էր լինում իրենց թագավորի, Արիստոտելի երբեմնի աշակերտի, աստիճանական վերասերմանը, մի քան, որ գոհունակություն էր պատճառում միայն նրա նոր շրջապատի պարսից մեծատոհմիկներին: Թե՛ արտաքուստ և թե՛ ներքուստ երիտասարդ աշխարհակալը հետզհետև ստանում էր արևելյան դեսպոտի կերպարանք: Նա իրեն հայտարարել էր Ամոնի որդի և չսված բան հելլենական աշխարհում, պահանջում էր, որ իրեն՝ կենդանի մարդուն, երկրպագեն որպես աստծու, իրեն ողջունելիս խոնարհվեն մինչև գետին: Ալեքսանդրը յուրացրել էր արևելյան իշխողների նիստուկացը, ամուսնացել տեղացի մի մեծատոհմիկի դստեր, իսկ իր հրամանատարներից շատերին ամուսնացրել պարսկուհիների հետ: Նա բարձր պաշտոններ էր բաշխում պարսիկներին, իր զորքերը համալրում տեղաբնակներով և հրամանատարական պաշտոններ հանձնում նրանց ներկայացուցիչներին:

Ի պատասխան այս քայլերի, Ալեքսանդրի մակեդոնական շրջապատում,

⁷ Arrian., III, 8, 5; 11, 7; Curt. Ruf., IV, 12, 10, 12:

դեռևս արշավանքների բուռն պահին, տեղի ունեցան ընդվզումներ, մի քանի դավադրություններ և նույնիսկ մահափորձեր նրա դեմ, որոնց մասնակիցները և կասկածվողները՝ շատ դեպքերում նրա ամենամոտ բարեկամները՝ անխնա մահվան դատապարտվեցին:

Սակայն այս ամենը չի կարելի դիտել որպես անձնական քմայքի արտահայտություններ: Ալեքսանդրը իր հետ Ասիա էր բերել մի քանի տասնյակ հազար զորք, որի մի մասը այնուհետև տեղավորել էր իր տերության տարբեր ծայրերում հիմնադրած քաղաքներում ու նորանված դաղուկներում: Հունաստանից չէր դադարում դեպի Արևելք հոսել տարբեր խավերի մարդկանց՝ առևտրականների, արհեստավորների, մշակույթի գործիչների և, վերջապես, սոսկ արկածախնդիրների անընդհատ հոսքը, որը սակայն չէր կարող առանձնապես առատ լինել: Եկվորները բնակություն էին հաստատում նորաստեղծ քաղաքներում և այլուր: Իր հունամակեդոնական շրջապատի բազմաթիվ ներկայացուցիչներին Ալեքսանդրը բաշխում էր կենտրոնական և սատրապական իշխանության կարևորագույն պաշտոնները: Բայց արդյո՞ք այդ բոլորը բավական էր մի այդպիսի ընդարձակ ու տասնյակ միլիոնավոր բնակչություն ունեցող տերություն կառավարելու համար: Ո՛չ, իհարկե: Եվ Ալեքսանդրը իր իշխանության հիմքն ամրապնդում էր տիրող դասակարգի մեջ ներգրավելով տեղաբնակներին, նույնիսկ բանակի մեջ մտցնելով նրանց և անձամբ իսկ մերձենալով ու հարադատանալով նրանց հետ: Նա չէր կարող նաև չորդեզրել իր իշխանության պատմական նախորդ Աքեմենյանների և ավելի վաղ շրջանի տերությունների վարչական կառուցվածքն ու կառավարման ձևերը, քանի որ դրանք պայմանավորված էին Առաջավոր Ասիայում տիրող սոցիալ-տնտեսական կարգերով, և դրանց կիրառումը գյուրացնում էր նորանված երկրների կառավարման գործը:

Հելլենիստական պետություններ: Այսուհանդերձ, մակեդոնացի աշխարհակալի ստեղծած տերությունը երկար կյանք չոնեցավ: Ալեքսանդրի մահից հետո, որ տեղի ունեցավ Բաբելոնում 323 թվականին, պետությունը շուտով մասնատվեց մի քանի խոշոր հատվածների, որոնց գլուխ կանգնեցին Ալեքսանդրի զորավարները (այսպես կոչված դիադոխները, այսինքն՝ ժառանգորդները), հիմնելով թագավորական դինաստիաներ: Դրանցից կարևորագույններն էին. Սելևկյան տերությունը՝ հիմնված զորավար Սելևկոսի կողմից, որը ժառանգեց Ալեքսանդրի տերության տերիտորիայի գերակշռող մասը՝ նրա նվաճած ասիական գրեթե բոլոր հողերը. Եգիպտոսը, որին տիրացավ զորավար Պտղոմեոսը. բուն Մակեդոնիան՝ Հունաստանի հետ միասին. այստեղ էլ գահակալեցին զորավար Անտիգոնոսի հետնորդները⁸:

Արևելյան և հունական տարրերի միաձուլման Ալեքսանդրի կիրառած միջոցները թերևս վաղահաս ու որոշ չափով միամիտ էին, սակայն, դրանք պայմանավորված էին, ինչպես ասվեց, պատմական անհրաժեշտությամբ:

Պատմական նույն անհրաժեշտության առջև էին կանգնած Ալեքսանդրի ժառանգորդները, հատկապես (իրենց տերության բնույթի պատճառով) Սելևկ-

⁸ См. В. В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, էջ 131 և հաջ., А. Б. Ракович, Эллинизм и его историческая роль, էջ 79 և հաջ.:

յանները, որոնց մոտ տեղական և եկվոր տարրերի փոխափանցումը շատ ավելի բնական ու կենսական ձևեր ընդունեց:

Անշուշտ, չի կարելի ժխտել, որ հելլենիստական միապետները նախապատվություն էին տալիս ու ավելի վստահում հույներին ու մակեդոնացիներին: Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ քաղաքների միջև առավել արտոնյալները հելլենիստական պոլիսներն էին, և բանակի կորիզը կազմում էր մակեդոնական փաղանգը: Մակայն օբյեկտիվ պայմանները, տեղական տարրի տնտեսական, սոցիալական ու քաղաքական հսկայական կշիռը միապետներին մշտապես ստիպում էին էթնիկական նկատառումներից անցնել դասակարգային տեսակետի և իրենց շուրջը համախմբել նաև տեղական իշխող վերնախավի ներկայացուցիչներին: Դրա արտահայտությունն էր տեղական կիսաինքնավար քաղաքների, հարուստ տաճարների, կիսանկախ իշխանությունների բարգավաճումը, մի բան, որ աչքի է ընկնում մասնավորապես Սելևկյան լայնածավալ տերության մեջ: Տեղական քաղաքները օգտվում էին գրեթե նույն իրավունքներից, ինչ որ հելլենիստական պոլիսները, տեղական տաճարները վերահսկողություն էին միապետների միջոցներով, նրանցից հարուստ նվերներ ստանում և այլն: «Հելլեններ» հակադրումը «բարբարոսներին», որ այնքան ուժեղ էր նախորդ, դասական շրջանում, այժմ չէր համապատասխանում հասարակության զարգացման հիմնական գծին, որովհետև այդպիսի հակադրման հետևողական իրագործումը կհանգեցներ իշխող դասակարգի տրոհման, տեղական շահագործող տարրի վտարման սոցիալական այն դաշինքից, առանց որի չէր կարող ապահովվել աշխատավոր բնակչության անխափան շահագործումը և պահպանվել պետության քաղաքական ամբողջականությունը: Այդ է պատճառը, որ նոր պայմաններում հույների հակադրումը ոչ-հույներին շատ մեղմանում է և «հելլեն» տերմինը նշանակալից չափով սոցիալական երանդ ստանում⁹:

Այսպիսով, և՛ Ալեքսանդրի պետությունը, և՛ նրան հաջորդած հելլենիստական պետությունները ոչ թե հելլենների պետություններ էին Արևելքում, ինչպես պատկերվում է բուրժուական պատմագրության մեջ, այլ արևելյան պետություններ էին, հին արևելյան աշխարհակալ տերությունների շղթայի հետագա օղակներ՝ հելլենների եռանդուն մասնակցությամբ կամ ղեկավարությամբ: Վերջիններիս առաջատար դերը, սակայն, իսկապես որ մեծ է եղել, և այն չի կարելի նսեմացնել: Արևելքի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում նրանք ներմուծել էին մի շարք ավելի զարգացած ու կատարյալ, որոշ ղեկավարում նաև Առաջավոր Ասիայի համար նորություն հանդիսացող ձևեր, որոնք, մեծապես համապատասխանելով ստրկատիրական հասարակության զարգացման տվյալ աստիճանին, զորեղ խթան հանդիսացան Հին Արևելքի ժողովուրդների զարգացման տեմպերի արագացման գործում:

Տնտեսական ու մշակութային համահարթման ուժերը նոր չէ, որ սկսել էին գործել Առաջավոր Ասիայում, որը աչքի էր ընկնում երկրամասերի էթնիկական-մշակութային և տնտեսական մեծ խալտարղիսությունը՝ ընդգրկելով և՛

⁹ См. Г. Х. Саркисян, Самоуправляющийся город селевкидской Вавилонии, ВДИ. 1952, № 1, էջ 82:

զարգացած ստրկատիրական երկրներ, և՛ նախնադարյան համայնական շրջան ապրող ցեղեր, և՛ սրանց միջև ընկած տարաստիճան հասարակություններ: Նրանց մակարդակի համահարթման գործում իրենց կարևոր ներդրումն էին արել արդեն նախորդ աշխարհակալ տերությունները: Սակայն նրանց նվաճումները այդ գործում անհամեմատելի է հելլենիզմի դարաշրջանում ձեռք բերված արդյունքների հետ:

Այս հավասարապես վերաբերում է և՛ նեղ իմաստով հելլենիստական երկրներին, այսինքն՝ այն պետություններին, որտեղ հունական տարրը նշանակալից շերտ էր կազմում և որտեղ իշխանության գլուխ էին կանգնած հույն-մակեդոնացիները, և՛ առաջավոր Ասիայի մնացյալ երկրներին: Աքեմենյանների և Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերությունների փլատակների վրա, ինչպես և սրանց հաջորդած Սելևկյանների տերության մասնակի քայքայման հետևանքով մի շարք ժողովուրդներ ինքնուրույնություն ձեռք բերել և ստեղծել իրենց անկախ պետությունները: Հելլենիստական աշխարհի հյուսիսային եզերքում դրանցից պետք է նշել Հայաստանը, Ատրպատականը, Իբերիան, Կապադովկիան, Պոնտոսը, Բյութանիան, արևելքում՝ Պարթևների պետությունը:

Հունական էթնիկական տարրը այս կամ այն չափով ներթափանցել և արմատավորվել էր նաև այս երկրներում, բերելով իր հետ հելլենիզմի ազդեցությունը, սակայն հելլենիստական աշխարհի զարգացման պրոցեսի մեջ հիշյալ երկրների ներգրավման գործում վճռականը դա չէր: Ավելի կարևոր էին նրանց ժամանակավոր քաղաքական միավորումը Ալեքսանդրի, այնուհետև երբեմն՝ Սելևկյանների տերությունների հովանու ներքո, դրան նախորդող և ուղեկցող ռազմական բախումներն ու դիվանագիտական և այլ շփումները: Կարևոր էր մանավանդ տնտեսական առևտրական կապերի լայն զարգացումը, միջազգային տարանցիկ առևտրի ծաղկումը, որը հելլենիստական դարաշրջանի առավել բնորոշ գծերից մեկն էր:

Զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող երկրամասերի մակարդակների համահարթման գործում ամենագլխավոր դերը պատկանում էր, իհարկե, քաղաքային կյանքի աննախընթաց զարգացմանը և հատկապես հելլենիստական պոլիսի տարածմանը՝ որպես սոցիալ-տնտեսական միավորի, որոշակի քաղաքական-վարչական կազմակերպության և մշակութային ձևերի կրողի: Պետք է նշել, որ ինքնավար քաղաքների դադափարը խորթ չի եղել Արևելքին, սկսած դեռևս շումերական ժամանակից: Մ. թ. ա. I հազարամյակի համար նման քաղաքների օրինակ կարող են ծառայել Փյոնիկիայի քաղաք-պետությունները, Ասորեստանի և Բաբելոնի մի շարք քաղաքներ և այլն: Սակայն պոլիսը ուներ այնչափ բարձր զարգացած և մշակված և, որ կարևորագույնն է, ստրկատիրական հասարակարգի տվյալ փուլին այնչափ համապատասխանող կառուցվածք, որ չէր կարող իր ուժեղ դրոշմը չդնել արևելյան կյանքի ու հատկապես քաղաքային կյանքի վրա: Մյուս կողմից, արմատավորվելով այստեղ, պոլիսը իր հերթին կրում էր տեղական պայմանների ազդեցությունը, որի հետևանքով էական էվոլյուցիա ապրեց և իր հունական նախատիպից նկատելի չափով հեռացավ ինչպես էթնիկական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական կազմի տեսակետից, այս առումներով մոտենալով տեղական քաղաքներին: Նոր հելլենիստական պոլիսը արդեն ոչ թե քաղաք-պետություն

էր, այլ քաղաք՝ արևելյան տիպի պետութեան մեջ, այստեղից ծագող բոլոր հանգամանքներով:

Հելլենիստական դարաշրջանի երեք հարյուրամյակների ընթացքում Արեւելքում ստեղծվեցին հարյուրավոր նոր պոլիսներ¹⁰, որոնցից մի քանիսը, ինչպես, օրինակ, Տիգրիսի Սելեկիան, Ավագն Անտիոքը, Ալեքսանդրիան հասան զարգացման այնպիսի աստիճանի, որ նսեմացրին Հունաստանի դասական քաղաքները՝ Աթենքը, Կորնթոսը և մյուսները: Բացի դրանից, պոլիսային կյանքը ուժեղ ազդեցություն էր գործում հինարևելյան քաղաքների կյանքի վրա: Վերջապես, Առաջավոր Ասիայի ծայրամասային երկրներում, որտեղ հունական էթնիկական տարրը աննշան էր, առաջացան բազմաթիվ նոր քաղաքներ, որոնք, պոլիսներ չլինելով հանդերձ, ձևավորվում էին պոլիսի ուժեղ ազդեցության ներքո:

Քաղաքային կյանքի ծաղկումը այդ երկրներում իր հերթին վճռող նշանակություն ուներ նրանց ամբողջ տնտեսական և սոցիալական զարգացման համար: Քաղաքները շրջապատի բնակչությունը ներգրավում էին ավելի զարգացած սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մեջ, դյուրացնում ապրանքափոխանակությունը, հասարակությունը դուրս կորզում բնատնտեսության գրկից և նրան ձգում դրամական հարաբերությունների ոլորտը:

Այս ճանապարհներով է, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանում ստրկատիրական աշխարհի ծայրամասերը ընդգրկվում էին զարգացման հորձանուտի մեջ, օգտագործում կենտրոնական առաջատար երկրների դարավոր նվաճումները և այդպիսով էապես արագացնում իրենց առաջընթացը:

Չափազանց հետաքրքրական է ու հատկանշական հելլենիստական շրջանի Առաջավոր Ասիայի մշակութային զարգացման պատկերը: Թեև տեղական երկրները ետ էին մնում հոմական մշակույթի մակարդակից, սակայն այստեղ ևս նախորդ շրջանում արվեստի և գրականության բնագավառներում ձեռք էին բերված այնպիսի նվաճումներ, որոնք այսօր էլ զարմանք ու գեղարվեստական հաճույք են պատճառում ընթերցողին ու դիտողին:

Հելլենական մշակույթի հետ հինարևելյան մշակույթի խաչաձևումը շափաղանց արդասավոր եղավ: Ստեղծվեց այսպես կոչված հելլենիստական մշակույթը, որը միաժամանակ և՛ հունական էր, և՛ արևելյան: Այն ընդգրկում էր երևույթների մի շատ լայնածավալ շրջան, ուր հոմական և տեղական տարրերի հարաբերակցությունը փոփոխվում ու տարբեր երանգներ էր ընդունում բնագավառից բնագավառ, ինչպես և երկրից երկիր:

Խաչաձևման հետևանքով ստեղծվեց մի մշակույթ, որը, ի տարբերություն նախորդ պատմական դարաշրջանի մշակույթի, չդիտեր տեղական, պետական ու էթնիկական սահմաններ, տարածված էր հսկայական տերիտորիայի վրա և որոշ իմաստով կրում էր աշխարհա-քաղաքացիական (կոսմոպոլիտիկ) բնույթ: Դրա փոխարեն, սակայն, այն սահմանափակ էր հասարակական-սոցիալական առումով. այդ մշակույթը բոլոր երկրներում էլ տիրող դասակարգի և քաղաքա-

¹⁰ W. Tscherikower, Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf Römerzeit, „Philologus“, Supplementband, XIX, H. 1, Lpz. 1927.

թիւ րնակչութեան (գերազանցապէս՝ վերնախավի) մշակույթն էր, և այն գրեթէ չէր ներթափանցում ժողովրդական լայն զանգվածների ընդերքը: Այսուհանդերձ, նրա գերը մարդկային քաղաքակրթութեան զարգացման մեջ շատ մեծ է և ակնբախ:

Հելլենիստական աշխարհի զարգացման այս բոլոր օրինաչափութիւնները և յուրահատկութիւնները այս կամ այն ձևով դրսևորուել են նաև Հայաստանում, որն այդ աշխարհի կարևորագույն երկրներից մեկը հանդիսացավ, և մեծ դեր են կատարել հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական, ինչպես և նրա մշակույթի պատմութեան մեջ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ
Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՂԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՍՏԲԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գլուխ 1. Բնագրեր.— Հիլենիզմը արևելքում (Գ. Խ. Սարգսյան) 490

Գլուխ 2. Բնամեկեւորդ.— Հայաստանը վաղ հիլենիզմի ժամանակաշրջանում (Գ. Ա. Տի-
րացյան)

1. Հայաստանը անկախ պետություն 500
2. Հայկական պետության լինելը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների
օրոք 508
3. Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում 510
4. Հայաստանի տնտեսական զարգացումը Քաղաքաշինություն 516

Գլուխ 3. Բնամեկեւորդ.— Հայաստանի միավորումը և ղեկավարումը Արտաշես Ա-ի օրոք
(Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխա-
նությունից 521
2. Մեծ Հայքի սահմանների ընդարձակումը 526
3. Երկրի ներքին կյանքը 534
4. Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները 542
5. Հայաստանը Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ 551

Գլուխ 4. Բնամեկեւորդ.— Հայկական աշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ (Գ. Խ.
Սարգսյան)

1. Տիգրան Բ-ի գահակալումը 554
2. Տիգրան Բ-ի նվաճումները 558
3. Հայկական տերությունը, նրա տեղն ու դերը Առաջավոր Ասիայում 565
4. Մեծ Հայքը Տիգրան Բ-ի տերության համակարգում 573

Գլուխ 5. Բնամեկեւորդ.— Հայ-հռոմեական պատերազմը (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հռոմի առաջխաղացումը դեպի Արևելք և Հայաստանը 580
2. Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը 584
3. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից 589
4. Հռոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից 595
5. Հայաստանը պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների կարևորագույն
գործոն 600

Գլուխ 6. Բնամեկեւորդ.— Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակա-
շրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Կրասոսի պարթևական արշավանքը և Հայաստանը 603
2. Պարթևա-հայկական դաշինքը՝ գործողության մեջ 609
3. Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը 616
4. Պաքար Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի
օրոք 626
5. Հայ ժողովրդի հետագա դիմադրությունը հռոմեական ագրեսիային և
Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը 631

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՑԻՈՐԴ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարձրելանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարձրելանի Հայաստանում	655
5. Քրոնիկան և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՑԻՈՐԴ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարձրելանում

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՑԻՈՐԴ.—Մեծ Հայքի պայմարը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՑԻՈՐԴ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալումը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածությունները Հայաստանում Կորդուների գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՑԻՈՐԴ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՑԻՈՐԴ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ ԱՐՏԱՇԵՍ Ա.-Ի ՕՐՈՔ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ՍԵԼԵՎԿՅԱՆՆԵՐԻ ԳԵՐԻՇԵԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Մեծ Հայք, Մոփ: Ինչպես հիշատակվեց նախորդ գլխում, III դարի վերջերին Սելևկյանները ինքնավարությունից զրկեցին Մեծ Հայքը և Մոփքը, այնտեղ վերացրին թագավորական իշխանությունը և նշանակեցին իրենց կառավարիչները՝ Արտաշեսին (Արտաքսիաս) Մեծ Հայքում, և Զարեհին (Զարիադրիս)՝ Մոփքում: Մոփքում թագավորական իշխանության վերացման թվականը որոշվում է բավական մեծ ճշտությամբ, Հովհաննես Անտիոքացի պատմիչի համապատասխան ցուցմամբ: Մ. թ. ա. 212 թվականին Սելևկյան Անտիոքոս Գ թագավորը Մոփքի թագավոր Քսերքսեսին ամուսնացրեց իր զրոշ՝ Անտիոքիսի հետ¹, և հետագայում նույն Անտիոքիսի միջոցով սպանել տվեց նրան, այն ժամանակ, երբ «Հաննիբալը պայքարի մեջ էր հռոմեացիների հետ, իսկ... Անտիոքոսը պատերազմում էր Եգիպտոսի... դեմ», այսինքն՝ 202 կամ 201 թվականին²: Այդ ժամանակ է, ահա, Մոփքը վերածվել սելևկյան սատրապության և այնտեղ կառավարիչ (ստրատեգոս) է կարգվել Զարեհը:

Նույնը միաժամանակ տեղի է ունեցել և Մեծ Հայքում. վերացվել է Երվանդ Վերջինի (Օրոնտեսի) իշխանությունը և հաստատվել Արտաշեսի ստրատեգությունը: Որ Մոփքում ու Մեծ Հայքում այս փոփոխությունները միաժամանակ են տեղի ունեցել, պարզորոշ երևում է Ստրաբոնի այն հաղորդումից, թե «այնուհետև երկիրը երկու մասի բաժանվեց... Անտիոքոս Մեծի ստրատեգոսներ Արտաշեսի և Զարեհի կողմից»³:

¹ Strabo, VIII, 25:

² Joh. Ant., Frag. 53. C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, IV. էջ 557: Հաննիբալի կամ երկրորդ Փոնիակիան պատերազմը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 218—201 թվականներին, Անտիոքոսը Եգիպտոսի դեմ պատերազմել է երկիցս, առաջին պատերազմն ավարտվել է 217 թվականին, երկրորդն սկսվել է 202 թ.: Հովհ. Անտիոքացու նշած տարեթիվն է, ուրեմն, կամ 218—217 թվականները, կամ 202—201 թվականները: Բնականաբար, պետք է ընտրել վերջինը, քանի որ 218—217 թվականներին Քսերքսեսը դեռևս ամուսնացած չէր Անտիոքիսի հետ, այդ տեղի է ունեցել, ըստ Պոլիբիոսի, 213 թվականին:

³ Strabo, XI, 14, 15. Հմմտ. Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ, էջ 18, ծան. 32:

Փոքր Հայք, Կոմմագենե: Նույնն է կատարվել, ինչպես պարզվում է, նաև Փոքր Հայքի և Կոմմագենեի նկատմամբ: Կոմմագենեն, որտեղ, ինչպես տեսանք, ողջ III դարի ընթացքում տիրում էին Նրվանդունի տոհմին պատկանող թագավորները, դարավերջին, ըստ երևույթի, նույնպես նվաճվել է Սելևկյանների կողմից, և այստեղ կառավարիչ է նշանակվել հույն Պտղեմալոսը (Պլուդոմենոս)⁴: Մեծ Հայքի և Մոփքի համեմատությամբ, հելլենականությունն այստեղ շատ էր առաջադիմել, և դա միանգամայն հասկանալի է. Կոմմագենեն անմիջապես հարում էր հելլենիզմի օջախներից մեկին՝ առափնյա հյուսիսային Ասորիքին: Բացի դրանից, Կոմմագենեի բնակչությունը շատ խայտաբղետ էր՝ նրա աշխարհագրական դիրքի համեմատ: Այն տեղավորված էր երեք էթնիկական խոշոր զանգվածների՝ սեմականի, հայկականի, փոքրասիականի (որտեղ գերակշռում էր ետ-խեթական տարրը) հանգուցակետում, և նրա բնակչությունը բաղկացած էր այդ երեք տարրերից, որոնց վրա հելլենիստական դարաշրջանում ավելացել էր հելլենական բնակչության մի նշանակալից շերտ: Սրանով էլ կարելի է բացատրել, որ ի տարբերություն Մեծ Հայքի ու Մոփքի, որտեղ սելևկյան կառավարիչները հայեր էին, այստեղ հույն կառավարիչ էր կարգված:

Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ ժամանակ է Անտիոքոսը նվաճել նաև Փոքր Հայքը և այստեղ էլ առանձին սատրապություն ստեղծելով, կառավարիչ կարգել Միհրդատին: Այս Միհրդատի մայրը Անտիոքոս Գ-ի հարավատ քույրն էր, որին ժամանակին կնության էին տվել մի հայ մեծատոհմիկի, որի անունը հայտնի չէ: Միգուցե Միհրդատի հայրը Նրվանդունի տոհմից էր կամ հենց Փոքր Հայքի իշխողների տոհմից, որովհետև դժվար թե Սելևկյանները աղջիկ տալին ոչ-արքայական տոհմի ներկայացուցչի: Դեռևս 212 թվականին, երբ Մոփքի թագավոր Քսերքսեսը փախուստի էր դիմել երկիր ներխուժած Անտիոքոսի առջև, վերջինիս շրջապատում հորդորներ էին լսվում Քսերքսեսին Անտիոքոսի քրոջ որդի Միհրդատով փոխարինելու մասին⁵, ըստ որում Միհրդատը, հավանաբար, Մոփքի գահի համար հարմար թեկնածու էր դիտվում հենց որպես հայ մեծատոհմիկի որդի: Անտիոքոսը չդիմեց այդ քայլին, բայց այն, ինչ չարվեց Մոփքի նկատմամբ, մեկ տասնամյակ անց արվեց նորանվաճ Փոքր Հայքի նկատմամբ. Միհրդատն այստեղ սատրապ կարգվեց⁶:

Ինչով բացատրել Անտիոքոսի այս հախուռն էքսպանսիան իր տերության հյուսիսային սահմանը եղբորդ հայկական պետությունների նկատմամբ: Դա իր բացատրությունն է գտնում ի դեմս նրա երկու՝ ավարտված՝ արևելյան և ծրագրված՝ արևմտյան արշավանքների: Իր արևելյան հաղթարշավից հետո, որ սի-

⁴ *St' u Diod.*, XXXI, 19a. Դիոդորի հաղորդման ժամանակագրական կովանների մասին տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, էջ 49 և հաջ.:

⁵ *St' u Polyb.*, VIII, 25:

⁶ *St' u Th. Reinach*, Mithradates Eupator, König von Pontos, Leipzig, 1895, էջ 35; *M. Holleaux*, Etudes d'épigraphie et d'histoire grecques, III, Lagides et Séleucides, 1942, XVI, էջ 92, անհիմն է համարում Ռեյնաքի կարծիքը, բայց միանգամայն իղուր. տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ. Սելևկյանը և հայկական պետությունները, էջ 48:

րում են համեմատել Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների հետ, Անտիոքոսը իրեն շատ ավելի ուժեղ ու հաստատուն էր զգում, քան զահակալմասի սկզբնական շրջանում՝ 20-ական ու նույնիսկ 10-ական թվականներին, և անհրաժեշտություն չէր զգում այլևս շարունակելու «օրինականության» պահպանման քաղաքականությունը, որը նա նախապես բանեցնում էր⁷:

Մյուսն նպատակ էր և մեղ հետաքրքրող իրադարձությունների պահին Պտղոմյանների դեմ Անտիոքոսի կողմից վարվող հաղթական պատերազմը, որի ընթացքում վերանվաճվել էին Կոլլեսիական ու Փյունիկիան՝ Սելևկյան տեություն խիստ կենսական մարզերը:

Մյուս կողմից, Անտիոքոսը, ինչպես ցույց տվեցին հետագայի՝ 190-ական թվականների դեպքերը, նոր արշավանքի ծրագիր էր հղացել, այս անգամ՝ դեպի արևմուտք, ցանկանալով լայնացնել փոքրասական իր տիրությունները և հաստատորեն ոտք դնել Եվրոպա: Անտիոքոսն, իհարկե, կանխատեսում էր օրըստօրի հզորացող Հռոմեական հանրապետության հետ քախման անխուսափելիությունը: Հռոմը՝ անցյալում քաղաք-պետություն, հետզհետե գրավել էր ամբողջ Ապենինյան թերակղզին, մոտակա կղզիները՝ Սիցիլիան, Կորսիկան, Սարդինիան, ջախջախել Արևմտյան Միջերկրականում իր գլխավոր ախոյանին՝ Կարթագենի պետությունն ու տիրացել Միջերկրականի ափերի մեծ մասին: Այժմ նրա ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում Բալկանյան թերակղզին՝ հունական քաղաքները և հելլենիստական Մակեդոնիան: Հասկանալի է, որ Անտիոքոսը, արշավանքի պատրաստվելիս, անհրաժեշտ էր համարում հատուկ ուշադրություն դարձնել իր թիկունքի, մասնավորապես՝ մերձավոր թիկունքի (որպիսին էին հենց Հայկական լեռնաշխարհը և նրան արևմուտքից հարող շերչանները՝ Փոքր Ասիայի նկատմամբ) ապահովմանը, և ապագան ցույց տվեց, որ նրա անհանգստությունը միանգամայն տեղին էր:

Սելևկյանցները, Հռոմը և Հայաստանը մ. թ. ա. II դարի սկզբին: Թե ինչ փոխհարաբերություններ են հաստատվել հայկական սատրապությունների միջև, որոշակի դժվար է ասել: Հավանական է, որ նրանք կամ նրանց մի մասը փոխադարձ, հակասելեկյան երանգ ունեցող կապեր են հաստատել, որոնք գնալով ամրապնդվել են Անտիոքոսի անհաջողությունների աճմանը համընթաց: Եթե նրանց ղեկավարներից մեկը պետք է առաջնորդի դիրք ունենար, ապա այդ դիրքը ամենից ավելի պատշաճում է Արտաշեսին՝ որպես առավել հզոր ու ընդարձակ երկրամասի տիրակալի: Թե որքան սերտ են եղել այդ հարաբերությունները, ինչ կերպարանք են ունեցել և որքան են տեւել, կարելի է դատել միայն Արտաշեսի և Զարեհի ընկերակցության ու դաշնակցության մասին այն եզրակացությունների հիման վրա, որոնց տեղիք են տալիս Ստրաբոնի հղորդումները նրանց համատեղ գործողությունների մասին⁸:

Գալով Անտիոքոսին, ապա սա, ոգեշնչված իր հաղթանակներով, 200

⁷ Տե՛ս H. H. Schmitt, Untersuchungen zur Geschichte Antiochos' des Grossen und seiner Zeit („Historia“, Zeitschrift für alte Geschichte, Einzelschriften. H. 6) Wiesbaden, 1964, էջ 87 և հաջ.:

⁸ Տե՛ս ստորև, էջ 542:

թվականից անցավ Փոքր Ասիայի հողերի նվաճմանը: Այստեղ ունեցած խոշոր հաջողություններից հետո, նա Հելլեսպոնտոսի վրայով անցնում է Եվրոպա և սկսում քաղաքներ ու ամրություններ կառուցել:

Արդյոք հայկական սատրապությունները իրենց զորքերով մասնակցե՞լ են Անտիոքոսի՝ Փոքր Ասիայում և Եվրոպայում մղած պատերազմներին: Տեղեկություն կա միայն Փոքր Հայքի սատրապ Միհրդատի մասին, որը Փոքր Ասիայի նվաճման կարևորագույն մասնակիցներից է եղել որպես Անտիոքոսի զորավար, և հատկապես, գրավել է Արիկանդա քաղաքը⁹:

Անտիոքոսի ծրագրի բաղադրիչ մասն էր Հունաստանի լրիվ նվաճումը, իսկ թե ուր էին տանում նրա հետագա ծրագրերը՝ դժվար է ասել: Համենայն դեպս, Հռոմի հետ ունենալիք անխուսափելի բախումը չէր կանգնեցնում Անտիոքոսին: Նրա մոտ էր ապաստանել կարթագենցի Հաննիբալը, որը Հունաստանի նվաճման փոխարեն, Անտիոքոսին անմիջականորեն Իտալիայի նվաճման պլաններ էր առաջարկում, սակայն Անտիոքոսը չընդունեց դրանք, հավանաբար վաղաժամ համարելով¹⁰, Հռոմի դիվանագիտական քայլերն ու ցույցերը ազդեցություն չէին գործում Անտիոքոսի վրա: 192 թվականին հռոմեացիներից դժգոհ էտոլացիների հրավերով նա մտավ Հունաստան: Այստեղ, սակայն, իրադրությունը բարենպաստ չեղավ նրա համար: Կարևորագույն հունական քաղաքները, վախենալով Հռոմից, օժանդակություն ցույց չտվեցին նրան, ինչպես և Մակեդոնիայի արքա Փիլիպպոսը, որի օգնությունը Անտիոքոսը ակնկալում էր, բայց որը նույնիսկ թշնամական դիրք գրավեց: Հռոմը պատերազմ հայտարարեց Անտիոքոսին¹¹:

Շուտով Անտիոքոսի նավատորմիղը պարտություն կրեց հռոմեացիներից, նույնը և նրա ցամաքային բանակը՝ Թերմոպյուլեի մոտ՝ Հունաստանում, 191 թվականին: Անտիոքոսը հապճեպ քաշվեց Եվրոպայից և նույնիսկ փորձ չարեց՝ հռոմեական զորքերին արգելելու նեղուցներով անցնել Ասիա: Հռոմեական բանակն, այսպիսով, առաջին անգամ ոտք դրեց Ասիայի հողը: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Մազինեսիա քաղաքի մոտ 190 թվականին: Հռոմեական զորքը կրկնակի պակաս էր Անտիոքոսի զորքից, բայց նա հաղթեց, և պարտությունը ծանրագույն հետևանքներ ունեցավ Մելեկյանների պետության համար: Ապամեայում 188 թվականին կնքված պայմանագրի համաձայն, նրանք զրկվեցին գրեթե ողջ Փոքր Ասիայից, պարտավորվեցին վճարել ռազմատուգանք և բազմաթիվ այլ զիջումներ արեցին¹²: Անտիոքոսը դրանից հետո միայն մեկ տարի ապրեց:

Մազինեսիայի ճակատամարտը միաժամանակ հայտանշեց մի նոր երեվույթ. Առաջավոր Ասիայի պատմաբան դուրս եկավ մի նոր, հզորագույն ուժ՝ Հռոմի հանրապետությունը:

⁹ Ցե'ս H. H. Schmitt, Untersuchungen zur Geschichte Antiochos' des Grossen, էջ 30:

¹⁰ Ցե'ս App., Syr., 14:

¹¹ Ցե'ս նույն տեղում, 15:

¹² Ցե'ս նույն տեղում, 38: Նաև H. Bengtson, Griechische Geschichte von Anfängen bis in die römische Kaiserzeit, München, 1960, էջ 470 և հաջ.:

Հայկական երկրների ազատագրումը Սելևկյանների լծից: Անկախ այս դառնություններից, որ հետագայում Հռոմը պիտի բերեր Հայաստանին, նրա այս առաջին մուտքը Ասիա բարենպաստ հանգամանք եղավ հայկական պետությունների համար: Արտաշեսն ու Զարեհը, հաղորդում է Ստրաբոնը, Անտիոքոսի կրած պարտությունից հետո հարելով հռոմեացիներին, նրանց կողմնանցան և իրենց թագավորներ հայտարարեցին: Ուրեմն Մագնեսիայի ճակատամարտը ոչ միայն հայկական երկրների՝ Սելևկյանների դեմ ապստամբելու ազդանշան է ծառայել, այլև նրանք անմիջական ու բարեկամական շփման մեջ են մտել հռոմեացիների հետ և ստացել նրանց հավանությունն ու օժանդակությունը:

Սելևկյանների կրած պարտությունը հանգեցրեց նաև Փոքր Հայքի ու Կոմմագենեի ազատագրմանը և անկախ պետություններ կազմելուն: Վերստին հռոմեացիները կառավարիչ Պտղոմեոսը, — պատմում է Դիոդոր Սիկիլիացին, — որը նախապես էլ արհամարհում էր Ասորիքի թագավորներին (Սելևկյաններին — հեղ.), ապրեստամբ դարձավ, և որովհետև նրանք ներգրավված էին իրենց հոգսերի մեջ, առանց երկյուղի տիրացավ երկրին¹³: Փոքր Հայքի նկատմամբ նույն եզրակացությունը բխում է այն հանգամանքից, որ քիչ անց, 180-ական թվականների վերջերին և 170-ական թվականների սկզբներին նրա աստորապա Միհրդատին ևս տեսնում ենք միանգամայն անկախ միապետի դերում¹⁴:

Ահա, ուրեմն, հայկական պետությունները, որոնք III դարի վերջին միաժամանակ ընկել էին Սելևկյանների լծի տակ, մեկ տասնամյակ անց, միասնաբար էլ ազատագրվեցին նրանից: Վերջին հանգամանքը թույլ է տալիս, բացի Արտաշեսի և Զարեհի դաշնակցության փաստից, որը հավաստվում է Ստրաբոնի հաղորդումներով, առաջ քաշել նաև մյուս հայկական պետությունների սույն դաշնակցության մեջ ներգրավված լինելու ենթադրությունը: Իսկ ավելի լայն առումով, պատմական այս ամբողջ դրվագը ցուցադրում է հայկական երկրների պատմական զարգացման ընդհանուր գծի և նրան հատուկ որոշակի օրինաչափությունների առկայությունը:

Պետք է նշել նաև, որ Սելևկյանների տերությունից հայկական երկրների վերջնական անջատումը օրինաչափ երևույթ էր նաև առաջինի զարգացման համար: Սելևկյան տերությունը մի մեծ, բայց անկայուն քաղաքական միավորում էր, որն սկսել էր կազմալուծվել գրեթե իր ստեղծման օրվանից: Դեռևս IV դարի վերջին անջատվեցին Հնդկական սատրապությունները: Սելևկոս Ա-ի ձեռք բերած Փոքր Ասիայում շուտով ստեղծվեցին անկախ պետություններ՝ Կապադոկիան, Պոնտոսը, Բյութանիան. այնուհետև անկախություն նվաճեց Պերգամոնը: III դարի կեսերին անջատվեց Բակտրիան: Նույն ժամանակաշրջանում իրենց անկախ հայտարարեցին պարթևները, և ահա այժմ՝ Հայաստանը:

13 Strab. Diod., XXXI, 19.

14 Strab. Polyb., XXV, 2. Հակոբակ 2. Մանանդյանի կարծիքի («Փննական տեսություն...», հատ. Ա, էջ 123, ծան. 1), որ Միհրդատը այդ ժամանակ իսկապես անկախ միապետ էր, հետևում է այսպիսի հանգամանքներից. ա) խաղաղության պայմանագրում (տես ստորև, էջ 545) նա հանդես է գալիս որպես լիիրավ կողմ, բ) առանձին ռազմատուգանք է վճարում և գ) հիշատակվում է, որ նա նախօրոք երկկողմանի պայմանագիր էր կնքել Պերգամոնի հետ:

Սակայն հայկական սատրապությունների միջև եղած կապերը, այսուհանդերձ, այնքան սերտ և այնպիսի բնույթ չէին կրում, որ կարողանային նրանց ազատագրումից հետո հանգեցնել մեկ միացյալ մեծ հայկական պետության ստեղծմանը։ Վերականգնվեցին արդեն առաջ գոյություն ունեցած թագավորությունները, ճիշտ է՝ զորեղացած ու ընդարձակված։ Հատկապես հզոր վերելք սկսվեց Մեծ Հայքի համար, որի թագավորներն այսուհետև պիտի ստանձնեին հայկական աշխարհը քաղաքականապես միավորելու խնդիրը։

2. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Հայաստանը մ. թ. ա. II դարի սկզբներին։ Հայկական պետությունները III դարի ընթացքում, թեև, ինչպես տեսանք, մեծ մասամբ ինքնուրույն թագավորություններ էին կազմել¹⁵, բայց և այնպես գտնվում էին հարավային հզոր հարևանի ուժեղ ազդեցության ոլորտում և քաղաքական ու տերիտորիալ զարգացման հնարավորությունների առումով անբարենպաստ պայմաններում էին։ Սակայն նույն այդ ազդեցությունը, ինչպես նաև հելլենիստական երկրների, մասնավորապես Սելևկյանների տերության մեջ մտնող և բարձր զարգացման հասած երկրների հետ բազմակողմանի շփումը, հելլենիստական դարաշրջանի հենց սկզբից նշանակալից դրական դեր էին խաղացել երկրի ներքին սոցիալ-տնտեսական կյանքի ասպարեզում, մեծապես նպաստելով նրա զարգացմանը ստրկատիրական հասարակարգի ուղիներով։ Հայաստանը ներգրավվել էր Առաջավոր Ասիայի տնտեսական բուռն առաջընթացի հորձանքի մեջ։

Այս երկու հակասական և իրարամբոժ հանգամանքները՝ տնտեսական բուռն զարգացումը՝ մի կողմից, և քաղաքական կաշկանդավածությունը՝ մյուս կողմից, չէին կարող երկար ժամանակ կողք-կողքի գոյություն ունենալ. արտաքին պատենշները պետք է տեղի տային ներքին աճին ու հզորացմանը, մասնավորապես, որ գոյություն ունեին և հասունացել էր դրա կարևորագույն մի նախապայմանը։ Հայկական լեռնաշխարհի ծայրամասերը արդեն մեծ մասամբ ներգրավվել էին հայկական էթնոսի և հայերեն լեզվի ոլորտի մեջ, բայց ժամանակավորապես գտնվում էին պետական այլ միավորումների կազմում։ Այս պայմաններում լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջանները գրավող Նովանդունիների թագավորությունը պետք է դառնար այն կորիզը, որից աճելու էր միացյալ հայկական պետությունը։

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքի այս վճռական պահին մեծ դեր էր վիճակված Արտաշես Ա-ին (մ. թ. ա. 189—մոտ 160), որը մինչ այժմ պատմագիտական երկերում իր արժանի գնահատականը չի ստացել։ Արտաշես Ա-ը հայ ժողովրդի ողջ պատմական կյանքի ընթացքում հանդես եկած քաղաքական ու ռազմական ամենախոշոր գործիչներից մեկն է։

Պատմական աղբյուրները։ Արտաշես Ա-ի ու նրա ժամանակի մասին մեծ հասած տեղեկությունները միաժամանակ նշանակալից են և սուղ։ Սուղ է նրանց ընդհանուր դումարը, որը անհամեմատ ավելի փոքր է, քան, ասենք, մի

¹⁵ Տե՛ս Հ. Մանեան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 100 և հաջ.։

այլ խոշորագույն գործչի՝ Տիգրան Բ-ի ու նրա ժամանակի մասին եղած տեղեկությունները: Նշանակալից են, նախ, որովհետև պահպանված տեղեկություններից յուրաքանչյուրը, թեև հակիրճ ու անմանրամասն, բայց կարևոր ու վառ է, ապա և այնու, որ աղբյուրները բազմաթիվ են. այստեղ կան և՛ անտիկ հեղինակների հիշատակություններ, և՛ հայկական պատմական ավանդություն, և՛, վերջապես, հին Հայաստանի պատմության համար խիստ հազվագյուտ, թեև ամենակարևոր տեսակը՝ իսկական վավերագրեր: Պակասում են, ցավոք, դրամները, բայց պետք է հուսալ, որ դրանք էլ մի օր կհայտնաբերվեն¹⁶:

Արտաշեսի ու նրա ժամանակի մասին անտիկ պատմագրության ներկայացուցիչներից տեղեկություններ են հաղորդում Պոլիբիոսը, Դիոդորը, Ստրաբոնը, Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը, Պորփյուրը և Հիերոնիմոսը: Բովանդակության մեջ ու կարևորության մեջ այս բոլորի շարքում հատկապես առանձնանում է Ստրաբոնը, որը նաև տեղական աղբյուրներ կամ աղբյուր է օգտագործել: Թերևս սրա հետ մրցեր Պոլիբիոսը՝ Արտաշեսի ժամանակակիցը, եթե նրա երկը լրիվ պահպանված լիներ: Անտիկ պատմագրության պահպանած տեղեկությունների բազմազան բնույթը թույլ է տալիս, համեմատյալ դեպք, պնդելու, որ հնում այդ թեման շոշափող ուրիշ երկեր էլ են գոյություն ունեցել, որոնք մեզ չեն հասել: Պորփյուրի և Հիերոնիմոսի տվյալները վկայում են, որ Արտաշեսի հիշատակը հարատևել է մինչև ուշ անտիկ շրջանը և նույնիսկ մինչև վաղ միջնադար:

Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում պահպանված Արտաշես թագավորի պատմությունը: Խորենացին հաղորդում է, որ այն շարադրելիս որպես հիմք է ընդունել Դարանաղյաց Անիի՝ Արամազդ-Ջևահի տաճարի քուրմ Օղյումպի (Օլիմպիոսի) գրած «Մեհենական պատմությունը»: Հիշատակ, Խորենացին մեզ հաղորդում է մի հնագույն գրավոր աղբյուրի տվյալները Արտաշեսի ու նրա ժամանակի Հայաստանի մասին, որոնք իրենց հավաստիության փայլուն հաստատումն են գտնում անտիկ հեղինակների հաղորդածի և Արտաշեսի թողած վավերագրերի մեջ, այլև մեծապես ավելացնում են մեր գիտելիքները երկրի ներքին կյանքի մասին, որ գրեթե շրջանցված է հունական պատմագրության կողմից: Այն հանգամանքը, որ Օղյումպ քուրմի «Մեհենական պատմությունից» Արտաշեսի մասին քաղված դրվագները Խորենացին սխալմամբ տեղավորել է ժամանակագրական տեսակետից օտար միջավայրում՝ մ. թ. I դարի վերջերին—II դարի սկզբներին, երկար ժամանակ շղարշված է պահել գիտնականների աչքից այս աղբյուրի մուն նշանակությունը¹⁷:

Աղբյուրների երկրորդ խումբը Արտաշես Ա-ի արամեերեն լեզվով թողած արձանագրություններն են, որոնց թիվը դանդաղ, բայց անընդհատ ավելանում է, առայժմ շնորհիվ պատահական գյուտերի: Առ այսօր հայտնի է վեց այդպի-

¹⁶ «Երեւանի լեզվաբանական ինստիտուտի» հիշատակված է, որ Արտաշեսի անունը կրող դրամներ հայտնի են, տե՛ս ստորև, էջ 532:

¹⁷ Տե՛ս Գ. Խ. Մուրզյան, Հիլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, գլ. 3, նույնի՝ Նախամեսրոպյան շրջանի պատմագրությունը, ՊՐՀ, 1969, էջ 115 և հաջ.:

սի արձանագրություն, որոնցից հինգը միօրինակ են, իսկ մեկը, վերջերս Սիսիանում հայտնաբերվածը՝ միանգամայն տարբեր¹⁸:

Թվարկված աղբյուրները թույլ են տալիս ամբողջական պատկեր կազմել Արտաշեսի ժամանակի հիմնական գծերի մասին:

Արտաշես Ա Բարի, Երվանդական. նրա ծագումը: Պատմական խոշոր դեմքերի շուրջ միշտ ավանդություններ են հյուսվում, որոնք հաճախ արտացոլում են իրական դեպքերը: Ավանդությունների մի որոշակի տարատեսակ գոյություն ունի հատկապես նոր դինաստիաների հիմնադիրների ծագման, մանկական տարիների ու գահակալման մասին: Այս ավանդությունների համաձայն, հերոսը ի սկզբանե անտի, կամ նույնիսկ դեռևս չծնված, կոչված է իշխելու, և ոչ մի փորձություն ու վտանգ չէր կարող շեղել նրա ճակատագրի կանխորոշված ելքը: Այդ է պատճառը, որ նման ավանդությունները, անկախ իրենց ծագման վայրից ու դարաշրջանից, ընդհանուր սյուժե ունեն: Նրանց համար, որպես կանոն, ընդհանուր է այն, որ հերոսը նախորդ թագավորի ազգականն է, սովորաբար՝ իգական գծով, որ թագավորը ինչ-ինչ պատճառներով, մեծ մասամբ իշխանությունից զրկվելու երկյուղից դրդված, հետապնդում է մանուկ հերոսին, փորձում սպանել նրան: Սա հրաշքով ազատվում է, երկար տարիներ անցկացնում անհայտության մեջ, մի հասարակ մարդու՝ հովվի կամ հողագործի ընտանիքում, ապա վերադառնալով, տիրանում գահին ու պատժում իրեն հետապնդողին: Նման ավանդություններ, որոնք ընդգրկում են կամ ամբողջ այս սյուժեն, կամ նրա մի մասը, գոյություն ունեն անկադական դինաստիայի հիմնադիր Սարգոնի (մ. թ. ա. XXIV դար)¹⁹, առասպելական Հոմերոսի²⁰, Կյուրոս մեծի²¹ և շատ ուրիշների մասին: Դրանցից մեկն էլ հյուսվել է հայոց Արտաշեսի շուրջը և հասել մեզ խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում: Երվանդ թագավորը, իշխանությունը կորցնելու երկյուղից դրդված, հետապնդում և մահ է սպառնում մանուկ Արտաշեսին: Վերջինս փախչում է և ապաստանում հովիվների մոտ: Տարիներ անց հարևան երկրի թագավորի օգնությամբ Արտաշեսը տիրանում է հայոց գահին, իսկ Երվանդը ընկնում է պալքարում²²:

Ի տարբերություն Ստրաբոնի տվյալների, խորենացու միջոցով մեզ հասած ավանդության մեջ Երվանդը ներկայանում է ոչ թե որպես օրինական, այլ բռնակալ թագավոր, թագավորական տոհմին պատկանող կանանցից մեկի ապօրինի զավակ, իսկ Արտաշեսը՝ որպես գահից զրկված թագաժառանգ: Քանի որ կասկածից վեր է Երվանդի՝ Հայաստանում դարեր իշխած Երվանդունի դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչ, ուրեմն և օրինական թագավոր լինելու հանգամանքը, ապա վերոհիշյալ երանգավորումը պետք է դիտել որպես Արտաշեսյան դինաստիայի կողմից հետագայում իր ծագման կապակցությամբ

¹⁸ Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении т. 2 162 և հաջ., Գ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի արամեական նորագյուտ արձանագրությունը, Տեղ. 29-Ա29, 1957, № 10, А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, ՊՐ2, 1965, № 4:

¹⁹ Տե՛ս В. В. Струве, Хрестоматия по древней истории, М., 1936, էջ 42:

²⁰ Տե՛ս Plut., Romul., 3 և հաջ.:

²¹ Տե՛ս Herod., I, 108 և հաջ.:

²² Տե՛ս Խորենացի, Բ, 1 է և հաջ.:

առաջադրված պաշտոնական տեսակետի արտացոլում: Այսուհանդերձ, այն նաև պատմական որոշ հիմք ունի:

Հայտնի է, որ Արտաշեսը Սևանի ափին գտնված արամեերեն արձանագրություններում իրեն անվանում է «Արտաշես արքա, Զարեհի որդի Երվանդական»²³, իսկ Սիսիանի արձանագրության մեջ նաև՝ «Բարի»²⁴, այսինքն՝ իրեն համարում է իր իսկ տապալած Երվանդունի դինաստիայի շառավիղ: Պետք է ասել, որ այս քայլի մեջ արտառոց ոչինչ չկա. հին աշխարհում դա, եթե ոչ սովորական, գոնե հաճախակի հանդիպող երևույթ էր, որի դրդապատճառները գուցե քաղաքական բնույթ էին կրում: Իշխանությունը գրաված նոր տիրակալը իրեն հայտարարում էր նախորդ դինաստիայի շարունակող, որպեսզի դրանով ամրապնդեր իր իշխանության իրավական հիմքերը և բարձրացներ իր հեղինակությունը: Հեռու չգնալու համար, որպես օրինակ կարելի է հիշատակել հենց նույն Երվանդունիներին, որոնք, ըստ Ստրաբոնի, լինելով Դարեհ Վշտասայանին ժամանակակից պարսկական մի մեծատոհմիկի՝ Հյուդարնեսի (Վիդարնա) սերունդը²⁵, իրենց հայտարարում էին Աքեմենյանների շառավիղը²⁶:

Նմանօրինակ քայլ է կատարել և Արտաշեսը, որին, հավանորեն, հատկապես հրապուրել է Երվանդունիների միջոցով Աքեմենյանների տան հետ առնչվելու հնարավորությունը²⁷: Սակայն Երվանդունիները իրենց հավակնությունների համար իրական հիմք ունեին. նրանցից մեկը՝ Հայաստանի սատրապ Երվանդը (մ. թ. ա. V—IV դարերի եզրին) իսկապես որ ամուսնացած է եղել Աքեմենյան Արտաքսերքս Գ-ի դստեր՝ Հոդոգոնեի հետ²⁸: Այսպիսի մի հիմք ունեցած պիտի լինի նաև Արտաշեսը: Հավանական է, որ նա իգական գծով ծագում էր իշխող դինաստիայից: Արտաշեսի հայրը՝ Զարեհը, Հայաստանի մեծատոհմիկներից մեկը, կարող է եղած լինել Երվանդունի թագավորող տոհմին պատկանող կանանցից մեկի ամուսին, այստեղից էլ՝ Արտաշեսի առնչությունը այդ դինաստիային:

Արտաշեսը ծնված պիտի լինի մ. թ. ա. 230-ական թվականներին: Նա հասունացել է այնպիսի մի ժամանակ, երբ Սելևկյանները հաստատել էին իրենց գերիշխանությունը Հայաստանի վրա: Ինչպես իր սերնդի և ծագման շատ մարդիկ, նա ծառայել է Սելևկյանների բանակում, հասել բարձր պաշտոնների և ի վերջո Անտիոքոս Մեծի կողմից Հայաստանի ստրատեգ (կառավարիչ) նշանակվել: Նրա հետ միաժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմտյան մասում՝ Մոփրոմ, ստրատեգ է կարգվել Արտաշեսի զինակիցը, միգուցե նաև տոհմա-

²³ Տե՛ս И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армени, ВДИ, 1955, № 2, էջ 168, ծան. 1, Գ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի արամեաառ նորագույն արձանագրությունը, էջ 108:

²⁴ Տե՛ս А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, էջ 108:

²⁵ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

²⁶ Տե՛ս К. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, 1890, էջ 303:

²⁷ Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Խորհնացու «Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ, էջ 14:

²⁸ Տե՛ս К. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 283 և 305:

կիցը՝ Զարեհը²⁹։ Նրանք այնուհետև, ինչպես ասվեց, ապստամբել են և անկախ թագավորներ դարձել։

Ստրաբոնը հայկական պետության սահմանների ընդարձակման մասին։ Հույն պատմագիր ու աշխարհագիր Ստրաբոնը տալիս է այդ իրադարձությանը հաջորդած պատմական անցքերի հակիրճ, բայց զարմանալի վառ նկարագրությունը³⁰։ «Պատմում են,— գրում է Ստրաբոնը,— որ Հայաստանը սկզբում փոքր է եղել և աճել է Արտաքսիասի ու Զարիադրիսի ջանքերով, որոնք նախապես Անտիոքոս Մեծի ստրատեգներն էին։ Այնուհետև, սրա պարտությունից հետո, մեկը թագավորելով Մոփքում, Ակիսենետամ, Օդոմանտիսում և այլ երկրների վրա, իսկ մյուսը՝ Արտաքսատայի շուրջը ընկած հողերի վրա, ծավալվեցին հարևան ժողովուրդներից երկրամասեր գրավելով։ Մեդացիներից (գրավվեցին) Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան, իրերներից՝ Պարիադրեսի ստորոտի հողերը, խորձենեն, Գոգարենեն, որը ընկած է Կուր գետի մյուս կողմում, խալիբներից և մոսսինոյկներից՝ Կարենիտիսը և Դերքսենեն³¹, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ նրա մասն են կազմում, կատաններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավրոսի շուրջն ընկած հողերը, ասորիներից՝ Տամորիտիսը³²։ Այսպիսով, բոլորը միալեզու են»։

«Այսպիսով բոլորը միալեզու են»։ Ստրաբոնը այս վիճակը գնահատում է որպես իր նկարագրած նվաճումների անմիջական հետևանք։ Սակայն մի հայացք ձգելով ժամանակի պետական բազմատարր ու խայտաբղետ միավորումների վրա (վերը որպես օրինակ բերվեց Սելեկյանների պետությունը), համոզվում ենք, որ տարբեր էթնիկական տարրերի զուտ քաղաքական միավորումը, անգամ երկարատև ժամանակով, երբեք չէր հանգեցնում այդ տարրերի միալեզու դառնալուն, թեև տեղի էին ունենում համահարթման այլ եռանդուն պրոցեսներ։ Սելեկյանների պետությունը իր գոյության երկուհարյուր տարիների ընթացքում ամենեին միալեզու չդարձավ։ Միալեզու դառնալու պատճառն, ուրեմն, այստեղ նվաճումների մեջ չէր, այլ շատ առավել չափով նրանց նախորդած ազգակազմավորման (էթնոգենեզի) այն պրոցեսների, որոնցով, ինչպես ասվեց, արդեն մեկ հազարամյակ է, ինչ համակվել էր Հայկական լեռնաշխարհը։ Նվաճումները քաղաքական ձևավորում տվեցին արդեն էական չափով գոյություն ունեցած էթնիկական այդ իրավիճակին, և իհարկե, նպաստեցին նրա հետագա ամրապնդմանը, այսինքն՝ հայկական էթնոսի զարգացմանը։ Ստրաբոնի նկարագրած իրադարձությունները, այսպիսով, ավելի ճիշտ է բնութագրել «միավորում» և ոչ «նվաճում» բառով։

Պատմական այս իրողությունների մեջ Մոփքի դերը անհամեմատ ավելի համեստ էր, քան բուն Հայաստանինը։ Առաջինին է վերաբերում Ստրաբոնի թված երկրներից թերևս միայն Մոփքին հարող Ակիլիսենեի, ինչպես և Անտի-

²⁹ Արտաշեսի և Զարեհի տոհմակցության օգտին է խոսում վերջինի անվան և առաջինի հոր անվան զուգադրիպումը։ «Զարեհ» անունը հետազայում ևս ընդունված է եղել Արտաշեսյանների տոհմում։ Այսպես, այդ անունն են կրել Արտաշես Ա-ի որդիներից մեկը և Տիգրան Բ-ի անդրանիկ որդին։

³⁰ *Strabo*, XI, 14, 5։

³¹ Բնագրում՝ սխալմամբ *Քսերքսենե*։

³² Բնագրում՝ *Տամոնիտիս* (տե՛ս ստորև, էջ 547, ծան. 81)։

տավրոսի ստորոտներում ընկած հողերի ձեռք բերումը, մնացածը կապվում է իրեն Հայաստանի հետ:

Ստրաբոնի պատմածից երևում է, որ հայկական պետությունը ընդարձակվել է բոլոր շրջա ուղղություններով, դեպի արևելք՝ Ատրպատական—Մարաստանի կողմը, հյուսիս՝ Վիրքի կողմը, արևմուտք՝ Փոքր Հայքի կողմը և վերջապես հարավ՝ Ասորիքի, այսինքն՝ Սելևկյանների պետության կողմը: Այս առաջխաղացման առանձին փուլերի հերթականության ժամանակագրությունը պարզ չէ, բայց հիմք կա կարծելու, որ Ստրաբոնի մոտ տեղ գտած թվարկման կարգը հիմնված է ժամանակագրական հերթականության վրա: Իսկապես, դժվար է պատկերացնել, թե Արտաշեսը իր գործունեությունը սկսել է, խորացնելով կոնֆլիկտը Սելևկյանների պետության հետ, որը թեև պատերազմում պարտություն էր կրել Հռոմից, բայց դեռևս հզոր պետություն էր, կամ էլ նոր կոնֆլիկտ ստեղծելով արևմուտքի՝ Կապադովկիայի ու Պոնտոսի ոչ մեծ, բայց ուժեղ պետությունների հետ³³, նրա հայացքը նախ և առաջ պետք է դառնար Վերքի արևելք և հյուսիս, դեպի Ատրպատական—Մարաստանի քաղաքականապես դեռևս թույլ կազմակերպված հյուսիսային ծայրամասերը և դեպի Վիրք:

Արտաշեսի արևելյան և հյուսիսային արշավանքները: Արևելյան ուղղությամբ կատարված արշավանքների հետևանքով ձեռք բերված երեք երկրամասերից (Կասպիանեն, Փավնիտիս, Բասորոպեդա) վերջինն, ըստ Ս. Ս. Երեմյանի համոզիչ կարծիքի, համընկնում է Պարսպատունիք գավառին, երկրորդի տեղը սլարդ չէ, իսկ առաջինը՝ Կասպիանեն, քաջ հայտնի է: Դա Կուրի և Արաքսի գետախառնուրդի շրջանն է և նրանից արևելք, մինչև Կասպից ծովն ընկած երկիրը, որը նույնանում է Փայտակարանի հետ³⁴: Խորենացին այն անվանում է Կասբից երկիր³⁵ և հենվելով Օղյումպ քրմի պատմածի վրա, մանրամասնություններ հաղորդում Արտաշեսի՝ դեպի այդ կողմ կատարած արշավանքի մասին³⁶: Խորենացու հաղորդմամբ, այդ երկիրը նախապես էլ Հայաստանի իշխանության տակ է եղել և Արտաշեսի օրոք ապստամբել է: Արտաշեսը զորք է ուղարկում զորավար Սմբատի ղեկավարությամբ, որը ճնշում է ապստամբությունը և դեպի Հայաստան գերեվարում երկրի թագավոր Զարդանոսին ու բնակչության մեծ զանգվածներ: Այն հանգամանքը, որ այստեղ Կասբից երկիրը (Ստրաբոնի Կասպիանեն) դիտվում է որպես հայկական պետության ապրտամբած մաս և ոչ նվաճվող երկիր, թերևս արտացոլումն է այն իրողության, որ հայկական էթնոսը արդեն նախապես տարածված պիտի լիներ այս երկրամասում: Ուստի և նրա քաղաքական միավորումը հայկական պետության հետ կարող էր ընկալվել որպես վերամիավորում:

Խորենացու «Հայոց պատմության» նույն այդ դրվագում հաղորդվում է Արտաշեսի նաև հյուսիսային այն արշավանքների մասին, որոնք հիշատակ-

33 Հմմտ. Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 118:

34 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 57:

35 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծգ: Տես նաև՝ Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 67, 88:

36 Տե՛ս Գ. Տիգլայան, Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ, էջ 8 և հաջ.:

ված են Ստրաբոնի մոտ Վրաց արքան, պատմում է հորենացին, ապստամբեցնում է հյուսիսային կողմերը և գերի վերցնում հայոց արքայորդիներից մեկին՝ Զարեհին, որը նշանակված էր հյուսիսային զորքի հրամանատար։ Արտաշեսը զորք է ուղարկում Վրաստան և ազատագրում Զարեհին³⁷։ Նույն այս արշավանքների պատմության ավելի մանրամասն մի տարբերակ պահպանվել է Քարթլիս ցիսլոբեքա-ում³⁸։ Այստեղ նկարագրված է երեք արշավանք։ Առաջին անգամ զորքով գալիս է ինքը՝ Արտաշեսը, գրավում Մցխեթան, հպատակեցնում երկիրը և հեռանում։ Երկրորդ անգամ գալիս է նրա որդի Զարեհը՝ ձեռնելու վրացիների և օսերի (իմա՝ ալանների) ապստամբությունը։ Զարեհը գերի է ընկնում։ Երրորդ անգամ գալիս է Արտաշեսի Սմբատ զորավարը՝ Արտավազդ և Տիգրան արքայորդիների հետ։ Սրանք ազատում են Զարեհին և դաշնագիր կնքում, որի համաձայն վրացիները և օսերը պարտավորվում են պատերազմի դեպքում օժանդակ զորք տրամադրել Արտաշեսին և նրա պատկերով դրամ հատել։

Թերևս նույն հյուսիսային արշավանքների արձագանքն է հնչում նաև հայերի և Հյուսիսային Կովկասի լեռնաբնակ ալանական ցեղերի՝ Վրաստանի տեղի տորիայի վրա տեղի ունեցած պատերազմի պատմության մեջ³⁹։ Այս ցեղերի նվաճման մասին պատմելիս հորենացին նորից հիշատակում է մեծաթիվ մարդկանց գերեվարությունը դեպի Հայաստան։

Ստրաբոնի տեղեկությունները հյուսիսային արշավանքների մասին շատ որոշակի են։ Նրանց հետևանքով հայկական պետությունն են միացվել Պարիադրես (Պարխար) լեռների ստորոտի հողերը, հորձենեն, այսինքն՝ Կղարջք գավառը և Գոգարենեն՝ Գուդարքը⁴⁰։ Վրացական աղբյուրի վկայակոչված տրվյալների մեջ հատկապես հետաքրքրական է այն, որ Արտաշեսի իրականացրած արշավանքները կապված են Զավախքի ու Թոեղքի հետ, գավառներ, որոնք հենց Ստրաբոնի մոտ հիշատակված Գոգարենեի (Գուգարքի) մասն են կազմել։

Ս. Տ. Երեմյանի կարծիքով, Ստրաբոնի հիշատակած Պարիադրես (Պարխար) լեռների ստորոտը համապատասխանում է Գոգերձական գավառին, և երեք հիշյալ երկրամասերը, այսինքն, նաև Գոգարենեն ու հորձենեն (Կղարջքը և Արտահանը) լինելով Հայաստանը ներառնող Աքեմենյան սատրապության մասեր, ողջ III դարի ընթացքում ընդգրկված են եղել Երվանդունիների պետության մեջ ու միայն դարավերջում են անցել Վրաստանին։ Այս դատողությունը, Արտաշեսի կողմից նրանց նվաճումը պետք է դիտել որպես վերամիավորում։

37 Խորենացի, Ի, Ժգ։

38 Տե՛ս Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 158—160։

39 Ս. Խորենացու հաղորդած այս ավանդության մեջ (Բ, Ժբ) թերևս շփոթված են երկու պատմական անձնավորություններ. Արտաշես Ա-ը իր հյուսիսային արշավանքներով և Տրդատ Ա-ը (մ. թ. 66—մոտ 80) ալանների դեմ մղած պատերազմներով։

40 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ ՄԱշխարհացոյց-ի, էջ 59, հմմտ. նաև՝ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 117։

Արապիւ Ա-ի սահմանափակ արժանագրութիւններով

Արտաշեսի՝ արևմտյան ու հարավային ուղղություններով առաջխաղացման կապակցությամբ նշենք, որ վիճակն այստեղ ավելի հատկանշական էր հայկական հզորացող պետության քաղաքական իշխանությունը տարածվում էր այնպիսի երկրամասերի վրա, որոնք վաղուց ի վեր դարձել էին հայկական էթնոսի տարածման ասպարեզ։ Եթե խոսենք Դերքսենեի (Դերշան) և Ակիլիսենեի (Եկեղիք) մասին, ապա սրանք հայերի հնագույն բնօրրանի՝ Հայաստանի մասերն էին կազմում։ Ինչ վերաբերում է Տամորիտիսին (Տամորիք), ապա հունական պատմական ավանդությունը հայերին է վերագրում ոչ միայն այդ շրջանի, այլև շատ ավելի հարավ ընկած Ադիաբենեի և Կալաքենեի (Ասորեստանի հին մայրաքաղաք Կալխուի շրջակայքը) շրջանների գաղթեցումը հայերի կողմից հնագույն ժամանակաշրջանում⁴¹։

3. ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Արտաքին ընդարձակմանը զուգընթաց, հայկական պետությունը ապրում էր ներքին սրընթաց զարգացման ժամանակաշրջան։ Մոտ անցյալի համեմատաբար փոքր ու թույլ թագավորությունից, որի մեջ պահպանվում էին աքեմենյան սատրապության վարչական կառուցվածքի շատ գծեր, Հայաստանը վերածում էր տնտեսապես զորեղ, ինքնուրույն ու ընդարձակ պետության և քնականաբար կարիք էր զգում բազմաթիվ բարեփոխումների՝ տնտեսական, վարչաքաղաքական, ռազմական, մշակութային և այլ մարզերում, որոնք և հետզհետե պետք է իրականանային։

Արտաշեսի հռոյնին ռեֆորմը։— Այդ բարեփոխումների շարքում կարևոր տեղ է զբաղում հողային ռեֆորմը, որի անհրաժեշտությունը թելադրվում էր երկրում մասնավոր հողատիրության և ստրկատիրության զարգացման բուռն ընթացքով։ Այդ պրոցեսները, որոնց մասին մանրամասն պատկերացում կտրվի համապատասխան զլխում, անշուշտ, ծայր էին առել դեռ շատ վաղուց, դեռևս Աքեմենյանների տիրապետության օրոք, բայց առանձնապես ուժեղացել էին հելլենիստական պետությունների առաջացման ժամանակաշրջանից սկսած։ Մ. թ. ա. II դարի սկզբներին Հայաստանում ստեղծվեցին մասնավոր հողատիրության ծավալման նոր ազդակներ։ Դրանք էին՝ մի կողմից շահագործող դասակարգի շարքերի ընդլայնումը ի հաշիվ ուժեղացող և ուճացող ռազմական ու վարչական ապարատի բարձր և ստորին ներկայացուցիչների, նորաստեղծ քաղաքների վերնախավի ու տաճարների քրմության և մյուս կողմից՝ ռազմական արշավանքների ընթացքում նորանոր հողերի ձեռք բերումը և հատկապես մարդկային զանգվածների, այսինքն՝ էթանագին աշխատուժի գերեզմանությունը Հայաստան։

Վերջին հանգամանքը առանձնապես մեծ նշանակություն ուներ մասնատիրական նոր տիպի, ստրկական աշխատանքով վարվող տնտեսությունների՝ յլաստակերտ-ազարակների առաջացման և քաղաքացման համար։

Հողի մասնավոր սեփականության զարգացումը մեծ վտանգ էր ներկայաց-

⁴¹ Strabo, XI, 14, 12.

նում համայնական հողատիրության համար: Սկզբնապես մասնավոր հողատերերի բաժին էին դառնում խամ ու խոպան, գյուղական համայնքների կողմից չօգտագործվող ու նրանց սահմաններից դուրս գտնվող հողերը: Այնուհետև հերթը պիտի հասներ նաև համայնքային հողերին: Հարուստ և ուժեղ հողատեր-ստրկատերերը այս կամ այն ձևով փորձում էին յուրացնել նաև այդ հողերի մի մասը: Համայնքը չէր կարող հանդուրժել իր հողերի մասնատումը և ծավալված պայքարը ուղեկցված պիտի լիներ սուր ընդհարումներով:

Այս վիճակին վերջ պիտի դնե հողային ռեֆորմը՝ մեզ հայտնի առաջին ագրարային ռեֆորմը հայ իրականության մեջ: Այդ իրողության մասին մեզ հաղորդում են Արտաշեսի կանգնեցրած և մեզ մի քանի նմուշներով հասած հողաբաժան սահմանաքարերը⁴² և խորհնացու «Հայոց պատմությունը»: Վերջինիս Բ գրքի ծղ զխում կարդում ենք. Արտաշեսը «հրամայում է որոշել գյուղերի և ագրարական սահմանները, որովհետև բազմամարդացրել էր Հայոց աշխարհը՝ բազմաթիվ ազգեր ներմուծելով և բնակեցնելով լեռներում, հովիտներում և դաշտերում: Եվ հաստատեց սահմանների այսպիսի նշաններ. հրաման տվեց կոփել քառակուսի քարեր և վրաները պնակաձև փոսեր անելով, տնկել հողի մեջ, իսկ դրանց վրա կանգնեցնել երկրի մակերևույթից փոքր բարձրություն ունեցող քառակուսի աշտարակներ... Եվ ասում են,— եզրափակում է հեղինակը,— որ Արտաշեսի օրոք Հայոց աշխարհում անմշակ հող չկար՝ ոչ լեռնային, ոչ էլ դաշտային, այնքան շին էր երկիրը»:

Քարերի այս նկարագրությունը, մանավանդ խորհնացու՝ նրանց տրված մեկնաբանությունը, երկար ժամանակ համարվել են խորհնացու երևակայության արդյունք⁴³: Հետագայում, քարերի նմուշների հայտնաբերումից հետո, նկարագրությունը համարվել է վավերական⁴⁴, իսկ մեկնաբանությունն ընդունվել որպես Արտաշեսի ժամանակից շուրջ 700 տարի հետո ապրած խորհնացու կռահում: Ներկայումս արդեն հիմք կա կարծելու, որ խորհնացին բացի քարերից, իր ձեռքի տակ նրանց մասին ունեցել է նաև գրավոր հիշատակություն՝ Օղյումպ քրմի «Մեհհնական պատմության» մեջ, որտեղից էլ առել է նրանց մեկնաբանությունը: Սրանով, հասկանալի է, վերջինիս արժեքը կրկնապատկվում է⁴⁵:

⁴² Տե՛ս վերը, էջ 529, ծանոթ. 18: Տե՛ս նաև A. Dupont-Sommer, Deux inscriptions araméens trouvées près du lac Sevan (Arménie), „Syria“, XXV (1936—1946), № 1—2 և հաջ., որը այլ մեկնաբանություն է տալիս այս արձանագրություններին:

⁴³ Տե՛ս Դ. Халатаянц, Армянские Аршакиды в Истории Армении Монсея Хоренского. Опыт критики источников, մաս 1, էջ 278:

⁴⁴ Առաջին անգամ Ն. Ա. Օրբելու կողմից՝ 1941 թվականին, հանվելով արձանագրության՝ Ա. Յա. Բորիսովի ընթերցման վրա, որը հրատարակվեց ավելի ուշ (А. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса) царя Армении, ВДИ, 1946, № 2):

⁴⁵ Բացառված չէ նույնիսկ, որ խորհնացու տված նկարագրությունն հիմնված լինի ոչ թե անմիջականորեն սահմանաքարերի, այլ նրանց նկարագրության վրա, որի օգտին են խոսում քարերի տեսքի և խորհնացու նկարագրածի միջև եղած տարբերությունները, առաջին հերթին այն, որ խորհնացու մոտ խոսք չկա քարերի վրա արձանագրությունների առկայության մասին (տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորհնացին, էջ 186 և հաջ.):

Հիրավի, մեկնաբանության բոլոր կետերն էլ այնպիսի շեշտակիությամբ են բնութագրում արտաշեսյան Հայաստանի տնտեսական վերելքի էությունը. որ շեն կարող խորհնացու ժամանակի ծնունդ լինել: Նկատի ունենք այն, որ հողերի սահմանազատման անհրաժեշտությունը բխեցվում է երկրի բազմամարդացման հանգամանքից, հատկապես նորանվաճ երկրներից բերված մարդկային զանգվածների առկայությունից, իսկ վերջինս էլ կապակցվում անմշակ հողերի սպառման հետ, որը, ինչպես վերը նշվեց, էժան, ստրկական, հիմնականում գերակայալիների ձեռքերով վարվող մասնավոր հողային տնտեսությունների ծաղկման հետևանք էր: Վերջապես, ամենայն հստակությամբ բնորոշվում է Արտաշեսի կատարած գործողությունը, որպես մասնատիրական տնտեսություններին (ազարակներին) առնչվող հողերի սահմանազատումը գյուղերին (գյուղական համայնքներին) պատկանող հողերից:

Վերջին նշումը (սհամայնում է որոշել գյուղերի և ազարակների սահմանները) միանգամից լույս է սփռում իրականացված ռեֆորմի սոցիալական էության վրա, որը աչպես մթության մեջ կմնար, որովհետև մեզ հասած սահմանաքարերի արձանագրությունները այդ էությունը ջնն բացահայտում, չեղոք ձևով հայտնելով պարզապես, որ Արտաշեսը հողի բաժանում է կատարել⁴⁶:

Ունենալով խորհնացու պահպանած ցուցումը, կարելի է արդեն եզրակացնել, որ ռեֆորմը եղնում էր թագավորի հիմնական նեցուկը հանդիսացող նորելուկ հողատեր-ստրկատերերի՝ ռադմա-վարչական ազնվականության, շահերից, քանի որ օրինականացվում էին տեղի ունեցած փոփոխությունները, այսինքն՝ այդ դասի ունեցած նվաճումները: Բայց միևնույն ժամանակ այն ուղղված էր համայնքի դիրքերի եթե ոչ հետագա ամրապնդմանը, ապա գոնե պահպանմանը ինչ-որ հաստատուն մակարդակի վրա: Զպետք է մոռանալ, որ համայնքն էր հիմնական հարկային միավորը, և նա էր թագավորին տալիս հետևակ զորքի մեծ մասը և օժանդակ զորամասեր:

Այլ նորամուծություններ: Ընդարձակ պետության կառավարման գործի դյուրացման նպատակն է հետապնդել երկրի վարչական բաժանման ռեֆորմը, որ կատարվել է Արտաշեսի կամ գուցե նրա հաջորդների օրոք: Հայաստանի տերիտորիան բաժանվել է 120 ստրատեգիաների, որոնք ղեկավարվում էին թագավորի կողմից կարգված կառավարիչների՝ ստրատեգոսների միջոցով: Միաժամանակ տնօրինվել է ստրատեգիաների ներքին կառուցվածքը՝ նրա վարչա-տնտեսական և ռազմական ապարատը, որը փոքրացված չափերով հավանորեն կրկնում էր պետական ապարատի պատկերը:

Կատարված բազմաթիվ արշավանքները վկայում են, որ բարենորոգման պետք է ենթարկված լինե՞ր նաև ռազմական բնագավառը՝ զորքի հավաքագրման, կազմավորման ու ղեկավարման գործը: Անտիկ հեղինակները այս մասին որոշակի տեղեկություններ չեն հայտնել: Խորհնացին է, որ հաղորդում է մի բարեփոխության մասին. Արտաշեսը զորքի իշխանությունը բաժանել է չորս մասի, կազմելով արևելյան, արևմտյան, հարավային և հյուսիսային զորա-

46 Տճ՝ Գ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի արամեատառ նորագլուխ արձանագրությունը, էջ 107:

վարություններ⁴⁷։ Այս հաղորդումը փոխարձագանքում է Ստրաբոնի վերոհիշյալ վկայությանը նույն շորս ուղղություններով կատարված արշավանքների մասին։

Խորենացու մոտ պահպանվել են նաև այլ տեղեկություններ այդ ժամանակ կատարված նորամուծությունների մասին, ինչպես, օրինակ, տոմարի նորոգման, երկրի լճերի և գետերի վրայով նավագնացության գործի բարեկարգման, ինչպես և այլապիսի մեծածախ արվեստների ու գիտությունների՝ զարգացման և այլնի մասին⁴⁸, սակայն այս տվյալները դեռ հետազոտման ու ստուգման են կարոտ⁴⁹։

Նոր վարչական բաժանման, երկրի հողային կադաստրի (հաշվառման ցուցակի, առանց որի հողային ռեֆորմը չէր կարող իրականացվել) կազմման և այլ հանգամանքները, կենտրոնական իշխանության ամրապնդումը պիտի հանգեցնեին արքունի նոր դիվանի (գրասենյակի) ստեղծմանը կամ առնվազն՝ հնի կանոնավորմանը, քանի որ Նրվանդունիները ևս պետք է այդպիսի դիվան ունենային, գեթ պահպանած լինեին աքեմենյան սատրապական դիվանը։ Արքունի դիվանի լեզուն Արտաշեսի օրոք, դատելով նրա արձանագրություններից, արամեերենն էր, ասել է, թե նա ժառանգաբար ընդունել էր աքեմենյան տերության դիվանի լեզուն⁵⁰, Բայց հունարենը ևս, ինչպես ցույց են տալիս Արմավիրի արձանագրությունները, արդեն Հայաստան էր մուտք գործել Արտաշեսից էլ առաջ, և, իհարկե, հավակնորդ էր պետական լեզու լինելու, մասնավաճառ, որ նրանով պիտի հաղորդակցվեին հարևան հելլենիստական երկրների հետ։

Արժունիքը։ Նոր պայմաններում շեշտակիորեն աճում էր թագավորի, նրա տոհմի ու շրջապատի՝ արքունիքի, դերը երկրի կառավարման գործում և քայլեր պիտի արվեին դրանց դրուժյան ամրապնդման ու հեղինակության բարձրացման ուղղությամբ։

Այժմ շոշափելի հիմք ունենք եզրակացնելու, որ հայոց արքունիքի այն բարդ կառուցվածքը, նրա մեջ ընդգրկված տասնյակ պաշտոնները, որոնց մասին ամբողջական պատկերացում ենք ստանում միայն IV դարի հայ Արշակունյաց արքունիքի մասին եղած մանրամասն հաղորդումներից, զարգացման որոշ աստիճանի էր հասել արդեն Արտաշեսի օրոք։ Այդ է հաստատում Սիսիանում գտնված արձանագրությունը, որի որպես հեղինակակից՝ Արտաշես թագավորի կողքին ու նրա հետ «և» շաղկապով առնչված հանդես է դալիս «թագադիր» նիկեփորը (կամ նեկիփառը), Ախշահրսարտի որդին⁵¹։ Այստեղից ոչ միայն պարզվում է, որ այն ժամանակ Հայաստանում արդեն գոյություն է ունեցել «թագադիր» պաշտոնը, և որ դրա կրողը մեծ դեր է խաղացել պետության մեջ ու եղել թագավորի մերձավորը, այլև կամուրջ է ձգվում դեպի Խորենացու նկարագրած Սմբատ «թագադիր ասպետը»՝ Արտաշես-թագավորի աջ ձեռքը, նրա բոլոր ձեռնարկումների մասնակիցն ու իրագործողը։ Ավելի ճիշտ, այդ

47 Տե՛ս Խորենացի, Բ, Ժգ։

48 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, Ժթ։

49 Հմմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 130։

50 Տե՛ս Դ. Ա. Тирацян, Ахеменидские традиции в древней Армении, էջ 3։

51 Տե՛ս A. Pertkhanian, Une inscription araméene du roi Artashes trouves à Zan-guezour (Siwnik') REANS, № 5, т. III, 1966, էջ 18 և հաջ.։

երկու դեմքերը նույնանում են, ենթադրել տալով, որ այդ անձի անունը *Խորենացու* (թե նրա աղբյուր Օղյոսմպի⁵²) մոտ ինչ-ինչ պատճառով փոխվել է, կամ էլ, որ նա երկու (մի տեղական և մի հունական) անուն է կրել, երևույթ, որ հելլենիստական աշխարհում հաճախ է հանդիպում⁵²։

Հավանական է, որ պատմական դեմք է Խորենացու մոտ հանդես եկող Արգամը (Արշամը) ևս։ Հայ մեծատոհմիկ է, որը Երվանդի ու Արտաշեսի պայքարի պատասխանատու պահին անցել էր փայլուն հավակնորդի ճամբարը և ղյուրացրել նրա գահակալումը։ Սա, իբր, Արտաշեսից ստացել է «երկրորդական գահը», պաշտոն, որի մասին հետագայում ոչինչ չի լսվում, բայց որը հնում թերևս եղել է։ Արգամը շուտով զոհ գնաց արքունիքում ծավալված ներքին պայքարին⁵³։

Խորենացին հիշատակում է նաև սպարապետություն ու հազարապետություն (որն ընդգրկում էր «ղամենայն գործ տանն արքունի») պաշտոնները, որոնք հանձնարարված էին ևրկու արքայազուններին, և քրմապետությունը, որ ստացել էր հրրորդ արքայազնը⁵⁴։

Թագավորը, նրա տոհմը։ Թագավորը միջոցներ էր ձեռք առնում իր անձր անհասանելի բարձրության վրա կացուցանելու։ Հելլենիստական աշխարհում լայն կիրառում ունեին թագավորական պատվատիտղոսները, որոնցով շեշտվում էր այս կամ այն տիրակալի գործունեության կամ խառնվածքի հատկանշական կողմը։ Այսպես. թագավորները անվանվում էին նիկատոր («Հաղթական»), Եվերգետես («Բարեգործ»), Սոտեր («Փրկիչ»), Եվսեբես («Բարեպաշտ»), Փիլադելփոս («Եղբայրասեր») և այլն⁵⁵։ Արտաշեսը ևս ունեցել է իր պատվատիտղոսը, բայց այն արտահայտված լինելով արամեերեն արձանագրության մեջ և արամեերեն տեքստի մեջ, դժվար է վճռաբար որոշել, թե հունական պատվատիտղոսներից որ մեկի համարժեքը կամ թարգմանությունն է հանդիսանում։ Արտաշեսը ընտրել է իր համար «Բարի» պատվատիտղոսը («Արտաշես արքա Երվանդական Բարի, որդի Զարեհի»), որը մեր կարծիքով ավելի շուտ հավասարազոր է «Եվսեբեսին» («Բարեպաշտ»), քան թե «Եվերգետեսին» կամ մի ուրիշի։

Այս պատվատիտղոսի յուրացումը թերևս կապ ունի թագավորական նախնիների, դինաստիայի պաշտամունքի հետ, որը սկիզբ է առել կամ որին թափ

52 Այսպես, հելլենիստական Բաբելոնիայում գեռես III դարի կեսերին հունական անունները հազվագյուտ էին և տեղացիներին շնորհվում էին սելևկյան թագավորի կողմից։ II դարի կեսերին միայն հունական անունները, հաճախ տեղական անուններին կից՝ սովորական են դառնում տեղացիների համար (Г. X. Саркисян, Частные клинописные контракты из собрания Государственного Эрмитажа, ВДИ, 1955, № 4, էջ 148, ժան. 1—2)։ Գուցե «Նիկեփոր»-ը («Հաղթարեք») Սմբատի երկրորդ անունն էր (պատվանուն), շնորհված նրան Սելևկյան թագավորի կողմից, երբ նա գեռես (Արտաշեսի հետ մեկտեղ) ծառայելիս կարող էր լինել Սելևկյաններին։

53 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ժա և այլն։ Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 156 և հաջ.։

54 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ժգ։

55 Տե՛ս A. Gutschmid, Ueber die Beinamen der hellenistischen Könige, Kleine Schriften, IV, Lpz., 1893, էջ 118։

է հաղորդվել Արտաշեսի օրոք, Այս երևույթը ևս հեղինակաւոր դարաշրջանի ամենաբնորոշ երևույթների թվին է պատկանում: Համակված իրենց անձի ու իշխանութիւն հեղինակութիւն բարձրացման հոգսով, հեղինակաւոր շրջանի միապետները ջանք ու միջոցներ չեն խնայել արծարծելու այդ յուրատեսակ թաղաքական կրօնը», որի շրջանակներում նրանց աստվածային ծագում, շատ դեպքերում հենց աստվածային բնութիւն էր վերագրվում⁵⁶:

Մեծ Հայքի հզոր տիրակալը ևս կարող էր աստվածային ծագման ակնկալութիւն ունենալ, մանավանդ, որ առնչված էր Երվանդունիների ու սրանց միջոցով՝ հզոր Արեւմտեան աշխարհակալ տան հետ: Խորհնացու հաղորդամբ, Արտաշեսը իր նոր մայրաքաղաքում՝ Արտաշատում, նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճար է հիմնադրել⁵⁷, որտեղ ներկայացված էր նախնիների պատկերաշարը: Պետք է ենթադրել, որ բացի վերոհիշյալ հռչակավոր երկու տոհմերի ներկայացուցիչներից, այդտեղ պատկերված էր նաև Արտաշեսի հայրը՝ Զարեհը (ու նրա նախնիները), որի նկատմամբ իր հարգանքը Արտաշեսը ցուցադրել է իր հիմնադրած քաղաքներից մի քանիսը նրա անունով կոչելով:

«Քաղաքական» այս կրօնի զարգացման հաջորդ քայլին՝ ապրող թագավոր անձի պաշտամունքին, Արտաշեսը, ըստ երևութիւն, չի դիմել: Համեմատն դեպս թագավորող անձի պաշտամունքը հաստատող նյութեր առայժմ չկան: Այդ քայլը կատարել է հետագայում Տիգրան Բ-ը⁵⁸:

Արտաշեսի ռեֆորմների ու նորամուծութիւնների մասին մեզ հասած տեղեկութիւնները, իհարկե, անհամեմատ ավելի քիչ է իրականացվածից, բայց այդ քիչն էլ, ընդգրկելով հասարակական կյանքի շատ բնագավառներ, ցույց է տալիս, որ ի դեմս այդ իշխողի պատմութիւն ասպարեզ է իջել ոչ միայն տաղանդավոր ու հաջողակ մի գործարար, այլև մեծ քաղաքագետ և պետական գործիչ:

Նոր մայրաքաղաքի նիւնադրումը: Ժամանակի կարևոր երևույթներից էր նաև քաղաքաշինութիւնը: Հեղինակաւոր Առաջավոր Ասիան ընդգրկած այդ հզոր պրոցեսը, ուր ընթացքում ստեղծվել էին հարյուրավոր նորանոր քաղաքներ, Հայաստանում, ինչպես տեսանք վերը, իր արդունքներն էր տվել արդեն մ. թ. ա. III դարում: II դարում այդ գործը շարունակվեց ավելի մեծ չափերով: Նրա լավագույն արտահայտութիւնն էր Հայաստանի նոր մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը: Պատահական չէ, որ այն կառուցվել է Արաքսի միջին հոսանքի հովտում՝ Արարատյան դաշտում: Այստեղ են գտնվել պատմական Հայաստանի գրեթե բոլոր մայրաքաղաքները՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, հետագայում Վաղարշապատը, Դվինը (այժմ էլ՝ Երևանը): Արարատյան դաշտը, սկսած մ. թ. ա. IV դարից, գուցե և ավելի վաղ, դառնում է Հայաստանի սիրտը: Այստեղ

56 Այսպես, Պտղոմեոս Բ-ը աստվածներ էր հայտարարել իր հորն ու մորը, Անտիոքոս Ա-ը՝ իր հորը: Հետագայում գտնում ենք Սելևկյան թագավորների աստվածացված ողջ շարանը: Մահվանից հետո աստված էին համարվում Պերգամոնի թագավորներն ու թագուհիները, նույն սովորութիւնը կար Բյուզանդիայում, Վաղագովկիայում, պարթև Արշակունիների մեջ: Նախնիներին հատուկ արքայալիք ու տաճարներ էին նվիրվում:

57 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խթ:

58 Տե՛ս սուրբ, էջ 571:

էին խաչածնվում հարավից դեպի հյուսիս և Արաքսի վրայով՝ արեւելից դեպի արեւմուտք տանող տարանցիկ առևտրական ուղիները, մի հանգամանք, որ վճռական նշանակություն ունեւորւում էր Արարատյան դաշտի քաղաքների համար: Ռազմա-ստրատեգիական նկատառումներն էլ, անշուշտ, իրենց դերն են խաղացել քաղաքի տեղը որոշելիս: Ըստ Պլուտարքոսի, Արտաշատի տեղանքի ընտրողն է եղել Հաննիբալը՝ Հռոմի երբեմնի ահեղ թշնամին, որն իր պարտությունից հետո անցել էր արեւելք և իր հովանավոր Անտիոքոս Գ-ի պարտությունից ու մահվանից հետո ապաստանել Հայաստանում, «բազմաթիվ օգտավետ գործերում խորհրդատու լինելով Արտաշեսին»: Նկատելով «չօգտագործված ու անտեսված հարմարագույն ու խիստ հաճելի մի վայր, նա տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը»: Թագավորը հավանեց և՛ տեղանքը, և՛ հատակագիծը ու այսպիսով կառուցվեց «Մի մեծ ու շատ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց Թագավորի անունով ու հայտարարվեց Հայաստանի մայրաքաղաք»⁵⁹:

Հայաստանում Հաննիբալի լինելու և Արտաշատի հիմնադրմանը մասնակցելու հնարավորության մասին⁶⁰ գիտնականների տարակուսանքը չի նսեմացնում սույն հաղորդման կարեւորությունը: Անկախ նրա հավաստիության խնդրից, այն կարող է որոշ կռվան ծառայել Արտաշատի հիմնադրումը թվագրելու համար: Գրականության մեջ առաջարկված 166 թվականը⁶¹ չափազանց ուշ է թվում, մանավանդ, չի համընկնում Դիոդորի այն հաղորդմանը, թե «Արտաշեսը... ապստամբելով Անտիոքոսից, իր անունով քաղաք հիմնադրեց...»⁶², ըստ որի Արտաշեսի գահակալումը (189) և Արտաշատի հիմնադրումը ժամանակով իրար մոտ են եղել: Որպեսզի Հաննիբալի առասպելի գոյացման որեւէ հիմք լինի, պետք է որ գոնե Արտաշատը հիմնադրված լինի, եթե ոչ նրա մասնակցութեամբ, գոնե նրա կենդանության օրոք, այսինքն՝ 183 թվականից առաջ: Ընդունելի է թվում շուրջ 185 թվականը, երբ Արտաշեսը արդեն ավարտած պիտի լինի իր հյուսիսային ու արեւելյան արշավանքները:

Հաննիբալի մասին հաղորդումը, եթե այն վավերական էլ չէ, նաև մի երկրորդ եզրահանգման հիմք է տալիս: Ուժի մեջ է մտնում Պլուտարքոսի հաղորդման այն կետը, որ խոսքը Արտաշատի հատակագծի մասին է: Անշուշտ քաղաքի արտաքին տեսքը այնպիսին է եղել, որ հնարավորություն և հիմք է տվել Պլուտարքոսին (եթե սա անձամբ է տեսել քաղաքը, իսկ հակառակ դեպքում՝ նրան աղբյուր ծառայած հեղինակին) պնդելու, թե Արտաշատ քաղաքի հիմքում մեկ միասնական հատակագիծ է եղել ընկած հենց սկզբից: Անշուշտ, քաղաքը պիտի կառուցապատված լինի ժամանակի հելլենիստական քաղաքաշինության բոլոր կանոններով, ուղղանկյուն թաղամասեր կազմող խաչավորված փողոցներով ու շրջափակված լինի հզոր պարիսպներով: Հենց այդ հան-

⁵⁹ Plut., Lucul., 33.

⁶⁰ Տե՛ս, օրինակ Դ. Момизен, История Рима, т. I, М., էջ 709: С. М. Кркаяшарян, Возникновение городов в Армении во II в. до н. э.—III в. н. э., «Научные доклады высшей школы, Исторические науки», 1961, № 4, էջ 154:

⁶¹ Տե՛ս Fabricius, Theophranes von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Theasburg, 1888, էջ 32 և 131, և Լ. Մուսաղյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 120:

⁶² Diod., XXXI, 17a.

դամանքներն են, որ առիթ են տվել նույն Պլուտարքոսին հիշատակելու Արտաշատին հռոմեացիների կողմից տրված «Հայկական Կարթագեն» մականունը, իսկ Ստրաբոնին՝ ասելու, թե Արտաշատը «գեղեցկապես շինված-բնակեցված է և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Գտնվում է գետի թերակղզի կազմող անկյունում, պարսպապատ է գետափի երկայնքով, բացի պարանոցից, իսկ պարանոցը փակված է խրամով և պատվարով»⁶³:

Արտաշատի հիմնադրման մասին պատմում է նաև Խորենացին: «Արտաշեսը գնում է այն տեղը, ուր խառնվում են Արաքսը և Մեծամորը և հավանելով բլուրը՝ այստեղ քաղաք է շինում անվանելով այն իր անունով Արտաշատ... և հանելով Երվանդի քաղաքից գերի հրեաների բազմությունը, նստեցնում է նրանց Արտաշատում»⁶⁴: Այստեղից իմանում ենք, որ Արտաշատ է տեղափոխվել Երվանդաշատի բնակչության մի մասը⁶⁵: Նորաստեղծ քաղաքը երկրի մյուս քաղաքների բնակիչներով շենացնելը այդպիսի քաղաքների բնակեցման կարևորագույն ձևն էր հելլենիստական աշխարհում և հունարեն կոչվում էր *συνοικισμός*՝ այսինքն՝ «միասին բնակեցում», «համաբնակեցում»: Հենց այս բառն է օգտագործում Ստրաբոնը Արտաշատ քաղաքի հիմնադրման մասին վերևում մեջբերված հաղորդման մեջ⁶⁶, դրանով իսկ հաստատելով Խորենացու ասածը: Սակայն Հայաստանում քաղաքային կյանքը թույլ էր զարգացած և քաղաքների թիվը փոքր էր, ուստի հնարավոր չէր սահմանափակվել բնակեցման սոսկ այդ ձևով: Անշուշտ, նորաստեղծ Արտաշատում էր տեղավորվել նաև ռազմական արշավանքների ընթացքում գերեվարված բնակչության մի մասը:

Արտաշատը գտնվել է այժմյան Խոր-Վիրապի վանքի շրջակայքում, Արաքսի ափին, և ձգվել է մինչև Փոքր Վեդի՝ Տրայանոսի արձանագրության հայտնաբերման վայրը⁶⁷:

Փաղափաղինություն: Հետաքրքրական է նշել, որ Արտաշատ (հունական ձևը՝ Արտաքսատա) անվանաձևը որոշ զարգացման արդյունք է: Ըստ Ստրաբոնի, քաղաքը սկզբնապես կոչվել է Արտաքսիասատա, այսինքն՝ հայերեն առնվազն՝ Արտաշաշատ, եթե ոչ Արտաշեսաշատ⁶⁸: Նույն հեղինակը հիշատա-

63 Strabo, XI, 14, 6:

64 Խորենացի, Բ, խթ:

65 Հրեաների հիշատակությունը Խորենացու մոտ տվյալ կոնտեքստում պատմական անաբրոնիզմ է: Իրականում հրեաները մասսայաբար Հայաստան են վերաբնակեցվել Արտաշեսի ժամանակից մեկ դար անց՝ Տիգրան Բ-ի օրոք: Անաբրոնիզմի պատճառը Խորենացու ժամանակագրության այն յուրահատկությունն է, որի հետևանքով նրա մոտ Տիգրանի թագավորությունը ընկնում է Արտաշեսի թագավորությունից առաջ: Վերոհիշյալ հաղորդումը պետք է հասկանալ այնպես, որ Արտաշատ էր տեղափոխվել Երվանդաշատի բնակչության մի մասը:

66 Տե՛ս Ս. Մ. Կելլաշադջե, Սինդիկատնը հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում, ՊՐԶ, 1964, № 1, էջ 107—118:

67 Տե՛ս Բ. Ն. Առափնյա, Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊՐԶ, 1967, № 1:

68 Որ Ստրաբոնի այս ցուցումը արհեստական մի բան չէ, ցույց է տալիս Արտաշատի քաղաքային մի դրամի վրայի արձանագրությունը, որտեղ քաղաքանունը հաղորդված է որպես՝ Առափափսատա, ուրեմն հայերեն՝ Արտաշաշատ, որ շատ նման է Ստրաբոնի հիշատակած ձևին: Տե՛ս Առափնյա, Հայ թագավորների և քաղաքների գրամներ, «Ազգագրական հանդես», XXIV գիրք, 1913, № 1:

կում է հայկական մի այլ քաղաք ևս, դարձյալ Արաքսի վրա, Ատրպատականի սահմանների մոտ, այսինքն՝ մոտավորապես Նախճավանի կողմերը, Արփատա անունով, որ հայերեն պիտի հնչեր Արշատ։ Հավանական է թվում, որ այս քաղաքը ևս Արտաշեսի հիմնադրածն է, և կրել է նրա անունը, միայն այդ անունը իր սղման պրոցեսի մեջ էլ ավելի հեռուն է ընթացել, քան մայրաքաղաքինը, և կամ կրճատ է արտասանվել ի տարբերումն բավական մոտիկ գտնվող մայրաքաղաքի անվան։ Նույն անունը կրող բազմաթիվ քաղաքների հիմնադրման դեպքերը չափազանց շատ են հելլենիստական դարաշրջանում, ինչպես կոեսենք ստորև, և Արտաշեսի անունը կրող երրորդ ու չորրորդ քաղաքների առկայությունը ևս զարմանք չէր պատճառի։ Ի դեպ, հիմք կա կարծելու, որ Վանա լճի ափին այդպիսի մի քաղաք է եղել՝ «Արտաշիսյան» անունով⁶⁹։

Վերադառնալով նորաստեղծ քաղաքների քնակեցման խնդրին, նշենք, որ միայն մայրաքաղաքը չէր բնակչության կարոտ։ Բացի թվարկվածներից, Արտաշեսի օրոք հիմնադրվել են նաև մի շարք այլ քաղաքներ, որոնք անվանվել են տշ թե իր՝ Արտաշեսի, ալ նրա հոր՝ Զարեհի անունով։ դրանք են՝ Նորշիրականի Զարեհավանը, Բագրևանդի Զարեհավանը, Հավնունիքի Զարեհավանը, Աղիովիտի Զարիշատը և Վանանդի Զարիշատը (Զարեհաշատ—Զարիշատ՝ սղման մի նոր օրինակ)։ Նոր հիմնադրված քաղաքը իշխող թագավորի հեր անունով կոչվել նույնպես եղել է հելլենիստական քաղաքաշինության մեջ ընդունված սովորույթներից մեկը⁷⁰։

Հայաստանում քաղաքների ծաղկումը և քաղաքային կյանքի աշխուժացումը հայկական ստրկատիրական հասարակության բուռն վերելքի դրսևորումներից էին, վերելք, որ տեղի էր ունենում հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի սոցիալ-տնտեսական նույնքան շեշտակի զարգացման հետնախորքի վրա։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, ՓՈՔԻ՝ ԱՍԻԱՆ ԵՎ ՍԵԼԵՎԿՏԱՆՆԵՐԸ

Մեծ Հայքի և Մոփի դաշինքը։ Մոփի թագավորության զարգացման մասին մեր ունեցած տեղեկությունները անհամեմատ սակավ են։ Դա մասամբ բացատրվում է այն հանգամանքով, որ նրա մասշտաբներն ու միջազգային նշանակությունը զգալիորեն գիշում էին Մեծ Հայքին։ Այսուհանդերձ, Ստրաբոնը Մոփի անկախացմանը հաջորդած զարգացման համար նույն ուղղությունն է նշում, ինչ որ Մեծ Հայքի համար, և ընդհանրապես Հայաստանի ընդարձակումը վերագրում է ոչ թե սոսկ Արտաշեսի, այլ սրա և Զարեհի միասնական ջանքերին՝ առանց սահմանազատելու յուրաքանչյուրի կատարածը։ Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ նրանք ինչ-որ սահմաններում և ինչ-որ ժամանակա-

⁶⁹ См. С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДН, 1953, № 3, էջ 14։

⁷⁰ Այսպես, Սելևկյան դինաստիայի հիմնադիր Սելևկոս Նիկատորը իր հիմնադրած քաղաքներից 16-ը իր հոր՝ Անտիոքոսի, անունով անվանել է Անտիոքներ։ Նրա որդի Անտիոքոս Ա-ը հիմնադրել է մի քանի Սելևկիաներ և այլն (App., Syg., 57)։

հատվածում միասնաբար, ձեռք-ձեռքի տված են գործել, նվազ հավանական ենթագործյուն կլինելու, թե Ջարեհի օժանդակ զորամասերը մասնակցել են Արտաշեսի բոլոր արշավանքներին և՛ հակառակը: Շատ ավելի ընդունելի է, որ Արտաշեսն ու Ջարեհը դորժակցել են այնպիսի մի ուղղության վրա, որտեղ նրանց նպատակները և շահերը կարող էին համընկնել: Այդպիսի ուղղություն էր միայն փոքրասիականը:

Սելևկոս Դ-ի (187—175) դրամը

Ստրաբոնի հիշատակած երկրամասերից այս ուղղության վրա էին գտնվում Անտիտավրոսի ստորոտի հողերը, Ակիլիսենեն (Եկեղյաց), Դերքսենեն (Դերջան), մասամբ Կարենիտիսը (Կարին): Սրանք էլ, ուրեմն, հանդիսացել են Արտաշեսի ու Ջարեհի համատեղ ջանքերի կիրարկման կետ: Թե ինչ ձևով են բաժանվել այս տերիտորիաները երկուսի միջև՝ լրիվ պարզ չէ: Եթե կարելի է վստահ լինել, որ Կարենիտիսն ու Դերքսենեն անցել են Մեծ Հայքին, իսկ Անտիտավրոսի ստորոտի հողերը՝ Մոփքին, ապա Ակիլիսենենի մասին, որն այն ժամանակ էապես ավելի մեծ էր, քան նրա ժառանգորդ՝ Եկեղյաց գավառը, և ընդգրկում էր Արևմտյան Եփրատի ամբողջ միջին հոսանքի հողերը, այդպիսի վստահություն չկա: Այն հարում էր երկու պետություններին էլ, և բացառված չէ, որ կարող էր բաժանված լինել երկուսի միջև:

Ե՛րբ են տեղի ունեցել այս իրադարձությունները: Հետևելով Ստրաբոնի մոտ Արտաշեսի արշավանքների թվարկման հերթականությանը (արևելյան, հյուսիսային, արևմտյան, հարավային), կարելի է ասել՝ հյուսիսային արշավանքներից հետո, և ավելացնել՝ Ջարեհի մահվանից առաջ: Անկախացումից (189) հետո արևելյան ու հյուսիսային արշավանքներն իրականացնելու համար անհրաժեշտ կլինեին առնվազն հինգ տարի: Մյուս կողմից, Ջարեհի մահվանից մինչև Անտիոքոս Դ-ի 165 թվականի արշավանքը, Մոփքում, ըստ երևույթի՝ թագավորել է Ջարեհի որդիներից մեկը, որի անունը պահպանել է միայն նրա

հիմնադրած քաղաքը՝ Արկաթիակերտը⁷¹։ Արդ, սա պիտի հասցրած լինե՞ր մինչև Անտիոքոս Դ-ի արշավանքը հիմնադրել այդ քաղաքը, քանի որ այն գրավվել է Անտիոքոսի կողմից և վերանվանվել Նպիփանիա⁷²։ Ուրեմն Արտաշեսի և Ջարեհի համատեղ գործողությունները կարող են ծավալված լինել մոտավորապես 185 և 175 թվականների միջև։ Թվագրությունը ավելի ճշգրտելու համար անհրաժեշտ է մի ակնարկ ձգել փոքրասիական գործերի վրա։

Փոքր Ասիայի երկրները Մագենեսիայի ճակատամարտից հետո։ Մ. թ. ա. 190 թվականից հետո քաղաքական իրավիճակը Փոքր Ասիայում լուրջ փոփոխություններ էր կրել։ Արեւմտյան գործոնը, որ առաջ ներկայացված լինելով միայն Մակեդոնիայի թագավորությանը, էական դեր չէր խաղում, այժմ ներկայացված էր հզոր Հռոմեական հանրապետությանը։ Բնական է, որ փոքրասիական երկրները բաժանվեցին երկու քաղաքական խմբավորումների, որոնցից մեկը հարում էր Հռոմին, իսկ մյուսը, ավանդաբար կամ սեփական շահերից դրված, շարունակում էր հարել Սելևկյաններին։ Առաջին խմբավորման առանցքն էին կազմում Կապադովկիան և Պերգամոնը, որը ժամանակին շատ էր դուրացրել Փոքր Ասիայում հռոմեական զենքի հաղթանակը։ Արդեն 188 թվականից նրանց դաշինքն ամրապնդվեց դինաստիական ամուսնությանը՝ Արիարաթ Դ-ի դուստրը կնության տրվեց Նվմենես Բ-ին⁷³։ Մյուս խմբավորման կորիզն էր Պոնտոսը, որը պարբերաբար դաշնակիցներ էր փնտրում ու գտնում արեւմտյան և արեւելյան հարեանների միջև, և մեզ հետաքրքրող շրջանում սերտորեն կապված էր Փոքր Հայքի հետ։

Պոնտոսի թագավորությունը կազմավորվել էր դեռևս IV դարի վերջում, Կապադովկիայի մերձսևծովյան հողերի (Պոնտական Կապադովկիա) վրա, պարսիկ մի մեծատոհմիկից սերվող, բայց Դարեհից ծագած լինելու հավանություն ունեցող տոհմի իշխանության ներքո⁷⁴։ Պոնտոսի թագավորներ Միհրդատ Բ-ը և Միհրդատ Գ-ը երկիրն ընդարձակել էին ի հաշիվ ծովափի երկայնքով շարված հունական քաղաքների և ցամաքի կողմից Պոնտոսը շրջապատող ժողովուրդների ու ցեղերի։ Այժմ, մ. թ. ա. II դարի երկրորդ տասնամյակում, պոնտական գահի վրա էր Միհրդատ Գ-ի որդի Փառնակ Ա-ը, եռանդուն և ագրեսիվ իշխող, իր թուռն՝ Միհրդատ Զ Նվպատորի գործի նախակարապետը։ Սա իր թագավորությունն սկսել էր հունական կարևոր ու հարուստ Սինոպ նավահանգստի նվաճմամբ, և պատրաստվում էր ընդարձակել իր տերության ցամաքային մասը։ Նա Միհրդատ Նվպատորի նախատիպարն էր նաև նրանով, որ սերտ կապեր էր հաստատել հյուսիսափն մերձսևծովյան հու-

71 Այդ քաղաքը սովոր ենք անվանել Արկաթիակերտ և նրա հիմնադրին՝ Արկաթիա, բայց սա պայմանական է, որովհետև այս քաղաքանվան աղբյուրներում հանգիպող տարբերակները բազմազան են, և չափանիշ չունենք նրանցից մեկն ու մեկին որոշակի նախապատվություն տալու Այսպես, կա Կարկաթիկերտա (Սարաբոն), Արգիթիկերտա, Արգուկտիկերտա և այլն (Պլին.), Արկեսիկերտա և հիմնադրի անունը՝ Արկեսիոս (Ստ. Բյուզ.), Արտագիգարտա (Պլուտարքոս), էտագիգարտա (Պլուտ. քարտ.)։

72 Տե՛ս Steph. Byz., 'Επιφάνεια բառի տակ։

73 Տե՛ս O. Morkholm, Antiochus of Syria, København, 1966, էջ 28.

74 Տե՛ս CAH IX, Cambridge, 1932, էջ 210 և հաջ. (M. Rostovtzeff)։

նական և ոչ հունական պետությունների (խերսոնեսի, սարմատների և այլն) հետ⁷⁵։

163 թվականին Փառնակը, ռազմական դաշինք կնքելով Փոքր Հայքի կառավարիչ Միհրդատի հետ, պատերազմ սկսեց հակառակ խմբավորման դեմ, ներխուժելով նախ Գալաթիայի, ապա և Կապադովկիայի հողերը։ Նախահարձակ դաշնակիցների սկզբնական հաջողություններին, սակայն, հաջորդեցին դժվարությունները։ Սելևկոս Դ-ը, որը Փառնակից 500 տաղանդ ստացած լինելով, արդեն պատրաստվում էր անցնել Տավրոսը և օգնության ձեռք մեկնել՝ հրաժարվեց իր մտադրությունից, ընկրկելով հռոմեացիների սպառնալիքների առջև։ Ի վերջո, Փառնակն ու Միհրդատը պարտություն կրեցին և ստիպված եղան ընդունել հաղթողների՝ Պերդամոնի, Նյապադովկիայի և մյուս տուժած երկրների առաջադրած բավական ծանր պայմանները, որոնցով, գրավված հողերը դատարկելուց բացի, նախատեսվում էր և մեծ ռազմատուգանք⁷⁶։ Պայմանագիրը, որ կնքվել է 179 թվականին, հասել է մեզ, Պոլիբիոսի երկի ֆրագմենտներից մեկում։ Հիմնական մասը բերված է, ըստ երևույթին, բառացի, իսկ եզրափակիչ մասը՝ ընդհանրացված ձևով։

Այնտեղ կարդում ենք. «Պայմանագրի մեջ ընդգրկվել են. Ասիայի իշխաններից Հայաստանի մեծ մասի տիրակալ Արտաքսիասը (Արտաշեսը) և Ակուսիլոքոսը, Եվրոպայի իշխաններից՝ սարմատ Գաթալոսը, ինքնավար քաղաքներից՝ հերակլեացիները, մեսեմբրիացիները, խերսոնեսցիները և սրանց հետ՝ կիզիկեցիները»⁷⁷։

Հայաստանի մասնակցությունը 183—179 թվականների պատերազմին։ Պոլիբիոսը չի հայտնում, թե ինչ պայմաններով են պայմանագրի մեջ ընդգրկվել պատերազմի այս անուղղակի մասնակիցները, կամ թե նրանցից որը որ խմբավորմանն էր հարում։ Սակայն որոշ բան պարզ է առանց այդ էլ։ Եթե Ղրիմի խերսոնես քաղաքը և սարմատների Գաթալոս իշխանը, ինչպես և Հերակլես, Մեսեմբրիա, Կիզիկոս քաղաքները Պոնտոսի (և Փոքր Հայքի) կողմնակիցներն ու դաշնակիցներն էին⁷⁸, ապա Արտաշեսն, անշուշտ, հակառակ խմբավորմանն էր պատկանում։ Դա բխում է նրա և՛ ընդհանուր, և՛ մասնավոր շահերից։

190 թվականից սկսած Արտաշեսը պայքարի մեջ է եղել Սելևկյանների հետ և, ինչպես կտեսնենք, եռանդուն կերպով պիտի շարունակեր այդ պայքարը մինչև իր կյանքի վերջը։ Պոնտոսը, ընդհակառակն, Սելևկյանների հովանավորը չէր և նրանցից օգնություն էր ակնկալում։ Հռոմը Պերդամոնի և Կապադովկիայի հովանավորն էր, իսկ Արտաշեսի, ինչպես և Ջարեհի, հարաբերությունները Հռոմի հետ այնքան լավ էին, որ խոսք կարող է լինել նույնիսկ ինչ-որ, թեկուզ և բանավոր, դաշինքի մասին («անցան Հռոմի կողմը», ասում

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 220։

⁷⁶ Տե՛ս B. Niese, Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeroneia, 3. Teil, Von 168 bis 120 v. Chr. Gotha 1903, էջ 74 և հաջ.։

⁷⁷ Polyb., XXV, 2.

⁷⁸ Տե՛ս CAH, IX, էջ 220։

է նրանց մասին Ստրաբոնը): Պերգամոնի հետ Արտաշեսը լավ հարաբերություններ է պահպանել հետագայում ևս⁷⁹:

Նույն կողմնորոշման էր մղում Արտաշեսին նաև նրա հիմնական՝ հայկական հողերը միավորելու նպատակը: Նրա նշանախօսքն էր տվյալ դեպքում Փոքր Հայքը, որը նա ձգտում էր ամբողջությամբ կամ մասամբ միացնել իր պետությանը: Տարակույս չկա, որևեմն, որ վերոհիշյալ պայմանագրում նա հանդես է գալիս որպես հակապոնտական խմբավորման ներկայացուցիչ:

Արտաշեսի ու Զարեհի համագործակցության մասին վերը նշված տվյալներից ելնելով, սպասելի էր, որ սույն պայմանագրի մեջ ներկայացված կլինի նաև Զարեհը: Սակայն նրա փոխարեն Արտաշեսի կողքին հիշատակված է ոմն Ակուսիլոքոս, որը այլ աղբյուրներից հայտնի չէ. Պոլիբիոսի մոտ էլ, իր հունական անունով հանդերձ, բնութագրված է սոսկ որպես «Ասիայի իշխաններից» մեկը, հորջորջում, որ շատ կհարմարվեր Զարեհին: Հնարավոր չէ՞ արդյոք ի դեմս Ակուսիլոքոսի տեսնել Զարեհի որդուն, ենթադրելով, որ ինքը՝ Զարեհը, այդ միջոցին մահացել էր⁸⁰:

Անկախ դրանից, ճիշտ կլինի Ստրաբոնի նշած՝ «Փոքր Հայքին հարող կամ նրա մասը կազմող» երկրամասերի (Կարենիտիս, Դերքսենե), ինչպես և փոքրասիական մյուս երկու երկրամասերի (Ակիլիսսենե, Անտիտավրոսի ստորոտ) միացումը Մեծ Հայքին ու Մոփքին համարել 183—179 թվականների պատերազմի արդյունքներից մեկը:

Տամուրիտիսի (Տմուրիֆի) նվաճումը: Մեծ մտահոգության առարկա էր Հայաստանի հարավային սահմանը, որի մյուս կողմում Սելևկյաններն էին: Սելևկյան պետությունը, թեև նախկին իր հզորությունից զրկված, այսուհանդերձ վտանգավոր հարևան էր, մանավանդ այնպիսի երկրների համար, ինչպիսիք էին Մեծ Հայքը և Մոփքը, որոնք ընդվզել ու անջատվել էին նրանից: Անշուշտ, հարավից սպառնացող վտանգը արտաքին հարաբերությունների բնագավառում կարևոր գործոն պիտի հանդիսանար Հայաստանի համար, մանավանդ, որ ինքը՝ Արտաշեսը, հայկական հողերին տիրացել էր սկզբնապես որպես Սելևկյանների ներկայացուցիչ:

Բայց ժամանակը անցնում էր ու Սելևկյանները չէին անդրադառնում Հայաստանին: Մագնեսիայի ճակատամարտից երեք տարի անց մահացավ Անտիոքոս Գ-ը, նրան հաջորդեց Սելևկոս Գ-ը (187—175), որը գերադասում էր ընդհանրապես պատերազմներ չմղել, քան պարտության վտանգի ենթարկվել (նա էր, որ հտ կանգնեց իր դաշնակից Պոնտոսին օգնելուց): Այդ ժամանակամիջոցում Մեծ Հայքը դարձավ խոշոր և ուժեղ պետություն, ծավալվելով մինչև

⁷⁹ Տե՛ս C Niese, Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten, 3. էջ 79 ծան. 1:

⁸⁰ Ակուսիլոքոս անվան առաջին մասը իր հնչմամբ հեռու չէ Արկաթիասից, առավել ևս Արկեսի-ոսից կամ Արդուսի-ոսից, որոնք, ինչպես նշվեց (վերը, էջ 544, ծան. 71), Զարեհի որդու անվան հնարավոր տարբերակներից են: Տեղական անունը Պոլիբիոսի գրչի տակ կարող էր դառնալ նմանահնչյուն հունական անուն և կամ, ընդհակառակն, հունական անունը քաղաքանվան կազմում կարող էր աղճատվել, մանավանդ սղվել, ինչպես վերը տեսանք Արտաքսիասատա—Արտաքսատա—Արթասատա-ի օրինակով: Կարելի է բերել նաև Արսամասատա-ի՝ Արմասատա դառնալու օրինակը նույն Պոլիբիոսի ինչպես և Պլինիոսի մոտ:

Հայկական բարձրավանդակի գրեթե բոլոր ծայրերը: Իսկ հարավային կողմում գետ կային հայաբնակ երկրամասեր, որոնք դուրս էին մնացել պետության սահմաններից: Եվ ահա, 160-ական թվականների սկզբներին, հայկական զորքը ներխուժում է դրանցից մեկը՝ Տամորիտիս (Տմորիթ)⁸¹ ու նրա հարևան վայրերը և դրանք միացնում է Մեծ Հայքին⁸²:

Այդ ժամանակ Սելևկյան պետության գլուխ էր կանգնած արդեն Անտիոքոս Դ Օպիփանեսը (175—164), որը վերջ էր տվել նախորդ իշխողի թուլամորթ քաղաքականությանը և բռնել տերության նախկին հզորության վերականգնման ուղին, արտաքինապես բարեկամական հարաբերություններ պահպանելով Հռոմի հետ: Սկզբում նրա ուշադրությունը ամբողջովին ուղղված էր Նգիպտոսի կողմը: Նրկու արշավանքների ընթացքում (169 և 168) նրան հաջողվեց ընկճել Պտղոմայաներին, նա պաշարեց Ալեքսանդրիան: Հռոմեացիները խիստ անհանգստացան և նրան ստիպեցին հեռանալ Նգիպտոսից:

Սա հենց այն ժամանակ էր, երբ Անտիոքոսը չուր ստացավ, թե Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսը, որը մինչ այդ զբաղված էր այլ գործերով, անցել է սահմանը և ներխուժել Միջագետք: Այս տեղեկությունը, որ հաղորդում է Պորփյուրը^{82ա}, համադրելով Ստրաբոնի համապատասխան հաղորդման հետ, պտանում ենք Տմորիթի՝ Մեծ Հայքի պետությանը միացման տարեթիվը՝ 168 թվականը:

Տմորիթի մասին, բացի Ստրաբոնից, տվյալներ կան նաև Մովսես Խորենացու մոտ^{82բ}: Այստեղից իմանում ենք, որ Սմբատ թագակալ ասպետը (արամեերեն արձանագրության նիկեփոր թագադիրը) Արտաշեսի հրամանով անցել է Տմորիթ և տարել նստեցրել այնտեղ նախորդ արշավանքների ժամանակ զերեվարյալների մի մեծ դանգված: Քիչ անց, նույն գլխում, տեղեկանում ենք, որ Սմբատը նշանակվել էր հարավային զորաբանակի հրամանատար: Այս բաժնից կարելի է եզրակացնել, որ 168 թվականին միացված Տմորիթի յուրացումը մեծ թափով առաջ էր գնում, այնտեղ ռազմական լայն ֆունկցիաներով կառավարիչ էր նշանակվել Արտաշեսի ամենամերձավոր գործակիցներից մեկը և նա եռանդուն կերպով պործի էր անցել, գաղթականների շարաններ տեղափոխելով նորանվաճ հողերը:

81 Ստրաբոնի մեզ հասած ձեռագրերում պահպանվել է Տամոնիթիս ձևը, որը սրբագրելու երկու փորձ է եղել. Տամոնիթիս՝ Տամոն հասկանալու միտումով (Կիպերտ) և Տամոնիթիս՝ Տմոնիթի իմաստով (Տոմաշեկ, Մարկվարտ, որոնց միանում է Հ. Մանանդյանը, Քենական տեսություն, հատ. Ա, էջ 117): Առաջինն անհավանական է. Տարոնը, Երվանդունիների պետության մշտական մասը լինելով, չէր կարող բնութագրվել որպես Արտաշեսի կողմից Հայաստանին միացվող մաս: Տմորիթը այս տեսակետից միանգամայն հարմար է: Բացի այդ, Տմորիթն է, որ նույն Արտաշեսի գործունեության կապակցությամբ հիշատակվում էր Խորենացու մոտ ևս (տե՛ս ստորև): Ս. Երեմյանը («Հայաստանը ըստ Աշխարհացույց»-ի, էջ 60, 68, 86 և այլն) ենթադրում է, որ Տամոնիթիս ձևը Ստրաբոնի մոտ անաղարտ է և նշանակում է՝ Թման գյուղն ու նրա շրջակայքը: Սրանով գործն ըստ էության չի փոխվում, քանի որ Թմանը գտնվում էր Կորդուքում, որի մի մասն էր կազմում Տմորիթը:

82 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5:

82ա Տե՛ս F. Jakob, Die Fragmente der griechischen Historiker, II № 260, Fr. 56.

82բ Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծգ:

Հայ-ասորական պատերազմը: Միայն երեք տարի անց՝ 165 թվականին, Անտիոքոս Եպիփանիսը կարողացավ անդրադառնալ Մեծ Հայքին⁸³: Իր զորքերով նա անցավ Եփրատը և արշավեց Արտաշեսի դեմ: Տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտի ելքը Դիոդորն ու Ապպիանոսը բնութագրում են որպես հայերի պարտություն: Ապպիանոսը հաղորդում է, թե Անտիոքոսը «արշավեց նաև հայոց թագավոր Արտաքսիասի դեմ. սրան հաղթելուց փոքր անց նա մահացավ»⁸⁴, իսկ մի այլ տեղ նույնիսկ, թե Անտիոքոսը «գերի վերցրեց հայոց թագավոր Արտաքսիասին»⁸⁵: Որ սա ավելի հայտ չափազանցություն է, հետևում է Դիոդորի հաղորդումից, ըստ որի Անտիոքոսին հաջողվել էր միայն «հնազանդեցնել» Արտաշեսին⁸⁶:

Բայց ճակատամարտի այսպիսի ելքը կասկածի առարկա է դառնում՝ Պորփյուրի և Հիերոնիմոսի հաղորդածի լույսի տակ: Հիերոնիմոսի մոտ կարդում ենք. «Հայտնի է, որ Անտիոքոսն իսկապես մարտնչել է Արտաքսիասի դեմ, բայց և (հայտնի է), որ վերջինս պահպանեց իր իշխանությունը»⁸⁷: Եվ սա ներկայացվում է որպես հանրահայտ փաստ: Պորփյուրը, Հիերոնիմոսի պահպանած հատվածի մեջ, հայտնում է, որ Անտիոքոսը «շարունակում է արշավանքը Հայաստանի թագավոր Արտաշեսի դեմ... և կոտորելով շատերին, հաստատում իր վրանը Ափեզոն կոչված վայրում, որ գտնվում է երկու լայնահուն գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև»⁸⁸:

Բացի այն, որ վերջին երկու հեղինակները չեն խոսում Անտիոքոսի՝ Արտաշեսի նկատմամբ տարած բացահայտ հաղթանակի մասին, հետաքրքրական է նաև, որ Անտիոքոսը իր «վրանը» այսինքն՝ ճամբարը, ճակատամարտից հետո խփել է ոչ թե Հայաստանում, ինչպես կսպասվեր հաղթարշավից հետո, այլ Հայաստանից և նույնիսկ նրա հարավային ծայրամասը կազմող Տմորիքից շատ հեռու՝ Միջագետքում, ուրեմն, նույնիսկ Տիգրիսը չի անցել: Եզրակացնում ենք, որ Արտաշեսին, թեև մեծ կորուստների գնով, հաջողվել էր ետ մղել սելևկյան զորքերի հարձակումը:

Անտիոքոսը, ետ քաշվելով, ըստ երևույթին, այնուհետև արշավել է Մոփք, գրավել Արևածիկերտ քաղաքը և իր մականվամբ վերանվանել «Եպիփանիա»⁸⁹: Մոփքի թագավորը, հավանաբար, սպանվել է, իսկ նրա երկու եղբայրները փախուստի են դիմել: Ավագը՝ Միթրոքոսզանեսը (Մեհրուժանը), պատրասարվել է Կապադոկիայում, իսկ կրտսերը, որի անունը հայտնի չէ, Մեծ Հայքում՝ Արտաշեսի մոտ⁹⁰: Այստեղից Անտիոքոսն անցնում է Մեդիա, գրավում է կրատան մայրաքաղաքը և նույնպես վերանվանում Եպիփանիա⁹¹: Մե-

⁸³ Տե՛ս O. Morkholm, Antiochus of Syria, էջ 98 և հաջ.:

⁸⁴ App., Syr., 45.

⁸⁵ Նույն տեղում, 66.

⁸⁶ Տե՛ս Diod., XXXI, 17 a.

⁸⁷ „Patrologiae cursus completus“, Tomus XXV, S. Hieronymi, tomus V, Parisiis, 1845, էջ 667.

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 722 կամ Jacoby, FGH, II, № 260, Fr. 56:

⁸⁹ Տե՛ս Steph. Byz. Ἐπιφάνεια ραπὸ τοῦ ὀνόματος:

⁹⁰ Տե՛ս Diod., XXXI, 22:

⁹¹ Տե՛ս Steph. Byz., Ἐπιφάνεια ραπὸ τοῦ ὀνόματος:

դիալի կառավարիչ նա նշանակում է իր մերձավորներից Տիմարքոսին: 164 թվականի վերջերին Անտիոքոսը մահանում է Արևելքում⁹²:

Անտիոքոսի արևելյան արշավանքը, որ նրա հոր՝ Անտիոքոս Մեծի արևելյան արշավանքի թույլ ընդօրինակումն էր, եղավ Սելևկյանների վերջին փորձերից մեկը՝ կրկին միավորել իրենց լայնածավալ տերությունը: Սելևկյաններին այն ոչինչ չտվեց: Դալով Մեծ Հայքի համար նրա ունեցած նշանակությանը, ապա եթե նույնիսկ Անտիոքոսը ճակատամարտը ձևականորեն շահել էր, այսուհանդերձ, դա ոչ մի դեր չխաղաց Մեծ Հայքի ապագայի համար: 165 թվականից քիչ անց Արտաշեսին գտնում ենք եռանդուն կերպով կրկին արտաքին խնդիրներով զբաղվելիս⁹³:

Մովսիսի ճգնաժամը: 163 թվականին, երբ Կապադովկիայում թագավորեց Արիարաթ Ե-ը, Մոփքի գահը, ըստ երևույթին, տակավին թափուր էր. գահի հավակնորդները՝ երկու արքայազնները, գտնվում էին Մոփքից դուրս, մեկը՝ Մեծ Հայքում, մյուսը՝ Կապադովկիայում: Արտաշեսը, հայկական հողերը միավորելու իր մշտական ձգտմամբ, իհարկե, չէր կարող նման պահը բաց թողնել, մանավանդ, որ նրա ձեռքին էր Մոփքի արքայազուններից մեկը:

Նախապես Արտաշեսը պիտի փորձ աներ՝ Մոփքի գահին նստեցնել իր մոտ գտնվող արքայազնին (անունը անհայտ է), հուսալով ամուր պահել նրան իր ազդեցության ոլորտում: Սակայն Արիարաթի մոտ գտնվող Մեհրուժանը եղբայրներից ավագն էր և ժառանգի իրավունքը նրան էր պատկանում: Արիարաթը իր կողմից պիտի ձգտեր ապահովել Մեհրուժանի շահերը՝ Մոփքը Կապադովկիայի ազդեցության ոլորտում պահելու համար, որով նա, Մոփքի անմիջական հարևանը լինելով, պակաս շահագրգռված չէր, քան Մեծ Հայքը:

Այս խնդրում, ուրեմն, Մեծ Հայքի և Կապադովկիայի՝ երեկվա դաշնակիցների, շահերը լրջորեն բախվում էին, և Արտաշեսի ջանքերը ոչ մի փոխըմբռնում չէին կարող գտնել Արիարաթի մոտ: Կոտրել նրա դիմադրությունը ռազմական ուժով, այն միջոցը, որին Արտաշեսը այլ պարագաներում թերևս և կդիմեր, տվյալ դեպքում, ըստ երևույթին, կասեցնում էին ինչ-որ զորեղ հանգամանքներ, թերևս հակասերևկյան խմբավորման ընդհանուր շահերը կամ Հռոմի հնարավոր միջամտությունը:

Այս պայմաններում Արտաշեսը որոշեց Կապադովկիային ներկայացնել մի կոմպրոմիսային առաջարկ, որի մասին էլ հաղորդում է Դիոդորը, այն է՝ մեջտեղից վերացնել Մոփքի գահի երկու հավակնորդներին և երկիրը բաժանել Կապադովկիայի և Մեծ Հայքի միջև: Սա հարցի միայն մասնակի լուծում կլիներ, բայց Արտաշեսը փորձված քաղաքագետ էր ու գիտեր նաև մասնակի հաջողությունների արժեքը: Սակայն այս առաջարկը Արիարաթին ձեռնտու չթվաց, հավանաբար, այն պատճառով, որ նա հնարավորություն ուներ Մոփքը հանձնել Մեհրուժանին, և նա իր պատասխան նամակում կոչ արեց Արտաշեսին «ձեռք քաշել նման գործերից»: Արտաշեսն իսկապես հրաժարվեց իր ծրագրից, ինչպես բացի Դիոդորից հաղորդում է նաև Պոլիբիոսը (դա վերագրելով Արիա-

⁹² Տե՛ս O. Mørkholm, Antiochus of Syria, էջ 171.

⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 190.

րաթի բարոյական ազդեցությանը) և թույլ տվեց, որ Արիարաթը անգործությամբ Մոսիսի գահին բազմեցնի Մեհրուսանին⁹⁴:

Մոսիսը Մեծ Հայքին միացնելու խնդիրն, այսպիսով, հետաձգվեց շուրջ 70 տարով, և լուծվեց միայն Տիգրան Բ-ի կողմից՝ նրա գահակալման հենց առաջին տարիներին:

Տիմարքոսի ապստամբությունը և Արտաշեսը: Արտաշեսի գործունեության մեզ հայտնի դրվագներից վերջինը կապված է Սելևկյան սատրապ Տիմարքոսի 162—160 թվականների ապստամբության հետ: Տիմարքոսը նախ եղել էր Բաբելոնիայի, ապա Մեդիայի⁹⁵ սատրապ և կամ Մեդիայի սատրապ նշանակվելով, ստացել էր նաև սելևկյան արևելյան սատրապությունների (ներառյալ Բաբելոնիայի) գերագույն կառավարչությունը⁹⁶:

Անտիոքոսի մահվանից հետո Տիմարքոսը չցանկացավ հպատակվել Սելևկյան գահի վրա նրան հաջորդած Դեմետրիոս Ա-ին և ապստամբություն բարձրացրեց: Անցնելով Հռոմ, նա այնտեղ բարեհաճ վերաբերմունք գտավ իր ձեռնարկության նկատմամբ, և օգտագործելով իր վաղեմի կապերը, ստացավ ծերակույտի համաձայնությունը՝ իրեն թագավոր հայտարարելու: Վերադառնալով, նա սկսեց պայքարի պատրաստվել, զորքեր հավաքել ու դաշնակիցներ որոնել արևելքի՝ Սելևկյաններից դժգոհ տարրերի մեջ: Այդ ժամանակ է ահա, որ նա համաձայնության եկավ Արտաշեսի հետ, որն, իհարկե, պատրաստ էր օժանդակելու սելևկյանների դեմ ուղղված այդ շարժմանը⁹⁷: Տիմարքոսի աթոռանիստն էր էկբատանը, որտեղ նա հասցրել էր կարգավորել դրամահատության գործը և հատել էր տվել դրամներ՝ «Մեծ թագավոր Տիմարքոսի» արձանագրությամբ⁹⁸:

160 թվականին Տիմարքոսն իր զորքով շարժվում է Սելևկյան նոր թագավոր Դեմետրիոսի դեմ, բայց պարտություն է կրում և սպանվում⁹⁹: Մեդիան, սակայն, այլևս չընկավ Սելևկյանների ձեռքը. քիչ անց նվաճվեց պարթևների կողմից, ինչպես երկու տասնամյակ անց Բաբելոնիան:

Տիմարքոսի պատմությունը շատ գծերով նմանվում է Զարեհի և Արտաշեսի բախտին (վերջիններս ևս Հռոմի կողմից օժանդակություն ստացած սելևկյան ապստամբած սատրապներ էին), այն վճռական տարբերությամբ, սակայն, որ նրա գործը ձախողվեց: Տիմարքոսի անհաջողության հիմնական պատճառն այն էր, որ նա չունեւր միասնական էթնիկական քաղաք, և Սելևկյանների էթնիկապես խայտաբղետ պետությանը նա հակադրում էր նույնքան խայտաբղետ մի ռազմա-քաղաքական միավորում: Մինչդեռ նման պետությունների դարն անցնում էր, և նրանց օրերը հաշվված էին: Կազմավորվում էին նոր տիպի

⁹⁴ Sk'ւ Diod., XXXI, 22, Polyb., XXXI, 16:

⁹⁵ Sk'ւ App., Syr., 45; Diod., XXXI, 27a:

⁹⁶ Sk'ւ H. Bengtson, Die Strategie in der hellenistischen Zeit, II. München, 1944, էջ 78:

⁹⁷ Sk'ւ Diod., XXXI, 27 a:

⁹⁸ Նորադուռու մի օրինակ տե՛ս G. Le Rider, Monnaies grecques acquises par le Cabinet de médailles en 1959, „Revue numismatique“, 1959—1960, էջ 14—16:

⁹⁹ Sk'ւ App., Syr., 47:

պետություններ, որոնց հիմքը կազմում էր մեկ միասնական էթնոսը, և դրանք էին, որ առավել կենսունակ դուրս եկան, ի վիճակի լինելով դիմագրավելու ամեն տեսակի քաղաքական ու ռազմական արհամարհանքների, և դրանց բովում ամրապնդվելու ու կոփվելու, և ոչ՝ թուլանալու ու փլվելու: Այդպիսի պետություններից մեկն էր Մեծ Հայքը¹⁰⁰,

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՏԱՇԵՍ Ա-Ի ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Արտաշեսի հաջորդները: Տիմարքոսի միջադեպից հետո Արտաշեսի մասին այլևս տեղեկություններ չունենք: Ենթադրվում է, որ նա մահացել է շուրջ 160 թվականին, բայց սա, իհարկե, պայմանական տարեթիվ է: Արտաշեսը կարող էր դրանից հետո ևս մի շարք տարիներ թագավորած լինել:

Արտաշեսը, ըստ հորինացու մոտ պահպանված ավանդության, ունեցել է վեց որդի՝ Արտավազդ, Վրույր, Մաթան, Զարեհ, Տիրան, Տիգրան, որոնցից երեքը՝ Արտավազդը, Տիրանը և Տիգրանը, հաջորդաբար թագավորել են հորից հետո: Վաղուց արդեն նշված է, որ այս տեղեկությունները բավական մոտ են պատմական իրականությանը¹⁰¹, Միանգամայն հավանական է, որ Արտաշեսի որդիներից մեկը անվանվեր Զարեհ, քանի որ Արտաշեսի հայրը հենց այդ անունն էր կրում¹⁰², Ինչ վերաբերում է գահի վրա Արտաշեսին հաջորդած նրա որդիներին, ապա այլ աղբյուրներում հիշատակվում են Արտավազդը՝ որպես մ. թ. ա. II դարի վերջերի հայոց թագավոր¹⁰³, և Տիրանը՝ Տիգրան ձևով՝ որպես Տիգրան Բ-ի հայր¹⁰⁴:

Այս երկու իշխողների՝ Արտավազդ Ա-ի և Տիգրան Ա-ի ժամանակաշրջանը, ըստ երևույթին, համեմատաբար հանգիստ է եղել, հարուստ չի եղել արտաքին իրադարձություններով ու պատերազմներով, որի մասին վկայում է նաև նրանց իշխանության երկարատևությունը՝ շուրջ 60 տարի: Միևնույն ժամանակ նրանք իշխել են միջազգային իրավիճակի արմատական փոփոխության, Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ուժերի նոր տեղաբաշխման շրջանում: Այն ուժը, որը նոր-նոր սկսել էր դրսևորվել Արտաշեսի ժամանակ և որի հետ վերջինս չհասցրեց որևէ շփման մեջ մտնել, այսինքն՝ Պարթևական պետությունը, ըստ ամենայնի ծավալվեց նրա մահվանից հետո: Նրա ախոյանը, սակայն, մ. թ. ա. II դարում դեռևս Հայաստանը չէր, այլ Սելևկյան պետությունը:

Պարթև Արշակունիների թագավորությունը: Մ. թ. ա. շուրջ 250 թվականին արևելքից ներխուժած պարսերի ցեղը հաստատվում է Կասպից ծովից հարավ-արևելք ընկած երկրամասում՝ և 247 թվականին նրա առաջնորդ Արշակը թագա-

100 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, էջ 44—45:

101 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա., էջ 135:

102 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 131:

103 Տե՛ս Just., XXXIII, 31:

104 Տե՛ս App., Syr., 48: հորինացու հիշատակած Տիգրանը թերևս նույն Տիգրան Բ-ն է, Արտաշեսի թոռը, որ ավանդության մեջ դարձել է նրա որդին: Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա., էջ 135:

վոր է հայտարարվում: Արշակը եռանդուն գործողություններով ընդարձակում է իր երկիրը և կարողանում է դիմագրավել Սելևկոս Բ-ի ճնշմանը, որը ստիպված է լինում ճանաչել նրա ինքնուրույնությունը՝ իր գերիշխանության ներքո: Մոտ 217 թվականին Արշակ Ա-ին հաջորդում է Արշակ Բ-ը¹⁰⁵, Անտիոքոս Գ-ի արևելյան արշավանքի ժամանակ նա հպատակվում է, բայց նրա հաջորդները՝ Փրիապատիոսը (191—176) և Հրահատ Ա-ը (176—171) Մագնեսիայի մոտ Ան-

Մինդատ Բ-ի (123—87) դրամը

տիոքոսի կրած պարտությունից հետո սկսում են իրենց ազատ զգալ: Սրանց փոխարինած Միհրդատ Ա Մեծը (171—138) դառնում է պարթևական աշխարհակալության հիմնադիր: Տիմարքոսի անկումից հետո նա ձեռնարկում է Մեդիայի թագավորության նվաճման գործը և մի քանի տարի անց հաջողության հասնում¹⁰⁶:

Ճանապարհը դեպի արևմուտք պարթևների համար արդեն բաց էր, բայց նրանք մեծ հոգսեր ունեին արևելքում, որտեղ շարժման մեջ էին մտել քոչվորական ցեղերի խոշոր զանգվածներ¹⁰⁷: Միհրդատ Բ-ին հաջողվել էր ամրապնդել արևելյան սահմանները և 145 թվականին նա սկսում է իր առաջխաղացումը դեպի արևմուտք, առնում է Տիգրիսյան Սելևկիան, նվաճում Բաբելոնիան, գրավում է Շոշը (Սուզան): Սելևկյան Դեմետրիոս Բ նիկատորը (145—140) փորձում է վերականգնել իր տերության սահմանները, բայց մասնակի հաջողություններից հետո պարտություն է կրում և գերի ընկնում պարթևներին: Սրա եղբայր Անտիոքոս Սիդետեսը (138—129) 130 թվականին արշավում է

¹⁰⁵ Այսպես է ներկայանում առաջին երկու պարթև Արշակունի թագավորների ժամանակագրությունը ըստ նոր ուսումնասիրությունների. տե՛ս J. Wolski, Arsace I le fondateur du royaume parthe, "Eos", XXIX, 2 (1938), էջ 165 և հաջ.։ Նույնի՝ Arsace II et la généologie des premiers Arsacides, "Historia", Bd. IX April, 1962, Heft 2, էջ 138 և հաջ.։

¹⁰⁶ Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago, 1938, էջ 21.

¹⁰⁷ Տե՛ս P. J. Junge, Parthia, Pauly-Wissowa-Kroll, Realenzyklopädie, 36. Halbband, 1949, էջ 1008—2029.

պարթևների դեմ, բայց նորից անհաջող: Երեք ճակատամարտերում հաղթանակ տանելուց հետո, չորրորդում նրա զորքերը ջախջախվում են և ինքը սպանվում է:

Սրանով հիմնականում Սելևկյանների դիմադրությունը կտրիված էր:

Պարթև Միհրդատ Բ-ը (մ. թ. ա. 123—87) ևս մի քանի հաջող արշավանքներ է կատարում դեպի արևմուտք և պարթևների տերության սահմանագիծը հասցնում մինչև Եփրատ¹⁰⁸: Համաձայն Հուստինոսի հաղորդման, Միհրդատ Բ-ը պատերազմել է նաև հայոց թագավոր Արտավազդի դեմ¹⁰⁹ և պատանդ պնդեցել թագաժառանգ Տիգրանին:

Սրանով ավարտվում է պարթևների աշխարհակալական ձգտումների իրականացման առաջին փուլը: Այն կանգ առավ, ինչպես կտեսնենք, դեմ առնելով մի այլ երկրի՝ ստրկատիրական Հայաստանի հզորացմանը և աշխարհակալական ձգտումներին, որոնց իրականացնողը եղավ Տիգրան Բ-ը:

¹⁰⁸ Str. N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 266 և հաջ., P. J. Junge, Parthia, նույն տեղում:

¹⁰⁹ Str. Just., XXXIII, 3, 1; LXII, 2, 6:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՆՐԻԽՍԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գլուխ 1. Բանեերոդ.—Հիլեհիզմը արևելքում (Գ. Խ. Սարգսյան) 490

Գլուխ 2. Բանեերոդ.—Հայաստանը վաղ հիլեհիզմի ժամանակաշրջանում (Գ. Ա. Տի-
րացյան)

1. Հայաստանը անկախ պետություն 500
2. Հայկական պետության լինելը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների
օրոք 508
3. Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում 510
4. Հայաստանի տնտեսական զարգացումը Քաղաքաշինություն 516

Գլուխ 3. Բանեերոդ.—Հայաստանի միավորումը և ղեկավարումը Արտաշես Ա-ի օրոք
(Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխա-
նությունից 521
2. Մեծ Հայքի սահմանների ընդարձակումը 526
3. Երկրի ներքին կյանքը 534
4. Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները 542
5. Հայաստանը Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ 551

Գլուխ 4. Բանեերոդ.—Հայկական աշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ (Գ. Խ.
Սարգսյան)

1. Տիգրան Բ-ի գահակալումը 554
2. Տիգրան Բ-ի նվաճումները 558
3. Հայկական տերությունը, նրա տեղն ու դերը Առաջավոր Ասիայում 565
4. Մեծ Հայքը Տիգրան Բ-ի տերության համակարգում 573

Գլուխ 5. Բանեերոդ.—Հայ-հռոմեական պատերազմը (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հռոմի առաջխաղացումը դեպի Արևելք և Հայաստանը 580
2. Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը 584
3. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից 589
4. Հռոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից 595
5. Հայաստանը պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների կարևորագույն
գործոն 600

Գլուխ 6. Բանեերոդ.—Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակա-
շրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Կրասոսի պարթևական արշավանքը և Հայաստանը 603
2. Պարթևա-հայկական դաշինքը՝ գործողության մեջ 609
3. Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը 616
4. Պաքար Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի
օրոք 626
5. Հայ ժողովրդի հետագա դիմադրությունը հռոմեական ագրեսիային և
Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը 631

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՐԵՐՈՂ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարձրելանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարձրելանի Հայաստանում	655
5. Քրոնիկան և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՐԵՐՈՂ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարձրելանում

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՐԵՐՈՂ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՐԵՐՈՂ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալումը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածությունները Հայաստանում Կորյուտի գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՐԵՐՈՂ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ ԲԱՆՈՎԵՐԵՐՈՂ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՏԻԳՐԱՆ Բ

1. ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

Մ. թ. ա. I դարի առաջին տասնամյակները հայ ժողովրդի պատմության մեջ առանձնատույն տեղ են գրավում: Դա այն ժամանակաշրջանն է, որի ընթացքում Հայաստանը բռնեց արտաքին նվաճումների ուղին և ստեղծեց մի աշխարհակալ տերություն, մեկն այն տերություններից, որոնք պարբերաբար առաջանում ու տրոհվում էին Առաջավոր Ասիայում հին-արեելյան և հելլենիստական դարաշրջանում: Հայկական պետության տերիտորիան ընդլայնվեց ի հաշիվ շրջակա մոտ ու հեռու երկրների, և Հայաստանը դարձավ ժամանակի հզորագույն քաղաքական ուժերից մեկը:

Այս է պատճառը, որ պատմագրության հայացքը միշտ էլ գամված է եղել հայ ժողովրդի պատմության այդ դրվագին ու ժամանակի ամենակարկառուն հայ գործչին՝ Տիգրան Բ-ին: Հնում արդեն նա դարձել էր անտիկ (հունա-հռոմեական) պատմագրության սեեռուն ուշադրության առարկա և նրա ժամանակաշրջանի մասին այնտեղ գտնում ենք անհամեմատ շատ տեղեկություններ, քան հայ ժողովրդի պատմության որևէ այլ միույի վերաբերյալ: Չնայած դրան, Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանի ճշմարտացի լուսաբանությունը դժվարին խնդիր է, և դժվարությունն այդ անգամ գալիս է ոչ թե աղբյուրների սակավությունից, որ սովորական երևույթ է հին պատմության համար, այլ առկա ոչ սակավաթիվ աղբյուրների մեջ պատմական դեպքերը միակողմանի, անբարյացակամ, հաճախ էլ թշնամական դիրքերից արտացոլված լինելու փաստից: Հայաստանի և Հռոմի միջև մղված պայքարի խնդրում անտիկ հեղինակների գերակշռող մասը հանդես է գալիս որպես հռոմեական նվաճողների շատագույն:

Սկզբնաղբյուրների այդ եվրոպականտրոն գաղափարախոսությունը և հռոմեասիրական շահագրգռությունները ժառանգել է նաև Արևմուտքի բուրժուական պատմագրությունը ի դեմս իր մի շարք մեծանուն ներկայացուցիչների՝ Թ. Մոմզենի, Թ. Ռեյնախի¹ և ուրիշների: Սրանց աշխատություններում Հայաստանի պատմության այս դրվագը մեկուսացվում է հայ ժողովրդի պատմության

¹ Տե՛ս T. Mommsen, История Рима, III, М., 1941, էջ 12 և հաջ., Th. Reinach, Mithradates Eupator, König von Pontos, Lpz., 1895.

լնդհանուր ֆոնից և դիտվում որպես պատահական հաջողությունների մի շարքան, իսկ Տիգրանի գործունեությունը՝ անջատվում նրան համակած հելլենիստական ավանդույթներից և ներկայացվում որպես մի «բարբարոսի» քմահաճ ցանկությունների իրականացում: Նույն այդ միտումները հստակորեն դրսևորվում են նաև արդի բուրժուական պատմագրության մեջ² և հատկապես ուժեղ են թուրքական ժամանակակից պատմագրության էջերում³:

Սրանց կողքին, սակայն, հանդիպում ենք և ֆրանսիացի խոշոր պատմաբան Ռենե Գրուսեի՝ պատմական գործչի գերազույն գնահատական հանդիսացող հետևյալ խոսքերին, «...Տիգրանը, թերագնահատված այդ մեծ տիրակալը... անշուշտ, շատ ավելի է արժանի պատմության հիացմունքին, քան նրա ժամանակակից Միհրդատ Եվպատորը, եթե ցանկանանք նկատել, որ Միհրդատը փայլուն կերպով «ինքնասպանության հասցրեց իր երկիրը», մինչդեռ Տիգրանը ապահովեց իր ժողովրդի հավերժական հարատևումը»:

Տիգրան Բ-ի դրամներից

Սովետահայ պատմագրության անդրանիկ և առայժմ միակ փորձը՝ լուսաբանելու Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանը, կատարել է Հ. Մանանդյանը: Նորից ու հիմնովին ուսումնասիրելով սկզբնաղբյուրները և հատուկ ուշադրություն դարձնելով դրանցից փոքրասիական ծագում ու համեմատաբար չեզոք դիրքավորում ունեցողների վրա, նա տվել է ժամանակի նոր ու ճշմարտացի լուսաբանությունը⁴: Գրքի մեջ մասնավորապես, ցույց է տրված, որ Հայաստանի զարգացումն ու զորեղացումը, հատկապես նաև հելլենիստական ավանդույթների և ազդեցության ներթափանցումն ու հելլենիստական տիպի քաղաքների առաջացումը սկսվել է Տիգրանից առաջ, և նրա օրոք տեղի է ունենում այդ պրոցեսների հետագա զարգացումը: Ցույց է տրված, որ Տիգրանի պայքարը ընդդեմ Հռոմի ոչ թե ռեակցիա էր Հռոմի քաղաքակրթական ազդեցության դեմ, այլ, ընդհակառակն, հելլենիստական աշխարհի նվաճումների պաշտպանություն: Հակառակ այն պատմաբանների, որոնք Տիգրան Բ-ին համարում էին սոսկ

² Տե՛ս, օրինակ, A. Heuss, Römische Geschichte, Braunschweig, 1960, էջ 260:

³ Տե՛ս Մ. Զալալյան, Պատմության նենգափոխման մի արտառոց օրինակ, ՊԲՀ, 1986, № 1, էջ 274:

⁴ Rene' Grousset, Préface, „N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946" գրքում, էջ VII.

⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940:

Միհրդատ Եվպատորի դաշնակից, Մանանդյանը ցույց տվեց նրա արտաքին քաղաքականության ինքնուրույն, հայկական պետության շահերով պայմանավորված բնույթը: Վերջապես, նոր լուսաբանություն ստացավ հայ-հռոմեական պատերազմների ողջ ընթացքը:

Նմանօրինակ մի փորձ է կատարել նաև ամերիկահայ պատմաբան Հրանդ Արմենը⁶:

Տիգրան Բ-ի գահակալությունը: Մ. թ. ա. 95 թվականին հայոց գահը թափուր էր: Վախճանվել էր Տիգրան Ա թագավորը՝ Արտաշես Ա-ի կրտսեր որդին:

Միհրդատ Պոնտացու (111—63) դրամը

Թագաժառանգ Տիգրանը՝ Տիգրան Ա թագավորի որդին ու Արտաշես Ա-ի թոռը, որպես պատանդ պարթևների արքունիքում էր գտնվում վերջին հայ-պարթևական պատերազմի ժամանակից⁷: Տիգրանը ծնվել է մ. թ. ա. մոտավորապես 140 թվականին և 95 թվականին պետք է արդեն 45 տարեկան հասուն մարդ լիներ⁸: Նրա կյանքի շուրջ մի տասնամյակ անցել էր պարթևների արքունիքում և սրանք Տիգրանին պետք է իրենց մտերիմն ու, հետևաբար, հայկական գահի ցանկալի թեկնածու համարեին: Այս է հավանական պատճառը, որ Միհրդատ Բ-ը արձակեց նրան ու նաև օժանդակեց նրա գահակալմանը, պահանջելով և ստանալով միայն որպես փրկագին «Յոթանասուն հովիտներ» կոչված տեղանքը, որը գտնվում էր Հայաստանի հարավ-արևելյան մասում՝ մարական սահ-

⁶ Տե՛ս Հրանդ Ք. Արմեն, Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957:

⁷ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15; Just., XLII, 2:

⁸ Տե՛ս Luc., Macr., 15: Ըստ Լուկիանոսի Տիգրանը 85 տարի է ապրել, իսկ քանի որ նա մահացել է մ. թ. ա. 55 թվականի մոտերքը, ապա ծննդյան թվականն է մ. թ. ա. 140-ը:

մանի մոտ⁹։ Ապսիանոսի ասելով, Տիգրանը թագադրվեց այն տեղում, որտեղ նա հետագայում հիմնեց Տիգրանակերտ քաղաքը¹⁰։

Տիգրան Բ-ի գահակալության սկզբում Հայաստանի քաղաքական սահմանները, համեմատած Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանի հետ, ըստ երևույթի, էական փոփոխություն չէին կրել, վերջին 50—60 տարիներն էլ համեմատաբար հանգիստ էին անցել։ Սակայն այդ արտաքին անշարժության տակ թաքնված էին երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման բազմաթիվ տեղաշարժեր, որոնք ստրկատիրական Հայաստանի համար շուտով պետք է հարավորություն ստեղծեին դուրս գալու միջազգային լայն ասպարեզ և վարելու ներգործուն արտաքին քաղաքականություն։ Դրանք էին դեռևս IV—III

Տիգրան Բ-ի դրամներից

դարերում ծայր առած և II դարում մեծ թափ ստացած հողի մասնավոր սեփականության աճը, սրած հետ կապված մասնատիրական տնտեսությունների բազմացումը, դասակարգային շերտավորման խորացումը, արքայական իշխանության անմիջական նեցուկը կազմող ռազմա-ստրկատիրական ավագանու հզորացումը, քաղաքային կյանքի վերելքը, տեղական և տարանցիկ առևտրի աշխուժացումը և ընդհանրապես երկրի ստրկատիրական տնտեսության զարգացման պրոցեսները։ Ինչպես տնտեսական վերելք ապրող ամեն մի ստրկատիրական երկրի, այնպես էլ Հայաստանի իշխող դասակարգը ձգտում էր արտաքին ծավալման, նորանոր հողերի ու մարդկային զանգվածների նվաճման։

Արտաքին հանգամանքները ևս բարենպաստ էին այդ ձգտումների իրականացման համար։ Հարավից՝ Սելևկյաններից եկող հիմնական ու դարավերջ վտանգը չեզոքացված էր՝ պարթևներից կրած պարտությունների, ապա նաև

⁹ Strabo, *Geogr.*, XVIII, 3; Strabo, XI, 14, 15. «Յաթանասուն հովիտների» տեղագրման մասին տես J. Markwart, *Südarmenten und die Tigrisquellen nach den griechischen und arabischen Geographen*, Wien, 1930, էջ 119.

¹⁰ Strabo, *Geogr.*, Mithr., 67.

իրենց իսկ ներդինաստիական պայքարի և կռիվների պատճառով: Հյուսիսում գոյություն չունեն այնպիսի ուժ, որ կարողանար արգելք հանդիսանալ Հայաստանի ծավալմանը: Ամենավտանգավոր ուժը, որի հետ հաշվի պետք է նստեր Հայաստանը, պարթևներն էին՝ իրենց աշխարհակալական ձգտումներով, սակայն այդ ձգտումների մեջ այժմ, Միհրդատ Բ-ի կառավարման վերջին շրջանում, որոշ տեղատվություն էր նկատվում: Անշուշտ Տիգրանը սերտ կապեր պիտի ունեցած լիներ այդ թագավորի հետ, որոնք ծայր էին առել պարթևական արքունիքում: Այդ մասին է վկայում, միանգամայն որոշակիորեն, այն հանգամանքը, որ Տիգրանի դուստր Ավտոման ամուսնացած էր Միհրդատ Բ-ի հետ¹¹, Հնարավոր է, որ այդ ամուսնությունը տեղի է ունեցել Տիգրանի գահակալման ժամանակ և հենց այդ կապակցությամբ՝ երկու պետությունների հարաբերությունները կայուն դարձնելու նպատակով: Ինչևիցե, Տիգրանը պարթևների նկատմամբ սկզբնապես զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում և ամբողջ 7—8 տարի, մինչև Միհրդատ Բ-ի մահը, ոչ մի քայլ չարեց նրանց դեմ:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի արևմտյան սահմաններին, ապա առայժմ, դուրսակգրին, Հռոմը հեռու էր Հայաստանի սահմաններից, և նրա կողմից սպառնացող վտանգը որոշակիորեն չէր գծագրվում:

Այդ շրջանում, թերևս, պետք է որ ավանդաբար շարունակվեր այն բարենպաստ մթնոլորտը, որ ստեղծվել էր մեկ դար առաջ Սելևկյաններից, Հռոմի այդ թշնամիներից, Հայաստանի անշատվելու ու նրանց դեմ պայքարելու կապակցությամբ: Բուռն աճ էր ապրում Պոնտոսի թագավորությունը, որը հաջողությամբ իրականացնում էր ամբողջ Փոքր Ասիային, ինչպես նաև սևծովյան առափնյա մյուս երկրներին, հատկապես Բոսպորի թագավորությանը տիրանալու իր ձգտումները: Սակայն ապագան ցույց տվեց, որ Հայաստանի և Պոնտոսի շահերը չպետք է բախվեին, որ նրանք պետք է հանդես գային որպես դաշնակիցներ և ոչ մրցակիցներ, պետք է միավորեին իրենց ջանքերը ժամանակի հզորագույն ուժին՝ Հռոմեական ագրեսիային դիմագրավելու համար:

2. ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Առաջին նվաճումների սկիզբը: Հայ-պոնտական դաշինքը: Հետագա իրադարձությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Տիգրանը դեռևս իշխանություն գլուխ անցնելուց առաջ, պատանդ եղած ժամանակ, հղացել էր Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականության ծավալուն մի ծրագիր, որն այժմ սկսեց իրագործել¹²:

Նա սկսեց հենց այն կետից, որտեղ կանգ էր առել իր պապը՝ Արտաշես Ա-ը, և որտեղ նա սայթաքել էր. դա Մոփքի միացման խնդիրն էր, որով կիրականանար Մեծ Հայքի տերիտորիայի ամբողջացումը: Մոփքում իշխում էր Արտանեսը՝ Զարեհի շառավիղը: Արդեն 94 թվականին հայկական զորքը ներխու-

¹¹ Տե՛ս E. H. Minns, *Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan*, "The Journal of Hellenic Studies", vol. XXXV, part I 1915, էջ 40—42:

¹² Տե՛ս Հրաչյ Արմեն, *Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957*, էջ 84 և հաջ.:

ժեց Մուփաց աշխարհը և առանց դժվարության գրավեց: ԶարհՀյանների թագավորական իշխանությունը վերջ տրվեց, և երկիրը միացվեց Մեծ Հայքին¹²։ Արտանեսը սպանվեց, սակայն հավանական է, որ նրա փոխարեն, արդեն որպես Տիգրանի կուսակալ, նշանակվել է ԶարհՀի տոհմի մի այլ ներկայացուցիչ՝ Միթրորուդանես (Մեհրուժան) անունով¹³։

Մուփքի միացումը Հայաստանը միանգամից դուրս բերեց ժամանակի միջազգային հարաբերությունների ոլորտը: Հարցն այն է, որ Մուփքը վաղուց ի վեր բաղաբական կապեր ունեւր իր արևմտյան հարևան Կապադովկիայի հետ, որի ջանքերով էլ հնուց ի վեր պահպանում էր իր ինքնավարությունը: Հայաստանն, այսպիսով, հին հաշիվներ ունեւր Կապադովկիայի հետ լուծելու Այթմ Պոնտոսն սպառնում էր կլանել Կապադովկիան: Կապադովկիային հարվածելու առիթը չսփազանց գայթակղիչ էր նաև Տիգրան Բ-ի համար, մասնավանդ, որ Պոնտոսի թագավորը՝ Միհրդատ Զ Եվպատորը մեծ շահագրգռվածություն ցուցաբերեց Հայաստանի զինակցության հանդեպ:

Միհրդատ Զ Եվպատորի բոլոր նախնիները շարունակում էին Փառնակ Ա-ի ակտիվ բաղաբականությունը Փոքր Ասիայում և ըստ հնարավորության ընդարձակում Պոնտոսի տերիտորիան: Միհրդատ Ե-ը գործուն մասնակցություն ունեցավ Արիստոնիկոսի ապստամբության ճնշմանը, որից հետո նրան հաջողվեց իրեն ենթարկել Փոյուզիան, ինչպես և գերիշխանություն հաստատել Պափլագոնիայի և Գալատիայի վրա: Նա նույն վեճակի մեջ էր դրել նաև Կապադովկիան, նրա գահին նստեցնելով իր դարձո Արիարաթ Եպիփանեսին, որին ամուսնացրել էր իր դստեր հետ¹⁴։

Պոնտոսի թագավորները մեծ չափով հենվում էին իրենց պետության կազմի մեջ մտնող Սև ծովի հարավային ափերի երկարությամբ շարված հունական քաղաքների վրա թե՛ զորքի ու վարչական ապարատի կազմակերպման, թե՛ առևտրի, դիվանագիտության ու մշակույթի հարցերում¹⁵։

Պոնտական պետության աշխարհակալական ձգտումների փայլուն իրագործողը եղավ Միհրդատ Եվերգեստեսի որդի և Փառնակ Ա-ի թոռ Միհրդատ Զ Եվպատորը (111—63)։ Այս արտակարգ անձնավորությունը Հռոմի երկարամյա ռաբերիմ թշնամին լինելու հանգամանքով իր վառ արտացոլումն է գտել ժամանակի հունա-հռոմեական պատմագրության մեջ, որտեղ նա բնութագրված է որպես կարող, բայց բարոյական որևէ արգելակից զուրկ մի գործիչ: Եռանդուն գործունեության հետևանքով նա նվաճեց Բոսփորի թագավորությունը, վերահաստատեց Պոնտոսի իշխանությունը Պափլագոնիայի և Գալատիայի վրա¹⁶։

Այնուհետև տեղի է ունեցել Փոքր Հայքի և նրանից հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք ընկած մերձսևծովյան շրջանների միացումը Պոնտոսի պետությանը¹⁷։

¹²ա Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

¹³ Հմմտ. J. Marquart, Erānsahr, էջ 176:

¹⁴ Տե՛ս CAH, IX, էջ 221 և հաջ. (M. Rostovtzeff):

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 222:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 225 և հաջ.:

¹⁷ Տե՛ս Strabo, XII, 3, 28:

Միհրդատի օրոք այստեղ կառուցվեց 75 բերդ, որոնցից շատերում պահվում էին նրա գանձերը:

Հաջորդ գոհը պիտի դառնար Կապադովկիան: Այս երկիրը, որը վերը հիշատակված Արիարաթ Ե-ի (163—130) օրոք իր ծաղկման շրջանն էր ապրել, այժմ թշվառ վիճակում էր, լինելով փաստորեն Պոնտոսի դրածոների իշխանության տակ: Դարավերջին այնտեղ թագավորում էր Միհրդատ Պոնտացու քույրը՝ իր որդի Արիարաթ Է-ի անունից: Կապադովկիայի խնդրում դաշնակիցները՝ Միհրդատն ու Նիկոմեդեսը, գժտվեցին: Վերջինս ներխուժեց Կապադովկիա և տիրացավ նրան, կնուսթյան վերցնելով թագուհուն: Որոշ պայքարից հետո Միհրդատին հաջողվեց կապադովկիական գահին նստեցնել իր որդիներից մեկին՝ Արիարաթին, իսկ սրա մահից հետո երկիրը միացրեց իր պետությանը: Սակայն Հռոմի միջամտությանը Կապադովկիան նորից ազատագրվեց և ստացավ նոր թագավոր՝ ի դեմս Արիոբարզանի (մ. թ. ա. 95):

Տիգրան Բ-ի դիմանկարը ըստ դրամի

Դաշինքը կնքվում ու ամրապնդվում է Տիգրանի ամուսնուկայամբ Միհրդատի դեռածու դստեր՝ Կլեոպատրայի հետ: Կողմերը պայմանավորվում են, որ Կապադովկիայի տերիտորիան կանցնի Պոնտոսի գերիշխանության տակ, իսկ այն ամենը, ինչ կարելի է տեղաշարժել՝ մարդիկ, անասունները, հարստությունը՝ կտնօրինի Հայաստանը¹⁸:

Առաջին հայացքից թվում է, թե այս պայմանագրում շահողը Միհրդատն է: Սակայն վիճակը գնահատելիս պետք է հաշվի առնել, որ Հայաստանը այդ պահին բացարձակապես ոչ մի կախում չուներ Պոնտոսից, ոչ էլ որևէ այլ երկրից, ուստի և բացառված է, որ Տիգրանը համաձայնեի անհավասար պայմաններին, կնքեր այնպիսի պայմանագիր, որով Հայաստանի շահերը որևէ չափով տուժեին: Պետք է, ուրեմն, ընդունել, որ այդօրինակ պայմանագիրն իր իմաստն ուներ Հայաստանի համար և անհրաժեշտ չափով շահավետ էր: Ի դեպ, միայն այդպիսի հանգամանքներում նման դաշնակցությունը կարող էր հարատևել, իսկ այն իսկապես հարատևեց: Կապադովկիան ստրկատիրական Հայաստանի համար դարձավ մարդկային զանգվածների մի շտեմարան, որից

¹⁸ Str. Just., XXVIII, 3;

քանիցս ձեռնարկված արշավանքների ընթացքում լրացվում էր ինչպես քաղաքային բնակչության, այնպես էլ ստրուկների՝ Հայաստանում նկատվող պակասը:

Սակայն Կապադովկիայի կարևոր մարզերից մեկը՝ Մելիտենեն, Տիգրանը հավանաբար հատել ու կցել է նախապես Մեծ Հայքին միացված Մոփքին¹⁹:

Հայ-պոնտական դաշինքն այսպիսով կապված էր Կապադովկիայի հանդեպ տարվող քաղաքականության հետ և երկար ժամանակ հեռու էր բուն իմաստով հակահռոմեական լինելուց. գոնե այդպիսին էր Հայաստանի վերաբերմունքը հիշյալ դաշինքի նկատմամբ, ինչպես այդ երևում է հետագա անցքերից: Ծիշտ է, Հռոմն իր շահերն ուներ Կապադովկիայում, ինչպես նաև, ընդհանրապես, Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում և զգաստ քաղաքագետը պետք է մշտապես հիշեր այդ մասին, սակայն Կապադովկիան ասպատակելը դեռևս չէր նշանակում ելնել Հռոմի դեմ:

Առաջին արշավանքը դեպի Կապադովկիա հայկական զորքը կատարեց Մոփքի միացման հաջորդ տարում՝ 93 թվականին: Արիոբարզանը՝ Կապադովկիայի թագավորը, փախավ Հռոմ: Հռոմը հանձնարարեց Լուկիոս Կոռնելիոս Սուլլային, որն այդ ժամանակ հռոմեական պրովինցիա Լեոնային Կիլիկիայի վարչապետն էր, վերականգնել իրերի նախկին վիճակը. որը և կատարվեց 92 թվականին²⁰: Սակայն արդեն հաջորդ՝ 91 թվականին, հայոց զորավարներ Միթրաասը և Բագոսը նորից ասպատակեցին Կապադովկիան, և Արիոբարզանը կրկին փախուստի դիմեց, թողնելով ասպարեզը դաշնակիցներին: Հռոմում սրան բողոքակից դարձավ Բյութանիայի նիկոմեդես թագավորը, որին իր հայրենի գահից բռնել էր Միհրդատ Պոնտացին: Երկու տարի անց Հռոմին հաջողվեց առանց զենքի ուժի վերականգնել Նիկոմեդեսին և կրկին անգամ Արիոբարզանին, իրենց երկրներում²¹:

Վերջնական պետության ընկճումը: Կապադովկիական այս անցուղարձերին հաջորդող նվաճումների հերթականությունն ու ժամանակագրությունը միշտ չէ, որ պարզորոշ դրսևորվում է առկա աղբյուրներում: Մասնավորապես, եթե հետևելու լինենք Հուստինոսի հաղորդմանը, թե Ասորիքը Տիգրանի կողմից նվաճվել է դեռևս պարթև Միհրդատ Բ-ի կենդանության ժամանակ և քանի դեռ Տիգրանը պայքարի մեջ չէր մտնել պարթևների հետ, ապա կրնանք հակասության մեջ, որովհետև Միհրդատը մահացել է 88—87 թվականին, իսկ Ասորիքը Տիգրանի կողմից նվաճվեց միայն 83 թվականին: Անշուշտ, իրավացի են այն գիտնականները, որոնց կարծիքով պատերազմը պարթևների հետ և նրանց գերիշխանության տակ եղած երկրների նվաճումը նախորդել է Ասորիքի նվաճմանը և ոչ միայն նախորդել է, այլև դարձել նախապայման: Ասորիքի նվաճման ճանապարհին կանգնած էին առաջին հերթին պարթևները, որոնք

19 Այդպես է կարծում Թ. Մոմզենը (История Рима, III, М., 1941, էջ 43), որի հետ համաձայն չէ Հ. Մանսդյանը (Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 154—155):

20 S^cu Just., XXXVIII, 3; Plut., Sulla, 5; App., Mithr., 57:

21 S^cu App., Mithr., 11:

տիրել էին Ատրպատականին, Մարաստանին ու Հյուսիսային Միջագետքի երկրներին և, բացի դրանից, իրենց ձեռքին էին պահում հայկական «Յոթանասուն հովիտները»:

Պարթևները ներքին դժվարություններ ունեին: Բաբելոնի սատրապաց, սատրապ Գողերձը 91 թվականին ապստամբել և իրեն անկախ թագավոր է հռչակել²²: Սակայն քանի դեռ կենդանի էր Տիգրանի դաշնակիցը և փեսան՝ Միհրդատ Բ-ը, Տիգրանը խուսափում էր բախումներից: Վիճակը փոխվեց 87 թվականին, երբ Միհրդատ Բ-ը մահացավ և թագավորեց Գողերձը: Հայկական զորքերը մտան «Յոթանասուն հովիտները»: Լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, նրանք շարունակեցին առաջխաղացումը և ներխուժեցին Ատրպատական Մարաստանի հողերն ու կտրելով-անցնելով երկիրը, մտան բուն Մարաստան: Հետապնդելով պարթևական զորքերին, նրանք հասան մինչև էկբատան՝ պարթևական արքայից-արքայի նստավայրերից մեկը²³, էկբատանի պաշարման ժամանակ հրի մատնվեց պարսպներից դուրս գտնվող թագավորական զորչակը՝ Ադրաբանան: Ահաբեկված պարթևական թագավորը՝ Գողերձը, շտապեց հաշտություն կնքել ու հրաժարվեց ոչ միայն «Յոթանասուն հովիտներից», այլև Ատրպատական Մարաստանի և Հյուսիսային Միջագետքի երկրների գերիշխանությունից²⁴: Նա հրաժարվեց նաև «արքայից-արքա» տիտղոսից, որն այնուհետև սկսեց կրել Տիգրանը:

* Տիգրանը ամրապնդեց ստեղծված իրավիճակը դինաստիական մի նոր ամուսնությունով, իր դստերը կնություն տալով իր գերիշխանության տակ ընկած Ատրպատականի թագավոր Միհրդատին²⁵:

Այնուհետև Տիգրանն ուղղվեց դեպի հարավ՝ գրավելու պարթևներից առնչված երկրները: Այստեղ մեկ դար առաջ Հայաստանին էր միացվել Տմորիքը, իսկ այժմ հայկական բանակը նվաճեց նրա արևմտյան կողմում ընկած Կորդուքը (Գորդիենեն) և ավելի հարավ՝ Տիգրիսի միջին հոսանքի շուրջը տեղավորված Ադիաբենեն՝ պատմական Ասորեստանը: Տիգրիսն անցնելով, զորքերը դուրս եկան Հյուսիսային Միջագետքի արգավանդ դաշտերը և գրավեցին Միգդոնիան՝ Մծրին (Նիսիբիս) մայրաքաղաքով և Օսրոյենեն՝ Ուռհա (Նդեսիա, է-դեսսա) կենտրոնով²⁶: Այսուհետև Եփրատն էր միայն, որ Տիգրանի տերությունը բաժանում էր Սելևկյանների ձեռքին պահպանված հողերից:

Տիգրանը Միջերկրականի ավերին. սելևկյան Աստիբի նվաճումը, Սկսվեց արտաքին նվաճումների հաջորդ փուլը՝ պայքարը Սելևկյանների դեմ: Վերջիններս արդեն իսպառ կորցրել էին իրենց երբեմնի հզորությունը, որի առջև դուրս էր ամբողջ Արևելքը:

²² Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago, 1938, էջ 48.

²³ Տե՛ս Isid. Char., Geographi graeci minores, ed. C. Müller, I, էջ 230.

²⁴ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15; Memn., 58, 2: Դաշինքի մասին խոսում է Հուստինոսը (XL, 1):

²⁵ Տե՛ս Dio, XXXVI, 14.

²⁶ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15; XVI, 12, 4; Eutr., VI, 8; Plut., Luc., 14, 21; Dio, XXXVI, 6, 2.

130 թվականի Անտիոքոս Է-ի արած վերջին փորձը՝ վերականգնել Սելևկյանների արևելյան տիրույթները, հարվածելով պարթևներին, ձախողվեց։ Արեմնաց պարփակված Ասորիքի, Փյունիկիայի և Կիլիկիայի սահմաններում, Պարթևատրիոս Բ-ի երկրորդ թագավորության (129—125) սկսվում է պետության անդառնալի անկումը, որը հանգեցրեց երկրի նախ՝ հայկական պետության, ապա և Հռոմի նահանգ դառնալուն։

125 թվականին Ասորիքում թագավորեց Կլեոպատրա Թեայի և Դեմետրիոս Բ-ի որդի Անտիոքոս Ը Գրյուպոսը՝ իր մոր հետ մեկտեղ։ 121 թվականին մայրը փորձ արեց թունավորելու որդուն (նախապես նա այդպես էր վարվել իր ավագ որդուն՝ Սելևկոսի հետ), սակայն ինքը զոհ գնաց այդ փորձին։ Անտիոքոս Ը-ը թագավորեց միայնակ։ Բայց արդեն 114 թվականին Ասորիքում մի նոր թագավոր ի հայտ եկավ՝ Անտիոքոս Թ Կիզիկեցին (114—95)՝ իշխող թագավորի կրտսեր եղբայրը։ Եղբայր թագավորների միջև ծավալվեց երկարամյա քաղաքացիական կռիվ։

Արտավան Բ-ի (128—123) դրամը

96 թվականին Անտիոքոս Ը Գրյուպոսը սպանվեց Անտիոքոս՝ դավադրության հետևանքով։ Անտիոքոս Թ-ը գրավեց մայրաքաղաքը և կնության առավ Գրյուպոսի կնոջը՝ Սելենին։ Սակայն նույն 96 թվականին Պտղոմեոս Ը Լաթյուրոսը Դամասկոսում Ասորիքի թագավոր-պարզեց Գրյուպոսի և Սելենիի որդիներից Դեմետրիոսին (Դեմետրիոս Գ՝ 96—88)։ Կար և երրորդ հավակնորդը՝ այս Դեմետրիոսի ավագ եղբայրը, որը ևս իրեն թագավոր հռչակեց՝ որպես Սելևկոս Զ (96—95) և հաջորդ տարին պարտովթյան մատնեց ու սպանեց Անտիոքոս Թ Կիզիկեցուն։ Քաղաքացիական կռիվը շարունակվեց նոր ախոյանների միջև, որոնց իսկույն միացավ մի երրորդը՝ Կիզիկեցու որդին, թագադրվելով որպես Անտիոքոս Ժ Եվսեբես (95—92)։ Սա ամուսնացավ իր խորթ մայր Սելենիի հետ և սպանեց Սելևկոս Զ-ին (95)։

Երկու տարի անց սրան ախոյան դարձան իր իսկ երկու կրտսեր եղբայրները, որոնք իրենց հռչակեցին զույգ թագավորներ՝ Անտիոքոս ԺԱ (93) և Փիլիպպոս Ա (93—84) անուններով։ Անտիոքոս ԺԱ-ը շուտով մահացավ, իսկ Փիլիպպոսը, միանալով Դեմետրիոս Գ-ի հետ, դուրս արեց Ասորիքից Անտիոքոս Ժ Եվսեբեսին, որը շուտով սպանվեց պարթևական մի զորամասի հետ ընդհարմելիս (92)։ Դեմետրիոսը ևս 88 թվականին դադարեց թագավորելուց, գերի հարվելիս (92)։ Դեմետրիոսը ևս Փիլիպպոսը կարող էր հուսալ, որ, վերջապես, Ասորիքում ինքը մնաց որպես միակ իշխող։ Բայց իզուր, որովհետև հաջորդ տարին նրա կրտսեր եղբայրը՝ Անտիոքոս Ը Գրյուպոսի և Սելենիի մյուս որդին,

Դամասկոսում փրեն թագավոր հռչակեց որպես Անտիոքոս ԺԲ Փիլագելիփոս: Երկու թագավորներն էլ իրենց վախճանը գտան 84 թվականին²⁷:

Այս պարագաներում ամենեկին զարմանալի չէ, որ կենտրոնական իշխանությունը ուժ չունենալու և պահպանելու երկրի քաղաքական ամբողջությունը, առևտրի անվտանգությունը, իշխող դասակարգի պահանջները, այն ամենը, ինչ ստիպում էր նրա շուրջը համախմբվել պետության կարևորագույն մասը՝ հելլենիստական քաղաքները: Եվ բնական է, որ իշխող դասակարգը մտածում էր նոր տիրոջ մասին և գտավ նրան ի դեմս հայոց թագավոր Տիգրան Բ-ի:

Հուստինոսը պատմում է. «Եղբայրների փոխադարձ ատելությունը, ապա և նրանց որդիներին ժառանգաբար անցած թշնամությունը անընդհատ պատերազմներ ծնեցին, որոնք ծայրահեղ թուլության հասցրին Ասորիքը ու նրա թագավորներին. ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությանը և սկսեց փնտրել օտարերկրացի թագավոր: Ոմանք կարծում էին, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղեմայոսին: Սակայն իրերի բերմամբ Միհրդատը պատերազմների մեջ էր հռոմեացիների դեմ, իսկ Պտղեմայոսը Ասորիքի մշտական թշնամին է եղել: Այսպիսով, բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը սեփական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորության դաշնակիցն էր ու Միհրդատի խնամին: Եվ այսպես, հրավիրված լինելով Ասորիքի գահին բազմելու, նա 17 տարի շարունակ կառավարում էր ամենայն անդորրությամբ, չէր խանգարում պատերազմներով ուրիշների հանգիստը և ոչ ոք նրան չէր անհանգստացնում. այնպես որ պատերազմելու անհրաժեշտություն չկար»²⁸:

Սակայն ինչպես երևում է այլ վկայություններից, Սելևկյանների տերության նվաճումը Տիգրանի կողմից այդչափ դյուրին չի եղել²⁹: Թեև այդ միջոցին, թե 83 թվականին, Սելևկյան թագավոր չկար (երկու եղբայր ու ախոյան թագավորները՝ Անտիոքոս ԺԲ Փիլագելիփոսը և Փիլիպպոս Ա Փիլագելիփոսը մահացել էին նախորդ տարին), բայց կար հավանորդ՝ Անտիոքոս Ժ Եվսեբիոսի կինը՝ Սելենե թագուհին, ի դեմս իր մանկահասակ որդու³⁰: Եթե գոյություն ունեցող կուսակցություններից մեկը հրավիրել էր Տիգրանին, ապա մյուսները պետք է որ դիմադրեին³¹: Այսպես թե այնպես, Տիգրանը 83 թվականին նստեց Անտիոքում Սելևկյանների գահին: Հայկական բանակը շարունակեց առաջխաղացումը Միջերկրականի ավուր և մտավ Փյունիկիա³², հասնելով այդպիսով մինչև Եգիպ-

²⁷ Վերջին Սելևկյանների պատմությունը տես A. R. Bellinger, The End of the Seleucids, Transactions of Connecticut Academy of Arts and Sciences, vol. 38, June 1949, էջ 51—102:

²⁸ Just., XL, 1: Ըստ Ապպիանոսի՝ Տիգրանի իշխանությունը Ասորիքում տևել է ընդամենը 14 տարի՝ 83-ից մինչև 69 թվականը: Հուստինոսի մոտ հավանաբար հաշվը հասնում է մինչև 86 թվականը՝ Տիգրանի և Պոմպեոսի միջև կնքված պայմանագրի ժամանակը:

²⁹ Հմմտ. App., Syr., 48: Plut., Lucul., 14: Strabo, XI, 14, 15:

³⁰ Տես A. R. Bellinger, The End of the Seleucids, էջ 78—80:

³¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 51:

³² Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

տոսին սահմանամերձ Պտղեմայիս քաղաքը³³, ուր պատասպարվել էր Սելենե թագուհին։ Այն ժամանակ, սակայն, չհաջողվեց նվաճել քաղաքը. այդ տեղի ունեցավ ավելի ուշ՝ 70 թվականին՝ հայ-հռոմեական պատերազմի նախօրեին։ Առափնյա Ասորիքում հայկական իշխանությունից դուրս մնաց միայն Սելեկիա խոշոր նավահանգիստը³⁴։ Ասորիքի ցամաքային մասի՝ Կելեսիոսիայի նվաճման մասին հստակ տեղեկություններ չկան, սակայն նրա մասնակի զրավումը հավանական է. հայտնի են Դամասկոսում Տիգրանի հատած դրամները³⁵։

Հաջորդ քայլը Դաշտային Կիլիկիայի նվաճումն էր³⁶, որով նորաստեղծ հայկական տերությունը դարձավ Հռոմեական հանրապետության անմիջական հարևան. վերջինս հաստատվել էր Սելեկյան պետությունից նվիճված Լեռնային Կիլիկիայում։

Վերջապես, Կոմմագենեի նվաճմամբ Տիգրանը ավարտեց իր հսկայական երթըր Առաջավոր Ասիայի երկրների վրայով և հարավ-արևմուտքից դուրս եկավ Մոփքի ու Մեծ Հայքի սահմանները։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՐԱ ՏԵՂՆ ՈՒ ԴԵՐԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ

Նորաստեղծ տերության կազմը և բնույթը։ Ստեղծված տերությունն ընդգրկում էր Առաջավոր Ասիայի մի նշանակալից մասը. այն տարածված էր Միջերկրական ծովից ու Եգիպտոսից մինչև Կասպիականը և Քուռ գետից մինչև Միջագետք։ Ինչպես ամեն մի հզոր պետություն, նա իր ազդեցության ոլորտի մեջ առավ հարևան ավելի թույլ երկրները. դրանցից էին Վիրքը և Աղվանքը՝ հյուսիսում, բազմաթիվ արաբական ցեղերը՝ հարավում։ Տիգրանի անունը արձանագրվում է անգամ հռոմեոր Բաբելոնիայում, մի սեպագիր վավերագրի մեջ³⁷։ Նրա տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով։

Նորաստեղծ տերությունը տիպիկ հելլենիստական պետություն էր, հար և նման նրան նախորդած Սելեկյանների ու Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերություններին, որոնք իրենց հերթին նախատիպ ունեին ի դեմս Աքեմենյան, Նոր-Բաբելոնյան, Մարական ու Ասորեստանյան պետությունների։ Սրանք բոլորը, ինչպես և Տիգրանի պետությունը, տնտեսական ու էթնիկական կապերով շամրապնդված ռազմա-քաղաքական միավորումներ էին՝ կազմված բազմազգ ու զարգացման ամենատարբեր մակարդակի վրա գտնվող տարրերից։

Նվաճված երկրներից կարևորագույնը և տնտեսության ու մշակույթի տեսակետից ամենից դարգացածը Ասորիքն էր։ Սա այն երկիրն էր, որ կազմում

³³ Strab. Jos., Flav., AJ., XIII, 16, 4.

³⁴ Strab., XVI, 2, 8; Eutrop., VI, 14, 2.

³⁵ Տիգրանի կողմից Ասորիքի նվաճման մասին մանրամասն տե՛ս A. Kuhn, Beiträge zur Geschichte der Seleukiden vom Tode Antiochos VII Sides bis auf Antiochos XIII Asiatikos (129—64 v. chr.), Altkirch, 1891, էջ 39—43.

³⁶ Strab. App., Syr., 48, Plut., Lucul., 21, Pomp., 28; Dio, XXXVI, 37, 6.

³⁷ Strab. W. Belck, Aus den Berichten über die armenische Expedition, ZE, 1899, էջ 269—270.

էր Սելեկյանների երեմմնի ընդարձակ տերութեան կորիզը: Ասորիքը այդ դիրքին արժանացել էր թե՛ իր բնական առանձնահատուկ բարենպաստ պայմանների ու բերրիութեան, և թե՛ ռազմական ու առևտրական հարմար դիրքի շնորհիվ: Ասորիքի կենտրոնական մասն էր կազմում այսպես կոչված Սելեկիսը, որի մեջ մտնում էին, իրենց լայնատարած հողային տերիտորիաներով հանդերձ, Սելեկյանների գլխավոր ռազմական կենտրոն Ապամեյա քաղաքը, նրանց կարևորագույն նավահանգիստները՝ Լառդիկեյան ու Սելեկիան և, վերջապես, աշխարհահռչակ Անտիոքը՝ Սելեկյանների մայրաքաղաքը: Այդ քաղաքը դարձավ նորաստեղծ հայկական տերութեան հարավային մայրաքաղաք: Արտաշատը մնացել էր հեռու հյուսիսում:

Անտիոքը հիմնադրել էր Սելեկոս Ա-ը մ. թ. ա. 300 թվականին և անվանել իր հոր անունով: Սելեկոսը այստեղ վերաբնակեցրել էր Անտիգոնիա քաղաքի բնակիչներին և մարդիկ տեղափոխել Փոքր Ասիայի ու Արշակունյաց հունական քաղաքներից: Այդ ժամանակ կառուցվել է քաղաքի հետագայի չորս թաղամասերից միայն առաջինը: Թաղամասերից չորրորդը կառուցվել է Անտիոքոս Դ Եպիփանեսի ժամանակ (մ. թ. ա. 175—163), իսկ մ. թ. ա. I դարում քաղաքն արդեն դուրս էր հորդել չորս թաղամասերի սահմաններից: Անտիոքացի հեռտոր Լիբանիոսը գրում է, որ Սելեկյանները «մտածում էին միայն մի բանի մասին՝ յուրաքանչյուրն ուզում էր թողնել քաղաքը ավելի աճած վիճակում» և «...ավելի հեշտ էր չափել ծովի ջուրը, քան փորձել քառերով նկարագրել, թե ինչ շենքերով է գեղեցկացրել քաղաքը յուրաքանչյուր թագավորը»³⁸: Հավանական է, որ Տիգրանը ևս, մեկ ու կես տասնամյակ իշխելով այստեղ, իր ներդրումն է արել քաղաքի կառուցապատման ասպարեզում: Քաղաքը աչքի էր ընկնում իր կոմունալ հարմարություններով: Հայտնի էր Անտիոքի ջրմուղը, որը սառն ու լավորակ ջուր էր հասցնում քաղաքի բոլոր տներին: Ըստ Պլինիոսի տվյալների, քաղաքն ուներ 500 հազար բնակիչ և հին աշխարհի խոշորագույն քաղաքներից մեկն էր: Անտիոքի արվարձանը՝ Դափնե գոտսավայրը, այնպիսի հռչակ էր վայելում իր շքեղությամբ, որ Անտիոքը հաճախ անվանում էին «Դափնեին կից Անտիոք»: Անտիոքը, բացի իր քաղաքական նշանակությունից, արհեստագործական արտադրության մեծագույն կենտրոն էր, ինչպես և հեյկնիստական մշակույթի օջախ ու հին աշխարհում հայտնի էր իր թատերական ներկայացումներով:

Քաղաքի բարեկեցությունը և շքեղությունը խարսխված էին նրա բնակչության մի սովոր մասը կազմող ստրուկների ծանր աշխատանքի և չարքաշ առօրյայի վրա: Ասորիքի տասնյակ մյուս մեծ ու փոքր քաղաքները ևս բարձր զարգացած ստրկատիրական պոլիսներ էին: Ստրկատիրությունը լայն տարածում ուներ, սակայն, ոչ միայն քաղաքներում, այլև գյուղատնտեսության բնագավառում՝ Ասորիքի բերրի հողերի վրա սփռված արքունի, տաճարային և մասնատիրական տնտեսություններում:

Ավելի հարավ, Միջերկրականի արևելյան ափի երկայնքով մեկ ընկած էր Փյունիկիան, որը Ասորիքի մասն էր կազմում: Նրա ներկան գրեթե նույնքան փայլուն էր տնտեսական տեսակետից, որքան Հյուսիսային Ասորիքինը, իսկ

³⁸ Libanius, 124, 126.

անցյալը՝ առավել ևս: Փյունիկյան քաղաքները՝ Տյուրոսը, Սիդոնը, Բերիթը, Արադը և մյուսները, որ մի ժամանակ ինքնուրույն քաղաք-պետություններ էին, մ. թ. ա. II հազարամյակում և I հազարամյակի սկզբներին ոչ միայն գերիշխում էին միջերկրածովյան ավազանում, այլև հաշոդ փորձեր էին անում դուրս գալու Հերակլյան սյունիքից (Ջիբրալթար) այն կողմը: Նրանք իրենց գաղութներն էին հիմնում Միջերկրականի ափերին: Այս գաղութներից մեկն էր հռչակավոր Կարթագենը: Մ. թ. ա. I դարում փյունիկյան քաղաքները պահպանում էին իրենց նշանակությունը արևելքի և արևմուտքի տարանցիկ առևտրի մեջ: Նրանք նաև ստրկավաճառության խոշոր շուկաներ էին:

Ասորիքից հյուսիս-արևմուտք ընկած էր բազմաթիվ ոչ մեծ, բայց նշանավոր քաղաքներով հարուստ Դաշտային Կիլիկիան: Կիլիկիայի քաղաքներն էին Տարսոսը, Սուրեն, Մոփսուեստիան, Անազարբան, Ադանան, էպիփանեյան, Մալլոսը և այլն: Սրանք մեծ մասամբ հին քաղաքներ էին՝ հելլենիստական իշխողների ձեռքից պոլիսային կառուցվածք և իրավունքներ ստացած: Այսպես, Սուլեն պոլիս էր դարձել Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք, որը նախօրոք նրան պարսկական կողմնորոշման համար տուգանել էր 50 տաղանդ արծաթով (գումարը վկայում է քաղաքի հարստության մասին): Քաղաքն ուներ իր շքեղ թատրոնը: Մալլոսը և Ադանան իրենց սեփական դրամներն են հատելիս եղել դեռևս Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակ: Կիլիկյան ահա այս քաղաքների բնակչությունն էր, որ տեղահան եղավ և վերաբնակեցվեց Հայաստանում, տանելով իր հետ իր հելլենիստական քաղաքային կուլտուրան ու սովորույթները:

Հետաքրքրական է Ստրաբոնի³⁹ այն հաղորդումը, թե հայերը ծծովը (խոսքը, իհարկե, Միջերկրականի մասին է—հեղ.) հանձնել էին կիլիկեցիներին: Սա կարծես հակասում է բերված փաստերին: Բայց ըստ երևույթին «կիլիկեցիներ» բառը պետք է տվյալ դեպքում հասկանալ հատուկ իմաստով, տեսնելով նրա մեջ Միջերկրականի ծովահեններին⁴⁰, որոնք այդ ժամանակ մի իսկական պետություն էին ստեղծել ծովի վրա: Մանրամասն խոսելով նրանց մասին, Ապպիանոսը ավելացնում է. «Նրանց բոլորի գլխավոր կայանը կամ ճամբարը այսպես կոչված Դաթան (լեռնային—հեղ.) Կիլիկիան էր... այդ պատճառով նրանք բոլորը սկսեցին անվանվել «կիլիկեցիներ», ընդհանուր անվամբ...» և այլն⁴¹:

Հայտնի է, որ Հռոմի դեմ պայքարի պատրաստվելիս ծովահենների այս «պետության» հետ դաշինք էր կնքել Միհրդատը⁴², ինչպես և Սերտորիոսը⁴³, նմանօրինակ մի դաշինքի կարող էր դիմած լինել և Տիգրանը, որը, ինչպես հայտնի է, սեփական նավատորմիդ չուներ:

Իր բնակչության մի մասը, Կիլիկիայի նման, Հայաստանին տվեց նաև քանիցս Տիգրանի հեծելազորի սմբակներով տրորված Կապադովկիան, հատ-

³⁹ Strabo, XIV, 5, 2:

⁴⁰ S. A. R. Bellinger, The End of the Seleucids, էջ 84, Ժ. Էլշեֆեկյան, Ասորիքը հայկական տերության կազմում, ԼՀԳ, 1970, № 6:

⁴¹ App., Mithr., 92.

⁴² CAH, IX, էջ 242—350, 372:

⁴³ S. նույն տեղում, էջ 321:

կապես նրա մայրաքաղաք Մաժարը (հետագայի Կեսարիան), հինավուրց քաղաք, որը ղեկավարվում էր ավանդական (իբրև թե մ. թ. ա. VI դարում ապրած՝ կիպրացի օրենսդիր Քարոնդասի հանձնարարած) օրենքներով:

Սելևկյաններից նվաճած երկրների վրա վարչապետ նշանակվեց Տիգրանի մերձավորներից Բագադատեսը (Բագարատը), որի նստավայրը դարձավ Անտիոքը:

Հայաստանի հարավային սահմանին էին հարում Օսրոյենեն՝ Եգեսիա (Ուռհա) մայրաքաղաքով և Միգդոնիան՝ Մծբին (Նիսիրին) կենտրոնով, որոնք Հյուսիսային Միջագետքի ամենաքաղաքների երկրներն էին: Իր ժամանակ մակեդոնացի նվաճողները, ելնելով տեղանքի բարենպաստ պայմաններից, ցանկացել են այս վայրերը դարձնել երկրորդ հայրենիք, Ուռհան վերանվանելով Էգեսսա (հայկական ավանդույթով՝ Եգեսիա)՝ Մակեդոնիայի թագավորանիստ քաղաքի անունով, հարևան երկրամասը՝ Միգդոնիա՝ մակեդոնական մի մարզի անունով: Մծբինը վերանվանվել էր Անտիոք: Այս երկրների և Հայաստանի միջև Տիգրանի օրոք հաստատված կապերը՝ տնտեսական, հատկապես մշակութային, հակառակ հետագայի անքաղաքանպաստ քաղաքական իրադարձություններին, գնալով ամրապնդվեցին: Ուռհան ու Մծբինը նշանակալից դեր էին խաղալու հայ ժողովրդի կյանքում:

Միջագետքի երկրների վրա վերակացու էր կարգված թագավորի Գուրասս եղբայրը, որը նստում էր Մծբինում⁴⁴: Մծբինը, ըստ Դիոն Կասսիոսի և Պլուտարքոսի նկարագրությամբ, ոչ միայն քաղամարդ ու հարուստ քաղաք էր, այլև ուժեղ ամրոց, շրջապատված երկու շարք հաստ ու բարձրաբերձ պարիսպներով և շուրջը փորված լայն խրամով⁴⁵: Գուրասի իշխանության ներքո էին գտնվում նաև Միջագետքի՝ Օսրոյենեից և Միգդոնիայից հարավ ընկած տափաստանները, որոնք զբաղեցված էին արաբական բուշվոր ցեղերով:

Միգդոնիայից դեպի արևելք, Տիգրիսի ձախ ափին, ընկած էր Կորդուքը (Գորդիենեն), որը այդ ժամանակ արդեն կիսահայացած էր և հետագայում կաղմեց պատմական Հայաստանի մի մասը: Մի շարք անառիկ բերդերի առկայությունը առիթ էր տվել Ստրաբոնին ասելու, որ այս երկրի բնակիչները հմուտ շինարարներ են: Տիգրանը լայնորեն օգտագործում էր նրանց շինարարական արվեստը: Ստրաբոնը այստեղ հիշատակում է երեք բերդ-քաղաք՝ Սարիսա, Սատալկա և Պինակա⁴⁶: Կորդուքը, որը մեծ մասամբ լեռնային երկիր էր, հասարակական-տնտեսական դարգացման տեսակետից շատ էր ետ մնում վերը հիշատակված երկրներից:

Տիգրիսի հոսանքն ի վար ձգված էր Ադիաբենե երկիրը. այն ընդգրկում էր պատմական բուն Ասորեստանի մեծ մասը և հատկապես նրա Նինվե մայրաքաղաքը: Ադիաբենեի կենտրոնն էր Արբեիլ քաղաքը, որի անունով երկիրը երբեմն կոչվում էր Արբեիտիս⁴⁷: Ադիաբենեում ևս կար հոծ հայկական բնակչություն⁴⁸:

44 *Sk'u Plut.*, Lucul., 32. Մի գուցե Կյուրոս, որ հին պարսկերեն հնչել է Կուրաշ:

45 *Sk'u Plut.*, նույն տեղում, Dio, XXXVI, 6:

46 *Sk'u Strabo*, XVI, 1, 24:

47 *Sk'u Plut.*, Pomp., 36:

48 *Sk'u Strabo*, XVI, 1, 19:

Վերջապես, այդ երկրներին արևելք ու մինչև Կասպից ծովը տարածվում էր Ատրոպատյան Մարաստանը⁴⁹, Գանձակ և Փրասասպա քաղաքներով: Երկրի լայնատարած տերիտորիան համեմատաբար նոսր էր բնակեցված ու բնակչությունը գտնվում էր սոցիալական զարգացման դեռևս ցածր մակարդակի վրա: Նա նոր էր թևակոխել ստրկատիրական հասարակարգը:

Ահա այն երկրները՝ արևմուտքից արևելք, որոնք առաջին դարի սկզբին ընկել էին Հայաստանի գերիշխանության տակ: Ինչպես տեսնում ենք, դրանք շատ տարբեր էին թե՛ իրենց պատմական անցյալով և թե՛ զարգացման մակարդակով:

Տերություն հիմքը կազմող Հայաստանը իր զարգացման աստիճանի տեսակետից ևս ամենեկին միատարր չէր: Խորունկ ձորերով ու բարձր լեռներով կտրտված Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում ապրում էր հասարակական զարգացման տարբեր մակարդակի բնակչություն, սկսած տոհմատիրական հասարակությունների քայքայման փուլում գտնվող ցեղերից մինչև ստրկատիրական զարգացած հելլենիստական տիպի քաղաքները:

Ինչպես նշվեց, այս հսկայական ու բազմատարր միավորման բնույթը քաղաքական էր, ինչպես և նրա նախորդներ Սելևկյանների, Ալեքսանդրի և սրանց նախորդող միավորումների բնույթը: Ուստի և այդ պետությունների բախտը մեծապես կախված էր քաղաքական իրադրությունից ու իրադարձություններից, ռազմական հաջողություններից ու անհաջողություններից: Ալեքսանդրի պետությունը գոյություն ունեցավ տասը տարվանից քիչ ավելի միայն. մոտ հարյուրական տարի գոյատևեցին Մարական և Նոր-Բաբելոնյան պետությունները, ավելի երկար կյանք էր վիճակված Աքեմենյանների և Սելևկյանների պետություններին: Տիգրանի պետությունը գոյություն ունեցավ շուրջ երկու տասնամյակ միայն:

Նման պետությունների առաջացումը օրինաչափ երևույթ էր Առաջավոր Ասիայում մ. թ. ա. I հազարամյակում, մասնավորապես նրա վերջին երրորդին, այսինքն՝ պատմության հելլենիստական շրջանի ընթացքում: Դրանց առաջացման տնտեսական հիմնական պատճառն էր այդ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ, ստրկատիրական հարաբերությունների ծավալումը, նրանց տարածումը նորանոր, պակաս չափով զարգացած, հաճախ նախադասակարգային հասարակությունների վրա և սրանց ներգրավումը ստրկատիրական աշխարհի ոլորտը: Հելլենիստական այդ պետությունների գոյության համար կարևորագույն ազդակ էր նաև օրըստօրե աճող տեղական և տարանցիկ առևտրի կարգավորման անհրաժեշտությունը, իսկ նման մի կարգավորում ի վիճակի էին ապահովելու միայն այնպիսի պետություններ, որոնց վերահսկողության ներքո գտնվում էին լայնածավալ երկրներ, երկար առևտրական ուղիներ, բազմաթիվ առևտրական հանգույցներ:

Տիգրանի ներքին փառափառությունը: Չնայած տերության սահմանների ընդարձակմանը և այն հանգամանքին, որ այդ սահմանների մեջ էին մտել տնտեսապես զարգացած այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք էին Ասորիքը, Հյուսիս-

49 Այսինքն՝ Ատրոպատականը:

սային Միշագետքը, Կիլիկիան, շնայած այդ երկրների քաղաքային կյանքի ու մշակույթի փայլին, նորաստեղծ տերություն միջուկը և կենտրոնը մնում էր Հայաստանը: Նվաճողներին չլացրեց այդ փայլը և նրանք փորձ չարին փոխելու իրենց իշխանության աշխարհագրական և էթնիկական բազան, թերևս զգալով ստեղծված միավորման վաղանցուկ բնույթը: Այս տեսակետը հետագայի քաղաքական արհավիրքների ժամանակ, ինչպես կհամոզվենք, իրեն լրիվ արդարացրեց:

Այդ քաղաքականության ամենավառ դրսևորումներից էր նվաճված երկրների բնակչության բռնի վերաբնակեցումը, որ հսկայական մասշտաբներով կատարվում էր Տիգրանի ժամանակ: Հայաստանի աճող ստրկատիրական տրեստեսությունը, զարգացող քաղաքային կյանքը պահանջում էին մարդկային ուժի նորանոր զանգվածներ, և այդ պահանջն էր, որ բավարարում էին վերաբնակեցումները: Բացի արդեն հիշատակված կիլիկեցիներից ու կապադովկացիներից, Հայաստան են բերվել նաև ասորիների, ադիարենցիների, կորդվացիների և հրեաների հոծ զանգվածներ⁵⁰: Մոտավոր հաշիվներով Տիգրանի օրոք Հայաստան է բերվել կես միլիոնից ոչ պակաս օտարերկրացի⁵¹: Իսկ գյուղատրեստեսության մեջ հողատեր-ստրկատերերի՝ ռազմական ու վարչական ապարատի ուռճացմանը համընթաց աճող ու զարգացող դասակարգը, որը միապետի հիմնական հենարաններից մեկն էր ու նրա հատուկ մտահոգության առարկան, նորանոր հողեր էր ստանում, ինչպես և զավթում, և իր դաստակերտները մշակելու համար ավելի ու ավելի լայն շափերով օգտագործում ստրկական աշխատանքը:

Նվաճված երկրներից գանձվում էին հարկեր ու տուրքեր, որոնք, դատելով Տիգրանի կուտակած հարստություններից⁵², արբունիքի շքեղությունից, շինարարության թափից, ռազմական ծախսերի մեծությունից և այլն, թեթև չպետք է լինեին: Հասկանալի է, որ հարկերի մի զգալի մասն էլ գանձվում էր Հայաստանի բնակչությունից: Նվաճված երկրները պարտավոր էին ըստ պահանջի յուրք տրամադրել Հայաստանին: Նման պարտավորություններ ունեին նաև տերության մեջ շմտնող, բայց նրա ազդեցության ոլորտի մասը կազմող այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք էին, օրինակ, Վիրքն ու Ադվանքը: Տիգրանի զորքը, Պլուտարքոսի նկարագրությամբ, բացի հայերից, բաղկացած էր Ատրպատկանի մարերից, ադիաբենցիներից, կորդվացիներից, արաբներից, մարգերից, իբերներից (վրացիների), ադվաններից և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներից⁵³:

Սակայն Տիգրանը իր գործունեության մեջ հանդես էր գալիս ոչ միայն

50 *Strabo* *Plut.*, *Lucul.*, 26, *Փավստոս*, 7, 66:

51 *Г. Х. Саркисян*, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 60:

52 Միայն Տիգրանակերտից Լուկուլոսը, քաղաքը գրավելուց հետո, տարել է 8 հազար տաղանդ արծաթ (*Plut.*, *Lucul.*, 29), որ հավասար է մոտ 17 միլիոն ռուբլու՝ ոսկով, իսկ Պոմպեոսին Տիգրանը վճարել է 6 հազար տաղանդ ռազմատուգանք (*Strabo*, XI, 14, 10; *Plut.*, *Pomp.*, 33; *App.*, *Mithr.*, 104), որ հավասար է մոտավորապես 12,5 միլիոն ռուբլու՝ ոսկով:

53 *Strabo* *Plut.*, *Lucul.*, 26. 31:

որպես Մեծ Հայքի թագավոր, այլև որպես աշխարհակալ տերության միապետ, և նրա ձեռնարկումների մի ստվար մասն էլ կապված էր իր այդ դիրքի ամրապնդման ու տերության լայնածավալ տերիտորիաների կարգավորման հետ:

Իշխող թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, որը հելլենիստական աշխարհի խոշոր ու հզոր պետություններից հետզհետե ընդօրինակել էին գրեթե բոլոր թագավորները և որը Հայաստանում ընդունված էր առնվազն Արտաշես Ա-ի ժամանակից, Տիգրանը վերանորոգեց: Աստվածացված նախնիների կողքին նա պաշտամունքի առարկա դարձրեց նաև իշխող թագավորի անձը՝ իր սեփական անձը, ընդունելով «աստված» մականունը, ու թերևս նույնացնելով իրեն Վահագն-Հերակլես աստծու հետ⁵⁴:

Մյուս քայլը, որին դիմեց Տիգրանը նույն նպատակներով, «արքայից արքա» տիտղոսի սեփականումն էր: Տվյալ տիտղոսը կարող էր կրել այնպիսի մի թագավոր, որի իշխանության ներքո կային այլ թագավորություններ⁵⁵: Տիգրանից առաջ այն պատկանում էր պարթև Արշակունիներին, սկսած Միհրդատ Ա-ից (մ. թ. ա. 171—138)⁵⁶, թե ինչպիսի մեծ նշանակություն էր վերագրում Տիգրանը այդ տիտղոսին, ցույց է տալիս նրա հիվանդագին վերաբերմունքը, երբ Լոսկոլլոսի գրած նամակում նա իրեն սոսկ «արքա» անվանված տեսավ: Երգրանի արքունիքի փարթամությունը, որի մասին հատուկ հիշատակում են անտիկ պատմագիրները, նրա ստվար ու փայլուն շքախումբը՝ արքային մշտնապես ուղեկցող շորս թագավորներով հանդերձ, նրա շքեղագույն զգեստը, այս ամենը ծառայում էր նույն նպատակին՝ բարձրացնել միապետի հեղինակությունը:

Նվաճված երկրների իրավական վիճակը որոշելիս Տիգրանը, ըստ երևույթին, առաջնորդվում էր ոչ թե որևէ սխեմայով, այլ կոնկրետ նպատակահարմարությամբ: Այսպես, եթե Ատրպատականի և Կորդուքի թագավորները մնացին իրենց գահերին⁵⁷, և դեռ սրանցից առաջինը դարձավ հայոց թագավորի փեսան, ապա Միջագետքը և Ասորիքը վերածվեցին նահանգների, որոնք կառավարվում էին Տիգրանի կողմից կարգված վարչապետների միջոցով: Համապատասխան գործակալների ձեռքով սրանք տնօրինում էին իրենց հանձնարարված երկրների ռազմական ու տնտեսա-ֆինանսական գործերը⁵⁸: Նվաճված երկրների վարչակարգի մեջ որևէ էական փոփոխություն չէր մտցվում, օգտագործվում էր գոյություն ունեցող կարգն ու վարչական ապարատը, մանավանդ զարգացած երկրներում:

Տերության ներքին կազմակերպման կարևորագույն միջոցառումներից

⁵⁴ S⁵⁴ Trog., Prol., XLII:

⁵⁵ S⁵⁵ App., Syr., 48. A. Gutschmid, Ueber die Beinamen der hellenistischen Könige, „Kleine Schriften“, IV, Lpz., 1893, էջ 119. Ս. Մ. Կրիյաշարյան, Բյուզնդականության ժամանակաշրջանում, ԳԲՀ, 1966, № 4, էջ 257—262:

⁵⁶ S⁵⁶ N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 51.

⁵⁷ S⁵⁷ a Plut., Lucul., 29, Կորդուքի թագավոր Զարբինեսը հետագայում դավաճանության համար մահապատժի ենթարկվեց, և երկրում հավանորեն կարգվեց արքունի վարչապետ:

⁵⁸ Այսպես, Միջագետքի վարչապետի՝ արքաներայր Գուրասի ռազմական օգնականն էր հույն Կալլիմաքոսը (տե՛ս Plut., Lucul., 32; Dio. XXXVI, 6, 7):

րևում մեջ բերված հաղորդումը, ըստ որի Տիգրանի իշխանության ժամանակաշրջանում Ասորիքի համար ստեղծված են եղել ապահով և բարենպաստ պայմաններ:

4. ՄԵՍ ՀԱՅԲԸ ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Տիգրանակերտի հիմնադրումը: Քաղաքային կյանքի զարգացման մակարդակի տեսակետից Հայաստանը հետ էր մնում թե՛ Ասորիքից, թե՛ Փոքր Ասիայից: Տերության սահմաններում բարձր զարգացած երկրների առկայությունը անխուսափելիորեն իր գործող ազդեցությունը պիտի գործեր Հայաստանի վրա բոլոր բնագավառներում՝ ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ մշակութային. հատկապես ուժեղ էր այդ ազդեցությունը քաղաքային կյանքի զարգացման վրա: Հելլենիստական քաղաքների նկատմամբ վարած քաղաքականության ամփոփական շարունակությունն էր Հայաստանի քաղաքների աճին ու բազմացմանը զարկ տալու՝ ձգտումը:

Հայաստանի հին մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը, մնացել էր տերության հյուսիսային ծայրամասում, նորը՝ Անտիոքը, հայկական բնաշխարհից դուրս էր գտնվում: Անհրաժեշտ էր բուն Հայաստանում ստեղծել նոր մայրաքաղաք, որը միաժամանակ ընկած լիներ նաև ամբողջ տերության կենտրոնում: Եվ ահա 80-ական թվականների վերջերին սկիզբ դրվեց այդպիսի մի քաղաքի շինարարությանը⁶³, Տիգրիսի վերին հոսանքի ձախակողմյան վտակներից մեկի՝ Նիկեփորիոնի (ներկայիս Ֆարկին-սու) հարմարավետ հովտում, Աղձնիք նահանգում⁶⁴:

Ապպիանոսի հաղորդմամբ՝ հենց այս տեղում է, որ Տիգրանը թագադրվել է մ. թ. ա. 95 թվականին⁶⁵, Կարելի է եզրակացնել, ուրեմն, որ տեղանքը աչքի է ընկել ոչ միայն հարմարության, այլև կապված է եղել հայ ժողովրդի պատմական ինչ-որ ավանդությունների հետ: Զարեք է մոռանալ, որ Աղձնիքը հայ ժողովրդի կազմավորման հնագույն օջախներից է: Հնարավոր է, որ քաղաքի հիմնադրման պահին այստեղ գոյություն ունեցած լիներ բնակավայր:

Հելլենիստական աշխարհում ընդունված են եղել նորաստեղծ քաղաքների բնակեցման որոշակի մեթոդներ, որոնք Հայաստանում ևս կիրառվել են դեռ

63 թ. Ռեյնաքի կարծիքով (Mithradates Eupator, էջ 342) Տիգրանակերտը հիմնադրվել է մ. թ. ա. 77 թվականին: Ավելի հավանական է, որ այդ տեղի է ունեցել Կիլիկիայի նվաճումից անմիջապես հետո, 82 կամ 81 թվականներին:

64 Տիգրանակերտի տեղագրության հարցը գիտնականների միջև իր ժամանակ մեծ վեճ էր առաջացրել: Բոլոր աղբյուրները ցույց են տալիս այդ տեղը Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում, բայց մի մասը քաղաքը տեղադրում է Տիգրիսից հյուսիս (Plin., NH, VI, 9; Eutrop., VI; Ptol., V, 13, 22; Փավստոս Բուզանդ, Դ, իդ), մյուս մասը՝ հարավ (Strabo, XI, 12, 4; Tac., Ann., XV, 5): Ներկայումս ընդհանուր համարում ունի Լեհման-Հաուպտի կարծիքը, ըստ որի քաղաքը գտնվել է Տիգրիսից հյուսիս, նրա ձախ վտակ Ֆարկին-սու գետի (անտիկ հեղինակների Նիկեփորիոն) ափին, Աղձնիքի նիբրկերտ գավառում (C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, I, Berlin, 1910, էջ 351 և հաջ.): Տիգրանակերտի տեղագրությանը նվիրված գրականության տեսությունը տես K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lucullus, «Klio», IX, 1909, էջ 76—79:

65 Տե՛ս App., Mithr., 67:

Արտաշես Ա-ի ժամանակներէց: Տիգրանը կիրառում է նույն մեթոդները, բայց շատ ավելի լայն չափերով: Նոր հիմնադրված քաղաքում բնակեցվել են հայ ավագանու շատ ներկայացուցիչներ⁶⁶: Բայց բնակչության նշանակալից մասը օտարերկրացիներ են եղել: Օգտագործելով նվաճված երկրներում քաղաքային բնակչության առատութիւնը, Տիգրանը հարկադրական մի շարք վերաբնակեցումներ կատարեց Կիլիկիայից, Կապադովկիայից, Միջագետքից: Այսպես, Կապադովկիայից վերաբնակեցվեց ամբողջ մայրաքաղաքը՝ Մաժակը, Կիլիկիայից՝ Սուլե, Մալլոս, Ադանա, էպիփանեյա և մի շարք այլ, ընդամենը 12. հելլենիստական քաղաքներ⁶⁷:

Իհարկե, այդ հսկայական զանգվածները չէին կարող տեղավորվել միայն Տիգրանակերտում: Տիգրանակերտը անտիկ պատմագիրների երկերում նկարագրվում է որպես խոշոր, շքեղորեն կառուցապատված և հարուստ քաղաք, 25 մ բարձրություն ունեցող պարիսպներով և պարիսպներից դուրս գտնվող արքայական պալատներով ու պարտեզներով⁶⁸: Սակայն այդ քաղաքի կյանքի առաջին փուլը, մինչև նրա ավերումը հռոմեացիների կողմից, տեղեց միայն 10—15 տարի, և այդ ժամանակի ընթացքում քաղաքի բնակչությունը չէր կարող հասնել մի քանի հարյուր հազարի, քանակ, որին իրենց գոյութիւն հարյուրամյակների ընթացքում հազիվ-հազ հասել էին ժամանակի խոշորագույն քաղաքները՝ Անտիոքը, Ալեքսանդրիան, Հռոմը: Երևի Տիգրանակերտի բնակչությունը 100 հազարից չէր անցնում: Մնացյալ վերաբնակեցվածները տեղավորվում էին այլ վայրերում ու քաղաքներում: Հայտնի է, որ Տիգրանակերտ անունով, այսինքն՝ Տիգրանի օրոք հիմնադրված քաղաքներ, գոյութիւն են ունեցել բացի Աղձնիքից, նաև Արցախում և Ուտիքում, Տիգրանավան՝ Գողթնում (թերևս Պտղոմեոսի հիշատակած Տիգրանոսմա քաղաքը)⁶⁹: Սրանք ևս պետք է ստացած լինեին վերաբնակեցվածների մի մասը: Հայտնի է, որ վերջիններս տեղավորվում էին ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլև Մարաստանում, որտեղ Պտղոմեոսը իսկապես հիշատակում է Տիգրանա վայրը, Ամանոսում, ուր գոյութիւն են ունեցել Տիգրանոկոմե անունով բնակավայրեր⁷⁰: Այս բոլորից բացի, հայկական աղբյուրներից հայտնի է, որ օտարերկրացիները տեղավորվել են մասամբ նաև հին հայկական քաղաքներում, որպիսիք են՝ Արտաշատը, Արմավիրը, Երվանդաշատը, Բագրևանդի Զարեհավանը, Աղիովիտի Զարիշատը և այլն⁷¹:

Հելլենիզմի ազդեցութեան ուժեղացումը: Հելլենիստական երկրների բազմակողմանի ազդեցությունը Հայաստանի վրա զգացվում էր դեռևս մ. թ. ա. III դարում, իսկ II դարում այն հասավ նշանակալից չափերի: Այնպես, որ հարկ չկա նրա սկզբնավորումը կապել Տիգրանի ժամանակի հետ, ինչպես երբեմն արվում է: Բայց մ. թ. ա. I դարի սկզբներին այդ ազդեցությունը անհա-

66 *Strab. App., Mithr., 83.*

67 *Strabo, XI, 14, 15.*

68 *Strab. App., Mithr., 84.*

69 *Ptol., V, 12, 10.*

70 *Strab. Plut., Lucul., 14; Ptol., VI, 2, 9; Plin., N. H., V, 81.*

71 Փավստոս, Դ, ԺԵ, Խորենացի, Բ, ԺԳ:

մեծատ զորեղացավ շնորհիվ երկու նոր հանգամանքների: Դրանցից առաջինն այն էր, որ Հայաստանը, թեկուզ և կարճ ժամանակով, դարձավ հելլենիստական մի պետության միջուկ, որով նրա կապերը հարևան զարգացած երկրների հետ մեծապես ուժեղացան: Երկրորդ Հայաստանը լցվեց այդ երկրների բնակչության հոծ զանգվածներով, որոնք հանդես եկան որպես հելլենիզմի ավանդույթների կենդանի կրողներ: Նշված գործոններով ուժեղացած ազդեցության հորձանքը առաջին հերթին ողողեց, և դա բնական է, հայկական քաղաքները:

Ալեքսանդր Պիցուլու աբձառնի զուխը. Սատաղ

Եկվորները բերում էին իրենց հետ բազմադարյան քաղաքային կյանքի ընթացքում մշակված սոցիալական, քաղաքական ու մշակութային հիմնարկություններ ու սովորույթներ: Այս բոլորը իր դրոշմն էր դնում հայկական քաղաքների վրա: Այդ կարգի երևույթ պետք է համարել, օրինակ, հույն դերասանների մասնակցությամբ թատրոնը Տիգրանակերտում⁷², որի ստեղծումը մասամբ կապված էր հելլենիստական քաղաքներից այստեղ տեղափոխված բնակիչների առկայության հետ: Նման թատրոն ունեցել է հավանաբար և Արտաշատը, ու չի

72 Str. Plut., Lucul., 29:

բացառված. որ նրանից զուրկ չեն եղել նաև Հայաստանի այլ խոշոր քաղաքներ: Կասկածից դուրս է այդ բնակչության ազդեցությունը քաղաքային կյանքի վրա նաև վարչական, կրոնական, առևտրական, արտադրական բնագավառներում:

Հայկական քաղաքների նորեկ բնակչությունը, ճիշտ է, շուտով բռնեց հայերի հետ մերվելու ուղին: Բացառություն կազմեցին հրեաները, որոնց ներքաղաքային համայնքները Հայաստանում պահպանվել էին տակավին մ. թ. IV դարում⁷³: Բայց նորեկների ազդեցության հետևանքները դեռևս երկար ժամանակ զգալի էին:

Հելլենիզմի ուժեղ ազդեցությանն էր ենթարկվել իշխող դասակարգի բարձրագույն շերտը, հատկապես արքունիքը: Սա բացառություն չէր, այլ օրենք հելլենիստական շրջանի Արևելքի համար, ուր հելլենիստական մշակույթը ստացել էր մի տեսակ կոսմոպոլիտական բնույթ, դյուրութամբ ներթափանցում էր բոլոր երկրները և պատրաստակամորեն որդեգրվում հասարակության վերնախավի կողմից: Հունական մշակույթի համար ուղի էր հարթում հունարեն լեզուն, առանց որի իր կյանքը չէր պատկերացնում իրեն հարգող ոչ մի թագավոր կամ իշխան: Հունարենը դարձել էր միջազգային հարաբերությունների և առևտրի լեզու:

Տիգրանի արքունիքում ապրում ու գործում էին հույն փիլիսոփաներ, հռետորներ, պատմագիրներ, որոնցից մեզ հայտնի են աթենացի Ամփիկրատեսը և Մետրոդորոս Սկեփսիացին՝ «Հոմեռոսյաց» մականվամբ⁷⁴: Վերջինս գրել է Տիգրանի և հավանաբար նաև նրա նախորդների պատմությունը⁷⁵, որը եթե հասած լիներ մեզ, անգնահատելի օգնություն ցույց կտար ժամանակի պատկերը վերարտադրելու գործում: Դժբախտաբար նրանից չնչին մի բեկոր է պահպանվել միայն:

Տիգրանի արքունիքից է դուրս եկել նրա որդի և հաջորդ Արտավազդ Բ-ը՝ հելլենական բարձր կրթության տեղ անձնավորություն:

Իհարկե, սահմանմատ ավելի նվազ է եղել հելլենիստական մշակույթի ազդեցությունը բուն ժողովրդի վրա: Այս փաստին չի հակասում նաև այն հանգամանքը, որ հունարենը դարձել էր, հավանաբար՝ արամեերենին զուգահեռ, պետական լեզու. ժողովուրդը քիչ մասնակցություն ուներ պետական գործին, իսկ այն, ինչ անհրաժեշտ էր՝ նրան հասկացնողներ շատ կային, ի դեմս ծավալուն բյուրոկրատական ապարատի ներկայացուցիչների: Ինչպես հարյուր տարի առաջ Արտաշես Ա-ի օրոք արամեերեն անհատկանալի լեզվով գրված սահմանաքարերը իրենց տեսքով իսկ արգելում էին գլուղացուն անցնելու սեփականատիրիկան հողի սահմանը, այնպես էլ այժմ հունարենով գրված վավերագրի գոյության վրաստն արդեն արգելում էր նրան խախտելու կնքված գործարքի պայմանները⁷⁶:

⁷³ Տե՛ս Փավստոս, Դ, 66:

⁷⁴ Տե՛ս Plut., Luc., 22: Strabo, XIII, 1, 55; XVI, 4, 16: Plin., Nat. hist., XXXIV, 16; Memn., LV:

⁷⁵ Տե՛ս „Fragmenta historicorum graecorum“, III, ed. C. Müller, P., 1849, էջ 204:

⁷⁶ Հայաստան՝ Վոերիտորիայում, ինչպես հայտնի է, հին շրջանին վերաբերող վավերագրեր դեռևս չեն գտնվել¹ (չհաշված հատուկներ վիմագիր արձանագրությունները): Տվյալ դեպքում

Նույնը վերաբերում է կրոնին: Հայաստան էին ներթափանցել նաև հելլենական պանթեոնի աստվածները, որոնք խառնվելով տեղական պանթեոնի հետ, տվել էին այնպիսի սինկրետիկ աստվածություններ, ինչպես Զևս-Արամազդը, Հերակլես-Վահագնը, Արև-Ապոլլոն-Տիրը, Լուսին-Արտեմիս-Անահիտը, Ափրոդիտե-Աստղիկը և այլն: Բնացիորեն նույնը մ. թ. ա. I դարի 60—50-ական թվականներին հանդիպում ենք Հայաստանի հարևան Կոմմագենե երկրում: Սա ընդհանուր երևույթ էր հելլենիստական Արևելքի համար⁷⁷: Բայց այս սինկրետիկ աստվածները տիրող դասակարգին էին: Ժողովուրդն ապրում էր կրոնական իր հնամենի սլատկերացումներով:

Մենք լավատեղյակ չենք այս շրջանի հայկական նյութական մշակույթին, բայց անկասկած է, որ, ասենք, ճարտարապետության մեջ հելլենիզմի ազդեցությունը նույնքան շեշտված պիտի հանդես գար, և Տիգրանակերտի թատրոնի շենքը, օրինակ, կերտված պիտի լիներ նույն ոճով, ինչ որ Անտիոքի, Ապամեայի, Տարսուսի կամ հելլենիստական այլ քաղաքների թատրոնների շենքերը: Այս եպրակացությանը կարելի է հանգել հենվելով հաջորդ դարում կերտված Գառնիի հեթանոսական տաճարի ցայտուն օրինակի վրա:

Սրա հետ մեկտեղ Հայաստանում, անտարակույս, զարգանում և հասունանում էր նաև մի այլ մշակույթ, որի ակունքներն ու սոցիալական ընգրկումը բուլղորովին այլ էին: Այն գալիս էր դարերի խորքից և նրա հիմքի վրա էր, որ նախապատրաստվեց հայկական ազգային մշակույթի, հատկապես մատենագրության ու ճարտարապետության, հետագայում, V դարում, սկսված զարմանալի վերելքը: Այդ մշակույթի կարևորագույն բաղկացուցիչ մասն էր և ինքը՝ հայոց լեզուն:

Սակայն հելլենիստական աշխարհի հետ ներս շփման արդյունքները չէին ապավում միայն բարձր դասին վերաբերող մշակութային երևույթների և հունարենի ներթափանցմամբ: Դրանք դրսևորվեցին բուռն տեղաշարժեր ապրող հայ հասարակության նաև տնտեսական կյանքի ասպարեզում՝ ավելի մեծ թափ հաղորդելով նրա վարդաքմանը: Շեշտակի աճում էր ստրկատիրությունը և ընդլայնվում ստրկական ուժի կիրառման ոլորտը: Քաղաքների և առևտրի ծավալումը, դրամական տնտեսության զարգացումը զորեղ հարվածներ է՝ հասցնում գյուղական համայնքի ներքին հավասարակշռությանը և ինք՝ փոփոխություններ, ուժեղանում էր նաև նրա շահագործումը պետության խող դասակարգի այլևայլ ներկայացուցիչների կողմից: Սրվում էր ա՝

նկատի ունենք պարթևական Ակրոմտնում՝ Հայաստանին սահմանամերձ վայրում բանին ժամանակակից ու նրա անունը հիշատակող մագաղաթյա վավերագրերը, են տալիս, թե Հայաստանում ես գործարքների լեզուն այդ ժամանակ կարող էր (տես E. Mtns, *Parchments of the parthian period from Avroman in journal of hellenic studies*, vol XXXV, p. 1, 1915, էջ 28—29):

77 Հայկական աղբյուրները (Մ. Խորենացի, Փավստոս Բուզանդ, Ագաթանգեղոս և այլք) բացահայտելու հին Հայաստանում տարածում գտած այդ թղթում կերպով այն դրսևորվում է Հայաստանի հարևան Կոմմագենեի հուշար նաղրությունների մեջ (տես K. Humann und O. Puchstein, *Reisen Nordsyrien*, էջ 230 և հաջ.):

նիզմը քաղաքի և դյուղի միջև Դասակարգային հասարակության ոլորտն էին ընդգրկվում նորանոր տերիտորիաներ:

Հելլենիստական շրջանին հատուկ համահարթման այս պրոցեսները, որոնց ասպարեզ էր դառնել ամբողջ Առաջավոր Ասիան դեռևս երկու դար առաջ, Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային վերելքի կարևոր ազդակ հանդիսացան: Զինված իր բոլոր նվաճումներով, Հայաստանը Տիգրան Բ-ի օրոք թևակոխեց զարգացման մի նոր փուլ, որի բնորոշ գիծն էր, համեմատած նախորդ շրջանի հետ, նրա քաղաքական ազդեցության տարածումը հարևան երկրների վրա, որը հետագա դարերի ընթացքում վերափոխվեց քաղաքակրթական ազդեցության:

Հայկական ավանդությունը Տիգրան Բ-ի մասին: Տիգրանի դարը հայ պատմագրության սկզբնավորման ժամանակից բաժանված է հինգ հարյուրամյակներով, սակայն ժողովրդի հիշողությունից այդ կարկառուն գործիչը չի ջնջվել: Նրա մասին երգվել են երգեր, պահպանվել են ավանդություններ, ու սրանց մի մասը հասել է մեզ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում⁷⁸: Ահա դրանցից երկու հատված. «...Սա (Տիգրանը) մեր թագավորներից հզորագույնը և խոհեմագույնն էր և նրանցից ու բոլոր մարդկանցից քաջ: Նա էր, որ⁷⁹... մարաց իշխանությանը վերջ տալով ու հույներին նվաճելով ոչ սակավ ժամանակով իրեն հնազանդեցրեց: Եվ մեր սահմաններն ընդարձակելով՝ լեռնակության հին եզերքներին հասցրեց. իր ժամանակակիցներին նախանձելի էր նա, հետագա սերունդներին՝ ցանկալի ինքը և իր ժամանակը»: «...Կանգնելով արանց գլուխ և քաջություն ցուցաբերելով, մեր ազգը բարձրացրեց, լծի տակ եղածներին՝ շատերի վրա լծադիր և հարկապահանջ դարձրեց. բոլոր տղամարդկանց ու կանանց համար առատացրեց ոսկյա և արծաթյա զարդերը, պեսպես գույների պատվական քարերը և զգեստները, որոնցով տգեղները գեղեցիկ էին երևում, իսկ գեղեցիկները իրենց ժամանակի դյուցազուններն էին դառնում: Հետևակը ձիերի վրա նստեց, պարսավորները դարձան դիպուկ ազնվաւորներ, գուրզ կրողները զինվեցին սրերով ու նիզակներով, մերկերը ծածկվեցին վահաններով ու զրահներով: Թշնամուն հալածելու համար բավական էր ի հավաքված այդ զորքի տեսքը միայն, նրա զենք ու զրահի փայլը և շողշոթ: Իսաղաղություն ու շնություն բերող, բոլոր հասակի մարդկանց յուզող

Լուսավորող սնող (էր նա)»:

Նկարագրության մեջ, նրա գունեղության մեջ ու շափազանցություններով, նրա զորքի մեջ, մենք ճանաչում ենք Տիգրանին ու նրա գործունեությունը, մականա:

Քաղաքի մեջ, Ա, իդ-լ (Քարգանությունը Սա. Մալխասյանի): Այս ավանդության տվյալները սխալմամբ վերագրել է մի այլ Տիգրանի, որը ապրած պիտի լինի մ. թ. ա.

73 ՏՏ: Տիգրան Բ-ի մասին պատմել է գրեթե միայն այն կցկտուր տեղեկությունները, 74 ՏՏ: անտիկ պատմագրության ներկայացուցչներից մեկից՝ Հովսեփոս Փլավիոսից, թուր պատկերացում է ստացվում Տիգրանի գործունեության մասին (տե՛ս

Memn., LV: ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, էջ- 75 ՏՏ: 447 և հաջ.):

76 Հայաստանը (Հայ ժող. առասպելները, էջ 463) ցույց է տալիս, որ տեքստի այս տեղում գեոևս չեն գտնվում հիշատակությունը նախորդ ծանոթության մեջ նշված շփոթման ա-

նալանդ ալիսիսի մանրամասներում, որսիսիք են մարերին (այսինքն՝ մեղացիներին ու պարթևներին) և հույներին (այսինքն՝ Սելևկյան պետությունը) նվաճելու, երկրի սահմանների ընդարձակման, ձեռք բերված հարստությունների, զորքի հզորության մասին պատմածները:

Պահպանվել են նաև տեղեկություններ Տիգրանակերտի հիմնադրման մասին⁸⁰, Այն պատմական փաստը, որ Տիգրանի երկու դուստրերը ամուսնացած են եղել մեկը մարերի, մյուսը՝ պարթևների թագավորների հետ, իր արտացոլումն է գտել Տիգրանի քոչ՝ Տիգրանուհու պատմության մեջ, ըստ ուրի նրա ամուսինը, մարաց թագավորը, փորձել է նրա միջոցով դավեր նյութել Տիգրանի դեմ, բայց Տիգրանուհուն հաջողվել է կանխել վտանգը: Այս բոլորը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ խորհրդանշական ձևերի տակ, ժողովրդական երգերից բացի, եղել է նաև գրավոր աղբյուր:

Պահպանվել են նաև տեղեկություններ Տիգրանի կատարած գերեվարությունների և վերաբնակեցումների մասին: Փավստոս Բուղանդը պատմում է բաղմահադար հրեական բնակչության մասին, որը «բնակեցրեց հայոց քաղաքներում մեծ արքա Տիգրանը իր դարում և իր ժամանակ»⁸¹, նույնը հաստատում է և խորհրդանշական:

Պահպանված այս փշուրները, իհարկե, Տիգրանի մասին մի ժամանակ երգվածի ու պատմածի մի շնչին մասն են կազմում:

80 Տե՛ս Խորենացի, Ա, իր և հաջ.:

81 Տե՛ս Փավստոս, Դ, ԺԵ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՆՐԻԽՍԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գլուխ 1. Բնագրեր.— Հիմնական արևելքում (Գ. Խ. Սարգսյան) 490

Գլուխ 2. Բնագրեր.— Հայաստանը վաղ հիմնական ժամանակաշրջանում (Գ. Ա. Տի-
րացյան)

1. Հայաստանը անկախ պետություն 500
2. Հայկական պետության լինելը Արևելյան Մակեդոնացու հաջորդների
օրոք 508
3. Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում 510
4. Հայաստանի տնտեսական զարգացումը Քաղաքաշինություն 516

Գլուխ 3. Բնագրեր.— Հայաստանի միավորումը և միջնադարում Արտաշես Ա-ի օրոք
(Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխա-
նությունից 521
2. Մեծ Հայքի սահմանների ընդարձակումը 526
3. Երկրի ներքին կյանքը 534
4. Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները 542
5. Հայաստանը Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ 551

Գլուխ 4. Բնագրեր.— Հայկական աշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ (Գ. Խ.
Սարգսյան)

1. Տիգրան Բ-ի գահակալումը 554
2. Տիգրան Բ-ի նվաճումները 558
3. Հայկական տերությունը, նրա տեղն ու դերը Առաջավոր Ասիայում 565
4. Մեծ Հայքը Տիգրան Բ-ի տերության համակարգում 573

Գլուխ 5. Բնագրեր.— Հայ-հռոմեական պատերազմը (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հռոմի առաջխաղացումը դեպի Արևելք և Հայաստանը 580
2. Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը 584
3. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից 589
4. Հռոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից 595
5. Հայաստանը պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների կարևորագույն
գործոն 600

Գլուխ 6. Բնագրեր.— Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակա-
շրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Կրասոսի պարթևական արշավանքը և Հայաստանը 603
2. Պարթևա-հայկական դաշինքը՝ գործողության մեջ 609
3. Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը 616
4. Պարթև Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի
օրոք 626
5. Հայ ժողովրդի հետագա դիմադրությունը հռոմեական ագրեսիային և
Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը 631

Գլուխ Բանվեցեհորդ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարաշրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանում	655
5. Քրոնիկան և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարաշրջանում

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ Բանիներեհորդ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալույթը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածողությունները Հայաստանում Կորդուկոնի գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ Երեսուներեհորդ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ Երեսունմեկերեհորդ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1. ՀՌՈՄԻ ԱՌԱՋԻՆԱԳՈՒՄԸ ԴԵՊԻ ԱՐԵՎԵԼՔ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հռոմի առաջինաղացումը դեպի Արևելք: Մինչդեռ Հայաստանում զբաղված էին նորաստեղծ տերության կազմակերպմամբ, քաղաքների հիմնադրմամբ ու շինարարությամբ, արևմուտքում տեղի էին ունենում մեծ հետևանքներով լեցուն իրադարձություններ և հռոմեական վտանգը քայլ առ քայլ մոտենում էր Հայաստանի սահմաններին:

Շուրջ մեկ դար էր անցել այն ժամանակից, երբ Արտաշես Ա-ի օրոք տեղի ունեցավ Հայաստանի առաջին, նրա համար բարենպաստ, շփումը հռոմեական հանրապետության հետ: Այն ժամանակ Հռոմը դրական վերաբերմունք դրսևորեց իր ախոյան Սերեկյանների թշնամի Հայաստանի նկատմամբ և ողջունեց նրա անկախացումը¹, Հռոմը դեռ իր առաջին քայլերն էր անում Ասիայում:

Անցած հարյուրամյակի ընթացքում Հռոմը տիրությունների իր ուրույն համակենտրոն, տարեցտարի ավելի ու ավելի երկար շառավղով շրջագծվող ծավալման ճանապարհին հսկայական հաջողությունների էր հասել: Սերեկյանների դեմ մղած և 190 թվականի Մագնեսիայի ճակատամարտով ավարտված հաղթական պայքարին հաջորդել էր Երրորդ մակեդոնյան պատերազմը (171—167), որի հետևանքով Մակեդոնիան ջլատվեց, բաժանվեց չորս շրջանների և դարձավ Հռոմի գերիշխանության տակ գտնվող վասալական պետություն: Գնալով ավելի էր խորանում խզումը Հռոմի արտաքին քաղաքականության գաղափարախոսական ձևավորման և նրա գործնական ընթացքի ու նպատակների միջև²: Պարզ էր դառնում, որ Հռոմի հայտարարած վսեմ սկզբունքները այլ բան չեն, քան նրա նվաճողական ձգտումների, նրա ընչաքաղց նպատակների քողարկում: Դա հատկապես հստակորեն դրսևորվեց հաջորդ շրջանում տեղի ունեցած Երրորդ փոնիկյան պատերազմի (149—146) և նույն ժամանակ կատարած՝ Հունաստանի նվաճման պարավաներում:

Երկու տարի շարունակ Կարթագենը հտ էր մղում հռոմեական բանակի հարձակումները, բայց ի վերջո, չկարողացավ դիմանալ նրա գերակշռող ուժին: Քաղաքը նվաճվեց երկարատև պաշարմանը հաջորդած՝ գրոհով: Հատկանշական

¹ Տե՛ս վերը, էջ 525:

² Տե՛ս Ի. Ա. Մաշկին, История древнего Рима, М., 1947, էջ 115:

է Հռոմի ծերակույտի որոշումը Կարթագենի նկատմամբ. հինավուրց ու հարուստագույն այդ քաղաքը հրի մատնվեց ու զետնին հավասարվեց. նրա տեղը անիծվեց և հայտարարվեց հետագայում բնակության անհնթակա վայր: Բնակչությունը ստրկացվեց: Այդ 146 թվականին էր, նույն 146-ին Հռոմը մի նոր եղեռն կատարեց. ծերակույտի հրամանով ոչնչացվեց Հունաստանի հռչակավոր ու ամենափայլուն կենտրոններից մեկը՝ հռչակապ Կորնթոսը, և նրա բնակչությանը վիճակվեց կարթագենացիների բախտը: Այս գործողությամբ էր, որ «պսակվեց» Հունաստանի փերջնական նվաճումը Հռոմի կողմից:

Հաջորդ քայլը դեպի արևելք՝ Հռոմի վաղեմի դաշնակից և օգնական Պերզամոնի միացումն էր Հռոմեական հանրապետությանը, որ տեղի ունեցավ 133—129 թվականներին, այստեղ բռնկված Արիստոնիկոսի ապստամբությունը ճնշվելուց հետո: Պերզամոնը, Հռոմի առաջին տիրույթը ասիական հողի վրա, վերանվանվեց «պրովինցիա Ասիա»: 123—122 թվականներին գործած Գայոս Գրակքոսի օրենքներից մեկով Ասիա պրովինցիայում մտցվեց տասանորդ հարկ, որի գանձման իրավունքը վաճառվում էր հռոմեական կապալառուներին և այն էլ աճուրդով: Հասկանալի է, թե ինչպիսի եռանդով պետք է դուրս կորզվեր նահանգի բնակիչներից ծախսված գումարի բազմապատիկը: Ինչպես Հռոմի մնացած տիրույթները, Փոքր Ասիան էլ անմիջապես ողողվեց հռոմեական առևտրականներով ու ալլեալ ձեռնարկունեերով, որոնց մուտքը հայտնանշվում էր կեղծքման ու ստրակցման սաստկացմամբ:

Հռոմի ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական ճնշումը Փոքր Ասիայում շարունակում էր արագորեն աճել հաջորդ տասնամյակների ընթացքում և անշուշտ հենց սա էր Պոնտոսի արքա Միհրդատ 2 Նվպատորի հակահռոմեական քաղաքականության հաջողության կարևորագույն նախադրյալը:

Միևեղատյան պատերազմները: Մինչև 71 թվականը, երբ Տիգրան Բ-ը առաջին անգամ դիվանագիտական շփում ունեցավ հռոմեացիների հետ, Հայաստանի հարևան Պոնտոսը արդեն երեք պատերազմ էր մղել Հռոմի դեմ³: Առաջին պատերազմը տեղի ունեցավ 88—84 թվականներին, այսինքն՝ հենց այն տարիներին, երբ հիմնականում կատարվեցին Տիգրանի նվաճումները: Պատերազմի առիթ ծառայեց տեղական մի կոնֆլիկտ Պոնտոսի և նրա հարեւան Բյութանիայի միջև՝ վերջինիս մեղքով: Հռոմը օժանդակեց իր դաշնակից ու բարեկամ Բյութանիային, և կոնֆլիկտը վերաճեց հռոմեա-պոնտական մեծ պատերազմի, որի առաջին շրջանում Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ 2 Նվպատորը բացառիկ հաջողություններ ունեցավ: Պոնտոսը հենվում էր Փոքր Ասիայի այն ժողովուրդների վրա, որոնք արդեն կրել էին հռոմեական լուծը և առելույթյամբ լցված հռոմեացիների հանդեպ, միայն հարմար առիթի էին սպասում նրանցից ազատագրվելու համար: Նրանք ոչ միայն օժանդակեցին Միհրդատին, այլև նրա տված ազդանշանով կազմավորվեցին Փոքր-Ասիայի հռոմեական բնակչության մեծ ջարդ, որտեղ զոհվեց 80 հազար մարդ: Մի քանի ճակատամարտեր շահելով, Միհրդատը տիրացավ գրեթե ողջ Փոքր Ասիային և տեղափոխեց պատերազմի թատերաբեմը Բալկանյան թերակղզի: Այստեղ

3 Պատերազմները մանրամասն նկարագրում են Ապպիանոսը՝ «Միհրդատյան պատերազմներ» գործում և Պլուտարքոսը՝ Սուլլայի, Լուկուլոսի և Պոմպեոսի կենսագրություններում:

ևս մի շարք հունական քաղաքներ, մասնավորապես Աթենքը, միացան նրան։ Սակայն Հունաստանում ուժեղ էր նաև հռոմեական կուսակցությունը, և երբ 87 թվականին իր բանակով Հունաստան ժամանեց Սուլլան, որին հանձնարարված էր վարել Միհրդատի դեմ մղվող պատերազմը, նա հաստատուն հենարան գտավ ի դեմս հունական օլիգարխիայի։ Սուլլային հաջողվեց երկու ճակատամարտերում (Քերոնեայի և Օրքոմենի մոտ) ջարդել Պոնտոսի զորքերն ու, թեև մեծ ջանքերով, առնել Աթենքը, որն ավերվեց և ավարի մատնեվեց⁴։ Պատերազմը ավարտվեց 84 թվականին Դարդանոսի բանավոր պայմանագրով, որով Միհրդատը հրաժարվեց իր արտաքին նվաճումներից և պարտավորվեց մեծ ռազմատուգանք վճարել։

Պոնտոսի երկրորդ պատերազմը Հռոմի դեմ (83—81) տեղական բնույթ էր կրում և էական հետևանքներ չունեցավ։

Ապացուցված է, որ Հայաստանը այդ երկու պատերազմներին մասնակցություն չի ունեցել, ինչպես նաև չի մասնակցել Միհրդատի՝ Հռոմի դեմ վարած երրորդ պատերազմի սկզբնավորմանը (մ. թ. ա. 73)⁵։ Միայն այս պատերազմի նախօրեին՝ 74 թվականին հայերը երրորդ անգամ ասպատակել են Կապադովկիան և այնտեղից գերեվարել, ըստ Ապպիանոսի տվյալների, 30 բյուր (300 հազար) մարդ⁶։

Միհրդատյան երրորդ պատերազմի պատճառը Բյութանիայի միացումն էր Հռոմին, որը Հռոմի տրամադրության տակ դնելով Սեծովյան նեղուցները, մահացու վտանգ էր ներկայացնում Պոնտոսի տնտեսության համար։ Միհրդատը մեծ պատրաստություններ էր տեսել ինչպես զորք հավաքագրելու և մարզելու, այնպես էլ հռոմեացիների թիկունքը թուլացնելու ուղղությամբ։ Նա դաշնակցել էր Իսպանիայում Հռոմի դեմ ապստամբած Սերտորիոսի հետ ու բավական մեծ զուլանքներ հատկացրել նրան։ Իր կողմից վերջինս Միհրդատին տրամադրել էր մի խումբ ռազմական հրահանգիչներ, որոնք պոնտական զորքերին վարժեցնում էին հռոմեական արվեստի ոգով⁷։ Սկզբում բախտը ժպտում էր Պոնտոսին ու նա նորից տիրացավ գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիային, բայց հետո սկսվեցին անհաջողությունները։ Այդ պատերազմում Միհրդատի ախոյանն էր Լուկիոս Լուկուլլոսը՝ Հռոմի լավագույն զորավարներից մեկը։ Նրան հաջողվեց հետգհետե Միհրդատին ստիպել քաշվելու Պոնտոս, ուր Կաբիրա քաղաքի մոտ, նա ծանր պարտություն հասցրեց Միհրդատին (71)։ Միհրդատը փախավ Հայաստան⁸։ հռոմեացիները պահանջեցին նրան հանձնել իրենց։

Ահա այստեղից սկսվեց այն բախումը Հռոմի հետ, որը վերաճեց Հայաստանի համար ծանր հետևանքներ ունեցող հայ-հռոմեական պատերազմի։ Սա, իհարկե, սոսկ մի առիթ էր, որով բացահայտվեցին նախորդ տարիներին թաքցրած կուտակված հայ-հռոմեական հակասությունները։

Հայաստանը և Հռոմը։ Տիգրանը, անշուշտ, գերազանց զորավար էր և լավ քաղաքագետ։ Այդ մասին են վկայում նախորդ պիտում հիշատակված բազմա-

⁴ Տե՛ս H. Bengtson, Griechische Geschichte, München, 1960, էջ 197.

⁵ Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Տիգրան երկրորդը և Հռոմը, էջ 43.

⁶ Տե՛ս App., Mithr., 67.

⁷ Տե՛ս A. Heuss, Römische Geschichte, Braunschweig, 1960, էջ 2340 և հաջ.

⁸ Տե՛ս App., Mithr., 82.

թիվ փաստերը: Բայց իր գործունեության սկզբնական շրջանում, զբաղված ու տարված լինելով տերության կարգավորման գործերով, նա թերազնահատել է Հռոմի վտանգը: Հայաստանը, թեև Պոնտոսի դաշնակից, մասնակցություն ցույց չի տվել հռոմեա-պոնտական պատերազմներին, հուսալով, ըստ երեւիության, թե այդպիսով կիսուսափի Հռոմի շահերին դիպչելուց, հետևաբար և նրա հետ բախվելուց: Աշխարհում էլ արվել մի հանգամանք, որ այն գործողությունները, որոնք ուղղված էին աշխարհակալ տերության կազմավորմանը և թվում էին ներքին, դոնե Հռոմի հետ ամենեին շառնչվող ձեռնարկումներ, դրանք էին հենց, որ առաջին հերթին դիպչում էին Հռոմի շահերին: Դիպչում էին անհամեմատ ավելի, քան եթե գոյություն ունենար աննշան Հայաստան ու ակտիվորեն պայքարեր Հռոմի դեմ:

Վաղ թե ուշ Հռոմը պետք է բախվեր նորաստեղծ տերության հետ: Այս անխուսափելիությունը Տիգրանը անհրաժեշտ չափով հաշվի չէր առել: Եվ երբ իրադարձությունների ճնշման ներքո նա սկսեց հաշվի առնել այդ, հարմար պահը կորսված էր: Ըստ Պլուտարքոսի, պատերազմի հենց նախօրյակին Տիգրանը և իր մոտ ապաստանած Միհրդատը մտադրվել էին ներխուժել Փոքր Ասիայի հռոմեական մարզերը: Լուկուլլոսը, ասում է Պլուտարքոսը, իմանալով այդ մասին, «շատ զարմացավ. եթե հայոց թագավորը մտադիր էր հարձակվել հռոմեացիներին վրա, ապա ինչո՞ւ չդաշնակցեց Միհրդատի հետ, երբ պոնտացիին իր հզորության գագաթնակետին էր, ինչո՞ւ չմիացրեց իր զորքերը նրա ուժին, երբ դեռ վերջինը իր ծաղկման մեջ էր, ինչո՞ւ թույլ տվեց, որ նա ընկնի ու թուլանա, և նոր միայն պատերազմ սկսի հաջողության աննշան հույսերով...»⁹: Անկախ այն տեղեկության հավաստիությունից, թե Տիգրանը մտադրվել էր նախահարձակ լինել (որը շատ կասկածելի է և հակասում է մեզ հայտնի տվյալներին), տեղին է Լուկուլլոսի զարմանքը: Քաջատեղյակ լինելով Հռոմի քաղաքականությանը և ախորժակներին, Տիգրանը պետք է, որ նախատեսեր բախման անխուսափելիությունը և ընտրեր դրա համար ավելի բարենպաստ իրադրություն¹⁰:

Ապպիոս Կլավդիոսի պատվիրակությունը: 71 թվականի վերջերին Լուկուլլոսը Տիգրանի մոտ որպես պատվիրակ ուղարկեց իր մերձավորներից Ապպիոս Կլավդիոսին: Պատվիրակության պաշտոնական նպատակն էր համոզել Տիգրանին՝ հռոմեացիներին հանձնելու իր մոտ պատսպարված Միհրդատ Եվպատորին, Հռոմում կայանալիք հաղթահանողներում նրան ցուցադրելու նպատակով¹¹:

Ապպիոս Կլավդիոսը ժամանեց Անտիոք, Տիգրանի հարավային մայրաքաղաքը, բայց այնտեղ չգտավ արքային, որը զբաղված էր Փյունիկիայի քաղաքների նվաճմամբ: Հետաքրքրական է նշել, թե որքան ապահով է զգացել իրեն հայոց թագավորը, որ այն պահին, երբ իր դաշնակից Միհրդատը պարտված էր և պատերազմը բառացիորեն բախում էր հայկական պետության դուռը, նա գտնվել է ծայրագույն հարավում, ականբրևաբար մտահոգված ոչ թե

⁹ Plut., Lucul., 21.

¹⁰ Հմմտ. Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 98 և հաջ.

¹¹ Str. Plut., Lucul., 21; Memn., XLVI.

հռմեացիներով, այլ նրանով, որ նվաճեր Սելեկյանների պետության վերջին հենակետերը (այդ թվում Պտղոմայիս քաղաքը, որտեղ փակվել էր Սելենե թագուհին)¹²,

երբ Լուկուլլոսի պատվիրակի և Տիգրանի հանդիպումը վերջապես տեղի ունեցավ, Տիգրանը կտրականապես մերժեց հանձնել Միհրդատին, ռասելով, որ բոլոր մարդիկ իրեն կպախարակեն, եթե նա Լուկուլլոսի ձեռքը հանձնի իր աներոջը¹³։ Հակառակ Պլուտարքոսի հաղորդման, թե Ապպիոս Կլավդիոսը, ի պատասխան մերժման, պատերազմ հայտարարեց Տիգրանին, այլ տվյալների հիման վրա, հետևելով Մանանգյանին, կարելի է եզրակացնել, որ հռմեացիները կոչ տվին մերժումը, քանի որ Պոնտոսի նվաճումը դեռ ավարտված չէր և Փոքր Ասիայում վիճակը խառն էր։ Որ Կլավդիոսը հրաժեշտ է տվել Տիգրանին առանց պատերազմ հայտարարելու, երևում է նաև այն հանգամանքից, որ Տիգրանը դրանից հետո էլ, մինչև 69 թվականի գարունը, ինչպես կտեսնենք, շարունակեց զբաղվել իր տերության ծայրագույն հարավային սահմանների ընդլայնման ու կարգավորման գործերով։

Սակայն, եթե ձախողվեց հռմեական պատվիրակության պաշտոնական նպատակը, ապա նշանակալից հաջողությամբ պսակվեց նրա անպաշտոն, գաղտնի, բայց թերևս հենց բուն նպատակը, որի մասին, սակայն, Պլուտարքոսը բացօթյա է հայտնում։ «Այդ միջոցին,— պատմում է նա, նկատի ունենալով այն պահը, երբ պատվիրակը սպասում էր Տիգրանի հետ հանդիպման,— Ապպիոսն իր կողմը գրավեց իշխանավորներից շատերին, որոնք ներքուստ մեծ դժվարությամբ էին հնազանդվել Տիգրան Արմենին։ Սրանցից մեկն էր և Զարբենոսը՝ Կորդվաց թագավորը։ Նաև Տիգրանի նվաճած քաղաքներից շատերին, որոնք նրա մոտ ծածուկ սուրհանդակներ էին ուղարկել, Ապպիոսը խոստացավ, որ Լուկուլլոսը կօգնի նրանց, բայց պատվիրեց, որ առայժմ դեռ հանգիստ մնան»¹⁴։

Ահա, Լուկուլլոսի պատվիրակը եռանդուն կերպով պառակտում էր սերմանում Տիգրանի ճամբարում, անշուշտ, օգտագործելով հռմեական դիվանագիտության փորձված միջոցները՝ կաշառքն ու խոստումները, հող նախապատրաստելով ապագա բախման պահին Տիգրանի թիկունքը խախտող դարձնելու համար։ Կասկածից վեր է նաև, որ Կլավդիոսը բազմաթիվ լրտեսական տեղեկություններ տարավ իր հետ, որ հավաքել էր ինչպես Անտիոքում, այնպես էլ նախքան այնտեղ հասնելը Հայաստանի մի շարք շրջաններում դեգերելիս¹⁵։

② ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻՋՐԸ

Հռմեական բանակի ներխուժումը Հայաստան։ 69 թվականի գարնանը Տիգրանը, ինչպես ասվեց, տակավին գտնվում էր իր տերության սահմանամերձ հարավային վայրերում, ուր նա պաշարել էր Պտղոմայիս քաղաքը՝ Սե-

12 Հմմտ. Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957, էջ 159։

13 Memn., XLVI։

14 Plut., Lucul., 21։

15 Տե՛ս նույն տեղում։ Նաև Հ. Մանանգյան, Տիգրան նրկրորդը և Հռոմը, էջ 87։

լեկյան Սելենե թագուհու նստավայրը, որը Սելեկյան գահին հավակնություններ էր ներկայացնում իր որդիների անունից:

Պտղոմայիսը դեռ դիմադրում էր, երբ Տիգրանի ճամբար ժամանեց հրեական Ալեքսանդրա թագուհու դեսպանությունը՝ հարուստ ընծաներով, նպատակ ունենալով կասեցնել Տիգրանի հետագա առաջխաղացումը դեպի Պաղեստին: Ծրագրվել էր արդյոք այդպիսի մի արշավանք, թե՞ այն Սելեկյաններից բազմաթիվ հարվածներ կրած հրեաների մտավախության ծնունդ էր սոսկ՝ դժվար է ասել: Հաշվի առնելով, որ Տիգրանը Սելեկյանների պետության հետ միասին ժառանգել էր նաև նրանց քաղաքականության բազմաթիվ գծեր, նման մի արշավանքի ծրագրի առկայությունը անհավանական է: Այսուհանդերձ, թագավորը բարյացկամ վերաբերմունք ցուցաբերեց դեսպանության նկատմամբ և պատվիրակներին հանգստացրեց խաղաղ ապագայի հեռանկարով¹⁶:

Այնուհետև ընկավ Պտղոմայիսը, և Սելենե թագուհին գերի վերցվեց: Վերջինս հետագայում մահապատժի ենթարկվեց¹⁷: Տիգրանը դեռ տոնում էր իր հաղթանակը, երբ սուրհանդակը լուր բերեց, որ Լուկուլլոսը ներխուժել է Հայաստանի սահմանները և եռանդագին առաջ է շարժվում:

Իսկապես, հռոմեական զորավարը, որը Ապպիոս Վլավդիոսի պատվիրակությունից հետո մեկ տարուց ավելի ժամանակը ծախսել էր նախ՝ Պոնտոսի նվաճումն ավարտելու և ապա Փոքր Ասիայի տնտեսական կացության կարգավորման վրա, այժմ որոշել էր նվաճել մի թագավորություն ևս¹⁸: Կտրելով անցնելով բարեկամական Կապպադոկիան, Լուկուլլոսը Տոմիսայի գետանցով մտել էր Մոփքի հողերը և այժմ շարժվում էր դեպի Տիգրանակերտ: Աղբյուրներում կան մի շարք տվյալներ, որոնք վկայում են, որ Մոփքի իշխանավորների միջև ևս Ապպիոս Վլավդիոսը ժամանակին կարողացել էր Տիգրանի դեմ թշնամություն սերմանել, նրանց հիշեցնելով թերևս Մոփքի ոչ հեռու անցյալում վայելած անկախությունը և Լուկուլլոսի անունից խոստանալով վերականգնել այդ վիճակը: Համենայն դեպս Մոփքի վրայով ևս Լուկուլլոսը ընթանում էր անխոչընդոտ, ստանալով անհրաժեշտ կենսամթերք¹⁹:

Վերահասու լինելով իրադրությանը, Տիգրանը թողեց ամեն ինչ և իր վեց հազարանոց դրանիկ զնդի ուղեկցությամբ շտապեց Հայաստան: Սակայն նա իրենից առաջ ուղարկեց մի այլ ջոկատ՝ երկու կամ երեք հազարանոց հեծելազունը, որը սրընթաց պիտի հասներ Մոփք և խոչընդոտեր Լուկուլլոսի առաջխաղացումը²⁰: Ճերբ Տիգրանն այնուհետև, —կարդում ենք Ապպիանոսի մոտ,— հաստատ իմացավ (Լուկուլլոսի ներխուժման մասին), նա ուղարկեց Մեհրուժանին երկու հազար հեծելազորով, որպեսզի ուշացնի Լուկուլլոսի գրոհը²¹: Այստեղ հիշատակված Մեհրուժանը (Միթրոդուզան), հավանաբար, Մոփքի

16 *Sén Jos. Flav., AJ, XIII, 16, 4; BJ, I, 3, 5:*

17 *Sén Strabo, XVI, 2, 3:*

18 *Sén App., Mithr., 83 և հաջ.:*

19 *Sén App., Mithr., 84; Plut., Lucul., 24:*

20 *Sén Ս. Կրիշնաշարմա, Տիգրան II-ին վերաբերող մի կարևոր ուղղում, ՊՐՀ, 1967, № 4,*

էջ 278:

21 *App., Mithr., 84. նաև՝ Plut., Lucul., 25:*

սատրապն էր, որը նշանակվել էր Տիգրանի կողմից այդ երկրամասը նվաճվելուց ու նրա թագավոր Արտանեսի սպանվելուց հետո: Իր ծագամամբ Մեհրուժանը թերևս պատկանել է Մոփքի թագավորական տանը՝ Ջարեհյաններին: Ինչևիցե, Մեհրուժանը կատարեց իր պարտքը, քաջաբար կռվի բռնվելով լուկուլլոսի զորքերի հետ և իր մահը գտավ այդ կռիվում²²:

Բացի դրանից, Տիգրանը դիմել էր նաև մի ուրիշ քայլի. նա հրամայել էր Ասորիքի հայկական կուսակալ Բագարատին (Մագադատես) հավաքելով զորքերը, իր հետքերով շարժվել դեպի Հայաստան²³:

Տիգրանակերտի պաշարումը: Երբ Տիգրանը իր դրանիկ զնդի հետ միասին, կտրելով հազարից ավելի կիլոմետր տարածություն, հասավ Հայաստան, նա արդեն Տիգրանակերտը պաշարված գտավ հռոմեական զորքերի կողմից²⁴: Առաջժամ, քանի դեռ չէր հավաքել իր ուժերը, նա ի վիճակի չէր ճակատամարտ տալու նրանց: Մակայն, մյուս կողմից, Տիգրանակերտում էին գտնվում նրա կանանցը և գանձերի մի մասը, որ նա չէր ցանկանում վտանգի ենթարկել: Եվ ահա, անսկսկալ հարձակում է ձեռնարկում եղած ուժերով: Վեց հազարանոց հայկական զորամասը ճեղքում-անցնում է քաղաքը պաշարող հռոմեական զորքերի օղակը և ներս թափանցում: Վերցնելով ինչ հարկն է, գործնասուր նույն կարգով դուրս է գալիս քաղաքից²⁵: Տիգրանակերտում որպես պաշարյալների դեկավար, թողնվում է Տիգրանի մերձավորներից Մանկալոսը:

Տիգրանի հաջորդ քայլը եղավ տեսակցել և խորհրդակցել իր աներ Միհրդատ Եվպատորի հետ, որն արդեն մեկուկես տարի ապրում էր իրեն հատկացված հայկական մի ամրոցում, բայց հայոց արքայի հետ դեռևս չէր տեսնվել: Երկու թագավորների կարծիքները ծագած պատերազմում կիրառվելիք ռազմական տակտիկայի վերաբերյալ՝ բաժանվեցին: Միհրդատի խորհուրդն էր, համաձայն Ապպիանոսի հաղորդման, որ Տիգրանը «հռոմեացիների հետ կռվի չըռնվի, այլ միայն հեծելազորով ասպատակի ու ավերի երկիրը և աշխատի, եթե կարելի է, նրանց սովի մատնելը»²⁶: Տիգրանը համաձայն չէր այս տակտիկային, ըստ երևույթին, նկատի ունենալով ավելի արագ լուծել պատերազմի բախտը և երկիրը շենթարկել տեղական փորձությունների: Նա որոշեց ճակատամարտ տալ լուկուլլոսին:

Մինչ այդ, Տիգրանակերտը համառորեն դիմադրում էր հռոմեական բանակին: Սրանք գրավել էին պարիսպներից դուրս գտնվող թագավորական պալատը և, հայկական զորամասի իրականացրած ճեղքումից ազդված, ու նման դեպքերը կանխելու նպատակով, բուն քաղաքը շրջապատել էին պատնեշով ու խրամով, որով պաշարվածներին զրկել էին դրսի հետ հաղորդվելու հնարավորություններից: Ավելին անել, սակայն, հռոմեացիները ի վիճակի չէին: Քաղաքն առնելու նրանց բոլոր փորձերը ապարդյուն էին մնում: Քաղաքի հզոր

22 Տճ՝ նույն տեղում:

23 Տճ՝ App., Syr., 48:

24 Տճ՝ Ս. Կրիշնաշյամե, Տիգրան II-ին վերաբերող մի կարևոր ճշտում, էջ 278:

25 Տճ՝ App., Mithr., 86; Memn., 56:

26 Նույն տեղում:

րում էր առանց ծերակույտի համաձայնությունը ստացած լինելու: Պլուտարքոսը հիշատակում է 14 հազար մարտիկ՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտում, իսկ Ապպիանոսը էլ ավելի հեռուն է գնում՝ նշելով զորքի նույն այդ բանակությունը ընդհանրապես Հայաստան արշաված հռոմեական զորքի համար: Հետազոտողները նշել են Պլուտարքոսի տվյալների ներքին հակասությունները³¹, իսկ Հ. Մանանդյանը հավանական կարծիք է հայտնել, որ վերոհիշյալ թվերը վերաբերում են միմիայն հռոմեացիներից կազմված մասին, առանց դաշնակիցների տրամադրած զորքերի, որոնց հետ միասին Լուկուլլոսի բանակը իր քանակությամբ արդեն համեմատելի էր դառնում Տիգրանի բանակին և թերևս միայն կիսով չափ էր պակաս նրանից և ոչ քսան անգամ, ինչպես շանում են ցույց տալ հռոմեական կողմի շատագույն պատմիչները և սրանց անվերապահ հավատ ընծայած որոշ պատմաբաններ:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը: Վերջապես 69 թվականի հոկտեմբերի 6-ին տեղի ունեցավ Տիգրանակերտի ճակատամարտը: Նրա ելքի մասին եղած տեղեկությունները միահամուռ են. հայերը պարտություն կրեցին. բայց ճակատամարտի ընթացքը խիստ տարբեր է ներկայացված Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի մոտ: Ուսումնասիրողները ավելի նշանակություն են տվել Պլուտարքոսի նկարագրությանը, սակայն Հ. Մանանդյանի հետազոտությունը թույլ է տալիս պնդել, որ Ապպիանոսի նկարագրությունը շատ ավելի հարազատ է իրականությանը, որովհետև սա օգտվել է տվյալ դեպքում ոչ թե հռոմեական աշառու աղբյուրներից, այլ փոքրասիական աղբյուրներից կամ գուցե Նիկողայոս Դամասկացուց³²:

Ըստ Ապպիանոսի նկարագրության, Լուկուլլոսը փոքրաթիվ այրուձիով ճակատային հարձակման ցույց է արել, իսկ ինքը՝ հիմնական ուժերի գլուխ կանգնած, շրջանցել է հայկական զորքի դասավորությունը և դիրք բռնել նրա թիկունքում գտնված մի բլրի վրա: Երբ Տիգրանը, ետ մղելով հակառակորդի հեծելազորի գրոհը, սկսել է հետապնդել նրան, Լուկուլլոսը հարվածել է թիկունքից, ըստ որում՝ նախ գրոհել է Տիգրանի զորքի դասավորության խորքում գտնվող գոմակի վրա, ապա, խուճապահար գոմակի ետևից՝ խուժել բուն զորքի արդեն իսկ խախտված դասավորության մեջ: Հետևանքը եղել է սաստիկ իրարանցումն ու անկանոն նահանջը, որը վերածվել է փախուստի³³:

Բանակների կորուստների մասին եղած տվյալները ևս խիստ հակասական են: Պլուտարքոսի պատմելով կոտորվել է 100 հազարից ավելի հայ և 5 (1) հռոմեացի (100 հռոմեացի էլ վիրավորվել է): Եթե չլինեին էլ զուգահեռ այլ տվյալներ, այս թվերը կարելի էր հանգիստ խղճով մի կողմ նետել, որպես քմածին: Բայց տվյալները կան և, օրինակ, Փլեգոնը խոսում է ընդամենը 5 հազար հայերի կորսության մասին³⁴: Ըստ երևույթին, նախապատվությունը

³¹ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, „Klio“, Bd. X, Heft 1, էջ 78 և հաջ.:

³² Տե՛ս Th. Reinach, Mithridate Eupator roi du Pont, Paris, 1890, էջ 443 և հաջ.:

³³ Տե՛ս App., Mithr., 85:

³⁴ Տե՛ս Phleg., frag. 12. Th. Reinach, Mithridate Eupator, էջ 367. Թյուրիմացաբար Փլեգոնի այս տվյալը վերաբերում է 68 թվականին տեղի ունեցած Արածանիի ճակատամարտին:

պետք է տալ այս թվին, և ոչ միայն այն պատճառով, որ դա ավելի տրամաբանական է, այլ առաջին հերթին, որովհետև փոքրասիական պատմիչ է, չեզոք աղբյուրների վրա հենվող, ինչպես և այն պատճառով, որ թե՛ Ապպիանոսի նկարագրածի, և թե՛ հենց Պլուտարքոսի պատմածի համաձայն, ըստ էության, տեական ճակատամարտ տեղի չի ունեցել³⁵, որպեսզի կողմերից մեկը այդչափ կորուստներ տար:

Իր տարած կարևոր հաղթանակից հետո Լուկուլլոսը նոր եռանդով դարձավ Տիգրանակերտի պաշարմանը: Իրադրությունը փոխվել էր այն իմաստով, որ քաղաքն արդեն հույս չունեի կամ համեմատյան դեպս մոտ ժամանակներում չէր կարող հույս ունենալ, թե դրսից օգնություն կստանա: Քաղաքացիները բարձրաբերձ պարիսպներից ականատես էին եղել ճակատամարտի ողջ ընթացքին: Հռոմեացիներն այժմ փոխում են իրենց տակտիկան, գրոհների փոխարեն դիմելով դավադրական միջոցների:

Տիգրանակերտի անկման մասին առկա են չորս հեղինակների վկայություններ, որոնց հաղորդածները, որքան էլ տարբեր են իրարից, բայց մի խնդրում համերաշխ են՝ քաղաքը դավադրաբար հռոմեացիներին են հանձնել Տիգրանակերտում գտնվող օտարերկրացիները: Ըստ Ապպիանոսի՝ Մանկայոսի մոտ ծառայող հույն վարձկան զինվորներն էին, որ ապստամբելով, ներս թողեցին հռոմեացիներին: Կասսիոս Դիոնը հաղորդում է, որ այդ արել են Տիգրանակերտի օտարերկրացի բնակիչները: Պլուտարքոսը խոսում է ընդհանրապես «հելլենների ապստամբության» մասին՝ «բարբարոսների դեմ»: Վերջապես, Մեմնոնի ասելով, դավադիրները Միհրդատ Եվպատորի՝ Տիգրանակերտում գտնվող զորապետներն էին³⁶, ինչևէ, քաղաքն ընկավ հռոմեացիների ձեռքը, սաստիկ կողոպուտի ենթարկվեց ու քարուքանդ արվեց:

Սակայն հաջորդ տասնամյակների ընթացքում այն վերածնվեց և մ. թ. 1 դարի կեսերին նորից դարձավ Հայաստանի կարևորագույն կենտրոններից մեկը³⁷:

3. ՀՌՈՄՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՆԱՀԱՆՋԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

Լուկուլլոսը Կորդոբում: Վրա հասավ ձմեռը, և հակառակորդները յուրովի օգտագործեցին այն. մեկը՝ հանգստի, մյուսը՝ նոր ուժեր կուտակելու համար: Լուկուլլոսը իր բանակով քաշվեց Կորդոբ՝ ձմեռելու Այս երկիրը, Ստրաբոնի հաղորդմամբ, հատկապես բարենպաստ էր տրամադրված հռոմեացիների նկատմամբ: Կորդվաց թագավոր Զարքինոսը, ինչպես նշվեց, դեռևս Ապպիոս Կլավդիոսի պատվիրակության օրերին էր գալթակղվել հռոմեացիների խոստովանելով և իր ծառայություններն առաջարկել նրանց: Տեղեկանալով Զարքինոսի դավաճանությունը, Տիգրանը մահապատժի էր ենթարկել նրան՝ իր ընտանիքի հետ միասին: Այժմ կորդվաց ավագանին կարող էր հագուրդ տալ Տիգրանի նկատմամբ ունեցած թշնամանքին, հանգիստ տրամադրելով և այլևայլ ծառայություններ մատուցելով Լուկուլլոսին ու նրա բանակին: Վերջինս

35 Հմմտ. Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, էջ 179 և հաջ.:

36 S⁶u App., Milhr., 86; Dio, XXXVI, 2, 3; Plut., Lucul., 29; Memn., 57:

37 S⁶u Tac., Ann., XV, 4:

էլ երախտահատույց եղավ, կատարելով Զարբիենոսի հուղարկավորման ծեսը՝ հնարավոր ճոխությամբ ու թանկարժեք մահարձան կանգնեցնելով նրան: Այս պատմությունն անող Պլուտարքոսը շարունակության մեջ ակամա ի հայտ է բերում Լուկուլլոսի այս քնքշությունների իրական պատճառը: «Զարբիենոսի արքունիքում, — գրում է նա, — գտել էին մեծ քանակությամբ ոսկի և արծաթ, իսկ պահեստներում կար երեք միլիոն մեգիմն ցորեն: Այսպիսով և՛ զինվորները հարստացան, և՛ Լուկուլլոսը զարմացավ, որ ինքը մեկ դրամ անգամ չստանալով հասարակական գանձարանից, պատերազմը վարում է միայն իր միջոցներով»³⁸:

Լուկուլլոսը, հիրավի, կարող էր գոհ լինել: Տիգրանի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո նրան հնազանդվել էին Տիգրանի նախկին հպատակները՝ արաբական ցեղերի առաջնորդները, Կոմմագենե թագավորության իշխող Երվանդունի Անտիոքոս Ա-ը: Նրան հաջողվել էր Ասորիքից հայերի նահանջելուց հետո թափուր մնացած Սելևկյանների գահին նստեցնել Սելևկյան Անտիոքոս ԺԳ-ին՝ Տիգրանի կողմից մահապատժի ենթարկված Կլեոպատրա-Սելենե թագուհու որդուն: Մոփքը ևս հարել էր Լուկուլլոսին:

Ոգևորված այս բոլորով, Լուկուլլոսը, համաձայն որոշ տվյալների, մտադրվել էր շարունակել իր երթը դեպի Արևելք և հարձակվել պարթևների վրա: Մի շարք հետազոտողներ կասկածում են այս հաղորդման իսկությունը³⁹, ենթադրելով, որ Լուկուլլոսը չէր կարող նման բախտախնդրական քայլի մասին մտածել, թիկունքում ունենալով Տիգրանին ու Միհրդատին: Գուցե և այդպես է, բայց հայտնի է, որ Արևելքում որոշ հաջողությունների հասած հռոմեական զորքն բոլոր զորավարները երազել են տիրանալու Ալեքսանդր Մակեդոնացու փառքին, և Լուկուլլոսն էլ կարող է տառապած լինել այդ ցավով: Ինչևհից, նրա բանակում գտնվել են սառնարյուն մարդիկ, որոնք կտրականապես հակադրվել են այդ ծրագրին և կասեցրել այն⁴⁰: Պարթևների դեմ արշավանք ոչ միայն տեղի չունեցավ, այլև նրանց մոտ պատվիրակություն ուղարկվեց՝ դաշինք կնքելու առաջարկությամբ⁴¹:

Պատեհրավի հետագա ընթացքը: Պարթևների դիմքը: Հիրավի, Լուկուլլոսի համար հայկական պատերազմը ոչ միայն ավարտված չէր, այլև դեռ նոր էր: Իտնում իր վճռական փուլը: Իսկ ինչով էր զբաղված Տիգրանը այդ միջոցին: Ծակատամարտից հետո նա խիստ ընդձված վիճակում քաշվել էր մի ապահով վայր: Զե՞ որ սա առաջին պարտությունն էր՝ երկուսուկես տասնամյակների ընթացքում նրա տարած անընդմեջ հաղթություններից հետո: Նրա մոտ անմիջապես եկավ Միհրդատ Եվպատորը, որն ուշացել էր Տիգրանակերտի ճակատամարտից: Կորովի պոնտացին, որ իր կյանքում բազմաթիվ ճախրումներ ու անկումներ էր ապրել, իր մեջ ուժ գտավ քաջալերելու Տիգրանին և նրա ուշադրությունը դարձնելու հերթական խնդիրների վրա:

³⁸ Plut., Lucul., 29.

³⁹ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, „Klio“ X, էջ 195, Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 138:

⁴⁰ Տե՛ս Plut., Lucul., 30.

⁴¹ Տե՛ս Dio, XXXVI, 3, 1; App., Mithr., 87.

Անհրաժեշտ էր նոր ուժեր հավաքել հռոմեացիների դեմ պատերազմը շարունակելու համար և հոգ տանել երկրի արտաքին հարաբերությունների կարգավորման մասին: Ասորիքը Տիգրանի համար, ըստ երևույթին, գործնականորեն կորսված էր: Անհավանական չէ, սակայն ինչպես կտեսնենք, որ այնտեղից կուսակալ Բագարատի հեռանալուց և Անտիոքոս ԺԳ Սելևկյանի գահակալումից հետո էլ հայերն Ասորիքում ինչ-որ դիրքեր դեռ շարունակում էին պահպանել⁴²: Այնուամենայնիվ, օգնություն սպասել այնտեղից՝ ավելորդ էր: Արևելքում վիճակը անհամեմատ կայուն էր: Նվաճված Ատրոպատյան Մարաստանը տակավին շարունակում էր մնալ Հայկական տերության կազմում, իսկ նրա թագավոր Միհրգատը՝ Տիգրանի փեսան, հռոմեացիների դեմ մղվող պայքարում գործուն մասնակցություն էր ցույց տալիս՝ իր զորքի հետ միասին: Այդ պայքարին շարունակում էին մասնակցել նաև իբերական ու աղվանական ուժերը: հյուսիսում ևս, ուրեմն, Տիգրանի ազդեցությունը պահպանվում էր:

Կարևոր էր պարթևների դիրքորոշման խնդիրը: Տիգրանն ընկճել էր նրանց, խլել մի շարք երկրամասեր և դրանց հետ՝ «արքայից-արքա» տիտղոսը կրելու իրավունքը: Ինչպես՝ պիտի վարվեին պարթևները Հայաստանի համար այս ծանր ժամին: Այդ հարցը առաջնակարգ նշանակություն ունեւր Լուկոպլլոսի դեմ պատերազմի շարունակման հեռանկարները գծելիս: Այստեղ առաջին անգամ ու դեռևս սաղմնային վիճակում Հայաստանի առջև ծագացավ մի խնդիր, որը հետագայում պիտի դառնար և դարեր շարունակ պիտի մնար նրա արտաքին քաղաքականության և ընդհանրապես նրա կյանքի կարևորագույն խնդիրը՝ Արևմուտքի ու Արևելքի պայքարը և Հայաստանի վիճակը կռաւի ու սալի միջև:

Տիգրանն ու Միհրգատը դիմում են պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ին, նրան հորդորելով՝ դաշնակցել Հռոմի դեմ մղվող պատերազմում: Նրանք ջանում են համոզել Հրահատին, որ Հռոմն իր առաջխաղացման մեջ կանգ չի առնելու, և իրենց հաղթելու դեպքում հաջորդ զոհը լինելու է Պարթևստանը⁴³: Տիգրանը խոստանում է վերադարձնել «Յոթանասուն հովիտները»՝ պատանդությունից ազատվելու իր փրկագինը, որ հետո ետ էր խլել, ինչպես և Հյուսիսային Միջագետքի նախկինում պարթևներին պատկանած հողերը⁴⁴:

Հրահատը կանգնած էր երկընտրանքի առջև. դաշինքի առաջարկ էին արել նրան, ինչպես կսպասվեր, նաև հռոմեացիները: Պարթևները գրեթե դեռ չփման առիթներ չէին ունեցել հռոմեացիների հետ (միայն 93 թվականին նրանց պատվիրակ Օրոբազոսը դաշնագրի նման մի բան էր կնքել այն ժամանակ Կապադովկիայում գտնվող Սուվլայի հետ)⁴⁵ և նրանց հանդեպ քաղաքականության մշակված գիծ չունեին: Հրահատը բավարարվեց երկու կողմերին էլ տարտամ խոստումներ տալով և առժամանակ իր երկիրը հեռու պահեց արևմուտքում տեղի ունեցող բուռն իրադարձություններից⁴⁶:

42 Տե՛ս ստորև, էջ 598:

43 Տե՛ս Sallust., IV, fr., 20:

44 Տե՛ս App., Mithr., 87; Memn., 58:

45 Տե՛ս Plut., Sulla, 5: Տե՛ս J. Dobiasz, Les premiers rapports des romains avec les parthes, „Archiv orientální“, 3 (1931), էջ 244:

46 Տե՛ս App., Mithr., 87:

Այսպիսով, Հայաստանը, եթե ի դեմս պարթևների ձեռք չբերեց դաշնակից, ապա թշնամի էլ չունեցավ, իսկ տվյալ իրադրության մեջ դա խիստ բարենպաստ հանգամանք էր: Տիգրանը կարող էր բոլոր ուժերն ուղղել հռոմեական զավթիչների դեմ:

Լուկուլլոսի արշավանքը դեպի Արտաշատ: Տիգրանի հերթական մտահոգությունը նոր գործ հավաքելն էր: Այս խնդրում ևս Միհրդատը զորավիգ եղավ նրան: Ձմռան ընթացքում գործեր հավաքվեցին ողջ Հայաստանից, և ստացվեց մի ստվար զանգված: Սակայն դա դեռևս զորք չէր և այդպիսին դարձնելու համար նախ և առաջ գտնում կատարվեց՝ թողնվեցին ամենաուժեղները, Ապպիանոսի ասելով, մոտ 100 հազար, երկու երրորդը՝ հետևակ, մնացածը՝ այրուձի: Սրանք սկսեցին մարզվել՝ պատերազմի անցած դրվագներում ձեռք բերված փորձի հաշվառմամբ, իսկ հռոմեական տակտիկան լավագույնս ուսումնասիրելու համար Միհրդատը գործի լծեց իր զորահրամանատարներից շատերին, որոնք հռոմեական բանակի հետ պատերազմելու մեծ փորձ ունեին: Այսպիսի միջոցներով կարճ ժամանակի ընթացքում ստեղծվեց մի նոր մարտունակ բանակ, որը և պիտի շարունակեր պայքարը Լուկուլլոսի դեմ:

Լուկուլլոսի նոր, 68 թվականի ռազմարշավի նպատակն էր Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքի՝ Արտաշատի նվաճումը, որով, ըստ երևույթին, հույս ուներ վերջնական հաղթանակ տանել Հայաստանի նկատմամբ. և, իհարկե, նորանոր հարստություններ ձեռք գցել: Գարնանը նա շարժվեց դեպի Տարոն՝ Մշո դաշտը՝ Տիգրանակերտի վրայով: Սակայն սա արդեն այն արշավանքը չէր, որ նա իրականացրել էր պատերազմի առաջին փուլում՝ իր նկատմամբ բարենպաստ տրամադրված Մոփեի վրայով սրընթաց հասնելով Տիգրանակերտ: Իսկական պատերազմը հայ ժողովրդի ուժերի բուն մասնակցությամբ՝ նոր էր սկսվում: Հայկական զորքերը անընդհատ հարվածներ էին տեղում հռոմեական բանակի վրա՝ մերթ թեքից, մերթ ճակատից կամ թիկունքից, մեծ կորուստներ պատճառում և դժվարացնում պարենավորումը: Երբ Լուկուլլոսը ի վերջո հասավ Մշո դաշտ, արդեն ամառ էր: Սակայն տեղի բարձրություն պատճառով, հացահատիկի արտերը դեռ կանաչ էին, հանգամանք, որ էլ ավելի դժվարացրեց հռոմեացիների կացությունը:

Տիգրանն ու Միհրդատը, երկու մասի բաժանված զորքի գլուխ կանգնած, հաջորդաբար հարձակումներ էին գործում հռոմեական զորքի վրա, խուսափելով, սակայն, վճռական ճակատամարտ տալուց: Լուկուլլոսին, ընդհակառակն, միակ ելքն էր թվում այդպիսի ճակատամարտը: Ձգտելով այն պարտադրել հակառակորդին, Լուկուլլոսը պաշարեց Միհրդատի ճամբարը, բայց իր նպատակին չհասավ, որովհետև թիկունքից վրա հասավ Տիգրանը⁴⁷: Այսպես անցավ ամառը և վրա հասավ աշունը, իր փոփոխական եղանակով: Ձմեռն հեռու չէր և Լուկուլլոսը երկրնտրանքի առջև էր կանգնած՝ կամ դադարեցնել արշավանքը և հեռանալ Հայաստանից, որ հավասարազոր կլիներ պարտության և կամ ինչ գնով էլ լինի, ճակատամարտ տալ հայկական զորքերին: Նա ընտրեց վերջինը և, որպես միջոց, իր արշավն ուղղեց անմիջապես Արտաշատի վրա, ենթադրելով, որ Տիգրանը կկանգնի իր ճանապարհին:

47 *Sb's Plut., Lucul., 31; Dio., XXXVI, 4, 2:*

Արածանիի ճակատամարտը և հռոմեական բանակի նահանջը: Իսկապես, Արածանիի գետանցի մոտ Տիգրանը սպասում էր նրան իր զորքով: Պլուտարքոսը աղբյուր ունենալով Լիվիոսի երկը, որը հենված էր իրեն՝ Լուկուլլոսի զեկույցների վրա, փորձում է Արածանիի ճակատամարտը ներկայացնել որպես Տիգրանակերտի ճակատամարտի մի կրկնություն, այն տարբերությամբ, որ, ինչպես Պլուտարքոսի վկայությամբ Լիվիոսն է ասում՝ «թշնամու կորուստը ավելի մեծ է եղել առաջին (Տիգրանակերտի) կովում, սակայն այս (Արածանիի) կովում սպանվել ու գերի էին ընկել ավելի անվանինները»⁴⁸: Ի տարբերություն սրանից, Դիոն Կասսիոսի մոտ կարգում ենք. «Հարձակման ժամանակ թշնամու այրուձին խիստ նեղը գցեց հռոմեական հեծելազորին, բայց հետևակի հետ ոչ ոք նրանցից դուրս չլլավ ձեռնամարտի, այլ նրանք իսկույն ետ էին քաշվում, երբ Լուկուլլոսը հեծելազորին օգնության էր տանում վահանակիրներին: Չնայած դրան, թշնամիները որևէ վնաս չկրեցին, այլ նրանք, ետ դառնալով՝ նետեր էին արձակում հետապնդողների վրա, և շատերին իսկույն սպանեցին ու շատերին էլ վիրավորեցին»⁴⁹:

Պլուտարքոսի և Դիոնի պատմած տարբերակների միջև ընտրություն կատարելու և ընդհանրապես իրադրության ճիշտ գնահատման համար բավական է ուշադրություն դարձնել ճակատամարտին հաջորդած օրերի ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա, որից էլ կպարզվի, որ հռոմեացիների տարած ինչ-որ հաղթանակի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող. նրանք պարզապես պարտվել էին:

Բանն այն է, որ չանցավ մի քանի օր և Լուկուլլոսը ընդհատեց իր արշավը, հրաժարվեց Արտաշատ հասնելու մտքից և բռնեց նահանջի ուղին. Հարց է ծագում, թե ինչո՞ւ հաղթանակած բանակը պետք է այդպես վարվեր: Պլուտարքոսը մանրամասն պատմում է, որ այդպիսին էր զորքի կամքը, որը ապստամբեց Լուկուլլոսի դեմ և պահանջեց վերադառնալ: Ինքը՝ զորավարը, պնդում էր համառորեն ու խնդրում, որ նրանք մի փոքր էլ համբերեն, մինչև որ կվերցնեն Հայաստանի Կարթագենը (Արտաշատը—ճեղ.)⁵⁰, բայց զինվորները մնացին անդրովելի: Աննկուն զորավարի և թուլամորթ զորքի այս հակադրման մեջ անշուշտ, զորավարը խիստ շահում է, որը և Պլուտարքոսի բուն նպատակն է: Բայց կարևորը, իհարկե, այդ չէ, այլ նահանջի իրական պատճառները: Որպես այդպիսիք, Պլուտարքոսը ներկայացնում է հանկարծակի վրա հասած ցրտերը, ձյունը, գետերի սառցապատումը և այլն: Մի շարք գիտնականներ հավատ են ընծայել այս պատճառաբանությանը, առանց մտաբերելու, որ նկարագրված իրադարձությունները տեղի են ունեցել վաղ աշնանը, ընդամենը սեպտեմբերի կեսերին, մինչդեռ հայտնի է, որ Հայաստանում ցրտերը վրա են հասնում ավելի ուշ: Պետք է մերժել, ուրեմն, Պլուտարքոսի և սրան հարող Ապպիանոսի բացատրությունը և լսել Դիոնին, որը նահանջի պատճառ է համարում զորքի կրած մեծ կորուստները և սննդամթերքի պա-

48 Plut., Lucul., 31.

49 Dio, XXXVI, 3, 4.

50 Stron Plut., Lucul., 31.

կասությունը⁵¹։ Նույն ոգով է արտահայտվում և դեպքերին ժամանակակից կիկերոնը⁵²։

Պարզվում է, որ հռոմեական բանակի կարգ ու կանոնը սնվում էր ռազմական հաջողություններով միայն, և ոչ այնքան հաջողություններով, որքան դրանց հետ կապված ավարի առատությունը։ Երբ զորքը ընկնում է նեղ վիճակի մեջ, մեծ կորուստներ տալիս, եղանակն էլ անբարենպաստ է, ուտեստը՝ անբավարար, նա դադարում է հրամաններին ենթարկվելուց։ Բանակի բարեհաճ վերաբերմունքը պեթ նահանջի ճանապարհին շահելու համար հռոմեական զորավարը որոշում է առնել Մծբին քաղաքը և նրա հարստություններով բավարարել լեգեոներներին։ Մծբինի վերակացուն էր Տիգրանի եղբայր Գուրասը, իսկ զինվորական ուժերի ղեկավարը՝ հույն Կալլիմաքոսը, որը նախկինում ծառայել էր Միհրդատին և ղեկավարել Պոնտոսի Ամիսոս քաղաքի պաշտպանությունը՝ Լուկուլլոսի դեմ։ Մծբինը, որը լավ ամրացված էր (շրջապատված էր երկու զուգահեռ պարիսպներով) մի քանի ամիս դիմադրում է, բայց ի վերջո Լուկուլլոսին հաջողվում է առնել այն ու կողոպտել ինչպես մինչ այդ՝ Տիգրանակերտը⁵³։ Գուրասին Լուկուլլոսը չվնասեց, բայց Կալլիմաքոսին՝ իոհին թշնամուն, շղթայել տվեց։ Հռոմեական զորքը ձմեռեց Մծբինում։

Միհրդատի և Տիգրանի հակաճառակամը։ Մծբինի առումը Լուկուլլոսի և նրա բանակի կարապի երգն էր։ Հայերն ակտիվորեն վերսկսել էին ռազմական գործողությունները։ Հայկական մի զորամասի գլուխ կանգնած, Միհրդատը նորից մտել էր Պոնտոս ու վերանվաճում էր իր թագավորությունը, իսկ Տիգրանը Հայաստանի հարավային մասերն էր մաքրում հռոմեացիներից⁵⁴։ Միհրդատը պարտության մատնեց Ֆաբիոսին՝ Լուկուլլոսի զորավարներից մեկին, որի տնօրինությանն էր հանձնված Պոնտոսը, և հետամուտ եղավ նրա մյուս զորավարին՝ Տրիարիոսին։

Տեղեկանալով սրանց ծանր վիճակին, Լուկուլլոսը մտադրվեց շարժվել Միջագետքից դեպի Պոնտոս՝ օգնելու Տրիարիոսին։ Զորքը, սակայն, որը մի անգամ սովորել էր չենթարկվել իր հրամանատարին, հրաժարվեց տեղից շարժվել մինչև եղանակները չտաքանան⁵⁵։ Լուկուլլոսին, այսպիսով, միայն 67 թվականի գարնանը հաջողվեց տեղից շարժվել և մտնել Պոնտոս։ Բայց դա դրական ոչինչ չտվեց նրան, որովհետև դրանով նա փաստորեն թողեց ու հեռացավ Հայաստանից, ընդմիջտ հրաժարվելով նրա նվաճման մտքից, որի իրականացման համար նա այդքան զոհեր էր տվել և եռանդ ծախսել։ Տրիարիոսին ևս նա չկարողացավ օգնել, որովհետև մինչև նրա տեղ հասնելը՝ ամեն ինչ վերջացած էր։ Միհրդատը ահավոր ջարդ էր տվել նրա զորքին, որի հետևանքով հռոմեացիները կորցրել էին 7000 զինվոր⁵⁶։

Այնուհետև, Լուկուլլոսը խապառ անկարող դարձավ ղեկավարել իր բարոյալքված բանակը և ինքը խաղալիք դարձավ իր զինվորների ձեռքին։ Սրանց

51 *Strabo Dio*, XXXVI, 6, 1:

52 *Strabo* 2. Մեծեղյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 155 և հաջ.:

53 *Strabo Plut.*, Lucul., 32; *Dio*, XXXVI, 6, 7:

54 *Strabo App.*, Mithr., 88; *Dio*, XXXVI, 8, 10:

55 *Plut.*, Lucul., 34:

56 *Strabo App.*, Mithr., 84; *Plut.*, Lucul., 35:

պահանջով էր, որ նա քաշվեց Գալատիա և չկարողացավ դիմագրավել Տիգրանի ձեռնարկած արշավանքին՝ դեպի արևմուտք։ Ավարտելով հայկական հողերի ազատագրումը, Տիգրանը, իր փեսա՝ Ատրոպատյան Մարաստանի թագավոր Միհրդատի օժանդակությամբ կրկին ներխուժել էր Կապադովկիա և դուրս վճռել նրա թագավոր, հռոմեացիների դրածո Արիոբարզանին⁵⁷։

Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը։ Թվում էր, թե Հայաստանի համար հանգամանքները բարենպաստ են և կարելի է փորձ անել վերականգնելու տերությունը՝ իր նախապատերազմյան կերպարանքով։ Բայց դրան խանգարիցին ներքին պառակտումները, որոնք հատկապես ուժգնորեն ծավալվեցին հենց այդ տարիներին։ Անցյալում արդեն եղել էին խլրտումներ ու դավադրություններ, որոնց ժամանակ զոհվել էին Տիգրանի երկու որդիները (ալագի անունն էր Զարեհ)՝ երկուսն էլ Միհրդատի դուստր Կլեոպատրայից⁵⁸։ Այժմ էլ դավադրություն կազմակերպեց սրա երրորդ որդին՝ Տիգրանը, որին պատմագիրները Կրտսեր են անվանել։ Դեռ 67 թվականին նա ապստամբեց, բայց, պարտություն կրելով, փախավ պարթևների մոտ։ Սրանց հետ էր սկզբնապես կապում իր հույսերը բախտախնդիր ու անկայուն երիտասարդը⁵⁹։ Հրահատ Գըրնդունեց նրան գուրգուրանքով, ամուսնացրեց իր դստեր հետ և հարմար առիթի էր սպասում այս Տիգրանին նստեցնելու հայկական գահին, հոր փոխարեն։ Լուրեր կային, որ Տիգրան Կրտսերին օժանդակում է նաև նրա հորից դժգոհ Միհրդատ Պոնտացին՝ իր պապը⁶⁰։ Հաջորդ տարին, 66 թվականին Հրահատը հարձակվեց Հայաստանի վրա՝ իր մտադրությունը իրագործելու նպատակով։ Սկզբում պարթևների գործը հաջող էր ընթանում։ Նրանք հասան մինչև Արտաշատ և պաշարեցին այն։ Տիգրանը հեռացավ սարերը։ Սակայն Արտաշատի ուժեղ դիմադրությունից ընկճված, Հրահատը հտ քաշվեց իր երկիրը, Տիգրան Կրտսերին թողնելով զորքի մի մասը։ Տիգրանը վերադարձավ և ջախջախեց այդ զորամասերը, իսկ որդին, հույսը կտրելով պարթևներից, փախավ այս անգամ արդեն հռոմեացիների մոտ⁶¹։

4. ՀՌՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ։ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԻ ԴԱՇՆԱԿԻՑ

Պոմպեոսը Արևելքում։ Մովսեսիսների ջախջախումը։ Հռոմում խիստ դժգոհ էին Լուկուլլոսից, նախ՝ այն պատճառով, որ սրա ավետած հաղթանակները՝ Տիգրանի և Միհրդատի դեմ մղված պայքարում, ավելի նմանվում էին պարտությունների։ Տիգրանի դեմ պատերազմը սկսվել էր նույնիսկ առանց ծերատույությունների։ Տիգրանի դեմ պատերազմը սկսվել էր նույնիսկ առանց ծերատույությունների, Լուկուլլոսի սեփական նախաձեռնությամբ, և եթե հաղթողին կներվեր նման մի խախտում, և նույնիսկ նա կփառաբանվեր, քանի որ նոր նվաճումները Հռոմին խիստ ձեռնաու էին, ապա ձեռնարկովյան ձախողում, իհարկե, լայն հնարավորություններ էր ընձեռում Լուկուլլոսի թշնամի-

⁵⁷ Տե՛ս Plut., Lucul., 35; Dio, XXXVI, 17, 1.

⁵⁸ Տե՛ս App., Mithr., 104; Val. Max., IX, 11.

⁵⁹ Dio, XXXVI, 51, 1—2, App., Mithr., 104.

⁶⁰ Տե՛ս Dio, XXXVI, 50, 1.

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, XXXVI, 52, 2, 3.

ներին՝ նրան վարկաբեկելու համար: Իսկ այդ թշնամիները շատ էին ու զորեղ: Իր ժամանակ լուկուլլոսը եղել էր Սուլլայի մերձավորագույն մարդկանցից, իսկ այժմ, երբ ծավալվում էր Սուլլայի մահվանից հետո սկսված հակասուլլայական ռեակցիան, լուկուլլոսը կարող էր իր դիրքը պահպանել միայն արտակարգ հաջողությունների գնով: Քանի որ դրանք չկային, հաղթանակեց նրան պաշտոնանկ անելու կարծիքը, և իշխանությունը Արևելքում հանձնվեց Լուկուլլոսի ախոյան Պոմպեոսին:

Պոմպեոսի վերելքի կարևոր աստիճաններից մեկն էր ծովահենների դեմ նրա ղեկավարած գործողությունը 67 թվականին⁶²: Ծովահենները, որոնց, ինչպես նշվեց, հաճախ «կիլիկեցիներ» էին կոչում և որոնց հետ Տիգրանը թերևս հարաբերություններ ուներ, իսկական աղետ էին դարձել Միջերկրականի շուրջն ընկած երկրների համար: Նրանք անպատիժ կողոպտում էին պատահած նավերը և այդպիսով խախտում Հռոմի համար ամենակենսական նշանակություն ունեցող առևտրական կապերը: Ծովահենների դեմ Հռոմի ձեռնարկած նախորդ միջոցառումները էական արդյունք չէին տվել, և ահա 67 թվականին, Գաբի-նիոսի մտցրած օրենքով Պոմպեոսը օժտվեց արտակարգ իրավունքներով՝ իր հայեցողությամբ գործելու Միջերկրականի ողջ ավազանում, հսկայական գումարներով, մեծ զորքով և 500 ռազմականովերով՝ ծովահեններին վերջ տալու համար:

Պոմպեոսը ծովը բաժանեց 30 շրջանների, և, սկսած արևմտյան ջրերից, հերթականությամբ դրանք մաքրեց ծովահեններից: Նրա եռանդուն գործունեության շնորհիվ արդեն երեք ամսից հետո ծովահենները սեղմված էին իրենց հիմնական բազայի՝ Կիլիկիայի ափերին: Պոմպեոսը գրավեց նրանց կայանները, ավերեց բերդերը: Ծովահենների մի մասը սպանվեց, մի մասը՝ դերի վերցվեց, մի երրորդ մասն էլ բնակեցվեց Կիլիկիայի առափնյա քաղաքներում, որոնց բնակիչներին Տիգրան Բ-ը գաղթեցրել և բնակեցրել էր Հայաստանի քաղաքներում⁶³:

Միևնույն փախուստը: 66 թվականին, Մանլիոսի օրենքով, արևելյան պատերազմի ղեկավարության գործը հանձնարարվեց Պոմպեոսին: Վերջինս, որ տակավին Կիլիկիայում էր գտնվում, անմիջապես գործի անցավ: Նրա առաջին քայլերից մեկը եղավ պարթևների հետ կապերի հաստատումը, որի նպատակն էր դաշինք ստեղծել Պոնտոսի ու Հայաստանի դեմ⁶⁴: Պարթևների հետ կնքած նրա դաշինքի արդյունքն էր հենց Հրահատ Գ-ի վերը հիշատակված ռազմերթը դեպի Արտաշատ, որի ժամանակ պարթևաց թագավորը ջանում էր Տիգրան Կրտսերին նստեցնել հայոց գահի վրա և որի ձախողումից հետո այս հավակնորդը փախավ Պոմպեոսի մոտ:

Պոմպեոսը, ընդունելով հրամանատարությունը Լուկուլլոսից, վերսկսել էր պատերազմը Միհրդատի դեմ: Սկզբնապես նա էական հաջողություններ չունեցավ: Միհրդատը կիրառում էր արդեն փորձված պարտիզանական տակտիկան, ամայացնելով երկիրը և անընդհատ հարձակումներով մաշեցնելով հռո-

⁶² Տե՛ս CAH, IX, էջ 372 և հաջ.:

⁶³ Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 53:

⁶⁴ Տե՛ս CAH, IX, էջ 376:

մեացիների բանակը՝ Պոմպեոսի իղձն էր՝ ճակատամարտ տալ նրան։ Վերջապես, Փոքր Հայքում նրան հաջողվեց փակել Միհրդատին մի կիրճում և պարտության մատնել նրա բանակը։ Պոնտացին փախավ փոքրաթիվ մի ջոկատի հետ⁶⁵,

Փախչող թագավորի սկզբնական նպատակն էր՝ հասնել Հայաստան, իր փեսա և դաշնակից Տիգրանի երկիրը։ Բայց իրադրությունը փոխվել էր։ Չհաշված այն, որ Միհրդատը ինքն էր խախտել դաշինքի հիմքերը, խրախուսելով իր թոռան՝ Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը, հոր դեմ, Տիգրանը այժմ նոր էլք էր որոնում հռոմեացիների հետ համաձայնության եզրեր գտնելու և ոչ միայն շողջունեց Միհրդատին Հայաստանում պատսպարվելու գաղափարը, այլև մեծ գումար նշանակեց նրա գլուխը բերողին⁶⁶։ Պոնտացին թեքեց իր ճանապարհը և դիմեց Կողքիս, այնտեղից՝ դեպի Բոսպոր, իր որդի Փաոնակի կողմից ղեկավարվող թագավորությանը հասնելու համար։

Հռոմեական նոր արշավանքը Հայաստանի վրա։ Պոմպեոսը Միհրդատին հետապնդելուց ավելի կարևոր համարելով Տիգրանի հետ հաշիվների մաքրումը, ներխուժեց Հայաստան և սկսեց շարժվել դեպի Արտաշատ։ Նրան միացավ Տիգրան Կրտսերը⁶⁷։

Հայաստանը կանգնած էր մի նոր ու առավել ծանր փորձության առջև։ Նթե նախկինում խոսքը արտաքին, նվաճված երկրամասերի կորստյան մասին էր միայն, ապա այժմ վտանգի տակ էր բուն եկրի անկախությունը։ Իրադրությունը բարդանում էր երկու կարևոր հանգամանքներով։ Նախ՝ ավելի ու ավելի շեշտակի էր ուրվագծվում այն գոյավիճակը, որը հետագայում երկար դարերի ընթացքում պետք է սովորական և աղետաբեր դառնար երկրի համար։ Հայաստանը ընկնում է երկու հզոր տերությունների՝ պարթևների ու Հռոմի արանքը։ Երկրորդ՝ Պոմպեոսի ձեռքին գործիք էր դարձել Տիգրան Կրտսերը՝ հայկական գահի հավակնորդը։ Այս պարագաներում գինված պայքարի նետվելը որքան խիզախ, այնքան էլ կորստաբեր քայլ կլիներ։ Տիգրանը այլ ուղի ընտրեց։ 75-ամյա ժերունդին մենակ ու անղեն ներկայացավ Պոմպեոսի ճամբարը⁶⁸։ Այս քայլը, ինչպես էլ որ այն գնահատելիս լինեն անտիկ պատմագիրները, իմաստուն քայլ էր, դիվանագիտական ու հոգեբանական տեսակետից՝ անվրեպ։ Հաշվի էր առնված հավանորեն նաև Պոմպեոսի բարեսիրտ ու սնապարծ բնավորությունը⁶⁹։ Սրանով միանգամից Տիգրան Կրտսերը գրեթե դուրս մղվեց խաղից, կորցնելով Պոմպեոսի «բարեկամ» լինելու իր մենաշնորհը։ Տիգրանը գնաց մինչև վերջ՝ նա հանեց և մի կողմ դրեց իր թագը։ Իհարկե, սա գուցե ավելորդ էր, բայց նույնպես մտածված էր։ Զգացված Պոմպեոսը, տակավին երիտասարդ, իսկույն գրկեց ժերունուն և բազմեցրեց իր կողքին։ Ինչպես ստորև կտեսնենք, Պոմպեոսի սիրալիկ վերաբերմունքը հետապնդում էր ռազմա-դիվանագիտական ու քաղաքական հեռահայաց նպատակներ։

65 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 378։

66 Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Տիգրան երկրորդը և Հռոմը, էջ 187։

67 Տե՛ս Plut., Pomp., 33։

68 Տե՛ս Dio, XXXVI, 51, 1—4 և ուրիշները։

69 Հմմտ. Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, էջ 213 և հաջ.։

Հաշտության կնեումը: Տիգրանի և Պոմպեոսի միջև կնքվեց հաշտություն, որի պայմանները թեթև համարել չի կարելի, բայց որը, այնուամենայնիվ, մի դրական կողմ ունեւր: Բուն Հայաստանի ամբողջականությունը չէր խախտվում, Տիգրանը շարունակում էր իշխել հայ ժողովրդի դարերով զբաղեցրած հողերի վրա:

Ըստ պայմանագրի, Հայաստանը հրաժարվում է արտաքին նվաճված երկրներից՝ Ասորիքից, Կիլիկիայից, Փյունիկիայից և այլն: Այս կրկնում են հաշտության հանգամանքները նկարագրող երեք հեղինակներն էլ⁷⁰: Որ 66 թվականին խոսք է բացվում այն նահանգներից Հայաստանի հրաժարվելու մասին, որտեղից նա, ինչպես նշվեց, հեռացել էր դեռևս 69 թվականին, կարող է երկու իմաստ ունենալ: Կամ այդ կետը ունեցել է գուտ միջազգային-իրավական իմաստ, և նրանով Պոմպեոսը ցանկանում էր շեշտել, որ ինքը չի ճանաչում Լուկուլլոսի՝ ջանքերով Ասորիքում 69 թվականից հետո թագավորած Անտիոքոս ԺԳ և Փիլիպպոս Բ Սելևկյաններին ու Ասորիքի իրավական տեր է համարում Տիգրանին և նրանից է ստանում այդ երկրամասը, կամ, գուցե, հակառակ իր գլխով անցած արհալիրքներին, Տիգրանը շարունակում էր ինչ-որ դիրքեր պահպանել Միջերկրականի ափերին: Վերջինիս կարծես համաձայն է այն հանգամանքը, որ Հուստինոսը, հակառակ Ապպիանոսի, որը 14 տարի է հատկացնում Ասորիքում Տիգրանի իշխանությանը (83—69), այդ շրջանը հաշվում է 17 տարի (83—66)⁷¹:

Տիգրան Կրտսերը հաստատվում է Մոփքի թագավոր, այսինքն, ըստ էության, ոչինչ չի ստանում, քանի որ այդ երկիրը նրա տնօրինության տակ էր դրել ինքը՝ Տիգրան Մեծը, դեռևս ապստամբությունից առաջ: Որդին խիստ ղօժոհ է մնում Պոմպեոսի այս որոշումից. իսկապես, նա հավակնություն ուներ նստելու Հայաստանի գահին: Պոմպեոսի հաշիվները այս խնդրում, սակայն, միանգամայն այլ էին: Ծիշտ է, Տիգրան Կրտսերը հարել էր իրեն, առաջնորդել դեպի Արտաշատ և այլն, բայց նա եղել էր և մնում էր պարթևների բարեկամ, Հրահատին մոտ անձնավորություն և նույնիսկ՝ ազգական: Այս պարագաներում Հռոմի աչքում անհամեմատ շահում էր Տիգրան Մեծը՝ պարթևների մահացու թշնամին⁷²: Եթե վերջինս հակադրվեր Պոմպեոսին, թերևս այդ դեպքում ծագեր Տիգրան Կրտսերի գահակալելու հարցը: Բայց նա ոչ միայն չհակադրվեց, այլ, ընդհակառակն, շատ դուրացրեց, և, անշուշտ, միանգամայն փտակցաբար, հռոմեացիների ընտրության գործը:

Պայմանագրի երրորդ կետն էր ռազմատուգանքի գանձումը Հայաստանից: Գումարը հսկայական էր՝ 6000 տաղանդ՝ Պոմպեոսին⁷³, և մի ստվար գումար էլ՝ նրա հրամանատարներին ու զինվորներին: Այս խնդրի կոնկրետ լուծումը ևս դարձավ Տիգրան Կրտսերի ղօժոհության պատճառներից մեկը: Բանն այն է, որ Տիգրանի այն գանձարանները, որոնցից վճարվեցին այդ գումարները, Մոփքում էին գտնվում: Տիգրան Կրտսերը ընդվզեց իր հոր և Պոմպեոսի դեմ և

⁷⁰ S^u Dio, XXXVI, 53,2: App., Mithr., 104 և հաջ., Plut., Pomp., 23.

⁷¹ S^u Just., XL, 1; App., Syr., 70.

⁷² S^u Ն. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 198.

⁷³ Մոտ 12,5 միլիոն ոսկի ոսթրի (տե՛ս Ն. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 193):

ի վերջո կալանքի ենթարկվեց վերջինիս կողմից: Հետագայում նա իր ընտանիքի հետ միասին ուղարկվեց Հռոմ՝ Պոմպեոսի հաղթահանգիսն իրրև գերի զարդարելու⁷⁴: Մոփքը մնաց Տիգրան Բ-ի իշխանությունների:

Պայմանագրի մի այլ կետի համաձայն, Հայաստանը հայտարարվեց «Հռոմեական ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ», հորջորջում, որը փաստորեն կախյալ վիճակի մեջ էր գնում Հայաստանը կամ համենայն դեպս՝ նրա արտաքին քաղաքականությունը Հռոմի հանրապետությունից:

Պոմպեոսը Վրաստանում և Ադվանում: Հայաստանում գործերն ավարտելով, Պոմպեոսը նորից մտահոգվեց Միհրդատ Պոնտացու խնդրով: Քանի դեռ Միհրդատը կենդանի էր և ազատ, Հռոմը չէր կարող իրեն ապահով զգալ նորանոր վտանգներից: Վրա էր հասնում ձմեռը, որը Պոմպեոսը որոշեց անցկացնել Քուռ գետի հովտում, գարնանն անմիջականորեն Միհրդատի հետապնդմանը ձեռնամուխ լինելու նպատակով: Դեկտեմբերի կեսերին նրա ձմեռող զորքերը անսպասելի հարձակման ենթարկվեցին իբերների և ադվանների կողմից, հակառակ նրանց թագավորների՝ Արտոկեսի (Արտակ) և Օրոյզեսի նախապես Պոմպեոսին տված համաձայնությունը՝ թույլ տալ հռոմեացիներին անցնել իրենց հողերով: Հռոմեացիներին, սակայն, հաջողվեց ետ մղել հարձակումը և շարունակել հանգիստը մինչև 65 թվականի գարունը⁷⁵:

Գարնանը Պոմպեոսն արշավեց իբերների վրա և ստիպեց հպատակվել ու պատանդներ տալ: Սրանից հետո նա, վերջապես, բռնեց Միհրդատի հետապնդման ուղին, բայց շոտով իմացավ, որ սա արդեն հասել է Ղրիմ և իր ձեռքը վերցրել Բոսպորյան թագավորության իշխանությունը: Պոմպեոսը թողեց Միհրդատին հետապնդելու միտքը և որոշեց պատժել ձմեռային հարձակման նաև երկրորդ մասնակցին՝ ադվանից Օրոյզես թագավորին: Սրան ևս ընկճելով էակատամարտում, Պոմպեոսը դիմեց Փոքր Հայք՝ ձմեռելու⁷⁶: 64 թվականի գարնանը նա զբաղված էր Պոնտոսի նախապես շնվաճված բերդերի ու գանձարանների յուրացմամբ, որի ընթացքում նրա ձեռքն ընկան ոչ միայն Միհրդատի գանձերը, այլև նրա խիստ հետաքրքրական դիվանը, որից շատ բան պարզվեց այդ արտակարգ անձնավորության կյանքի ու գործունեության որոշ գաղտնի կողմերի մասին:

Այնուհետև, Պոմպեոսն ուղղվեց դեպի հարավ՝ Ասորիք, Հայկական տերություններից հատած այս երկրամասում նոր կարգեր հաստատելու մտադրությամբ: Լուկոկլոսի հովանավորած՝ Սելևկյանների վերջին շառավիղներ՝ Անտիոքոս ԺԳ Ասիացու և Փիլիպպոս Բ-ի իշխանությունը նա ապօրինի հայտարարեց և Ասորիքը վերածեց հռոմեական պրովինցիայի⁷⁷:

74 Տե՛ս Dlo. XXXVI, 53, 3—5:

75 Տե՛ս CAH, IX, էջ 379 և հաջ.:

76 Տե՛ս Plut., Pomp., 36:

77 Տե՛ս A. R. Bellinger, The End of the Seleucids, էջ 85:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԱՐԹԻՎԱ-ՀՌՈՄԵՆԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԳՈՐԾՈՆ

Պարթևների ռազմատենչ փաղափականությունը: Մինչ այդ, Արևելքում սկսում էին դրսևորվել պարթևների աշխարհակալական ձգտումների մի նոր ալիքի առաջին նշանները: Տիգրանը, ինչպես տեսանք, պարթևներին ընկճել էր մ. թ. ա. 87 թվականին մահացած հզոր Միհրդատ Բ-ին հաջորդած Գողերձ (Գոտարզ) թագավորի օրոք: Գողերձը իշխեց մինչև 81—80 թվականները, երբ նրան հաջորդեց Օրոդես Ա-ը, որը ևս փորձ շարեց հակադրվել Տիգրանին, ինչպես և նրանից հետո, 76—75 թվականներին թագավորած Սինատրուկը (Սանատրուկը), որը տարեց մարդ էր: Սրա մահվանից հետո, որ տեղի ունեցավ 70 թվականին, պարթևական գահին նստեց Հրահատ Գ-ը: Նախապես սա էլ զգուշավոր էր Հայաստանի նկատմամբ, թեև վերջինս ծանր օրեր էր ապրում: 69 թվականին դաշինքի առաջարկներ ստանալով մի կողմից Լուկուլլոսից, մյուս կողմից՝ Տիգրանից ու Միհրդատից, Հրահատը, ինչպես նշվեց, չեզոք դիրք էր բռնել⁷⁸:

Սակայն արդեն 66 թվականին, վերագնահատման ենթարկելով միջազգային դրուժյունը և հենվելով Պոմպեոսի հետ կնքած դաշինքի վրա, Հրահատ Գ-ը ռազմերթի ելավ Հայաստանի դեմ, մտադրվելով Տիգրան Բ-ին հայոց գահի վրա փոխարինել Տիգրան Կրտսերով: Արշավանքը ձախողվեց, բայց Հրահատը, ինչպես ասում են, սովորել էր ճանապարհը: 65 թվականին նա նորից արշավեց այնտեղ և գրավեց Կորդուքը: Պոմպեոսը, սակայն, որ արդեն, առաջին հերթին, Հայաստանի դաշնակիցն էր, իսկ պարթևներին կասկածանքով էր նայում, խմանալով այդ մասին, իր զորավար Ափրանիոսին հղեց վերականգնելու իրերի նախկին վիճակը, որ վերջինս կատարեց ամենայն փութով՝ վունդելով պարթևներին և երկիրը վերադարձնելով Տիգրանի իշխանությանը⁷⁹:

Սակայն բանը սրանով չվերջացավ: 64 թվականի գարնանը Հրահատը նորից շարժվեց դեպի Հայաստան: Տիգրանը բողոքի պատվիրակություն ուղարկեց Պոմպեոսի մոտ, հուսալով, որ հռոմեացին այս անգամ ևս կմիջամտի: Հայոց պատվիրակները Պոմպեոսի դռանը հանդիպեցին պարթևական պատվիրակներին, որոնց նպատակն էր հիմնավորել Հրահատի՝ Հայաստանի հողերի նկատմամբ ունեցած անկալությունները: Պոմպեոսը, սակայն, այս անգամ դենք չշարժեց, այլ ուղարկեց երեք միջնորդ դատավորների, հանձնարարելով տեղում ծանոթանալ գործի հանգամանքներին և համապատասխան վճիռ ընդունել⁸⁰: Սրանց եզրակացությունը Տիգրանի օգտին էր. Հայաստանը ոչ միայն պահպանեց Կորդուքը, որ պարթևներից մաքրել էր Ափրանիոսը, այլև ձեռք բերեց Հյուսիսային Միջագետքի որոշ հողեր՝ Մծբին քաղաքով: Պետք է ավելացնել որ նույն Պոմպեոսի աջակցությամբ Հայաստանին էր միացվել նաև Ակիլիսենն գավառը, որը այդ ժամանակ բուն Եկեղիքից բացի ընդգրկում էր նաև Դարանաղին, Մանանաղին, Աղյունն ու Մզուրը և գտնվում էր պոնտական

⁷⁸ Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 70 և հաջ.:

⁷⁹ Տե՛ս Plut., Pomp., 36:

⁸⁰ Տե՛ս Dio, XXXVII, 7, 3 b; Plut., Pomp., 39; App., Mithr., 106:

պետություն կազմում⁸¹։ Տիգրանը պահպանել էր նաև «արքայից-արքա» տիտուլը⁸²։

Հայաստանը նոր իրավիճակում։ Այս հետևողական բարյացակամությունը և հովանավորությունը, որ վերջին տարիներին ցուցաբերում էր Հռոմը Հայաստանի նկատմամբ, շատ հեռու էր անշահախնդիր լինելուց և իր հստակ բաղադրությունն է գտնում Առաջավոր Ասիայում հաստատված նոր իրադրության մեջ։ Հայաստանը հրաժարվել էր աշխարհակալական ձգտումներից և դարձել սոսկ հայկական մի երկիր, որի հետագա խնդիրը պետք է լիներ՝ պաշտպանել իր անկախությունը և պահպանել մեծ ջանքերով ձեռք բերված տերիտորիալ ամբողջականությունը։ Այս խնդիրները որքան էլ համեստ ու չեզոք էին իրենց բնույթով, այսուհանդերձ, դիպչում էին հարևան երկու պետությունների շահերին և ահա թե ինչու։ Հռոմեացիները արդեն կլանել էին Փոքր Ասիայի մեծ մասը և Սելևկյանների ժառանգության արևմտյան բաժինը։ Դաշնագրեր էին կնքել իրենց արևելյան սահմաններին հարող մի շարք երկրների հետ, որոնց թվում էր և Հայաստանը։ Նրանց հաջորդ քայլը պետք է լիներ բախումը պարթևների հետ։ Պարթևական տերությունը իր հերթին արդեն դուրս էր եկել այն մշտնջենիվաճ վիճակից, որի մեջ նրան գրել էր Տիգրան Բ-ը։ Նա ամենեին մտադիր չէր զիջողաբար վարվելու Հռոմի նվաճողական քաղաքականության նկատմամբ և նահանջելու նրա առջև։ Նա ինքն ուներ իր նվաճողական ծրագրերը։ Այդ պարագաներում Հայաստանի համար ամենանպաստավոր քաղաքականությունը՝ չեզոքությունը, երկու հզոր տերություններից ոչ մեկին չէր բավարարելու։ Նրանք Հայաստանից պահանջելու էին ակտիվորեն մասնակցելու իրենց ռազմական ձեռնարկումներին՝ մեծ չափով դրա մեջ տեսնելով հաջողության առհավատչյալն։

Հռոմը, ահա, առաջիմ Հայաստանին սիրաշահելու քաղաքականություն էր վարում։ Այդ միջոցով էր նա փորձում ապահովել նրա աշակցությունը պարթևների հետ սպասվող բախումներում։ Շուտով, սակայն, Տիգրանի որդի Արտավազդի օրոք, ինչպես կտեսնենք, այդ սիրաշահման միջոցները պիտի փոխարինվեին բռնությամբ։ Հռոմեական զորավարները բռնությամբ պիտի ստանային Հայաստանի օգնությունը։

Հետաքրքրական է, որ արդեն 64 թվականին Պոմպեոսյի առաջած երեք դատավորների՝ պարթևների համար աննպաստ վճիռ կայացնելուց հետո, պարթևները նույնպես լրիվ ըմբռնեցին այդ իրավիճակը, ու իրենց հերթին սիրաշահման քայլ արեցին Հայաստանի նկատմամբ։ Նրանք առանց վեճի և հոժարակամ ընդունեցին այն վճիռը, որով Հայաստանին էին մոտ հնում պարթևներին պատկանած որոշ հողեր։ Այդ մասին բացեիքաց խոսում է Դիոնը, հայտնելով, որ դրանով պարթևները հույս ունեին հաշտվել հայերի հետ և դաշնակից ձեռք բերել Հռոմի հետ ապագա պայքարում⁸³։

81 Տե՛ս 2. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 210։ J. Marquart, Die Genealogie der Bagratiden, „Caucasica“, 6, 2, Lpz., 1930, էջ 63։ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 54։

82 Dio, XXXVII 7, 4։

83 Տե՛ս նույն տեղում։

63 թվականին տարածվեց Միհրդատ Պոնտացու մահվան լուրը, որը Հռոմն ընդունեց մեծագույն հրճվանքով: Աննկուն ծերունին մինչև իր կյանքի վերջին օրը չէր հրաժարվում Հռոմը ծունկի բերելու մտքից: Բոսպորում նա կարողացել էր հավաքագրել ու մարզել մի ուժեղ բանակ, որի օգնությամբ մտադիր էր Սև ծովի հյուսիսային ափերով՝ Թրակիայի վրայով, ներխուժել Իտալիա՝ Հաննիբալի օրինակով, և այստեղ հաշիվ տեսնել հռոմեացիների հետ: Չպետք է կասկածել, որ նա կփորձեր իրականացնել այս ծրագիրը, այնպես որ նրա որդի Փառնակի դավադրությունը և ապստամբությունը հոր դեմ, որ հանգեցրեց Միհրդատի ինքնասպանությանը, իսկապես մեծ ծառայություն էր Հռոմի նկատմամբ, որի համար Փառնակը ստացավ Բոսպորում թագավորելու իրավունք:

Սրան հաջորդած տարիները Հայաստանի համար եղել են խաղաղության տարիներ: Գոնե առկա աղբյուրներում այդ ժամանակ տեղի ունեցած ու Հայաստանի հետ կապված պատերազմների մասին որևէ տեղեկություն չենք գտնում: Երկիրը փոքր-ինչ շունչ քաշեց անցած ռազմական ու քաղաքական մրրիկներից:

Այդ տարիների Հայաստանի ներքին կյանքի մասին ևս տեղեկություններ չկան: Թերևս որոշ հետևությունների տիրիք է տալիս Հռոմում կատարված մի դեպք: Հռոմեական հոետոր Ասկոնիոսի 58 թվականի ճառերից մեկում մեղադրանք է ներկայացված ժողովրդական տրիբուն Կլոդիոսին⁸⁴, որը, ինչպես տեսանք, իր ընտանիքի հետ գերեվարվել էր Հռոմ և ցուցադրվել Պոմպեոսի հաղթահանողնում: Հ. Արմենը հավանական ենթադրություն է անում, թե կաշառակերությամբ հայտնի Կլոդիոսը այդ քայլը արած պիտի լինի կաշառքի գնով, և ոչ կաշառողները եղած պիտի լինեն Հայաստանի պարթևասեր կուսակցության ներկայացուցիչները⁸⁵: Եթե այդպես է, ապա, ուրեմն, Հայաստանի արտաքին քաղաքական վիճակը արդեն իսկ իր անդրադարձումն էր սկսել գտնել նրա ներքին քաղաքական կյանքում, այսինքն՝ այստեղ արդեն սկսել էին ձևավորվել հռոմեասեր և պարթևասեր կուսակցությունները, որոնց գործունեությունը հետագա ժամանակներում քաջ հայտնի է:

Համենայն դեպս Տիգրան Կրտսերի ազատվելը որևէ բան չփոխեց Հայաստանի կյանքում: Տիգրան Բ-ը թագավորեց քառասուն տարի՝ մինչև խոր ծերություն և մահացավ 85 տարեկան հասակում⁸⁶, մոտավորապես 55 թվականին⁸⁷, Հայոց գահի վրա նրան հաջորդեց իր որդիներից Արտավազդը:

⁸⁴ Տե՛ս Ascon., Pro Milone, 37.

⁸⁵ Տե՛ս Հրեոդ Արմեն, Մեծ Տիգրան, էջ 230 և հաջ.:

⁸⁶ Տե՛ս վերը, էջ 556:

⁸⁷ 56 թվականին Տիգրանը հիշատակվում է դեռ որպես իշխող թագավոր Կիկերոնի ճառերից մեկում (տե՛ս Pro Sestio, XXVII, 59), իսկ 54 թվականին որպես հայոց թագավոր հանդես է գալիս արդեն Արտավազդ Բ-ը (տե՛ս Plut., Crass., 19):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՆՐԻԽՍՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՍՏԲԱՍՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գլուխ 1. Բանաբանություն.— Հիմնական արևելքում (Գ. Խ. Սարգսյան) 490

Գլուխ 2. Բանաբանություն.— Հայաստանը վաղ հիմնական ժամանակաշրջանում (Գ. Ա. Տի-
րացյան)

1. Հայաստանը անկախ պետություն 500
2. Հայկական պետության լինելը Արևելյան Մակեդոնացու հաջորդների
օրոք 508
3. Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում 510
4. Հայաստանի տնտեսական զարգացումը Քաղաքաշինություն 516

Գլուխ 3. Բանաբանություն.— Հայաստանի միավորումը և միջնադարում Արտաշես Ա-ի օրոք
(Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխա-
նությունից 521
2. Մեծ Հայքի սահմանների ընդարձակումը 526
3. Երկրի ներքին կյանքը 534
4. Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները 542
5. Հայաստանը Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ 551

Գլուխ 4. Բանաբանություն.— Հայկական աշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ (Գ. Խ.
Սարգսյան)

1. Տիգրան Բ-ի գահակալումը 554
2. Տիգրան Բ-ի նվաճումները 558
3. Հայկական տերությունը, նրա տեղն ու դերը Առաջավոր Ասիայում 565
4. Մեծ Հայքը Տիգրան Բ-ի տերության համակարգում 573

Գլուխ 5. Բանաբանություն.— Հայ-հռոմեական պատերազմը (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հռոմի առաջին հաղթումը դեպի Արևելք և Հայաստանը 580
2. Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը 584
3. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից 589
4. Հռոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից 595
5. Հայաստանը պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների կարևորագույն
գործոն 600

Գլուխ 6. Բանաբանություն.— Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և ճյուղ հաջորդների ժամանակա-
շրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Կրասոսի պարթևական արշավանքը և Հայաստանը 603
2. Պարթևա-հայկական դաշինքը՝ գործողության մեջ 609
3. Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը 616
4. Պաքար Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի
օրոք 626
5. Հայ ժողովրդի հետագա դիմադրությունը հռոմեական ագրեսիային և
Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը 631

Գլուխ Բանվեցեհորդ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարաշրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանում	655
5. Քրոնիկան և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարաշրջանում

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ Բանիներեհորդ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալույթը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածողությունները Հայաստանում Կորդուների գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ Երեսուներորդ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ Երեսունմեկերորդ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ Բ-Ի ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԳՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԿՐԱՍՍՈՍԻ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Առաջին եռապետությունը: Արտավազդ Բ-ի թագավորության սկիզբը՝ 55 թվականին, զուգահեռապես մի այլ «գահակալման» հետ, որ տեղի ունեցավ հանրապետական Հռոմում: Կոնսուլներ դարձան Կրասսոսը և Պոմպեոսը: Դեռևս 60 թվականից Հռոմում գործում էր անպաշտոն մի ընկերակցություն, այսպես կոչված Առաջին եռապետությունը, որի հերթ անդամներից մեկը արդեն հայտնի Պոմպեոսն էր, իսկ մյուս երկուսը՝ Մարկոս Լիկինիոս Կրասսոսը և Գայոս Հուլիոս Կեսարը: Եռապետության իրական կազմակերպիչն ու մղիչ ուժը հենց վերջինս էր և նրա մտադրությունն էր Հռոմի երկու առավել ազդեցիկ քաղաքացիների հեղինակությունն օգտագործել հասնելու համար միանձնյա իշխանության:

Եռապետների նպատակները, իրենց անձնական բնույթով հանդերձ, հարազատորեն արտահայտում էին հռոմեական պետության ներքին ու արտաքին վարձագման օրինաչափությունները: Դրանք էին հանրապետական կարգերի թուլացումը, որ սկսվել էր դեռ նախորդ դարի վերջերից, միապետական կարգերի աստիճանական ստեղծումը՝ ներքին բնագավառում, և նորանոր երկրների հափշտակումը, յուրացումն ու կեղծումը՝ արտաքին բնագավառում:

Կրասսոսի մասին Պլուտարքոսը գրում է, թե «Հռոմեացիների պնդմամբ, Կրասսոսի բազմաթիվ բարեմասնությունների փայլը նսեմանում էր նրա մեկ արատի՝ ընչաքաղցության պատճառով: Կարծում եմ, սակայն, որ այդ արատը գերազանցելով նրա մնացած արատներին, պարզապես ստվերում էր պահում դրանք»¹:

Կրասսոսն ուներ նաև խոշոր զորավար լինելու հավակնություն և նրա այդ մոլուցքին հագուրդ չէր տվել Սպարտակի ապստամբության ճնշումը, որ նա կատարել էր եզակի դաժանությամբ: Նա տենչում էր արտաքին նվաճումների, որոնք միաժամանակ իր կարողությունն ավելացնելու լավագույն միջոց էին հայթայթում նրան:

¹ Plut., Crass., 2:

Պոմպեոսի ցանկությունն էր, հաղթահարելով Լուկուլոսի և նրա կողմնակիցների դիմադրությունը, սրինական ձեավորում տալ Արևելքում տնօրինած իր գործողություններին, որոնք մասամբ (Տիգրանի հետ կնքած պայմանագրի մասերի)՝ հռոմեական պրովինցիայի վերածումը և այլն) վերը բնութագրվեցին:

Նորընտիր կոնսուլները երկարաձգեցին Կեսարի կառավարչության ժամկետը՝ Գալլիայում, և իրենց համար հնգական տարով նախատեսեցին պրոկոնսուլական նահանգները (Պոմպեոսին՝ Իսպանիան, Կրասսոսին՝ իր փափագած Ասորիքը)²:

Կրասսոսը Ասորիքում: Կրասսոսին այստեղ հրապուրում էր ոչ միայն կեղեքմամբ ու կաշառակերությամբ հարստություն դիզելու հնարավորությունը, որ ստանում էր ամեն մի հռոմեական նահանգապետ, այլ՝ տրանսիսթանիսիսի պարթևների դեմ արշավանք կազմակերպելու ծրագիրը, որ նա վաղուց ի վեր փայփայում էր: Պարթևների հարստության մասին հրաշքներ էին պատմում: Բայց Կրասսոսը սրանով էլ չէր բավարարվում: Նա երազում էր Ալեքսանդրի հետքերով հասնել «մինչև բակտրիացիները, հնդկները և նրանցից այն կողմ գտնվող ծովը»³:

Կրասսոսը Ասորիք է ժամանում 54 թվականի գարնանը և Գաբինիոսից ընդունում զորքերի հրամանատարությունը: Ծերակույտը դեմ էր պարթևների հետ պատերազմ սկսելուն: Կրասսոսը, սակայն, ստացավ իր ընկերակից-եռապետների քաջալերանքը և այդ բավական էր, որպեսզի նա նույն տարին ծավալեր նախնական-հետախուզական բնույթի որոշ ռազմական գործողություններ: Կրասսոսն անցնում է Եփրատը՝ պարթևների տերության սահմանը, ետ շարժվելով սատրապ Սիլլակի փոքրաքանակ զորքը և գրավում մի քանի քաղաքներ: Այս շնչին հաջողությունը Կրասսոսը բավարար համարեց՝ զորքին թույլ տալու իրեն «իմպերատոր» հայտարարել: Այնուհետև, նա կայազորներ թողնելով՝ քաշվում է Ասորիք՝ ձմեռելու և հիմնական արշավանքը նախապատրաստելու: Դրամ հաջիցիվում նպատակով նա կանգ չառավ տաճարներ կողոպտելու առջև⁴:

Գարնան կողմը ժամանեցին պարթևական թագավոր Օրոդեսի դեսպանները, նպատակ ունենալով շոշափելու Կրասսոսի մտադրությունները: Կրասսոսը հայտարարում է, թե պատասխանը կտա Տիգրիսյան Սելեկիայում (այսինքն՝ պարթևներին նվաճելուց հետո): Դեսպանը նկատում է, թե ավելի շուտ իր ձեռքի ափին մազեր կրուսեն, քան Կրասսոսը կտեսնի Սելեկիան⁵:

² Տե՛ս A. Heuss, Römische Geschichte, Braunschweig, 1960, էջ 102 և հաջ.: Հանրապետական Հռոմի գերագույն պաշտոնյաները, զույգ կոնսուլները իրենց կառավարման տարին ավարտվելուց հետո ուղարկվում էին յուրաքանչյուրը մի առանձին պրովինցիա կառավարելու և անվանվում պրոկոնսուլներ. իրենց դիրքը սրանք սովորաբար օգտագործում էին կոնսուլության ժամկետում արած ծախսերը բազմապատիկ հատուցելու համար:

³ Տե՛ս Plut., Crass., 16:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 17:

⁵ Տե՛ս N. Debevoise, A political history of Parthia, Chicago, 1938, էջ 81 և հաջ.:

⁶ Տե՛ս Plut., Crass., 18:

Նույն այդ ժամանակները Կրասսոսին այցելության է գալիս հայոց Արտավազդ Թագավորը, 6000-անոց հեծյալ դրանիկ զնդի ուղեկցությամբ⁷:

Հայերի նախնական կողմնորոշումը: Իր նախորդ պատմության ընթացքում Հայաստանը պայքարել էր պարթևների դեմ՝ փոփոխական հաջողությամբ (մ. թ. ա. II դարի վերջերին՝ հօգուտ, իսկ Տիգրանի օրոք՝ ի վնաս պարթևների): Պայքարել էր և Հռոմի դեմ, բայց շատ ավելի աննպաստ վախճանով: Սակայն կարևորն այն է, որ պայքարել էր մերթ մեկի, մերթ մյուսի դեմ, և երբեք չէր լիզել այնպիսի իրադրություն, որ Հայաստանը սեղմված լիներ այդ երկու ուժերի միջև:

Արտավազդ Բ-ի դրամներից

Եթե Արտավազդը չգնար Կրասսոսի մոտ և անցներ պարթևների կողմը, կնշանակեր, որ նա համոզված է կամ գոնե ենթադրում է, թե պարթևները ապագա պատերազմում հաղթող կհանդիսանան: Իսկ հայերը, Արտավազդը, ավելի շուտ հակառակ համոզմունքին պիտի լինեին, ելնելով մոտիկ անցյալի իրադարձություններից, որոնց ընթացքում Հռոմը դրսևորել էր իրեն որպես անպարտելի ուժ: Ուրեմն, պետք էր զնալ, որ միաժամանակ նշանակում էր միանալ հռոմեացիներին:

Որ Արտավազդին այսպիսի բեռնացած, սև ու սպիտակ, «կամ» կամ» ձևով էր ներկայանում իրադրությունը, այդ մասին պարզորոշ վկայում է նրա մշակած այն ծրագիրը, որ նա ներկայացրեց Կրասսոսին: Պետք է ասել, որ Արտավազդի ցուցաբերած մոտեցումը այս ծանր խնդրին՝ նշանակալից չափով դիվանագիտական չէր: Բայց այստեղ պատճառը ամենևին Արտավազդի դիվանագիտական ունակությունների պակասը չէր (նա դեռ կղրակորի դրանք Անտոնինոսի արշավանքի կապակցությամբ): Պատճառն այն էր, որ Հայաստանը,

⁷ Կրասսոսի ու Արտավազդի փոխհարաբերությունները և Կրասսոսի արշավանքի մանրամասնությունները հայտնի են Պլուտարքոսի գրչին պատկանող՝ Կրասսոսի կենսագրությունից:

հայ ժողովուրդն ինքը դեռ կռանի և սալի միջև ընկածի դժվարին քաղաքակա-
նությունը վարելու պատմական փորձ չունեի:

Արտավազդի ծրագիրը: Արտավազդի առաջարկները հիմնականում երկուսն են, և երկուսն էլ վկայում են, որ Արտավազդը լուրջ վճիռ էր կայացրել իր կողմնորոշման հարցում⁸:

ա) Ի հակադրություն Կրասսոսի ծրագրի, այն է՝ արշավել պարթևների դեմ Միջագետքի տափաստանների ու անապատների միջով, Արտավազդը գտնում էր, որ ներխուժումը պիտի կատարել Հայաստանի վրայով՝ հռոմեական բանակը հեռու պահելու պարթևական բանակի հիմնական ուժը կազմող հեծելազորի գործողությունների համար նպաստավոր տափարակ վայրերից և Հայաստանն ապահովելու պարթևների պատասխան հարվածից:

բ) Արտավազդը ի հավիլումն իր հետ բերած 6000 հեծյալների, Կրասսոսին առաջարկեց ևս 10.000 հեծելազոր և 30.000 հետևակ, այսինքն՝ նա հռոմեական զորավարի տրամադրության տակ էր դնում Հայաստանի դորքերի մի ստվար մասը:

Իր այս առաջարկներով Արտավազդը փաստորեն հիմնովին լծվում էր հռոմեական ռազմական կառքին: Հիրավի, ուրիշ բան չի կարող նշանակել հռոմեական զորքը Հայաստանի տերիտորիա մտցնելը և հայկական զինված ուժերի շուրջ կեսը նրան միացնելը:

Սակայն այս անգամ բախտը ժպտաց Արտավազդին, հանդիման հանելով նրան իր հռոմեական գոռոզության մեջ կարծրացած ու բթացած այնպիսի մեկին, որպիսին էր Մարկոս Կրասսոսը: Արտավազդը իմացավ Ասորիքում, որ պատերազմն սկսվել է առանց Հռոմի ծերակույտի համաձայնության, ուրեմն և իր ու Հայաստանի՝ այդ պատերազմին մասնակցելու անհրաժեշտությունը կախված է միայն Կրասսոսի հզորության աստիճանից: Նա տեսավ, որ այդ ուժերը այնքան էլ ահավոր չեն, որ արշավանքն ընդհանրապես վատ է նախապատրաստված: Եվ, վերջապես, համոզվեց, որ ինքը՝ Կրասսոսը, ապիկար մարդ է, անընդունակ իր ծրագրածը իրագործելու, անչափ ինքնահավան, թշնամուն թերազնահատող, բարեկամների հետ հաշվի չնստող: Նա տեսավ, որ արշավանքի բոլոր հնալավոր երթուղիներից Կրասսոսն անդառնալիորեն ընտրել է ամենավտանգավորն ու աղետաբերը՝ տափաստանների միջով, ուր նրա զորքին հետամուտ էր լինելու ոչ միայն պարթևների այրուձին, այլև սովն ու ծարավը:

Պետք է կարծել, որ Արտավազդի մտադրությունների և ընդհանրապես տվյալ պատերազմի ու նրա հեռանկարների մասին նրա պատկերացումների բեկումը տեղի ունեցավ հենց այստեղ, արշավանքի իր ծրագիրը Կրասսոսի կողմից մերժվելուց հետո: Հակառակ դեպքում Արտավազդը կամ պիտի մնար Կրասսոսի բանակում իր հետ բերած զինքի հետ և մասնակցեր արշավանքին, կամ հեռանալու դեպքում՝ անհապաղ ուղարկեր խոստացած զորքերը: Այնինչ Արտավազդը թողեց ու հեռացավ Հայաստան, առկախ թողնելով իր խոստացած զորքի ուղարկման ժամկետը:

⁸ *Sh'u Plut., Crass., 19.*

Կրասսոսը կարծես թե մեծ նշանակություն չտվեց դրան, իր հույսերը կապելով հռոմեական լեգեոնների և մյուս դաշնակիցների հետ, որոնցից մեզ հասել են արաբ Ալթաուդոնիտոսի և Եդեսիայի արքա Աբգարի անունները⁹։

Կրասսոսի արշավանքի օկիդրը։ 53 թվականի գարնանը Կրասսոսն անցավ Եփրատը Զեգմայի մոտ, ունենալով 42 հազար զինվոր, որոնցից 4 հազարը՝ այրուծի, նույնքան թեթևազեններ. մնացածը հռոմեական լեգեոններն էին կազմում¹⁰։ Նրա օգնականներից Կասսիոսը (հետագայում Հուլիոս Կեսարին սպանողներից մեկը) ունակ զինվորական, խորհուրդ էր տալիս գործել առանց շտապողականության, ավելի տեղեկություններ ձեռք բերել հակառակորդի ուժերի քանակի և բնույթի մասին և այլն, բայց Կրասսոսն անդրդվելի էր։

Պլուտարքոսի պատմելով, երբ հռոմեական բանակն արդեն բավական խորացել էր դեպի չոր տափաստանները, «ժամանեցին հայոց Արտավազդի պատվիրակները և պատմեցին, թե ինչ դժվարության մեջ է նա, ստիպված լինելով սլաքարել իր երկիր ներխուժած Օրոդեսի դեմ։ Հնարավորություն չունենալով զենվորներ ուղարկել Կրասսոսին, նա խորհուրդ էր տալիս կամ թեքվել իր ճանապարհից, միանալ հայերին և ընդհանուր ուժերով պայքարել Օրոդեսի դեմ, որ լավագույնը կլիներ, և կամ առաջ ընթանալու դեպքում, ճամբար զարկել միայն բարձունքների վրա, խուսափելով այրուծիի հարձակման համար նպաստավոր վայրերից։ «Կրասսոսը, սակայն, — շարունակում է Պլուտարքոսը, — զայրույթով ու անխոհեմությամբ լի, գրավոր պատասխան չտվեց և հրամայեց հայտնել միայն, թե այժմ ժամանակ չունի Հայաստանի համար, բայց հետո կգա և Արտավազդի հետ հաշիվ կտեսնի նրա դավաճանության համար»¹¹։

Կրասսոսին ուղարկած այս դեսպանությունը թերևս Արտավազդի վերջին փորձն էր՝ հետևելու իր նախապես մշակած ծրագրին և կամ դիվանագիտական քայլ՝ հռոմեացիների ապագա մեղադրանքներից իրեն ու Հայաստանը ապահովագրելու ուղղությամբ։

Մինչ այդ, Օրոդեսը, անշուշտ, տեղյակ լինելով հռոմեացիներին ուժերի բանակին, իր զորքերը երկու մասի էր բաժանել և մեկը՝ այրուծիի գերակշռությամբ, ուղարկել Կրասսոսի դեմ, հրամանատարությունը հանձնելով Սուրեն զորավարին, որը շնայած երիտասարդ, բայց փորձված ռազմիկ էր։ Մյուս մասը՝ հետևակի գերակշռությամբ, Օրոդեսը անձամբ վարեց Հայաստան և սկսեց ասպատակել երկիրը¹²։ Պարթևների Հայաստան ներխուժելու անմիջական պատճառը՝ այն դեպքում, երբ Արտավազդը դեռ չէր հասցրել մասնակցել Կրասսոսի արշավանքին, դժվար է որոշել։ Հավանաբար ճիշտ է այն կարծիքը¹³, որ նրանք տեղեկացել էին Արտավազդի այցելությանը և որոշել նախահարձակ լինել։ Ինչևիցե, այս փաստը մի ավելորդ անգամ ամրապնդում է այն դրույթը, որ չեզոքությունը Հայաստանի համար անիրագործելի մի բան էր։

Եթե այդպես է, ապա Արտավազդի միակ ճիշտ և բնական քայլը պիտի լի-

⁹ S⁸ N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 80.

¹⁰ S⁸ N. նույն տեղում, էջ 83.

¹¹ Plut., Crass., 22.

¹² S⁸ N. Dio, XL, 16, 1—3.

¹³ S⁸ N. Շրաբեդ Արմեն, Անկում Արտաշեսյան հարստության Պելլուք, 1967, էջ 47.

ներ փորձել խաղաղեցնել ներխուժած պարթևներին, համաձայնության գալով նրանց հետ։ Օրոգեսը, որ Հայաստանի հետ պատերազմելու կամ այն նվաճելու հատուկ ծրագրեր չէր որոշում, առիթ չունեի շրջառաջելու հայերի այդ ձգտմանը, նկատի ունենալով, բացի ներկա իրավիճակից, նաև ապագայի փոթորիկները, որոնց մեջ Հայաստանի դիրքավորումը կարող էր վճռող դեր խաղալ։

Այսպիսի պարագաներում հայերի և պարթևների միջև համաձայնություն կնքվեց, որը իրերի տրամաբանական ընթացքով վերաճեց դաշնակցության։ Վերջինս էլ ամրապնդվում է գինաստիական ամուսնությամբ՝ Արտավազդի քույրը կնություն է տրվում պարթևական թագաժառանգ Բակուրին։

Հարսանիքով պսակված դաշնագրի կնքումը, ինչպես պատմում է Պլուտարքոսը, ուղեկցվել է փոխադարձ հրավերներով ու խնճույքներով։ Այս բուրբ տեղի էր ունենում, իհարկե, հայկական հողի վրա, ամենայն հավանականությամբ՝ Արտաշատում։ Խնճույքներից մեկի պահին, երբ ճաշասեղաններն արգեն հավաքված էին և նրկու արքաներն էլ ու նրանց շրջապատը զմայլվելիս հին լինում տրալլացի Յասոն ողբերգակի և նրա խմբի ներկայացրած՝ Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներով», ներս է մտնում Միլլակ սատրապը և դահլիճի մեջտեղը նետում Մարկոս Կրասսոսի գլուխը¹⁴։ Մինչդեռ Արտավազդն ու Օրոգեսը տոնում են իրենց դաշինքը, ռազմադաշտում տեղի էին ունեցել մեծ իրադարձություններ։

Խառանքի ճակատամարտը։ Մերժելով Արտավազդի խորհուրդը, Կրասսոսը շարունակել է ճամփան և հասել Միջագետքի Խառան (Կառոս) քաղաքի մոտերքը։ Նահանջ ձևացնող պարթևների համար տեղանքը բարենպաստ էր և Սուրեն զորավարը որոշում է կանգնեցնել հռոմեացիների երթը և ճակատամարտ տալ¹⁵։ Կրասսոսը իր ռազմական կարգերի մի թևը հանձարարում է Կասիոսին, իսկ մյուսը՝ իր որդի Պուբլիոսին, իրեն վերապահելով կենտրոնը։ Զարմանալի փաստ է, որ այդքան ժամանակ իր հետապնդած պարթևական ուժերի մասին Կրասսոսը պարզ պատկերացում չունեի ոչ քանակի և ոչ էլ տակտիկայի առումով։ Փաստորեն նա ճակատ էր տալու անհայտ թշնամու դեմ, ինքը, սակայն, շատ լավ հայտնի լինելով նրան։

Այդ մասին է վկայում ճակատամարտի ողջ ընթացքը։ Նախապես պարթևները լաթեր ու կաշիներ ձգելով իրենց զենք ու զրահի վրա, մեղմել էին նրանց փայլը և այն տպավորությունը գործել հակառակորդի վրա, թե փոքրաքանակ են։ Այնուհետև, մոտենալով մինչև նետընկեց հռոմեորդյան վրա, սկսում են նետերի տարափ տեղալ և նոսրացնել հակառակորդի շարքերը։ Կրասսոսի սպասածին հակառակ, այդ տարափը ոչ դադարում է, ոչ իսկ թուլանում՝ նետերի սպառման պատճառով, որովհետև պարզվում է, որ նետածիգները անընդհատ լրացնում են իրենց պաշարները թիկունքում շարված ուղտերի բեռներից։ Միևնույն ժամանակ պարթևները սկսում են շրջանցել հռոմեական զորքի թևերը։ Կրասսոսը, տեսնելով այս, հրամայում է իր որդուն՝ Պուբլիոսին, հարձակում սկսել իր ղեկավարած թևով։ Պարթևները նահանջի, ապա

¹⁴ *St. u. Plut., Crass., 33*։

¹⁵ *Ճակատամարտի նկարագրությունը տե՛ս Plut., Crass., 23—31*։

և փախուստի ցույց են անում, և ոգևորված երիտասարդը նետվում է նրանց հետևից իր շորս հազարանոց ջոկատով: Սակայն բավական տարածություն անցնելուց հետո, պարթևները ետ են դառնում և շրջապատում այդ ջոկատը: Մեծ մասը սպանվում է, ներառյալ՝ Պուրլիոս Կրասսոսը, որն իր զինակիրին հրամայում է սուրը իր կողը մխրճել. մի մասն էլ գերի է ընկնում: Պուրլիոսի գլուխը՝ աշտեի վրա ցցած, տանում են ցուցադրելու Կրասսոսին և նրա բանակին:

Հռոմեացիները, բոլորովին հուսալքված, սկսում են նահանջը, որը տևում է մի քանի օր: Այդ միջոցին պարթևները անընդհատ հարվածներով մաշում էին թշնամու զորքը և ի վերջո շրջապատում ու գերի են վերցնում նրա մեծ մասը՝ Կրասսոսի հետ միասին: Մի փոքր մասին՝ Կասսիոսի գլխավորությամբ, հաջողվում է փախչել ու վերադառնալ Ասորիք: Արշավանքի ընթացքում հռոմեացիները 20 հազար զոհ տվին և կորցրին լեգեոնների արծվեկիր դրոշմերը:

Դիսադրելով իր ձեռքն ընկած Կրասսոսին, Սուրեն զորավարը նրա գլուխն ուղարկում է Օրոդեսին, որը և ստանում է այն Հայաստանում՝ խնձույթի պահին:

Իր գոհունակությունը Սուրենին պարթև արքան արտահայտում է առատ նվերներով:

Սակայն այդ գոհունակության զգացումը շուտով նախանձի և երկյուղի փոխվեց Սուրեն զորավարի նկատմամբ: Վերջինս ոչ միայն տաղանդավոր ռազմիկ էր, այլև թագավորական Արշակունի տոհմից հետո, իր նշանակությամբ ու հարստությամբ երկրորդ՝ Սուրեն տոհմի ներկայացուցիչ, մի տոհմ, որին վերապահվում էր արքային թագադրելու պատիվը¹⁶: Սուրենը, հերավի, հրճված իր տարած հաղթանակով, Տիգրիսի ափի Սելևկիայում հաղթահանդես է կազմակերպում ի զավեշտ Հռոմում ընդունված նման հանդեսների, որի ժամանակ Կրասսոսի փոխարեն ցուցադրում է նրա նման մի հռոմացու՝ պարթևական կանացի զգեստով: Թափորը եզրափակում է Սելևկիայի պոռնիկների բազմությամբ:

Օրոդեսին դուր չի գալիս Սուրենի վաստակած փառքը և նրա վարվելաձևը: Թերևս, նա վախենում էր, չլինի թե Սուրենը իր թագադրողի իրավունքն օգտագործի ինքն իր գլխին թագ դնելու համար, ուստի սպանել է տալիս իր զորապետին¹⁷:

Հռոմի առաջին փորձը՝ նվաճել պարթևներին, այսպիսով, ավարտվում է ահավոր պարտությամբ, որի մասին սոսկումով պիտի հիշելին հռոմեացիների մի քանի սերունդներ: Այն ցույց տվեց նաև, որ Հայաստանի դիրքը վճռական նշանակություն ունի Արևմուտքի և Արևելքի բախումներում:

2. ՊԱՐԹԵՎԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ասորիքի ասպատակությունը 51—50 թվականներին: Հռոմեացիների հարձակմանը հաջորդեց պարթևների հակահարձակումը: Զորքի գլուխ էր կանգնած թագաժառանգ Բակուրը: Բայց որովհետև սա տակավին երիտասարդ ու

¹⁶ *Strabo* *Plut.*, *Crass.*, 21.

¹⁷ *Strabo* *Plut.*, *Crass.*, 32, 33.

անփորձ էր, ապա նրան, որպես խորհրդատու, կցվեց ոմն Վասակ (Օսակես) զորավար։ Բացառված չէ, որ սա հայ է եղել և իր հետ ունեցել է հայկական զորքերի մի ջոկատ։ Այդպիսի ենթադրություն է մղում Կիկերոնի այն վկայությունը, ըստ որի Ասորիք արշաված պարթևական ռազմական ուժերի կազմում կային և դաշնակիցների զորքեր, իսկ պարթևների համար տվյալ պահին ավելի մոտիկ դաշնակիցներ, քան հայերն ու Արտավազդը՝ Թագաժառանգ ու զորահրամանատար Բակուրի աները, դժվար է պատկերացնել։ Դաշնակիցների թվում թերևս կային և արարներ¹⁸։

51 թվականի օգոստոսին նրանք հասան Եփրատի գետանցը, սեպտեմբերին անցան գետը և մտան Ասորիք։ Մյուս կողմից, Երևի հռոմեացիների ուժերը չլատելու և նրանց ուղադրությունը շեղելու նպատակով, Արտավազդը Հայաստանի արևմտյան սահմանի վրա ռազմական ցույց է կազմակերպում, իբրև մտադրի է ներխուժել Կապադովկիա¹⁹։ Թեև ներխուժումը տեղի չունեցավ, բայց այդ հանգամանքն ապացուցում է, որ հայերը իսկապես մասնակից էին արշավանքին։

Պարթևների մուտքն Ասորիք կենդանություն հաղորդեց պարթևասեր տարրերին. բնակչությունը հուսալով ազատվել հռոմեական իշխանությունների բռնություններից և կեղեքումներից՝ ուրախությամբ էր ընդունում նրանց²⁰։

Սրանք կտրեցին-անցան Կոմմագենեն և պաշարեցին Անտիոքը, որտեղ գտնվում էր Կասսիոսը։ Պարթևների առանձին զորամասեր թափանցեցին Կիլիկիա։ Սակայն ակներևաբար, այս արշավը սոսկ ասպատակության բնույթ էր կրում։ Ավարի առնելով Անտիոքի շրջակայքը, նրանք դադարեցրին պաշարումը և շարժվեցին դեպի Անտիգոնիա քաղաքը²¹։ Կասսիոսը, դուրս գալով Անտիոքից, հետապնդում էր նրանց, կիրառելով պարթևական նահանջ-հակահարվածի տակտիկան։ Մարտերից մեկում սպանվեց Վասակ զորավարը։ Բակուրը մնաց ձմեռելու Ասորիքում²²։

Կիկերոնը հայտնում է, որ 50 թվականի գարնանը Ասորիքում լուրեր էին պտտվում ռազմական գործողությունների ծավալման մասին, թե իբրև հռոմեացիներին գլխավորելու համար Արևելք պիտի ժամանի ինքը՝ Կեսարը կամ Պոմպեոսը։ Սպասվում էր և Օրոդեսի գալուստը։ Այս բոլորը, սակայն, տեղի չունեցավ։ Ընդհակառակը, ամռանը Բակուրը հետ կանչվեց Ասորիքից²³։

Հուլիոս Կեսարը և արևելյան նոր արշավանքի ծրագիրը։ Կեսարի կամ Պոմպեոսի գալուստյան լուրերը սոսկ խոսակցություններ էին, որոնց հիմքը թերևս պարթևներից ունեցած վախն էր, իսկ իրականում այդ երկու նախկին դաշնակիցները միմյանց դեմ ահեղ պայքարի էին նախապատրաստվում։

¹⁸ *St. Cicero*, Epist. ad fam., XV, 9, 2; 4, 7; Epist. ad Att., V, 20, 3; Dio. XL 28: Կիկերոնն այդ տարիներին հռոմեական պրովինցիա Կիլիկիայի նահանգապետն էր և նրա հաղորդած տվյալները ոչ միայն ժամանակակից, այլև ականատեսի վկայություններն են։

¹⁹ *St. Cicero* Epist. ad fam., XV, 3, 1:

²⁰ *St. N. Debevoise*, A. Political History of Parthia, էջ 30:

²¹ *St. Malalas*, VIII, 201:

²² *St. N. Debevoise*, A Political History of Parthia, էջ 101 և հաջ.

²³ *St. Just.*, XLIII, 4, 5:

Սերակույտի՝ իր համար աննպաստ մի որոշումից կառչելով, Կեսարը 49 թվականի սկզբին՝ իր բանակի գլուխ անցած, շտապում է Հռոմ։ Օպտիմատները՝ պարագլուխները, Պոմպեոսի գլխավորությամբ, փախչում են Հունաստան և սլաւորաստվում պատերազմի։ Նույն տարվա վերջերին Հունաստանի ափն է իջնում Կեսարը և շարժվում պոմպեականների դեմ։ 48 թվականի հունիսի 6-ին Փարսալի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը ջախջախիչ պարտություն է բերում Պոմպեոսին (որը փախչում է Եգիպտոս և այնտեղ սպանվում), իսկ Կեսարին դարձնում է Հռոմի միանձնյա ղեկավար։ Քիչ անց Կեսարը Փոքր Ասիայում ճնշում է Միհրդատ 2-ի որդի Փառնակի փորձը՝ վերականգնել և ընդլայնել Պոնտոսի թագավորությունը։

Պարթևները հեռացել էին Ասորիքից, բայց նրանց ներխուժման վտանգը դարձյալ կախված էր Հռոմի արևելյան նահանգների վրա։ Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ պարթևները ցուցաբերել էին հակակեսարական տրամադրություն։ Հայաստանն օգնել էր Պոմպեոսին, ուղարկելով մի զորամաս, որը կուսակալ Մեգաբաթեսի հրամանատարությամբ մասնակցեց Փարսալի ճակատամարտին²⁴։ Հայտնի էր, որ Պոմպեոսը պարտությունից հետո մի պահ մտադրություն ուներ պատսպարվել պարթևների մոտ²⁵։ Վերջապես, Կրասսոսի պարտությունը դեռ չհատուցված էր մնում և նրա լեգեոնների արժվեկիր դրոշակները տակավին պարթևների մոտ էին։ Մի խոսքով, դեպի արևելք արշավելու բավական պատճառներ կային։

Կեսարը իր այլևայլ ձեռնարկումների թվում, սկսեց եռանդազին պատրաստվել նաև պարթևական արշավանքին։ Նրա քրոջ որդի Օկտավիանոսը (ապագա Օգոստոս կայսրը) ուղարկվել էր Հունաստան՝ պատրաստվելու առաջիկա պատերազմին։ Այստեղ կազմակերպվում էր հատուկ բանակ, ուսումնասիրվում էին առաջիկա արշավի պայմանները, մշակվում ծրագրերը։ Արդեն հավաքվել էին երկու տասնյակից ավելի լեգեոններ, որոնք իրենց հարվածը այս անգամ պիտի իրականացնեին Հայաստանի վրայով²⁶։ Մի խոսքով, նախապատրաստությունները կատարվում էին կեսարյան թափով ու մանրակրկիտությամբ։

Դրանք արդեն թեկուխեւ էին իրենց եռուն շրջանը, և պարթևներին ու Հայաստանին սկսում էր մերձենալ փորձության ժամը, երբ Կեսարը Հռոմում սպանվեց մի խումբ դավադիր հանրապետականների կողմից (44 թվականի մարտի 15-ին)։ Սկսված քաղաքացիական նոր պատերազմը հռոմեացիներին առժամանակ հեռու պահեց արևելյան գործերից։

Երկրորդ եռապետությունը. Մարկոս Անտոնիոս։ Հանրապետականների պարագլուխներն էին Կեսարի սպանությանը մասնակցած Մարկոս Բրուտոսը և Գայոս Կասսիոսը։ Նրանք իրենց կողմնակիցների հետ հեռացել էին Հունաստան։ Կեսարականների առաջնորդները՝ Մարկոս Անտոնիոսը և Օկտավիանոսը, ներգրավելով մի երրորդի, Մարկոս Լեպիդոսին, կազմեցին մի նոր եռապետություն։

²⁴ *Sh'm App., Bell. civ., II, 71:*

²⁵ *Sh'm Plut., Pomp., 76; App., Bell. civ., II, 83 և այլն:*

²⁶ *Sh'm N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 106 և հաջ.*

վճռական ճակատամարտը հանրապետականների և կեսարականների միջև տեղի ունեցավ 42 թվականի աշնանը Հունաստանի Փիլիպպե քաղաքի մոտ և ավարտվեց կեսարականների հաղթանակով: Բրուտոսը և Կասսիոսը ինքնասպան եղան:

Պետություն տերեր դարձած եռապետները այն բաժանեցին իրար մեջ. Անտոնիոսին բաժին ընկավ Արևելքը և Կեսարից ժառանգություն մնացած սլարթեական արշավանքի ծրագիրը:

41 թվականին Անտոնիոսը Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում հանդիպեց Նեպոտոսի թագուհի Պտղոմյան Կլեոպատրա է-ին, որին հատուկ կանչել էր այդ տեղ՝ պատասխան պահանջելու Կասսիոսին ցույց տված օժանդակության համար: Սակայն Կլեոպատրան, Տարսոն ժամանելով որպես մեղադրյալ, այնտեղից մեկնեց որպես Անտոնիոսի սիրուհի: Խելոք, գեղեցիկ ու խորամանկ այդ կինը կարողացել էր հմայել անսանձ կրքերի տեր հռոմեացուն և այսուհետև կարևոր դեր պիտի խաղար նրա քաղաքականության և գործունեության մեջ: Անտոնիոսը ուղեկցեց Կլեոպատրային նրա մայրաքաղաքը՝ Ալեքսանդրիա²⁷:

Աստրիֆի նվաճումը պարթևների կողմից: Անտոնիոսը տակավին Ալեքսանդրիայում էր, երբ պարթևները 40 թվականի գարնանը կրկին ներխուժեցին Ասորիք: Պարթևների զորքն առաջնորդում էին թագաժառանգ Բակուրը, որ արդեն փորձված զորավար էր, և հռոմեացի Քվինտոս Լաբիենոսը²⁸: Վերջինս Կասսիոսի և Բրուտոսի գործակիցներից էր: Պարտությունից հետո նա փախել էր պարթևների մոտ, որտեղ արդեն մեկ անգամ եղել էր որպես հանրապետականների դեսպան՝ պարթևներից օգնություն ստանալու առաջադրանքով:

Ասորիքի նահանգապետ Սաքսան պարտության մատնվեց, փախավ Կիլիկիա և այնտեղ սպանվեց: Բակուրը և Լաբիենոսը բաժանեցին զորքը և արշավեցին առաջինը՝ դեպի հարավ, Միջերկրականի ափերի երկայնքով, երկրորդը՝ դեպի արևմուտք, Փոքր Ասիայի հարավային եզրով: Բակուրը գրավում է ամբողջ Ասորիքը և Փյունիկիան, բացառյալ Տյուրոս քաղաքը և հասնում Պտղոմայիս՝ Պաղեստինի սահմանը²⁹:

Բակուրի և նրա գործակից, զորավար Բարգափառնայի հաջորդ գործողությունների մասին, որ կապված են Պաղեստինի հետ, մանրամասն տեղեկություններ են պահպանել Հովսեպոս Փլավիոսը և Մովսես Խորենացին: Այս դրվագը հատկապես կարևոր է նրանով, որ վկայում է սույն արշավանքին ևս հայկական զորքերի մասնակցության, այսինքն՝ հայ-պարթևական դաշինքի շտրունակման մասին:

Պաղեստինում այդ ժամանակ քահանայապետ էր Հյուրկանոսը: Սրա եղբորորդին՝ Անտիգոնոսը, հետամուտ էր նրա պաշտոնին: Նա դիմում է պարթև ղեկավարներին՝ 1000 տաղանտ և 500 կին նրանց նվիրելու առաջարկով, փոխարենը իրեն Հուդայում թագավոր կացուցանելու պայմանով: Բակուրն ու Բարգափառնան համաձայնում են այդ առաջարկին: Պարթևները ավարի են առնում Նրուսաղեմը և մոտակայքում գտնվող Մարիսա քաղաքը: Անտիգոնոսը

²⁷ Տե՛ս CAH, X, էջ 35 և հաջ. (W. W. Tarn):

²⁸ Տե՛ս Just., XLII, 4,7; Dio, XLVIII, 25; Plut., Ant., 28:

²⁹ Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 110 և հաջ.:

Թագավոր է հռչակվում Պաղեստինում: Հյուրկանոսը գերեվարվում է պարթևների կողմից և բնակեցվում Բաբելոնում³⁰:

Հայկական զորքերի մասնակցությունը Ասորիքի նվաճմանը: Նույն այս իրողությունները պատմում է և Մովսես Խորենացին, ամենայն հարազատությամբ ընդօրինակելով Փլավիոսից, սակայն թույլ տալով մի կարևոր և խիստ հետաքրքրական շեղում: Ըստ Խորենացու, արշավանքը ոչ թե պարթևական է, այլ պարթևա-հայկական, կազմակերպված հայոց Թագավոր Տիգրանի և նրան ժամանակակից պարթևական Թագավորի համատեղ ջանքերով: Բարզափառնան հայ նախարար է՝ Բարզափառն Ռշտունի և այլն: Ըստ այդմ, Հյուրկանոսը՝ հրեաների քահանայապետը, գերավարվում է Հայաստան և ոչ թե Բաբելոն, այն էլ՝ հրեական բնակչության մի զանգվածի հետ միասին, որ բնակեցվում է հայկական քաղաքներում, մասնավորապես Վանում³¹:

Այս բոլորը պատահական չէ: Փավստոս Բուզանդը, IV դարի կեսերին Շապուհ Բ-ի կողմից հայկական քաղաքների բնակչության տեղահանությունը նկարագրելիս, յուրաքանչյուր քաղաքի համար հիշատակում է առանձին-առանձին հայ և հրեա ընտանիքների թվաքանակը, նշելով, որ նրանք այն հրեաների հետնորդներն են, որոնց իր ժամանակ Պաղեստինացոց երկրից գերեվարել է Տիգրան Թագավորը՝ նրանց քահանայապետ Հյուրկանոսի (Փավստոսի մոտ՝ Հյուրկանոս) հետ միասին, և բնակեցրել հայկական քաղաքներում³²: Ակներեաբար Հայաստանում գոյություն է ունեցել Հյուրկանոսի գերեվարման և հարակից խնդիրների վերաբերյալ մի ավանդություն՝ տարբեր Փլավիոսի հաղորդածից, որ արտացոլված ենք գտնում Փավստոսի մոտ և որը հենց Փավստոսի միջնորդությամբ կամ անմիջականորեն դրել է Խորենացուն կատարել վերահիշյալ փոփոխությունները, կամ Խորենացու ընկալմամբ, ուղղումները՝ Փլավիոսի պատմածի մեջ³³:

Հարցն այն չէ, թե որն է պատմականորեն ավելի ճշմարտացի՝ Փլավիոսի վերսիսան, թե Փավստոսի մոտ արտացոլվածը: Փլավիոսի պատմածը տվյալ դեպքում առիթ չունենք կասկածի ենթարկելու խնդիրն է՝ գտնել հայկական վերսիսայի առաջացման պատմական հիմքը, և այդ հիմքը Փլավիոսի մոտ իր արտացոլումը չգտած այնպիսի մի երևույթի մեջ է, ինչպիսին էր հայկական զորամասերի մասնակցությունը պարթևների ասորիք-պաղեստինյան արշավանքին (մի բան, որ ենթադրել էր Ղեռես Հ. Մանանդյանը), և որպես դրա հետևանք, հրեական բնակչության մի զանգվածի գերեվարությունը Հայաստան՝ նաև Արտավազդի օրոք³⁴:

30 Տե՛ս Jos Flav., Ant. Jud., XIV, 13, 1 և հաջ.; Bel. Jud., I, 13, 1—11:

31 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ԺԺ, Գ, լի:

32 Տե՛ս Փավստոս, Գ, ԺԺ:

33 Մանրամասն տե՛ս Գ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մ. Խորենացու մոտ, ԲՄ, № 3, 1956:

34 Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), Ереван, 1930. Ավանդության մեջ Թագավոր Արտավազդը փոխարինվել է Տիգրան Մեծով, մի բան, որ դժվար չէ բացատրել Տիգրանի փառքով և իսկապես կատարած գերեվարություններով, այդ թվում՝ հրեաների:

Այսպիսով, հայկական զորքերը, Տիգրանի կատարած հաղթանակից 30 տարի անց, նորից եզան հեռավոր Պտղոմայիս քաղաքի պարիսպների տակ, բայց արդեն ոչ որպես աշխարհակալ տերության բանակներ, այլ սոսկ մի այլ աշխարհակալ տերության դաշնակիցներ:

Բենտիդիոսի հակաճառվածը պարթևներին: Ասորիքում ու Պաղեստինում տեղի ունեցող այս սպառնալից իրադարձությունները վերջապես սթափեցրին տակավին Ալեքսանդրիայում գտնվող Անտոնիոսին և սա շարժվեց դեպի ռազմաբեմ: Բայց հազիվ հասած՝ նա շտապ լքեց Ասորիքը, Իտալիա մեկնելու համար, որտեղ գործերը ավելի վտանգավոր ընթացք էին ընդունել և պահանջում էին նրա ներկայությունը: Իր փոխարեն Անտոնիոսը պարթևա-հայկական ուժերի դեմ ուղարկեց իր լավագույն զորավար Բենտիդիոս Բանտոսին: Սա իր առաջին հարվածը ուղղեց Լաբինտոսի դեմ, ջախջախեց նրա զորքերը Փոքր Ասիայում, գերի վերցրեց նրան ու մահապատժի ենթարկեց³⁵:

Բակուրի դեմ նրա ծավալած գործողությունները սկզբում անհաջող էին: Հռոմեացիների մի զորամաս պարտություն կրեց պարթևական զորավար Փառնապատեսի կողմից: Սակայն Բենտիդիոսին հաջողվեց նախաձեռնությունը խելի պարթևներից³⁶:

39 թվականի սկզբին Բակուրը ժամանակավորապես ետ է քաշում իր զորքերը Ասորիքից, բայց Բենտիդիոսը պարթևների բացակայությամբ էլ մեծ դժվարությամբ էր տիրանում երկրին: Նրան դիմադրում էր բնակչությունը, որը չէր ցանկանում վերադառնալ հռոմեական կարգերին: 38 թվականի գարնանը Բակուրը նորից մտնում է Ասորիք: Սակայն Գինդարոս լեռան մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեացիները հաղթանակ են տանում և Բակուրն էլ սպանվում է³⁷:

Ավարտելով Ասորիքի վերանվաճումը, Բենտիդիոսը դիմում է Կոմմագենե, որի թագավոր Անտիոքոս Ա-ը, Օրոդեսի աները լինելով, հարել էր պարթևներին, և պաշարում Սամոսատը: Այստեղ վրա է հասնում Անտոնիոսը, որն Իտալիայում կարգավորել էր իր գործերը և որին ամենևին դուր չէին գալիս իր զորավարի հաջողությունները. ստանձնելով զորքերի հրամանատարությունը, Անտոնիոսը ավարտում է պաշարումը (38 թ.)³⁸:

Այնուհետև Անտոնիոսը սկսում է պատրաստվել պարթևական արշավանքին, որն իրականացվեց 36 թվականին:

Հայաստանը 50—40-ական թվականներին: Անշուշտ, հարց կծագի, թե որո՞նք էին այն դրդապատճառները, որ Հայաստանին մղում էին մասնակցելու արևմուտքում պարթևների ծավալած ակտիվ քաղաքականությանը, նրանց արշավանքներին ու նվաճումներին: Պատասխանը առաջին հայացքից պարզ է թվում: Հայաստանը դաշնակից էր պարթևներին և այդ դաշինքը կնքված լի-

³⁵ S^h Dio, XLVIII, 39—40; Strabo, XIV, 2, 24.

³⁶ S^h Frontinus, Strateg., II, 57, Dio XLVIII, 41 և այլն.

³⁷ S^h Dio, XLIX, 25; Plut., Ant., 37: հմտ. N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 119 և հաջ.:

³⁸ S^h Jos. Flav., Ant. Jud., XIV, 15, 8; Bel. Jud., I, 17, 8—9; Plut., Ant., 3, 4: Խոհեմցի, Բ, Խա:

նեկով պատերազմի պահին, անշուշտ, պետք է նախատեսներ նաև ռազմական փոխօգնություն, այդ թվում հենց Հռոմի դեմ: Սակայն ճիշտ լինելով հանդերձ, այս պատասխանը ոչ միայն լրիվ չէ, այլև չի ընդգրկում գործի ողջ էությունը: Իհարկե, Հայաստանը այդ արշավանքներին երբեք չէր մասնակցի միայն դաշնագրի զորությունը, առանց ներքին դրդապատճառների: Այդ դրդապատճառները որոնելիս պետք է նախ և առաջ նկատի ունենալ, որ Հայաստանը հելլենիստական տիպի ստրկատիրական պետություն էր, որը ոչ հեռու անցյալում հսկայական տերիտորիալ նվաճումներ էր կատարել և նվաճված երկրներից մեծ եկամուտ էր ստանում՝ հարկեր ու տուրքեր, ստրուկների զանգվածներ, տեղահանված քաղաքացիներ հոծ բնակչություն և այլն: Եվ այս բոլորը՝ ոչ թե միապետի՝ Տիգրանի քմահաճույքով, այլ բոլոր զարգացում ապրող ստրկատիրական հասարակության ներքին պահանջմունքների հետևանքով, իսկ միապետը դրանց միայն արտահայտիչն էր:

Այնուհետև, եկամուտների աղբյուրները խիստ կրճատվել էին, բայց պահանջմունքները՝ մնացել: Եվ ահա Արտավազդի օրոք ևս դրանք պետք է որ իրենց զգացնել տային և բավարարվեին ըստ հնարավորության, այսինքն՝ մասնակիորեն, ասենք, պարթևների ձեռնարկումներին միանալու և եկամտի համապատասխան բաժինը ստանալու միջոցով: Այդ են ակնարկում Արտավազդի օրոք հրեական ազգաբնակչության մի զանգվածի Հայաստան տեղափոխելու մասին վերը ներկայացված տվյալները: Դրանք միաժամանակ լուսաբանում են Արտաշես Ա-ի օրոք սկսված և Տիգրան Բ-ի ժամանակ մեծ թափ ու ծավալ ստացած գերեվարությունների քաղաքականության հաջորդականությունը և վկայում, որ դա ուներ դարավոր հիմքեր, այսինքն՝ կապված էր երկրի և հասարակության պահանջմունքների հետ:

Դարաշրջանին վերաբերող առաջին հայացքից հարուստ թվացող աղբյուրները իրականում չափազանց միակողմանի են: Դրանք լույս են սփռում բացառապես այն անցքերի ու երևույթների վրա, որոնք կապված են Հռոմի պատմության հետ: Մնացածը թանձր մշուշի մեջ է: Հայաստանի այս շրջանի ներքին կյանքի մասին չի պահպանվել ոչ մի տվյալ: Մինչդեռ երկիրը շարունակում էր իր զարգացումը, 69—66 թվականների հայ-հռոմեական պատերազմներից հետո Հայաստանի հողի վրա ռազմական լուրջ ընդհարումներ չէին եղել: Այս խաղաղ տասնամյակներում երկիրը պետք է բարգավաճեր ու շենանար, առաջանային նոր քաղաքներ, ծաղկեին հները: Այս մասին ոչինչ հայտնի չէ, չհաշված մի աղոտ ակնարկ, մի տեղանուն՝ «Արտավազդական», որը թույլ է տալիս մտածելու Արտավազդի օրոք հիմնադրված մի քաղաքի մասին³⁹:

Պետք է շարունակվեր և մշակույթի զարգացումը: Որ հելլենիստական մշակույթի Հայաստանում Տիգրանի օրոք սկսված տարածումը շարունակվել է նաև Արտավազդի ժամանակ, այդ մասին առկա են Պլուտարքոսի ուղղակի տվյալները՝ դարձյալ հաղորդված Հռոմի պատմության կապակցությամբ: Արտավազդը չի բավարարվել, Տիգրանի նման, իրեն կրթված ու ստեղծագործ հույներով շրջապատելով, այլ ինքն էլ է դիմել գրչի, հեղինակելով ճառեր, ող-

³⁹ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 41:

բերգություններ ու պատմական երկեր, որոնցից մի մասն ընթերցվում էր դեռ Պլուտարքոսի ժամանակ (մ. թ. II դարում)⁴⁰։ Սրանց բովանդակության մասին կարելի է միայն ենթադրություններ անել⁴¹։ Բայց բավականաչափ պերճախոս է ինքը փաստը, որից համենայն դեպս, հետևում է, որ Արտավազդը այդ գործում միայնակ լինել չէր կարող, ուրեմն .և նրա շուրջը ստեղծված պիտի լինեք համապատասխան մթնոլորտ, թեկուզ և արքունիքի նեղ սահմաններում։

Ըստ որոշ տվյալների, Արտավազդի օրոք շարունակել է գոյություն ունենալ թագավորական նախնիների պաշտամունքը՝ որպես պետության կողմից հովանավորվող երևույթ։ Այդ պաշտամունքը, ինչպես տեսանք, Տիգրան Բ-ի ժամանակ լրացվել էր նաև իշխող թագավորի անձի աստվածացմամբ և պաշտամունքով, ըստ որում Տիգրանը նույնացված պիտի լինեք Վահագն-Հերակլես աստծո հետ։ Արտավազդը թերևս այդ յուրատեսակ ռազալական կրոնում նույնացվել է Միհր աստծո հետ⁴²։

3. ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Իրադրությունը արշավանքի նախօրեին։ Իրադրությունն այս անգամ էապես այլ էր և ավելի բարդ, քան Կրասսոսի արշավանքի նախօրեին։ Խնդիրն այն է, որ Անտոնինոսի ծրագրած երթուղին միանգամայն տարբեր էր Կրասսոսի ընտրածից։ Հայտնի է, որ Կեսարի ամբողջ դիվանը նրա մահվանից հետո ընկել էր Անտոնինոսի ձեռքը։ Նրան էր անցել նաև Կեսարի կազմած պարթևական արշավանքի ծրագիրը, չհաշված այն, որ ինքն էլ գործուն մասնակցություն էր ունեցել դրա մշակմանը։ Պարզ է, որ այժմ նա այն որդեգրելու էր⁴³։

Ըստ այդ ծրագրի, արշավանքը ինչպես արդեն նշվել է, պիտի կատարվեր Հայաստանի վրայով։ Այսպիսով, հոռմեական ռազմական միտքը, ի դեմս նրա ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Կեսարի, այս խնդրում ի վերջո հանգել էր նույն այն գաղափարին, որ իր ժամանակին հղացել ու Կրասսոսին էր հաղորդել Արտավազդը։ Բացառված չէ, որ Կեսարի ծրագրի մշակման ժամանակ այդ խորհուրդը իր դերն է ունեցել։

Նորից Արտավազդը կանգնած էր երկընտրանքի առջև, բայց պայմանները տարբեր էին. նախ Հայաստանն այժմ դաշնակից էր ոչ թե Հռոմի, այլ պարթևների և այն էլ՝ 53 թվականից, այսինքն ավելի քան մեկ ու կես տասնամյակ։ Եվ ոչ թե անվանական դաշնակից, այլև պարթևների հետ միասին ծավալել էր ռազմական գործունեություն՝ ուղղված հենց Հռոմի դեմ։ Բայց եթե չլինեին նույնիսկ այդ դաշինքն ու գործողությունները, Արտավազդն այժմ այլ, շատ ավելի իրական պատկերացում ուներ Հռոմի և պարթևների ուժերի փոխհարաբերության մասին։ Ուստի և այժմ նրա մտքովը չէր անցնի Հայաստանը լծել հոռմեական ռազմականության, մի բան, որին նա պատրաստ էր Կրասսոսի արշավանքի սկզբներին։

40 *Str. Plut., Grass., 33*։

41 *Str.* ասորի, հին Հայաստանի մշակույթի բաժնում։

42 *Str. Գ. Խ. Ստրաբոն*, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 57։

43 *Str. H. A. Машкин*, Принципат Августа, էջ 267։

Սակայն, Անտոնիոսի բախտից, Հայաստանի և Պարթևստանի միջև սառնություն էր սկսվել: 38 թվականին սպանվել էր թագաժառանգ Բակուրը, որով խզվել էին երկու թագավորների խնամիական կապերը, այնուհետև Օրոդես թագավորը խաղից դուրս էր եկել, զիջելով գահը իր որդի Հրահատին (Հրահատ Դ), որը չբավարարվելով դրանով, թունավորեց իր ժերոնի հորը⁴⁴:

Պարթևների նոր տիրակալը ակտիվ քայլեր շարեց գալիք պատերազմում Հայաստանի աջակցությունն ապահովելու ուղղությամբ, այլ ընդհակառակը, կապվեց Հայաստանի պոտենցիալ թշնամու՝ Ատրպատական-Մարաստանի (Մեդիա-Ատրոպատենե) թագավորի հետ, որը նույնպես Արտավազդ անունն էր կրում (ստորև նրան կանվանենք մար Արտավազդ)⁴⁵:

Այդպես չէր գործում Անտոնիոսը: Ըմբռնելով Հայաստանի դիրքորոշման վճռող նշանակությունը իր ձեռնարկության մեջ, նա ջանք չխնայեց Արտավազդին մասնակից դարձնելու իր արշավանքին: Անտոնիոսը զորքով Հայաստան ուղարկեց իր զորավար Կանիդիոսին, հանձնարարելով՝ ինչ գնով էլ լինի ապահովել Հայաստանի լոյալությունը: Կորզելով Արտավազդի համաձայնությունը, Կանիդիոսը շարժվեց դեպի հյուսիս, Վիրք և Աղվանք, սրանց ևս պարտադրելու մասնակցությունը արշավանքին, որ և նրան հաջողվեց⁴⁶:

Արտավազդի վերաբերմունքը Անտոնիոսի ձեռնարկությանը: 36 թվականի զարնան վերջերին Անտոնիոսը Զեփալի մոտ անցնում է Եփրատը և դալիս բանակ է զարկում Կարնո դաշտում: Այստեղ նա զորատես է անցկացնում: Հավաքված էր հսկայական բանակ. մոտ 100.000 զինվոր՝ 60.000 լեգեոններ (15 լեգեոն), 10.000 իսպանական և կելտական այրուձի և 30.000 դաշնակից զորք: Արտավազդը տրամադրել էր 7000 հետևակ և 6000 հեծյալ⁴⁷: Պլուտարքոսի մի այլ հաղորդման համաձայն, Արտավազդի տրամադրած զորքը հասնում էր 16 հազարի⁴⁸:

Այս թվերը համեմատելով Կրասսոսի զորքերի թվի հետ, տեսնում ենք, որ Անտոնիոսի բանակը կրկնակի անգամ մեծ էր: Սակայն Արտավազդի տրամադրած զորքի նկատմամբ պատկերը միանգամայն այլ է: Եթե Կրասսոսին նա խոստացել էր, ինչպես նշվեց, 40 կամ 46 հազար զորք, որից 10 կամ 16 հազարը՝ այրուձի, 30 հազարը՝ հետևակ, ապա Անտոնիոսին տրամադրել էր միայն 13 կամ 16 հազար զինվոր՝ եռակի պակաս: Այս թվերը պերճախոս են: Հարկավ, հայկական զորքի ընդհանուր քանակը 53 թվականի համեմատությամբ չէր նվազել, գուցե և՛ ավելացել էր: Ուրեմն, տրամադրվող զորքի թիվը արտահայտությունն էր ոչ թե նոր հնարավորությունների, այլ նոր քաղաքականության:

Այդ քաղաքականությունը շատ ավելի հասուն, զգաստ ու ճկուն բնույթ էր ստացել: Եթե Արտավազդը, իր կամքին հակառակ, միանում էլ էր հռոմեական արշավանքին, ապա նա այդ ջանքում էր անել այնպես, որպեսզի Հայաստանը

44 Տե՛ս N. Debevoise. A Political History of Parthia, էջ 121:

45 Տե՛ս CAH, X, էջ 72 (W. W. Tarn):

46 Տե՛ս Dio, XLXI, 24:

47 Տե՛ս Plut., Ant., 38:

48 Տե՛ս նույն տեղում, 50:

ըստ հնարավորին քիչ տուժի, նրա մասնակցությունը երկու օտար ուժերի բախմանը՝ որքան կարելի է փոքր լինի, եթե առհասարակ հնարավոր չէ խույս տալ մասնակցությունից: Այստեղից բխում է, որ նա հենց սկզբից հակված պիտի լիներ հարմար պահին իսպառ լքելու իրեն պարտադրված այս ձեռնարկությունը, որը և տեղի ունեցավ:

Անտոնիոսի հակառակորդն էր, ինչպես ասվեց, Հրահատ Դ-ը (մոտ մ. թ. ա. 38—32), որը շքավարարվելով իր հոր սպանությունից, սրի էր մատնել նաև Լիդարյոսներին, որպեսզի ոչնչացնի իր գահին սպառնացող ամեն մի վտանգ: Նա սկսել էր ոչնչացնել իր այս արարքներից դժգոհ ավագանու ներկայացուցիչներին, և սրանց մի մասը ապաստան էր գտել հռոմեացիների մոտ: Դրանցից մեկն էր զորավար Մոնեսը, որին Անտոնիոսը սիրով ընդունել էր ու դարձրել Ասորիքի երեք քաղաքների տեր, խոստանալով նրան պարթևական գահը: Սակայն արշավանքի հենց նախօրեին Հրահատը ետ է կանչում Մոնեսին և հանձնարարում իր զորքերի հրամանատարությունը: Կարելի է եզրակացնել, որ սա սոսկ մի խաղ է եղել, որի նպատակն էր հռոմեական կողմի իրավիճակի խոր հետախուզությունը: Պարթևների տեղեկատու ծառայությունը անհամեմատ ավելի լավ էր կազմակերպված, քան Հռոմիները⁴⁹:

Արտավազդի վերջնական դիմադրումը: Կարնո դաշտից Անտոնիոսի բանակը շարժվում է դեպի հարավ-արևելք⁵⁰ Կապուտան (Ուրմիա) լճի ուղղությամբ, նախնական նպատակակետ ունենալով Հրահատի դաշնակից մար Արտավազդի երկիրն ու մայրաքաղաքը՝ Փրասպան: Անտոնիոսը շտապում էր, որպեսզի այնտեղ հասնել պարթևական զորքերից առաջ, թեև իրական պատկերացում չունեի նրանց գործողությունների մասին: Մոնեսը, ընդհակառակը, նրան չէր կորցնում իր տեսադաշտից: Հռոմեացիները պաշարողական տեխնիկային մեծ պատրաստություն էին տեսել, որը անհրաժեշտ ժամին անփոխարինելի կլիներ, քանի որ ռազմական գործողությունների վայրերում համապատասխան որակի փայտանյութ չկար: Սակայն դրանք իրենց ծանր ու դանդաղ ընթացքով Անտոնիոսին խանգարում էին արագացնելու արշավը: Եվ ահա, նա կատարում է անսերելի սխալ, լքում մեքենաները, նրանց պաշտպանության համար թողնելով միայն երկու լեգեոն՝ Օպիոս Ստատիանոսի հրամանատարությամբ, և դաշնակիցների որոշ քանակությամբ զորք, իսկ ինքն առաջ անցնում, պատվիրելով հնարավորին չափ արագորեն հետևել իրեն:

Երբ նա արդեն շատ էր առաջ անցել և մոտենում էր Փրասպային, պարթևները գերակշռող ուժերով, ըստ երևույթին, մար Արտավազդի ղեկավարությամբ, հարձակվում են Ստատիանոսի զորամասերի վրա և շրջապատելով նրանց, սպանում կամ գերի են վերցնում զինվորներին և կրակի տալիս պաշարողական մեքենաները: Գերիների թվում էր Անտոնիոսի արշավանքի մասնակից Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնը: Թշնամու ձեռքն են ընկնում հռոմեական լեգեոնների արժվեկիր դրոշները⁵¹:

49 Տե՛ս CAH, X, էջ 71 և հաջ. (W. W. Tarn):

50 Անտոնիոսի արևելյան արշավանքի պատմությունը մեզ է հասել հիմնականում Պլուտարքոսի և Դիոն Կասիոսի գործերում:

51 Տե՛ս Plut., Ant., 38:

Հռոմեացիներին այս պարտությունը հայերին մղեց ավելի որոշակիորեն դրսևորել իրենց վերաբերմունքը այս՝ իրենց համար բոլոր տեսակետներից անձեռնմխելի և աղետաբեր, արշավանքի նկատմամբ։ Արտավազդը ետ քաշեց իր ուժերը և հրաժարվեց հետագա զործողություններին մասնակցելուց⁵²։ Ապագայի իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Հայաստանի շահերի տեսակետից այս քայլը ժամանակին էր և ճիշտ, թեև Արտավազդը անձամբ պիտի տուժեր իրա հետևանքով։

Անտոնիոսը շարունակում էր Փրասպայի պաշարումը, ջանալով իր փոփոխությունների հետևանքով կորսված պաշարողական տեխնիկան փոխարինել ինքնագործ միջոցներով՝ հողաբլուրներով և այլն։ Սակայն լավ պարենավորված և ուժեղ կայազոր ունեցող ամուր բերդաքաղաքը հաջողությամբ պաշտպանվում էր։ Պաշարողների դժվարություններին ավելանում էր սննդամթերքի ծայրահեղ պակասը։ զորքը մթերքով ապահովելու նպատակով, Անտոնիոսը ստիպված էր լինում խոշոր ուժեր առանձնացնել և հեռավոր արշավներ կազմակերպել, մի բան, որ ջլատում էր պաշարողների ուժերը։ Իսկ երբ մոտեցրում երևացին Հրահատի և մար Արտավազդի զորքերը, հռոմեացիների վիճակը դարձավ հուսահատական։ Զորքի կարգապահությունն ընկնում է այն աստիճան, որ մի անգամ, երբ զորամասերից մեկը փախուստի էր մատնվել, Անտոնիոսը դիմում է դեղիմացիայի՝ հռոմեական հին պատժամիջոցին, երբ մեղավորներին բաժանում էին տասնյակների և յուրաքանչյուր տասնյակից մի զինվորի մահապատժի ենթարկում⁵³։

Հռոմեական բանակի ճանաչելի վերջո, հռոմեացիները ստիպված եղան բռնել նահանջի ճամփան, որը նույնքան աղետաբեր եղավ, որքան կլինեք տանուլ տված մի ճակատամարտ⁵⁴։ Պարթևները կրնկակոխ հետևում էին հռոմեացիներին և ամենափոքր առիթն անգամ բաց չէին թողնում աջից ու ձախից հարվածելու նրանց։ Եղավ մի պահ, երբ Անտոնիոսը պատրաստ էր անձնապան լինելու, իսկ ընդհանրապես, ըստ Պլուտարքոսի պատմածի, «հաճախ բացականչում էր «ո՛, բյուրք» զարմանքով հիշելով Քսենոփոնին և նրա ընկերակիցներին, որոնք նահանջելով Բաբելոնից, ավելի երկար ճանապարհ էին կտրել և իրենցից շատ ավելի զորեղ թշնամու դեմ պայքարել, և այնուհանդերձ փրկվել էին»⁵⁵։

Վերջապես, 27 օր տևած այդ դառն նահանջից հետո, հռոմեական լեգեոնները հասան Հայաստանի սահմանագլուխը՝ Արաքս գետին։ ԵՍրբ, — հաղորդում է Պլուտարքոսը, — նրանք բարեհաջող անցան գետի մյուս ափը և ոտք դրին հայկական հողը՝ ապա ասես բաց ծովում երկար դեգերելուց հետո առաջին անգամ ցամաք տեսնելով, նրանք սկսեցին համբուրել քարերը ու ավազը և լալ ուրախությունից, միմյանց գրկախառնվելով⁵⁶։ Այս պատկերն իսկապես հիշեցնում է Քսենոփոնի «Նահանջ բյուրոցի» հանրահայտ այն դրվագը, երբ հույ-

52 *Strab. Geogr.*, Ant., 39; Dio, XLIX, 25, 5.

53 *Strab. Geogr.*, Ant., 39, .

54 *Strab. D. Debevoise*, A Political History of Parthia, 128 և հաջ.:

55 *Plut.*, Ant., 46.

56 *Plut.*, Ant., 49.

ները, վերջապես, տեսնելով հեռավոր Սև ծովը, իրենց փրկության հանգրվանը, այն ողջունում են «ծովը, ծովը» ցնծագին աղաղակներով⁵⁷:

Այս նկարագրությունից, ինչպես և այնուհետև, Արտավազդի՝ հռոմեացիների նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամ վերաբերմունքից հետևում է, որ նա ետ կանգնելով Անտոնիոսի արշավանքին մասնակցելուց, սակայն, ամենեւին չէր անցել պարթևների կողմը: Նա բավարարվել էր Հայաստանը աղետաբեր ու վտանգավոր ձեռնարկությունից դուրս բերելով: Այսուհանդերձ, Պլուտարքոսի մոտ, որպես շարունակություն հռոմեացիների՝ Հայաստան հասնելու կապակցությամբ հրճվանքի նկարագրության, կարդում ենք. «Բենական է, որ բոլորը գազազած էին և պահանջում էին հաշիվ տեսնել հայոց թագավորի հետ»⁵⁸:

Արտավազդի դիրքի օլսալ գնահատականը: Հունա-հռոմեական պատմագրությունը, հատկապես Ստրաբոնը⁵⁹ հակված է Արտավազդի վարվելակերպը գնահատել որպես դասալքություն, նույնիսկ դավաճանություն. նոր ժամանակի հետազոտողների մի մասը ևս կուրորեն հետևում է այս գնահատականին⁶⁰: Նման որակում, սակայն, կարելի է տալ միայն մի դեպքում, եթե անվերապահորեն կանգնենք հռոմեական տեսակետի վրա և այն էլ՝ ելնենք ոչ թե Հռոմի ժողովրդի բարօրության, ոչ թե նրա երկրի անվտանգության շահերից, այլ սոսկ հռոմեական ստրկատիրական պետության նվաճողական քաղաքականության, ինչպես և նրա ընդաքաղց ներկայացուցիչների անձնական շահերից: Հունա-հռոմեական պատմագրությունը, որպես կանոն, ինչպես հայտնի է, հենց այդ տեսակետի վրա էր կանգնած, համարելով, որ «բարբարոս» ժողովուրդները իրավունք չունեն իրենց քախտի տերը լինելու և պաշտպանելու իրենց շահերը, մասնավոր գերադասելու դրանք Հռոմի շահերից:

Հռոմեական այս տեսակետի ընդունելը Արտավազդի կողմից հենց կլիներ իսկական դավաճանություն իր ժողովրդի ու երկրի նկատմամբ: Իսկ այն, ինչ նա արեց, սխրագործություն էր: Նա փրկում էր Հայաստանը, սակայն ոչ թե իր խիզախությամբ, սուրը ձեռքին, մի բան, որ ժամանակի կոնկրետ պայմաններում կրեեր հակառակ արդյունքի, այլ խորաթափանց հայրենասերի իմաստությամբ ու շրջահայեցությամբ: Միևնույն ժամանակ, նրա անձնական խիզախությունը ամեն կասկածից վեր է, քանի որ այն գտավ իր ահավոր ապա-

⁵⁷ *Strabo Xen., Anab., IV, 7, 24.*

⁵⁸ *Plut., Ant., 50.*

⁵⁹ *Strabo Strabo, XI, 13, 4; 14, 15.*

⁶⁰ Մակայն ոչ բոլորը. տե՛ս *H. Buchheim, Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius, Heidelberg, 1960, էջ 32 և հաջ.,* ուր գրված է. «Անտոնիոսի բախտն էր, որ թագավորը (Արտավազդը, հեղ.) չանցավ պարթևների կողմը, այլ տուն վերադարձավ և դեռ Անտոնիոսի ակնհայտ պարտությունից հետո էլ չեղոք մնաց: Ոչինչ չէր խանգարում և Անտոնիոսի բարեմասնությունները չէին, որ պիտի ետ պահեին Արտավազդին Ստատիանոսի վրա հարձակվելուց և կամ օգնելուց հռոմեական զորքի վերջնական շարդի գործին՝ նրա նահանջի պահին... Այսպիսով Արտավազդը ոչ թե դավաճանել է, այլ զթացել է հռոմեացիներին, պարտությունից հետո էլ չեղոքություն պահպանելով»:

Շոջափվող խնդրի կապակցությամբ տե՛ս նաև Հ. Մառնեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա. և Հրաճեք Արմեն, Անկում Արտաշեսյան հարստության աշխատությունների համապատասխան բաժինները, որտեղ Արտավազդի քալին հիշտ գնահատական է տրված:

ցույցը նրա գերության ու եղբրական վախճանի պահերին. այդ ընդունում ու զնահատում են, ինչպես կոեսեններ, նույնիսկ հունա-հռոմեական պատմիչները:

Արտավազդի «դավաճանության» վարկածի բուն ակունքը թերևս ինքը Անտոնիոսն էր: Մնապարծ զորավարը իր նահանջի ճանապարհին արգեն արշավանքի ձախողման արդարացումն էր հորինում և դրանցից գլխավորը պիտի դարձներ Արտավազդի դիրքորոշումը: Բայց դա հետագայում միայն պիտի հայտարարեր բացարձակ կերպով, իսկ առայժմ, քանի դեռ իր ծեծված զորքերի ու իր սեփական բախտը կապված էր Արտավազդից, Անտոնիոսը, դավը հոգու խորքում պահած, քաղցրալիզու բանակցություններ էր սկսել նրա հետ: Ահա նույն Պլուտարքոսի խոսքերը՝ «Անտոնիոսը լավ էր հասկանում, որ իր զորքը թուլացած է և կարոտ ամենաանհրաժեշտ բաների, ուստի և անսաց իր բանականությանը և շնորհալույսից Արտավազդին դավաճանության մեղադրանքը. առաջվա պես բարեկամաբար էր վարվում նրա հետ և պատշաճ պատիվներ մատուցում: Հետագայում նակայն, նա վերադարձավ Հայաստան, բազմաթիվ խոստումներով ու հավաստիացումներով դրդեց Արտավազդին իրեն հանձնվել, ապա և ձերբակալեց, շղթայակապ վարեց Ալեքսանդրիա և ցուցադրեց իր հաղթահանդեսի ժամանակ»⁶¹: Նկատի ունենալով հետագայի այս իրադարձությունները, որոնք ավարտվեցին Արտավազդի սպանությամբ, կարելի է թերևս համաձայնվել վերը մեջբերված այն կարծիքին, թե Արտավազդը ավելի ճիշտ կվարվեր, եթե ոչնչացներ բախտի բերմամբ իր ձեռքն ընկած հռոմեական նվաճողին և նրա զորքը:

Ստանալով Արտավազդի համաձայնությունը, որ հռոմեական զորքերը ձմեռեն Հայաստանում, Անտոնիոսը թողեց բանակը և շտապեց Կլեոպատրայի մոտ, որին տեսակցություն էր նշանակել Ասորիքի գլուղներից մեկում:

Այսպիսի վախճան ունեցավ Անտոնիոսի արշավանքը, որի ժամանակ հռոմեացիները կորցրին շուրջ 35 հազար զինվոր⁶²: Պարթևներին ընկճելու այս երկրորդ փորձը նույնպես ձախողվեց:

Իրադրությունն արշավանքից հետո: Ջանալով փրկել իր հեղինակությունը, Անտոնիոսը ձգտում էր հռոմեացիներից թաքցնել իր արշավանքի արդյունքները և նույնիսկ ժերակույտին հաղթանակ էր հավաստիացրել: Բայց նման փորձերը տևական հաջողություն ունենալ չէին կարող, մանավանդ որ Օկտավիանոսը, որի փոխհարաբերությունները Անտոնիոսի հետ՝ եռապետության կնքման պահից սկսած, բազմաթիվ փորձությունների էին ենթարկվել և զնալով ավելի էին վատթարանում, շահագրգռված էր հանրահայտ դարձնել ճշմարտությունը⁶³: Ահա այստեղ էր, որ Անտոնիոսը սկսեց իր մեքենայությունները Հայաստանի և Արտավազդի դեմ: Նրա նպատակն էր, ոչ միայն իր տանով տված խաղը Արտավազդի վրա գցելով՝ նրան դարձնել քաղության նոխազ, այլև Հայաստանի հաշվին վերականգնել իր խախտված հեղինակությունը:

Մինչ այդ, պարթևների թագավոր Հրահատը՝ և նրա դաշնակից՝ մար Արտավազդը, գծովել էին գրավված ավարի բաշխման կապակցությամբ: Մար

⁶¹ Plut., Ant., 50.

⁶² Sfr. N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 131:

⁶³ Sfr. H. A. Машикин, Принципат Августа, էջ 267:

Արտավազդը Անտոնիոսի մոտ է հղում Ստատիանոսի լեգեոնների ջախջախման ժամանակ դերի վերցված Պոլեմոնին (Պոնտոսի թագավորին) դաշնակցության առաջարկությամբ⁶⁴։ Անտոնիոսն, իհարկե, ուրախությամբ համաձայնվում է և Պոլեմոնին իսկ կարգում Փոքր Հայքի թագավոր, նրա կորցրած Պոնտոսի թագավորության փոխարեն։ Անտոնիոսի և մար Արտավազդի գաշինքը իրականում ուղղված էր Հայաստանի դեմ⁶⁵։

35 թվականին Անտոնիոսը ձեռնարկում է առաջին փորձը՝ իր ձեռքը գցելու հայոց թագավորին։ Հրավիրում է նրան դալ իր մոտ՝ իբրև պարթևների դեմ նոր արշավանքի ծրագրման կապակցությամբ։ Հասկանալի է, որ Անտոնիոսն այդ ժամանակ պարթևների վրա արշավելու ոչ մի հնարավորություն չուներ և Դիոն Կասսիոսը պարզորոշ կարծիք է հայտնում, որ հրավերի նպատակը Արտավազդի ձեռքազրկումն էր⁶⁶։ Զգալով այդ, Արտավազդը չի ներկայանում։ Քիչ անց, Անտոնիոսը ձեռնարկում է երկրորդ փորձը։ Հայոց արքունիք է ուղարկում իր մերձավորներից մեկին՝ Դելիոսին, Արտավազդի դստեր և Անտոնիոսի ու Կլեոպատրայի Ալեքսանդր օրդու ամուսնության առաջարկությամբ, որը Դիոն Կասսիոսի վկայությամբ⁶⁷ Արտավազդի դեմ լարած մի նոր ծուղակ էր։

Անտոնիոսի արշավը դեպի Հայաստան. Արտավազդի գեղեվաբուր։ Դելիոսը մեկնում է ձեռնունայն՝ Տեսնելով, որ դիվանագիտական խաղերը ապարդյուն են անցնում, Անտոնիոսը անձամբ կանգնում է զորքերի գլուխ և արշավում Հայաստան։ Պարթևներից կրած պարտության վրեժը նա ուզում էր առնել Արտավազդից, արդարանալ իրեն մեղադրողների առջև և կոդուպուտով լրացնել իր դատարկված զանձարանը։ Կլեոպատրան ուղեկցում է նրան մինչև Եփրատ։ Անտոնիոսը նախ շարժվում է դեպի Փոքր Հայք՝ իր դաշնակից Պոլեմոնի երկիրը, և դադար առնում Նիկոպոլսում։ Այստեղից նա կրկին անգամ իր մոտ է կանչում Արտավազդին։

Այս ժայռահեղ պարագաներում ևս Արտավազդը չի արձագանքում։ Որոշակի տվյալներ կան եզրակացնելու, որ Արտավազդի այս քաղաքականության մեջ իր դերն էր խաղում մի կարևոր գործոն ևս՝ Օկտավիանոսի ազդեցությունը։ Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է Արտավազդի և Օկտավիանոսի նամակագրության մասին⁶⁸։ Օկտավիանոսը այն դեռևս հեռավոր, բայց սրընթաց աճող ուժն էր, որը շուտով պիտի ոչնչացնեի Անտոնիոսին։

Սակայն Անտոնիոսի լեգեոնները ներխուժում են Հայաստան։ Վտանգն օրհասական է դառնում։ Թիկունքում՝ ղեկը ձեռքին, հարվածելու առիթ էր որոնում մար Արտավազդը. պարթևների հետ հարաբերությունները հեռու էին լավ

⁶⁴ S⁶ u Dio, XLIX, 33.

⁶⁵ S⁶ u Հրանդ Արմեն, Անկում Արտաշեսյան հարստության, էջ 108։

⁶⁶ S⁶ u Dio, XLIX, 33, 1—3.

⁶⁷ S⁶ u Dio, XLIX, 39, 2—6.

⁶⁸ S⁶ u N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 134, որը փորձում է Անտոնիոսի կողմից Արտավազդի կալանավորումը արդարացնել հայոց թագավորի և Անտոնիոսի ախոյան Օկտավիանոսի միջև եղած բանակցություններով։

լինելուց, իսկ հռոմեական լեգեոնները կանգնած էին մայրաքաղաքի դարբասների տակ: Արտավազդը գնում է Անտոնիոսի ճամբարը: Զավակների ամուսնության մասին խոսակցության փոխարեն, նրան անմիջապես ձերբակալում են: Ճիշտ է, ի պատիվ նրա թագավորական կոչման, նրան շղթայում են արծաթե շղթաներով, որոնք հետագայում պիտի փոխարինվեին նույնիսկ ոսկյա կապանքներով, բայց դրանք բնավ չէին մեղմացնում Անտոնիոսի ուխտագրուժ վարմունքը⁶⁹: Անտոնիոսի ձեռքն են ընկնում նաև հայոց թագուհին և երկու արքայազուները՝ Տիգրանն ու Արտավազդը, իսկ ավագ որդուն՝ թագաժառանգ Արտաշեսին, հաջողվում է խույս տալ⁷⁰:

Անտոնիոսը, ինչպես հաջորդում է Դիոն Կասսիոսը, սկսում է շրջագայել Արտավազդի հետ ամրոցից-ամրոց և քաղաքից-քաղաք՝ փրկագնի գանձման պատրվակով կողոպուտի ենթարկելով դրանք: Հռոմեական զորքերի հետքերով Հայաստան էին լցվել հռոմեական վաճառականներ և աշխատում էին բուլն դնել այստեղ, ինչպես մի ժամանակ՝ նորանվաճ Փոքր Ասիայում կամ Ասորիքում, Հայաստանը համարելով հռոմեական նահանգ⁷¹: Անտոնիոսը նաև հռոմեական կայսրուհի է տեղաբաշխում Հայաստանի բերդերում:

Սրանից հետո նա հեռանում է Եգիպտոս, իր հետ տանելով՝ բացի հայոց թագավորից ու նրա ընտանիքից, նաև հսկայական ավար⁷², այդ թվում Անահիտ դիցուհու ոսկյա արձանը՝ Եկեղյաց գավառում գտնվող նրա տաճարից: Հայաստանի մի շարք արևելյան շրջաններ նա անջատել ու հանձնել էր մար Արտավազդին, իսկ հայոց թագավոր էր հայտարարել իր ու Կլեոպատրայի վեցամյա որդի Ալեքսանդրին, որին նա նախապես ցանկանում էր ամուսնացնել Արտավազդի դուստրերից մեկի հետ, անշուշտ, Հայաստանին «օրինավոր» կերպով տիրանալու նպատակով: Զհանդուրժելով այս ամենը, հայերն ապստամբում են, համախմբվելով թագաժառանգ Արտաշեսի շուրջը: Նա հավաքում է զորքերի մի մասը և փորձ անում ազատագրել երկիրը, բայց առժամանակ ապարդյուն:

Պարտություն կրելով հռոմեացիներից, նա ստիպված է լինում ապաստան որոնել պարթևների մոտ, այն միակ տեղում, ուր այժմ հնարավոր էր օժանդակություն և օգնություն որոնել⁷³:

Ալեքսանդրիայի հաղթանակից: 34 թվականի աշնանը, առիթ ունենալով Հայաստանի գրավումը, Անտոնիոսը վերջապես իրագործեց իր բաղձանքը՝ իր տարած «հաղթությունների» կապակցությամբ շքեղագույն հաղթահանդես կազմակերպեց Ալեքսանդրիայում:

Անտոնիոսը «քաղաք մտավ մարտակառքով», — պատմում է Դիոն Կասսիոսը, — և բացի այլ ամենից, որ շնորհեց Կլեոպատրային՝ ընտանյոք հանդերձ նրան նվիրեց նաև հայոց թագավորին, որ շղթայված էր ոսկե շղթաներով: Իսկ Կլեոպատրան բազմություն մեջ նստած էր ոսկեզօծ գահույթին, արծաթապատ բեմում: Սակայն բարբարոսները (խոսքը Արտավազդի և իր ընտանիքի մասին

69 S⁶ Dio, XLIX, 39, 2—6:

70 S⁶ Jos. Flav., AJ, XV, 4, 3:

71 S⁶ CAH, X, էջ 78 (W. W. Tarn):

72 S⁶ Jos. Flav., BJ, I, 18, 5:

73 S⁶ Dio, XLIX, 39, 4:

է— հեղ.), թեև նրանց շատ էին ստիպում և շատ էին հորդորում, տալով ազատության խոստում՝ չդիմեցին նրան աղերասանքով, ոչ էլ գլուխ խոնարհեցին: Եվ որովհետև միայն նրա անունն էին տալիս (այսինքն՝ նույնիսկ «թագուհի» չէին անվանում նրան—հեղ.), նրանք լիհամիտ անձերի Վամբավ ստացան, բայց և նույն այդ պատճառով անգութ վերաբերմունքի ենթարկվեցին⁷⁴: Հիւրավի, Կլեոպատրան այնքան խելոք էր, որ չէր շլանում Անտոնիոսի ցուցամուլությամբ, բայց և այնքան փառասեր ու դաժան էր, որ չհանդուրժեց այդօրինակ վերաբերմունքը, նրանց զնգան նետեց:

Հաղթահանդեսին հաջորդեց մի արարողություն, որ հայտնի է Ալեքսանդրիայի նվիրատվություններ» անվան տակ⁷⁵: Այն կազմակերպվեց քաղաքի գլխավորներով: Անտոնիոսն այստեղ հանդես էր գալիս ոչ թե որպես մահկանացու, թեև շատ զորավոր, այլ որպես գերագույն էակ, աստվածություն, Դիոնիսոս-Օսիրիս: Բազմաթիվ նվիրաբերումների թվում Անտոնիոսը իր և Կլեոպատրայի որդի Ալեքսանդրին նվիրաբերեց Եփրատից այն կողմ (արևելք) ընկած երկրները, այսինքն՝ ոչ միայն Հայաստանը, այլև ամենեկին շնվաճված Պարթևստանը և Մեդիան: Այս առիթով Ալեքսանդրը ներկայացել էր պարսկական տարազով և շրջապատված հայ դրանիկներով: Մյուս որդին՝ Պտղոմեոսը, որ մակեդոնական տարազ էր կրում և շրջապատված էր մակեդոնացի դրանիկներով, ստացավ համապատասխանաբար Ասորիքն ու Կիլիկիան և ընդհանրապես Եփրատից այս կողմ (արևմուտք) գտնվող երկրների գերիշխանությունը՝ մինչև Հելլեսպոնտոս և այլն⁷⁶:

Այսպիսի սին ներկայացմամբ Անտոնիոսը հաղորդ տվեց իր անսահման փառամոլությունը և փորձեց ապաքինել իր խոցված գոռոզությունը: Բայց նրա միակ ու իրական «նվաճումը» մնաց ոչ թե Հայաստանը, որը շատ շուտով ազատագրվեց, այլ հայ ժողովրդի անջնջելի ատելությունը դեպի ինքը և դեպի հռոմեացիները⁷⁷:

Անտոնիոս և Օկտավիանոս: 33 թվականին Անտոնիոսը իր դաշնակից մար Արտավազդի հետ տեսակցություն ունեցավ Արաքսի ափին: Սրանք մշակեցին համագործակցության ծրագրեր. հռոմեացին մարին պիտի օգներ պարթևների դեմ: Անտոնիոսը մար Արտավազդին տրամադրեց Հայաստանում գտնվող իր զորաքանակի մի մասը և փոխարենը ստացավ մարական հեծելազորի մի ջոկատ: Որոշվեց ամուսնացնել մար Արտավազդի դուստր Իոտապին «հայոց թագավոր» Ալեքսանդրի հետ: Մի դեր, որը առաջ Անտոնիոսը հատկացնում էր հայոց Արտավազդի դստերը: Մարը Անտոնիոսին վերադարձրեց Ստատիանոսի լեգեոնների ջախջախման ժամանակ վերցված արծվեկիր դրոշները⁷⁸:

Փոքր անց հայոյ թագաժառանգ Արտաշեսը, որը տակավին պարթևների մոտ էր գտնվում, փորձ արեց տիրանալ հայրենի գահին: Սակայն մեղացուն. հռոմեական զորքերի օգնությամբ, այս անգամ հաջողվեց վառել նրա գրոհը⁷⁹:

74 Տե՛ս նույն տեղում:

75 Տե՛ս CAH, X, էջ 80 և հաջ. (W. W. Tarn):

76 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81:

77 Տե՛ս Tacit., Annal., III, 1:

78 Տե՛ս Dio, XLIX, 44, 1—4:

79 Տե՛ս նույն տեղում:

32 Թվականին Անտոնիոսի և Օկտավիանոսի հարաբերությունները վերջնականապես խզվում են: Պատերազմը նրանց միջև դառնում է անխուսափելի: Անտոնիոսի կողմնակիցները լքում են Հռոմը և փախչում Արևելք: Անտոնիոսը հայտարարվում է պետության թշնամի: Քանի որ օրենքի տեսակետից հնարավոր չէր պաշտոնապես պատերազմ հայտարարել Անտոնիոսին, ապա պատերազմը հայտարարվում է Կլեոպատրային:

Երկու կողմերն սկսում են տենդագին պատրաստություններ տեսնել, օգտագործվում են բոլոր հնարավորությունները: Անտոնիոսը նույնիսկ ետ է կանչում մար Արտավազդին տրամադրված զորքը: Ստեղծվում են հսկայական նավատորմի ղեկեր⁸⁰:

31 Թվականի սեպտեմբերի 2-ին Հունաստանի Ակտիոմ քաղաքի մոտ, ծովի վրա տեղի է ունենում վճռական ճակատամարտը: Կովի թեժ պահին, երբ ելքը դեռ որոշ չէր, Կլեոպատրան հրամայում է շրջել իր նավերը դեպի Եգիպտոս: Անտոնիոսը հետևում է նրան: Ծակատամարտը ավարտվում է Օկտավիանոսի հաղթանակով:

Արտավազդի վախճանը: Անտոնիոսը, լրիվ հուսալքված, սպասում էր իր վախճանին: Կլեոպատրան, իր հռանդուն խառնըվածքով, նետվում էր դեպի նորանոր ձեռնարկություններ, իր կամ գոնե իր զավակների իշխանությունը պահպանելու համար: Նա տենդորեն դաշնակիցներ էր փնտրում, առկա պարագաներում պիտանի էր թվում նույնիսկ այնպիսի անձնավորություն, ինչպիսին էր մար Արտավազդը: Սրան սիրաշահելու համար Կլեոպատրան զոհաբերում է հայ Արտավազդին: հրամայում է գլխատել նրան և գլուխն ուղարկել մարին⁸¹:

Այսպիսի ողբերգությամբ է ընդհատվում Արտավազդի կյանքի թելը: Այդ ժամանակ նա, ըստ երևույթին, դեռ վաթսուներ չէր բոլորել⁸²: Կռանի և սալի միջև ընկած հայ ժողո-

Արտաշեսյան հայ թագուհի

⁸⁰ Տե՛ս H. A. Машкин, Принципат Августа, էջ 271 և հաջ.:

⁸¹ Տե՛ս Dio, LI, 5:

⁸² Արտավազդի մոտավոր տարիքը որոշվում է հետևյալ տվյալներով. 53 թվականին երիտասարդ պարթև արքայազնը ամուսնացել էր Արտավազդի քրոջ հետ, որը 15—20 տարեկան կարող էր լինել, իսկ Արտավազդը՝ Տիգրան Բ-ի կրտսեր որդին, նրանից ամենաշատը 20 տարով մեծ, ուրեմն՝ 35—40 տարեկան: 35 թվականին Անտոնիոսը փր 6-ամյա որդուն ուղում է 40—311

վրդրի՝ դարերի ընթացքում տված բազմաթիվ զոհերից նա եղավ առաջինը, որն իր մահով նշանավորեց ժողովրդի պատմության մի նոր ու դառն դրվագի սկիզբը⁸³։ Բայց և ուսանելի էր նրա մահը. այն կենսափորձ հաղորդեց հայ ժողովրդին, փր դժվարին ճանապարհին, սովորեցրեց ճանաչել թշնամիներին, դիմագրավել նրանց կամ նրանցից խուսափելու միջոցներ գտնել։ Հատկապես մեծ էր կորուստը այն պատճառով, որ Արտավազդը սոսկական թագավոր չէր, բախտի բերմամբ թագաժառանգ ծնված ու գահը ժառանգած։ Նա մեզ հայտնի հայ առաջին մտավորականն էր։

Անտոնիոսը Արտավազդից շատ երկար չապրեց. նա ինքնասպան եղավ։ Կլեոպատրան, սակայն դեռ կենդանի էր և վերջին ճիգերն էր գործադրում՝ համոզելու Օկտավիանոսին՝ պահպանել իր զավակների իշխանությունը։ Օկտավիանոսը իր նամակներով հուսադրում էր նրան, միակ նպատակ ունենալով կենդանի պահպանել՝ իր հաղթահանդեսում ցուցադրելու համար։ Այսպիսով, Կլեոպատրային սպասում էր հայոց թագավորի բախտը։ Սակայն, հրը 30 թվականի ամռանը Օկտավիանոսը ժամանեց Եգիպտոս, Կլեոպատրան ըմբռնեց նրա մտադրությունը և հետեց Անտոնիոսի օրինակին⁸⁴։

4. ՊԱՅՔԱՐ ՀՌՈՄԻ ԴԵՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՐՏԱՇԵՍ Բ-Ի ՕՐՈՔ

Հայաստանի ազատագրումը հուսմեական լծից։ Արտաշես Բ։ Մանկահասակ «հայոց թագավոր» Ալեքսանդրը, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի որդին, այդպես էլ առիթ չունեցավ ոտք դնելու Հայաստանի հողը։ Նա բախտակից եղավ հայոց թագավոր Արտավազդի Տիգրան և Արտավազդ որդիներին, նրանց նման Օկտավիանոսի կողմից Ալեքսանդրիայից Հռոմ տարվելով։ Եվ դեռ ավելին։ Կլեոպատրայի զավակները ցուցադրվեցին Օկտավիանոսի հաղթահանդեսի ժամանակ⁸⁵։

Ալեքսանդրի «իրավունքները» փորձեց բանեցնել, սակայն, նրա «աները»՝ մար Արտավազդը, գործելով հավանաբար, իր դուստր Իոտապեի՝ «հայոց թագուհու» անունից, Հայոց Արտաշես թագաժառանգի՝ հոր գահին տիրանալու ՅՅ թվականին ձեռնարկած անհաջող փորձից հետո, մարը ձգտում էր տիրանալ ողջ Հայաստանին և սկզբում որոշ հաջողություն ունեցավ։ Անտոնիոսը դեռ կար և հովանավորում էր նրան։

ամռանացնել Արտավազդի դստեր հետ, որը հետևաբար կարող էր ամենաշատը 5—10 տարեկան լինել, իսկ ինքը Արտավազդը՝ շուրջ 55։

⁸³ Ժիշտ է նշում Հ. Արմենը, թե Արտավազդ թագավորի իրական ողբերգությունը ոչ թե իր թագավորության սկզբին ու վերջին երկու ավազակաբարո հոռմեացիների հետ գործ ունենալն էր, այլ այն իրողությունը, թե իր օրով սկսավ Հայաստանի համար այնքան ծանրակշիռ, երբեմն քսոմենիի և միշտ վնասակար քաղաքականությունը, երկու իրերամարտ հսկա կայսրություններու միջև կովախնձոր ըլլալու քաղաքականությունը... այս դժնդակ դրության առաջին զոհն ալ ինքը եղավ...» (տե՛ս Վենկուս Արտաշեսյան հարստության, էջ 127)։

⁸⁴ Տե՛ս ՇԱՀ, X, էջ 108 և հաջ. (W. W. Tarn)։

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102 և հաջ.։

Սակայն Ակտիւմի ճակատամարտից հետո վիճակը փոխվեց: Դրանից քիչ առաջ մար Արտավազդի տրամադրութեան տակ եղած հռոմեական զորամասերը ետ էին կանչվել քաղաքացիական կռիւն մասնակցելու համար և մար Արտավազդի դիրքերը թուլացել էին:

Ահա Արտաշեսը, պարթևների տրամադրած զորքի օժանդակութեամբ, բայց ապավինելով հիմնականում հայկական ուժերին, քանի որ, ինչպես կտեսնենք, Հրահատ Դ-ը այդ պահին հոգսերով էր տարված, մտավ Հայաստան, ջախջախեց մար Արտավազդի զորքերը և իրեն էլ գերի վերցրեց⁸⁶:

30 թվականին նա հաստատվեց Հայաստանի գահի վրա:

Իր առաջին իսկ քայլով Արտաշես Բ-ը հագորդ տվեց իր վրիժառութեան զղացումին՝ հոր գերեզման, ու սպանութեան համար. նա, ինչպես մի ժամանակ Միհրդատ Եվպատորը, հրամայեց բնաջինջ անել երկրում գտնվող բոլոր հռոմեացիներին⁸⁷: Սրանց մեջ էին և՛ Հայաստանի այս ու այն բերդերում ու քաղաքներում մնացած կայազորները, և՛ 34 թվականից սկսած այստեղ հետզհետե կուտակված առևտրականներն ու այլևայլ մարդիկ, որոնց Հայաստան էին բերել տեղական «անմշակ» շոսկայի յուրացման հռոմեականները: Այսպիսով, Հայաստանը միանգամից ու վճռականորեն Հռոմին անդարարեց իր անկախութիւնը:

Օկտավիանոսը և Հայաստանը: Խիստ հետաքրքրական է, որ Օկտավիանոսը, որը ինչպես ասվեց, 30 թվականի ամռանից սկսած գտնվում էր Արևելքում և այժմ էլ ղեկավար էր Ասորիքի ու Փոքր Ասիայի գործերով, ոչ մի անմիջական արձագանք չցուցաբերեց Հայաստանում կատարված այս ահալոր իրադարձութեան նկատմամբ:

Սակայն սխալ կլինի կարծել, թե սա Օկտավիանոսի թուլութեան կամ Արևելքի երկրների նկատմամբ ցուցաբերվող անուշադրութեան ու անհոգութեան հետևանք էր, կամ որ Օկտավիանոսը նվազ վտանգ էր ներկայացնում նրանց համար, քան Անտոնիոսը: Արևելյան հարցը և նրա կարևորագույն ու դժվարին տարրերից մեկը՝ հայկական հարցը, արդեն կես դարից ավելի կախված էր Հռոմի վրա և այժմ գտնվում էր սպառնալից վիճակում. հռոմեական երկու արշավանքները (Կրասսոսի և Անտոնիոսի) լիովին ձախողված էին, «նվաճված» Հայաստանը՝ ազատագրված, իսկ միակ դաշնակիցը՝ մար Արտավազդը, պարտված և գերութեան մեջ:

Ասեմք, վերջինիս հաջողվել էր փախչել գերութիւնից և նա միանգամայն տրամաբանորեն ապաստան էր փնտրել ու գտել Օկտավիանոսի մոտ, որը Անտոնիոսի թշնամին լինելով հանդերձ, նրա ժառանգորդն էր Արևելքում, և պիտի վարեր նույն հռոմեական քաղաքականութիւնը, միայն, նոր ձևավորում ստացած՝ շնորհիվ նոր իրադրութեան և Օկտավիանոսի անձնական խառնվածքի: Եվ ահա, Հայաստանի անկախացմանը Օկտավիանոսի արձագանքն այն եղավ, որ նա գուրգուրանքով ընդունեց Հայաստանի ոխերիմ թշնամի մար Արտավազդին և ի թիվս Փոքր Ասիայում իր կատարած այլևայլ վերաբաժանումների, ներան տվեց Փոքր Հայքի թագավորութիւնը, նախապես այդտեղ Անտոնիոսի

86 S⁶ Dio, XLIX, 44, 1-4:

87 S⁶ նույն տեղում, LI, 16, 2:

կողմից նստեցված Պոլեմոնին իր հայրենի Պոնտոսի թագավորության գահին վերահաստատելուց հետո⁸⁸:

Պարթևների նկատմամբ Օկտավիանոսը մի ուրիշ խաղ էր սկսել: Նա օժանդակեց ոմն Տրդատի, որը 31 թվականին ապստամբել էր Հրահատ Դ-ի դեմ և նրան քշել «սկյութների» երկիրը: 30 թվականին Հրահատը վերադառնում է և վռնդում հավակնորդին, որն ապաստան է գտնում Օկտավիանոսի մոտ: Օկտավիանոսը բնակեցնում է նրան Ասորիքում, պահպանելով իր ապագա մեքենայությունների համար, մանավանդ որ Տրդատին հաջողվել էր առևանգել ու իր հետ բերել Հրահատի մանկահասակ որդուն⁸⁹:

Այսօրինակ «խաղաղ» քաղաքականության կարևորագույն դրդապատճառներից մեկն այն էր, որ հռոմեական հասարակությունը հոգնել էր անվերջ պատերազմներից և իր ընտրյալից սպասում էր առաջին հերթին խաղաղություն: Օկտավիանոսի առաջնակարգ խնդիրն էլ արտաքին նվաճումները չէին, այլ իր միապետական իշխանության հաստատումը և ամրապնդումը:

II դարի վերջերից սկսված սոցիալական ու քաղաքական պայքարի և քաղաքացիական կռիվների տրամաբանական արդյունքը պիտի լինեին միանձնյա դիկտատուրայի հաստատումը. այն վերջնականապես հաստատվեց Օկտավիանոսի օրոք, որն իրեն այդ կապակցությամբ վերանվանեց Օգոստոս («Սրբազան»):

Օգոստոսի օրոք Հռոմի հանրապետական մարմինները, ծերակույտը, ժողովրդական հավաքը, մագիստրատները, արտաքնապես շարունակում էին լուրինց գոյությունը և նույնիսկ գործունեությունը: Սակայն իրականում իշխանության ամբողջությունը կուտակված էր Օգոստոսի ձեռքում, իսկ նրա հիմնական հենարանը՝ բանակն էր, որի մասին նա շատ էր հոգ տանում⁹⁰:

Հռոմն, այսպիսով, ազատվելով ներքին երկպառակություններից, որոնք նախորդ շրջանում նշանակալից չափով թուլացնում էին նրան, այժմ ավելի մեծ վտանգ էր ներկայացնում հարևան սահմանակից երկրների և այդ թվում Հայաստանի համար:

Հայաստանի պարթևական կազմեցումը: Իր հերթին, Հայաստանը արդեն բավական պատմական փորձառություն էր ձեռք բերել և կարող էր ըստ արժանվույն գնահատել իր երկու հզոր հարևաններին: Նրա ղեկավարները, կշռադատելիս, դժվար թե տեղ ունեին տարակուսելու, թե որ վտանգն է ավելի մեծ՝ արևելյանը, թե արևմտյանը: Առաջավոր Ասիայի վերջին մեկ ու կես հարյուրամյակի պատմությունը ցույց էր տալիս, որ Հռոմի գերիշխանությունը կամ տիրապետությունը անհամեմատ ավելի դաժան ու խիստ է, քան պարթևների⁹¹: Վերջիններս ընդհանուր առմամբ շարունակում էին հելլենիստական մեծ տերությունների, հատկապես՝ Սելևկյանների կառավարման ձևերով առաջնորդվել, ձևեր, որոնց մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում ինքնավարության սկզբունքին: Բացի դրանից, հենց հելլենիստական ավանդույթների, այնուհետև մշակույթի, կրոնի, բարքերի, տնտեսաձևի, պետական կառուցվածքի և այլ տե-

88 Տե՛ս Ն. Մառեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 286:

89 Տե՛ս N. Debevoise. A Political History of Parthia, էջ 136:

90 Տե՛ս H. A. Машкин, Принципат Августа, էջ 507 և հաջ.:

91 Տե՛ս Ն. Մառեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 293:

սակետներից, հայերը շատ ավելի մոտ էին պարթևներին: Ուստի և ընտրությունը կատարվեց հօգուտ պարթևների, և այդ դրությունը, ընդհանուր առմամբ (մի կողմ թողնելով առանձին միջադեպերը), շարունակվեց այնքան ժամանակ, որքան հարատևեց պարթևական պետությունը, այսինքն՝ մինչև մ. թ. 226 թվականը:

Անշուշտ, այս նոր քաղաքական կողմնորոշումն էր⁹², որ այլ հանգամանքների հետ մեկտեղ թույլ տվեց Արտաշես Բ-ին դիմել այնպիսի վճռական քայլի, որպիսին էր հռոմեացիների բնաջնջումը Հայաստանում: Նշանակալից շահով նույն այդ կողմնորոշման ու պարթևների օժանդակության հետևանք պիտի համարել նաև այն, որ Արտաշեսին հաջողվեց, մար Արտավազդին պարտության մատնելուց ու գերելուց հետո, իր պետությանը միացնել նաև նրա բուն թագավորությունը՝ Ատրպատական-Մարաստանը⁹³: Թերևս այստեղ պետական-իրավական դեր պիտի խաղար և այն հանգամանքը, որ սրա դուստր իտապեն ժամանակին հռչակվել էր «հայոց թագուհի»: Արտաշեսն իրեն այնքան հաստատուն էր զգում, որ 29 թվականին Օգոստոսից պահանջեց հտ ուղարկել իր եղբայրներ՝ Տիգրանին ու Արտավազդին, որոնք Հռոմում էին ապրում որպես պատանդներ: Օգոստոսը պատասխանեց մերժմամբ, դա հիմնավորելով վերոհիշյալ կոտորածով⁹⁴:

Արտաշես Բ-ի դրամների վրա դրոշմված է «արքայից-արքա» տիտղոսը: Նրա կառավարման տասնամյակը (մ. թ. ա. 30—20) Հայաստանի համար խաղաղության ու անկախության շրջան եղավ: Դժբախտաբար, մենք այդ շրջանի Հայաստանի ներքին կյանքի մասին շատ քիչ բան գիտենք:

Հռոմեացիներ և պարթևներ կուսակցությունները Հայաստանում: Այս բոլորի հետ միասին, Հայաստանի արտաքին քաղաքական բուֆերային վիճակի հետևանքները անխուսափելիորեն սկսում են թափանցել և Հայաստանի ներքին կյանքը ու այստեղ ևս դառնում արհամիրքների աղբյուր: Վերն ասվեց, որ Արտաշեսը վճռականորեն ընտրել էր պարթևական կողմնորոշումը: Բայց այդ չի նշանակում, թե ողջ հայ հասարակությունը նույն ձևով էր կողմնորոշված: Եթե երկու հակադիր արտաքին ուժերից յուրաքանչյուրն իր կողմն էր ձգում երկիրը, ապա երկրի ներսում ևս պիտի առաջանային կուսակցություններ, որով-յալ դեպքում՝ պարթևասեր և հռոմեասեր, որոնք տարբեր ձևով էին պատկերացնում երկրի շահերը, քաղաքականությունը, ապագան...⁹⁵: Անխուսափելիորեն այդ կուսակցությունների միջև պայքար պիտի ծագեր, և այդ ներքին պայքարի առաջին զոհը չպիտի հապաղեր հանդես գալ, ինչպես քիչ առաջ հանդես եկավ արտաքին պայքարի առաջին զոհը:

Էլ չենք խոսում այն մասին, որ կուսակցությունների առաջացման բնական ընթացքը արագացվում ու խորացվում էր արհեստականորեն Հռոմի կողմից՝ գործակալների, կաշառքի և այլնի օգնությամբ, որպիսի գործունեություն մեջ

92 *Strabo Tacit., Annal., II, 3*:

93 *Strabo* Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 285:

94 *Strabo Dio, LI, 16, 2*:

95 Հրանդ Արմենի ենթադրությունը (տե՛ս «Անկում Արտաշեսյան հարստության», էջ 111), այդ կուսակցությունները սկսել են կազմավորվել դեռևս Արտավազդ Բ-ի, նույնիսկ Տիգրան Բ-ի

Հռոմն արդեն շատ վաղուց էր հմտացել: Եվ Հայաստանը առաջին երկիրը չէր, որտեղ Հռոմը վարպետորեն հրահրում էր ներքին երկպառակություններ, բոլոր միջոցներով օժանդակելով իր կողմնակիցներին: 31—30 թվականներին ծավալված և Հռոմի կողմից օժանդակություն ստացած՝ Տրդատի ապստամբության մասին Հրահատ Դ-ի դեմ արդեն ասվեց: Պարթև արքայազնը, որն ընկավ Հռոմի ձեռքը, նույնպես օգտագործվեց դիվանագիտական նկատառումներով: Օգոստոսը ցանկանում էր նրա վերադարձի գնով հոս ստանալ Կրասսոսի լեգեոնների արծվեկիր դրոշմները: Պարթևները, սակայն, հոս ստանալով արքայազնին, չշտապեցին բավարարել նրա պահանջը⁹⁶:

Այն ժամանակ նորից հանդես բերվեց Տրդատը, որը 26—25 թվականների ընթացքում երկու անգամ գրոհեց Հրահատի վրա և երկու անգամ էլ վտանգի ենթարկեց նրա կյանքն ու իշխանությունը, բայց վերջնական հաջողության չհասավ և հեռացավ պատմության բեմից, այս անգամ ընդմիջում⁹⁷:

Այժմ նորից սկսեցին մշակվել պարթևների դեմ արշավանքի ծրագրեր, ըստ որոնց ղորքերի առնվազն մի մասը պետք է հարվածեր Հայաստանին և նրա միջով ներխուժեր Պարթևաստան. նորից հարուժվելու առանձն Բակտրիայի և Հնդկաստանի մասին երազները...⁹⁸: Օգոստոսը ժամանեց Ասորիք:

Պարթևները, սակայն տեղի տվին և 20 թվականի մայիսի 12-ին, Կրասսոսի պարտությունից 33 տարի անց, հանդիսավոր կերպով հռոմեացիներին վերադարձրին նրանց լեգեոնների արծվեկիր դրոշմները և դեռևս կենդանի մնացած գերիներին: Այս իրադարձությունը լայն արձագանք գտավ հռոմեական հասարակության մեջ և նշվեց հանդեսներով, դրամների հատուկ թողարկումներով, Հռոմում հաղթական մարի շինություններ և այլն:

Արտաշես Բ-ի սուլանությունը: Պարթևների այս նահանջը ծանր վիճակի մեջ է դնում Հայոց թագավորին: Աշխուժանում ու գլուխ է բարձրացնում հռոմեասեր կուտակցությունը Հայաստանում: Սրա ոգևորությունն էլ ավելի է աճում, երբ լուրեր են ստացվում, որ Հայաստանի վրա է արշավում մի մեծ հռոմեական բանակ, Օգոստոսի որդեգիր Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոնի գլխավորությամբ, որն իր հետ բերում է արքեպիսկոպոս Տիգրանին, հռոմեացիներին ատելի Արտաշեսին նրանով փոխարինելու համար: Մինչ այդ, մահացել էր մար Արտավազդը, և Փոքր Հայքի թագավորությունը տրվել էր Արքեպիսկոպոս Կապադովկացուն, իսկ մար Արտավազդի որդի Արիտարզանին որոշվել էր վերականգնել Ատրոպատյան Մարաստանի գահի վրա, երբ կկործանվի այդ երկրին ևս տիրացած՝ հայոց Արտաշեսը⁹⁹:

Հայկական հռոմեասերները ընդառաջելով Օգոստոսի ձգտումներին և գուցե նաև նրա ուղղակի ցուցումներով, դավադրություն են կազմակերպում ու սպանում Արտաշեսին: Միաժամանակ նրանք դիմում են Օգոստոսին, Տիգրանին Հայաստանի վրա թագավորեցնելու խնդրանքով, որ և Տիբերիոսը իրական-

⁹⁶ Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 136.

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 137:

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:

⁹⁹ Տե՛ս Strabo, XVII, 1, 54; Dio, LIV, 9, 2; Suet., Tib., 9, 1.

նացնում է առանց այլևայլի¹⁰⁰։ Արտաշեսի մահվամբ Հայաստանը զրկվեց Արտաշեսյան հարստության վերջին զորեղ տիրակալից, ակտիվ և ուժեղ կազմակերպչից, որի մեջ դեռ վառ էին երկրի հզորության ու անկախության ավանդները։

5. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԵՏԱԴԱ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՅԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Տիգրան Գ-ը գահի վրա։ Այնուհետև կատարվեց երկրորդ ծրագրված քայլը՝ Ատրոպատյան Մարաստանը անջատվեց հայկական պետությունից և այնտեղ թագավոր նշանակվեց Արիոբարզանը՝ մար Արտավազդի որդին։ Երկու նոր թագավորները՝ Տիգրան Գ-ը և Արիոբարզանը, Հռոմում էին ստացել իրենց դաստիարակությունը, մասնավորապես Տիգրանը ուղիղ տասը տարի անց էր կացրել Հռոմում, յուրացրել հռոմեական բարքերը, լատիներեն լեզուն և հռոմեացիների կարծիքով իրենց հլու կամակատարը պիտի լինելու։ Ուստի և հայկական գահի վրա կատարված այս փոփոխությունը Հռոմում դիտվում էր որպես մեծ հաղթանակ, որի կապակցությամբ լավագույն բանաստեղծները՝ Օվիդիոսը, Վերգիլիոսը, Հորացիոսը ներբողներ էին գրում, մեծ քանակությամբ ոսկե ու արծաթե դրամներ էին հատվում՝ համապատասխան պատկերներով ու պրոթյուններով՝ «Հայաստանը նվաճված», «Հայաստանը վերստին նվաճված» («Armenia capta», «Armenia recepta») և այլն¹⁰¹։

Օգոստոսն իր հանրահայտ կտակում այսպես է գրում. «Մեծ Հայքը նրա Արտաշես թագավորի սպանությունից հետո թեև ես կարող էի դարձնել նահանգ, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիների օրինակին՝ այդ թագավորությունը տալ Տիգրանին, որն Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը»¹⁰²։

«Նախնիների օրինակին հետևելը», իհարկե պատրվակ էր Օգոստոսի համար. դրանով նա քողարկում էր իր քաղաքականության ձախողումը հայկական հարցում։ Ներկայիս պատմաբանները հաճախ լրիվ հավատ են ընծայում Օգոստոսի այն խոսքին, թե նա ինքն է կամավոր կերպով խուսափել Հայաստանը հռոմեական նահանգի վերածելուց, մինչդեռ ցանկության դեպքում կարող էր այդ անել¹⁰³։ Բանն այստեղ ամենևին էլ հռոմեացիների ցանկության բացակայությունը չէր, որը ի դեպ, երբեք զգացնել չէր տվել իրեն Իսպանիայի, Գալլիայի, Բրիտանիայի կամ Փոքր Ասիայի ու Եգիպտոսի գրավման ու նահանգների վերածման պարագաներում։ Բանն այն էր, որ Օգոստոսը լավ էր հասկանում, որ Հայաստանի նկատմամբ այդօրինակ քայլը կլինի արկածախնդ-

¹⁰⁰ Տե՛ս «Res Gestae Divi Augusti», 25—28։ Dio, LIV, 9, 4—5։ Tacit., Annal., II, 3 և այլն։

¹⁰¹ Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 292։

¹⁰² «Res Gestae», 25—32։ Տե՛ս նաև Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա,

էջ 301։

¹⁰³ Հմմտ. CAH, I, էջ 260 և հաջ. (J. G. C. Anderson)։

յական ոչ տևական միջոցառում, որի ընթացքում Հռոմը շատ ավելի ուժեր կվատեն, քան օգուտ կստանար: Եվ խոսքն այստեղ վերաբերում է ոչ միայն պարթևների, կարելի է ասել նույնիսկ՝ ոչ այնքան պարթևների ուժին և հնարավոր միջամտությանը, քանի որ հենց այդ տասնամյակներում, 20 թվականից սկսած, պարթևները առանձնապես շէին հակադրվում Հռոմին, տեղի էին տալիս Օգոստոսի եռանդուն դիվանագիտական ճնշմանը: Վտանգավորը հենց ինքը՝ Հայաստանն էր, նրա ժողովուրդը, նրա ներքին հնարավորությունները, հոռմեացի զավթիչների նկատմամբ նրա տաժած ատելությունը¹⁰⁴:

Ահա այս վերջին գործոններն էին, որոնք կամ կերպարանափոխում էին Հռոմում դաստիարակված և նրա հույսերը մարմնավորող, հայկական գահին նստեցված արտաշեսյան արքայազուհիներին, օտարասերներից դարձնելով հայրենասերներ, կամ կարճ ժամանակից հետո վերջ էին տալիս նրանց իշխանությունը:

Այսպես, Տիգրան Գ-ը, որի իշխանության տասից ավելի տարիների ընթացքում ժավալված իրադարձությունների մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել, իր թագավորության վերջին (այսինքն՝ մ. թ. ա. մոտ 10) լքում է հոռմեական կողմնորոշումը և իր հատած դրամների վրա ակսում է պահլավերեն մակագրություններ անել¹⁰⁵: Սրա մահվանից հետո, առանց Հռոմի համաձայնության¹⁰⁶, գահակալում են Տիգրան Գ-ը և նրա քույր էրատոն, Տիգրան Գ-ի զավակները¹⁰⁷:

Տիգրան Գ-ի գահակալությունը: Տիգրան Գ-ի թագավորության շրջանի մասին (մոտ մ. թ. ա. 8-ից մինչև մ. թ. ա. 1 թվականները՝ որոշ ընդմիջմամբ, հավանաբար՝ մ. թ. ա. 5—2 թվականները) քիչ ավելի բան է հայտնի, քան նրա հոր շրջանի մասին: Նա իր թողած դրամների վրա կրում է «արքայից-արքա» տիտղոսը, որը նշանակում է, թե անկախ էր Հռոմից (Հռոմից կախում ունեցող հայոց թագավորները «մեծ թագավոր» տիտղոսն էին կրում)¹⁰⁸:

Հռոմեական պատմիչ Սեքստոս Ռուփոսը նշում է, որ Տիգրան Գ-ի ժամանակ հայերը ավելի հզոր էին, քան պարթևները¹⁰⁹: Անշուշտ, այս վկայությունը որոշակի պատմական հիմք ունի և իրավացի է այն չափով, որ չափով խոսքը վերաբերում է այդ ժամանակներում Հայաստանի և Պարթևստանի՝ Հռոմի ճնշմանը դիմագրավելուն: Մինչդեռ Հայաստանում հոռմեասեր թագավորը ձեռք էր քաշում Հռոմից, իսկ նրա գահակալած որդին արդեն պարզորոշ հակադրվում նրան, պարթևների մոտ հակառակ երևույթներ էին տեղի ունենում:

Հրահատ Գ-ը, Անտոնիոսի լեգեոնների երեմենի հաղթողը, այժմ կորցրել էր իր նախկին դեմքը: 20 թվականին, ինչպես ասվեց, նա՝ ահաբեկված հոռմեական ռազմական ցույցից, Օգոստոսին հանձնեց Կրասսոսի լեգեոնների արձվեկիր զորոշները և գերյալներին: Որպես Օգոստոսի բարեհաճության նշան,

104 Հմմտ. Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 288 և հաջ.:

105 S. N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 191 և հաջ.:

106 Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 295:

107 Տե՛ս Tacit., Annal., III, 2:

108 Տե՛ս Հ. Մանեդյան, նույն տեղում, էջ 298:

109 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 296:

Հրահատին նվեր է ուղարկվում մի գեղանի իտալուհի՝ Մուսա անունով մի ստրկուհի։ Դժվար է ենթադրել, թե նա հատուկ առաջադրանք չէր ունեցել Օգոստոսի կողմից։ Համենայն դեպս, նրա գործողությունները պարթևական արքունիքում սկզբից մինչև վերջ քայքայիչ բնույթ ունեցան։ Հրահատ Դ-ը ստրկուհուն դարձրեց իր հարճը և երբ նա մի տղա ունեցավ՝ թագուհի դարձրեց։ 10 թվականի մոտերքը Մուսան, որն անսահման ազդեցություն էր ձեռք բերել ամուսնու վրա, հայտնի չէ, թե ինչ փաստարկներով, համոզում է նրան՝ իր ավագ որդիներին՝ նրանց կանանց ու զավակների հետ միասին, ուղարկել Հռոմ։ Այսպիսով նա իր որդու՝ Հրահատակի համար ճանապարհ է հարթում դեպի պարթևական գահը¹¹⁰, Մ. թ. ա. 2 թվականին Մուսան կատարում է իր եզրափակիչ քայլը. թունավորում է ամուսնուն՝ Հրահատ Դ-ին և գահ բարձրացնում Հրահատակին։ Վերջինս սկզբում փորձ է անում ընդլզել Հռոմի դեմ, միանալով Հայաստանին և ետ պահանջելով Հռոմ ուղարկված իր չորս եղբայրներին (անշուշտ, նրանց սպանելու նպատակով, քանի որ նրանք իրական վտանգ էին նրա իշխանության համար)։ Սակայն այդ երկար չի տևում։ Օգոստոսը մեծ բանակ է ուղարկում Արևելք՝ իր որդեգիր Գայոս Կեսարի հրամանատարությամբ և Հրահատակը տեղի է տալիս, հանձն առնելով այլևս չմիջամտել հայկական գործերին։ Մ. թ. 1 թվականին նա այդ հավաստում է Գայոս Կեսարի հետ անձնական հանդիպման ժամանակ՝ Եփրատի կղզիներից մեկի վրա¹¹¹։

Արաաշեսյան հաբտուքյան անկումը։ Մինչ այդ Հայաստանում տեղի էին ունեցել հետևյալ իրադարձությունները։ Օգոստոսը մ. թ. ա. 6 թվականին՝ խիստ անհանգստացած Տիգրան Դ-ի ինքնուրույն քաղաքականությունից, Տիգրիսի մոտ կրկին հանձնարարել էր միջամտել հայկական գործերին։ Վերջինս հրաժարվել էր, բայց հռոմեական բանակը, մի այլ հրամանատարի գլխավորությամբ մոտ 5 թվականին մտել էր Հայաստան և գահընկեց արել Տիգրանին ու էրատոյին։ Հայկական գահը տրվել էր Արտավազդին՝ Տիգրան Դ-ի եղբորը և Արտավազդ Բ-ի որդուն, որը արդեն 25 տարի է, ինչ Հռոմում էր ապրում։ Սա, ըստ երևույթին, իր եղբոր նման ճկուն չգտնվեց և կամ ժամանակ չունեցավ վերակողմնորոշվելու, որովհետև մ. թ. ա. 2 թվականին երկիրն ապրտամբեց և դուրս մղելով հռոմեական դրածոյին, գահը նորից հանձնեց Տիգրան Դ-ին և էրատոյին։ Օգոստոսի հրամանով, — հաղորդում է Տակիտոսը, — թագավոր դրվեց Արտավազդը, որը գահընկեց արվեց ոչ առանց մեր կորստի»¹¹²։

Իսկապես որ հայ ժողովուրդն արդարացնում էր «կամուրջներ չհանդուրժող Արաքսի» մասին գրած Վերգիլիոսի հայտնի տողերը¹¹³։

Հետաքրքրական է, որ իր «կտակի» մեջ Օգոստոսը քար լուծությամբ է անցնում Տիգրան Դ-ի իշխած շուրջ տասը տարիների վրայով, չհիշատակելով ոչ միայն նրա անունը, այլև նրան Արտավազդով փոխարինելու իր անհաջող փորձը։

110 S¹¹⁰ N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 143 և հաջ.։

111 S¹¹¹ նույն տեղում, էջ 147 և հաջ.։

112 Tacit., Annal., II, 4։

113 S¹¹³ Vergil., Aen., VIII, 726։

Իր վերագարձից քիչ անց, Տիգրան Դ-ը, տեսնելով իր դաշնակից պարթևների զիջողական քաղաքականությունը Հռոմի նկատմամբ, ինքը ևս դիմում է Օգոստոսին, ընծաներ հղելով նրան և խնդրելով հաստատել իր թագավորական տիրադոսը։ Օգոստոսն ընդունում է Տիգրան Դ-ի ընծաները և հանձնարարում նրան՝ գնալ Արևելքի գործերը տնօրինելու ուղարկված Գայոս Կեսարի մոտ¹¹⁴։

Հայտնի է, թե ինչպես կրնթանային տեսակետները, եթե Տիգրանի այցելությունը Գայոս Կեսարին իրականանար։ Սակայն դա տեղի չի ունենում մի նոր արհավիրքի պատճառով, որն այսուհետև հաճախ պիտի վրդովի Հայաստանի հանգիստը՝ լեոնային ցեղերի (ըստ երևույթին կովկասյան լեոնականների) ասպատակության պատճառով։ Հայոց թագավորը ստիպված է լինում գնալ ասպատակիչների դեմ և սպանվում է ռարբարոսների դեմ մղված պատերազմում¹¹⁵։ Էրատոն հրաժարվում է գահից։

Տիգրան Դ-ի մահով շուրջ երկու դար իշխած (մ. թ. ա. 189—մ. թ. 1) Արտաշիսյան հարստությունը վերջանում է։ Այս ժամանակաշրջանը հայ ժողովրդի պատմության ամենանշանակալից փուլերից մեկն է կազմում։

¹¹⁴ ՏՃ՝ 2. Մանեգյան, Քննական տեսություն, հատ., Ա, էջ 297։

¹¹⁵ ՏՃ՝ DIO, LV, 10 a, 5։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՂԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՍՏԲԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գլուխ 1. Բաներորդ.—Հիլեների գմը արևելքում (Գ. Խ. Սարգսյան) 490

Գլուխ 2. Բանմեկերորդ.—Հայաստանը վաղ հիլեների գմի ժամանակաշրջանում (Գ. Ա. Տի-
րացյան)

1. Հայաստանը անկախ պետություն 500
2. Հայկական պետության լինելը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների
օրոք 508
3. Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում 510
4. Հայաստանի տնտեսական զարգացումը Քաղաքաշինություն 516

Գլուխ 3. Բաներկուերորդ.—Հայաստանի միավորումը և ղեկավարումը Արտաշես Ա-ի օրոք
(Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխա-
նությունից 521
2. Մեծ Հայքի սահմանների ընդարձակումը 526
3. Երկրի ներքին կյանքը 534
4. Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները 542
5. Հայաստանը Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ 551

Գլուխ 4. Բաներեկուերորդ.—Հայկական աշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ (Գ. Խ.
Սարգսյան)

1. Տիգրան Բ-ի գահակալումը 554
2. Տիգրան Բ-ի նվաճումները 558
3. Հայկական տերությունը, նրա տեղն ու դերը Առաջավոր Ասիայում 565
4. Մեծ Հայքը Տիգրան Բ-ի տերության համակարգում 573

Գլուխ 5. Բաներոսերորդ.—Հայ-հռոմեական պատերազմը (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հռոմի առաջխաղացումը դեպի Արևելք և Հայաստանը 580
2. Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը 584
3. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից 589
4. Հռոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից 595
5. Հայաստանը պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների կարևորագույն
գործոն 600

Գլուխ 6. Բաներեկուերորդ.—Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակա-
շրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Կրասոսի պարթևական արշավանքը և Հայաստանը 603
2. Պարթևա-հայկական դաշինքը՝ գործողության մեջ 609
3. Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը 616
4. Պաքար Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի
օրոք 626
5. Հայ ժողովրդի հետագա դիմադրությունը հռոմեական ագրեսիային և
Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը 631

Գլուխ Բանվեցեհորդ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարձրելանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանում	655
5. Քրոնիկան և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարաշրջանում

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալումը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրոշմությունները Հայաստանում Կորդուկոնի գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Հին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հին Հայաստանի պատմության գրավոր աղբյուրները միջնադարյան Հայաստանի պատմության աղբյուրների հետ համեմատելիս, աչքի է ընկնում մի էական տարբերություն: Առատ ու հարուստ հայ պատմական գրականությունը սկիզբ է առնում մեր թվականության V դարից, հայկական մատենագրության ծաղկման ժամանակներից, միջնադարի պատմաբաններին մատուցելով այնպիսի տվյալներ, որոնց հանդեպ դալկանում է Հայաստանի պատմության այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող օտար, թեկուզ և շատ արժեքավոր, աղբյուրների նշանակությունը: Նախընթաց, մինչև մ. թ. IV դարն ընկած ժամանակաշրջանը հակառակ պատկերն է ներկայացնում: Այստեղ առաջին գծի վրա հանդես է գալիս օտար՝ հատկապես հունական ու լատինական, ինչպես և ասորական, պահլավական և այլ աղբյուրների խումբը, կազմելով այն նյութը, որով հիմնականում վերարտադրվում է հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի պատմությունը: Իհարկե, չի կարելի թերազնահատել նաև աղբյուրների մյուս, տեղական, հայկական խումբը (վաղ միջնադարի հայ հեղինակների տեղեկությունները հեռավոր անցյալի մասին և հնագիտական ու վիճագրական նյութը), որը գնալով աճում է և պատմագրական նոր մեկնաբանում ստանում:

Հեշտ է պատկերացնել, թե որքան տարաբնույթ է միջնադարյան և հին շրջանին վերաբերող աղբյուրներից ելնող ինֆորմացիան: Առաջին դեպքում, քաղված լինելով առավելապես ներքին աղբյուրներից, նա բազմակողմանի կերպով բնութագրում է հայ հասարակության ներքին կառուցվածքը, այն է՝ ֆեոդալական հասարակարգը: Երկրորդ դեպքում՝ հին շրջանի պատմությունը լուսարանելու համար, մեր տրամադրության տակ եղած օտար աղբյուրները պարոմնակում են լուկ կցկտուր, պատահական տվյալներ իրենց շարադրանքի հիմնական նյութը չհանդիսացող Հայաստանի մասին, ըստ որում այդ տվյալներն էլ, շրջանցելով երկրի ներքին կյանքը, վերաբերում են գրեթե բացառապես արտաքին պատմությանը, դիվանագիտությանը և այլն:

Հասկանալի է, ուրեմն, թե ինչու հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրման սկզբնական փուլերում վաղ միջնադարյան առկա աղբյուրների հի-

ման վրա Հայաստանի ներքին կյանքի մասին ստեղծված պատկերացումները ավելի կամ պակաս չափով մեքենայորեն տեղափոխվում էին նաև հին շրջանի վրա, որով և վերջինիս վերագրվում էին նույնպիսի ֆեոդալական կարգեր, որպիսիք բնորոշ են եղել հայկական միջնադարի համար։ Այս ուղղությամբ կատարված հետազոտությունները, հատկապես Ն. Ադոնցի և Հ. Մանանդյանի աշխատությունները, խոշոր նվաճումների են հանգեցրել հայկական ֆեոդալիզմի, մասնավորապես նրա վաղ շրջանի ուսումնասիրման գործում։ Սակայն, նրանք չեն բացահայտել հին նախաֆեոդալական Հայաստանի դասակարգային հասարակարգի բնորոշ գծերը։

Այս կարևոր խնդրին ձեռնամուկ է եղել Ս. Տ. Երեմյանը, որին հաջողվել է ցույց տալ, որ ստրկատիրական հասարակարգը հին աշխարհի մնացյալ երկրների նման չի շրջանցել նաև Հայաստանը։ Նոր տեսակետը հիմնված է մի կողմից հայկական մատենագրական աղբյուրների հատկապես աճ տվյալների ուսումնասիրման վրա, որոնք վերաբերում են կամ հին շրջանին, կամ հնից եկող երկույթներին, մյուս կողմից՝ Հայաստանի հարևան երկրներից (Իրան, Միջագետք, Փոքր Ասիա) ծագող համապատասխան նյութի քննական համեմատական վերլուծության վրա¹։

Չի կարելի ժխտել, որ այս նոր տեսակետի երևան գալը էական չափով կապված է եղել Հին Արևելքի հասարակությունների ստրկատիրական բնույթի մասին 30-ական թվականներից սկսած սովետական պատմագրության մեջ մշակվող կոնցեպցիան²։ Հին Հայաստանի վրա տարածելու հետ։ Սակայն նման տարածման հնարավորությունը հենց պայմանավորված է եղել Հայաստանի հին պատմությանը, մասնավորապես ստրկատիրությանը վերաբերող նյութերի մինչ այդ կատարված ուսումնասիրությամբ։

Հայաստանում ստրկատիրական հասարակարգի գոյության մասին, ելնելով տեսական դրույթներից, կարծիք է հայտնել դեռևս Բ. Բորյանը³։ Ընդգծելի է, որ հին Հայաստանում ստրկատիրության գոյության հարցը առաջին անգամ որոշակի կերպով փաստական տվյալների հիման վրա տրված է Հ. Մանանդյանի աշխատություններում։ «Ստրկությունը, — գրել է Հ. Մանանդյանը, — համատարած և ընդհանուր մի երևույթ էր հին աշխարհում, ուստի ինքնըստինքյան

¹ Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб, 1908. Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների և մարզպանության շրջան), Երևան, 1934։

² Տե՛ս «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства» (на правах рукописи), ч. I—II, М.—Л., 1939, էջ 316 և հաջ., Ս. Երեմյանի բաժինը, Ս. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, նույնի՝ О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1, նույնի՝ Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953 (ավտոգրաֆ)։ Очерки истории СССР (III—IX), М., 1958, էջ 168 և հաջ. (Ս. Երեմյանի բաժինը)։

³ Տե՛ս В. В. Струве, Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ Древнего Востока, ИГАИМК, № 77, Ленинград, 1934.

⁴ Տե՛ս Б. А. Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР, т. I, М., 1928.

հասկանալի է, որ բացառություն չէր կարող կազմել նաև Հին Հայաստանը⁵։ Իր «Յնոդալիզմը Հին Հայաստանում» ուսումնասիրության մեջ Հ. Մանանդյանը հանգամանորեն մշակել է ստրկական ուժի ազդեցությունները և նրա կիրառման տնտեսական ասպարեղների հարցը։ Դրա հետ մեկտեղ նա նախազգուշացնում էր հին Հայաստանում ստրկության նշանակությունը չափազանցելուց, զրտնելով, որ այն Հայաստանում սոսկ նահապետական բնույթ է կրել, և քիչ թե շատ է ապահովել թափանցել արտադրության բնագավառը⁶։

Ստրկության պրոբլեմին հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Խ. Սամուելյանը⁷։ Ըստ նրա եզրահանգումների, հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել չորս կարգի ստրուկներ, արքունի, ճորտացված, տնային և տաճարական։ Հենվելով ստրկացված ռազմագերիների վերաբերյալ եղած թվական տվյալների վրա, ստրուկների թիվը նա համարում էր խիստ զգալի։ Ստրուկները հին Հայաստանում, նրա կարծիքով, ունեցել են որոշ, թեպետ և խիստ սահմանափակ իրավունքներ. տիրոջ թույլատվությամբ ձեռք բերել անհրաժեշտ իրեր, ազատվել որոշ պայմաններով և այլն։ Խ. Սամուելյանի աշխատությունը արժեքավոր ներդրում է հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրման գործում, չնայած իր որոշակի սխեմայականության և, մասամբ, դեկլարատիվության։ Նրա թերությունների թվին է պատկանում նաև որոշակի անհամաձայնություններ հին Հայաստանի հասարակարգի մասին իր ընդհանուր կոնցեպցիայի և ստրկատիրության կոնկրետ խնդրին տված լուծման միջև։ Վեր հանելով ստրկատիրության մի զարգացած համակարգ, հեղինակը այն համարում է սոսկ բաղկացուցիչ մաս ֆեոդալական հասարակության, որի ծագումը նա վերագրում է նախաուրարտական շրջանին։

Ս. Երեմյանը այս աշխատությունների վրա հենվելով հանդերձ և բերելով նոր նյութեր, ինչպես ասվեց, առաջադրել է սկզբունքորեն այլ տեսակետ, որ Հայաստանում գոյություն է ունեցել ստրկատիրական հասարակարգ և այն հանդիսացել է առաջին դասակարգային հասարակարգը։

Այս նոր տեսակետը սովետական պատմաբանների մեծամասնության կողմից ընդունված լինելով հանդերձ, առանձին դեպքերում վիճարկվել է։ Վիճարկման հիմնական թեզն այն է եղել, թե հին Հայաստանում ստրկատիրական կարգերի գոյության տեսակետը հիմնված է միայն ու միայն հին Հայաստանի հասարակարգը հունահռոմեական ստրկատիրական կարգերի հետ համանմանեցնելու կամ հենց նույնացնելու վրա։ Դարձնելով այդ թեզը ելակետ, մերժվել է մեկը մյուսի ետևից հունական և հռոմեական ստրկատիրությանը հատուկ այս ու այն երևույթների ու հաստատությունների գոյությունը Հայաստանում⁸։ Նման մեղադրանքը նպատակին չի հասնում։ Ոչ ոք այսօր չի նույնացնում հին Հայաստանի հասարակարգը հունական կամ հռոմեական հասարակարգերի հետ և այդպիսի նույնացումը ամենևին պարտադիր չէ ապացու-

5 Հ. Մանանդյան, Յնոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 233։

6 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 239։

7 Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Ստրկությունը Հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր ՀՍԽՀ Պատմության և գրականության ինստիտուտի», № 2, Երևան, 1937։

8 Я. А. Манандян, Проблема общественного строя доаршакидской Армении, ИЗ. № 5, 1945, էջ 5 և հաջ.։

յելու համար, որ Հայաստանն ապրել է ստրկատիրական հասարակարգի շրջան: Ստրկատիրական երկիր լինելու համար ոչ միայն անհրաժեշտ չէր կրկնել հունական կամ հռոմեական ստրկատիրական հասարակությունների զարգացման ուղին, այլև իրենք՝ այդ երկու հասարակությունները, իրարից խիստ տարբերում էին, իսկ եթե համեմատելու լինենք տնտեսության առանձին բնագավառներ, ապա կտեսնենք, որ նրանք ամենևին էլ նման չեն եղել միմյանց:

Օրինակ, գյուղատնտեսության մեջ հռոմեական կլասիկ ստրկատիրության համար բնորոշ էին խոշոր արտաքաղաքային տնտեսությունները՝ վիլլաներն ու լատիֆունդիաները՝ ստրուկների մեծ ջոկատների օգտագործմամբ: Իսկ հունական կլասիկ ստրկատիրության մեջ (նկատի ունենք մ. թ. ա. V դարի Ատտիկան) լատիֆունդիաներին նմանվող որևէ բան չի նկատվում: Այստեղ բնորոշ էր մանր պոլիսիային (քաղաքային) հողատիրությունը՝ ստրկական աշխատանքի թույլ կիրառմամբ: Նույն այդ ժամանակաշրջանի Հունաստանի մյուս մարզերի գյուղատնտեսության մեջ իշխում էին ստրկատիրության այլ ձևեր: Օրինակ, Սպարտայում գյուղատնտեսությունը վարում էին հելոտների շահագործման միջոցով՝ արտադրողների մի կատեգորիա, որը դժվարությամբ է տեղավորվում ստրուկների մասին դպրոցական պատկերացումների շրջանակներում, թեև հելոտներն իսկական ստրուկներ էին, իսկ Սպարտան ինքը՝ տիպիկ ստրկատիրական պետություն:

Ստրկատիրական հասարակարգի սովետական հետազոտողները վաղուց ի վեր հրաժարվել են տարբեր ժամանակաշրջանների և երկրների տնտեսական ձևերի ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ողջ բազմազանությունը ստրկատիրական հասարակարգի մասին կանխապես տրված պարզունակ և քարացած պատկերացումների մեջ խցկելու փորձերից: Դրան առանձնապես շեշտեց հինարևելյան հասարակությունների մարքսիստական խոր ուսումնասիրությունը, որը հետազոտողների առջև բաց արեց ստրկատիրական արտադրական հարաբերությունների նորանոր կոնկրետ ձևեր, մերթ միմյանց և հունահռոմեական աշխարհի ձևերին նման, հաճախ՝ միանգամայն տարբեր:

Հին Հայաստանի ստրկատիրական հասարակարգի տեսակետի դեմ ուղղված գլխավոր առարկություններից երկրորդը հիմնված է այն նկատառման վրա, թե արտադրության մեջ համայնական գյուղացիության դերը ախտեղ այնքան մեծ է եղել, որ ստրուկների համար լոկ աննշան տեղ է թողել⁹:

Ստրուկների ու համայնականների քանակական հարաբերության խնդիրը շատ կարևոր է, սակայն առայժմ անլուծելի, որովհետև վիճակագրական կամ դրանց փոխարինող որևէ տվյալ չկա: Սակայն այն հարցը, թե համայնքի դերը արտադրության մեջ որքան մեծ է եղել, իր հույժ կարևորությամբ հանդերձ, կենտրոնական ու վճռական չէ հին Հայաստանի հասարակության սոցիալ-տնտեսական բնույթը որոշելու գործում¹⁰. վճռական է այն հարցը, թե որպիսին է

⁹ Я. А. Манандян, Проблема общественного строя, էջ 20—25 և այլն: Տե՛ս նաև Ս. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն (վաղ ֆեոդալիզմի շրջան), հատ. 1, Երևան, 1957, գլ. 3 և 4, հատկապես էջ 220, 248:

¹⁰ Հմմ. Շ. Л. Утченко, Е. М. Штаерман, О некоторых вопросах истории рабства, ВДИ, 1960, № 4, էջ 9, և հայ.։ Հեղինակների կարծիքով, այս կամ այն հասարակությանը ստրկատիրական ֆորմացիա վերագրելիս «Ստրուկների թվի լափանիշից հարկավոր է հրաժար-

եղել հին Հայաստանի դյուղական համայնքի բնույթը՝ ստրկատիրական թե՛ ֆեոդալական, որովհետև դյուղական համայնքը չէ, որ իրենով բնորոշում է այս կամ այն ֆորմացիան, այլ իշխող ֆորմացիան է, որ իր կնիքն է դնում դյուղական համայնքի վրա, որը նպաստավոր պայմանների առկայության դեպքում, կարող է գոյութիւն ունենալ ամեն մի ֆորմացիայի տիրապետման ժամանակ:

Այս ամենը բնավ չի նշանակում, թե հին Հայաստանի հասարակարգի բոլոր խնդիրները պետք է լուծված համարել: Ընդհակառակը, շատ հարցեր դեռևս մոլթ են, ուրիշներն էլ, այսօր պարզաբանված թվալով, վաղը կարող են լուծման ալլ ընթացք ստանալ: Եվ այս վերաբերում է ոչ միայն մասնավոր խնդիրներին, այլև կենտրոնական ու սկզբունքային հարցերին: Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգի մասին մեր պատկերացումների զարգացումը այսուհետև էլ սերտորեն կապված է լինելու Հին Արեւելքի և հելլենիստական աշխարհի երկրների սոցիալ-տնտեսական նկարագրի ուսումնասիրման բնագավառում գիտության առաջիկա նվաճումների հետ:

Որքան խորանում ենք այս խնդրում, այնքան համոզվում ենք, որ հին Հայաստանի հասարակարգը սկզբունքորեն տարբերվել է միջնադարյան ֆեոդալական Հայաստանի հասարակարգից: Այդ եզրահանգմանն է մղում ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական զարգացումը ցուցադրող փաստերի շարանը, այլև, ու նույնիսկ ավելի ցցուն կերպով, հայ հասարակության զարգացման մյուս՝ քաղաքական, մշակութային և այլ բնագավառների փաստերի ամբողջությունը¹¹:

Հիրավի հին Հայաստանի կյանքի տարբեր կողմերի ընթացքի վրա ձգած ընդհանուր հայացքը ցույց է տալիս, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանը հայ հասարակության համար դարձավ հզոր մղման և հետագա բուռն վերելքի շրջան: Կազմավորվեց Մեծ Հայքի միացյալ պետությունը, աշխուժացավ միջազգային և տեղական առևտուրը և սրա, ինչպես և այլ հանգամանքների հիման վրա աճեցին, բազմացան ու զարգացան հայկական քաղաքները: Ծաղկեց առաջավոր հունական մշակույթի տարրերով բեղմնավորված հայկական հելլենիստական մշակույթը, որի արգասիքն են Տիգրանի ու Արտավազդի թատրոնները, Գառնիի հույսկապ տաճարը, նույն Գառնիի բաղնիքի խճանկարազարդ հատակը, հունարեն լեզուն և գիրը, հունարեն արձանագրությունները: Իր նոր ձևավորումը ստացավ հայկական հեթանոսական կրոնը՝ հելլենիստական կրոնի տարրերով հարստացած: Ընդամենը երկու հարյուրամյակի ընթացքում Հայաստանը, Արեւմտյան տերություն հյուսիսային ծայրամասում ընկած սատրապությունը, մ. թ. ա. I դարում դարձավ Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունը:

Այնուհետև, պարզորոշ տեսնում ենք, որ այս բոլոր պրոցեսները անցնե-

վել ամենավճռական կերպով: «Ստրկատիրական աշխատանքը, ստրկությունը որպես շահագործման ձև... զարգացած ստրկատիրական պետությունների ազդեցության տակ գտնվող հասարակությունների մեջ կարող էին և շահագործման (ու աշխատանքի) գերակշռող ձևեր չլինել: Բայց դա ոչ մի դեպքում չպետք է խախտի մեր պատկերացումը ստրկատիրական ֆորմացիայի մասին: Եթե աշխատանքի կամ ստրկատիրական շահագործման ձևը չէր գերակշռում քանակապես, ապա այն անկասկած, գերակշռում էր որակապես» (էջ 11):

11 Տե՛ս Գ. Խ. Ստրգոյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962, էջ 62—72:

լով մի շարք աստիճաններ, իրենց ավարտին են հասնում մոտավորապես միևնույն ժամանակ՝ մ. թ. IV դարի շուրջը: Կենտրոնացած պետությունը կիսվում է այդ դարի վերջին և վերանում հաջորդ դարի սկզբին, քաղաքային կյանքը անկում է ապրում, քաղաքները գրեթե իսպառ վերանում են, վերածնվելով միայն կես հազարամյակ հետո: Հեթանոսական կրոնը IV դարի սկզբին տեղի է տալիս քրիստոնեությանը: Հելլենիստական տիպի մշակույթը իր տեղը զիջում է էլ ավելի փայլուն, արդեն դուռ ազգային մշակույթին, որի մուտքը հայտանշվում է հայ գրերի գյուտով:

Միանգամայն ակնհերե է, որ հայ հասարակության վերնաշերտը՝ այս բոլոր կողմերի զարգացման ծիրերը իրենցով ներփակելով որոշակի ժամանակաշրջան, պատմական դարգացման առանձին, ինքնուրույն դարաշրջան, իրենց հիմքում ենթադրում են համապատասխան բազիսի, սոցիալ-տնտեսական մի առանձին հասարակարգի առկայությունը, որը, ինչպես ասվեց, սկզբունքորեն տարբեր է հաջորդ, ֆեոդալական դարաշրջանի հասարակարգից, այսինքն հենց այն Խասարակարգի, որն այսօր անվանում ենք ստրկատիրական: Այդ հասարակարգի անկման ժամանակը որոշելիս պետք է հաշվի առնել, որ վերոհիշյալ երևույթները, ինչպես այդ հատուկ է քնդհանրապես վերնաշենքային երևույթներին, ավելի երկար կյանք են ունեցել, քան նրանց բազիսը, նրա անկումից հետո որոշ ժամանակ հարատևելով նաև նոր հասարակարգի սկզբնավորման փուլերում:

Այժմ փորձենք հնարավորին չափ բնութագրել հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը, հենվելով բացի խիստ սահմանափակ ուղղակի տվյալներից, նաև վաղ միջնադարյան հայ աղբյուրների մատուցած տեղեկությունների վրա, որոնք պատկերելով մեզ հետաքրքրող պրոցեսների եզրափակիչ փուլերը կամ վերապրուկները, դրանով իսկ կարող են հենակետ ծառայել նախորդ փուլերի բացահայտման գործում: Հաճախակի ապավինելու ենք նաև Հայաստանի հարևան երկրներին վերաբերող համապատասխան նյութին, ելնելով այն հանգամանքից, որ դա հասարակության զարգացման նույն այն օրինաչափությունների դրսևորումն է, որոնք գործել են և Հայաստանում:

2. ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Հողային հարաբերությունները: Հին Արևելքի կյանքում խոշորագույն դեր են խաղացել հողային հարաբերությունները, որոնք եղել են ժամանակի արտադրական հարաբերությունների կարևորագույն դրսևորումները: Հելլենիստական շրջանում վիճակը չփոխվեց: Հիմնական արտադրամիջոցի՝ հողի հանդեպ ունեցած այս կամ այն առնչությամբ էր գլխավորապես պայմանավորված հասարակության անգամների սոցիալական էությունը, նրանց դիրքն ու դիրքը երկրի տնտեսական ու հասարակական կյանքում:

Հելլենիստական աշխարհի երկրներում, ներառյալ նաև Հայաստանը, հողային հարաբերություններն ունեին բավականին քաղաքացիական, հողային և առաջ տվյալ պետության սահմաններում գտնվող ամբողջ հողը բաժանված էր երկու մասի. նրա մի մասը կազմում էր միապետի անմիջական սեփականու-

թյունը, որտեղ միապետը հանդես էր գալիս որպես անմիջական շահագործող (իհարկե իր գործակալների օգնությամբ)¹²։ Արքունի հողային ֆոնդը մեծ շահանք էր հասնում, բայց կրճատման տենդենց ուներ, որը գնալով պիտի ուժեղանար։ Այդ ֆոնդից է, որ կատարվում էին արքունի նվիրատվությունները տաճարներին¹³, նորաստեղծ քաղաքներին¹⁴, զինվորական ու վարչական ավագանուն։ հայտնի է, որ հելլենիստական շրջանում անընդհատ նորանոր տաճարներ ու քաղաքներ էին հիմնադրվում, ուռճանում էր պետական ու վարչական ապարատը։

Ռազմական արշավանքներում, նվաճված երկրների կազմակերպման ու կառավարման բնագավառում, ինչպես նաև բուն երկրում իրագործվող այլևայլ ձեռնարկումներում առաջ էր քաշվում ավագանու նոր շերտ՝ ծառայող ավագանին, որը համալրում էր իշխող դասակարգի շարքերը, որոշ իմաստով հակադրվելով մեծատոհմիկ ավագանուն։ Իշխող դասակարգի այս նոր շերտը բավարարված չէր հողային գույքով, ինչպես որ հագեցած էր ժառանգական ավագանին, և անընդհատ կարիք էր զգում ու պահանջում հողային նորանոր տարածությունների, որ և առատաձեռնորեն տրամադրում էր թագավորը, քանի որ նրա իշխանությունը մեծապես հենված էր այդ շերտի վրա։

Բացի դրանից, արքունի հողն էին օգտագործում նաև պետական (թե՛ զինվորական և թե՛ վարչական) միջակ ու մանր պաշտոնյաները (աստիճանավորներ, հրամանատարներ, պարզապես զինվորներ)։ Հին արևելյան երկրներում հողօգտագործման այդ ձևը մեծ տարածում ուներ։ Աքեմենյան շրջանի Բաբելոնիայից հայտնի են «աղեղի հողը», «ձիու հողը», «ամրտակարգի հողը» և այլն, որոնք համապատասխան զինվորական ծառայողներին տրվում էին իրենց ծառայության դիմաց և օտարման ենթակա չէին։ Այս հաստատությունը իր հետագա զարգացումն ունեցավ հելլենիստական աշխարհում, ինչպես և Հայաստանում, որտեղ այդ տիպի հողատերերը սկսեցին անվանվել ոստանիկներ։ Սրանք իրենց ծառայության դիմաց պայմանականորեն ստանում էին արքունական հողակտորներ՝ անձնական կամ ժառանգական օգտագործման համար։ Պայմանով նախատեսված հանգամանքների բացառման կամ այս ու այն ձևով վերանալու կապակցությամբ հողը կարող էր ետ վերցվել, և հավանորեն բազմաթիվ դեպքերում ետ էր վերցվում թագավորի կողմից, սակայն հողի մասնավոր սեփականության զարգացմանը համընթաց երևի քիչ չէին և այն դեպքերը, երբ պայմանականորեն տրված հողը հետզհետե դառնում էր օգտագործողների ժառանգական սեփականությունը¹⁵։

Երկրի հողերի մյուս մասը, այն, որի նկատմամբ թագավորը հանդես էր գալիս ոչ որպես սեփականատեր, այլ միայն որպես տնօրեն՝ պետության ներ-

12 Տե՛ս С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953, էջ 36; А. Г. Периханян, Древнеармянские востаники, ВДИ, 1956, № 2, էջ 52։

13 Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1959, էջ 104, 106։

14 Տե՛ս Г. Х. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, էջ 100 և հաշ։

15 Տե՛ս А. Г. Периханян, Древнеармянские востаники, էջ 56 և հաշ։

կայացուցիչ, ինչպես արդեն ցույց տրվեց, տենդենց ունեւ դեպի ընդլայնումը՝ ի հաշիվ վերը հիշատակված երևույթների։ Այս հողը առաջին հերթին պատկանում էր տեղական տոհմապետ-իշխողներին, թագավորի հարազատներին, մեծատոհմիկ և այլ ժառանգական ավագանուն, այնուհետև կոլեկտիվ հողատերերին, քաղաքներին, տաճարներին, ինչպես նաև առանձին քաղաքացիներին ու քուրմներին։ Սակայն այդ բոլորի սեփականատիրական իրավունքները հավասար հիմունքներով չէր, որ իրականանում էին։ Սեփականությունը կարող էր լինել անմիջական և միջնորդված։ Այսպես, ցեղապետները, մեծատոհմիկները, քաղաքները, տաճարները հանդես էին գալիս մասամբ որպես անմիջական, մասամբ էլ որպես գերագույն հողատերեր, որոնց ներքո որպես հողի անմիջական տերեր ու օգտագործողներ կարող էին հանդես գալ այլևայլ անձինք ու համայնքներ։

Հողային հարաբերությունների յուրատեսակ այս սանդուղքի վրա ստորին տեղ էր գրավում գյուղացիությունը։ Նա ունեւ հողօգտագործման իրավունք, որի կրողը լիիրավ էր միայն որպես համայնքի անգամ, բայց ոչ անձնապես։ Հին Հայաստանի, ինչպես և արևելյան այլ երկրների հողային հարաբերությունների բնագավառում-համայնական հողատիրությունը այն հիմքն էր, որի վրա բարձրանում էր հողային հարաբերությունների շենքը։ Թվարկված բոլոր օղակներից գյուղական համայնքը որակապես տարբերվում էր նրանով, որ մինչդեռ նա հողի անմիջական մշակողն էր, նյութական բարիքների անմիջական արտադրողը, մյուսները հանդես էին գալիս որպես այդ բարիքների յուրացնողներ։ Գյուղական համայնքի և նրանց միջև ընկած էր շահագործվողներին շահագործողներից սահմանազատող անջրպետը։ Դրանք հակամարտ դասակարգեր էին։

Համայնական գյուղացիության հետ մեկտեղ նյութական բարիքների անմիջական արտադրողների մի մեծ զանգված էր կազմում ստրուկների դասակարգը¹⁶։ Ստրուկները հելլենիստական շրջանի Հայաստանում հիմնականում աշխատում էին արտահամայնային կամ համայնական տերիտորիաներից հատված հողերի վրա առաջացած մասնատիրական տնտեսություններում, որոնք պատկանում էին շահագործող դասակարգի մեծ ու փոքր ներկայացուցիչներին։ Հողային տիրույթները սովորաբար իրենցից ներկայացնում էին համայնքներից (գյուղեր, շենքեր) և տնտեսություններից (դաստակերտ-ագարակներ) բաղկացած կոմպլեքսներ, որոնք տիրոջ կողմից շահագործվում էին տարբեր հիմունքներով¹⁷։ Հողային հարաբերությունների բնագավառում ստրուկները բոլորովին իրավազուրկ էին և նրանց վիճակը համայնական գյուղացիության հետ համեմատած շատ ավելի վատթար էր։ Ի տարբերություն գյուղացի-

¹⁶ Տե՛ս С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1.

¹⁷ Այդ ձևով են ներկայացված նախարարների, տաճարային և այլ տիրույթները հայկական հնագույն աղբյուրներում (Փավստոս, Գ, ա, Եղիշ, էջ 17, Խոռեմացի, Բ, Ժէ, Գ, ի և խբ և այլն)։ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Հին հայ շինականությունը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948, էջ 202։ Այս իրավիճակը գալիս է շատ հնից և լայն տարածում է գտել հելլենիստական աշխարհում, որի մասին վկայում է մ. թ. ա. III դարի հողային հարաբերությունների պատմության կարևորագույն աղբյուրներից մեկը՝ ոմն Մենսիմարոսի՝ Փոքր Ասիայից ծագող հունարեն արձանագրությունը (տե՛ս М. N. Buckler and D. M. Robinson, Greek inscriptions from Sardes, I, «American Journal of Archaeology», XVI, էջ 12 և հաջ.)։

ների, որոնք անձնապես ազատ էին և իրենց արտադրանքից վնարում էին թեև ծանր ու հարստահարիչ, բայց որպես օրենք, որոշակիորեն սահմանված քանակությամբ հարկեր ու տուրքեր, ստրուկների ամբողջ արտադրանքը, ինչպես և իրենք՝ ստրուկները, պատկանում էին տիրոջը, որն ըստ իր հայեցողության, կամ հետևելով ընդունված կանոններին, ստրուկին էր թողնում նրա արտադրանքի մի մասը:

Սակայն շահագործման այս երկու ձևերը իրարից անջրպետված չէին, այլ պտնվում էին փոխադրեցության մեջ: Ինչպես կտեսնենք, ստրկական շահագործման ձևը իր ծանր կնիքն էր դնում համայնքային գյուղացիության շահագործման վրա և մյուս կողմից համայնական կարգերը տանում էին դեպի իրենց աշխատանքի հանդես ստրուկների տնտեսական շահագրգռության աճ: Այս երկու հանդիպակաց տենդենցները կազմում էին հելլենիստական շրջանի արտադրական հարաբերությունների դարգացման կարևորագույն կողմերից մեկը:

Դյուզալկան համայնքը: Գյուղական տերիտորիալ համայնքը նույնքան և էլ ավելի հին է, որքան դասակարգային հասարակությունը: Նա առաջ է գալիս նախնադարյան համայնական հասարակության քայքայման պահին, որպես սրան հատուկ տոհմական համայնքի ֆունկցիաների ժառանգորդ, ձեռք բերելով, իհարկե, մի շարք նոր գծեր: Արտադրական կապերի ուժեղացմամբ համայնքի միավորման ու համախմբման գործում հետին պլան է մղվում ազգակցական կապերի դերը: Գյուղական համայնքի առաջացման ու գոյության սկզբնապատճառը և հիմքը բավարար քանակությամբ կենսամթերքների արտադրության անհրաժեշտությունն է, որի իրականացումը թույլ զարգացած կամ առանձնահատուկ աշխարհագրական ու կլիմայական պայմաններում գտնվող հասարակություններում անհնարին է առկա, քան կոլեկտիվի, այսինքն՝ համայնքի ընդհանուր ջանքերով: Հետագայում համայնքի հարատևմանը սկսում են նպաստել և այլ գործոններ: Նրան ներքնապես շաղկապում է համայնքի անդամների՝ իրենց ունեցած ու ձեռք բերած իրավունքները միասնական ուժերով պաշտպանելու ձգտումը պետության, ինչպես և իշխող դասակարգի այլևս չենրկայացուցիչների ճնշումից: Ստրկատիրական հասարակարգի ավելի ուշ շրջաններում՝ համայնքի գոյության հարցում մեծ շահագրգռվածություն է հանդես բերում ինքը պետությունը, արհեստականորեն պահպանելով այն որպես հարկման չափազանց հարմար միավոր:

Համայնքն, այսպիսով, հարատևում է այնտեղ և այնքանով, որտեղ և որքանով պահպանվում են նրա գոյության պատճառները կամ նրանց մի մասը. ըստ որում այդ պատճառները, ինչպես ցույց են տալիս զանազան երկրների համայնքների ուսումնասիրությունը, կապված չեն անսլայման արտադրողական ուժերի ցածր մակարդակի հետ, այսինքն միշտ չէ, որ ինչքան բարձր է նրանց մակարդակը, այնքան քիչ են համայնքի պահպանման պայմանները: Ինչպես հայտնի է, Հին Արևելքի շատ երկրներում համայնքը շարունակում է իր գոյությունը պահպանել նաև արդեն համեմատաբար բարձր արտադրամակարդակի առկայությամբ, որովհետև հողերի գերակշռող մասը ջրովի էր, իսկ ոռոգման սիստեմի ստեղծումը, պահպանումը և ընդլայնումը ի վիճակի են ապահովել միմիայն կոլեկտիվները և նրանց միավորումները: Այլ երկրներում համայնքի պահպանման պատճառները կարող են ուրիշ լինել:

Հայաստանում գյուղական համայնքը, իր կրած փոփոխություններով հանդերձ, գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև XX դարի սկիզբը¹⁸:

Գյուղական համայնքը իրավահավասար անդամների մի կոլեկտիվ է, որն ունի հողի ընդհանուր՝ համայնական սեփականություն: Հողը բաժանվում և պարբերաբար վերաբաժանվում է համայնքը կազմող ընտանիքների միջև՝ ըստ շնչերի քանակության, այսինքն՝ ըստ հողի մշակման ֆիզիկական հնարավորության և սպառման պահանջի: Հետևաբար վարելահողի օգտագործումը կրում էր անձնական բնույթ: Հողի մի մասը՝ արոտավայրերը, անտառները, լճերը և այլն, մնում է ըբաժանված՝ համայնքի անդամների հանրային օգտագործման համար: Բացի իրենց հողաբաժինները մշակելուց, համայնականները կատարում են և համայնքի ընդհանուր կարիքների հետ կապված աշխատանքներ՝ ոռոգման, բնակավայրերը և ցանքսերը գարնանը հեղեղումներից պաշտպանելու և այլ բնագավառներում:

Արտադրական հարաբերությունների այս հիմքի վրա էլ հանգում է համապատասխան վերնաշինքը՝ համայնքի ղեկավարությունը: Այն իրականացվում է համայնքի անդամների ժողովի, նրա կողմից ընտրված ավագների խորհրդի, վերջիններիս գլուխ կանգնած գեղջավագի և սրա ձեռքի տակ գտնվող, նորից ընտրովի, լիազորված անձնավորությունների միջոցով:

Պետության առջև համայնքը ներկայանում է միասնաբար, որպես միավոր: Վերուստ զանձվող հարկերը և տուրքերը վճարվում են կոլեկտիվ կերպով, ինչպես և կոլեկտիվի համաձայնությամբ համայնականներն են առանձնացվում պետական պարհակի համար¹⁹:

Գյուղական համայնքի այսպիսի անաղարտ պատկեր, սակայն, քիչ է պատահում: Դասակարգային տվյալ հասարակության մեջ գոյատևելով, այն կրում է այդ հասարակության դրոշմը, այս կամ այն ձևով արտացոլում նրա առանձնահատկությունները: Դասակարգերի ստեղծման պրոցեսը տեղի է ունենում նաև գյուղական համայնքներում, որոնք տնտեսապես շերտավորվում են:

Քանի որ մի մասի տնտեսական ուժեղացումը անհնարին է առանց մի այլ մասի տնտեսական թուլացման, ապա համայնքում առաջանում են և այնպիսի տներ, որոնք հետզհետե կորցնում են իրենց տնտեսական անկախությունը: Առաջանում են պարտատերեր և պարտապաններ: Համայնքի ներսում ստեղծվում է շահագործման հնարավորություն, որը հետզհետե դառնում է իրականություն: Այսպիսով գյուղական համայնքը թեև ծանրաշարժ ու պահպանողական, բայց այսուհանդերձ զարգացման ընդունակ մարմին է, որը էվոլյուցիա է ապրում այն հասարակության զարգացմանը համընթաց, որի մասնիկն է կազմում²⁰:

18 Տե՛ս Ս. Կ. Երեմյան, Рабовладельческое общество древней Армении, էջ 14 և հաջ. 2. Մաճաթյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում: Արշակունիների և մարզպանության շրջան, էջ 148: Ս. Егиазаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, Сельская община, Казань, 1889.

19 Տե՛ս Ս. Կ. Երեմյան, Рабовладельческое общество древней Армении, էջ 16:

20 Տե՛ս Գ. Խ. Մաճաթյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, էջ 53 և հաջ.:

Սակայն գյուղական համայնքը ինքնին երբեք երբեք սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիայի հատկանիշ չի հանդիսացել: Անհրաժեշտ պայմանների առկայության դեպքում այն կարող էր գոյություն ունենալ թե՛ ստրկատիրական հասարակարգի ժամանակ, թե՛ ֆեոդալիզմի և թե՛ նույնիսկ կապիտալիզմի օրոք, և ընդհակառակն, պայմանների բացակայության դեպքում, կարող էր բացակայել այդ հասարակություններում:

Ստրկատիրական երկրների գյուղական համայնքներում առաջանում էին ստրկատիրական հարաբերություններ, իհարկե, համայնական կյանքի յուրահատուկ պայմանների ազդեցությամբ ներքո՝ որոշակիորեն ձևափոխված վիճակում: Խոսքը վերաբերում է հիմնականում պարտային ստրկությանը՝ համայնքների ներսում, բայց նաև այն ստրուկներին, որոնց հարուստ համայնականները ձեռք էին բերում դրսից: Ստրկատիրական հարաբերությունները թափանցում էին նաև ընտանիք՝ համայնքի բաղկացուցիչ մասը, և ազդում կանանց ու երեխաների վիճակի վրա: Այս երևույթները հստակորեն դրսևորվում են Հայկական բնաշխարհի հարավային շրջաններում հայերին նախորդած խորրինների գյուղական համայնքներում²¹,

Այս բոլոր երևույթներն, իհարկե, հայտանշում էին համայնքի, նրա կենսաձևերի քայքայումը, բայց համայնքը քայքայվելով հանդերձ, չէր կազմալուծվում այն պատճառով, որ նախ, նրա գոյության ներքին հիմքերը դեռևս պահպանում էին իրենց նշանակությունը և երկրորդ՝ ավելի ու ավելի էին զորեղանում արտաքին պատճառները: Հելլենիստական շրջանում համայնքը դառնում է պետական հարկային սիստեմի կարևոր հանգույց և պետությունը, շահագրգռված նրա պահպանմամբ, իր հովանավորության տակ էր առնում նրա երևելի անդամներին, դարձնելով սրանց պետական պաշտոնյաներ, իսկ համայնականներին հաճախ զրկում համայնքը լքելու իրավունքից^{21ա}:

Հիմնվելով հնագույն հայկական աղբյուրների վրա, Ն. Ադոնցը, ինչպես և Հ. Մանանդյանը մ. թ. IV դարի հայ շինականության մի մասը համեմատում

²¹ Տես վերը՝ էջ 183 և հաջ.: Տես նաև *И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии*, Л., 1949, Պարտքը չվճարելու դեպքում պարտատերը ձեռք էր բերում ստրկացվածի վրա իշխելու լրիվ իրավունք և նույնիսկ կարող էր այդ ստրուկին վաճառել Ասորեստանի ռահմաններից դուրս (էջ 68 և հաջ.): Քիսցի անմիջական ստրկացումից, որի օրվկտ էին դառնում անվճարումակ պարտապանները... նկատվում են նաև թողարկված ձեռք՝ թշվառության մեջ ընկած համայնականների կամ նրանց երեխաների «վերակենդանացումը», «որդեգրումը» ունեվոր համայնականների կողմից» (էջ 64 և հաջ.): Մշոր և ամուսնու իշխանությունը երեխաների և կնոջ նկատմամբ քիչ էր տարբերվում տիրոջ իշխանությունից ստրուկի նկատմամբ. այսպես, դեռ հին ասորեստանյան ժամանակներում երեխաները և ստրուկները հավասարապես դասվում էին այն գույքի շարքը, որից պարտատերը կարող էր հատուցում վերցնել պարտքի դեմաց և այլն (էջ 63 և հաջ.):

^{21ա} Մ. թ. ա. III դարի կեսերին պատկանող փոքրասիական մի արձանագրության մեջ թագավորը նշում է, որ նվիրում է մի որոշակի անձնավորության մի գյուղ իր գյուղացիներով և սրանց ունեցվածքով: Ըստ որում նաև այն գյուղացիներին, որոնք լինելով այդ գյուղի բնակիչները, տեղափոխվել են այլ վայրեր (տես *C. B. Welles, Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven, 1934, № 19):

են փոքրասիական կողմերի հետ, իսկ Մանանդյանը անգամ նաև «կիսազատ նորություն» է համարում նրանց²²։ Ուրեմն Սելևկյան շրջանի հիշատակված արձանագրության մեջ բնութագրված վիճակը (պետության ու անմիջական հողատերերի կողմից համայնական գյուղացիության շահագործման սաստկացումը) այս կամ այն ձևով հատուկ է եղել նաև հին Հայաստանին։

Պետք է ընդգծել, որ համայնքի ներքին բեռնացումը ամենևին չէր կասեցնում վերուստ իրականացվող շահագործումը և հանգեցնում էր միայն այն վիճակին, որ հերթական ու արտահերթ հարկերը, տուրքերն ու պարհակները անհավասարաչափ էին բաշխվում համայնականների միջև։ Հիմնական ծանրությունն ընկնում էր շարքայիների և տնտեսապես թուլյների վրա։ Նրանց վրա ծանր բեռ էին հատկապես պարհակները, որոնց հաշվին էր նշանակվից չափով իրականացվում հելլենիստական շրջանում մեծ ծավալ ստացած պետական շինարարությունը։ Դրանք լայնորեն կիրառվում էին Հայաստանում դեռևս մ. թ. IV դարում «գուգազ» և «խաշար» անունների տակ, ինչպես հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը։ Աշխատողների վիճակը նման պայմաններում չէր տարբերվում ստրկականից։ Նրանք փաստորեն ժամանակավոր ստրուկներ էին դառնում²³։

Գյուղական համայնքը մատակարարում էր զորքի մի ստվար մասը։ Առհասարակ գյուղացիության վիճակը նույնը չէր երկրի տարբեր շրջաններում։ Որպես օրենք այն ավելի տանելի էր արքունի հողերում, որտեղ միակ տերն ու շահագործողը թագավորն էր։ Այն ավելի ծանր էր մնացած հողերում, որտեղ պետության կողմից գանձվող հարկերի ու տուրքերի վրա ավելանում էր մասնատիրոջ տրվելիքը։ Հավանական է, որ գոյություն են ունեցել համայնական գյուղացիության տարբեր կատեգորիաներ։ Դրա օգտին է վկայում համայնքի համար երկու՝ «գիւղ», «շէն», իսկ գյուղացիության համար երեք տերմինի առկայությունը հայոց լեզվում՝ «գեղջուկ», «շինական», «ռամիկ», որոնք հետևող հետև կորցրել են նրանց մեջ նախապես գոյություն ունեցած իմաստային տարբերությունը։

3. ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ։ ՍՏՐԿԱԿԱՆ ՈՒԺԻ ԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐԸ

Մասնատիրական տնտեսություններ՝ դաստակեռ-ագառակներ։ Հողի մասնավոր սեփականության զարգացման այն պրոցեսը, որ թեթևակի հիշատակվեց գյուղական համայնքի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների կապակցությամբ, իր իսկական ու գլխավոր առաքարն ունի արտահամայնական հողերի վրա։ Այստեղ է, որ դարեր առաջ այն ծայր էր առել, այստեղ է, որ հելլենիստական շրջանում այն սրընթաց աճում էր։

Երկրի բնակչության համեմատական նոսրության պայմաններում երկրագործության համար պիտանի և հատուկ մեխորատիվ աշխատանք չպահանջող բոլոր հողերը չէին, որ սկզբնապես մշակվում էին։ Այսպես, Քսենոփոնի կտրած անցած Հայաստանում գյուղերը կամ ավելի ճիշտ՝ գյուղախմբերը մի-

²² Տե՛ս Ն. Աքանց, Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 199, Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմի հին Հայաստանում, էջ 160։

²³ Տե՛ս С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении, էջ 15։

մյանցից բավականին հեռու տարածություն վրա էին գտնվում²⁴, ինդիքն այն է, որ համայնքի կողմից հողի մշակման հնարավորությունը չէր կարող անցնել որոշակի սահմաններ նաև աղատ հողերի գոյության դեպքում, որովհետև այն սահմանափակված էր համայնականների առկա աշխատավոր ձեռքերով, որոնց թիվը շատ դանդաղ էր աճում:

Այլ բան է մասնատիրական տնտեսությունը, որի մեջ կիրառվող ստրկական ուժի աճը կախված էր միայն տիրոջ կարողության սահմաններից, այսինքն՝ ընդունակ էր հասնելու մեծ շահերի: Սկզբնապես մասնատիրական մանր և հատուկները բնիկները, որոնք առաջանում էին աղատ ու խոպան հողերի վրա, անմեղ ու անվնաս բան պիտի թվային, բայց իրականում նրանք ղենին աճման մեծ հեռանկարներ և լուրջ վտանգ էին ներկայացնում համայնական հողատիրության համար:

Հիլենիստական ժամանակաշրջանում մասնատիրական տնտեսությունների դարգացման համար ստեղծվեցին շատ բարենպաստ պայմաններ: Տնտեսական ընդհանուր վերելքը (ներառյալ տարանցիկ ու ներքին առևտրի ընդլայնումը), որի մեջ էր ներգրավվել նաև Հայաստանը, ստրկական ուժի բազմապատկման արտաքին, ինչպես նաև ներքին մեծ հնարավորությունները, որոնք ընձեռնվում էին մի կողմից բազմաթիվ նվաճողական պատերազմներով, մյուս կողմից՝ հասարակության սոցիալական շերտավորման ու բեռացման ուժեղացմամբ, վերջապես, նորանոր հողերի յուրացումը, մի բան, որ պետությունը խրախուսում և օժանդակում էր, բոլոր այս հանգամանքները խթանում էին Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացումը ստրկատիրության ուղիներով:

Ահա այդ ժամանակ էր, երբ պիտի ծագեր «դաստակերտ», այսինքն՝ «ձեռքով մշակված» հողի հասկացությունը, «երբ զինվորական ավագանին յուրացնում ու կենդանացնում էր խոպան մնացած հողերը, որոնց վրա չէր տարածվում գյուղական համայնքների տիրապետման իրավունքը»²⁵: Այդ հասկացությունը առաջ էր գալիս ի տարբերություն հնից եկող «ազարակ»-ի, որ նշանակում էր, ընդհանրապես, վարելադաշտ, վարելահող: Հետագայում այդ տերմինները նույնացան և հավասարապես օգտագործվում էին մասնատիրական տնտեսությունների նկատմամբ²⁶:

Աղբյուրների ներկա սուղ պայմաններում սկզբնական «ձեռքով մշակված վարելադաշտի»՝ Հայաստանում կատարված հետազա էվոլյուցիայի առանձին փուլերը չեն նշմարվում ու սահմանազատվում: Նման տնտեսության ամենա-

²⁴ Տե՛ս Хен., Араб., IV, 4—5:

²⁵ С. Т. Еремьян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, էջ 79:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև Г. Х. Саркисян, О двух значениях термина „да-стакерт“ в ранних армянских источниках, „Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран“, М., 1957, էջ 97. V դարի հայկական աղբյուրներում «դաստակերտ» և «ազարակ» տերմինները մի կողմից հանդես են գալիս հար և նման կոնտեքստերում (օրինակ, հայ նախարարները լքում են «իւրաքանչիւր զգեղս զաւանս և զազարակս». Նղիշ, էջ 124, «...մանք աւադ-աւազ աւանաց, գեղից և գանձուց տեարք լեալ են, և պէսպէս դաստակերտացն», Փավստոս, Դ, Ժա, բոլոր կոնտեքստների թվարկումը տե՛ս վկայակոչված հոդվածում), մյուս կողմից՝ այդ երկու տերմինները երբեք չեն օգտագործվում միասին, այսինքն մեկի ներկայությունը բացառում է մյուսի գործածությունը: Ուրեմն նրանք իրենց իմաստով նույնական են:

հին նկարագրությունը հայկական աղբյուրների մեջ գալիս է միայն վաղ միջնադարից, թեև վերաբերում է մ. թ. ա. III—II դարերի եզրին իշխած Երվանդ թագավորի ժամանակին:

Ահա այդ նկարագրությունը. «Ինձ համար քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդակերտ դաստակերտի մասին, որ նույն Երվանդը շինեց գեղեցիկ և շքեղ հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչությանը և պայծառ շինություններով, լուսավոր ինչպես աչքի բիրը, իսկ բնակչության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրառտաններ, ինչպես բբի շուրջը աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանվում է խիտ արտեանուքի գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի վամարածե դիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հոնքերին: Իսկ հարավային կողմից հարթ դաշտերը հիշեցնում էին ծնոտների գեղեցիկ ողորկությունը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով, Եվ այս գեղեցիկ դիրքը կարծես անթարթ հայացքն ուղղել է թագավորանիստ բարձրավանդակի վրա: Արդարև բերրի և թագավորական դաստակերտ»²⁷:

Խորենացու տված այս նկարագրությունը, իր պերճ ու գունեղ համեմատություններից անկախ, վկայում է, որ դաստակերտ անվանվող տնտեսական կոմպլեքսի միջին մասը հատկացվում էր հողագործների բնակարանների համար, իսկ սրանց շուրջը տարածված էին լինում պարտեզները, խաղողի այգիները, վարելահողերը և այլն: Այստեղ էր գտնվում նաև տիրոջ, տվյալ դեպքում՝ թագավորի, աթոռանիստը:

Միանգամայն պարզ է, որ այստեղ գործ ունենք ոչ թե հելլենիստական շրջանի կոնկրետ մի դաստակերտի նկարագրության, այլ դաստակերտների մասին Խորենացու պատկերացման հետ, քայց սա էլ քիչ արժեք չունի. ինչպես Խորենացու մի շարք այլ տվյալների մեջ, որոնց կանդրադառնանք, այստեղ ևս արտացոլված է մի երևույթ, որի արմատները հասնում են մինչև հելլենիստական շրջան:

Դաստակերտի ավելի հին շրջանից եկող բնութագիրը պահպանվել է այսպես կոչված «Բաբելոնյան թաղմուդում», որը բացառիկ կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Միջագետքի մ. թ. առաջին դ. սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ²⁸: Այստեղ նկարագրված «դաստակարտ դե ավդե»-ները («դաստակերտ՝ ստրուկներով») կարող են մոտավոր օրինակ ծառայել հին Հայաստանի դաստակերտները պատկերացնելու համար²⁹: Մասնատիրական տնտեսության էլ ավելի հին (մ. թ. ա. III դար) բնութագիր է պահպանվել արդեն հիշատակված Մենսիմաքոսի արձանագրության մեջ, որը ծագում է Փոքր Ասիայից³⁰:

Հասկանալի է, որ ինչպես այդ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, դաստակերտները, կամ որ Հայաստանում նույնն էր՝ ազարակները, տարբեր

²⁷ Խորենացի, Բ, Խբ:

²⁸ Sht. Ю. А. Солодухо, Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, СВ, 1941, 11, էջ 39, նույնի К вопросу о социальной структуре Ирака, «Ученые записки ЛГУ», т. XIV, № 78, серия ист. наук, вып. 9, էջ 79 և հաջ.:

²⁹ Sht. С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1.

³⁰ Sht. վերը, էջ 642, ծանոթ. 17:

տիպի էին լինում: Խորհնացու նկարագրածը մեծ թագավորական դաստակեր-
տի օրինակ է. պարզ է, որ իրականում դաստակերտ-ազարակները կարող էին
ունենալ տարբեր մեծություն, նայած տիրող կարողությանը և զանազան տըն-
տեսական մասնագիտացում՝ այգեգործական, հացահատիկային կամ անաս-
նապահական, համաձայն տեղի պայմաններին:

V դարի աղբյուրներում դրանք ներկայանում են նաև մերթ որպես բնակա-
վայր, ուր եկեղեցի է կառուցվել³¹, մերթ որպես պարզապես այգի³², Դաստա-
կերտ-ազարակները պատկանում էին թագավորին³³, նախարարներին (բազմա-
թիվ տեղեկություններ), տաճարներին՝ նախ հեթանոսական, ապա՝ քրիստո-
նեական³⁴, ոստանիկներին³⁵, աղատներին, քաղաքներին³⁶ ու ամրոցներին³⁷,
ավաններին³⁸, գյուղերին³⁹ և նույնիսկ աղքատների ապաստարաններին⁴⁰:

Դաստակերտ-ազարակներում աշխատողների՝ «ծառայ»-ների և մշակների
վիճակը: «Բաբելոնյան թալուղում» նկարագրված՝ Միջագետքի Մասկարտա
դե ավդե»-ների աշխատողները, փնչպես հենց դաստակերտի անվանումից է
երևում, ստրուկներ էին: Սրանք սակայն այն կլասիկ ստրուկները չեն, որոնց
հանդիպում ենք հունական կամ հռոմեական ստրկատիրական հասարակու-
թյուններում՝ նրանց ծաղկման շրջանում: Մասկարտա դե ավդե»-ի ստրուկնե-
րը, իհարկե, ընչազուրկ են և անվերապահորեն գտնվում են տիրող տրամա-
դրության ներքո, բայց նրանց հատկացվում են հողակտորներ (որոնց հետ
միասին էլ, ի դեպ, նրանք օտարվում են), տրվում հողագործական որոշ գոր-
ծիքներ. նրանք իրավունք ունեն ընտանիք կազմելու: Նախապես ստրուկներին
ստրվել է տիրող կողմից սահմանված քանակությամբ կենսամթերք, որ կոչվել
է «ապրոստ»: Հետագայում նրանք սկսել են իրենց կցված հողամասի բերքից
բաժին ստանալ⁴¹:

Հայաստանում բնակչության այս կատեգորիայի վիճակի մասին առան-
ձին ակնարկներ են պահպանվել V դարի մատենագրական աղբյուրներում: Խո-
րհնացին, վկայակոչելով «մեհենական պատմությունների» հեղինակ Օղյոմպ
բրմին, հաղորդում է, որ Արտաշես թագավորի զորավար Սմբատը որպես նվեր
ստանալով քրմապետ Նրվազի աթոռանիստ Բազարանում բռնագրավված 500
«ծառայ»-ներին, տանում բնակեցնում է նրանց Մասիսի թիկունքին իր հիմ-
նած դաստակերտում⁴²: «Մասայ»-ներին որպես ազարակում աշխատողների,

31 Տե՛ս Ագաթանգեղոյ պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 407, 426, 431:

32 Տե՛ս Փավստոս, Գ, ԺԲ:

33 Տե՛ս Ագաթ., էջ 438, Խորհեմացի, Բ, խբ:

34 Տե՛ս Ագաթ., էջ 406, Փավստոս, Գ, Ժգ, ԺԺ:

35 Տե՛ս Խորհեմացի, Բ, է:

36 Տե՛ս Մովսեսի Կաղանկատուացոյ պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Բիֆլիս, 1912, էջ

102:

37 Տե՛ս Նղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 69:

38 Տե՛ս Խորհեմացի, Բ, Ժ, Գ, խդ:

39 Տե՛ս Ագաթ., էջ 408:

40 Տե՛ս Խորհեմացի, Գ, ի:

41 Տե՛ս Ю. В. Солодыхо, К вопросу о социальной структуре Ирака, էջ 76:

42 Խորհեմացի, Բ, խբ:

հանդիպում ենք Աստվածաշնչի՝ V դարում կատարված հայերեն թարգմանություն մեջ⁴³, Հունարեն բնագրում «ծառայ»-ներին համապատասխանում է δούλος-ը որը «ստրուկ» հասկացողության ամենաընդհանուր արտահայտությունն է և ներառում է բոլոր կատեգորիաների ստրուկներին (այդ դերն է խաղում զրաբարում հենց «ծառայ» տերմինը)։

Որոշ դեպքերում ազարակներում աշխատողները հանդես են գալիս ավելի կոնկրետ՝ «մշակ» անվան տակ։ Մշակ բառը ընդհանրապես նշանակում է հողի մշակությունը զբաղվող մարդ, հողագործ, շատ դեպքերում այն գործ է ածված նաև փոխաբերական՝ կրոնական իմաստով, որպես «աստծո մշակ», ընդ որում պատկերներն ու համեմատությունները այդ դեպքերում ևս միշտ վերցվում են դարձյալ հողագործության բնագավառից⁴⁴։

Սոցիալական գունավորում ունեցող կոնտեքստներից պարզվում է, որ մշակ կոչվել է ոչ թե ամեն մի հողագործ, այլ ուրիշի հողը մշակող հողագործը⁴⁵, ասենք՝ վարձու աշխատողը, որն իր աշխատանքի համար ստանում է դրամական վարձատրություն⁴⁶, թեև դաստակերտ-ազարակներում վարձու աշխատանքի կիրառումը միանգամայն հնարավոր էր, սակայն այս, մեծ մասամբ բնակավայրի կերպարանք ստացած, տնտեսությունների բնույթը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նրանց հիմնական արտադրողները վարձու աշխատողներ չեն եղել, որ վարձու աշխատանքը այդտեղ կարող էր ունենալ միայն լրացուցիչ, սեզոնային բնույթ⁴⁷։

Շատ ավելի որոշակի է այն տեղեկությունը, որ տալիս է Ղ. Փարպեցին⁴⁸ պարսիկների ձեռքն ընկած երկու հայ հոգեւորականների ճակատագրի մասին։ Նրանց առաջարկված է եղել զրադաշտականություն ընդունել, իսկ հրաժարվելու դեպքում թագավորի վճիռն է եղել, որ նրանք պատժվեն և ուղարկվելով Ասորեստան, «մշակութիւն արասցեն ընդ արբունի մշակսն և հարկի»⁴⁹ կայցեն» մինչև իրենց վախճանը։

Քանի որ նրանք իսկապես հրաժարվում են, ապա կտրելով երկուսի ականջները ուղարկում են Ասորեստան, «կալ անդ նոցա ի հարկի և առնել մշա-

43 Տե՛ս С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении. Գ. Խ. Սարգսյան, Դաստակերտները և ազարակները V դարի հայկական աղբյուրներում, ՊՔՀ, 1962, № 3, էջ 87։

44 Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, (Տփղիս, 1904), էջ 159, Ագաթ., 63, 257, 340, 392 և այլն, Փավստոս, Դ, 4 և այլն։

45 Ագաթ., 188, 313։

46 Ագաթ., էջ 128, Մատթ., Ի, 1, 2, 8։

47 Կան նաև մշակ բառի այնպիսի կոնտեքստներ, որոնք տեղիք են տալիս տիրոջ ու մշակի փոխհարաբերության շատ լայն մեկնաբանության, սկսած վարձակալական հարաբերություններից մինչև ճորտական կախումը։

48 Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 105 և հաշ.։

49 «Ի հարկի», «ընդ հարկի» արտահայտության կապակցությամբ տարակարծություններ գոյություն ունեն ն. Ադոնցի, որը իմաստավորում է այն «ի հնազանդութենան» (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 480) և Ն. Մանանդյանի միջև, որը մեկնաբանում է այն որպես «հարկի տակ, տուրքի տակ» (տե՛ս «Ճեղգալիզմը հին Հայաստանում», էջ 154 և հաշ.)։ Ն. Մանանդյանի մեկնաբանությունը հիմնված է Փավստոս Բուզանդի «Պատմության» որոշ տվյալների վրա (Ծ, Ժ, Ժա և ուրիշ.), որոնք չեն հակասում այդ մեկնաբանությանը, բայց և չեն կարող նրա անվերապահ հաստատումը լինել։ Իսկ տվյալ կոնտեքստում ն. Ադոնցի մեկնաբանությունը ավելի համոզիչ է երևում։

կուլթին արքունիք: Նրանցից մեկը մեռնում է, իսկ մյուսը տեղական քրիստոնյաների օգնությամբ ազատվում և վերադառնում է Հայաստան: Նրանք իրենց տներն ու ունեցվածքը «փոխանակ ընդ հարկի նորա գրեցին յարքունիս ցվախճան նորա, և կատարեցին ղկարգեալան անվեհեր յաղագս նորա»:

Ղաղար Փարպեցու տեքստից երևում է, որ պատժի էությունը, բացի ականջներից զրկվելուց, սչ թե աքսորելն է, այլ ազատ մարդկանց արքունի մշակների» կատեգորիան փոխադրելը (հմմտ. ոճրագործների ստրկացման հետև ընդունված սովորույթը, ինչպես նաև «արքունի ստրուկների» կատեգորիան Հայաստանում)⁵⁰, իսկ այդ կատեգորիայի մարդիկ իրենցից ներկայացնում են ոչ թե պատիժ կրող աքսորյալներ, այլ արքունական տնտեսության մեջ անմիջական արտադրողների՝ հողագործների, սոցիալական որոշակի խումբ: Երկրորդ՝ տեքստը այդ սոցիալական կատեգորիայի վիճակը բնութագրում է որպես ստրկական կամ ստրկականին մոտ:

Մշակների մասին այս պատկերացումները վերագրելով Հայաստանի թագավորական և մասնատիրական տնտեսություններին՝ դաստակերտ-ազարակներին, կատանանք այնտեղ աշխատող հողագործների սոցիալական դրության եթե ոչ լրիվ, գոնե մոտավոր բնութագրերը:

Այդպիսի բնութագրի համար կարևոր լրացում է հանդիսանում Ագաթանգեղոսի այն հաղորդումը, թե Տրդատ Գ թագավորը յուրաքանչյուր ավանում հոգևորականության համար առանձնացնելով յոթ «հող երդոյ», շորսական նույնպիսի հողամաս էլ հատկացրել է ազարակներում⁵¹: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ազարակներում ևս հողը բաժանվում էր «հող երդոյ»-ների, որ համայնական հողատիրության ազդեցության որոշակի դրսևորում է, սակայն այստեղ, մասնավոր հողատիրության պայմաններում, ի տարբերություն կուլեկտիվի անդամներին հողամասեր տալու համայնական կարգերի, տիրոջ խնդիրն է եղել ոչ թե արտադրողներին հողաբաժիններով բավարարելը, այլ ընդհակառակն՝ հողը արտադրողներով ապահովելը:

Ղաղար Փարպեցու մի այլ հաղորդման մեջ նշված է, որ մշակներն ունեին իրենց տները⁵², հետևաբար և իրենց ընտանիքները:

Դաստակերտ-ազարակների բնակիչների նկարագրվող հատկանիշները հիշեցնում են Միջագետքի «դասկարտա դե ավդե»-ների ստրուկներին:

Այդ տիպի ստրուկներին գիտության մեջ ընդունված է, ի տարբերություն կլասիկ տիպի ստրուկների, անվանել «հողի վրա բնակեցված» (կամ նստեցված) ստրուկներ: Նրանց սոցիալ-տնտեսական վիճակը նմանության որոշ գծեր է ցուցաբերում հետագայի ֆեոդալական ճորտ գյուղացիների հետ, սակայն կարիք չկա ստրուկների այդ կատեգորիայի առաջացումը կապել անպայմանորեն հասարակության ֆեոդալականացման հետ: Առաջավոր Ասիայում այդ երևույթը շատ վաղուց է նկատվում:

Այսպես, դեռևս մ. թ. ա. VIII—VII դարերում Ասորեստանյան տերության տերիտորիայում, այսինքն՝ Առաջավոր Ասիայի մեծ մասում, նկատվում է մի

50 Տե՛ս Փավստոս, Դ, Ժէ:

51 Տե՛ս Ագաթ., էջ 436:

52 Տե՛ս Ղաղար Փարպեցի, էջ 159:

կողմից ստրկության ուժեղ աճ ի հաշիվ ռազմագերիների, վերաբնակեցվածների և ազատ գյուղացիների ստրկատիրական հարաբերությունների մեջ ներգրավելու, մյուս կողմից մասսայական հեռացում ստրկատիրական տնտեսության «կլասիկ» (իհարկե հին-արևելյան առումով) ձևերից, որոնք հիմնված էին արտադրամիջոցներից իսպառ զրկված ստրուկների աշխատանքի վրա, լայն տարածում է ստանում սոցիալական նոր կատեգորիան՝ հողի վրա բնակեցված ստրուկները: Դրանք, թվով 5—10-ական մարդ, ընտանիքներով ապրել ու աշխատել են թագավորներին, տաճարներին, մասնավոր անձանց պատկանող ոչ մեծ բնակավայրերում և կալվածքներում մոտավորապես նույն հիմունքներով, ինչ որ «գափկարտա դե արդե»-ի ստրուկները:

Աքեմենյան տերության մեջ մ. թ. ա. V—IV դարերում պարսկական մեծատոհմիկների կալվածներում (համենայն դեպս Բաբելոնիայի տերիտորիայում գտնվող կալվածներում) աշխատած ստրուկների մի մասին տրամադրված էր հողակտոր, որոշ շարժական գույք, ընտանիք կազմելու իրավունք⁵³:

Հողի վրա բնակեցված ստրուկները, ինչպես հայտնի է, էլ ավելի մեծ դեր էին խաղում հելլենիստական շրջանի Առաջավոր Ասիայի երկրների տնտեսության մեջ:

Այսպիսով, ստրուկների՝ հողին կից լինելը, այսինքն իրենց աշխատանքի արդյունքի նկատմամբ նրանց որոշ շահագրգռության ստեղծումը, թեև իսկապես հայտանշում է ստրկատիրական շահագործման «կլասիկ» ստրուկի շահագրգռվածությունն անտեսող ձևերի ճգնաժամը, բայց այդ ճգնաժամի առաջին նշաններից մինչև ստրկատիրական հասարակարգի ընդհանուր ճգնաժամը, որն ավարտվում է ֆեոդալական արտադրաձևերի հաղթանակով, դեռևս շատ ու շատ հեռու է: Դեռ ավելին. հիշյալ նշանները սկզբնապես ուղեկցվում են ստրկատիրական արտադրանքի և արտադրանքի էքստենսիվ աճմամբ ու ճյուղավորմամբ, որոնք ռենդեն ներքին և արտաքին արտահայտություն: Մի կողմից ստրկական տիպի շահագործման ոլորտի մեջ են ներգրավվում սովյալ երկրի բնակչության նորանոր տարրեր, հատկապես, նախապես ազատ համայնական գյուղացիությունը, մյուս կողմից՝ ստրկատիրական հասարակությունների աշխարհագրական ընդգրկումը սրընթաց լայնանում է համահարթման զորեղ պրոցեսների միջոցով, ի հաշիվ համեմատաբար ավելի թույլ զարգացած ծայրամասային երկրների:

Հայաստանում ևս, որը սկզբնապես ծայրամասային այդպիսի երկրներից մեկն էր հելլենիստական աշխարհի կենտրոնական ավելի զարգացած երկրների նկատմամբ, հողի վրա նստած ստրուկների շահագործման սիստեմի ծնունդը կարելի է վերագրել զգալիորեն ավելի հեռավոր ժամանակաշրջանի, քան ֆեոդալացման պրոցեսը: Ընդամենի Հայաստանում, ի տարբերություն զարգացած ստրկատիրական երկրների, այդ սիստեմի ներքին ակունքները պետք է տեսնել ոչ թե անպայման զարգացած «կլասիկ» ստրկատիրության տնտեսաձևերի մեջ, որոնք Հայաստանը ամենայն հավանականությամբ երբեք էլ չի ունեցել, այլ հենց արխայիկ նահապետական ստրկության պայմաններում:

⁵³ См. И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, էջ 118, նույնի՝ Рабовладельческие имения персидских вельмож, ВДИ, 1959, № 4, էջ 88 և հաջ.:

Ստրկական ուժի աղբյուրները. գերեվարություններ: Հայաստանում, ինչպես և ստրկատիրական այլ երկրներում, գոյություն է ունեցել ստրկական ուժի երկու հիմնական աղբյուր՝ ներքին և արտաքին: Արևելյան երկրներում ներքին աղբյուրը հատկապես մեծ նշանակություն է ունեցել: Մ. թ. ա. II—I դարերի Առաջավոր Ասիայի երկրներից պերճախոս տեղեկություններ են պահպանվել պարտալին ստրկության, տաճարներին նվիրված ստրուկների, երեխաների վաճառքի, ինքնավաճառքի, հանցագործների ստրկացման և այլ երևույթների մասին, որոնց հանրագումարը հենց կազմում է ստրկական ուժի ներքին աղբյուրը: Այս մասին մեզ հասած տեղեկությունները ծագում են Եփրատի միջին հոսանքում տեղավորված Դուրա-Նվրոպոսում, Բաբելոնիայի քաղաքներում. Շոշում և այլ վայրերում գտնված վավերագրերից: Հայաստանից, դժբախտաբար, նման տիպի (այսինքն՝ վավերագրական) աղբյուրների հետ միասին գրեթե բացակայում են նաև ստրկության ներքին աղբյուրներին վերաբերող տեղեկությունները:

Դրա փոխարեն առկա աղբյուրները՝ անտիկ հեղինակների գործերի Հայաստանին վերաբերող հատվածները և V դարի հայկական մատենագրությունը, մի շարք տեղեկություններ են տալիս ստրկական ուժի արտաքին աղբյուրների՝ պատերազմների և նվաճումների ժամանակ կատարված գերեվարությունների մասին: Կարևորագույն տվյալները վերաբերում են Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանին: Ինչպես հայտնում են անտիկ պատմիչները, այդ իշխողի շուրջ նվաճված երկրներից հարյուր-հազարավոր մարդիկ են բռնագաղթվել Հայաստան: Միայն Կասպադովկիայից, ըստ Ապպիանոսի⁵⁴, գերեվարվել է 300 հազար մարդ, ըստ Ստրաբոնի, Հայաստան է բերվել Փոքր Ասիայի հելլենիստական 12 քաղաքների բնակչությունը⁵⁵: Պլուտարքոսը հայտնում է, որ այստեղ են տեղափոխվել նաև կորդվացիների, ադիաբենցիների և ասորիների զանգվածներ⁵⁶: Թեև նա մարդկանց թիվը չի նշում, բայց դատելով նախորդ թվերից, այդ զանգվածները ևս բավականաչափ հոծ պիտի լինեին: Անտիկ պատմիչների այդ տվյալները լրացվում են հայ պատմիչների տեղեկություններով՝ հրեաների բռնագաղթի մասին: Փավստոս Բուզանդը և Մովսես Խորենացին⁵⁷ հաղորդում են, որ Տիգրան Բ-ի օրոք Հայաստան են գերեվարվել այնքան հրեաներ, որ նրանց հետնորդների թիվը այստեղ մ. թ. IV դարի կեսերին՝ համեստագույն հաշիվներով, անցնում էր 100 հազարից:

Հայկական աղբյուրները ցույց են տալիս նաև, որ գերեվարությունները հին Հայաստանի կյանքում պատահական երևույթներ չեն եղել, հատուկ միայն Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանին, այլ կիրառվել են ինչպես նրանից առաջ՝ մ. թ. ա. II դարի առաջին կեսին, այնպես էլ նրանից հետո, և հանդիսացել են Հայաստանի ստրկատիրական տնտեսության կարևոր գործոններից մեկը:

Մովսես Խորենացին, նկարագրելով Արտաշես Ա-ի օրոք կատարված գերեվարությունները, եզրափակում է իր պատմածը հետևյալ խոսքերով. «Արտա-

54 S^b App., Mithr., 67:

55 S^b Strabo, XI, 14, 15:

56 S^b Plut., Lucul., 26:

57 S^b Փավստոս, Դ, 66, Խորենացի, Բ, 44, 45, 46, Կե, Գ, 16:

շեսը բազմամարդացրեց Հայոց աշխարհը բազմաթիվ ազգեր բերելով և բնակեցնելով լեռներում, դաշտերում և հովիտներում»⁵⁸։ Այս տեղեկությունները կողմնակի հաստատումն են գտնում Ստրաբոնի վերը մեջբերված տվյալներում, որոնք թեև շհիշատակելով գերեվարությունների մասին, տալիս են Արտաշեսի օրոք կատարված նվաճումների վառ պատկերը⁵⁹։

Որոշ տեղեկություններ կան նաև Արտավազդ Բ-ի օրոք կատարված ավելի փոքր մասշտաբի գերեվարության մասին, որն իրականացվել է մ. թ. ա. 40 թվականին՝ դեպի Փյունիկիա և Պաղեստին պարթևա-հայկական համատեղ սրշավանքի ընթացքում⁶⁰։

Գերեվարությունները կիրառվել են մարդկության պատմության բոլոր փուլերում, սակայն տարբեր նպատակներ են ունեցել, նյաժ զարաշրջանի և երկրի կոնկրետ պահանջներին։ Հունաստանում և Հռոմում գերիների ամբողջ պանզվածներ վաճառվում էին ստրկության⁶¹։ Արևելքում ստրկացումը այդպիսի մասսայական բնույթ չէր կրում։ Հատկապես Հայաստանում, որը ստրկական ուժի պահանջից ոչ պակաս քաղաքային ազատ բնակչության պահանջ էր զգում, գերեվարվածների մի ստվար մասը, մասնավորապես հելլենիստական քաղաքներից վերաբնակեցվածները, լրացնում էին հայկական նորակերտ, ինչպես և հին քաղաքների բնակչության կազմը։

Մյուս մասն էլ, իհարկե, ստրկացվում էր։ Ռազմագերիների ստրկացման մասին հորենացու մոտ պահպանվել է հնագույն ժողովրդական էպոսից մի հատված, ուր խոսքը նորից Արտաշես Ա-ի մասին է։ Այստեղ այդ գործողությունը բնութագրված է որպես «ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել» («այսինքն» «ծառայ» դարձնելով պահել ստրուկների կարգում), արտահայտություն, որն իր հակիրճությամբ ու հստակությամբ ավելի շուտ նման է իրավաբանական ձևակերպման և մի գուցե այդպիսին էլ հանդիսացել է⁶²։

Ստրկացված գերիները օգտագործվում էին տնտեսության տարբեր ճյուղերում։ Մի կապակցությամբ հորենացին հիշատակում է, որ գերի մարերը բնակեցվել են դաստակերտներում⁶³, այսինքն՝ վերածվել են մասնատիրական տնտեսություններում աշխատող մշակների՝ հողի վրա նստած ստրուկների։ Նույն կերպ պետք է ըմբռնել նաև հորենացու այն հաղորդումները, ըստ որոնց Արտաշեսի հյուսիսային արշավանքների ժամանակ տարված գերիները նստեցվել են մի դեպքում Մասիսի արևելյան լանջին, մյուս դեպքում՝ Արտազ գավառում⁶⁴։ Չափազանց կարևոր է, որ հորենացին այդ օտարազգի բնակչու-

⁵⁸ Խորենացի, Բ, ծգ։

⁵⁹ *Strabo*, XI, 14, 5։

⁶⁰ *Տե՛ս Կ. Ա. Մանանյան*, О торговле в городах Армении, էջ 84։ Գ. Սարգսյան, Աղյուսների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ, էջ 32 և հաջ։

⁶¹ *Տե՛ս H. Volkmann*, Die Massensklavungen der Einwohner erbeiter Städte in der hellenistisch-römischen Zeit, Wiesbaden, 1961։

⁶² *Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծ։ Շ. Երեյան*, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1։

⁶³ *Տե՛ս Խորենացի, Ա, Լ։*

⁶⁴ *Տե՛ս նույն տեղում, Բ, ժբ, ծգ։*

թյան մուտքն է դրդապատճառ համարում մասնատիրական ու համայնական հողերի այն սահմանազատման, որ ձեռնարկել էր Արտաշեսը, կանգնեցնելով իր անունը կրող հատուկ սահմանաքարեր⁵⁵։ Մասնատիրական տնտեսությունները՝ դաստակերտ-ագարակները, ուռճանալով էժան ստրկական ուժի առատության պայմաններում՝ իրենց հողերի սահմանները ընդլայնում էին ի հաշիվ համայնական հողերի, որով և անհրաժեշտ դարձավ վերահիշյալ ռեֆորմը, այդ խնդրի մեջ որոշ կարգ ու կանոն մտցնելու նպատակով։

Բացի գյուղատնտեսությունից, ստրուկների աշխատանքը կիրառվում էր նաև մի շարք այլ ասպարեզներում։ Մ. թ. ա. II—I դարերի Հայաստանում պետության նախաձեռնությամբ հսկայական շինարարական աշխատանքներ էին տարվում։ Ժանապարհների շինարարությունը և վերանորոգումը, որ տեղական և տարանցիկ առևտրի անհրաժեշտ նախապայման էր, ջրանցքների կառուցումը, ուր Հայաստանը հին, մինչուրարտական և մանավանդ ուրարտական ավանդույթներ ուներ, տաճարների շինարարությունը, որ միշտ գտնվել ու գտնվում էր միապետների ուշադրության կենտրոնում, ռազմական շինարարությունը, որ անհրաժեշտ էր ժամանակի պատերազմներով լի իրականության մեջ, վերջապես նշված ժամանակաշրջանում մեծ թափ ու ծավալ ստացած քաղաքաշինությունը, այս բոլորը լայն ասպարեզ էր ստեղծում պետական կամ արքունի ստրուկների բանեցման, ինչպես նաև ստրկատիրական մեթոդներով կազմակերպված՝ պետական պարհակներ կատարող գյուղացի համայնականների աշխատանքի համար։

Ստրկական ուժը կիրառվում էր հատկապես առավել ծանր պայմաններում կատարվող աշխատանքներում՝ մետաղահանքերի, աղահանքերի մշակման գործում, որ հելլենիստական երկրներում սովորաբար թագավորի մենաշնորհն էր կազմում։ Այստեղ էին ուղարկվում նաև ստրկացված հանցագործները։

Արտադրության բնագավառից բացի, ստրուկները լայն կիրառում ունեին նաև տնային աշխատանքներում, իշխող դասակարգի ներկայացուցիչների սպասարկման գործում։

4. ՔԱՂԱՔԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հելլենիստական դարաշրջանի փառաբեր։ Հելլենիստական դարաշրջանում սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու զարգացման կարևոր ասպարեզ է եղել քաղաքը⁵⁶։ Հին Հայաստանի համար այդ հանգամանքը այնքան էլ պարզ չի դրսևորվում երկու պատճառով։ Նախ, որ քաղաքային կյանքն այստեղ չհասավ զարգացման այն աստիճանին, որին հասավ, ասենք, Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Միջագետքում։ Երկրորդ, ըստ երևույթին, գլխավոր պատճառը մնում է աղբյուրների սղությունն ու յուրահատուկ բնույթը, որոնց հետևանքով Հայաստանի քաղաքների մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ։

55 ՏՃ՝ Խորենացի, Բ, Ժգ։ Այդ ռեֆորմի մասին մանրամասն տե՛ս վերը, էջ 534 և հաջ։

56 ՏՃ՝ Ս. Կ. Երեմյան, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3.

Այսուհանդերձ, պահպանվածը, դիտվելով Առաջավոր Ասիայի քաղաքային կյանքի ընդհանուր պատատի վրա, թույլ է տալիս մի շարք արմատական եզրակացությունների հանգել, որոնք աներկբայորեն որոշում են հելլենիստական դարաշրջանի հայկական քաղաքների հիմնական բնույթը:

Մ. թ. ա. III—I դարերի Առաջավոր Ասիային ծանոթ էին ստրկատիրական քաղաքի մի շարք տիպեր⁶⁷: Դրանցից մեկը և կարևորագույնը հելլենիստական պոլիսն էր, որը կլասիկ հելլենական պոլիսից ժառանգել էր նրա կազմակերպական ձևերը, բայց նրանից շատ էր հեռացել իր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական էությունը, դադարելով լինել ինքնուրույն քաղաք-պետություն և դառնալով կիսաինքնավար քաղաք՝ մեծ պետության սիստեմում:

Այս տեսակետից հելլենիստական պոլիսը ավելի մոտ էր կանգնած նույն շրջանի քաղաքների մյուս տիպերին: Վերջիններից հայտնի են բաբելական քաղաքները՝ տեղական քաղաքային կյանքի երկարատև զարգացման արգասիք, Փոքր Ասիայի, Ասորիքի (հատկապես Փյունիկիայի) նույնպես հին արմատներ ունեցող քաղաքներն ու քաղաք-տաճարները, Պաղեստինի քաղաքները և ուրիշներ:

Բոլոր այս քաղաքները, որոնք ծագումով, արտաքին տեսքով, վարչական կառուցվածքով միմյանցից տարբեր էին, երևան են բերում բացահայտ նմանություններ, երբ համեմատում ենք նրանց ներքին սոցիալական կազմը և հելլենիստական միապետությունների համակարգում կատարած դերը: Նրանք բոլորը բաղկացած էին բնակչության երկու հիմնական խավից՝ 1) տվյալ քաղաքի քաղաքացիական կոլեկտիվի, համայնքի մեջ միավորված լիիրավ քաղաքացիների համեմատաբար նեղ ու պարզորոշ գծագրված շրջանից և 2) քաղաքի մեջ և նրան շրջապատող (մասամբ քաղաքային համայնքին, մասամբ առանձին քաղաքացիներին պատկանող) հողային տերիտորիայի վրա ապրող ու աշխատող ստրուկների ու կիսակախյալ ազատների զանգվածից: Ահա բնակչության առաջին խավը՝ քաղաքացիական համայնքները, որոնք իրական և պոտենցիալ ստրկատերերի կոլեկտիվներ էին և դրանով իսկ հակադրված ու վերադասված էին ոչ լիիրավ և իրավազուրկ մնացյալ բնակչությանը, հելլենիստական պետություններում օժտված են եղել մի շարք արտոնություններով և իրավունքներով՝ մասնակի ինքնավարության իրավունքով, շատ տուրքերից ու պարհակներից ազատ լինելու արտոնությամբ և այլն: Քաղաքային համայնքներն ունեին ինքնավարության մարմիններ, միապետների հետ գրագրություն էին վարում իրենց կյանքին վերաբերող զանազան հարցերի շուրջ: Թագավորները ընդարձակ հողային տարածություններ էին նվիրաբերում քաղաքներին: Հելլենիստական երկրներում կենտրոնական իշխանության և քաղաքների միջև ալդպիսի հարաբերությունները իշխող ու շահագործող դասակարգի տարբեր խավերի համերաշխության և դաշինքի արտահայտություն էին: Նման դաշինքն ու համերաշխությունը ուղղված էին շահագործվող զանգվածներին ճնշելու և սանձահարված պահելու, ինչպես և պետության քաղաքական՝ երկու կողմերին ձեռնտու ամբողջականությունը պահպանելու նպատակին:

⁶⁷ См. Г. Х. Саркисян, Тигранакерт. Из истории городских общин древней Армении, էջ 3 և հաջ.

Միապետների և քաղաքների միջև, իհարկե, կային և հակասություններ. նթե կիսաինքնավար քաղաքները ձգտում էին ավելի ու ավելի անկախության ու արտոնվածության, ապա միապետները, ընդհակառակն, ջանում էին արգելել այդ ձգտումների քաղաքական տեսակետից վտանգավոր, իսկ տնտեսական առումով վնասաբեր շափերի հասնող դրսևորումները: Կային նաև էթնիկական հակասություններ՝ մի կողմից հելլենիստական միապետների ու նրանց հունամակեդոնական շրջապատի և մյուս կողմից՝ տեղական քաղաքների բնիկ ավագանու միջև: Սակայն այդ հակասությունները երկրորդ պլան էին մղվում շահագործողների դասակարգային շահերի միասնականության հանդեպ:

Այդ փոխադարձ շահագործությունը և որպես սրահետևանք՝ քաղաքների զարգացման ու աճման համար թագավորների ցուցաբերած հատուկ հոգատարությունը քաղաքների աճման մշտական դրդիչներ՝ տարանցիկ ու տեղական առևտրի ու արհեստների բուռն զարգացման հետ մեկտեղ, հիմք հանդիսացան քաղաքային կյանքի վերելքի ու քաղաքաշինության վիթխարի այն երևույթի համար, որն ընդգրկեց ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքը և ծնեց հարյուրավոր նոր քաղաքներ:

Նոր փառափներ իրմնադրումը Հայաստանում: Այդ նույն ժամանակամիջոցում Հայաստանում հիմնվեցին տասից ավելի նոր քաղաքներ: Լինելով երկրի ներքին զարգացման արտահայտությունը, Հայաստանի քաղաքների բուռն աճը, դրա հետ մեկտեղ, նաև հելլենիստական քաղաքաշինության ընդհանուր պրոցեսի օղակներից մեկն էր: Այստեղ, ինչպես և հելլենիստական աշխարհի մյուս երկրներում, թագավորների հիմնած քաղաքները կրում էին դինաստիական անուններ: Բազմաթիվ Ալեքսանդրիաների, Սելևկիաների, Անտիոքների և այլնի նման: Հայաստանում երևան եկան Երվանդաշատը, Նրվանդավանը, Արշամաշատը, Արկաթիակերտը, Արտաշատը, մի քանի Զարեհավաններ, Զարիշատներ, Տիգրանակերտներ, Վաղարշապատը և այլն:

Իրենց նկարագրի ու կառուցվածքի տեսակետից հին Հայաստանի քաղաքները մի տարատեսակ էին կազմում՝ հելլենիստական աշխարհի քաղաքների վերը թվարկված շարքում: Այսինքն նրանից, որ Հայաստանի մի շարք հնագույն քաղաքներ, ինչպես, օրինակ, Արմավիրը, Բազարանը, Անի-Կամախը ի սկզբանե ունեին և պահպանում էին տաճարային քաղաքների բնույթ: Ըստ Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկի, «Արմավիրցիների», այսինքն, ըստ երևույթին, Արմավիրի քաղաքային համայնքի ղեկավարը քրմապետն էր, ուրեմն և համայնքը պետք է կրեր թեոկրատիկ, տաճարա-քաղաքային բնույթ⁶⁸, որն այնքան բնորոշ է Միջագետքի, Ասորիքի, Փոքր Ասիայի համար: Սակայն տաճարային բնույթ ունենալով հանդերձ, դրանք իսկական քաղաքներ էին՝ արհեստագործական կենտրոններ, վաճառաշահ կետեր՝ երկրի ներքին առևտրի համար և միջազգային տարանցիկ առևտրական ճանապարհների վրա հանգույցներ կամ կայաններ⁶⁹: Սրա հետ մեկտեղ, նրանք երկրագործության կենտրոններ էին: Նրանց ծնունդն ու գոյությունն իսկ մեծապես պայմանավոր-

68 Հ. Մանեղյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946, էջ 49; Գ. X. Саркисян, Тигранакерт էջ 40 և հաջ.

69 Տե՛ս ստորև, էջ 665:

ված էր այս հանգամանքներով: Այժմ այդ հնագույն քաղաքներին սկսեցին ավելանալ նոր, արդեն թագավորների կողմից հիմնադրվող ու նրանց հատուկ հոգատարության առարկա հանդիսացող քաղաքներ:

Նորաստեղծ այդ քաղաքների բնակեցումը կազմակերպվում էր, այսպես կոչված, «սինոյկիսմոսի», այն է՝ համարենակեցման միջոցով, որն ընդունված էր ողջ հելլենիստական աշխարհում որպես նոր հիմնադրվող քաղաքների շենացման հիմնական եղանակ: Նոր քաղաքին իրենց բնակչության մի մասն էին փոխում հին քաղաքները՝ կամավոր կամ հարկադրաբար: Երբեմն բնակչությունը բերվում էր բավականին հեռու տեղերից: Այսպես, Սելեկյանների մայրաքաղաք Անտիոքի «սինոյկացման»՝ համարենակեցման ժամանակ, բնակչություն մի մասը բերվել է Իոնիայի և Արշիպիսագոսի քաղաքներից: Հայապատանում, տեղական քաղաքային բնակչության սղություն պայմաններում, օտարերկրյա քաղաքային բնակչության ներգրավումը մեծ չափերի պիտի հասներ: Այն, հավանաբար, իր դերն է խաղացել արդեն Արտաշատի «սինոյկացման» ժամանակ⁷⁰, որպիսի տերմինով է հենց բնութագրում Ստրաբոնը հայկական մայրաքաղաքի հիմնադրումը⁷¹: Իսկ որ Տիգրանակերտի բնակչությունը մեծ չափով բաղկացած էր վերաբնակեցված օտարերկրացիներից, դա հանրահայտ փաստ է՝ վկայված բազմաթիվ հունա-հռոմեական պատմիչների կողմից:

Տիգրան Բ-ի ժամանակ նվաճված երկրների քաղաքային բնակչության գաղթեցված պանզվածները Հայաստանում տեղաբաշխելու մասին անտիկ հեղինակների տված պատկերացումը խիստ միակողմանի է: Հետևելով նրանց, պետք է կարծել, որ ամբողջ այդ կեսմիլիոնանոց զանգվածը նստեցվել է միայն մեկ քաղաքում՝ Տիգրանակերտում: Որ դա չի համապատասխանում իրականությանը, երևում է ոչ միայն նման մի հսկայական քաղաքի ստեղծման անհնարինությունից՝ այդքան կարճ ժամանակում (մի քանի տարի, այնինչ հին աշխարհի հարյուրհազարանոց բնակչություն ունեցող քաղաքները գոյանում էին դարերի ընթացքում), այլև հայկական աղբյուրների (Փավստոս, Խորենացի) պարզորոշ ցուցումներից: Սրանցից պարզվում է, որ գաղթեցվածները բնակեցվել են, բացի Տիգրանակերտից, նաև Հայաստանի բազմաթիվ այլ հին ու նոր քաղաքներում:

Քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմը: Վերաբնակեցվածների սոցիալ-տնտեսական վիճակը գնահատելու համար կարևոր է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Տիգրանը ոչ թե տեղահանում էր տվյալ նվաճված քաղաքի բնակչության մի մասը, կամ որոշակի, ասենք, առևտրա-արհեստագործական, խավերը (այդպիսի տեսակետ է եղել գիտության մեջ), այլ Հայաստան էր տեղափոխվում ամբողջական քաղաքային համայնքներ՝ իրենց լրիվ կազմով: Ըստ Ստրաբոնի, օրինակ, նա «ամբողջ Մաժակը տեղահան անելով քշեց Միչագետք և նրանով բնակեցրեց Տիգրանակերտի մեծ մասը»⁷², իսկ ըստ Պլուտարքոսի, նա «տեղահան էր անում հունական քաղաքային համայնքները»⁷³ և

⁷⁰ Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигра́накерտ, էջ 42:

⁷¹ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 6: Ս. Կելյաշարյան, Սինոյկիսմոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում, ՊՔԶ, 1964, № 1, էջ 111:

⁷² Տե՛ս Strabo, XII, 2, 9:

⁷³ Տե՛ս Plut., Lucul., 14:

այլն: Քանի որ սրանք կազմած էին լիիրավ քաղաքացիների կոլեկտիվներից, ոչ լիիրավ, սակայն ազատ բնակիչներից և ստրուկների զանգվածներից, ապա բոլոր այս սոցիալական կառուցույթները համալրում էին հայկական քաղաքների բնակչության համապատասխան խավերը: Նույնը պիտի ասել և նրանց զբաղմունքի վերաբերյալ: Վաճառականները, արհեստագործները, հողագործները շարունակում էին մնալ իրենց պարապմունքներին նաև նոր պայմաններում: Այս եզրակացությունը հենվում է նաև այն նկատառման վրա, որ նշված տեղահանումները սոսկ հելլենիստական քաղաքների նկատմամբ կիրառված գործողությունների չէին, այլ Հայաստանում քաղաքային կյանքը զարգացնելուն ուղղված քայլեր: Ընդհակառակն, Տիգրանի հակումները և նրան հաջորդած Արտաշեսյանների կրած «հելլենասեր» տիտղոսը ցուցաբերում են նրանց բարյացակամ վերաբերմունքը գաղթեցված բնակչության նկատմամբ:

Այստեղից կարելի է ենթադրել նաև, որ վերաբնակված համայնքները հայկական քաղաքների մեծ համայնքների ընդերքում պահպանում էին նաև ինքնուրույնության որոշ տարրեր, ընդհանուր խնդիրներում միայն ստորադաս լինելով քաղաքային իշխանություններին: Սակայն հույների մեջ սա երկար չտեղեց, որովհետև նրանք շուտով ձուլվեցին հայերի հետ: Ու եթե մենք ի վիճակի ենք դատել այդպիսի երևույթի մասին, ապա դա հրեական համայնքների օրինակով է, որոնք նույնպես Հայաստանի քաղաքներում բնակեցվել էին Տիգրան Բ-ի օրոք, բայց ավելի հակված լինելով իրենց կղզիացմանը, անաղարտ էին պահպանվում դեռևս մ. թ. IV դարի կեսերին, ինչպես հետևում է Փավստոսի և Խորենացու հաղորդումներից⁷⁴:

Եթե հայկական քաղաքների բնակչության մասին խոսելիս նախ նշվեցին օտարերկրացիները, ապա դա իհարկե, չի նշանակում, թե նրանք էին կազմում այդ քաղաքների հիմնական բնակչությունը: Պարզապես նրանք, իրերի բերմամբ, ավելի ցայտուն են ներկայացված առկա աղբյուրների մեջ: Ինչ խոսք, որ Հայաստանի քաղաքների բնակչության հիմքը կազմում էին հայերը: Անշուշտ, նոր քաղաքի բնակեցման ժամանակ, բացի տեղական քաղաքներից վերցվող բնակչությունից, ներգրավվում էր և գյուղական բնակչությունը, մասամբ հենց քաղաքի համար, մեծ մասամբ՝ նրա հողագործական գոտու համար, որի մասին դեռ խոսք կլինի: Բացի դրանից, առկա է Ապպիանոսի ուղղակի վկայությունը այն մասին, որ Տիգրանը իր հիմնադրած քաղաքում բնակեցրեց նաև հայ ավագանու շատ ներկայացուցիչների, ըստ որում երբեմն հարկադրաբար՝ ունեցվածքը բռնագրավելու սպառնալիքով⁷⁵: Անշուշտ, սրանց հատուկ դեր էր վերապահված՝ կազմել քաղաքի վերնախավը⁷⁶ և ստանձնել համայնքի տնօրինման գործը: Ըստ երևույթի՝ ավագանու այդ ներկայացուցիչները շուտով ըմբռնեցին իրենց նոր գոյավիճակի դրական կողմերը և եռանդուն կերպով գործի անցան: Պլուտարքոսի հաղորդման համաձայն, «որովհետև բոլոր մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները արքայի հանդեպ տածած սիրուց և

74 Տե՛ս Փավստոս, Դ, օձ: Խորենացի, Բ, ԺԹ, Գ, խԵ:

75 Տե՛ս App., Mithr., 84:

76 Տե՛ս С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении,

հարգանքից դրդված (հոգում էին) քաղաքի աճի ու շենացման մասին, ապա այն լի է գանձերով ու կառույցներով»⁷⁷։

Վաղաֆեերի հողագործական գոտին։ Քաղաքները, ինչպես ասվեց, ունեին իրենց գյուղատնտեսական գոտին՝ կազմված գյուղերից ու դաստակերտ-ագարակներից։ Այս առթիվ տեղեկությունները գալիս են V դարի հայկական աղբյուրներից, բայց երևույթը հին է և ծագում է հելլենիստական շրջանից։ Նղիշեն հիշատակում է «Մեծն Արտաշատը՝ իր ավաններով հանդերձ», Գառնի, Անի և Արտազերս բերդաքաղաքները՝ իրենց ավաններով և եզրափակում՝ «Այս բոլորը, յուրաքանչյուրը գյուղերով և ագարակներով»։ Մի այլ տեղ նույն հեղինակը նորից հիշատակում է «նահանգն Արտաշատի, և Արտաշատն ամբողջությամբ և բոլոր գյուղերն ու ավանները, բոլոր շուրջն էին»։ Խորենացին խոսում է «Երվանդի քաղաքի և նրա գավառի» մասին, Փավստոսը՝ Արտազերս բերդաքաղաքի և նրան «յուստեստ» տրված գավառի մասին⁷⁸։ Հողագործական այս գոտու գյուղերն ու ագարակները պատկանում էին մասամբ քաղաքային համայնքին, մասամբ՝ մեծատուն քաղաքացիներին։

Ահա այս մերձքաղաքային հողերի բնակչության և նրան վերադաս՝ քաղաքային համայնքի փոխհարաբերություններն են, որ ծնել են խորենացու մոտ հանդես եկող այն սահմանումը, որ նա վերագրում է Վաղարշակ թագավորին. «Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ավելի լինի, քան գյուղացիներինը, որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխանների»⁷⁹։

Ահա թե որքան սուր պետք է եղած լինի հակասությունը, եթե գյուղացիները հակադրվում են քաղաքացիներին՝ որպես իշխանների և խորենացու այս հաղորդումը, իհարկե, արտացոլում է ոչ թե հայկական վաղ միջնադարի իրավիճակը, որը բնութագրվում է, ընդհակառակը, քաղաքների թուլացմամբ ու անկմամբ, քաղաքների և գյուղերի տարբերությունների աստիճանական անհետացմամբ, այլ շատ ավելի վաղ՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի պատկերը, որին հենց խիստ բնորոշ էր գյուղի և քաղաքի հակամարտությունը։ Նման պատկեր տեսնում ենք ասորական Կարկա դե Բետ Սելուի քաղաքի մ. թ. VI դարին վերաբերող ժամանակագրության մեջ, ուր հաղորդվում է, թե Սելուս Ա-ը (մ. թ. ա. 312—331) հիմնելով քաղաքը՝ կոչել է այն իր անունով և տեղի նրան ամբողջ մարդը... որպես ստրուկներ»⁸⁰։ Այս հաղորդումը, ծագելով մոտավորապես խորենացու ժամանակներից, նույնքան հարազատորեն է արտացոլում հելլենիստական ժամանակաշրջանի իրավիճակը, որքան խորենացու վկայությունը։

Այս պարագաներում, հասկանալի է, դաշինք պիտի գոյություն ունեցած լինի թագավորական իշխանության և քաղաքային համայնքների, նրանց բարձր խավի միջև։ Այդ դաշինքի դասակարգային արմատների մասին ասված է վե-

77 Plut., Lucul., 26.

78 Նղիշեն, էջ 68, 79։ Խորենացի, Բ, դ. Փավստոս, Դ, ԺԹ և այլն։

79 Խորենացի, Բ, Է.

80 Sht. H. B. Пузылевская, Города Ирана в раннем средневековье. М.—Л., 1966, էջ 38 և հաջ.։

րը՝ նրա առաջին դրսևորումը հենց այն հանգամանքն է, որ քաղաքների գոյացումը նախապես տարեհրային երևույթ լինելով, այժմ ընդունել էր նրանց՝ թագավորների կողմից հիմնադրման ու կազմակերպման ձև. թագավորական իշխանությունը շահագրգռված էր նրանց բազմապատկմամբ և աճով: Երկրորդ դրսևորումը այն արտոնյալ վիճակն էր, որում գտնվում էին քաղաքները՝ գյուղական միջավայրի համեմատությամբ: Հելլենիստական աշխարհի այլ երկրների համար այս երևույթը իր իսկ ժամանակի աղբյուրներով լուսաբանված լինելով, Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկությունները դարձյալ ուշ շրջանից են գալիս՝ III—IV դարերի սահմանագծին պատկանող Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունից և V դարի հայ պատմիչներից:

Առևտուր և ագհեստագործություն: Հին Հայաստանի քաղաքների առևտրական կապերի, միջազգային առևտրի մեջ նրանց՝ որպես առևտրական ճանապարհների վրա գտնվող կարևոր տարանցիկ կետերի ու հանգույցների, խաղացած դերի մասին պահպանվել են որոշ տեղեկություններ: Հելլենիստական աշխարհի կարևորագույն տարանցիկ առևտրական ուղին, որ Պարսից ծոցից Տիգրիսյան Սելեկիայի, Տիգրիսի հովտի ու Զեզմայի վրայով տանում էր դեպի Անտիոք, անցնելիս է եղել Մոփքի վրայով (նախկինում՝ Արեմենյան շրջանում, այստեղով էր անցնում «արքայական ճանապարհ»-ը): Մոփքի Արշամաշատ և Արկաթիակերտ քաղաքները այդ ճանապարհին կարևոր տարանցիկ կետեր էին: Մոփքի թագավորները հատում էին իրենց դրամները՝ հունարեն մակագրություններով⁸¹:

Հելլենիստական աշխարհի մյուս, հյուսիսային առևտրական տարանցիկ ուղու վրա խոշորագույն դեր էր խաղում Մեծ Հայքի մայրաքաղաք Արտաշատը: Նա էկրատանից՝ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի վրայով եկող ու Արաքսի հովտով դեպի սևծովյան նավահանգիստները տանող տարանցիկ ուղու կարևորագույն հանգուակցկետն էր և որպես այդպիսին՝ Անդրկովկասի ամենամեծ ու ամենահարուստ քաղաքը⁸²:

Կասկածից դուրս է, որ լայն ծավալ ստացած միջազգային առևտուրը, իսկ էլ ավելի մեծ չափով՝ երկրի ներքին պահանջմունքները և հատկապես իշխող դասակարգի ու արքունիքի պահանջմունքները, պետք է խթանեին արհեստագործական արտադրության շատ ճյուղերի զարգացումը: Սակայն մի կողմից՝ հայկական քաղաքների թույլ հնագիտական ուսումնասիրության հետևանքով, նյութական աղբյուրների սղության պատճառով է, որ այդ արտադրությանը, մասնավորապես մ. թ. ա. վերջին դարերի ժամանակաշրջանին վերաբերող ուղղակի տվյալները աննշան են: Պետք է նշել, սակայն, որ ժամանակին անցկացված Վաղարշապատի պեղումները, մանավանդ Գառնիի ամրոցի և դամբարանադաշտի պեղումները, որոշակի նյութ են տալիս դատելու համար մ. թ. առաջին դարերի արհեստագործության և դրանով իսկ մի փոքր ավելի վաղ ընկած բուն հելլենիստական ժամանակաշրջանի արհեստագործության ընդհանուր նկարագրի մասին: Այդ ուղղությամբ մեր գիտելիքների բազմապատկմա-

81 Տե՛ս Я. А. Македзян, О торговле и городах Армении, изд. 2-е, էջ 30 և հաջ.:

82 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

նը անշուշտ կնպաստեն նաև այժմ սխտեմատիկորեն տարվող Արմավիրի պեղումները:

Առայժմ գոյություն ունեցող հնագիտական և մատենագրական նյութերի հիման վրա աներկբայելիորեն կարելի է նշել հայկական քաղաքներում այնպիսի արհեստների գոյությունը, ինչպիսիք են մետաղագործությունը՝ իր տարատեսակներով, երկաթագործությունը, թերևս պողպատյա իրերի արտադրանքը, պղնձագործությունը, որոնց արգասիքն են պեղումների ժամանակ հայտնագործված զենքերը, աշխատանքային գործիքները, առօրյա կյանքը սպասարկող առարկաները և զարդերը, քարտաշությունն ու ընդհանրապես քարագործությունը, որոնց վկաններն են ալլեայլ բերդերն ու շինությունները և նրանց պատկանող քարե նրբակերտ զարդերը, բրտատագործությունն իր ճյուղավորումներով, սկսած կավե մեծ ու փոքր անոթների արտադրանքից մինչև նրբին տերակոտյա քանդակները, արձանագործությունը, ապակեգործությունը, փայտամշակման գործը, ռսկրագործությունը, ջուզհակությունը, ոսկերչությունը և այլն, և այլն⁸³:

Սրանց գոյության պերճախոս վկաններն են, ինչպես ասվեց, պեղումներով հայտնաբերված բազմաթիվ իրերը, որոնց թվում, շարքային արտադրանքի զանգվածի մեջ, հաճախ հանդիպում են այնպիսի բարձրարվեստ շինվածքներ, որոնք խոսում են թե՛ Հայաստանում ամենահին կուռ արհեստագործական ավանդույթների գոյության, թե՛ հելլենիստական շրջանում այստեղ ձեռք բերված բարձր մակարդակի մասին:

Այսուհանդերձ, տվյալների սղությունը և յուրատեսակությունը թույլ չեն տալիս անհրաժեշտ չափով բացահայտելու արհեստագործության սոցիալական նկարագիրը, հատկապես դատելու համար, ասինք, այդ արտադրության մեջ ստրուկների մասնակցության չափերի մասին, Հայաստանի պայմաններում նրանց աշխատանքի շահագործման առանձահատկությունների մասին՝ հելլենիստական աշխարհի մյուս երկրների համեմատությամբ:

Հիմ հայկական ֆաղափների անկումը: Հին Հայաստանի քաղաքների, որպես պատմական որոշակի դարաշրջանին հատուկ և նրա ծնունդ հանդիսացող երևույթների համար, բնորոշ են նաև նրանց անկման հանգամանքները: Այդ քաղաքներից գրեթե ոչ մեկը չհարատևեց մ. թ. IV դարից այս կողմ⁸⁴:

Խիստ բնորոշ է, որ V դարի աղբյուրներում Հայաստանի բաղկացուցիչ մասերի կամ հայ ժողովրդի սոցիալական կազմի թվարկման ժամանակ քաղաքները՝ որպես բնակավայրերի տարատեսակներ կամ քաղաքացիները՝ որպես բնակչության որոշակի կարգ, երբեք չեն հիշատակվում: Այս բոլորը վկայում է հին, հելլենիստական շրջանում գոյացած քաղաքների անդառնալի անկման մասին⁸⁵:

Քաղաքների անկումը Հայաստանում շարունակվեց շուրջ հինգ դար: Քաղաքային կյանքն սկսեց աշխուժանալ միայն IX—XI դարերում և նոր ծաղկման

⁸³ Տե՛ս «Гарни, II», Б. Н. Аракелян, Результаты работы гарнийской археологической экспедиции 1951—1955 гг. (античный период), Ереван, 1957. էջ 42 և հաշ., 86 և հաշ., С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в Древней Армении, էջ 26 և հաշ.:

⁸⁴ Տե՛ս Փավստոս, Գ, իդ, 66: Խոսեմացի, Գ, լե: Ղազար Փարպեցի, էջ 63, 121, 144:

⁸⁵ Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 102, 135:

հասավ XII—XIII դարերում: Սակայն հին քաղաքներից գրեթե ոչ մեկը չվերածնվեց: Քաղաքային նոր կենտրոնները առաջացել են աշխարհագրական նոր վայրերում և նոր սոցիալ-տնտեսական զարգացման պայմաններում:

5. ՔՐԻՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՃԱՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հին աշխարհում կարևոր սոցիալական դաս էր հանդիսանում քրմությունը, որը համախմբված էր տաճարների շուրջը և հսկայական դեր էր կատարում երկրի հասարակական, ինչպես նաև տնտեսական կյանքում: Նրա հասարակական կշիռը պայմանավորված էր պոլիթեիստական կրոնի՝ որպես տիրապետող գաղափարախոսության, դերով, տնտեսական նշանակությունը՝ տաճարների հարմարությունը, որի նշանակալից մասն էին կազմում հողային տարածությունները⁸⁶:

Ինչպես հինարևելյան և հելլենիստական երկրներում, Հայաստանում ևս պանթեոնի բոլոր աստվածներն ունեին իրենց պաշտամունքի վայրերը՝ տաճարները, և ինչքան բարձր էր աստվածության կարգը, այնքան բազմաթիվ էին ու ճոխ նրա պաշտամունքին նվիրված սրբատեղիները: Հին Հայաստանը, ինչպես ասվեց, բացառություն չէր կազմում նաև այն երկրների միջև, որտեղ գոյություն ունեին իշխող դինաստիայի պաշտամունք: Դինաստիայի մեռած, հետագայում նաև կենդանի անդամները նույնպես պաշտամունքի առարկա էին աստվածների կողքին՝ և նրանց ևս նվիրված էին տաճարներ:

Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն» մեջ տեղեկություններ են պահպանվել հին Հայաստանի հեթանոսական տաճարներից մեկի՝ Անահիտ դիցուհուն նվիրված տաճարի մասին. «...հայերը առանձնապես պաշտում են Անահիտին, որին տաճարներ են նվիրված բազմաթիվ տեղերում և մանավանդ Եկեղիքում. և նվիրաբերում են այդ տաճարներին ստրուկներ և ստրկուհիներ»⁸⁷: Հայտնի է, որ դիցուհու անունով Եկեղյաց գավառը կոչվել է Անահտական. այդ փաստը նշում են թե՛ անտիկ և թե՛ հայ պատմիչները: Վերջիններիս մոտ Անահիտի տաճարից բացի՝ տեղեկություններ են պահպանվել մի շարք այլ տաճարների մասին, որոնք Անահիտի տաճարի նման ծագում են դեռ հելլենիստական կամ նույնիսկ շատ ավելի վաղ շրջանից: Դրանք են Արամազդ-Ջևսի տաճարը Դաւրանաղյաց Անիում, Վահագն-Հերակլեսի տաճարը Աշտիշատում, Նանեի տաճարը Թիլում⁸⁸ և այլն և այլն:

Անահիտի տաճարի պատկերմանը զուգահեռ Ստրաբոնը Փոքր Ասիայի՝ Հայաստանին սահմանամերձ գոտու մի շարք տաճարներ է նկարագրում Պոնտական Կոմանայում, Կապադովկիայի Կոմանայում, Ջելայում և մի շարք այլ վայրերում: Այստեղ նա հիշատակում է տաճարների քրմական կոլեկտիվները, լայնատարած տաճարային հողերը, նրանց վրա աշխատող հազարավոր հիե-

86 Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1958.

87 Strabo, XI, 14, 16.

88 Տե՛ս Ագաթ., էջ 409, 410, 422: Փավստոս, Գ, 47:

յուդուկներին՝ տաճարային ստրուկներին⁸⁹։ Այսպես, կապադովկիական Կոմանայի մասին կարդում ենք. «Քուրմը տաճարի ղեկավարն է և տաճարային ստրուկների տերը. իմ այցելության ժամանակ դրանցից կային 6000-ից ավելի տղամարդ և կին։ Տաճարին է պատկանում մի մեծ հողամաս, որի եկամուտներից օգտվում է քուրմը։ Իր նշանակությամբ նա Կապադովկիայում, թագավորից հետո, երկրորդ դեմքն է։ Սովորաբար քրմերը պատկանել են նույն տոհմին, ինչ որ թագավորները»⁹⁰։

Այստեղ ամեն ինչ հիշեցնում է Խորենացու նկարագրած՝ Հայաստանի գրել-խավոր սրբավայր հանդիսացած Բագարանը՝ իր բազմաթիվ «ծառայա»-ներով և քրմապետով, որ թագավորի հարազատ եղբայրն էր⁹¹։

Նրվանդունի հայկական դինաստիայի կոմագենյան ճյուղի ներկայացուցիչ Անտիոքոս Ա-ը, որ Կոմագենեոս բազմաթիվ տաճարներ էր հիմնադրել, դրանցում թողած արձանագրություններում հատկապես նշում է, որ նվիրել է տվյալ տաճարին Քափարար քանակությամբ հողեր և նրանցից անվթար ստացվող եկամուտը։ Այս հողերը դառնում էին տաճարի անօտարելի «սեփականությունը»։ «Ոչ ոք, — նախազգուշացնում է Անտիոքոսը, — իրավասու չէ որևէ ձեռով յուրացնելու կամ օտարելու այն գյուղերն ու եկամուտները, որ ես նվիրել եմ... աստվածներին»⁹²։

Հողային լայնարձակ տարածություններ են ունեցել նաև բուն հայկական հեթանոսական տաճարները՝ ինչպես Անահիտի, այնպես էլ բոլոր մյուսները։ Դրանք պահպանվել են ընդհուպ մինչև քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում, որից հետո ամբողջությամբ անցել են քրիստոնեական եկեղեցուն։ Այդ մասին է վկայում Ագաթանգեղոսը, ուր նկարագրելով հեթանոսական տաճարների կործանումը, հիշատակում է, որ նրանց ռաստակերտները, սպասավորներին... հողերով ու սահմաններով հանդերձ նվիրեցին եկեղեցու սպասավորության ծառայության՝ կամ «ամբողջ գյուղը դաստակերտներով և սահմաններով հանդերձ նվիրեցին եկեղեցուն»։ Տաճարային այդ հողերը բացի տաճարային ստրուկներից, որոնք աշխատում էին դաստակերտ-ափարակներում և հողի վրա նստած ստրուկների վիճակում էին գտնվում, մշակվում էին նաև տաճարից կիսակախյալ վիճակում գտնվող գյուղացիների կողմից⁹³։

Տաճարային այդ կոմպլեքսները, այսինքն՝ տաճարներն իրենց քրմական կոլեկտիվներով, իրենց հողերով ու դրանք մշակող անմիջական արտադրող-

⁸⁹ Տե՛ս Strabo, XII, 2, 3—5. 3, 31—37։

⁹⁰ Strabo, XII, 2, 3։

⁹¹ Տե՛ս Խորենացի, Բ, Խ։

⁹² Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890, հունարեն մեծ արձանագրությունը։

⁹³ Եւ զդաստակերտսն և զսպասարարսն... և նոցին գետնովք և սահմանօքն ի ծառայութեան նոիրէին եկեղեցւոյ սպասարարութեան» (Ագաթ., էջ 406)։ Եւ գեղչն ամենայն դաստակերտօքն հանդերձ և սահմանօքն յանուն եկեղեցւոյ նոիրէին» (Ագաթ., էջ 408)։ Տեքստի հապաված տեղում հիշատակված են որպես եկեղեցուն նվիրվածներ նաև քուրմերը՝ «քրմօքն հանդերձ»։ Ա. Փերիսյանը հիմնավորված կերպով ենթադրում է, որ այստեղ «քուրմ» (ιερεὺς) բառի փոխարեն սկզբնապես եղել է «տաճարային» (ιερόε), որի փոխանակումը տեղի է ունեցել հունական վերսիայի մեջ կատարված փոփոխության հետևանքով։ 'Ιεροί — հողագործները Փոքր Ասիայի և մի շարք այլ երկրների տաճարային հողերի մշակողներն էին (տե՛ս A. Γ. Περικαλλή, Χρυσὲς ὁμοειδήματα Μικρῆς Ἀσίας, 1932)։

ներով հանդերձ, իրենց ներքին սոցիալական շերտավորման առումով հար և նման էին քաղաքներին: Սրանց նման նրանք կիսաինքնավար էին և թագավորների հետ պահպանում էին նույնանման հարաբերություններ: քրմությունը դաշնակից էր պետությանը, կապված նրա հետ ընդհանուր դասակարգային շահերով: Թագավորները տաճարներին առատորեն նվիրաբերում էին նորանոր հողային տարածություններ, ստրուկների զանգվածներ: Իրենց հերթին տաճարները թագավորական իշխանության ամուլ, հենարանն էին հանդիսանում⁹⁴: Այս բոլորը չի բացառում այդ երկու ուժերի միջև եղած որոշ հակասությունները, բայց դրանք, ինչպես և քաղաքների ու թագավորների փոխհարաբերության դեպքում, այստեղ ևս հետին պլան էին մղվում հիմնական շահերի ընդհանրության հանդեպ:

Տաճարային կենտրոնները հաճախ նմանվում էին քաղաքներին նաև իրենց արտաքին տեսքով, արհեստագործական ու առևտրական նշանակությամբ: Ստրաբոնի նկարագրած փոքրասիական տաճարային կենտրոններից մի քանիսը իսկական քաղաքներ են, տեղական ու տարանցիկ առևտրի հանգույցներ, տոնավաճառների վայրեր, արհեստների կենտրոններ: Դրանցից մեկը՝ պոնտական Կոմմանան, նա համեմատում է նույնիսկ հունական Կորնթոս քաղաքի հետ և նշում, որ դա Հայաստանից եկած վաճառականների հայտնի վաճառատեղի է⁹⁵: Այդ յուրօրինակ տաճար-քաղաքները հելլենիստական շրջանի Առաջավոր Ասիայում լայն տարածում էին ստացել բացի Փոքր Ասիայից նաև Բաբելոնիայում, Ասորիքում, Պաղեստինում⁹⁶:

Ինչպես ասվեց, Հայաստանում ևս գոյություն են ունեցել նման տաճարային քաղաքներ: Այդպիսին պիտի եղած լինի իր զարգացման որոշ շրջանում Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաք Արմավիրը, որտեղ պաշտամունքի առարկա էին Արև-Տիր-Ապոլլոնը, Լուսին-Անահիտ-Արտեմիսը և իշխող դինաստիայի ներկայացուցիչները: Արմավիրի տաճար-քաղաքային համայնքի գլուխ կանգնած է եղել քրմապետը, կրելով անգամ «թագավոր» տիտղոսը: Այդպիսին են եղել Բագարանը, որը Մովսես խորենացին անվանում է «կուռքերի քաղաք», Դարանադյաց Անին (Անի-Կամախը) և այլ տաճարներ և քաղաքներ:

Հիմ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները: Հելլենիստական շրջանի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բնութագիրը, որքան էլ այն տեղ-տեղ անխուսափելիորեն սխեմատիկ է ու ենթադրական, թույլ է տալիս խոսելու նրա զարգացման որոշ առանձնահատկությունների մասին:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանը հին արևելքի երկրների համար եղել է ստրկատիրական հասարակության ավելի քան երկուհարյուրամյա պատմության եզրափակիչ փուլ, մի ժամանակաշրջան, որն անմիջականորեն հանգեցրեց ֆեոդալական հասարակության անցմանը: Հելլենիզմի ժամանակ, իսկ Արևելքի երկրների համար մասամբ էլ դրանից առաջ, նկատվում է աշխատա-

94 Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения, էջ 157:

95 Տե՛ս Strabo, XII, 3, 36: Տե՛ս և Ս. Կելիաշադյան, Դիոդորությունի հին Հայաստանի տաճարային քաղաքների առաջացման մասին, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1963, № 9, էջ 65:

96 Տե՛ս И. Д. Амусин, «Народ земли», ВДИ, 1955, № 2.

վոր, մասնավորապես հողագործական բնակչության շահագործման ձևերի մեծ բազմազանություն: Դրանցից մի քանիսը հիշեցնում են ֆեոդալական շահագործման ձևերը: Բնորոշ է դառնում հողի վրա նստեցված ստրուկը իր ոչ մեծ տնտեսությունը, որը, սակայն իր անձով հանդերձ տակավին պատկանում է ստրկատիրոջը: Սաստկանում է ազատ գյուղացիության շահագործումը, բարձրանում նրա կախման աստիճանը և տեղի է ունենում նրա՝ հողին կցման պրոցեսը: Մի կողմից այդ և նման երևույթները դեռևս դուրս չեն գալիս ստրկատիրական հասարակարգի շրջանակներից, հայտանշելով նրան հատուկ շահագործման կլասիկ ձևերի ճգնաժամը և իրենցից ներկայացնելով այնպիսի մեթոդների որոնումներ, որոնք ընդունակ են երկարաձգել նրա գոյության ժամկետը: Մյուս կողմից դրանք բարենպաստ միջավայր են ստեղծում ապագա ֆեոդալական հասարակության տարրերի զարգացման համար, տարրեր, որոնք առաջանում ու աճում են ստրկատիրական հասարակության ընդերքում և նախապատրաստում նրա անկումը:

Հենց այդ բարդ, ճգնաժամի գծեր կրող տնտեսական իրադրության մեջ էլ ներգրավվեց Հայաստանը հելլենիստական շրջանում, նախապես անցած լինելով պրիմիտիվ, նահապետական ստրկատիրության ճանապարհ: Արևելյան երկրին հատուկ դանդաղությամբ սկզբնապես ընթանալով այդ ճանապարհով, հելլենիզմի շրջանում Հայաստանը միանգամից մուտք գործեց ստրկատիրության հասարակության այն փուլը, որը նախորդել է ֆեոդալիզմին: Այն դրույթը, թե Հայաստանը հելլենիզմի դարաշրջանում իր զարգացման մեջ ցատկ է կատարել, հիմնավորվում է ոչ միայն նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուրույն կորագծով, այլ նաև նրա կյանքի մնացած բոլոր բնագավառների էվոլյուցիայի պատկերով: Այսպես, եթե վերցնելու լինենք հայկական հասարակության քաղաքական զարգացումը, ապա Մեծ Հայքի պետության կազմավորումը հայ ժողովրդի պատմական ճանապարհին կարևորագույն հանգուցակետերից մեկն է, որովհետև հենց այդ իրողությամբ էր, որ Հայաստանը դարձավ Առաջավոր Ասիայի կարևոր երկրներից մեկը, գգվեցին այն պետականության հիմքերը, որի գոյությունը շարունակվեց ամբողջ վեց հարյուրամյակ, մինչև մ. թ. V դարի սկիզբը: Մշակույթի ասպարեզում մ. թ. V դարում կատարված թուրքին նախորդում է հելլենիստական շրջանում տեղի ունեցած թուրքը, որը միանգամից Հայաստանին կանգնեցրեց ժամանակի զարգացած երկրների շարքում: Քաղաքային կյանքի վերելքը, ինչպես արդեն ասվեց, նույնպես կապված է հելլենիստական ժամանակաշրջանի հետ:

Այսպիսով, Հայաստանը փաստորեն չի ապրել ստրկատիրական հասարակության ժողովման այն «կլասիկ» ժամանակաշրջանը, որը տարբեր ժամանակներում և տարբեր ձևերով հատուկ է եղել Հին Արևելքի երկրներին և հունահռոմեական աշխարհին, և հետևաբար չի կարողացել լրիվ չափով ստեղծել ստրկատիրական հասարակարգի համար բնորոշ մի շարք սոցիալական և քաղաքական ձևեր ու հիմնարկներ:

Սակայն նույն այդ պատճառով Հայաստանի զարգացման տեմպերը հինարևելյան հասարակությունների համեմատությամբ սրընթաց էին և հետագայում ավելի դյուրութամբ կատարվեց նրա անցումը ֆեոդալական հասարակության:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ՀԵՂԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աղբյուրների ներկա վիճակում հին Հայաստանի պետական կառուցվածքի մասին շատ բան անհայտ է մնում, այդ թվում և կարևոր, հիմնական երեկվոյթներ, իսկ այն, ինչ հայտնի է, գիտենք մեծ մասամբ հատվածաբար ու միակողմանի կամ թեթևակի ու հեռավոր ակնարկների միջոցով: Այս պարագաներում անհնարին է տալ ինչ-որ սխտեմատիկ և ավարտուն նկարագրություն, և մնում է ակնարկային ձևով շարադրել այն, ինչ այսօր հնարավոր է ասել:

Թագավորական իշխանության ժառանգականությունը: Հայաստանում ստեղծված պետականության ձևը, ինչպես այդ հատուկ էր Հին Արևելքի և հելլենիստական շրջանի պետություններին, այսպես կոչված, անառմանափակ միապետությունն էր: Պետական ապարատի գլուխ կանգնած էր թագավորը, որի իշխանությունը ժառանգական էր, հորից անցնում էր որդուն: Այդ սովորույթը դրսևորվում է արդեն մ. թ. ա. IV—III դարերում՝ Երվանդունի թագավորական դինաստիայի օրոք և իր արմատներով խորանում է մինչև Աքեմենյանների տիրապետության ու նախաաքեմենյան շրջանները, երբ Հայաստանի թագավորական, իսկ հետագայում սատրապական իշխանությունն էլ ժառանգական էր ու գտնվում էր Երվանդունի տոհմի ձեռքին: Ինչ վերաբերում է Արտաշես Ա-ի հետնորդներին, ապա Ստրաբոնը շատ որոշակի հայտնում է, որ Տիգրան Բ-ը ծագում էր Արտաշես Ա-ից ուղիղ գծով¹, իսկ ըստ Ապպիանոսի՝ նա որդին է եղել Տիգրան Ա-ի², Տիգրան Բ-ից մինչև մ. թ. I դարի վերջը հայոց թագավորների հաջորդականությունը պարզորոշ արտացոլված է աղբյուրների մեջ: Արտավազդ Բ-ը որդին էր Տիգրան Բ-ի, Արտաշես Բ-ը՝ Արտավազդ Բ-ի, Արտաշես Բ-ին հաջորդեց, հռոմեացիների միջնորդությամբ, Տիգրան Գ-ը՝ Արտավազդ Բ-ի՝ երկրորդ որդին: Հետո թագավորել են նրա զավակները՝ Տիգրան Դ և էրատո, որոնց թագավորությունն ընդմիջվել է, նորից Հռոմի թելադրանքով, Արտավազդ Բ-ի երրորդ որդի Արտավազդ Դ-ի կարճատև թագավորությամբ: Հայաստանում թագավորական իշխանության ժառանգականության հաստատուն հիմքերի մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ հռոմեա-

¹ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

² Տե՛ս App., Syc., 43:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՎԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գլուխ 1. Բնագրերը.— Հիլեների գծերը (Գ. Խ. Սարգսյան) 490

Գլուխ 2. Բնագրերը.— Հայաստանը վաղ հիլեների գծերի ժամանակաշրջանում (Գ. Ա. Տի-
րացյան)

1. Հայաստանը անկախ պետություն 500
2. Հայկական պետության վիճակը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների
օրոք 508
3. Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում 510
4. Հայաստանի տնտեսական զարգացումը Քաղաքաշինություն 516

Գլուխ 3. Բնագրերը.— Հայաստանի միավորումը և միջնադարում Արտաշես Ա-ի օրոք
(Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխա-
նությունից 521
2. Մեծ Հայքի սահմանների ընդարձակումը 526
3. Երկրի ներքին կյանքը 534
4. Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները 542
5. Հայաստանը Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ 551

Գլուխ 4. Բնագրերը.— Հայկական աշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ (Գ. Խ.
Սարգսյան)

1. Տիգրան Բ-ի գահակալումը 554
2. Տիգրան Բ-ի նվաճումները 558
3. Հայկական տերությունը, նրա տեղն ու դերը Առաջավոր Ասիայում 565
4. Մեծ Հայքը Տիգրան Բ-ի տերության համակարգում 573

Գլուխ 5. Բնագրերը.— Հայ-հռոմեական պատերազմը (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հռոմի առաջխաղացումը դեպի Արևելք և Հայաստանը 580
2. Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը 584
3. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից 589
4. Հռոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից 595
5. Հայաստանը պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների կարևորագույն
գործոն 600

Գլուխ 6. Բնագրերը.— Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և ճյուղ հաջորդների ժամանակա-
շրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Կրասոսի պարթևական արշավանքը և Հայաստանը 603
2. Պարթևա-հայկական դաշինքը՝ գործողության մեջ 609
3. Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը 616
4. Պաքար Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի
օրոք 626
5. Հայ ժողովրդի հետագա դիմադրությունը հռոմեական ագրեսիային և
Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը 631

Գլուխ Բսանվեցեհորդ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարաշրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանում	655
5. Քրոնիկան և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարաշրջանում

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալույթը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածությունները Հայաստանում Կորդուկոնի գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ՀԵՂԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աղբյուրների ներկա վիճակում հին Հայաստանի պետական կառուցվածքի մասին շատ բան անհայտ է մնում, այդ թվում և կարևոր, հիմնական երեվոյթներ, իսկ այն, ինչ հայտնի է, գիտենք մեծ մասամբ հատվածաբար ու միակողմանի կամ թեթևակի ու հեռավոր ակնարկների միջոցով: Այս պարագաներում անհնարին է տալ ինչ-որ սխտեմատիկ և ավարտուն նկարագրություն, և մնում է ակնարկային ձևով շարադրել այն, ինչ այսօր հնարավոր է ասել:

Թագավորական իշխանության ժառանգականությունը: Հայաստանում ստեղծված պետականության ձևը, ինչպես այդ հատուկ էր Հին Արևելքի և հելլենիստական շրջանի պետություններին, այսպես կոչված, անառմանափակ միապետությունն էր: Պետական ապարատի գլուխ կանգնած էր թագավորը, որի իշխանությունը ժառանգական էր, հորից անցնում էր որդուն: Այդ սովորույթը դրականում է արդեն մ. թ. ա. IV—III դարերում՝ Երվանդունի թագավորական դինաստիայի օրոք և իր արմատներով խորանում է մինչև Աքեմենյանների տիրապետության ու նախաաքեմենյան շրջանները, երբ Հայաստանի թագավորական, իսկ հետագայում սատրապական իշխանությունն էլ ժառանգական էր ու գտնվում էր Երվանդունի տոհմի ձեռքին: Ինչ վերաբերում է Արտաշես Ա-ի հետնորդներին, ապա Ստրաբոնը շատ որոշակի հայտնում է, որ Տիգրան Բ-ը ծագում էր Արտաշես Ա-ից ուղիղ գծով¹, իսկ ըստ Ապպիանոսի՝ նա որդին է եղել Տիգրան Ա-ի², Տիգրան Բ-ից մինչև մ. թ. I դարի վերջը հայոց թագավորների հաջորդականությունը պարզորոշ արտացոլված է աղբյուրների մեջ: Արտավազդ Բ-ը որդին էր Տիգրան Բ-ի, Արտաշես Բ-ը՝ Արտավազդ Բ-ի, Արտաշես Բ-ին հաջորդեց, հռոմեացիների միջնորդությամբ, Տիգրան Գ-ը՝ Արտավազդ Բ-ի երկրորդ որդին: Հետո թագավորել են նրա զավակները՝ Տիգրան Դ և էրատո, որոնց թագավորությունն ընդմիջվել է, նորից Հռոմի թելադրանքով, Արտավազդ Բ-ի երրորդ որդի Արտավազդ Դ-ի կարճատև թագավորությամբ: Հայաստանում թագավորական իշխանության ժառանգականության հաստատուն հիմքերի մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ հռոմեա-

¹ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

² Տե՛ս App., Syc., 43:

ցիները հայկական գահի իրենց թեկնածուներին ընտրել են անպայմանորեն իշխող տան անմիջական ներկայացուցիչներից, ինչպես և այն հանգամանքը, որ Արտաշեսյան վերջին թագավորի մահանալուց հետո էլ հայերը, ձգտելով պահպանել դինաստիան՝ թագուհի էին հայտարարել էրատոյին:

Հայոց թագավորների տիտղոսները: Իշխանության բնույթը էական չափով գրսևորվում է թագավորների կրած տիտղոսների մեջ: Այս խնդրում դժվար է հենվել պատմիչների տվյալների վրա, իսկ վավերագրական տվյալներ թեև կան, բայց քիչ են և միակողմանի. այսուհանդերձ, նրանք որոշ պատկերացում են տալիս, թե ինչ հիմնական և վերագրի տիտղոսներ են կրել հայոց թագավորները: Մ. թ. ա. III դարից հայտնի են Մոփքի թագավորների դրամները, որոնց վրա սրանք հորջորջվում են սոսկ որպես «թագավոր» (βασιλεύς)³: Այդպես են կոչվել նաև Մեծ Հայքի Երվանդունիները, եթե միայն Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկում հիշատակված 'E[.]οὐννης թագավորը նրանց թվին է պատկանում⁴:

Արտաշես Ա.-ը նույնպես իրեն անվանում է սոսկ «թագավոր» (MLK «մե-լեխ»՝ արամեերեն իր արձանագրությունների մեջ): Տիգրան Բ-ի դրամների վրա հանդիպում ենք երեք տեսակ տիտղոսների՝ «թագավոր» (βασιλεύς), «մեծ թագավոր» (βασιλεύς μέγας) և «թագավորների թագավոր» (βασιλεύς βασιλέων): Տարբերությունը գալիս է և՛ արդ դրամների՝ նրա թագավորության տարբեր տարիներին պատկանելուց (նա սկսած պիտի լինի սոսկ «թագավորից» և ավարտած «թագավորների թագավորով»), և՛ դրանց հատման վայրից: Եթե Հայաստանում՝ Արտաշատում, հատված դրամների վրա հաճախակի հանդիպում է «թագավորների թագավոր»-ը, ապա այն երբեք չի պատահում Ասորիքում, Անտիոքում և ալուր հատվածների վրա⁵:

Արտավազդ Բ-ը շարունակում է կրել «թագավորների թագավոր» տիտղոսը, նույնը և նրա հաջորդն ու որդին՝ Արտաշես Բ-ը: Սրանից հետո նկատվում է հետաքրքրական օրինաչափություն. Հռոմից կախում ունեցող հայոց թագավորները անվանվում են «մեծ թագավոր», անկախները՝ «թագավորների թագավոր»⁶:

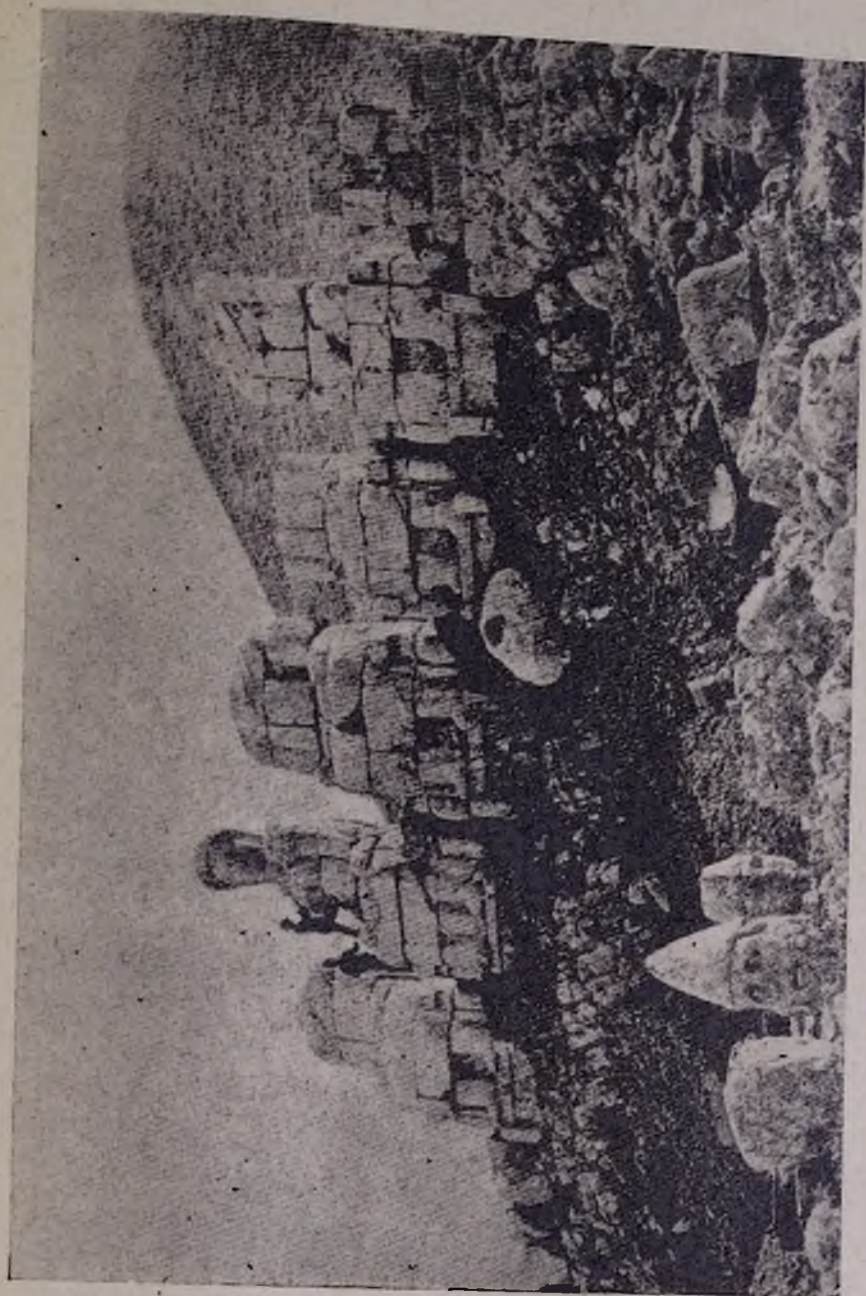
Այն փաստը, որ նույնիսկ Հռոմից կախյալ թագավորները կրում են «մեծ թագավոր» և ոչ սոսկ «թագավոր» տիտղոսը, իր բավարար հիմնավորումն է գտնում Հայաստանի մեծության, հզորության և միջազգային հարաբերության մեջ խաղացած դերի մեջ: Սակայն ինչո՞վ բացատրել «թագավորների թագավոր» տիտղոսի պահպանումը, արդյոք՝ սա սոսկ հիշատակ էր մնացել Տիգրան Բ-ի ժամանակվանից, երբ հայոց թագավորը իսկապես մի շարք կլանված երկրների գերագույն տեր էր ու մի շարք այլ մերձավոր երկրների վեհապետ, ուստի և իրավամբ խել էր այդ տիտղոսը իրենից առաջ այն կրած պարթև

³ Տես E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, աղ. CXCIH:

⁴ Տես A. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, № 1—2, էջ 44, 'Ερρόννης: Γ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 40, վերականգնում է՝ Εὐρόννης:

⁵ Տես H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, RN, Paris, 1955.

⁶ Տես Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 298:

Մամազեան Երվանդունիների սրբալայի, Նեմուդ լեռն վրա

Թագավորներից⁷, Թե՛ Տիգրանից հետո էլ հայոց թագավորների կողմից այդ տիտղոսի պահպանումը որոշակի իրավական հիմք ուներ: Եթե վերջինն է, ուրեմն պետք է ենթադրել, որ Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկված առանձին շրջաններ, ասենք Կորդուքը (Գորդիենե) կամ Սուփքը, շարունակում էին ունենալ տեղական իշխանության ինչ-որ մնացորդներ, որոնք և հիմք էին տալիս հայոց թագավորին կրելու վերոհիշյալ տիտղոսը⁸:

Արտաշեսյան թագավորները կրել են նաև պատվատիտղոսներ: Արտաշես Ա-ը կրել է նաև «Երվանդական» (RWNDKN) տոհմանունը⁹, Այս տոհմանունը ուրիշ թագավորների տիտղոսաշարում չի հանդիպում: Այնուհետև, Արտաշես Ա-ը, ըստ Սխրիանի արձանագրության, ստացել է TB արամեերեն «լավ», «բարի» պատվատիտղոսը¹⁰, Ինչպես արդեն ասվեց, սա անշուշտ հելլենիստական թագավորների պատվատիտղոսների համակարգից մի նմուշ է, հավանաբար համապատասխան հունարեն Εὐσεβής-ին («բարեպաշտ») կամ գուցե Εὐεργετής-ին («բարեբար», «բարեգործ»): Առաջին դեպքում հավանական է, որ նա այդ պատվատիտղոսը ստացել է թագավորական նախնիների պաշտամունքի հատտաման կապակցությամբ:

Տիգրան Բ-ը, ըստ Հուստինոսի հաղորդման¹¹, դրամներից մեկի վրա էլ կրել է θεός — «աստված» հելլենիստական և պարթև թագավորների մեջ բավական տարածված պատվատիտղոսը, որ նշանակում է, թե նրա կրողը դեռ կենդանության օրոք աստվածացված է եղել¹², Տիգրանի հաջորդներից ոմանք կրել են «հռոմեասեր» կամ «հունասեր» (φιλορωμαίος, φιλέλλην) պատվատիտղոսները: Այս երկուսը իրենց արտաքին նմանությամբ հանդերձ, միանգամայն տարբերվեցին իրենց իմաստով: «Հունասեր»-ը նշանակում է իր հպատակների մեջ հույներ, հույն բնակչություն ունեցող և այդ բնակչությանն ու ընդհանրապես հունական մշակույթին և քաղաքակրթությանը բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերող¹³, ի տարբերություն սրան «հռոմեասերն» ունի քաղաքական իմաստ, այն նշանակում էր Հռոմին ու հռոմեական քաղաքականությանը համակրող: Այս պատվատիտղոսներն, ուրեմն, բացահայտում էին իրենց կրողների հակումները:

Հայազգի թագավորների միջև իր տիտղոսաշարի առումով առանձնակի տեղ էր գրավում Կոմմագենեի Երվանդունի դինաստիայի ներկայացուցիչ Ան-

⁷ S⁶u Just., XL, 3.

⁸ S⁶u ստորև, ծան. 13.

⁹ Այս տոհմական մասին տե՛ս վերը, էջ 529.

¹⁰ S⁶u A. Г. Периханян, Армейская надпись из Зангезура, էջ 108.

¹¹ S⁶u Trog., prol., XLII.

¹² Դրամի կապակցությամբ համոզմունք չկա, թե այն պատկանում է անպայման Տիգրան Բ-ին (Le Rider, Monnaies grecques acquises par le Cabinet des medailles en 1959. RN. 1959 — 1960, պատկեր՝ աղյուսակ III, № 32): Բացաված չէ, որ այն պատկանում է հաջորդ Տիգրաններից մեկի: Այդ դեպքում դրամը ավելի կարևորություն կստանա, վկայելով մի այլ հայոց թագավորի աստվածացման մասին ետ:

¹³ S⁶u A. Gutschmid. Ueber die Beinamen der hellenistischen Könige. „Kleine Schriften“, IV, Leipzig. 1893, էջ 111.

տիրոջ Ա-ր, որը Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի ժամանակակիցն էր: Սա, լինելով իր տերիտորիայով ու նշանակությամբ մի շնչին թագավորության իշխող, այսուհանդերձ, կրում էր հելլենիստական աշխարհում ընդունված գրեթե բոլոր պատվանունները: Իր տիրոջ սաշարով՝ մեծ թագավոր, աստված, արդարադատ, հայտնված (աստված), հռոմեասեր և հունասեր (Θεός Δικαίος Ἑταίρος Φιλόστοργος καὶ Φίλωνος)¹⁴, Անտիոքոսը ջանում էր բարձրացնել իր իշխանության հեղինակությունը:

Խագավորական իշխանության ֆունկցիաները: Սրանք կարելի է բաժանել ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառների: Արտաքին քաղաքականությունը թագավորը վարում էր հենվելով միջազգային հարաբերությունների իրավական նորմերի ու կանոնների վրա: Նրա ֆունկցիաների մեջ կարևոր տեղ էին գրավում պատերազմի և հաշտության խնդիրները: Պատերազմ-հայտարարելը, հաշտության պայմանագրեր, հարձակողական կամ պաշտպանողական դաշնագրեր կնքելը, բազմակողմանի համաձայնագրերում իր երկիրը ներկայացնելը և այլն, այս բոլորը կատարում էր թագավորն անձամբ կամ պատվիրակների միջոցով:

Հայտնի են Արտաշես Ա-ի համաձայնությունը Հռոմի հետ՝ երկրի անկախացման պահին, երբ նա ի դեմս Հռոմի հենարան էր փնտրում Սելևկյանների դեմ, նրա դաշինքը՝ Սիլևկյանների դեմ ապստամբած Տիմարքոսի հետ: Հայտնի է նաև Արտաշես Ա-ի գրագրությունը Կապադովկիայի արքա Արիարաթ Ե-ի հետ՝ Ծոփքի թափուր դահի ժառանգությունը տնօրինելու կապակցությամբ¹⁵, Միջազգային քաղաքականությանը Հայաստանի և նրա թագավորի մասնակցության կարևորուն օրինակ է Պոլիբիոսի պատմածը պոնտա-կապադովկիական պատերազմին հաջորդած բազմակողմ համաձայնագրի կնքման մասին, որին բացի անմիջական պատերազմող կողմերից՝ Պերգամոնի, Բյութանիայի, Կապադովկիայի, Պոնտոսի և Փոքր Հայքի իշխողներից, մասնակից էին նաև միջնորդներ, որոնց թվում նաև Պոլիբիոսի հորջորջամբ՝ «Հայաստանի մեծ մասի կառավարիչ Արտաշեսը»¹⁶:

Արտաքին քաղաքականությունը հատկապես բարդանում ու ճյուղավորվում է Տիգրան Բ-ի օրոք, երբ Հայաստանը դառնում է հին աշխարհի միջազգային կյանքի կարևորագույն գործոն, բազմաթիվ համաձայնագրեր ու դաշնագրեր կնքում, պատվիրակություններ ընդունում, կանոնավորում իր հարաբերությունները վասալական պետությունների հետ:

Արտաքին քաղաքականության կարևոր գործոն էին դինաստիական ամուսնությունները: Տիգրանի երկու դուստրերը ամուսնացած էին պարթևների և Մեգիայի թագավորների հետ, ինքը կնության էր առել Միհրդատ Եվպատորի դստերը՝ Կլեոպատրային: Տիգրանի մի երրորդ դստերը, արդեն իր հոր մահվանից հետո, 53 թվականին Արտավազդ Բ-ը կնության տվեց պարթևական թագա-

¹⁴ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien էջ 323 և հաջ.:

¹⁵ Տե՛ս Diod., XXXI, 22:

¹⁶ Տե՛ս Polyb., XV, 2, 12:

ժառանգին, ի ամրապնդումն այդ ժամանակ կնքված հայ-պարթևական դաշինքի, իսկ իր սեփական դատերը՝ Փոքր Հայքի և Գալաթիայի թագավոր Դեյոտարի որդուն։ Արտավազդի սկսած, դիվանագիտությունը ավելի ու ավելի մեծ դեր է խաղում հայկական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ (ներառյալ բերրության հարստության, Անտոնիոսի հետ), քանի որ Հայաստանը բուժեցրային պետության վիճակի մեջ էր ընկել Հռոմի և պարթևների միջև և դարձել սրանց կռիվախնձորը։ Հայտնի է Արտավազդի հաջորդների դիվանագիտական գործունեությունը, երբ վերջիններիս հակառակորդն էր այնպիսի մի դիվանագետ, ինչպիսին էր Օգոստոս կայսրը։

Ներքին քաղաքականության բնագավառում ևս թագավորը շատ լայն իրավունքներ ուներ, ավելի ճիշտ՝ ինքն է իրավունքի աղբյուրը։ Կարող էր գործել ավանդական կամ պետության կողմից սահմանված օրենքներով ու կանոններով, կարող էր և վերանայել դրանք ու սահմանել նորերը։ Հենց այդպիսի մի գործողություն է կատարվել Արտաշես Ա-ի օրոք, որի մասին հաղորդում են Սևանի ավերին գտնված ու Արտաշեսի անունը կրող սահմանաքարերը, ինչպես նաև Մովսես Խորենացին։ Արտաշեսը թագավորական իշխանությանը օրինականացրել էր մասնավոր հողատիրության նվաճումները, որոնք կատարվել էին ի հաշիվ համայնական հողերի¹⁷։ Ապպիանոսի հաղորդումը այն մասին, որ Տիգրան Բ-ը հրամայեց հայ ավագանու ներկայացուցիչներին բնակվել նորակառույց Տիգրանակերտում, սպառնալով բռնագրավել շենթարկվողների գույքը, նորից նույնն է հաստատում¹⁸։

Թագավորի ֆունկցիաների մեջ էր մտնում նաև նոր քաղաքների հիմնադրումը և անվանակոչումը։ Այդ մասին առկա են ուղղակի ցուցումներ։ Ստրաբոնը և Պլուտարքոսը¹⁹ հաղորդում են Արտաշատի հիմնադրմանը կարթագենացի Հաննիբալի մասնակցության մասին, բայց և նշում, որ նրա դերը սոսկ կատարողի տեխնիկական դեր է եղել, իսկ հիմնադիրը Արտաշեսն է²⁰։

Բոլոր անտիկ աղբյուրները ձայնակցում են Ստրաբոնին, որն ասում է, թե Տիգրանը «հիմնադրեց մի քաղաք... և անունը դրեց Տիգրանակերտ»²¹։ Այս երևույթը, որ խիստ բնորոշ էր հելլենիստական երկրների համար, Հայաստանում շարունակվում էր նաև հետագա շրջանում՝ կյանքի կոչելով նորանոր քաղաքներ (ընդհուպ մինչև IV դարում Արշակ Բ-ի հիմնադրած Արշակավանը)։ Իրականում, սակայն, ինչպես կոեմենենք ստորև, լիտուրգիա երևույթի մասին խոսելիս, թագավորը հաճախ անվանական հիմնադրողն էր հանդիսանում։ մինչդեռ հիմնադրման հետ կապված աշխատանքների ծախսերը հոգում էին այլ անձնավորություններ²²։

17 Տե՛ս վերը, էջ 534 և հաջ.։

18 Տե՛ս App., Mithr., 84։

19 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 6։ Plut., Lucul., 31։

20 Դիողորը ուղղակի նշում է՝ «հիմնադրեց իր անունը կրող քաղաքը» (XXXI, 22)։ Նույնը և Խորենացին (Բ, խը)։

21 Strabo, XI, 14, 15։

22 Տե՛ս Գ. Սաբալյան, Գառնիի հուշարեն արձանագրության շուրջը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1956, № 3, էջ 55։

Թագավորը երկրի բովանդակ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարն էր և ընդհանրապես ղեկավարում էր ներքին կյանքի բոլոր բնագավառները:

Թագավորի շրջապատը: Այս ամենը, իհարկե, բնավ չի նշանակում, թե միապետի իշխանությունը իսկապես անսահմանափակ էր և որ նա ամենազոր էր: Իր գործողություններում թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին բնագավառներում, նա առաջնորդվում էր իշխանության սոցիալական բազա հանդիսացող տիրող դասակարգի ձգտումներով, շահերով ու պահանջներով, որոնք նա կոչված էր պաշտպանել ու իրագործել: Բռնանալով անգամ ավագանու այս կամ այն ներկայացուցչի վրա, նա ելնում էր իշխող դասակարգի ընդհանուր շահերից:

Երկրի կառավարման և թագավորի կողմնորոշման հարցում կարևոր նշանակություն ունեւ հատկապես իշխող դասակարգի բարձրագույն խավը՝ թագավորի անմիջական շրջապատը, որը կազմում էր արքունիքը: Այստեղ առաջին դերերը բաժանված էին թագավորի հարազատների միջև՝ նախ և առաջ նրա որդիների և եղբայրների:

Սրանց կողքին գործում էին մեծատոհմիկ, ինչպես և նորելով ծառայող ավագանու բարձր խավի ներկայացուցիչները: Շնորհիվ Արտաշես Ա-ի նորագյուտ արամեերեն արձանագրության, այժմ հայտնի է նրա մերձավորագույն գործակիցներից մեկը՝ Ախշահրսարտի որդի Նիկեփորը²³։ Տիգրան Բ-ի կողմից Լուկուլլոսի արշավը կասեցնելու նպատակով առաքված զորավարն էր Միթրոդոտանը (Մեհրոտան), որը, հավանորեն, Մոփքի թագավորական ընտանիքից էր՝ Զարեհի հետնորդներից մեկը: Սելևկյաններից նվաճված երկրների վրա կարգված էր Բագադատեսը (Բագարատ): Մայրաքաղաքի՝ Տիգրանակերտի, տնօրինությունը Լուկուլլոսի արշավանքի պահին հանձնարարված էր Մանկայոսին: Սրանք բոլորը հետագայում հայտնի նախարարական տոհմերի նախնիներն են²⁴։ Որոշ դեր էր վերապահվում նաև հելլենիստական շրջանի բոլոր պետությունների մոտաք գործած հույն պատմիչներին: Մետրոդոտոս Սկեփսիացին, նախքան Տիգրանի արքունիք տեղափոխվելը, ծառայել է Միհրդատ Պոնտացուն, կատարելով Պոնտոսի գերագույն դատավորի պաշտոնը²⁵։ հնարավոր է, որ Հայաստանում ևս նա որեւէ նման պաշտոն էր վարում: Նման անձնավորություններից մեկն էլ Գուրասի ռազմական օգնական հույն Կալիմաքոսն էր²⁶։

Հայաստանի պետական առանձին մարմինների և նրանց գործունեության մասին հունա-հռոմեական աղբյուրներում բնականաբար սիստեմատիկ տվյալներ չկան և մնում է միայն ենթադրել, որ այստեղ ևս հելլենիստական այլ պետությունների նման, գոյություն պետք է ունենային երկրի ներքին կյանքի տարբեր բնագավառները ղեկավարող ռազմական, ֆինանսական, իրավական և այլ գերատեսչություններ, որոնց հետագա զարգացման արգասիքը հանդիսացան հայ Արշակունիների ժամանակաշրջանի գործակալությունները՝ սպարապետությունը, հազարապետությունը, սենեկապետությունը և այլն և այլն:

²³ Տե՛ս A. Perikhanian, Une inscription araméenne du roi Artashes, trouvée a Zanguezour (Siwnik'), էջ 18.

²⁴ Տե՛ս սուրբե, էջ 679.

²⁵ Տե՛ս Strabo, XIII, 1, 55.

²⁶ Տե՛ս Plut., Lucul., 32.

Խորենացին իր «Պատմության», հատկապես, Վաղարշակ թագավորի գահակալությանը վերաբերող դրվագում²⁷ ներկայացրել է այնպիսի և այնքան նորամուծություններ պետության կյանքի տարբեր բնագավառներում, որոնք, իհարկե, հնարավոր չէ պատմականորեն վերագրել մեկ, այն էլ այնպիսի կի-

Արամազդի (Ջև-Օրումազդեսի) ցեղայական արձանի գլուխը. Նեմուշ լեռ

սառնասպելական անձնավորություն, որպիսին է Վաղարշակը: Ինչպես ինքը՝ Վաղարշակը հավաքական անձ է, բաղկացած Արտաշես Ա-ի, Տրդատ Ա-ի և այլ հայ իշխողների առանձին գծերից, այնպես էլ Խորենացու կողմից նրան վերագրված նորամուծություններն ու բարեփոխումները իրականում հրկարատև դարաշրջանի արգասիք են և իրականացված պիտի լինեն մի շարք թագավորների օրոք:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ դրանց մի որոշակի մասը հիմնավոր կերպով կարելի է վերագրել նախաարշակունյան շրջանին, ինչպես, օրինակ, Խորենացու Վաղարշակին վերագրած հենց առաջին նորամուծությունը՝ «թագադիրի» կամ «թագակապի» պաշտոնի ստեղծումը: Արտաշես Ա-ի Սիսիանում գտնված արամեերեն արձանագրության մեջ հանդիպում ենք «թագադիր» տիտղոսով մի անձնավորության՝ արդեն հիշատակված Ախշահրսարտի որդի Նիկեփորին: Ուրեմն, «թագակապի» պաշտոնը գոյություն է ունեցել դեռևս Արտաշեսյանների դինաստիայի սկզբում, գուցե և ավելի վաղ:

Մ. թ. IV դարի Հայաստանում գոյություն է ունեցել «մարդպետություն» գործակալությունը, որի անունով նույնիսկ մի գավառ կոչվել է «Մարդպետական», որը և հատկացված է եղել այդ գործակալներին: Դրանք սովորաբար

27 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է, Ը:

ներքինի են եղել և կրել են նաև «հայր» տիտղոսը: Ահա այդ «հայր» կամ «թագավորի հայր» տիտղոսը հայտնի է դեռևս Սելևկյանների շրջանից: Նույն տիտղոսը գոյություն է ունեցել Պոնտոսի թագավորությունում, մասնավորապես Միհրդատ Եվպատորի օրոք: Այդ տիտղոսը ի դեպ կրել է մեզ հայտնի Մետրոդորոս Սկեփսիացին, որը Միհրդատի մոտ գերագույն դատավորի պաշտոն էր վարում:

Արշակունյաց Հայաստանում կարևոր դեր խաղացած «հազարապետություն» գործակալությունը ևս կարող էր գոյություն ունեցած լինել Արտաշեսյան շրջանում, փոխառված լինելով կամ Աքեմենյաններից՝ Երվանդունիների միջոցով և կամ Սելևկյաններից, որոնց մոտ այդ պաշտոնը «խիլիարխա» (հազարապետություն) անվամբ և հայկականին հար և նման բովանդակությամբ ընդունված է եղել ամենավաղ ժամանակներից: Ինքը՝ Սելևկոս Ա-ը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք «խիլիարխոս» — հազարապետ է եղել:

Խորենացին Վաղարշակին է վերագրում նաև դատավարության (մասնավորապես թագավորական դատավարության, այսինքն՝ թագավորի կեղմից երկրի ստորաբաժանումներում նշանակվող դատավորների) հիմնադրումը՝ «Սահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, փրավարարներ քաղաքներում և ավաններում»: Պարթևների մոտ թագավորական դատավարության մասին հաստատուն տվյալներ ունենք մ. թ. I դարի վերաբերյալ: Ենթադրվում է, որ այդ հիմնարկությունը պարթևները ժառանգել էին Սելևկյաններից²⁸: Նույն ճանապարհով այն կարող էր ի հայտ գալ և Հայաստանում՝ Արտաշեսյանների օրոք: Մեզ հետաքրքրող դրվագում կան նմանօրինակ նաև այլ հաղորդումներ, որոնք արժանի են ուշադրության և ուսումնասիրման:

Իշխող դինաստիայի պաշտամունքը: Խորենացու մոտ կարգում ենք նաև, որ Վաղարշակը «Արմավիրում մեհյան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում Արեդակին (= Ապոլոն, Տիր), Կուսին (= Անահիտ, Արտեմիս) և իր նախնիներին»: Մի քանի այլ առիթներով Խորենացին վերադառնում է այդ խնդրին²⁹ և իմանում ենք, որ նմանօրինակ տաճարներ՝ նվիրված թագավորական նախնիների պաշտամունքին, կառուցվել են նաև Բագարանում ու երկրի մայրաքաղաք Արտաշատում:

Խորենացու այս հաղորդումներով ուրվագծվող թագավորական նախնիների պաշտամունքը լայն տարածում է ունեցել ողջ հելլենիստական աշխարհում: Սելևկյանների մոտ տարածված պաշտամունքի տարատեսակը հատկապես հարազատություն է ցուցաբերում հայկականի հետ. օրինակ, մի արձանագրության մեջ հիշատակվում է Զևսի, Ապոլոնի, թագավորական նախնիների և Սելևկոս թագավորի պաշտամունքն իրականացնող քուրմը³⁰, որ շատ նման է Խորենացու վերը մեջքնիրված տեղեկությանը³¹:

²⁸ S^h. C. B. Welles, Dura Pergament 21. Hypothek und Execution am Euphrat-ufer im I. Jahrhundert n. Chr., „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte“, Romanische Abteilung. LVI, 1936, էջ 101 և հաջ.

²⁹ S^h. Խորենացի, Բ, Բ, Ժբ, Ժդ, Խ, ԽԲ, հէ:

³⁰ S^h. M. Rostovtzeff, Πρώτοι, „The Journal of Hellenic Studies“, vol. LV, 1935, էջ 56:

³¹ S^h. Խորենացի, Բ, Ը:

Միհրի (Ապոլլոնի) հսկայական արձանի գլուխը. Նեմեսոս լեռ

Սելեկյանների, Պողոմյանների, ինչպես և այլ դինաստիաներում նախնիների հետ մեկտեղ կրոնական պաշտամունքի առարկա է դարձվել նաև իշխող, կենդանի թագավորի անձը, ըստ որում հաճախ թագավորները նույնացվել են այս կամ այն աստծո հետ։ Այսպես, հանդիպում ենք Սելեկոս-Ջևանիկատորին (Սելեկոս Ա), Անտիոքոս-Ապոլլոն-Սոտերին (Անտիոքոս Ա) և այլն։

Քաջ ժանոթ Պոնտոսի արքա Միհրդատ Նվպատորը նույնացվել է Դիոնիսոս աստծուն³²:

Հարուստ փաստեր են գտնվել դինաստիայի և իշխող թագավորի պաշտամունքի վերաբերյալ Կոմագենեի Երվանդունիների կապակցությամբ, հատկապես՝ Անտիոքոս Ա. Կոմագենացու (մ. թ. ա. 69—38): Սրա հիմնադրած բազմաթիվ սրբավայրերը, հակառակ երկրի փոքր հնարավորություններին, օժտված են եղել փառահեղ պաշտամունքային կառույցներով: Եփրատի արևմտյան արմունկի մոտերքը Նեմրուդ լեռան վրա պեղված, Անտիոքոսի հիմնադրած սրբավայրում կանգնեցված են եղել աստվածների և իրեն՝ Անտիոքոսի հսկայական 8—9 մ բարձրություն ունեցող քարե արձաններ, իսկ նախնիներին՝ 3 մ բարձրություն ունեցող սալերի վրա արված նրանց բարձրաքանդակ պատկերները, չհաշված մյուս, նույնքան ճոխ պաշտամունքային պարագաները: Այստեղ դինաստիական պաշտամունքի կապակցությամբ ներկայացված աստվածները նույն Զևս-Արամազդն է, Ապոլոն-Միհր-Հելիոս-Հերմեսը և Հերակլես-Վահագն-Արեսը³³:

Սպասելի է, որ Հայաստանում ևս այսօրինակ կառույցներ են եղել, թեև արդեն իսկ առկա սուղ տվյալները թույլ են տալիս խոսելու որոշ առանձնահատկությունների մասին: Այսպես, ի տարբերություն Կոմագենեի, Հայաստանում Զևս-Արամազդի, Արև-Տիր-Ապոլոնի և Լուսին-Անահիտ-Արտեմիսի արձանները, ըստ հորինացու, ոչ թե քարից են եղել, այլ «պղնձաձուլ» և «սկզբո՞ծ», իսկ թագավորական նախնիների համար կանգնեցվել են «կուռքեր», որոնք ըստ Լեոյիսի են եղել են, ինչպես Կոմագենեում, բարձրաքանդակներ³⁴:

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, նախապես որպես միայն նախնիների պաշտամունք, սկզբնավորված պիտի լինի Հայաստանում Արտաշես Ա-ի օրոք, և իր հետագա զարգացումն է ապրում Տիգրան Բ-ի ժամանակ: Երբ այն լրացվում է իշխող թագավորի աստվածացմամբ և նույնացմամբ մի կոնկրետ աստծո հետ: Տիգրան Բ-ի դեպքում այդ քայլը դյուրանում էր այն հանգամանքով, որ նա, գրավելով Սելևկյանների գահը 14 տարի շարունակ, կարող էր յուրացնել տարբեր սելևկյան ավանդույթների թվում, նաև վերոհիշյալը: Տիգրանի աստվածացման մասին խոսում է նրա Թեօզ պատվանունը, իսկ նրա նույնացման մասին հատկապես Հերակլ-Վահագն աստծո հետ՝ այն հանգամանքը, որ հորինացու հաղորդած Աժդահակի և Տիգրանի առասպելում վերջինս փաստորեն հանդես է գալիս վիշապաքաղ Վահագն աստծո դերում³⁵: Այս տեսակետը հաստատվում է նաև Տիգրանի այն դրամներով, որոնց հակառակ կողմին պատկերված է Հերակլես-Վահագնը: Նման ձևով Արտավազդ Բ

³² Տե՛ս M. P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, II Band, Die hellenistische und die römische Zeit, Երկրորդ հրատ., München, 1901, էջ 184 և հաջ., L. Cerfaux et J. Tondriau, Un concurrent de christianisme, Le culte des souverains, «Bibliothèque de théologie», série III, vol. 5, Paris, 1957, էջ 240 և հաջ.

³³ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 232—252.

³⁴ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հիւնդիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 44.

³⁵ Հմմտ. Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, Վաղարշապատ, 1999, էջ 502. և հաջ.

Թագավորը, ըստ երևույթին, նույնացված է եղել Միհր աստծուն, որտեղից էլ ծագում է բնորոշ միհրական առասպելներում Արտավազդի՝ Միհրի դերում հանդես գալը³⁶:

Հետագայում ևս, Արշակունյաց օրոք, այդ պաշտամունքը պահպանվել է, սնվելով մի կողմից Արտաշեսյանների ավանդույթներից, մյուս կողմից էլ հենց պարթև Արշակունիների մոտ լայն տարածում գտած նմանօրինակ պաշտամունքից:

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, որը հաճախ անվանում են «քաղաքական կրոն», պետական իշխանության այլ միջոցների շարքում ունեցել է կարևոր ու լուրջ սոցիալական ֆունկցիա՝ օժանդակել տիրող դասակարգին նրա տիրապետության ապահովման գործում:

2. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՏԱՐԻՆԵՐ

Երկրի վարչական բաժանումը: Պլինիոս Ավագը հիշատակում է, թե Վաստանը բաժանվում է 120 պրեֆեկտուրաների՝ բարբարոսական անուններով, որոնք կոչվում են սառաթեգիաճեռ. դրանցից մի քանիսը նախապես առանձին իշխանություններ (regna) պետք է եղած լինեն³⁷: Այս հաղորդումը բազմաթիվ վեճեր է հարուցել, թե՛ այդ միավորների էություն և թե՛ նրանց ծագման ժամանակի շուրջը:

Այն կարծիքը, թե դրանք ֆեոդալական տիպի ստրակալական իշխանություններն են եղել³⁸, չի արդարանում ոչ նրանց «ստրատեգիա» հորջորջմամբ, որը հին աշխարհում ունեցել է վարչա-տերիտորիալ (թերևս ռազմական երանգով) միավորի նշանակություն, ոչ էլ Պլինիոսի կողմից այդ տերմինին տրված «պրեֆեկտուրա» պարզաբանմամբ, որը նույնպես չի կարող մեկնաբանվել այլ կերպ, քան վարչական-տերիտորիալ միավոր: Դեռ ավելին, հենց նույն հատվածում առկա է նաև «իշխանություն» կամ «թագավորություն» բառը, որը պարզորոշ հակադրված է նախորդ երկու տերմիններին և ավելի ցայտուն է դարձնում նրանց զուտ վարչա-տերիտորիալ իմաստը: Իսկապես Պլինիոսն այստեղ հաղորդում է, որ Հայաստանի ստրատեգիաների մի մասը նախապես եղել են regna՝ «իշխանություններ» կամ «թագավորություններ» և ապա նոր վերածվել վարչա-տերիտորիալ միավորների՝ ստրատեգիա-պրեֆեկտուրաների: Այս պարագաներում ստրատեգիաները «տիրակալական իշխանություններ» համարելը նշանակում է ոչ միայն տերմինի կոնկրետ իմաստի անտեսում, այլև այդ միավորների զարգացման՝ Պլինիոսի կողմից ակնարկած պրոցեսի անտեսում:

Ե՛րբ է Հայաստանում արմատավորվել այդ վարչական բաժանումը: Շատ քիչ հավանականություն կա, որ դա Տրդատ Ա Արշակունու դործն է. որովհետև նրա գահակալման և ստրատեգիաների մասին հաղորդող Պլինիոսի մահվան թվականների միջև ընկած էր ընդամենը 13 տարի (մ. թ. 66—79), և հռոմեացի

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 366: Բաղ. Ավգալիկյան, Միհրը հայոց մեջ, Վիեննա, 1930, էջ 54 և հաջ.:

³⁷ *Plin.*, NH, VI, 9.

³⁸ Տե՛ս *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 433 և հաջ.:

հեղինակը դժվար թե հասցնեի Հայաստանի ներքին կյանքի վերջին նորոթյուններին մեկը հիշատակել այդքան մեծ արագությամբ, շնորհիվ այն մասին, որ նա կարող է իր այդ աշխատության համապատասխան բաժինը գրած լինել դեռևս 66 թվականից առաջ (Այս շատ հավանական է, քանի որ Պլինիոսը հետագայում է Հայաստանը կլավդիոս կայսեր (մ. թ. 41—54) պատվերով)։

Անհամեմատ ավելի հավանական է, որ վարչական այդ բաժանման սկիզբը դրվել է նախորդ շրջանում, այսինքն (եթե բացառվի մ. թ. I դարի առաջին կեսի խառն ու անկայուն ժամանակաշրջանը)՝ Արաաշխյանների օրոք, նրանցից մեկնումեկի ձեռքով, գուցե և հենց՝ Արտաշես Ա-ի։

Ստրաբոնի հաղորդմամբ, տասը ստրատեգիաների է բաժանված եղել նաև Հայաստանի հարևան Կապադովկիան³⁹, սակայն թվերի հարաբերությունից բխում է, որ այդ երկրում ստրատեգիաները, ի տարբերություն Հայաստանի, եղել են ամենախոշոր վարչական միավորները. սրանք իրենց թնույթով համապատասխանել են, ասենք, Սելևկյանների սատրապիաներին, որոնց թիվը չէր անցնում երեք տասնյակից։ Հայկական ստրատեգիաները համապատասխանել են ավելի շուտ սատրապիաների ստորաբաժանումներին՝ հիպարխիաներին, որոնց թիվը Սելևկյանների մոտ եղել է 72։ Այդ դեպքում Հայաստանում պիտի գոյություն ունեցած լինեն նաև ավելի փոքոր, յուրաքանչյուրը մի շարք ստրատեգիաներից բաղկացած միավորներ, որոնք, հավանաբար, կոչվել են հենց սատրապություններ։ Թերևս աղբյուրի սատրապություններ են Պտղոմեոսի հիշատակած Հայաստանի քսան մարզերը⁴⁰։

Նախաբարոյքաճ և նախաբարկաճ տոնմերի ծագումը։ Պլինիոսի հիշատակած ստրատեգիաները⁴¹, մի քանի բացառությամբ, սկզբում եղել են վարչա-տներիտորիալ միավորներ։ Այսուհանդերձ, դրանց սահմանները ոչ թե պայմանավորված են եղել սրանք հիմնադրած տիրակալի քառահանգույքով, այլ, անշուշտ, հիմք են ունեցել երկրի բնական պայմանները՝ լեռներն ու գետերը, ինչպես և էթնիկական այն երանգները, որոնք, չնայած հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտին, դեռ երկար ժամանակ պիտի պահպանվեին։ Ուստի այդ վարչա-տներիտորիալ միավորները կայուն են եղել և իրենց աշխարհագրական նկարագիրը հաղորդել են հետագայի նախարարություններին, հետզհետե վերափոխվելով ֆեոդալական և տիրակալական իշխանություններին, որպիսիք և հանդիպում ենք մ. թ. ա. IV—V դարերում։

Նախարարությունների առաջացման հետ չպետք է շփոթել առանձին նախարարական տոհմերի ծագման խնդիրը։ Դրանք կարող են շատ ու շատ հին

³⁹ Strabo, XII, 1, 4.

⁴⁰ Strabo, Ptol., V, 12, 4, 9: Պլինիոսի «Բնական պատմության» տեքստի հրատարակիչը, հենվելով Պտղոմեոսի թվարկած մարզերի այս քանակության վրա՝ 20, ենթադրում է, թե զուցե հենց Պլինիոսի մոտ էլ պիտի կարգավ 20, հարյուրավորի նիշը հետագա աղավաղում համարելով (տե՛ս C. Plinii Secundi Naturalis historiae..., ed. C. Mayhoff, I, Lipsiae, 1904, էջ 563), Այս կնշանակիր, որ Հայաստանը բաժանված է եղել ընդամենը 20 ստրատեգիաների։ Տեսակետը հավանական է և ներդաշնակություն է մտցնում Հայաստանի ու հարևան Կապադովկիայի վարչական բաժանումների թնույթի մեջ, թերևս նաև Սելևկյանների, որոնց սատրապությունները, լինելով ստրատեգոսների իշխանության ներքո, կարող էին և ստրատեգիաներ կոչվել։

⁴¹ Ստրատեգիաների մասին տես և ստորև, 32-րդ գլխում։

լինել և փաստերը ցույց են տալիս, որ շատերը հենց այդպիսին են։ Տոհմերի բազմադարյան հարատևումը ամենևին ֆեոդալական հասարակարգի մենաշնորհը չէ, ինչպես ընդունված է կարծել։ Ստրկատիրական Հռոմում քիչ չեն

Վանազնի (Հերակլես-Արտագենսի) հեկայակամ արձանի գլուխը. Նեմրուտ լեռ

այնպիսի տոհմերը, որոնք գոյատևել են երեք, չորս, հինգ և ավելի դար և գործիչներ են տվել հոեոմեական պետությանը։ Հայոց Արծրունիներին մերթ սերում են Մոփքի թագավոր Զարեհի տոհմից⁴², մերթ նույնիսկ ուրարտական ծա-

⁴² Տե՛ս J. Marquart, *Erzählung nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901, էջ 177։ Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, էջ 390.

գում վերագրում⁴³, որ ամենևին անհավանական չէ ոչ Արծրունիների, ոչ էլ մի քանի այլ նախարարական տոհմերի համար: Տիգրան Բ-ի զինակից, Ասորիքում սատրապ նշանակված Բագադատենը (Բագարատ) հիմնավոր կերպով համարվում է Բագրատունիների տոհմի նախահայրը⁴⁴, կամ ավելի ճիշտ՝ պետք է համարվի նրա ներկայացուցիչ, որովհետև նույն այդ տոհմի մի այլ ներկայացուցիչ թերևս հանդիպում ենք ավելի վաղ, ի դեմս Արտաշես Ա-ի «Թագադիր»՝ Ախշահր կամ Ախշահրի (Մամկայոս, Մամիկ, սեռ.՝ Մամկայ) Մամիկոնյան է համարվում միանգամայն համազոր կերպով⁴⁵: Մ. թ. ա. I դարի կեսերին Տակիստոսի հիշատակած հայ մեծատոհմիկ Դեմոնաքսը իրավամբ Դիմաքսյան տոհմի ներկայացուցիչ է համարվում⁴⁷: Այս ցանկը կարելի է, հավանաբար, շարունակել, բայց այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, որ հետագայում նախարարական դարձած տոհմերը շատ ավելի հին կարող էին լինել, քան ֆեոդալիզմի սկիզբը Հայաստանում և նախարարական դասի կազմավորումը:

Քաղաքները պետության սիստեմում: Ստրատեգիսների կողքին առանձին վարչական միավորներ էին հանդիսանում Հայաստանի առավել նշանավոր քաղաքները՝ իրենց շրջակա տերիտորիաներով (պակաս նշանավորները մտնում էին ստրատեգիսների կազմի մեջ): Այդ քաղաքների վարչական կառուցվածքը առանձնահատուկ էր⁴⁸, և այս կամ այն չափով մոտենում էր հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի քաղաքների կառուցվածքին: Այդ մասին կան վկայություններ, որոնք, ճիշտ է, ծագում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանից, բայց վերաբերում են հին, հելլենիստական շրջանում ստեղծված քաղաքներին: Դրանք մասնավորապես առկա են Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության մեջ (մ. թ. IV դարի սկիզբ), որի տվյալները հաստատվում են V դարի հայ պատմիչների տեղեկություններով. գոյություն է ունեցել քաղաքի կառավարման խորհրդակցական մարմին և սրա կողքին կամ սրանից վեր՝ Թագավորի կողմից նշանակված կառավարիչ, «քաղաքի վերակացու», որը թերևս կոչվել է նաև «շահապ»⁴⁹: Քաղաքները անմիջապես կախված են եղել կենտրոնական իշխանությունից և Թագավորի հետ նամակագրություն են ունեցել իրենց կյանքի տարբեր հարցերի շուրջը:

Տիգրանակերտի արձանագրության մեջ հայոց Թագավորը դիմում է քաղաքին *ὁμοῖς ἑστέ* կամ *ἡ πολιτεία ὁμοῦν*՝ «ձեր քաղաքային համայնքը» խոս-

43 Տե՛ս Ս. Գ. Бархударян, Урартское происхождение армянского нахарарского рода Арцруни, «Сборник в честь академика И. А. Орбели», М.—Л., 1960, էջ 29 և հաջ.:

44 Տե՛ս J. Marquart, *Eransahr*, էջ 174:

45 Տե՛ս A. Perikhanian, *Une inscription*, էջ 18:

46 Տե՛ս J. Marquart, *Eransahr*, էջ 176:

47 Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 320:

48 Տե՛ս Գ. Խ. Саркисян, Тигранакерт, ներածություն:

49 Տե՛ս Ս. Դ. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, էջ 25; Գ. Խ. Саркисян, Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.), ВДИ, 1955, № 3, էջ 54:

քերով, այդ աղուք»-ի տակ նկատի ունենալով քաղաքի խորհուրդը, որի անդամները հետագայում «երիցանի» կամ «ավագանի» անունն էին կրում:

Պետք է ընդգծել, որ հելլենիստական աշխարհում քաղաքների և թագավորների միջև նամակագրությունը չափազանց տարածված երևույթ է եղել⁵⁰ և այնքան քնորոշ, որ հենց միայն աղապիսի նամակների առկայությունը այդ ժամանակաշրջանի որևէ պետությունում՝ բավարար վկայական է այդտեղ վերահիշյալ կիսաինքնավար քաղաքների գոյության փաստը ընդունելու համար: Իսկ Հայաստանում, բացի ալեքսանդրական նամակագրության ուշ նմուշ հանդիսացող՝ Տիգրանակերտի արձանագրությունից, կարելի է նշել նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը (մ. թ. ա. III—II դարերի եզրին պատկանող), որպես այդ նամակագրության վաղ նմուշ: Այդտեղ ոմն Միթրաս, «արմավիրցիների թագավորը», այսինքն՝ հավանորեն նրանց համայնքի ղեկավարը, դիմում է Երվանդ թագավորին:

Հայկական քաղաքների ներսում, հավանաբար, որոշ յինքնավարություն են վայելել այլազգի բնակիչները՝ հույները, հրեաները, կազմելով առանձին համայնքներ՝ օժտված ներքին հարցեր տնօրինելու իրավունքով:

Վարչական ստորին օղակներն էին գյուղական համայնքները, որոնք մեծամասնությամբ ստրատեգիաների մեջ էին մտնում, իսկ մի մասն էլ՝ քաղաքների հողային տերիտորիայի վրա էր գտնվում: Այստեղ ևս պետությունը սովորաբար օգտագործում էր ավանդական համայնական ղեկավար մարմինները, դարձնելով դրանք իր վարչական ապարատի յուրատեսակ քաղաքիչ մասը:

Յինանհեր, աբուռնի դիվանատուն: Պետական վարչական ապարատի ամենակարևոր ֆունկցիաներից մեկն էր հարկահանությունը: Պետության ծախսերը մեծ գումարների էին հասնում: Այդ ծախսերը ապահովելու համար պետությունը պետք է ունենար հզոր հարկային մեքենա, և ինչպես ցույց են տալիս հինարևելյան ու հելլենիստական մի շարք երկրների օրինակները, պետության աչքից չի վրիպել հարկման որևէ քիչ թե շատ էական օբյեկտ⁵¹:

Հայաստանի կյանքի այս բնագավառի մասին էլ մեր տեղեկությունները չափազանց աղետ են աղբյուրների՝ վերը քանիցս նշված յուրահատուկ բնույթի և սղության պատճառով: Սակայն չպետք է տարակուսել, որ հելլենիստական աշխարհում հանդիպող սխտեմը իր հիմնական գծերով պետք է այստեղ ևս գոյություն ունենար, այլապես հնարավոր չէր լինի պետության ռազմական, քաղաքական և շինարարական այն հսկայածավալ գործունեությունը, որին քաջածանոթ ենք: Որպես այդ սխտեմի նմուշ կարելի է հիշատակել տարանցիկ առևտրի ուղիների վրա Տիգրան Բ-ի ժամանակ հաստատված պետական վերահսկողությունը, որի նպատակներից մեկն էլ, անշուշտ, մաքսերի զանձումն էր:

Հարկերը գյուղական համայնքից ու քաղաքներից ու հարկման ենթակա այլ օբյեկտներից տեղական մարմինների միջոցով հավաքվում էին ստրատե-

⁵⁰ Տե՛ս C. B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic World*, New Haven, 1934.

⁵¹ Տե՛ս M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, I, Oxford, 1941.

դիաների ֆինանսական օրգաններում, իսկ այնտեղից ուղարկվում արքունի գիվանատուն՝ պետական գանձարան: Այստեղ էր կուտակվում նաև նվաճողական պատերազմներից ստացված ավարը: Արտաշեսյանների գանձարանի հարստության մասին պատկերացում է տալիս Տիգրանի կողմից Պոմպեոսին հանձնած ռազմատուգանքի քանակությունը՝ 6000 տաղանդ (12,5 միլիոն ոսկե ուբլի), չհաշված այն հսկայական գումարը, որ նա նվիրեց Պոմպեոսի զինվորներին ու զորահրամանատարներին⁵²: Գանձարանի կազմակերպումը պարզ չէ: Գիտենք միայն, որ խուսափում էին կուտակված միջոցները մի տեղ, մասնավոր՝ մայրաքաղաքում կենտրոնացնելուց, երկյուղ կրելով հավանաբար, ներքին ու արտաքին արհավիրքներից: Պետական գանձարանը տեղավորվում էր հատուկ բերդերում: Քաղաքից (Արտաշատից) ոչ շատ հեռու, — հաղորդում է Ստրաբոնը, — գտնվում են Տիգրանի և Արտավազդի գանձարանները՝ անառիկ ամրոցներ Բաբլուրսան և Օլանեն⁵³: Արտաշեսյան հարստության վերջին շրջանում դրանց թվին էր պատկանում նաև Արտագերսը: Դրանցում նշանակված էին հատուկ գանձապահներ⁵⁴: Նույնը շարունակվել է նաև Արշակունիների օրոք: Սրանց գանձարաններն էին Անգեղ և Դարանաղյաց Անի բերդերը, որոնք միաժամանակ նաև թագավորների դինաստիական հանգստարաններն էին: այստեղ էին թաղվում բոլոր թագավորները⁵⁵:

Արտաշեսյանների հիմնական փողերանոցը գտնվում էր Արտաշատում, Տիգրան Բ-ը իր դրամները, բացի Արտաշատից հատում էր նաև Անտիոքում, Դամասկոսում և այլուր: Մեզ հասել են Արտաշեսյան թագավորների հատած բազմաթիվ արծաթյա և պղնձյա դրամներ, որոնք պահվում են աշխարհի մի շարք թանգարաններում⁵⁶: Դրամահատության այդպիսի մեծ թափը վկայում է ներքին ու արտաքին առևտրի մեծ ծավալի մասին:

Պետության կյանքի բոլոր բնագավառների մասին գրավոր տվյալները մշակվում էին արքունի դիվանատանը և կուտակվում դիվանում: Հին Հայաստանում նման դիվանի գոյության անուղղակի, բայց և անառարկելի ապացույցներն են մեզ հասած թագավորական՝ արամեերեն կամ հունարեն լեզվով գրած վիճական արձանագրությունները: Դրանք այնպիսի բնույթի են, որ նրանց տեքստերը անպայման մշակված պիտի լինեին դիվանատանը, և նրանց մագաղթյա պատճենները պիտի պահպանվեին արքունի դիվանում: Այդպիսիք են, օրինակ, Արտաշես Ա-ի հողաբաժան սահմանաքարերի արձանագրությունները: Դառնիի հունարեն արձանագրությունը տիպիկ գրասենյակային փաստաթղթերի «ձև» ունի: Շինարարական որևէ ձեռնարկության իրականացման ժամանակ բաց էին թողնվում կատարողի և վկայի անունները, և լրացվում գործը կատարելուց հետո⁵⁷: Փաստաթղթի այս «ձևը» պիտի մշակվեր անշուշտ արքունի դիվանատանը: Ապարանի հունարեն արձանագրությունը արքունական

52 App., Mithr., 104 և այլ աղբյուրներ:

53 Strabo, XI, 14, 6:

54 S⁶u Dio, XLIX, 39:

55 Փալեստա, Գ, իդ. եռհեռացի, Գ, իե, խե:

56 Դրամների մասին մանրամասն տե՛ս ստորև, էջ 689 և հաշ.:

57 S⁶u K. B. Trever, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 181:

մի պարգևագիր է, որով թագավորը նախարարներից մեկին բնակավայր է ընծայում: Անկասկած, սրա մագաղաթյա պատճենը կամ ավելի ճիշտ, երկու՝ նվիրողի և ստացողի մոտ պահպանվող սկզբնօրինակներից մեկը, պիտի պահպանվեր արքունի դիվանում: Էլ ավելի փնորոշ է Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունը, որը քաղաքին ուղղված արքայական մի ուղերձ-հրովարտակ է:

Այս բոլորը վկայում են հին Հայաստանում պետական աշխույժ կյանքի, պետական հիմնարկների բարդ ու տարբերակված գործունեության մասին նաև այլ բնագավառներում, որոնց մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Նշենք վաստերով որոշ չափով հաստատված մի երևույթ ևս:

Լիտուրգիա (հասարակական աշխատանք): Լիտուրգիա էր կոչվում հունական քաղաք-պետություններում որևէ քաղաքացու՝ իր ծախքով կատարած հանրօգուտ գործը, ասենք, մի նավի կամ մի հանրային շենքի կառուցումը՝ պետության համար: Հայաստանում այդ երևույթը ներկայացված է նույն անունով, բայց՝ միապետական կարգերի ազդեցության տակ ձևափոխված վիճակում: Խոսքը Գառնիի արձանագրության մասին է, որտեղ հիշատակված է ոմն Մեննեաս, «լիտուրգոս» (Λειτουργός հորջորջմամբ, որն իր վրա է վերցրել թագավորական ամրոցի հիմնադրման (կամ ավելի ճիշտ նորոգման) ծախսը⁵⁸: Այդ կապակցությամբ նրա անունը և գործարքին ներկա վկայի անունը գրանցվում են նախապես պատրաստված, ինչպես ասվեց՝ բաց թողնված տեղեր ունեցող ստանդարտ արձանագրության մեջ, որը կազմված է նմանօրինակ դեպքերի համար մշակված հատուկ բանաձևով: Այստեղ հիշատակված են թագավորը իր տիրույթներով և ὁ βασιλεύς «գերագույն տեր» հորջորջմամբ, շինարարության օբյեկտը և թվագրումը՝ ըստ թագավորի իշխանության տարիների: Գործն այնպես է ներկայացվում, թե հիմնադրողը թագավորն է, որպես գերագույն տեր, իսկ վճարողը՝ Մեննեասը, որպես լիտուրգոս⁵⁹: Վերը ասվեց, որ քաղաքներ հիմնադրելու ֆունկցիան վերապահված էր թագավորին: Արձանագրությունը ցույց է տալիս, որ այդ ֆունկցիան հաճախ անվանական բնույթ է կրում, և իսկական հիմնադրողները, այսինքն՝ աշխատանքը ֆինանսավորողները միանգամայն այլ անձնավորություններ էին:

Արձանագրության ստանդարտ բնույթը համոզում է, որ Գառնիի լիտուրգիայի դեպքը եզակի չէր հին Հայաստանում, այլ ընդունված գործելակերպ էր պետական կյանքում: Հավանական է, որ այն երբեմն իրականացվում էր պարտադրական ձևով, իհարկե նաև թագավորին հաճոյանալու համար: Ավելի վաղ՝ Տիգրան Բ-ի Ժամանակին վերաբերող մի հաղորդում հենց այդ մասին է խոսում և միաժամանակ հաստատում լիտուրգիայի գոյությունը Հայաստանում երկար ժամանակ: «Որովհետև, — գրում է Պլուտարքոսը, — մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները՝ թագավորի նկատմամբ ունեցած սիրուց և հարգանքից ղրդված (հոգ էին տանում) քաղաքի շենության մասին, ապա և այն հարուստ էր գանձերով ու կառույցներով»: Նման լիտուրգիան, համահնչյուն լինելով տե-

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206 և հաջ.:

⁵⁹ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, Տեղ. ԶԳԱՀԳ, 1956, № 3, էջ 45—46:

Կոմագենեի բազալտի Երվանդունի Ատիռու Ա-ը՝ հայկական բազալ և
Վանագեն-Հերակլես աստվածը. Նեմրուդ լեռ

դական որոշ պարհակներին և այլն, ըստ երևույթին խոր արմատներ էր գցել հայ իրականության մեջ⁶⁰:

Զինված ուժեր: Պետական մեքենայի կարևորագույն մասն էին կազմում զինված ուժերը: Հայկական բանակի մեծության մասին աղբյուրները պահպանել են մի շարք տվյալներ, որոնց միջից պետք է զատել Տիգրան Բ-ին վերաբերվող թվերը, քանի որ դրանք արտահայտում են, և այն էլ թերևս չափազանցված ձևով, ոչ բուն Հայաստանի, այլ հայկական մեծ տերության ռազմական ուժերի բանակը: Այսպես, Ասորիքի վրա արշավելու պահին Տիգրանն իբրև թե ունեցել է 300 հազար զորք⁶¹, Տիգրանակերտի ճակատամարտում՝ 250—300 հազար⁶², Վերջինի կապակցությամբ կան և այլ տվյալներ՝ 70—80 հազար⁶³, որոնք ավելի ճշմարտացի են թվում, քանի որ հանգամանքները դժվար թե թագավորին թույլ տային կարճ ժամանակում ավելի մեծ զորք գումարել: Սակայն անկասկած է, որ նվաճելով մի շարք երկրներ և իր ազդեցության տակ պահելով մի քանի ուրիշները, Տիգրանը ի վիճակի էր հարյուր հազարներով զորք հավաքել:

Բուն հայկական զորքի քանակության մասին դատելու համար ավելի պիտանի է Ապպիանոսի այն հաղորդումը, թե Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայերի կրած պարտությունից հետո Միհրդատ Եվպատորը հայկական «բոլոր քաղաքներում զենք էր պատրաստում և զորակոչեց գրեթե բոլոր հայերին: Նրանցից ընտրելով լավագույններին՝ մոտ 70.000 հետևակ և այդ քանակության կեսի չափ հեծյալ զորք, նա մնացածին բաց թողեց»⁶⁴, Շուրջ 100 հազար մարտիկներ, ըստ երևույթին, այսքան զորք կարող էր տալ Հայաստանը: Արտավազդ Բ-ի ժամանակի մասին Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ թագավորը ներկայացավ Կրասոսսին 6 հազար հեծելազորով և նրան խոստացավ ևս 10 հազար հեծելազոր ու 30 հազար հետևակ զորք⁶⁵: Այս թվերը, որոնց գումարն անում է 46 հազար, արդեն որևէ չափազանցություն չեն պարունակում. ընդհակառակն, պետք է ընդունել, որ Արտավազդը չէր կարող Կրասոսսին խոստանալ հայկական բոլոր զորքերը, այլ նա դեռ մի քանի տասնյակ հազար զորք, թերևս խոստացածի չափ, պետք է պահպաներ այլ դեպքերի և անակնկալների համար: Այսպիսով, 90—100 հազար, որ համեմատելի է նախորդ տեղեկության հետ:

Հայկական զորքի հիմնական հարվածող ուժն էր զրահավոր հեծելազորը, որի հարձակումը պետք է անհրաժեշտ պահին բեկում մտցնեի ճակատամարտի մեջ և վճռեր նրա ելքը: Բացի դրանից, կար նաև ավելի բազմամարդ թեթև հե-

60 *Plut., Lucul.*, 27: Գույն Դաունի բաղնիքի խճանկարի (մ. թ. III դար) հունարեն արձանագրությունը՝ «աշխատեցին» ոչինչ չստանալով— լիտուգիայի դեպք է արձանագրում (տե՛ս Ս. Կելլաշույան, եվս մի անգամ Գաունի հունարեն արձանագրության մասին, *ՊԲ*, 1965, № 3, էջ 235—238): Բազմաթիվ մայրաքաղաք Անիում քաղաքային պարիսպները պետության կողմից կառուցվելուց հետո այս կամ այն մեծատունը կարող էր վճարել պարսպի մի հատվածի ծախքը, որի դիմաց իրավունք էր ստանում համապատասխան արձանագրություն անելու պարսպի կառուցման ժամանակ նախապատրաստված հատուկ վեճերի վրա (տե՛ս *Н. А. Орбели*, О двух терминах в надписях Ани, «Избранные труды», Ереван, 1963, էջ 480):

61 *Strab. Jos. Flav.*:

62 *Strab. Plut., Lucul.*, 27; *App., Mithr.*, 85.

63 *Strab. Memn.*, 57; *Phleg.*, Fr. 12.

64 *Strab. App., Mithr.*, 87:

65 *Strab. Plut., Crass.*, 19.

ծելագոր, որի խնդիրն էր՝ արագ տեղաշարժերով խուճապի մատնել հակառակորդին և կորուստներ պատճառել նրան, իսկ հաղթանակի պահին՝ հետապնդել նահանջող կամ փախուստի մատնված թշնամուն։ Սակայն զորքի ամենաստվար բաժինը, ինչպես ցույց են տալիս մեզ հասած թվերը, կազմում էր հետևակը, որն իր հերթին բաղկացած էր մի կողմից պարսավորներից ու նետաձիգներից, մյուս կողմից և մեծ մասամբ՝ զրահավոր նիզակակիրներից⁶⁶։ Այս խնդրում հայկական զորքը էապես տարբերվում էր պարթևական զորքից, որի ամենաստվար մասը կազմում էր այրուձին։ Իրեն զգացնել էր տալիս բնական սլայմանների տարբերությունը՝ պարթևների մոտ՝ լայնարձակ, հեծելագորի համար բարենպաստ տափաստանների առկայությունը, Հայաստանում՝ երկրի լեռնային ռելիեֆը։

Օժանդակ զորամասերի թվին էին պատկանում պաշարողական տեխնիկայի ստորաբաժանումները, որոնք պետք է համալրվեին Տիգրան Բ-ի նվաճողական պատերազմների ժամանակաշրջանում։ Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Տիգրանն այս գործերում օգտագործում էր հատկապես կորովացիներին, որոնք «լավ ճարտարապետներ էին և պաշարողական գործերի մեջ հմուտ»⁶⁷։ Մեծ թիվ էին կազմում սակրավորների զորամասերը, որոնք հարթում էին զորքի ճանապարհը և ապահովում գետնանցները⁶⁸։ Վերջապես, բանակի կազմում որոշակի տեղ էր գրավում գումակը, որի վրա էր դրված զորքի պարենավորումը։

Թագավորն անձամբ ուներ իր արքայական գվարդիան, դրանիկ գունդը, «արքայի թիկնապահները և ուղեկիցները»՝ ընտիր հեծյալ մի գունդ, որը Արտավազդ Բ-ի ժամանակ կազմված էր 6 հազար մարտիկներից։

Զորքերի գերագույն հրամանատարը թագավորն էր և եթե նրա ռազմական ունակությունները թույլ էին տալիս, ապա նա հանդես էր գալիս նաև որպես իրական հրամանատար, մանավանդ կարևոր ստրատեգիական նշանակություն ունեցող արշավանքներում կամ ճակատամարտերում⁶⁹։ Զորքի մի մասը շարժուն էր, հատկացված լինելով արշավանքների ու պաշտպանողական գործողությունների համար, մյուս մասը կայացորների ձևով տեղավորված էր Հայաստանի բաղմամթիվ ամրոցներում ու քաղաքներում։ Ավելի ուշ շրջանի տրվյալների համաձայն, որոշ քաղաքներ ունեին իրենց սեփական զինված ուժերը։

Հայկական բանակի էթնիկական կազմի մասին մեզ հասած տեղեկություններից ես պետք է զտել նրանք, որոնք վերաբերում են Տիգրան Բ-ի ժամանակին։ Վերջինիս զորքերում կային նվաճված երկրների կողմից տրամադրված զորամասեր։ Բնական է, որ այս վիճակը բնորոշ չէր Մեծ Հայքի զորքի համար, որը կազմված է եղել հայերից, Հենց Տիգրանի զորքի կորիզն էլ հանդիսացել են այն շուրջ 100 հազար զինվորները, որ հավաքագրվել են Հայաստանում։

Տիգրանակերտի մոտ կրած պարտությունից հետո ամբողջ Հայաստանով մեկ նոր զորքի հավաքագրման մասին Ապպիանոսի վերոհիշյալ հաղորդումը

⁶⁶ Հայկական զորքի կազմի մասին մանրամասն և հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս Պլուտարքոսը (տե՛ս Luc., 27)։

⁶⁷ Strabo, XVI, 1, 24։

⁶⁸ Տե՛ս Plut., Lucul., 26։

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 27։

լույս է սփռում ոչ միայն զորքի էթնիկական կորիզի հարցի վրա, այլև օժանդակում մի այլ խնդրի՝ զորքի սոցիալական կազմի պարզաբանմանը: Հայկական զորքի գերակշռող մասը բաղկացած էր հասարակության ամենաստվար դասակարգի՝ համայնական գյուղացիության ներկայացուցիչներից: Նրանք պետք է կազմեին ամբողջ հետևակը և թեթև հեծելազորը կամ սրա մի մասը: Զրահավոր հեծելազորի մեջ հավաքագրվում էր արտոնյալ շերտը: Կարելի է հաստատապես ասել, որ պատերազմի դեպքում դաստակերտ-ազարակների բնակիչները (հողի վրա բնակեցված ստրուկները) ևս ներգրավվում էին բանակի մեջ, մասամբ, հավանական է, հետևակի զորքի կազմում, հիմնականում: օժանդակ զորամասերում: Այդ մասին պարզորոշ խոսում է Հուստինոսը, նկատի ունենալով ճիշտ է, ոչ թե հայկական, այլ պարթևական զորքը, սակայն նույնը, ինչպես ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը, վերաբերում է նաև հայկական իրականությանը⁷⁰:

Հին Հայաստանում, դատելով ոստանիկների մասին Մ. Խորենացու պահպանած տեղեկություններից, առկա է եղել Հին արևելքի և հելլենիստական աշխարհի երկրներում լայն տարածում գտած այն երևույթը, երբ զինվորներին իրենց ծառայության դիմաց տրվում էին հողաբաժիններ՝ անձնական կամ ժառանգական օգտագործման համար⁷¹: Սրանով ստեղծվում էր կադրային զինվորականների մի խավ, որը մեծապես ամրապնդում էր բանակը:

Հայաստանի պետական կարգի առանձնահատկությունը: Նախորդ շարադրանքում հաճախակի շեշտվում էր Հայաստանի պետական, ինչպես և սոցիալ-տնտեսական կարգի նմանությունը հելլենիստական աշխարհի այլ երկրների համապատասխան կարգերի հետ: Այդ նմանությունն իրոք մեծ է եղել. նրա հիման վրա է, որ հնարավոր է դառնում վերականգնել հայկական իրականության մի շարք այնպիսի կողմերը, որոնց մասին պահպանված ազոտ աղևարկները առանձին վերցրած թույլ չէին տա որոշակի եզրակացության հանգեցնել:

Սակայն, ինչպես յուրաքանչյուր երկիր, Հայաստանն էլ ունեցել է իր առանձնահատկությունը: Սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի առանձնահատկությունների մասին վերը խոսվեց: Ինչ վերաբերում է պետական կարգի առանձնահատկությանը, ապա պիտի շեշտել, որ ի տարբերություն ցեղերի և ազգությունների զուտ քաղաքական միավորումների հանդիսացող հելլենիստական ժամանակաշրջանի մի շարք պետությունների, Հայաստանը պատկանում էր այն պետությունների թվին, որոնք կազմավորվել էին միասնական, միալեզու ժողովրդի հիմքի վրա: Այդ իսկ պատճառով նա իր մեջ կրում էր քայքայման ավելի փոքր վտանգ, իսկ արտաքին քաղաքական արհավիրքները այնպիսի երկրի համար, ինչպիսին էր Հայաստանը, լուգհակառակն, որոշ շրջանում ամրապնդող ու միավորող գործոն էին, վտանգի պահին ապահովում էին պետության լայն պաշտպանությունը հասարակության տարբեր խավերի կողմից: Այդ հանգամանքը դրսևորվեց, օրինակ, մ. թ. ա. I դարի վերջերին, երբ թա-

⁷⁰ *Sb' u Iust.*, XII, 2. Я. А. Манандян, Заметки о феоде и феодальном войске Парфин и аршакидской Армении, Тифлис, 1932, էջ 3 և հաջ.: А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 20:

⁷¹ *Sb' u* А. Г. Периханян, Древнеармянские востания, ВДИ, 1956, № 2, էջ 56 և հաջ.:

գավորական իշխանության թուլության պայմաններում, երկրի պաշտպանության խնդիրը փաստորեն, ժողովրդի հոգան է դարձել:

Հայկական պետության՝ այս պարագաներով պայմանավորված առանձնահատկությունը նաև այն է, որ նա հնարավորություն ուներ խուսափելու վարձկան զորք պահելուց, մինչդեռ հելլենիստական բազմատարր երկրների զինվորական ուժերի գերակշռող մասը վարձկաններ էին, որոնք շատ անկայուն էին դարձնում զորքի դիմադրողականությունը: Վարձկանները գերադասում էին ծառայել այն տերերին, որոնք ավելի բարձր էին վարձատրում, և նրանց համար խորթ էր հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը: Տիգրան Բ-ի բանակում ևս կային որոշակի քանակությամբ վարձկան հունական զորամասեր, որոնք, ինչպես հայտնի է, իրենց շարդարացրին Տիգրանակերտի պաշտպանության ժամանակ, քաղաքը դավաճանությամբ հանձնելով Լուկոլլուսին⁷²: Սակայն վարձկանների ներկայությունը հայկական բանակում պատահական երևույթ էր:

Նույն պատճառներով, այսինքն շնորհիվ էթնիկական միատարրության, հայկական պետական վարչական ապարատը՝ բյուրոկրատիան, մեծ ու փոքր աստիճանավորները, չհասան ուժեղացման ու ճյուղավորման այն բարձր աստիճանին, որը պատճառ էր դառնում հելլենիստական պետությունների տկարության ու քայքայման:

3. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Հայաստանի դրամական տնտեսությունը նախահելլենիստական շրջանում: Նախահելլենիստական շրջանում, մ. թ. ա. VI—IV դարերում Հայաստանի դրամական տնտեսությունը զարգանում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի դրամակշռային սխեմով: Դրամների թողարկման իրավունքը վերապահված էր Աքեմենյան արքաներին: Հիմնական միավորը ոսկու գծով կոչվում էր *δραχμή* (դահեկան, դարհեկան), Աքեմենյան Դարհհ Ա. թագավորի անունով: Դրանք գրվազվում էին բարձր որակի ոսկուց: Յուրաքանչյուր միավորի օրինական քաշը սահմանված էր 8,40 գրամ և կազմում էր բաբելոնյան «մնա» (հայերեն՝ «մնաս») կշռային չափի 1/60 մասը: Արծաթի գծով հիմնական միավորը կոչվում էր «սիկլոս» (հայերեն «սիկլ»), որը օրենքով սահմանված էր 5,60 գրամ, կազմելով մնասի 1/100 մասը⁷³:

Առևտրում մեկ ոսկյա դահեկանը փոխանակվում էր 20 արծաթյա սիկլով: Այլ կերպ ասած՝ 8,40 գրամ ոսկին ընդունվում էր 112 գրամ արծաթի դիմաց: Ինչպես դահեկանները, այնպես էլ սիկլները նախապես կնքվում էին միայն մի կողմից: Հատուկ կաղապարներում ոսկին ձուլում էին սահմանված կշռային չափերով և շիկացած կլորակ հատաձուլների վրա դրոշմում Աքեմենյան

⁷² S^h App., Mithr., 86:

⁷³ S^h F. Schröter, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, էջ 120—121, 632; A. H. Зозраф, Античные монеты, «Материалы и исследования по археологии СССР». № 16, 1951, էջ 42; J. de Morgan, Manuel de numismatique orientale de l'Antiquité et du Moyen Age, tome I, Paris, 1923—1936, էջ 11—14:

արքայի փորագրված պատկերը սխեմատիկ տեսքով՝ ողջ հասակով. մի ոտքով ծնկաշոք, նետ ու աղեղ և կամ գայիսոն բռնած, գլուխը զարդարված ճառագայթաձև թագով, դեմքը մորուքավոր, մարմինը կրծքից մինչև ոտքերը արքայական ծիրանու մեջ: Այդ դրամների վրա գրություններ չկային⁷⁴:

Սակայն ինչպես բուն Իրանում, այնպես էլ Հայաստանում դրամական շրջանառությունը թույլ էր զարգացած, ապրանքափոխանակությունը կատարվում էր առավելապես բնատուր ձևով և թանկարժեք մետաղների կշռային ձուլվածքներով:

Հայաստանում հայտնաբերվել են սոսկ հատ ու կենտ նմուշներով արխայիկ պատկերատիպի արծաթյա դրամներ, որոնք չեն կարող պատկերացում տալ ժամանակի դրամական տնտեսության մասին: Դրանցից մեկը աքեմենյան սիկղն է, գտնված նախկին Երևանյան նահանգում: Մյուսը VI—V դարերի ատտիկյան չորեքդրամյան է, որը դրվագվել է Աթենք քաղաքում և հավանաբար առևտրի շնորհիվ բերվել է Սիսիան, ուր հայտնաբերվել է տեղի շինարարական աշխատանքների միջոցին: Երրորդ և չորրորդ օրինակները բացահայտվել են 1956 թվականին, էրեբունի ամրոցի հնագիտական պեղումների ժամանակ և վերաբերում են VI—V դարերին: Սրանք նույնանման, սակայն տարբեր կնիքներով դրվագված խիստ փոքր արժեզանքի (արծաթի քաշով մոտ 0,8 գրամ) դրամական միավորներ են, որոնք արխայիկ շրջանում մասսայաբար թողարկվում էին Փոքր Ասիայի հոնիական քաղաքներում, առավելապես Միլետում, և հայտնի էին նաև «միլետյան» անունով:

Սառաքալակաճ դրամներ: Աքեմենյանների տիրակալության վերջին շրջանում՝ մ. թ. ա. V դարի վերջերից և առավելապես IV դարում, տեղական սատրապները նվաճել էին սեփական դրամներ թողարկելու իրավունքը: Այդ սատրապական դրամների շարքում պահպանվել են այնպիսի դրամական միավորներ, որոնք թողարկվել են Հայաստանի աքեմենյան կառավարիչների՝ Տիրիբազի և Օրոնտասի կողմից:

Տիրիբազի դրամները դրվագվել են Կիրիկիայի Իսսոս, Սուլի, Մալլոս և Տարսոն քաղաքներում, մ. թ. ա. 386—380 թվականներին: Դրանց վրա նշված են Տիրիբազի և հիշյալ քաղաքների անունները. ըստ որում թե՛ միայն հունարեն և թե՛ երկլեզվյան՝ հունարեն ու արամեերեն արձանագրություններով: Տիրիբազի դրամները կրում էին իրենց վրա Ահուրամազդայի, Բահալի, Հերակլեսի, Անահիտի, Դիոնիսի պատկերները, ինչպես նաև իրեն Տիրիբազի դիմապատկերներ⁷⁵: Կշռային տվյալներով դրանք պատկանում են աքեմենյան սիստեմին. ըստ որում թողարկվել են բացառապես արծաթից: Դրանք մեծ մասամբ կրկնակի դրախմաներ (11,20 գրամ) և այդ նույն սիստեմի փոքր արժեզանքի միավորներ՝ օբոլոսներ (ὀβολός) են: Ծագելով Կիրիկիայից, Տիրիբազի դրամները շրջանառության մեջ են եղել ոչ միայն Կիրիկիայում, այլև Փոքր Ասիայի ու Միջագետքի տարանցիկ առևտրի համար կարևոր նշանակություն ու-

⁷⁴ Տե՛ս V. Head, *Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics*, London, 1963, էջ 827—828.

⁷⁵ Տե՛ս G. F. Hill, *Catalogue of the Greek coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia*, London, 1900, էջ 90, № 3, էջ 100 № 28, էջ 148 № 26, էջ 149 № 27, էջ 164 № 12, աղ. XV № 3, աղ. XXVI № 2, 3, աղ. XXIX № 1.

նեցող Մոփքի և հավանաբար Փոքր Հայքի տնտեսական կենտրոններում, որոնք ենթակա էին նրա անմիջական իշխանությանը:

Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի (Նրվանդ) դրամները հայտնի են ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա օրինակներով, թողարկված մ. թ. ա. 362 թվականին լամպսակ, Կլազոմեն և այլ քաղաքներում: Դրանց թողարկումը պայմանավորված էր տեղական պահանջներով: Օրոնտասի դրամների վրա դրոշմվել են հեթանոսական աստվածներ Զևսի, Աթենասի պատկերները և արևի պաշտամունքին վերաբերող խորհրդանշաններ, ինչպես նաև աքեմենյան տիրակալների ու իրեն՝ Օրոնտասի դիմանկարները⁷⁶:

Դրամական տնտեսությունը վաղ-հելլենիստական շրջանում: Չորրորդ դարի վերջերից Հայաստանն ընդգրկվում է հելլենիստական դրամների շրջանառության ոլորտը: Հայկական շուկաներն են թափանցում աստիկյան սիստեմի ոսկյա ու արծաթյա դրամները: Վերջիններս լայն ճանաչում էին գտել միջազգային առևտրում:

Աստիկյան սիստեմի հիմնական միավորն ոսկու գծով կոչվում էր ստատեր $\sigma\tau\alpha\tau\eta\rho$ (հայերենում՝ «սատեր»), որի օրինական կշիռը սահմանված էր 8,60 դրամ: Ոսկու և արծաթի փոխհարաբերությունը հելլենիստական դարաշրջանում արդեն դարձել էր 1:10: Հիմնական միավորն արծաթի գծով կոչվում էր դրախմե ($\delta\rho\alpha\chi\mu\acute{\eta}$)— 4,36 գրամ օրինական քաշով (հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է որպես «դրաքմե» կամ «դրամ»): Առևտրում մեկ ոսկյա ստատերը փոխանակվում էր 20 արծաթե դրախմեի հետ: Աստիկյան սիստեմի կշռային ստորաբաժանումների շարքում փոքր միավորները հանդիսանում էին քաղկոսը ($\chi\alpha\lambda\kappa\omicron\upsilon\varsigma$)՝ 0,091 գրամ և այնուհետև օբոլոսը՝ 0,728 գրամ: Մեկ օբոլոսը կազմված էր 8 քաղկոսից: Ամենամեծ միավորը տաղանտն էր ($\tau\acute{\alpha}\lambda\alpha\nu\tau\omicron\nu$ —հայերեն՝ «քանքար») որը կշռում էր 26196,2 գրամ և դրանից հետո մնասը՝ 436,60 գրամ: Մեկ տաղանտը հավասար էր 60 մնասի: Սակայն հիմնական դրամային միավորը, ինչպես նշվեց, դրախմեն էր, որի օրինական քաշը հավասար էր վեց օբոլոսի, այսինքն 4,366 գրամի: Խոշոր քաշի միավորները՝ տաղանտը և մնասը, դրամական շրջանառության մեջ ունեին առավելապես հաշվային նշանակություն: Ոսկյա դրամներ համեմատաբար քիչ էին թողարկվում, վճարումը կատարվում էր հիմնականում արծաթյա դրախմեներով (դրամյաններով) և տետրադրախմեներով (չորեքդրամյաններով), որոնք դրվագվում էին մասսայաբար: Չորեքդրամյանի ($\tau\epsilon\tau\rho\acute{\alpha}\delta\rho\alpha\chi\mu\omicron\nu$) օրինական կշիռը կազմում էր 17,46 գրամ:

Սակայն մինչև IV դարի վերջը աքեմենյանների դրամական սիստեմը դեռևս չէր կորցրել իր տեղական նշանակությունը: Այսպես, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքերը նվաճել էին Իրանը, բռնագրավված ոսկու պաշարներից դրվագում էին կրկնակի դահեկաններ՝ նույն հին պարսկական կշռային սիստեմի սկզբունքով և անցյալում ընդունված աքեմենյան դրամների պատկերատիպով: Փոքր Հայքում Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ենթակա սատրապ Միթրենեսին

⁷⁶ Տե՛ս E. Babelon, Inventaire sommaire de la collection Waddington, Paris, 1898, էջ 76, №№ 1361—1963, աղ. III, №№ 1—3.

(Միհրան) վերագրված արծաթյա դրամները⁷⁷ նույնպես իրենց կշռային տրվյալներով քեմենյան կրկնակի դրախմանոցներ էին: Դրանք թողարկվել են 331—330 թվականներին:

Բայց այս կարգի դրամները, շրջանառության համար բնորոշ չէին: Նրանց թողարկումը գնալով դադարում էր, մինչդեռ առատորեն տարածվում էին Մակեդոնացու արծաթյա դրախմանոցներն ու տետրադրախմանոցները, որոնց վրա միշտ որպես կանոն դրոշմված էր Հերակլիսի գլուխը՝ Ալեքսանդրի դիմագծերով և աստվածահայր Զևսի կերպարը՝ իր պաշտամունքի խորհրդանշաններով: Հայաստանի վաճառաշահ քաղաքներում ամենուրեք հայտնի էին նմանօրինակ արծաթյա դրամները⁷⁸: Վերջիններից բացի, Ալեքսանդրի անվան հունատառ գրությամբ շուկա էին մտնում նաև ոսկյա դրամներ Աթենասի և հաղթանակի պատկերներով⁷⁹:

Հետագայում միջազգային առևտրի բերումով Հայաստան են թափանցում սելեկյան, ինչպես նաև պարթևական արծաթյա դրամները: Սրանց շրջանառությունն արդեն մ. թ. ա. II դարի վերջերից ընթանում էր Հռոմի հանրապետական դրամների հետ միաժամանակ⁸⁰:

Հայկական առաջին դրամները: Հայաստանի դրամական տնտեսության զարգացման այս փուլում (մ. թ. ա. III—II դարեր) ծագում են հայկական դրամների անդրանիկ օրինակները: Նրանց թողարկումը կատարվում էր Մոփքում և Փոքր Հայքում առաջացած հայկական թագավորությունների կողմից⁸¹: Այս շրջանի հայկական դրամները ոչ թե ոսկուց կամ արծաթից էին, այլ պղնձից և ունեին զուտ տեղական նշանակություն՝ ներքին շուկայի ոլորտից դուրս չէին անցնում: Դրանով էլ նշվում է այն իրողությունը, որ Փոքր Հայքի ու Մոփքի մեջ III—II դարերում ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը այնպիսի աստիճանի էր հասել, որ մանր առևտուրն անգամ կատարվում էր դրամով, մի հանգամանք, որ կարող է առաջանալ դրամի ֆունկցիոնալ նշանակության լիակատար ծավալման, քաղաքային կյանքի և նրա առևտրի խորացման պայմաններում:

Մոփքի կամ Փոքր Հայքի հայկական դրամներն իրենց կշռային տվյալներով ատտիկյան էին: Դրանք թողարկվել են Քարասպես (մ. թ. ա. III դար (°)),

⁷⁷ Տե՛ս O. Blau Die Herren von Sophene und deren Münzen, „Numismatische Zeitschrift“, IX, 1877, Wien, էջ 99—103:

⁷⁸ Տե՛ս E. Д. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, «Труды общества обследования и изучения Азербайджана», вып. 3, Баку, 1926, էջ 15:

⁷⁹ Տե՛ս L. Müller, Numismatique d'Alexandre le Grand, Basel—Stuttgart, 1957:

⁸⁰ Տե՛ս Ա. Շահնազարյան, Սիսիանի շրջանի Սառնակունք գյուղի մոտ հայտնաբերված գանձը, «Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի աշխատություններ», հատ. II, Երևան, 1949, էջ 9:

⁸¹ Տե՛ս E. Q. Visconti, Iconographie grecque, tome second, Paris, 1811 էջ 243—273, ադ. XLV; J. Eckhel, Doctrina numorum veterum, Pars I, De numis urblum, populorum, regium, vol. III, editio secunda, Vindobonae, 1828, էջ 202—208, 247—248; V. Langlois, Numismatique générale de l'Arménie, Paris, 1859, էջ 11—12; O. Blau, Die Herren von Sophene und deren Münzen, էջ 113—114; J. Friedländer, Satrapenmünzen, „Zeitschrift für Numismatik, IV Band, էջ 266—267; E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, էջ CXCI—CC, ադ. XXIX.

Արշամ (մ. թ. ա. 230 թ. շուրջ), Աբդիսարես և Քսերքսես (մ. թ. ա. II դարի վերջը) թագավորների իշխանության տարիներին:

Հստ պատկերատիպի այդ դրամներն ունենալով տեղական բնորոշ գծեր, արտացոլում են նաև աղերսներ սելևկյան, պարթևական և կապադովկիական դրամների հետ: Հելլենիստական դարաշրջանին յուրահատուկ հայկական այդ դրամների վրա պատկերված են մի կողմից թագավորների դիմանկարները, իսկ մյուս կողմից՝ պաշտամունքային խորհրդանշաններ՝ արծիվ, ձի, ինչպես նաև հաղթության, Աթենաս և Անահիտ դիցուհիների կերպարները: Վերջիններիս շուրջ հունարեն գրվում էին միապետների անուններն ու երբեմն հայրանունները: Հեթանոսական պատկերների հետ միասին միապետի անձնական հիշատակումը դրամների վրա թերևս արտացոլում էր թագավորի պաշտամունքի գաղափարը: Վերահիշյալ հայ թագավորների դրամները թողարկվել են հավանաբար Արշամաշատ, Արկաթիակերտ և այլ հայկական քաղաքներում:

Արտաշեսյան թագավորների դրամները: Երկրի հետագա զարգացումը, նրա քաղաքական-տնտեսական հզորացումը II—I դարերում պայմանավորեց հայկական դրամների ավելի ծավալուն թողարկումը Արտաշեսյանների օրոք: Հայաստանի դրամական շրջանառության մեջ նշանակալից է դառնում տեղական դրամների դերը: Սրանք միջազգային ճանաչում գտան մասնավորապես Տիգրան Մեծի թագավորության տարիներին: Հստ նորագույն դասակարգման⁸², Արտաշեսյաններից դրամներ են թողարկել հետևյալ արքաները.

Տիգրան Ա (?—95)	պղնձյա դրամներ
Տիգրան Մեծ (95—55)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Արտավազդ Բ (55—34)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Արտաշես Բ (30—20)	պղնձյա դրամներ
Տիգրան Գ (20—8)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Տիգրան Դ (8—5)	պղնձյա դրամներ

և հտարտաշեսյան շրջանում՝

Արտավազդ Դ (4—6)	արծաթյա դրամներ
Տիգրան Ե (6)	պղնձյա դրամներ

Սրանցից յուրաքանչյուրին պատկանող դրամների վրա մի կողմից դրոշմված էր արքայի դիմանկարը: Դրամներով է, որ պահպանվել են Արտաշեսյան արքաների պաշտոնական դիմանկարները, կերտված նրանց անհատականությունների բնորոշ գծերով: Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած բազմատեսակ օտարադուր դրամների շարքում հայոց ազգային դրամական միավորները ճանաչելի են առաջին իսկ հայացքից՝ նրանց վրա պատկերված արքայական այն թագի ձևով, որ կրում էին Արտաշեսյան թագավորները:

Դրամների մյուս կողմերին նշված պատկերներով, խորհրդանշաններով և արձանագրություններով հաղորդվում էին առաջնահերթ տեղեկություններ Հա-

⁸² Տե՛ս P. Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, Reprinted from the American Numismatic Society, „Museum Notes“, 14, New-York, 1968, աղ. IX—XI;

յաստանի վիճակի մասին, կապված թագավորի անվան հետ, որի պատկերը դիտվում էր դրամի վրա: Այսպես, օրինակ, Տիգրան Ա-ին վերագրվող դրամների մյուս կողմերին մերթ աստվածահայր Արամազդն է՝ իր պաշտամունքի խորհրդանիշներով, մերթ հաղթանակի դիցուհին և երբեմն իրեն՝ ինքնակալի կերպարը ողջ հասակով: Արձանագրությունները նվիրված էին նրա արքայական տիտղոսներին և հայտնի են երեք տարբերակներով. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի», ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΑΛΗΝΟΣ—«Արքայի Տիգրանի հելլենասերի» և ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΑΛΗΝΟΣ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի»:

Հիշյալ գրություններով հանդերձ Տիգրան Ա-ի դրամները միջազգային շրջանառություն չեն ունեցել: Նրանք սպասարկել են տեղական շուկայի պահանջները Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառներում⁸³:

Տիգրան Բ-ի դրամները: Տիգրան Մեծի իշխանության տարիներին ընդլայնվում է հայկական դրամների շրջանառության ոլորտը: Նրանք ընդունվում են ոչ միայն ներքին, այլ նաև արտաքին առևտրի միջազգային գործարքներում: Դրանք թողարկվում էին ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ՝ Տիգրանի հզորության տարիներին, Ասորիքում: Հայաստանում նրա փողերանոցները գործում էին Տիգրանակերտում և Արտաշատում, իսկ Ասորիքում՝ վաճառաշահ Անտիոքում (Օրոնտ գետի վրա) և ավելի հարավ՝ Դամասկոսում⁸⁴, իրենց կշռային չափերով, Տիգրան Մեծի դրամները հարազատորեն պահպանում էին աստիկյան սիստեմի սկզբունքները: Տարածված էին առավելապես նրա արծաթյա դրախմանոցները (մեկդրամյան) և տետրադրախմանոցները (չորեքդրամյան), իսկ ներքին մանր առ ու ծախի համար՝ պղնձյա մեկ, կես և բառորդ միավորները:

Տիգրան Մեծը դրամների վրա հաճախ պատկերված է կիսանդրու չափով, դասական արվեստի ռեալիստական ոճով, երիտասարդ դիմագծերով, Արևելքի հելլենիստական միապետների նման ածիլված երեսով, բաց գլխին այնպիսի թագով, որի նմանը չկար ժամանակակից և ոչ մի վեհապետի մոտ, ոչ Արևելքում և ոչ էլ Արևմուտքում⁸⁵, բացառյալ Տիգրանին ենթակա Կոմմագենեի արքայի թագը: Այդ թագը վերևում ավարտված է ճառագայթաձև ելուստներով, երբեմն սղոցի ատամների նման, իսկ ներքևից երկար, մինչև ուսերն հասնող ականջակալներով ու վզկալով, ըստ որում ճակատային մասում թագի վրայից կապված է արքայական ժապավենը և կենտրոնը զարդարված է արևի պաշտամունքի խորհրդանիշներով՝ աստղ՝ երկու արծիվների միջև: Հաճախ դիտվում են նաև ծիրանու ծալքերը, ճարմանդված աջ ուսի մոտ: Առնական խրոխտ հայացքով Տիգրան Մեծի պատկերը (միշտ պրոֆիլ դեպի աջ) դրամի վրա վերցված է բուսական նախշերից կամ ուլունքներից հյուսված շրջանակի մեջ: Դրամի հակառակ կողմերին դրոշմում էին պաշտամունքային իմաստի

⁸³ S⁸⁶ H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, RN, Paris, 1955, էջ 84—88, ադ. 1.

⁸⁴ S⁸⁶ E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, „Numismatic Notes and Monographs“, № 84, „The American Numismatic Society“, New York, 1939, էջ 96—107.

⁸⁵ S⁸⁶ P. Gardner, The Seleucid Kings of Syria, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Bologna, 1963, էջ 103—108, ադ. XXVII.

խորհրդանշաններ, առավելապես երկրի մայր աստվածուհու կերպարը, բազմաթիվ ժայռաբեկորի վրա, ձեռքին արմավենու ճյուղ, բրգաձև թագը գլխին, իսկ ոտքերի տակ ջրի աստվածուհւթյան անձնավորումը՝ լողացող մարգու մերկամարմին կերպարանքով:

Դեռևս Սելեկյանների վաղ ժամանակներից երկրի ապահովության համար կանգնեցվել էր այդ դիցուհու արձանը մայրաքաղաքի՝ Անտիոքի մոտ, բարձրության վրա, Որոնտ գետի ափին: Տիգրանի օրոք պետության անվտանգության այդ գաղափարը՝ նույն արձանի ձևով, դարձել էր գլխավոր խորհրդանշանը նրա դրամների վրա, այն տարբերությամբ, սակայն, որ ցորենի հասկի փոխարեն, որ կրում էր իր ձեռքում Անտիոքի դիցուհին հուշարձանում, դրամի վրա նա ուներ արմավենու ճյուղ:

Դամասկոսում կտրված դրամների վրա այդ նույն կերպարը պատկերված է առատության հղշլիկով⁸⁶, Հայկական քաղաքներում այն դիտվում էր իբրև ողջ երկրի բախտի, բերքի, պաշտպանության ու փրկության մայր աստվածուհին՝ Անահիտը: Բացի այդ կերպարից, Տիգրան Մեծի դրամների դրոշմը, հատկապես պղնձյա միավորների գծով, ներկայացնում է հալթանակի թևավոր դիցուհուն և կամ դյուցազն Վահագնին⁸⁷, ինչպես նաև պաշտամունքային այլ նշաններ: Իրենց վրա ունեցած արձանագրություններով, Տիգրան Մեծի դրամները բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ ΒΑΣΙΛΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Տիգրանի» և ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—հունատառ խորագրերով՝ «Արքայից-արքայի Տիգրանի»:

Խորագրերի առաջին ձևն առավել բնորոշ է եղել Ասորիքի քաղաքներում թողարկված դրամների համար: Ավագն Անտիոքում նման տետրադրամներ դրվագվել են մ. թ. ա. 83-78 թվականներին, իսկ Դամասկոսում՝ 72-69 թվականներին, ըստ որում դամասկոսյան դրամների վրա նշվում էին նաև նրանց թողարկման տարեթվերը, հաշված Սելեկյան տոմարով⁸⁸: Բուն Հայաստանում հավանաբար՝ Արտաշատում, թողարկված՝ Տիգրան Մեծի արծաթյա դրամները իրենց վրա կրում էին առավելապես «Արքայից-արքա» տիտղոսը⁸⁹: Այդպիսիները պահպանվել են մ. թ. ա. 77-73 թվականներից:

Այս հիմնականից բացի, Տիգրան Մեծի օրոք հայկական դրամների պատկերատիպը լրացվում էր նաև փողերանոցներին և նրանց կառավարիչներին վերաբերող մենագրերով⁹⁰:

Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների դրամները: Արտավազդ Բ (55—34), թագավորի իշխանության տարիներին դրամների թողարկումը կատարվում էր գերազանցապես Հայաստանում: Հետեւելով անցյալում ընդունված կանոննե-

⁸⁶ Տես E. T. Newell, Late Seleucid mints in Ake-Ptolemais and Damascus, աղ. XVII № 148—152:

⁸⁷ Տես P. Gardner, The Seleucid Kings of Syria, էջ 105 № 18. աղ. XXVIII № 11. A. von Petrowicz, Arsaciden-Münzen, Wien, 1904, էջ 191:

⁸⁸ Տես G. Macdonald, Catalogue of Greek Coins in the Hunterian collection University of Glasgow, vol. III, Glasgow, 1905 էջ 1—5, աղ. XLIII, № 4; E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, էջ 93—107:

⁸⁹ Տես H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, էջ 121:

⁹⁰ Տես T. Newell, Late Seleucid Mints, էջ 107:

րին, դրամների մի կողմի վրա դրոշմում էին Արտավազդի դիմաքանդակը, կիսաանդրու չափով, հայկական թագը գլխին, երիտասարդ դեմքով, արքայական զարդարանքներով՝ ականջին օղ, պարանոցին մանյակներ, ուսին՝ ծիրանի, իսկ հակառակ կողմին պատկերվում էր շորս ձեռքով լծված երկանիվ մի մարտականք՝ արշավի ընթացքում: Մարտականքը վարող կերպարանքը հավանաբար ինքը հայոց արքան էր, որին վերևից պսակ էր բերում հաղթանակի դիցուհին: Այդ ողջ պատկերի շուրջ նշվում է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ հունատառ խորագիրը՝ «Արքայից-արքա Արտավազդի», այն տիտղոսաձևը, որն ընդունված էր Տիգրան Մեծի հզորության ժամանակներից: Հայկական դրամների թողարկումը Արտավազդ Բ-ի օրոք նույնպես կատարվում էր ատտիկյան սխեմայով: Պահպանվել են առավելագույնս դրամանոցները⁹¹, իսկ տետրադրամանոցները և պղնձյա միավորները հազվագյուտ են: Հայաստանում գտնված մի բացառիկ տետրադրամի վրա Արտավազդը բացի իր հիմնական տիտղոսից, հռչակված է նաև ΘΕΙΟΥ այսինքն «Աստվածային» մակդիրով⁹², Արտավազդ Բ-ի պղնձյա դրամների վրա ընդունված էր դրոշմել հաղթանակի թևավոր դիցուհու կերպարը⁹³: Նրա թագավորության վերջին տարիներին հռոմեական զորքի արշավանքները, Արտավազդի ձեռքակալությունը և ի վերջո նահատակությունը առժամանակ կասեցրին հայկական ազգային դրամների թողարկումը: Հաջորդ տարիներից հայտնի է Արտավազդի որդու՝ Արտաշես Բ (30-20) հայոց թագավորի պղնձյա դրամը, որի մի կողմին դրոշմած է տակավին երիտասարդ դիմագծերով Արտաշես Բ-ի դիմաքանդակը՝ կիսաանդրու չափով, գլխին պապենական թագը, ներկայացված ճիշտ այն ձևով, ինչ հայտնի է իր հոր դրամներով: Մյուս կողմին ցույց է տրված հաղթություն բերող դիցուհին՝ պսակը ձեռքին, սլացիկ վազքի մեջ և հունատառ արձանագրությամբ: Արտաշեսը հռչակված է իբրև «Մեծ արքա»: Հիրավի, նա շուրջ տասը տարի գլխավորեց իր ժողովրդի պայքարը հռոմեական նվաճողների դեմ՝ երկրի անկախության համար, և նրա «Մեծ արքա» կոչվելը հայերի համար միանգամայն օրինական էր: Անշուշտ այս եզակի պղնձյա դրամով⁹⁴ հնարավոր չէ պատկերացում կազմել 30-20 թվականների հայկական դրամների մասին: Ըստ էության այդ ժամանակամիջոցը մնում է բաց:

Արդեն հաջորդ հայոց թագավորի՝ Տիգրան Գ-ի իշխանության տարիներից պահպանված հայկական դրամները հայտնի են որոշակի պատկերատիպերով: Բացի արքայի դիմաքանդակից, Տիգրան Գ-ի դրամների վրա (հակառակ կողմերին) հունատառ արձանագրությունները և պատկերները հայտնի են երկու հիմնական տեսակներով:

⁹¹ Տե՛ս W. Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964, էջ 101 ադ. XIV № 2.

⁹² Տե՛ս Ch. Muschegjan, Eine tetradrachme Artavazdes II, „Bibliotheca classica orientalis“, 11 Jahrgang, Heft 4, Berlin, 1966, էջ 208—209.

⁹³ Տե՛ս Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, Գալաճյան ժողովածու, դրամ № 17620 (պղնձ):

⁹⁴ Տե՛ս P. Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, էջ 63.

Ա. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ, այսինքն «Արքայի Մեծի Տիգրանի հայրասերի և հելլենասերի» տիտղոսով, թագավորի կերպարը կանգնած դեպի ձախ, հագին երկար պատմունձան, գլխին հայոց թագը, աջ ձեռքը պարզած առաջ, իսկ ձախով երկար զավազանը բռնած:

Բ) ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΘΕΟΥ, այսինքն՝ «Արքայի Մեծի Տիգրանի աստծում», ըստ որում արձանագրությունը նշված է հաղթանակի թեւավոր դիցուհու շուրջ, որ պատկերված է դրամի կենտրոնում:

Այս երկրորդ տեսակից հայտնի են պղնձյա դրամական միավորներ, որոնց շարքում կան որոշ տարբերակներ: Հաղթանակի դիցուհին մերթ փոխարինվում է փղի պատկերով, մի այլ տարբերակի վրա նույն արձանագրությունը նշվում է առյուծի գլխի և կամ միայնակ վազող ձիու շուրջ: Բոլոր դեպքերում արձանագրությունը պահպանվում է «Արքայի Մեծի Տիգրանի աստծում» ձևով: Հիշյալ դրամների թողարկման հիմնական կենտրոնը հավանաբար Արտաշատն էր և նրանց շրջանառությունը հայկական շուկաներից դուրս չի անցել⁹⁵:

Վերջին Արտաշեսյանների դրամները: Վերջին Արտաշեսյանների օրոք Հայաստանում ազգային դրամների թողարկումը խիստ սահմանափակ է դառնում: Արդեն Տիգրան Դ արքայի պատկերով դրամները հայտնի են բացառապես պղնձյա միավորներով, մի իրողություն, որ վկայում է նրանց զուտ տեղական նշանակության մասին: Ի տարբերություն իր զարմի բոլոր նախորդ արքաների, Արտաշեսյան Տիգրան Դ հայոց թագավորը դրամների վրա պատկերված է միանգամայն ինքնատիպ. նա կրում է պատկառելի մորուք և ունի տարեց մարդուն բնորոշ դիմագծեր, որով մեծապես հեռացած է հելլենիստական Արևմուտքի արքայական կերպարներից: Չլինել նրա գլխին Արտաշեսյան թագը, հագիվ թե կարելի լիներ տարբերել նրան պարթևական արքաներից: Այս Տիգրան Դ-ի դրամների վրա նշված արձանագրությունները հանդես են բերված երեք հիմնական տարբերակով. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Տիգրանի», ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի» և ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի»:

Առաջին տիտղոսաձևը նշված է բարի ճակատագրի կամ հաղթանակի դիցուհու պատկերների հետ: Երկրորդը՝ հանդես է բերված Աթենասի կերպարի, իսկ երրորդը՝ Վահագնի և կամ փղի պատկերների հետ: Նման դրամներ թողարկվել են Տիգրան Դ-ի թագավորության առաջին շրջանում մ. թ. ա. 8-5 թվականներին⁹⁶: Հետագայում, երբ Տիգրան Դ-ը երկրորդ անգամ հաստատվեց հայոց գահի վրա, իր քրոջ՝ էրատոի հետ միասին (մ. թ. ա. 2-ից մինչև մ. թ. 1 թվականը), այդ շուրջ երեք տարիների ընթացքում ևս թողարկվել են պղնձյա դրամներ, որոնց վրա մի կողմից պատկերված է Տիգրան Դ-ը, իսկ մյուս կողմից՝ էրատո թագուհին, ըստ որում երկուսն էլ կիսանդրու լափով⁹⁷:

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63—64:

⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64—65:

⁹⁷ Տե՛ս Государственный Эрмитаж, Собрание античных монет, рукописный каталог, № 19416; E. Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, т. XXIX, № 21:

Ուշագրավ է, որ Տիգրան Դ-ի այս դրամների վրա դեռևս նշվում է իր պապերից ժառանգած տիտղոսը՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ (Տևրբայից-արքա) ձևով: Իսկ էրատո թագուհու դիմանկարի շուրջն արձանագրվում է պարզապես ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ այսինքն «էրատո» արքայի Տիգրանի քույրը»:

Տիգրան Դ-ի և էրատոյի դրամներով ավարտվում է Արտաշեսյան հարստության դրամահատական գործունեությունը: Արտաշեսյաններից հետո հայ ազգային դրամների թողարկումը դադարում կանգ առավ:

Հռոմեական վաղ շխառման եր Հայաստանի հիշատակմամբ: Դեռևս հանրապետության անկման տարիներից առանձին հռոմեական զորավարներ սովորություն էին դարձրել իրենց արշավանքների ու հաղթանակների փառքը հավերժացնելու համար ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա շքադրամներ թողարկել: Հայաստանի կապակցությամբ առաջին հռոմեական շքադրամները թողարկվել են Մարկոս Անտոնինոսի կողմից: Դրանք դենարներ էին, զրվագված մ. թ. ա. 35-34 թվականներին Փոքր Ասիայում և հավանաբար Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատում: Նրանց մի կողմին դրոշմված է Մ. Անտոնինոսի դիմաքանդակը և շուրջը անձնանունը՝ տիտղոսների հիշատակությամբ՝ ANTONIVS AVGVRCOS. DES. ITER. ET TERT.: Դրամի մյուս կողմին պատկերված է հայկական թագը՝ նետ ու աղեղի միջև, և լատինատառ կրճատ արձանագրված Անտոնինոսի տիտղոսները. «ինքնակալ երրորդ անգամ, եռապետ, հանրապետության օրենքով հաստատված»:

Հայտնի են նաև Մ. Անտոնինոսի 32—31 թվականներին թողարկված արծաթյա դրամները, որոնց վրա Անտոնինոսի գլխառեկում նշված է հայոց թագը, և շուրջը գրված՝ ANTONI ARMENIA DEVICTA, այսինքն՝ «Անտոնինոս. Հայաստանը հաղթված»: Մյուս երեսին ներկայացված է ճգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի կիսանդրին, շուրջը արձանագրված՝ «Կլեոպատրայի, թագավորների և թագավորների որդիների թագուհու»:

Կայսրության հաստատման տարիներին այդ դրամները շրջանառությունից դուրս չեն եկել: Օգոստոսը, հետեւելով Մ. Անտոնինոսին, ինքը ևս արդեն մ. թ. ա. 20—18 թվականներին թողարկում է շքադրամներ, նվիրված Հայաստանին: Այդ շքադրամներից պահպանվել են ոսկյա ու արծաթյա նմուշներ, ըստ որում տարբեր պատկերներով և արձանագրություններով: Դրանցից մեկի վրա հստակորեն դիտվում է Օգոստոս Օկտավիանոսի դիմաքանդակը, տակը գրված՝ AVGVSTVS: Մյուս կողմին պատկերված է Հաղթանակի թևավոր դիցուհին, որը գետին է տապալում ցուլին: Այդ տիսարանի վերևում գրված է՝ ARMENIA, ներքևում՝ CAPTA, այսինքն՝ «Հայաստանը նվաճված»: Ոսկյա այդ դրամը թողարկվել էր Արևելքում, թերևս հայկական քաղաքներում այդ տարիներին գործող փողերանոցներից մեկում:

Հռոմում մ. թ. ա. 13 թվականին թողարկվեցին նաև արծաթյա շքադրամներ, որոնց վրա պատկերված է մարդկային կերպարանք՝ հայոց թագը գլխին, ծնկալոք դիրքով, ձեռքերը պարզած և շուրջը գրված CAESAR DIVI F. ARME. CAPT. («Կեսար, աստծո որդի. Հայաստանը նվաճված»): Այդ

նույն դինարի հակառակ կողմի վրա Հռոմը ներկայացված է Ազատության դիցուհու կերպարով:

Նմանօրինակ արծաթյա շքադրամներից պահպանվել են տարբերակներ, որոնց վրա Ազատության դիցուհու կերպարը փոխարինված է արիության աստվածուհու՝ Վիրտուսի պատկերով, իսկ Հայաստանը ներկայացված է իբրև ռազմիկ, գլխին թագ կամ սաղավարտ, ձեռքերը հնազանդորեն իրանին մոտ պահած և կամ զենքերով հանդերձ (նիզակ, աղեղ) մարմնին կապված: Օգոստոս Օկտավիանոսի մ. թ. ա. 20—18 թվականներին թողարկված արծաթ շքադրամներից հայտնի են նաև այնպիսները, որոնց վրա պատկերված է հայոց թագը, զենքերը (նետ ու աղեղ) և վերևից ու ներքևից արձանագրված՝ ARMENIA CAPTA («Հայաստանը նվաճված») կամ՝ ARMENIA RECEPTA («Հայաստանը վերստին նվաճված») խոսքերը: Այս շքադրամները մասսայական թողարկում չեն ունեցել, հետևաբար Հայաստանում և ընդհանրապես միջազգային շրջանառության մեջ լայն տարածում չէին կարող ունենալ:

Այս շքադրամների թողարկման փաստը ցույց է տալիս, թե որքան մեծ նշանակություն էր տալիս Հռոմը Հայաստանին՝ իր արևելյան քաղաքականության մեջ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

3. Առետուրը և թաղաքները Հայաստանում մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)	807
4. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում I—II դարերում և հռոմեական շաղաղամենը (Խ. Ա. Մուշեղյան)	813

Դիուխ երեսուներկուհորդ.—Մեծ Հայքի քաղաքնորայան պետական կառուցվածքը մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Պետական մարմինները	823
2. Արքունի գործակալությունները	829
3. Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I—II դարերում	836

Բ Ա Ճ Ի Ն Է

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Դիուխ երեսուներկուհորդ.—Ճարտարապետություն, կերպարվեստ և կիրառական արվեստներ

1. Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական մշակույթի բնույթն ու զարգացման փուլերը (Բ. Ն. Առաքելյան)	847
2. Ճարտարապետություն (Ա. Ա. Սահինյան)	849
3. Փանդակադրություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	869
4. Մոնումենտալ գեղանկարչություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	876
5. Կիրառական արվեստներ (Բ. Ն. Առաքելյան)	878

Գլուխ երեսուներեսհորդ.—Հոգևոր մշակույթ

1. Հին հայ վիպական շարքը (Բ. Ն. Առաքելյան)	891
2. Հին հայկական պաշտամունքը և կրոնը (Բ. Ն. Առաքելյան)	900
3. Գիր-գրականություն (Գ. Ա. Տիրացյան)	907
4. Հելլենիստական թատրոնը Հայաստանում (Գ. Խ. Սարգսյան)	915

Ստամեակագրություն	919
Մատենագրություն	928
Ց ա ն կ ե ռ	945
Անձնանունների ցանկ	947
Տեղանունների և ցեղանունների ցանկ	952

ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

1. ՀԻՆ ՀԱՅ ՎԻՊԱԿԱՆ ՇԱՐՔԸ

Վերևում տեսանք, որ հին հայկական ժողովրդական բանահյուսության մեջ տիրապետողը վաղ շրջանի առասպելներն են եղել, իրենց հին արևելյան գծերով, կապերով և դիցաբանությամբ, որոնք անցյալի պատմական եղելությունները անդրադարձնում էին հեռավոր կերպով՝ առասպելաբար, իսկ բնության երևույթների ճանաչողությունը՝ հնամենի բնապաշտական, աստղաբաշխական և նման կարգի պատկերացումներով։ Այդուհանդերձ նկատելի է, որ նրանց գլխավոր բովանդակությամբ կազմում է հայ ժողովրդի, նրա պետականության առաջացման գաղափարը և պայքարը երկրի անկախության համար։

Մ. թ. ա. III դարից սկսած մինչև մ. թ. III դարի վերջերը հայ ժողովրդական բանահյուսության հիմնական բովանդակությունը դառնում են պատմական եղելությունները, կապված հայկական պետականության զարգացման և երկրի քարզավածման հետ։ Այս պայմաններում հայ հոգևոր մշակույթը հարստանում է թե՛ բնույթով և թե՛ բովանդակությամբ նոր տիպի ստեղծագործություններով, ձևավորվում է հայ ավանդական վիպական շարքը, որն ընդգրկում է Տիգրան Երվանդյանի—Մեծն Տիգրանի, Երվանդի, Արտաշեսի և այլոց գործունեության ու անունների շուրջ հյուսված առասպելախառն վիպերը։ Դրա հետ միասին, հնամենի բնապաշտական պատկերացումները, պահպանվելով հանդերձ, մասամբ տեղի են տալիս համեմատաբար ավելի իրական և զարգացած աշխարհաճանաչողության, և առասպելները նկատելիորեն միահյուսվում են պատմա-վիպական շարքի հետ։

Ինչպես հնամենի առասպելների, նույնպես և պատմա-վիպական շարքի վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկությունների համար պարտական ենք Մովսես Խորենացուն, որն այդ պատմություններն ու զրույցները լսել է Գողթան գավառի ժողովրդական գուսան-երգիչներից, իմաստուն մարդկանցից, քաղել է պրքերից և մեջ բերել երբեմն բառացի, երբեմն էլ վերապատմելով նրանց բովանդակությունը՝ իր սեփական միջամտություններով ու բացատրություններով։

Ավանդական վիպական շարքը հիմնականում կազմավորվել է մ. թ. ա. II—մ. թ. III դարերում, իր մեջ առնելով տարբեր շերտեր և նստվածքներ, հաճախ գործող անձերի իրար հետ շփոթումներով ու ժամանակագրության ակերհայտ խախտումներով։

Մեծն Տիգրանի վեպը: Վերևում մասամբ ծանոթացանք Տիգրան Երվանդյանի և Աթաղահակի շուրջը հյուսված վեպին, որը խորհնացու մոտ միահյուսված է Մեծն Տիգրանի վեպի հետ:

Եթե մարերի դեմ Կյուրոսի դաշնակից Տիգրանը՝ Տիգրան Երվանդյանն է, իսկ վիշապ Աթաղահակի դեմ արշավող՝ վիշապ հեծած Տիգրանը վիշապաքաղ Վահագնի առասպելական կերպարն է ներկայացնում, ապա Մարերի երկիրը նվաճող և Աթաղահակին սպանող վիպական Տիգրանը Տիգրան Մեծն է:

Տիգրան Երվանդյանի վիպական կերպարի մեջ ազնվախ երևան են գալիս Տիգրան Մեծի գործերն ու գծերը:

Իրանի տերերը երկյուղում էին Տիգրանի զորությունից: Իրոք նա նվաճեց նրանց տերության հյուսիս-արևմտյան մարզերը և հաղթական դաշինք կնքելով՝ իր դստերն ամուսնացրեց պարթևական արքայի հետ: Այդ իրողությունն իր անդրադարձումն է գտել վեպում, որտեղ առասպելական վիպասանության մեջ պատմվում է, թե Աթաղահակը երազում տեսնում է, որ Տիգրանը նրատաժ արծվաթև վիշապի վրա, սլանում է դեպի մարերի մայրաքաղաքը և սպանում իրեն՝ Աթաղահակին: Վախենալով, թե երազը կարող է իրականանալ, Աթաղահակը ամուսնանում է Տիգրանի քրոջ (պետք է լինե՞ր դստեր)՝ Տիգրանուհու հետ՝ կամենալով նրան դարձնել իր գործակիցը Տիգրանի դեմ: Տիգրանուհին հայտնում է եղբորը Աթաղահակի դավադիր խորհուրդը, և հայոց արքան զորք հավաքելով Կապադոկիայից, Վրաստանից, Աբվանքից, պատերազմում սպանում է Աթաղահակին և հաղթանակ տանում: Տիգրանին է վերագրվում նաև Աթաղահակի կին Անուշին իր դուստրերի և հպատակների հետ միասին Արաքսի աջ ափին («առ մեծ լեռան Մասեաց», մինչև Նախճավանի և Գողթանի կողմերը) վերաբնակեցնելը¹, որով խորհնացին քաջատրում է Մուրացյան տոհմի առաջացումը:

Այդ Տիգրան Մեծն է, որ գրավում է հույների երկիրը, այսինքն՝ Սելեկյան Ասորիքը, Կիլիկիան, հիմնադրում է Տիգրանակերտ քաղաքը, մինչդեռ վեպում այդ գործերը վերագրված են Տիգրան Երվանդյանին:

Ինչպես երևում է, Տիգրանի և Աթաղահակի վեպը գրի է առնված եղել: Խորհնացին հիշատակում է իր գրավոր աղբյուրը՝ «Հիստման պիտոյից»² կամ «Չորս հազներգութիւնք» անվան տակ³, որ Մ. Աբեղյանը նույնն է համարում⁴:

Խորհնացին՝ թերևս վեպի խոսքերով, փառաբանում է Տիգրանին և նրա գործերը՝ «նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ ղնողներ և հարկապահանջներ»⁵: Վիպական երանգ ունի նաև Տիգրանի զորքի նկարագրությունը. «Հետևակ կռվողները ձիավոր դարձան, պարսերով կռվողներն հաջող աղեղնավորներ, լախտերով կռվողները զինվեցին սրերով ու տեգավոր

1 Տե՛ս Խորհնացր, Ա, Լ:

2 Տե՛ս նույն տեղում, Ա, ԺԹ:

3 Տե՛ս նույն տեղում, Ա, Իա:

4 Մ. Աբեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 98—99:

5 Խորհնացի, Ա, Իա:

նիզականերով, մերկերը պատվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանականների ու զենքերի փայլն ու շողքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու⁶:

Վեպը և հորենացին գովերգում են նաև Տիգրանի արտաքին և հոգևոր բարեմասնությունները, ասելով, թե շատ օգտակար գործեր կատարեց «...այս խարտյաշ և մաղերի ծայրը գանգուր... Տիգրանը, գունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, զեղեցիկ ոտներով, վալիչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր, որի մասին մեր հները, որոնք փանդիոններով երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բուրբ (հատկություններով), որ պիտանի են մարդուն»⁷: Ապա խորենացին ավելացնում է, թե իր համար ավելի սիրելի բան չկա, քան «սրա մասին եղած դովեստներն ու պատմությունը երկարել»⁸: Վեպում Տիգրանը կատարյալ է դուցազունների թվում՝ «հասակով և բնությամբ»⁹:

Վիպական սիրված հերոսը, իհարկե, նաև արդարադատ է, միևնույն աշրով է նայում թե զուրեղին և թե նվաստին: Իով է նայում թե զորեղին և թե նվաստին:

Արտաշեսի վեպը: Հին հայ վիպական շարքի մեջ ամենից ավելի կատարողության մեջ ապրել են դարեր, պատմվել ու երգվել են, հղվել, հարստացել նորանոր ջերտերով, պրտացուել են նաև ավելի ուշ ժամանակների եղելությունները, պատմական այլ գործիչներին առնչվող դեպքեր՝ կապելով դրանք հայ ժողովրդի պատմության մեջ խոշորագույն դեր խաղացած երկու արքաների՝ անունների հետ:

Արտաշեսի վեպի ատաղձը կազմում են միասնական հայ պետականության առաջացումն ու ամրապնդումը, երկրի բարգավաճումը: Վեպը պետք է արդարացներ մինչև Արտաշեսը գոյություն ունեցած Երվանդունիների թագավորության կործանումը և հիմնավորեր Արտաշեսի գահակալությունը:

Երվանդը, որը, ըստ վեպի, գահակալել էր պարսից Դարեհ Վերջին թագավորի օրոք, միայն կիսով չափ (մոր գծով) էր Արշակունի, ուրեմն չէր կարող օրինավոր թագավոր ճանաչվել և մշտական վախ ուներ, որ Սանատրուկի զավակները կխլեն գահը նրանից: Երվանդը կոտորում է Սանատրուկի որդիներին, բայց ինչպես սովորական է վեպում, եղեռնից ազատվում է մեկը՝ Սանատրուկի որդի Արտաշեսը, որին ստնտուն փախցնում է Հերի կողմերը, պահում հովիվների մեջ: Այնուհետև նրա դայակ Սմբատ Բագրատունին թաքցնում է նրան լեռներում, ապա անցկացնում Իրան՝ Դարեհ թագավորի մոտ: Երվանդը ամեն կերպ հետամուտ է լինում իր ձեռքը գցել Արտաշեսին, այդ նպատակով մարդիկ է ուղարկում Դարեհի և Սմբատի մոտ, պնդում, թե Արտաշեսը

6 Նույն տեղում:

7 Նույն տեղում:

8 Նույն տեղում:

9 Նույն տեղում, Ա. Իլ:

արքայազն չէ, ուստի դահի նկատմամբ իրավունքներ չունի, բայց ապար-
դյուն¹⁰, Արտաշեսը Սմբատի հետ միասին զորքով վերադառնում է Հայաս-
տան և պատերազմ է սկսում Երվանդի դեմ: Վտանգի պահին Արտաշեսին
փրկում է նրա ստնտուի որդի Գիսակը: Արտաշեսի կողմն է անցնում նաև վի-
շապազն Արգամը (Արգավանը): Երվանդը պարտություն կրելով սպանվում է,
իսկ Արտաշեսը հաղթանակ տարած գահակալում է Հայոց աշխարհում¹¹, Երկ-
րում հաստատվում է նոր հարստություն: Երվանդի թագավորությունն էլ լրիվ
ապօրինի չի համարվում, քանի որ նա կիսով չափ Արշակունի է, բայց գերա-
դասությունը տրվում է Արտաշեսին: Երվանդի կերպարը երկվական է: Ըստ
վեպի նա ծնվել է անկարգ խառնակցությունից՝ ցլի հետ և ունի շար աչք, այն-
չափ դժնի, որ նրա պալատական սպասավորները ամեն ազգաբացին որձաքար
վեմ էին բռնում նրա առաջ, որը նրա հայացքից պայթում էր: Բայց Երվանդը
ներկայանում է նաև շատ կարևոր դրական գծերով. նա շինարար է, հիմնա-
դրել է Երվանդաշատ մեծ քաղաքը, Երվանդակերտ դաստակերտը, Բագարանը,
որտեղ փոխադրել է ոչ միայն աստվածների, այլև հայոց արքաների նախնիներ-
ի արձանները, նա խաղաղությամբ է պահում երկիրը: Արտաշեսն էլ արքա-
յավայել է թաղում նրան, մահարձան կանգնեցնելով նրա գերեզմանի վրա¹²:

Միավորված հայկական թագավորության հիմնադիր Արտաշեսի կերպարը
վեպում ամենից ավելի է փայտավաճ և ամբողջական: Նա ընդարձակել է, զո-
րեղացրել երկիրը, կարգավորել ներքին գործերը, նա շինարար է, հիմնադիր
իւր անունը կրող Արտաշատ հույակապ մայրաքաղաքի, նա պաշտպանում է եր-
կիրը արտաքին թշնամիներից: Այստեղ վեպը և պատմական ճշմարտությունը
լիովին համընկնում են: Այս դրվագների համար խորհնացին, ինչպես ինքն է
նշում, ունեցել է գրավոր աղբյուր՝ Դարանաղյաց Անիի Արամազդին նվիրված
տաճարի Օղյումպ քուրմի «Մահենական պատմությունը»¹³:

Վեպում առանձին տեղ են գրավում ալանների և Սաթենիկի հետ կապված
դրվագները, որոնք թեև Տրդատ Ա-ի ժամանակներին են վերաբերում¹⁴, բայց

10 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լը:

11 Տե՛ս Նույն տեղում, Բ, խզ:

12 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խբ: Վեպի այս էջուղի հետ է կապվում նաև Վարդգես մանկան վե-
րաբերյալ գրույցը, թեև Խորենացին այն առնչում է Երվանդ Սակավակյացի հետ:

Վեպում ասվում է.

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն

Ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով,

Եկեալ նստաւ զՇրեշ բլրով,

ՋԱրտիմէդ քաղաքաւ զՔասաղ գետով,

Կռել կռիւն զդունն Երուանդայ արքայի» (Խորենացի, Բ, կե):

Դուրը կռիւ-կռիւն, նշանակում է՝ աղջիկ ուղեւու խնամախոս գնալ, և վեպում էլ պատմվում
էր, որ Վարդգեսը ամուսնացել է Երվանդ Սակավակյաց արքայի քրոջ հետ, հիմնադրել է Վարդ-
գեսավանը: Այստեղ Տիգրան Մեծը բնակեցրել է Հրեստաանից բերած գերիների մի մասը, որի
շնորհիվ նա դարձել է շուկա ունեցող քաղաքագյուղ. այնուհետև Վաղարշ թագավորը, ամրաց-
նելով այն պարսպով՝ կոչում է Վաղարշապատ:

13 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խբ: Օղյումպ քուրմի ու նրա պատմության մասին մանրամասն
աե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին,
Երևան, 1938, գլուխ երրորդ:

14 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. Ա, էջ 55:

վերագրվել են Արտաշեսին: Սրանք խորենացին քաղել է անմիջականորեն ժողովրդական երգիչներից:

Ալանները մյուս լեռնականների հետ միասին գրավելով Վրաց աշխարհի կեսը, ասվում է վեպում, մեծ ամբոխով խուժում են Հայաստան: Արտաշեսը, հավաքելով իր զորքերը, նրանց ետ է մղում Կուր գետի հյուսիսային ափը: Գերի է ընկել ալանների արքայաժառանգը, ուստի ալանների արքան հաշտութուն է խնդրում, երգվելով, որ ալանները այլևս Հայոց աշխարհի դեմ դուրս չեն գա, բայց Արտաշեսը չի համաձայնվում: Ապա գալիս է ալանների արքայադուստր Սաթենիկը և կանգնելով գետի մյուս ափին, մի դարավանդի վրա, ձայնում է.

«Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց.
Ե՛կ հաւանեաց բանից աշագեղոյ դստերս Ալանաց՝
Տալ զպատանիդ,
Ձի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝
Ձայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն,
Կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել,
Եւ թշնամութիւն յաւիտենական
Ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել»¹⁵:

Արտաշեսը շատ է հավանում խելոք ու գեղանի Սաթենիկին և իր դայակ Սմբատին ուղարկում է ալանների արքայի մոտ՝ խնդրելով արքայադստեր ձեռքը: Բայց ալանների մոտ սովորութիւն կար՝ մեծ գլխագին վերցնել աղջկա համար, ուստի արքան ասում է.

«Եւ ուստի՜ տացէ քաջն Արտաշէս
Հաղարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրուց
Ընդ քաջազգւոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»¹⁶:

Հանդուգն էր Ալանաց արքայի պատասխանը. մի՞թե Արտաշեսը չէր կարող վճարել պահանջվող գլխագինը: Բայց հաղթողի համար ավելի պատվավոր կլիներ դիմել այդ ժամանակներից ի վեր նույնքան սովորական մի միջոցի՝ առևանգման:

15

«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշէս,
Որ հաղթեցիր ալանների քաջ ազգին.
Ե՛կ լսի՛ր ալանների գեղալիս դստերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին:
Որովհետև օրենք չէ, որ քենի համար դուցազունները
Ուրիշ դուցազն զարմերի կենդանութիւնը ջնջեն
Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահեն,
Եվ երկու քաջ ազգերի մեջ
Հավիտենական թշնամութիւն հաստատեն» (Խորենացի, Բ, Ժ):
(Այստեղ և հետո թարգմանութիւնը՝ Ստ. Մալխասյանի):

16

«Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշէսը պիտի տա
Հազար հազարներ ու բյուր բյուրեր
Քաջերի սերունդ այս կոյսի՝
Ալանների արքայազն օրիորդի համար» (Խորենացի, Բ, Ժ):

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ,
 Եւ հանեալ զոսկէօզ շիկափոկ պարանն,
 Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,
 Եւ ձգեալ զոսկէօզ շիկափոկ պարանն՝
 Ընկեց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
 Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
 Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»¹⁷։

Սաթենիկի ծնողներին մնում էր հաշտվել, ինչպես լինում է այդպիսի դեպքերում. թշնամիները բարեկամանում են և հարսանիքի ժամանակ։

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
 Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթենիկանն»¹⁸։

Խորենացին հարսանիքի վերաբերյալ բերելով միայն այս հատվածը, բացատրում է, թե մեր թագավորները սովորություն ունեին իբրև փեսա դահլիճի դուռը հասնելիս դրամներ շաղ տալ, նույնպես և թագուհիները առաքաստի սենյակում՝ մարգարիտ։ Դա մի սովորություն է, որ երկար ժամանակ պահպանվում էր ժողովրդի մեջ՝ շաղ էին տրվում չամիչ, շոր մրգեր, ցորեն, մրգեղեն, իբրև նշան պտղաբերության, արգասավորության։

Արտավազդի վեպը։ Արտաշեսը ունենում է մի քանի զավակներ, որոնցից ավագի՝ Արտավազդի անվան շուրջը հյուսվում է վեպի նոր ճյուղը՝ Արտավազդի վեպը։

Վկայում պատմվում է, որ Արտաշեսը մեծ պատիվներ էր շնորհել Երվանդի դեմ մղած պատերազմում իր կողմն անցած Արգավանին (Արգամին), որը պետության մեջ երկրորդն էր համարվում և մոտ էր արքունիքին։ Բայց նա դրանով չի բավարարվում և ընտանեկան խաղաղական ու դավեր է նյութում Արտաշեսի դեմ։ Սաթենիկ թագուհին տարփանքով տենչում էր Արգավանի սերը, իսկ Արգավանը ձգտում էր հայոց գահին։

«Ճաշ գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի,
 Եւ խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց»¹⁹։

Արտաշեսը մեծ ցասումով վերադառնում է Արտաշատ և իր Մաթան որ-

17

«Հեծաւ արի Արտաշէս արքան գեղեցիկ սև ձին,
 Եվ հանելով ոսկեօզ շիկափոկ պարանը,
 Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթեւ արծիվ,
 Եվ նետելով ոսկեօզ շիկափոկ պարանը,
 Զգեց մեջքը Ալանաց օրիորդի,
 Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,
 Արագորեն իր բանակը հասցնելով» (Խորենացի, Բ, Ժ)։

18

«Ոսկի անձրև էր տեղում
 Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
 Մարգարիտ էր տեղում
 Սաթենիկի հարսնության ժամանակ» (Խորենացի, Բ, Ժ)։

19

«Արգավանը ճաշ սարքեց ի պատիվ Արտաշեսի
 Եվ նրա դեմ դավ լարեց վիշապների դահլիճում» (Խորենացի, Ա, Լ)։

դուն ղորքով ուղարկում է Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմի դեմ՝ հրամայելով շատերին կոտորել, իսկ Արգավանի դղյակը հրկիզել:

Բայց Արտավազդը, որ էր «այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ», չի բավականանում գրանով, այլև ինքը խլում և սեփականացնում է նախնավանը և վիշապազունների բոլոր տիրույթները՝ Արաքսից հյուսիս՝ Վեպում ասվում է.

«Արտավազդայ ոչ գտեալ քաջի րդւոյն Արտաշէսի

Տնդեկիկ ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու՝

Նա անց գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ»²⁰,

Վիշապազունները պատերազմով են պատասխանում Արտավազդին, բայց սա ոչնչացնում է նրանց տոհմը, սպանում ծերունի Արգավանին և խլում նրանց բոլոր տիրույթները: Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմից փրկվում են Քանշան ոմանք կրտսերք», որոնք ապավինում են Արտաշեսի արքունիքը²¹:

Վիպական կերպարանք է ստացել նաև Արտաշեսի մահը: Նա մեռավ առաջացած հասակում, 41 տարի թագավորելուց հետո, բայց կյանքից կարոտ, ափսոսանքով հիշելով նավասարդյան տոնախմբությունները, վերնախավի կենցաղի համար այնքան բնորոշ որսորդությունը.

«Ո՛ւ տայր ինձ զծուխ ծխանի,

Եւ զառաւօտն Նաւասարդի,

Զվազելն եղանց

Եւ զվազելն եղբորուաց.

Մեք փող հարուաք,

Եւ թմրկի հարկանէաք.

Որպէս օրէն է թագաւ րաց»²²,

Արտաշեսը թաղվում է մեծ շուքով ու պատիվներով. արքաների և մեծամեծների թաղման մի բնորոշ պատկեր է դա հին Հայաստանի կյանքից: Նրան թաղում են ոսկե դագաղում, բաղմաթիվ արդ ու զարդերով, զենքերով: Արքայի «գահը շրջապատում էին որդիներն ու ազգականների բազմությունը. և սրանց մոտ՝ զինվորական պաշտոնյաները, նահապետները և նախարարական գնդերը և ընդհանրապես զորականների վաշտերը, ամենքը վիճված, որպես թէ պատրաստվում են պատերազմի. առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, իսկ ետևից սևազգեստ ձայնարկու կույսեր և լացկան կանաչք, բոլորից վերջը ռամիկների բազմությունը»²³: Ասվում է նաև, թի շատերը, Արտաշեսի սիրելի կանանցից, հարճերից, ծառաները մեռան կամ, ինչպես խորենացին է մեկնաբանում, կոտորվեցին ըստ հեթանոսական սովորության և հետո թաղվեցին: Այս ամենը տեսնելով Արտավազդը նեղսրտած դիմում է հորը.

20

«Արտավազդը չգտավ Արտաշեսի քաջ որդին,

Ապարանքի փոքրիկ տեղ, Արտաշատը հիմնվելիս՝

Անցավ գնաց և շինեց Մարաստանում Մարակերտը» (Խոսեմացի, II, 1):

21 Տճ՝ Խոսեմացի, II, Ժա:

22 Կ. Կոստանյան, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, Թուգթ 33,

էջ 87: Վեպի այս հատվածը ռառմանսիրողները հակված են վերագրելու Արտաշես Գ-ին:

23 Խոսեմացի, II, բԿ:

«Մինչ դու գնացեր,
Եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
Ես աւերակացս ո՞ւմ թագաւորեմ»²⁴։

Հայրն անիծում է չար ու նախանձ զավակին.

«Եթե դու յորս հեծցիս
յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Ջքեզ կալցին քաջք, տարցին
յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Անդ կայցես, և զլոյս մի տեսցես»²⁵։

Անեծքը կատարվում է։ Խորենացին գրում է, որ պառավները Արտավազդի մասին գրուցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները. և նա ջանք է անում դուրս գալ ու աշխարհին վերջ տալ, բայց ասում են, դարբինների կռահահարության ձայնից կապանքներն ամրանում են։ Ուստի դեռ մինչև այժմ էլ դարբիններից շատերը, առասպելին հետևելով, միաշաբթի (կիրակի) օրերը երեք կամ չորս անգամ կռանով խփում են սալին, որպեսզի, ասում են, Արտավազդի շղթաներն ամրանան²⁶։

Արտավազդի չար բնույթը վեպը բացատրում է նրանով, որ ծննդի ժամանակ Աժդահակի սերնդի կանայք կախարդել են նրան, իսկ Դողթան երգիչներն ասում են.

«Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ,
Եւ դե փոխանակ եղին»²⁷։

Արտավազդի չար բնավորության և վիհում շղթայված լինելու գրույցը սերտորեն աղերսվում է նույն Խորենացու մոտ պատմված՝ պարսից Բյուրասպի Աժդահակի առասպելի հետ. Աժդահակի ուսերին վիշապներ են բռնում, նրա չարությունը գնալով մեծանում է։ Հրուզեն անունով հերոսը նրան շղթայում է պղնձի շղթաներով և տանելով Դամբավընդ լեռան այրերը, կապում այնտեղ ու ինքը որպես արձան կանգնում նրա առջև։ Սարսափած Աժդահակը մնում է հնազանդ և չի կարող ելնել ու ապականել երկիրը²⁸։

²⁴ «Երբ դու գնացիր.

Ու բոլոր երկիրը քեզ հետ տարար,

Ես այս ավերակների վրա

²⁴ Ի՞նչպես թագավորեմ» (Խորենացի, Բ, կա)։

²⁵ «Եթե դու (ձի) հեծնես որսի գնաս

Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,

Քաջքերը քեզ բռնեն տանեն

Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,

Այնտեղ մնաս, լույս չտեսնես» (Խորենացի, Բ, կա)։

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում։

²⁷ «Վիշապազունքերը մանուկ Արտավազդին գողացան և նրա տեղ դրին դեռ» (Խորենացի, Բ, կա)։

²⁸ Տե՛ս Խորենացի, Ա, հավելված՝ «Յաղագս Բյուրասպեայ Աժդահակայ»։

Նման դրույցներ ունեն նաև գերմանացիները՝ Շղթայված Լուցիֆերի կապանքներն ամրացնելու համար ևս դարձրին նրան սովորություն ունեն տոն օրը էրեկոյան երեք հարված տալ սալին։

Բայց Արտավազդի կերպարի մեջ երկվություն կա։ Եթե վեպում և խորհնացու մոտ նա շար է, ապա Նզնիկ Կողբացու մոտ նա բարի արքայազն է, որին փակված պահում են շար դեերը։ Նա տակավին կենդանի է ու անհավատները (հեթանոսները) սնոտի հույս ունեն, թե նա պիտի դուրս գա և տիրի մեր երկրին²⁹։ Արտավազդի կերպարի դրական կողմը հետագայում ուժեղանում է։

Մանուկ Աբեղյանը նշում է, որ վիհում փակված Արտավազդին իր երկակի բնավորությամբ միանգամայն նման է Փոքր Մհերը, որը փակված է Վանա ժայռում, նույնպես իր հոր անեծքով³⁰։ Վաղուց հայտնված է նաև այն կարծիքը, թե Արտավազդի առասպելն իր հին կերպարանքով Միհր-Միթրայի հավատալիքի արտահայտության մի նոր փոփոխակ է հայ միջավայրում (ըստ այդ հավատալիքի, Միհրը պետք է հանդես դա աշխարհի զոյության վերջում, որպեսզի կովի շարի դեմ և հաղթի նրան)³¹։

Ժայռին գամված կամ քարայրում շղթայված հերոսների վերաբերյալ առասպելական կամ վիպական զրույցները տարածված և սովորական են։ Դրանց թվին են պատկանում Պրոմեթեոսի, Վրաց Ամիրանի, հարավ-սլավոնական Մարկո Կրակելի մասին զրույցները։

Հին հայ վեպը, ինչպես տեսնում ենք, էպոս տարբերվում է հին առասպելից։ Նա դուրս է գալիս առասպելական ըմբռնումների և պատկերացումների աշխարհից և խարսխվում իրական աշխարհի, նրա պատմության, կյանքի և կենցաղի վրա։ Նրան արդեն բնորոշ են ոչ միայն պատմական անցքերի և եղելությունների անդրադարձումը, այլև հասարակական ու մարդկային ընդհանրացված շատ գծեր՝ իշխանության տենչ, հիմնված ժառանգական իրավունքի վրա, պայքար իշխանության և հողային տիրույթների համար, պատերազմ, կողոպուտ և գերեվարություն, ագահություն և նախանձ, դավադրություններ, սեր և խաղաղվածք՝ հաճախ համեմված հնամենի սովորույթներով և կենցաղային մանրամասնություններով։

Հին հայ վեպը եղել է ժողովրդական գեղարվեստական ստեղծագործություն, պատմվել ու երգվել է փանգիռնի ուղեկցությամբ, ուստի եթե ոչ ամբողջովին, ապա գեթ այն հատվածներով, որոնք երգվել են, եղել է շափածո ստեղծագործություն, որպիսին է վեպից մեղ հասած կտորների մեծ մասը։ Դրանք ժողովրդական բանաստեղծության ադամանդներ են հավիտենական անմար փայլով, սքանչելի իրենց պարզությամբ, անմիջականությամբ և պատկերավորությամբ, ժողովրդական ոճական գեղեցկությամբ։

Միակողմանի և սխալ կլինի հին հայ վեպը կերտված համարել իշխող դասակարգի, բարձր խավերի միջև սոսկ նրանց իդեալներին համապատասխան։ Այն, իրոք, շատ բան է անդրադարձնում իշխող վերնախավի կյանքից,

29 Տե՛ս Նզնիկ Կողբացի, Նզժ աղանդոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 128։

30 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Նրկեր, հատ. Ա, էջ 148—149։

31 Թ. Ավդալբեկյան, Միհրը հայոց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 62. 63։

կենցաղից, բարքերից և գաղափարախոսությունից, դրանով էլ նա պատմական վեպ է, բայց նրա էությունը ոչ թե իշխողների և նրանց գաղափարախոսության փառաբանությունն է, այլ հայ ինքնությունը պետականության և անկախության համար մղվող պայքարի գաղափարը, շարի անկումը, բարու հաղթանակը, երկրի շենությունն ու խաղաղությունը. դրանով նա ժողովրդական է:

2. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԵՎ ԿՐՈՆԸ

Հնագույն հավատալիքներ և սնոտիապաշտություն: Հին հայկական աշխարհաճանաչողության, պատկերացումների և հավատալիքների մեջ զգալի տեղ էին գրավում բնապաշտական, կոսմոգոնիական ըմբռնումները:

Մարդը մշտապես ձգտել է ճանաչել բնության բազմազան երևույթները և բացատրություն տալ դրանց: Արևն ու լուսինը, նրանց խավարումները, երկնային լուսատուները, կայծակն ու որոտը, մթնոլորտային տեղումները, հրաբուխն ու երկրաշարժը, քամին ու փոթորիկը, ջուրն ու կրակը, ցուրտն ու խորշակը, պտղաբերությունն ու բերքի կորուստը, ծնունդն ու մահը և բնության շատ այլ երևույթներ միշտ էլ խոշոր ազդեցություն են գործել մարդու մտածողության վրա: Եվ բնության գիտական ճանաչումից դեռևս շատ հեռու մարդը հազար ու մի առասպելական, իրակեղծ մեկնություն էր տալիս դրանց:

Երկնային լուսատուները և համաստեղությունները մարդիկ վաղուց ի հետե հիտում էին իբրև կենդանի էակների և կենդանակերպերի (զոդիակ) և նրանց իշխանություն էին վերագրում մարդկանց ծնունդի ու մահվան, ուժի ու զորության, բախտի և դժբախտության նկատմամբ: Եզնիկ Կողբացին, Անանիա Շիրակացին և V—VII դարերի այլ հեղինակներ պահպանել են որոշ տեղեկություններ հին հայկական հավատալիքների և սնոտիապաշտական ըմբռնումների մասին:

Նայած թե երկնականամարում որ կենդանակերպն է երևացել՝ այս կամ այն անհատը ծնվելիս, նրան վերագրում էին երկար կամ կարճատև կյանք, բախտ կամ դժբախտություն: Օրինակ, Առյուծը 12 կենդանակերպերից մեկն էր, և ռզառեւէն ասեն՝ թե որ ի նմայն ծնանի, քաջասիրտ և հպարտ լինի»³², իսկ ով Ալծեղջյուր կենդանակերպի տակ ծնվի՝ «խոհեմ, գոռոզ և դաւաճան լինի» կամ ռզցլին ասեն՝ թե ըստ նմանութեան ցլու զորաւոր և անձնեայ է և որ ի նմայն ծնանի»³³:

Եզնիկ Կողբացին, արտահայտելով դեռևս իր ժամանակ պահպանված հավատալիքները, խոսում է այն պատկերացումների մասին, թե վիշապները երկինք էին բարձրացվում եզների միջոցով³⁴, ինչպես տեսնում ենք, եզների և վիշապների շուրջ հյուսված առասպելները, որոնք գալիս էին հնագույն ժամանակներից, տակավին պատվում էին ժողովրդի մեջ: Պատկերացում կար նահանգների՝ շար հրեշտակների մասին, որոնք կարող են հափշտակել կալի բերքը կամ երեխաներին: Նման առասպելական զրույցների ու հավատալիքների թիվը մեծ էր:

³² Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 20:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Տե՛ս: Լեզնիկ Կողբացի, Եղծ ազանդոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 102:

Չկարողանալով ճանաչել բնության ու կյանքի շատ ու շատ երևույթները, մարդը նրանց գերբնական ուժ էր վերագրում կամ համարում էր նման ուժերի գործողությունների արգասիք, ինքն էլ դիմելով իրակեղծ և սնոտի միջոցների օգնությանը:

Դարեր շարունակ մարդիկ մշակել էին բնության և հասարակական կյանքի երևույթները բացատրելու և նրանց ընթացքի վրա «ներգործելու» բազմազան միջոցներ, եղանակներ, հմայական գործողություններ, ծեսեր և արարողություններ, կախարդանքներ, հմայություններ, աղոթքներ և անեծքներ, հարյուկներ և գուշակություններ:

Պաշտամունքի հետ կապված արարողությունները, ծեսերը, կրոնական և կենցաղային հանդեսները, ընդհուպ մինչև ծննդի, հարսանիքի հանդեսներն ու թաղման ծեսերը ուղեկցվում էին թատերականացված ներկայացումներով, երգ ու պարով, նվագով:

Հիլենիստական դարաշրջանում երկրի տնտեսության, քաղաքների, արհեստների, գիտության և արվեստի բավականաչափ բուռն զարգացման, հին աշխարհի մշակույթին հաղորդակից լինելու հետ միասին, մեծ առաջադիմություն ունեցավ նաև հասարակական միտքը, աշխարհաճանաչողությունը: Սակայն բնության երևույթների իրական, պարզունակ, մատերիալիստական ըմբռնումների կողքին դեռևս շատ ավելի լայն տարածում ունեին իրակեղծ առասպելաբանական և պաշտամունքային բնույթ ստացած ըմբռնումներն ու պատկերացումները և դրանց վրա հենվող սնոտիապաշտությունը:

Հին հայկական ճեփաճոսական կրոնը: Հին հայկական կրոնը ձևակերպվել էր հայկական ցեղերի կրոնական ըմբռնումների հիման վրա և Մերձավոր արևելյան միջավայրում՝ կրելով վերջինիս զգալի ազդեցությունը: Եթե նախորդ շրջանում (VI—IV դարեր) հայկական կրոնի մեջ դեռևս գերակշռում էին բնապաշտական և կոսմոգոնիական պատկերացումներն ու նրա մեջ որոշակի երեվում էին նաև հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած առաջին ցեղախմբերի տեղական աստվածությունների հետքերը, ապա այժմ վերջնականապես ձևավորվել էր ամբողջ հայ ժողովրդին պատկանող մարդակերպ աստվածների մի համակարգ, որը միավորվել էր ոչ միայն ազգակցական ընդհանուր կապերով, հայր աստծու գլխավորությամբ, այլև նվիրապետական (հիերարխիկ) սկզբունքներով, երբ յուրաքանչյուր աստծու կամ աստվածուհու հատկացվում էր իր որոշակի տեղը և դերը, որոնք ավելի ընդհանրացված, հաճախ վերացական բնույթ էին կրում և ընդգրկում էին ոչ միայն բնության երևույթների, այլև հասարակական հարաբերությունների ոլորտները:

Հայկական աստվածների համակարգը կամ պանթեոնը բաղկացած էր բազմաթիվ աստվածություններից, որոնք կապեր և զուգահեռներ ունեին փոքրասիական և իրանական միջավայրում:

Արամազդ: Պանթեոնի գլուխ կանգնած էր Արամազդը, իբրև գերազույն աստված, բոլոր աստվածների հայրը, երկնքի և երկրի արարիչը, որը լիություն և բարօրություն է պարգևում աշխարհին և արիություն բաշխում մարդկանց⁸⁵:

նա բնությամբ բարի էր: Արամազդի անունից պարզ երևում է, որ նա համապատասխանում է իրանական Ահուրա Մազդային: Սակայն Արամազդը չի նույնանում Ահուրա Մազդայի հետ: Բարի բնություն ունենալով հանդերձ, Արամազդը կարող էր և պատժել: Այստեղ չենք տեսնում իրանական կրոնին հատուկ՝ չար և բարի աստվածների երկվությունը, քանի որ Ահուրա Մազդայի հակոտնյա՝ չարի աստված Ահրիմանը կամ նրա զուգահեռը հայոց մեջ չէր պաշտվում:

Արամազդի տաճարը կառուցված էր Եփրատի ափի Անի ամրոցում (Դարանաղյաց գավառ), որտեղ դրված էր նրա արձանը³⁶, Այս ամրոցում էին գտնվում նաև հայոց արքաների դամբարանները:

Արեւի աստվածը: Կյանքի արգասավորության, պտղաբերության զլխավոր պայմաններն էին համարվում ջերմությունը, որի պարգևողը արեգակն էր, և խոնավությունը, որի կրողը համարվում էր լուսինը: Կյանքի գոյության համար անհրաժեշտ «ամեն ինչ մատակարարում են արեգակը և լուսինը»³⁷.— ասում է Անանիա Շիրակացին, հիշատակելով հինավուրց զրույցները: Հին Հայաստանում արեգակը արդեն մարդակերպ աստված էր, նույնացված Տիրի հետ, որի տաճարը գտնվում էր մայրաքաղաք Արմավիրում³⁸:

Հայաստանում տեղ է գտել նաև արեւի աստված Միհրի պաշտամունքը, որը իրանական միջավայրից տարածվեց դեպի արեւմուտք՝ ընդգրկելով նաև հռոմեական պետության սահմանները: Հայաստանում նա համարվում էր Արամազդի որդին, Արեգակի և կրակի աստվածը, նրա տաճարը գտնվում էր Դերջան գավառի Բագահառիճ գյուղում³⁹:

Տիգրան Մեծի օրոք Միհրի հետ համադրվեց նաև ասորական ծագում ունեցող Բարշամին աստվածը, որի արձանը կանգնեցված էր Թորոդան ավանում:

Անահիտ: Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքը հին արեւելյան արմատներ ուներ, որոնք կապվում էին պտղաբերության և սիրո իշտար աստվածուհու պաշտամունքի հետ: Անահիտի պաշտամունքը Հայաստան անցել է Իրանից, սակայն նրա հայկական տարատեսակը տարբերվում էր ինչպես հին արեւելյան իշտարի պաշտամունքից, որքանով որ սիրո դիցուհու ֆունկցիաները, տարաբաժանվելով նրանից, անցել էին Աստղիկին, այնպես էլ իրանական Անահիտի պաշտամունքից, որքանով որ վերջինս ավելի շատ իշխանություն շնորհող և հովանավորող աստվածուհի էր:

Անահիտի պաշտամունքը տարածված էր նաև Փոքր Ասիայում, բայց ոչ մի տեղ նրան այնքան մեծ ու բազմակողմանի զորություն չվերագրվեց, որքան Հայաստանում, ուր Անահիտի պաշտամունքը մեծ ժողովրդականություն էր վայելում: Ստրաբոնը վկայում է, որ պարսից բոլոր աստվածությունները պաշտվում են նաև մարաց և հայոց կողմից, բայց Անահիտի պաշտամունքը հայոց մեջ գերազանցում է բոլորից. զանազան տեղեր նրա անվան տաճարներ են կանգնեցված, հատկապես Եկեղիքում⁴⁰:

36 Տե՛ս Խոհեմացի, Բ, Ժգ:

37 «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», Երևան, 1944, էջ 325:

38 Տե՛ս Խոհեմացի, Բ, Ը:

39 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 790:

40 Strabo, XI, 14, 16:

Անահիտը Լուսնի աստվածուհին էր՝ Արեգակին հավասար, նրա պես հզոր, որովհետև համարվում էր կենսատու խոնավություն կրողը՝ «Դայնակ անձրեվաց և սնուցիչ բուրաստանաց, Քանդի առաջին հարքն զլուսին դայնակն և սնուցիչ բուսոց անուանեցին»⁴¹,

Բայց նա ոչ միայն պտղաբերության, արգասավորության դիցուհին էր, այլև հովանավորող աստվածուհին, ուստի անվանված է Մեծն Անահիտ տիկին, «որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցույիլ... մայր ամենայն զգաստութեանց, յարեբար ամենայն մարդկան բնութեան»⁴², որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը⁴³։ «Ոսկեհատ, Ոսկեմայր, Ոսկեծին»⁴⁴։ Անահիտը ամբողջ երկրի և Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավորողն էր։ Աղբյուրներում հիշատակվում են նրա շորս մեհյանները, կանգնեցված Եկեղյաց գավառի Երեզավանում, Արտաշատ մայրաքաղաքում, Աշտիշատում և Անձևացյաց գավառի Դարբնաց բար անվանված վայրում։ Երեզը համարվում էր Հայոց թագավորների բուն ու մեծ մեհյանների, Անահիտի պաշտամունքի և մեհյանի վայրը, «բունդ զրված էր դիցուհու ոսկյա արձանը, իսկ Եփրատ գետի ձախ ափին փրված էին այդ հարուստ մեհյանի տիրույթները, որտեղ արածում էին զոհաբերության սպիտակ կրիները»⁴⁵։

Անահիտը արգասավորության և մայրության աստվածուհին էր, որի պաշտամունքի հետ կապված էր նաև բարձր դասի օրիորդների կրոնական հետերիզմը՝ ազատ սեռական անձնատրությունը տղամարդկանց մինչև ամուսնանալը, որ պաշտամունքային բնույթ կրելով հանդերձ, շատ ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած խմբամուսնության մնացուկ էր⁴⁶։

Վահագն։ Ամպի, անձրևի, ամպրոպի աստվածն էր Վահագնը, որի իրանական զուգահեռն ու նախատիպն էր Վերեթրագնան։ Հետզհետե նրա բարդ կերպարը ավելի տրոհվում, պարզանում է և հիմնականում նա մնում է ամպրոպի աստված։ Նա գողանում է Բարշամի հարդը, թափփելով իր անցած ճանապարհին, որից գոյանում է Միր Կաթինը։ Նա միաժամանակ քաջ մարտնչող է և ձեռք է բերում ռազմի աստծու որոշ, թեև թույլ գծեր։ Նա քաջություն էր պարգևում հայոց ռազմիկներին։ Խորենացուց իմանում ենք, որ Վահագնը ձեռք էր բերել մի նոր գիծ՝ նա համարվում էր Տիգրանի որդին և Վահունյաց բրմապետական տոհմի նախնին, որը նախապես մարդ լինելով հետագայում էր աստվածացել։ Եվհեմերական կոչվող այս մտայնությունը, թե աստվածները նախապես կենդանի մարդիկ են եղել, լայն տարածում ունեի հելլենիստական դարաշրջանում։

Աստղիկը։ Լուսի (աստղ), սիրո ու գեղեցկության աստվածուհին էր, ուստի և անվանվել է «Ոսկեծղի» և «Վարդամատ»։ Աստղիկը կապված է եղել Զրի

41 «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 326։

42 Աղաքանգեղոս, 53։

43 Տե՛ս նույն տեղում, 60։

44 Տե՛ս նույն տեղում, 809։

45 Տե՛ս Plut., Luc., 24։

46 Strabo, XI, 14, 16։ Տե՛ս Զ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1965, էջ 82—86։

և արգասավորության պաշտամունքի հետ: Նրան է նվիրված եղել Վարդավառի տոներ⁴⁷:

Աստղիկը սերում էր հին արևելյան սիրո աստվածուհիներից, մասնավորապես ասորական Աստարտեից: Նա Վահագնի տարփածուն էր, այդ իսկ պատճառով Տարոնի Աշտիշատ կոչվող վայրում գտնվող նրա մեհյանը համարվում էր «սենեակ Վահագնի»⁴⁸, իբրև սիրո աստվածուհի Աստղիկը օժտված էր հմայիչ գեղեցկությամբ: Ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդական մի զրույցում պատմվում է, որ Աստղիկը սովորություն ուներ գիշերները լողանք ընդունելու Բփրատի (Արածանիի) կիրճի իր լողարանում: Հայ կտրիճները նրա մերկությանը տեսնելու և նրա գեղեցկությամբ զմայլվելու համար լեռների լանջերին կրակ են վառել, բայց աստվածուհին նրանց տարփավոր հայացքներից քողարկվելու համար մշուշ է տարածել հովտում, մինչև լեռների ստորոտը: Այս մշուշից էլ, ասում են, երկիրը կոչվել է Մուշ⁴⁹:

Նաեմն Արամազդի դուստրն էր՝ իմաստության և ողջախոհության դիցուհին: Նանեական մեհյանը գտնվում էր Բփրատի աջ ափին՝ Թիլ ավանում⁵⁰:

Տիրք կամ Տյուրք իբրև Արևի աստված իր տեղը զիջելով Միհրին, ձեռք բերեց նոր դեր, դարձավ երազացույց-երազահան, քրմական գիտությունների դպիր, ուսման և ճարտարապետության աստված: Նրա մեհյանը կառուցված էր Արտաշատից ոչ հեռու, ճանապարհի եզրին⁵¹:

Հին հայերը ունեին բոլորովին ինքնատիպ երկու աստվածություն. դրանցից մեկն էր Ամանորը, որը նոր տարվա աստվածն էր: Նրան նվիրված էին ամենարեք նոր պտղոց տոները⁵²: Մյուսը հյուրընկալության աստվածն էր, Վանատուրը, այսինքն օթևան տվողը: Այս երկու աստվածների տոներ նշվում էր նոր տարվա օրը. «պաշտէին յուրախոսթեան Նաւասարդ աւուր», — ասում է Ագաթանգեղոսը⁵³:

Անհայտ ծագում և նշանակություն ունեն Գիսանե և Դեմետր աստվածները, որոնց կուռքերը կանգնեցված էին Տարոնում գտնվող նրանց մեհյաններում: Նրանք համարվում էին ազգակից՝ հայր և որդի կամ եղբայրներ: Նրանց վերագրվող հնդկական ծագումը հաստատող փաստեր չկան⁵⁴:

Հայկական Եփրատնոսական պանթեոնի հնդկականացումը: Հելլենիստական մշակույթի և նրա ավանդությունների զարգացման մի արտահայտությունն էլ եղավ աստվածությունների հայկական պանթեոնի համադրումը հելլենականի հետ, ըստ որում ելակետը այն բնութագիրն էր, որը տրվում էր աստվածներին: Այսպես, Արամազդը նույնացվեց Զևսի կամ Դիոսի հետ, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Միհրը և Բարշամիշան՝ Հեփեստոսի, Վահագնը՝ Հերակլեսի, Աստ-

47 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 283:

48 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 809:

49 Տե՛ս Գ. Մովսեսիան, Գրոց-բրոց, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 97—98:

50 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 786:

51 Տե՛ս Նույն տեղում, 778:

52 Տե՛ս Նույն տեղում, 836:

53 Նույն տեղում:

54 Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 36, 97, 98:

ղիկը՝ Ափրոդիտեի, Նանեն՝ Աթենասի, Տիրը՝ Ապոլոնի հետ։ Դրսից բերվեցին այդ աստվածությունների արձանները և դրվեցին հայկական մեհյաններում։ Հին հայ գրականության մեջ (Խորենացի, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ), նրանց հայկական անունների հետ գործածվում են նաև հելլենական անունները։

Տեղական և հելլենական աստվածների համադրության հիմքում, իհարկե, ընկած էր նրանց պաշտամունքի համամասնությունը, սակայն ճիշտ է նկատված, որ այդ աստվածները չէին կարող կատարելապես համապատասխան լինել մեկը մյուսին։ Վահագնը, օրինակ, իբրև ամպրոպային աստված համադրվել է Հերակլեսի հետ, բայց միաժամանակ նրա ճաշքունքն արեգակունքն էին, նա գեղեցիկ պատանի էր, ուստի և մերձեցվել է նաև Ապոլոնին, որն իր հերթին համադրվել էր Հելիոս-արևի հետ։ Հայոց Արամազդը տարբերվում էր ոչ միայն իրանական Ահուրա Մազդայից, որ նշվեց վերևում, այլև հունական Դիոս աստված, ահեղ, շանթահարող Զևսից, որի հետ համադրված էր, ինչպես վկայում է Խորենացին⁵⁵, բայց որին զիջում էր իր համեստ դիրքով։ Զևսին վերագրվող հյուրընկալության հատկանիշն էլ Հայաստանում տարանջատված էր և վերագրվում էր առանձին մի աստծու՝ Վանատուրին։

Անահիտը իբրև լուսնի աստվածուհի համադրվել է Արտեմիս դիցուհու հետ, որը դեռևս մ. թ. ա. IV դարում նույնացվել էր Սելենե-Լուսինին։ Բայց մի՞թե կարելի է նույնություն տեսնել նրա և Մեծ տիկին, հզոր Անահիտի միջև, որը, ինչպես վերը նշվեց, համարվում էր Բաբելոնի արքայի մերձակ և կեցուցիչ... մայր ամենայն զգաստութեանց, քարերար ամենայն մարդկան ընտելեան», որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը։

Հայոց Նանեն, իմաստության և ողջախոհության այդ դիցուհին, իր համեստ դերով զիջում էր Աթենասին և շուներ վերջինիս վերագրվող որոշ հատկանիշները։ Ապոլոնն, ընդհակառակը, Տիրի կամ Միհրի հզորությունը շուներ։

Այսպիսով, հայկական և հելլենական աստվածների համադրության մեջ հայկական դարավոր ավանդույթները պահպանեցին իրենց նշանակությունը և վճռական դեր խաղացին։

Հին հայոց աստվածների պատկերները (արձաններ, բարձրաքանդակներ) մեզ չեն հասել (բացի Անահիտին վերագրվող բրոնզե գլխից, որ, սակայն, բերված է դրսից)։ Այս պարագաներում խոշոր նշանակություն են ստանում կիսահայկական և, ինչպես տեսանք վերևում, Հայաստանի հետ քաղաքական սերտ կապեր ունեցող, Կոմմագենեի երկրի, մասնավորապես Նեմրուդ լեռան սրբատեղիները, որոնք իրող են պատկերացում տալ ժամանակի հայկական սրբատեղիների մասին։ Լեռան արևմտյան և արևելյան լանջերին Կոմմագենեի տեղի Անտիոքոս Ա-ի (մ. թ. ա. 69—34 թթ.) կառուցած սրբատեղին հայտնի է դեռևս անցյալ դարի վերջերից⁵⁶։ Այստեղ, արհեստական երկու ընդարձակ հարթակ-

⁵⁵ Տե՛ս Խորենացի, Բ, Ժդ։

⁵⁶ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin. 1890, էջ 232—252: American Journal of Archaeology, № 59, 1955. Bulletin of American Schools of Oriental research, № 147, 1955: T. Goell, Throne above the Euphrates, „National geography“, vol. 119, № 3, March 1961, էջ 390 և հաջ։

ների վրա, կանգնեցված են հնգական հսկա արձաններ, որոնք պատկերում են գահերի վրա նստած աստվածների և Անտիոքոսի նախնիներին ներկայացնող մեծ թվով բարձրաքանդակներ, որոնցից քչերն են ամբողջական հասել մեզ: Հայտնաբերված սալերի վրա արված են հունարեն արձանագրություններ, որոնցից իմանում ենք, թե ովքեր են պատկերված նրանց վրա:

Քանդակները կատարված են հելլենիստական ոճով, բայց տեղական առանձնահատկություններով, ինչպես և տեղական՝ արեելյան զգեստավորումով և խուլերերով: Այդ իմաստով նրանք ներկայացնում են պատմական և արվեստագիտական մեծ արժեք: Այդ ամենից բացի, արձանագրությունների շնորհիվ պարզվում է, թե տեղական և հելլենական ո՞ր աստվածներն են իրար հետ համադրվել, ըստ որում ստացվում է համադրության (սինկրետիզմի) մի ամբողջ համակարգ, որը մեծ կարևորություն է ներկայացնում ոչ միայն Կոմմագենեի, այլև Հայաստանի համար^{56ա}:

Կոմմագենյան դիւիսիոն աստվածը՝ Օրոմազդը, ինչպես և հայոց Արամազդը, համադրված է հունական Զևսի հետ: Կոմմագենյան մյուս տեղական աստվածը՝ Արտագենսը, որը անունով և բնույթով համապատասխանում էր հայոց Վահագնին, նրա պես համադրված է Հերակլեսի հետ, կրում է տեղական զգեստներ, սրածայր խուլը, կերպավորված է հելլենական մորուքով: Բայց նա կրում է հելլենական մի երկրորդ անուն ևս՝ Արես: Միհրը (Միթրա) համադրված է միաժամանակ Ապոլոնի, Հելիոսի և Հերմեսի հետ, երևույթ, որ կառելի է կոմմագենյան հելլենիստականացված պանթեոնի առանձնահատկություն համարել: Այս երեք աստվածների կողքին դրված է Կոմմագենե դիցուհու արձանը: Այս դիցուհին երկրի հովանավորի իրեն վերագրվող դերով մերձենում է հայոց Անահիտին: Կոմմագենե դիցուհին բացի զեմքի հելլենիստական կերպարանավորումից, պահպանել է իր տեղական կերպարը, անունը և զգեստավորումը: Վերջապես, աստվածների շարքում է տեղավորված նաև իրեն՝ Անտիոքոս Ա-ի հսկա արձանը, որով ցուցադրվում է նրա աստվածացման հանգամանքը:

Քրմեի դեբը հասարակական կյանքում: Մեհյանները և քրմական դասը իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնել զիրը, գրականությունը, դպրոցն ու կրթությունը, քաղաքացիական ակտերի (ծնունդ, ամուսնություն, ընտանիք և ընտանեկան հարաբերություններ) կարգավորումն ու տնօրինումը, օրենքների սահմանումը, դատական իրավասությունը, գույակությունն ու աստվածների առջև բարեխոսությունը, անգամ բժշկությունը, մի խոսքով, ողջ հոգեոր կյանքը: Այսպիսով, կրոնն ու քրմությունը բավականաչափ մեծ ուժ էին ներկայացնում: Մանավանդ, որ կրոնական հաստատությունները՝ մեհյաններն ունեին մեծամեծ հողային տիրույթներ, անշարժ ու շարժական գույք, ոսկեղեն և արծաթեղեն, բազմազան և մեծաքանակ իրեր, գանձեր, որ նրանք ձեռք էին բերում ամեն եղանակով և որ նրանց նվիրաբերում էին ամենքը՝ հասարակ շինականից կամ ուսմանից սկսած մինչև մեծամեծներն ու արքաները:

^{56ա} Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 28—33:

3. ԴԻՐ-ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում գործածվող գրեթե նախամետաղայան շրջանում: Նախամետաղայան գրի և գրականության հարցը դեռևս իր բավարար լուծումը չի գտել հայագիտության մեջ⁵⁷։ Բացառված չէ, որ հին Հայաստանում գոյություն ունեցած լինեն ինքնուրույն նշանագրեր, որոնք գործ են ածվել հայկական մեհյաններում, և այդ նշանագրերի, ինչպես նաև, հավանաբար, արամեական և հունական տառանիշերի օգնությամբ գրվող հայալեզու գրականություն՝ նույն մեհյանների շրջանակներում⁵⁸։

Մինչև մետաղայան գրերի ստեղծումը այդ հնագույն, բայց ըստ երևույթին սահմանափակ կիրառություն ունեցող, նշանագրերի կողքին հայերը առատորեն օգտագործում էին հարեան պետությունների գրերն ու լեզուները։ Աքեմենյան և սելևկյան պետություններից, որոնց հետ Հայաստանը քաղաքական և մշակութային սերտ կապերի մեջ էր գտնվում, հայերը ստացան արամեերեն և հունարեն գրերն ու լեզուները։ Մ. թ. առաջին դարերում Հայաստանում կիրառություն գտան նաև պահլավական և ասորական գրերն ու լեզուները։

Հունարենը և արամեերենը Հայաստանում օգտագործվել են երկար ժամանակ, երբեմն զուգահեռաբար։ Սակայն այդ երկու լեզուների օգտագործման մեջ գոյություն է ունեցել էական տարբերություն։ Թագավորական դիվանի, պետական, վարչական լեզու լինելով հանդերձ, հունարենը հանդիսացել է նաև հասարակության վերնախավի՝ զոռն նրա մի մասի համար կենդանի, խոսակցական լեզու։ Արամեերենը փոխ է առնվել որպես գրասենյակային լեզու և այդպիսին էլ մնացել մինչև վերջ, երբ տեղի է տվել հայերենին։

Պետական-պաշտոնական, գրասենյակային լեզու։ Օտար լեզուների կիրառության մասին պետական-պաշտոնական բնագավառում երկու կարևոր վկայություններ են պահպանվել հայ մատենագրության մեջ։ Մ. Խորենացին հիշատակում է, որ նախքան հայ գրերի գյուտը, կային պարսից և հունաց գրերը, «որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեղ մոտ անթիվ քանակությամբ գրություններ, գյուղերի ու գավառների, յուրաքանչյուր տների սեփականության, ընդհանուր վեճերի ու դաշինքների, մանավանդ սեփական ազնվականության վերաբերյալ»⁵⁹։

Ղազար Փարպեցու վկայությունը վերաբերում է հայկական գրերի ստեղծման նախօրյակին։ Խոսելով Վռամշապուհ թագավորի արքունիքի և այնտեղ աշխատող դպիրների մասին, պատմիչը նշում է, որ հայոց թագավորների վճիռներն ու հրովարտականքը գրի էին առնվում ասորի և հույն գրով. «վասն զի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճռոցն և զհրովարտակացն»⁶⁰։

57 Նախամետաղայան գրերի և գրականության մասին մանրամասն տե՛ս հայ գրերի գյուտին վերաբերող համապատասխան բաժնում (հատ. 2)։

58 Տե՛ս Ա. Գ. Արտանյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959, գլ. 2, է. Պիվազյան, Նախամետաղայան հայ գրի և գրականության հարցի շուրջը, «Մետաղ Մշակող» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1963, էջ 285—324։

59 Խորենացի, Ա., Գ։

60 Ղազար Փարպեցի, Պատմություն հայոց, Ա, 10։

Արամեերեն լեզուն աքեմենյան կայսրության պայմաններում հիմնականում գրասենյակային լեզվի դեր էր խաղում⁶¹։ Ավելի քան հավանական է, որ Աքեմենյանների նաև հայկական սատրապության գրասենյակի պաշտոնական լեզուն ևս արամեերենն էր, որը օգտագործվել է Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում։ Այդ տեսակետից հատկանշական է Դիոդոր Սիկիլիացու հաղորդումը այն կեղծ նամակի մասին, որը 317 թվականին Նովանդը, Հայաստանի կառավարիչը, իբր թե ուղարկած է եղել Պարսից աշխարհի (Պերսիսի) սատրապ Պեկեստասին։ Նամակին արժանահավատ քննութ տալու համար, պատմիչի վկայությամբ, այն գրվել է ասորիական տառերով», այսինքն՝ արամեական տառերով⁶²։

Արամեերենը, որպես գրասենյակային լեզու, ժամանակավորապես ետ է մղվում մ. թ. ա. III դարում։ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Արևելքում հունարեն լեզվի տարածման համար։ Հաշվանքար մ. թ. ա. III դարի սկզբից հունարենը պաշտոնական լեզու դարձավ Հայաստանում։ Համենայն դեպս, Արմավիրի արձանագրությունները վկայում են, որ մ. թ. ա. III դարի վերջերին, Նովանդունիների պետական գրասենյակային լեզուն հունարենն էր։ Արձանագրություններից մեկը Արմավիրի քաղաքացիների և նրանց քրմապետ-թագավորի ուղերձն է Նովանդ թագավորին⁶³։ Այն վկայում է, որ հելլենիստական մյուս երկրների նմանությամբ, քաղաքի և թագավորի միջև պաշտոնական նամակագրությունը վարվում էր հունարեն լեզվով⁶⁴։ Մյուս արձանագրությունը, հավանաբար, թագավորական գրասենյակի կողմից սեբեկյան տոմարի մուտքն է վավերացնում Հայաստանում, երրորդը՝ թագավորի անունից գրված, անհայտ տեղից ժամանած ինչ-որ ներկայացուցչին ուղղված ողջույնի տեքստ է, իսկ չորրորդը՝ պետական առաջնահերթ նշանակություն ունեցող իրադարձությունների մասին մի ղեկուցադիր է⁶⁵։ Պետական փաստաթղթերը նախքան հրապարակվելը կազմվում էին գրասենյակում, պապիրուսի կամ մագաղաթի վրա, որից հետո տեքստը փոխադրվում էր քարի վրա։ Այդ նշմարելի է Արմավիրում, քանի որ դատելով պապիրուսային գրության ձևերը հիշեցնող տառանիշերից, արձանագրությունները հանդիսանում էին պապիրուսների վրա գրված տեքստերի փորագրված պատճենները⁶⁶։

⁶¹ Sk'n Handbuch der Orientalistik, W. B. Henning, Mitteliranisch, Leiden, 1958.

⁶² Sk'n Diod., XIX, 23.

⁶³ Արմավիրի արձանագրությունները վկայակոչվում են՝ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении (էջ 137—147) աշխատությունից. առաջին արձանագրության տեքստը տե՛ս էջ 134—135.

⁶⁴ C. B. Welles, Royal correspondence in the Hellenistic Period. A Study in Greek Epigraphy, New Haven, 1934.

⁶⁵ Sk'n К. В. Тревер, Очерки по истории..., նաև՝ Ս. Տեր-Հախբյան, Արմավիրի հունարեն երկրորդ արձանագրությունը, Շնյուքեր չին Հայաստանի պատմության մասին, Երևան 1935, А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, 1—2, Ն. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946.

⁶⁶ Sk'n А. И. Болтунова, նույն տեղում։ Համեմատիր նաև՝ Б. Д. Граков-ի գրախոսականը Բոլտոնովայի աշխատության մասին, ВДИ, 1946, № 1.

Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը

Սեանա լճի շրջակայքում, ինչպես նաև Զանգեզուրում հայտնաբերված Արտաշես Ա-ի սահմանաքարերի վրա փորագրված արամեական արձանագրությունները վկայում են, սակայն, որ արամեերենը տակավին պահպանում էր իր կենսունակությունը որպես պետական-վարչական լեզու⁶⁷։ Ծիշտ է այդ տեքստերում հանդիպում են մի շարք լեզվական անհարթություններ, որոնք անհարիր են արամեերեն լեզվի սկզբունքների հետ։ Սակայն այդ անհարթությունները դեռ բավական չեն ժխտելու արձանագրությունների լեզվի արամեական բնույթը։ Այս հանգամանքը վկայում է հայկական սատրապության և նրավանդունի առաջին թագավորների գրասենյակային լեզվի վերակենդանացման մասին։ Այդ միջնորդությամբ Արտաշեսի ժամանակաշրջանից կամուրջ է զրցվում դեպի Աքեմենյանների պետական-պաշտոնական լեզուն և առհասարակ վարչության կազմակերպման ձևերը⁶⁸։ Արամեերենի հետագա ճակատագրի մասին քիչ տվյալներ ունենք։ Մ. Թ. ա. I դարում, երբ Տիգրան Բ-ի և նրա հաջորդների օրոք Հայաստանում հատկապես զարգանում է հելլենիստական մշա-

⁶⁷ Տե՛ս Ա. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении, ВДИ, 1946, № 2; И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении, ВДИ, 1952, № 2; Գ. Ա. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի նորոգյալ արձանագրությունը, Տեղ. ՀԳԱՀ, 1957, № 10; А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, № 4.

⁶⁸ Տե՛ս И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении; Г. А. Тирацян, Ахеменидские традиции в древней Армении, „XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады советской делегации“, М., 1960.

կույթը, հնարավոր է, որ արքունիքը նախապատվությունը տված լինի հունարենին՝ որպես սլաշսոնական լեզվի, թեպետ դժվար է կարծել, որ արամեերենը վերացվել է պետական-վարչական բոլոր ոլորտներից:

Արշակունի թագավորի անունից գրված արամեական արձանագրության բեկորը Գառնիից⁶⁹ մի նոր վկայություն է արամեերենի հարատևության մասին պետական գրասենյակում մ. թ. առաջին դարերում, մի հանգամանք, որը հաստատվում է, ինչպես տեսանք, մեր մատենագիրների տվյալներով ևս:

Ինչ վերաբերում է հունարենին, ապա անմիջականորեն արքունական գրասենյակից է ծագում հայ թագավորի նամակը տիգրանակերտցիներին⁷⁰: Այն, ինչպես և Ղազար Փարպեցու վկայությոնը, ցույց է տալիս, որ ընդհուպ մինչև հայ գրերի գյուտը, արամեերենի և ասորերենի կողքին հունարենը հիմնական այն օտար լեզուներից էր, որոնցից օգտվում էին Հայաստանում, արքունական գրասենյակում և ընդհանրապես պետական-պաշտոնական կյանքում:

Գառնիի արամեերեն արձանագրությունը

Հայաստանում գտնված օտարալեզու արձանագրություններ: Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված և հին Հայաստանի պատմությանը անմիջականորեն վերաբերող՝ օտար լեզուներով գրված արձանագրությունների թիվը այնքան էլ մեծ չէ: Մեզ են հասել արամեական ինը արձանագրություններ, որոնցից հինգը միանման տեքստեր են, հունական շուրջ 16 արձանագրություններ և լատինական յոթ արձանագրություն, երեքը նույնպես միանման⁷¹:

Պատմական իրադարձություններով և սոցիալ-տնտեսական հետաքրքիր երևույթներով հարուստ մի երկրում, ինչպիսին Հայաստանն էր, որտեղ ծավալվել էր շինարարական լայն գործունեություն, զարմանալի է թվում վիմագրական նյութերի նմանօրինակ սակավությունը: Սակայն չպետք է մոռանալ այն

⁶⁹ А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни, ИФЖ, 1964, № 3.

⁷⁰ Տե՛ս Գ. Խ. Տարգիսյան, Կոնստանդուպոլիս, 1960, էջ 76 և հաջ.:

⁷¹ Հին Հայաստանի օտարալեզու արձանագրությունների մեծ մասը ի մի է բերված Կ. Վ. Տրևերի վերևում հիշատակված աշխատության երկրորդ մասում: Վերջին տարիներում հայտնաբերված արձանագրությունների մասին նախորդ ծանոթագրություններում մեջբերված հրատարակություններից և ուսումնասիրություններից բացի, տե՛ս նաև Բ. Ն. Առաքելյան, լատինական արձանագրություն Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊՅՀ, 1967, № 4:

հանդամանքը, որ արձանագրությունները գտնվել են պատահականորեն և միայն շնչին բացառությամբ է, որ արդյունք են հնագիտական սիստեմատիկ պեղումներին:

Օտար լեզուներով գրված արձանագրությունները մեծ նշանակություն ունեն Հայաստանի մ. թ. ա. III—մ. թ. IV դարերի պատմության և կուլտուրայի ուսումնասիրման համար, եթե հաշվի առնենք, որ այդ ժամանակաշրջանը լուսաբանող մատենագրական նյութը պակասավոր է: Վիմական արձանագրությունները կարևոր տվյալներ են մատակարարում Հայաստանի քաղաքական սյատմության վերաբերյալ: Օրինակ, Արմավիրի արձանագրությունները պատկերում են մ. թ. ա. III դարի վերջի իրադարձությունները՝ կապված Երվանդ Վերջինի անձի հետ: Խարբերդում, էջմիածնում, Տիգրանակերտում և Արտաշատում գտնված հունական և լատինական արձանագրությունները անդրադարձնում են մ. թ. I—II դարերի Հայաստանի պատմության անցքերը և նշանակություն ունեն հայ-հռոմեական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար: Օտար լեզվով գրված արձանագրություններից որոշ տվյալներ կարելի է քաղել սյատմական անցքերի ժամանակագրության համար, իսկ քանի որ հունարեն և արամեերեն արձանագրությունների մեծ մասը թագավորի անունից են փորագրված, հետաքրքիր տեղեկություններ են ստանում հայ թագավորների, հատկապես Արշակունիների տիտղոսների մասին:

Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական սյատմության մի քանի հանգուցային հարցեր իրենց արտացոլում են գտել վիմագրական նյութի մեջ: Արմավիրի և Տիգրանակերտի արձանագրությունները հնարավորություն են ստեղծել գիտական հիմքերի վրա դնելու Հայաստանի հելլենիստական տիպի քաղաքի ուսումնասիրման հարցերը և ընդհանրապես փաստելու այդ տիպի քաղաքների պոլիսությունը հին Հայաստանում⁷²: Նշված այդ արձանագրություններում, մի դեպքում հիշատակված են Արմավիրի քաղաքային համայնքի լիիրավ քաղաքացիները՝ «արմավիրցիները», իսկ մյուս դեպքում քաղաքային համայնքը (այս անգամ՝ Տիգրանակերտի) բնութագրող սպեցիֆիկ տերմինը՝ պոլիտիան: Նույն այդ արձանագրությունները անփոխարինելի տվյալներ են հաղորդում քաղաքի ինքնավար դրության մասին պետության կազմում, թագավորի և քաղաքի փոխհարաբերությունների և քաղաքի արտոնությունների ու պարտավորությունների մասին և ակնարկներ են պարունակում քաղաքի ներքին կառուցվածքի մասին:

Ինչպես վերը տեսանք, հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի մի այլ կարևորագույն բնագավառի՝ հողային հարաբերությունների հարցերի հետ են առնչվում Արտաշես Ա-ի արամեական արձանագրությունները, որոնք տեղեկացնում են հողերի բաժանմանը վերաբերող թագավորի միջոցառումների մասին:

Հայտնի են մի քանի շինարարական բնույթ ունեցող արձանագրություններ Գառնիից, Խարբերդից, էջմիածնից, Արտաշատից: Հատկապես մեծ է Տըր-դատ Ա-ի հունարեն արձանագրության արժեքը Գառնիի ամրոցի ճարտարապետական հոյակապ կոթողի՝ պարսպի ուսումնասիրման համար, և վերջերս

72 Տե՛ս Գ. Խ. Саркисян, Тигранакерт.

Փոքր Վեդիում գտնված Տրայանոսի 116 թվականի արձանագրության նշանակությունը⁷³:

Սյունիքում գտնված տրամենեյն
տաճառագրությունը

վերջին արձանագրությունը, թեև հաղորդագրություն է մի կոնկրետ դեպքի մասին, բայց շափածո է:

Առաջին ութ տողանոց արձանագրության մեջ հանդիպում են Հեսիոդոսի և նրա եղբոր Պերսեսի անունները. այս տեքստի բնույթը քարոյախոսական է թվում: Բայց անկախ նրա բովանդակության մեկնաբանումից և փորագրման նպատակներից, այն անկասկած մ. թ. ա. VII դարի հույն գրող Հեսիոդոսի «Գործեր և օրեր» երկի հետ առնչվող գրական մի հատված է:

Երկրորդ տասնեակու տողանոց արձանագրությունը ևս բազմիցս արժանացել է մասնագետների ուշադրությանը, բայց նրանից ամբողջական, կապակցված իմաստ կորզել առայժմ չի հաջողվել: Միևնույն ժամանակ, սակայն, երևում է, որ այդ արձանագրության մի քանի տողերը հանդիպում են

Մի շարք արձանագրություններ հին Հայաստանի մշակույթի ուսումնասիրման աղբյուր են ծառայում: Արմավիրի արձանագրությունները վաղագույն վկայություններից են հայերի ծանոթության մասին հունարեն լեզվի և հույն գրականության հետ նրանք նաև հետաքրքրական տվյալներ են պարունակում Արմավիրում արևի պաշտամունքի և գուցե պատգամախոսությանի գոյության մասին:

Ինչպես տեսնում ենք, հին Հայաստանի վիմագրական նյութը բազմակողմանի նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուր է: Նրա արժեքը մեծանում է, եթե հաշվի առնենք, որ արձանագրությունները, որպես կանոն, ժամանակակից են արտացոլված իրադարձություններին, ուստի և վավերագրերի նշանակություն ունեն:

Հելլենիստական գրականությունը և պատմագրությունը Հայաստանում: Հայտնի է, որ հունական գրականության առաջին նմուշները Հայաստանում հանդիպում են Արմավիրի արձանագրություններում: Առաջին քարի № 1 և 2 արձանագրությունները հատվածներ են գրական երկերից: № 7,

⁷³ Տե՛ս Բ. Ն. Առաֆեյան, լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, էջ 302—311:

Եվրիպիդեսի (մ. թ. ա. 480—406) «Հիպպոլիտոս», «Օրեստես», «Անդրոմեդա» ողբերգություններում, ինչպես նաև նույն Եվրիպիդեսի անհայտ երկերից հատվածներ պարունակող պատառիկներում: Մնացած տողերը հունական դրամաների և ողբերգությունների դեռևս չպարզաբանված երկերից են վերցված. թվում է զուցե նույն Եվրիպիդեսի գործերից⁷⁴:

Ստացված պատկերը յուրյց է տալիս, որ այստեղ տարբեր պիեսներից կատարված, իրար հետ անմիջական կապ չունեցող, քաղվածքներ են ի մի բերված: Այդ դեպքում արձանագրության տեքստը կարելի է դիտել որպես հունական, հիմնականում Եվրիպիդեսի, ողբերգություններից կատարված տարբեր տողերի մի ժողովածու, անթուղիա, որը կարող էր ուսուցողական նպատակ ունենալ և կիրառվել դպրոցում⁷⁵:

Արմավիրի արձանագրություններից, այսպիսով, երևում է, որ մ. թ. ա. II—II դարերում Հայաստանում արդեն ծանոթ էին հունական գրականության այնպիսի ականավոր դեմքերին, ինչպիսիք Հեսիոդոսն ու Եվրիպիդեսն էին:

Հելլենիստական գրականության զարգացման հաջորդ էտապը Հայաստանում կապված է Տիգրան Բ-ի անվան հետ: Այդ ժամանակվա հելլենիստական առաջավոր պետությունների օրինակով, Տիգրանի արքունիքը հելլենիստական գրականության գնահատողն ու քաջալերողն էր:

Նորաստեղծ մայրաքաղաքում՝ Տիգրանակերտում էր ապաստան դրել հույն հռետոր Ամփիկրատեսը, որը աքսորվել էր Աթենքից ու մերժել Սելևկյանների հրավերը՝ հաստատվելու Անտիոքում: Ամփիկրատեսը հեղինակն էր նշանավոր անձնավորությունների մասին մի երկի, որի մեջ հավանաբար նաև «Տիգրանի վարքը» կար⁷⁶: Տիգրանի արքունիքում էր ապրում նաև հույն փիլիսոփա և հռետոր Մեթրոդորոս Սկեպսիացին, որը տեղափոխվել էր Հայաստան Պոնտոսից: Մեթրոդորոսը, որին Պլուտարքոսը անվանում էր «այր բազմազիտուն», իսկ Պլինիոսը՝ «հռոմեատյաց», գրել էր «Տիգրանի պատմությունը», որը մեզ չի հասել⁷⁷: Կարևոր է և հետաքրքիր այն հանգամանքը, որ հայ վերնախավի մի մասը գոնե, ոչ միայն հասկանում ու գնահատում էր հելլենիստական գրականությունը, այլև իր ներկայացուցիչների ջանքերով մասնակցում այդ գրականության զարգացմանը: Հայտնի է, որ Տիգրանի որդի Արտավազդը (մ. թ. ա. 56—34) գրում էր ողբերգություններ, ճառեր և պատմական աշխատություններ: Արտավազդի գրական այս գործերը գոյություն ունեին դեռևս մ. թ. II դարում, հույն պատմագիր Պլուտարքոսի օրոք: Արտավազդի իշխանության տարիներին Արտաշատում թատերական ներկայացումներ էին բեմադրվում, այդ թվում նաև Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիները» ողբերգությունը:

74 Տե՛ս Ցա. Ի. Սմիրնովի ղեկավարած Արմավիրի արձանագրությունների մասին, К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 148—156: Chr. Habicht Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides, „Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie“, 1953, 2, էջ 251—256: J. L. Robert, Bulletin epigraphique, „Revue des études grecques“, LXVII, Janv., 1954, № 255, էջ 179—180:

75 Տե՛ս Chr. Habicht, Über eine armenische Inschrift...:

76 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 12:

77 Զ. Մանեղյան, Տիգրան երկրորդը և Հռոմը, էջ 67: Դ. Խ. Սարգսյան, Նախամետրոպոլիտան շրջանի պատմագրությունը, ՊՁԶ. 1969, № 1:

Արշակունի թագավորները նույնպես հովանավորում էին հելլենիստական գրականությունը: Մ. թ. II դարում, Սոհեմոս թագավորի արքունիքում, Արտաշատում ապրում էր սիրիացի գրող և հռետոր Յամբլիքոսը: Սա հավանաբար Հայաստանում պոնտիկո ժամանակ գրել է «Բարեկրթականք» պատմավիպական երկը⁷⁸:

Արշակունիների օրոք փորձ է արվում նաև գրի առնել տեղական ժողովրդական ավանդությունները հայերի պատմության սկզբնական ժամանակաշրջանի մասին: Այդ գործը հանձնարարվում է ասորի պատմագիր և փիլիսոփա Մար Աբաս Կատինային, որը, Մծուռն կամ Մծուրք քաղաքում գրում է Հայաստանի պատմության նախնական շրջանը⁷⁹: Այս աշխատանքից է առատորեն օգտվում Մովսես խորենացին «Հայոց պատմության» առաջին գիրքը գրելիս:

Արտաշատի լատիներեն արձանագրության սկզբի մասը

Մովսես խորենացին հետաքրքրական տվյալներ է հաղորդում հին Հայաստանի պատմագրության մի որոշակի ճյուղի, այսպես կոչված «մեհենական պատմությունների» գոյության մասին: Այդ պատմությունները տեղեկություններ էին պարունակում նաև հայոց թագավորների և նրանց գործերի մասին: Խորենացին հիշատակում է մեհենական պատմությունների և այլ գործերի հեղինակ Անիի քուրմ Օղյուսպին, Արտաշեսի մասին գլուխները շարադրելիս⁸⁰:

Խորենացու՝ Բարդաթանի մասին⁸¹ հաղորդած տեղեկություններից կարելի է որոշ հետևություններ անել մեհենական պատմությունների լեզվի մասին: Բարդաթանը, որը մ. թ. II դարի ասորի պատմագիր էր և քարոզիչ, գալիս է Հայաստան և լինում 'Իարանադյաց գավառի Անի ամրոցում, որտեղ ծանոթանում է այնտեղ եղած «Մեհենական պատմության» հետ, որի մեջ տվյալներ կային նաև հայ թագավորների մասին: Ավելացնելով ընթացիկ դեպքերի պատմությունը, նա ամբողջ աշխատանքը թարգմանում է ասորերեն: Քանի որ այդ

78 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Փնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, էջ 38, 39:

79 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

80 Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես խորենացին, գլուխ 3-րդ: Խորենացի, Բ, ծր:

81 Տե՛ս Խորենացի, Բ, կդ:

գործը հետո թարգմանվել է նաև հունարեն, ապա ուսումնասիրողները ենթադրել են, որ Անիի այդ «Մհհենական պատմությունը» գրված է եղել հայերեն կամ ուլարակերեն լեզվով: Մինչև այժմ դեռևս պարզ չէ, սակայն, թե ինչ գրեր են օգտագործվել այդ պատմությունները շարագրելիս: Հայտնի են նշանագրեր, որոնք պայմանական ձևով «մհհենական» են կոչվում⁸², թեպետ նրանց կիրառման մասին փաստեր չկան: Ոմանց կարծիքով այդ նշանագրերը նախնուդարյան-համայնական ժամանակաշրջանի պիկտոգրամմաներ կամ պետրոգլիֆներ են⁸³: Քանի որ այս նշանագրերը դեռ վերծանված չեն, դժվար է ուղղակի որևէ բան ասել նրանց մասին: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի մհհենական պատմություններին, ապա նրանք կարող էին գրված լինել, եթե այդ նպատակի համար չեն օգտագործվել հայկական ինչ-որ նախնական տառանիշներ, հունական կամ ավելի հավանական է, արամեական տառերով:

4. ՀԵՂԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Խատրոնի ղեկը հսկեմիստական ժամանակաշրջանում: Հեղինիստական շրջանի մշակույթի կարևորագույն և առավել զարգացած բնագավառներից մեկըն էր թատրոնը, որից անմասն չէր մնացել նաև Հայաստանը: Պլուտարքոսից մեզ հայտնի են Տիգրանակերտում թատրոնի կազմակերպման և Արտաշատում թատերական ներկայացումների բեմադրման փաստերը⁸⁴: Այդ փաստերը ճիշտ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է որոշ պատկերացում կազմել դասական և հելլենիստական շրջանի թատրոնի զեղարվեստական բարձր արժեքից բացի, նաև նրա հասարակական-քաղաքական դերի մասին:

Հունական թատրոնի բնորոշ գծերից էին նրա պաշտամունքային ծագումը, որը իր դրոշմն էր թողել բեմադրության ձևերի վրա, և սոցիալական ու քաղաքական այն կարևոր նշանակությունը, որ նա ուներ քաղաքային համայնքի կյանքում: Թատրոնը իշխող դասակարգի խոսսափողն էր, որի միջոցով նա իր գաղափարախոսությունն էր քարոզում քաղաք-պետության բնակչությանը: Զի կարելի պատկերացնել որևէ հունական քաղաք շուանց սեփական թատրոնի: Թատրոնը քաղաքի նույնպիսի անբաժանելի մասն էր կազմում, որ-պիսիք էին նրա տաճարները: Թատրոնին տրվում էր պետական նշանակու-թյուն. ներկայացումների կազմակերպումը հանձնարարվում էր բարձրագույն պաշտոնյաների և ամհնապատվալոր քաղաքացիներին: Թատրոն հաճախելու համար պետությունը հատուկ նպաստ էր ընձեռում քաղաքացիներին:

Հելլենիստական շրջանում թեև շատ բան փոխվեց և առավել շեշտվեց յնատրոնի ժամանցային հանգամանքը, բայց և այնպես այն շկորցրեց իր սոցիալական ու քաղաքական դերը, որի կարիքը մեծապես շարունակում էր զգալ տիրող դասակարգը: Արևելքում հիմնադրված բոլոր քաղաքներն ունեին իրենց

82 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն» (ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար), առաջին
շաբաթ, Երևան, 1956, էջ 84:

83 ՏԵ՛ս Ա. Գ. Արժանատի, Հայ գրի և գրչության պատմություն, ԼՁ 191

6: Հեղինակական շրջանի հայկական թատրոնի մասին մանրամասն տե՛ս Դ. Դոյա, 2006 թ. «Հայկական թատրոնի մասին» հոդվածը։

Թատրոնները: Թատրոնի շենքը (բացօթյա ամփիթատրոնը) ծառայում էր ոչ միայն ներկայացումների համար, այլև այնտեղ էին հավաքվում քաղաքացիների բազմամարդ ժողովները: Հելլենիստական Թատրոնների շենքերի տարողությունը պետք է ապահովեր քաղաքային համայնքի բոլոր անդամների ներկայությունը և այդ շենքերը հաճախ հսկայական չափերի էին հասնում (5—6 հազարից մինչև 40—50 հազար հանդիսատեսի տեղերով):

Տիգրանակերտի քաղաքը: Պլուտարքոսը պատմում է, որ Տիգրանը Տիգրանակերտում Թատրոնի հատուկ շենք էր կառուցել և բազմաթիվ հույն դերասաններ հրավիրել⁸⁵:

Այսպիսի Թատրոնի ստեղծումը անհնարին էր առանց պոլիսային կյանքի որոշ գծերի ներթափանցման Հայաստանի քաղաքները, տվյալ դեպքում՝ Տիգրանակերտ, և առանց հանդիսատեսների համապատասխան բազմության ապահովման: Հայ հասարակության համեմատաբար սահմանափակ խավերն էին միայն, որ կարող էին դառնալ հունարեն լեզվով Թատերական ներկայացումների իրական հանդիսատեսներ. դրա համար պետք էր ունենալ հելլենիստական կրթության տարրեր և հունարենի իմացության որոշակի մակարդակ, որոնք հավանորեն, Թագավորի շրջապատի և գուցե իշխող դասակարգի բարձր խավերի մենաշնորհն էին: Այսպիսով, որպես հանդիսատեսների մի խոշոր զանգված պիտի ծառայեր Տիգրանի կողմից հելլենիստական քաղաքներից տեղահանված ու Հայաստանի քաղաքները տեղափոխված բնակչությունը, որը վարժված էր հելլենիստական քաղաքի Թատերական կյանքին: Թատրոնի ստեղծման նպատակը, սակայն, վերաբնակեցված այդ շերտերին բավարարելը չէր, այլ տեղական, հայ բնակչությանը հելլենիստական Թատրոնի, որպես հունական մշակույթի մի ճյուղի պատվաստումը, հայ հասարակությունը հելլենիզմին ընտելացնելու ձգտումը, որը պարզորոշ նկատվում է Տիգրանի և նրա հաջորդների գործունեության մեջ և դրսևորվում, ասենք, հենց «Ֆիլելեն» (հունասեր) այն տիտղոսի մեջ, որ նրանցից ոմանք կրում էին:

Հասկանալի է, որ հայ ժողովուրդը իր նախընթաց զարգացման ընթացքում ևս ստեղծել էր պաշտամունքային-Թատերական տիպի որոշ խաղեր ու ներկայացումների ձևեր, որոնք պետք է դյուրացնեին հելլենիստական Թատրոնի մուտքը Հայաստան, և, բացի այդ, իրենց ազդեցությունը գործեին այդ Թատրոնի՝ Հայաստանում զարգանալու ընթացքի վրա:

Եվրիպիդեսի «Բառնոսոմիհները» Արտաշատի բեմի վրա: Պլուտարքոսի մյուս հաղորդումը հելլենիստական Թատրոնի մասին վերաբերվում է Արտավազդ Բ-ի Թագավորությանը՝ մ. թ. ա. 53 թվականին: Այն այնքան հետաքրքրական ու դրամատիկ է, որ արժանի է մեջ բերվելու այստեղ բառացիորեն: Հռոմեական Մարկոս Կրասսոս զորավարը պարտություն է կրել պարթևական զորքերից և սպանվել: Պարթև զորավար Սուրենը ուղարկում է Կրասսոսի գլուխը իր Թագավոր Որոդեսին, որը նախապես ներխուժած լինելով Հայաստան, այժմ հաշտություն և դաշինք էր կնքել հայերի հետ և այդ պահին արդեն Արտավազդ Թագավորի հյուրն էր:

«Մինչ այդ բոլորը տեղի էր ունենում,— գրում է Պլուտարքոսը,— Որոգենն արդեն հաշտվել էր հայ Արտավազդի հետ և համաձայնվել նրա դստեր և իր որդու Բակուրի ամուսնության. նրանք իրար խնջույքների ու գինարբուքների էին հրավիրում, որոնց ընթացքում հունական բազմաթիվ ներկայացումներ բեմադրվեցին: Որոգենը անմասն չէր հունական խոսքից ու գրից, իսկ Արտավազդն անգամ ողբերգություններ, ճառեր և պատմություններ էր ստեղծագործում, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են: Այն պահին, երբ Կրասոսի գլուխը հասցրին արքունիք, ճաշասեղանները արդեն հավաքված էին և ողբերգակ Տրալլացի Յասոնը արտասանում էր Եվրիպիդեսի «Բաբոսուհիներից» Ագավայի տեսարանը: Երբ նրան ողջունում էին ծափահարությամբ, ներս մտավ Սիլվակոսը և շոքելով արքայի առջև՝ դահլիճի մեջտեղը նետեց Կրասոսի գլուխը: Պարթևները բարձրագույն ողջունեցին նրան և թագավորի հրամանով հրավերեցին բուզմել մահճին, իսկ Յասոնը հանձնելով Պենթևսի բեմահագուստը և քաջաբայիներին մեկին, վերցրեց Կրասոսի գլուխը և բաքոսային ներշնչմամբ ու ոգևորությամբ սկսեց արտասանել հետևյալ տողերը.

Բերում ենք սարից
Նոր կտրած բաղեղը,
Որսի երջանիկ արդյունքը:

Բոլորը հիացած էին, իսկ երբ Յասոնը երգեց երգչախմբի հետ զուգորդվող տողերը՝ «Ով սպանեց նրան»— «Իմն է սխրանքը», ապա Պոմպեսաթրոսը (Կրասոսին սպանողը—խմբ.), որը ներկա էր խնջույքին, վերկենալով տեղից խից գլուխը ի նշան այն բանի, որ իրեն ավելի, քան դերասանին պատշաճ է ասել այդ խոսքերը: Թագավորը, հրճված, պարգևատրեց նրան իր երկրի սովորության համաձայն, իսկ Յասոնին նվիրեց մեկ տաղանդ արծաթ»⁸⁶:

Հետաքրքրական է, որ Տիգրանից հետո էլ հայոց թագավորների ապարանքում հայ և պարթև արքաների առջև բեմադրվում են Եվրիպիդեսի ողբերգությունները և սրանց բեմադրության համար դերասաններ են հրավիրվում հեռավոր հունական քաղաքներից: Այդ նշանակում է, որ Տիգրանի թատրոն կազմակերպելու գործը մի պատահական ու անհետևանք երևույթ չէր: Կարծիք կա նաև, որ այս ներկայացումները բեմագրողն ու ռեժիսորն է եղել ինքը՝ Արտավազդ Բ-ը⁸⁷: Այս կարծիքը խարսխված է էլ ավելի հետաքրքրական այն փաստի վրա, որ Արտավազդը ինքը ողբերգությունների հեղինակ էր: Ողբերգություններ, որոնց ծանոթ էր Արտավազդից երկու հարյուրամյակ ավելի ուշ ապրած Պլուտարքոսը: Այս փաստից հետևում է նաև, որ Հայաստանում Պլուտարքոսի նկարագրած ներկայացումը սոսկ մի դրվագ էր մեզ առաջմ անհայտ մնացող թատերական կյանքից, և որ բացի հունական ողբերգություններից, այստեղ ներկայացվում էին նաև հայ հեղինակների գործեր, որոնց մեջ հավանաբար տեղ պիտի գտնեին հայկական մոտիվներ:

⁸⁶ Plut., Crass., 33:

⁸⁷ Տե՛ս Դ. Гоян, 2000 лет армянского театра, I. էջ 79—174.

Այսպիսով, հին Հայաստանի հոգևոր մշակույթը ևս, ինչպես նյութական մշակույթը, դրսևորում է զարգացման երկու, փոխադարձաբար կապված ճյուղ տեղական-ժողովրդականը և տեղականի ու հելլենական մշակույթի համատեղման արդյունք հանդիսացած՝ հայ հելլենիստականը: Երկուսն էլ ունեցել են իրենց մեծ նվաճումները և իրենց զարգացմամբ ու ստեղծած արժեքներով նախապատրաստել հաջորդ, վաղ-միջնադարյան շրջանի հայ ազգային մշակույթի աննախընթաց ծաղկումն ու փթթումը: